

T.C.
TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E ULUSLAŞMA SÜRECİ VE
ULUS DEVLETİN UYGULAMALARI

DOKTORA TEZİ

Abbas ÖZFIRAT

Danışman
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN

TOKAT - 2023

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre, Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN danışmanlığında hazırlamış olduğum **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Uluslaşma Süreci Ve Ulus Devletin Uygulamaları** adlı doktora tezinin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

... / ... / ...

Abbas ÖZFIRAT

İTHAF

2022 yılı Temmuz ayında peşi sıra kaybettiğimiz annem Esme ve babam Mehmet Ali
ÖZFIRAT'a.....

JÜRİ KABUL VE ONAY

ÖNSÖZ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Uluslaşma Süreci ve Ulus Devletin Uygulamaları başlıklı tez çalışması Osmanlı son yüzyılı ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunun ve Türk İnkılâbı'nın gerçekleştiği Mustafa Kemal ATATÜRK dönemini ele almaktadır. Ulusçuluk, uluslaşma ve ulus devlete geçiş bilhassa son iki yüzyıla damga vuran, dünya tarihini şekillendiren fikir ve eylemlerdir. Bu fikir ve eylemlerden bir imparatorluk olan Osmanlı Devleti, onun müslim ve gayr-i müslim ayırt etmeksizin bütün tebaası (vatandaşı) ve bu tebaa içerisinde kurucu ve aslı unsur olan Türk ulusu da etkilenmiştir. Ulusçuluk fikri Osmanlı Devleti'nin önce gayr-i müslim daha sonra gayr-i Türk tebaasını etkileyerek devletten ayrılmak ve bağımsız devlet olmak amacını taşıyan eylemlerinin temelinde yer alarak Osmanlı Devleti'nin çöküşüne sebep olan önemli tarihi hadiselerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kendisini yıkıma götüren ulusçuluk fikir ve eylemine karşı hangi politikaları uyguladığı ve bu politikalar içinde müslim ve gayr-i müslim tebaasından müteşekkil o zamanki ifadeyle “bila tefrik-i cinsü mezhep(din)” bir ulus inşa amacı ve faaliyeti bulunup bulunmadığı tez çalışmasında ele alınmıştır. Tez çalışması bu yönüyle önem arz etmekle birlikte ele aldığımız konu ile alakalı olarak genel düşünce 19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Osmanlılık-Osmanlılık fikri etrafında Osmanlı ulusu inşa etmeye çalıştığı ve II. Mahmud dönemiyle bu siyasetin başladığı şeklindedir. Tez çalışması Osmanlılık adı verilen bu politikanın bir uluslaşma politikası olmadığını aksine imparatorluk geleneğini devam ettirerek ittifad-ı anasır, ittifad-i akvam, imtizac-ı akvam gibi kavramlar etrafında çok dilli, çok din ve mezhepli, çok hukuklu, çok kültürlü, çok etnili ve son yüzyılda tebaasının büyük bir kısmının ulus haline gelmesiyle birlikte çok uluslu yapısını devam ettirmeye çalıştığını ortaya koymaktadır. Bu anlayış Osmanlı Devleti'nin dağılmasını engelleyememiştir. Bu dönemde devleti ayakta tutmak için anayasal gelişmelere, kişi hak ve hürriyetlerine önem verilmeye ve bununla ilgili ferman ve kanun çıkarma gibi uygulamalara gidilmiştir. Dolayısıyla tez çalışmasında bilinenin ve genel düşüncenin dışında Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar herhangi bir zeminde ulus inşası gibi bir amaç ve faaliyetinin olmadığı sonucuna varılmıştır ve bundan dolayı tez çalışması bu konu hakkında farklı bir fikir ortaya koyduğundan önemli hale gelmektedir.

Milli Mücadele dönemi'nde ise Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Türkiye'de ulus inşa süreci ve ulus devletin kuruluşu başlamıştır. Bu ulus inşa sürecinin temelinde ise Türk ulusu gerçeği bulunmaktadır. Atatürk'ün ifadesiyle başsız, ordusuz, devletsiz bırakılarak yok edilmek istenen Türk ulusu, Milli Mücadele döneminde kendi geleceğine kendisi karar vererek ulusçu fikirler temelinde bir taraftan tam bağımsızlık diğer yandan ise ulusal hâkimiyete dayalı yeni Türk devletini kurma mücadelesi vermiştir. Bilhassa Misak-ı Milli kararı, TBMM'nin açılışı ve 1921

Anayasası, Saltanatın kaldırılması Türk ulus devletinin kuruluşuna giden yolda önemli gelişmeler olmuştur. Ulus hâkimiyeti ulusçu ideolojinin en önemli amacı olarak ulus devletin temeli durumundadır. Bu hadise siyasal ulusçuluk olarak tanımlanmaktadır ve Atatürk, Türk ulusçuluğunu siyasal ulusçuluğa dönüştürmüştür. Türk ulusçuluğu bu dönemde Misak-ı Milli temelinde yeni Türk ulus devletini kurmak amacını taşımış ve Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başarıya ulaşarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu ile neticelenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra ise gerçekleştirilen Türk İnkılâbı ile Atatürk tarafından Gençliğe Hitabe'de ifade edildiği şekliyle Türk milli varlığının devamı ve Türk bağımsızlığının teminatı olarak kabul gören Cumhuriyeti ve Cumhuriyetin vasıflarını benimsemiş milli, laik, demokratik vasıflara sahip Türk ulusunun inşası amaçlanmıştır. Bu amaçla, anayasa, hukuk, siyasi hayat, eğitim, ekonomi, sosyal ve kültürel hayat, dış politika gibi alanlarda gerçekleştirilen Türk İnkılâbı tez çalışmasında incelenmiştir. Çağdaş bir toplumun genel vasıfları arasında ulus olmak gibi bir özelliğin bulunduğu genel olarak kabul görmektedir. Atatürk liderliğinde Türkiye'de Milli Mücadele döneminden başlayarak Türk ulus devleti kurulmaya ve çağdaş bir Türk ulusu inşa edilmeye çalışıldığı sonucuna varılmıştır.

Bu bağlamda gerek ders ve gerekse tez süresince göstermiş olduğu yakın ilgi, destek ve ufuk açıcı fikir ve önerileri için Tez Danışmanım Sayın Prof.Dr. İsmet TÜRKMEN'e, Tezin kuramsal bir çerçeveye oturması konusunda yol gösterici yardımları ve değerli önerileri için Tez İzleme Komitesi'nin saygıdeğer üyeleri Prof.Dr. Mustafa ÇOLAK'a ve Doç.Dr. Hatice GÜZEL MUMYAKMAZ'a; Tez Savunma Sınavı Jürisi'nin değerli üyeleri Doç.Dr. Yunus Emre TEKİNSOY ve Doç.Dr. İsmail ÖZER'e, tez konusunun belirlenmesinde fikirleriyle etkili olan, yol gösteren ve bir dönem tez çalışmamıza danışmanlık yapan Prof. Dr. Selçuk DUMAN'a, ders ve tez yazım aşamasında her zaman desteğini gördüğüm Doç. Dr. İhsan TOPCU ve Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tarih Bölümü'nün değerli öğretim üyelerine, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'nde çalışma arkadaşlarım Öğr. Gör. Serap Bozpolat AYAN, Öğr. Gör. Dr. Özden AYDIN'a ve emekli Öğr. Gör. Ergün TARIKAHYA, A.Necip GÜNAYDIN, Yüksel SOYDANER, Faruk ABURŞU'ya, eski bölüm sekreterimiz Veli YILMAZ'a, araştırma ve yazım aşamasında desteklerini esirgemeyen yeğenim ve aynı zamanda meslektaşım Uğurcan KAYMAZ'a ve diğer yeğenlerime bilhassa Doğançan ve Denizcan'a yardımları için teşekkürü bir borç bilmekteyim. Aynı zamanda desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen ve bugünlere gelmemi sağlayan anneme, babama, kardeşlerime, çalışmayı yaptığım dönemde oldukça ihmal ettiğim eşime ve bu dönemde dünyaya gelen kızım Aybüke'ye teşekkürü borç bilirim.

Abbas ÖZFIRAT

SİVAS 2023

ÖZET
OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E ULUSLAŞMA SÜRECİ VE ULUS
DEVLETİN UYGULAMALARI

ÖZFIRAT, Abbas

Doktora, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof.Dr. İsmet TÜRKMEN

Temmuz 2023, xx+679 sayfa

Tez çalışması giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında ulus, ulusçuluk kavramları ve ulus devletlerin ortaya çıkışı ele alınmıştır. Birinci bölümde Osmanlı Devleti'nin devlet anlayışı, yönetimi altındaki tebaa ile münasebetleri, Osmanlı Devleti'nin çöküşünün bilhassa devlet- tebaa münasebetlerine etkisi ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin çöküşünün engellenmesi amacı ile yapılan ıslahatların uluslaşma açısından bir değeri ya da katkısının olup olmadığı incelenmeye çalışılmıştır. Bilhassa 19.yüzyıldaki Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Kanun-i Esasi hükümleri ve bu hükümlerin uygulama safhasındaki sonuçları yanında hukuk, eğitim, askerlik gibi başlıklar altında değerlendirilmiştir. İkinci bölümde İttihat ve Terakki Cemiyeti ve II. Meşrutiyet devri incelenmiş ve Tanzimat Fermanı'ndan itibaren sıklıkla ifade edilen ittihad-ı anasır, imtizac-ı akvam, Osmanlılık, İslâmlık ve Türkçülük fikirleri incelenmiştir. Tez çalışması devletin politikalarını ele aldığından dolayı fikir adamlarının düşünceleri devlet politikasına etkisi bakımından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Üçüncü bölümde Milli Mücadele dönemi ele alınmıştır. Milli Mücadele dönemi vatan ve millet şuurunun oluşumu, tam bağımsızlığın kazanılması ve ulus hâkimiyeti temelinde Türk Ulus Devleti'nin temellerinin atılması itibariyle değerlendirilmiştir. Dördüncü ve son bölüm olan Cumhuriyet döneminde ise Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde gerçekleşen Türk İnkılâbı ile çağdaş bir Türk ulusu inşa ve Türk Ulus Devleti'nin kuruluşu ele alınmıştır. Bu bağlamda siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, toplumsal alanda gerçekleştirilen Türk İnkılâbı incelenmiştir. Türk İnkılâbı ortak dil, kültür ve değerler üzerinden çağdaş bir ulus inşasını amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Türklük, Osmanlılık, Türk Ulusçuluğu, Ulus Devlet, Uluslaşma

ABSTRACT**THE NATIONALIZATION STAGES FROM THE OTTOMAN PERIOD TO
THE REPUBLIC AND THE PRACTICES OF THE NATION STATE**

ÖZFIRAT, Abbas

Doctorate's Thesis, History Department, Main Discipline

Advisor: Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN

July 2023, xx+679 pages

The thesis consists of an introduction and four chapters. In the introduction part, the concepts of nation, nationalism and the emergence of nation states are discussed. In the first chapter, state policies and governmental applications of the Ottoman Empire, its relations with the people under its rule, and the effect of the collapse of the Ottoman Empire on the state-people relations are discussed. It has been examined whether the reforms made with the aim of preventing the collapse of the Empire has an importance or contribution in terms of nationalization. Especially the Tanzimat (1839) and Reform Edicts (1856) and Law of Basis (Kanun-i Esasi, 1876) provisions in the 19th century and the results of these provisions during the implementation stage were handled under the topics of law, education and military services. Second chapter covers the discussions on the Committee of Union and Progress and The 2nd Constitutional Era and the ideas of the union of social elements (Anasır), reconciliation of nations (İmtizac-ı Akvam), Ottomanism, Islamism and Turkism, which have been frequently expressed since the Tanzimat Edict. Since the thesis deals with the policies of the State, the ideas of the intellectuals and philosophers in that era were evaluated in terms of their impact on the State's policy. The third chapter deals with the period of the National Struggle. The period of the National Struggle was evaluated in terms of the formation of homeland and nation consciousness, the acquisition of full independence and the foundation of the Turkish Nation State on the basis of nation domination. The last chapter, chapter four discusses the Turkish Revolution which took place under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, the Republic period and the construction of a modern Turkish nation and the establishment of the Turkish Nation State. In this context, the Turkish Revolutions that were realized in political, social, economic, cultural and societal fields have been examined. It has been concluded that The Turkish Revolution aimed to build a modern nation through a common language, culture and values.

Keywords: Turkism, Ottomanism, Turkish Nationalism, Nation State, Nationalization

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	i
İTHAF.....	ii
ÖNSÖZ.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	xi
ARAŞTIRMADA UYGULANAN YÖNTEMLER.....	xii
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: OSMANLI DÖNEMİ'NDE ULUSLAŞMA SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	40
1.1. OSMANLI DEVLET YAPISI.....	40
1.1.1. Osmanlı Devleti'nde Millet, Kavim, Reaya, Tebaa Kelimesine Verilen Anlamlar.....	45
1.2. OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLET SİSTEMİ.....	48
1.3. OSMANLI DEVLETİ'NDE DÜZENİN BOZULMASI.....	54
1.4. 18. YÜZYIL VE KLASİK OSMANLI DEVLET DÜZENİNİN BOZULMASI VE MİLLET SİSTEMİNE ETKİSİ.....	58
1.5. III. SELİM DÖNEMİ (1789-1807).....	60
1.5.1. Fransa'nın Osmanlı Topraklarını İşgal Girişimi ve Bağımsızlık Adına Osmanlı Tebaasına Verdiği Destekler.....	62
1.5.2. Osmanlı Devleti'nin Ulusçuluk Karşıtı Politikaları: Mısır Örneği.....	65
1.5.3. Rusya'nın Osmanlı Tebaasına Yönelik Faaliyetleri.....	66
1.5.4. İngiltere ve Osmanlı Devleti.....	67
1.6. II. MAHMUD DÖNEMİ (1808-1839).....	68
1.6.1. Sened-i İttifak.....	69
1.6.2. Sultan II. Mahmud Dönemi Merkezileşme Faaliyetleri.....	71
1.6.3. Yunan İsyanı: Avrupa Devletlerinin Müdahalesi ve Sonuçları.....	73
1.6.4. Rusya ve Avrupa Devletleri: Osmanlı İç İşlerine Müdahaleleri ve Islahat Talepleri.....	74
1.6.5. II. Mahmud Dönemi (1808-1839) İç Politika.....	76
1.6.5.1. Halifeliğin Saltanatı Destekleyici Bir Güç Olarak Ortaya Çıkması.....	82
1.6.5.2. Sultan II. Mahmud Döneminde Eğitim Kurumları.....	85
1.6.5.3. Sultan II. Mahmud Dönemi'nde Osmanlı Ordusu.....	88
1.7. Sultan Abdülmecid Dönemi (1839-1861).....	91
1.7.1. Tanzimat Fermanı'nın Devlet-Tebaa Münasebetlerine Etkisi.....	92
1.7.2. Müsavat Fikrinin Değerlendirilmesi.....	108
1.7.3. Tanzimat Dönemi Askerlik Hizmeti.....	113
1.7.4. Tanzimat Dönemi Eğitim Politikaları.....	115
1.7.4.1. Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitimi.....	120
1.7.4.2. Galatasaray Sultanisi'nin Açılması.....	125
1.7.4.3. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Osmanlı Eğitimi.....	135
1.7.5. Tanzimat Fermanı ve Tanzimat Dönemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme.....	137
1.7.5.1. Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat.....	137
1.7.6. Islahat Fermanı ve Devlet-Tebaa Münasebetlerine Etkisi.....	141
1.7.6.1. Islahat Fermanı'nın Genel Değerlendirmesi.....	147
1.7.6.2. Millet Sisteminin Varlığı ve Uluslaşma.....	153

1.7.6.3. Islahat Fermanı Sonrası Askerlik Hizmeti	156
1.7.6.4. Büyük Devletlerin ve Gayr-i Müslim Tebaanın Osmanlı Siyasi İktidarını Ele Geçirme Çabası.....	162
1.7.6.5. Osmanlı Devleti'nin Gayr-i Müslim Tebaasına Yönelik Kontenjan Uygulaması	165
1.7.6.6. Fransa'nın Osmanlı Tebaasına Yönelik Politikaları	166
1.7.6.7. Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı İç İşlerine Müdahalesi Ve Özerklik-Muhtariyet Meselesinin Ortaya Çıkması	169
1.7.6.8. Osmanlı Müslim ve Gayr-i Müslim Tebaasının Özerklik-Muhtariyet-Bağımsızlık Kazanmasının Sonuçları.....	171
1.7.6.9. İmparatorluk Geleneği, Özerklik-Muhtariyet ve İttihad-ı Anasır.....	173
1.7.6.10. Osmanlı Tabiiyet Kanunu ve Uluslaşma Açısından Değerlendirilmesi	175
1.7.7. Birinci Meşrutiyet, 1876 Kanun-ı Esasisi.....	178
1.7.7.1. 1876 Kanun-ı Esasisi	181
1.7.8. Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Hilafet ve Ulusçuluk	185
1.7.8.1. Birinci Meşrutiyet Dönemi Askerlik Hizmeti	191
1.7.8.2. Birinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Politikaları	194
1.7.8.2.1. Aşiret Mektepleri'nin Açılması	198
1.7.8.2.2. Gayr-ı Sünni Müslümanlara Yönelik Sünnileştirme Politikası	202
BÖLÜM 2: İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ VE ULUSLAŞMA.....	205
2.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurulması ve Fikirleri.....	205
2.2. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnameleri ve Cemiyetin Amacı.....	206
2.3. II. Meşrutiyet Öncesi İttihat ve Terakki Cemiyeti Mensuplarının Fikirleri	208
2.4. II. Meşrutiyet Öncesinde Jön Türkler Arasında Milliyet Meselesi	210
2.5. Üç Tarz-ı Siyaset ve Milliyet Meselesi.....	213
2.6. II. Meşrutiyet Öncesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diğer Üyelerinin Fikirleri	218
2.7. 1908 II. Meşrutiyetin İlanı	222
2.7.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet'ten Beklentileri.....	224
2.7.2. II. Meşrutiyet Dönemi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Denetleme İktidarı (1908-1913)	236
2.8. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetlerinin Programları	245
2.8.1. Sadrazam Hakkı Paşa'nın Meclis-i Mebusan'da 1910 Tarihli Konuşmasının Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatı Açısından Değerlendirilmesi	249
2.9. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlılık-İslâmlık ve Türklük Siyaseti.....	256
2.9.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlılık Anlayışı	265
2.9.2. Haklarda ve Vazifelerde Müsavat Temelinde Osmanlılık Anlayışı	269
2.10. Matbuatta Osmanlılık Fikirleri	292
2.10.1. II. Meşrutiyet Döneminde Tanzimat Eleştirileri Temelinde Osmanlılık ve Uluslaşma	294
2.10.1.2. Osmanlılık Fikri İçerisinde İslâmlık Fikirleri	298
2.10.1.3. Türk-Arap Federe Devlet Fikri ve İslâmlık	300
2.11. Matbuatta Türklük Fikrinin Savunulması.....	311
2.12. İslâmlık Siyaseti ve İttihat Ve Terakki Cemiyeti	314
2.13. İttihat Terakki Cemiyeti ve Türkler	318
2.13.1. Türk Ocakları, Ulusçuluk, İktidar İle Münasebetleri.....	320
2.14. II. Meşrutiyet Döneminde Askerlik ve Uluslaşma	321
2.14.1. Ahz-ı Asker Kanunu Görüşmeleri, İttihad-ı Anasır ve Osmanlılık Fikirleri	322
2.15. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Politikası.....	350
BÖLÜM 3: MİLLİ MÜCADELE (MÜTAREKE) DÖNEMİNDE ULUSLAŞMA SÜRECİ VE	
ULUS BİLİNCİNİN OLUŞMASI	360
3.1. Mondros Mütarekesi ve Uluslaşma Sürecinin Başlaması.....	360
3.2. Mustafa Kemal Paşa'nın Liderliğinde Milli Mücadele Döneminde Ulus Devletin Temellerinin Atılması.....	363
3.3. Türk Ulusunun Tarihi Hakları Çerçevesinde Türk Ulusçuluğu ve Milli Mücadele	369
3.4. Havza ve Amasya Genelgeleri ve Uluslaşma	384
3.5. Erzurum Kongresi ve Uluslaşma.....	387
3.6. Sivas Kongresi ve Uluslaşma.....	390
3.7. Misak-ı Milli ve Uluslaşma.....	392
3.8. Büyük Millet Meclisi'nin Açılması ve Uluslaşma	402

3.9. 1921 Anayasası ve Uluslaşma	405
3.10. Saltanatın Kaldırılması ve Uluslaşma	408
3.11. İzmir İktisat Kongresi (19 Şubat- 4 Mart 1923) Türk Ulus Devleti'ne Etkisi	414
3.12. Lozan Barış Andlaşması ve Türk Ulus Devleti'ne Etkisi	420
BÖLÜM 4: CUMHURİYET DÖNEMİ VE ULUSLAŞMA.....	434
4.1. Halk Fırkasının Kurulması	434
4.2. Ankara'nın Başkent Olması.....	438
4.3. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşu	439
4.4. Halifeliğin Kaldırılması ve Türk Ulusçuluğu	443
4.5. 1924 Anayasası ve Uluslaşma	450
4.6. Cumhuriyet Halk Partisi ve Uluslaşma	459
4.7. Altı İlke ve Ulusçuluk	460
4.7.1. Cumhuriyetçilik İlkesi Türk Ulusçuluğu	460
4.7.1.1. Atatürk'ün Cumhuriyet Anlayışı ve Türk Ulusçuluğu	470
4.7.1.2. Atatürk, Türk Gençliği ve Cumhuriyet	473
4.7.2. Milliyetçilik İlkesi ve Türk Ulusçuluğu.....	476
4.7.2.1. Atatürk'ün Millet, Türk Milleti Tanımı ve Türklük Üzerine Düşünceleri.....	492
4.7.2.2. Atatürk'ün Millet Tanımı	492
4.7.2.3. Atatürk'ün Türk Milleti Tanımı	501
4.7.2.4. Atatürk'e göre Milliyet.....	505
4.7.2.5. Atatürk'e Göre Türk Milliyetçiliği	506
4.7.2.6. Türk Tarih ve Dil Kurumu'nun Kurulması, Türk Tarih Tezi ve Uluslaşma	508
4.7.3. Halkçılık İlkesi ve Türk Ulusçuluğu.....	532
4.7.3.1. Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Tüzüklerinde Halk ve Halkçılık	532
4.7.3.2. Halkevlerinin Kurulması	550
4.7.4. Devletçilik İlkesi ve Türk Ulusçuluğu	564
4.7.5. Laiklik İlkesi ve Türk Ulusçuluğu	567
4.7.6. İnkılâpçılık İlkesi Türk Ulusçuluğu	571
4.9. Eğitim Politikaları ve Uluslaşma	581
4.9.1. Tevhid-i Tedrisat Yasası.....	581
4.9.2. Köy Enstitüleri ve Uluslaşma	586
4.10. Hukuk İnkılâbı ve Uluslaşma	599
4.11. Uluslaşma Süreci, Eşit Vatandaşlık ve Kadın Hakları	609
4.12. Uluslaşma, Siyasal Hakların Kullanımı ve Türk Kadın Hakları.....	612
4.12.1. Kadınlara Belediye Seçimlerinde Seçme ve Encümen Üyeliğine Seçilme Hakkı Verilmesi ..	617
4.12.2. Kadınlara Muhtarlık ve İhtiyar Heyeti Seçimlerine Katılma Hakkının Verilmesi	619
4.12.3. Kadınlara Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesi	620
SONUÇ	627
KAYNAKÇA.....	641
ÖZGEÇMİŞ	680

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.g.md.	: Adı Geçen Madde
ADTYK	: Atatürk Dil Tarih Yüksek Kurumu
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
Çev.	: Çeviren
drl.	: Derleyen
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
Nu.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBED	: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
SBFD	: Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
ss.	: Sayfa Sayısı
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMMZC	: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
vd.	: Ve diğerleri
Y.	: Yıl
Yay.	: Yayınlayan, Yayınları
YN	: Yer Numarası

ARAŞTIRMADA UYGULANAN YÖNTEMLER

Tarihi hadiselerin araştırılmasında en önemli rehber Tarihin bir bilim dalı¹ olduğunu evvela bilmek ve kabullenmekten geçmektedir. Bu anlayış çalışmanın öncelikle bilimsel bir çalışma olmasını sağlayacak olan temel anlayıştır. Sosyal bilimlerin alanından olan Tarih bilimi alanında yapılan çalışmaların doğaldır ki deney ve gözlemi yapılamadığı için bilimselliğini sağlamanın yolu da incelenen sahaya ait doğru kaynakların bulunması ve bu kaynakların doğru kullanımı ile sağlanmaktadır. Kaynakların doğru kullanımı ise Tarih biliminin metodolojisine uygun bir anlayışı benimsemekten geçmektedir. Bununla birlikte bir tarihi hadise tarih biliminin metodolojisine uygun olarak yazılmalıdır. Bilindiği gibi Tarih bilimi öncelikle geçmişte yaşanan hadiseleri inceleyen bir bilim dalıdır. Bu hadiseleri incelerken zaman ve mekânı kesinlikle göstermek, hadisenin öncelikle sebebini etraflıca incelemek ve sonuçlarını bu şekilde ortaya koymak ve bir neticeye varmak temel esastır. Bu anlayış çerçevesinde incelenen bir tarihi hadisenin tek yönüyle değil birçok yönüyle incelenme zarureti de bulunmaktadır. Sosyal bilimlerin en önemli özelliği de buradadır. Bir tarihi hadisesinin siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, dini, askeri, dış politik sebepleri bulunabilir. Dolayısıyla incelemede bu esasların tarihi hadiseye etkisinin olup olmadığı mutlaka incelenmelidir. Bunun yanısıra yukarıda da ifade edildiği gibi Tarih metodolojisinin en önemli özelliği incelenen olaya ait sözlü ve yazılı ana kaynakların kullanımıdır. Bundan sonraki süreçte ise diğer kaynakların kullanımı gelmektedir. Ancak kaynak kullanımının temel şartı da kaynak tenkidi, kritiğinin yapılmasıdır. Kaynakların gerçekliğinden başlayarak, doğru bilgiyi aktarıp aktarmadığı bilhassa titizlikle ele alınmalıdır. Kaynakta verilen bilgiler imkânlar çerçevesinde varsa diğer kaynaklarla karşılaştırma yapılmalıdır. Aynı zamanda ana kaynak ya da araştırma eseri olsun bir kaynaktaki var olan bilgiler birçok yönüyle incelemeye tutularak kullanılmak zorundadır. Tez çalışmasının konusu da olan ulus ve uluslaşma gibi son yüzyıllara damga vuran, dünya tarihinin önemli olayları incelenirken bu kurala kesinlikle uyulmalı, hüküm verme hususunda incelenen dönem etraflıca incelemeye

¹ “İnsanın ne oldu ne olacak ile ilgili merakı onu araştırmaya yöneltir. O’nun bu araştırması bilimsel bir sistematik olarak Tarih bilimini doğurdu. Tarih özellikle on dokuzuncu yüzyılda modern bir bilim dalı haline geldi. Daha önceleri sadece varolanı kronolojik bir sıra halinde veren rivayetçi bir anlatımdan öte bir anlam ifade etmeyen tarih bilimi on dokuzuncu yüzyılda olagelen (dün) ile hadis (bugün) arasındaki ilişkiyi kurarak, olması muhtemel (yarın) ile ilgili fikirler ileri sürmeyi amaçlayan bir bilim dalı olarak yeniden şekillendi. Bu açıdan tarih bilimi, statik (durağan-geçmişle ilgili/geçmişte kalmış) değil dinamik (aktif-gelecekle de ilgiliydi) tir. Arap filozof İbn Haldun daha ondördüncü yüzyılda kendinden öncekiler ve çağdaşlarından farklı olarak ilk defa tarihçinin tarihi verileri sorgulamasının, kritik etmesinin gereğini vurgulayarak tarihçiliğe yeni bir yol açmış fakat bu yol ancak on dokuzuncu yüzyılda modern tarihçiliğin doğmasıyla genişlemiştir”. Bkz. Haldun Eroğlu, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Tarih Anlayışı İle İlgili Bazı Görüşler”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Cilt 8, S.29-30, Mayıs-Kasım 2002, s.76.

tutulmalı ve ezber hale gelmiş hükümler bir tenkide, kritiğe tabi tutulmadan kesinlikle kullanılmamalıdır.

Tez çalışması ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nin uluslaşma faaliyetinin olup olmadığını ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluş dönemi uluslaşma faaliyetini ele aldığından dolayı fikir adamlarının faaliyetleri devlet politikalarını izah etmek ya da etkileme hususunda etkili olduğu derecede değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Uluslaşma yalnız Türk tarihi ile ilgili bir mesele olmadığından dolayı karşılaştırmalı olarak çalışılmaya gayret edilmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı son dönemi yazımında fermanlar, kanunlar, anayasa metinleri, devlet adamlarının sözleri, Meclis-i Mebusan görüşmeleri, anılar, devrin matbuatı, siyasi partilerin kongre kararı, nizamnameleri, uluslararası antlaşmalar gibi birçok ana kaynak kullanılmıştır. Tez çalışması esnasında incelediğimiz ve birçoğundan da faydalandığımız araştırma eserlerinde Osmanlı son dönem ve Cumhuriyet tarihi yazımında genel olarak gördüğümüz bir husus özellikle dikkatimizi çekmiştir. Bu çalışmalarda resmi vesikalardaki hükümler ya da devlet adamlarının birtakım sözleri üzerinden değerlendirmek yapılmıştır. Fermanlar, anayasalar, diğer resmi belgelerdeki hükümler ya da sözlerin uygulanıp uygulanmadığı gözden ırak tutulan hadiselerden olduğu görülmüştür. Bu sonuca ulaşırken örneğin ilerideki sayfalarda göreceğimiz gibi müsavat meselesi ile alakalı olarak tek başına resmi vesikaları kullanmış olsaydık herkesin yaptığı gibi tekrara düşer ve Osmanlı Devleti'nin Osmanlılık adı altında Osmanlı ulusu inşa etmeye çalıştığı gibi bir sonuca rahatlıkla ulaşabirdik. Ancak yöntemimiz tek başına padişah ve devlet adamlarının sözleri ya da fermanlar, anayasalar vs. gibi resmi vesikalar üzerinden değerlendirmekte yapmaktan öte hükümler, kararlar, niyetler, düşünceler uygulandı mı? uygulanmaya çalışıldı mı? uygulandıysa sonuç ne oldu? üzerine yoğunlaşmış ve genel olarak sözlerdeki düşüncelerin ve resmi kararlardaki hükümlerin uygulanmadığı ya da uygulanamadığı ve hatta uygulanacak müsait ortamın da bulunmadığı görülmüştür. Uluslaşma açısından Osmanlı son dönem yazımı genel olarak meseleye sözler ve resmi vesikalar üzerinden bakmış ve buna dayanarak hükümler vermiştir. Örneğin II. Mahmud'un sözü, Tanzimat ve Islahat Fermanı, 1876 Kanun-ı Esasisi gibi resmi belge ve sözlerdeki birtakım ifadeler Osmanlı ulusu inşa amaçlı olarak örnek gösterilmektedir. Bu örneklerden bir tanesinin meseleyi açıklayacağını düşünmekteyiz. 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda yer alan: "*verginin müsavatı tekalif-i sairenin müsavatını mucip olduğu misillu hukukça olan müsavat dahi vezaiğe olan müsavatı müstelzim olduğundan Hristiyan vesair tebaa-i gayrimüslime dahi ehal-i İslam*" gibi askerlik yapma mecburiyeti getirilmesi² hükmü ilerideki sayfalarda ayrıntılı bir biçimde görüleceği üzere bazı araştırmacılar ve bu

² Islahat Fermanı hakkında bkz. Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), s.24-29.

araştırmacıların eserlerindeki bu hükme atıfta bulunanlar tarafından Osmanlı Devleti'nin ulus inşa etmesinin örneği, delili olarak sunulmaktadır. Bu hüküm padişahların sözlerinde, 1876 Anayasası, 1908 II. Meşrutiyet dönemi hükümet ve İttihat ve Terakki Cemiyeti program ve nizamnamelerinde, siyasetçilerin fikirlerinde sıklıkla dile getirilmekle birlikte uygulanmayan ve uygulanması içinde pek fazla çaba gösterilmeyen, hatta inanılmayan, Müslümanlar tarafından da benimsenmeyen bir hüküm ve söz olmuştur. Dolayısıyla meselenin sadece bu yönüyle ve tek taraflı incelenmesi yerine tarih metodolojisine bağlı kalarak meseleyi öncelikle uygulama hususunda incelemeye çaba gösterdik. Aynı anlayışı Atatürk dönemi içinde kendimize rehber edindik. Atatürk'ün sözleri, resmi belgeler ve İnkılâp kanunlarıyla yetinmeyerek doğrudan sahaya inerek bu sözlerin, kanunların gereğinin yerine getirilip getirilmediği şeklinde bir değerlendirme ile Cumhuriyet dönemini de incelemeye çalıştık. Bunun yanı sıra araştırmamız esnasında mümkün olduğu kadar tarafsız olmaya, kaynakları doğru kullanmaya, doğru neticelere ulaşmaya, gerçek ve varolan doğru kaynakları kullanmaya büyük çaba gösterdik. İncelemiş olduğumuz konunun hassasiyetinin bilincinde olarak ve günümüzde en çok ilgi duyulan, yazılan, araştırılan konulardan birisi olan ulus ve uluslaşmayı ele aldığımız için bu konu üzerinde hassasiyetle durduk. Yine tez çalışmasında rehberimizden birisi de Mustafa Kemal Atatürk'ün Tarih bilimi ve yazımı ile alakalı fikirleri olmuştur.

Atatürk'ün Türk Tarih Kurumu'nun kurulması vesilesiyle başkanı Tevfik Bıyıklıoğlu'na yazdığı mektuptaki görüşler oldukça önemlidir. Atatürk: *“Tarih yazmak için tutulan yolun bilhassa ilmi olması şarttır. Bu münasebetle yüksek heyetinizin reisi bulunan zât-ı âlinize hatırlatırım ki, yenedünya ufuklarına açacağınız yeni tarih semasında dikkatli olunuz. Sümmet tedarik bir eser vücuda getirerek ferdasında nadim olmaktansa hiçbir eser vücuda getirmemek aczini itiraf etmek evladır. İlim sahasında vesveseli olmak, miskin müesseselerin mezunlarına inanmaktan evladır”* demiştir. Aynı şekilde Atatürk'ün Tarih biliminin neden-sonuç ilişkisi ile ilgili olarak ve Türk tarihinden de örnek vererek yaptığı değerlendirmede önemlidir. Atatürk: *“İnsanların tarihten alabilecekleri mühim dikkat ve uyanıklık dersleri, bence devletlerin umumiyetle siyasi müesseselerin teşekküllerinde bu müesseselerin mahiyetlerini değiştirmede ve bunların çözümler ve sonlanmalarında müessir olmuş olan sebepler ve amillerin tetkikinden çıkan neticeler olmalıdır. Mesela Osmanlı İmparatorluğunun doğmasını gerektiren sebep ve amillerin tetkikinden çıkan netice, mühim olduğu gibi, bu imparatorluğun batmasına sebep ve amillerden çıkacak netice de o kadar mühimdir. Bu tetkiklerde şüphesiz, siyasi müesseseyi kuran milletlerin her görüş noktasından harsları derecesi mütalaa olunur; şahısların müsbit ve menfi tesirleri göz önüne alınır”*. Bununla birlikte Atatürk'ün bütün bilim dallarının yazım ve incelenmesinde de rehber olabileceğini düşündüğümüz: *“Tarih yazmak tarih yapmak kadar mühimdir, yazan yapana*

*sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır”*³ sözü bir bilim dalı olan Tarih biliminin önemini ve bilimsel esaslara bağlı kalınarak doğru yazımının gerekliliğini göstermektedir. Tarih yazanın doğru yöntemler kullanarak doğruyu yazması, kendi düşüncesine uygun olarak tarihi hadiseleri ele alarak çarpıtmaması esası bizimde temel prensibimiz olmuştur.

Tarih metodolojisine uygun bir çalışma yapmaya çalışırken imkânlar ölçüsünde ana kaynaklar temin edilmeye çalışılmış, bunun yanısıra Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi ile alakalı yazılmış araştırma eserleri, doktora ve yüksek lisans tezleri, makaleler çalışmamızda kullanılmıştır.

Bu bağlamda Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Uluslaşma Süreci ve Ulus Devletin Uygulamaları başlıklı tez çalışması dört bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde ulus, ulusçuluk ve ulus devletlerin kuruluşu ele alınmıştır. Bu şekilde incelemiş olduğumuz Osmanlı son dönem ve Cumhuriyet dönemi için bir fikri alt yapı yaratılmaya çalışılmıştır.

Ulusçu ideolojinin en önemli özelliklerinden birisinin ulus hâkimiyetine dayalı devleti kurmak olduğu bilinmektedir. Ulus hâkimiyeti ise Ortaçağ devlet, toplum ve iktisadi yapısının ortadan kaldırılması sonucunda gerçekleşmiştir. İlahi kökene dayandırılan mutlak monarşilerin yıkılması ve yerine ulus hâkimiyetine dayalı anayasal devletlerin kurulmasının uluslaşmada belirli bir yeri ve önemi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda dünya siyasi arenasında ulus devletlerin inşa sürecine acı tecrübeler yaşamak suretiyle Osmanlı yöneticileri de şahitlik etmiştir. Klasik dönem itibariyle imparatorluk yapısına haiz olan Osmanlı Devleti ulusçuluk akımlarının etkisi ile özellikle Balkan coğrafyasındaki gayr-i müslim tebaasının devlete karşı ulus devlet kurmak amaçlı isyanları ile karşı karşıya kalmıştır. İsyan sürecinin en önemli itici unsurlarından olan ulusçuluk fikri, Osmanlı Devleti’nin zayıflamasında etkisiyle Osmanlı merkezi otoritesini sarsmakla birlikte toprak kayıpları ve ekonomik yıkımın belirleyici unsurları da olmuştur. Bu belirleyici unsurlar, aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı gibi küresel boyutta bir tarihi olayın sonrasında imparatorlukların yerlerini ulus devletlere bırakmalarına da sebep olmuştur. Osmanlı Devleti de, bu sürecin en önemli yapı taşlarından birisi olmakla birlikte “en uzun yüzyılın” doğal sonucu olarak mirası üzerinde farklı etnik unsurların kendi devlet inşa sürecine tanıklık etmiştir. Tarihi kayıtlar Osmanlı Devleti’nin yapısal çözülme sürecini genel olarak 17. yüzyıl başından itibaren ele almaktadır.

Bu yapısal çözülme süreci 19.yüzyılda net bir şekilde görülmekle birlikte tarihi arka planı 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’nin idari ve askeri bağlamlarda çözülmeye başladığı sürece dayanmaktadır. Bu çözülme sürecinde devletin, imparatorluk düzenini devam ettirmekte

³ Eroğlu, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Tarih Anlayışı İle İlgili Bazı Görüşler”, s.79-80.

zorlandığı ancak ısrarlı olduğu da bilinmektedir. Ayrıca özellikle devlet bürokrasisinin zayıflaması, devlet ile tebaa münasebetlerini de doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla tez çalışmamızın konusu olan Türk devlet geleneğinin önemli bir aşaması olan uluslaşma faaliyetlerinin hangi tarihi olgu ve olaylar sonrasında ortaya çıktığı tez çalışmasının çıkış noktasını teşkil etmektedir.

Bu bağlamda tez çalışmasının sorunsalı tarihi arka planı dahil olmak üzere Osmanlı Devleti'nin batış yıllarından başlamak üzere, devlet ricali ve aydınlar tarafından savaş gibi tarihi bir zorunluluğunda hesaba katılarak uluslaşma teşebbüslerinin olup olmadığının anlaşılmasından başka bir şey değildir. Burada özellikle hesaba katılması gerekli olan bir gerçeklikte; uluslaşma olgusunun temellerinde yatan siyasi, sosyal, ekonomik şartların ortaya koyulması zorunluluğudur. Bu şartların daha iyi anlaşılabilmesi için tez çalışmasının muhtevası şu şekilde inşa edilmiştir: Tez çalışmasının birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin mutlak monarşiye dayanan yönetim biçimi, devletin yönetimi altındaki tebaası ile münasebetleri, tebaanın yönetim esasları ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin özellikle gayr-i müslim tebaasını yönetim şekli yani Osmanlı millet sistemi ve millet sisteminde değişikliğin olup olmadığı incelenmeye çalışılmıştır. Osmanlı millet sisteminin incelenmesi Osmanlı son döneminde uluslaşma çabalarının olup olmadığının ortaya konmasında önemli katkı sağlayacaktır. Millet sistemi yanında devletin Müslüman tebaası ile de münasebetleri incelenmeye çalışılmıştır. Bu başlığı takiben Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. yüzyıldaki siyasi durumu ele alınarak duraklama, bazı yazarlara göre çöküş devri olarak tanımlanan dönemde devletin tebaası ile münasebetleri ele alınmıştır. Bu dönemde devletin tebaası üzerinde hâkimiyetini büyük ölçüde kaybettiği sonucuna varılmıştır. Bu durumu ortadan kaldırmak amacıyla yapılan merkezileşme faaliyetlerinin özellikle bürokrasi katında uluslaşma gayretleri merkezli olup olmadığı incelenmiştir.

Bu çabaların yoğunlaştığı 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başındaki siyasi durum, III. Selim ve Nizam-ı Cedit dönemleri ele alınmıştır. Bu dönemlerde dış dinamik esaslı Fransız İhtilâli ve iç dinamiklerin Nizam-ı Cedit ile başlayan merkezileşme faaliyetinin uluslaşma ile bağı ve tebaa üzerinde etkili olup olmadığı da incelenmiştir. Sultan III. Selim'in iktidarını takip eden Sultan II. Mahmud döneminde, modernleşme ve merkezileşme adına yapılan faaliyetler, Sened-i İttifak, ayan ve derebeyleri ortadan kaldırma çalışmaları, yeniçeriliğin kaldırılması ile kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı yeni ordunun ve eğitim politikalarının uluslaşma üzerindeki tesirleri araştırılmıştır. Bu hususta bazı yazarlar⁴ yeni kurulan ordunun ulus inşasının temeli olduğunu ifade etmektedirler. Ancak bu yeni ordunun ulus inşasına yönelik olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunların yanı sıra Yusuf Akçura da dahil olmakla çağdaş birçok yazar tarafından

⁴ Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, Işık Ergüden (çev.), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), s.11.

Sultan II. Mahmud'un iktidarının son senelerinde söylediği "...ben tebaamın müslümanı câmide, hristiyanı kilisede, musevisini de havrada fark ederim, aralarında bir güne fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi benim hakiki evlatlarımdır"⁵ şeklinde bilinen sözünü temel alarak ulus yaratma çabası olarak değerlendirdikleri ve aynı zamanda bu söz temelinde Tanzimat dönemi ile ulus inşasının devam ettirildiğini ifade ettikleri görülmektedir. Bu konu da geniş bir şekilde ele alınmış ve Sultan II. Mahmud'un ulus inşası gibi bir amacının olmadığı, aksine hilafet kurumunu güçlendirerek bu sayede Müslümanların desteğini almaya gayret gösterdiği görülmüştür. Bu yaklaşımın temelinde ise devletin temelini teşkil edecek insan unsuru olarak Müslümanları gördüğü gerçeği yatmaktadır.

Sultan II. Mahmud dönemi ve onu takiben Sultan Abdülmecid döneminde gerçekleştirilen 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı tez çalışmasının diğer bir geçiş sürecini ihtiva etmektedir. Sultan II. Mahmud döneminden başlayarak 1839 Tanzimat Fermanı'ndan 1876 Kanun-ı Esasisi'de dahil olmak üzere bu tarihler arasında gerçekleşen Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemi, birçok yazar tarafından gayr-i müslimlere hukuki müsavat verildiği ve bundan dolayı da ulus-millet inşasının Osmanlılık-Osmanlıcılık fikri ile uygulandığı şeklinde değerlendirilmektedir. Aynı zamanda devletin merkezileşme faaliyetlerinin de ulus inşasına örnek gösterildiği görülmektedir.⁶ Esasında bu fikir yerli ve yabancı yazarların genel

⁵ Reşad Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s.99-100.

⁶ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Enver Ziya Karal (yay. hzl.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007); Azmi Özcan, "Milliyetçilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, [https://islamansiklopedisi.org.tr/milliyetcilik\(20.01.2019\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/milliyetcilik(20.01.2019)); Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, [https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik\(20.01.2019\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik(20.01.2019)); Şükrü Hanoğlu, "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.1389 vd; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler Kişiler 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), s.27-28; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Güneş Ayas (çev.), (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), s.22-23; Yusuf Tekin, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Modern Ulus Devlete Yönelik Girişimler*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı Doktora Tezi, Sivas 2002; İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Samsun 2010, s.21-31; Abdulvahap Akıncı, *Milli Kimlik Stratejileri (Türkiye Örneği 1839-1946)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Mayıs 2011; Senem Küçükkoçuncu, *Bir Üst Kimlik Projesi Olarak "İttihad-ı Anasır" Kavramına İktidar ve Muhalefetin Yaklaşımları (1908- 1913)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, 2010, s.44-49; Oğuzhan Kır, *Meşrutiyet Döneminde Osmanlıcılık Tartışmaları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2019, s.7-18; Şerif Demir, *Osmanlıcılık Düşüncesinin Doğuşu ve Uygulanışı (1839-1871)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Van 1999, s.30 vd; İlknur Meşe, *Ulus-Devlet Olma Yolunda Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Siyasal Kimlikleri ve Modernleşme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006, s.93vd; Fethullah Güner, *Milliyetçilik Akımına Bir Alternatif Olarak "Osmanlıcılık Hareketi"*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2008, s.17 vd.; Şerif Demir, "Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2011, Sayı 29, 01.12.2011, s.334-341; Koçlar, Bekir, Demir, Şerif, "Hukuki Alanda Osmanlıcılık Düşüncesi", *Osmanlı Ansiklopedisi 7 Düşünce*, Güler Eren (ed.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.347-354. Fuat Uçar, "Türk Düşüncesinde

olarak paylaştığı bir fikir olmasına rağmen, devlet bürokrasisi başta olmak üzere bu fikirleri destekleyecek somut herhangi bir faaliyet de ortaya konmamıştır. Diğer taraftan padişah ve devlet adamlarının sözlerinden hareketle fermanlar diğer tarihi vesikalar genelde örnek olarak gösterilmiştir. Burada dikkat çekmekte olan husus ise uygulamalar üzerinden değerlendirmelerin pek fazla yapılmamış olduğu gerçeğidir. Buradan hareketle Osmanlı devlet ve toplum hayatında bir dönüm noktası olan Tanzimat Fermanı ve sonrası dönemin uygulamalarının tez çalışmasının temel kurgusunu teşkil etmesi yönüyle geniş bir şekilde incelenmesi hassasiyeti güdülmüştür. Bu bağlamda döneme damgasını vurmakta olan Osmanlıcılık fikri kurumları da tesiri altında bırakması nedeniyle gerek fikri gerekse eylem yönleriyle ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Güncel literatürün de hesaba katılması ile okumalarımız sonrasında Osmanlıcılık ve İslâmcılık şeklinde tanımlanan politikaların ulus inşa etmeye yönelik politikalar olmadığı neticesine ulaşılmıştır. Devlet mekanizmasının temellerini teşkil eden askerlik, eğitim ve hukuk alanları incelendiğinde uygulamaların doğrudan veya dolaylı olarak ulusçulukla ilgisinin olmadığı görülmüştür. Bununla birlikte bu dönem özelinde takip edilmekte olan politikaların imparatorluğu devam ettirmeye, toprak bütünlüğünü muhafaza etmeye ve **millet sistemini** değiştirmeden yeni şartlara uyarlamaya çalışan politikalar olduğu sonucuna varılmıştır. Osmanlı Devleti bu dönemde de imparatorluk geleneğinden ve anlayışından vazgeçmemiştir.

Toprak bütünlüğünün muhafazası ve padişahlık-hilafet kurumunun devamlılığını önceleyen Osmanlı Devleti'nin imparatorluk geleneğini 19. yüzyılda da devam ettirmeye çalışan ancak bazı alanlarda değişiklik yapmaya gayret gösteren bir devlet olduğunu söylemek mümkündür. Bilhassa tebaanın yönetimi bu zeminde devam etmiştir. Diğer taraftan **İttihad-ı anasır, İttihad-ı Osmani** olarak tanımlanacak olan politika bir Osmanlı milleti-ulusundan ziyade milletler birliği şeklinde imparatorluğu devam ettirme politikasıdır. Tez çalışmasının diğer bir sorunsalı ise Avrupa devletlerinin Osmanlı reform ve ıslahat hareketlerine bakışı ve müdahalesi ve bunun arkasındaki tarihi gerçekliktir. Bu doğrultuda; 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan ve 1856 Islahat Fermanı ile devam eden gelişmelerin genel olarak batılı devletlerin baskılarıyla şekillendiği, onları memnun etmenin önemli bir amaç olduğu ve devletin giderek bağımsızlıktan uzaklaştığı söylemi delillendirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra 1869 tarihli Osmanlı Tabiiyet Yasası ele alınırken ve bu yasanın uluslaşma ile bağı irdelenmiştir. Buna ek olarak 1876 tarihli Kanun-ı Esasisi ve Meşrutiyet yönetimine geçiş süreci tespitlendirilmiştir. Buradan hareketle Meşrutiyetin uluslaşma adına bir faaliyet olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Aynı şekilde Sultan II. Abdülhamit dönemi, hilafet ve İslâm birliği fikirleri ele alınırken, bu sürecin uluslaşma üzerine

tesirleri de ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu fikirlerin incelenmesi neticesinde bu dönemde de geleneksel birçok uygulamalarla birlikte Tanzimat döneminin birçok uygulamasının devam ettirildiği, hilafetin Sultan II. Mahmud döneminde olduğu gibi daha fazla güçlendirilmeye çalışıldığı, bilhassa Arapçılık akımı şeklinde bir politikanın bu dönemde güçlendiği görülmüştür. Bu süreçte de Osmanlı Devleti tüm tebaasına yönelik bir ulus inşası politikası gütmeye çalışmış gibi Müslüman tebaasını ulus haline getirecek faaliyetler gerçekleştirilmemiştir.

İkinci bölüm olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ve II. Meşrutiyet dönemi incelenmiştir. II. Meşrutiyet dönemi, İttihat ve Terakki Cemiyeti daha sonra partisinin önce denetleme daha sonra ise tam iktidar olduğu bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda I. Dünya Savaşı ile Osmanlı Devleti'nin de dağıldığı dönem olmuştur. İttihat ve Terakki Partisi'nin bu dönemde *üç tarzı siyaseti* takip ettiği yani Türkçülük- Osmanlıcılık-İslâmcılık siyasetlerini aynı anda uygulamaya çalıştığı ve imparatorluk geleneğini devam ettirmeye çalıştığı görülmektedir. Dolayısıyla bu dönem Osmanlı Devleti'nin tebaasının tamamına yönelik bir uluslaşma siyaseti görülmemektedir.

Tez çalışmasının sorunsalını esas alan husus, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin inşa döneminde devletin uluslaşma ve ulus devlet kurma yolunda politikalarının olup olmadığını ortaya koymaktır. Osmanlı'nın yıkımına ve yeni devletin inşasına şahitlik eden aydınların fikirleri devlet politikaları üzerine olumlu ya da olumsuz etkileri hassasiyetle gözden geçirilmiştir.

Üçüncü bölüm olarak Milli Mücadele dönemi ele alınmıştır. Milli Mücadele dönemiyle birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri çerçevesinde **temeli Türk olan ulus devletin** kurulmaya başladığı görülmektedir. Bilhassa Türk bağımsızlığının sağlanması aşamasında ulus hâkimiyeti fikrinin genelgeler ve kongreler ile ortaya atıldığı ve Türk ulusunun tarihi haklarını korumak şeklindeki fikrin gelişen Türk ulusçuluğunun temeli olduğu görülmüştür. Dolayısıyla buradan yola çıkarak Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri, Misak-ı Milli kararı, T.B.M.M.'nin açılması, 1921 Anayasası, Saltanatın Kaldırılması kararı, İzmir İktisat Kongresi gibi önemli hadiseler uluslaşma süreci ve ulus devlete etkileri yönüyle incelenmiştir.

Dördüncü ve son bölüm olan Atatürk döneminde ise öncelikle Cumhuriyetin ilanı, Halifeliğin kaldırılması gibi siyasi hadiseler uluslaşmaya etkisi yönüyle incelenmeye çalışılmıştır. Atatürk döneminde Cumhuriyet Halk Fırkasında yaşanan gelişmeler, başta Medeni Kanun olmak üzere hukuk inkılâbı, siyasi hayata katılım, eğitim sahasında yapılan inkılâplar, 1924 Anayasası, tarih ve dil temelli kültür politikaları, Halkevlerinin açılması, ekonomi politikası, merkezileşme faaliyetleri gibi politikalar uluslaşma ve ulus devlete etkisi yönüyle incelenmiştir. Bu dönemde Atatürk liderliğinde merkezi, ulusal, laik, demokratik cumhuriyet kurulmaya çalışılırken aynı zamanda cumhuriyetin vasıflarını benimseyecek, cumhuriyetle birlikte ulusal varlığını da

muhafaza edecek ulusal, laik, demokratik değerleri benimsemiş çağdaş bir Türk ulusu inşa edilmeye çalışıldığı sonucuna varılmıştır.

GİRİŞ

Kavramsal Çerçeve ve Tarihî Arka Plan

Ulus Kavramı

Ulus, Türk Dil Kurumu sözlüğünde: “*derebeylik düzeninin yıkılışı ve anamalcı düzenin oluşumu döneminde ortaya çıkan toprak, ekonomik yaşam, dil, ruhsal yapı ve kültürel özellikler yönünden ortaklık gösteren tarihsel olarak oluşmuş en geniş insan topluluğu, millet olarak*” tanımlanmaktadır.⁷ Doğmak anlamındaki ulus teriminin Latince nasci fiilinden geldiği ve aynı coğrafi kökene sahip insanlar grubunu belirtmek için kullanıldığı bilinmektedir.⁸ Ulus kelimesinin tarihi çok eskidir ve modern çağdan önceki dönemde özellikle aynı kültürü paylaşan, hem şehri olan insanları tanımlamak için kullanılmıştı ve ulus kimliğinin siyasi bir içeriği bulunmamaktaydı.⁹ Ortaçağda, aynı bölgeden veya aynı ülkeden gelen üniversite öğrencilerini, meslek birliği veya ticari lonca mensuplarını ifade etme yanında ulus terimi, toplumun manevi veya siyasi temsilcileri olan seçkinleri adlandırmak için kullanılmaktaydı.¹⁰ Ortaçağ’da ulus olarak adlandırılan bu seçkinler, Fransız devrimine kadar siyasi mevki sahibi olan ve Fransa’da siyasi faaliyette bulunabilecek ve temsil yetkisi olan, asiller ve din adamlarından oluşmaktaydı. Örneğin, Macaristan ulusu, Macar halkından ziyade Macar seçkinleri olan baronları, üst düzey din adamlarını ve soyluları içine almaktaydı. Aynı şekilde Polonya’da da ulus terimi aristokrasi için kullanılmaktaydı. Batı, Orta ve Kuzey Avrupa’da bazen orta sınıf ve nadiren köylülerde ulusun içine dahil ediliyordu. Bununla birlikte 19. yüzyılın başlarına kadar ulus terimi yerel ve bölgesel anlamlarda da kullanılıyordu.¹¹

Ortaçağdan sonra 16.yüzyılda İngiltere’de başlayan demokratikleşme faaliyetleri neticesinde modern manada ulus terimi ilk kez halk¹² anlamında kullanılmaya başlanarak ulus,

⁷ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük II* (Ankara, 1983), s.1122.

⁸ Alain Dieckhoff, Christophe Jaffrelot, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, Devrim Çetinkasap (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s.11.

⁹ Craig Calhaon, *Milliyetçilik*, Bilgen Sütçüoğlu (çev.), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s.13.

¹⁰ Dieckhoff ve Jaffrelot, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, s.11.

¹¹ Hagen Schulze, *Avrupa’da Ulus ve Devlet*, Timuçin Binder (çev.), (İstanbul: Literatür Yayınları, 2005), s.103-104; ayrıca bkz. Elie Kedouire, *Avrupa’da Milliyetçilik*, M.Haluk Timurtaş (çev.), (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), s.5-6.

¹² Halk, Türk Dil Kurumu sözlüğünde aynı ülkede yaşayan, aynı uyrukta olan insan topluluğu “folk”, aynı soydan gelen ayrı ülkelerin uyruğu olarak yaşayan insan topluluğu (Yahudi halkı gibi), bir ülke içerisinde yaşayan değişik soylardan insan topluluklarının her biri, belli bir bölgede ya da çevrede yaşayanların tümü, yöneticilere göre bir ülkedeki yurttaşların tümü, aydınların dışında kalan topluluk şeklinde tanımlanmıştır. Bkz. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük I*, (Ankara, 1983), s.496; Bunun yanı sıra halkın yakın tarihi süreçte tanımı konusunda da farklılıklar vardır ve net bir tanımla yapılamamıştır. Halk, belirli yer ve zamanda yaşayan insanların ekonomik çıkarlar nedeniyle bir sosyo ekonomik dayanışma içine giren insan topluluğudur. Ortak yanları güçlü ve benzer kökten gelen birçok kavim ve soy topluluğunun birleşmesinden ortaya çıkan sosyal varlıklar şeklinde de tanımlanmış olmakla birlikte kesin bir tanım değildir. Halk ve

aynı coğrafyada yaşayanların tamamını ve siyasal haklarını kullanan topluluk anlamında kullanılmıştır.¹³ Bu süreçten sonra ulus kavramı, zaman zaman bir etnik kimliğin cemaat, aile, sınıf, siyasi tercih ve alternatif etnik bağlılıklar dahil diğer bütün kimlik biçimlerinden üstün olması iddiasıyla kullanılmıştır.¹⁴ Yine ulus, ırk, etnik köken ayrımı yapılarak ulusun bunlardan farklı olduğu ifade edilmiştir. Buna göre ırk, “görünür bir fiziksel biçime sahip genetik bir kategori”, ulus, “bir devletin fiili ya da muhtemel sınırlarına her nasılsa bağlı olan toplumsal-siyasal bir kategori” olarak, etnik grub ise “kuşaktan kuşağa geçen ve norm olarak kuramda devlet sınırlarına bağlı olmayan, bazı sürekli davranışlara sahip olduğu söylenen kültürel bir kategori”¹⁵ olarak tanımlanarak kavramlar arasındaki fark ortaya konmaya çalışılmıştır. Diğer yandan ulus kategorisi, tarihsel siyasi üst yapı kurumu olan devleti belirlemiş ve devletlerarası sistem, bu siyasi yapı üzerinde kurumsallaşmıştır.¹⁶

Ulus ve ulusçuluk konusunda birçok tanım yapılmış ve hatta bu konuda kuramlar da¹⁷ ortaya konmuştur. Birçok tanımın yapılmasının sebebi ise farklı coğrafyalarda ve farklı tarihlerde ve farklı şartlarda ulus oluşumu ve ulusçuluğun mevcudiyetidir. Ulus ileride tanımlarda da göreceğimiz gibi genel olarak ortak değerler etrafında bir araya gelmiş, bütünleşmiş siyasi ve sosyal içerikli bir topluluk ve ulusçuluk ise bunu gerçekleştirmeye çalışan ideoloji olarak tanımlanmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra ulus tanımlanacak olursa, bir topluluk oluşturma biçimine sahip, ortak bir kültürü paylaşan, açıkça belirlenmiş bir toprak üzerinde yerleşik, ortak bir geçmişe ve gelecek projesine ve kendi kendini yönetme hakkına sahip insan topluluğudur. Ulusun, psikolojik (bir grup oluşturma bilinci), kültürel, toprağa ait (territoral), siyasi ve tarihsel olmak üzere beş boyutu bulunmaktadır.¹⁸ Ulusu etnik temelde yorumlayanlar bulunmaktadır. Bu tanımlara göre ulus, onu tarif eden ya da içine alan vatan, anavatan, fatherland gibi gündelik

millet kelimeleri bazen aynı anlamda bazen de ayrı kavramları ifade etmek için kullanılmıştır. Millet kavramı halk kavramından ayrılmaktadır. Halk daha çok maddi temellere dayanır ve halkın var olması için ortak bir tarih ve ülkü birliği gerekmez. Türkçede halkın anlamı aynı ülkede oturan ve ortak menfaatlerle birbirine bağlı kişilerin tümü, bir ulusun belli çerçevede içinde yaşayan kısmı, aynı yerde toplanmış kişiler, ulusun aydınlar ya da resmi görevliler dışında kalan kısmıdır. Tanım bu şekliyle insan topluluğudur ve eski kullanımıyla ahali kelimesiyle aynı anlama gelir. Osmanlı Devleti zamanında aydınların dışındaki insan topluluğu halk olarak ifade edilmiştir. Bkz. Selçuk Duman, *Türk Modernleşme Sürecinde Sivas Halkevi (1933-1951)*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2008), s.11-12.

¹³ Dieckhoff ve Jaffrelot, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, s.11.

¹⁴ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.50-51.

¹⁵ Immanuel Wallerstein, “Halklığın İnşası: Irkçılık, Milliyetçilik ve Etniklik”, *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Etienne Balibar-Immanuel Wallerstein (ed.), Nazlı Ökten (çev.), (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), s.96-97.

¹⁶ Ozan Erözden, *Ulus Devlet*, (İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2008), s.16.

¹⁷ Milliyetçilik kuramları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Umut Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları-Eleştirel Bir Bakış*, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009)

¹⁸ Montserrat Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, Neşe Nur Domaniç (çev.), (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997), s.92.

terimler tarafından altı çizilen inşa edilmiş bir etnikliktir. Ulusun ayırt edici özelliği ise, ortak ataların efsanesi olan en geniş insan topluluğudur. Etnik, dilsel ya da diğer malzeme, devletin inşası, bireycilik ve dolaylı ilişkiler dokusuyla bütünleşme gibi süreçler tarafından geniş bir ölçekte işlenmiştir. Hâkim sosyolojik teoride ulus, bir kültür, bir pazar ya da bir egemenlik üzerindeki kültürel, ekonomik ve siyasal sistemlerin çakışma süreçleriyle birlikte aşağı kültürlerin standartlaştırılmış, homojen ve merkezi iktidar tarafından desteklenen bir yüksek kültür ile bütünleşmesi olarak ele alınır. Ulus, objektif olarak gözlemlenebilir bir ortak kültür ile bir grup insanın bir ulus oluşturma iradesinin, ortak katılımları gereğince kendilerine bazı karşılıklı haklar ve ödevler tanımalarının birlikteliği olarak sunulabilir. Siyasi teoriye göre ulus, hem bir bireyler topluluğu olarak oluşturulan bir siyasal gruptur, hem de diğer uluslara göre siyasal bir bireydir. Ulus, net bir biçimde sınırları belirlenmiş bir toprak parçası üzerinde var olan, bir iç devlet aygıtı ve yabancı devletler tarafından denetlenen ve izlenen, üniter bir yönetime itaat eden bir topluluk olarak ifade edilir.¹⁹

Yine ulusun varlığının kabul edilebilmesi için beş unsurun gerekli olduğu ifade edilmiştir. Bu unsurlar ortak ülke, ortak kan bağı, ortak dil, ortak entelektüel yaşam ve ortak bir devlete ya da bir devletler federasyonuna sahip olmaktır. Ancak unsurların hepsinin olmadığı da ifade edilmiştir. Bununla birlikte ortak kan bağı ve ortak ülke temel ve vazgeçilmez unsurlardır. Kültürel uluslarda ortak kültürel miras ve bunun ortak paydası ortak kan bağı önemlidir. Siyasi uluslar ise ortak siyasi geçmişe sahip ve örgütlenmenin doğurduğu bir arada tutucu güce dayalı uluslardır ve bu bağlamda da ortak ülke unsuru ön planda yer almaktadır. Bunlar birbirlerinin alternatifi olarak ta görülmemelidir.²⁰ Siyasi ulus tanımında 1789 Fransız devriminin mimarlarından Emmanuel Sieyes'in fikirleri oldukça önemlidir. Sieyes, bu konuda yaptığı açıklamada, eski rejim ve soyluluğa karşı çıkarak o düzenin kabul edilemez olduğunu ve bu durumunda ayrıcalıkların akıl dışı ve doğal hukuk karşısı olmasından kaynaklandığını belirtmektedir. Ayrıcalıklar kaldırıldığında geriye üçüncü tabaka adını verdiği ulusun kalacağını ve siyasal iktidarın da bu ulusa ait olması gerektiğini ifade etmektedir.²¹ Sieyes, ayrıcalıklı zümreleri mahkûm ederek ayrıcalıkları herkese ait olan yurttaş hakları (sivil haklar) alanına indirilmiş bir darbe olarak görmüş ve ulusu ortak bir yasaya göre yönetilen ve aynı yasa koyucu tarafından temsil edilen bireyler topluluğu olarak tarif etmiştir. Doğal eşitliğine kavuşmuş bireyler topluluğu haline gelen ulus böylece içsel türdeşliğine kavuşmuş olacaktır. Bu kurguda ulus sadece hukuki bir içeriğe sahiptir. Sieyes'in ulusu üç unsur kapsamaktadır.

¹⁹ Jean Leca, "Neden Söz Ediyoruz", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Jean Leca (ed.), Siren İdemen (çev.), (İstanbul: Metis yayınları, 1998), s.12-14.

²⁰ Erözden, *Ulus Devlet*, s.32-34

²¹ Mehmet Ali Ağaoğulları, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2010), s.190 vd.

Bunlar, zümrenin bütününü kapsamak, ayrıcalıkları dışlamak ve egemenliğin kaynağı olmaktır. Bunlar kurgusaldır ve somutluğa, sosyal alana ait bir yönü bulunmamaktadır. Fransız devriminin ulus kavramını geliştirmekteki amacı monarşik egemenlik anlayışını yıkarak yerine ulusal egemenlik ilkesini getirmektir. Bundan dolayı amaç sınırlı tutulmuştur. 17. yüzyıldan itibaren ise aydınlanma düşünürlerince ulus ve vatan kavramları özgürlükle eş anlamlı bir içerikte ele alınmıştır. 1789'un ulusu Fransız devleti ölçeğinde düşünülse de evrenselidir. Ancak bu durum 1792'den sonra değişmeye ve evrenselci özelliğini yitirmeye başlamıştır. Devrimci Fransa ile devrim karşıtı Avrupa devletleri arasında yaşanan savaş dönüm noktası olmuş, bu dönemde ulus nedir sorusu sorulmaya başlanmış ve ayrıca yabancı nedir sorusu da sorulur olmuştur. Bu sorulara karşılık olarak Fransız olmak için sadece özgürlüğe inanmak ve bunun için savaşmak yetmez algısı gelişmiştir. Böylece ulus sınırlı bir coğrafi alan üzerinde var olan, ortak ve önceden belirlenmiş değiştirilemez özellikler taşıyan bireylerden kurulu bir toplumsal grup olarak kavranmaya başlanmıştır. Bu durum Fransız devletinin meşruiyetini sağlamaktadır. Bunun dışındaki evrensel ölçekli ulus tanımı meşruiyeti sağlayamamaktadır. Sınırlı ölçekli ulus meşruiyeti sağlamaktadır.²² Buna karşılık Fransa'da büyük devrimden yüzelli yıl sonra bile entelektüeller dışında Fransız ortak kimliğinin geçerli olmadığı, Fransız taşrasında yaşayan büyük kitlelerin kimsin sorusuna cevap olarak dinsel mensubiyetlerini, soyadlarını ya da yaşadıkları bölgenin adını verdikleri ifade edilerek çoğu yerde ortak kimlik duygusunun bulunmadığı da ifade edilmiştir.²³

Fransız devriminde fikirleriyle etkili olan diğer önemli şahsiyette Jean Jacques Rousseau' dur. Rousseau, mutlak monarşiye, toplumdaki ayrıcalıklara ve ayrıcalıklı sınıflara karşıdır, cumhuriyet taraftarıdır. Rousseau'ya göre egemenlik tektir, devredilemezdir ve bölünemezdir. Yurttaşlar toplumsal antlaşma çerçevesinde bir araya gelmelidirler. Genel irade yanılmaz ve en doğru yönetimdir.²⁴

²² Erözden, *Ulus Devlet*, s.52-54,55

²³ Süleyman Seyfi Ögün, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2000), s.65.

²⁴ Rousseau, toplum sözleşmesini şu şekilde tanımlamaktadır: “Ortak gücün bütünüyle her ortağın kişiliğini ve varlıklarını savunan ve koruyan ve o güç sayesinde, her bir kişinin, herkesle bütünleşirken yine de yalnızca kendi kendisine itaat ettiği ve daha önce olduğu kadar özgür kaldığı bir ortaklık biçimi bulmak”. Rousseau'ya göre: “Sözleşme yapanlardan her birinin tikel kişiliği yerine bu ortaklık bağıtı, bir anda meclisin sahip olduğu oy sayısına üyelerden kurulu ahlaki ve kolektif bir beden yaratmakta ve bu beden, birliğini, ortak ben'ini, yaşamını ve istencini o aynı bağittan almaktadır. Bütün ötekilerin birleşmesiyle böylece oluşan bu tüzel kişilik eskiden site adıyla anılıyordu ve şimdi cumhuriyet ya da siyasi gövde adını almaktadır, üyeleri ona edilgen durumdayken egemen, benzerleriyle kıyaslandıkta da güç adını verirler. Ortaklar yönünden bakıldıkta, onlar hep birlikte halk adını alırlar ve tek başlarına egemen yetkeye katılanlar olarak yurttaş ve devletin yasalarına tabi kişiler olarak da tebaa olarak isimlendirilirler”. Bkz. Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyasi Hukukun İlkelerine Dair*, Turhan Ilgaz (çev.), (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2006), s.41 vd.

19.yüzyıl Fransa'sının önemli fikir adamlarından Fransız Ernest Renan'a göre millet tarihin derin karışıklıklarında meydana gelen manevi bir varlık, manevi bir ailedir. Millet in kuruluşunda insan temel faktördür. Bu manevi varlığın meydana gelmesinde ırk, dil, din, menfaat, din yakınlığı, coğrafya, askeri zaruretler etkili olmakla birlikte en önemlisi insanların geçmiş ve gelecek ile alakalı düşünceleridir. Millet denen manevi varlığın oluşmasında müşterek olarak zengin bir hatıra mirasına konmak ve birlikte yaşamayı isteyerek bu mirası tümüyle devam ettirme arzusuna sahip olmak iradesini göstermek etkili olmuştur: *"Maziden kalan, müşterek bir şan ve şeref ve acılar mirası; gelecek için gerçekleştirilecek müşterek bir program. Birlikte ızdırıp çekmiş, haz duymuş, ümit etmiş olmak. Müşterek hayata devam etme hususunda ifade edilen rıza ve istek"*²⁵ milletin meydana gelmesinde etkili olmuştur. Bir ulus olarak tanınmak için toplumsal dayanışma suretiyle ulusun üyeleri arasında belli ölçüde bir bütünleşme ve kolektif kimlik bütünün üyeler tarafından kabulü ve bütünün parçası olma kapsamında bir bireysel kimlik anlayışı gerektirir.²⁶

Ulusun en kapsayıcı ve genel tanımı ise Craig Calhaon tarafından yapılmıştır. C.Calhaon'a göre:

"1.Sınırları olan bir toprak veya belirli bir nüfus ya da her ikisi, 2. Bölünmezlik-ulusun bir bütün olduğu kavramı, 3. Egemenlik ya da en azından egemenlik ülküsü taşımak ve böylece özerk ve kendine yeterli olduğu varsayılan bir devlet olarak diğer uluslarla şekli eşitlik, 4. Üstün bir meşruiyet kavramı- örneğin hükümetin ancak halkın iradesi tarafından desteklendiği veya en azından halkın ya da ulusun çıkarlarına hizmet ettiği sürece adil olduğu düşüncesi, 5. Halkın kolektif olaylara katılımı- ulus mensubiyeti esasına göre seferber edilen bir nüfus(ister savaşla ister sivil yurttaşlıkla ilgili faaliyetler için) 6. Doğrudan üyelik her bir bireyin ulusun ivedi bir parçası oluşu ve bu bağlamda diğer üyelerle kategorik olarak eşit görülmesi, 7. Dilin, paylaşılan inanç ve değerlerin alışılmış pratiklerin bir birleşimini içerecek biçimde bir kültür, 8. Zamanla derinlik ulusun geçmiş ve gelecek nesilleri içerdiği ve ortak bir tarihi olduğu haliyle zaman içinde var olduğu anlayışı, 9. Ortak mezhep veya ırk özellikleri, 10. Belli bir toprakla tarihi hatta kutsal bağ".

Calhaon'a göre ulusları ulus yapan daha ziyade kendi iddiaları kolektif kimlik üretmeye, insanları kolektif projeler için seferber etmeye, kişileri ve uygulamaları değerlendirmeye yönelik bu tür iddialara dayanan konuşma, düşünme ve hareket etme biçimleridir.²⁷

Dil ve dinin ulus oluşumuna etkisi de ele alınmıştır. Dilin milliyetçilik açısından kurucu olduğu ve bütün siyasal faaliyetlerin dilin dolayımından geçtiği vurgulanmıştır. Dil, ayrılıkçı kolektif hareketlere de temel olmakla birlikte bunun yanında devletin uluslaştırmaya yönelik eylemleri de var olan dilleri normalleştirmek ve ulusal kimliğe bağlamak amacıyla dili

²⁵ Ernest Renan, "Millet Nedir?", *Milletler ve Milliyetçilikler*, Mümtaz'er Türköne (der.), (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2012), s.56-57.

²⁶ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.5.

²⁷ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.6-7.

dönüştürmektedir. Dil değerli bir kaynaktır ve sadece bir iletişim aracı değildir. Din ise daha karmaşık bir kültürel kaynaktır. Milliyetçilik modern ulusu halk egemenliğine ve vatandaşların eşitliğine dayanmaktadır. Bununla birlikte milliyetçilik kuvvetli bir şekilde etnikleştğinde 19. yüzyıl Avrupa'sında genel olarak görüldüğü gibi, din ulusu organik ve bütüncül bir varlık olarak yeniden temellendirmenin bir aracı haline gelir. Bu radikal milliyetçilikle birlikte geçmişte dinle ilişkilendirilen mutlaklık payesi milliyetçiliği seküler bir din haline getiren ulusa devredilir.²⁸

Bir diğer ulus tanımına göre ulusun daima, belirli bir toprak, belirli büyüklük, birleşme yani merkezileşme, karşılıklı bağımlılık ve kendisinin ulus olduğunun bilincinde olması gibi özellikleri olmalıdır. Bunun yanında belirli toprak ve ulus olma bilinci anahtar rol oynamaktadır. Bu tanıma göre uluslar üç şekilde oluşmaktadır. Birincisinde uluslar devletler içinden oluşmuşlardır. İngiliz, Hollanda ve İspanyol devleti ve diğer devletler evrimleşerek uluslaşmışlardır. Fransız devrimine kadar çoğunluğu embriyo biçiminde bulunan topluluklar devrimden sonra ulus biçiminde olgunlaşmış olarak ortaya çıkmışlardır. İkinci uluslaşma aşaması ise ulusların yabancı baskısına karşı verilen mücadeleyle oluşmasıdır. Avrupa egemenliğini ortadan kaldırma girişimi ulusal bilince sahip olmayan birçok sömürgeyi ulusa dönüştürmüştür. Üçüncü uluslaşma biçimi ise önce kültürel birlikteliğin kazanılması ve ardından bu birlikteliğin siyasal ifadesini bulmasıyla gerçekleşmiştir. Almanya ve İtalya kültürel birliğin siyasal birlikten önce gerçekleşmesinin en önemli örnekleridir.²⁹

Görüldüğü üzere genel bir ulus tanımının yapılmasının yetersiz kaldığı, her devlete bir ulus gereksiniminin ortaya çıkmasıyla birlikte ulus yine soyut bir kavram olarak tikel boyuta oturmuştur. Ulus kavramının unsurları bir yandan içe yönelik olarak türdeşliği sağlayacak nitelikte olmalı, diğer yandan da dışarıya karşı farklılığı ortaya çıkarabilecektir. Bireyler arasında birliktelik bağıını ise ulusçuluk akımı yaratacaktır. Halkı ulus olduğuna ise kendini ulus devlet olarak tanımlayan devlet inandıracaktır.³⁰

Ulusun tarih dışılığı tezinde ise ulusal bilincin eski çağlardan itibaren var olduğu ileri sürülmektedir. Ulusun modernliği tezi ise ulusun modern çağlarda ortaya çıktığını ve daha önce var olmadığını ileri sürmektedir. Bu teze göre etnik grup henüz ulus aşamasına ulaşamamış sosyolojik yapıdır. Ulusun tarih dışılığı tezinde etnik grupların tarih boyunca sürekliliği olduğu savunulmaktadır. Etnik grupla ulus arasında kuramsal açıdan ayrıma gidilmemektedir. Maddi ilerleme, sosyal reformlar, yurttaşlık gibi kavramlarda ifadesini bulan modern bir topluma ulaşma isteğiyle kan bağı, ırk, din, dil, bölge, örf ve adetler gibi ilksel değerler sürekli

²⁸ Dieckhoff ve Jaffrelot, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, s.16.

²⁹ Horace B. Davis, *Sosyalizm ve Ulusallık*, Kudret Emiroğlu (çev.), (İstanbul: Belge Yayınları, 1991), s.16-18.

³⁰ Erözden, *Ulus Devlet*, s.57.

birbirleriyle çatışma halindedirler. İlksel değerler ise etkili olmaya devam edecektir diye açıklamaktadır.³¹

Ulus tanımında bir diğer yaklaşımda devletin mi ulusu yoksa ulusun mu devleti ortaya çıkardığıdır. Bu yaklaşımda devletin ulusun yardımı olmadan ortaya çıktığı ancak bazı ulusların da kendi devletlerinin yardımı olmadan oluştuğu ifade edilmiştir. Bu fikir Ernest Gellner'indir. Gellner'e göre iki insan ancak aynı kültürü paylaşıyorsa aynı ulustan sayılır ve kültür ise bir düşünceler, işaretler, çağrışımlar, davranış ve iletişim biçimleri sistemidir. İki insan ancak birbirlerini aynı ulusun üyesi olarak kabul ettikleri durumda aynı ulusa mensup sayılırlar. Yine Gellner'e göre ulusları insanlar yaratmış ve uluslar insanların kendi inanç, sadakat ve dayanışmalarının ürünüdür. Bir grup insan, bir ülkenin sakinleri ya da belli bir dili konuşan insanlar ancak aynı gruba mensup olmalarından dolayı birbirlerine karşı bazı ortak hak ve görevleri olduğunu kesinlikle kabul ettikleri takdirde bir ulus olabilirler. Onları ulus yapan birbirlerini bu şekilde aynı grubun üyeleri olarak kabul etmiş olmalarıdır, yoksa kendilerini grubun dışında kalanlardan ayıran bazı ortak özellikler değildir demiştir.³²

Ulusun tanımı konusunda yukarıdaki değerlendirmeler dışında farklı yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bu yaklaşımlar şu şekilde sınıflandırılabilir. 1. Tarihsel yaklaşım, 2. Sosyolojik yaklaşım ve 3. Hukuki yaklaşımdır. Tarihsel yaklaşımın gelişim kuramına göre sosyolojik yaklaşımdan farklı olarak modernleşmede toplumsal katmanlardaki değişim yerine devletin geçirdiği dönüşümler etkili olmuştur.³³ Bu fikre göre ulus oluşumu iki şekilde gerçekleşmiştir. Birincisinde kapitalist gelişme sonucunda ortaya çıkan burjuva eski rejimin egemen sınıflarını devirerek kendisini toplumun tümünün temsilcisi olarak ilan etmesiyle ortaya çıkan uluslaşma modelidir ve bu model batı Avrupa'da görülmektedir. İkinci grup ise kendi egemen sınıfı olmayan, etnik birim olmasına rağmen bağımsız bir siyasi birim olmayan ve süreklilik arz eden kültürel üretim geleneği ve edebiyat dilinden yoksun olan toplumlardır. Ulus mevcut bir veri, ulusçuluk ise bunun sonucudur. Ulus toplumsal gelişme dinamiğinin sonucudur. Bu gelişme dinamiğinin doğasını ekonomik gelişme belirler. Çerçevesini ülkesel, dilsel ve siyasi ilişkiler tesbit eder. Bu temel verilere göre uluslaşma üç döneme ayrılır. Buradaki ölçüt ise ulusal hareketin toplumsal dönüşümün genel akışıyla bağlantısıdır. Buna göre ilk dönemde bir grup entelektüel mensubu olduğunu düşündüğü etnik topluluğun dili, kültürü ve tarihi üzerine çalışmalar yaparlar ancak halk kitleleriyle bağlantıları bulunmamaktadır. İkinci aşamada akademik ve entelektüel ilgi ve araştırmalar kitlesellik kazanmaya ve yurtseverlik duyguları toplumsal katmanlarda yer etmeye başlar ve bu aşamaya mayalanma süreci denmektedir. Son

³¹ Erözden, *Ulus Devlet*, s.59-61.

³² Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Büşra Ersanlı- Günay Göksu Özdoğan (çev.), (İstanbul: Hil Yayın, 2008), s.78.

³³ Erözden, *Ulus Devlet*, s.8,18-19.

aşamada ise ulusal bilinç geniş kitleler tarafından içselleştirilmiş, ulusal hareket örgütlenmiş ve ülke olarak kabul edilen tüm toprak parçasına yayılmıştır. Sosyolojik yaklaşımın iletişim kuramına göre modernleşme sürecinin sonucu olarak kültürel değerler yoğun bir biçimde aktarılmış, bu durum toplumsal iletişim olgusunu ortaya çıkarmış ve ulusun ve ulusçuluğun ortaya çıkmasında temel rol oynamıştır. Ulus, halk aşamasından daha üst düzeydeki bir aşamadır. Hukuki yaklaşımda ise devletin insan unsuru ulus (millet) olarak nitelendirilmektedir. Buna göre insan topluluğunun devletin insan unsurunu oluşturabilmesi için dil birliği, din birliği, soy birliği, ülke birliği, kültür birliği, tarih birliği, amaç birliği, ekonomik yaşam birliği gibi birliktelik biçimlerine sahip olması gerekmektedir. Bunlar yoksa devlette yoktur. Devlet, ulusun hukuki kişilik kazanmış halidir.³⁴

Bu açıklamalardan sonra ise ulus kavramından ayrı olarak millet kavramını açıklamaya çalışacağız. Çünkü tez çalışması esnasında kullandığımız aslı yabancı dilde yazılmış ve yayınlanmış araştırma eserlerinin genellikle Türkçe çevirisini kullandık. Çevirilerde ise ulus, millet, ulusçuluk, milliyetçilik kavramları kullanılmıştır. Bazı eserlerin ulus, ulusçuluk şeklinde, bazılarının da millet, milliyetçilik şeklinde çevirisi yapılmıştır. Çevirilerin bazılarında da ulus ve millet kelimelerinin birlikte kullanıldığı da görülmüştür. Aynı yazarın bir eseri ulusçuluk bir eseri de milliyetçilik şeklinde çeviri yapılmıştır. Örneğin Ernest Gellner'in faydalandığımız iki eserinden biri Uluslar ve Ulusçuluk, diğeri ise Milliyetçiliğe Bakmak başlıklarıyla çevirileri yapılarak yayınlanmıştır. Kavramların kullanımında böyle bir durum söz konusudur. Ernest Renan'a atıfta bulunan yazarlar ve onlardan yapılan çevirilerde de örnek olarak Hagen Schulze'nin Avrupa'da Ulus ve Devlet adlı eserinin çevirisinde de ulus kelimesi kullanılmış, Umut Özkırımlı'nın Milliyetçilik Kuramları adlı eserinde de Renan'a atıfta bulunurken millet kelimesi kullanılmıştır. Bunun yanı sıra aslı Türkçe olan ve Türkçe yayınlanmış eserlerin de birçoğunda ulus, millet, ulusçuluk, milliyetçilik gibi kavramların birlikte kullanıldığı durumlar söz konusudur ve bu durum bazen karışıklıklara da sebebiyet vermektedir. İngilizce-Türkçe sözlükte nation kelimesinin karşılığı olarak millet ve ulus kelimeleri birlikte verilmektedir.³⁵ Dolayısıyla çevirmenler ve yazarların bu kelimelerden herhangi birisini kullanarak eserleri Türkçeye çevirdikleri tahmin edilmektedir. Bu sebeplerden dolayı çalışmamızda tanımları yaparken ulus, millet, ulusçuluk, milliyetçilik gibi başlıklar kullanarak çeviri eserlere sadık kalmayı uygun gördük.

³⁴ Erözden, *Ulus Devlet*, s.8,21-22,38.

³⁵ Redhouse İngilizce-Türkçe sözlükte nation kelimesinin Türkçe karşılığı olarak millet, ulus, budun, kavim kelimeleri verilmektedir. National kelimesi ise milli, ulusal, millete ait, yurttaş, vatandaş olarak Türkçe karşılıkları yer almıştır. Bkz. *Redhouse İngilizce- Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Redhouse Yayınları, 1974), s.649.

Bu çerçevede millet ve milliyetçiliğin ortaya çıkışıyla ilgili olarak modernist yoruma göre milletler ve milliyetçilikler esas olarak 19. ve erken 20. yüzyıla ait bir olgudur. Bu tarihlerden önce milletler ve milliyetçilikler geniş ölçüde bilinmiyordu ve onları oluşturan önemli güç olan ekonomik ve siyasal gelişmeler ikinci bin yılın sonunda milletler ve milliyetçiliği gereksiz kılmaktadır. Bu görüşlerin temelinde etnik cemaatler ve milletlerin doğasına ilişkin varsayımlar bulunmaktadır. Bu varsayımlardan birincisine göre milletler ve milliyetçilik yakın dönem anlamında temelde modern olgular olarak kabul edilmektedir. Fransız ihtilalinin ardından gelen son iki yüzyıl içinde ortaya çıkmışlardır. İkinci varsayıma göre ise milletler ve milliyetçilik kapitalizm, endüstriyalizm, bürokrasi, kitle iletişimi ve sekülerizmin özgül ürünleri olarak ortaya çıkmışlardır. Üçüncü varsayıma göre ise milletler esas itibariyle yakın dönem yapılarıdır ve modernliğin gereksinimlerini karşılamak üzere tasarlanan milliyetçilik onların modern çimentosudur. Son varsayıma göre ise etnik yapılar ya da ethnieler oldukça eski ve yaygın olsalar da insanlık tarihi içerisinde ne doğal ne de verilidir; temelde iktidar mücadelesi içindeki elitlerin ve liderlerin kaynakları ve araçlarıdır. Bu görüşlerin özünde de modernliğin insanlık tarihi için bir devrim, her tarafta etkili ve evrensel, tüm modern öncesi dönemleri sona erdiren ve onlarla birlikte daha önceki uzun çağlarda filizlenen ve savunulan bütün yapı ve inançları yok eden bir devrim olduğuna dair temel varsayım yer almaktadır.³⁶ Biz öncelikle burada milliyetçilik kavramını sonraya bırakarak millet kavramının üzerinde duracağız.

Millet tanımında modernist yaklaşıma göre millet kurmak toplumsal demografik sürece bağlıdır ve kentleşme, artan toplumsal hareketlilik, okuma yazma oranları, gelişen iletişim teknolojisi milletlerin kurulmasını kolaylaştırmış, bu sürecin başarıya ulaşmasında toplumsal hareketlilik ve kültürel bütünleşmenin birbirini tamamlaması etkili olmuş ve bu durumun oluşmasında kitle iletişim araçları da önemli yere sahip olmuştur.³⁷ Yine bu yaklaşıma göre insanları daha sıkı bir iletişim ağıyla birbirine bağlamak, daha büyük ve geniş katılım temelinde bütünleştirmek akılcı bir iktidar siyasetidir. Ulusçuluk, ayrımcılığa ve sömürüye karşı çıkmaktan ortaya çıkmıştır.³⁸

Millet ile ilgili bir diğer tanıma göre de millet ne asli ne de değişmez bir birimdir. Millet, özgül ve tarihsel bakımdan yakın döneme aittir. Millet, belli bir modern teritoryal (toprağa bağlı) devletle, milli devletle ilişkilendirildiği kadarıyla bir toplumsal birimdir. Bu ilişkilendirmenin olmadığı yerde millet ve milliyeti tartışmak gereksizdir. Milletlerin oluşumunda yapaylık, icat ve sosyal mühendislik unsurları vurgulanmalıdır. Milletlerin insanları sınıflandırmanın doğal, tanrı vergisi bir yolu olduğu, doğuştan gelen bir politik kader

³⁶ Anthony D. Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, Derya Kömürcü (çev.), (İstanbul: Everest Yayınları, 2002), s.26-27.

³⁷ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları- Eleştirel Bir Bakış*, s.64.

³⁸ Davis, *Sosyalizm ve Ulusallık*, s.20.

olduğu iddiası mittir; bazen önceden var olan kültürleri alıp onları milletlere çeviren milliyetçilik bazen de milletleri icat eder ve genellikle önceden var olan kültürleri tamamen yok eder. Analitik düzlemde milliyetçilik milletlerden önce gelir. Milletler, devletleri ve milliyetçilikleri yaratmaz. Doğrusu bunun tersidir.³⁹ Bu tanım dilin millet olma ölçütlerinden biri olmadığını da iddia etmektedir. Bu tanıma göre milli diller, genellikle yarı yapay kurgular ve yer yer modern İbranice gibi fiilen icat edilmiş şeylerdir. Milliyetçi mitolojinin varsayımının tersine milli kültürün ilk temelleri ve milli düşünce yapısının dayanakları olmayan milli diller, genellikle fiilen konuşulan (daha sonra lehçelere ayrılmış) çeşitli deyişlerden standartlaşmış bir deyiş geliştirmeye yönelik girişimleri temsil ederler. Milli dillerin kuruluşundaki ana sorun, standart ve homojen hale getirilmiş dilin temeli olarak hangi lehçenin seçileceğidir. Dilin millet ölçütü olmadığına Fransa, İtalya ve Almanya örnekleri verilmektedir.⁴⁰

Anthony D. Smith milletler ve milliyetçilik hakkındaki yorumların sorunlu olduğunu belirtmektedir. Smith'e göre milletler ve milliyetçiliği daha önceki apayrı çağdan kalma modası geçmiş şeyler, küresel modernleşme ve geç kapitalizmin kaçınılmaz ürünleri ya da insanlık tarihi ve toplumun daimi ve doğal özellikleri olarak görmemek gereklidir. Bunun yerine onların altındaki etnik ve toprağa özgü bağlara ulaşmaya çalışmalı, bunların idari merkezileşme süreçleri, iktisadi dönüşüm, kitle iletişimi ve modernlikle ilişkilendirdiğimiz geleneklerin çözülmesinden hem etkilendiğini hem de onları etkilediğini göz önünde bulundurarak milletler ve milliyetçilikleri kültürel bağlarla siyasal toplulukların tarihsel kesişme noktası üzerine yerleştirmelidir.⁴¹

Anthony Smith'e göre milli kimlikle kastedilen şey belli anlamda bir siyasi topluluktur. Siyasi topluluk ise bütün fertler için en azından belli ortak kurumların, hak ve ödevlerle ilgili tek bir yasanın varlığını ima etmektedir. Topluluk üyelerinin aidiyet hissi duyacakları ve özdeşleeyecekleri mekân yani sınırları belli bir toprak parçası akla gelmektedir. Fransız aydınlanmacıları da bu düşünceyle milleti belli bir ülkede aynı yasalara ve kurumlara boyun

³⁹ Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Osman Akınhay (çev.), (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995), s.24.

⁴⁰ Milli bir dilin temelini oluşturan lehçeyi konuşanların bir azınlık olması yeterli politik ağırlığa sahip olmaları durumunda önemli değildir. Bu açıdan Fransızca, Fransa kavramı açısından vazgeçilmez öneme sahiptir. 1789'da Fransızların % 50 sinin Fransızca'yı hiç bilmemesi, sadece % 12-13'ün doğru olarak konuşması, kuzey ve güney Fransa'da neredeyse hiç kimsenin Fransızca konuşmaması görülmüştür. İtalyan birliğinin temeli olan İtalyan dili 1860'da kuruluş döneminde halkın % 2,5' luk kesiminin ve eğitimli elit okuyazarları birleştiren bir unsurdur. 18. yüzyıl Almanya'sı ise kültürel içerikli bir kavramdı. Alman diliyle yönetilen dinsel ve politik düzeyde idare edilen irili ufaklı prenslikler ve devletler dışında Almanya'nın varlık bulduğu tek alan kültürdü. Bu Almanya konuşulan dilde yazılmış en fazla 300-500 bin okurundan ve gündelik amaçlı kültür dilini konuşan kesinlikle çok daha az sayıdaki insandan oluşuyordu. Bunun sebebi Almanya'da neyin doğru olduğunu saptayacak bir devlet standardının olmamasıydı. Bkz. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, s.73-81.

⁴¹ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, s.XX.

eğen bir halk topluluğu olarak tanımlamışlardır.⁴² Tarihi ülke, yasal siyasi topluluk, topluluk fertlerinin yasal siyasal eşitliği ve ortak sivil kültür ile ideoloji milletin batılı modelinin oluşturucularıdır. Batı etkisiyle biraz biçim değiştirerek batılı olmayan milli kimlik tasavvurlarında da etkili olmuşlardır. Batının dışında Doğu Avrupa ve Asya'da batı modelinin üstünlüğüne meydan okuyan farklı millet modeli olarak etnik millet kavramı ortaya çıkmıştır. Böylece doğuştan yani fitri bir topluluk fikri öne çıkmıştır. Bu modelde bireye seçme olanağı tanınmamakta ve birey kaçınılmaz olarak doğduğu topluluğun mensubu sayılmaktaydı. Millet soydan gelen bir topluluktur. Şecerecilik ve varsayımsal soy bağları, halkın seferber edilmesi, yerli dil, adet ve gelenekler, Doğu Avrupa ve Asya'daki sayısız topluluğun izlediği son derece farklı bir milli oluşum rotasını yansıtan ve dinamik bir siyasi meydan okuma olan alternatif bir etnik millet kavramının unsurlarıdır. Millet tarihi bir toprağı/ülkeyi, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlevi bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğunun adı olarak tanımlanabilir.⁴³ Smith'e göre milleti ortaya çıkaran koşullar antikite ve ortaçağda bulunmamaktaydı ve modern öncesi ile modern kolektif kültürel kimlikler arasındaki farklar tek bir millet kavramı altında toplanacak kadar büyüktür. Kitlese vatandaş milletler sadece sanayileşme ve demokrasi çağında ortaya çıkabilirler.⁴⁴

Ulus ve millet ile alakalı olarak fikir adamları ve araştırmacıların tanımlarından sonra Türk devlet ve fikir adamlarının bu konulardaki tanımlarına bakmakta fayda vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslaşma sürecinde kurucu lider Mustafa Kemal Atatürk, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Sadri Maksudi Arsal ve Tarık Zafer Tunaya'nın fikirleri oldukça önemlidir.

Mustafa Kemal Atatürk, milleti tanımlarken dil, kültür ve mefkûre birliği gibi üç ana esas üzerinde durmuştur. Atatürk'e göre millet, dil, kültür ve mefkûre (fikir) birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve sosyal heyettir. Atatürk'ün tanımında vatandaşlığa vurgu yapılmış ve milletin siyasi ve sosyal topluluk olduğu belirtilerek tanım genişletilmiştir. Bunun yanı sıra Atatürk'e göre müşterek milli fikir, ahlak, his, hatıra ve anelerin millet etrafında meydana gelmesini ve kökleşmesini temin eden müşterek mazi, birlikte yapılmış tarih, vicdanları ve zihinleri doğrudan doğruya birleştiren müşterek dil milletlerin teşekkülünde en

⁴² Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, Bahadır Sina Şeker (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s.24.

⁴³ Etnik millet kavramında ülkeden çok soy ya da varsayılan soy ön plana çıkartılır. Tutulan soy ve şecere ile gurur duyulur. Milletin köklerinin isnat edilen ecdada dayandırılması önemli meseledir. Milletin fertlerinin aile olduğu dile getirilir. Varsayımsal ailevi bağlara getirilen bu vurgu etnik millet kavramında mevcut bulunan güçlü popüler veya demokratik unsurunda açıklanmasına yardım eder. Batıda halk ortak yasa ve kurumlara tabi siyasi bir topluluk olarak görülürken etnik modelde halk eylemli siyasi seferberliğin olmadığı yerlerde bile milliyetçi emellerin nesnesini verir. Önderler ancak halkın iradesine başvurmak suretiyle eylemlerini haklılaştırabilir ve ayrı sınıf ve grupları bir araya getirebilirler. Batılı sivil modeldeki hukukun yerini etnik modelde yerli kültür, genellikle dil ve adet almıştır. Lügatçilerin, dil bilimcilerin ve halk bilimcilerin Doğu Avrupa ve Asya milliyetçiliklerinin ilk evrelerinde merkezi bir rol oynamalarının nedeni budur. Smith, *Milli Kimlik*, s.28-29, 30-32.

⁴⁴ Smith, *Milli Kimlik*, s.77.

önemli amiller olmuşlardır. Atatürk'ün bütün milletlere uygun olacağını düşündüğü millet tanımı ise şu şekildedir: *“Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan, beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte samimi olan ve sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden vücuda gelen cemiyete millet namı verilir”*. Atatürk'ün millet tanımında dil, kültür, mefkûre birliği, ortak irade, ortak tarih yani geçmiş ve en önemlisi siyasi ve sosyal bir heyet olmak gibi vasıflar ön plana çıkmaktadır.⁴⁵

Tarık Zafer Tunaya'ya göre millet, bir birleşme, bir kaynaşmadır. Objektif ve doğal koşullarla (ırk birliği gibi) sosyal ve subjektif koşulların (dil birliği, din birliği, kültür birliği, tarih ve ideal birliği, ekonomik koşullar birliği) ürünüdür. Bir toplam olmayıp bir sentezdir. Bir uygarlık düzeyinin ifadesi olmaktadır ve gelişmemiş ülkelerin çoğunda milli birlikten söz edilemez.⁴⁶

Ziya Gökalp'e göre millet, coğrafi, irki, siyasi ve iradi bir zümre değildir. Millet, lisanen müşterek olan ve aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşmuş harsi bir zümredir. Gökalp'in millet tanımında insanın yetiştigi yerden aldığı kültür ve konuştuğu dil büyük önem taşımaktadır.⁴⁷

Yusuf Akçura'ya göre teşkilatlanma ve kuruluş halindeki her millet şartlara ve hedeflere göre millet tanımlaması yapmıştır ve farklı millet tanımları ortaya çıkmıştır. Akçura, milleti, ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı sosyal vicdanında birlik ve beraberlik meydana gelmiş insan toplumu olarak tanımlamıştır.⁴⁸

Sadri Maksudi Arsal ise milleti aynı dili konuşan, aynı milli seciyeye, müşterek tarihe, müşterek milli emellere malik olan kütle olarak tanımlayarak ırktan farklı bir yapılanma olduğunu ifade etmiştir. Sadri Maksudi, kavim-millet kavramını da ortaya koyarak millet tanımını genişletmiş, kavmi halk, (volk, peuple, ethnos) ve milleti de nation karşılığı olarak kullanmıştır. Irka dayanan hakiki yani kavim milleti şu şekilde tarif etmiştir: *“Kavim millet aynı ülkede yaşayan, etnolojik bakımdan aynı ırka mensup olan oymak ve kabilelerin en kuvvetli zümrenin hâkimiyeti altında, devlet şeklinde birleşmesinden doğan, aynı kanunlara tabi olarak yaşamış, bunun neticesinde müşterek lisana, müşterek örf ve adetlere, müşterek dini inançlara ve müşterek milli seciyeye sahip olmuş mütecanis ve mütesanid bir insan kütlesidir”*. Sadri Maksudi Arsal, kavim-milleti meydana getiren unsurları da şu şekilde ortaya koymuştur. Bu unsurlar, milleti teşkil eden ferdlerin bir devlet içinde yaşaması veya yaşamış olması, nüfus, coğrafi saha, bağımsızlık, lisan

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Âfetinan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), s.18-25.

⁴⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1975), s.524.

⁴⁷ Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, Abdulhaluk Çay (haz.), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982), s.228.

⁴⁸ Yusuf Akçura, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, (İstanbul: Türk Kültür Yayıncılığı, 1978), s.35.

birliği, örf ve adetler birliği, müşterek dini inançlar, milli seciye, millet ekseriyetinin aynı ırktan olmasıdır.⁴⁹

Milletin tanımı ile alakalı olarak yukarıdaki bilgilerden sonra daha öncede bahsedildiği gibi özellikle çeviri eserlerde de sık sık rastlanan ve aynı zamanda Türkçe eserlerde de kabul gören ulusçuluk kavramını açıklamakta fayda vardır. Bu kavramda çoğu yerde milliyetçilikle birlikte ve aynı anlamda kullanılmakla birlikte yakın dönemlerde daha fazla ve farklı anlamlarda kullanılmaya başlanmıştır. Ulusçuluk kavramı da farklı şekillerde tanımlanan kavramlardan biri olmuştur. Ulusçuluk, A. D. Smith tarafından medeni ulusçuluk ve etnik ulusçuluk olarak ikiye ayrılmıştır. Medeni ulusçuluk, ulusu bir ortak kültürü paylaşan, tek bir yasal düzen içinde yönetilen ve toprak esasına dayalı vatandaşlık bağına sahip bireylerden kurulu bir topluluk olarak tanımlarken, etnik ulusçulukta ise, toplumu oluşturan bireyler arasındaki mevcut soy bağları, bu bağlara dayalı tarih mirası ve görenekler ile folklorik yerel kültür unsurlarına dayalı ulus anlayışı getirmektedir.⁵⁰

Ernest Gellner ulusları ortak irade, rıza ile oluşmuş topluluk olarak tanımlamanın mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Gellner'e göre uluslar ancak ulusçuluk çağı bağlamında tanımlanabilirler. Ulusçuluk çağı şu ya da bu ulusun uyanışı ve kendini siyasal anlamda kabul ettirışinden ibaret değildir. Daha çok genel toplumsal koşullar sadece seçkin azınlıklara değil bütün halka mal olan standartlaşmış, türdeş, merkezi olarak desteklenen yüksek kültürlerin oluşmasına imkân verdiğinde iyi tanımlanmış bir eğitim sisteminin denetlediği ve bütünleşmiş kültürler, insanların gönüllü olarak ve çoğu kez şevkle özdeşleştirdikleri hemen hemen tek birimi oluştururlar. Kültürler artık siyasal meşruiyetin doğal barınağı olarak görülmektedir ve bundan dolayı kültürel sınırların siyasal birimler tarafından herhangi bir ihlali kabul edilmemektedir. Ancak bu koşullar altında uluslar aynı anda hem irade hem de kültürle ilişkili biçimde ve gerçekten bu ikisinin siyasal birimlerle birleşmesi olarak tanımlanabilir. Bu koşullarda insanlar aynı ortak kültüre sahip olanların tümüyle bir siyasal birlik kurma arzusunu gösterirler. Bu durumda siyasal yönetimlerde sınırlarını kendi kültürlerinin sınırına kadar genişletecek ve güçleri oranında bu kültürü koruyacak ve dayatacaklardır. İrade, kültür ve

⁴⁹ Sadri Maksudi Arsal kavim ve millet tabiri arasındaki münasebeti şu şekilde açıklamaktadır: “*Tarihi ve siyasi inkişafı neticesinde şekillenmesi tamamlanmış her kavim millettir. Kavimlerin millet haline gelişi daima bir devlet çerçevesi içinde vukubulur. Her millet bir kavmin inkişaf etmiş şeklidir. Burada kavim-millet adını aynı soydan kabilelerin bir devlet içinde birleşmesinden doğan etnik kütleye vereceğiz. Kavim-milletlerden başka bir de tarihi milletler vardır. Bunlar bir kavim-millet tarafından diğer kavim milletlerin yutulması ve temsil edilmesi suretiyle teşekkül etmiş milletlerdir. Mesela Romalılar. Bu millet Romalı olmayan, Roma dilini konuşmayan birçok kavim ve milletleri temsil etmek suretiyle meydana gelmiştir. Keza Fransız milleti Galyalı, Romalı, Frank, Burgont, Vizigot ve Norman kavimlerini eritmek suretiyle teşkil edilen bir millettir. Tarihi milletlerin çoğu başlangıçta imparatorluk şeklinde teşekkül etmiş devletlerin kalıntısıdır*”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1975), s.37,66-68.

⁵⁰ Erözden, *Ulus Devlet*, s.80.

siyasal yönetimin kaynaşması kolaylıkla ve sıklıkla karşı koyulamayacak bir norm haline gelecektir. Ancak bu koşullar genel insanlık durumunu değil yalnızca onun sanayi aşamasını tanımlamaktadır.⁵¹

Montserrat Guibernau'ya göre ulusalcılık bir toprağa, ortak dile, ideallere, değerlere ve geleneklere bağlanmayla ilgili bir duygudur ve aynı zamanda bir grubun onu diğerlerinden farklı kılan semboller ile özdeşleşmesidir. Bütün bu işaretlere bağlanmak bir kimlik yaratmaktadır. Bu kimliğe yönelme dün olduğu gibi bu günde halkı harekete geçirme gücüne sahiptir. Ulusalcılığın en ayırt edici özelliklerinden birisi değişik toplumsal düzeylerdeki ve farklı kültürel geçmişlere sahip insanları bir araya getirme yeteneğidir. Ulusalcılık on sekizinci yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkan bir olgudur ve Amerikan ve Fransız devrimlerinde gelişen fikirler sayesinde ortaya çıkmıştır. Eşitlik, özgürlük, dayanışma ve özellikle halk egemenliği kavramları ulusalcılığın yolunun açılmasında esas rolü oynamışlardır. Yurttaş terimi belirli bir ülkede belirli siyasal kurumlar içinde yaşayan bireyleri çağırmaya hizmet etmiştir. Sınırlar her zamankinden daha fazla önemli hale gelmiştir. Ulus devlet bireylerin kendi hak ve görevlerini yerine getirebilecekleri bir kurum olmuştur ve devlet alanının onların günlük faaliyetlerine daha fazla nüfuz etmesi kesinleşmiştir. Ulus devlet kurumsaldır.⁵²

Horace B. Davis'de ulusçuluk türlerinin dört başlık altında toplandığını belirterek kronolojik olarak sıralamıştır. Davis'e göre: "1- Devlet iktidarı ve ulusal bilincin birbiriyle uyum içinde geliştiği, yurttaşlığın ulusallığı belirlediği halkların ulusçuluğu yani batı Avrupa ulusçuluğu, 2- İtalya ve Almanya'da görülen uzun süreli siyasal deneyimi olmayan fakat ortak dil ve ortak benlik sahibi ülkelerdeki ulusçuluk, 3-Güneydoğu Avrupa ülkelerindeki gibi uzun süreli ortak siyasal deneyimi ve çoğunlukla etnik birlik gösteren toprağı olmayan, tarihsel birlik olarak dinin ulusal bilincin önemli belirleyicisi olduğu ulusçuluk, 4- Genellikle üçüncü dünyada ortaya çıkan fakat güney doğu Avrupa'da görülen sömürgecilik karşıtlığı ve çağdaşlığın türevi ulusçuluk" türleri bulunmaktadır. Davis, bu sınıflandırmanın birçok açıdan faydalı olabileceğini ancak eksik ve bazı kategorileri atladığını, uygulanmaya çalışıldığında ise kuşkular yarattığını ifade ederek ulusçuluğun 18.yüzyıldan önce mevcut olmadığını ileri sürmüştür.⁵³

John Hutchinson, kültürel ulusçuluğunda siyasal ulusçuluk gibi önemli olduğunu belirtmektedir. Hutchinson'a göre kültürel ulusçuluk, birçok halde siyasi ulusçuluğun ortaya çıkışından ve siyasi ulusçuluğun yöneldiği hedef olan ulus devletin kuruluşundan önce doğan tarih bilimi, sanat ve edebiyat alanlarında etkisini gösteren bir ulusçuluk türüdür. Ulusçuluğun

⁵¹ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s.135-138.

⁵² Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.55-57.

⁵³ Davis, *Sosyalizm ve Ulusallık*, s.11-12.

bağımsız bir devlet oluşturmak hedefi güden siyasi türü dışında ondan ayrı hatta bazen ona rakip olarak ortaya çıkan kültürel bir yönü de bulunmaktadır. Kültürel ulusçuluğun hedefi siyasi ulusçuluktan tamamen farklı olarak toplumda geçerli manevi değerleri ulusal temeller üzerinde yeniden şekillendirmektir. Hutchinson'a göre kültürel ulusçuluk hareketinin modernleşmeye karşı tutucu bir tepki olduğu görüşü doğru değildir. Kültürel ulusçulukta siyasi ulusçuluk gibi toplumu daha ileri bir gelişmişlik düzeyine ulaştırmak amacı gütmektedir. Kültürel ulusçuluk ulusu kendi kültürel mirasına dayanmak suretiyle modern toplumlar içinde sağlam bir yer edinebilen özerk bir kültürel kollektivite şeklinde geliştirmeye çalışan bir akım olarak görülmelidir.⁵⁴ Kültürel ulusçuluğa verilebilecek en doğru örnek Alman milliyetçiliğidir. Fransız devrimi sonrasında Napolyon'un Almanya'yı istilasına karşı tepkiden ortaya çıkmıştır. Alman tarihi, kültürü, halk kültürü ve hikaye derlemeleri, şairler ve edipler tarafından işlenmiştir.⁵⁵

Etnik ulusçuluk- akılcı ulusçuluk ayrımını düşünsel boyutu yanında siyasi boyutuyla kavrayan yazarlar bazı konularda aynı düşünmektedirler. Bu yazarlara göre batı türü ulusçuluk tarihsel dönemlerde erken uluslaşan toplumlarda görülmektedir. Bu ulusçuluğun ulus anlayışında vatandaşlık bağı bireyin kolektif siyasi birliğe dahil oluşunun tek objektif ölçütüdür. Bu ulusçuluk türü, kendilerinde bulunduklarına inandıkları ulusal yeteneklere bağlı bir özgüvene dayalı olarak liberal ve barışçı yaklaşımlıdır. Buna karşılık doğu türü ulusçuluk geç uluslaşmanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Siyasi üst yapısı yani ulus-devlet örgütlenmesi eksiktir ve bu üst yapıyı kurmaya çabalarken de ulusal toplumu hukuki vatandaşlık bağına göre değil, soy bağına göre tanımlamaktadır. Özgüven eksikliğinden dolayı dışa karşı saldırgan ve yayılmacı, içe karşı baskıcıdır. Yine bu anlayışa göre bu iki ulusçuluk türü birbiriyle kesinlikle uzlaşamaz karakterdedir.⁵⁶

Ernest Gellner'e göre devletsiz toplumlarda ulusçuluk sorunu ortaya çıkmaz. Devlet yoksa sınırlarının ulusun sınırlarıyla çakışıp çakışmaması diye bir sorun olmaz. Devlet olmayınca yöneticilerde olmayacağından, yöneticilerin yönetilenlerle aynı ulustan olup olmadıkları diye bir meselede bulunmamaktadır. Ulusçuların öfkelenmesinin sebebi devletin sınırları ve büyük olasılıkla diğer avantajlarla birlikte iktidarın devletin içinde kimi elinde olduğudur. Ulusçuluk devletin varlığının veri olarak kabul edildiği ortamlarda meydana çıkmıştır.⁵⁷ Ulusçuluğun talep ettiği kültürel türdeşlik sanayi toplumuna aittir. Tarım toplumunun toplumsal örgütlenmesi ulusçu ilkeye yani siyasal ve kültürel birimlerin

⁵⁴ Erözden, *Ulus Devlet*, s.88-90.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Liah Greenfeld, "Alman Milliyetçiliğinin Doğuşu", Yasemin Şahin (çev.), *Doğu Batı Dergisi Milliyetçilik II*, S.39, Kasım-Aralık-Ocak 2006-07, Ankara 2006, s.31-57.

⁵⁶ Erözden, *Ulus Devlet*, s.95.

⁵⁷ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s.74-75.

birbirleriyle çakışmalarına ve her siyasal birimin türdeş ve eğitim yoluyla aktarılan bir kültüre sahip olmasına elverişli değildi. Dolayısıyla sanayileşmeye geçiş çağı beraberinde ulusçuluk çağını getirmiştir.⁵⁸

Ulusçuluğun ülkemizdeki bir başka yaklaşımı ise milliyetçilik olup zaman zaman ciddi farklılıklar görüldüğü gibi birbirlerini reddettikleri durumlarda oluşmuştur. Bu nedenle biz gerek dünyada gerekse ülkemizde ifadesini bulan milliyetçilik kavramını açıklayalım.

C. Calhaon'a göre milliyetçilik ve modern anlamıyla ulus kavramları ulusların kültürel farklılıklarıyla ya da milliyetçiliğe kendine özgü siyasal önemini katan modern devletlerle tam olarak anlaşılamaz. Ulusal kimliklere damgasını vuran öteden beri var olan kültürel dokulardır, ancak bu kültürel dokuların anlamı ve şekli modern çağda dönüşüm geçirmiştir. Ulusların kültürel içerikleri önemli olsa da her şeyi açıklayamamaktadır. Kültürel çeşitlemelerin biçim ve anlam değiştirmelerindeki tek önemli faktör devlet kurmadır. Devlet kurma beraberinde vatandaş ordularının kurulması, idari birliğin güçlenmesi, yol inşası, dilin standartlaşması, halk eğitim sistemleri, halkın siyasi katılımına fırsat sağlayan gelişmeler ve bir bilinç olarak ulusal kimliğin oluşmasına katkıda bulunan değişiklikleri de taşıyan birçok yenilikte getirmiştir. Milliyetçilik, sadece doktrin değildir ve daha ziyade bir düşünme, konuşma ve hareket biçimidir. Milliyetçilik yalnızca modern yakın tarihe ait olmakla birlikte aynı zamanda modern çağın belirleyici özelliklerinden biridir. Modern çağ, milliyetçilik söyleminin evrenselleşip devletlerin somut güçleri ve idari kapasiteleriyle iç içe girdiği çağdır. Ancak milliyetçiliğin kabul görmesinde ulusal kimliklerin ve tüm milliyetçi söylemin insanlara genellikle hep varmış, çok eski ve hatta doğalmış gibi gelmesinin payı olduğunu görmek önemlidir.⁵⁹

Milliyetçilik modern ulusu halk egemenliğine ve vatandaşların eşitliğine dayanan yatay bir kategori olarak icat ettiği için dini seküler anlamda algılamaktadır. Bununla birlikte milliyetçilik kuvvetli bir şekilde etnikleştğinde 19. yüzyıl Avrupası'nda görüldüğü gibi, din ulusu organik ve bütüncül bir varlık olarak yeniden temellendirmenin bir aracı haline gelmektedir. Bu radikal milliyetçilikle birlikte geçmişte dinle ilişkilendirilen mutlaklık payesi milliyetçiliği seküler bir din haline getiren ulusa devredilir.⁶⁰

Milliyetçilik yalnızca buhranlar ve aleni çatışmalarda öne çıkmamakta, modern çağın kolektif bilincinin ve son iki yüz yılımıza damgasını vuran devlet yapısının da temelini oluşturmaktadır. Milliyetçilik yalnızca siyasi değil aynı zamanda kültürel ve kişisel bir kimlik meselesidir.⁶¹ Umut Özkırımlı'nın aktardığına göre İngiliz düşünür John Stuart Mill, kendinden önceki liberal milliyetçiler gibi cumhuriyetçi vatandaşlık kavramıyla milliyet düşüncesini

⁵⁸ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, s.117-118.

⁵⁹ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.14-17.

⁶⁰ Dieckhoff ve Jaffrelot, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, s.16

⁶¹ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.3.

birleştirmiştir. Mill, milliyeti aralarında yakınlık bulunan insan grubu olarak tanımlamıştır. Bu yakınlık grubu oluşturanların işbirliği yapmalarını sağlıyor ve içlerinde tek bir yönetimin çatısı altında birleşme isteği doğuruyordu ve bu durum kaçınılmazdı. Mill'e göre özgür siyasi rejimler kurmanın yolu türdeş bir milli kimlik, birlik içinde bir kamuoyu oluşturmaktan geçiyordu. Farklı milliyetlerden oluşan bir ülkede özgür kurumlar oluşturmak neredeyse imkânsızdı. Ortak bir yakınlık hissinin olmadığı toplumlarda hele toplumu oluşturan gruplar farklı diller konuşuyorsa ortak bir kamuoyu yaratılamazdı. Bu koşullar altında herhangi bir grup diğer bir grubun düşündüklerinden hissettiklerinden haberdar olamazdı. Bu nedenle temel siyasi birim çok uluslu devletler değil millet olmalıydı. Millet özgür düşünmenin ön koşuluydu.⁶²

C. Calhaon'a göre milliyetçilik, modern bir olgudur ve devlet gücündeki değişim, uzun mesafeli bağların artışı, yeni iletişim ve ulaşım imkânları ve yeni siyasi projelerle birlikte ortaya çıkmış bir kolektif kimlik oluşturma yoludur. Ancak, bu milliyetçilikle ilgili her şey yeni değildir. Özgül milliyetçi kimlik ve projeler uzun zamandır var olan etnik kimlikler, akrabalık ve cemaat ilişkileri ve atalara dayandırılan bir toprağa bağlılık üzerine oturur. Bu tür milliyetçi kimlik ve projeler kültürel içeriklerini, duygusal bağlılıklarını ve örgütsel güçlerini büyük ölçüde buralardan alır. Ancak kimlik inşa etme biçimi olarak milliyetçiliği etnisiteden ve bu ikisini akrabalıktan ayırmak analitik açıdan önemlidir.⁶³

Milliyetçiliğin modern bir olgu olduğuna tarihsel olarak itiraz edilmmiştir. İdeoloji ve hareket olarak milliyetçiliğin başlangıcının 18. yüzyıl olduğu kabul edilmekle birlikte etnik bağları aşan milli duyguların yükselişinin izlerinin birkaç batı Avrupa devletinde 15. ve 16. yüzyılda görüldüğü ifade edilmiştir. Bu görüşe göre 14. ve 15. yüzyılda Fransa ve İngiltere, İskoçya, İspanya ve İsveç'in yanı sıra Polonya ve Rusya'da ve muhtemelen İsviçre'de küçük dinsel ve bürokratik sınıflar arasında bir teritoryal-kültürel ve siyasi cemaat olarak millet kavramına yönelik ateşli bağlılıklar mevcuttur. Yine 16. yüzyılda kesin biçimde Fransa'da olmasa da İngiltere ve Hollanda'da geniş bir kentli, eğitilmiş orta sınıf milliyetçiliği etkili olmaya başlamış ve bu milliyetçilik halkı egemen konuma getirmiştir.⁶⁴ Bunun yanı sıra milliyetçi hareketlenme, bir topluluğun (kolektivite) siyasal ve ekonomik egemenliğini ele geçirme ya da pekiştirme mücadelesidir; milliyetçiler kendi topluluklarının siyasal ve ekonomik kaderini eline alma ve çıkarlarını koruma hakkını talep ederler.⁶⁵

Milliyetçilik, sadece birçok farklı şekilde ve bağlamda ortaya çıkmaz, aynı zamanda farklı siyasi ve ahlaki değerlerde taşır. Milliyetçilik, gerici ve çatışmacı olduğu söylenen aşiretçilik veya cemaatçilik karşısında modernleştirici ve birleştirici olmak anlamına

⁶² Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s.44-45.

⁶³ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.41,44-45,50.

⁶⁴ Smith, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, s.37.

⁶⁵ Antoine Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), (İstanbul: Versus Kitap, 2008), s.2.

gelebileceği gibi diğer ulusları veya insanlığın genelini hiçe sayar biçimde sadece kendi ulusal çıkarlarını ve değerlerini savunmak anlamına da gelebilir.⁶⁶

A.D.Smith'e göre milliyetçilik özü itibarıyla laik bir ideolojidir ancak dini milliyetçilikte de yadırganan bir yan yoktur. Milliyetçiler sadece kitlelerin dini duygularına seslenme gereğini sıkça duymakla kalmadılar, Srilanka, Ermenistan, Polonya ve İrlanda'da olduğu gibi dini topluluğun etnik topluluk dairesini tanımladığı yerlerde milleti dini toplulukla tanımlamak kolaylarına gelmiştir. Burada etno-dini topluluktan beklenen niyaz öz bilinçli olarak milliyetçilik çağında ortaya çıkmaktadır.⁶⁷

Milliyetçi toplumsal örgütlenme ilkesi devletle kültürün birlikteliğini gerektirir; devlet kültürün koruyucusu olur ve kişide soy, mülkiyet, ikamet gibi şeylerle değil; bir kültüre iştirak edışıyle ve aynı zamanda yazılı ben imgesinin gereklerini yerine getirerek vatandaşlık kazanır. Oldukça farklı diller konuşan köylerin yer aldığı ve kültürle dilin coğrafi haritanın üzerindeki konumların değil, toplumsal rol ve tabakanın birer fonksiyonu olduğu, büyük kültürel (etnik) farklılık durumlarında milliyetçi ilkenin yerine getirilmesi zordur.⁶⁸

Avrupa'da Ulus Devletlerin Kuruluşu

Ulus, millet, ulusçuluk, milliyetçilik kavramlarının izah edilmesini takiben tez çalışması Osmanlı'dan Cumhuriyete uluslaşma sürecini ve ulus devletin uygulamalarını ele aldığı için Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi politikalarını anlamak adına özellikle Avrupa'da devletin ve toplumun geçirdiği dönüşümleri yani modern devletin ortaya çıkışını ve bunu takiben modern devletin ulus devlete dönüşümünü incelemek gerekmektedir.

Avrupa tarihinde değişik devlet biçimleri görülmüştür. Avrupa, 8.ve 9. yüzyılda Arap-İslâm fetihleri sonucu Akdeniz'deki ticari etkinliğini kaybetmiş, tarım ve toprak tekrar önemli olmuştur. Yöneten ve yönetilenler toprağa bağımlı hale gelmiş, devletin başının egemenliği ortadan kalkmış, egemenlik paylaşılmış, feodal sistem ortaya çıkmıştır.⁶⁹ Feodalizm,

⁶⁶ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.119.

⁶⁷ Smith, *Milli Kimlik*, s.84.

⁶⁸ Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarak (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s.49-50.

⁶⁹ Feodal sistem yalnızca her birinin toprağın bir bölümüne sahip olduğu bağımsızlaşmış ve kendilerine devredilen otoriteyi miras haklarının bir parçası olarak gören kendi unsurlarının elinde kamusal otoritenin dağılışını temsil eder. Batı Avrupa'da 9.yüzyıl boyunca feodalizmin ortaya çıkışı toplumun tamamıyla kırsal bir medeniyete geri dönüşünün siyasal plandaki yansımasından başka bir şey değildir. Bkz. Henri Pirenne, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983), s.12-14; Yine feodalite şu şekilde de tanımlanabilir: Avrupa feodalizmine köylü bağımlılığı hâkimdir. Bu bağımlılıkta genelde nakdi ücret ödenmesi imkânsız olduğundan fief biçiminde toprak- ücretin hizmet karşılığı olarak temlik, uzmanlaşmış bir savaşçı sınıfının egemenliği, insanı insana bağlayan itaat ve koruma ilişkileri ki bu ilişkilerin savaşçılar sınıfında saf vassalite biçiminde ortaya çıkması düzensizliğin kaynağı olarak iktidarların parçalanması, ancak bütün bunların yanında diğer akrabalık tarzları ve devletin yaşamaya devam etmesidir. Bkz. Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), (Ankara: Savaş Yayınları, 1983), s.549-550; Feodalizm, Marksist anlamda tarımın ekonominin temeli olduğu ve eski siyasal iktidarın toprak sahipleri sınıfının tekelinde olduğu bir toplum

kısıtlanmış hukuki anlamda değil özellikle ekonomik ve toplumsal tarihin bir kavramı olarak anlaşılmalıdır. Böylelikle feodalizm, belli bir mülkiyet biçimi, modern sermaye ve kapitalist üretim biçimi öncesi toprak mülkiyeti üzerinde yükselen tarihsel üretim biçimi olarak tanımlanabilir.⁷⁰ Charles Tilly'e göre 10.yüzyılın sonunda Avrupa'da ülkelerindeki hayatı kalıcı ve yoğun manada düzenleyen mutlak hükümdar ve hükümlerlikler mevcut değildi. Yine bu dönemde Avrupa'nın genelinde merkezi ulusal devlete benzer yapılanma yoktu.⁷¹ Ancak bu dönemde insanları yönetmeye başlayan iktidarlar büyük kuruluşlar etrafında toplanmaya başlamıştır. Bu durum yeni değildir ancak yenilenmiş davranış biçimine sahiptir ve devlet=krallık olarak görülmektedir. İstisnaların bitmesi ile krallık iktidarı güçlerini tüketen bir durumdan kurtulmuş ve 11. yüzyıldan itibaren muazzam nüfus artışı gerçekleşmiş ve bu durum boş tarım alanlarının üretime açılmasına sebep olmuştur. Nüfus yoğunluğunun artması düzenin korunmasını kolaylaştırdığı gibi kentlerin, zanaatların ve ticaretin canlanmasına da yol açmıştır. Bu faaliyetler paranın çoğalması ve dolaşımını artırarak vergi konusunu tekrar önemli hale getirmiş, vergiyle birlikte merkeze bağlı ücretli memur ve maaşlı askeri sözleşmeye dayanan ve verimsiz olan hizmetin yerine geçmiştir. Devlette zihniyet değişimi yaşanmaya ve devletin herkesten daha zengin olması düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır. Bu dönemde kültürel rönesans'ta yaşanan gelişmelerin sonucu olarak zihniyetlerde değişmeye başlamıştır. Kültürel uyanış geçmişin iyi örgütlenmiş monarşik devletlerin anılarını canlandırarak mutlak hükümdarlar döneminin Roma ve Karolenj İmparatorluğu'nun ihtişamı ortaya konmuştur. Bu fikirler sınırlı sayıda insanın fikri olsa da o dönemde seçkinler zümresi çoğalmaya, laik çevrelerde yüksek aristokrasi yanında şövalyelerde eğitim almaya başlamışlardır. Şövalyeler yani daha az talihli soylular uzun süredir kendi tabi haklarını yitirmişlerdi ve bu dönemde burjuvaziden önce kendilerini yenileyen monarşinin kurmayları olmuşlardır. Şövalyeler İngiltere ve Fransa'nın ilk sivil yönetici grubunu oluşturmuşlardır ve yazı kullanma ve arşivcilik gibi gelişmeler devletin bu gruptan vazgeçememesine sebebiyet vermiştir. Bu durum o zamana

biçimini ifade etmektedir. Nüfusun büyük çoğunluğu aile işletmelerinin ürünüyle hayatını sürdüren bağımlı köylülerden oluşur. Toprak sahiplerinin geçimi ise köylülerin ilk zamanlarda besin ya da emek biçiminde daha sonra 16. yüzyıla gelindiğinde para biçiminde ödediği kiraya dayanır. Böyle bir toplumda küçük el zanaatlarına, ürünlerin değişimine, iç ve deniz aşırı ticarete yer vardır; ancak ticaret ve sanayi toprak sahiplerine ve onların devletine bağımlıdır ve onlar tarafından yağmalanır. Ticaret sermayesi feodalizmin bağrında, üretim biçimini değiştirmeden gelişebilir; eski egemen sınıfa ve onun devletine yönelik meydan okuma yalnızca sanayide ve tarımda kapitalist üretim biçiminin gelişmesiyle ortaya çıkabilir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Christopher Hill, *1640 İngiliz Devrimi*, Neyyir Kalaycıoğlu (çev.), (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005, s.7-8.

⁷⁰ Albert Soboul, *Fransız Devriminin Kısa Tarihi*, İsmail Yarkın (çev.), (İstanbul: İnter Yayıncılık, 1989), s.8.

⁷¹ Charles Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, Kudret Emiroğlu (çev.), (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001), s.77-79.

kadar kilisenin ve papalık örgütünün denetimindeki devlet işlerinin el değiştirmesi demektir ve bürokrasi sivilleşmeye başlamıştır.⁷²

Ortaçağ Avrupa'sında ulus düşüncesi yavaş biçimde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde ulusal duygunun en iyi eğitilmiş insanlarda ortaya çıkması mümkün değildi. Geçmiş dönemlerden kalan kültürel değerler kilise denetimi altındaydı. Birçok sebepten dolayı kilise entellicentciya'sı (aydınlar topluluğu) ulus düşüncesine karşı kesin ve ön yargılı tutum almıştır. Bunun sebepleri ise uluslararası dil olan Latincenin kullanılması ve bundan kaynaklanan entelektüel fikir alışverişi, özellikle barış, iman ve birlik gibi büyük ülkelerin Hristiyanlık ve imparatorluk imgelerinde somutlaşmasıdır. Bu yüzden, Avrupa'da bir Fransız uyruğunun Almanya'da askerlik yapması ya da bir Saxon'un Almanya tahtında oturması yadırganmıyordu. Çünkü bunların imparatorluğa daha doğrusu Sezar'a hizmet ettiği düşünülüyordu. Ancak bu dönemde İngiltere'de Norman fetihleri sonrasında Norman ve Saxon'ların karışması ve hanedan evliliği ve İngiliz olmakla alakalı fikirlerde ulus fikri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir din adamı *"artık İngiltere'nin İngiliz ırkından bir kralı var, aynı ırktan piskoposları, başrahipleri, baronları ve cesur şövalyeleri var"* demiştir. Bu süreç İngiltere'de İngiliz ulusunun oluşum tarihidir. Aynı şekilde Fransız ve Alman kimlikleri de bu dönemde yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır.⁷³

15.yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da din, bilim, sanat, siyaset alanlarında yeni gelişmeler olmuş ve bu gelişmeler hâkim olmaya başlayarak Avrupa milletlerinin hayatında derin değişikliğe yol açmıştır. Bu sebeple 15.yüzyıl sonları yeniçağın başlangıcı kabul edilir. Bireycilik, insanlığın özgürlüğü, insanın yeteneklerini kullanması ve bu sayede tanrıyı hür iradesi ile bulması, kilisenin aracılığını reddetmesi, yeni bireyin evreni hür aklı ile izahı gibi gelişmeler skolastiği yıkarak modern bilim ve sanatın doğmasına yol açmış, modern çağın iki büyük hareketi olan rönesans ve reformu meydana çıkararak modern çağa damgasını vurmuştur.⁷⁴ Ortaçağ Avrupa'sında imparatorlukları çökerten ve feodaliteyi başlatarak daha önceki döneme göre geri bir iktisadi ve siyasi durum yaratan olay Avrupa'yı istila eden kavimler göçüdür. Hem kuzeyden hem de Avrupa'nın kuzeydoğusundan Avrupa'ya yapılan göçler Avrupa'nın siyasi, iktisadi, dini ve özellikle etnik haritasını yani nüfusunu etkilemiş ve Avrupa ulusları oluşmaya başlamıştır. İstilaların bitmesi ile birlikte March Bloch'un da dediği gibi eski imparatorluk günlerinin hatırlanması ile tekrar mutlak monarşi kurma ve feodal yapıyı tasfiye etme süreci başlamıştır. Yine Bloch'un verdiği bilgilere göre örneğin Karolenj monarşisi döneminden 10.yüzyıl Fransa'sına kalmayan değerler daha sonra merkezi ve mutlak monarşinin

⁷² Bloch, *Feodal Toplum*, s.523-525.

⁷³ Bloch, *Feodal Toplum*, s.536 vd.

⁷⁴ Halil İnalcık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004), s.3-4.

de kurmaya çalıştığı ve kurduğu değerlerdir. Bloch'a göre Karolenj monarşisi gücünü bazı genel ilkelerin uygulanmasından almaktaydı. Bu ilkeler ise tüm uyruklardan talep edilen askerlik hizmeti, kral mahkemesinin diğer tüm mahkemelere üstünlüğü, gerçek birer memur olan kontların monarşiye bağlılığı, her yere yayılmış kral vassalları ağı ve kilise üzerinde hâkimiyetti.⁷⁵

Avrupa'da 1490'da şehir ve devletlerin durumu değişmiştir. Osmanlı Devleti'nin Adriyatik'le İran arasında hâkim ve önemli bir güç olarak Balkanlar'da ilerlediği bu dönemde Fransa ve İspanya kralları İtalya üstünde egemenlik mücadelesine girişmişlerdir. Osmanlı Devleti dışında Avrupa'da 1490'da büyük topraklarda hüküm süren yöneticiler ise Macaristan, Polonya, Litvanya, Moskova, Töton mezhebinin toprakları, İskandinav Birliği, İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz, Napoli idi. Genellikle rant ve haraçla yaşayan yöneticiler ülkelerindeki hakimiyeti geniş özerkliğe sahip yerel yöneticilerle paylaşmış ve bu yerel yöneticiler tarafından bazen tanınmamışlardır. Ancak 1490'ın kral ve dukleri genel olarak bakıldığında ülkelerini pekiştirmiş ve genişletmişlerdir. Ulusal devletlerin merkezleşmiş, uzmanlaşmış, geniş, yekpare ve sınırları belli topraklarda kuvvet kullanımında önceliği başarıyla elinde tutan siyasal yapıların Avrupa'da hâkim olması uzun zaman almıştır. Avrupa topraklarının çoğunda imparatorluklar söz sahibidir ve federasyonlar mevcuttur. 1490'dan sonra Avrupalılar, bu sistemin yerine ulusal devletlerden oluşan bir sistemin yaratılmasına doğru belirleyici adımlar atmışlardır. Devletler, sayı olarak azalırken hâkim oldukları topraklar genişlemiştir.⁷⁶

1492'den⁷⁷ sonraki dönemde ise Avrupa devletlerinin yapısında kapsamlı değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler 1750 ile başlayan yüz yıllık dönemde yoğunlaşmakla birlikte önceki dönemde de değişikliklerin izleri görülmeye başlanmıştır.⁷⁸ 16.yüzyılda modern devletler ortaya çıkmıştır ve durum Protestan kuzey ülkeleri ile güney monarşileri arasındaki siyasal ve dini uzlaşmazlıkların birikmesinden kaynaklanmıştır.⁷⁹ Ortaçağ Avrupa'sında bütün Hristiyanlar papanın ve tek bir imparatorluğun hâkimiyeti altında birleştirilmeye çalışılmıştır.

⁷⁵ Bloch, *Feodal Toplum*, s.524vd.

⁷⁶ Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.81-84; ayrıca bkz. Charles Tilly, *Avrupa'da Devrimler*, Özden Arıkan (çev.), (İstanbul: Litaretür Yayıncılık, 2005), s.33.

⁷⁷ Halil İnalcık'a göre bazı tarihçiler Avrupa'da yeniçağın başlangıç tarihi olarak Amerika'nın keşif tarihi olan 1492 tarihini kabul ederler. Bu tarihte Avrupa'nın geleceği için önemli olaylar yaşanmıştır. Amerika keşfedilmiş, İtalya savaşları başlamış, Rönesansın büyük koruyucusu Lorenzo de Medicis ölmüş, Papalığı zor durumda bırakan Borgialar Papalık'a yükselmiş, İspanya'daki Müslüman devlet yıkılmıştır. 1453 tarihini yeniçağın başlangıcı olarak kabul edenlerde vardır. İstanbul'un fethiyle Doğu Roma İmparatorluğunun yıkılması ve Avrupa tarihine etkisi ile 100 yıl savaşlarının bitmesi bu ayrımı yapanlar tarafından ortaya konmaktadır. Ancak değişme süreci olarak 15.yüzyılın ikinci yarısı kabul edilebilir. Bkz. İnalcık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, s.7-8.

⁷⁸ Tilly, *Avrupa'da Devrimler 1492-1992*, s.37 vd.

⁷⁹ Christophe Jaffrelot, "Bir Milliyetçilik Kuramı İçin", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, Devrim Çetinkasap (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s.46.

Ancak Yeniçağda Hristiyan Avrupa'da bağımsız ve birbirine rakip ulus devletler ortaya çıkmaya ve mutlakiyet rejimine doğru giderek hiçbir devletin üstün gelmemesi için aralarında ittifaklar, denge siyaseti ile devletler denge sistemini ortaya çıkarmışlardır. Bu dönemde Hristiyanları harekete geçiren haçlı seferleri gerçekleşmemiş bunun yerine her ulus devletin kendi çıkarı için yaptığı ulusal savaşlar gerçekleşmiştir. Ulusların kendi kimliklerini bulması yani milli dilin, milli edebiyatın, ulusal çıkarların ön plana çıkması yeniçağı yaratan bireysellik ilkesinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde yeniçağda sosyal bakımdan önemli bir olayda burjuvazinin ve şehirlerde soylu olmayan kitlelerin daha güçlü hale gelmeye başlamasıdır. Büyüyen sosyal ve ticari hayat, kredi kurumlarının hızlı artışı yeniçağın önemli olaylarından. Bununla birlikte ortaçağı temsil eden kurumlar bir anda ortadan kalkmamıştır. Ortaçağın mirası Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu 1806 yılına kadar yaşamış, papalık 1684'te Türklere karşı haçlı seferi karakterli Kutsal Liga'yı kurabilmiştir. Yine Ortaçağın ayrıcalıklı sınıfları olan aristokrasi ve ruhban sınıfı imtiyazlarını 1789 Fransız devrimine kadar sürdürebilmişlerdir. İktisadi alanda ortaçağın lonca teşkilatı da Fransız devrimine kadar varlığını devam ettirebilmiştir. Avrupa'da yaşanan bu olaylar ve yeniçağın başlangıcı Avrupa'nın tamamına değil Batı Avrupa'ya özgüdür ve Rusya ve Balkanlar bu gelişmelerin dışında kalmışlardır. Ortaçağ Avrupa'sının önemli bir olayı da 15.yüzyılda papalığın siyasi gücünü kaybetmeye başlaması ve bu durumun artarak yeniçağda da devam etmesidir.⁸⁰

Ulus devlete giden yolda Avrupa'da görülen devletlerde ulusal ölçekte ortaya çıkan kalıcı devlet örgütü pek fazla görülmemiştir. Ulusal devletler görece eş güdümlü merkezi yapı içinde önemli büyüklükte askeri, tahsilâtçı, idari ve hatta bazen dağıtımçı ve üretici örgütlenmeleri bir araya getirmişlerdir. Ulusal devlet, sonuçta egemen olan devlet olmuştur ve savaş çevresinde doğup gelişen, devleti kurumlaştıran ve öteki devletler gibi el koyma hakkını kullanan fakat tebaası halkıyla daha fazla savunmaya, yargıya ve hatta bazen üretim ve dağıtıma yatırım yapması için zor araçlarını terk etmesi pazarlığına zorlanan ulusal devlettir.⁸¹ Ulus devlet kurgusunun oluşturulmasında düşünsel ve siyasal bir akım olarak ulusçuluk en önemli etkenlerden biri olmuştur.⁸² Ulusal oluşumun kökleri eskiye de dayanmaktadır. Dil konusunda hem ruhban sınıfının dinsel dilinden hem de yerel dillerden ayrı olan önceleri daha sonraki aristokratik diller gibi idari amaçları olan devlet dili kurumu Avrupa'da Ortaçağın sonlarına

⁸⁰ Avrupa ulus devletlerinin arasında başlayan rekabet neticesinde her millet daha kuvvetli ve daha zengin olmak amacıyla çalışmaya başlamış yeni faaliyet alanı aranarak Amerika keşfedilmiştir. Bu keşifle birlikte Avrupalılar dünyaya yayılarak o zamana kadar birbirinden ayrı kalan kıtaları ortak bir tarih sürecine sokmuşlardır. Çin, Hint ve İslâm dünyası gibi büyük uygarlıklara Avrupalılar nüfuz etmeye başlamış, Avrupa'nın ilgi alanı ve dünya hakkındaki bilgisi de artmıştır. Bkz. İnalçık, *Rönesans Avrupası Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, s.4-5, 13 vd.

⁸¹ Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.49-52.

⁸² Erözden, *Ulus Devlet*, s.79.

kadar gitmektedir ve monarşik iktidarın özerkleştirilmesine ve kutsallaştırılmasına bağlıdır. Mutlak monarşinin oluşması aynı şekilde parasal tekel, görelî mali ve idari merkezileşme, hukuksal standartlaşma ve iç barışın sonuçlarını getirmiştir. Böylelikle sınır ve toprak kurumları da kökünden değişmiştir. Reform ve karşı reform kilise ile devlet arasında yani kilise devleti ile laik devlet arasındaki rekabetten birbirini tamamlamaya ve en sonunda devlet dinine geçişi hızlandırmıştır.⁸³

Ulus devlet, sınırları belirlenmiş bir toprak parçası içinde yasal güç kullanma hakkına sahip ve yönetimi altındaki halkı türdeşleştirerek, ortak kültür, simgeler, değerler yaratarak, gelenekler ile köken mitlerini canlandırarak birleştirmeyi amaçlayan bir tür devletin oluşumuyla tanımlanan modern bir olgudur. Guibernau'ya göre ulus ile ulus devlet genellikle uyuşmamaktadır ve aralarındaki temel fark bir ulusun üyeleri bir topluluk oluşturma bilinci gösterirken, ulus devlet bir ulus yaratmaya ve bir topluluk duygusu geliştirmeye çalışmıştır. Ulusun ortak bir kültürü, değerleri ve simgeleri varken, ulus devlet ortak kültür, simge ve değerler yaratma amacındadır.⁸⁴ Ulusal devletlerin yöneticileri ise tam bir askeri hiyerarşi yaratmak ve iktidarın özerk temellerini saf dışı etmek için genellikle daha fazla çaba içinde olmuşlardır.⁸⁵

Ulus, yüzü devlete dönük kurumsal bir boyuta sahiptir. Ulus devlet kavramı da buradan ortaya çıkmaktadır.⁸⁶ Ulus devletin en temel unsuru ulustur. Bunun yanı sıra ulus devletin yapısal unsurları ülkesel bütünlük ve siyasal bütünlüktür. Siyasal bütünlükte ulusu oluşturan bireylerin yurttaşlık sıfatını alarak siyasi yapıya dahil edilerek ulus çerçevesinde bütünleştirilmesi esastır. Ulus devlette ülke vatanla eş anlamlıdır ve ülke, vatan ve sınır kavramları önemli kavramlardır. Ulus devletin ulusla özdeşleşme zorunluluğu ulusal egemenlik ilkesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Böylece ulus devlet kurgusu içinde ulusal çerçeveye dahil olan her bireyin yurttaş sıfatına sahip olması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Avrupa merkezli ulus devletlerde ulus devlet ve buna bağlı olarak geliştirilen ulus kurgusu tekdir. Bu kurgu içinde ulusal aidiyet, bireyle devlet arasında hukuki bağ olan vatandaşlık kanalıyla belirlenmektedir. Vatandaş sıfatıyla ulusal bütüne dahil edilen bireyler, vatandaşlık sıfatının kendilerine sağladığı siyasi haklarla, ulus devletin oluşturduğu siyasi bütünün bir parçası haline gelirler.⁸⁷ Vatanseverlik, saygıdeğer hatta ahlakidir. Çünkü milletin kimi zaman kahramanca savunulmasını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra vatanseverlik (patriotisme), baba ülkesi

⁸³ Etienne Balibar, "Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji", Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein (ed.), *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Nazlı Ökten (çev.), (İstanbul: Metis Yayınları, 2007), s.108.

⁸⁴ Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.93.

⁸⁵ Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.55-56.

⁸⁶ Jaffrelot, "Bir Milliyetçilik Kuramı İçin", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, s.26-27.

⁸⁷ Erözden, *Ulus Devlet*, s.105-124.

manasındaki patria kelimesinden gelir. Tarihsel anlamıyla kralın ülkesi anlamındadır. Vatandaşlık kavramı bu sebeple kraliyetten ulus devlete geçişi ifade etmektedir. Kavram krallara sadakat bağı anlamını sürdürürken vatandaşlar aynı zamanda soyut bir siyasal ve sosyal sistemler için ölürler. Vatanseverlik halkçı proto milliyetçilik kavramına denk düşer. Vatanseverliğin milliyetçiliğin tarihsel matrisi olması bu kavramın toprak ve cemaate dönük kimliksel formlara bütünleşmesine yol açar. Vatanseverlikler milliyetçiliklerin ortaya çıkmasını sağlayan kültürel malzemeyi temin ederler.⁸⁸ Ulus devlet bireylerin kendi hak ve görevlerini yerine getirebilecekleri bir kurum olmuştur ve devlet bireylerin günlük faaliyetlerine daha fazla nüfuz etmiştir. Ulus devlet kurumsaldır.⁸⁹

Avrupa'nın belirli bir bölgesinde ve belirli bir zamanda ne tür devletin geçerli olduğu büyük farklılıklar göstermiş ancak bin yılın sonlarında ulusal devletler, şehir devletleri, imparatorluklar ve öteki yaygın Avrupa devlet biçimleri karşısında hâkim olmuşlardır. Ulusal devletlerin kurucuları olan ve güce hâkim olanlar bu süreçte şehirleri ortaya çıkaran sermaye sahiplerini kullanmışlardır. Devletlerin kuruluşunda güçlü bir biçimde zorun örgütlenmesi bulunmakla birlikte sermayenin etkisi de bulunmaktadır. Sermaye ve zorun çeşitli bileşimleri çok farklı devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁹⁰

A. D. Smith'e göre 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılda batı Avrupa'da belli bir ulusal duyguya rastlanırken ideoloji ve hareket olarak milliyetçilik 18. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır. Ulus devlet siyasal norm olarak modernidir ve 19. yüzyıla kadar bu devletler ulus devlete dönüşmeye başlamamış, dolayısıyla bir ulus devletler sistemi meydana gelmemiştir. Böylelikle ulus ve ulusal karakterin modern olduğu görülecektir. Avrupa'da kesinlikle modern dönemin başlarına kadar Avrupalı eğitimli sınıflar arasında ortak birliğe sahip olma ve halkın ulusal karakter temelinde bölünmesi fikri yaygınlık kazanmamıştır.⁹¹

Montserrat Guibernau, ulus devlet ve ulusalcılığın on sekizinci yüzyıl sonlarında yükseldiği ve 1776'daki Amerikan devrimi ile 1789'daki Fransız devrimine yol açan düşüncelerle bağlantılı olduğunun söylendiğini ifade ederek ulus devletin yükselişinin toplumdaki güç ilişkilerinin çok boyutlu değişim sürecinin ürünü olduğunu belirtmektedir. Guibernau'ya göre bu sürecin esas unsurları arasında bölgesel birimlerin kendi toprakları içinde ilk kez şiddet araçlarının tekeli almayı başaran bürokratik mutlakiyetçi devletlerce güçlenmesi, hudutların farklı devletleri birbirinden ayıran kesin olarak belirlenmiş sınırlar çizilerek dönüşüme uğraması, burjuvazinin özellikle aydınlanma düşüncesinin izleyicisi yeni

⁸⁸ Jaffrelot, "Bir Milliyetçilik Kuramı İçin", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, s.26.

⁸⁹ Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.55-57.

⁹⁰ Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.40-43.

⁹¹ Anthony D. Smith, *Ulusların Etnik Kökeni*, Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir (çev.), (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2002), s.33.

bir sınıf olarak ortaya çıkması, yönetenler ile yönetilenlerin arasındaki ilişkide köklü değişimle karakterize edilen kralların ve egemenlerin yeni rolleri sayılabilir. 18. yüzyıldan önce egemenlik hakkı Tanrının iradesi, asil kan ya da üstün fiziki güce başvurarak meşrulaştırılmış ve bu nedenle meşruiyetin, egemenlerden değil yukarıdan geldiği inancına dayandırılmıştır. Özgürlüğe, eşitliğe vurgu yapan felsefelerin yeni düşüncelerinin ve özellikle devlet iktidarının halk onayına dayanması fikrinin yayılması sonucunda radikal bir değişiklik meydana gelmiştir. Yurttaşlık fikri halk egemenliği fikri ile çok yakından bağlantılıdır. Ortaçağ Fransızları Fransız yurttaşı değil Capetian kralının kullarıydı ve aynı şekilde yurttaş terimi İngilizlerinde kendi ülkeleriyle ilişkilerini tanımlamazdı. Yurttaş kavramı Ortaçağda bir kent ya da kasabada hak ve görevlerin özgürce gerçekleştirildiği ilişkilerle sınırlıydı. On yedinci yüzyılda Locke hükümetin meşruiyeti konusunda halkın rızası olması gerektiğine vurgu yaparak mutlak monarşiye saldırmaya başlamıştır. Bundan sonraki en önemli mesele ise kimlerin tam olarak yurttaş sayılacağı ve kimlerin oy verecekleriydi. İlk olarak en eğitilmiş ve en aydın yurttaşların halka rehberlik yapacağı ve onları yavaş yavaş siyasal hayata katacağı düşünülmüşse de on sekizinci yüzyılda halk egemenliği kavramı tüm halk için tasarlanmıştır. Devrimciler egemenlik ilkesinin esas olarak ulusun içinde bulunduğunu öne sürerken olasılıkla ulusun kraldan ve aristokrasiden çok daha fazla bir şey olduğunu belirtmişlerdir. Ulusal kaderini tayin hakkı halk egemenliğinin en sık rastlanan açıklamalarından birisidir. Devrimciler tarafından, egemenlik yetkisini millettten almayan ve gasp sonucu iktidarı elinde bulunduran yapı sorgulanmış ve temelini yasallığın aldığı yeni bir siyaset yöntemi ortaya çıkmaya başlamıştır. Yurttaşlık haklarının kazanılması ise Fransız devrimi ile başlayan ve yavaş işleyen bir süreçte gerçekleşmiştir.⁹²

Avrupa tarihinde gerçekleşen bu olaylarda İngiliz devrimi, Amerikan devrimi ve Fransız devrimi ve diğer devrimlerin etkisi olmuştur. Bu devrimler yeni devlet modelleri ve fikirler ortaya atmışlardır.

⁹² Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.98-100; 1791'de Anayasa Fransız yurtseverliği inancının açıklaması haline gelmişti. İnanmayı reddedenler aforoz ediliyor, Fransız milletine bağlılık yemini eden yabancılar ise azizler topluluğuna katılıyorlardı. Üç renkli bayrak resmileşmiş, üzerinde bir yurttaş ülkesi için doğar, yaşar ve ölür yazan sunaklar yapılmıştır. Özgürlük ağaçları ortaya çıkmış, devrimci tiyatro yurtseverlik fikrini işlemiş ve kişisel çıkarın kamu çıkarı için feda edilebileceği inancı ve Fransa'nın birliği fikri gelişmiştir. Bkz. Josep R. Llobera, *Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi*, Emek Akman, Ebru Akman (çev.), (Ankara: Phoenix Yayınları, 2007), s.203-204; Yurttaşlık Fransız devriminde kilit önem taşıyan bir kavram olmakla birlikte üzerinde en fazla tartışma ve ayrılıklarında olduğu bir kavramdır. Devrimin ilk yıllarında insan yurttaştan daha önemlidir. 1791 Anayasasında yönetme yetkisinin alındığı yerdir. Egemenliğin kaynağıdır ve egemenlik devredilemez. Ancak devrim Fransa'sın da her yurttaş bu hakkı kullanamamıştır. Oy verme hakkı olmayanlar vardır. Örneğin belli bir miktar vergi vermeyenler ve kadınlar gibi. Bunun yanında egemenliğin kullanılış biçimi, ulusun seçtiği meclisin konumu ve yetkileri de yoğun biçimde tartışılmıştır. Ancak bütün yurttaşlar genel oy hakkından faydalanamamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lucien Jaume, "Fransız Devrimi'nde Yurttaş ve Devlet", Quentin Skinner- Bo Strath, *Devletler ve Yurttaşlar*, Gökhan Aksay (çev.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011), s.157-171.

1640 İngiliz devrimi kapitalizm geliştikçe zenginleşen ve güçlenen orta sınıf yani burjuvazi tarafından siyasal, ekonomik ve dinsel iktidarı ele geçirmek için gerçekleştirilmiş ve halk tarafından desteklenmiştir. 17. yüzyılın ortalarında İngiltere’de tarım, sanayi ve ticaret büyük bir gelişme göstermiş, zengin ve güçlü bir burjuva sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu gelişme meslek loncaları, geri kalmış feodal yapı ve krallık tarafından engellenmiştir. Bunun yanı sıra oldukça sefil bir hayat yaşayan yoksul köylülerin de varlığı devrime giden yolda etkili olmuştur.⁹³ Bunun yanı sıra devrim öncesinde halkın bir araya gelmesi, siyasal tartışmalar yapması engellenmeye, keyfi biçimde ve eşitsiz vergi toplanmaya, parlamento kapatılmaya, ülke merkezden atanan memurlarla yönetilmeye çalışılarak baskıcı bir yönetim kurulmaya çalışılmıştır.⁹⁴ İngiltere’de feodal beylerin zulmü, tarımın gelişmesini önlemiş, kral, zamanı geçmiş büyük toprak sahiplerini ve yeni fikir ve eğilimleri önleyen kiliseyi desteklemiştir. Tekeller ve meslek loncaları usulü sanayinin gelişmesini engellemiştir. İngiliz parlamentosunun toplanmasına izin verilmemiştir. Bunun yanında burjuva sınıfının siyasal hakları bulunmamaktaydı.⁹⁵ Bütün bu gelişmeler sonrasında İngiltere’de monarşiye karşı sınıfların çoğu 1640’ta birleşebilmiştir ve 1642’de savaş başlamıştır.⁹⁶ Burjuvazi devrim sırasında halkın desteğine ihtiyaç duymuş ancak halktan çekinerek demokrasiye geçmeyi arzu etmemiş ve kendisine hizmet eden bir monarşiyi demokrasi karşısında desteklemiştir. Neticede devrim başarılı olmuş ve Kral Charles mağlup olarak İskoç ordusuna teslim olmuştur. Devrimle birlikte devrimci grup içinde de tartışmalar, ayrılıklar ve çatışmalar yaşanmıştır. Devrimci grup içinde daha fazla değişiklik isteyen küçük burjuvazi ve düzleyiciler denilen ve özellikle bütün erkeklerle oy hakkı isteyen gruplar tasfiye edilmiştir. 1649’da kral Charles idam edilmiş, monarşi ve lordlar kamarası gereksiz, ağır ve halkın özgürlüğü, güvenliği ve kamu yararı için tehlikeli ilan edilerek kaldırılmış ve 16 Mayıs 1649’da cumhuriyet ilan edilmiştir. Bununla birlikte devrimin destekçisi olan küçük burjuvazi ve diğerlerinin taleplerinin çoğu ve özellikle bütün erkeklerin parlamento seçimlerinde oy kullanma istekleri kabul görmemiş ve tasfiye edilmişlerdir. Cromvel’in iktidarı ele geçirdiği bu dönemde bazı gruplar tekrar eski düzene

⁹³ N.V.Yeliseyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, Yunus Çakır (çev.), (İstanbul: Konuk Yayınları, 1977), s.10-12.

⁹⁴ Hill, *1640 İngiliz Devrimi*, s.14-20.

⁹⁵ Yeliseyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, s.14.

⁹⁶ İngiltere’de krallığa karşı burjuvazinin isyanının sebebi krallığın modası geçmiş bir toplumsal sistemi temsil etmesidir. Krallık, özgür kapitalist gelişme ve bu sayede gerçekleşecek ulusal servet artışını engelleyerek feodal bir toplumsal sistemi sürdürmeye çalışmıştır. Eski düzenin sürdürülmesindeki en önemli araç olan bürokrasinin ortadan kaldırılması, kralın emri altında sürekli ordunun bulunmaması, krallığın mali politikalarının ortadan kaldırılması, kilisenin parlamento tarafından denetlenerek gerici propaganda yapmasının engellenmesi de sebepler arasındadır. Krallığa, yasalara ve dine karşı yoksul tüccarlar, yıkılmış ve çürümüş vatandaşlar, aldatılmış ve rahiplerin baskısı altındaki kadınlar topluluğu, ayak takımı, terziler, ayakkabıcılar, meşaleciler birleşmiştir. Krallığı ise piskoposlar, papaz meclislerinin reisleri, katedralden para alan papazlar, bilge kişiler, her iki üniversite, bütün prens, dük ve markiler, kont lortların çoğunluğu, şövalyeler ve soylu beyler desteklemişlerdir. Bkz. Hill, *1640 İngiliz Devrimi*, s.57,59-60.

dönüş ve krallığı tekrar kurmak için çalışmalara başlamışlar ve neticede devrim için birleşen gruplar çözülerek krallık 1660'ta tekrar kurulmuştur. Ancak krallık ve krallığın destekçileri eski güçlü konumlarının tekrar kazanamamışlardır. 1688'de krallığın eski monarşiyi tekrar ihya etme çabaları kralın tahtan indirilmesiyle sonuçlanmıştır. Büyük burjuva ise isteklerinin çoğuna kavuşmuş ve kapitalizmin önündeki engellerin çoğu ortadan kalkmıştır. Bunun yanında devrim öncesi fikirlerin çoğu da uygulanamamıştır. Ayrıca 1640 ile 1660 arasında eski tip devlet tipinin yıkılışı ve kapitalizmin özgürce gelişebileceği bir siyasal yapının kurulması çabaları görülmüştür. İngiltere'de teknoloji, bilimin özgürleşmesi, devrimin özgür düşünce ve deneyleri teşvik etmesi sayesinde gelişme göstermiştir. 18. yüzyılda İngiltere'nin yapısını değiştirecek olan sanayi ve tarım tekniklerindeki gelişmeler 17.yüzyılın siyasal devrimleri sayesinde olmuştur. 17.yüzyıl sonu ve 18.yüzyılda İngiltere'deki entelektüel fikir özgürlüğü 1789 Fransız devriminin fikirlerini etkilemiştir.⁹⁷ İngiliz devriminin monarşiyeye karşı oluşu ve onu devirmesi, kilisenin gücünün ortadan kaldırılmaya çalışılması ve büyük oranda bunun başarılması, feodal yapının tahrip edilmesi, küçük mülkiyetin varlığının kabul edilmesi ve o dönemde gerçekleşmemekle birlikte aşağı tabaka olarak nitelendirilen halkın siyasi hayata katılma isteği ve tüm erkeklerin oy kullanma hakkını savunması gibi fikirler ilerde de göreceğimiz gibi Fransız devrimi fikirlerinde etkili olan fikirlerdir. Ancak Fransız devriminde etkili olan ulus ve ulus egemenliği fikirleri İngiliz devriminde net bir biçimde görülmemiştir. N. V. Yelisyeva'nın da belirttiği gibi İngiliz burjuva devrimi yeni soylular sınıfı ile birlikte hareket eden burjuvazinin feodal soylu sınıfa ve krallığın mutlak iktidarına karşı başlayan halk ayaklanmasının başına geçip iktidarı almasıdır. Burjuvazi, kralı tahttan indirdikten ve feodal beyleri mağlup ettikten sonra iktidarı ele geçirmiş ve ticaretin, sanayinin ve kapitalist tarımın gelişmesi için kendisine gerekli olan şartları hazırlarken halkın üzerindeki baskı ve sömürsünü arttırmıştır.⁹⁸ İngiliz devrimi feodal devleti ortadan kaldırmakla birlikte kapitalist burjuvanın meşruti monarşiyeye dayanan devletini kurmuştur. Geniş halk yığınların yine siyasal, ekonomik ve sosyal hayatlarında bir değişimin olmadığı ve burjuvazinin hâkimiyetine girdiği bir dönemi başlatmıştır.

İngiliz devriminden sonra dünya tarihinin önemli olaylarından birisi de Amerikan devrimidir. 18.yüzyılın ikinci yarısında Amerika kıtasındaki İngiliz sömürgelerinde İngiltere krallığının baskısı, ağır vergiler ve ticaret kısıtlamalarına karşı isyan çıkmıştır. 1774'te Amerika'daki sömürgelerin temsilcilerinden oluşan kongre oluşturulmuştur. Amerikan devrimi olarak bilinen isyan 1775'de başlamıştır. İsyanın liderleri kuzey Amerika'da burjuvazi, güney Amerika'da büyük tarım işletmeleri olmuştur. İsyanın liderliğine zengin tarım işletmecisi olan

⁹⁷ Hill, *1640 İngiliz Devrimi*, s.66-83.

⁹⁸ Yelisyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, s.14.

George Washington geçmiştir. Çiftçiler ve zanaatçılar Amerika'nın savaşçı güçlerini temsil etmişlerdir. 1781'de İngiliz kuvvetleri mağlup edilmiş ve 1783'te imzalanan antlaşma ile İngiltere, sömürgelerin bağımsızlığını kabul etmiştir.⁹⁹

1776'da Amerikan kongresi bağımsızlık bildirisini kabul etmiştir. Bu bildiride Amerika'daki sömürgelerin İngiltere'den bağımsız olduğu ilan edildikten sonra bütün insanların eşit doğduğu, tanrının insanlara hayat, özgürlük ve mutluluk isteği gibi devredilmez haklar verdiği, iktidar olma ve hükümet kurma hakkının sadece halka ait olduğu belirtilmiştir. Bütün iktidarın kaynağının bizzat halk olduğu fikri ilk kez bu bildiride ifade edilmiştir. Ancak burjuvazi bu düşüncelerden faydalanmış, kendi iktidarını kurmuş, bu devredilmez hakları sadece zenginler ve beyazlar için kabullenmiş, kölelik kaldırılmamış, Kızılderililer ve siyah kölelere haklar verilmemiştir. Devrimden sonra kuzey Amerika sömürgelerinde iktidar, soylu toprak sahiplerinin elinden alınarak sanayi ve ticaret burjuvazisinin eline geçmiştir. Güney Amerika'da ise köleci tarım işletmelerinin eline geçmiştir. Birleşik devletlerde düzen değiştirilmiş, cumhuriyet ilan edilmiştir ve kuzey devletlerinde kölelik kaldırılmıştır. Kapitalistler ve köle sahipleri egemenliklerini sağlamlaştırmak için halkın zaferinden faydalanmışlardır. 1787 yılında Amerikan anayasası hazırlanmış ve başkanlık sistemi kabul edilmiştir. Senato ve temsilciler meclisinden oluşan çift meclisli sisteme geçilmiştir. Bu anayasa büyük burjuvazi ile köle sahiplerinin iktidarını koruyan ve devrimi gerçekleştiren halka karşı düzenlenmiştir. Anayasada oy hakkından faydalanmak için belli bir servete sahip olmak şartı getirilmiştir. Kadınlar oy hakkından yoksun bırakılmış, kölelik devam etmiş, Kızılderililer ve kölelere medeni haklar tanınmamış, seçmen olmak için bir bölgede belli bir süre ikamet etme zorunluluğu getirilerek büyük bir nüfus oy hakkından mahrum bırakılmıştır. Bunun yanında Kızılderililerin imhası devam etmiş ve 17.yüzyıldan 19.yüzyıla kadar nüfusları 2.400.000'den 240.000'e düşmüştür. Kuzey Amerika'da Amerikan ulusu İngiliz, İrlandalı, Fransız vb. değişik insanlardan oluşmaya başlamış ve Amerika'da İngilizce hâkim dil konumuna gelmiştir.¹⁰⁰ Amerika'da ulus, devlet kurulduktan sonra ortaya çıkıp gelişmeye ve olgunlaşmaya başlamıştır. Ortak dil, din, ırk gibi ulusu oluşturan değerler başlangıçta bulunmazken aynı yönetim altında yaşamak zamanla geleneksel bir biçim almış, kökleşmiş ve genel bir duygu ortaya çıkmıştır. Bağımsızlık bildirgesi ve Amerikan anayasası, devlet adamlarının katkıları da Amerikan ulusunun oluşmasına katkıda bulunmuştur.¹⁰¹ Bu devrimde de daha önceki İngiliz devriminde olduğu gibi burjuvazi iktidarı ele geçirmesi aşamasında en büyük destekçisi olan halkı, devrimden sonra ezmeye başlamış ve kuzey Amerika'da halk egemenliği adı altında burjuva

⁹⁹ Yelisyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, s.37-42.

¹⁰⁰ Yelisyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, s. 42-49.

¹⁰¹ Esen Dereli, *Karşılaştırmalı Bir Bakışla ABD ve Fransa Siyasal Sistemleri*, (İstanbul: Der Yayınları, 2001), s.17-18.

egemenliği yani burjuva demokrasisi kurulmuştur. İngiliz devrimi ve Amerikan devrimlerinin ikisi de ulus devlet kurma amacında olmayan ve yeni gelişen burjuva sınıfının iktidarı feodal soylu sınıfların elinden alarak kendi iktidarlarını kurdukları ve bunu gerçekleştirmelerinde en büyük destekçileri olan köylüleri, işçileri ve diğer halk tabakalarını tasfiye ederek istek ve taleplerini engelledikleri ve kapitalist burjuva monarşi ve kapitalist burjuva cumhuriyeti devletlerini kurdukları devrimler olmuştur. Ulus, ulus egemenliği, siyasal haklar gibi fikirler, devrim öncesi ve devrim sırasında etkili olmuşsa da devrim sonrasında etkili olmamıştır. Her iki devrimin de en önemli özelliği kapitalist burjuva sınıfına hizmet edecek devleti kurmuş olmasıdır. Bu sebeple ulus, ulus egemenliği ve ulus devletlerin kuruluşunu görmek için 19. yüzyıl ve özellikle 20. yüzyılı beklemek gerekecektir.

18.yüzyılın ikinci yarısında Avrupa’da Fransa dışında Cenevre, İrlanda, Hollanda, Polonya, Avusturya Hollanda’sı, Macaristan ve Kuzey Amerika sömürgelerinde de genel bir devrim havası görülmektedir. Bu durum aynı meselelerin Fransa dışındaki yerlerde de var olduğunu göstermektedir. Avrupa nüfusunun bir yüzyılda 100 milyondan iki yüz milyona çıkması, iktisadi bunalım genel mesele olmuştur. Ancak Fransa dışında bu ülkelerdeki devrim girişimleri başarısız olmuştur. Bu ülkelerin bazılarında burjuvazi mevcut değildi, bazılarında da köylüler monarşiye destek vermiştir. Fransa bu ülkeler arasında en büyük burjuvaziye ve tüm sınıfların kendi hallerinden duydukları en büyük memnuniyetsizliğe sahipti ve bu durum Fransa’da devrimin gerçekleşmesine yol açmıştır.¹⁰²

18.yüzyıl Fransa’sı toprağa dayalı feodal soyluluğun hâkim olduğu, özellikle köylülüğün büyük bir baskı, yoksulluk ve feodal yükümlülükler altında bulunduğu, şehirlerde de yine işsiz ve sefil bir hayat yaşayan ve oldukça kötü şartlarda çalışan şehirlilerin bulunduğu bir ülkeydi. Yine gelişmeye çalışan ancak feodal yapı nedeniyle gelişmeyen kapitalist burjuva ve monarşiyi eleştirerek halk egemenliği fikrini ortaya atan fikir adamların bulunduğu bir ülkedir. Fransa’da bu dönemde isyanlar çıktıysa da başarılı olamamıştır. 17. yüzyılda mutlak ve feodal monarşi Fransa’da en güçlü dönemini yaşamakla birlikte kentler ve kırsaldaki halk isyanları rejimi sarsmaya başlamış ve 1770’li yıllarda bir halk devriminin yaklaştığı görülmüştür. Fransa’da köylüler, kentlerde sömürülen tabakalar ve burjuvazi feodalizm ve mutlak monarşiyi ortadan kaldırmaya çalışıyordu. Neticede burjuvazi bu grupların liderliğini ele almıştır. Bu sınıfların hiçbirisinin siyasal hakları bulunmamaktaydı ve mutlak monarşinin en büyük destekçileri büyük toprak sahipleri, rahipler ve soylu sınıfı hâkim durumdaydı. Fransa’da isyanlar özellikle 1788 yılında yoksulluk, ağır vergiler gibi sebeplerle iyice artmaya başlamıştır. 1789’da isyan genişlemiş ulusal meclis kurulmuş ve kurucu meclis adını alarak avamın temsilcisi sıfatıyla

¹⁰² Stephen J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, Savaş Aktur (çev.), (Ankara: Dost Kitabevi, 2014), s.19.

iktidarı ele almıştır. Bastil baskını gibi olayların yaşandığı bu dönemde kral hala yerini muhafaza etmekle birlikte gücünü kaybetmiştir. Burjuvazi halkın sayesinde iktidarı ele geçirmiştir.¹⁰³

Fransız devrimi ile alakalı görüş birliği olan iki konu bulunmaktadır. Birincisi 1788’de Etats- Generaux’un(soylular, ruhban ve halk katmanlarından oluşan, 13.yüzyıldan itibaren var olan ve kralın çağırmasıyla toplanan meclis) toplanmaya çağırılmasına sebep olacak şekilde eski monarşinin 1614’ten beri ilk defa büyük bir krize sürüklenmesidir. Devrimin meydana gelişinde yaşananlar ise eski rejimi sona erdiren gelişmelerle 14 Temmuzda kraliyet hapisanesi Bastille’in zapt edilmesiyle birlikte 14 Temmuzda Etats-Generaux’un ulusal meclise dönüşmesi, 4 Ağustos 1789’da soyluların feodal haklarından vazgeçmeleri, Haklar bildirgesi, Ulusal Meclisin 1789-1791 arasında idari yapı ile ülkenin örgütlenmesini devrimcileştiren, o arada dünyaya metrik sistemi kazandıran ve liberal anayasal monarşi olan modern Fransa’nın neredeyse yirmi ayrı anayasasının taslağını hazırlayan kurucu meclise dönüşmesi gibi olaylar görülmüştür. Bunu takiben 1791’den sonra devrimin iki kat radikalleşmesiyle sonuçlanan ve 1792’de devrim Fransa’sı ve devrim karşıtı yabancı güçler ve ülkedeki karşı devrimci ayaklanmaların koalisyonu arasında savaşın çıkmasına sebep olan olaylar yaşanmıştır. Bu dönem kesintisiz 1815’e kadar devam etmiştir. Bunun yanında 1792’de monarşiyi kaldırıp cumhuriyeti kuran Ağustos devriminin zeminini hazırlamıştır. 1792’den 1794’e kadar süren radikal devrim dönemi ile 1793–1794 ‘terörü’ olarak ta bilinen Jakoben Cumhuriyet dönemi daha evrensel bir dönemeci oluştururlar. Sonraki beş yıla damgasını vuran liberal ve rüşvetçi dönem toplumsal destekten yoksun kalınca 1799’da General Napolyon’un darbesiyle askeri diktatörlük dönemi başlamıştır. Hobsbawm’a göre Robespier’in idamı devrimin radikal döneminin sona erdiğini gösterir. Devrim, bütün modern dünya tarihinde derin dönüşümlere yol açmıştır. Devrim, eski toplumda aristokratik ve feodal kurumlardan kalan ve onlara bağlı bulunan her şeyi ortadan kaldırmış ya da yok olma sürecine sokmuştur. Fransız devrimi ortaya çıkışından Birinci Dünya Savaşını takip eden döneme kadar Batı siyasetinin ve üçüncü dünya ülkeleri denilen ülkelerin elitlerinin siyaseti de dahil olmak üzere tarihine, diline, sembolizmine egemen olmuştur. Fransızların üç renkli bayrağı birçok ülkede model olmuş, devrim yapmayı öneren kişiler ile bilhassa toplumsal düzenin temelden dönüştürülmesi amacını taşıyan devrimler (toplumsal devrimler) açık sebeplerden dolayı Fransız devriminden etkilenmişlerdir. 1840’lardan itibaren görülen örnekler ise sanayileşmenin sürdüğü ülkelerde çalışan sınıfların toplumsal hareketleri ya da bunlar adına konuştuğunu iddia eden örgütler ve hareketlerdir.

¹⁰³ Yelisyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, s.57-70; Fransız devriminin ortaya çıkışı ve gelişimi hakkında ayrıca bkz. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, s.11-27.

Fransa’da devrimin ideolojisi ve dili 1839’dan sonra geniş kırsal alanlarda dahil olmak üzere o ana dek pek etkilenmeyen bölgelere ve katmanlara da yayılmıştır. Avrupa sosyalistleri ve özellikle 1917 örneğinde Rus devrimcileri de Çarlık rejimini ortadan kaldırma çalışmalarında Fransız devrimcilerinin fikir ve eylemlerinden etkilenmişler ve önderlerini Fransız devriminin önderleriyle özdeşleştirmişlerdir.¹⁰⁴

Fransız devrimine kadar dolaylı yönetimle devasa bir idari örgüt kurmadan, finansa etmeden ve beslemeden devletler yönetilmekteydi. Devrim sonrasında doğrudan yönetime geçişle birlikte yöneticiler, yurttaşlara ve hane başına vergi, genel askerlik, nüfus sayımı, polis sistemi gibi araçlarla toplumsal hayat üzerinde hâkimiyet kurma imkânına kavuşmuşlardır. Ancak bu durum yaygın direniş, yoğun pazarlık ve yurttaşlık hak ve sorumluluklarının da ortaya çıkmasına yol açmıştır. Müdahale ve pazarlıklar, hükümet bütçelerini, kadrolarını ve örgüt şemalarını büyüterek yeni devlet yapılanmaları ortaya çıkmış ve günümüzün her şeye muktedir devleti oluşmuştur.¹⁰⁵

Fransız devrimiyle birlikte feodal hak ve ayrıcalıklar ortadan kalkmış ve böylece çifte ulusal kimlik taşıma imkânı kalmamıştır. Egemenlik yetkisi millete geçmiş, ulusal dil, ulusal eğitim, ulusal ordu oluşturulmuş ve krala ihanet kavramının yerine millete, yurda, özgürlüğe, insanlığa ihanet kavramı gelmiştir. Krala ait olan her şey ulusallaşmış ve kilise laikleştirilmeye

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eric J. Hobsbawm, *Fransız Devrimine Bakış*, Osman Akınhay (çev.), (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2009), s.3-5, 21,46-48, 59 vd.

¹⁰⁵ Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.55-57; Bütün bu gelişmelerle birlikte Avrupa’da mutlak monarşi döneminde ve sonrasında ortaya çıkan devletlerin modernliği idari kapasitelerini güçlendirmelerinde, topraklarını tek bir idare altında birleştirmelerinde, eskinin dolaylı yönetim biçimlerinin yerine topraklar ve halklar üzerinde doğrudan denetim ve müdahale imkânı sağlamalarında, vatandaşların savaş için seferberliğini sağlayabilmelerinde ve hudutlarını değil de kesin sınırlarını ilan etmelerinde yatmıştır. Devletler dışarıya karşı verilen savaşlar için daha iyi seferber olurken, iç barışı sağlama yanında homojen ve itaatkâr bir ulus yaratma yoluna da gitmişlerdir. Bunu da polis ve diğer devlet organları sayesinde yapmışlardır. Devletler, uluslarını eğitim sistemleri ve toplumsal yardımlar, dini sınıflamalar ve IQ testleri, suç kayıtları ve devlet güdümlü etnik damgalamalar vasıtasıyla terbiye ettiler. Bugün ulus diye anladığımız siyasi ve kültürel olarak bütünleşmiş topluluklar büyük ölçüde bu tür devletlerin yükselişi sırasında ortaya çıkmıştır. Devletlerarası çatışmaların ve sömürgeler üzerindeki mücadelelerin artması, savaşların artan maliyetleri yönetilenlerin daha sıkı kontrolünü ortaya çıkarmış ve bu durum idari kapasiteyi ve bütünleşmeyi artırmıştır. Örneğin vergi toplama mültezim ve yarı özerk feodallerden alınarak ulusal hükümet ve onun bürokratlarına devredilmiştir. Bu organlar güçleri yanında servetlerin kaynağını da biliyorlardı. Burada önemli olan devletle ulusun özdeşleşmesi değil yapısal değişikliklerdi. Ulusun üniter yapı olarak kabulü bu değişiklikler sayesinde oldu. Daha önceki siyasi yapılanmalar kesin sınırlarla ayrılmıyor, iç bütünleşmeyi ve homojenleşmeyi sağlamıyordu. Modern devletler, sınırları beklemiş, pasaport sormuş, gümrük vergisi istemişlerdir. Yarı özerk bölgelerin bütünleştirilmesi ve vergi toplama yanında yollar yapılmış, okullar açılmış, kitle iletişim sistemleri kurulmuş ve devlet gücü en ücra köşelerde birlikte hissedilmeye başlanmıştır. İktisadi kalkınma, dağınık nüfusların bu alt yapısal bütünleşmesini hızlandırmakta, devlet oluşumuyla el ele vermiştir. Ticaretin, tarımsal üretimin ve bununla bağlantılı işçi göçleri değişmez siyasi yapıları ve komünal kurumları dağıtarak sonuçta devletin tüm ülke çapında gündelik hayata müdahalesi artmıştır. Bkz. Calhaon, *Milliyetçilik*, s.91-95.

başlanmıştır. Geleneksel düzenin yıkılmasıyla milliyetçilik, yeni bir otorite için temel ve toplumsal sınıfların bütünleşmesi için birleştirici bir bağ oluşturmuştur.¹⁰⁶

Eric Hobsbawm'a göre 19.yüzyıl ekonomisini İngiliz ekonomi devrimi şekillendirmiş, siyaseti ve ideolojisini Fransızlar oluşturmuşlardır. İngiltere, Avrupa dışındaki dünyanın geleneksel ekonomik ve toplumsal yapısında değişime yol açmış, Fransa ise onun devrimlerini gerçekleştirerek düşüncelerini vermiştir. Üç renkli bayraklar, yeni ulusların amblemi olmuş, 1789 ile 1917 yılları arasında siyaseti 1789'un hatta daha da önemlisi 1793'ün ilkeleri yönlendirmiştir. Dünyada liberal ve radikal demokrat siyasetin temelini Fransa sağlamıştır. Pek çok ülkeye hukuk kurallarını, bilimsel ve teknik örgütlenme modelini ve metrik ölçüm sisteminin ulaşmasını sağlamıştır. Fransız devrimine kadar Avrupalı fikirlerle ilgilenmeyen eski uygarlıklara, modern dünya ideolojisi ilk kez Fransız etkisiyle girmiştir. Bunlar ise Fransız devriminin eserleriydi.¹⁰⁷ Fransız devriminin en önemli yanı milletin birliği ve devletin merkezileşmesi düşüncesini birlikte ortaya atmasıdır. Devrimciler tarafından millet, devlet ile özdeşleştirilmiştir. 1791'deki kurucu meclisten 1795'teki Cumhuriyete kadar kararlı bir şekilde devletin birliği, tek biçimliliği ve bölünmezliği ilan edilmiş ve bu ilkeler bütün kurumlarca kutsal kabul edilmiştir.¹⁰⁸

Fransız ihtilali ile toplumların siyasal düzeni değişmeye başlamıştır. Hükümdarın sınırsız otoritesine kişinin varlığı, insan olmasından dolayı sahip olduğu temel hak ve hürriyetler sınırlayıcı bir unsur olarak ortaya çıkmış, kurulmak istenen siyasal düzen hükümdarın otoritesi ile kişinin insanca yaşama ilkesi arasında kurulan dengeye dayandırılmak istenmiştir. Bu durum devrimin ilk günlerinde yayınlanan insan ve vatandaş hakları demecinde ifade edilmiştir. Bu yeni düzen anlayışına liberalizm ya da hürriyetçilik denmektedir. Bu haklar ve hürriyetlerin kabul edilmesi yanında en önemli amaç bunların anayasada açıkça belirtilmesi, anayasal güvenceye kavuşmasıdır. Bunun yanında hükümdarın otorite ve yetkilerinin de anayasa tarafından belirlenmesi amaçlanmıştır. Liberalizm hareketinin en önemli amacı anayasalı bir hürriyet düzeni kurmak olmuş ve o dönemde hükümdarlıkta anayasal düzen içinde kabullenilmiş ve 19. yüzyıl liberalizm hareketlerinde cumhuriyetçiliğe yönelme çok az görülmüştür.¹⁰⁹ Fransa tarihinde devrim, Fransa'ya burjuva kapitalist toplumun kabul

¹⁰⁶ Llobera, *Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi*, s.202.

¹⁰⁷ Eric J. Hobsbawm, *Devrim Çağı Avrupa 1789-1848*, Bahadır Şina Şener (çev.), (Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2008, s.63, 69-70.

¹⁰⁸ Llobera, *Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi*, s.206

¹⁰⁹ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, (İstanbul: Alkım Yayınevi, Tarihsiz), s.6-7; 1789 Fransız devriminde Fransız burjuvazisinin talepleri İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesinde ortaya konmuştur. Hobsbawm'a göre, bu bildirge soyluların imtiyazlarına karşı çıkmakla birlikte demokratik ve eşitlikçi bir toplumdaki taleplerden farklıdır. Bildirgenin ilk maddesi insanlar eşit ve özgür doğar, yasalar karşısında eşit ve özgür yaşarlar şeklindedir ancak ortak yarar gerekçesiyle olsa bile toplumsal ayrımların varlığını şart koşmaktadır. Özel mülkiyet kutsal, vazgeçilmez ve dokunulmaz doğal bir haktır. İnsanlar yasa önünde eşitti, meslekler herkese eşit olarak açıktı. Soylular hiyerarşisine veya mutlakiyete

ettirilmesidir. Devrimin esas özelliği derebeyi rejimini ve ayrıcalıklı feodal düzeni parçalayıp ülkenin ulusal birliğini sağlamasıdır. Devrimin esas amacı her yeri ortaçağ kurumlarının kalıntılarından temizlemektir. Devrimin sonunda bir liberal demokrasinin kurulmasına yol açması devrimin anlamını daha da güçlendirmiştir.¹¹⁰

Fransız devrimiyle birlikte güçlenen Avrupa devletleri siyasi ve askeri güçlerini arttırarak denetim altındaki topraklarını birleştirmiş ve bu gücü komşu ülkelere düşmanlık yaratmada kullanmışlardır. Paralı askerlerin yerini vatandaş orduları almış ve bu orduların seferber edildiği yerlerdeki halklarda daha güçlü bir ortak kimlik ve komşularından farklılık duygusu ortaya çıkmaya başlamıştır. Fransa'da ki bu yeni birlik ve daha kesin sınırlar haritacılığa ve milliyetçiliğe de yansımış ve Napolyon savaşları bu açıdan dönüm noktası olmuştur. Napolyon, toprak kazanma yanında ele geçirdiği ülkelerin siyasi yapılarını da değiştirmek istemiş ve ideolojisinin temeli artan vatandaş katılımı olmuştur. Napolyon savaşları Avrupa'da ulusal bilincin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve birçok grup Fransızlara karşı birleşmiş ve aynı zamanda muhalefetin ve birçok ülkenin iç siyasi ve kültürel kurumunun ulusal model çerçevesinde yapılanmasını teşvik etmiştir.¹¹¹ Fransız devrimi ilk modern milliyetçi devrimdir

karşı olarak her yurttaşın yasaların oluşumuna katılmaya hakkı olduğu belirtiliyor ancak bu hak şahsen ya da temsilciler aracılığıyla kullanılıyor deniliyordu. Yönetimin temel organı olarak gördüğü temsili meclisin demokratik olarak seçilmiş olması veya öngördüğü rejimin kralları bir kenara atmış olması da zorunlu değildi. Kendini temsili bir meclisle ifade eden varlıklılar oligarşisine dayanan anayasal bir monarşi burjuva liberallerin çoğuna teorik özelemlerinin daha mantıksal ifadesi gibi gözüken demokratik cumhuriyetten daha yakın geliyordu. Demokratik cumhuriyeti savunularda olmakla birlikte genel olarak 1789'un klasik liberal burjuvazisi demokrat değildi. Fakat anayasacılığa, kişisel özgürlüklerin, özel girişim güvencelerinin bulunduğu laik bir devlete ve vergi verenlerle mülk sahiplerinin yönetimine inanmış kişilerdi. Böyle bir rejim resmi olarak sınıf çıkarlarını değil sonradan Fransız ulusu demek olan halkın genel iradesini temsil edecekti. Kral artık Tanrının inayetiyle Fransa ve Navarre Kralı olan Louis değil, Tanrının inayeti ve devletin anayasa hukuku gereğince Fransızların kralı olan Louis idi. Bildirgede tüm egemenliğin kaynağı olarak ulus gösteriliyordu. Bkz. E.Hosbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s.63,69-70; Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi hakkında ayrıca bkz; Ernest Von Aster, *Fransız İhtilali'nin Siyasi ve İçtimai Fikirleri*, Şennur Şenel (yay. hzl.), (Ankara: Berikan Yayınları, 2003), s.71-80.

¹¹⁰ Albert Soboul, *Fransız Devriminin Kısa Tarihi*, İsmail Yarkın (çev.), (İstanbul: İnter Yayıncılık, 1989), s.7.

¹¹¹ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.20; Fransız devriminin Avrupa siyaseti üzerinde önemli etkileri olmakla beraber Fransa içinde devrim fikirlerinin kabulü uzun bir zaman almıştır. Fransa'nın ilk anayasası olan 1791 Anayasası Fransız monarşisine sınırlamalar koymuştur. Anayasa hukuksal olarak erklerin sert ayırımına dayanan başkanlık rejimi kurmuştur. Anayasaya göre ulusal meclis kral tarafından dağıtılamaz, ulusal mecliste kral ve bakanları üzerinde hukuksal etkiye sahip değildir. Yürütme yetkisi kralda, yasama yetkisi ulusal meclistedir ve bakanlar kral tarafından atanır ve ona karşı sorumludur. Kralın yasaları veto yetkisi vardır. Kurucu meclisin kabul ettiği insan ve yurttaş hakları bildirgesi anayasanın tamamlayıcısıdır. Bu Anayasa 1792'de Kral 16. Louis'in görevden alınıp idamıyla bir yıl uygulanabilmiştir. Bu arada 1792-99 arasında I.Cumhuriyet, 1799-1804 Napoleon'un diktatörlüğü, 1804-1814 arasında ise Napoleon'un imparatorluk dönemleri yaşanmıştır. 1814'te parlamenter bir monarşi kurulmuştur. 1814-1830 arasındaki bu döneme Restorasyon Dönemi denir. 1830'da başlayan ve 1848'e kadar süren dönemde ise ikili parlamenter rejim görülmüştür. Bu rejim, ülkede Louis-Philippe d'Orleans tarafından kurulmuş olduğundan Orleanist parlamenter rejim olarak da anılır. 1848'de bir anayasa ile 2.Cumhuriyet ilan edilmiştir. 1848-52 arasında kurulan rejim parlamenter olmaktan çok, başkanlık rejimi ya da yarı başkanlık rejimidir. 1852'de Louis Napoleon, yaptığı bir hükümet darbesi ile kendisini başkan seçtirerek imparator olmuştur. İmparatorluk dönemi 18 yıl devam etmiştir. 1870'de Fransızların Almanlara Sedan savaşında

ve diğer Avrupa ülkelerindeki modern milliyetçilikler için model olmuştur. Bunun yanı sıra Fransız devriminin içinde taşıdığı ideoloji olan milliyetçilik ve Napolyon'un emperyalist politikalarına tepkiden doğan milliyetçilik olmak üzere Fransız devriminin birbirinden ayrılması gereken iki önemli boyutu daha bulunmaktadır.¹¹² Avrupa'da özellikle Alman milliyetçiliği Fransızlarla yapılan ve Prusya'nın mağlubiyeti ile sonuçlanan savaştan sonra gelişmeye başlamıştır. Ulusal Alman ideası Fransız karşıtı olarak tanımlanmıştır. Alman milliyetçiliği ise kültürel bir milliyetçilik olarak şekillenmiştir ve Alman entelektüeller Almanca konuşan halkın ulusal kimliğini inşa etmişlerdir.¹¹³ İtalyan ulusçuluğunun gelişmesinde de Fransa'ya karşı duyulan tepki etkili olmuştur. Bunun yanı sıra Rusların Napolyon'a karşı savaşları ve yine Avrupa'da Napolyon'un istilalarına karşı gerçekleşen ittifaklara halkın verdiği destekler büyük yurtsever savaşı ve ulusların çarpışması olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁴ Çekoslovakya ve Polonya halkı, Fransız ihtilali ve Napolyon savaşlarında önemli rol oynamış, Polonyalılar Napolyon ordusunda görev yapmışlardır. Napolyon desteğinde bir Polonya devleti kurulmak istenmiştir. Ancak, Viyana Kongresi Polonya'ya muhtar bir idare vermiştir. Napolyon'un vaatlerin gerçek olmadığını anlaşılması Polonyalıların Slav ırkına mensup olduğu ve Slav olan Rusya ile birleşme fikrine götürmüştür.¹¹⁵ İspanya'da ise Fransız yayılmacılığına karşı vatan fikri etrafında bir İspanyol milliyetçiliği gelişmiştir. Bunun yanı sıra Almanya ve çok uluslu Avusturya İmparatorluğu'nda 1848–1849 isyanları ile mutlak monarşi yıkılmak istenmişse de başarılı olunamamıştır.¹¹⁶

Avrupa'da milletlerinin çoğunluğu birçok unsurun imtizacı (kaynaşması, birleşmesi) ile meydana gelmiştir. İspanyollar, Selt, Romalı, Vizigot, Yahudi, Arap nesillerinin birleşmesinden, Fransızlar Selt, Grek, Romalı, Cermenlerin birleşmesiyle millet olmuşlardır. Ruslar ise İslavlarla Fin ve Türk nesillerinin birleşmesi sonucu meydana gelmişlerdir. Ancak

yenilmeleri ile 3.Cumhuriyet ilan edilerek 1875 Anayasasına dayandırılmıştır. Bu dönemde kurulan rejim, tekçi parlamenter rejimdir. 3.Cumhuriyet, 1945 yılına kadar sürmüştür. 4. Cumhuriyet 27 Ekim 1946'da yeni anayasanın halkoyuyla kabul edilmesiyle başlamış ve 13 Mayıs 1958 de askeri darbeye 4. Cumhuriyet sonlandırılmış ve aynı tarihte halkoyuna sunulan yeni anayasa ile 5.Cumhuriyet denen ve günümüze kadar gelen dönem başlamıştır. Bkz. Dereli, *Karşılaştırmalı Bir Bakışla ABD ve Fransa Siyasal Sistemleri*, s.28-30.

¹¹² Llobera, *Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi*, s.195-196.

¹¹³ Fransız istilasından etkilenen nüfuz sahibi kesimler entelektüellerin uyarılarını dikkate almırlar ve entelektüeller bu meselenin çözümü için davet edilmişlerdir. Böylece Fransız ihtilali sonucu şekillenen Alman ulus bilincinin pozitif tanımlamasının yapılması entelektüellere devredilmiştir. Alman entelektüelleri Almanca konuşan halkın ulusal kimliğini inşa etmişlerdir. Alman milliyetçiliği romantik milliyetçilik olarak ortaya çıkmıştır. Alman ulus bilincinin ilk ifadesi Fransızlara karşı açılan savaştır. Bkz. Liah Greenfeld, "Alman Milliyetçiliğinin Doğuşu", Yasemin Şahin (çev.), *Doğu Batı Dergisi Milliyetçilik II*, s.39, Kasım-Aralık 2006-07, Ankara 2006, s.31-33.

¹¹⁴ Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, s.43,46.

¹¹⁵ Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Ağah Oktay Güner (çev.), (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2007), s.56-57.

¹¹⁶ Yelisyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, s.107-108, 177-174.

bu milliyetlerin oluşmasında imtizacdan ziyade temsil etkili olmuştur. Yani hâkim mezhep ya da medeniyet etkili olmuştur ve onun etrafında milliyet teşekkül etmiştir. İspanya’da Roma medeniyeti ve bu medeniyetin benimsediği Katolik mezhebi Selt ve Goltları kendine benzeterek İspanyol milliyetini ortaya çıkarmış ve bu milliyet Yahudi ve Arapları kendine katmaya çalışmış başarılı olamadığı durumda da yok etmeye, dağıtmaya ya da kovmaya çalışmıştır. Fransa’da ise imtizac yani birçok unsurun yüzyıllar süren bir kaynaşması neticesinde milliyet meydana gelmiştir. Rus milliyeti ise İslavların Fin ve Tatarları temsili yani kendine benzetmesi, Ruslaştırması ile oluşmuştur. İngiliz, Alman, Amerikan milletlerinin oluşumunda kaynaşmadan ziyade temsil hadisesi yani hâkim unsurun diğer unsurları kendine benzetmesi, üstünlüğünü kabul ettirmesi etkili olmuştur. Milletleşme hadisesinde genel olarak medeniyeti ileri ve galip gelen milliyet kendinden aşağı seviyede kalmış diğer milliyetleri kendine bağlayarak ve kendi içinde eriterek milletleşmeyi gerçekleştirmiştir.¹¹⁷

Fransız devriminin hürriyetçilik fikirleri daha öncede belirttiğimiz gibi Napolyon savaşları ile yayılmaya başlamış ve Avrupa’nın büyük devletleri tarafından engellenmeye çalışılmıştır.¹¹⁸ Bunun yanı sıra Fransa’ya olan tepkinin bir diğer sebebi de devrimden sonra iktidara gelen ve daha sonra kendi diktatörlüğünü kurarak Avrupa’yı hâkimiyeti altına almaya çalışan Napolyon’dur. Napolyon Avrupa hanedanları arasında hem saldırgan politikaları hem de soylu olmadığı gerekçesiyle kabul görmemiş ve dışlanmıştır. Bundan dolayı da kendini kabul ettirmek adına sürekli savaş yöntemini kullanmıştır. Napolyon neredeyse Avrupa’nın tamamıyla savaş halinde bir iktidar yaşamış ve en son 1813’te Ruslar ve daha sonra da ittifak güçleri tarafından mağlup edilmiştir.¹¹⁹ Napolyon’un mağlubiyeti sonucunda Fransız yayılması durdurulduğunda 1815 Viyana Kongresi ile hürriyetçilik ve anayasacılık fikirleri engellenmeye çalışılmış, Avrupa’da toprak ve sınır düzenlemeleri yapılmış, oluşabilecek hürriyet hareketlerinin engellenmesi konusunda anlaşılmış olsa da Avrupa’da 1818–1822, 1830 ve 1848’de olmak üzere isyanlar gerçekleşmiştir. Bu isyanlarda hürriyetçilik yanında milliyetçiliğinde etkisi görülmüştür. Neticede 19. yüzyıl Avrupa’sında Fransa, Avusturya,

¹¹⁷ Yusuf Akçura, “İttihâd-ı Anâsır Meselesi”, *SırâtıMüstakim*, 29 Aralık 1910, 16 Kânûnievvel 326, Beşinci Cild-Aded 121, s.282, *SırâtıMüstakim* Cilt 5, İskender Türe (yay. hzl.), (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2015).

¹¹⁸ Avrupa devletlerinin Fransız devrimine karşı tutumları 1792 ye kadar netleşmemiştir. Bu tarihten sonra Fransa’dan kaçan eski rejim taraftarlarının etkisi, Fransız kralı XVI. Louis’in idamı gibi sebeplerle ilgi artmış, özellikle Avusturya, Fransa, İngiltere ve Rusya Fransız devriminin ideolojisinin yayılmasını önlemek, Fransa’da tekrar monarşiyi kurmak ve Avrupa’da tekrar toprak kazanmak amacıyla Fransa’ya savaş açmışlar ancak devrimci Fransa’yı mağlup edememişlerdir. Fransız devrimcileri ise Avrupa’ya devrim fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Mutlak monarşinin ortadan kalkmaması Fransa karşıtı Avrupa devletlerinin temel fikri olmuştur. Özellikle Rus çarlığı devrim fikirlerine karşı muhalefetin başını çekmiştir. Bkz. Derek McKay- H. M. Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, Eşref Bengi Özbilen (çev.), (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), s.316.

¹¹⁹ Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, s.38-49.

Prusya, Hollanda, İsviçre, Danimarka gibi ülkelerde liberal anayasalar kabul edilmiş, hürriyetçilik ve anayasalı rejimler Avrupalı ülkeler açısından bir mesele olmaktan çıkmıştır.¹²⁰ 1815'ten sonra milliyetçilik akımının en önemli meselesi Alman ve İtalyan milli birliklerinin kurulması olmuştur ve bu durum en fazla bu coğrafyalara hâkim olan Avusturya'yı etkilediği için bu devlet tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Alman ve İtalyan devletlerinin kurulması ile Avrupa'da milliyetçilik akımı büyük bir gelişme göstermiştir. Bununla birlikte milliyetler meselesinin milletler arası münasebetleri etkilemesi hem o dönem hem de I. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde de devam etmiştir.¹²¹

Avrupa'da savaşın büyüyen ölçeği ve Avrupa devlet sisteminin ticari, askeri ve diplomatik ilişkiler aracılığıyla kaynaşması, sonuçta sürekli ordu oluşturabilen devletlere savaş yapmanın avantajlarını kazandırmıştır. Geniş kırsal nüfus, sermaye ve görece ticarileşmiş ekonomilerin bileşimine sahip olan devletler kazançlı çıkmıştır. Savaş kurallarını onlar koymuşlar ve Avrupa'da onların devlet biçimleri egemen olmuştur. Sonuçta Avrupa devletleri ulusal devlete dönüşmüştür.¹²²

Bu dönemde Avrupa hükümetleri haritalar vasıtasıyla sınırlarını belirleme çabasına girişmiş, askeri güçlerini ise savaşları finansa etmek amacıyla vergi toplamaya başlamışlardır. Liderler yönettikleri toprakları daha yakından tanımak amacıyla İngiltere'nin İrlanda'da yaptığı gibi toprak kullanım biçimlerini, mülkiyet durumunu ve ilgili diğer iktisadi, idari unsurları içeren kadastro haritaları çizdirerek öncülük etmişlerdir. Bunun yanında artan sömürgecilikle dünyanın geri kalanında iktidar ve mülkiyet hakları tesis etmek anlamına gelmiştir. Avrupa'daki sömürgeciler deniz aşırı mülklerini kısmen Avrupa'daki ulus devlet örneğinin arkasından giderek düzenlemiş, eskinin dağınık haldeki prenslikleri birleştirilmiş, merkezi başkentler, ulaşım ve iletişim sistemleri kurmuşlardır. Daha önce yerel diller ve lehçelere bölünmüş ülkeleri Avrupa dilleri ve öğrenimi sayesinde birbirine bağlayan yeni eğitim sistemleri geliştirmişlerdir. Böylece kendi dillerini resmi araçlar ve kültürel emperyalizm doğrultusunda yayarken bir yandan da etnik sınırları aşabilen yeni iletişim imkânları yaratmışlardır.¹²³

Halkın egemenliği ve cumhuriyet talepleriyle birlikte ulus ve halk kavramları iç içe geçmeye başlamıştır. Ulusçuluğa vurgu yapılarak siyasi toplulukları birbirinden ayıracak kültürel temel sağlanmış ve ulus kavramıyla hangi topluluğun halk olarak tanımlanacağı

¹²⁰ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.7-9.

¹²¹ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.11-14.

¹²² Tilly, Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu, s.41.

¹²³ 18. yüzyıldan itibaren ulus devletlerin pazarlar, ulaştırma ve güçlenen merkezi yönetim vasıtasıyla iç bütünleşmesini sağlaması, bu tür haritaları gitgide yaygınlaştırdı. Bütün bu çalışmalar nüfus sayımlarının ve bununla ilgili insan sayma ve özelliklerini saptama çabalarının artması devam eden daha nitelikli yolların ve demiryollarının inşası ve yaygınlaşan eğitimle ulusal dillerin standartlaşmasına katkıda bulunan daha iyi iletişim sistemlerinin kurulmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. Bkz. Calhaon, *Milliyetçilik*, s.20-21.

gösterilmiştir. Örneğin halkın çıkarına çalışacak hükümet fikrinin işler hale gelmesi için İngiliz halkının kim olduğunun ortaya konması gerekecektir. Halk ancak kendine özgü bir ulusal kimliğe sahip bir ulus olarak kendi kaderini tayin etme ve kendi çıkarları için hükmetme hakkını talep edebilirdi. Bir ulusun başka bir ulusu hâkimiyet altına aldığı yönetimler artık meşruluğunu kanıtlamak zorundaydı. Önceki dönemlerde kral ya da imparator kültürel açıdan farklı halklar üstünde askeri güçleri, tanrısal egemenlik ve veraset-ardıllık fikirleri ile meşruiyet sağlamaya ve hüküm sürmeye çalışmışlardır. Ancak hâkimiyetin kaynağının halkta olduğu ve hükümetlerin ancak kendi halklarının çıkarları doğrultusunda çalıştıkları zaman meşru sayıldıkları fikri yayıldıkça yabancı idare sorgulanmaya başlamıştır.¹²⁴

1700'den 1850'lere kadar Avrupa'nın genelinde devletlerin artan derecede kendi ulusal nüfuslarından kitlesel ordu ve donanmalar hazırlayıp egemenlerin silahlı kuvvetleri ve benzer biçimde mali araçların kullanımını da doğrudan devletin idari yapısı içine aldıkları, bağımsız sözleşmecileri güçlü biçimde müdahaleden alıkoydukları dönem ulusallaşma dönemidir.¹²⁵ 1850'den sonra ise devletlerin genişlemesi devam etmiştir. Daha önce etkili olan paralı askerler ve korsanlar sahneden çekilmeye ve askeri kuvvetler sivil yöneticilerin hükmüne girmeye, ordu ile polis arasındaki ayrım net biçimde ortaya çıkmaya başlamıştır. Devletler, mahalle ve bölge düzeyinde kapsamlı ve nispeten tek tip yerel yönetimler oluşturmuş, merkezi bürokrasi genişleyerek düzenli yapıya kavuşmuş, vergilendirme ve kamu maliyesi sistemleri devlet içinde devasa birer örgütlenme haline gelmiş ve hem temsilci kurumları hem de merkezi yürütmeyi etkilemeye çalışan popüler siyaset geliştikçe temsilci kurumlar elitist olsalar ulusal iktidar mücadelelerinde daha fazla ağırlık kazanmışlardır. Ordunun yeniden örgütlenmesi sonucunda büyük Avrupa devletleri dolaylı yönetimden dolaysız yönetime geçmeye başlamışlardır. Büyük toprak sahipleri, kilise adamları, kent yönetimleri ve tüccarlar gibi önemli ölçüde özerk araçlara sırtlarını dayayıp onların kendi adlarına yönetmesini beklemek yerine yöneticiler, vergilendirme, askere alma, nüfus kayıtları, kitlesel eğitim ve başka denetim biçimleriyle mahallelere hatta tek tek evlere kadar uzanan devlet aygıtları yaratmışlardır. Merkezi hükümetlere bağlı kurumlar, dil, iletişim, sanat, eğitim ve siyasi inanç yoluyla tek bir ulusal kültür biçimine öncelik sağlamak üzere büyük bir çabaya girişmişlerdir. Bu dönüşümü en kapsamlı ve etkili biçimde uygulayan Fransız devrimi ve Fransa imparatorluğu olmuş ve diğer Avrupa devletlerinin çoğu da aynı doğrultuda ilerlemiştir.¹²⁶

Bununla birlikte 19. yüzyılın başında milli devletlerin sayısı az olduğundan en önemli sorun milliyet olarak sınıflandırılabilen çeşitli Avrupa halklarından hangilerinin bir devlet olma

¹²⁴ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.104.

¹²⁵ Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.63-64.

¹²⁶ Tilly, *Avrupa'da Devrimler 1492- 1992*, s.37-39.

aşamasına ulaşacakları, bunun yanında var olan devletlerden hangilerinin millet niteliğini alacağıydı. Millet olma ölçütlerinin sıralanması özünde bu amaca hizmet etmekteydi. Bütün devletlerin milletlere bütün milletlerinde devletlere denk düşmeyeceği açık şekilde görünüyordu.¹²⁷

Alman imparatorluğu'nun ve İtalya krallığı'nın kurulmasıyla önemli derecede devlet halinde birleşme gerçekleşmiştir. 1890'ın başından itibaren devlet sayısı 9'u Alman İmparatorluğunun üyesi olmak üzere 30'a düşmüştür. 1918'in sonunda sayı 25 civarındaydı. Birinci ve İkinci dünya savaşlarından sonra yapılan anlaşmalarla sınırlar önemli ölçüde değişmiş olsa da, Avrupa devletlerinin sayısı ve büyüklüğü 20. yüzyılda fazla değişmemiştir.¹²⁸

Yine, 19. yüzyılda İtalya, Almanya ve Polonya'da ki ulusal birlik hareketlerinin tümü çok milletli devletler tarafından imtiyazlarından vazgeçmeye zorlanmış veya iktidarları ellerinden alınmış siyasal seçkinler sınıfının muhalefetinden kaynaklanmıştır. Bu durum Habsburg imparatorluğunun feodal bir yapıdan daha merkezileşmiş bir biçime geçtiği dönemde Orta Avrupa'da doğan milliyetçi hareketlere de uymaktadır. Bunun yanı sıra sömürgecilik karşıtı milliyetçiliklerde yine kendi tarzlarında devlet iktidarını ele geçirme girişimleridir. Modern devlet milliyetçi siyaseti üretir ve aynı zamanda ona iktidarın zaptını hedef olarak gösterir.¹²⁹

19. yüzyıldan yakın geçmişe kadar bütün Avrupa devletleri her zamankinden daha fazla hizmet üreten, ekonomik hayatı düzenleyen ve nüfus hareketlerini denetleyen, böylece yurttaşların refahını güvence altına alan toplumsal altyapı refahıyla uğraşmışlardır. Bu girişimler yöneticilerin tebaaları olan nüfustan gelir ve itaat elde etme çabalarının yan ürünü olarak başlamış ve kendi mantık ve biçimlerini üretmiştir.¹³⁰

Avrupa tarihinde ulus ve ulusçuluk fikirleri ve devletlerin geçirdiği dönüşümler neticesinde ulus devlet kurulmuştur. Ulus devletin ise en önemli vasıflarından biri demokratik devlet olmasıdır. Devletlerin demokratik devlete dönüşmesi 19.yüzyılda başlamakla birlikte 20.yüzyıl başında ve özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşebilmiş ve Avrupa'da hâkim devlet demokratik devlet olmuştur.

Anayasaların ortaya çıkışı ve anayasal devlet, ulus devletlerin kuruluşunda etkili olmuştur. Çağdaş demokratik devletin en önemli vasfı ulusa dayanan demokratik devlet olmasıdır ve ulus devlet batıda kurularak devlet ve toplum arasındaki bağ kurulmuştur. Klasik anayasa hukuku bu kurulumu gerçekleştirmiş ve ulus, devlet olarak adlandırılarak demokratik

¹²⁷ Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, s.40.

¹²⁸ Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.89-90.

¹²⁹ Jaffrelot, "Bir Milliyetçilik Kuramı İçin", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, s.46.

¹³⁰ Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.66.

devletin temeli haline gelmiştir. Ulusal anayasa devleti ve ulusallık, Avrupa’da devlet içinde ve 15.yüzyılla birlikte ve Rönesans’ın etkisiyle ortaya çıkmaya başlamıştır. Modern devlet, uluslaşmış vatandaşların seçtiği, kabullendiği bir siyasi yapı, sosyal düzenin koruyucusu ve geliştiricisidir. Anayasa devlete bu yetkiyi vermekte ve devletle ulus arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Böylece devlet, ulusun hukuki ve siyasi şekli halini almıştır. Ancak her anayasalı devlet de demokratik devlet değildir. Demokratik devlet batılı şekliyle yakın tarihte ortaya çıkmış ulusal devlettir. Çağdaş ulus devlet ulusçuluğun eseri olarak Fransız devrimi ile şekillenmeye başlamış ve ulus hâkimiyeti devrimin temeli olmuştur. Ancak, İngiliz ve Amerikan devrimleri bu şekilde ortaya çıkmamıştır. Fransız devrimi, imparatorlukları dağıtıcı ve yıkıcı vasfını Avrupa’nın sosyal, ekonomik ve siyasal yapısından almıştır ve 19.yüzyılda bu ilkenin etkisiyle birçok ihtilal gerçekleşmiştir. Bunun yanı sıra yakın zamanda ortaya çıkan ulus devletin temel unsuru insan olmuş, bu unsuru ülke ve hâkimiyet yani siyasi iktidar takip etmiştir. Bu şekilde belli bir ülke üzerinde yerleşmiş bir toplumun, merkezileşmiş bir otorite yoluyla, belli bir sosyal düzen içinde yaşatılması bugünkü devleti ortaya çıkarmıştır.¹³¹

Avrupa’da meydana gelen devrimler neticesinde toplumsal sınıflar belirlenince, yeni sınıflar doğup güçlenmiş ve devleti sınıf yararlarına ve yeni ekonomik yönlere doğru yöneten yönetimler kurmaya başlamışlardır. Bu zihniyet o dönemde korkunç ve aykırı sayılmakla birlikte zamanla zihniyet ve onun yarattığı yönetimler Avrupa’da kısa zamanda birçok yerlerde yerleşmiş ve merkantilist devletler 17.yüzyılda hâkim olmaya başlamışlardır. Bu yapı o dönemde Osmanlı ile de tanışmışsa da birbirlerini pek anladıkları söylenemez.¹³²

¹³¹ Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, s.524-525.

¹³² Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1975), s.19-20.

BÖLÜM 1: OSMANLI DÖNEMİ'NDE ULUSLAŞMA SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Osmanlı Devlet Yapısı

Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi Han Oğuzların Kayı boyuna mensuptur. Devletin kurucu ve aslı unsuru Türk ulusudur ve Türk-İslâm devlet geleneğine kurulmuştur.¹³³ Osmanlı Devleti, Türkiye Selçukluları Devleti'nin çöküş dönemi olan 13.yüzyılın sonlarında Türkiye'nin batısı ve Balkanlar'da bir uç beyliği olarak kurulmuş, kendinden önceki Sasani, Abbasi ve Bizans devletlerinin bazı yönetim geleneğini benimsemiştir. Uç beyliğinden devlete, devletten de İstanbul'un fethiyle birlikte imparatorluk aşamasına ulaşmıştır. Osmanlı hâkimiyet sahasındaki ülkelerin meydana getirdiği toplumsal, iktisadi ve kültürel yapı ilk ve ortaçağlarda Akdeniz-Ortadoğu'ya hâkim olan Roma, Bizans ve Abbasi imparatorluklarına benzemektedir.¹³⁴ Sultan II. Mehmet, Osmanlı Devleti'nin hukuki alt yapısını oluşturarak kuvvetli bir mutlak monarşiye dayanan merkezileşme ile birlikte imparatorluk olarak teşkilatlandırmıştır.¹³⁵ Fatih devri müverrihlerinden Tursun Beg'in devlet ve hukukla alakalı fikirleri o dönemde hem örfi hukukun hem de padişahın şahsında devletin önemini anlatarak padişaha kutsallık atfetmiş ve bu unsurların devlet düzeninin devamının şartı olduğu ifade edilmiştir.¹³⁶ Bu şekilde bütün devlet gücünün sahibi ve sınıflar düzeninin hâkimi padişah anlayışı aşırı mutlakiyeti yaratmıştır.¹³⁷

Osmanlı Devleti, İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi Ortaçağ imparatorluk geleneğini daha sonraki dönemlerde de devam ettirmeye çalışan ve bu geleneği terk etmeyen son imparatorluktur.¹³⁸ Dolayısıyla devletin tebaa ile münasebetleri de bu imparatorluk fikriyatına göre devam etmiştir.

¹³³ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), s.1-2; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I. Cild* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972), s.93 vd; *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*, Atsız (yay. hzl.), (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992), s.12vd.

¹³⁴ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedit Neşriyat, 2012), s.113-120.

¹³⁵ Halil İnalıcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.13, S.2, Ankara 1958, s.110-111.

¹³⁶ Halil İnalıcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", s.125-126; ayrıca bkz. Halil İnalıcık, *İmparatorluktan Cumhuriyete* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), s.172.

¹³⁷ Halil İnalıcık, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 4, Ankara 1958, s.78-79.

¹³⁸ İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s.47-48; Yine İlber Ortaylı'ya göre. "Osmanlı kurumlarının geçirdiği sarsıntı ve nihayet 18.yüzyılda başlayan çöküşü onun modern çağlara intibak edemeyişinin bir sonucudur ve imparatorluk yerini bir sürü milli devlete bırakarak tarih sahnesinden çekilmesiyle de perde kapanmıştır". Bkz. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.113.

Osmanlı Devleti'nin hükümet şekli monarşidir ve aristokrasi bulunmamaktadır. Müslüman olmak devlet hizmetlerinde görev almak için gerekli görülmüştür. Tek imtiyazlı aile Osmanlı hanedan ailesidir ve padişahlar hanedana mensuptur. Osmanlı padişahları yakın çağların başlangıcında hükümdarlığı ve halifeliği aile mirası olarak kabul etmişlerdir.¹³⁹ Asya'ya özgü olan halife padişahlık rejimi doğu despotizmi ve sünni halifeliği geleneğine dayanmaktadır. Bu Asya diğer ifade ile doğu din devlet uygulamasında ulusallık ya da bir ırka özgü özellikler mevcut olmayıp despotik rejimin temeli olarak coğrafi ve askeri şartların bulunması yeterli olmuştur. Bu sistemde devletin kaynağı olarak zapt ve fetih ile birlikte halk üzerinde sağlanan hâkimiyet ve bu hâkimiyetin miras olarak babadan oğula geçerek padişahlığın kurulması gerçekleşmiştir. Padişahlık sisteminin en önemli yanı ise kendisini yaşatan, yönetilen topluma yabancı ve yönetilenler üzerinde hâkimiyet kurulmasını sağlayan kul sistemidir. Bu sistemi kısaca kul sistemine dayanan Asya tipi despotik monarşik devlet olarak tanımlamak mümkündür. Bu sistemi Avrupa'da görülen din devleti yani teokratik devlet olarak tanımlamak mümkün değildir. Bir din devleti olarak İslâm devleti ideolojisini uygulamak Osmanlı tarihinde görülmemiştir.¹⁴⁰ Ancak ileriki bölümlerde de göreceğimiz gibi 1876 Kanun-ı Esasisi ile devletin dini İslâm'dır maddesi ve hilafetin cihanşümulluğu anayasaya eklenerek Osmanlı Devleti bir din devleti haline getirilmeye çalışılmıştır.¹⁴¹ Bir diğer tanıma göre de Osmanlı Devleti ilk kurulduğu dönemlerde hâkimiyetin kaynağı bakımından despotik olmayan mutlak bir imparatorluktu. Ancak bu durum durma ve gerileme döneminde değişmiş ve zamanla despotik bir mutlakiyete dönüşmüştür.¹⁴²

Niyazi Berkes'in de belirttiği gibi Asya tipi despotik devlette ve kul sistemine dayanan yapıda ulusallık ya da ırka has özellikler görülmemektedir. Hanedan ve hanedana bağlı kul anlayışı devleti yaşatmak ve yönetmek için yeterli görülmüştür.¹⁴³ Bu dönemde imparatorlukların yöneticileri genellikle iktidar temellerini tamamıyla dönüştürmeden yerel ve

¹³⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), s.2; ayrıca bkz. Halaçoğlu, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.1.

¹⁴⁰ Feodal, teokratik ya da bazen birlikte feodal-teokratik olarak tanımlanmışsa da bu tanımlar gerçeği yansıtmayan ve Avrupa'da ki görülen bu durumların Osmanlı içinde doğru olduğu varsayımından yola çıkan tanımlamalardır. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), s. 24-27; Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik* (İstanbul: Adam Yayınları, 1997), s.8; Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler* (İstanbul: Adam Yayınları, 1993), s.30-31.

¹⁴¹ Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s.89; 1876 Kanun-ı Esasisi'nin 4. maddesi: Zat-ı hazret-i padişahi hasbel hilâfe din-i İslâmın hamisi ve bil cümle tebeai Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır. 11.madde: Devlet-i Osmaniye'nin dini din-i İslâmdır şeklindedir. Bkz. Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), s.43-44.

¹⁴² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), s.7.

¹⁴³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.24-27; Benzer görüşler için ayrıca bkz. Hikmet Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s.15-17.

bölgesel iktidar sahiplerini kendilerine bağlı hale getirmeye, o andaki veya eski savaş yoldaşlarından oluşan merkeze sadık ve kaderleri tacın kaderine bağımlı ayrı hizmetçiler kadrosu yaratmaya çalışmışlardır. Memluk sultanlarının köleleştirilmiş yabancılar kastını kullanması örnek verilebilir.¹⁴⁴ Bu duruma Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapıkulu-devşirme sistemini örnek vermek de mümkündür.

Asya tipi monarşik despotik sistemin özü mutlak otoriteye bağlı ve saltanat üzerinde hak iddia edemeyecek ancak padişahlığı en fazla da padişahlık üzerinde hak iddiasında bulunabilecek kurucu unsura karşı koruyacak aslı Müslüman ve özellikle Türk olmayan ve bu sayede taht iddiasında bulunamayacak ve topluma yabancı olan devşirme-kapıkulu sistemine dayanan padişahlıktır.¹⁴⁵ Sultan II. Mehmet(Fatih), hudutsuz bir otorite ile merkezi ve mutlak imparatorluğu kurmuş ve bu durumu kanunnameleri ile güçlendirmiştir. İstanbul'un fethinden sonra Sultan Fatih, devlet içinde mutlak hâkimiyet ve otoritesini kurmak amacıyla hâkim-i mutlak soylu (Türk) Çandarlı Halil Paşa'yı ortadan kaldırmıştır. Merkezi devlet otoritesinin tesisi için kul anlayışının gerekliliğine değinilerek kul sistemi bu dönemde güçlendirilmiş, devlet adamlarının çoğunluğu kul kökenli kişilerden oluşturulmuştur.¹⁴⁶ Osmanlı Devleti'nde Türk Beyler kuruluştan itibaren padişahın şahsında devlet üzerinde hüküm ve güce sahipti. Bu nüfuz ve güç İstanbul'un fethine kadar devam etmiştir. II. Murad devrinden itibaren devşirmelerin yüksek makamlara getirilmesi, gücü azalmış olan Türk devlet adamlarını daha fazla devlet yönetiminden uzaklaştırmaya yönelik bir politikaydı. İstanbul'un fethinden sonra Bizans'tan rüşvet aldığı iddiasıyla Çandarlızade İkinci Halil Paşa'nın katledilmesinden sonra pek az istisna ile vezir-i azamlık, vezirlik, beylerbeylik gibi makamlar Türklere verilmemiştir. Bu görevler devşirmelere verilmiş ve bu şekilde devşirmelerden oluşan bir idare heyeti Türk aristokrasisinin yerine geçmiştir. Böylelikle Sultan II. Mehmed kuvvetlenerek devlet adamlarının nüfuzundan kurtularak bütün işleri ele almıştır.¹⁴⁷ Dolayısıyla mutlak monarşiye dayanan ve kul sistemi ile desteklenen, hukuki alt yapısı oluşturulan merkezi imparatorluk

¹⁴⁴ Tilly, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.55-56.

¹⁴⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.24-27; Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, s.15-17.

¹⁴⁶ İnalçık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", s.110-111,113; Devşirme sistemi ile birlikte padişah kullarının iktidarı Türklerden alarak hâkimiyetini tesis etmesi hakkında ayrıca bkz. Yahya Kemal Taştan, *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri: 1860-1876)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2010, s.158-159; Hikmet Bayur devşirme iktidarını ve Türklerin idareden uzaklaştırılması şeklindeki politikayı şu şekilde değerlendirmektedir: "*Osmanlı Devleti'nde Türklük hor görülmekte, İstanbul alındıktan sonra devletin en yüksek yürütme organları ona hemen hep kapalı tutulmakta, en üstün okul devlet adamlarını yetiştiren Enderun Mektebine Türk alınmamaktadır. Böyle bir durumda bulunmuş başka bir devlet bilmiyoruz*". Bkz. Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, s.15.

¹⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), s.38-42; ayrıca bkz. Halaçoğlu, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.3-4.

kurulmuştur. Bununla birlikte İlber Ortaylı'ya göre devşirme sistemi 17. yüzyılda bozulmaya ve kozmopolit yapı dağılmaya başlamıştır.¹⁴⁸ Yine Yahya Kemal Taştan'a göre iddia edildiğinin aksine devşirme sistemi devşirme egemenliği yaratmamıştır. Bu sistem en güçlü bir şekilde 16. yüzyılda uygulanmış ancak 17. yüzyılda fetihlerin azalması ve yönetimin bozulmasıyla birlikte "davetsiz misafir" olarak adlandırılan Anadolu Türklerinin etkisi giderek artmaya başlamıştır.¹⁴⁹

Ortaçağ düşüncesinde devleti yönetenlerin yönetilenlerle aynı toplumsal sınıflardan olmaması düşüncesi hâkimdi: "*Hıristiyanlık ve İslamlık dünyasında devletin başında Tanrının gölgesi veya vekil bulunur, sınıflarından iğdiş edilmiş sivillerle askerler ve din adamları tarafından reaya, zenaat ve ticaret erbabından oluşan toplumsal sınıflar yönetilirdi. Bu sınıflar birtakım mertebelenmiş tabakalardı ve herbirinin yeri dünya düzeninde belli ve değişmezdi. Değişme ise her zaman bozulma alameti olarak değerlendirilmiştir*".¹⁵⁰

Osmanlı Devleti kurucu ve asli unsuru Türklerin dışında ilk kurulduğu dönemle birlikte birçok din, mezhep ve etnik kökene mensub tebaaya sahip olmuştur ve bu tebaayı da dinin belirleyici olduğu ortaçağ devlet geleneğine göre din ve mezhep temelinde sınıflandırarak yönetmiştir.

Ortaçağ devlet geleneği yönetilenleri genel olarak din ve mezhep temelinde tanımlayarak ve bazı grupları ikinci sınıf olarak bazı haklardan mahrum ve yine bazı haklara da sahip olarak yöneten dinin belirleyici olduğu bir devlet biçimi olarak Hindistan, Avrupa, Osmanlı ve Rusya'da görülen ve yakın zamanlara kadar gelen bir devlet geleneğidir. Bu devlet geleneğinde din ayrımı zulüm ve baskı düzeni olduğu manasına da gelmemektedir.¹⁵¹ İmparatorlukların en önemli özelliği birçok din ve millet mensubunun hâkimiyeti altında bulunmasıdır. Ekonomik faaliyetler sanayi devrimi öncesinde çeşitli unsurlar tarafından bölüşüldüğünden üretimin devam etmesi için bu yapının zarar görmeden devam etmesi gerekliydi. İmparatorluk çeşitli unsurların uyum içinde yaşadığı bir camiadır.¹⁵²

Osmanlı Devleti bir İslâm devletiydi ve bu anlayışta yönetilenler yani tebaa Tanrı emanetidir ve tebaanın refahı, zulme uğramaması ve adaletli yönetimi hükümdarın ve devletin temel amacı olmuştur. Bu düzenin varlığını devam ettirmesi için mutlak otoriteyi temsil eden hükümdara ihtiyaç görülmüştür. Aynı zamanda toplumsal düzenin devamı için sınıflar düzeninin de devamı şart koşulmuş ve sınıflar düzeninin devamından hükümdar sorumlu

¹⁴⁸ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006), s.59.

¹⁴⁹ Taştan, *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri: 1860-1876)*, s.159.

¹⁵⁰ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.19.

¹⁵¹ Hugh Seton-Watson, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", Yuluğ Tekin Kurat (çev.), *Belleten*, C.XXVIII, S.111, Temmuz 1964, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003, s.525-526.

¹⁵² İlber Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s.47-48.

tutulmuştur. Sınıf esasına dayanan düzenin bozulması devletin de çöküşü olarak değerlendirilmiştir. Padişah sınıflar düzeninin başındadır ve kabiliyet esasına göre oluşan düzende tımar sahipleri ikinci, ulema ve devlet memurları üçüncü, reaya yani vergi verenler dördüncü sırada yer almışlardır. Bu gelenek Orta Asya Türk devletlerinde de mevcuttu ve sınıflar düzeni ve düzenin devamı mutlak otorite sahibi padişah fikri Türk-İran devlet geleneğidir. Aynı zamanda adaletin tesisi de gerekiyordu ve amaç devleti yaşatmaktır. Bunun yanında siyasi otoriteye yani devlete şeriatı uygulama görevi de verilmiştir.¹⁵³

Sınıf esasına dayanan toplumsal düzenle birlikte Osmanlı Devleti Ortaçağ devlet geleneğinde olduğu gibi yönetilenleri genel olarak din ve mezhep temelinde tanımlayarak yönetmiştir. Bu yönetim anlayışında hâkim millet ve mahkûm millet anlayışı bulunmaktaydı. Hâkim millet Müslümanlar mahkûm millet ise gayr-i müslimler olarak kabul edilmiştir. Hâkim millet olan Müslümanlar, mezhep bakımından Sünniler ve Rafiziler olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Sünniler; Hanefî, Şafîî, Hanbelî ve Maliki mezheplerine mensupturlar. Rafiziler ise Şiiler, Caferiler, Zeydilerdir. Ali ilahiler, İsmâ Aşeriyeler, Aleviler, Kızılbaşlar, Mutevaliler, Dürziler, Nusayrilerden ibarettir. Yine hâkim millet ise cins bakımından Türkler, Araplar, Kürtler, Arnavutlar, Boşnaklar, Çerkesler, Abazalar, Gürcüler, Dağıstanlılar, Lezgiler, Çeçenler, Lazlardan ibarettir. Mahkûm millet olan gayr-i müslimler ise mezhep bakımından Ortodokslar, Latinler, Ermeniler, Nesturiler, Keldaniler, Süryaniler, Melkitler, Maruniler, Yezidiler, Sabiiler, Samiriler, Yahudilerden ve cins (ırk-soy) olarak Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırp, Karadağlılar, Hırvatlar, Yahudiler, Nesturiler, Keldaniler, Süryaniler, Koçovalıklar'dan oluşmuştur. Bu mahkûm milletlerin başında ise Rum milleti vardı.¹⁵⁴

Fransız ihtilali öncesinde imparatorluklar dinleri, dilleri ve adetleri birbirinden farklı tebaalara sahip olmuşlarsa da bu durum çok milletli imparatorluk olarak tanımlanamaz. Çok milletli imparatorluk Fransız devriminden sonra ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra imparatorluk tebaası arasında eşitlik de mevcut olmayıp birtakım ayrılıklar yanında din farkından dolayı bazı gruplar ikinci sınıf olarak muamele görmüşlerdir. Örnek olarak İslâm ve Hristiyan imparatorlukları gösterilebilir. Ancak bu durum ikinci sınıf sayılan tebaanın zulme uğradığı anlamına gelmemektedir. Aynı şekilde Fransız devrimine kadar dil ve din farklılıkları önemli olsa da bu faktörler milli bağımlılığı gerektirecek bir faktör olarak değerlendirilmemiştir.¹⁵⁵

¹⁵³ İnalçık, “Osmanlı Padişahı”, s.74-77; benzer fikirler için ayrıca bkz. Şerif Mardin, “19.yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.342.

¹⁵⁴ Mehmet Ali Ayni, *Milliyetçilik: Tarihte ve Türklerde Din, Millet ve Milliyetçilik*, İsmail Dervişoğlu (yay. hzl.), (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011), s.287-288, 365-366.

¹⁵⁵ H.Seton ve Watson, “Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar”, s.525-526.

1.1.1. Osmanlı Devleti’nde Millet, Kavim, Reaya, Tebaa Kelimesine Verilen Anlamlar

Osmanlı Devleti’nde millet sistemine geçmeden önce millet kelimesinin kullanımına bakmak gerekmektedir. Millet, Arapça bir isimdir ve çoğulu milel’dir. Millet kelimesinin dört temel anlamı bulunmaktadır. Millet kelimesi: 1. Din, mezhep. 2. Bir dinde veya mezhepte bulunanların hepsi. 3. Sınıf, topluluk. 4. Makûle, kategori’yi ifade etmekte bu özelliği ile öncelikle dinsel grupları ifade ederek etnik bir anlamı bulunmamaktadır.¹⁵⁶ Arapçada millet “community-communitas” anlamında dini topluluğu tanımlamak için kullanılan bir terimdir.¹⁵⁷ Millet kelimesine dilimizde, din, mezhep, bir din de veya mezhepte bulunanların tamamı manaları verilmekle birlikte genel olarak Osmanlı’da Müslüman olmayan cemaatler için kullanılmıştır. Bütün Müslümanlar bir ümmet sayılmış ve “Ümmet-i Muhammed” olarak adlandırılmıştır. Rum, Ermeni, Yahudileri ifade içinde etnik olarak değil ancak dini cemaatlere millet denmiştir.¹⁵⁸ Millet kelimesi Arapçada Allah’ın sözü etrafında toplananlar manasındadır ve yüzyıllarca bu anlamda kullanılmıştır. Ayrıca dini toplulukları ifade etmek beraber 19.yüzyılda Arapça millet kelimesi Fransızca-Latin kökenli nation terimini karşılayan manada kullanılmış ve şark milletleri arasında da modern zamanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Yine 19. asırda millet hem dini topluluğun adı hem de nation karşılığı olarak kullanılmıştır.¹⁵⁹ İlber Ortaylı’ya göre millet kelimesi nation’un karşılığı olarak kullanılamaz, nation teriminin karşılığı olarak ulus terimi kullanılmalıdır. Aynı zamanda etnik topluluğun karşılığı da kavimdir.¹⁶⁰ Günümüzdeki manasıyla millet kelimesi İngilizce’de nation, nationality; Almanca’da nation, nationen; Fransızca’da nation, nationalite şeklindedir. Kelimenin kökeni Latince’dir ve bu üç dilde nation kelimesinin Türkçe karşılığı ulus, millet, budun, kavim, ulus topluluğu, ulusal özellik, uyrukluktur.¹⁶¹

19.yüzyıl fikir adamlarından Namık Kemal’in, millet ve ümmet kelimelerini yanlış kullandıkları için devlet adamlarını suçladığı görülmektedir. Namık Kemal’e göre:

“...millet, bazı aydınlar tarafından beyinlerinde birtakım mukavelat ve şariat üzerine taayyüş etmek üzere içtima etmiş insanlar olarak tanımlanmıştır. Yine milliyet adetlere ve dile dayandırılmıştır. Kanipaşazade Rıfat Bey nation’u kavim olarak çevirmiştir “ Kavim diye bir yerlerine derler ki, bir hal-i içtimaide yaşarlar, lisan-ı vahid ile tekellüm ederler, bir türlü kanun ile idare olunurlar, asıl ve nesil ile terkiib-i cismani ve kuvve-i zihniyeleri bir olur.

¹⁵⁶ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001), s.XX.

¹⁵⁷ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.996.

¹⁵⁸ Mehmed Niyazi, *Millet ve Türk Milliyetçiliği* (İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2005), s.18.

¹⁵⁹ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.449-450; benzer fikirler için ayrıca bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı Kimliği”, *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, Yaz 1999 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), s.81-82.

¹⁶⁰ Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, s.996.

¹⁶¹ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s.XX.

Yahut birçok zaman efkarın tesiri hayatlarınca hasıl ettiği imtizacın ianesi ile birleşmiş olurlar. Kavim halinde yaşamak haline dahi kavmiyet derler. Rıfat Bey yine millet-i İslamiye ve ümmet-i Osmaniye deyimlerini de kullanmıştır... Ali Suavi'de nation kelimesini ümmet olarak çevirmiştir. "Ümmet (nation) demek, (Webster) diyor ki: Memlekette sakin olmakla yahut kendi hükümdarının veya hükümetinin idaresi altında bulunmakla tecemmü etmiş halk demektir. Meğerki ecnas-ı muhtelifeden mürekkep imiş, ümmettir." Bu tarifi veren Suavi'nin gayesi Osmanlı halkına "nation" unvanı vermektir. İşte siyasetçe memaliki malume sakinesine ümmet-i Osmaniye tabir olunur".¹⁶²

19.yüzyılın ikinci yarısının önemli devlet ve fikir adamlarından Ahmed Cevdet Paşa imparatorluğun Müslüman tebaasını millet-i İslâmiye olarak tanımlamıştır. Yine Fransız imparatoru III. Napolyon'un siyasetinden bahsederken nationalite karşılığı olarak kavmiyyet kelimesini kullanmış ve imparatorun kavmiyet meselesi yarattığını belirtmiştir.¹⁶³ Kavim Arapça bir isimdir ve 1. İnsan topluluğu, 2. Bir peygamberin gönderildiği topluluk manalarına gelmektedir. İlk anlamında büyük ölçüde etnik bir ifade bulunmaktayken ikinci anlamı daha çok ümmete benzemektedir. Osmanlıca metinlerde ise genel olarak etnik toplulukları anlatmak için kullanılmıştır.¹⁶⁴

Ümmet kelimesi nation'un karşılığı olarak genel kabul görmüştür. Millet ifadesinin İslâm ıstılahında ehl-i kitap olan kavimlere dendiğini ve Osmanlı'daki çeşitli cins ve mezheplerden oluşan topluluğu tanımlamayacağı belirtilmiştir. Bu tanımlama: "*Ümmet-i Osmaniye utlâkı sahih olur. Zira teba-i Osmaniye ne cinslerden mürekkep olursa olsun bir cemaattir ki, onları tebaiyet cem eder. Yani metbuları olan devletin lisanı ve kanunu onları cem etmiş, birleştirmiştir. Bu halde Fransızca olan nasyon, nation kelimesini millet lafzıyla tercüme galattır*" şeklindedir.¹⁶⁵

Millet sistemi asri manada ulusa ve millete dönüştüğü gibi millet deyimine nation anlamını 19. yüzyılda Araplar değil Osmanlılar vermiştir. Osmanlı toplumunda millet, nation-ulus demek değildir ve millet sözü dini bir aidiyeti yani topluluğu ifade eden bir kavramdı. Millet kelimesinin bugünkü nation anlamında kullanılmaya başlanması Osmanlı son yüzyıllarında başlamıştır.¹⁶⁶ Bu dönemde nation terimine karşılık ümmet terimi kullanılarak millet kelimesi yine eskiden olduğu gibi dini topluluğu tanımlamak için kullanılmıştır. Ancak bu dönemde kavram kargaşası olduğu da görülmektedir. Osmanlı aydınları nation'un karşılığı olarak millet kelimesini kullanmak istemişlerdir. Çünkü onlara göre bir topluluğu ortak değerler etrafında toplayan, türdeş hale getiren din bağıdır ve türdeşliği sağlayan nitelikleri millet

¹⁶² Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011), s.271-272.

¹⁶³ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (hızl.) (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), s.2,42.

¹⁶⁴ Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s.XIX.

¹⁶⁵ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s. 273.

¹⁶⁶ İlber Ortaylı, "Osmanlı Kimliği", *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, Yaz 1999, 5.Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.81-82.

kelimesi ifade etmelidir. Ümmet kelimesi ise siyasi alanda yaratılmaya çalışılan ortak bağı, Osmanlıcılığı ifade etmiştir. Millet kavramı İslâm milletini ifade etmiş ardından da Türk milleti şeklinde dönüşmüşse de temel bağlılık noktasını tanımlayan kelime olarak varlığını korumuş sadece içeriği değişmiştir.¹⁶⁷

Yusuf Akçura ise 19.yüzyıl sonu ve 20.yüzyıl başlarında millet kelimesine batılı yani siyasi anlam verildiğini belirtir. Yusuf Akçura, bu tanımlı İslâmcılık fikrini ifade ederken kullanmıştır ve Müslümanların batılı anlamda millet olarak görülmeye çalışıldığını ifade etmektedir: *“Böylece Osmanlı ülkesindeki ve dışındaki İslâm unsurlarını soy farklarına bakmaksızın dindeki ortaklıktan istifade ile din ve millet birdir kaidesi temelinde Müslümanları o dönemin millet kelimesine verdiği mana ile tek millet haline getirmenin lüzumuna inanmışlardır”*.¹⁶⁸

Osmanlı son döneminde Osmanlı Devleti tebaasını tanımlarken millet, kavim, tebaa, reaya, anasır, anasır-ı muhtelif gibi kavramları sıklıkla kullanmıştır. Bu kavramlar bazen aslı anlamlarında bazen de herhangi bir dini ya da etnik topluluğu ifade etmek için kullanılmıştır. Bilhassa millet-i Osmaniye tabiri genelde Müslüman tebaayı tanımlamak için kullanılırken bazen de tüm tebaanın adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Niyazi Berkes’e göre Ziya Gökalp anatomik bir yapı karşılığı olarak ırk, dil akrabası olarak kavim ve laik halk birimi karşılığı olarak millet terimlerini kullanarak tanımlamalarını yapmış ve birbirinden ayırmıştır. O dönemde ırk ve kavim gibi kelimelerin Türkçe karşılığı bulunmamaktadır. Eski ve yeni Osmanlılarda da modern anlam kazanan “nation” sözcüğünün karşılığı bulunmamaktaydı. Millet ve milliyet kelimeleri Meşrutiyet döneminde dahi din birimi anlamında ve Osmanlı Hristiyanları için kullanılmıştır. Bu dönemde bir kavram kargaşası olduğu da görülmektedir.¹⁶⁹ Aynı şekilde Berkes’e göre “race” kavramının karşılığı olarak ırk değil cins (tür) kelimesi kullanılmalıdır. Bu sözcüğe Arapça bir isim verilecekse de karşılığı cins kelimesi olmalıdır.¹⁷⁰ Mehmet Ali Ayni de Osmanlı tebaasını hâkim ve mahkûm millet olarak tanımlarken bu milletleri oluşturan toplulukları cins olarak tanımlamaktadır.¹⁷¹

Bu kavramların dışında reaya, tebaa gibi kavramlarda sıklıkla kullanılmaktadır. Reaya kelimesi de Arapça bir isimdir. Osmanlıca metinlerde genellikle zımni veya ehl-i zimmet

¹⁶⁷ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s.275.

¹⁶⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Enver Ziya Karal (yay. hzl.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), s.21-22.

¹⁶⁹ Niyazi Berkes, “Unutulan Adam: Yusuf Akçura”, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları* (İstanbul: Adam Yayınları, 1985), s.212-213.

¹⁷⁰ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.273.

¹⁷¹ “Yine hâkim millet ise cins bakımından Türkler, Araplar, Kürtler, Arnavutlar, Boşnaklar, Çerkesler, Abazalar, Gürcüler, Dağıstanlılar, Lezgiler, Çeçenler, Lazlardan ibarettir. Mahkûm millet olan gayrimüslimler ise... cins olarak Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırpalar, Karadağlılar, Hırvatlar, Yahudiler, Nesturiler, Keldaniler, Süryaniler, Koçovalıklar’dan oluşmuştur”. Bkz. Mehmet Ali Ayni, *Milliyetçilik: Tarihte ve Türklerde Din, Millet ve Milliyetçilik*, s.287-288, 365-366.

anlamında kullanılmakla birlikte bütün halkı ifade etmek için reaya taifesi biçiminde de kullanılmıştır. Reaya kelimesinin 1. Bir hükümdarın yönetimi altında bulunan ve vergi veren halk, 2. Bütün halk, 3. Müslüman olmayan teb'a olmak üzere üç anlamı bulunmaktadır.¹⁷² Osmanlı toplumu askeri adı altında toplanan ve görevlerinden dolayı vergi vermeyenler ve reaya denilen şehirliler, köylüler ve göçebe aşiretlerden meydana gelen ve vergi veren olmak üzere iki ana grupta toplanmaktadır.¹⁷³ Bununla birlikte Avrupalı fikir adamlarına göre reaya kelimesi Osmanlı son dönemindeki Hristiyan tebaayı nitelemektedir. Osmanlı fikir adamlarına göre ise reaya kelimesi Müslüman ve Hristiyan bütün tebaayı tanımlamaktadır.¹⁷⁴ Tanzimat ile birlikte genel olarak reaya kelimesinin gayr-i müslim tebaayı tanımlamak için kullanıldığı görülmektedir.¹⁷⁵ Kemal H. Karpat ise Osmanlı Tabiiyyet Yasasıyla birlikte Hristiyanlara azınlık statüsü verildiğini, reaya kelimesinin köylüler yerine Hristiyanları tanımlamak için kullanıldığını belirtmektedir.¹⁷⁶

1.2.Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi

Millet sistemi, Müslümanlar tarafından fethedilen bölgede yaşayan kitap ehli Hristiyan, Yahudi gibi dini grupların zimmet hukuku çerçevesinde İslâm devletinin hâkimiyetini kabul etmesiyle ortaya çıkmıştır: *“Osmanlı İmparatorluğu son İslâm imparatorluğu olarak millet sisteminde idari bir kesinleşme ve hukuki-idari yapıda bazı somut görünümeler ortaya koymuştur”*.¹⁷⁷

Osmanlı Devletinde millet sistemi kuruluş devri olan Osman Bey devrinde Karacahisar, Geyve, Bilecik, Yarhisar, İnegöl ve Yenişehir'in fethedilmesi ile birlikte gayr-i müslim halkın hâkimiyet altına alınmasıyla uygulanmaya başlanmıştır. Bu dönemde Rum halkın İslâmın zimmet hukuku çerçevesinde korunması sağlanmış, İslâm devletinin hâkimiyetini kabullenen

¹⁷² Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s.XXI.

¹⁷³ Halaçoğlu, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.101-102.

¹⁷⁴ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Tanzimat'ta İçtimai Hayat”, *Tanzimat II* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.640-641; ayrıca bkz. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.137.

¹⁷⁵ Tanzimatın hemen sonrasında Tanzimatın vergi vb. hususlarda uygulanması amacıyla yayınlanan layihalarda gayr-i müslim tebaa için reaya kavramı kullanılmıştır. Müslümanlar için de genel olarak tebaa kavramının kullanıldığı görülmektedir: *“Bi-lûtfihi Teâla memalik-i mahrusa-i şahanemde sakin ve mutavattın olan kâfe-i ehali ve teba ve reaya ve acezenin saye-i ma'deletvaye-i cihan daranemde ezhercehet rehaf-i hal ve emniyet ve huzur-ı baelleri ..”*. “...eğer ol mahalde reâyâ bulunur ise anlardan dahi metropolit ve iki nefer kocabaşı ki cem'an a'zası on üç neferden terkip olunarak meclisi mezkure”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Reşad Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s.227,229.

¹⁷⁶ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Dilek Özdemir (çev.) (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), s.181; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, Güneş Ayas (yay. hzl.) (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), s.110-111.

¹⁷⁷ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.450.

gayr-i müslimler zimmi haklarını kazanmış ve böylece canlarının, mallarının korunması ve dinlerini icra etmelerinin temini devlet için bir görev olmuştur.¹⁷⁸

Osmanlı Devleti'nde fetihlerle birlikte gayr-i müslim nüfusu artmış, gayr-i müslimlerin hukuki durumlarının düzenlenmesi meselesi ortaya çıkmıştır. Bu mesele İslâm hukukunun zimmilerle alakalı hükümlerine göre düzenlenerek dini alana karışmama ve dini alanda serbest bırakma esas alınmıştır. Dini alan yanında kilise ve havra teşkilatının idari yapısı da ele alınmıştır. Evlenme, boşanma, kilise vakıfları, kilise tarafından işletilen tarla, bağ, bahçe, dini liderlerin cemaatlerinden toplanan gelirler gibi idareye ait alanların Osmanlı idari yapısına uyumlu hale getirilmesi gerekiyordu. Hukuk kurallarının dini kurallara göre şekillendiği ve dini reisleri tarafından yönetilen gayr-i müslimlerin yönetiminde dini reislerin idari, mali, cezai ve adli yetkileri meselesi de ortaya çıkmıştır.¹⁷⁹ Her dini grubun en yüksek dini temsilcisine o grubu düzenlemek ve yönetmek hakkı kendilerine verilen beratlarla sağlanmış ve onlara verilen özerklik sayesinde devlet içinde devlet gibi kendi din, hukuk ve geleneklerini, eğitim sistemlerini devam ettirmişlerdir. Dini grupların şefleri birer devlet memuru gibi kendi yönetimlerindeki toplulukların yönetiminden sultana karşı sorumlu tutulmuşlardır. İdare kolaylığı da sağlayan millet sisteminin tarihi II. Mehmet dönemine kadar gitmektedir. Bu dönemde İstanbul'un fethiyle birlikte Rum kilisesine din ve özel hukuk işlerinde özerklik, Rum milletinin seçtiği patriğe cemaatini yönetme konusunda gerekli yetkileri kullanma imtiyazı verilerek patrik Ortodoksların başına getirilmiştir. Sonradan aynı imtiyazlar Ermeni ve Yahudi topluluklara da verilmiştir.¹⁸⁰ İstanbul Rum, Ermeni patrikleri ve İstanbul Yahudi hahambaşının topluluklarını yönetme masrafları için vergi toplama hakları verilmiştir. Her milletin yargılama, maliye, eğitim örgütleri bulunmaktaydı.¹⁸¹

Osmanlı Devleti'nde millet sistemiyle birlikte gayr-i müslimler sosyal ve ekonomik işlerini İslâm hukukunca kuralları belirlenen bir hukuki statüye göre yürütmüşlerdir. Böylelikle

¹⁷⁸ Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı Ansiklopedisi I Siyaset*, Güler Eren (ed.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.41-42.

¹⁷⁹ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s.30-31.

¹⁸⁰ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), s.9-10; Sultan Fatih, patriği rakibi olan Slav Ortodoks kiliselerine ve Müslümanlardan gelebilecek saldırılara karşı koruma koruma karşılığı ondan vergileri toplamaya yardımcı olma, Rumların sadakatini temin etme, Osmanlılara düşman olan Venedik ve Roma'ya yardım etmelerini engellemesini sağlamaya çalışmıştır. Aynı şekilde fetihten önce Bizans döneminde genel olarak dini alanla ilgilenen patriklere fetihle birlikte sivil alanı da içine alan veraset, borç, sivil davalara karışma gibi yeni hak ve görevler verilerek güçlendirilmiştir. Bkz. Salâhi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s.31,34; M. Macit Kenanoğlu'na göre gayr-i müslimlerin Osmanlı Devleti tarafından millet sistemine göre yönetildiği ve özel hukuk alanında kendi hukuklarına tabi olduklarına dair iddiaları destekleyecek yeterli delil bulunmamaktadır. Aynı şekilde Sultan II. Mehmet, Ortodoks Patriğe özerklik, cemaatini yönetme ve imtiyazla alakalı ferman vermemiştir. Bkz. Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, s.27-31, 38 vd.

¹⁸¹ Bozkurt, *Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s.9vd.

Osmanlı Devleti'nde farklı etnik köken ve kültürlere sahip insanlar yüzyıllarca kendi kültürlerini korumakla birlikte kendilerini Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil din ya da mezheplerine göre yani Müslüman, Rum, Ortodoks, Gregoryen, Katolik, Protestan ya da Yahudi olarak adlandırılmışlardır. Bu dini-mezhebi gruplara aidiyetin şartı ise milliyet yerine din ya da mezhep olmuştur ve bu gruplara millet adı verilmiştir. Böylece aynı din ve mezhepte bulunan cemaatlere millet denmiştir. Osmanlı Devleti'nde de millet aynı anlamda kullanılmıştır.¹⁸²

Millet gruplarına dahil olan gayr-i müslimler devlet tarafından Osmanlı uyruğu olarak kabul edilmişlerdir. Böylece zimmilerin Müslümanlardan ayrılması sağlanarak dini hassasiyette korunmuştur. Millet sistemi ile Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar ve zimmiler yan yana aynı devletin hükümdarlığı altında ancak farklı hukuk düzenlerine tabi olarak yaşamışlardır. Bu sistemin temelinde hukuki ve dini gerekçeler yanında farklı grupların tasnif edilerek hüviyetlerini belirlemenin faydaları da bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu sınırlamalar Müslümanların dini ve sosyal yaşamını geleneklerini, koruma amacıyla getirilmiştir Millet sistemi devletin güçlü olduğu dönemlerde iyi bir şekilde uygulanmışsa da devlet zayıflayınca yıkılmayı hızlandıran önemli nedenlerden birisi olmuştur. Yüzyıllarca dil, kültür ve geleneklerini koruyan zimmiler ulusçuluk duygularını bilinçsiz de olsa koruduklarından dolayı bu fikirlerin sonucu olarak ulus devlet istekleri ortaya çıkmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nde millet kelimesi anlam değiştirerek bugünkü anlamını almaya başlamıştır.¹⁸³

Osmanlıların geliştirdiği millet sistemi sayesinde Osmanlı ülkesinde yaşayan çeşitli dinlere, mezheplere ve ırklara mensup insanlar asırlarca her türlü görünüşleriyle İslâm kültür ve medeniyeti çerçevesi içinde varlıklarını korumuşlardır. Gayr-i müslim Osmanlı toplumları içinde en önemli unsur Rum Ortodoks kilisesi etrafında toplanan Hristiyanlardır.¹⁸⁴ Rumlar, Hristiyan nüfus içerisinde imtiyazlı bir zümreyi teşkil etmişler ve idareye bir şekilde

¹⁸² Bozkurt, *Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s.1; ayrıca bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.21-22.

¹⁸³ Bozkurt, *Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s.8-11; konuyla alakalı benzer fikirler ve ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, s.1-24; Gayr-i müslim tebaa Osmanlı Devleti'nin şer'i vergileri kapsamında tasarruflarındaki araziden haraç vergisi ve baş vergisi olan cizye vergisi ödemiştir. Cizye ise baş vergisi olarak bütün gayr-i müslim hane reislerinden alınmıştır. Gayr-i müslimlerin askerlik hizmeti yapmamaları karşılığı olarak korunmalarının bedelidir. Bu vergi II. Meşrutiyet devrinde gayr-i müslimlerinde askerlik yapması kararıyla birlikte kaldırılmıştır. Bkz. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.134-135; Bununla birlikte İran'da kurulan Sasani devleti, Roma ve Bizans'ta devlet dininden olmayan Hristiyan, Yahudi ve diğer din gruplarından cizye benzeri vergiler almış ve millet sistemine benzer uygulamalar gerçekleştirmişlerdir. Bkz. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.26-66.

¹⁸⁴ Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler (13-14 Mart 1985 Ankara)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), s.13.

katılmışlar¹⁸⁵ ve Ortodoks patrikliğine bütün Ortodoks kavimler üzerinde ruhani egemenlik hakkı verilmiştir.¹⁸⁶ İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi: “*Osmanlı İmparatorluğunda Rumlar kendilerine Ortodoks patrikhanesinin de varlığı ile birlikte devlet tarafından sağlanan imkanlar dolayısıyla herhangi bir etnik gruba göre en iyi durumdaydılar. Çünkü imparatorluğun temel unsuru diye bilinen Türklerin 18-19.yüzyıllara kadar devlet idaresine ötekiler kadar sınırlı ölçüde katıldığı, Türk adının kaba köylü anlamında kullanıldığı biliniyor. Türklük objektif olarak (en soi) hâkim, ama bilinç olarak (pour soi) art planda idi. Osmanlı yazarlar, Türk unsurun idareye karıştırılmaması gerektiğini ısrarla belirtirler. Türk adı seçkin Osmanlı grupları kadar bazen İstanbul halkı arasında bile hakaret olarak kullanılırdı. Karagöz perdesindeki en sevimsiz tip olan Baba Himmet'e “Türk” denirdi. Divan şairlerinin çoğu arasında kaba köylüyle özdeşleştirilen “Türk”e hiciv yazmak gelenekselleşmişti*”.¹⁸⁷ Osmanlı Devleti'nde Türklerin hor görüldüğü Danişmend, Bayur gibi yazarlar tarafından da ifade edilmekle birlikte Aydın Taneri ise bunu reddetmektedir.¹⁸⁸

Osmanlı milletleri kapalı bir kompartıman halinde yaşamışlardır. Aynı dili konuşanlar arasında bile varolan mezhep farklılığı kapalılığın devam etmesine sebep olmuştur. Bu durum maddi kültür ve hayat tarzında, folklorda karşılıklı etkileşimlere açıklık yaratmış ve Osmanlı tarzı bir yaşam biçimi oluşmuşsa da yazılı kültür, bilim ve düşüncede ortak bir Osmanlı kültürünün doğma ve gelişmesini engellemiştir. Her millet grubunun yaşamı, gelenekleri, dışarıyla etkileşimi oldukça sınırlı olmuş, köy ve kentteki mahallesi de kapalı birer mekân olmuştur. Ancak kırsal bölgeler, küçük kasabalarda etkileşim daha fazla olmuş ve Balkanlar, Batı Anadolu ve Karadeniz'de folklorik kaynaşma daha fazla görülmüştür. Ayrılık din ve mezhep temelinde gerçekleşmiş, örneğin aynı dine mensup olmakla ve aynı dili konuşmakla birlikte Ermeni Katolik, Ermeni Gregoryen ve 19. yüzyılda Ermeni Protestanların ayrı örgütleri

¹⁸⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.61-62; Rumlar diğer gayrimüslim cemaatlere göre mevcut imtiyazlarını Tanzimat Fermanı ve daha sonrası dönemde kaybetmemek için fermana muhalefet etmişlerdir. Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), s.187.

¹⁸⁶ Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, s.13-14.

¹⁸⁷ “*Osmanlı İmparatorluğu 15. Yüzyılın ortalarına doğru Ortodoks kilisesine bağlı halkların devleti olmuştu. Kendisi dışında Rusya Çarlığı Ortodoksların bulunduğu ikinci devletti. II. Mehmed (Fatih) bilinçli olarak Ortodoks kilisesinin tek elden yönetilmesi taraftarıydı. Roma Katoliklerinin amansız düşmanı Gennadios'u patrik tayin etmiştir. Bundan başka Bulgarlar ve Sırpalarında kiliselerinin bağımsızlığı kaldırılmış ve İstanbul patriği bütün Balkan Ortodoksları üzerinde ruhani, mali ve adli yetkilere sahip olmuştu. Bu nedenle Ortodoks Rumlar Osmanlı ülkesinde seçkin ve ayrıcalıklı bir etnik gruptu. Ortodoks kilisesinin de imparatorluktaki imtiyazı nedeniyle Yunan dili ve eğitimi bir engelle karşılaşmadan yaşayabiliyordu. Hatta Bizans hukuku da belli ölçüde devam edebilmiştir. Babıâli tarafından yerine göre Rumca fermanlarda kaleme alınmış ve Rumca yarı resmi bir dil olarak yaşamıştır. Bundan başka devlet bürokrasisinde kitabet hizmetlerinde kullanılan tek gayrimüslim grupta gene Fenerli Rum beyleriydi. Bu yönüyle Rumlar herhangi bir etnik gruba göre en iyi durumdaydılar*”. Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.61-62.

¹⁸⁸ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), s.55-79.

vardı ve aynı semt ya da mahallede oturmazlardı. Birbirlerinin okullarına gitmeleri, aralarında evlenmeleri ayrı cemaate mensup oldukları için mümkün değildi.¹⁸⁹ Gayr-i cemaatler bunların dışında da birbiriyle iyi ilişkiler kuramamışlardır. Örneğin Kudüs'te yüzyıllar boyu devam eden Hristiyanların kutsal kabul ettiği kilise ve diğer yerlere sahip olma mücadelesi 19.yüzyılın ortalarında Ortodoks ve Katolikler arasında büyük mücadeleye sebep olmuş, Rusya ve Avrupa devletlerinin meseleye dahil olmasıyla uluslararası meseleye ve Kırım Savaşına sebep olmuştur.¹⁹⁰ Aynı şekilde Sivas'ta 19.yüzyılda Rum ve Ermenilerin kilise ve mezarlığa sahip olma mücadelesi de yaşanmış ve bu mücadelede Ermenilerin Rumların ölümlerini mezarlıktan çıkararak sokağa attıkları ve mezarlığı kullanmalarını engellemeye çalıştıkları görülmüştür.¹⁹¹

Osmanlı'da millet, bir kavramdan öte bir sosyal yapılanmayı, ruh halini ve tebaanın birbirine bakışını ifade etmiştir. Azınlık kavramı Osmanlı devlet ve toplum hayatında son yıllarda kullanılmıştır. Millet kompartımanı modern toplumdaki azınlıktan farklı bir yapıya sahiptir. Millet sistemi kişiye aile, sülale ve cemaat içinde güvenlik ve kimlik vermiş, kültür aktarımı devam etmiş ve kişi modern toplumdaki azınlık bireyi gibi çevre ile yarışma, kimlik ispatı ve asimile olma gibi durumlara uğraması söz konusu olmamıştır. Bu topluluklarda kompartımanlar halinde yaşamak ve varlıklarını korumak konusunda hassasiyet göstermişler, bu durumun bozulmasını istememişler ve millet sisteminden memnun olmuşlardır. Bu topluluklar kendi aralarında da geçişlere izin vermemişlerdir. Bu sistem Osmanlı toplumu ile bütünleşmelerini engelleyerek ulusal varlıklarının da korunmasına ve asimilasyona uğramalarına engel olmuştur.¹⁹²

Osmanlı'nın Müslüman kavimleri arasında ise dile dayanan etnik bölünme güçlü değildi. Bununla birlikte Sünni mezhepten olmayan grupların resmi İslâm ile uyumu bulunmamaktaydı ve bu gruplara tolerans çok az gösterilmiştir. Tanzimat sonrasında Ortodoks-sünni politikanın şiddetindeki azalmayla birlikte bu grupların hayatında bir rahatlama olduğu

¹⁸⁹ Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s.996; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.454-455.

¹⁹⁰ Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2009, s.32-50; Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", *Belleten*, Cilt XXIII, Sayı:90, Yıl:1959 Nisan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.243-244; Hristiyanların kutsal kabul ettiği yerler hakkında bkz. Besim Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 1990, s.26 dipnot 98.

¹⁹¹ Sivas'ta 1842'de gayr-i müslim Ermeni ve Rumlar yıllardır birlikte kullandıkları mezarlığı bu dönemde paylaşamamış, birbiriyle mücadeleye girişmiş, mesele İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin kurduğu mahkemede görüşülmüştür. Mahkeme mezarlığın içindeki kiliseyi Rumlara, mezarlığı Ermenilere vermiştir. Ancak mesele bu şekilde kapanmamış, kilise ve mezarlığa sahip olma mücadelesi devam etmiştir. Bu konuda asıl önemli olan husus Ermenilerin 1848'de mezarlığa gömülen Rum ölümlerini mezarlarından çıkararak sokağa atmaları ve Rumların ölümlerini mezarlığa defnetmelerine izin vermeme faaliyetleridir. bkz. Serap Bozpolat Ayan, "Ölümlerin Toprağında Dirilerin Kavgası: Sivas'ta Paylaşılamayan Maşatlık (1841-1888)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran/June 2020, s.65-68.

¹⁹² Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.454-455.

söylenebilir. Osmanlı milletleri içtimai tarihin ulusçuluktan önceki dönemini kapsayan ve ifade eden bir tarihi dönemi çağırıştırır. Ulus, ön planda dil ve ırk aidiyetine dayanan bir olgudur. Osmanlı'daki millet ise din ve mezhep aidiyetine dayanır. Cemaatin rengi, sözlü kültür ve geleneğe, aileye dayanır. Fert bu yapının içinde doğar. Ulusçuluk ise fertlerin beslediği, örgütlediği, modern topluma özgü bir duygu düşünce olgusudur. Ulusçuluk bir bakıma Osmanlı İmparatorluğuna ithal edilmiştir. Millet tipi örgütlenme ise imparatorluğun tarihten aldığı bir yapıdır. Osmanlı milletleri kapalı bir yapı oluşturur ve millet tipi örgütlenme aslında üyeleri arasında dil farkı varsa bile onu dahi ortadan kaldıramayan bir sistemdir.¹⁹³

Osmanlı Devleti, sosyal tabakalar teorisi ve millet sistemini uygularken Türk devlet geleneği ve Bizans imparatorluğu uygulanmalarından faydalanmıştır. Devletin en temel amacı bu gruplar arasındaki farklılığın devam etmesidir ve toplumsal düzenin devamı için gerekli görülmüştür. Dolayısıyla toplumsal düzenin değişmezliği kavramı temel bir politika olarak kurumsallaşmışsa da uygulamada esnek davranılmış ve gayr-i müslimlere de bazı görevler verilmiştir.¹⁹⁴

Ortaçağın bürokrasisi az olan ve yerinden yönetimi uygulayarak devlet yönetme anlayışı da millet sisteminin ortaya çıkması ve gelişmesinde etkili olmuştur. O dönemde devletin tebaasını doğrudan yönetmesi usulü mevcut değildi. Doğrudan yönetim için çok büyük bir bürokrasi oluşturmak gerekliydi ve oldukça masraflı bir durumdu. Yine yol ve iletişim imkânları çok azdı. İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi millet yapılanması mali alanda devletin mali işlemlerini kolaylaştırdığı gibi siyasi hâkimiyetin kontrolü ve asayişin sağlanması yönüyle

¹⁹³ Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s.997-998.

¹⁹⁴ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Ceren Elitez (çev.), (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), s.16-17; ayrıca bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Dilek Özdemir (çev.), (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), s.102-103; Bu şekilde gayr-i müslimlerinde millet sistemi ile kendi cemaatlerini yönetirken devletin yönetimine katıldığını, gayr-i müslimlere de tımarlar verildiği, Müslüman tımarlılarla aynı haklara sahip oldukları, Müslümanın elindeyken boşa çıkan tımarların hristiyan sipahiyeye verildiği, tımarlı statüsünde sayılarak Rumeli ordusunda görev yaptıkları bilinmektedir. Aynı şekilde Osmanlı mali sisteminde raiyyet rûsumunda görüldüğü gibi Müslüman eşraf, âyan, imam, hatip gibi gayr-i müslim ruhani sınıf, kocabaşı, voynuk, martoloslarda muaf tutulmuştur. Bkz. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.127, 141; III. Selim devrinde (1789-1807) Osmanlı tebaası gayr-i müslim tüccarların ticari faaliyetlerini düzenlemek amacıyla Avrupa ülkelerinde konsolosluk kurularak bu konsolosluklara o bölgelerde ticari faaliyet gösteren Rumlar atanmıştır. Konsolos görevlendirilmesi daha öncede görülmekle birlikte bu sefer resmileştirilmiştir. Carter Findley, "Osmanlı Hariciye Nezaretinin Kuruluşu: III. Selim ve II. Mahmut Döneminde Bürokratik Reformun Başlangıcı", Sezai Balcı(çev.), *History Studies*, Volume 5, Issue 4, Special Issue on Lausanne, July 2013, s.317-318; Fenerli Rum aileler 18.yüzyıldan 19.yüzyılın yarısına kadar dış ilişkilerde divan-ı hümayun tercümanlığı görevini yapmışlardır. Bilhassa Islahat Fermanı sonrasında üst düzey bürokraside görevlendirilmişlerdir. Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s.XIV, dipnot 3; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (yay. hzl.), (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), s.1-2; II. Abdülhamit döneminde de aynı şekilde başkent dışındaki bürokraside görev verilmiştir. İlber Ortaylı, "II. Abdülhamit Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu II* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s.237vd.

de idare cihazına kolaylıklar sağlamış bir tür iltizamdır.¹⁹⁵ Avrupa’da doğrudan yönetime ve topluma müdahaleye 15.yüzyıl sonlarında merkezi imparatorluğun kurulmaya başlanmasıyla geçilmiştir.¹⁹⁶ Osmanlı Devleti ise böyle bir bürokrasi oluşturmamıştır. 19.yüzyılda II. Mahmud dönemiyle birlikte merkezileşme faaliyetleri yoğunlaşmış ve bu durumun sonucu olarak bürokrasi büyümeye ve doğrudan yönetime geçmeye başlamış daha doğrusu çalışmıştır.¹⁹⁷ Ancak millet sisteminin faydalarından devletin 1839 Tanzimat Fermanı sonrasında da faydalandığı görülmektedir. Bu dönemde vergi alımı için kurulan meclislerde gayr-i müslim cemaat temsilcileride yer almış, devlet muhassıllıklar kurmuş ve gayr-i müslimlerden vergi alımı yine gayr-i müslim cemaat temsilcileri aracılığı ile devam ettirilmiştir.¹⁹⁸ Eğitim sahasında da gayr-i müslimlerin eğitimi ile devletin Tanzimat sonrasında da pek fazla ilgilenmediği ve bu sahada ilk ve orta eğitimi gayr-i müslim cemaatlere bıraktığını da görmekteyiz.¹⁹⁹ Islahat Fermanı sonrasında bu fermanın hükümlerine uygun olarak 1862’de Rum Ortodoks, 1863’te Ermeni Gergorien, 1865’te Yahudiler için hazırlanan millet anayasaları ile oluşturulan meclislere cemaatlerini yönetme hakkı da verilmiştir.²⁰⁰ Dolayısıyla millet sisteminin varlığı imparatorluk geleneğinden kaynaklanmaktadır ve yönetimde büyük kolaylıklar sağlamıştır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nin yıkılışının da önemli sebeplerinden birisi olduğu görülmektedir.

1.3. Osmanlı Devleti’nde Düzenin Bozulması

Osmanlı Devleti yakın çağın başlangıcında büyük bir imparatorluktu. Balkanlar, Afrika’nın Kuzeyi, Anadolu, Kafkasya, Arap Yarımadası, Girit ve Kıbrıs gibi büyük adalar ile Ege denizinin bütün adaları imparatorluk sınırlarına dahildi. Yine Karadeniz, Marmara, Ege ve Kızıldeniz tamamen Türk hâkimiyetindeydi. İmparatorluğun nüfusu ise 25 milyondur ve her

¹⁹⁵Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.461; Osmanlı sarayında Reisül Küttaba bağlı divan-ı hümayun kalemlerinde görevli divan kâtiplerinin 1514’te sayısı 18 iken 1609’da 44 e çıkmış, hazine kâtiplerinin sayısı ise 55’ten 1609’da 149’a yükselmiştir. Toplamda 17.yüzyılın başında 193 olan kâtip sayısına bakıldığında bir bürokrasiden bile bahsedilemez. Yine 46 yıllık Kanuni Sultan Süleyman devrinde 2300 civarı name yazılmıştır. Aynı şekilde bu dönemde hüküm ve ahidname gibi 70000 civarında vesika yazılmıştır. Aynı zamanda nişancı ve defterdarlıkta 25 civarı sekreter görev yapmaktadır ve kişi başı yılda 136 tane yazı kaleme alınmaktadır. Dolayısıyla her geleneksel imparatorluk gibi Osmanlı Devleti’de yoğun bir kontrol mekanizmasını yürütecek durumda değildi. Bu sebeple Osmanlıda bürokrasi ve merkezîyetçilik bugünkü anlamından farklıdır. Bkz. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.215-216.

¹⁹⁶ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.91-95.

¹⁹⁷ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993)

¹⁹⁸ Reşad Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s.229.

¹⁹⁹ Bu konuda 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesine bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul 2014, s.103vd.

²⁰⁰Gayr-i müslim cemaatlerin nizamnameleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cenk Reyhan, “Osmanlı’da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”, *Belgeler*, Cilt: XXVII; Sayı:31, 2006 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), s.40vd.

türlü birlikten yoksundu. İmparatorluğun kurucusu, genişleticisi ve yöneticisi Türkler yanında Grekler, Latinler, Slavlar, Çerkesler, Gürcüler, Ermeniler, Sami kökten Araplar ve Yahudiler vardı. Türklerin müsamahacı siyasetinden dolayı bu ırk grupları dil, din ve geleneklerini korumuşlar ve bu durum imparatorlukta din ve kültür birliğinin kurulamamasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra İslâmlık, Hristiyanlık ve Musevilik dinleri ve bu dinlerin çok sayıda mezhebine mensup nüfusun yakın çağda Müslümanlar çoğunluğunu teşkil ediyordu.²⁰¹ Bu saha homojen (bağdaşık-türdeş) bir nüfusa sahip değildir ve bundan dolayı devlet homojen bir idari-malî yapıya sahip olmamış ve bu durum çözülmesi zor sorunlar yaratmıştır.²⁰²

Osmanlı Devleti'nin kul sistemi desteklenen ve ulusallık vasfı göstermeyen, mutlak monarşiye dayanan merkezi aynı zamanda ortaçağ imparatorluk düzeni 17.yüzyıla kadar büyük sorunlar ortaya çıkarmadan devam ettirilerek büyük bir imparatorluk yaratılmıştır. Sınıflar düzeni, kul anlayışı, mutlak monarşi, millet sistemi, tımar sistemi, merkezi olmakla birlikte vassal imtiyazlı vilayetlerinde var olduğu, doğrudan yönetimin pek fazla bulunmadığı, çoklu hukuk yani şahsa göre hukukun mevcut olduğu çok dinli, çok mezhepli, çok etnisiteli, çok dilli, ortaçağ imparatorluk düzeninin ulus devletle ve tebaasında ulusla ilgisinin olmadığı görülmektedir. Bu yapı 1600'lerde görülen "Celali İsyanları"²⁰³ gibi isyanlarla bozulmaya ve devlet tebaa münasebetleri kötüleşmeye başlamıştır. Aslında klasik Osmanlı sistemi 16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlamışsa da 17.yüzyıl Osmanlı askeri, siyasi, iktisadi, toplumsal düzenindeki bozulmanın net bir biçimde açığa çıktığı dönemdir. 17.yüzyıl devlet adamları bu bozulmayı daha çok askeri güç kullanarak disiplin yöntemleriyle ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bu dönem devlet adamlarının bozulmayı ve çöküşün izlerini gördüğünü ve Sultan Süleyman dönemine yani kanun-i kadime geri dönerek çöküşün engelleneceği fikrinde²⁰⁴ olduğunu söylemek mümkündür. 17.yüzyıldaki sert askeri önlemler başarılı olamamış, düzen geri getirilemediği gibi geri getirilmeye çalışılan düzenin tam tersi gelişmeler yaşanmıştır. Bilhassa Osmanlı toprak rejimi yerine derebeyleşmeye doğru bir eğilim ortaya çıkmış ve reaya denen köylünün ağalık ya da derebeylik rejimi altına girmeye başlaması ve ekonomik çöküş gerçekleşmiştir.²⁰⁵ Bu durum devletin tebaasının devletten kopmaya, uzaklaşmaya başlaması ağalık ve derebeylik rejiminin hâkimiyeti altına girmesidir.

²⁰¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), s.1.

²⁰² Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.19-20.

²⁰³ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I Gaziler İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü 1280-1808*, Mehmet Harmancı (çev.), (İstanbul: e yayınları, 1982), s.257-258.

²⁰⁴ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.345 vd; benzer fikirler için bkz. Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1975), s.18.

²⁰⁵ Tarımsal üretimin azalması, kentlerde ise sanayinin daralmasıyla birlikte zanaatçı ile köylünün çoğunluğunun yoksullaşması, devlet maliyesinin çökmesi, yönetimin bozulması, dış ticaret dengesizliğinden dolayı şiddetli enflasyonun görülmesi, sermaye birikiminin gerçekleşmemesi yanında

17.yüzyılda gerçekleşen bu bozulmanın sebepleri ise araştırılmamıştır. Bunun sebebi ise devrin düşüncesinde hayatın, duran, değişmemesi gereken, değişmeyen bir düzen olarak görülmesidir ve bu düşünce Ortaçağ düşüncesinde temelidir. Buna göre varolan düzen (nizam-ı âlem) tanrının takdir ettiği bir düzendir ve ideal olandır. Bu düşünce aynı zamanda Avrupa’da meydana gelen değişikliklerin Türk-İslâm topluluğunu etkilediğini de görmeyi engellemiştir.²⁰⁶ Ortaçağ anlayışında devlet yönetiminin temel anlayışı toplum sınıflarının oldukları yerde kalmasını sağlamak ve bu yapının değişmesini önlemektir. Bu anlayışta toplumun değişmesi “bozulma” anarşi sayılarak “ihtilâl” olarak adlandırılmış, devrin fikir adamları bundan kaçınılması için devlet adamlarına nasihatler vermişlerdir.²⁰⁷ Osmanlı siyasetnamelerinde sınıflar nizamının korunması devletin önemli görevleri arasında gösterilmiştir.²⁰⁸ Osmanlı’da toplumsal düzen için sınıflar düzeninin devamı gerekliydi ve bu düzenin devamından hükümdar sorumluydu. Bu düzenin bozulması devletin çöküşü olarak görülmekteydi. Padişahın sınıflar düzeninin başında bulunduğu düzende ikinci sırada tımar sahipleri, üçüncü sırada ulema ve devlet memurları, dördüncü sırada reaya yani vergi verenler bulunmaktaydı. Bu gelenek Orta Asya Türk devletlerinde de uygulanmaktaydı ve sınıflar

isyanlar, eşkıyalık hareketleri, kötü mali tedbirler, zararlı ticaret ve para siyaseti ile Türkiye ekonomik açıdan gerileyen bir ülke haline gelmiştir. Bkz. Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.18-19.

²⁰⁶ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.17-18.

²⁰⁷ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.22; “...Eski Osmanlı siyasa anlayışına göre bir devletin sağlığını sürdüren diğer önemli bir yöntem hem yönetilen katlarında bulunan bölmeler arasında da denge sağlanması ve tutunması yöntemidir. Bu iki ana yöntemle devlet-toplum bir nizam bütünlüğü kazanır sayılırdı. Siyasetname denilen kitaplarda bu dengenin kurulması ve devamını anlatan kitaplardı. Bunlara göre bir toplumun yönetilen sınıflarının çıkarları, siyasal önderlerin aldıkları eylemlerin nedenlerine ve gerekçelerine uzanmamalıdır. Onlara bulaşmamalarına devlet sahiplerinin dikkat etmesi gereklidir. Devlet adamlarında bunu sağlayacak amacı uygulayacak biçimde seçilmelidir. Bunu sağlamanın başlıca yolları ya yönetim altındaki toplumda yeri olmayan toplum kökenlerinden sökülerek özel yöntemlerle yetiştirilmesi ya da zaten bir toplum kökeni olmayan kişilerden hatta yabancılardan seçilmesi gibi yöntemlerdir. Osmanlı tarihinde Türk kökenli devlet adamı azdır. Çoğu Sırp, Arnavut, Rum, İtalyan hatta Cermen kökenli kişilerdir. Kimileri esir ya da köle olarak alınıp Osmanlılaştırılan ve halk katından koparılan kişilerdir. Devlet adamı halktan olmayacaktır. Devlet de halk devleti olmayacaktır. Bu yollarla seçilen devlet hizmetlileri siyasa makinesinin parçaları, vidaları, tekerlekleri gibi genel aletlerdir. Onlara halk katında olan kişilere tanınmayan kimi ayrıcalıklar tanınır, fakat halk katına tanınan kimi ayrıcalıklar ve haklarda onlara tanınmaz. Örneğin, halk devletin kuludur, ötekiler devletin kölesidir. Osmanlı siyasasında halk köle değil kuldur. Devlet hizmetindekiler kul değil köledir. Bu eski Osmanlı devlet geleneğine özgü bir özelliktir, onun için bunun böyle oluşunu bizim bugünkü kafamız almıyor. Bize çok yabancı gelen bu sistemde Tanrının emri düzen ve dengeyi bozmamaktır. Saydığım katlar ve bölmeler arasında kurulan dengede bozulmaya ihtilal derlerdi. Padişahların, devlet adamlarının hatta halkın en korktuğu şey ihtilaldır. O hem tanrının hem onun gölgesi olan padişahın düzenini bozmak demektir. Osmanlı yazarlarının hepsine göre değişme olayının yarattığı bu tür ihtilal bir devletin yıkılma yoluna girişinin ilk görüntüsüdür. O bozulma sonucu değil, bozulma nedeni ve başıdır... Siyasetname yazarlarına göre bu tür yıkılışların çoğu yöneten ile yönetilen tabakaları arasında buluşmalara olanak verilmemesinden doğar. Bilge bir padişah böyle bir buluşma hali olsa bile onun bir inkılâp aşamasına gelmemesini önleyecek yöntemlere başvurmak zorundadır. Bunu yapamazsa değişme bozulmaya o da yıkıma götürür”. Bkz. Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.138-139.

²⁰⁸ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001), s.117-120.

düzeni ve düzenin devamı için mutlak otorite sahibi padişah fikri Türk-İran devlet geleneğidir.²⁰⁹ Bununla birlikte o dönemde böyle bir “ihtilal” ortaya çıkmış bulunmaktaydı.²¹⁰

Klasik ve çoğunluğunu Türk soylu sipahilerin ve buna bağlı olarak tımar sisteminin 16.yüzyıl sonunda çöküşü ve ortadan kalkması ile klasik dönem sona ermiştir. 17.yüzyılda da klasik sistemin değişmesi ve ortadan kalkması devam etmiştir.²¹¹

Klasik dönemin sona ermesinin önemli sonuçlarından birisi de devletin tebaası üzerindeki hâkimiyetini kaybetmeye başlamasıdır. Osmanlı Devleti’nde 16.yüzyılın ikinci yarısından sonra merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte devletle halk arasında irtibatı sağlayan mahalli ileri gelenler olan ayan önem kazanmaya başlamış ve boşluktan faydalanarak zamanla iktisadi ve siyasi hâkimiyetlerini arttırarak güç ve nüfuzlarını merkezi otoriteye karşı genişletmişlerdir. Ayan, 18.yüzyılda devletin ve merkezi otoritenin karşısında önemli bir güç olarak ortaya çıkmış ve Anadolu ve Rumeli’nde güçlü ayan aileleri ve hanedanlar görülmüştür. Taşrada otoritesini tesis edemeyen devlet, ayanın varlığını kabul etmek durumunda kalmış ve ayanların birbirleri ve devletle mücadeleleri sosyal yapıyı ve dengeyi bozmuştur.²¹² Viyana bozgunu ve sonrasındaki gelişmeler ordu yapısı ve idari geriliği ortaya çıkarmış ve bunun sonucu olarak toprak ve vergi sistemindeki aksaklıklar eşkıyalığın yeniden ortaya çıkmasına, idaresizliğe, ayaklanmalara ve genel olarak köylülere uygulanan zulmün artmasına sebep olmuştur.²¹³ II. Viyana bozgunu ve ardından yaşanan gelişmelerde ayanlığın güçlenmesine sebep olmuştur. II. Viyana bozgunu sonrasında Rumeli eyaletlerinde kargaşalık, iktisadi çöküntü ve asayişsizlik görülmüştür. Askeri mağlubiyet şehirlerin güvenliğini sağlayan garnizonlarında dağılmasına yol açmış, iktisadi çöküntü, yol güvenliğinin azalması ve harplerin devamı bu bölgede merkezin kontrolünü ortadan kaldırmıştır. Bölge halkı merkezden yardım gelmediği için önce kendi güvenliklerini sağlamaya çalışmış ve böylelikle Rumeli şehirlerinde güvenlik, mali idare gibi işler yerel güçlerin eline geçmiştir. Bu yerel güçler mahalli toprak sahipleri ya da vakıf yöneticileri, Hristiyan ruhban ve ileri gelenlerden seçilen kocabaşılardı. Neticede yönetim birçok yerde ayanlara, sancaklarda ise mütesellimlere bırakılmıştır.²¹⁴

²⁰⁹ İnalçık, “Osmanlı Padişahı”, s.74-77; benzer fikirler için ayrıca bkz. Şerif Mardin, “19.yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.342.

²¹⁰ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.23.

²¹¹ Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s.61 vd.

²¹² Ali Akyıldız, “Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak”, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s.83.

²¹³ İlber Ortaylı, “17.Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal Ekonomik Durumu Üzerine”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Değişim Sorunu*, Ali Berkay (ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s.14.

²¹⁴ Ortaylı, “17.Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal Ekonomik Durumu Üzerine”, s.12-13.

17.yüzyılın sonunda klasik sistemin değişmesi gerektiği fikri 1683 Viyana Muharasası ve bozgunu ve ardından yaşanan 16 yıl süren savaş neticesinde Avusturya, Polonya ve Venedik ile yapılan ve büyük toprak kayıplarına sebep olan 1699 Karlofça Antlaşmasının²¹⁵ imzalanmasından sonra ortaya çıkmıştır. Bu tarihten itibaren Avrupa'nın özellikle askeri alandaki üstünlüğünün kabulü yanında eski düzenle devletin ayakta kalamayacağı ve değişimin gerekliliği fikri ortaya çıkmaya başlamıştır.²¹⁶ Fakat bu değişim fikri dönemin devlet adamlarının çoğunluğu tarafından kabul edilmemiştir ve bir devlet politikası olamamış, değişime karşıda güçlü bir muhalefet ortaya çıkmıştır. Bu muhalefet Lale devri ile Nizam-ı Cedit'i sonlandıran ayaklanmalar ve II. Mahmud dönemi yeniçeri ayaklanmalarına sebebiyet vermiştir.²¹⁷ Bu dönemde modern uygarlık yönünde değişme fikri ortaya çıktığı halde 18.yüzyılda da eski kurumlara dönme fikri hâkim olmuş ve savaşlardaki yenilgileri önlemek amacıyla sadece askerlik sahasında yenilikler yapılması üzerinde durulmuştur.²¹⁸

1.4. 18. Yüzyıl ve Klasik Osmanlı Devlet Düzeninin Bozulması ve Millet Sistemine Etkisi

1683 Viyana kuşatmasından sonra görüldüğü gibi mutak monarşiye dayanan imparatorluk anlayışı zedelendiği gibi sınıf esasına dayanan toplumsal düzenin bozulması gerçekleşmiştir. Ayanlık ve derebeylik ortaya çıkmış, iktidara ortak olarak tebaanın hâkimiyetini eline geçirmeye çalışması yanında toplumsal düzenin önemli unsurlarından olan millet sistemi de bozulmaya başlamıştır. Gayr-i müslim Osmanlı tebaası millet sisteminin kendilerine tanıdığı hak ve imtiyazlardan²¹⁹ memnun olmayarak yeterli bulmamış, Osmanlı Devleti'nin de zayıflamasıyla birlikte 17.yüzyılın sonlarına doğru Rusya ve Fransa desteğiyle

²¹⁵ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi Cilt III-IV*, Neşet Çagaatay (yay. hzl.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), s.18-19.

²¹⁶ Viyana bozgunu ve Karlofça antlaşması sonrası Osmanlı Devleti'nin durumu hakkında bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.41vd; Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.20-21; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Metin Kırıatlı (çev.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), s.46 vd; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.184.

²¹⁷ Nizam-ı Cedit'i ortadan kaldıran isyan için bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.77-85; Kemal H. Karpat'a göre 1683'te ki Viyana mağlubiyeti ve sonrası yaşanan mağlubiyetler Macaristan ve Doğu Avrupa'da ki çoğunlukla Hristiyanların yaşadığı toprakların kaybına sebep olarak psikolojik ve stratejik darbe vurduğu doğrudur. Ancak darbenin etkisi sanıldığı kadar sarsıcı ve devletin varlığına tehdit olarak görülmemiştir. Yine de Viyana mağlubiyeti içeride yaşanan toplumsal dönüşümü hızlandırmıştır ve merkezi yönetim değişen toplumsal düzene karşı yeni bir yaklaşım geliştirmek zorunda kalmıştır. Bkz. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s.21.

²¹⁸ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.20-21.

²¹⁹ "Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan azınlıklar inançlarına, kökenlerine ve kültürlerine bakılmaksızın Osmanlı istimaletinden ve büyük bir devletin sağlayabileceği bütün diğer olanaklardan mükemmel bir biçimde istifade etmişlerdir. Toplumsal hayatta göreceli bir istikrar içerisinde yaşamışlar, özgürlük ve mülkiyete saygıyı hissetmişler, sosyal, linguistik ve eğitimsel özerklikten yararlanarak İslâmi ilkelere dayalı Osmanlı Millet sisteminin sağladığı barış içerisinde etnik ve dini kimliklerini muhafaza edebilmişlerdir". Bkz. Salahi Sonyel, "Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", *Osmanlı Ansiklopedisi II Siyaset*, Güler Eren (ed.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.142.

ulusçuluk fikirlerine sahip olarak bağımsızlık için alt yapıyı kurmaya başlamışlardır. Bu unsurlar bilhassa Fransız devriminden sonra milliyetçilik akımının ve devrimci fikirlerin Osmanlı sınırları içerisine kadar yayılmasına kadar millet sistemi içerisinde barış ve istikrar içerisinde yaşamışlardır.²²⁰

İkinci Viyana kuşatmasındaki yenilgi sonrasında Osmanlıda ulus sorunu ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yenilgi sonrasında Avrupa devletleri yanında Balkanlarda yaşayan Osmanlı teaaası Osmanlı gücünün yenilebilir ve dağılabilir olduğunu görmüş ve ulusçu etkinlik yolunda örgütlenmelerini artırmışlardır.²²¹ Müslüman tebaa içindeki Türklerde devşirme sisteminin 17. yüzyılda terk edilmeye başlanmasıyla Osmanlı kültüründe hâkim olmaya başlamış ve kozmopolit nitelikli ve gerçek anlamda Osmanlı diye nitelendirilen imparatorluk Osmanlılığını kaybetmeye başlamıştır.²²² *“Balkan Slavlarının ulusçu hareketi önce kilisenin, 18.yüzyıldan itibaren gelişen ticaret burjuvazisinin ve köylülerin katılmasıyla gerçekleşmiştir. Bu ulusalcılığın karşısında ise o dönemde bir ideolojiden ziyade yaşam tarzı ve toplum düzeni olan Osmanlılık vardı. (Osmanlılık değil). Kozmopolit nitelikli Osmanlılık 18. yüzyıldan sonra hilafet ve resmi ideolojinin beslediği bir ideoloji olmaya başlamıştır. Nihayet bu tip bir Osmanlılıkta değişmesinin ve imparatorluktaki Müslümanlarında her birinin ulus olarak ulusçuluk akımına geçmesinin nedenlerinden biri Balkan ulusçuluğunun veya Avrupa’nın etkileridir”*.²²³

Bu dönemde gayr-i müslimlerden özellikle Balkan Slavlarının temel amacı Ortodoks patrikhanesinin ve Rum kültürünün yönetimi altından kurtulmak, kendi ulusal kiliselerini kurmak, ulusçu sivil idareciler tarafından yönetilmek ve bu durumu Osmanlı Devleti’ne kabul ettirmektir. Daha önce kendilerini Ortodoks ve Rum olarak tanımlayan ve patrikhanenin Rum Ortodoksları tarafından yönetilen topluluklar bu dönemde kendilerini etnik kimlikleri ile tanımlamaya ve uluslaşmaya başlamış, böylelikle hem Osmanlı Devleti hem de patrikhane ile mücadeleye başlamışlardır.²²⁴

²²⁰ Sonyel, “Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”, s.143.

²²¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.59.

²²² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.59; “Kozmopolit bir imparatorluk olan Osmanlı’da hanedana bağlılık ve resmi dine mensup olmak egemen grubun üyesi olmak için yeterliydi. İmparatorlukta Osmanlılık denen bir nitelik ve Osmanlılar denen bir grup vardı. Yaşayış tarzı, sözlü kültürü, mimari ve sanat zevki, dünya görüşü ile Osmanlı denen tip toplumun yönetici grubunun üyesi veya aday üyesiydi. Geniş imparatorluğun çeşitli etnik gruplarından çıkan resmi İslama ve kozmopolit başkent kültürüne mensup yöneticiler yine kendileri gibi çeşitli din ve etnik gruptan geniş halk yığınlarını yönetirlerdi. Yönetilenler yönetenler gibi kozmopolit bir kültüre sahip olmayıp ailesinin mensup olduğu dini cemaat ve etnik grubun üyesiydi ve şans ve kendi çabasıyla yönetici sınıfa mensup olursa talihi değişebilirdi. Birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış dışa kapalı dini ve etnik gruplar rengârenk bir mozaik halinde kozmopolit bir imparatorluğu oluştururdu. Bu kozmopolit yapı 18. ve 19.yüzyılların dünyasına uyum sağlamaktan uzaktı”. Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.57.

²²³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.61.

²²⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.57-85.

Ancak bu unsurlar 19.yüzyılın başında harekete geçmişlerdir. Osmanlı gayr-i müslim tebaasının ulusçuluk faaliyetlerinin artmasında Fransa, Rusya ve Avusturya gibi devletler etkili olmuştur. 18.yüzyılda Avusturya ve Fransa ile yaşanan savaşlar çöküşü hızlandırdığı gibi bu iki devletin Osmanlı Ortodoks tebasını ayaklandırma, Avusturya'nın Katolikleştirme çabaları artmıştır. Fransa'nın da Katolik tebaa üzerinde kapitülasyonlarla hâkimiyet kurmaya çalıştığı bu dönemde Rusya'da Ortodoks tebaanın hâkimiyetini elde etmeye çalışmıştır. Ayanlığın varlığı, ulusçu fikirler, Rusya, Avusturya, Fransa gibi devletlerin politikalarına zayıflayan mutlak monarşide eklenince, devlet bozulan toplumsal düzeni (sınıflar düzeni, millet sistemi, kul anlayışı) düzeltmediği gibi mevcut haliyle de devam ettirmekte zorlanmıştır. 19.yüzyılın başında III. Selim devrinde Osmanlı tebaası müslim ve gayr-i müslim unsurlar gelişen ulusçuluk fikri yanında Fransa, İngiltere, Avusturya ve Rusya gibi devletlerin kışkırtmaları ve verdikleri askeri ve siyasi destekle bağımsız olmak için isyanlara başlamışlardır.

Osmanlı Devletinde 18. yüzyıldan itibaren asıl mesele devletin çöküşü ve bu çöküşün engellenmesidir. “*Devlet nasıl kurtarılır*” sorusuna verilen cevaplar yani devleti kurtarmak amaçlı fikir ve eylemler Osmanlı ıslahat hareketlerinin temelini oluşturmuştur.²²⁵ Osmanlı modernleşmesinin amacı devleti kurtarmak daha doğrusu saltanatın sarsılan ve ortadan kalkmaya başlayan ve bazı yerlerde ortadan kalkmış olan otoritesini tekrardan tesis etmektir. Osmanlı modernleşmesi denilen olay merkezileşmedir.²²⁶

1.5.III. Selim Dönemi (1789-1807)

III. Selim 1789-1807 tarihleri arasında hükümdarlık yapmıştır.²²⁷ 18.yüzyılın sonlarına doğru devletin temel müesseseleri tamamen bozulmuştur.²²⁸ III. Selim'in modernleşme-ıslahat

²²⁵ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.50-53.

²²⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.408 vd; Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s.84 vd.

²²⁷ “III. Selim'in Padişah olduğu dönem Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya ile savaştığı ve ağır mağlubiyetler aldığı bir dönemdir. Dış politika ve askeri alandaki kötü duruma ek olarak en büyük meselede imparatorluğun idaresinde görülen anarşidir. Padişah anarşiden vezirleri sorumlu tutmuştur. Vezirlerin tayininde liyakat ve ahlak yerine rüşvet, iltimas, hatır, gönül ilişkileri etkili olmuştur. Vezirlerin tayin sonrası ilk düşüncesi tayin için harcadığı parayı halktan toplamaktı. Bu dönemde vezirler sık sık yer değiştirir ve çok masraf yaparlardı. Bu durumda halkın daha fazla soyulması manasına gelirdi. Yine bir çeşit belediye başkanı ya da muhtar denilebilecek ayanlar ve hatta adaletin sağlayıcısı kadılarda soyguncular arasına girebilmekteydi. Buna ek olarak iltizam sistemi de mültezime halkı soymak hakkını devlet tarafından vermek demektir. Vezirlerin tayininde liyakat ve ehliyet ile görev süreleri düzene konmaya, ayanların ve kadıların haksız kazançları engellenmeye çalışıldı. Bu tedbirler mülki idarede eski esasların içinde ve bozulmuş olan disiplini tekrar sağlamaya dönüktü ve bozuk zihniyeti değiştirmeden başarılı olması mümkün değildi. İktisadi alanda ise tasarruf edilmesi şeklinde oldukça küçük tedbirler ile İstanbul'un un ihtiyacının devlet tarafından karşılanmasını sağlayan tedbir izledi. Ticari hayatta ise yine disiplin amaçlı kararlar alınmıştır”. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.70-72.

²²⁸ Ahmet Cevat Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, Alişan Akpınar(Yay. Hzl.), (İstanbul: Derin Yayınları, 2007), s.17-18.

anlayışında halka hizmet götürmekten ziyade siyasal amaçlar ön planda olmuş merkezileşme ile devlet otoritesinin yeniden tesis edilmesi amaçlanmıştır.²²⁹ 18.yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform girişimlerin tek hedefi Hıristiyan Avrupa ve özellikle Rusya'ya karşı durabilmek için orduyu modernleştirmektir.²³⁰ Bu amaçla Nizam-ı Cedit adında yeni bir ordu kurulmaya çalışıldıysa da başarılı olunamamıştır.²³¹

Osmanlı Devleti'nde ayaklanmaların arttığı bu dönemde, Anadolu'da ve Rumeli'deki asi ayanlar yarı bağımsız devletçikler kurmaya başlamış, Arap yarımadasında Vehhabilik hareketi ortaya çıkmış, Akka'da Cezzar Ahmet Paşa, Akdeniz'de Rumlar ve Balkanlarda ise Sırplar ayaklanmışlardır. Vidin'de Paspanoğlu, Rusçuk'ta Tirsiniklioğlu, Edirne'de Dağdevirenioğlu gibi ayan ve diğer eşkıyalık faaliyetleri karşısında devletin zayıflığı ve bu faaliyetleri önleyememesi neticesinde vazife yerine menfaat, kanun yerine de kuvvet hâkim olmuştur.²³²

III. Selim devrine konumuz olan devlet tebaa münasebetleri açısından bakıldığında bu dönemde devletin tebaası üzerinde hâkimiyetini büyük ölçüde kaybettiği ve ulusçu ayaklanmaların başladığı görülmektedir. Bilhassa ulusçu ayaklanmalar imparatorluğun 19. yüzyılda öncelikle siyasi hayatını olumsuz bir şekilde etkilemiş ve imparatorluğun kaderine yön vermiştir. Aynı şekilde ulusçu ayaklanmaları ortadan kaldırmak amaçlı faaliyetler devletin ıslahat hareketlerinin de temelini oluşturmuştur. Bunun yanı sıra bu devrin en büyük özelliği Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı tebaasından bazı Müslüman ve gayr-i müslim tebaanın varolan bağımsızlık fikirlerine destek vermesi, isyanlara teşvik etmesidir. Dolayısıyla bu yeni hadisede devletin tebaası üzerindeki hâkimiyetine büyük darbe vurarak dağılmayı hızlandıracak bir gelişme olmuştur.

²²⁹ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s.79.

²³⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.42.

²³¹ III. Selim, Fransız ihtilalinin gerçekleştiği ve bu ihtilalden hem fikir ve hem de Fransa'nın Osmanlı topraklarını işgal girişimiyle etkilendiği dönemde hükümdar olmuştur ve iki yüze yakın devlet adamını reform programı hazırlamakla görevlendirmiştir. Reform programına esas olacak meseleler ise Nizam-ı Cedit ordusu kurulması, kapıkulu ve tımarlı ordu örgütünün ıslahı, yeni ordu için gerekli kaynakların sağlanması, askeri sanayi ve eğitim ile askerlik fenni üzerinde yazılmış kitaplar hazırlanması ya da yabancı dillerden çevrilmesidir. Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.91-92; ayrıca bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Mustafa Gencer, Dünder Ali Kılıç vd.(hızl.), (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), s.365-366; Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Asır ve XIX. Asırlarda)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s.40-41; Daha çok askeri alan ağır basmakla birlikte idari, iktisadi ve ticari alanlarda da ıslahat yapılmak istenmiştir. Ancak bu ıslahat geleneksel olan ve çoğunluğu devlet adamları olan muhalefet yüzünden tamamen gerçekleştirilememiş ve hatta nizam-ı cedit ordusunda olduğu gibi gizlenerek yapılmak istenmişse de başarılı olunamamıştır. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.60-90; Devlete sunulan layihalar incelendikten sonra karara varılmış ve askerin tanzimi, askerin maaşları ve topçu, kumbaracı ve sair ocakların ıslahatına dair 1792'de risale hazırlanmıştır. Böylelikle asıl mesele ordunun ıslahı meselesi olarak öne çıkmıştır. III. Selim yalnız ordunun ıslahını değil aynı zamanda umumi surette "*Nizam-ı Devlete*" dair görüşler istemiş ancak askerin tanzim ve ıslahına dair üç maddeye önem verilmiştir. Bkz.Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Asır ve XIX. Asırlarda)*, s.41.

²³² Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.78.

1.5.1. Fransa'nın Osmanlı Topraklarını İşgal Girişimi ve Bağımsızlık Adına Osmanlı Tebaasına Verdiği Destekler

Osmanlı Devleti ile Fransa arasında 18.yüzyılda bir müttefiklik var gibi görünmekle birlikte Fransa 16.yüzyıldan başlayarak verilen kapitülasyon antlaşmaları ile bilhassa Osmanlı Katolik tebaası ile alakalı birtakım ayrıcalıklara sahip olmuş bir devlettir.²³³ Fransa 18.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin sürekli savaştığı Avusturya ve Rusya²³⁴ gibi, Osmanlı topraklarını işgal etmek amacındadır. Fransa'nın Osmanlı topraklarına göz dikmesi ve incelemelerde bulunup Osmanlı tebaası ile ilgilenmesi Fransız devriminden önce görülmektedir ve Osmanlı Devleti hizmetindeki Fransız subaylar bu amaçla görevlendirilmiştir. Baron de Tott bunların en bilinenlerindendir ve görevi, düşünülen Mısır işgali için gerekli haritaları hazırlamak, Mısır'daki Memluk beyleriyle görüşerek anlaşmaktır.²³⁵ Fransa, 18.yüzyılda rakibi İngiltere'nin Akdeniz'le pek fazla ilgilenmediği dönemde Doğu Akdeniz, Mısır ve Ege bölgelerine önem vermiş, kapitülasyon imtiyazlarının genişletilmesi, Avusturya'nın Akdeniz'e, Rusya'nın Karadeniz'e çıkmasının önlenmesi ve Katoliklik faaliyetlerine konan sınırların kaldırılmasını amaçlamıştır.²³⁶ Fransa 18.yüzyılda Osmanlı Devleti'ni Rusya'ya savaş açması hususunda kışkırtmış²³⁷ ancak Osmanlı ile ittifak etmemiştir. Rusya'ya karşı bu dönemde batıdan uzman ve teknik yardım alınmaya başlanmış ve batı devletleri teknik subay, harita ve istihkâm uzmanları göndermişlerse

²³³ Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2009, s.32-50; ayrıca bkz. Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", *Belleten*, Cilt XXIII, Sayı:90, Yıl:1959 Nisan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.244.

²³⁴ 18.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Rusya ile yaptığı savaşlar hakkında bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi Cilt III-IV*, s.24vd.

²³⁵ Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi işinde görevlendirilen Baron De Tott 1757'de İstanbul'a gelmiş, 1767'de Fransız hükümeti tarafından Kırım hakkında bilgi toplamakla görevlendirilmiş, kendisine 1770'de Osmanlı Devleti tarafından İstanbul ve Çanakkale boğazlarının istihkâmalarının onarılması vazifesi verilmiş, 1777'de Fransa tarafından Akdeniz'deki ticari merkezlerini teftişle görevlendirilse de asıl görevi Karadeniz, Ege, Suriye, Mısır ve Boğazlar hakkında bilgi toplayarak Mısır'ın işgaline hazırlık için Süveyş bölgesinin topografyası ile Mısır'da ki Memluk beyleriyle anlaşma imkânları aramaktır. Bu görevler yanında Türkçe öğrenmesi de istenmişse de Türkçe öğrenmekte pek fazla başarılı olamamıştır. Baron De Tott aynı zamanda Batı'da Türkler hakkında oluşan olumsuz fikirlerde katkısı fazla olan bir kişidir ve anılarında o zamanın Türklerini cahil, sersem, ahlaksız, şeref ve haysiyet duygularından yoksun olarak göstermiş ve anıları Avrupa dillerinin çoğunluğunda yayınlanmıştır. Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.90, dipnot 29; "Baron de Tott gibi kişiler Boğazlar, Süveyş gibi önemli yerlerin harita, resim, yüzölçümünü yapar ve bu çalışmalarını kendi hükümetlerine sunarlar. Gerekece olarak ta Türklerin cahil ve bu çalışmaları anlamaz olduklarını fikrini ortaya atmışlardır. Baron de Tott, Türklerle alakalı abartmalı uydurmalarla dolu kitap yazmış, bu kitap birçok Avrupa diline çevrilmiş ve Avrupalı, Türkleri yarım yüzyıl bu kitaptan okuduklarıyla tanımıştır. Zamanını çapkınlık peşinde geçiren sözde teknik yardım uzmanı Fransız askeri müfettişiydi ve görevi Fransa'nın Yakın Şarka ve Mısır'a hâkim olmasının alt yapısını hazırlamaktır. Bu amaçla Mısır beyleri ile de gizli pazarlık yapmış, bu pazarlıklar hükümet tarafından haber alınmış ama Baron de Tott kurtulmayı başarmıştır". Bkz. Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.23.

²³⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.80.

²³⁷ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi Cilt III-IV*, s.56.

de bunların asıl görevi Türkiye'nin savunması için çalışmak değil kendi devletlerinin menfaati için çalışmak olmuştur.²³⁸ Bununla birlikte şehzadelğinde III. Selim'in, devrim öncesinde Fransız kralı XVI. Louis ile mektuplaşmaları sayesinde Avrupa ve Fransa hakkında bazı bilgilere sahip olduğu Rusya'ya karşı Fransa'nın desteğini sağlamaya çalıştığı görülmektedir.²³⁹

III. Selim devrinde Fransa, Napolyon liderliğinde Osmanlı Rumları'nın ayrılıkçı faaliyetlerini destekleyerek isyana teşvik etmiş, Rum ulusçuluğunun geliştirilmesi için çaba göstermiş²⁴⁰, bu amaçla 19.yüzyılın başlangıcında da Rum ulusçuluğunun gelişmesi için faaliyetlerine devam etmiştir. Fransa'nın “zulme uğramış halkları kölelik zincirlerini atmaya” daveti Rumlar tarafından olumlu karşılanmış ve Napolyon Yunanistan'da “*Helen soyunun kurtarıcısı*” gibi değerlendirilerek portreleri evlerde azizlerin portleriyle birlikte asılmıştır.²⁴¹ Fransa, Napolyon liderliğinde Mısır halkına hürriyet getirdiğini, Müslümanların ve halifenin dostu olduğunu, Mısırlıları Memluk zulmü ve Hindistan'ı da İngiliz işgalinden kurtarmak amacıyla olduğunu, hatta İslâmı kabul etmek niyetinde olduğunu ifade ederek Mısır halkını isyana teşvik etmiş, Mısır milliyetçiliğini yaratmaya çalışarak Mısır'ı 1798'de işgale başlamıştır.²⁴² Aynı zamanda Mekke Emiri ile temas kurmuş ve Mekke Emiri'nin bağlılığını kazanmış, Suriye valisi Cezzar Ahmet Paşa'yı Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmaya ve kendisine destek vermesini sağlamaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır.²⁴³ Aynı şekilde Yahudilerle iletişim kurarak Kudüs'te bağımsız Yahudi devleti kurma sözü verilerek ittifak

²³⁸ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.23.

²³⁹ İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk- Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), s.55 vd; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.57; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Selim III'ün Veliht İken Fransa Kralı Lütü XVI. İle Muhaberelei”, *Belleten*, C.2, S.5-6, II. Kanun-Nisan 1938, s.191-263; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.61; Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, s.52-53.

²⁴⁰ Napolyon, Mısır'ı almaya karar verince Osmanlı tebaası olan Rumları kışkırtmaya çalışmış ve bu amaçla komutanlarına emirler vermiştir. Bu emirde: “*Halkı kazanmak için elinizden geleni yapınız. Eğer halkın bağımsızlığa eğilimi varsa bağımsızlık amacını körükleyiniz.*” Komutanlarından olumlu raporlar alınca “*Yunanistan'da kabarmaya başlayan milliyet taassubu din taassubundan daha kuvvetli olacaktır*” diyerek dağılı Rumlara silah ve cephane gönderilmiştir. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, ayrıca bkz. S.R.Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s.193-194.

²⁴¹ Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.193-194; ayrıca bkz. Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, s.19-20; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.101-102; Osmanlı hükümeti tarafından Mora'da reayayı ayaklandırmaya yönelik beyannamelere karşı Rum patriği vasıtasıyla Mora ve adalar Rumlarına nasihatler yapılmışsa da bu nasihatler etkili olmamış ve ulusçuluk propagandası artarak devam etmiştir. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.101-102.

²⁴² Fransa'nın Mısır'ı işgal girişimi sırasındaki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.121-122; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s.18; Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.71-73; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.101-102.

²⁴³ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s.22; ayrıca bkz. Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.75.

gerçekleştirilmek istenmiştir.²⁴⁴ Napolyon'un Mısır'ı işgal girişimi öncesinde Mısır valilerinin Napolyon'dan Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak amacıyla yardım isteyerek bağlılık bildirmesi²⁴⁵ yanında Fransa'nın Mısır'da mağlup olarak çekilmesinden sonrada Kölemen Beylerinin bir kısmı yine bağlılık bildirmiş ve Osmanlı yönetimine karşı varlıklarının devamı hususunda destek istemişlerdir.²⁴⁶ Mekke Emiri'nin de Napolyon'a bağlılık bildirmesi²⁴⁷ ve 18.yüzyıl sonları ve 19.yüzyıl başlarında Tepedelenli Ali Paşa'nın devlet kurmak amacıyla Napolyon'la görüşmesi ve Napolyon'un maddi, manevi destek vermesi Avrupa devletlerinin Osmanlı Müslüman tebaası ile ilgilenmelerine örnektir²⁴⁸ ve gayr-i müslim tebaa ile beraber Müslüman tebaasında Avrupa desteğiyle Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmaya çalıştığının göstergesidir. Yusuf Akçura'nında ifade ettiği gibi bu hadiseler Osmanlı Devletinin Fransa'dan ve ihtilal fikirlerinden endişelenmesine sebebiyet vermiştir.²⁴⁹

Fransız devrimi Fransa'da ulusçuluk-ulus hâkimiyeti fikri ile özellikle ilahi kökene dayanan egemenlik anlayışını yani teokratik monarşiyi yıkmaya, onun en büyük destekçisi kilise ve toprak aristokrasini etkisiz hale getirmeye, ulusal hâkimiyet fikrini benimseyerek yeni bir devlet ve toplum düzeni tesis etmeye başladığı²⁵⁰ ve bu fikirleri diğer imparatorluklara da ihraç ederek onları yıkmaya çalıştığı andan itibaren özellikle Avrupa'nın büyük devletleri tarafından engellenmeye çalışılmıştır.²⁵¹ Fransa'nın 1791 tarihli anayasasında Fransız milletin başka milletlerinin topraklarının ele geçirmeyeceği ve hürriyetlerini ortadan kaldırmayacağı şeklinde hüküm bulunmakla birlikte İnkılâp Fransa'sı bu vaade rağmen iç ve dışta sürekli savaşırmıştır ve sulh ve asayiş temin etmek amacıyla ortaya attıkları fikirler savaşların sebebi olmuştur. Fransa, kendisine katılmak isteyen ancak başka devletlerin hâkimiyeti altındaki tolulukların isteklerini hâkimiyet-i milliyeye adına yerine getirmeye çalışmıştır. Fransa, Avrupa'da toplulukları hükümdarlara, asilzadelere, rahiplere karşı hürriyet ve müsavat telepleriyle ayaklandırmıştır ve bu hadise savaşların sebeplerindendir.²⁵² Dolayısıyla bu fikirler Fransız sömürgeciliğin yeni politikası olarak ortaya çıkmıştır. Fransız devriminden sonra devrim Fransa'sı rakipleri olan güçlü devletlerle savaşırken ve topraklarını işgal ederken o

²⁴⁴ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.58.

²⁴⁵ Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği*, s.47-49, 55-57.

²⁴⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.101-102.

²⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s.22; ayrıca bkz. Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.75.

²⁴⁸ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.33.

²⁴⁹ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.58.

²⁵⁰ Hosbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s.63,69-70.

²⁵¹ Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, s.38-49; McKay ve Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, s.316.

²⁵² Akçuraoğlu Yusuf, "Milliyet Fikri ve Millet Muharebeleri II", *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:34 (21 Şubat 1328- 6 Mart 1913), s.170; *Türk Yurdu*, Üçüncü Cilt 1912-1913, İstanbul Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, Tutubay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Ankara 1999.

ülkede yaşayan etnik toplulukları bağlı oldukları devletlerine karşı ayaklandırmaya teşvik ederek onlara hürriyet getirdiğini ifade etmiştir. Bu fikirler etnik gruplar üzerinde etkili olmuştur.²⁵³ Fransa bu politikasını yukarıdaki satırlarda da gördüğümüz gibi Osmanlı topraklarında da uygulamıştır.

1.5.2. Osmanlı Devleti'nin Ulusçuluk Karşıtı Politikaları: Mısır Örneği

Fransa'nın Mısır'ı işgal girişimi ve Osmanlı topraklarında ulusçu eylemler yaratmaya dönük faaliyetleri neticesinde başta Osmanlı hükümdarı olmak üzere devlet adamları tarafından devrim ve devrim fikirleri dinsizlik, din değerlerine saldırı, anarşi, fitne fesat, ahlaksızlık olarak değerlendirilmiştir. Fransa'nın Mısır'ı işgal girişiminden sonra Suriye, Mısır ve Arabistan'ın devrim fikirlerinden etkilenmemesi ve devlete sadık kalması amacıyla devrim karşıtı fikirler fermanlarla bölgeye gönderilmiştir. Bunun yanı sıra Osmanlı devlet adamlarına göre Fransız devriminin laikliği, devlet ile kilisenin ayrılması, bütün dini doktrinlerin terk edilmesi, akla tapma gibi fikir ve faaliyetler büyük bir tehditti.²⁵⁴

Osmanlı Devleti Fransa'nın 1798'de başlayan Mısır ve Suriye'yi işgal girişimini Rusya ve İngiltere ile anlaşarak onların desteğini alarak, adalarda Rusya yardımı ile ortadan kaldırmış, Suriye'de vali Cezzar Ahmet Paşa'nın başarılı askeri hareketi ile Fransız işgali engellenmiş ve Mısır'da ise İngiliz- Osmanlı ittifakı Napolyon'un kaçmasını sağladıktan sonra geri kalan Fransız kuvvetlerini mağlup ederek 1801'de işgali sonlandırmıştır.²⁵⁵

Ancak Osmanlı Devleti Fransız yayılmacılığına karşı Fransa'yı ve devrim fikirlerini dinsizlik, din düşmanlığı şeklinde tanımlayarak müslüman tebaasının devrim fikirlerinden etkilenmesini önlemeye çalışmakla birlikte Mısır'da Fransız işgalini ortadan kaldırdıktan sonra

²⁵³ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, s.10.

²⁵⁴ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.66-74,130-132; ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri(1789-1856)*, s.37-38; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.122; Yine Mısır'a gönderilen fermanlarda Osmanlı Devleti'nin işgale razı olmadığı, Mısırlıların Fransa'ya karşı savaşması gerektiği, Fransa'nın hilelerine aldanmamaları, bölgeye asker gönderildiği ifade edilmiştir. Mısır valiliğinin başkente gönderdiği yazılarda ise yaşanan savaş yanında Napolyon'un Mısırlıları kazanmak amacıyla yaptığı girişimler hakkında bilgi verilmektedir. Bkz. *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 120, İstanbul 2012, s.340-347; Fransız devrimi gerçekleştiğinde devrimin temelinde yer alan fikir ve hareketler Osmanlı'da gayr-i müslim yabancılar, gayr-i müslim tebaada dahil çoğunluk tarafından bilinmemekteydi ve devlet tarafından ihtilal ve Avrupa'da yaşananlara karşı tarafsız bir politika uygulanmıştır. Aynı şekilde İstanbul'daki inkılâp taraftarı Fransızlar serbest hareket etmişlerdir. İnkılâp Fransa'sının elçisi diğer devletler tarafından tanındıktan sonra Osmanlı tarafından tanınmakla birlikte öncesinde iyi muamele görmüştür. Bkz. Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.53-55; ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.22-24.

²⁵⁵ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.69-86; ayrıca bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Mustafa Gencer, Dündar Alikılıç, Abdüllatif Armağan vd.(hızl.), (İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), s.15-22; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.32-42.

tekrar Fransa'ya yaklaşmaya başlamıştır.²⁵⁶ Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ile birlikte yeni bir ittifaka dahil olarak Fransa'ya karşı savaşa girmemiş, bilhassa Rusya bu dönemde Osmanlı tebaası Sırp ve Karadağlılar ile Rumları sürekli isyana teşvik ederek destek vermiş, adaları boşaltmamıştır. Osmanlı üzerine yoğunlaşan Rus baskısı neticesinde Osmanlı Devleti Fransa ile tekrar yakınlaşmaya ve Rusya'ya karşı Fransa desteğini temin etmeye çalışmıştır. Sırp isyanının çıkışı ve bu isyana Avusturya ve Rusya'nın verdiği destek yakınlaşmanın sebebi olmuştur.²⁵⁷

1.5.3. Rusya'nın Osmanlı Tebaasına Yönelik Faaliyetleri

Fransa ile birlikte Rusya'da Osmanlı İmparatorluğunun tebaası arasına bağımsızlık düşüncesini yaymaya çalışmıştır. Fransız devriminden önce Rusya daha 16.yüzyılda siyasi ve dini sebeplerle Osmanlı tebaası Rumlarla ve patrikle ilişki kurmaya ve onları desteklemeye başlamıştır.²⁵⁸ Osmanlı Devleti, İstanbul'un fethinden sonra Hristiyanların birleşmesini engellemek amacıyla İstanbul'daki Ortodoks patrikhanesini ve Doğu Ortodoks Kilisesinin ayrıcalıklarını tanımışsa da²⁵⁹ bütün bu ayrıcalık ve imtiyazlara rağmen bazı Rumlar, din adamları ve 16.yüzyılda patrikler Osmanlı yönetimine karşı düşmanlıktan vazgeçmemişler ve aynı zamanda o dönemde güçlenmeye başlayan Rus çarlığı ile ilişkiler kurmaya ve Rus kilisesi ile işbirliği yapmaya çalışarak tekrar Bizans imparatorluğunu kurmaya çalışmışlardır. Rus çarları da Rumlar'a destek sözü vermiştir.²⁶⁰ Ortodoks Hristiyanlar Katolik Avrupalıların özellikle Papalığın Ortodoksluğu ortadan kaldırma amacını bildiklerinden Osmanlı Devleti'nin din özgürlüğü vermesi gibi sebeplerden dolayı Osmanlı yönetimini tercih etmişlerse de bağımsızlık amaçlarından vazgeçmemişlerdir. Ancak 18.yüzyılla birlikte Katolik Avusturya ve Rusya sürekli biçimde Ortodoks Hristiyanları Osmanlı Devletine karşı ayaklandırmaya çalışmıştır. Katolik Avusturya bu dönemde Osmanlı Ortodokslarını Katolikleştirmek istemiştir. Bu durum Rum ve Ermeni cemaat temsilcileri tarafından şikâyet edilmiş ve Osmanlı Devleti tarafından engellenmeye çalışılarak 1692'den sonra Katolikliğe karşı olumsuz bir tutumun içine girilmiştir.²⁶¹ Balkanlardaki Slavlar 17.yüzyılla birlikte Bulgaristan ve Romanya'da görüldüğü gibi Fransız devriminden önce Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin hâkimiyetinden kurtularak ve bu şekilde Rumlaştırmaya tepki olarak Katolikliği kabul etme girişimlerinde bulunmuşlardır. Bulgar Ortodoks rahib, 1636'da Fransa elçisine başvurarak Katolikliğe kabul ile birlikte Fransa kralından himaye ve müdahale edilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun yanısıra ulusçu

²⁵⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.45-51.

²⁵⁷ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.104-117.

²⁵⁸ Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.40.

²⁵⁹ Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.28 vd.

²⁶⁰ Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s. 27,36-40.

²⁶¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.49,67 dipnot 15.

faaliyetlere başlamışlardır. Patrikhanede bu dönemde Rumlaştırma siyaseti takip etmiştir.²⁶² Rusya, 18.yüzyıl'da Balkanlardaki Slav kökenli Hırtıyan Osmanlı tebaasını ayaklandırmaya çalışmış ve bilhassa 19.yüzyılda Osmanlı ülkesinde Slavlık fikrini aşılama ve Panslavizm politikasını uygulamaya başlamıştır.²⁶³ Rusya, 18.yüzyılda başladığı ve 19.yüzyılda devam ettirdiği bu politika neticesinde Sırp, Yunan, Eflak ve Boğdan isyanlarını desteklemiş ve hatta bazılarının başlatıcısı olmuştur.²⁶⁴ Rusya, Sırbistan ve Karadağ'ı Rusya'ya bağlamak istemiştir. Sırp 1804'te isyana başlamıştır.²⁶⁵

1.5.4. İngiltere ve Osmanlı Devleti

İngiltere 19.yüzyılda Osmanlı Devleti ile yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlamış ve kendi menfaatine göre bilhassa Akdeniz'de Fransa ve Rusya'nın hâkimiyet kurmasını engellemeye çalışmıştır. 1798'de Fransa'nın Mısır'ı işgal girişiminde Osmanlı Devleti'ne destek vererek Fransız ordusunu Mısır'da kesin yenilgiye uğrattıktan sonra Osmanlı Devleti'nin Mısır'da merkezi iktidarını kurmak amacıyla Kölemen beylerini tasfiye etmesine karşı çıkmış ve beyler varlıklarını devam ettirerek Mehmet Ali ile birlikte Mısır'da Osmanlı hakimiyetinin gerçekleşmesini engellemişlerdir. İngiltere bu politikası ile Mısır'da Osmanlı nüfuz ve gücünü de kırarak daha doğrusu artmasına engel olarak Hind yolu, Akdeniz ve Afrika siyasetinde bu zengin bölgeyi nüfuzu altına almaya o dönemle birlikte karar vermiştir.²⁶⁶

Dolayısıyla İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki menfaatleri, bu menfaatler çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin tebaası ile ilgilenmeleri ve bilhassa gayr-i müslim tebaanın hak ve hukukunun bulunmadığını gerekçe göstererek ıslahatlar yapılması, özerklik-muhtariyet verilmesi talepleri, bağımsız olmaları adına askeri ve siyasi destekleri Osmanlı iç siyasetini ve devlet tebaa münasebetlerini ve bu hususta yapılan ıslahatları etkilemiştir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl başında Fransa'nın Mısır'ı işgal girişimini kendi gücüyle engelleyemeyerek Rusya ve İngiltere desteğiyle Fransa'yı mağlup etmesi hadisesi

²⁶² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.67; Rumlara Patrikhane vasıtasıyla özellikle Slav halkları üzerinde verilen hâkimiyet ve Rumların imtiyazlı bir etnik grup olarak diğer Ortodoksları yönetmesine Slav halklar tepki göstermiş ve bu durum Slav halklarda ulusçuluğa ve bazen de Katolik Avrupa ile işbirliği içine girmeye sebep olmuştur. Rum hâkimiyeti Slav halklarının dil, hukuk ve eğitimde bağımsızlığını ortadan kaldırmıştır. Kısacası Rum patrikhanesine duyulan tepki 1789 Fransız devrimi'nden daha önce ulusçuluğa sebep olmuştur. Patrikhane ise Rum ulusçuluğuna destek veren bir şekle bürünerek Slav halkları Rumlaştırmaya çalışmıştır. Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.62 vd; Osmanlı hâkimiyeti altındaki Bulgarların milliyetçiliği de bazı etkenler yanında Ortodoks Rum Patrikhanesi'nin uyguladığı Rumlaştırma ve iktisaden sömürü politikasına karşı gelişmeye başlamıştır. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), s.83-101.

²⁶³ Erdoğan Keleş, "Rusya'nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Güz 2008, Sayı 21, s.124 vd.

²⁶⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.108-109.

²⁶⁵ Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, s.19vd.

²⁶⁶ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.71,75,81-82, 87-88, 94-95.

19.yüzyılda denge politikasının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Denge politikası devletin tek başına ayakta kalamayacağı, ilgili devletleri birbirine karşı kullanmak ve diğerine karşı destekle ayakta kalmak fikrinden doğmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'ya destek veren ülkelerin bilhassa gayr-i müslim tebaaya yönelik ıslahat istekleri de büyük oranda karşılanmıştır. Bunun en net örneği ileriki bölümlerde ele alacağımız 1856 tarihli Islahat Fermanı'dır.

Nizam-ı Cedit'in gerçekleştirilmeye çalışıldığı, devletin Rumeli'de ayan ve derebeyini ortadan kaldırmak amaçlı mücadeleye giriştiği ancak vazgeçtiği III. Selim döneminde, başkentte yeniçeri, ulema, halk ile beraber Fenerli Rumlar, gayr-i müslim tüccar sarraflar Nizam-ı Cedit'e karşı çıkmışlardır. Bu gelişmeler yanında 1806'da başlayan Osmanlı-Rus harbinde Fransa ve İngiltere'nin müdahalede bulunması başkentteki muhalefeti harekete geçirmiş ve Kabakçı Mustafa isyanı ile padişah III. Selim tahttan indirilerek Nizam-ı Cedit sonlandırılmış²⁶⁷ IV. Mustafa hükümdar ilan edilmiş ancak onun hükümdarlığı da çok kısa sürmüş ve II. Mahmud 1808'de padişah olmuştur.²⁶⁸ Nizam-ı Cedit'in ortadan kalkmasını sağlayan isyana Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri de dolaylı yoldan destek vermişler²⁶⁹ ve böylelikle Osmanlı ıslahatını engellemişlerdir.

1.6. II. Mahmud Dönemi (1808-1839)

Kabakçı Mustafa Paşa isyanı sonrası gelişen hadiseler Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa müdahale etmiştir. Kabakçı Mustafa isyanını ortadan kaldırarak IV. Mustafa'nın yerine II. Mahmud'un padişah olmasını sağlamıştır. II. Mahmud'un 1808'de padişah olduğu dönemde devlet otoritesi neredeyse yok olmuştu. 18.yüzyılda başlamakla birlikte imparatorluk derebeyi ve ayaklanan paşaların hâkimiyeti altındaydı. Silistre'de Tirsenklioğlu, Bulgaristan'da Pazvandoğlu, Sırbistan'da dayılar, Edirne'de Dağdeviren, Hüdavendigar'da Kalyoncu, Yozgat'ta Çapanoğlu adı verilen Cihangir Orta Anadolu'ya hâkimdi. Saruhan ve Menteşe'de Karaosmanoğulları ve Davazlılar, Çukurova'da Küçük Ali, Fırat ve Dicle arasında beyler, Bağdat'ta seçkin paşalar ile Mısırdaki Memlükler hâkimiyet kurmuştu. Yine Türkiye'nin doğusunda derebeyleri hâkimdi.²⁷⁰ Mekke ve Medine'de Vehhabiler hâkimiyeti ele geçirmiş ve hutbelerde padişahın ismine yer verilmemiştir. Afrika'nın kuzeyinde Garp ocakları diye anılan topraklarda dayı adı verilen yerel güçler iktidarı ele geçirmiş, zulmünü devam ettirmiştir.²⁷¹ Bu durum Osmanlı Devleti'nin hükümdarlığının nerdeyse başkentle sınırlı kaldığı ve

²⁶⁷ Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, s.19-20.

²⁶⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.60-90.

²⁶⁹ Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, s.104-134.

²⁷⁰ Henry Abdolonyme Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Cemal Aydın (çev.), (İstanbul: Timaş Yayınları, 1998), s.21.

²⁷¹ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)* s. 88-90; ayrıca bkz. Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.24-25, 28-31.

imparatorluğunun ayan-derebeyleri arasında paylaşıldığını göstermektedir. Sadrazam olan Alemdar Mustafa Paşa'nın önemli icraatlarından biri de devlet otoritesinin tamamen sarsıldığı ve derebeyliğin ortaya çıktığı dönemde ayanlarla gerçekleştirdiği antlaşma yani Sened-i ittifaktır.

1.6.1. Sened-i İttifak

Alemdar Mustafa Paşa Rusçuk ayanıdır ve Kabakçı Mustafa isyanını ortadan kaldırarak sadrazam olmuştur ve hükümetle ayanların karşılıklı görüşerek anlaşmaları amacıyla ayanları İstanbul'a davet etmiştir. Ekim 1808'de davete katılan ayanların bir kısmı ile padişah ve merkez bürokratları arasında Sened-i İttifak imzalanmıştır.²⁷² Sened-i ittifakla, saltanatın ve hanedanın haklarının korunması yanında ayanların varlığı ve hanedanlığının kabulü ve korunması da ifade edilmiştir. Ayrıca ülkede asayişin sağlanması, isyanların önlenmesi, reayanın huzur ve güvenliğinin sağlanmasının esas olduğu, vergilerin adil alınması gibi konularda senette yer almıştır.²⁷³

Sened-i İttifak, siyasal olarak imparatorlukta gerçek teşkilatlı güçler olan ocak, ulema ve taşradaki hâkim ayanın devletin karar verme yetkilerini fiilen ele geçirme mücadelesidir. Büyük ayan devlet iktidarını kontrol altına almaya çalışmıştır.²⁷⁴ Osmanlı Devleti'nde ayanın ortaya çıkışı ve feodalleşme 18.yüzyıldan önce gerçekleşmiştir. Osmanlı'da ayan 18. yüzyılda daha da güçlenmiş ve devletin çökmeye başladığı devirde ticaret, tarım, asayiş ve savunmayı üzerine alarak boşluğu doldurmuştur²⁷⁵ ve iktidarı fiilen ele geçirmiştir. Aynı zamanda "bir eyalet özerkliği senedi olan Sened-i İttifak II. Mahmud'a zorla kabul ettirilen feodal âdemi merkeziyetçi sistemin en yüksek noktasıydı ve taşra ayanının haklarını resmen tanınmıştı".²⁷⁶ Sened-i ittifak hürriyetlerin

²⁷² Sened-i İttifak, karşılıklı hakların tanındığı bir sözleşme, ittifaknamedir. Padişah aynı zamanda en yüksek onay mevkii olarak hatt-ı hümayunla senedi onayladığı için senedi hukuki ve geçerli bir belge haline getirmiştir. Bkz. Ali Akyıldız, "Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak", *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), s.84-102; Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, C.XXVIII, S.112, Ekim 1964 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964), s.604-606.

²⁷³ Ali Akyıldız, "Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak", s.84-102; Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, s.604-606; Sened-i İttifak hakkında ayrıca bkz. Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Doğuşu, 1808-1975*, Mehmet Harmancı (çev.), (İstanbul: e Yayınları, 2000), s.26-27.

²⁷⁴ Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s.91.

²⁷⁵ 15.ve 16.yüzyılda da bunun öncüleri olan ve beylerbeyi ile sancakbeyini alt birimlerde temsil eden voyvoda, ayan, kadı naibi, subaşı gibi mahalli nüfuz sahibi kişiler vardır ve yerli aristokrasi her zaman taşranın hâkimi olmuştur ve ahali ile bürokrat lordlar arasında aracılık yapan ayan zümresi her zaman vardı ve bu yapıya 15.yüzyılda Akkoyunlular ve sonra Safeviler'de de başka adlar altında görmek mümkündür. Bkz. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.357-358.

²⁷⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.381; Sened-i İttifakın derebeylik sistemi olduğu ve feodaliteye benzediği E. Ziya Karal ve Halil İnalcık tarafından da kabul edilmektedir. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V*

ve parlamentarizmin gelişmesini sağlamayacağı gibi güçlü merkezi devletin varlığını tehdit etmiştir. Bu özelliği ile modern devlet yapısı ve ideolojisi ile de uyuşmamaktadır.²⁷⁷

Sened-i İttifak'la birlikte “*Sultan Fatih’in kurduğu mutlak monarşiye dayanan imparator ve merkezi imparatorluk düşüncesinin*”²⁷⁸ ortadan kalktığını söylemek mümkündür. Merkezi imparatorluk anlayışına uygun olmayan Sened-i İttifak ulus devlet anlayışına da uygun değildir. Sened-i İttifak Osmanlı Devleti’nde 16. yüzyılın ikinci yarısında başlayan “*toplumsal düzenin bozulması*” hadisesinin ulaştığı en son aşama olarak değerlendirilebilir. Sened-i İttifak bozulmuş düzenin resmen kabul edilmesi ve bu şekilde düzen yaratılmaya çalışılmasının ifadesidir. “*Bozulma sürecindeki eski düzenin düzeltilmesi sorunu ilk kez temelli bir siyasal kopuş sorunu olarak görülmeye başlandı... Yönetici kurul ile yönetilen toplum yapısındaki bozuluşun sonucu olarak meydana gelen derebeyi sınıfı ile devlet arasında bir uzlaşma ve sözleşme yaratma çabası doğar. Osmanlı padişah egemenliği yönetimini şimdiye değin başka hiçbir toplum birimine dayalı görmezken şimdi yeni çıkma bir sınıfla ortaklık kurma gibi (hiçbir uygulanma sonucu çıkarmamış olsa bile) doğmuş olan girişimle birlikte dış dünyadan kimi yenilikler alma çabasında belirdi*”. Bu durum aynı zamanda feodalleşme olarak görülmekle birlikte bu feodalite Avrupa’da görüldenden farklıdır ve amacı da hâkimiyetini tanımadığı padişahlık rejimi gibi bir devlet kurmaktır. Osmanlı Devleti o dönemde zayıflığından dolayı Sened-i İttifakı kabul etmiş ve ölü doğmuş bir belge²⁷⁹ olarak tanımlansa da Sened-i İttifak’ın ruhunun yaşadığını söylemek mümkündür. Osmanlı Devleti bütün çabasına rağmen Mısır’da, Arabistan’da, Türkiye’nin doğusunda, Arnavutluk, Yemen gibi yerlerde ayan-derebeyi benzeri yapılanmayı 19.yüzyılda ve hatta II. Meşrutiyet devrinde bile ortadan kaldıramamıştır.²⁸⁰ Bu konu ileriki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

Sened-i İttifakla öncelikle tebaa devletin tebaası olmaktan çıkmış, ayanın tebaası haline gelmiştir. Devlet tebaa üzerindeki hâkimiyetini, hükümlanlık haklarını yitirmiştir. Dikkatli bir

Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856), s.93; Halil İncalcık’a göre Sened-i İttifakla hanedan ve ayanın teessüs etmiş hakları ve durumları devletin keyfi hareketlerine karşı emniyet altına alınması ve yine ayanların kendilerine bağlı küçük ayan üzerindeki hâkimiyetinin tesisi ve her birinin idare ettiği sahanın tecavüze uğramaması ve haklarının babadan oğula irsi olarak devredilmesi gibi maddeler hanedanların fiilen kurulmuş feodal durumlarına daimi bir hukuki mahiyet kazandırma amacındaydı. Dolayısıyla bu özelliği ile senet modern devlete aykırıydı. Bunun yanı sıra tarihte ilk kez istibdat ve mutlakiyeti sınırlama gayesini güden hareket olarak da değerlendirilir. Ayan bu dönemde merkezi idarenin ve valilerin kötü yönetimine karşı halkın temsilcisi ve koruyucusu rolünü de alarak halk tarafından da desteklenmiştir. II. Mahmud tarafından belli başlı ayanlar ortadan kaldırıldıktan sonra onun mutlak ve merkezi otoritesine karşı koyabilecek kuvvet kalmamış ve istibdat devri başlamıştır. Ancak Sened-i ittifak o dönemki şartların ürünü olarak ileri bir devlet düzeni öngörmemektedir. Bkz. İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, s.607-609; aynı makale için bkz. Halil İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlioğlu(ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s.95-96.

²⁷⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.36.

²⁷⁸ İncalcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, s.110-111.

²⁷⁹ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.140-141.

²⁸⁰ II. Meşrutiyet devrinde Arnavutluk, Yemen gibi yerlerde devlet hâkimiyetinin tam tesis edilememesi ve yerel güçlerin varlığı hakkında bkz. *Mebusan Meclisi Zabut Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, 10. İnikad, 20 Teşrinisani 1326 (3 Aralık 1910), s.272 vd.

şekilde incelendiğinde Afrika'nın kuzeyi, Arap yarımadası, Anadolu'nun ve Rumeli'nin büyük kısmı ayan-derebeyi hâkimiyeti altında olup Osmanlı Devleti'nin mutlak hâkimiyeti oldukça sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla böyle bir ortamda devletin amacı doğaldır ki öncelikle hâkimiyetini tekrar tesis etmek, merkezi devleti padişahın şahsında yeniden kurmaktır. Uluslaşma gibi bir hadisenin gerçekleşmesini düşünecek ortam dahi bulunmamaktadır. Tebaanın devletin tebaası olmaktan çıktığı ortamda uluslaşma belki de en son düşünülecek bir politikadır.

1.6.2. Sultan II. Mahmud Dönemi Merkezileşme Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nde 19.yüzyılda gerçekleşen modernleşme faaliyetlerinin amacı merkezileşmeyi sağlamaktır. Padişaha bağlı ve sadık bir ordu yaratarak devletin, ayanlar ve ekonomik kaynaklar üzerinde hâkimiyet kurması amaçlanmıştır. Devleti dini ilkeleri ihlal ile suçlayan ayana Müslüman nüfus ile ulema destek vermiştir. Bu sebeplerden dolayı III. Selim ile başlayan modernleşme de başlangıçta halka hizmet götürmek değil siyasi amaçlar ön planda yer almıştır.²⁸¹

Sultan II. Mahmud, Osmanlı İmparatorluğu'nda mutlakiyetçi modernleşmeyi başlatmıştır. Bu dönemde mutlakiyetçi modernleşme zor şartlar altında gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Eski düzenin temel kurumlarının kaldırılmasına rağmen modern kurumların yani yenilerin kurulmasındaki gecikmeden kaynaklanan otorite boşluğu ulusal ve bölgesel ayaklanmalara sebep olmuş ve dış müdahalelerin başarılı olmasına katkıda bulunmuştur.²⁸² Bu dönemde halk ile devlet arasında yeni düzen kurmak yerine devletin sarsılan otoritesini kuvvetlendirmek amaçlanmıştır. Devletin dayandığı temellerde değişme olmamış, batının kuralları ve kurumları padişah otoritesinin tesisi için alınmıştır.²⁸³ Merkeziyetçiliğin en önemli amacı ayanların ve diğer asi unsurların ortadan kaldırılmasıdır.²⁸⁴ Sultan II. Mahmud döneminde merkezileşme adına en önemli gelişme ise ayan ve derebeyliğin ortadan kaldırılma girişimidir. Asıl hedef ise ayan değil derebeyleridir.²⁸⁵ Osmanlı Devleti, askeri bir güç olarak ayana ihtiyaç duyduğundan dolayı 1812'de harp bittikten sonra ve özellikle 1815'den sonra ayanı ortadan kaldırmaya başlamıştır. Ayana karşı saray, ulema, Bab-ı Âli bürokrasisi birleşmiş başkentin taşraya hâkim olmasına ve merkeziyetçiliğin geri getirilmesine çalışılmıştır. Fakat devletin ayanla mücadelesinde Anadolu ve Rumeli'de başarılar kazanıldıysa da Mısır valisi

²⁸¹ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum-Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s.79-80.

²⁸² Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.54-55.

²⁸³ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.143-144.

²⁸⁴ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s.23.

²⁸⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.156.

Mehmet Ali Paşa karşısında tam bir başarısızlık olmuştur. Bu başarısızlığın neticesinde imparatorluğu kurtarmak için başka bir çare olarak Gülhane hattı kabul edilmiştir.²⁸⁶

Bu dönemde Asya ve Afrika'daki Osmanlı eyaletlerinde ilk olarak bağımsızlık faaliyetleri görülmüştür. Bu hareketler, ulusal ve ulusçu bir fikre dayanmayan, yöneticileri o bölgenin yerlisi olmayan Osmanlı ve memluk askeri sınıfının üyeleri idi. Bu yöneticiler, devlet otoritesinin zayıflamasının neticesi olarak eyaletlerini fiilen bağımsızlaştırmaya çalışan Mısır valisi Mehmet Ali, Suriye Valisi Ahmet Cezzar, Bağdat ve Basra'nın memluk beyleriydi.²⁸⁷ Mısır Valisinin isyanı ideolojik bir ulusçuluğa dayanmamakla birlikte bağımsız bir devlet kurmak amacındaydı.²⁸⁸ Bunun yanı sıra Arabistan'da Vehhabilerin isyanı ortaya çıkmış ve

²⁸⁶ İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, s.97-99; ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.154-155; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.156; Balkanlar, Anadolu, Irak, Arap yarımadasından ayanın ortadan kaldırılması amacıyla yapılan faaliyetler hakkında ayrıca bkz. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II 1808-1975*, s.40-46; Kemal H. Karpat, ayanların ayaklanarak bağımsız devlet kurmak amacıyla oldukları fikrinin abartılı olduğunu, ayanların bağımsız devlet kurmak amacıyla olmadıklarını ve devlet tarafından tanınmak amacıyla olduklarını ifade etmiştir. Bkz. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum-Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s.76 vd; Fakat Niyazi Berkes, Tepedelenli Ali Paşa'nın, Arnavutluk'tan Ege'deki Rum Adalarına kadar olan bölgede bağımsız devlet kurmak amacıyla olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.156; Yine Yusuf Akçura, birçok ayanın isyanında milli hislerin ve bağımsız devlet kurmak amacının olduğunu ve genellikle gayr-i Türk unsurlara dayandıklarını belirtmektedir. Akçura'ya göre: "Tepedelenli Ali Paşa'nın hareketinde Arnavutların milli hislerinin daha müessir olduğu kabul olunabilir. Osmanlı Devletinden vezaret rütbesi almış olan bu Paşa, XVIII. asrın sonlarında, cenubî Arnavutları kendi idaresi altında toplayarak Osmanlı padişahına itaatsizlik göstermiş ve istiklâl sevdasına kapılmıştı... Napolyon devrinde Fransa Devletinden maddi ve manevi yardımda görmüştür. Bununla beraber, Tepedelenli isyanını dahi şuurlu bir hareketi milliye diye telakki etmek, vakaları çok geniş tefsir eylemekle kabildir"... "Bazı kavimlerin ayrılmağa müteveccih hareketlerinden bahs olunurken zikir edilen İşkodralı Mahmud ve Tepedelenli Ali Paşalarda bazı vasıfları itibariyle bu sraya, yani merkezi tanımayan valiler arasına ithal olunabilir. Diğer cihetten merkezi tanımayan valilerin de ekseriya gayr-i Türk kavimlere istinat ettikleri görülmektedir. Şimdi bahisleri geçen Pazvantoğlu ile Cezzar'ın dayandıkları kuvvet ekseriyetle gayr-i Türktür. Pazvantoğlu Sırlara istinat etmiştir; Cezzar Paşa'nın mesnedi olan kuvvet te, Boşnaklarla Arnavutlardı. Bu cihetle Pazvantoğlunun ve Cezzarın hareketlerine dahi, gayr-i Türk kavimlerin Türklere merbutiyet hislerinin azlığından istifade edildiği neticesi çıkarılabilir. Ve buna binaen, umumi olarak, bu inhilâl vetiresinde, milli his ve fikirlerin bir âmil olduğu kabul olunmalıdır. Fakat milli hislerin tesirini bulup göstermek kabil olmayan inhilâl hâdiseleri de yok değildir". Bkz. Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, s.33,36.

²⁸⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.38.

²⁸⁸ Edirne antlaşmasından sonra bağımsız Yunan Krallığının kurulması, Fransızların Cezayir'i işgali ile iki önemli toprak parçası kaybedilmiş ve bu durum milliyetçilik ile sömürgeciliğe örnek teşkil etmişti. Osmanlı Devleti'nin içten ve dıştan çözülmeye başlaması milletler ve emperyalist devletler üzerinde etki yapmıştır. Bu dönemde daha önce ayaklanarak Mısır valiliğini ele geçiren Mehmet Ali Paşa'da isyana başlamış ve bu isyanlar 1831'den 1840'a kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti bu isyanı bastıramamış ve mağlup olmuştur. Mesele ilk önce bir iç mesele olarak görüldüyse de büyük devletlerde bu meseleye dahil olarak ve hatta Rusya gibi Osmanlı Devleti'ni Mısır valisine karşı koruyarak, Fransa gibi isyanı destekleyerek, İngiltere gibi Mısır'ın güçlü bir vali eline geçmesini engellemeye çalışarak meseleye dahil olmuşlardır. Neticede Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın valiliği ve bu valiliği hanedanına devretmesini Osmanlı Devleti kabul etmek durumunda kalmıştır. Tepedelenli Ali Paşa isyanı da bu dönemde devleti meşgul eden ve zor durumda bırakan isyanlardandır. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.124-142; Mısır valisi ile gerçekleştirilen antlaşma 1808'de ayanla imzalanan Sened-i İttifaka benzer bir antlaşmadır ve bu antlaşma ile Mısır valiliği Mehmet Ali Paşa ve hanedanına devredilmiş ve devletin hâkimiyeti neredeyse ortadan kalkmıştır. Bu husus imzalamakla birlikte daha sonra Sened-i İttifakı uygulamayan ve ayanı ortadan kaldırmaya çalışan ve büyük oranda da başarılı olan II. Mahmud'un

bağımsızlık amaçlanmıştır.²⁸⁹ Mısır ve garp ocakları adıyla anılan Trablusgarp, Tunus ve Cezayir gibi Afrika'nın kuzeyindeki Osmanlı topraklarında 18.yüzyıl sonunda Osmanlı hâkimiyeti bulunmakla birlikte bu zayıf bir hâkimiyetti. Mısır'da kölemenler valinin yanında iktidarı paylaşan ama asıl güç konumunda iken ocaklarda ise sayıları çok az Türk yönetici ve yeniçeri bulunmakla birlikte asıl hâkimiyet dayı ünvanlı yerel yöneticilerde idi ve devlete bağlılık çok azdı.²⁹⁰ Bu durum 19. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin hem ulusçu isyanlar hem de derebeyi ve valilerin isyanıyla uğraştığını ve imparatorlukta bir otorite boşluğu olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda oldukça geniş bir coğrafyada resmi olmasa da fiilen hâkimiyetin yitirildiğini ve devletin hâkimiyeti altındaki tebaasında azaldığı görülmektedir. Sultan II. Mahmud'un en önemli amacı da bu otorite boşluğuna son vermek, merkezi devleti tesis ederek tüm gücü başkente ve kendi sahsına yani makamına toplamak olmuştur.

1.6.3. Yunan İsyanı: Avrupa Devletlerinin Müdahalesi ve Sonuçları

Sultan II. Mahmud döneminde başlayan Yunan isyanına Fransa, İngiltere ve Rusya destek vermiş, 20 Ekim 1827'de Navarin'de Osmanlı donanması imha edilmiş, Rusya 28 Nisan 1828'de Osmanlı Devletine savaş ilan ederek Yunanistan'ın özerkliğini talep etmiştir. Neticede Osmanlı Devleti Rusya karşısında mağlup olmuş ve Rusya ile imzalanan 14 Eylül 1829 tarihli Edirne antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığı, Sırbistan ve Prensliklerin (Eflak-Boğdan=Romanya) Rus koruması altında özerklikleri sağlanmıştır.²⁹¹ Osmanlı Devleti askeri gücü ile isyanı bastırdığı Sırbistan'a Rus tehdidi ve baskısı yüzünden özerklik, Yunanistan'a bağımsızlık vermek zorunda kalmıştır. Navarin baskını ve yaşanan diğer hadiseler *"bir bakıma, daha sonra Osmanlı içişlerine karışarak yüzyılın geri kalan bölümünde imparatorluğu emperyalist emellerin bir kuklası haline getiren Avrupa müdahalesi için bir örnek de oluşturulmuş oluyordu"*.²⁹²

politikasına da terstir ve bir geriye dönüştür. Aynı zamanda ayan ve derebeyini ortadan kaldırmaya çalışan merkezileşme politikasının başarısızlığına da bir kanıttır. Ayrıca Sened-i İttifak'ın ruhunun yaşadığı şekilde de değerlendirilebilir. Sened-i İttifak metni için bkz. Akyıldız, "Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak", s.84-102.

²⁸⁹ Kemal H.Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Dilek Özdemir(çev.), (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006), s.18; Vehhabi isyanının liderleri Osmanlı yöneticileri olmayıp bölge halkındandı ve bu özelliğiyle diğer ayaklanmalardan ayrılmaktadır. Osmanlı daha doğrusu Türk karşıtlığı temelinde milli bir hareket olup Arap yarımadasında Osmanlı hâkimiyetini ortadan kaldırarak bilhassa 18.yüzyılla birlikte bağımsız devlet kurmak amaçlanmış ve bu faaliyetler 19.yüzyılda artmıştır. Bu dönemde hutbelerden padişahın ismi dahi çıkartılarak ve bölgedeki Osmanlı yöneticileri etkisiz kılınarak bağımsız Arap devleti kurulmaya çalışılmıştır. Bkz. Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.21-25.

²⁹⁰ "Akdeniz'in cenup sahillerini tutan ve ahalisinin ekseriyeti Türk olmayan Cezayir, Tunus ve Trablus kıt'aları, XVIII. asır nihayetlerinde, nazari olarak İmparatorluğun aksamından sayılıyor idilerse de fiilen saltanat merkezinin hükmü altından çıkmış gibi bir vaziyette bulunuyorlardı". Bkz. Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.25-31.

²⁹¹ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II 1808-1975*, s.58-61; Yunan ayaklanmasına Fransa, İngiltere ve Rusya'nın verdiği destek ve Osmanlı-Rus Savaşının sonuçları hakkında ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.118-121.

²⁹² Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II 1808-1975*, s.59.

Bunun yanısıra Yunan isyanı sırasında Sisam adasında da ayaklanma belirtileri görülmüş ve bu eylemi yatıştırmak amacıyla II. Mahmud devrinde 1832’de büyük devletlere de bildirilerek Sisam’a özerk bir yönetim verilmiştir.²⁹³ Bu şekilde yabancı devletlerin siyasi ve askeri desteğini de yanına alan Osmanlı tebaası gayr-i müslimlerin özerklik ve bağımsızlık mücadeleleri 19. yüzyılda artarak devam etmiştir. Dış destekle güçlenen ve gelişen “ulusçuluk 19.yüzyılda Osmanlı Devletinin de en önemli meselesi olmuş ve devletin dağılma ve çöküşünü hızlandırmıştır”.²⁹⁴ 19.yüzyıla kadar, Osmanlı memleketlerinde isyan ve ihtilaller gerçekleşmekle birlikte bu hareketlerde nadiren Osmanlıdan ayrılarak bağımsız devlet kurmaya cesaret edilebilmiştir. 19.yüzyıla birlikte bazı Osmanlı tebaası dini ve millî bağımsızlık iddiaları ile ortaya çıkmış, Avrupa Hristiyan devletlerinin yardım ve müdahalesi ile bağımsız olmaya başlamışlardır. Osmanlı Devleti’nin dağılması denen bu hadise önce Hristiyan kavimlerde başlamış daha sonra Müslüman kavimleri de etkileyerek neticede Osmanlı Devleti’nin yıkılması ile sonlanmıştır.²⁹⁵

1.6.4. Rusya ve Avrupa Devletleri: Osmanlı İç İşlerine Müdahaleleri ve Islahat Talepleri

18.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti zayıflamaya başlamış ve bu süreçte güçlenen Avrupa, Osmanlı Devleti’ni mağlup ederek topraklarını ele geçirmeye başlamış ve aynı zamanda Osmanlıları ve bilhassa Türkleri medeniyetin gerileticisi şeklinde suçlayarak Avrupa’dan çıkarmak istemiştir.²⁹⁶

İngiltere, Fransa ve Rusya ile birlikte Yunan ayaklanmasını desteklemiştir ve Yunanistan’ın bağımsızlığını sağlamasına katkıda bulunmuştur.²⁹⁷ 19.yüzyılda Avrupa’da ve özellikle İngiltere’de Türk düşmanlığı artmıştır.²⁹⁸ 1824’te Yunan isyanı devam ettiği dönemde İngiltere’de temel düşünce Yunanistan’ın bağımsızlığa kavuşmasını temin etmek ve bu konuda Rusya’nın önüne geçerek Rus himayesini ortadan kaldırmaktır.²⁹⁹ Aynı şekilde Yunan isyanına destek vermenin gerekçesi de ortaya konmuştur. Bu fikir bundan sonraki dönemde de Osmanlı

²⁹³ İlber Ortaylı, “II. Abdülhamid Döneminde Anayasal Rejim Sorunu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleleri I* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2004), s.204-205.

²⁹⁴ Armaoğlu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.41-42.

²⁹⁵ Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.11.

²⁹⁶ Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.118.

²⁹⁷ Avrupalı devletler olan Rusya, Fransa ve İngiltere tarafından Osmanlı Devleti’ne karşı gerçekleşen Yunan isyanında Osmanlı donanması Navarin limanında mağlup edilerek 57 gemi batırılmış ve 8000 asker şehit edilmiştir. Bu girişimle Yunanistan’ın bağımsızlığına büyük katkıda bulunmuşlardır. Bkz. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.58-59; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.118.

²⁹⁸ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.66 vd; Türk düşmanlığı 18.yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti hizmetinde askeri yapıyı modernleştirme işinde görev yapmış ancak asıl görevi Fransa adına Osmanlı coğrafyasının haritasını çizmek olan Baron de Tott’ta daha açık bir biçimde görülmektedir ve bu fikirler onun sayesinde Avrupa kamuoyuna yayılmıştır. Bkz. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.90, dipnot 29; Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.23.

²⁹⁹ Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, Can Yücel (çev.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s.44 vd.

Devletine gayr-i müslimler lehine ıslahat yapılması yolundaki baskıların da temeli olan ve Osmanlı ıslahatlarına da doğrudan etki eden bir fikirdir. Aynı zamanda Fransız ve Rus fikirlerine de benzemektedir. Fransa, Mısır ve Suriye'yi işgal girişiminde Osmanlı idaresini baskıncı bir idare olarak tanımlayıp hürriyet getirdiğini ve Mısır'ın Mısırlıların hâkimiyetinde olması gerektiğini belirtmişti.³⁰⁰ İngiltere'nin fikri ise şu şekildedir: “*Türkler, Yunanistan'daki insan haklarına aykırı düşen idareleri yüzünden uygar uluslar topluluğunun dışına çıkmışlardır. Dolayısıyla Yunanlılar, uygar çerçeveler içinde yürütülen meşru bir otoriteye karşı değil, uygarlık dışı bir tiranlığa karşı cephe almaktadır, şu halde Yunanlıların lehine müdahaleye girişmek uluslararası yasaları çiğnemek değil, aksine ahlaki bir ödevdir*”.³⁰¹ Bu fikir ilerideki bölümlerde göreceğimiz gibi Mustafa Reşid Paşa'yı da etkilemiş bir fikir gibi görünmekte ve Reşid Paşa'nın değerlendirmesinden de Osmanlı yönetimini uygar olmadığı şeklinde değerlendirme yaptığı ve uygarlaşma gerçekleşirse İngiltere desteğinin kazanılacağı şeklinde bir fikre sahip olduğu görülmektedir.³⁰² İngiltere'nin bu zemindeki siyaseti çerçevesinde siyasi ve iktisadi menfaatleri adına Osmanlı gayr-i müslim tebaasına yönelik ıslahat talepleri 19.yüzyılda artarak devam etmiş ve bu durum bilhassa Tanzimat Fermanı'nı ve sonrası dönemin ıslahatlarını büyük ölçüde şekillendirmiştir.³⁰³ Rusya ve Fransa'da benzer gerekçelerle bilhassa Tanzimat Fermanı sonrasında gayr-i müslim tebaa lehine ıslahat taleplerinde bulunmuşlardır.

Avrupa'nın ulusçu eylemleri ortadan kaldırmaya çalıştığı dönemde Osmanlı Devleti ulusalcı ayaklanmalar neticesinde parçalanmaya başlamıştır. Avusturya, Prusya ve Rusya kendi hâkimiyetleri altındaki toplulukların ulusçu faaliyetlerini ortadan kaldırmak için yoğun mücadele ederken Osmanlı Devleti'nin ulusçu fikirlerle ayaklanan tebaasını desteklemişlerdir.³⁰⁴ Ancak Avrupa'nın Yunan isyanına destek vermesi, Viyana Kongresi'nde alınan kararlara aykırı olarak hareket etmesinin sebebini devrin Avusturya Başbakanı Prens Metternich, isyan edenlerin Hristiyan olması ve İslâm devletinin idaresinden kurtulmak

³⁰⁰Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.121-122; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s.18; Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, s.71-73; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.101-102.

³⁰¹Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s.47; İngiltere'nin “Yunanistan lehine müdahaleye girişmek uluslararası yasaları çiğnemek değil ahlaki bir görevdir” şeklinde ifade ettiği fikir 1815 Viyana Kongresi'nde alınan ve Avrupa'da o döneme kadar olan devlet yönetim anlayışının devamı, devletlerin sınırlarının değişmemesi ve bizzatıhi ulusçu isyanlarla devletlerin dağılıp yeni devletlerin kurulmasının engellenmesi kararının Osmanlı'ya karşı uygulanmaması ve Yunan isyanının desteklenmesini meşrulaştırmaya yönelik bir fikirdir. 1815 tarihli Viyana Kongresi hakkında bkz. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.7-9.

³⁰² Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, C.XXVIII, S.112, Ekim 1964, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964, s.592; Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.296; Bayram Kodaman, “Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Elçilikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), s.73-74.

³⁰³ Bu konuda İngiltere'nin Osmanlı Devletinde uzun süre görev yapmış elçisi Canning'in faaliyetleri hakkında bkz. Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*.

³⁰⁴Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.47-48.

istemeleri olarak değerlendirmektedir. Bundan dolayı Hristiyan devletlerin tebaası ve bunların isteğiyle devletleri isyana destek vermişlerdir.³⁰⁵ Dolayısıyla Reşid Paşa'nın meseleyi yanlış değerlendirdiğini söylemek mümkündür.

Rusya ve Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'ne yönelik politikaları ile kendi askeri, siyasi, iktisadi, dini menfaatlerine uygun bir Osmanlı düzeni yaratmak amacındadırlar. Bu politika Osmanlı iç siyasetine de yön ve şekil vererek birçok sahada ıslahat adı altında değişikliklerin yapılmasını talep edecek ya da gerçekleştirecektir. Genel olarak Osmanlı Devleti kendi iradesiyle pek fazla bir ıslahat yapamayacaktır, yaptıkları ise Nizam-ı Cedit örneğinde olduğu gibi Avrupa desteği de işin içinde olduğu halde ortadan kaldırılmıştır.

Yunan isyanı, Osmanlı-Rus Savaşı, Yunanistan'ın bağımsızlığı gibi olaylardan sonra Osmanlı Devleti'ni meşgul eden önemli olay ise Mısır'ın Müslüman valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı olmuştur. Yunan isyanında Osmanlı Devleti'ne yardımları karşılığında söz verilen Girit valiliğinin verilmemesi hadisesi savaşa sebep olmuştur.

Mehmet Ali Paşa ayaklanarak 1833'te Osmanlı ordularını mağlup etmiş ve Mısır valisinin Mısır ve Girit valilikleri onaylanmış, oğlu İbrahim Paşa'ya da Şam ve Halep valilikleri ile birlikte Adana mutasarrıflığı verilmiştir. 1839'da ise Osmanlı Devleti Suriye'ye tekrar hâkim olmak için Halep üzerine askeri harekâta başladıysa da Osmanlı kuvvetleri yine Mısır Valisinin kuvvetlerine mağlup olmuş (24 Haziran 1839), 30 Haziran 1839'da Sultan II. Mahmud vefat etmiştir.³⁰⁶

1.6.5. II. Mahmud Dönemi (1808-1839) İç Politika

Sultan II. Mahmud dönemiyle ilgili olarak bazı yazarlar bu dönemde Osmanlı ulusu yaratma çabasının başladığını ifade etmiş ve bu fikre Osmanlılık-Osmanlıcılık adını vermişlerdir. Aşağıda geniş bir şekilde ele alacağımız gibi bu dönemde devletin icraatlarından ziyade II. Mahmud'un gayr-i müslim tebaa ile alakalı bir sözü ile birlikte yeni kurulan ordu Osmanlı ulusu yaratmaya örnek gösterilmektedir. II. Mahmud'un sözünü temel alan bu görüşlerde Tanzimat dönemi devlet adamlarının da birtakım sözleri yine örnekler arasında yer almakta ve bu sözler üzerinden değerlendirmeler yapılmaktadır. Aynı şekilde ilerideki kısımlarda ele alacağımız gibi Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Galatasaray Sultanisi'nin kuruluşu, Osmanlı Tabiiyet Yasası, I. Meşrutiyet gibi bir takım hadiseler de Osmanlı Devleti'nin ulus inşasına bazı yazarlar³⁰⁷ tarafından örnek gösterilmektedir. Bu yazarların

³⁰⁵ Cemil Bilsel, "Tanzimatın Harici Siyaseti", *Tanzimat II* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.670.

³⁰⁶ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.61-63, 80-81.

³⁰⁷ Bu konu başlıkları tez çalışmasında ayrı başlıklar halinde ele alındığından dolayı konuyla ilgili olarak ortaya konan görüşler yeri geldikçe metinde ve dipnotta gösterilecek ve devrin hadiseleri bu fikirlerde incelenerek toplu bir biçimde ele alınacaktır. Dolayısıyla burada toplu bir şekilde bu yazarların eserleri ele

bazıları Osmanlı son döneminin önemli fikir adamlarıdır. Bunlardan en önemlisinin Yusuf Akçura olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu meselede Yusuf Akçura fikirleriyle araştırmacıların Osmanlı milleti yaratılmaya çalışıldığı şeklindeki fikirlerine temel referans durumundadır ve Üç Tarz-ı Siyaset adlı eseri temel başvuru eseri olmuş denebilir. Yusuf Akçura fikirleriyle 20.yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı fikir hayatının üzerinde yoğun bir şekilde durduğu Türklük, Osmanlılık ve İslâmlık adını verdiği fikirleri ortaya atmış ve bu fikirler etrafında bir tartışmayı başlatmıştır. Bu fikirler II. Meşrutiyet döneminin en fazla tartışılan fikirleri arasında yer almıştır. Yusuf Akçura ve diğer fikir ve devlet adamlarının II. Meşrutiyet dönemi fikirlerini ilerideki bölümlerde ele alacağımız için burada sadece Yusuf Akçura'nın ve diğer araştırmacıların II. Mahmud dönemiyle başladığını ifade ettikleri Osmanlılık ve Osmanlı milleti yaratma fikirlerini ele alacağız.

Yusuf Akçura'ya göre Fransa'da görülen millet oluşumu Osmanlı Devleti'ni II. Mahmud döneminde etkilemiş ve Fransa'nın soy ve ırk dışındaki vicdani isteğe dayalı milliyet anlayışı iyice anlaşılmadan ve aldanarak benimsenerek devletin ırk ve dini farklı tebaasını serbestlik ve müsavat, emniyet ve karşılıklı dostluk ile mecz ve terkip edip tek bir millet haline getireceğine inanılmıştır.³⁰⁸ Yusuf Akçura'nın çağdaşı ve onunla fikri tartışmaya giren Ali Kemal ise Osmanlı Devleti'nin Osmanlı milleti yaratma siyaseti olmadığını ve bunu hiçbir zaman düşünmediğini ifade etmektedir.³⁰⁹ Adı geçen iki yazarın fikri tartışması II. Meşrutiyet devrinde Üç Tarz-ı Siyaset ve Milliyet Meselesi başlığı altında ileriki sayfalarda ayrıntılı bir biçimde ele alındığından burada bu bilgiyle yetinmekteyiz.

Sultan II. Mahmud devrinde ulus inşasının başladığını ifade eden diğer fikirlere bakacak olursak İsmail Kara'ya göre:

“Osmanlılık fikri, ciddi olarak ilk defa II. Mahmud zamanında bir Osmanlı milleti vücuda getirmek gayesiyle savunuldu. Osmanlı Devleti tebaasından Türk olmayan müslim ve gayrimüslim unsurlar arasında, büyük ölçüde dış tahrikler, bir ölçüde de batıda gelişen milliyetçilik fikirlerinin yayılması neticesinde meydana gelen kıpırdanmalar, istiklâl temayülleri devleti böyle bir siyaset izlemeye zorladı ve “ittihad-ı anasır”a, imtizac-ı akvâm’a birinci siyasi mesele olarak önem verildi. II. Mahmud’un “ben tebaamdaki din

alınarak kaynak gösterilmemiştir. Bunun yanısıra tez çalışmasının tez yazım metodu ve kaynakların değerlendirilmesi kısmında çalışmamızla alakalı olan ana kaynak, araştırma eserleri, doktora ve yüksek lisans tezleri ile makalelerden bir kısmı kısa bir değerlendirmeye tutulmuştur. Bu çalışmaların büyük çoğunluğu da Osmanlı Devleti'nin Osmanlılık adı verilen politika ile Osmanlı milleti inşa etmek şeklinde bir politikaya sahip olduğunu ve bu siyasetin II. Mahmud devriyle başladığını ifade etmektedirler. Bu çalışmalarda yine genel olarak Yusuf Akçura ve bizimde ilerideki sayfalarda görüşlerini ele alarak değerlendirme yaptığımız yazarların fikirleri referans gösterilmiştir. Dolayısıyla Yusuf Akçura'nın fikirleri ile araştırmacılar için temel bir başvuru kaynağı olduğunu söylemek mümkündür. Bu yüzden ana kaynaklar ve temel başvuru eseri haline gelmiş çalışmalar üzerinden değerlendirmelerimizi yapmayı uygun görmekteyiz.

³⁰⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Enver Ziya Karal (yay. hzl.) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), s.20.

³⁰⁹ Ali Kemal'in Yusuf Akçura'ya cevabı için bkz. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.37-40.

farkını câmi, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim” sözü bu siyasetin boyutlarını göstermektedir”.³¹⁰

Azmi Özcan’da benzer fikirlere sahiptir. Azmi Özcan’a göre:

“1789 Fransız ihtilali ve Napolyon savaşları sonrasında yaygınlık kazanan tarihi ve sosyolojik verilere göre çağdaş anlamda millet tanımına giren halkların yaşadıkları topraklar üzerinde kendi devletlerini kurmak istemeleriyle ilgili faaliyetler özellikle imparatorluk yapılarını milli devletlere ayırma tehdidi altına sokmuştu. Osmanlılık, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren böyle bir gelişmeyi önlemeye yönelik siyasi akım olarak ortaya çıkmıştır. Bu akım, Avrupa’da yayılan milliyetçilik fikirlerini önceleri aynı etnik yapıdaki unsurların ittifadı şeklinde yorumlayıp bunu bir Avrupa meselesi olarak değerlendirmiş, Sırp isyanı ve bağımsızlıkla sonuçlanan Yunan isyanından sonra Balkanlar’daki hristiyan uyruklarının Avrupa’dan aldığı destekle yoğunlaşan bir şekilde ayrılıkçı temayüller sergilemeye başlamaları karşısında ise bunun Osmanlı toplum yapısının mevcut hali içinde durdurulamayacağını görmüştür. Böylece daha geniş muhtevalı bir Osmanlı kimliği oluşturulması kaçınılmaz olmuştur”.³¹¹

Azmi Özcan’da fikirlerine temel olarak II. Mahmud’un sözünü ortaya koymaktadır. Azmi Özcan’a göre, II. Mahmud’un 1826’da ifade ettiği “*ben tebaamın Müslümanını camide, hristiyanını kilisede, musevisini havrada farkedirim, aralarında başka bir fark yoktur sözü Osmanlılık kavramının ana noktalarını temsil eder. Bu şekilde “eski sistemin değiştirilmesini ve yenilenmesini öngören Tanzimat projesinin toplum modeli”dir.*³¹² Burada Osmanlılık politikası Tanzimat projesi ve devletin kendi arzusuyla ortaya koyduğu bir politika olarak değerlendirilmektedir.

Bunların yanı sıra Kemal H. Karpat tarafından da Sultan II. Mahmud’un sözü referans gösterilerek:

“Osmanlılık, devletin sosyo-politik rolünü, sosyal ve dinsel gruplar arasında bir hakem, statükosunun sürdürücüsü ve nizam-ül âlemin koruyucusu durumunu ortadan kaldıran ve bu sebeple Türklerin modern kimliği ve ülkesinin temelini oluşturan, üniter bir devletin kurulması için gerekli olan laikliği benimseyen bir kavram olarak basit bir şekilde II. Mahmut tarafından ifade edilen bir fikirdi. II. Mahmut’un bir kişi kilisede Hristiyan, camide Müslümandır ama buraların dışında herkes benim uyruğumdur sözü bunun örneğidir. Sultanın amacı devleti belli bir toprağa bağlı bir millete dayandırmak ve inanç, dil ve etnik köken farklarından bağımsız olarak sultana ve devlete sadakati sağlamaktır. Sonunda 1864 tarihli vatandaşlık kanununun kabul edilmesiyle halk sultanın uyruğu olmaktan çıkarak Osmanlı Devleti’nin vatandaşı haline geldi ve bu statü değişikliğiyle Osmanlılık somutluk kazanmış oldu”³¹³ şeklinde tanımlanmıştır.

Kemal H. Karpat’ın değindiği vatandaşlık kanununu daha sonraki bölümlerde geniş bir şekilde ele alacağız ancak 1869 tarihli Osmanlı Tabiiyet Kanunu da vatan kavramına

³¹⁰ İsmail Kara, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi Metinler Kişiler 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), s.27-28.

³¹¹Azmi Özcan, “Osmanlılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ânsiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik> erişim tarihi 25.08.2019.

³¹²Azmi Özcan, “Osmanlılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ânsiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlicilik> erişim tarihi 20.01.2019.

³¹³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Güneş Ayas (çev.), (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), s.22-23.

dayanılarak uluslaşma amacıyla değil, o dönemde bilhassa gayr-i müslim Osmanlı tebaasının tabiiyet değiştirmesini ve bu sebeple Avrupa devletlerinin müdahalesini engellemeye çalışan bir kanun³¹⁴ olarak değerlendirmek gerekmektedir. Ancak ileride de görüleceği gibi Kemal H. Karpat'ın devleti belli bir toprağa bağlamak şeklinde ifade ettiği fikirdeki toprak yani bugünkü anlamıyla vatan fikri Sultan Mahmud döneminde bulunmayan bir fikirdi ve bazı resmi belgelerde “hubb-ı vatan”³¹⁵ şeklinde ve yine o dönemde bazı kişiler tarafından da kullanılmakla birlikte³¹⁶ 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı döneminde Ahmet Cevdet Paşa'nın da geniş bir şekilde ele alıp işlediği gibi vatan fikri mevcut olmayıp kabul görmemiştir.³¹⁷ Bununla birlikte Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin İnkılâp gazetesinde vatan fikri batıdaki anlamıyla ele alınmış ve tüm tebaanın vatana sahip çıkması gerektiği ifade edilmekle birlikte vatan fikri Osmanlı'da Türk-İslâm toplum geleneğinde mevcut değildi.³¹⁸ Osmanlı'da vatan anlayışının bulunmadığı Kemal H. Karpat tarafından da ilerideki satırlarda ifade edilmekte ve vatan anlayışının Namık Kemal'in de etkisiyle Müslüman Türkler arasında daha sonra geliştiği belirtilmektedir.³¹⁹ Aynı şekilde Osmanlıcılığın üniter devleti kurmak için gerekli olan laik bir fikir olduğu tezi de en fazla tartışılması gereken konudur. Osmanlı Devleti'nde laiklik devletin benimsediği bir ideoloji olmamıştır. Devletin millet sistemini çöküşe kadar muhafaza ederek tebaasını din ve mezhep ayrımına göre yönetmesi laikliği benimsemediğinin en önemli göstergesidir.³²⁰ Aynı şekilde şeriat temel belirleyici olarak Tanzimat sonrasında hâkimiyetini muhafaza etmiş devlet laikliği benimsememiştir.³²¹ Kemal H. Karpat'ta: “1860'lardan sonra Osmanlı milleti terimi devletin bütün vatandaşlarından ziyade esas olarak Müslümanları içine aldığı gerçeği gitgide belirginleştirdi. Kültürel ve dinsel anlamda özerk dini cemaatlerin aynı topraklar üzerinde bir arada yaşadığı ve insanların tek kimlik nosyonunun din olduğu eski millet sisteminin bütün

³¹⁴ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, Osman Akınhay (nşr.) (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005), s.273-274; Hatice Güzel Mumyılmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013), s.53.

³¹⁵ II. Mahmud devrinde 1838'de Meclis-i Umûr-ı Nâfi'anın (Yararlı İşler Meclisi) eğitimle ilgili layihasında cehaletin sonucu olarak “ve sayesinde oldukları devletin ve hubb-ı vatan ne olduğunu bilmeyecekleri” ifade edilmiştir. Bkz. Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi', *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraatı XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Taceddin Kayaoğlu (yay. hzl.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001), s.7 vd.

³¹⁶ Ahmet Hamdi Tanpınar'a göre Mustafa Sabri Efendi, Şinasi ve Namık Kemal'den önce hubb-ı vatan ve millet mefhumlarını kullanmış ve bu iki şahıs Mustafa Sabri Efendi'den esinlenmişlerdir. Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), s.135.

³¹⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, Yusuf Halaçoğlu (hzl.), (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), s.113-115; ayrıca bkz. Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s.278-280.

³¹⁸ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s.278.

³¹⁹ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, s.23-24.

³²⁰ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.201.

³²¹ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.29; Sadri Maksudi Arsal, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.92; Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.173, 206-207.

vatandaşlarından homojen laik siyasal kültür ve kimliği paylaşmasını bekleyen toprak esasına dayalı bir üniter devlet sistemi içinde uygulanması mümkün değildi”³²² şeklindeki değerlendirmesiyle millet sisteminin varlığının ortaya çıkardığı engelleri kendisi de ifade etmektedir. Aynı şekilde Kemal H. Karpat’ın “*Sultanın amacı devleti belli bir toprağa bağlı bir millete dayandırmak*” fikri ise o devre uygulanamaz bir fikirdir ve aksine aşağıda geniş bir şekilde ele aldığımızda göreceğimiz gibi II. Mahmud devleti hilafetle birlikte Müslüman tebaaya dayandırmak istemiştir.

Yavuz Abadan, II. Mahmud’un sözünü “dini ayin haricinde tebaasından hiçbirini diğerinden ayırmak istemediğine vazıh bir delildir” şeklinde değerlendirerek bu sözü dini müsamaha ve müsavata örnek göstermektedir.³²³

Yavuz Ercan’a göre farklı etnik kökene ve dinlere mensup gayr-i müslimler uzun bir süre İslâm hukukunun kendileri ile alakalı hükümleri ve devletin çıkardığı örf, kanunlar sayesinde belli bir düzende yaşamışlar ve bu düzen 19.yüzyılda bozulmaya başlamıştır. Bunun üzerine Sultan II. Mahmud malum sözüyle düzeni yeniden kurmaya çalışmışsa da başarılı olamamıştır. Bunun sonucu olarak devlet, daha etkili ve gelişmiş bir düzen kurmaya çalışmış ve 19.yüzyılın ikinci yarısında millet sistemi ortaya çıkmıştır.³²⁴

Yukarıda görüldüğü gibi II. Mahmud dönemi ile alakalı olarak Osmanlı Devleti’nin Osmanlılık ya da Osmanlılık şeklinde tanımlanan ve Osmanlı ulusu yaratma çabası olarak izah edilen fikirlerin temelinde genel olarak Sultan II. Mahmud’un bir sözü örnek olarak gösterilmekte ve bu söz ile Osmanlı ulusu yaratma çabasının başladığı ifade edilmektedir. Sultan Mahmud’un iktidarının son senelerinde söylediği bu söz “*..ben tebaamın müslümanı câmide, hıristiyanı kilisede, musevisini de havrada fark ederim, aralarında bir güne fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi benim hakiki evlatlarımdır*”³²⁵ şeklindedir. II. Mahmud’un bu sözü önemli olmakla birlikte o dönemde Hariciye Nazırı olan Mustafa Reşit Paşa tarafından yabancı elçilerle hükümdarın görüşmesi sırasında ve hükümdarın görüşmeyi kısa keserek sonlandıracağı esnada hükümdara söylettirilmiştir. Böylece Avrupa’nın takdirini kazanmaya çalışmıştır.³²⁶ Mustafa Reşit Paşa bu şekilde çeşitli dinlere mensup tebaası arasında daha fazla eşitlik sağlaması için padişahı teşvik

³²² Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, s.23-24.

³²³ Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanının Tahlihi”, *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.47-48.

³²⁴ Yavuz Ercan, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı Ansiklopedisi IV Toplum*, Güler Eren (ed.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.198.

³²⁵ Reşad Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s.99-100.

³²⁶ Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s.99-100; Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C. 1-2* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), s.415; ayrıca bkz. Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, s.595-596.

etmekteydi ve bu sözleri söylettirmişti.³²⁷ Bu durum bu sözün daha önceden hükümdar tarafından düşünülmemeyen ve o esnada hükümdara telkin edilen ve Avrupa'nın desteğini almaya çalışan Mustafa Reşit Paşa'nın eseri olduğunu göstermektedir. II. Mahmud'un bu sözü neredeyse tek başına Osmanlı Devleti'nin Osmanlı ulusu yaratma siyasetinin kanıtı olarak sunulmaktadır. Ancak bu sözün söylenme zamanı, şekli ve devlet politikasını yansıtır yansıtmadığı ve devrin siyaseti pek fazla ele alınmamaktadır. Engelhard, bu söze atıfta bulunarak farklı bir değerlendirme yapmıştır. Engelhard, II. Mahmud'un Avrupa'yı örnek alan ve ülkesini o düzeye getirmeye çalışan bir hükümdar olarak gayr-i müslimlere, Müslümanlarla eşit haklar tanımadığını, o güne kadar olan durumun devam etmesi konusunda inat ettiğini ifade etmiştir.³²⁸ Reşat Kaynar'da Engelhard'a atıfta bulunarak malum sözlerdeki büyük fikirlerin gerçekten inanılarak söylenmediğini ifade etmiştir.³²⁹ Enver Ziya Karal'a göre bu sözler silik te olsa halkın kanun önünde müsaviliğini sağlamaya yöneliktir.³³⁰ Tarık Zafer Tunaya ise bazı uygulamalar ile birlikte bu sözü ferdi hürriyet rejiminin kurulması yolunda bir adım olarak değerlendirerek din ve vicdan hürriyetinin ifadesi olarak değerlendirmiştir.³³¹ Niyazi Berkes ise *"Müslümanların, Yahudilerin, Hristiyanların ancak camide, havrada, kilisede farklı oldukları, devlette eşit oldukları yollu sözlerin arkasında Avrupa diplomasisinin yarattığı olan "millet sisteminin" uluslara bölünme biçiminde yorumlanmasını önleme özlemi yatmakta ancak önleyememiştir"* şeklinde değerlendirmiştir.³³²

Reşid Paşa'nın 1838'de II. Mahmud'a elçilerin huzurunda bu sözü söyletmesi sözü önemli hale getirmektedir. Bu dönemde Avrupa devletleri Osmanlı idaresinden sürekli şikâyet etmekte ve ıslahat taleplerinde bulunmaktaydı. Fransa, Osmanlı Devleti'ne batı medeniyetine ve Avrupa devletleri hukukuna girmesini tavsiye ederken İngiltere'de geniş ve ameli bir ıslahat planının uygulanmasını istemektedir.³³³

İngiltere, Yunan isyanına destek vermesinin gerekçesini Türk yönetiminin uygar olmaması olarak ifade etmişti.³³⁴ İngiliz elçisi Cannig'te ısrarlı bir şekilde Osmanlı idaresini uygar olmamakla, baskıcı olmakla suçlamış ve bu suçlamalarını her zaman devam ettirmiştir. Canning, Osmanlı'nın Avrupa uygarlığının nimetlerinden faydalanarak kurtulabileceğini ve

³²⁷ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II 1808-1975*, s.91.

³²⁸ Edouard Philipppe Engelhard, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, Örgen Uğurlu, Nurer Uğurlu (çev.), (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2010), s.77.

³²⁹ Engelhard'ın yorumu: *"Sultan Mahmut'un hayatının sonlarına doğru söylediği şu " bundan böyle tebaamdan Müslümanları ancak camide, Hristiyanları kilisede, Musevileri havrada tanımak isterim" sözlerindeki fikri ulvinin hakikaten terceman-ı efkâr olması hakikatten baid değildir.."* Bkz. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, s.100.

³³⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.152.

³³¹ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.26.

³³² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.176.

³³³ Karal, *"Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi"*, s.594.

³³⁴ Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s.47.

gerçekleştireceği ıslahatlarla Avrupa'nın takdir ve desteğini kazanarak Avrupa konseylerinde hak ettiği yeri alabileceğini, Hristiyan uyruklarının durumunu düzeltmesi gerektiğini ifade etmektedir. Yine Osmanlı'nın askeri ve mali sistemlerini şahıs ve mülkiyet bütünlüğü temeli üstünde yeniden düzenleyebilmesine de yardım etmek istediğini belirtmiştir.³³⁵ Yukarıda da görüldüğü gibi hem Fransa hem de İngiltere Osmanlı idaresinden memnun değillerdir ve çeşitli vesilelerle bunu dile getirmişlerdir. Dolayısıyla Reşid Paşa'nın da padişaha bu sözleri söyleterek elçilerin güvenini kazanmayı amaçladığını söylemek mümkündür.

1.6.5.1. Halifeliğin Saltanatı Destekleyici Bir Güç Olarak Ortaya Çıkması

Osmanlı Devleti'nde daha önceki dönemde tebaanın devlete bağlı kalması ve itaat etmesi toplumsal düzenin devamı açısından önemli olmakla birlikte devlet varlığını devam ettirmek adına tebaaya-halka yaslanma gereği duymamıştır. Hatta daha öncede ifade ettiğimiz gibi yönetenlerin yönetilenlerle aynı sınıftan olmaması da bir kuraldı ve bu amaçla kul (devşirme) sistemi uygulanmıştı. Mutlak monark padişaha itaat, toplumsal sınıflar düzeni ve kapıkulu devşirme sistemi imparatorluğu devam ettirmek için yeterli görülmüştür.³³⁶ Ancak müslim ve gayr-i müslim tebaanın ulusçu faaliyet ve ayaklanmaları, tebaanın büyük kısmının ayanın hâkimiyetinde kalması ve bu durumu kabullenmesi sonucunda “*devlet ve tebaa arasında siyasal kopuş olarak*”³³⁷ değerlendirilen hadise gerçekleşmişti. Rusya ve Avrupa devletlerine karşı verilen savaşlar ve neticede devleti yaşatmak için kurulan devşirme-yeniçeri sisteminin diğer ifade ile kul anlayışının bozulması gibi hadiseler neticesinde devlet hilafeti kullanarak devleti, mutlak monarşiyi yaşatmak için Müslüman tebaasının doğrudan desteğini almaya çalışmıştır. Bu halka yaslanma ve destek talebi devleti daha doğrusu mutlak monarşiyi yaşatmak için kul anlayışının ortadan kalkması neticesinde oluşan boşluğu doldurmaya yöneliktir. Aynı şekilde ileriki sayfalarda ayrıntılı ele alacağımız gibi Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan yeni orduda Müslüman halktan meydana getirilen bir ordu olmuştur. En önemli gelişmede o döneme kadar ideoloji olmayan ve ulusçuluğun karşısında yer alan kozmopolitliğe dayanan Osmanlılık anlayışı bu dönemde değişerek hilafet ve resmi ideolojinin desteğiyle ideoloji olmaya başlamıştır.³³⁸ ***Osmanlılığı hilafet ve resmi ideolojinin desteğiyle ideoloji haline getirenin*** II. Mahmud olduğunu söylemek mümkündür. İlber Ortaylı, bu tip bir Osmanlılığın da değiştiğini ve Müslümanların da her birinin ulus olarak ulusçuluk akımını

³³⁵ Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s.75-76.

³³⁶ İnalcık, “Osmanlı Padişahı”, s.74-77; İnalcık, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, s.125-126; Mardin, “19.yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, s.342; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.24-27.

³³⁷ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.140-141.

³³⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.61.

benimsediğini, sebeplerinden birtanesinin de Balkan ulusçuluğunun veya Avrupa'nın etkileri olduğunu ifade etmektedir.³³⁹

Sultan II. Mahmud'un, 1808-1825 yılları arasındaki en bunalımlı dönemde halife olarak ulemaya ve ulema vasıtasıyla Müslüman halka yaslanarak desteklerini alması devleti yaşatan en önemli olaydır. Halifelik sayesinde padişah tahtında kalmayı başarabilmiştir. Halifelik saltanatın en önemli desteği haline gelmiştir. Bu dönemde Bektaşî yeniçeriliğine, derebeylere karşı mutlak monarşiyi kurma aşamasında ve 1808–1812 Osmanlı-Rus savaşında hilafete vurgu yapılmış ve Müslümanların desteği temin edilebilmiştir. “II. Mahmut'un halifelik gücüne ve Müslüman halka dayanarak kurduğu mutlak monarşi rejiminin kurulmasının bir diğer sebebi de imparatorluğun Hristiyan halkları arasında başlayan uluslaşma akımıdır. II. Mahmut, İslâm olmayanların ayrılıkçı faaliyetlerine karşı dinsel kişiliklerinin ve kurumlarının tanınmışlığını ve özgürlüğünü daha sonraları ilan etmek gibi ondan önce ve ondan sonra düşünülmesi güç olan ikinci bir başarı daha katmıştır”.³⁴⁰ Osmanlı hükümdarları I. Murad'dan itibaren halife unvanını kullanmaya başlamış olmakla birlikte Hilafet-i Kübra iddiası zayıflayan devlet gücünü desteklemek amacıyla giderek güçlenmiş ve 18.yüzyıldan sonra bütün İslâm dünyasının meşru halifesi biçiminde gelişme göstermiştir.³⁴¹

İdari ve askeri bakımdan devletin zayıfladığı bu dönemde sultanlar otoriteyi muhafaza etmek için birçok devlette de görüldüğü gibi ahalide dindarlığı teşvik ve takviye etmekle birlikte kendilerini de dini reis olarak tanıtmaya siyasetini uygulamışlardır.³⁴²

18.yüzyılda merkezi yönetimin zayıflamasıyla birlikte Osmanlı Devleti siyasal meşruiyetini sağlamlaştırmak amacıyla sünni İslâma yaslanma eğilimini güçlendirmiştir.³⁴³ III.

³³⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.61.

³⁴⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.146-148; ayrıca bkz. Halil İnalcık, “Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Bir Tarihtir”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S.19, Yaz 1999 (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), s.37; Yeniçeriliğin kaldırılması aşamasında hilafetin bir güç olarak ortaya konması hakkında ayrıca bkz. Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), s.55-57; O döneme kadar genellikle yeniçeri ile ittifak halinde olan ulemeda ocağın kaldırılmasına dair fetva vermiş, padişahı desteklemiş ve bir şekilde gücünü muhafazaya etmeye çalışmış bunda da bir ölçüde başarılı olabilmıştır. Bkz. Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.24-27.

³⁴¹ İnalcık, “Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Bir Tarihtir”, s.37; Kuruluş döneminde teokratik bir devlet olmayan Osmanlı Devleti'nde çöküş devrine kadar sultanlar kendilerini dini reis olarak düşünmemişlerdir. Fakat çöküş devriyle birlikte başlayarak 1774 Kaynarca Antlaşmasından 1876 Kanun-ı Esasisi'ne kadar geçen sürede teokratikleşme güçlenmiş ve II. Abdulhamid devrinde devlet tamamen teokratik devlet halini almıştır. Bkz. Arsal, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, s.80.

³⁴² Arsal, “Teokratik Devlet ve Laik Devlet”, s.80,90.

³⁴³ Yeniçeri ocağının kapatılmasını takiben yeniçerilikle bağlantılı olduğu gerekçesiyle Bektaşî tekkelerinin kapatılması, birçoğunun yıkılması, büyük kovuşturmalar yapılması, vakıf gelirlerine el konulması, sürgün ve ölüm cezalarının verilmesi, tekkelere sünni tarikatlerden din adamı atanması gibi hadiselerde görülmüştür. Bkz. Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, s.71-107; ayrıca bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s.437-441; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.162-163. Bu eylemler, devletin Müslüman tebaasına karşı siyasetini ve bir yönüyle de o dönemden başlayarak sünnileştirme politikası uygulamaya başladığını da göstermektedir. İleriki

Selim ve II. Mahmud döneminde halkın dine bağlılığını sağlamak için fermanlar yayınlanmıştır. Devlet, başkent dışında halkın beş vakit namazı camilerde kılmasını, Müslüman çocuklar için mektepler açılarak eğitilmelerini, vakıfların denetlenmesini istemiş ve örneğin 1814’de Yenice karasu kadısı bu hükümlere uyulduğunu belirten yazıyı başkente göndermiştir.³⁴⁴ Sultan Abdülmecid döneminde hilafete vurgu ve camide namaz kılma zorunluluğu ve uymayanlara ceza verileceği ifade edilmiştir.³⁴⁵ Bu dönemde Hristiyan tebaanın Müslümanlardan ayrı ve onlardan aşağı bir bölük olduklarını göstermek için giyim farklılıklarının başlatılması da önemlidir.³⁴⁶ Ahmet Cevdet Paşa bu giyim farklılığının alameti olarak Sultan Abdülmecid döneminde gayr-i müslimlerin fesleri üzerinde yapılan değişiklik hadisesini dönemin zihniyetini de eleştirel bir üslupla şu şekilde ifade etmektedir: “*Tanzimat sonrasında sadrazam olan İzzet Mehmet Paşa zamanında eski devri tam olarak devam ettiremediyse de ‘Hristiyanları İslâm’dan tefriyk için feslerine ra’iyyetin ra’sine âlâmet olmak üzere kurdeleden uzunca ve eğrice sülük tabir olunur nişanlar koydurmaktan başka dil-hâhına muvafık bir iş beceremedi’*”.³⁴⁷ Tanzimat devrinde de halifenin saygınlığı ve otoritesi ve devletin bu temel üzerinde ayakta durduğu ve bu alanda yaşanacak olumsuz gelişmelerin padişahı koltuğundan ederek ihtilale yol açabileceği düşüncesi hâkimdir.³⁴⁸ Tanzimat devri devlet adamlarından Fuat Paşa, devletin temellerini Islahat Fermanı’nı eleştiren devlet adamlarının eleştirilerine cevap olacak bir şekilde İngiliz elçisi Canning’e “*devlet-i aliyye dört esas üzere müesses olup bunlar ile her nasıl istenilir ise idaresi ve ilerlemesi kabil olur ve bunlardan her*

bölümlerde göreceğimiz gibi alevi, şii, nasturi gibi sünni olmayan Müslümanlara II. Abdülhamid devrinde sünnilleştirme politikası uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Osman Yener (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), s.275-277; Yalçın Çakmak, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti’nin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2018, s.89vd.

³⁴⁴ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.45-46.

³⁴⁵ “*Gülhane Hattı öncesi Abdülmecid’in cülûs fermanında teokratik İslâm devleti telakkisi açık bir şekilde ifade edilmiştir. Bu fermanla ‘Allah beni Emîr’ü’l-Mü’minîn ve Halife-i rûy-i zemîn tayin eylemiştir. Uhde-i Hilâfetime teslim edilen halkı korumak vazifemdir. Farz-i ‘ayn olan beş vakit namazı kılmayan..o makûle umûr-i Din’de kayıtsızlık gösterenlere müsamaha edilmeyecektir. Memurlar sokaklarda camie gitmemiş adamlar gördükleri halde sebebini suâl ile şer’î’ata göre gereken cezayı vereceklerdir’*”. Bkz. İnalcık, “*Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu*”, Belleten, s.618.

³⁴⁶ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.177.

³⁴⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Cavid Baysun (yay. hzl.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s.9.

³⁴⁸ Osmanlı devlet adamları tarafından bilhassa İngiltere’nin Müslümanların dinden çıkmasını ve Hristiyanlığı kabul etmesine engel olunmaması şeklindeki isteğinin reddinde ortaya konmuştur. İngiltere’nin bir emirname ile kabul edilip ilanı isteğine 1854’te Âli Paşa: “*Padişah böyle bir öneriyi kabul ederse Müslümanların ruhani başkanı olmaktan çıkar ve saltanatı da uzun sürmez. Size ancak diplomatik yolla Müslümanlıktan çıkanlara karşı idam cezası uygulanmayacağı sözünü verebiliriz; fakat bunu bir hukuki, yazılı kural şeklinde halkı ayaklanmaya yöneltir ve ulema arasında önüne geçemeyeceğimiz bir eyleme neden oluruz*” şeklinde cevap vermiştir. Aynı şekilde Rıfat Paşa’da 1844’de aynı teklife benzer gerekçelerle karşı çıkmıştır. Bkz. Edouard-Philippe Engelhardt, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, Örgen Uğurlu, Nurer Uğurlu (çev.), (İstanbul: Örgün Yayınevi, 2010), s.153-154.

kangısı nakıs olur ise idare kabil olmaz. Dört esas budur, millet-i İslâmiyye devlet-i türkiyye salatin-i osmaniyye payitaht-ı İstanbul” şeklinde fikirlerini aktardığını ifade etmiştir.³⁴⁹ Engelhardt’a göre 1860’larda Türkiye’nin sosyal durumu açısından Sultan Mahmud’un başlattığı reformları ardılları da devam ettirmiştir. Müslümanlar hâkimiyet altına aldıkları toplulukları baskı altında tutmak ve Avrupa’dan uzak durmak şeklindeki geleneği devam ettirmişlerdir. Müslümanlar ile gayr-i müslimler arasında kaynaşma gerçekleşmediği gibi verilen sözler yerine getirilmemiştir. Var olan düzeni devam ettirme anlayışından dolayı iki grup birbirine düşman olmaya başlamıştır.³⁵⁰ İlerideki bölümlerde göreceğimiz gibi 1876 Kanun-ı Esasisi Osmanlı Devleti’ni bir İslâm devleti ve padişahı da dünya Müslümanlarının halifesi olarak tanımlamış³⁵¹ ve anayasal olarak ta devletin karakterini tespit ve hilafeti de anayasal olarak koruma altına almıştır. Benzer hadiseyi II. Meşrutiyet devrinde de görmek mümkündür. Bu dönemde sıkıyönetime dayanan merkez komutanlığı yayınladığı beyannamede “*tesettüre riayet etmeyen kadınların ve velilerinin tecziye edileceğini bildirir*”. Yusuf Hikmet Bayur’a göre bu hadise Enver Paşa’nın İslâmcılığından kaynaklanmaktadır.³⁵²

1.6.5.2. Sultan II. Mahmud Döneminde Eğitim Kurumları

II. Mahmud döneminde merkezileşmeyi temin etmek için din eğitimine de önem verilmiştir.³⁵³ II. Mahmud döneminin eğitimle alakalı önemli olaylarından birisi devletin

³⁴⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s.85.

³⁵⁰ Engelhardt, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s141.

³⁵¹ 1876 Kanun-ı Esasi’sinin 4. Maddesi: “*Zat-ı hazret-i padişahi hasbel hilâfe din-i İslâmın hamisi ve bil cümle tebeai Osmaniye’nin hükümdar ve padişahıdır*”...11.Maddesi: “*Devlet-i Osmaniye’nin dini din-i İslâmdır*” şeklindedir. Bkz.Suna Kili, A.Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak’tan Günümüze)*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), s.43-44.

³⁵² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s.450.

³⁵³ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.45-46; 19.asrın başlarında Osmanlı Devleti’nde medreseler, medreselerin küçük (istitaleleri) örneği denebilecek sıbyan mektepleri, Topkapı sarayındaki Enderun mektebi, Mühendishane-i Berii Hümayun, Mektebi Tıbbiye ve Mektebi Harbiye ve birkaç meslek mektebi mevcuttu. Medreseler Tanzimata kadar genel olarak devletin eğitim, adalet ve idare hayatına hâkim olup faydalı işler görmüşlerse de zaman içerisinde bozulmuş ve bu görevi yerine getiremez olmuşlardır. Bkz. Sadrettin Celal Antel, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.441; Medreseler ve sıbyan mektepleri devletin kontrolü ve sorumluluğunda olmayan bağımsız ve genel olarak vakıflara bağlı eğitim kurumlarıydı. 17.yüzyıldan itibaren vakıf müessesesinin de bozulmaya başlaması vakıflara bağlı eğitim kurumlarının da bozulmasına sebep olmuştur. Bkz.Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), s.IX-X; Sıbyan mektepleri ise sayı ve nitelik açısından asrın ihtiyaçlarını karşılayacak eğitim vermekten uzaktı ve bu mekteplerin hocaları medrese müntesipleri idi, çocuklara elifba, tecvit, ilmihal kitaplarını ezberletme şeklinde eğitim veriyorlardı. Enderun ise sarayın ve devletin kuvvet ve nüfuzunu devam ettirmeyi sağlayacak yetenek ve sadakatte kapıkulu sınıfı yetiştiriyordu. Bkz. S. C.Antel, “Tanzimat Maarifi”, s.441-442; Enderun mektebine devşirme usulü ile alınan “acemi oğlanlar” arasından seçilenler alınmış ve yüksek askeri ve mülki makamlar için özel olarak yetiştirilmiştir. Bu mektep, disiplinli, iyi eğitim veren ayrıcalıklı bir mektepti. Bkz.Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.XI; Türkler ise Enderun Mektebine eğitim için kabul edilmemişlerdir. Hikmet Bayur bu durumu “en üstün okul devlet adamlarını yetiştiren Enderun Mektebine Türk alınmamaktadır. Böyle bir durumda bulunmuş başka bir devlet bilmiyoruz” şeklinde

İstanbul’da ilköğrenimi kendi faaliyet alanı, devletin görevi haline getirmeden zorunlu hale getirmek için gerçekleştirdiği faaliyettir. Müslüman tebaanın kendi imkânları ve bilhassa vakıfların desteği ile faaliyette bulunan ve devletten bağımsız faaliyet gösteren sıbyan mekteplerinde³⁵⁴ İstanbul için zorunlu eğitimi gerçekleştirmek amaçlanmıştır. II. Mahmud döneminde 1824 yılında yayınlanan fermanla İstanbul’la sınırlı olmak üzere tahsil-i iptidai yani ilk eğitim zorunlu kılınmış ve ailelerin çocuklarını meslek öğrenmek amacıyla okullardan alması yasaklanmış, cehaletin arttığı ve bilhassa dini bilgilerin öğrenilmediği ifade edilmiştir. Şerait-i İslâmiye ve akaid-i diniyenin öğretilmesi gereğine değinilmiştir. Ailelerin ya da esnafların devletten izin alarak çocukların esnaflar yanında meslek öğrenmelerine müsaade edileceği belirtilmiştir. Bu ferman sadece İstanbul ile sınırlı kalan ve Müslümanlara yönelik bir fermandır. Gayr-i müslim tebaanın eğitimi ile alakalı bir hüküm bulunmamaktadır. Aynı zamanda devlet ilk eğitimi kendi hizmet alanı içine almamıştır. İlk eğitim geleneksel olarak Müslüman tebaanın kendi imkânları ile gerçekleştirmeye devam etmiştir.³⁵⁵ Bu ferman yüzyıllardan beri devam eden ve bilhassa bunalımlı devirlerde görülen sosyal disiplinizasyon siyasetinin devamıdır.³⁵⁶ Bu içerikte eğitime yönelik olarak yayınlanan ferman ilk değildir. Ancak uygulamada ilk tahsili zorunlu bir şekilde hayata geçirmek 1838’e kadar mümkün olmamıştır.³⁵⁷ Eğitim kurumlarının bütün masrafları tebaa tarafından karşılanmıştır. Bu durum ilk eğitimin alındığı sıbyan mekteplerinde 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde de aynen devam ettirilmiş ve masrafların tebaa tarafından karşılanacağı belirtilmiştir.³⁵⁸

Sultan II. Mahmud döneminde Tıbhane-i Amire ve Mekteb-i Ulum-ı Harbiye gibi yüksekokullar açılmıştır. Aynı şekilde 1830 sonrasında yeni bir mülkiye bürokrasisi ve kapsamlı bir idari modernizasyonu sağlayacak ve temel bilgilere sahip memur kadrosuna duyulan ihtiyaç sonucu 1838’de Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye gibi

değerlendirmektedir. Bkz. H.Bayur, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri*, s.15.

³⁵⁴ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s. IX-X; “O zaman öteki İslâm ülkelerinde olduğu gibi ilköğretim, mahallelerde cami ve mescitin yanında bulunan sıbyan okullarında yapıldı. Bunların amacı çocuklara müslümanlık’ı öğretmekti. Çocukların bir zanaata konmadan önce bu okullarda Kur’an, tecvit, namaz gibi dini bilgilerini alma zorunluluğunu uygulamak isteyen fermanlar çıktığı olurdu”. Bkz. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.180.

³⁵⁵ 1824 tarihli ilk eğitimi İstanbul’da zorunlu kılan ferman için bkz. Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nâfi’, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, s.3-5; Ferman hakkında ayrıca bkz. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.180.

³⁵⁶ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.46.

³⁵⁷ Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nâfi’, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, s.7.

³⁵⁸ Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nâfi’, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, s.424-425.

okullar hizmete girmiştir.³⁵⁹ Bu eğitim kurumlarında sadece Müslüman öğrencilerin eğitim almalarına imkân sağlanarak gayr-i müslimlerin eğitim almayacağı ifade edilmiştir.³⁶⁰

II. Mahmud döneminde 1838’de Meclis-i Umûr-ı Nâfi‘anın (Yararlı İşler Meclisi) eğitimle ilgili layihasında cehaletin sonucu olarak “*ve sayesinde oldukları devletin ve hubb-ı vatan ne olduğunu bilmeyecekleri*” ifade edilmiştir. Bu fikir tekrarlanarak ve yine cehalete tekrar vurgu yapılarak “*başka cehli cihetiyle devletin ve ol sûretle nâil olduğu ni‘metin kadrini ve hubb-ı vatanını ve belki bunlar ne demek olduğunu bilmeyerek kendisine ve milletine fâidesi olmayacağı âşikâr olmağla bu hususun dahi bir hüsn-i surete konulması mülken ve milletin ehemmiyeti ve...*” denilerek cehaletin devlete, vatana bağlılığı ve vatan sevgisini azalttığı ifadesi önemlidir. Sıbyan mekteplerinde zorunlu eğitim olacağı, fakir çocuklar için okullar açılacağı ve bu uygulamaların başkent İstanbul ile sınırlı olduğu belirtilmiştir. Bu layihada gayr-i müslim tebaanın eğitimi ile alakalı her hangi bir hüküm bulunmamaktadır ve doğrudan Müslümanların eğitim aldığı sıbyan mektepleri yani mahalle mekteplerini hedef almaktadır.³⁶¹ Layihadaki “*devletin ve hubb-ı vatan (vatan sevgisi-vatana bağlılık) ne olduğunu bilmeyecekleri*” ifadesi ile eğitimi geliştirerek ve yeni eğitim kurumları kurarak Müslüman tebaanın devlete ve vatana bağlılığının sağlanacağı fikri eğitimin bu konulardaki öneminin farkedildiğini ve devletin kamusal eğitimi gerçekleştirmeyi düşündüğünün ifadesi olarak değerlendirilebilir.

Bu layiha üzerinde değişiklikler yapılarak 30 Ocak 1839’da ferman olarak yayınlanmıştır. Osmanlı Müslüman eğitiminin modernleşmesini amaçlayan layiha eğitimin içeriği olarak okuma yazma öğretiminin şart koşulması ve eğitim dilinin Türkçe olması dışında geleneği devam ettirmiştir. Matematik, tarih, coğrafya gibi derslerin eğitimi bu layihada yer almamıştır.³⁶² Bu layihanın önemi meslek okulları dışındaki bütün okulları devletin denetim ve kontrolü altına alarak, şeyhülislam ile ulemanın kontrolüne vermek ve bu şekilde siyasi denetimi sağlamaya çalışmaktır.³⁶³ Dolayısıyla 1838’deki ilk layihada ortaya konulan fen bilimlerinin öğretimi ve bunun yanı sıra vatanseverliğin sağlanması hususu bilhassa tarih gibi derslerin müfredatta bulunmaması dolayısıyla kâğıt üzerinde kalmıştır. Fermanın içeriğine bakıldığında İstanbul dışındaki Müslümanların eğitimine ve yine gayr-i müslim cemaatlerin

³⁵⁹ Selçuk Akşin Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu(ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s.687-688.

³⁶⁰ 1826’da yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için açılan Tıbhane’de modern tıp eğitimi verilmesi ve orduda görev yapan “kefere etibbası” yani yabancı hekim yerine Müslüman tabip ve cerrah yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Mektep hâcelerinin Müslüman olması şart koşulmuş, muallimlerinde Müslümanlardan bulunmazsa gayr-i müslim olabileceği ifade edilmiştir. Sadece Müslüman gençlerden cerrah ve tabip yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi 1-2* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), s.336-337.

³⁶¹ Mahmud Cevad İbnü’s-Şeyh Nâfi’, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, s.7-10.

³⁶² Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.54.

³⁶³ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.55.

eğitimine yer vermemesiyle birleştirici, laik, liberal ve modern bir eğitimi hedeflemediği görülmektedir.

II. Mahmud ve sonraki Tanzimat döneminde devletin temel amacı modern merkezi devlete geçiş amacıyla ihtiyaç duyduğu memuru yetiştirecek eğitim kurumları açmak olmuştur.³⁶⁴ Tebaanın tamamına yönelik bir kamusal eğitim politikası bu dönemde görülmemektedir.

1.6.5.3. Sultan II. Mahmud Dönemi'nde Osmanlı Ordusu

II. Mahmud döneminde kurulan yeni ordunun yapısı da devletin hilafetle birlikte Müslüman tebaasına yaslanarak ayakta kalmaya çalıştığının göstergesidir. Geleneksel Osmanlı ordusu 1826'da II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağını kaldırmasıyla son bulmuş ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye adında yeni ordu kurulmuştur. Yeni ordunun kuruluşu Odile Moreau tarafından teknik meseleler dışında Osmanlı kimliğinin yeniden tanımlaması ve bu reform ile rejimin ideolojik temelleriyle birlikte yöneten yönetilen münasebetlerini yeniden tanımlaması ihtiyacının ortaya çıkışı olarak değerlendirilerek din'in devletin ideolojik temellerinden biri olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.³⁶⁵ Odile Moreau'ya göre bu reformla birlikte profesyonel ordu yerine yurttaşlar ordusunun kurulması gündeme gelmiş ve sınırları kesin olarak çizilmiş Türk-Müslüman yurttaşlığına dayalı Osmanlı mutlakiyet biçimi de ortaya çıkmaya başlamıştır. Sultan II. Mahmud'un kurduğu yeni ordu Fransız devrimi sonrasında sıklıkla görülen askere alma sistemine dayanıyor ve Avrupalı eğitmenler tarafından eğitiliyordu.³⁶⁶

Odile Moreau'ya göre asker alma sistemi askeri saha dışında 19. yüzyıldan itibaren görülen ulus inşasının önemli bir aracıdır ve Osmanlı Devleti'nde de ulus inşası için bu yöntem tercih edilmiştir. Ancak mecburi askerlik hizmeti mahalli olarak direniş ve isyanlara yol açmıştır.³⁶⁷

Odile Moreau'nun yurttaşlar ordusu kurulması ve bunun Fransız inkılâbı ile birlikte ortaya çıkan askere alma sistemine dayandığı iddiası tam manasıyla yeni ordunun kuruluşunu izah etmemektedir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'ndeki yeni askere alma uygulaması ile ulus inşasının gerçekleştirilmeye çalışıldığı fikri şeklen benzese de uygulamaya bakıldığında ulus inşası ile ilgisinin olmadığı görülmektedir. Asakir-i Mansure-i Muhammediye adından da anlaşılacağı gibi tüm tebaayı kapsayan bir ordu değil Müslüman ordusudur. Orduda imamlar görevlendirilmiş ve bu sayede dini eğitim verilerek Sünni Müslümanlık temelinde ordu kurulmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla gayr-i Müslimlerin askere alınmadığı bu ordu ulus devlet modelinin ordu millet

³⁶⁴ Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s.687vd.

³⁶⁵ Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, Işık Ergüden(çev.), (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), s.4-5.

³⁶⁶ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.5.

³⁶⁷ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.11.

anlayışına da uygun değildir.³⁶⁸ Gayr-i müslimler ile diğer bazı unsurların bu orduya alınmaması kanununda yer almıştır.³⁶⁹ Gayr-i müslimlerin askere alınmaması dışında dikkatlerden kaçan en önemli husus ise Müslümanlarında büyük kısmının yeni ordu kurulurken askere alınmamasıdır. Yeni ordu ilk bakışta bir Müslüman tebaadan oluşan bir ordu gibi görülmekle birlikte Türklerden kurulu bir ordu olmuştur. Askerlik hizmeti Müslüman tebaanın tamamının vazifesi olmamış ve genel olarak Anadolu Türklerinin bir görevi olarak³⁷⁰ ortaya çıkmıştır. Askerlik süresinin uzunluğu yanında Müslümanlara yönelik asker alımının da kuralları ortaya konmamış ve adaletsiz bir durum ortaya çıkmıştır. Nizamiye adı da verilen bu ordunun asker ihtiyacı sert ve kaba bir şekilde karşılanmıştır. Tanzimat’a kadar ocak sisteminin sınırları içinde kalan askerlik bir vatan görevi de olamamıştır. Bu dönemde; *“Evli olsun bekâr olsun, milletin gençleri vilayetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlardı; orada başkalarının da kendilerine katılmasını beklerken pislik içinde hapis hayatı geçiriyorlardı. Sonra, deniz kıyılarındaki kasabalara götürülerek gemilere bindiriliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasreti çekerek perişan bir durumda İstanbul’a çıkarılarak hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harp gemilerine gönderiliyorlardı. Bu şekilde askerlik hizmeti, bir dereceye kadar kürek mahkûmiyetini andırmakta idi”*.³⁷¹ Bu durumun II. Meşrutiyet devrinde de pek fazla değişmediği, bu seferde Anadolu’da askere alınan Müslümanların ki -o dönemde de gayr-i müslimler askerlik yapmamaktadır- kendi imkânları ile günlerce süren yolculukla toplanma merkezi olan şehirlere gittikleri, orada kendi imkânları ile askere alınmayı bekledikleri ifade edilmiştir. Buralarda beklerken herhangi bir kıyafet ya da askeri kıyafet ve yemek verilmediği ve oldukça kötü şartlarda ve sefil bir hayat geçirdikleri, aç ve hatta üzerlerinde doğru düzgün kıyafetlerinin bile bulunmadığı gibi hususlar Mebusan Meclisinde bir milletvekili tarafından asker alımı kanunu münasebetiyle ifade edilmiş ancak bu ifadeler meclis tarafından pek fazla ciddiye alınmayarak üzerinde fazla durulmamıştır. Bu mesele diğer meseleler gibi bilhassa Müslüman vekillerin pek ilgisini çekmemiştir. Askerlik kanunu ile alakalı her maddenin belki her kelimesi üzerine yoğun bir şekilde söz alan ve bir oturumda bir maddeyi ancak kabul eden,

³⁶⁸ Mehmet Hacısalihoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu Millet Düşüncesi”,

[www.academia.edu/10545982/ Osmanlı İmparatorluğundan Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş Ordu Millet Düşüncesi](http://www.academia.edu/10545982/Osmanli_Imparatorlugundan_Zorunlu_Askerlik_Sistemine_Gecis_Ordu_Millet_Dusuncesi) erişim tarihi 13.05.2019.

³⁶⁹ Asker alma kanununda: *“Ahvali meçhul, dönme ve mayası bozuk olmamak şartıyla onbeş yaşından kırk yaşına kadar olan kişilerden; dinç, uzuvları mütenasip, kış yaz harekete kabiliyetli olanlardan on beşer kuruş aylıkla asker yazılacaktır”* hükmü yer almıştır. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s.442.

³⁷⁰ 1826’da yeni ordu kurulurken uygulanmaya başlanan yeni asker alma sistemi Müslümanlara 12 yıl hizmetten sonra emeklilik hakkı kazanmadan hizmeti sonlandırma, 20 yıl askerlik hizmeti yaparak emekli olma ve ondan sonrada yedeğe alınma sorumluluğu yükliyordu. Bkz. Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.12; ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.178.

³⁷¹ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.178.

askerlik kanununu yıllarca görüşen meclis bu konuda oldukça sessiz kalmış denebilir. Yine bu konunun Müslüman bir vekil yerine gayr-i müslim bir vekil tarafından gündeme getirilmesi de ayrı bir hadisedir.³⁷²

Gayr-i müslimler gibi Türkler dışında Müslümanların da çoğunluğu askerlik hizmetinden muaf tutulmuş, bazıları isyan vb. hadiselerle askerlik hizmeti yapmak istememişlerdir.³⁷³ Sadece Türklerden kurulu bir ordu oluşturma'nın temel sebebi devletin güçsüzlüğü ve Türklerin dışında diğer tebaasına tam manasıyla hükmedemeyip asker alamamasıdır.³⁷⁴ *"II. Mahmut zamanında Türk olmayan Müslüman tebaa ile devlet arası ilişkide kopmalar görülmüştür. Hristiyan milletler gibi bu dönemde Arnavut, Kürt ve Arapların askerlik hizmeti zorunluluğu yüzünden ayrılıkçı kıvıldamaları başlamıştır. Bu halklar, askerlik hizmeti gibi genel yükümlülüğü yerine getirmeyi kendi menfaatlerine uygun görmüyorlardı"*.³⁷⁵ Dolayısıyla Müslüman tebaanın tamamından asker alımı gerçekleştirilmediği bu dönemde Odile Moreau'nun Türk-Müslüman yurttaşlığına dayalı ordu ve ulus inşasının başladığı fikri hayata geçmemiştir.

Aynı şekilde bu dönemde Cevdet Paşa'nın da ifade ettiği gibi yurttaşlık ve vatan anlayışı da bulunmamakta³⁷⁶ ve Osmanlı Devleti'nde Müslüman tebaadan oluşan ordu dini saiklerle harekete geçirilen ve bu amaçlarda hilafetin bir güç olarak ortaya konduğu bir ordu görünümünde olmuştur³⁷⁷ ve bu özelliği ile Avrupa ordularından farklı bir konumda olmuştur. Avrupa orduları bu dönemde vatana bağlılık temelinde kurulmaya başlanmıştır.³⁷⁸ Avrupada, kavimler göçü sonrasında genel askerlik uygulaması başlatılmak istenmiştir. Karolenj monarşisi gücünü bazı genel ilkelerin uygulanmasından almaktaydı. Bu ilkeler arasında devlet, tüm uyruklarından askerlik hizmeti talep etmekteydi.³⁷⁹

Odile Moreau'nun "din'in devletin ideolojik temellerinden biri olduğu"³⁸⁰ ifadesi doğru olmakla birlikte askerlik hizmeti meselesinde görüldüğü gibi Müslüman tebaanın büyük çoğunluğunun askerlik yapmama isteğini ortadan kaldıramamıştır. Üzerinde ısrarla durulmaya başlanan padişahın halife sıfatı bu dönemde ve hatta II. Abdülhamid döneminde bile Müslüman

³⁷² *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Yirmialtıncı İnikad, 5 Kânunusani 1326 (1911) Çarşamba, s.213-214.

³⁷³ Askerlik hizmeti yapmamak için çıkarılan isyanlar hakkında bkz. Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.36; Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, s.181; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.180.

³⁷⁴ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası* (İstanbul: Orkun Yayınevi, 1983), s.32.

³⁷⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.206.

³⁷⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s.113vd.

³⁷⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.146-148; Bkz. İnalcık, "Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Bir Tarihtir", s.37; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s.113-114.

³⁷⁸ Birsan Örs, "Uluslaşma, Orduların Rolü ve Sivil Kontrol", *Atatürk Dergisi*, Yıl 2006, Cilt 5, Sayı 1, s.57; ayrıca bkz. Calhaon, *Milliyetçilik*, s.20; Tilly, *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.55-57.

³⁷⁹ Bloch, *Feodal Toplum*, s.524vd.

³⁸⁰ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.4-5.

tebaanın bir kısmının askerlik hizmetini yapmasını sağlayamamıştır. Bu konu ileriki bölümlerde ele alınmıştır.

Yine Tanzimat Fermanı sonrasında da askerlik hizmetinde yapılan düzenlemeler askerliği Müslümanların tamamı ve gayr-i müslimler içinde bir vazife haline getirememiştir. Bu konu Tanzimat devrinde ele alınmıştır.

1.7. Sultan Abdülmecid Dönemi (1839-1861)

Sultan Abdülmecid, II. Mahmud'un oğludur ve onun 1839'da vefatı üzerine padişah olmuştur. Osmanlı ordusunun Mısır valisine karşı mağlup olduğu bunalımlı bir dönemde padişah olan Abdülmecid döneminde Tanzimat Fermanı ilan edildiği için onun iktidarının başlamasından sonraki dönem Tanzimat dönemi olarak adlandırılmaktadır. İktidarının ilk önemli icraatı ise Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesidir.

Tanzimat Fermanı ileriki satırlarda göreceğimiz gibi birçok yazar tarafından Osmanlı Devletinin ulus-millet yaratma siyasetinin önemli araçlarından birisi olarak gösterilmektedir. Tanzimat Fermanı ve Tanzimat dönemi, Tanzimat dönemi devlet adamlarından Reşid Paşa, Âli ve Fuat Paşa'ların birtakım söz ve icraatlarıyla Osmanlılık olarak ifade edilen politika ile müslim ve gayr-i müslim Osmanlı tebası arasında müsavat=eşitlik temin ederek Osmanlı ulus-milleti yaratma amacında oldukları ifade edilmektedir. Dolayısıyla bu bölümde Tanzimat Fermanı, Tanzimat dönemi, devrin devlet adamlarının fikir ve eylemleri ele alınmıştır.

Tanzimat Fermanı³⁸¹ 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilmekle³⁸² birlikte bazı yazarlar Fermanın içeriğinin II. Mahmud devrinde hazırlandığını ancak padişah razı olmadığı için ilan edilmediğini ifade etmektedirler.³⁸³ Tanzimat'ın ilanını sağlayan kişinin ise devrin bürokratlarından Mustafa Reşit Paşa olduğu yolunda da genel bir düşünce mevcut ise de³⁸⁴

³⁸¹ Tanzimat sözlük anlamı düzenlemek, ıslah etmek, sıraya koymak olan tanzim kelimesinin çoğuludur ve mülki idareyi ıslah ve yeniden organize etmek demek olup bunların gerçekleştirildiği dönemi adlandırmak için kullanılmıştır. 3 Kasım 1839'da ilan edilen Gülhane Hattı Hümayunu ile başladığı ifade edilen dönemin 1830'da başladığı da belirtilmektedir. Tanzimat döneminin bitişi konusunda da değişik görüşler bulunmakla birlikte 1878'de meclisin kapatılması ile bu dönemin bittiğini söylemek mümkündür. Bkz. Ali Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat-erisim-tarihi-23.08.2019>. Yine Tanzimat terimi Gülhane hattında geçen genel prensiplere dayanan düzeni anlatır. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.171.

³⁸² Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II 1808-1975*, s.90-91.

³⁸³ Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s.183; ayrıca bkz. Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s.33; Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, s.111; Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, s.25-26; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II 1808-1975*, s.90-91.

³⁸⁴ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II 1808-1975*, s.90-91; Cavid Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat II* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.731-735; Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nde Tanzimat'ın Mustafa Reşit Paşa'nın eseri olduğunu ifade etmektedirler. Bkz. Şerif Mardin, "19.yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye*

Tanzimatın tek başına Reşit Paşanın eseri olmadığı³⁸⁵ şeklinde fikirlerde mevcuttur. Bunun yanısıra Niyazi Berkes, Ebubekir Ratıp Efendi'nin III. Selim'e sunduğu sefaretname ile Tanzimat'ta ortaya konan fikirlere o dönemde yer verdiğini ifade etmektedir.³⁸⁶

1.7.1. Tanzimat Fermanı'nın Devlet-Tebaa Münasebetlerine Etkisi

Tanzimat Fermanı'nda yüz elli seneden beri şariat ve örfe uyulmamasından dolayı devletin kuvvetinin ve refahının azaldığına, zaaf ve fakirliğin arttığına değinilmiş, şariatın uygulanmadığı memleketlerin ayakta duramayacağı belirtilmiştir. Bundan böyle devlet ve millet idaresinde yeni kanunlara ihtiyaç olduğu ortaya konarak can, ırz-ı namus, mal emniyetinin sağlanacağı, vergi ve askere alma ve askerlik süresi konularında kanunlar yapılacağı ifade edilmiştir. Can ve ırz-u namus ve mal güvenliğinin bulunduğu yerde devlete, millete, vatana bağlılığın ve sadakatin artacağı ifade edilmiştir. Zulme dönüşen iltizam sisteminin kaldırılarak gelire göre vergi alınacağı ifade edilmiştir. Askerlik meselesinde ise vatan müdafaası için asker alındığı, eskiden rastgele asker alımının varolduğu, bu durumun düzeltileceği ve askerlik süresinin dört ya da beş seneyi geçmemek şartıyla asker alımı yapılacağı belirtilmiştir. Bunun yanısıra kimsenin yargılanmadan cezalandırılmayacağı, müsadere sisteminin kaldırılacağı, miras hakkının geçerli olacağı ifade edilerek İslâm ve milel-i sairenin yani tüm tebaanın bu haklardan faydalanacağı belirtilmiştir. Yeni kanunların yapılacağı ve uleme ve vukela dahil kanunlara uymayan ve uygulamayanların cezalandırılacağı, memurların maaşlarının düzenleneceği belirtilerek mülkü harap eden rüşvetin ortadan kaldırılması istenmiştir. Keyfiyet-i meşruhanın usul-ı atıkayı bütün bütün tagyir ve tecdit demek

Ansiklopedisi, Cilt 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.342-343; A.H.Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.5-6.

³⁸⁵ Ali Akyıldız'a göre: "Tanzimat Fermanı ve döneminde yapılan düzenlemelerin hazırlanmasında Mustafa Reşit Paşa'nın da önemli rolü olmakla birlikte tek başına onun eseri olarak değerlendirilemez. Ferman hükümlerinin neredeyse aynısı Sultan Abdülmecid'in 17 Temmuz 1839 tarihli cülus hattı hümayununda ortaya konmuştur. Bu hattı hümayunda kanuna ve hakkaniyete riayet, rüşvet ve zulümden uzak durulması, müslim- gayr-i müslim halkın can, mal ve mesken güvenliğinin sağlanması, rüşvet alanın cezalandırılacağı, saraya hediye gönderilmemesi ve bürokratların hediye kabul etmemesi hükümleri yer almıştır. Bunun yanı sıra taşraya gönderilen diğer hattı hümayunda da devlet görevlilerinden yol masraflarını halktan almamaları, angarya yüklememeleri, değişik adlar altında vergi almamaları istenmiştir. Bu kararlar Reşit Paşa Londra elçiliğinden dönmeden alınmıştı ve bu durum devlet adamları arasında mutabakat olduğunu göstermektedir. Yine Reşit Paşa döndükten sonra Padişah Abdülmecid'in emriyle Koca Hüseyin Paşa'nın başkanlığında toplanan Meşveret Meclisinde alınan kararlar padişah tarafından onaylanmıştır. Bu kararlar Tanzimat metniyle yazılış sırası hariç aynıdır. Dolayısıyla Tanzimat tek başına Reşit Paşa'nın eseri değildir". Bkz. Akyıldız, "Tanzimat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

³⁸⁶ "Avusturya'nın başkenti Viyana'ya gönderilen elçi Ebubekir Ratıp Efendi'nin sefaretnamesi Avusturya'nın askeri ve sivil idaresi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu bilgilerde eğitilmiş ve disiplinli askeri yapı, düzenli maliye, namuslu, dürüst ve okumuş memurlar, halk arasında ekonomik güvenlik ve refah konuları yer almış, modern devleti nitelendiren özelliklere değinilmiştir. Bu sefaretname, Ratıp Efendi'nin, Tanzimat fermanında yer alan fikirlere 45 yıl öncesinden yer vermiş olması bakımından önemlidir". Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.99.

olduğundan irade-i şahanenin dersaadete, bütün memlekete ilan edilmesi, diğer devletlerin şahit olması için elçilere resmen bildirilmesi buyrulmuştur.³⁸⁷

Tanzimat Fermanı ile Osmanlı Devleti kendi öz eleştirisini yapmış, önemli meselelere değinilmiş ve çözüleceği konusunda söz verilmiştir. Tanzimat gerekçelerini de ortaya koymuştur. Can, mal, ırz-ı namus (insan onuru) emniyeti, askerlikte, vergide, yargılamada adaletin olmadığı, rüşvetin yaygın olduğu, hukuk yerine keyfiyetin hüküm sürdüğü bir devletin tebaasından sadakat beklenemeyeceği ifadeleri devlet ve yönettiği tebaa ile aradaki kopan bağların tekrar kurulmasına ve tebaanın sadakatının adalet sağlanarak tekrar tesis edilmeye çalışılacağına ifadesidir. Keyfiyetin, hukuksuzluğun devleti çökerttiği ve hukukun üstünlüğünü tekrar temin ile hukuk devletine geçiş yapılacağı da belirtilmiştir. Aynı zamanda meselelerin kökenini 150 yıl öncesine götürmesi anlamlıdır ve yüzyıllık meselelerin çözülmesi gereğine vurgu yapılmıştır. 150 yıllık geçmiş II. Viyana mağlubiyeti sonrası yaşanan çöküşe işaret etmektedir. Bu dönem daha öncede ifade ettiğimiz gibi Osmanlı toplumsal düzeninin bozulmaya, devlet tebaa münasebetlerinde kopukluğun ortaya çıkmaya başladığı dönemdir. Dolayısıyla Tanzimat, bozulan düzeni adalet vaad ederek, keyfiyeti, kanunsuzluğu ortadan kaldırarak düzeltme, yeniden hukuk devletini yaratma amacını ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti'nde: *"17.asrın sonlarından itibaren birbirini takip eden harpler, dahili iğtişâş ve isyanlar neticesinde dahili idare ne kadar bozulmuşsa esasî hakları gözetilmeyen fertlere karşı keyfi muamelelerde o nisbette çoğalmıştı. Bir hiç yüzünden aslı tahkik edilmeksizin ve hiçbir muhakeme ve hüküm bulunmaksızın şunun bunun idam edilmesi, sürülmesi, mallarının müsadere olunması ve sair itisâflar halkta huzur ve emniyet bırakmamıştı. Bu hal ve devlet idaresindeki türlü yolsuzluklar ve suiistimaller tabiatıyla memleketi inhitat ve harabiye sürüklemekte olduğu gibi, gayrimüslim tebaa dolayısıyla türlü gailelere ve kıyamlara vesile vermekte, devletin harici münasebetlerine de tesirden hali kalmamakta idi".*³⁸⁸

Dolayısıyla Tanzimat'ın ilanında daha önceki yüzyıllarda başlamak üzere tımar sisteminin bozulması, iltizam ve bu sistemden kaynaklanan mültezim sisteminin varlığı ve bu sistemin milyonlarca köylüyü sömürmesi, Osmanlı'nın geleneksel iktisadi ve sosyal sisteminin çökmesi, ayanlık ve derebeyliğinin ortaya çıkması ve devlete isyan etmeleri etkili olmuştur. Aynı zamanda Balkan reayasının imparatorluk-Osmanlılık nizamına karşı ayaklanması, reayanın ağalar sınıfının tahakkümü altına girmesi de sebepler arasındadır. Bunun yanı sıra

³⁸⁷Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.21-23; Fermanın Osmanlıca metni için bkz. Gülhanede Kıraat Olunan Hatt-ı Hümayun Suretidir, *Düstur I.Tertip*, Cilt 1, Matbaa-i Amire, 1289, s.4-7.

³⁸⁸ Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.222.

Balkan reayası milliyetçi fikirlerden etkilenerek milli devletlerinin temelini atmaya başlamışlar ve isyanlarda en önemli sebep Osmanlı toprak sisteminin çöküşü olmuştur. Yine Sırp ve Yunan isyanı, Sırbistan'ın özerkliği, Yunanistan'ın bağımsızlığı kazanması, Ruslara karşı mağlubiyet ve Mısır valisi karşısında alınan mağlubiyetler gibi olaylar Tanzimat'ın ilanını zorunlu kılmıştır. Tanzimat'la birlikte reayayı tatmin etmek, onları bahane ederek devletin iç işlerine müdahale ve istila amaçlarını önlemek istenmiştir.³⁸⁹

19.yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Devleti iktisadi ve siyasi birliğini kaybederek parçalanmaya başlamıştır. Balkanlarda beş milyon civarında nüfus muhtar idare altında gerçekte imparatorluktan ayrılmış ve imparatorluğun gerçek sınırları Niş-Vidin hattı ve Tuna nehri ile sınırlanmıştır. Güneyde ise Osmanlı hâkimiyeti Anadolu'nun sınırlarını pek geçmemekteydi ve Afrika topraklarında muhtar idareler hâkimdi. Aynı zamanda Suriye ve Irak gibi yerlerde de aşiretler ve yerli ayan merkezi otoriteyi tanımayarak vergi vermek istemiyorlardı. İmparatorluğun geriye kalan kısmında ise ahali özellikle Hristiyan reaya hoşnutsuzdu ve zorla kontrol altında tutuluyordu. Bunların yanısıra Anadolu ve Rumeli'de Türkmen, Kürt, Arap, Arnavut gibi göçebe ve yarı göçebe unsurlar devlet otoritesini tanımadıkları gibi asayiş de bozmaktaydılar.³⁹⁰ O dönemde Osmanlı Devleti gibi çeşitli ırklardan oluşan, millet olmayıp milletler karması, toplamı olan devlet Avrupa'da bulunmamaktaydı ve hâkim ırk (Türkler) 35 milyonluk nüfusun üçte birini teşkil ediyordu. Osmanlı milletleri arasında din, dil, adet, giyim ve fizyonomi farklılığı, zıtlıklar ve çatışmalar mevcuttu.³⁹¹ Devlet- tebaa münasebetlerinde kopukluğun, ayrılma amaçlarının ve tebaanın birbine olumsuz bakışının olduğu bu dönemde Tanzimat Fermanı "*Avrupa devletlerinin baskı ve karışmaları altında Hristiyan milletlerin Türk ve Müslüman halklarla birlikte yaşayacağı bir imparatorluk birliğinin olanağını sağlayacak çözümleri bulmaya çabalamıştır*".³⁹²

Tanzimat Fermanı birçok yönü itibariyle incelenmiş³⁹³ olmakla birlikte konumuz açısından Fermanı incelersek Halil İncalcık, İmparatorluğun geleceği ile alakalı en önemli meselenin Tanzimat tarihinde "*bilâ tefrik-i cins ü mezheb*" müsavat meselesi olduğunu ve bitmeyen reaya isyanlarıyla gittikçe önemini artırdığını ifade etmiştir. Halil İncalcık'a göre "*devleti tensik etme teşebbüsünde esas gaye ve meşguliyeti hep hukuk müsavâtı prensibiyle*

³⁸⁹ Halil İncalcık, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s.33-48; Benzer fikirler için ayrıca bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.28.

³⁹⁰ Halil İncalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992), s.1.

³⁹¹ Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, s.26-28.

³⁹² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.206-207; ayrıca bkz. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.33-34.

³⁹³ Bu hususta Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, *Tanzimat I-II*, 2.Baskı, İstanbul 1999 ve *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu(ed.), 3.Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012 adlı eserlere bakılabilir.

hristiyan tebaayı devlete bağlamak, imparatorluk vahdetini koruyup sağlamlaştırmak olmuştur. Osmanlılık siyaseti adını verebileceğimiz bu... siyasetin parolası imparatorluk tebaasının hukuk müsavata dayanan Osmanlı birliğidir".³⁹⁴ Halil İnalcık'a göre Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile her sınıf tebaanın müsavâtı ilkesi değişmez bir esas sayılmış ve imparatorluğun kuruluş ve tereküp tarzı itibarıyla çok büyük önem kazanan müsavât prensibi Osmanlılık siyasetine temel teşkil etmiş ve Tanzimat dönemi boyunca esas belirleyici ilke olmuştur. Tanzimatçılarda müsavât ilkesi ile bütün tebaanın birbiriyle kaynaşarak imparatorluğun bekası için çalışacaklarını düşünmüşlerdir.³⁹⁵

Halil İnalcık, hukuk müsavâtı ile alakalı olarak şu örnekleri vermektedir:

"Gülhane hattında padişah "ehli islam ve milel-i saire bu müsaadat-ı şahanemize bilâ istisna mazhar olmak üzere" sözleri ile hukuk müsavâtı prensibini açıkça ifade etmişti. Bu esas bütün teşkilat ve kanunlara hâkim olacaktı. On sene kadar sonra Sadrazam Koca Reşid Paşa, bir arz tezkiyesinde şunları yazmaktadır. "mevaadî hukukiyede herkes yeksan ve seyyan olarak kendi hukukunu bilip ondan vazgeçmemek ve diğer birisi hukukuna tasallut eylediği halde ref'ini talep ve davaya muktedir olmak kanunname-i hümayun muktezasındandır". Tanzimat'tan sonra reaya arasında hoşnutsuzluk sükûn bulacağı yerde bilakis gittikçe artmış ve reayanın müsavâtı prensibide gittikçe büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. 1856 Islahat Fermanında artık doğrudan doğruya gayri müslim tebaayı alakadar eden meseleler hattın esasını teşkil etmektedir. Hattın bir yerinde, "hukukça olan müsavât vezâifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan" sözleriyle bu ıslahatın temel taşı ifade olunmakta idi. Abdülaziz 1868'de Şura-ı Devleti açış nutkunda bizzat, "hangi mezhepte bulunursa bulunsunlar bütün tebaam aynı vatanın evlatlarıdır" dedi. Şura-ı Devlet ve bu nutuk, 1876 meşrutiyetinin öncüsü sayılabilirler. Bu tarihte neşredilen kanun-ı esaside Tanzimatın bu ana prensibi nihayet şu şekilde formüllendirilmiştir: "M.8- Devlet-i Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tâbir olunur".³⁹⁶

³⁹⁴ H. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.2-4.

³⁹⁵ H. İnalcık, "Tanzimat Nedir?", s.49; Halil İnalcık'a göre Gülhane Hattı her sınıf halkın şahsı, malı ve ırzının korunmasını değişmez esaslar olarak yerleştirmişti. Dönemin muhafazakârları bu esasların zaten şeriatta var olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin bu esaslar üzerinde yükseldiğini düşünüyorlardı. Bu politika eski Osmanlılık politikası idi ve şeriata dayanıyordu. Fakat Reşit Paşa, Osmanlılığı yeni bir ruhla canlandırmak azmindeydi. Yeni Osmanlılık eskisinden yalnız bir derece farkı ile ayrılmıyordu. Batı millî devletlerinde eşitlik prensibi içtimai sınıfların, vatandaşların eşitliği yönünde gelişirken Osmanlı İmparatorluğu'nda bu prensip tâbi kavimlerin gayr-i müslimlerin eşitliği şeklinde kendini göstermiştir. Böylelikle Tanzimatçılar devleti laikleştirme, dini devletten ayırma hareketinde ilk adımı atmış bulunuyorlardı. Bkz. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, s.621; Ziya Gökalp'te benzer değerlendirmeler yaparak Hilafet ve Osmanlılığın içerik ve manasını Tanzimatın değiştirmeye çalıştığını, ancak Osmanlılığın İslâmlıktan ibaret olduğunu bu durumu Tanzimatçıların değiştirmeye çalışarak yanlış bir siyaset takip ettiklerini ifade etmektedir. Bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C 1-2*, s.420-421.

³⁹⁶ İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.3.dipnot 1; benzer fikirler için ayrıca bkz. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, s.621.

Halil İnalcık dışında Yavuz Abadan³⁹⁷, Recai G. Okandan³⁹⁸, İlber Ortaylı³⁹⁹, Hilmi Ziya Ülken⁴⁰⁰, Tanzimat'ın müslim ve gayr-i müslim tebaaya tam müsavat vermek amacıyla olduğunu ve bu şekilde müslim ve gayr-i müslim tebaayı birleştirmeye bütünleştirmeye çalıştığını ifade etmektedirler. Yusuf Akçura⁴⁰¹ ise II. Mahmud dönemiyle birlikte millet inşaa sürecinin başladığını, Tanzimat devrinde devam ettiğini, tebaanın müsavata ilkesinin millet yaratma siyasetinin temeli olduğunu belirtmektedir. Yusuf Akçura'nın fikirlerine benzer fikirler yanında Osmanlıcılık adını verdikleri fikrinde amacının müsavat ilkesinin kabulüyle millet yaratma olduğu ve Tanzimat devrinde devlet politikası olduğu İsmail Kara⁴⁰², Azmi Özcan⁴⁰³,

³⁹⁷ Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", s.48,57.

³⁹⁸ Recai G. Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.122; Ancak müsavat prensibinin uygulanamaması müdahalelerin şiddetli bir şekilde artmasına sebebiyet vermiştir. Bkz. R.G.Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", s.108.

³⁹⁹ İlber Ortaylı'ya göre 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile 1856 Islahat Fermanının asıl ağırlık noktası Müslim ve gayr-i müslim tebaa arasında eşitliği sağlamaya dönük hükümleriydi. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.92; İlber Ortaylı'ya göre Tanzimat grubu Osmanlıcıydı ve bütün tebaanın eşitliği prensibi, yeni bir Osmanlı devlet milliyetçiliği veya vatanseverliği yaratmaya yönelikti. Yine bu Osmanlıcılık Fransız devriminin etkisiyle değil ona karşı ortaya konmuş bir düşüncedir ve özünde tutucu olup dönemin kozmopolit imparatorluğu için uygun görülmuş ancak yöneticiler dışında yayılan ideoloji ve kurum olmamıştır. Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.110-111; Tanzimatçılar, Türklerin dışında diğer unsurlarda başlayan ulusçuluğa karşı Osmanlılığı, yani imparatorluğun geleneksel kozmopolit yapısını ve ideolojisini restore etmeye çalışmışlardır. Bkz. İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu II*, Ali Berktaş(ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s.255; İlber Ortaylı'ya göre Tanzimatçıların Osmanlılık çabalarına rağmen bürokrasideki modernleşme eğitimde ve kültürel alandaki modernleşme ile paralel gittiğinden Türk milliyetçiliğinin doğuşu da kaçınılmaz olarak hazırlanmıştı. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu II*, s.255.

⁴⁰⁰ Hilmi Ziya Ülken'e göre bütün vatandaşların eşit haklara sahip olduklarını gösteren devlet zihniyeti halinde ifadesi Tanzimat'ta mümkün olmuş ve tebaanın kanun önünde eşitliği teminat altına alınmıştır. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (Ülken Yayınları, byy, 2005), s.36, 38-39.

⁴⁰¹ Yusuf Akçura'ya göre Fransa'da görülen millet oluşumu Osmanlı Devletini II. Mahmut döneminde etkilemiş, devletin ırk ve dini farklı tebaasını serbestlik ve müsavat, emniyet ve karşılıklı dostluk ile mecz ve terkip edip tek bir millet haline getireceğine inanılmıştır. Osmanlı milleti fikri en fazla Âli ve Fuat Paşalar tarafından benimsenmiş ve kendilerine milliyet fikrinin yayıcısı Fransa imparatoru III. Napolyon destek vermiştir. Avrupa'daki bazı milletleşme hadiseleri de devlet adamlarının bu fikre olan itimatlarını artırmıştır. Bkz. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.20; Yusuf Akçura'ya göre Osmanlı milleti vücuda getirmek arzusu pek yüksek bir hayali gayeye doğru yücelmüyordu. Asıl amaç ise Osmanlı ülkesindeki Müslim ve gayr-i müslim ahaliye aynı siyasi hakları tanımak ve vazifeleri yüklemek; böylece aralarında tam müsavat husule getirmek; fikirler ve dince tam serbesti vermek, bu müsavat ve serbestiden faydalanarak, söz konusu ahaliyi aralarındaki din ve soy ihtilaflarına rağmen yekdiğerine karıştırarak ve temsil ederek Amerika Birleşik hükümetindeki Amerikan milleti gibi müşterek vatanla birleşmiş yeni bir milliyet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve bütün bu zor ameliyatın neticesi olarak Devlet-i Aliye-i Osmaniye'yi asli şekliyle yani eski hudutlarıyla muhafaza eylemektir. Bkz. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.19.

⁴⁰² Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi Metinler Kişiler I*, s.27-28.

⁴⁰³ Azmi Özcan, "Milliyetçilik", *TDVİÂ*; Azmi Özcan, "Osmanlıcılık", *TDVİÂ*.

Enver Ziya Karal⁴⁰⁴, Hasan Kayalı⁴⁰⁵, Şerif Mardin⁴⁰⁶, Ali Akyıldız⁴⁰⁷ gibi yazarlar tarafından ifade edilmiştir. Şükrü Hanioglu'nunda benzer fikirleri mevcuttur⁴⁰⁸. Aynı şekilde Osmanlıcılık olarak ifade edilen politika “eşit vatandaşlık fikri”⁴⁰⁹, “modern vatandaşlık anlamında bütün tebaaya eşit yasal statü verilerek bütünlüğü sağlama politikası”⁴¹⁰ ve “dağılan imparatorluğun dağılmasını engellemenin yolunu çeşitli milletlerin arasını telif etmekte gören ilk siyasi doktrin”⁴¹¹ şeklinde tanımlanmıştır. Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür.

Ancak adı geçen yazarlar ulus inşa sürecinde devletin politikaları hakkında ayrıntılı bilgi vermemekte, genel değerlendirmelerde bulunmaktadırlar. Tanzimat Fermanı metni, devrin devlet adamlarının birtakım sözlerini genel olarak örnek göstermektedirler. Osmanlı Devleti uluslaşma adına başka hangi politikaları uyguladı sorusu genel olarak cevapsız kalmaktadır. Uluslaşma siyasetinin temel araçları olan ve ulus inşasını temin için ortak değerler yaratmada etkili olan eğitim, hukuk, askerlik gibi konularda Tanzimat öncesi ve sonrası gelişmelere değinilmemiştir. Bu sahalardan uluslaşma adına herhangi bir örnek gösterilmemiştir. Ulusu kısaca ortak değerler etrafında toplanmış, bütünleşmiş siyasi ve sosyal içerikli insan topluluğu olarak tanımlarsak Osmanlı Devleti hangi ortak değerleri yaratmaya çalıştı ve tebasını bu değerler etrafında biraraya getirerek ulus yaratmaya çalıştı sorusu cevapsız kalmaktadır. Aynı zamanda meselenin sadece gayr-i müslimlere müsavat vererek ayrılma amaçlarını ortadan kaldırarak ulus inşa hedefi olduğu izahı meseleyi tamamen izah etmemektedir. Devletin

⁴⁰⁴ Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, s.599.

⁴⁰⁵ Tanzimat liderleri fırsat eşitliği kavramıyla ilgilenmişlerse de düşündükleri sadece Müslümanlarla gayr-i müslimler arasında haklar ve görevlerin eşitliği idi. Bkz. Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), s.22,26.

⁴⁰⁶ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder(der.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008), s.11-12; Şerif Mardin'in Kamaralizm, Mustafa Reşit Paşa ve Sadık Rıfat Paşa ile ilgili fikirleri için ayrıca bkz. Şerif Mardin, “19.yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 2 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.342-343; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s.198-213; benzer fikirler için ayrıca bkz. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.35-36.

⁴⁰⁷ Ali Akyıldız'a göre: “Tanzimat Fermanı, Osmanlı idari geleneğinde öteden beri uygulanan, tahta çıkan sultanlar tarafından ilan edilen ve “adaletname” adı verilen hatt-ı hümayunlar içinde değerlendirilebilir. Ancak bu ferman geleneksel yapıyı sarsacak yenilikler getirmekteydi. Müslim-gayr-i müslim eşitliği, Sırp ve Yunan isyanlarıyla birlikte milliyetçi bir tutum sergileyen gayrimüslimlerin imparatorluktan ayrılmasını önlemek amacıyla ortaya atılan ve daha sonra sık sık vurgu yapılan bir Osmanlı milleti teşkil etmeyi hedefleyen önemli projenin ilk adımıydı”. Bkz. Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat>. Erişim tarihi 11.10.2022.

⁴⁰⁸ Şükrü Hanioglu, “Osmanlıcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.1389-1390.

⁴⁰⁹ “Osmanlıcılık olarak bilinen eşit vatandaşlık fikri özünde çeşitli azınlık gruplarının etnik ve dini sadakatlerini kontrol altında tutmak için hükümet tarafından kullanılan yasal bir araç olmaktan öteye gidememiştir”. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s.37.

⁴¹⁰ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s.181.

⁴¹¹ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, s.277.

Müslüman tebaasında daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi devletten ayrılmaya bağımsız olmaya, devlet otoritesini tanımayarak bağımsız olmaya ya da yarı bağımsız, özerk biçimde yaşamaya çalışmıştır. Dolayısıyla Müslüman tebaanın ulus olması adına herhangi bir faaliyet yapılmış mıdır sorusunda cevapsız kalmaktadır. Devletin Müslüman tebaası ulus olarak tanımlanabilir mi? Müslüman tebaanın aralarındaki farklılıkları ortadan kaldırmak adına hangi faaliyette bulunulmuştur?. Ulus olarak tanımlanırsa mesele olarak sadece gayr-i müslimlerin Müslüman tebaa ile bütünleştirilmesi meselesi geriye kalacaktır. Böyle bir durumun bulunmadığını ifade edebiliriz. Bunun yanısıra uluslaşma siyaseti açısından gayr-i müslim cemaatlerin aralarındaki farklılıkları daha doğrusu çatışmayı, birbirinin varlığını kabullenmemeyi, bir cemaatin diğerlerini kendileriyle denk görmeme ve olmama halini⁴¹² ortadan kaldırmak adına ne yapılmıştır? En önemli meselelerden bir tanesi de budur. Gayr-i müslim cemaatlerin birbirine olumsuz bakışının, Müslüman ve gayr-i müslimler arasındaki münasebetlerde bulunmadığını söylemek gerekmektedir.⁴¹³

Yavuz Abadan'ın ifade ettiği gibi *“padişah ve halife otoritesi üzerine kurulu eski devletin temellerini değiştirmeden bazı ıslahatlarla aynı hükümdarın tebaası olmaktan başka yekdiğeri ile hiçbir alaka ve rabatası olmayan kitleleri”*⁴¹⁴ hangi değerler etrafında bir araya getirilmeye çalışılmıştır sorusu da yine cevapsız kalmaktadır. Yine Yavuz Abadan'ın ifadesiyle sorumuzun cevabını şu şekilde ifade edebiliriz: *“siyasi dinamiden mahrum birtakım hukuki teminat ve esaslar etrafında toplamaya çalışmıştır. Halk kitlelerini birleştirici ve sürükleyici herhangi bir organizasyon prensibini ihtiva etmeyen Gülhane Hattı bu cehdin mahsulüdür”*. Yavuz Abadan, anasır-ı Osmaniye'nin müsavattının düşünüldüğünü ancak müsavat için gerekli olan araçların bulunmadığını ifade ederek düşünce seviyesinde kaldığını belirtmektedir.⁴¹⁵ Müsavat fikrinden bahsedilmekle birlikte gerçekleştirmenin mümkün olmadığı A.H.Ongunsu tarafından da ifade edilmektedir. A.H. Ongunsu bunun neticesinde Avrupa'yı ve gayr-i müslimleri memnun etmek adına ayrı hukuk ve teşkilatın verildiğini ancak müsavattan bahsedilmeye devam edildiğini, bu durumun ayrılık isteklerini güçlendirdiğini, *“gayrimüslim ekalliyetler, hukuki vaziyetleri tahkim edilen patrikhaneleri ve teşkilatlarıyla ayrı ve adeta muhtariyetli varlıklar halinde kalıyordu”* şeklinde ifade ederek uygulama ile verilen ya da bahsedilen müsavat sözünün-fikrinin uygulanmadığını

⁴¹² Rumlar, Islahat Fermanı'nı gayr-i müslim cemaatlerin birbiriyle eşit hale getirilmesi yönünde de eleştirmişlerdir. Rumlar, gayr-i müslim tebaa arasındaki üstün konumlarını kaybetmek ve özellikle Yahudilerle bir tutulmalarını eleştirmişler ve eski duruma razı olduklarını ifade etmişlerdir. *“Devlet-i aliyede ehl-i islâmdan sonra Rumlar ve badehu Ermeniler ve badehu Yahudiler derece derece muteber” tutulurlardı*. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s.67-68.

⁴¹³ Bu konuda 19.yüzyılın ikinci yarısında Sivas örneği için bkz. Serap Bozpolat Ayan, *“Ölümlerin Toprağında Dirilerin Kavgası: Sivas'ta Paylaşılmayan Maşatlık (1841-1888)”*, s.63-76.

⁴¹⁴ Abadan, *“Tanzimat Fermanının Tahlili”*, s.48 vd.

⁴¹⁵ Abadan, *“Tanzimat Fermanının Tahlili”*, s.48,57.

ve çelişkiyi ifade etmektedir.⁴¹⁶ Bunun yanısıra en önemli mesele yine müsavat fikrinin uygulanması aşamasında ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da gördüğümüz gibi gayr-i müslimlere haklar yönünden verilen müsavat ile ulus inşası başladığı ifade edilmektedir. Eşit vatandaşlık anlayışının benimsendiği belirtilmektedir. Eşit vatandaşlık vazifeler ve haklar itibarıyla eşitliği temel alan bir anlayıştır. Sadece haklarda müsavat eşit vatandaşlık, yurttaşlık anlayışını gerçekleştirmek için yeterli değildir. Aksine vazifelerde müsavatın dayanışmayı, bütünleşmeyi sağladığı ve bu yolla ulus inşasında etkili olduğu bilinmektedir. Bilhassa askerlik bu yönüyle en önemli araçlardan birisi olmuştur. Ancak bu dönemi ihtiva eden yazımda vazifeler yönünden müsavat meselesi ele alınmamaktadır. Ulus inşasının temel araçlarından birisi de vazifeler yönü ile müsavatın gerçekleştirilmesidir. Vazife vermeden hak verilmesi eşit hak ve vazifelere dayalı vatandaşlık ve genel olarak ulus anlayışına aykırı bir durum olduğu görülmektedir. Tanzimat devri ve sonrası dönem üzerinde araştırmacıların büyük çoğunluğu vazifede müsavat meselesini ele almadan haklarda müsavat meselesini ele almış ve bu şekilde Osmanlı ulusu-milleti inşa edildiğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla bu şekilde bir değerlendirmede dönemin anlayışını, devlet-tebaa münasebetlerini, devletin politikalarını izah etmekten uzak kalmaktadır.

Bununla birlikte Tanzimat dönemi üzerinde bazı görüşleri incelemek ve bu şekilde dönemi değerlendirmek gerekmektedir. Kemal H. Karpat, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat devriyle birlikte uluslaşma politikasını uygulamaya başladığını ifade etmekte ve bu konuda birtakım örnekler vermektedir. Dolayısıyla Kemal H. Karpat'ın uluslaşma ile alakalı olarak ortaya koyduğu fikirlerin incelenmesi zarureti bulunmaktadır.

Kemal H. Karpat'a göre Osmanlı hükümeti kendi geleneğine uygun olmayan şekilde Tanzimat'tan önce başlattığı merkezîyetçilikle cemaatlerin işlerine müdahale ederek dini ve etnik grupların faydalandığı kısmı özerkliği ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bu dönemde tüm tebaanın kabul edebileceği politik kimlik yaratmak ve bir etnik-dini grubu devletin temeli haline getirmesi fikri ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda politik ve ekonomik sahada birleştirici bütünleştirici politikalar uygulanmaya başlandıysa da bu politikalar tam tersi sonuçlar ortaya çıkartarak Hristiyan ve Müslümanları çoğunluk ve azınlık haline getirmiş, uluslara dönüştürerek ulusçuluk fikirlerinin güçlenmesini sağlamıştır. Tanzimat sonrası uygulanan merkezîleşme politikası tek ve birleşik bir Osmanlı ulusu yaratma yollarını bulmaya çalışmışsa da başarısız olmuş, tam tersi neticeler yaratarak Türkler ve Arapların da içinde bulunduğu bütün etnik ve dini grupların ulusçuluk fikrinin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve bu şekilde son bulmuştur.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", s.8-9.

⁴¹⁷ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s.177-179; Kemal H.Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, Güneş Ayas (hızl.), (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), s.107-109.

Kemal H. Karpat, bir başka çalışmasında tam tersi bir görüş ortaya koyarak Tanzimat sonrası merkezileşme faaliyetlerinden gayr-i müslimlerin eşitlik ilkesi sayesinde etkilenmediklerini ve korunduklarını ifade etmektedir. Kemal H. Karpat: “*Tanzimat Fermanı’ndaki “eşitlik” ilkesi Osmanlı Devletinde uygulandığı zaman, Hristiyanları merkezileşmenin idari etkilerinden korudu. Böylece Hristiyanların kendi kültürel ve dini özerkliklerini korumasına olanak verdi. Bunun yanı sıra, “eşitlik” ilkesi sayesinde Hristiyanlar, merkezi yönetimin Avrupa ile kurduğu ilişkilerin ve büyüyen ticaretin yarattığı ekonomik fırsatlardan azami ölçüde faydalanabildiler... Kendilerine tanınan özel haklar ve koruma, Hristiyanlar için toplumsal ilerleme ve gelişme açısından yepyeni fırsatlar yarattı*” şeklindedir. Yine Kemal. H. Karpat, 1856 Islahat Fermanı’nın da gayr-i müslimleri imtiyazlı bir vaziyete getirdiğini de ifade etmektedir.⁴¹⁸

Kemal H. Karpat’ın Tanzimat’ın merkezileşme faaliyetleri ile birlikte gayr-i müslim tebaasının hayatına dönük müdahaleleri ile bu unsurların ulusçuluk faaliyetinin başladığı fikrinin aksine “Osmanlı’da özellikle Balkanlarda gayr-i müslimlerin ulusal uyanışları Tanzimat öncesinde ve hatta Fransız inkılâbından önce başlamıştır”.⁴¹⁹ II. Viyana kuşatmasındaki mağlubiyet sonrası Osmanlı Devletinin güçsüzlüğü ortaya çıkınca Balkan halkları bağımsızlık için ulusçu faaliyetlerini yoğunlaştırmış ve Osmanlı Devleti’nin ulus meselesi ortaya çıkmıştır.⁴²⁰ Balkan Slavlarının ulusçu hareketi önce kilisenin, 18.yüzyıldan itibaren gelişen ticaret burjuvazisinin ve köylülerin katılmasıyla gerçekleşmiştir.⁴²¹ Eflak ve Boğdan Prenslüğünde milli his ve fikirler 18.yüzyılda gelişmiş ve Rus desteği de buna katkıda bulunmuş, Sırbistan ve Karadağ’da 18.yüzyılda gelişen milli hisler, 19.yüzyılın başında Rusya desteğiyle isyanlara sebebiyet vermiş, Osmanlı-Rus harbi neticesinde imzalanan 1812 tarihli Bükreş Antlaşması ile Sırbistan’a bazı imtiyazlar tanınmıştır. Yine Yunanistan’da da ulusçu faaliyetler 18.yüzyılda artmış, Fransız ve Rus desteği ile gelişmiş, büyük Bizans’ı tekrar diriltme bilhassa Patrikhanenin varlığıyla devam etmiş, Ermeniler arasında da 18.yüzyıl

⁴¹⁸ Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s.100-101.

⁴¹⁹ İlber Ortaylı, “*Balkanlarda Milliyetçilik*”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.1026 vd.

⁴²⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.59; “Kozmopolit bir imparatorluk olan Osmanlı’da hanedana bağlılık ve resmi dine mensup olmak egemen grubun üyesi olmak için yeterliydi. İmparatorlukta Osmanlılık denen bir nitelik ve Osmanlılar denen bir grup vardı. Yaşayış tarzı, sözlü kültürü, mimari ve sanat zevki, dünya görüşü ile Osmanlı denen tip toplumun yönetici grubunun üyesi veya aday üyesiydi. Geniş imparatorluğun çeşitli etnik gruplarından çıkan resmi islama ve kozmopolit başkent kültürüne mensup yöneticiler yine kendileri gibi çeşitli din ve etnik gruptan geniş halk yığınlarını yönetirlerdi. Yönetilenler yönetenler gibi kozmopolit bir kültüre sahip olmayıp ailesinin mensup olduğu dini cemaat ve etnik grubun üyesiydi ve şans ve kendi çabasıyla yönetici sınıfa mensup olursa talihi değişebilirdi. Birbirinden kesin çizgilerle ayrılmış dışa kapalı dini ve etnik gruplar rengarenk bir mozaik halinde kozmopolit bir imparatorluğu oluştururdu. Bu kozmopolit yapı 18. ve 19. yüzyılların dünyasına uyum sağlamaktan uzaktı”. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.57.

⁴²¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.61.

başlarından itibaren dil ve tarih temelli çalışmalar ile milli hisleri geliştirmek çabaları Rusya tarafından da desteklenmiş ve bağımsızlık amaçları görülmüştür.⁴²² Aynı şekilde Bulgarlar arasında da ulusçu faaliyetler 18.yüzyılda ortaya çıkmış, bilhassa Rum Patrikliğinin Rumlaştırma faaliyetlerine karşı ulusçuluk gelişmiştir.⁴²³ Bu hadiseler 18.yüzyılda ve Fransız inkılâbından önce ve yine Osmanlı merkezileşmesinin başladığı III. Selim devrinden önce gerçekleşmiştir. 1812’de Sırbistan’ın özerkliğe, Yunanistan 1829’da bağımsızlığa kavuşması, Cezayir’in işgali diğer topluluklara da örnek teşkil etmiştir.⁴²⁴ İlber Ortaylı’nın da ifade ettiği gibi 15.yüzyıldan itibaren Slavlar arasında ulusçuluk başlamış ve gelişmiştir. Balkanlarda Fransız aydınlanması ve ihtilali öncesinde Helenler ve Slavlar arasında milliyetçilik mevcuttur.⁴²⁵ Dolayısıyla Fransız ihtilalinden sonra milliyetçiliğin ortaya çıktığı fikri gerçeği yansıtmamaktadır.⁴²⁶ Kemal H. Karpat’ta aynı şekilde Osmanlı’da gayr-i müslimlerin ulusçu faaliyetlerinin bilhassa 18.yüzyılla birlikte başlayarak geliştiğini ve gayr-i müslim burjuvanın bu ulusçuluğu yaratan önemli bir güç olduğunu da ifade etmektedir.⁴²⁷ Osmanlı merkezileşmesi, dini grupların var olan özerkliğini daha doğrusu imtiyazlarını ortadan kaldırmamıştır. Aksine Tanzimat gayr-i müslimlere yeni imtiyazlar vermiştir. Tanzimat öncesi verilen ve Tanzimat’ın verdiği yeni imtiyazların devam edeceği Islahat Fermanı⁴²⁸ ve 1876 Kanun-ı Esasisi’nde⁴²⁹ de ifade edilmiştir. Gayr-i müslimler birçok sahada Müslümanlardan üstün konuma gelmişlerdir. Tanzimat, gayr-i müslimlerin faydasına olmakla birlikte onların bağımsızlık amaçlı faaliyetleri devam etmiştir. Tanzimat’ın başarısızlığı, hedeflerine ulaşamadığı Kemal H. Karpat tarafından

⁴²² Akçura, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, s.13-21.

⁴²³ İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.18vd.

⁴²⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.124 vd.

⁴²⁵ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, 04-08 Ekim 1999*, Ankara (II. Cilt), s.28,31.

⁴²⁶ 19.yüzyıl boyu modern milliyetçilik Osmanlılık (ottomanisme) ideolojisi tarafından önlenmiştir. Osmanlılık klasik imparatorluğun tarihi bir residue’si (tortu) değildir; tamamiyle 19.yüzyılın şartları içinde modern bürokrasinin yarattığı ve her dini ve etnik gruptan Osmanlının mensup olduğu seçkin sınıfın bir ideolojidir. (kaiserreichs-nationalismus). Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)”, s.30...

⁴²⁷ Karpat, *Osmanlı’da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, s.78-106, 188 vd.

⁴²⁸ Bu durum Islahat Fermanı’nda: “*Gülhane’de kıraat olunan Hatt-ı Hümayunum ile ve Tanzimat-ı hayriyem mucibince her din ve mezhepte bulunan kâffe-i tebea-i şahanem hakkında bila istisna emniyet-i can ve mal mahfuziyet-i namus için taraf-ı eşref-i padişahanemden va’d ve ihsan olunmuş olan teminat bu kerre dahi tekit ve teyit kılındığından bunu kâmilten fiile çıkarılması için tedabir-i müessirenin ittihaz olunması ve zir-i cenah-ı atfet seniyye-i padişahanemde olarak memalik-i mahrusa-i şahanemde bulunan Hristiyan ve sair tebea-i gayrimüslime cemaatlerine ecdad-ı izamum taraflarından verilmiş ve sinin-i ahirede ita ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyat-ı ruhaniye bu kere dahi tahrir ve ibka kılınır*” şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.25.

⁴²⁹ Gayr-i müslim cemaatlerin imtiyazların devam edeceği 1876 Kanun-ı Esasisi’nin Tebaa-i Devlet-i Osmaniye’nin Hukuk-ı Umumiyesi başlığı altında 17. Maddede: “...cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemakân cereyanı devletin tahti himayetindedir” şeklinde yer almıştır. Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.44.

da ifade edilmektedir.⁴³⁰ Gayr-i müslimlere tercümanlık, sefirlik (büyükelçi), müşavirlik, nazırlık (bakanlık) görevleri verilmiş, Türklerden bilhassa iktisadi saha olmak üzere birçok sahada üstün duruma gelmişlerse de Osmanlı toplumu ile bütünleşmek istememişlerdir. Bu durumu ayrılık amaçları için kullanmışlardır.⁴³¹ Gayr-i müslimlerin Türklere üstünlüğünü devrin İngiltere elçisi Cannig'te ifade etmektedir.⁴³²

Kemal H. Karpat'ın yorumundan yola çıkarsak geleneksel devletin varlığını devam ettirmek için politik bir kimlik yaratmaya ve bu kimliği müslim ve gayr-i müslim tebaayı biraya getirerek ve devletin temeli olan ve devleti yaşatacak insan unsurunu bu şekilde tek ve birleşik bir Osmanlı ulusu şeklinde Tanzimat öncesi ve sonrasında yaratmaya çalıştığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Fakat daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti'nde Müslümanların hâkim millet anlayışından bu dönemlerde vazgeçilmediği gibi II. Mahmud döneminde hâkim millet anlayışı daha da güçlendirilerek hilafetinde bir güç olarak ortaya konmasıyla birlikte devlet varlığını devam ettirmek için Müslüman tebaaya yaslanmıştır.⁴³³ Bu dönemin eğitim ve askerlik anlayışında bir önceki bölümde ifade ettiğimiz gibi devletin Müslüman tebasını devleti yaşatacak insan unsuru, zemin olarak gördüğünü göstermektedir. İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi 18. yüzyıldan sonra Osmanlılık, hilafet ve resmi ideolojinin beslediği bir ideoloji olmaya başlamıştır.⁴³⁴ Devlet bu dönemde gayr-i müslimleri Müslümanlarla birlikte devletin temeli haline getirmek amaçlı bir faaliyet içerisine de girmemiştir. Bu durumu Engelhardt'ta eleştirel bir ifadeyle ortaya koymakta ve 1860'larda Türklerin fethedenler olarak fethedilenler üzerindeki hâkimiyetlerini korumaya çalıştıklarını belirtmektedir. Engelhardt, Müslümanlar yerine Türkler ifadesini kullanmaktadır ve Türklerin hâkimiyetlerini korumaya çalıştıklarını iddia etmektedir.⁴³⁵ İlerideki bölümlerde göreceğimiz

⁴³⁰ "Osmanlı Devleti'nde idari merkeziyetçilik yönünde başlayan bütünleşme süreci temel siyasi sadakat sorununu da içine alacak şekilde genişlemiştir. Osmanlılık olarak bilinen eşit vatandaşlık fikri özünde çeşitli azınlık gruplarının etnik ve dini sadakatlerini kontrol altında tutmak için hükümet tarafından kullanılan yasal bir araç olmaktan öteye gidememiştir. Bütünleşmek amacıyla yapılan çabalar Hristiyan tebaanın çoğunluğu açısından başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü bu fikirde kendi milliyetçilik kavramlarındaki duygusal çekim yetersizdi. Fakat 19. yüzyılın ortalarından itibaren sayıları hızla artan Müslüman- Türk aydınlar Osmanlılığı kendi milliyetçi ideolojileri olarak sahiplenmişlerdir ve bu kavramın içeriğini kendi sosyo-kültürel geçmişlerine ve tarih yorumlamalarına göre şekillendirmişlerdir". Bkz. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s.37.

⁴³¹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.36-37; benzer fikirler için ayrıca bkz. Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", s.47-48.

⁴³² Tanzimat devrinde İngiliz elçisi olarak görev yapan Canning'te bu durumu teyid etmekte ve her ne kadar Osmanlı idaresinden şikâyet ederek ıslahat talebinde bulunmakla birlikte gayr-i müslimlerin iyi durumda olduklarını "bütün bunlara rağmen Türkler davayı kaybededursun, reaya zenginleşmekte, daha iyi bir eğitim görmektedir" şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s.92-93.

⁴³³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.146vd.

⁴³⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.61.

⁴³⁵ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.235-236; Engelhardt, bu fikrini ortaya koyarken Türklerin diğer Müslüman toplulukları da dışladığını ve onlara da gayr-i müslimler gibi devlet yönetiminde görev verilmediğini ve kötü davranıldığını iddia etmiştir. Engelhardt'ın bu yorumuna katılmak

gibi 1856 Islahat Fermanı bazı Osmanlı devlet adamları tarafından Müslümanların hâkim millet durumunu ortadan kaldıracığı gerekçesiyle eleştirilmiş, ancak Fuat Paşa milleti hâkime olan Müslümanların bu durumunun değişmeyeceğini ve devletin karakterlerinden birinin de millet-i İslamiye olduğunu ifade ederek onları memnun etmeye çalışmıştır.⁴³⁶ Canning’te benzer şekilde Osmanlı yönetiminin gayr-i müslimlere yönelik ıslahatlar konusunda direndiğini ifade etmektedir.⁴³⁷ Kemal H. Karpat’ta bir başka çalışmasında Müslümanların hâkim millet anlayışını korumak, bir başka deyişle siyasi iktidarı kaybetmemek ya da paylaşmamak fikrinde olduklarını kendisi de ifade etmektedir. Bu fikir:

*“Tanzimat Fermanı, tüm tebaayı içine alan hukuki bir bağ olarak Osmanlılığı tesis etmek etmek için Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında “eşitlik” vaat etti. Bu eşitliğin hemen uygulamaya geçme ihtimali düşük olduğundan, bu vaadin amacı aslında Avrupalı güçleri hoşnut etmekti. Artık Müslümanların hâkim olduğu tek alan yönetim hizmetiydi. Daha öncede bahsedildiği üzere, İslâma girmek yönetici zümreye dahil olmanın şartıydı. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde Müslümanlar, siyasi iktidarı kendi hususi imtiyazları ve gayr-i müslim tüccarların ve meslek sahiplerinin artan iktisadi güçlerini dengelemek için olmazsa olmaz bir araç olarak görmeye başladılar”*⁴³⁸ şeklindedir ve bizimde ifade ettiğimiz gibi Müslümanların hâkim millet anlayışından vazgeçmediğini belirtmektedir. Aynı zamanda Tanzimat’ın eşitlik vaadinin amacının da Avrupayı memnun etmek olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla devletin gayr-i müslim tebaasını da Müslüman tebaası gibi devletin temeli olarak görmediği ve bu şekilde bir ulus inşası amacıyla olmadığı siyasi iktidarı paylaşmak istememesinden de bellidir. Taner Timur’unda ifade ettiği gibi *“Osmanlı halkını ortak anılar ve emperyal gelenekle birlikte hâkim millet bilinci ve kendilerini tüm imparatorluktan sorumlu kılan üstünlük duygusu bir araya getirmiş ve Osmanlılar üstünlüğün kaybedildiği çöküş devri olan 19.yüzyılda da üstünlük duygusundan ve gururundan vazgeçmemişlerdir”*.⁴³⁹

Tanzimatçılar ideolojiden ziyade faydacı bir görüşe dayanan yönetim anlayışını benimsemiş ve 19.yüzyıl gerçekleri ile Osmanlı geleneğini birleştirmeye çalışmışlardır.⁴⁴⁰ Tanzimat Fermanı’nın devrimci karakteri olmakla beraber bu karakter nazariyat, siyasi felsefe

mümkün değildir. Türklük ve Türkçülük fikrinin ortaya çıkmadığı bir dönemde bu fikrin uygulanması pek mümkün değildi. Osmanlı Devleti Türklük temelli bir politika uygulamamıştır. Kaldı ki Türklük fikrinin güçlendiği II. Meşrutiyet döneminde dahi Türklerin dışındaki Müslüman tebaa dışlanmamış ve kötü muamele görmemiştir. Gayr-i müslim tebaada aynı şekilde geleneksel millet sistemi içerisinde hak ve hukukuna sahip olmuştur.

⁴³⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, s.85

⁴³⁷ Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, s.91,92-93-94-99.

⁴³⁸ Karpat, *Osmanlı’da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, s.109; Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s.179.

⁴³⁹ Taner Timur, “Türkiye’de Kimlik, Politika ve Gerçekçilik Tarihi Bir Panorama”, *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru*, Artun Ünsal (ed.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), s.128.

⁴⁴⁰ İlber Ortaylı, “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2004), s.446vd.

ve tabi haklar fikrine dayanmayan, amacı gerçekleştirmek için pratik tedbirlerdir. Bu kanunlarla tebaa devlete ısınacak, bağlanacak, isyan etmeyecek, iktisadi hayat canlanarak halk zenginleşecek, devletin gelir ve kudret kaynakları artacaktır. Tanzimatın gayesi devletin kuvvetlenmesi, memleketin kalkınması, huzurun yerleşmesidir. Müslim ve gayr-i müslim tebaanın aynı haklardan istifade etmesi prensibi ıslahattan beklenen pratik gayeyi ortaya koymaktadır.⁴⁴¹ Tanzimat döneminde vatan ve ulus sevgisi resmi yazışmalarda belirli ölçülerde kullanılmakla birlikte 1856 öncesi Osmanlıcılığında padişahın baba konumuna ve şeriata vurgu yapılmıştır. Bütün tebaaya adaletli davranılması her yerde belirtilmekle birlikte Müslim ve gayr-i müslim eşitliğine yönelik pek fazla çalışma yapılmamıştır.⁴⁴²

Aynı şekilde: “Tanzimatçı devlet adamlarının çoğunluğu gerçek Avrupa kültürüne sahip değildi ve Tanzimat’ı idari ve mali zorluklar içindeki imparatorluğun devamı için gerçekleştirmişlerdi. Derin inkılaplar, fikirlerde, hayat ve cemiyet görüşlerinde meydana gelen değişikliklerin, ilmi gelişmenin, iktisadi ve teknik alanlardaki gelişmelerin sonucudur. Fransız inkılabı, serbest tefekküre sebep olan Rönesans’ın, 17.asır rasyonalizminin, 18.asırda din ve mutlakiyet esaslarına karşı verilen sert mücadelenin ve yine buhar gücünün sanayiye uygulanması ve ilmi keşifler sonrasında üretim araçları ve sanayide meydana gelen gelişmelerin neticesidir. Osmanlı’da Tanzimat döneminde Osmanlı camiasının Arap ve Acem medeniyet ve kültürü ile alakasını keserek batı medeniyetine geçişi için gerekli şartlar mevcut değildi. Türkiye’de batılı fikir adamlarından Bacon, Robelais, Luther, Descartes ve Rousseau gibi fikir adamları yetişmesi gerekiyordu. Ancak Tanzimatçı devlet adamlarının çoğunluğu bu fikirleri kavrayamadıkları gibi memlekette de bu fikirlere sahip fikir adamları da bulunmamaktaydı. Bu sebeplerle devlet teşkilatında, hükümet mekanizmasında esaslı değişiklikler yapamamış ve mevcut müesseseleri ortadan kaldıramamışlardır”.⁴⁴³

17. ve 18. yüzyıllarda özellikle batı Avrupa’da ortaya çıkan ve mutlakiyet ve istibdat rejimlerini yıkarak iktidar ve otoriteyi belirli kurallara yani anayasalara bağlayan ve milletin hâkimiyetini tesis eden fikir ve hareketlerin olumlu, verimli neticeleri bile Osmanlı Devleti ve onun her türlü milli birlik ve aralarında uyum bulunmayan milleti üzerinde etkili olamamıştır.⁴⁴⁴ Hürriyet prensibinden etkilenen ve bu özelliği ile yeni bir ideolojiye eğilimi olmakla birlikte Tanzimat, teşkilat-ı esasiye (anayasa) değildir. Milli hâkimiyetin ve milli iradenin geri bir şekli olan halkça seçilmiş bir meclis bile düşünülmemiştir.⁴⁴⁵

Tanzimat, içtimai (sosyal) bir tepkiden ortaya çıkmış ancak padişah ve vezirlerin tepkisi yerleşmiş içtimai nizam ve onun müesseselerine karşı olmamıştır. Bu dönemin devlet adamları içtimai nizamdaki yolsuzluğu, adaletsizliği, düzensizliği ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.

⁴⁴¹ İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, s.620.

⁴⁴² Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce I, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), s.96.

⁴⁴³ S.C.Antel, “Tanzimat Maarifi”, s.445-446.

⁴⁴⁴ R.G.Okandan, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, s.99-100.

⁴⁴⁵ A.H.Ongunsu, “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış”, s.11.

Bunun dışında mevcut cemiyet ve din hâkimiyetine karşı çıkılmamıştır ve şer-i şerife dokunulmamak temel düşünce olmuştur.⁴⁴⁶

Bunun yanı sıra Tanzimat dönemi devlet adamları siyasal katılım, mahalli demokrasi gibi fikir ve uygulamaları benimsememiş hatta karşı çıkmışlardır. Tanzimatçılar kanuni ve adil bir idareyi kurmak istemişler ve örnek olarak İngiltere ve Fransa yerine Avusturya'yı daha doğrusu Metternich'in Başbakanlığındaki Avusturya'yı örnek almışlardır.⁴⁴⁷

Metternich'in yönetim anlayışı, gelişen ulusçuluk karşısında eski Avrupa'nın siyasi dengesini devam ettirmeye çalışan sistem olmasından dolayı Tanzimatçı devlet adamlarının ilgilendiği bir sistemdi. Bu dönemde mevcut dengeyi korumaya çalışan Avusturya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi bütünlüğünü ulusçuluk tehdit etmekteydi ve Metternich Avusturya'sı ulusçuluğa karşı en sert, kararlı ve inatçı politikayı benimsemiştir.⁴⁴⁸ Fransız devrimi, Avrupalı devletler tarafından ilk yıllarda Fransa'da gerçekleşen iç savaş olarak görülmüş ve hatta Fransa'nın zayıflamasına sebep olacağı da düşünülmüştür. Ancak Fransız

⁴⁴⁶ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.206.

⁴⁴⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Değişim Sorunu II*, Ali Berkay (ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s.269-270; Yine İlber Ortaylı'ya göre Tanzimatçılar ideolojiden ziyade faydacı bir görüşe dayanan yönetim anlayışını benimsemiş ve 19.yüzyıl gerçekleri ile Osmanlı geleneğini birleştirmeye çalışmışlardır. Metternich gibi yenedünyanın bütün değerlerine karşı çıkmamışlardır. Avusturya sosyal sınıflarının ve uluslarının temsilinin yani parlamentonun ve halkın idareye katılmasının düşmanı olan Metternich ile Osmanlı tebaasının her sınıfının eşit olduğunu söylemekten kaçınmayan ve onların idareye katılmasını teşvik eden Tanzimatçılar arasında fark büyüktür. Metternich, Avusturya'da yüzyıllardır var olan yerel yönetim geleneğini engellerken Osmanlı bunu teşvik etmiştir. 1848'de ihtilal dolayısıyla ülkeden ayrılıncaya kadar Avusturya'da parlamentoya izin verilmemiştir. Oysa Tanzimat'ın en otoriteri M.Ali Paşa meclis kurulmasını tasarlamıştı. Ancak Ali Paşa'da 1830 ve 1848'de parlamento ve anayasa için ayaklanan kitlelerin ideolojisini benimsememiştir. Diğer devlet adamlarında olduğu gibi ondada bir yönetim biçimi ve dünya görüşünde esneklik ve pragmatizm vardı. Bkz. Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", s.446-447.

⁴⁴⁸ Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", s.441; Sultan II. Mahmud, ayanı, memalik hanedanını tam olarak ortadan kaldıramamış, ulusçu ayaklanmalar başlamış ve sonuca ulaşmaya başlamıştı. Avrupa'da ise ulusçuluk bu dönemde engellenmişti. Metternich, kendi ülkesindeki Macarların, Çeklerin, Polonyalıların, Osmanlı ülkesindeki Yunan, Sırp ve Karadağ'lıların bağımsız olmasından etkilenmesi ve kendi devletinin çökmesinden etkilendiğinden Osmanlı'daki ulusçu hareketler karşı çıkmış ve bu konuda Rusya'yı da uyarmıştır. Osmanlı Devleti'nin ulusçu hareketler sonucu çökmesi eski Avrupa düzeninin de çökmesi demektir. Avusturya, Rusya ve Prusya'nın kurduğu mukaddes liga ulusalcı ve özgürlükçü hareketleri bastırdı ise de Osmanlı Devleti konusunda aynı tutarlılığı göstermemişlerdir. Metternich'in görevden ayrılmasından sonra Avusturya çekimser politikayı bıraktı. Rusya ise Yunan isyanı ve bağımsızlığında en büyük desteği veren ülke oldu. Bkz. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.47-48; Rusya ve Avusturya liberal devlet düşüncesine karşı olduklarından İngiltere ve Fransa'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrutiyet rejimine benzer bir rejime geçmesini istemiyordu. Bu iki devletin teşkilatı Osmanlı Devleti'ne benzemese de yönetimleri altında birçok milleti barındırmalarıyla benzemekteydi. Osmanlı Devleti'nin meşrutiyeti kabul etmesi Avusturya ve Rusya idaresi altındaki milletlere de örnek olabilir ve ayrıca meşrutiyetle Osmanlı Devleti kurtulabilirdi. Bu durum ise Osmanlı aleyhine genişleme siyaseti takip eden Avusturya ve Rusya'nın menfaatine uygun değildi. Dolayısıyla Tanzimat ve uygulamalarına bu iki devlet olumlu yaklaşmamış ve kendi menfaatleri çerçevesinde gayrimüslimlerin haklarını bahane ederek devletin iç işlerine müdahale etmişlerdir. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.188.

kralının idamı ve devrimin yarattığı Fransız insan hakları beyannamesinin Avrupa'ya yayılmaya çalışılması neticesinde bu fikirler Avrupa'da İngiltere dışında hâkim olan teokratik monarşiye saldırı ve ortadan kaldırma eylemi olarak değerlendirilmiştir. Bu yüzden 1792'den sonra Fransa'ya karşı savaş açılmıştır.⁴⁴⁹ Fransa'da ise 1799'da Napolyon'un iktidarı sonucu Fransa Avrupa'yı hâkimiyet tesisine çalışmış ve bundan dolayı Fransa'ya karşı Avrupa ittifakı kurulmuştur.⁴⁵⁰ Daha öncede ifade edildiği gibi Fransa bu dönemde Avrupa'da ve Osmanlı topraklarında ulusçu eylemleri destekleyerek rakiplerini yıkmayı ve güçsüzleştirmeyi düşünmüştür.⁴⁵¹ Avrupa'da Fransa'ya karşı birlikte hareket edilmiş ve 1815 Viyana Kongresi'de Avrupa'da dengenin korunması yani sınırların değişerek yeni devletlerin kurulmaması, değişecekse de büyük devletlerin isteğine göre değişmesi ve devrim fikirlerinden etkilenmemesi için çalışma yapılması kararlaştırılmıştır. Polonya ve Çekoslovakya'nın kurulmasına müsaade edilmemiştir.⁴⁵² Avrupa ittifakının kurulmasında Avusturya Başbakanı Metternich etkili olmuştur.

Ancak Osmanlı yöneticileri Avusturya'nın mutlak monarşi ile yönetilirken modernleşmesinden daha fazla etkilenmişlerdir. Avusturya 1683 Viyana kuşatmasında Osmanlı devletini mağlup ettikten sonra tarım, ticaret, sanayileşme, ulaşım ve merkezi devleti tesis etmekte büyük başarılar kazanmış ve Avrupa siyasetinde etkili olmaya başlamış bir monarşik devlettir.⁴⁵³ ve 19.yüzyılda gelişmesine devam etmişti. Osmanlı yöneticilerini de en fazla etkileyen Avusturya'nın hem monarşiyi sürdürmesi ve modernleşmesi hem de bünyesinde farklı etnik unsurları barındırmasıdır. Osmanlı için Avusturya'nın dış politikasından ziyade iç politikası önem kazanmıştır. İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi Osmanlı devlet adamları Yunan ayaklanması ve Mehmet Ali Paşa meselesinde Osmanlıyı destekleyen Metternich'in fikirlerini benimsemişse de aynı yöneticiler 1848 de Macar mültecilerini iade etmemiş, Avrupa ulusalcılığına karşı Rusya, Avusturya ve Prusya ile birlikte hareket etmemişlerdir ve hatta orta ve doğu Avrupa'da ki ulusalcı hareketlere belli belirsiz sempati bile duymuşlardır. Bununla birlikte Metternich'in Avrupa politikası Osmanlı devleti yöneticilerine uygun gelmiş ancak

⁴⁴⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.22.

⁴⁵⁰ Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler*, s.29, 39vd.

⁴⁵¹ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.10vd.

⁴⁵² Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, s.56-57; Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler*, s.38-49; Hüner Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013), s.48-50.

⁴⁵³ İlber Ortaylı, "İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Değişim Sorunu II*, Ali Berktaş (ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s.3-10; Metternich, Fransız ihtilalinin getirdiği özgürlüklere, anayasal kurumlara, vatandaşlık düzeni ve bilincine, kitlenin siyasal katılmasına karşıydı. Ancak aynı Metternich, sanayi, tarım, ticaret, bankacılık, ulaşım alanındaki bir sürü yeniliğin sahibiydi. Mülkiyet ve kazanç güvenliğinin var olduğu, vergi adaletsizliğinin ve müsaderenin ise bulunmadığı ve bunlara karşı bir siyasetin bulunduğu rejimdir. Aynı şekilde adil ve kanuni bir idare sayesinde kazanç ve yatırım güvenliği neticesinde sanayi gelişerek bankacılıkta servet birikimi de gerçekleşmiştir. Yine İmparatorluk bürokrasisi bu dönemde modernleşmeye başlamıştır. Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", s.442.

Metternich'in devlet dışta güçlü olmak istiyorsa içte de düzeni sağlamalıdır fikri Tanzimatçıların düsturu olmuştur.⁴⁵⁴

Ancak Metternich'in Tanzimat'ın ilanı sonrasında Reşit Paşa'nın sadaretinde yapılan bazı ıslahatları geleneksel devletin yapısını bozduğu gerekçesiyle eleştirdiği görülmektedir. Tanzimat sonrasında ise Osmanlı Devleti'ni değerlendirmesinde Osmanlıyı çöken bir beden olarak değerlendirmiş ve çöküşün en önemli nedeni olarak III. Selim döneminde başlayan ve cehalet ve hayalden başka bir şey sunmayan son padişahın devam ettirdiği Avrupa tarzında reformlar yapma isteğini göstermiştir. Metternich, Osmanlı'ya tavsiyelerde bulunmuştur. Tavsiyeler şu şekildedir:

“Hükümetinizi, varlık sebebiniz olan dinsel kurumlarınızın saygınlığı üzerine kurun, saygı padişahla Müslüman tebaa arasında başta gelen bağıdır. Zamana ayak uydurun ve getirdiği gereksinimleri görmeye çalışın ve ona göre düzeltiniz. Yeniden kurun, fakat sakın yıkıp yerine size uymayan biçimler vermeye kalkışmayın, Çünkü bu, padişahı yıktığı ve yerine koyduklarının değerini bilmeme durumuna düşürür. Avrupa uygarlığından, sizin yasalarla uyuşmayanları almayın, çünkü batılı devletler devletinizin temelini oluşturan çeşitli ilkelerden değişik yasalara dayanmaktadır. Batılı devletlerin temeli Hristiyan yasalarıdır. Türk olarak kalınız ve Müslüman yasalara başvurunuz. Dininizin sizi hoşgörölü yapacak ilkelerinden yararlanmaya bakınız. Hristiyan tebaanıza tam bir koruma sağlayınız. Onların paşalar tarafından sıkıştırılmasına engel olunuz. Gülhane fermanıyla verdiğiniz sözleri tutunuz. Yasaları kesinlikle uygulayınız. Batının gösterdiği yollara aldırmadan amacınıza doğru yürüyünüz. Bu yollara sapmayınız, çünkü bilmiyorsunuz. Babıali'nin yönetim sisteminin yenileşmesi için yaptığı girişimleri durduracak değiliz. Fakat ona, bu reformun örneğini Osmanlı İmparatorluğunun koşullarına uymayan modellerde aramasını, yasalarında doğulu geleneklere ters düşen devletlerin yasalarını öykünmeye yönelmemesini salık veririz.

⁴⁵⁴ Ortaylı, “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”, s.442-443; Metternich'in Osmanlı Devleti ile ilgili fikirleri şu şekildedir: “Biz Osmanlı İmparatorluğunu komşularımızın en iyisi olarak görmekteyiz. Osmanlılar sözlerine sonuna değin bağlı oldukları için bizim onlarla ilişkimiz bize hiçbir zaman sorun yaratmayan doğal sınırlarımızdaki bir komşumuz ile ilişkimiz gibi olmuştur. Biz Osmanlı Devleti'ne başka bir gücün yayılmasını durdurabilecek en son kale olarak bakmaktayız. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi araştırılacak olursa bu devletin güçsüzlüğünün temel ve sürekli bir nedeni olduğu ortaya çıkar. Bu imparatorluk hala geniş toprakları yönetmesine karşın güçten yoksundur. Çok verimli toprakları vardır; ancak, varlıklı değildir. Coğrafi açıdan iyi bir konuma sahip olmakla birlikte ticareti yoktur. Sınırları içinde yaşama yeterince değer verilmemektedir. Orduları ölmesini bildikleri halde artık savaşmamaktadır. Osmanlı Devleti gerileme ve parçalanma süreci içindedir. İslâmiyet'in kusurlu yönlerinde de temel bir çürüme göze çarpmaktadır. Osmanlı Devleti'nde insan zekası lüks uğruna yok edilmiştir. Devletin tüm sosyal yapısı ruhun ve kalbin asil duygularının dışlanması pahasına fiziki zevkleri tatmin etmeye yönelik olarak kurulmuştur. İslam halklarının tarihinde farklı zamanlarda en parlak ve genellikle en tehlikeli biçimde gelişen yetenekler niçin yalnızca savaşçı yetenekler olmuştur? Bu sorunun yanıtı savaşın İslâm insanını aile yaşantısının rahatlığından uzaklaştırmak suretiyle onun zekasına bir canlılık ve dinçlik getirmesidir. Osmanlı İmparatorluğu Osmanlı olmasından ötürü değil İslâm olması nedeniyle yok olmaktadır. Osmanlıların yerine bir Arap imparatorluğu koysanız da hiçbir şey değişmeyecektir. Aynı nedenler bu imparatorlukta yıkılmasında geçerli olacaktır. Osmanlı padişahının tahtı çöktüğü gün imparatorluk bir kısmı Hristiyan güçlerin eline geçecek olan ve bir kısmının üzerinde yarı bağımsız veya bağımsız devletler kurulacak olan birçok parçaya bölünecektir. Geniş bir toprak parçası çöl imparatorluğunu oluşturacak ve göçebe halkların yönetimi altına girecektir. Osmanlı İmparatorluğu yıkıldığı zaman Avrupa kendini siyasal rekabet savaşlarının ortasında bulacaktır. Osmanlı Devletinin yayıflığının bir başka nedeni de fetihlerini Asya yerine Avrupa yönünde gerçekleştirmiş olmasıydı. Osmanlı gücünün gerçek sınırları Asya'dadır Osmanlı devleti yerli topraklarının dışına hiçbir zaman çıkmamalıydı”. Bkz. Tuncer, *Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, s.69-70.

Çünkü yabancı reformlar yaratıcı ve düzenleyici güçten yoksun olduklarından Müslüman ülkeleri üzerinde ancak zararlı bir etki uyandırır”.⁴⁵⁵

Engelhardt’a göre bu fikirler Türk devlet adamlarını etkilemiştir. Rıfat Paşa, kendinden önceki sadrazamın başvurduğu büyük önlemleri reddettiğini, bu ilaçların zayıf ve nazik bir bünyeye uygun olduğu yani her türlü sarsıntıdan uzak ölçülü ve sakin bir rejimi benimsemek gerektiğini açıklayan bir bildiri yayınlamıştır. Prens Metternich’i savunur gibi “dışardan öğüt alırsız fakat işlerimizi ilgilendirecek bütün müdahalelere karşı çıkacağız” demiştir.⁴⁵⁶

Yine Metternich, Tanzimat Fermanı’nı anayasadan ziyade Manga Carta’ya benzeterek Tanzimat ve öncesi reformları olumlu bularak Tanzimat’ı desteklemiştir. Tanzimat’ın Osmanlı’daki ulusçu ayaklanmalara etkisinin ne olacağı Metternich’in ilgilendiği en önemli konuydu.⁴⁵⁷

Tanzimatçıların, yerel temsilcilerin idareye katılması fikri onların Fransız ihtilalinin yurttaşlık ve özgürlük gibi fikirlerini kabul ettikleri anlamına gelmemektedir. Ancak Tanzimatçıları bu uygulama ile daha sonraki gelişmelerin önünü açmış ve sonraki nesil anayasal düzen, kanun ve özgürlükleri savunmuş ve büyük ölçüde başarılı olmuştur. Metternich ise 19.yüzyılın ortasında yeni Avrupa’nın direnişine karşı koyamamıştır. Bununla birlikte Tanzimat dönemi devlet adamları yenilikleri ılımlı bir üslupla uyum sağlamayı bildiklerinden hem yaşadıkları zamanda hem de tarihin önünde böyle bir yazgıdan ve yargıdan uzak kalmışlardır. Reformlarını desteklediği ölçüde Metternichle iyi ilişkiler kurmuşlar ancak sınırın ötesinde onu ustalıkla dışlamışlardır. Ahmet Cevdet Paşa onun düşünce ve sistemine yakın olan kişi olmuş diğerleri ise onu zaman zaman müttetik olarak değerlendirme eğiliminde olmuşlardır.⁴⁵⁸

1.7.2. Müsavat Fikrinin Değerlendirilmesi

Tanzimat Fermanı’nın bilhassa gayr-i müslim tebaaya hukuki müsavat-eşitlik vererek Osmanlılık fikri çerçevesinde Osmanlı ulusu yaratmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin müsavat anlayışının açıklanması gerekmektedir.

Osmanlı Devleti’nin kuruluş esasları Türk-İslâm devlet geleneğinin temeli olan adaletle dayanmaktadır ve bu anlayışa göre yönetilenlere din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın adil

⁴⁵⁵ Engelhard, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.90-92; ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.189-190; Tuncer, *Metternich’in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, s.69-70.

⁴⁵⁶ Engelhard, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.92.

⁴⁵⁷ Ortaylı, “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”, s.443.

⁴⁵⁸ Ortaylı, “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”, s.447.

davranılması temel anlayış olmuştur.⁴⁵⁹ Bu adalet anlayışı Daire-i adliye orijinal formülüyle, “adildir mucib-i salah-ı cihan; cihan bir bağıdır divarı devlet, devletin nâzımı şeriattır; şeriata hâris olamaz illâ melik; melik zapteylemez illâ leşker; leşkeri cem’ edemez illâ mal; malı cem’ eyleyen reâyadır; reâyayı kul eder padişah-ı âleme adl” şeklinde ifade edilmiştir. Bu anlayış, iktidar ve adalet arasında karşılıklı bir bağımlılık ortaya koyarken, iktidarın keyfi bir şekilde kullanımını da gayr-i meşru saymaktaydı.⁴⁶⁰ Aynı zamanda Osmanlı hükümdarının mutlak gücü eski doğuya has bir özdeyişle kendisine dayanak bulmuştur. 11.yüzyılda yazılmış Kutadgu Bilig’den 1839 Tanzimat Fermanı’na kadar bu fikir defalarca tekrarlanmış ve devlet yönetiminin dayandığı felsefenin fiili bir hulasası olarak kabul görmüştür.⁴⁶¹

Türk-Moğol devlet geleneği adaleti değişmez bir töre veya yasanın tarafsızlıkla uygulanması şeklinde anlamıştır. Bu görüş, eski İran devlet anlayışı ile bağdaşarak Orta Doğu’da kurulmuş Türk-İslâm devletlerinde hâkim olmuştur. Bu adalet anlayışı Osmanlı adaletnamelerinde de görülmektedir. Bu adaletnamelerde hükümdarın mutlak otoritesi haksızlığın ortadan kaldırılması, zulmün önlenmesi, halkın can ve mal emniyetinin sağlanması gibi hususlar devlet anlayışı olarak ön planda tutulmuştur. Osmanlı tarihinde de adaletname, padişahların adaleti sağlamak amacıyla başvurdukları bir tedbir olmuştur. Adaletnameler, sıkıntılı zamanlarda halkı korumak, idarecilerin yolsuzluklarını ve halka zulmünü, kanunların usulsüz kullanımını önlemek, genel olarak yaygın hale gelen bazı haksızlıkların padişah tarafından yasaklandığını halka ve görevlilere bildiren belgedir ve bilhassa 16. yüzyılla birlikte sıklıkla yayınlanmışlardır.⁴⁶² Halil İnalçık, Tanzimat’ın adaletnamelerle Avrupa charte’lerinin birleşiminden ortaya çıktığını şu şekilde ifade etmektedir:

“Tanzimat öncesi dönemde de 16.asır sonları ve 17.asır başlarında ortaya çıkan büyük kargaşalıklarda reaya ezilmiş ve perişan olmuştu. I. Ahmed (1603-1617), reâyayı himaye azmîle bir adalet fermanı çıkardı ve mühim kanuni tedbirler aldı. Ondak kırk yıl sonra meşhur ıslahat layihasında Koçi Bey reaya’ya yapılan zulümlerden padişahın ahirette mesul olduğunu kuvvetli bir dille belirtmektedir. Köprülüler devrinin (1656-1690) en mühim vasfı

⁴⁵⁹ Osmanlı siyasetnamelerinde tebaanın adil yönetilmesi ile alakalı fikirler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Uğur, *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, s.117-120; ayrıca bkz. Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler C.II*, S.3-4, 1965 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), s.54-55.

⁴⁶⁰ Güzel Mumyılmaz, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Vatandaşlık*, s.41, dipnot 88.

⁴⁶¹ İnalçık, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.172-173; Bu özdeyiş: “hükümdarın askersiz gücü olamayacağını, para olmadığı takdirde asker beslenemeyeceğini, teb’ası müreffeh değilse paranın olamayacağını ve halkın refahının ancak adaletle sağlanacağını vurgulamaktadır”. Bkz. İnalçık, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.172, dipnot 1.

⁴⁶² İnalçık, “Adaletnameler”, *Belgeler C.II*, s.49; Osmanlı adaletnameleri genel ve özel mahiyetli adaletnameler olup genel olarak “yasaklanan haksızlıklar, suiistimaller ve bidatler, halka ağır gelen angaryalar, halka “salınan” olağanüstü nakdi ve ayni vergiler yani salgunlar, idarecilerin kendi adlarına zorla para ve mal toplamaları, kadınların görevlerini kötüye kullanmaları, hububat vb. mahsullerden öşür alınması sırasında yapılan yolsuzluklar, kadı ve naiplerin hukuka aykırı hüküm vermeleri, devre çıkıp halka zulüm yapmaları, fazladan para toplamaları “yanında ehl-i örf denen devlet görevlilerinin halka zulüm etmesi durumunda şiddetle cezalandırılması gibi konuları içine almaktadır. Bkz. Halil İnalçık, “Adaletname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/adaletname-erisim-tarihi-22.01.2019>; ayrıca bkz. İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler C.II*, s.49-93.

şeriatla devlet idaresi ve kanunlarda birinci mevkii vermek ve reayayı koruyucu tedbirler almış olmaktadır. Nihayet II. Mahmut (1808-1839) din ve mezhep ayırt etmeksizin bütün tebaanın müsavattını ısrarla ilan etmiş ve kendisine Adli unvanı verilmişti. Eski adaletnamelerle Avrupa charte'lerinin bir meczi mahiyetinde olan Tanzimat hattı şeriat ve kanunun ihyasını taahhüt eden bir vesikadır".⁴⁶³

Bilhassa gayr-i müslimler bu adalet temelli devlet anlayışından dolayı zımni statüsünde ve millet sistemi ile birlikte yüzyıllarca rahat ve huzurlu bir şekilde ve o dönemde dünyanın başka yerlerinde ve bilhassa Avrupa'da olmayan dini özgürlüğe ve bu özgürlüğün getirdiği birtakım hak ve imtiyazlara sahip olmuşlardır. Niyazi Berkes'in belirttiği gibi din devleti anlayışı Osmanlıda mevcut değildir. Osmanlı Devleti hâkimiyeti altındaki gayr-i müslimleri zorla İslâmlaştırmak siyaseti uygulamamıştır. Din devleti anlayışının bulunduğu rejimde devlet dininden başka dinler tanınmamıştır. Hristiyan devletlerin çoğunda Müslümanlara, Yahudilere ve hatta bazı Hristiyan gruplara tanınma hakkı verilmemiştir. 17.yüzyıl Fransa'sı bunun önemli örneğidir.⁴⁶⁴ Osmanlı Devleti gayr-i müslim tebaasının da Müslüman tebaa gibi can mal, namus güvenliğinin korunmasını ve diğer hususlarda adaletin temin edilmesini gerekli görmüştür ve "zulme uğrayan kafir bile olsa onun duasından sakınınız" hadisi ile de reayaya din ayrımı yapmadan adaletli olunması istenmiştir.⁴⁶⁵ Tanzimat'ın müslim gayr-i müslim ayırt etmeksizin tüm tebaaya hukuki müsavat vermesi bir yenilik ve ulus inşasına yönelik bir faaliyet olarak değerlendirilemez. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren var olan ancak son dönemlerde uygulanmayan bir ilkenin tekrar hatırlanması ve uygulanmaya çalışılması olarak değerlendirilebilir. Bu hususta Hıfzı Veldet'in fikirleri konuyu açıklar mahiyettedir. Hıfzı Veldet'e göre;

"Kanuni Sultan Süleyman kanunnamesinde cezai kaidelerin çoğu dini hükümlerden mülhem ve şiddetli olmakla birlikte cezaların tatbiki bakımından konulan umumi prensip güzeldir ve kanunun başında: "evvelki bap dört fasıl üzerine tertip olunup cinayat mukabelesinde olan cürüm ve siyaset beyanında vaz'olundu ki sipahi ve raiyet ve şerif ve vazî ve denî ve refî arasında müşterektir. Şöyleki herkim bu ceraimden birisiyle mücrim ola mukabelesinde tayin olunan ukubetle muakap olur." denilerek insanlar arasında ayırım yapılmayarak İslâmiyetin müsavat prensibi teyit olunmuştur. Zamanının ilerisinde olan bir kanundur ve o dönemde garp devletlerinde bu şekil bir müsavat prensibi bulunmamakta ve zadegan avam tefriki ve bu tefrike dayanan imtiyazlar hâkim durumdaydı".⁴⁶⁶

Hıfzı Veldet'e göre bu ceza kanunundaki hukuki müsavat ki İslâmda esasen mevcuttu sonraki dönemlerde uygulanmamış ve hatta Mahmudu Adlî tarafından rüşvetle mücadele zımında konulan kanunda "...ve eğer raşinin rütebi saltanatı seniyeden behresi yoğ ise haline göre tazir ile tekdir kılına" denilerek rütebi saltanatı seniyeden behresi olanlarla olmayanlar

⁴⁶³ İnalçık, "Osmanlı Padişahı", s.78.

⁴⁶⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.29-30.

⁴⁶⁵ Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, s.117-120

⁴⁶⁶ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.159.

arasında fark gözetilmiştir. Gülhane hattı epey zamandan beri terkedilmiş bu hukuki müsavat prensibini yeniden tesis etmek istemiştir.⁴⁶⁷ Tarık Zafer Tunaya'da Tanzimat Fermanı ile birlikte şeriatın yeniden güçlendirilmesi ve anayasa olmasıyla imparatorluğun güçleneceğine inanıldığını, yeni kanunların yapılmasıyla, kişilerin can, namus, mülkiyet güvencesine kavuşmasının hedeflendiğini, kanun karşısında, vergide, askerlikte eşitliğin temin edilerek Kanunî devrinin makbul olan daire-i adaletinin tekrar uygulanmaya çalışıldığını ifade etmektedir.⁴⁶⁸

Hıfzı Veldet'e göre:

"Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketinin iç ve dış siyasi amaçları bulunmaktadır. İçeride değişmeyen ve kesin kanunlar yaparak saltanatın kuvvetlenmesi ve büyüklüğünü koruması amaçlanmıştır. Ortaçağda ve sonrasında Avrupa'da araziye göre hukuk dağınlılığı varken Osmanlı'da eşhasa (şahıs) göre hukuk dağınlılığı mevcuttur. Ancak Tanzimat döneminde de bu durum değişmemiştir. Osmanlı Devleti, yönettiği kavimleri bilhassa ahvali şahsiye ve aile sahasında kendi teamül ve adetlerini tatbik ve icrada tamamen serbest bırakılmış ve bu bakımdan dünyanın en liberal imparatorluğu olmuştur. Tanzimat, gayrimüslim tebaaya amme hakları bakımından Müslimlerle tam bir müsavat tanımış ve hususi hukukun mühim sahalarında onları yine serbest bırakmıştır. Şu halde dahili siyaset bakımından Tanzimattaki kanunlaştırma hareketinin sebebi memlekette gerek arazi ve gerek eşhas bakımından hukukî vahdeti ve yeknesaklığı temin etmek kaygusu değil konulacak muayyen yeni nizamlar vasıtasıyla idare dizginine tam surette hakim olmak, keşmekeşe nihayet vermek ve saltanatın kudretini yükseltmek düşüncesi hakim olmuştur".⁴⁶⁹

Hıfzı Veldet'in şahsa göre hukuk dağınlılığı, hukuk birliğinin temin edilmemesi hadisesi II. Meşrutiyet devrinde de Osmanlı Devleti'nde görülmekte ve bu durum devrin sadrazamlarından Hakkı Paşa tarafından eleştirel bir şekilde ifade edilmektedir.⁴⁷⁰ Bu durum Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e hukuk bütünlüğünün temin edilemediğini, parçalı ve dağınık bir hukuk anlayışının bulunduğu bundan dolayı da eşit hak ve vazifelere sahip tebaa anlayışının bulunmadığını göstermektedir. Hukuk bütünlüğü, tek hukuk anlayışı doğal olarak eşit hak ve vazilerle donatılmış tebaa, vatandaş anlayışının temeli olduğundan uluslaşma siyasetinin ana araçlarından birisidir. Ancak Osmanlı Devleti'nde böyle bir anlayış ve neticede uluslaşma siyaseti de görülmemiştir. Hukuk bütünlüğü, şahsa göre hukuk dağınlılığı konusunda Osmanlı Devleti'nin bir uygulamasını örnek gösterebiliriz. Tanzimat döneminde tebaa hakları hususunda köleliğin kaldırılması önemli bir hadisedir. Tanzimat öncesinde 1830'da daha çok savaş esiri ve korsanlık faaliyeti sonucu köle olanlarla alakalı Hristiyan kölelerin özgürlüğünü sağlayan ferman yayınlanmıştı. 1857'de Sultan Abdülmecid döneminde zenci köle ticaretini yasaklayan ferman Hicaz bölgesine muafiyet tanınarak uygulanmamış yine ferman hükümleri saray ve

⁴⁶⁷ Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", s.174-175 dipnot 3.

⁴⁶⁸ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.29.

⁴⁶⁹ Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", s.167.

⁴⁷⁰ *Mebusan Meclisi Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İctima Senesi 3, 10. İnikad, 20 Teşrinisani 1326 (Miladi 3 Aralık 1910), s.272 vd.

başka yerlerde halayık ve harem ağaları uygulaması devam ettirilerek uygulanmamıştır. Bu konuda II. Meşrutiyet devrinde kesin ve yaygın bir yasaklama getirilmiştir.⁴⁷¹

Bununla birlikte Tanzimat en önemli özelliğinin hukuki sahada gerçekleştirmeye çalıştığı esaslar olduğu görülmektedir. Tanzimat o zamana kadar devam eden keyfilikten hukukiliğe, kanunsuzluktan meşruiyete, emniyetsizlikten emniyete geçişi ifade etmekte ve ruhunu bu esaslar oluşturmaktadır.⁴⁷²

Tanzimat Fermanı ile Müslim gayr-i müslim tebaanın tamamına can, mal, ırz-ı namus güvenliği, yargı güvencesi verilerek yargısız infazın ortadan kaldırılması kısaca adalet vaadi ile hukuk-i müsavat verildiği görülmekle birlikte devrin fikir adamlarından Namık Kemal, 1872’de Tanzimat’ın hukuk-ı beşerin muhafazasından ziyade siyasi olduğunu, “*vakıa zahirine bakılsa herkesin hayatına, malına, ırzına kâfil olmak için yapılmış zannolunur. Fakat hakikat-i halde devletin hayatını temin maksadıyla ilan olunmuştur*” demektedir. Yeni Osmanlılar, Tanzimat devrinde de tebaaya yönelik olarak hukuksuzluğun devam ettiğini ve durumun pek fazla değişmediğini de iddia etmektedirler.⁴⁷³

Tanzimat’ın getirmeye çalıştığı yargı güvencesi keyfiyeti ortadan kaldırmaya ve hukuku tekrar tesis etmeye çalışan önemli bir maddedir. Burada iki amaç bulunmaktadır. Birincisi tebaaya devlet görevlileri tarafından uygulanan keyfiyeti daha doğrusu zulmü ortadan kaldırmak ve yargı güvencesi getirmektir. “*Tanzimat öncesinde valiler ve mütesellim gibi görevliler bulundukları yerlerde çeşitli bahanelerle adam öldürme, sürgüne gönderme, mala el koyma gibi eylemler gerçekleştiriyorlardı*”.⁴⁷⁴ Tanzimat’ın devlet adamları yeni kanunları yürürlüğe koyarak ve yeni mahkemeler oluşturarak tebaayı hükümetin ve memurların keyfi hareketlerinden korumaya çalışmışlardır.⁴⁷⁵ İkinci amaç ise sadrazamlık makamı da dahil olmak üzere üst düzey devlet görevlilerine saltanat makamı tarafından uygulanan özellikle yargısız idam, sürgün ve müsadere gibi uygulamaları ortadan kaldırmaktır. Devlet adamlarına ve tebaaya uygulanan keyfiyetin ortadan kaldırılması ve kanun devleti yaratmaktır.⁴⁷⁶ Reşid Paşa’nın amacı otoriteyi emniyet içinde ıslahatçı bürokratlara teslim etmektir. Hatt-ı Hümayun’da müsadereye ve muhakemesiz idam ve cezalara karşı garantiler ile idare başındakileri korumak istemiştir. Reşit Paşa ve Sadık Rıfat Paşa gibi devlet adamları bilhassa padişahın keyfi yönetimi, devlet adamlarına karşı uygulanan sürgün, idam, müsadere gibi

⁴⁷¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.91-92.

⁴⁷² Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, s.139.

⁴⁷³ İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat 2* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.778, 821-824.

⁴⁷⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.173vd.

⁴⁷⁵ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s.130-132; ayrıca bkz. Tahir Taner, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, s.222.

⁴⁷⁶ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.213vd; İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, s.103.

uygulamalardan şikâyetçi olmuşlar ve bu durumu düzeltmeye çalışmışlardır.⁴⁷⁷ Tanzimat, hükümdarın yetkilerini kısıma, hükümdarın ve onun mutlak yetkisini uygulayanların keyfi işlemlerini sonlandırma amacı da taşımaktadır.⁴⁷⁸ Devrin bürokrasisi padişahın yetkilerini kısıtlayarak iktidarın tamamen Babıaliye yani hükümete ait olmasını istemiştir.⁴⁷⁹ Tanzimat keyfiyeti ortadan kaldırarak kanunlaştırma hareketinin kapısını açmıştır.⁴⁸⁰ Bununla birlikte İlber Ortaylı'ya göre Tanzimat'ın hukuki düzenlemeleri ile öncelikle Sultan Abdülmecid ve hanedan üyelerinin hayatları kurtarılmıştır.⁴⁸¹

Niyazi Berkes'e göre Müslüman olmayan halkın eşitliğinin nasıl sağlanacağı önemli bir mesele olmuştur: *“Devlet yani hükümet ile Müslüman ve gayri Müslim halk arasındaki ilişkiler anayasa ile belirlenmediğine göre Tanzimat'ın asıl amacının yönetenle yönetilen arasındaki bağları kurmaktan ziyade hükümdarın mutlak yetkisinin halk ya da onun karşısında değil hükümet karşısında kısıtlanmak istediği görülmektedir”*.⁴⁸²

1.7.3. Tanzimat Dönemi Askerlik Hizmeti

Tanzimat Fermanı tebanın hakları ve vazifeleri açısından incelendiğinde askerlikle alakalı hüküm net bir şekilde olmasa da tebaa arasında vazifeler yönünden eşitliği sağlamaya çalıştığı şeklinde değerlendirilerek uluslaşma yolunda bir çaba olarak yorumlanabilir. Tüm tebaanın, askerlik hizmetini gerçekleştirmesi ve bu sorumluluk temelinde orduların kurulması, vazifede eşitlik uluslaşma tarihinde önemli yere sahiptir. Avrupa'da uluslaşma ve ulus devlet kurulumunda askerlik hizmeti önemli bir yer teşkil etmiştir. Askerlik hizmetinin tabana yayılması, zorunlu askerlik, vatan anlayışı, vatandaşlık temelinde ulusal ordular 18.yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmış ve askerlik hizmeti devletin hâkimiyeti altındaki vatandaşlar arasında yaygınlaştırılarak vatan hizmeti olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁸³

⁴⁷⁷ İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, s.615-616; ayrıca bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.296; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.213–215; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s.126-128, 198-204, 209-213.

⁴⁷⁸ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.171; Koca Reşid Paşa, Tanzimat seçkinleriyle beraber ilk defa olarak müessese fikri üzerinde durmuştur. Tanzimat ricali İmparatorluğun ıslahı şartını “iyi bir padişah değil, değişen padişahların değişmez müesseselere tabi oluşlarına” bağlamışlardır. Böylece müessese fikriyle Tanzimatçılar doğrudan doğruya batıya bağlanmışlardı. 19.yüzyılda müessese fikri ihtilalci bir anlama geliyordu. Müessese fikriyle hükümdarlarda iradelerini bir tarafa bırakarak müesseseye yani kanuna uymak zorunda kalmaktadır. Müessese fikrinin Osmanlı siyasi hayatında bir yeniliktir. Bkz.Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.53-55.

⁴⁷⁹ İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, s.615-616; benzer değerlendirmeler için ayrıca bkz. Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.126-128, 139, 177-180, 204-209; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.213 vd.

⁴⁸⁰ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.34.

⁴⁸¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.100

⁴⁸² Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.213–215.

⁴⁸³ Birsan Örs, “Uluslaşma, Orduların Rolü ve Sivil Kontrol”, s.57vd.

Tanzimat Fermanı'nda askerliğin ahali için vatan savunması görevi olduğu, o dönemde adaletsiz ve hukuksuz asker alım usulünün bulunduğu, her memleketten asker alınacağı, askerlik süresinin neredeyse ömür boyu olduğu, askerlik süresinin 4 ya da 5 sene olacağı yani askerlik hizmetinde adaletin tesis edileceğine değinilmiştir.⁴⁸⁴ Askerliğin vatan savunması görevi olduğu ve tüm ahalinin askerlik yapacağı ifadesi ilk bakışta eşit vazife ile donatılmış tebaa anlayışının hâkim olacağına dair bir ifade ise de daha sonrada ayrıntılı bir şekilde göreceğimiz gibi vatan anlayışı o dönemde mevcut değildi. Askerlik hizmetinin ahalinin görevi olacağı şeklindeki hüküm ise muğlak olmakla birlikte bir yandan o döneme kadar askerlik hizmeti yapmayan gayr-i müslimler ve Türkler dışında askerlik yapmayan Müslümanlarında askerlik hizmetini yapacağı şeklinde değerlendirilebilir. Ancak bu hükümlerden ziyade askerlik hizmetinde uygulamaları değerlendirmek askerlik hizmetinin müsavat ilkesini hayata geçirip geçiremediğini ortaya koyacak ve bu şekilde eşit vatandaşlık ilkesinin uygulanıp uygulanmadığını da açığa çıkaracaktır.

Tanzimat'a kadar olan dönemde askere alma usulleri oldukça sert, kaba, kuralsızdı ve ocak anlayışı devam ettirilmişti. Tanzimat'ın ilanı sonrasında 1843'de çıkarılan kanunla askerlik süresi 5 yıl olarak kabul edilmiş, bu görevden sonra 7 yıllık redif düzeni getirilmiş kura usulüne dönülmüştür. Yine Osmanlı ordusu beş büyük ordu şeklinde örgütlenmiştir.⁴⁸⁵ Bu kanun ilk olarak Müslüman tebaaya uygulanmıştır. Bu dönemden önce Hristiyan tebaa askerlik karşılığı cizye vergisi vererek bu görevi yapmamıştır. Askerlik ve haraç Osmanlı tebaasının ayrılmasına ve kaynaşmamasına sebep olmuştur. Tanzimatçılar bu duruma son vermek istediler⁴⁸⁶ ancak askerlik yine Müslümanların bir görevi olarak devam etmiştir. Bununla birlikte 1847'de Rumlar deniz kuvvetlerine asker olarak çağırılmış ve devamında Hristiyan tebaanın kara ve deniz ordularında askerlik hizmetini yerine getirmelerine yönelik kanun tasarı hazırlanmıştır. Askerlik hizmeti sayesinde cizyeden muaf tutulmaları amaçlanmışsa da tüm tebaaya yönelik askerlik düzenlemesi göçebe yaşayan Müslümanlar, dağlık bölgelerde yarı bağımsız yaşayanlar vb. tarafından kabul edilmemiş, Hristiyanlarda askerlik vazifesini kabul etmeyince hükümet tarafından gayr-i müslimlerin askerlik hizmeti yapmalarına dair karar ertelenerek uygulanmamıştır. Askerlik

⁴⁸⁴ Tanzimat Fermanı'nda askerlikle ilgili hüküm şu şekildedir: "...asker maddesi dahi ber minval-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin farize-i zimmeti ise de şimdiye kadar cari olduğu veçhile bir memleketin aded-i nüfusu mevcudesine bakılmıyarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem ziraat ve ticaret mevadd-ı nâfiasının ihlâlini mucip olduğu misüllü askerliğe gelenlerin ilanihayetül ömür istihdamları dahi füturu ve kat-ı tenasülü müstelzim olmakta olmasıyla her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak neferat-ı askeriye için bazı usul-i hasane ve dört veyahut beş sene müddet istihdam zımnında dahi bir tarik-i münavebe vaz ve tesis olunması icab-ı haldendir". Bkz.Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.22.

⁴⁸⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.178; Şenol Çöklü, *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Asker Alma (Ahz-ı Asker) Usülleri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010, s.9-10.

⁴⁸⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.180.

bakımından da tebaanın farklı muameleye tutulması Gülhane Hattının yapmak istediği eşitlik prensibinin kısmen kağıt üstünde kalması ile neticelenmiştir.⁴⁸⁷ Askerlik fermanında da belirtildiği gibi süresi belli olmayan ve gelişi güzel askere alım usullerinin bulunduğu adaletsizliğin en yoğun yaşandığı bir alandı. Ancak askerlik hizmeti tabana yayılmadığı için adaletsizlik genel olarak bu hizmeti yerine getiren Türklere uygulanmaktaydı. Tanzimat Fermanı metninde askerlik vazifesinin tüm ahalinin görevi olduğu ifade edilmekle birlikte bu hüküm uygulanamamış askerlik hizmeti Anadolu ve Rumeli’de yaşayan Türklerin görevi olmuştur. Hristiyan halk askere alınmamıştır. Aynı şekilde Müslüman tebaasında önemli bir kısmı askerlik hizmeti yapmamıştır.⁴⁸⁸ Askerlik hizmeti yapmayan tebaa bu sayede nüfus olarak artmış, ticari faaliyetlerle meşgul olmuş ve Müslüman Türklere nazaran daha iyi bir şartlarda yaşamışlardır. Gayr-i müslimlerinde Osmanlı’da askerlik yapmak gibi bir amaçları da mevcut değildi. Örneğin Lübnan Marunîleri askerlik yapmamak için Fransa’ya başvurmuş ve destek istemişlerdi. Halep, Bosna ve Türkiye’nin doğusunda isyanlar çıkmıştır. Nitekim bu konuda yapılan düzenlemeler başarılı olamayacak ve o dönemde ertelenecektir. Bunun yanında donanmada gayr-i müslim Rumların askerlik yaptığı⁴⁸⁹ bilinmektedir. Vatan ve ulus anlayışının olmadığı bir ortamda askerlik hizmeti en çok tartışılan mesele olmuştur.⁴⁹⁰

Tanzimat’ın ilanı sonrasında gayr-i müslim ve askerlik yapmak istemeyen Müslüman tebaadan asker alımı meselesi sürekli gündemde olmuştur. Islahat Fermanı öncesi ve sonrasında bu mesele üzerinde birçok yasal düzenleme yapıldıysa olumlu neticeler alınamamıştır. Bu konu Islahat Fermanı başlığı altında ele alınmıştır.

1.7.4. Tanzimat Dönemi Eğitim Politikaları

Tanzimat’ın ilan edildiği dönemde Osmanlı Devleti’nde eğitim kurumlarını iki grupta toplamak mümkündür. 1.Müslümanlara ait sıbyan mektepleri, medreseler, çeşitli askeri mektepler, Enderun vs. 2.Gayr-i müslim Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi, Sırp vs. cemaatlere ait mektepler. Bu eğitim kurumları metod, felsefe ve dini-siyasi inanç yönünden birbirlerinden farklıydılar. Bu yüzden Osmanlı toplumunda birleştirici olmaktan çok parçalayıcı unsurlardı ve

⁴⁸⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.178-180; ayrıca bkz. Ubicini, *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, s.324vd.

⁴⁸⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, s.181; Balkanlar ve Anadolu’da daha önce askerlik yapmayan ve Tanzimat devrinde de askerlik vazifesini yerine getirmek istemeyen bazı Müslüman topluluklardan asker alımı çabaları hakkında ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s.57-189; Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Cavid Baysun (hızl), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s.19-49, 107-191.

⁴⁸⁹ Gayr-i müslimlerin askere alınması çabası ve başarısız olunarak vazgeçilmesi konusunda bkz. Ubicini, *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, s.324-326; ayrıca bkz. Çöklü, *I. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Asker Alma (Ahz-ı Asker) Usûlleri*, s.12-13.

⁴⁹⁰ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s.278-280.

eğitim sisteminde ve kurumlarında herhangi bir bütünlük bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı maarifi modern değildi. Ayrıca, bu mekteplerin hemen hemen hepsinde de genel olarak dini eğitim verilmekteydi.⁴⁹¹

Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili olarak herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili bir hükmün bulunmaması Osman Ergin tarafından eleştirel bir şekilde değerlendirilmiştir. Osman Ergin: "*Tanzimat Fermanı'nda tüm Osmanlı tebaasına yönelik olarak birçok hususta adalet vurgusu yapılırken "şimdiye kadar mektep yoktu, herkes okutulamıyordu. Bundan sonra mektepler açılacak herkes okutulacak. İşte görülüyor ki böyle bir cümlede yoktur". Tanzimat'ın amacı "Avrupa'lılara yaranmak ve bunun içinde onların karışmakta oldukları Türk olmayan unsurlara şu bahsolunan yolsuzlukları düzeltmekle hürriyet ve müsavat vermektir".*⁴⁹² Bununla birlikte Bayram Kodaman, Tanzimatçıların Avrupa'nın liberal ve laik fikirlerinin etki ve kokusunu taşıdığını, eğitimi devletin gözetim ve denetimi altına alarak yeni bir düzen yaratmaya çalıştıklarını, Osmanlı toplumunu birleştirici ve kaynaştırıcı bir eğitim sistemi öngördüklerini ifade etmektedir. Böylelikle birleştirici, laik, liberal ve modern bir eğitim sistemi ile imparatorluğun toprak ve siyasi bütünlüğü muhafaza edilecek ve bunun yanı sıra batılılaşma gerçekleştirilecektir.⁴⁹³ Şerif Mardin'de Tanzimat Paşa'ları Reşit ve Sadık Rıfat Paşa'ların uluslaşma amacıyla özünü kaybetmiş bir şekilde de olsa milli bir eğitim sistemini benimsediklerini ifade etmektedir.⁴⁹⁴ Vahdettin Engin'e göre Tanzimat dönemi yenileşme sürecinde eğitim sahasında yoğun gelişmeler yaşanmıştır. Sultan Abdülmecid, Âli ve Fuat Paşalar ülkenin kalkınması ve güçlenmesi için eğitime büyük önem vermişlerdir. Aynı zamanda Tanzimatçı devlet adamları Osmanlılık prensibi de geliştirmişlerdir. Bu şekilde Osmanlı hükümetine bağlı çeşitli milletleri temsil ederek ve birleştirerek Osmanlı milleti vücuda getirme düşüncesi hakim olmuştur. Eğitim adına ortaya konan düşünceler ve ülke bütünlüğü açısından önem kazanan Osmanlılık prensibi de Mekteb-i Sultani gibi bir eğitim kurumunun kuruluşunu başlatan olaylardır.⁴⁹⁵

⁴⁹¹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), s.XI-XII; Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un fethiyle birlikte Rum patriği cemaatinin mekteplerini, kiliselerini, hastahanelerini ve darülacezelerini idare etmek yetkisi verilmiştir. Gayr-i müslimlerin mektep ve programlarına devlet tarafından müdahale edilmemiştir. Gayr-i müslim mektepleri tebaa tarafından kurulmuştur. Aynı şekilde gayr-i müslimlerin eğitimi de din adamı olan papazlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Rumlara verilen bu imtiyazdan daha sonra Ermeniler ve Yahudilerde faydalanmıştır. Yabancı devletlerde kapitülasyonlardan faydalanarak dini ve propaganda amaçlı okullar açılırsa da Tanzimat'a kadar genel olarak eğitimde bir durgunluk görülmüş ve asıl gelişmeler Tanzimat sonrası başlamıştır. Bkz. Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), s.725-726.

⁴⁹² Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.419.

⁴⁹³ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.XII.

⁴⁹⁴ Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, s.11-12.

⁴⁹⁵ Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultani*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s.2-7.

Ancak Tanzimat arifesinde ve Tanzimat devrindeki eğitim politikalarına bakıldığında birleştirici, laik, liberal ve modern bir eğitim politikası ve uygulaması ortaya çıkmamıştır. Bu durumu Bayram Kodaman'da ifade etmekle birlikte Tanzimatçıların birleştirici, laik, liberal ve modern eğitim fikrine sahip olduklarıyla alakalı fikirlerine herhangi bir örnek göstermemiştir.⁴⁹⁶ 19.yüzyılın başında otokratik modernleşme sürecine giren Osmanlı Devleti'nde otokratik rejim, eğitime önem vermekle birlikte eğitim alanların laik bir dünya görüşü ve özgür düşünce sahibi olmalarını engellemeye çalışmıştır. Tarih, felsefe, hukuk gibi alanlarda sansürlü bir eğitim politikası uygulamıştır.⁴⁹⁷ Devrin önemli devlet adamlarından Mustafa Reşit Paşa ve Sadık Rıfat Paşa gibi reformcu devlet adamları tarafından eğitim öncelikli bir mesele olarak görülmemiştir. *Sadık Rıfat Paşa'ya göre eğitim, okuryazarlıkla sınırlı tutulmalıdır. Sıradan insanlara okuryazarlığın ötesinde eğitim verilmesi kişilerin kafasını karıştırıp asice eğilimlere neden olabilirdi.* Bu dönemde askeri okullar ve meslek okulları dışında müslüman tebaaya yönelik olarak genel eğitim 1856 öncesinde ulemanın kontrolünde kalmıştır. Bu dönemde mahalle mektepleri tüm Müslüman tebaanın zorunlu eğitimini sağlayan dinsel okullardır ve memur olmak isteyenler ise Rüşdiyelerde eğitim almışlardır. Ancak mahalle mektepleri ve rüşdiyelerin yükseköğretime öğrenci yetiştirmede çok yetersiz kaldığı da görülmüş ve bu durum düzeltilmeye çalışılmıştır.⁴⁹⁸ Tanzimat devrinin ilk hükümetleri eğitimi diyanetin kapsamı içerisinde değerlendirmiş ve geleneksel ilköğretim okullarında ıslahat fikri pek itibar görmemiştir.⁴⁹⁹

İlber Ortaylı'da Sultan Abdülmecid döneminde Müslüman halkın cehaletten kurtarılması ve Osmanlılık ruhunun gelişmesi için modern eğitimin yani müslim ve gayr-i müslim tebaanın birlikte eğitim almasının ilköğretimden başlayarak düşünüldüğünü ancak ulemadan çekinildiği için sıbyan mekteplerine müdahale edilmeyip rüşdiyelerin açıldığını ifade etmektedir.⁵⁰⁰ Ancak

⁴⁹⁶ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.XII-XIII.

⁴⁹⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.56.

⁴⁹⁸ Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlioğlu (ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s.688-691; Tanzimat dönemi reformcuları için eğitimin amacı toplumun terbiyesiydi ve dünya ile alakalı pratik ve deneysel bilgilerin öğretilmesi ikinci sıradaydı. Devlet adamları geleneksel bir eğitime sahip olduklarından 1840'lar ve 1850'lerde başarılı eğitim reformları gerçekleşmemiştir: "*Dünyevi ve deneysel nitelikli fen ve sosyal bilimlerin öğretilmesi sadece askeri ve sivil meslek okulları için geçerli olabilirdi; sıradan vatandaşa sunulacak genel eğitimin amacı ise ancak dinsel değerlerin ve terbiyenin bireyler arasında yaygınlaştırılması olabilirdi. Böylesine bir maarif anlayışı çerçevesinde pratik bilginin aktarılması en fazla Türkçe okuryazarlık eğitiminin verilmesi ile sınırlı kalabilirdi. Söz konusu maarif anlayışının açık ve seçik olarak Tanzimat'ın önde gelen devlet adamlarından Sadık Rıfat Paşa tarafından ifade edildiğini görüyoruz. Sadık Rıfat Paşa henüz 1254 yılında (Nisan 1838-Mart 1839) Viyana elçiliği görevi sırasında yazdığı bir risalede Osmanlı tebaası arasında genel eğitimin yaygınlaştırılmasının gereğini savunurken eğitimin okuryazarlıkla sınırlı tutulması gereğinin altını çizmiştir. Paşa'ya göre sıradan insanlara okuryazarlığın ötesinde eğitim verilmesi kişilerin kafasını karıştırıp asice eğilimlere neden olabilirdi*". Bkz. Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s.691-692.

⁴⁹⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.59.

⁵⁰⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.182-184.

Rüşdiyelerde de gayr-i müslim tebaanın eğitim alması sakıncalı görülmüş ve bu mekteplerde dini eğitim veren mektepler olarak şekillenmiştir.⁵⁰¹ Rüşdiyelerin, Bahriye, Berriye Mühendishanesi, Harbiye ve Tıbbiye gibi meslek okullarına öğrenci yetiştirmek amacıyla ikinci kademe eğitim kurumu olarak 1838’de açılması kararlaştırılmış ancak 1845’e kadar rüşdiye mektepleri açılmamıştır.⁵⁰²

1826’da yeni kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı ordunun hekim ihtiyacını karşılamak için açılan Tıbhane’de sadece Müslüman gençlerden cerrah ve tabip yetiştirilmesi amaçlanmıştır.⁵⁰³ Ancak Sultan II. Mahmud, müslim ve gayr-i müslim tebaanın okulda eğitim alabileceğini ifade etmiş olmakla birlikte ilk yıllarda sadece Müslüman öğrenciler eğitim almışlardır. Ancak, Tanzimat’ın ilanından sonra tebaa arasında müsavat esası gereğince Müslüman olmayanlarda Mekteb-i Tıbbiyede eğitim almaya başlamışlardır. Yahudiler ise 1859’a kadar mektebe ilgi göstermemişlerdir. Mektepte eğitimin ileri aşamalarında eğitim dilinin Fransızca olması ve iyi bir Fransızca bilgisi gerektiğinden ve batı dillerine daha yatkın olan Hristiyanlar çoğunluğu teşkil etmişlerdir.⁵⁰⁴ Bununla birlikte 1840 tarihinde mektebe alınacak gayr-i müslimlerden elbise ve yiyecek parasının peşin alınacağı ve kendilerine Müslüman öğrencilere verilen maaşın verilmeyeceği de belirtilmiştir. Aynı şekilde yabancı dillere aşina oldukları da ifade edilmiş ve Osmanlı’da mektep olmadığı için Avrupa’ya eğitim almaya gittikleri ve bunun engellenmesi içinde mektebe alındıkları belirtilmiştir. Gayr-i müslim öğrencilerin elbise ve yemek parasını peşin vermesi ve maaş verilmeyeceği kararının sebebi olarak mektepte gayr-i müslimlerin çoğunluk olmalarını engellemek olduğu düşünülebilir. Müslüman ve gayr-i müslim öğrencilerin aynı derslikte eğitim alması, aynı koşutta yatması ve aynı yemeği yemesi meselesi de gündeme gelmiş, bu konudaki tereddütler sonucu mesele Hekimbaşı ve Meclis-i Vala tarafından öncelikle dini açıdan ele alınmış ve sakıncalı görülmüştür. Fakat daha sonradan okulun müstakil bir okul olması gerekçe gösterilerek müslim ve gayr-i müslim öğrencilerin birlikte eğitim alması uygun görülmüştür. Yahudiler bilhassa yemek konusu yüzünden mektebe ilgi göstermemiş ve bu mesele Yahudi kalfa ve aşçının mektepte görevlendirilmesi ile çözülmüştür.⁵⁰⁵ Tıbbiye’de 1847’de 300 kadar Türk, 40 Rum, 29 Ermeni ve 15 Yahudi öğrenci eğitim

⁵⁰¹ Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.134; ayrıca bkz. Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.7-8.

⁵⁰² Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.385.

⁵⁰³ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.336-337.

⁵⁰⁴ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.346.

⁵⁰⁵ Bu konu hakkında Hekimbaşı: “...mezkur reaya çocuklarının mektebi mezkûrda bulunan ehli islam çocuklarıyla muhtelif tedris ve iskân ettirilmemesi ve bu hususun bir kere de meclisi valada müzakeresi” şeklinde görüş bildirmiş, Meclis-i Vala ise dini açıdan İslâm çocuklarıyla gayr-i müslim çocukların muhtelifen eğitim almasını mahzurlu görmekle birlikte mahzurların giderileceği belirtilerek eğitim almalarını sağlamıştır. Ancak mahzurların ortadan kalkması ile hekimbaşının bulduğu sebep ve takayyüdat : “mektebi mezbur vasi ve mütehammil olduğundan bunların ayruca dershanede ve koşuylarda tedris ve iskân ettirilmesi...” nden ibarettir demiştir. Bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.726-727.

almaktaydı.⁵⁰⁶ 1261’de(1845-1846) Mekteb-i Tıbbiye mezunu Müslüman, Ermeni, Rum ve Katolik dört tabip Avrupa’ya (Viyana) eğitim almaları için devlet tarafından gönderilmiştir.⁵⁰⁷

1846’da yayınlanan eğitimle ilgili yayınlanan layihada sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi, rüşdiye mekteplerinin “usul-i diniyeye müte’allik umum nas için ta’allümü zaruriyetten olan ulûma mekseb olmak üzere tertip olunması” ve tüm Osmanlı tebaasının eğitim alacağı derece-i salisede ulum ve fen eğitimi verilecek darülfünunun kurulması ifade edilmiştir. Bu işlerin gerçekleşmesi içinde meclis-i maarif-i umumiye adında daimi meclis kurulması ve padişahın “fetanet-i nadire ve dirayet-i bahire-i mülûkaneleri iktizasınca terbiyet-i teb’a madde-i nafi’asının cihât-ı icâbiyesini öteden beri takdir ile biran evvel kuvveden fiile gelmesini arzu buyurmakta olduklarından”⁵⁰⁸ ifadeleri yer almıştır. Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin isteği üzerine Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulmuş, Meclis-i Maarif faaliyetine devam etmiştir ve hazırladığı raporda mahalle mekteplerinde zorunlu ilköğrenimi öngörmüştür.⁵⁰⁹ Müslim ve gayr-i müslim tebaanın yüksek eğitim kurumu diyebileceğimiz darülfünunda tüm Osmanlı tebaasının birlikte eğitim alması öngörülmüş ancak sıbyan ve rüşdiye mektebinde din eğitimi verildiği için tüm tebaanın birlikte eğitim alması kabul görmemiştir. Dolayısıyla bu layihada Osmanlı toplumunu birleştirmek, kaynaştırmak gibi bir amaç taşımamaktadır. Kurulması düşünülen darülfünunda o dönemde kurulamamıştır. Darülfünun’un eğitime başlayacağı binanın Ayasofya Camii karşısında bir yere yapılması düşüncesi müslim ve gayr-i müslim tebaanın birlikte eğitim alması düşünüldüğünden itirazla karşılaşmıştır. Ahmed Cevdet Paşa bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Yine ol evanda Ayasofya karşısında bir büyük Darülfünun inşasına mübaşeret olundu. Halbuki maarif-i umumiyenin esası olan mekatib-i sıbyan ıslahatına henüz başlanılmamış idi. Burası erbab-ı maarif indinde mahall-i itiraz olduktan başka eshab-ı ağrazdan bâzıları milel-i müslime ve gayr-i müslime ile meşhun bir büyük mektebin Ayasofya câmi’-i şerifi karşısında te’sisi münasip olmayacağını Abdülmecid Han hazretlerine ihtar ve ilka etmekle Darülfünun binası nice seneler sürüncemede bırakılıp nihayet başka iş de kullanılmak üzere itmam olunabilmiştir”.⁵¹⁰

Cevdet Paşa dönemin zihniyetini birazda eleştirerek ifade etmektedir. Cevdet Paşa:

⁵⁰⁶ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.187.

⁵⁰⁷ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.347,726; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.187.

⁵⁰⁸ Mahmud Cevad İbnü’s-Şeyh Nâfi’, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraatı*, s.28-29; ayrıca bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir 40-Tetimme*, Cavid Baysun (yay. hzl.),(Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s.37.

⁵⁰⁹ “Bu kararlara göre 6-10 yaşları arasındaki öğrenciler mahalle mekteplerine gidecek, 10 yaşından büyük öğrenciler eğitimlerine rüşdiye mekteplerinde devam edecekti. Çocuklarını okullara göndermek istemeyen ana babalar hakkında kovuşturma açılacaktı. Mahalle mektepleri için dört, rüşdiyeler içinde iki yıllık eğitim öngörülmekteydi. Çalışmak zorunda olan yoksul çocuklar en azından mahalle mekteplerinde bir derse girmeliydiler. Alınan kararlardan biri de mahalle mekteplerinin muallim kadrosunun bir baş hoca, yardımcısı (kalfa) ve imkan olursa bir de yazı hocasından oluşmasıydı. Baş hocaya verilen sorumluluklar arasında o zamanın alfabe kitabı konumunda olan Elifbâyı ve Kur’anı okutması, tecvid alıştırmaları yapması, ilm-i hâli işlemesi, ayrıca üzerinde sesli hareke işaretleri bulunan ve dolayısıyla okuma yazmayı yeni sökmekte olanlar açısından okuması daha kolay Osmanlı Türkçesi metinler (harekeli Türkî) ve de Ahlâk risâlesini okutmak vardı”. Bkz. Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.61-63.

⁵¹⁰ Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, s.13-14.

“...mekatib-i rüşdiye küşad ile tarıyk-i terakkiyde bir adım ileri atıldı. Lakin işe ortadan başlanılmış oldu. Zira meclis-i muvakkatin tertibine nazaran ibtida mekâtib-i sıbyan ıslâh olunup ta anlardan yetiştirilecek çocuklar için mekâtib-i rüşdiye küşad olunmak lazım gelirken mekâtib-i sıbyan hali üzere kaldı ve ol esnada serasker bulunan... Sarım Paşa’nın sadrazamlığında Damat Said Paşa’nın da iktidarı artmış ve maarif meselesine de el atmaya çalışmıştır. O dönemde “mekatib-i rüşdiyede çocuklara ressamlık öğretiyorlarmış deyu harita taliminin yasak edileceği işidildi. Anın efkâr-ı akiymesine göre Meclis-i Maarifin hiç işi kalmayacak idi. Mekâtib-i Umumiyye muavini Vehbi Molla bu türlü havadisi işidip ürkerek Meclis-i Maarif dairesi teftiş olunur havfiyle ne kadar harita müsveddeleri var ise kenef kuburlarına atmış idi. İşte maarifin terakkisine çalışırken böyle bir sekteli vakit gördük. Bereket versin Sarım Paşa akli başında bir zat olup Sa’id Paşa’ya uymadı ve anın dizginini elinden bırakmadı. Zat-ı şahane dahi Sa’id Paşa’nın asra uyar âdem olmadığını anlayıp anı def’ etti”⁵¹¹.

Yine Cevdet Paşa eğitim işinin Sadrazam Âli Paşa tarafından kendisinin cahil ve sıbyan mektebi dışında eğitim almamış olarak tanımladığı Vehbi Molla’nın kontrolüne verilmesini de eleştirmekte ve durumun eğitimin gelişmesini engellediğini de ifade etmektedir. Cevdet Paşa bu durumu: “*Ma’arif-i umumiye işleri Vehbi Molla gibi mekteb-i sıbyandan başka mektep ve medrese görmemiş bir cahilin elinde kaldı. Âli Paşa gibi birinci derecede emr-i ehemmiyetli maarife muavenet edebilecek bir zat-ı âli kadrin ana bu merteye yüz vermesine ne demeli. İşte ol vakit devletçe ulumu maarife fevkalade himmet olunmakta iken memul merteye terakki husule gelememesi bu misülli sebeplerden naşi idi*”⁵¹².

1.7.4.1.İslahat Fermanı ve Osmanlı Eğitimi

1839 tarihli Tanzimat Fermanı tebaanın eğitim meselesi ile alakalı bir hüküm ortaya koymamışsa da 1856 tarihli İslahat Fermanı’nda sadece gayr-i müslim tebaanın eğitimiyle ilgili hükümler mevcuttur. İslahat Fermanı’nda gayr-i müslim cemaatlerin devletten izin alarak eğitim kurumu açabileceği, tüm tebaanın gerekli eğitimi aldığı takdirde devlette memur olabileceği, askeri mektepler ve mülkiyeye alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca gayr-i müslim cemaatlerin maarif, hıref (ticaret) ve sanayiye dair okullar açabileceği ancak eğitim kanunlarına uygun olup öğretmenlerin seçiminin kurulacak meclis-i maarifin (cemaat temsilcilerinden oluşacak) denetim ve teftişi altında olacağı ifade edilmiştir.⁵¹³ Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler arasında gayr-i müslimlere yönelik yapılacak ıslahatlar konusunda İslahat Fermanı öncesinde Viyana’da gerçekleşen görüşmelerde Osmanlı Devleti’nin kabul ettiği ıslahat programında gayr-i müslimlerin askerlik yapması konusu yanında ordu ve idarenin bütün

⁵¹¹ Cevdet Paşa, *Tezakir* 1-12, s.10-11.

⁵¹² Cevdet Paşa, *Tezakir* 40-Tetimme, s.41; Ahmed Cevdet Paşa’nın Osmanlı eğitim sistemi ile alakalı fikir ve faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Yahya Akyüz, “Cevdet Paşa’nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimi İlişkin Bir Lâhiyası”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı:3, Yıl 1992, s.102 vd; Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa* (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015), s.93-113.

⁵¹³ Tanzimat ve İslahat Fermanı hakkında bkz. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s.13-25; Düstur, I.Tertip; s.4-14.

şubelerine alınması, gayr-i müslimlerin orduda miralay rütbesine, memuriyette ise birinci sınıfa kadar yükselmesi kabul edilmişti.⁵¹⁴ Osmanlı Devleti gayr-i müslimlere askeriye de rütbe sınırlaması ve memuriyette de aynı şekilde birinci sınıfa kadar yükselebilmeyi kabul ederek sınırlar koyması önemli olmakla birlikte Islahat Fermanı'nda askerlikte rütbe ve memuriyette derece sınırlaması yer almamıştır.

Selçuk Akşin Somel'e göre fermanın bazı hükümleri ve eğitimle alakalı hükümler Osmanlı eğitim politikasını şekillendirecek ve fermanın ilkelerine uygun olarak eğitim kurumları açılacaktır. Fermana yer alan gayr-i müslim tebaanın subay ve memur yetiştirmeye yönelik olarak açılacak olan devlet okullarına kabulü hükmü okulların müfredatı ve öğretim üyelerinin değişmesini gerektirecektir. O döneme kadar devlet memurları ve subayların Müslüman olması gerekmektedir.⁵¹⁵

Fakat Somel'in iddiasının aksine Islahat Fermanı sonrasında da Harbiye ve Mülkiye gibi eğitim kurumlarında eğitim anlayışı değişmemiş ve gayr-i müslim öğrenciler eğitim almamışlardır. Islahat Fermanı'nda tüm tebaanın ayırt etmeksizin gerekli şartları sağladığı takdirde askeri mekteplerde eğitim almaları hükmü ile gayr-i müslimlere de askeri okullarda eğitim alma imkânının önü açılmış olmakla birlikte fermana gayr-i müslimlere bedelli askerlik yapma hakkı verilmiştir.⁵¹⁶ Bu karar gayr-i müslimlerin askerlik hizmetini yapmak istememesinden dolayı alınmış ve gayr-i müslim askerin olmadığı yerde gayr-i müslim subaya da ihtiyaç olmayacağı ifade edilerek askeri okullarda öğrenci olarak alınmamaları kararlaştırıldı.⁵¹⁷

İleriki satırlarda ifade edildiği gibi 1867'de Fransa eğitim sahasında da Osmanlı Devleti'nin Islahat Fermanı'nda vaad ettiği ıslahatları yapmadığı gerekçesiyle nota vermiş ve ıslahatların yapılmasını istemiştir.⁵¹⁸ Bütün bu gelişmeler Islahat Fermanı'nın ilan edilmekle birlikte eğitim sahasında alınan kararların tamamen uygulanmadığını göstermektedir. Yine Somel'e göre Islahat Fermanı'nda padişahın beyanıyla müslim-gayr-i müslim ayrımı resmi

⁵¹⁴ Bkz. Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler (13-14 Mart 1985 Ankara)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), s.18; ayrıca bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.216.

⁵¹⁵ Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s.692-694.

⁵¹⁶ Fermana askerlikle ilgili hükümler şu şekildedir: "...saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şahanemin nizam-ı mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i Âliyyemin mekatib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması... verginin müsavvâtı tekalif-i sairinin müsavvâtını mucip olduğu misüllü hukukça olan müsavvât dahi vezâifçe olan müsavvâtı müstelzim olduğundan Hristiyan vesair tebaa-i gayrimüslime dahi ehal-i islâm misillü hisse-i askeriye itası hakkında muahharan verilen karara inkiyad mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakten akçe itasıyla hizmet-i fi'liyyeden muaf olmak usulünün icra olunması". Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, s.26-27.

⁵¹⁷ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.15.

⁵¹⁸ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.252-253; İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu, *Belleten*, C.VII, S.28, I.Teşrin 1943, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.316-317; Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.2-7.

söylem ile sona ermiş ve tebaa cemaat ayrımı olmadan eşit statüde bireyler olarak kabul edilmiştir. Padişahın revâbıt-ı kalbiye-i vatandaşî ifadesi ile sadece aynı hükümdara sadık ve aynı devlete bağlı olmanın getirdiği vatandaşlık hukuku dışında kalbi yani duygusal bağ ön plana çıkarılmıştır. Somel'e göre 1830'larda başlayan Osmanlıcılık siyaseti ve bir Osmanlı milleti yaratma projesini de bu çerçevede düşünebiliriz. Müslim-gayr-i müslim ayrımının hukuken ortadan kalkmasının önemi, imparatorluktaki genel eğitim düzeninin eskisi gibi cemaat düzeninde kalmasının zor olacağının görülmesidir.⁵¹⁹ Yine fermanla eğitimle alakalı hükümlerle yüzyıllardır devam eden dinsel esasa dayalı cemaat ayrımına son verilmek isteniyordu. Osmanlıcılık siyasetiyle birlikte ortak bir Osmanlı vatandaşlık kimliği oluşturulmak isteniyordu. Bu ise cemaat ayrılığına dayalı dinsel nitelikli eğitim düzeniyle uyuşamazdı. Ayrıca gayr-i müslimler devletin açtığı okullara gidebileceklerdi. Buda cemaat ayrılığına dayalı eğitim düzenine bir son verilmesi anlamına geliyordu. Üstelik gayr-i müslim cemaatleri özgürce okul açma ve eğitimlerini geliştirme hakkına sahip olacaklardı. Bu hak daha önceleri devletin cemaatler üzerinde süregelen sınırlandırmaların sona ermesi demekti.⁵²⁰ Ancak yukarıda bahsettiğimiz gibi gayr-i müslimler devlet okullarına gitmedikleri gibi Osmanlı Devleti'nde cemaat esası üzerine toplumun yönetilmesi, sınıflandırılması Islahat Fermanı sonrasında da ortadan kalkmamıştır. Hatta gayr-i müslim cemaatlere millet anayasalarının yapılması cemaat düzeninin daha güçlenmesine ve ulusçuluk yolunda daha fazla faaliyette bulunmalarına sebep olmuştur.⁵²¹ Aynı zamanda Patriklere kendi cemaatlerinin maarif ve mekteplerini yönetmesi yetkisi verilmiş ve bu durum nizamnamelerinde de belirtilmiştir.⁵²² Tebaa devlet karşısındaki konumunu din ve mezhebine göre almıştır. Millet sistemi imparatorluk dağılana kadar hâkim olmuştur. Cemaatler temelinde temsil muhassılık meclisleri, vilayet meclisleri, eğitim amaçlı kurulan Meclisi-i Muhtelit-i Maarif üyelikleri⁵²³, meşrutiyet meclislerinde mebusların seçimi ve hatta biraz sonra ele alacağımız gibi Galatasaray Lisesinde eğitim alacak öğrenciler gibi birçok hususta egemen olmuştur. Aynı şekilde 1868 Maarif-i

⁵¹⁹ Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s.693-694.

⁵²⁰ Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s.695.

⁵²¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.218.

⁵²² Ermeni patrikhanesinin Ermeni mekteplerini yönetmesi hususu ile alakalı olarak nizamnamesinde: "Maarif komisyonu avamdan ve erbabı maariften olarak yedi âzadan mürekkep olup vazîfesi Ermeni milletinin talim ve terbiyesine nezaret ve millet mekteplerinin bir sureti muntazamada bulunmasına dikkat ve erkek ve kız çocuklarının talim ve terbiyesi zımında teşekkül eden şirketlere icrayı teşvikat ve muavenet ve mektep hocalarının ıslahı ahvaline ve iktidarlara ile ehil ve erbab hocalar yetiştirilmesine ve mekâtibi mezkûreye mahsus ders kitapları tedarik olunmasına ikdam ve gayret etmek husûslarından ibarettir. Bu mekteplerde tahsili fûnun edenlere şahadetname itası ve ders kitaplarının tayini ve imtihanı senevileri hususları komisyon marifetiyle icra olunur" hükümleri yer almaktadır. Bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.729-730.

⁵²³ 1857'de Maarif-i Umumiye Nezareti ve Meclis-i Muhtelit-i Maarif kurulmuştur. Meclis-i Muhtelit-i Maarif üyeliklerine ise bir Müslüman, Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudi olmak üzere 6 üye seçilmiştir. Bkz. Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.246-249

Umumiye Nizamnamesi de gayr-i müslim sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerinde eğitimi cemaatlere bırakmıştır.⁵²⁴ Osmanlı Devleti birey ya da vatandaşla doğrudan muhatap olmayan cemaatleri esas alan bir düzeni yıkılışına kadar devam ettirmiştir. Ziya Gökalp, II. Meşrutiyet döneminde bazı gayr-i müslimlerin Osmanlı medeniyetinin gerçekleştirebileceğini söylediklerini ifade ederek cemaat düzeninin Osmanlı'da birçok saha yanında eğitim sahasında da hâkim olduğunu ifade ederek Ermeni bir şahsa şu soruları sormuştur: *“Bütün Osmanlıların umumi mekteplerde aynı terbiyeyi almaları”, vilayet maarif bütçelerinin cemaat mekteplerine nüfus nisbetinde tevzii ve cemaat mekteplerinin serbest bırakılması fikrindemidir? “H.Ş. Efendi’yi şahsen tanıdığım ve bu baktaki kanaatlerini az çok bildiğim için ikinci fikri tercih ettiğine itimadım vardır. O halde cemaat mekteplerinde, hususi lisanlarla, dini ve kavmi tarihlere istinaden tahsil gören gayr-i mütecanis zekalardan nasıl olurda mesela İngiliz medeniyeti gibi mütecanis bir irfan husule gelebilir. Memleketimizde, en maddi saha, iktisadiyat âlemi iken iktisadi teşkilatın ve mesela esnaf sendikalarının cemaat esası üzerine teşekkül ettiğini görmüyor muyuz?”*⁵²⁵ Ziya Gökalp bu gerçekleri ifade ederek aslında eğitimin uluslaşma adına etkisi ve önemini ortaya koyduğu gibi cemaat düzeninin devamı ve cemaat mekteplerinin varlığının da Osmanlı toplumunun türdeş- bağdaşık hale gelmemesinin, fikir birliğinin bulunmamasının temel sebebi olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e eğitim sahası da dahil birçok alanda özünde pek fazla değişimin olmadığı da görülmektedir.

Roderic Davison, 1856 Islahat Fermanı’nın Hristiyanlara devletin askeri ve sivil okullarına girme ve milletlere kendi eğitim kurumlarını yeniden kurma hakkı vermesi dışında eğitimin gelişmesi adına sessiz kaldığını belirtmektedir. Yine Osmanlılık anlayışının gelişmesi açısından da mesele daha karışık hale gelmiştir. Tebanın birlikte eğitim alması meselesini görüşmek için kurulan komisyon gayr-i müslim tebaanın Osmanlı okullarında okumasını yabancı okullarda okumasından daha iyi olduğunu kabulle birlikte rüşdiyelerde dini eğitim devam etmiş ve karma eğitim gerçekleşmemiştir. Bu gerçek kabulde edilmişti.⁵²⁶ Gayr-i müslimlerde müsavât ve özellikle askerlik külfetini kabul etmiyorlardı. Askerlik yapmadan serbestçe yaşamak ancak hukukta müsavi Türk vatandaşı olmak istiyorlardı. Gayr-i müslimlerin hükümet mektepleri ve memuriyetlerine girişinin önünün açılması da ruhanileri tarafından kabul görmemiştir. Ancak şeklen durumdan memnun görünmekle birlikte 1868 Maarif Nizamnamesiyle erkek ve kız muallim mekteplerinde gayr-i müslim muallimlerin yetiştirilmesi

⁵²⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul 2014, s.103vd.

⁵²⁵ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.362.

⁵²⁶ Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, s.255-256.

kararından memnun olmamışlardır. Fakat meslek, sanat ve iyi bir ticaret vasıtası olan Mülkiye Tıbbiyesi ile Eczacı mekteplerine yoğun ilgi göstermişlerdir.⁵²⁷

15 Nisan 1857 tarihli padişah iradesi ile Maarif Nezareti'nin görev ve sorumlulukları ortaya konmuştur. Harbiye, Tıbbiye ve Bahriye mektebi dışındaki bütün mektepler Maarif Nezaretinin kontrolüne verilmiştir. Bu irade de genel mektepler sıbyan, rüşdiye ve mekteb-i funûn-ı mütenavvi olarak üçe ayrılmıştır. Sıbyan mekteplerinde yazı okuma ve tüm tebaa din ve mezhep eğitimi aldığı için eğitim karışık olmayacaktır. Rüşdiyelerde ise medeniyet ve mamuriyet için gerekli olan fen eğitimi verildiği ve yine bir üst eğitim kurumuna öğrenci hazırladığı için eğitimin karışık olacağı belirtilmiştir. Aynı şekilde üçüncü aşama eğitim kurumu mekteb-i funûn-ı mütenavvide hendese, maden, ticaret, ziraat, sanayi gibi alanlarda eğitim verileceğinden burda da eğitim karışık olması kararlaştırılmıştır. Harbiye, Tıbbiye ve Bahriye mekteplerinde 3.derece eğitim kurumu olduğu için bu mekteplerde de eğitimin karışık olacağı ifade edilmiştir. 2. ve 3. derece mekteplerde eğitim dili Türkçedir ve mekteplerde görev alacak hocalarda Türkçe bilmek zorundadır.⁵²⁸ Mekatib-i Umumiye Nezaretinin kurulmasıyla dağınık olan eğitim müesseseleri ve teşkilatı devlet kontrolü ve merkezden planlanan devlet kurumları haline gelmiştir. Yine hükümette de nezaret olarak temsil edilmişlerdir.⁵²⁹ Ancak 1857'de alınan karar uygulanmamış 1857 sonrasında da ilköğrenim yine din eğitimi çerçevesinde değerlendirilmiş ve sıbyan mektepleri ile rüşdiyelerde dini eğitim veren eğitim kurumları olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bundan dolayı müslim ve gayr-i müslim tebaa birlikte eğitim almamışlardır. İlköğrenimin dini alan içerisinde değerlendirilmesi sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerde müslim ve gayr-i müslim öğrencilerin birlikte eğitim almamasını içeren 1868 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde de yer almış ve Müslümanlar ve gayr-i müslimler için ayrı rüşdiyeler açılması kararlaştırılmıştır.⁵³⁰

28 Kasım 1858'de kaymakam ve müdür gibi yöneticileri yetiştirmek için Maarif Nezaretine bağlı Mekteb-i Mülkiye açılmıştır. Mektebi Mülkiye'nin nizamnamesinde gayr-i müslim öğrencilerin bu mektepte eğitim almasıyla alakalı herhangi bir hüküm daha doğrusu

⁵²⁷ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.729.

⁵²⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, s.53-54; ayrıca bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.246-249.

⁵²⁹ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.246-249.

⁵³⁰ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi için bkz. Sadrettin Celal Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.449-455; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre. Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, s.106 vd; Enver Ziya Karal'a göre 1867'de rüşdiyelere gayr-i müslim öğrencilerde alınmaya başlanmıştır. Bu tarihte yabancıları memnun etmek ve tebaa arasında bir ayrım yapılmadığını göstermek adına rüşdiyelere gayr-i müslim öğrencilerinde alınması kararı alınmış ve şart olarak ta Türkçeden bir sınav yapılması kararlaştırılmıştır. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, s.201.

karışık eğitim yapılacağı hususunda herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Eğitim süresinin iki yıl olduğu mülkiyede eğitim alacak öğrencilerin kâtipler arasından ve yine talebeler arasından seçileceği ifade edilmiştir.⁵³¹ 1856 Islahat Fermanı hükümlerinde gayr-i müslimlerin memur yetiştirecek mekteplerde eğitim alması hükmü yer almakla birlikte Mülkiye’de gayr-i müslim öğrenciler eğitim almamışlardır. Gayr-i müslim öğrenci bulunmamakla birlikte Mülkiye’de gayr-i müslim hocalar kuruluş devri ve II. Abdülhamid devrinde de görev yapmışlardır.⁵³²

1863’te gayr-i müslim tebaanın Mekatib-i Askeriye ve Mülkiye’ye alınmasına yönelik bir irade-i seniye daha yayınlanmıştır. Bu iradede içeride ve dış devletler nezdinde olumlu izlenimler bırakacağı, öğrenci sayısına sınırlama getirileceği, adı geçen yılda Rum, Ermeni, Ermeni Katolik ve Bulgarlardan her millete 8 kişi olmak üzere toplam 32 öğrenci alınması, 16 öğrencinin Fünuni Harbiye ve Bahriye mektepleriyle hendesehaneye verilmesi geri kalan 16 öğrencinin ise Paris’teki Mektebi Osmaniye’ye gönderilerek orada usuli kavanin, hendese ve fünuni askeriye eğitimi alması kararlaştırılmıştır.⁵³³ Gayr-i müslimlerin subay yetiştiren Harbiye yerine askerlikle alakalı diğer mekteplere ve yine başkentte açılan Mülkiye yerine Paris’teki Mektebi Osmaniye gönderilmeleri önemlidir. Aynı şekilde belirli sayıda öğrenci alımı ve sınırlama burada da görülmektedir. Fransa devleti bu hadiseden dolayı memnuniyetini ifade etmiş, Rum, Ermeni ve Bulgar ileri gelenleri de memnuniyetlerini belirtmişlerdir.⁵³⁴

1866’da sivil hekim yetiştirmek için Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’nin açılmasına karar verilmiş ve mektepte müslim ve gayr-i müslim öğrencilerin birlikte eğitim alacağı, eğitimin yatılı olmayacağı kararlaştırılmıştır. 1899’da mevcut 148 öğrencinin 62’si Müslüman, 62’si Hristiyan ve 18’i ise Yahudi’dir. Gayr-i müslimler doktorluk ve eczacılık mesleğine memuriyet, meslek ve ekonomik getiri sağladığı için de mektebe rağbet etmişlerdir. Osmanlı hükümeti ise “bundaki idari mahzur gözönüne getirilerek bu tehacümün (bir yere yığılmak, üşüşmek vs.) önüne geçmek üzere 1897 tarihinden itibaren ikinci sınıf programına fıkıh ve iki sene sonra da bütün sınıflara ulûmî dinîye dersleri koymuştur”.⁵³⁵

1.7.4.2. Galatasaray Sultanisi’nin Açılması

Osmanlı siyasi ve eğitim tarihi ile alakalı çalışmalarda genel olarak Galatasaray Sultanisi’nin açılışı müslim ve gayr-i müslim tebaanın ilk kez birlikte eğitim aldığı şeklinde bir

⁵³¹T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, s.65-67; ayrıca bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.594-595; Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.77.

⁵³² Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.599 vd.

⁵³³ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.730-731.

⁵³⁴ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.731-732.

⁵³⁵ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.652.

değerlendirmeye⁵³⁶ Osmanlılık, Osmanlı milleti-ulusu inşa etmek amacını taşıdığı⁵³⁷ şeklinde değerlendirilmektedir. Ancak daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi Osmanlı'da müslim ve gayr-i müslim öğrencilerin birlikte eğitim aldığı ilk eğitim kurumu Tanzimat Fermanı sonrası dönemde Mekteb-i Tıbbiye'dir.⁵³⁸

Galatasaray Lisesi'nin kuruluşunda 1856 Islahat Fermanı'nda ortaya konan ıslahat programının uygulanması hususunda Fransa'nın istekleri etkili olmuştur.⁵³⁹ Avrupa devletleri ve Rusya 1856 sonrası Islahat Fermanı hükümlerinin uygulanmadığı gerekçesiyle siyasi sahada olduğu gibi eğitim sahasında da ıslahat yapılması için Osmanlı Devleti'ne notalar vermişlerdir. Fransa, Islahat Fermanı'nda verilen sözlerin uygulanmadığını ve uygulanması gerektiğini sürekli bir şekilde dile getirmiştir. Osmanlı hükümetine on altı maddeden oluşan reform programını 1867 Ocak ayında veren Fransa, eğitim sahasının geliştirilmesini ve Hristiyanlarında kabul edileceği ortaöğretim kurumlarının kurulmasını talep etmiştir. Fransa'nın bu notasına Rusya hariç diğer büyük devletler karşı çıkmamışlardır.⁵⁴⁰

⁵³⁶ Galatasaray lisesinin ilk müdürü M. De Salve lisede müslim ve gayr-i müslim öğrencilerin birlikte okuması ile ilgili olarak: “*Galatasaray lisesi açılmadan önce Türkiye’de yaşayan ve onu teşettüte uğratan kavimlerden her birine ait çocukları aynı programa, aynı gıdaya tabi tutarak kendilerini bir yatakhane yatıracak, bir arada yaşatmayı temenni etmenin bir vahimeden ibaret olup olmadığı suali hatıra geliyordu. Bütün ırkların uzlaştırılması hakkında hemen biricik olarak tatbik edilmek istenilen tecrübe, muvaffakiyetle neticelenmiş*” şeklinde değerlendirmiştir. Bkz. İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, *Belleten*, C.VII, S.28, I. Teşrin 1943, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.337; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.243; Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.17.

⁵³⁷ Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.20-22; İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1999), s.65; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.243; Antel, “Tanzimat Maarifi”, s.445-446; Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.78; Cavit Binbaşoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2009), s.110-111.

⁵³⁸ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.I-2*, s.347,726-727; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.187.

⁵³⁹ Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, s.315-316.

⁵⁴⁰ Fransa'nın notasında eğitimle alakalı olarak şu görüşler ön plana çıkmıştır: “*Eğitim alanında Hristiyanlarında kabul edileceği ortaöğretim kurumlarının kurulması, ilköğretimde görev alacak öğretmenlerin yetiştirilmesi, fen, tarih, siyasal bilgiler ve hukuk öğrenimini sağlayacak bir üniversitenin, bunun yanında çeşitli mesleklere hazırlayıcı yüksekokulların ve halk kitaplıklarının kurulmasının gerekliliği öngörüliyordu. Fransız hükümeti umudunu büyük bir bölümüyle eğitimin gelişmesine ve geliştirilmesine bağlamıştı. Öteki sorunları onun çözümüne bağladığından eğitim sorununu ortaya attı*”. Bunun yanı sıra Fransa'nın Osmanlı Devletinden taleplerini içeren notada “*Hristiyanların devletin çeşitli memurluklarına resmen katılmaları, eğitim sisteminin geliştirilmesi, yargulamaların açıklığı ilkesinin belirgin şekilde uygulanması, Hristiyanların mahkemelerde tanıklığının kabul edilmesi, ticaret yasalarının tamamlanması, ticaret mahkemelerinin kurulmasında ıslahat, zabitanın ve ceza sisteminin yeniden gözden geçirilmesi, yabancıların mülkiyet haklarından serbestçe yararlanması, vakıf mallarının yönetiminde reform, gayrimenkullerin devri işlemlerine getirilecek yenilikler, gayrimenkul karşılığında uzun vadeli ödünç para verecek kurumlar kurmak, dolaylı vergileri tekele alma ve iltizam usulünü kaldırmakla vergilerin doğrudan alımı, iç gümrüklerin ve tüketim vergilerinin kaldırılması, geniş çapta bayındırlık çalışmaları, maden ve ormanların işletilmesi, büyük şehirlerde belediye dairelerinin kurulması, yıllık genel bir bütçe, her nezar için özel bütçelerin yapılması*” talepleri yer almıştır. Bkz.Engelhardt, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.252-253; Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, s.316-317; Osmanlı Devleti Islahat Fermanı hükümlerini ve bu çerçevede eğitimle alakalı hükümleri uygulamakta gecikince Fransa bu konuda nota vermiş ve bu notada bilhassa büyük şehirlerde Hristiyan çocuklarında eğitim alacağı orta dereceli okulların kurulması istenmiştir. Bütün bu sebeplerden dolayı

Bayram Kodaman'a göre Islahat Fermanı'nın eğitimle alakalı hükümleri ile Osmanlı tebaasının eşit şartlar altında eğitim hizmetlerinden yararlanmasını sağlamak ve böylelikle Osmanlı birliğini sağlamak amaçlanmıştır. Bununla birlikte sıbyan ve rüşdiye okullarında (ilk öğretim) müslim ve gayr-i müslim çocuklarının birlikte eğitim alması sakıncalı bulunup uygun görülmediğinden bu işe daha yüksek eğitim kurumlarında başlanması kararı alınmıştır. Ancak Osmanlı'da bu tip bir yüksek eğitim (lise) kurumu olmadığından ve yeterli bilgi sahibi olunmadığından Fransa'ya başvurulmuştur. Sultan Abdülaziz'in 1867 tarihli Fransa seyahati de Fransız eğitim kurumlarının örnek alınmasına yardımcı olmuştur.⁵⁴¹ Ancak Enver Ziya Karal'a göre Fransa'nın eğitimle alakalı Osmanlı hükümetine verdiği nota Padişahın Fransa seyahatinden öncedir ve notada lise seviyesinde okulların açılması tavsiye edilmektedir. Fransa Maarif Nezareti aynı zamanda kurulması istenen lisenin programını dahi hazırlayarak İstanbul'a göndermiştir. Bu programda Fransızlar, liseye cins ve mezhep farkı gözetilmeyerek öğrenci alınması, eğitimin Fransızca yapılması ve okul idaresi ve öğretimin Fransız öğretmenlere verilmesini istemişlerdir.⁵⁴² 1867'de Hariciye Nazırı Fuat Paşa ve Fransız elçisi M. Bouree İstanbul'da Fransız elçisinin istekleri doğrultusunda anlaşarak tüm Osmanlı tebaasının kabul edilerek eğitim alabileceği, Avrupalı öğretmenler tarafından idare edilecek ve Türkçenin yerine Fransızca eğitim verilecek ve Sadrazam Âli Paşa'nın koruması altında olarak bir orta öğretim kurumu açılmasına karar vermiş ve okulun programı hazırlanmıştır.⁵⁴³ Galatasaray Mekteb-i Sultanisi 15 Ağustos 1868 tarihli padişah iradesiyle tüm tebaanın eğitim alacağı, devlet dili olan Türkçe yanında bazı dillerin ve fen alanında eğitimin verileceği mekteb-i umumi (genel mektep) olarak kurulmuştur. Fransa'nın mektebin teşkilatı, fen eğitimi ve eğitim tahsilatı, usul ve kaideler hususundaki mazbatasına göre Galata Saray'ın Mekteb-i Sultani'ye tahsisi ve Paris'ten müdür ve öğretmenler talep edilmiştir. Mektepte 300 müslüman ve 300 gayr-i müslim öğrencinin eğitim alacağı, eğitimin paralı olacağı ancak bî-vâyegân evladı ise ücretinin devlet tarafından karşılanacağı ve yine öğrenci ücretlerinin masrafı karşılamaması durumunda masrafların devlet tarafından karşılanacağı belirtilmiştir.⁵⁴⁴

modern eğitim veren bir orta eğitim kurumunun kurulması kaçınılmaz olmuş ve Mekteb-i Sultani'nin kuruluş çalışmaları 1867'de başlamıştır. Bkz. Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.2-7.

⁵⁴¹ Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, s.134; ayrıca bkz. Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.7-8

⁵⁴² Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, s.203; ayrıca bkz. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, s.256; "Galatasaray Lisesi'nin kuruluşunda Osmanlı Devleti'nin isteği kadar ve hatta daha fazla Fransa'nın isteği hatta dikte etmesi söz konusudur". Bkz. Sadrettin Celal Antel, *Tanzimat Maarifi*, s.444; ayrıca bkz. Yahya Akyüz, "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimi İlişkin Bir Lâhiyası", s.102.

⁵⁴³ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.258-259.

⁵⁴⁴ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, s.93-94; Galatasaray Sultanisi'ne 600 öğrenci alınması ve 300 öğrencinin Müslüman olması kararlaştırılmışsa da açılıştan önce kayıt yaptıran öğrenci sayısı 400'ü aştığı ve bunun 133'ünün Müslüman olduğu ifade edilmiştir. Sultani'de eğitimin ücretli olmasının da etkisiyle yeterli sayıda başvurunun olmadığı ifade edilerek bilhassa Müslüman öğrencilerin

Mekteb-i Sultani 1 Eylül 1868’de açılmıştır.⁵⁴⁵ Galatasaray Lisesi, ilk ve ortaöğretim arasında dinler arası bir ortaöğretim kurumu olarak 1868’de Fransız Eğitim Bakanı Duruy’un raporundaki⁵⁴⁶ tavsiyelere dayanılarak açılmıştır.

Vahdettin Engin’e göre Sultani’nin kurulmasında asıl inisiyatif Osmanlı hükümetine aittir. Fransa istekleri ve sunulan muhtıralar okulun açılması sürecini hızlandırmaktan öte bir vazife görmemiştir ve Osmanlı Devleti’nin amaçlarından bir tanesi de Osmanlılık prensibi etrafında Osmanlı milleti oluşturmaktır. Vahdettin Engin’e göre:

“...Hal böyle olunca, bu uğurda büyük emekler sarf eden, başta Sultan Abdulaziz olmak üzere, Sadrazam Âli Paşa, Hariciye Nazırı Fuat Paşa ve Maarif Nazırı Safvet Paşa’ya haksızlık edilmiş olunmaktadır. Mekteb-i Sultani’nin kuruluş sebepleri arasında yer alan, mükemmel surette yabancı dil bilen devlet adamlarının yetiştirilmesi, ülkede noksanlığı hissedilen orta öğretim müesseseleri için örnek olacak tarzda Avrupa çapında bir lise açılması ve özellikle de Müslüman ve Gayrimüslim bütün tebaanın birbirine kaynaştırılması suretiyle bir Osmanlı milleti oluşturulması düşüncesi, Tanzimatçı devlet adamlarının önde gelen prensipleri arasında idi. Bu prensipler direkt olarak Mekteb-i Sultani’nin kuruluşuna yansımıştır. Meseleye bu açıdan yaklaştığımızda Mekteb-i Sultani’nin Osmanlı Devleti’nin inisiyatifi ile kurulduğu sonucuna varmak pek de güç olmaz. Victor Duruy’un muhtırasına gelince: Bunun etkisinin daha çok kuruluş sürecini çabuklaştırmak şeklinde olduğunu düşünebiliriz”.⁵⁴⁷

Engin’e göre Mekteb-i Sultani’nin ilginç özelliklerinden biri de Müslüman ve gayr-i müslim öğrencilerin bir arada yatılı olarak okuyacak olmalarıdır. Bunun gerçekleşmesi o dönemde birçok çevre tarafından imkânsız görülüyordu. Fakat Tanzimat dönemi devlet adamları, Osmanlılık prensibi ile Müslüman, Hristiyan bütün vatandaşların eşitliği ilkesini kabul

sayısının 300’ü bulması yetim çocukların mektepte ücretsiz eğitim alması ve yine gayr-i müslim yetim çocuklarında bu haktan faydalanması için 75 kişilik kontenjan verilmesi kararı alınmıştır. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, s.89-90; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.484.

⁵⁴⁵ Engelhardt, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.259.

⁵⁴⁶ Fransa Maarif Nazırı Victor Duruy’un muhtırası şu şekildedir: “1. Hristiyanlar tarafından açılmış olan okulların teşviki ve bunlara yardım edilmesi, 2. Bazı vilayetlerde orta öğretim müesseseleri açılarak bunlara Hristiyan tebaa çocuklarının da alınması, 3. İlkokullar için öğretmen yetiştirilerek ilköğretimin tedrici bir surette inkişaf ettirilmesi, 4. İslâm ve Hristiyan talebenin bir arada devam edeceği bir üniversite kurulması, burada memlekette bugün esasen Tıp tahsilinden başka hâkim sınıfının yetişmesine imkân verecek Fen, Tarih, İdare ve Hukuk gibi ilimlerin gösterilmesi, 5. Muhtelif mesleklerle hazırlayacak müesseselerin açılması (orduda subayları yetiştirmek için bir müessese mevcuttur; bu müesseseden Hristiyan subay yetişince orduya da hristiyan tebaa alınacaktır.), 6. Umumi kütüphaneler kurulması esasları tespit edilmiş, bundan başka “iyi teşkil olunmuş bir cemiyette her türlü terakkinin başlıca şartı olan kadın terbiyesine de mevki verilmesine işaret olunmuştur”. Bkz. Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, s.317.

⁵⁴⁷ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.12-13 dipnot 26; Vahdettin Engin’e göre Tanzimat dönemi yenileşme sürecinde eğitim sahasında yoğun gelişmeler yaşanmıştır. Sultan Abdülmecid, Âli ve Fuat Paşalar ülkenin kalkınması ve güçlenmesi için eğitime büyük önem vermişlerdir. Aynı zamanda Tanzimatçı devlet adamları Osmanlılık prensibi de geliştirmişlerdir. Bu şekilde Osmanlı hükümetine bağlı çeşitli milletleri temsil ederek ve birleştirilerek Osmanlı milleti vücuda getirme düşüncesi hakim olmuştur. Eğitim adına ortaya konan düşünceler ve ülke bütünlüğü açısından önem kazanan Osmanlılık prensibi de Mekteb-i Sultani gibi bir eğitim kurumunun kuruluşunu başlatan olaylardır. Aynı zamanda ilk ve yükseköğretim arasında bir eğitim kurumunun bulunmaması, yabancı dil ve batı kültürünü bilen devlet adamlarına ihtiyaç duyulması da kaliteli bir eğitim kurumunun varlığını mecbur kılmıştır. Bkz. Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.2-7.

etmişlerdi. Mekteb-i Sultani'deki bu uygulama ile Osmanlı vatandaşlığı prensibi de deneyden geçirilmiş olacaktı. Devlet idarecileri bu girişimin başarılı olacağından emindiler.⁵⁴⁸

Bayram Kodaman'a göre Fransız eğitim sistemine uygun olarak Osmanlı eğitiminin teşkilatlanması kabul edilmiştir. Fransa'nın Osmanlı eğitim sistemi ile alakalı fikirleri Türk unsuru ve Türk dili etrafında Osmanlı milleti yaratmak isteyen Âli ve Fuat Paşa ile Genç Osmanlıların fikirleri ile uyum içindeydi. Fransa: *"Osmanlı tebaası Müslim ve Hristiyan tefriki gözetilmeyerek bir bütün olarak ele alınmalıdır ve idarede birlik, siyasal ve sosyal haklarda eşitlik sağlanmalıdır. Ortak haklar ve ortak menfaatler, imparatorluğun türlü unsurlarını kaynaştırmaya yarayacaktır. Bu suretle de kuvvetli bir Osmanlı toplumu meydana gelebilecektir. İmparatorluğun bütün unsurlarını bu amaca doğru sevk ve idare edecek tek unsur Türklerdir"* fikrini ortaya atmıştır. Aynı zamanda Avrupa'nın istekleri ile şekillenen reformlarda eğitim alanında da Maarif Nezareti de aynı siyaseti takip ederek Fransız eğitim sistemini Osmanlı Devleti'ne uyarlamaya çalışmıştır. Bu kapsamda ilk teşebbüs Galatasaray Sultanisi'nin kurulması ve bunu takiben 1 Eylül 1869'da yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Osmanlı eğitimi yeniden düzenlenmeye başlanmıştır.⁵⁴⁹ Fransa'nın önerileri eğitimi şekillendirmiştir. Fransa, Osmanlı eğitim politikasını idare edenler ve eğitim kadrolarını ve eğitim alacak öğrencileri cahil diyerek tanımlamış Sultani'nin Fransa idaresinde olmasını istemiştir. Fransız önerisinde: *"...fetih zamanından beri okullar, korudukları milli ya da dini karakterden kurtarmakla çeşitli halkların kaynaşması amacına dönük şekilde uygulamaya koymak gerekti.. Ancak, cehalet cahilin eğitimi sağlayamaz diyerek uygulamasını yabancı öğretmenlere bırakmaktaydı"*.⁵⁵⁰ Aynı şekilde Fransız elçisi Mr. Bourée tarafından Fransız Hariciye Nezaretine gönderilen 29 Nisan 1868 tarihli tahriratta lisede her sınıf ve dinden öğrencinin eğitim alacağını ve öğrencilerin dinlerinin icaplarını gerçekleştirmede mecbur olacaklarını belirttikten sonra: *"...şimdiden okula Müslüman, Ermeni, Katolik, Grek, Musevi ve Bulgar olmak üzere 300 talebe kayıt için müracaat etmiştir. Bu müsaraat, imparatorluğun muhtelif unsurları arasında manevi bir bağ teşkil ederek halen kendilerini birbirinden ayıran batıl fikirleri de söndürmeye yarayacak bir reformun başarı ile neticelenmesine hayırlı bir alamettir"* diyerek değerlendirmiştir.⁵⁵¹

Galatasaray Lisesi'nin kuruluşu Müslim ve gayr-i müslim tebaanın ilk kez birlikte aynı eğitim kurumunda yatılı eğitim aldığı şeklinde değerlendirilerek bu girişim Osmanlılık, Osmanlı milleti yaratma, tebaayı eğitimle kaynaştırıp bütünleştirme yolunda ilk adım olarak

⁵⁴⁸ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.17.

⁵⁴⁹ Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.20-22; Osmanlı devlet adamlarının eğitim sahasındaki Osmanlıcılık fikri, Fransa'nın Osmanlı eğitim sistemi üzerindeki etkileri hakkında ayrıca bkz. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.37.

⁵⁵⁰ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.256-257.

⁵⁵¹ Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", s.324; Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.17-18.

değerlendirilmektedir. Osmanlı'da ulus inşası amaçlandıysa ve bunun göstergesi müslim ve gayr-i müslim tebaanın aynı eğitim kurumunda birlikte eğitim almasıysa Galatasaray Sultanisi ilk örnek olarak değerlendirilemez. Osmanlı Devleti'nde müslim ve gayr-i müslim tebaanın birlikte yatılı olarak eğitim aldığı ilk kurum daha önceki kısımlarda ifade ettiğimiz gibi 1827'de kurulan Mekteb-i Tıbbiye'dir. Tıbbiyede Tanzimatın ilanından sonra gayr-i müslim tebaadan da öğrenci alımına başlanmıştır.⁵⁵² 1847'de Tıbbiye'de 300 civarında Türk ve 84 gayr-i müslim öğrenci birlikte eğitim almaktaydı.⁵⁵³ Gayr-i müslimler mektebe müsavat esası gereğince alınmaya başlamışlardır. Yahudilerin 1859'a kadar pek ilgi göstermediği mektepte eğitim dilinin Fransızca olmasından dolayı bu dili bilen ve yatkın Hristiyanlar çoğunluğu oluşturmuşlardır.⁵⁵⁴ Mekteb-i Tıbbiye'den gayrimüslimlerde mezun olmuş ve bu mezunlardan Müslüman, Ermeni, Rum ve Katolik dört öğrenci 1261 (1845-1846) da eğitim için Avrupa'ya gönderilmiştir.⁵⁵⁵

Mekteb-i Tıbbiye'de eğitim almak isteyen Yahudilerin dinlerine uygun yemek talepleri de o dönemde Tıbbiye'ye Yahudi aşçı ve kalfa görevlendirilerek çözülmüştür.⁵⁵⁶ Bazı Yahudiler aynı şekilde Galatasaray Sultanisi'nde de dinlerine uygun yemek çıkartılması talebinde bulunmuşlardır.⁵⁵⁷ Sultani'nin müdürü Mösyö dö Salve'ye göre “...çocuklarını Hristiyanların idaresindeki bir İslâm mektebine gönderme hususunda kuşkulu en az mutaassıp olan Yahudiler dinlerine uygun yemeklerin izhar edilmesini talep etmişlerdi ki bu hal esas itibarıyla mektebe ithal edilmesi matlup olan vahdeti anasır fikrini işkâl ve ihlâl edecekti”⁵⁵⁸ şeklindeki değerlendirmesiyle daha başlangıçta amaçlardan uzaklaşıldığını ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Tıbbiye'den sonra müslim ve gayr-i müslim tebaanın birlikte eğitim aldığı ikinci eğitim kurumları Mithat Paşa'nın Tuna vilayeti valiliği esnasında 1860 tarihinde Niş ve Sofya'da, 1864'te Rusçuk'ta kimsesiz ve yetim çocuklarının talim ve terbiyesi ile sanat öğrenmeleri için Islahhane adıyla açılmasını sağladığı mekteplerdir. Mithat Paşa'nın valilikten ayrılarak İstanbul'a dönmesiyle birlikte 1868'de İstanbul'da da daha iyi eğitim veren benzer bir mektep açılmıştır. Mektepte asıl hedef sanat eğitimi olmakla birlikte aynı zamanda okuma yazma, Müslümanlara yönelik din eğitimi, temel matematik ve Bulgarca'nın da eğitimi verilmiştir.⁵⁵⁹

⁵⁵² Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.346, 726-727; Tanzimat öncesinde Tıbbiye'de sadece Müslüman öğrenciler eğitim almaktaydı. Ancak Tanzimat'ın ilanı sonrasında mektep nazırı Abdulhak Molla'nın talebi sonrasında yabancı dillere aşina olan ve eğitim için yurtdışına gitmek zorunda kalan çocuklarında kazanılması gerektiği ifade edilerek gayr-i müslim tebaadan da öğrenci alımına başlanmıştır. Hahambaşının isteği doğrultusunda Musevilere ibadetlerini gerçekleştirme hususunda imkânlarda sağlanmıştır. Bkz. Nil Sarı, “Mekteb-i Tıbbiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-tibbiyye>. Erişim tarihi 25.10.2022.

⁵⁵³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.187.

⁵⁵⁴ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.346.

⁵⁵⁵ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.347,726; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.187.

⁵⁵⁶ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.726-727; Nil Sarı, “Mekteb-i Tıbbiye”, *TDVİA*.

⁵⁵⁷ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.38.

⁵⁵⁸ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.728.

⁵⁵⁹ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.628.

1863'te daha öncede ifade edildiği gibi gayr-i müslimlerin mekatib-i askeriye ve Mülkiye'ye alınmasına karar verilmiş, alınacak öğrenci sayısına sınırlama getirilmekle birlikte Rum, Ermeni, Ermeni Katolik ve Bulgarlardan 16 öğrencinin Fünuni Harbiye ve Bahriye mektepleriyle Hendesehane'de eğitim alması, 16 öğrencinin ise Paris'teki Mekteb-i Osmaniye'ye gönderilerek hukuk, hendese ve fünun-i askeriye eğitimi alması kararlaştırılmıştır.⁵⁶⁰

Galatasaray Sultanisi ile alakalı ikinci fikir ise Fransa'nın Osmanlı ulusu yaratma siyaseti çerçevesinde Galatasaray Sultanisi'nin açılmasını istediği şeklindeki fikirdir. Fransa'nın notası ve diğer fikirlerinde uluslaşma isteği ifade edilmekle birlikte⁵⁶¹ tez çalışmasında birçok başlıkta ayrıntılı bir şekilde bir başlık ele alındığı gibi Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgal, ayaklanan tebaaya verdiği askeri ve siyasi destekle bağımsız olmalarını temin etme ya da muhtariyet-özerklik kazanmalarına yardım etmek, ulusçu hareketleri 18.yüzyılın sonlarından itibaren bilhassa 1856 sonrasında destekleme, 1856 Islahat Fermanı sonrasında gayr-i müslim tebaa lehine sürekli ıslahat talebinde bulunmak gibi politikaları ortaya konduğunda Fransa'nın Osmanlı'da ulus inşa etmek gibi bir amacı olmadığı açıkça görülmektedir.

Fransa için Fransız liseleri modelinde okulun açılması ile derslerin Fransızca verildiği, yöneticisi ve öğretmenlerinin çoğunun Fransız olduğu, Müslüman ve Rum, Ermeni, Yahudi öğrencileri Fransız dili ve kültürü içinde birbirine yaklaştırmak, Osmanlılaştıracak bir kurum oluşacaktır. Tanzimat'ın batılılaşma taraflısı devlet adamları için “Avrupa uygarlığını tanıtmak, ayrı dinlere mensup olan “millet”ler arasında Fransa uydusu bir Osmanlılık birliğini besleme amacına yarayacak bir müessese olmasıydı”. Galatasaray lisesinin açılışı eğitim yoluyla Osmanlılık ideolojisinin uygulama alanına sürülmesidir.⁵⁶²

Yusuf Akçura, Tanzimat devrinde amacın anasırın imtizacı ile Osmanlı saltanatının birlik ve bağımsızlığını muhafaza etmek olduğunu ve imtizac'tan “anâsır-ı muhtelif-i Osmâniyye'yi, Fransız medeniyetiyle “temsîl” ettirme”nin (kaynaştırma) anlaşıldığını ve bu imtizacın maddi yani görünen örneğinin “Mekteb-i Sultânî” denilen Galatasaray Lisesi olduğunu ifade etmektedir:

“Buraya ve bunun teaddüd edecek emsâline dâhil olan ensâl-i âtiyye, Fransız lisanı, Fransız medeniyetiyle yoğurularak, ittihâd-ı anâsıra hâdim yeknesak ve muttarid terbiye görecekt ve Rumluğunu, Bulgarlığını, Araplığını... ilh. unutarak, “vatan-ı Osmâni'ye” sâdik fakat Fransız medeniyetine tâbi’ “Osmanlı vatandaşlar” olmak üzere yetişecekti. Lâkin netâyic-i

⁵⁶⁰ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.730-731.

⁵⁶¹ Fransa elçisinin bu konudaki fikirleri hakkında bkz. İhsan Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, s.324; Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.17-18; lisenin ilk müdürü Fransız Salve'nin fikirleri hakkında bkz. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.728; Fransa'nın Osmanlı'da ulus inşasını amaçladığı hakkında bkz. Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.20-22; Fransa için Galatasaray lisesi Osmanlı'da açılması düşünülen Fransız lise sisteminin de başlangıcı, ilk örneği olarak ta düşünülmüştür. Galatasaray, Tanzimat'ın Osmanlılık ideolojisine göre milletler arası eşitliğin uygulandığı bir yer olarak değişik milletlerden öğrencilerin kaynaşacağı, Osmanlı bütünlüğünü sağlayacak ideolojiyi üreteceği yerler olarak düşünülmüştür. Bkz. Tekeli ve İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s.65; “Osmanlı ve Avrupa'ya dönük bir eğitim kurumu olan”. Bkz.Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.187

⁵⁶² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.242-243.

maddiyyesi ne oldu? Bulgar ihtilâlinde Bulgaristan istiklâline en çok çalışanlarla Bulgar beyliği erkân ve ricâlinden bazılarının mekteb-i sultâniyye terbiyet gerdesi olduğu görüldü!.. Bu böyle iken, a'yân-ı kirâmın arzu ettiği, yeknesak ve muttarid nehârî ve leylî ümmehât-ı müstakbele-i Osmâniyye veya âbâ-yı müstakbele-i Osmâniyye mekteplerinden de müfîd neticeler çıkmasından şüphelenmeye pek haklıyız. El-hâsıl, zann-ı âcizâne göre memâlik-i Osmâniyye'de artık “temsîl”in imkânı olmadığı gibi, “imtizâc”ın husûlü de müstahîldir”.⁵⁶³

Üçüncü fikir ise Tanzimat dönemi devlet adamlarının Osmanlılık fikrini benimseyerek eğitim açısından bu fikir doğrultusunda Galatasaray Sultanisini açmaları fikridir. Bu şekilde Osmanlı ulusu yaratmak istedikleri ifade edilmektedir. Daha öncede ifade ettiğimiz ve ortaya koyduğumuz gibi Tanzimat dönemi devlet adamlarının ulus inşası gibi bir amaçları bulunmamaktaydı.

Galatasaray Lisesi'nin kurulduğu tarihte Osmanlı eğitim kurumları üç kademe olarak düzenlenmişti. Bunlar sıbyan mektepleri, rüşdiyeler ve mesleki teknik eğitim veren yüksek eğitim kurumlarıdır. İlk eğitimde uluslaşma amacının olmadığı eğitim siyasetinde yüksek eğitim kurumu olarak tanımlayabileceğimiz sultanide uluslaşmanın amaçlandığı fikri gerçeği yansıtmamaktadır. Sadece bir yüksek eğitim kurumu ile ulus inşasının hedeflenemeyeceği açıktır. Bu durumu o dönemde Sultaninin kuruluşunu eleştiren Hürriyet gazetesi ifade etmektedir. Vahdettin Engin'in aktardığına göre Hürriyet gazetesinde çıkan yazıda: “...arazi ve nüfusça dünyanın en önde gelen ülkelerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin resmi okullarında sadece on iki on üç bin öğrenci varken Bâbiâli'nin Fransız Sefiri Mösyö Bourré'nin zorlamasıyla yapılan Mekteb-i Sultani ile iftihar etmesinin anlamsız ve garip olduğu iddia edilmiştir”.⁵⁶⁴ Tanzimat sonrasında çağdaş bir vatandaş yaratamamanın sebeplerinden birisi farklı kültürel özellikleri olan halk çocuklarını bir melting pot içinde eritecek ve ortak bir dil, ortak bir bellek ve ortak bir bilinç yaratacak okulların kurulamamasıdır. Rousseau, Kant, Fichte, Maus gibi ulus kuramcılarının okul üzerinde ısrar etmelerinin sebebi okulun teknik bilgiler vermesinden ziyade vatandaş yetiştirme özelliğindendir. 1880'lerde Fransa'da herkes için zorunlu, laik ve parasız ilkokul öğretimini başlatan reformla birlikte Fransız ulusunu ilkokul öğretmenleri yaratmıştır. Osmanlı'da ise ancak 1913'te ilköğrenimi zorunlu kılan Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu Muvakkatı çıkarılabildiği.⁵⁶⁵

Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin karışık eğitimi bazı eğitimin kurumlarında uygulama bazılarında karar aşamasında bırakma sebebi bu eğitim kurumlarında verilecek eğitimi sadece mesleki ve teknik eğitim olarak görmesi ve bu eğitim kurumlarından din eğitimi ya da fikir ve ideoloji noktasında herhangi bir beklenti içinde olmamasıdır. Bu anlayış birçok kez ifade edilmiştir. Örneğin 1857 tarihli Meclis-i Muhtelit-i Maarif'in nizamnamesinde “ancak rüşdiyeler

⁵⁶³ Yusuf Akçura, “İttihâd-ı Anâsır Meselesi”, s.282.

⁵⁶⁴ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.30.

⁵⁶⁵ Taner Timur, “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”, *100. Yılında Jöntürk Devrimi*, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s.47-48.

ve diğer hıref ve sanayi mekteplerinde okutulacak dersler muhtelif ilimlere münhasır ve bu bilgiler de her toplum ve inançta ortak olduklarından buralarda karma eğitiminin uygulanması kararlaştırılmıştır”⁵⁶⁶ şeklinde ifade ile yüksek eğitim kurumlarından mesleki eğitim dışında herhangi bir beklentisi olmadığı görülmektedir. Ancak Selçuk Akşin Somel’e göre 1868’de açılan Galatasaray Sultanisi ve yine Mekteb-i Tıbbiye ve Mühendishane gibi Müslüman ve gayr-i müslim öğrencilerin bir arada eğitim gördüğü yüksek eğitim kurumları Osmanlıcılık siyasetinin ancak yüksekokullarda uygulanabildiğini göstermektedir.⁵⁶⁷

Galatasaray Lisesi, Osmanlı Devleti’nin ihtiyacı olan kadroların eğitim alacağı bir yüksek eğitim kurumunun, yıllardır kurulamayan Dârü’l-Fünûn’un boşluğunu da 1875’te açılan Hukuk ve Sivil Mühendislik Fakültesi doldurmuş ve lisenin fiilen üniversite haline geldiği ifade edilmiştir.⁵⁶⁸ Lisenin eğitim müfredatında da fikri ideolojik herhangi bir içerik bulunmamaktadır. Müslüman öğretmenlerde görev yapmakla birlikte çoğunluğu yabancı hocalardan oluşan eğitim kadrosundan ve Fransız eğitim müfredatına da büyük oranda uygun müfredattan ulusçuluk gibi bir fikir temelinde ulus inşasına yönelik bir faaliyet beklenemez.

Bu dönemin anlayışında Fransız M. Bourré’ninde ifade ettiği Müslüman, Ermeni, Katolik, Rum, Musevi ve Rumların birlikte eğitim alacağı sultani “*imparatorluğun muhtelif unsurları arasında manevi bir bağ teşkil ederek, halen kendilerini birbirinden ayıran batıl fikirleri de söndürmeye yarayacak bir reformun başarı ile neticelenmesi için hayırlı bir alametti*”⁵⁶⁹ şeklinde değerlendirilmiştir. Galatasaray lisesinin ilk müdürü M. De Salve, lisede müslim ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim alması ile alakalı olarak “*Galatasaray lisesi açılmadan önce Türkiye’de yaşayan ve onu teşettüte uğratan kavimlerden her birine ait çocukları aynı programa, aynı gıdaya tabi tutarak kendilerini bir yatakhane yatıracak, bir arada yaşatmayı temenni etmenin bir vahimeden ibaret olup olmadığı suali hatıra geliyordu. Bütün ırkların uzlaştırılması hakkında hemen biricik olarak tatbik edilmek istenilen tecrübe, muvaffakiyetle neticelenmiş*” şeklinde değerlendirmiştir.⁵⁷⁰ Bu fikir M. De Salve’nin Osmanlı’da daha önceden müslim ve gayr-i müslim öğrencilerin Mekteb-i Tıbbiye’de 1839 sonrası birlikte eğitim aldığını bilmediği şeklinde de yorumlanabilir ancak bu fikir müslim ve gayr-i müslimlerin o döneme kadar birbirlerinden ne kadar ayrı yaşadıklarını ve aralarındaki iletişimin çok az olduğunu göstermekle birlikte aslında gayr-i müslim cemaatlerin birbirinden ne kadar ayrı ve kopuk yaşadıklarını da göstermektedir. Bunun en önemli göstergesi daha öncede birlikte eğitim

⁵⁶⁶ Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.246-249; ayrıca bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, s.53-54.

⁵⁶⁷ Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, s.693-701.

⁵⁶⁸ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.243.

⁵⁶⁹ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.17-18.

⁵⁷⁰ Sungu, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, s.337.

almaya tepki göstermiş, bazı şartlar ileri sürmüş, karşı çıkmış gayr-i müslim din adamlarının tepkileridir.

Galatasaray Lisesi'nin açılması üzerine Katolik Papa'nın Katolik Fransa'nın yönetimi altındaki okulda çeşitli dinlerden öğrenci bulunacağından dolayı ahlaklarının bozulacağı gerekçesiyle Katoliklerin gitmesini yasaklaması, Rum Patriğin Rumların mektebe gitmesini yasaklaması ve Rumların mektepte Rumca'nın öğretilmemesini eleştirmeleri, Yahudilerin ise Hristiyan bir müdürün idaresindeki mektebe yönelik tereddütleri vardı. Bu şekilde düşünmeyen Yahudiler ise mektepten dinlerine uygun yemek çıkartılmasını talep etmişlerdir. Görüldüğü üzere Müslümanlardan ziyade gayrimüslimler bir mektepte bir arada eğitim almak hususunda istekli değillerdi. Bu durumu o dönemde İstanbul gazetesi şu şekilde ortaya koymuştur: *"İşte medeniyet sahibi olma iddiasında bulunan Hristiyan milletlerin iki şubesi, yani ruhani liderleri, ilim ve fennin yayılması maksadıyla yapılan bir mektebin açılmasına engel olmak istiyorlar. Şimdi taassup hangi tarafta kaldı? İslâm'da mı, yoksa Hristiyan'da mı? Artık insaf sahibi olan söylesin. Şüphe yok ki Hristiyan'da kaldı"*.⁵⁷¹ Dolayısıyla yukarıda da görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin tek ve asıl meselesi Müslüm ve gayr-i müslimler arasındaki ayrılıkları ortadan kaldırarak tüm tebaayı birleştirmek, bütünleştirmek ve böylece ulus inşa etmekten ziyade gayr-i müslimlerin birbiriyle başta dini inançları olmak üzere derin ayrılıklarının, çatışmalarının da ortadan kaldırılması meselesidir. Bu durum müslim ve gayr-i müslim tebaayı bütünleştirmek ve ulus inşa etmekten daha zordur. Bu konunun çözümü hususunda da pek bir çaba gösterilmemiştir ve haliyle o dönemde çözülmesi de hayli zordu. Hatta aynı ırka ve aynı dine mensup olmakla birlikte Ermenilerin aralarındaki mezhep farklılığının sonuçları bile Osmanlı toplumunun parçalı ve birbirinden ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. İlber Ortaylı'nın ifadesiyle: *"...aynı dine mensup olmakla ve aynı dili konuşmakla birlikte Ermeni Katolik, Ermeni Gregoryen ve 19. yüzyılda Ermeni Protestanların ayrı örgütleri vardı ve aynı semt ya da mahallede oturmazlardı. Birbirlerinin okullarına gitmeleri, aralarında evlenmeleri ayrı cemaate mensup oldukları için mümkün değildi"*.⁵⁷² Yine millet sisteminden dolayı bazı haklar ve muafiyetlere sahip olarak kompartımanlar halinde yaşayan, bu sayede ulusal varlıklarını devam ettiren ve azınlıklar gibi asimile vb. durumlarla karşılaşmayan gayrimüslimler bu sistemin değişmesini ve diğer cemaatlerle karışmayı istememiş, mevcut halin devamını istemişlerdir.⁵⁷³

Galatasaray Sultanisi'nin açılması ile farklı din ve mezheplere mensup Osmanlı tebaasının aynı eğitim kurumunda eğitim alması başarılı olmuş ve geleceğe dönük umutlar artmış

⁵⁷¹ Engin, *Mekteb-i Sultani*, s.34-38.

⁵⁷² Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s.996.

⁵⁷³ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.454-455.

olsa da 1870 sonrası Avrupa yaşanan gelişmeler neticesinde umutlar boşa çıkmıştır.⁵⁷⁴ Yahya Akyüz, Galatasaray lisesinin Fransa'ya gösteriş olarak ve siyasi düşünce ve baskılardan dolayı açıldığını ve bunun kanıtının da 1870'de Fransa ile Almanya arasında yaşanan savaşı Fransa'nın kaybetmesiyle birlikte Fransa'nın uluslararası saygınlığı azalınca devletinde liseden destek ve ilgisini çektiğini ve bir bocalama devri yaşandığını belirtmektedir.⁵⁷⁵

1.7.4.3. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Osmanlı Eğitimi

1869'da eğitim ilk kez devlet işi ve umumi bir görev olarak kabul edilmiş ve o zamana kadar parça parça gerçekleşen ıslahatlar Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bir bütün olarak teşkilatlandırılmıştır. Saffet Paşa bu eğitim reformunun mimarıdır ve onun nazırlığında nizamname hazırlanmıştır.⁵⁷⁶ Maarif-i Umumiye Nizamnamesi de Fransa'nın eğitim sahasındaki istekleri neticesinde hazırlanmış Fransız eğitim sistemine göre Osmanlı eğitimi düzenlenmiştir.⁵⁷⁷

18 Haziran 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre eğitim kurumları ikiye ayrılmıştır. Mekatib-i umumiye (genel eğitim) devletin gözetim ve denetimi altındadır. Hususi mektepler ise devletin gözetimi altında şahıs ve cemaatlerin kurduğu ve idare ettiği eğitim kurumlarıdır. Nizamnamenin 3. Maddesine göre sıbyan mekteplerinde karışık (müslim ve gayr-i müslim birlikte eğitim alması) eğitim olmayacaktır. 4. Maddede masraflarının halk tarafından karşılanacağı ve 9. Maddede sıbyan mekteplerinde eğitim almak zorunluluğu getirilmiştir. 15. maddede sıbyan mekteplerinde karma eğitimin (kız ve erkek çocukların birlikte eğitim alması) olmayacağı, 18. maddede ise müslim ve hristiyanların karışık yaşadığı kasabalarda ayrı ayrı rüşdiye açılması kararlaştırılmıştır. Masraflar ise vilayet maarif idaresince karşılanacaktır. Rüştüyelerde her millete din eğitimi de verilecektir. Fen eğitimi de kendi dillerinde okutulacaktır. Gayr-i müslimlerin din eğitimini kendi din adamları verecektir. Kızlar içinde kız rüşdiyeleri açılacaktır. 3. Derece eğitim kurumu olan mekatib-i idadiyede 33. madde ile rüşdiye mezunlarının eğitim alacağı ve Müslüman ve gayr-i müslim çocuklarının birlikte eğitim alması kararlaştırılmıştır. Masraflar vilayet maarif idaresi tarafından karşılanacaktır. Bu eğitim kurumunda din eğitimi verilmemektedir. Türkçe, Fransızca, Cebir, Coğrafya, Tarih, Kimya, Resim gibi dersler vardır. 4. derece eğitim kurumu ise mekatib-i

⁵⁷⁴ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.259-261; ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, s.204; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, s.257; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.242-243.

⁵⁷⁵ Yahya Akyüz, "Cevdet Paşa'nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimi İlişkin Bir Lâhiyası", s.102.

⁵⁷⁶ Antel, "Tanzimat Maarifi", s.449-454; ayrıca bkz. Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), s.83.

⁵⁷⁷ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.77; Kodaman, *Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.20-22.

sultaniye adıyla açılacaktır. İdadi mezunları ve hazırlık okuma kaydıyla bazı öğrencilerin eğitim alacağı, eğitimin ücretli olacağı ve tüm tebaanın eğitim alabileceği belirtilmiştir. Mekâtib-i Âliye mektepleri ise 5. derecedir. Bu yüksek mektepler Dârümuallimin ve Dârülmualimat ve Dârülfünûn ile Fünûn ve Sanâyi‘-i Muhtelif mektepleridir. Darümualliminde müslim ve gayr-i müslim rüşdiyeleri için öğretmen yetiştirmek amaçlanmıştır. Yine idadi ve sultaniler içinde öğretmen yetiştirilecektir. Darülmualimat ise kız sıbyan ve rüşdiyelerine öğretmen yetiştirmek için açılmıştır. Müslim ve gayr-i müslimler için öğretmen yetiştireceğinden iki şubeye ayrılmıştır. Başkentte Darülfünun-ı Osmani adıyla darülfünunun hikmet ve edebiyat, ilm-i hukuk, ulûm-ı tabiyye ve riyaziye olmakla üç şube olarak açılması kararlaştırılmıştır. Mekatib-i hususiye 129. maddede izah edilmiştir. Cemaatler, vatandaşlar ya da yabancı devlet vatandaşları tarafından açılan hususi mekteplerde görev alacak muallimlerin maarif nezareti ya da mahalli maarif idaresinden izin almaları, politika ve adaba aykırı ders okutulmaması için eğitim müfredatı ve kitapların maarif nezareti ya da mahalli maarif idarelerince kontrolü ve tasdik edilerek izin verileceği belirtilmiştir.⁵⁷⁸ Sadrettin Celal Antel’e göre tüm tebaa arasında itilaf ve muhadenetin kuvvetlendirilmesi gerekliliğinden idadilerin açılması gerekli görülmüştür.⁵⁷⁹ İdadiler muhtelif unsurların Osmanlılaştırılması amacıyla rüştiyeleri bitiren Müslim ve gayr-i müslim çocukların birlikte eğitim görmesi için açılmıştır. Aynı şekilde Darümuallimin ve Darülmualimatın kurulması ile Müslim ve gayr-i müslim rüştiyeleri için öğretmen yetiştirilmesi kararı Tanzimatçıların, gayr-i müslimlerinde rüştiyelerine öğretmen yetiştirmeyi devlet görevi olarak kabul ettiklerini göstermektedir. Bu durum Islahat Fermanı sonrasında gayr-i müslimlere verilen bir lütuf ya da bunların birlik ve imtizacının sağlamak ve Osmanlı terbiyesi vermeyi sağlayacak gayr-i müslim muallim yetiştirmek olarak değerlendirilebilir.⁵⁸⁰

Aynı şekilde muhtelif unsurların birbirleriyle kaynaşmasını sağlamak ve mevhum bir Osmanlılık idealini sağlamak amacıyla idadiye ve sultaniye mekteplerini açarak bu mekteplerden gayr-i müslimlerinde eğitim almaları sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak Tanzimatçıların beklentilerinin aksine bu ve diğer okullarda eğitim alan gayr-i müslimler Osmanlı olamadıkları gibi özellikle cemaat, kilise ve aile eğitimleri sayesinde kendi milli hislerini geliştirmişlerdir. Bu mekteplerde eğitim alan Türkler ise milli şuur ve benliklerini kazanamamışlardır.⁵⁸¹

⁵⁷⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, s.103-116; Antel, “Tanzimat Maarifi”, s.449-454,455; Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s.82 vd.

⁵⁷⁹ Antel, “Tanzimat Maarifi”, s.449 vd.

⁵⁸⁰ Antel, “Tanzimat Maarifi”, s.454-455.

⁵⁸¹ Antel, “Tanzimat Maarifi”, s.445-446.

Roderic Davison'a göre imparatorluktaki batılı eğitim amacına ulaşamamıştır. Âli Paşa ve diğer devlet adamları, Türkler, Rumlar, Ermeniler, Museviler, Bulgarlar ve diğerlerinden oluşacak karışık okulların imparatorluğu bir arada tutmaya yarayacak katalizör olacağını sanarak aldanmışlardır. Her millet kendi yoluna gitmiştir.⁵⁸²

1.7.5. Tanzimat Fermanı ve Tanzimat Dönemi Hakkında Genel Bir Değerlendirme

Tanzimatın ilanı sebepleri ile alakalı fikirlerden en önemlilerinden birisi de Mısır valisi karşısında alınan mağlubiyet sonrası Mısır valisini yenebilmek için Avrupa desteğine duyulan ihtiyaç ve bu yüzden Avrupa'nın desteğini kazanmak amacıyla Tanzimat'ın Reşid Paşa tarafından ilan edildiği şeklindedir.⁵⁸³ Fakat Tanzimatın ilanının Mısır meselesi için Avrupa desteği almak amaçlı olmayıp dış baskının eseri olmadığı da ifade edilmektedir. Daha çok iç meseleler, yönetim sistemini tanzim etmek, bu şekilde Avrupa takdirini kazanarak Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünün sağlanması konusunda Avrupa desteği elde edilmeye çalışılmıştır.⁵⁸⁴

Tanzimat Fermanı'nın ilanında Avrupa devletleri ve Rusya'nın gayr-i müslim Osmanlı tebaası lehine müdahaleleri, ıslahat talepleri ve bu amaçla baskı yapmalarının önlenmesi yanında Rusya karşısında Avrupa devletlerinin desteğini kazanmak ve aynı zamanda Avrupa devletlerini memnun etmek fikrinin etkili olduğu da ifade edilmektedir.⁵⁸⁵

1.7.5.1. Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat

Tanzimat Fermanı'nın ilan sebebi ve Reşid Paşa'nın amaçları arasında Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa devletlerinin ıslahatlar ve özelde gayr-i müslimler lehine ıslahat yapılması amacıyla yaptıkları baskının ve devletin iç ve dış siyasetine yaptıkları müdahalelerin

⁵⁸² Roderic Davison "Osmanlı Türkiye'sinde Batılı Eğitim", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s.680-681.

⁵⁸³ Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", s.597; ayrıca bkz. Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, s.35-36; Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, s.160; Bayram Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Elçilikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), s.74; Nitekim Mehmet Ali Paşa'nın işgal ettiği yerlerden çekilmemesi üzerine İngiltere, Avusturya, Prusya, Rusya ve Osmanlı Devleti Londra'da bir araya gelerek Mısır yönetiminin Mehmet Ali Paşa'nın ailesinde kalması karşılığında Anadolu ve Suriye'yi terk etmesi teklifinde bulunmuşlardır. Fransa desteğine güvenen Mısır valisi bu teklifi kabul etmeyince Osmanlı-İngiliz ordusu Suriye'de Mısır valisini mağlup etmiş ve vali diğer şartlarla birlikte Tanzimat'ın Mısır'da uygulanmasını da kabul ederek Mısır meselesi o dönemde çözülmüştür. Bkz. Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s.45-46; benzer fikirler için ayrıca bkz. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, s.610; Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış", s.5-6; Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi*, s.35-36, 45-46.

⁵⁸⁴ Cemil Bilsel, "Tanzimatın Harici Siyaseti", *Tanzimat II* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.661vd.

⁵⁸⁵ Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", s.114,104-105; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.35-36; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s.96; Kodaman, "Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Elçilikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", s.72-73.

ortadan kaldırılması amacının olduğu şeklinde genel bir fikir vardır.⁵⁸⁶ Bunun yanısıra Reşid Paşa'nın, ıslahatların gerçekleşmesi için Avrupa devletlerinin müdahale etmesini kendisinin talep etmesi ve yine Avrupa devletlerinin fikrini benimseyerek imparatorlukta gayr-i müslim daha doğrusu Hristiyanların hak ve hukukunun bulunmadığını belirterek bu hususta Osmanlı devletine ıslahat yapması için baskıda bulunulmasını istemesi de önemlidir.⁵⁸⁷ Bu ve benzeri hadiseler Tanzimat Fermanı ve Tanzimat devri ıslahatlarında amaçlardan birisinin uluslaşma olmayıp Avrupa devletlerinin talepleriyle gayr-i müslimlere yönelik ıslahatların yapılmasıdır. Bu durumu dönemin İngiliz elçisi de belirtmektedir ve temel amacının Osmanlı tebaası gayr-i müslimler lehine ıslahat yapılmasını sağlamak olduğunu ve Osmanlı Devleti bu ıslahatları gerçekleştirirse yardım edilebileceğini belirtmektedir.⁵⁸⁸ Canning, kendi baskısıyla birtakım ıslahatların yapıldığını bazı ıslahat taleplerine de direnilerek zamana bırakılarak oyalandığını ifade etmektedir.⁵⁸⁹ Tanzimat devri ıslahatlarına genel olarak Avrupa müdahale ve istekleri damga vurmuştur. “Osmanlı Devleti Tanzimat Fermanı ile vaad ettiği müslim-gayr-i müslimler arasında tam müsavvâtı gerçekleştiremediği için Avrupa devletlerinin müdahaleleriyle karşılaşmıştır”.⁵⁹⁰ Avrupalı devletler, kendi vatandaşları tüccarlar ve ticari faaliyette bulundukları

⁵⁸⁶ Bu fikirler hakkında bkz. Abadan, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, s.33-34; Okandan, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, s.104-105; Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.35-36; Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.96.

⁵⁸⁷ Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, s.592; Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.296; Kodaman, “Mustafa Reşid Paşa’nın Paris Elçilikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası”, s.73-74.

⁵⁸⁸ İngiltere, Tanzimat sonrasında 1842’den itibaren daha öncede Türkiye’de görev yapan elçisi Canning vasıtasıyla Osmanlı Devleti’nde yapılmasını istediği ıslahatları gerçekleştirmeye çalışmıştır. İngiltere, devlet yönetimi, askeri ve iktisadi alanla birlikte Hristiyanlar lehine ıslahat yapılmasını talep etmiştir. Aynı şekilde Canning, Hristiyanları baskı altında tutan yasaları ortadan kaldırmak, reayayı sultanın en hür, en gözde uyrukları haline getirmek amacındadır ve onların koruyucusu rolüne bürünerek, Müslümanlara da yapılan haksızlıklara göz yummamakla birlikte Hristiyanlara yüzyıllardır devam eden kanunsuzluğu ortadan kaldırmak için daha fazla korunmaya ihtiyaçları olduğunu belirtmektedir. Bkz. Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, s.90-91, 94-97.

⁵⁸⁹ Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, s.91,92-93-94-99, 121-122; Canning, İslâmiyetten ayrılarak tekrar Hristiyanlığa dönenlerin ölüm cezasına çarptırılmasını önlediğini ifade etmektedir. İşkencenin yasak edilmesi, 1845’de Kudüs’te İngiliz ve Alman uyrukları için Protestan kilisenin kurulması sağlanmıştır. Protestanlığa geçen Ermenilerin, Ermeni kilisesi ve Müslümanların baskısından kurtulması adına çalıştığını belirtmektedir. Bkz. Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, s.95-97; İngiliz elçisinin, Hristiyanlardan alınan sayım vergisinin kaldırılması, azınlıkların orduya alınması, mahkemelerde Hristiyanların tanıklık etmesine müsaade, mahalli meclislere Hristiyanların daha geniş nispette katılması, gelirin eşitliğe daha uygun olarak toplanması, esir ticaretinin önlenmesi gibi talepleri kabul görmemiştir. Ancak, 1850’de Katoliklere ve Ortodokslara tanınan haklar Protestanlara da tanınmış bu mezhep resmen tanınmıştır. Bu husus Yunan-Rus ve Fransız-Katolik cemaatlerine karşı bir denge unsuru olarak ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde karma ceza mahkemelerinin esasının tespit olunması, cezaevlerinin durumunun yeniden incelenmesi ve yine Türk gemilerine zenci esirlerin bindirilmemesi yolunda çıkan ferman vardır. Beyaz esir ticaretinin de ortadan kaldırılacağı vaad edilmişti. Bu devrimler, sürekli baskı sonucunda elde edilmiştir. Yine keskin ve aceleci devrimlerin içinde bir ihtilale sebep vereceği endişesi de bulunmaktadır. Bu yüzden Reşid Paşa’nın da iktidardan düşmemesi için hükümete fazla baskı yapılmaktan vazgeçilmiştir. Bkz. Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, s.122-124.

⁵⁹⁰ Okandan, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, s.122-123

Osmanlı tebaası tüccarların ticari faaliyetlerini korumak ve geliştirmek içinde Osmanlı düzeninin şikâyet ederek düzeltilmesini istemişlerdir. Dolayısıyla bu şikâyetlerinde ortadan kaldırılması amacıyla Osmanlı Devleti bila tefriki cinsi mezhep (cins ve mezhep ayırt etmeksizin) şeklindeki demokratik siyaseti uygulamaya başlamıştır. Ancak bu siyaset tam olarak uygulanamadığı için büyük devletlerin uyarıları görülmüş ve dış baskı Tanzimat'ın uygulamasında daha etkili olmuştur. Avrupalılar için önemli olan kendi ticari durumlarını düzenlemek yani tüccarlarının ve kendileri için çalışan diğer Osmanlı tebaası için ıslahat yaptırmak ve bu amaçla baskı yapmaktır. Devletin amacı da bu devletleri memnun etmektir.⁵⁹¹

Tanzimat Fermanı incelendiği zaman asıl meselenin devletin çöküşünü engellemek olduğu görülmektedir. 150 yıllık çöküş ve çöküşün sebepleri olarak kanunlara uyulmaması ve adaletsizlik gösterilmiştir. Hukuku üstün kılarak çöküş engellenmek ve devlete sadık tebaa yaratmak amaçlanmıştır. Ancak Tanzimat Fermanı anayasa ya da kanun değildir. Avrupa'da da örnekleri olan ve hükümdarlar ve halkın hakları arasındaki ilişkiyi düzenleme hususunda bazı değişiklikler yapılacağı sözünü veren senet, chartedir. Fermana dayanılarak anayasa hazırlanmamış ancak bazı yasalar çıkartılmıştır.⁵⁹² Yine Tanzimat Fermanı, "*iktisadi ve içtimai temelleri çürüyerek yıkılmaya yüz tutmuş imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsü*"⁵⁹³ olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda Tanzimat'ın anayasalarımızın temeli olduğu, hukuk devleti kurma aşamasında ilk belge, tebaanın hayatının, canının, dini inancının korunmasını hükümdarın iradesi yerine yeni yapılacak kanunlara ve düzenlemelere bağlayan bir belge olarak keyfiyeti ortadan kaldırmaya çalıştığı⁵⁹⁴ ifade edilmektedir. Tanzimat dönemi kanunlaştırma yani kanun devleti yaratma dönemidir ve idarenin bütün icraatlarının yazılı ve belli kanun ve nizamnamelere göre yapılması amaçlanmıştır.⁵⁹⁵

Bunların yanı sıra Tanzimat'ın ilan sebepleri ve Tanzimat devri ıslahatlarında Avrupa devletleri ve bilhassa İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki iktisadi, siyasi ve askeri hedef ve isteklerini karşılayarak İngiltereyi memnun etmek şeklinde bir fikrin bulunduğu da ifade edilmektedir.⁵⁹⁶ İngiltere'yi memnun etme siyaseti Osmanlı devlet yönetimi ve bu çerçevede

⁵⁹¹Fındıkoğlu, "Tanzimat'ta İçtimai Hayat", s.625; 1838 Ticaret Sözleşmesi 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın da temellerinden birini oluşturur. İngiltere, yakın ticari ilişkiler kurduğu Osmanlı topraklarındaki tüccarlarının ve bunlarla iş yapacak Osmanlı bürokrasisi ve ticaret erbabının bazı temel haklarının güvence altına alınmasını, çıkarları açısından gerekli görmeye başlamıştı. Osmanlı sultanı ise Mısır ayaklanmasında kendisine yardım eden ve devletin bu zayıf döneminde dayanabileceği tek devlet olan İngiltere'ye hoş görünmek niyetindeydi ve bu karşılıklı hesaplar Tanzimatın dış kökenini ortaya koymaktadır. Bkz. Oral Sander, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 563, 1987), s.129.

⁵⁹² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.214

⁵⁹³ İnalcık, "Tanzimat Nedir?", s.32.

⁵⁹⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.99.

⁵⁹⁵ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.473-474.

⁵⁹⁶ "Tanzimat Fermanı'nın görünürdeki amacı Hristiyan grupların artan ulusçu duygularının yatıştırılması ve varlıklı kesimlerin mal ve mülklerinin hukuki koruma altına alınmasıydı. Ancak, Osmanlı bürokratlarını

ıslahatlar konusunda da İngiltere'nin kontrolü ele geçirmesine sebebiyet verdiği ve devlet üzerinde Avrupa devletlerinin vesayetinin oluştuğu da belirtilmektedir.⁵⁹⁷

Türk modernleşme hareketindeki temel zorluklar, geleneksel toplum ve devletin dini kaidelerinden kaynaklanmıştır. Tanzimat reformcuları ve aydınların genel amacı yönetimi batılaştırmak ve modern teknikleri almaktır. Ancak bunu gerçekleştirirken aynı zamanda şerait, dini mahkemeler ve dini mektepleri de devam ettirmenin gerekliliğine inanmışlardır. Bununla

yönlendirip reformların üst düzey planını hazırlayan İngiltere idi. Dolayısıyla yapılan değişiklikler aslında şu anlama geliyordu. Tüm yurttaşlar arasında hukuki eşitliğin sağlanması, özel mülkiyet hakkının tanınması, devlet topraklarının özel kişilere devredilmesi, ceza ve ticaret yasalarının yeniden düzenlenmesi, ekonomik ilişkilerin Avrupa usullerine göre ayarlanması ve liberal ekonomik politikanın kabul edilmesi. Yine İngiltere'ye göre modern (Pazar) toplumu eşit derecede modern ve etkili bir bürokrasiyi gerektiriyordu. Dolayısıyla bunlar sultanın değil toplumun memurları durumuna getirilmeliydi. 1856 İslahat Fermanı'nda dahil 1839-1876 arasındaki Tanzimat reformlarının özü budur. Tanzimat Fransız devriminde ilan edilen Haklar bildirisi gibi bir halk hareketi sonucu ortaya çıkmış olmayıp yönetici tarafından tek taraflı olarak verilen ve dolayısıyla gerektiğinde geri alınabilecek olan bazı temel hakları tanımlıyordu. Temel bir nedeni yabancı sempatisi kazanmak olduğundan Tanzimat ve sonraki reform belgeleri Avrupanın büyük devletlerinin zaman zaman Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmalarına da ek bir olanak sağlamıştır". Bkz. Sander, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*, s.130; Osmanlı modernleşmesi İngiltere için önemli değildi ve ayakta kalarak boğazları Rusya'ya karşı koruyacak Osmanlı Devleti yeterliydi. İngiltere reform bahanesiyle Osmanlı iç işlerine müdahale imkânı bulmuştur. Reşid Paşa'da muhafazakâr rakiplerine karşı İngiltere desteğiyle reform programını uygulamıştır. Bu usul kendinden sonraki devlet adamları tarafından da benimsenmiş, dönemin Âli, Fuat ve Rıza Paşa'ları Fransa, Reşid ve Ömer Paşa'lar İngiltere, Mahmud Nedim Paşa'da Rusya taraftarı olmuşlardır. Bu şekilde birbirine karşı üstün gelmek isteyen Tanzimat bürokrasisi iktidarda kalmak ya da iktidarı ele geçirmek için taraftarı oldukları devletlerin yardımına başvurarak onların devleti iç işlerine karışmasının zeminini hazırlamışlardır. Böylece bağımsız devlet anlayışına uymayan sefaretlerin doğrudan müdahale olarak adlandırılacak dönemini başlatmışlardır. Bkz. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.299-300.

⁵⁹⁷ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.297-298; İngiliz elçisi Canning'in ıslahatlar konusundaki baskısı ve diğer faaliyetlerinden dolayı Âli Paşa, duyduğu rahatsızlığı ve devleti Canning'in idare etmeye çalıştığını hatta idare ettiğini gizlice ve korkarak ifade etmiştir. Âli Paşa, 1855'de bu durumu Lonra elçisine: "Tebaa-i Devlet-i Âliye'den haksız davası olan veyahut sureti meşruada mücazat görmesi lazım gelen bir şahıs konsoloslar ve sefaret nezdinde bir istinatgâhı resmi bulacağına emindir... İfayı vazife esnasında konsolosların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vali mahvolmuş demektir. Vükelayı devlet hakkında daha ziyade hüsnü muamele olunmamaktadır. Vükelasını azil ve nasp eden padişah değildir. Heyeti vükelâda münhal(boş) olan makama birinin tayini lâzım gelince, Viyana müzeeratı kadar müşkül bir müzakereye şuru eylemek icap ediyor... Velhasıl ne diyeyim, gerek ahval-i hariciye ve gerek idare-i dahiliye ve mezhebiye (patrikhaneler umuru) cümleten bu adamın kontrolüne tâbidir. Gittikçe izidyat eden metalibi, muhafazası uğrunda İngiltere'nin büyük bir harp ihtiyar ettiği devletin istiklâlini kökünden sarsmaktadır". Bkz. Cemil Bilsel, "Tanzimatın Harici Siyaseti", s.691, dipnot 1; Tanzimat devri devlet adamlarından Fuat Paşa'da ıslahat yapmak için yabancı devlet elçiliklerinin yardımına ihtiyaç duyduklarını şu şekilde ifade etmektedir: "Bir devlette iki kuvvet vardır. Biri yukarıdan, biri aşağıdan gelir. Bizim memlekette yukarıdan gelen kuvvet cümlemizi eziyor. Aşağıdan ise bir kuvvet hasıl etmeye imkân yoktur. Bunun için papuççu muştası gibi yandan bir kuvvet kullanmaya muhtacdır. O kuvvetler de sefaretlerdir" şeklindeki ifadesi ile padişah ve sarayın devlet işlerine müdahalesini önlemek için sefaretleri devreye soktuklarını ve Avrupa devletlerinin vesayetlerini kabul ettiklerini gösteriyor. Bkz. İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat II* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999), s.782; Osmanlı Devleti'nin bu dönemde Avrupa vesayetine girdiğini birçok yazar da ifade etmektedir. Bu konuda Halil İnalcık şu örnekleri vermektedir: "Yaklaşık on yıllık isyan ve anarşi sonrasında gerçekleşen ve ilk bağımsızlık örneği olan Rum bağımsızlığı, Mehmet Ali Paşa isyanı sonrasında 1839 müşterek notası ve 1841 Bogazlar Mukavelesi ile Avrupa vesayetinin kabulü ile istikrar kazanılmıştı". Bkz. İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.2.

birlikte bunların kamu işleri ile ilgilerinin kesilip kendi ilgi alanlarında kalması gereğini de düşünüyordı. Sonraki süreçte batılılaşmayı ve milli hâkimiyeti Avrupalı devletlerdeki gibi tamamen kabul etmek isteyen radikaller, buradan yola çıkarak Tanzimat'ı başarısız olmakla suçlamışlardır: “*Ancak milli devlet mefhumundan hiçbirisi Atatürk'e kadar hakiki olarak gerçekleşmedi ve 1919'da imparatorluğun çöküşünden sonra Türkiye Cumhuriyeti ismiyle var oluş sahasına girdi*”.⁵⁹⁸

1.7.6.İslahat Fermanı ve Devlet-Tebaa Münasebetlerine Etkisi

Kudüs ve buradaki Hristiyanların kutsal kabul ettiği ibadet yerlerine Ortodoks ve Katoliklerin sahip olma⁵⁹⁹ mücadelesi Kırım Savaşına ve savaş sonrası ilan edilen İslahat Fermanı ve Paris Antlaşması'na sebebiyet vermiştir. Kudüs meselesi genel olarak Kırım Savaşı adı verilen savaşa sebebiyet vermesi yönüyle incelenmekle birlikte mesele Tanzimat sonrası Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetini belirleyen bir şekle bürünmüş, 1856 İslahat Fermanı'nın ilanına yol açmıştır. Kudüs örneği, Tanzimat Fermanı sonrasında Rusya ve Avrupa'nın büyük devletlerinin Osmanlı Devleti ve onun gayr-i müslim tebaasına bakışını ortaya koyduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de bu dönemde kendi tebaası üzerindeki hükümlerlik haklarını, münasebetlerini de etkilediğinden devrin siyasetinin anlaşılması adına önem arz etmektedir. Bilhassa 1856 tarihli İslahat Fermanı bazı yazarlar tarafından ilerideki sayfalarda görüleceği gibi Osmanlı Devleti'nin ulus-millet inşa amaçlı bir faaliyeti olarak gösterilmekte ve Osmanlılık-Osmanlıcılık siyasetinin önemli araçlarından biri olarak ifade edilmektedir.⁶⁰⁰ Dolayısıyla meselenin geniş bir şekilde izah edilmesine ihtiyaç vardır.

⁵⁹⁸ İnalçık, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.197.

⁵⁹⁹ Kudüs'te Ortodoks ve Katoliklerle bunlar adına Fransa ve Rusya'nın müdahil olarak hâkim olmak istedikleri Hristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen yerler; Kamame kilisesi, Hz. İsa'nın mezarı olduğu iddia edilen yer ile etrafındaki arazi, Hz. Meryem'in türbesi olduğu iddia edilen yer ve yanındaki bahçe, Beyt'ül lahim'de bulunan büyük kilise, Tahunü'l-Atik meydanı ve mahzenleri, Reate mağarası ve etrafındaki arazi, Mehd mağarası, Hacer-i mugtesildir. Bkz. Besim Özcan, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 1990, s.26 dipnot 98; Bu yerlerde çeşitli dinlere mensup insanların ayin ve ibadet hakkı olmakla birlikte temizlik, bakım ve diğer hizmetlerinin yapılması ve anahtarının bulundurulması önemli mesele olmuş ve Hristiyan Katolik ve Ortodokslar bu konuda mücadele etmişlerdir. Dini mekanlerin bakımı ile alakalı olarak örnek vermek gerekirse 1808 tarihinde çıkan bir yangında Kamame kilisesinin kubbesi zarar görmüş, Katolik ve Ortodokslar uzun süre aralarında anlaşamamış ve tadilat yapılamamış, Osmanlı Devleti'nin tadilat yapma isteğinde bunun dini alanı ilgilendirdiği gerekçesiyle reddedilmiştir. Ancak II. Mahmud 1808'de bir fermanla kiliseyi tamir hakkını Ortodokslara veren ferman yayınlamıştır. Ancak kilisenin kubbesinin 1853'e kadar anlaşmazlıklardan dolayı tamir edilemediği ve Ortodoks ve Katolikler arasında mücadelenin devam ettiği de görülmektedir. Bkz. Erdoğan Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2009, s.34, 37-38; ayrıca bkz. Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s.128.

⁶⁰⁰ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.97-98; Okandan, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, s.123-124; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, s.119-120; Sander, *Ankaranın Yükselişi ve Düşüşü*, s.153; İnalçık, “Tanzimat Nedir?”, s.49-51.

Osmanlı yönetimi Tanzimat devrine kadar Kudüs'te Ortodoks ve Katolikler arasında Hristiyanların kutsal kabul ettiği dini mekânlara sahip olma ve ibadet hususundaki mücadelelerini iyi yöneterek büyük meselelerin çıkmasına engel olmuştur.⁶⁰¹ Kutsal yerler ile alakalı olarak Osmanlı Devleti tarafından 1535'ten başlayarak 1620 tarihli ferman, 1673 ve 1740 tarihli kapitülasyonlarla Fransa'ya kutsal yerlerin temizlik, bakım, anahtarına sahip olma gibi haklar içeren kapitülasyonlar verilmiş ve bölgedeki Latinler, Katolik Fransa'nın himayesine girmişlerdir. 1774'te Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra Rusya'da devreye girmiş ve anlaşmanın 7.ve 14.maddelerini⁶⁰² gerekçe göstererek bu maddelerin kendisine Ortodoks Hristiyanların koruyucu ve kollayıcılığı görevini verdiğini belirtmiş ve kutsal yerler meselesine müdahil olmaya başlamıştır. Fransa'da kendisine verilen kapitülasyonları gerekçe göstererek Rus iddialarına karşı çıkmıştır. Fransız ihtilali döneminde kutsal yerler ile Fransa'nın ilgilenmediği dönemde hâkimiyet bölgedeki Ortodokslara geçmiştir. Fransa 1840'dan sonra III. Napolyon'la birlikte tekrar Kudüs'te hâkim olmaya çalışmış ve Rusya ile mücadeleye girişmiştir. Meseleye Prusya ve İngiltere gibi protestan mezhepli ülkelerde dahil olmuş ve Kudüs'te İngiltere'ye Protestan kilisesi kurma hakkı 1845'te verilmiş ve Protestanlıkta bundan sonra devlet tarafından tanınan mezhepler arasına girmiştir. Aynı zamanda Fransa 1841'de Kudüs'ün serbest şehir olmasını, Prusya ise 1851'de Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyanların Avrupa'nın beş büyük devletinin koruması altına verilmesini de teklif etmiştir. Rusya ve Fransa arasında Kırım savaşı öncesinde Kudüs'e ve kutsal yerlere sahip olma mücadelesi ve bazı devletlerinde buna müdahil olması meseleyi devletlerarası bir mesele haline getirmiştir. Kudüs'teki kutsal yerlerin Ortodoksların mı yoksa Katoliklerin mi kontrolünde olması mücadelesi bilhassa Fransa, Rusya, Osmanlı Devleti arasında Kırım savaşı öncesi gerçekleşen görüşmelerin en önemli konusu olmuştur.⁶⁰³

⁶⁰¹ Bekir Sıtkı Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli", *Belleten*, Cilt XXIII, Sayı:90, Yıl:1959 Nisan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.243.

⁶⁰² Anlaşmanın 7. ve 14. maddeleri Rusya'nın iddiasının aksine Rusya'ya tüm Ortodoks tebaanın koruyucu ve kollayıcısı hakkını vermemektedir. Bu maddeler İstanbul ile ve bazı ibadet yerleri ile ilgilidir. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan ve Osmanlı-Rus harbini sonlandırarak Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti kabullendiği 1774 tarihli Kaynarca Barış Antlaşması'nın "7. maddesi: Hristiyan dininin kurallarına ait hakları ve kiliselerini sıkı sıkıya korumayı yüce devletimiz kabul eder. Yine yüce devletimiz, Rusya Devleti elçilerinin gereksinme duydukları her zaman 14. Maddede anlatılan başkent İstanbul'daki adı geçen kiliseye olsun, bu kilisenin hizmetlerine olsun her türlü özeni ve korumayı gösterecektir. Rus elçisinin sunacağı her türlü yazılı evrak yüce devletimizin gerçek dostu ve komşuları olan devlete aid güvenilir kişisi tarafından sunulup bildirilegeldiğinden yüce devletimiz tarafından kabul etmelerini(?) yüce devletimiz kabul eder. 14. maddesi: Başka devletlere oranla özel kiliseden başka "Beyoğlu" adı verilen mahallenin yolunda, ana yolda, Rusya Devleti'nin bir kilise yaptırmasına izin verilecektir. Bu kilise halka açık bir kilise olup Ruso-Grek (Russo-greque) kilisesi adı ile adlandırılacak ve bu kilise sonsuza dek Rusya Devleti elçisinin koruması altında olup her türlü saldırı ve işlerine karışmadan (müdahaleden) uzak olarak güvenliği korunacaktır" şeklindedir. Bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt III-IV, s.76,78-79.

⁶⁰³ Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, s.32-50; ayrıca bkz. Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli", s.244 vd.

Kutsal yerler meselesinde de görüldüğü gibi Fransa ve Rusya, Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaası üzerinde hükümlanlık haklarını sınırlamak hatta ortadan kaldırmak ve kendi hâkimiyetlerini kurmak amacıyla daha önce imzalanan kapitülasyonlar ve Küçük Kaynarca Antlaşması gibi antlaşmaları gerekçe olarak ortaya koymuşlardır. Böylece mesele bir iç mesele olmaktan çıkmış ve devlet tebaası üzerindeki hâkimiyetini kaybetme noktasına gelmiştir.

Rusya, 1852'de Osmanlı Devleti'ne kutsal yerlerde Ortodoksların hâkimiyetinin ve Rum mezhebinin (Ortodoks) imtiyazlarının devamını temin etmek için bir anlaşma imzalanmasını teklif etmiştir. Böylelikle Rusya, anlaşmayla Ortodoks mezhebinin eskiden beri tanınan hak ve imtiyazlarını korumak, Rus elçilerinin Ortodoks kiliseleri ve ruhbanı hakkında söz söylemeye hak ve yetkileri bulunacağını yani müdahale hakkını resmen Osmanlı hükümetine kabul ettirerek Osmanlı tebaası Ortodokslar üzerinde himaye hakkı elde etmeye çalışmıştır. Rusya, Osmanlı hükümetinin kendiliğinden ve anlaşma olmaksızın Ortodoks tebaaya imtiyazlar vermesini kabul etmemiştir.⁶⁰⁴

Rusya, Osmanlı Devleti'nin kendi hamiliği ve koruması altında bulunup aynı zamanda bütün Ortodoks Hristiyanlarında himayesine sahip olmak amacındaydı. Bu isteği reddedilen Rusya, 22 Haziran 1853'te Eflak ve Boğdan'ı işgal etmiş, Ekim 1853'te Osmanlı-Rus savaşı başlamış ve bu savaşa daha sonra İngiltere ve Fransa'da Osmanlı Devleti ile birlikte katılmışlardır. Savaş öncesi ve savaş sırasında yaşananlar bir yerde Islahat Fermanı'nın habercisi, hazırlayıcısı olmuştur. Bu dönemde Avusturya, Fransa, Prusya ve İngiltere'nin katıldığı Temmuz 1853'de gerçekleşen Viyana Kongresi'nde Osmanlı Devleti Hristiyan tebaasına yönelik olarak *“vatandaşlar kanun önünde müsavi olacak, Osmanlı tebaası için cins ve mezhep farkları gözetilmeksizin bütün devlet memurlukları açık bulunacak. Mahkemelerde hristiyanların şahitliği Müslümanlarınki gibi muteber sayılacak. İmparatorluğun her tarafında ıslahat yapacağını belirtmişlerse de Rusya bu iltimatı reddetmiştir. Böylece 12 Mart 1853'te İngiltere ve Fransa Rusya'ya karşı savaş ilan etmişlerdir. Ancak aynı tarihli İstanbul muahedesi ile bu iki devlet, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma ve Osmanlı hükümetinin de yeni düzen yapmasını gerçekleştirmeyi de kabullenmişlerdir. Ardından 15 Nisan 1853 protestosu ile Avusturya, Fransa, İngiltere, Prusya ve Osmanlı Devleti gelecek olan barış şartlarında anlaşmış ve Osmanlı toprak bütünlüğü, Eflak ve Boğdan'ın boşaltılması, padişahın tebaasına yeni haklar veren ferman hazırlaması da kararlaştırmıştır.⁶⁰⁵ Dolayısıyla Islahat Fermanı'nın temeli bu*

⁶⁰⁴ Baykal, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babiâli”, s.253-255; ayrıca bkz. Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s.129, 133.

⁶⁰⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.222-237; Osmanlı hükümeti Kudüs meselesinin bir şekilde çözüme kavuşturulmasının mümkün olduğunu ancak Ruslar'ın Rum kilisesinin imtiyazı gibi Osmanlı Devleti'nin kendiliğinden verdiği ve kendi koruması altında olan ve hiçbir devletin müdahalesine izin vermeyeceği bir konuyu gündeme getirerek Eflak ve Boğdan'ı işgal ile

görüşmelerde hazırlanmıştır. Bazı yazarlar Islahat Fermanı'nı yayınlamadan Osmanlı Devleti'nin 1856 Paris Antlaşması görüşmelerine katılmasına müsaade edilmediğini, konferansa katılma şartının fermanın ilanı olduğunu ifade etmekle⁶⁰⁶ birlikte yukarıda görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, Paris antlaşmasından üç yıl önce 1853'te Islahat Fermanı'nın içerisinde de yer alan bir takım konularda ıslahat yapacağını kabullenmiş, aynı zamanda Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne destek veren Avrupa devletleri de ıslahat yapılacağını ifade etmişlerdi. Dolayısıyla Kırım savaşı sonrasında Paris Antlaşması öncesi Islahat Fermanı'nın hazırlanması verilen sözün yerine getirilmesi, fermana son şeklini verme görüşmeleri olmuştur.

Osmanlı-Rus harbi bu şekilde Kırım harbi adı verilen harbe dönüşmüş ve neticede mağlup edilen Rusya'nın, kendisine önerilen şartları kabul etmesiyle Paris Kongresi'nin toplanması kararlaştırılmıştır.⁶⁰⁷

Batı devletlerinin elçileri ve bilhassa İngiliz elçisi Tanzimat Fermanı'nda yer alan ve vaat edilen reformların gerçekleşmesini sağlayacak kanun ve nizamların yapılmamış, yapılanlarında uygulanmamış olmasından şikâyetçi idiler. Aynı zamanda Rusya'nın Ortodoks milletler çıkarına müdahale etmesini engellemek amacıyla fermanın hazırlanmasını istemişlerdir. Sadrazam, dışişleri bakanı ve şeyhülislam ile bu devletlerin elçilerinin katıldığı tartışmalar sonunda Tanzimat kurallarını tekrarlayan, açıklayan, genişleten bir ferman olarak

savaşa sebebiyet verdiğini belirtmektedir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin Küçük Kaynarca Antlaşmasına aykırı bir davranış olmayıp kiliselerin yıkılmadığını ve dini ayinlerin engellenmediğini de belirtmektedir. Bunun yanısıra Viyana protokolünün reddedilmesinin gerekçesi olarak protokole esas maddelerin Rusya'nın fikirleriyle örtüşmesi yanında Rus istekleri ya da Kaynarca Antlaşmasından kaynaklanmayan, daha Rusya devleti kurulmadan önce devletin kendiliğinden Rum mezhebine verdiği imtiyazların Rus isteği ile ve Kaynarca'ya göre verildiğine itiraz ve böylelikle Rusya'ya Rumlar üzerinde imtiyaz vermenin devletin bağımsızlığına aykırı olacağı ifade edilmiştir. Rusya'nın bunu bahane ederek ileride tekrar müdale edebileceği ve Kaynarca Antlaşmasını bile kendi lehine ve çarpıtarak kullandığı ifade edilmiştir. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Yayın Nu: 84, Ankara 2006, s.58-59; Islahat Fermanı'nın hazırlanması sırasında ıslahat yönünde gelen taleplere Osmanlı hükümeti: “*Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hristiyan tebaaya verilen hak ve imtiyazlar, Fatih Sultan Mehmet devrinde başlar. Bu hak ve imtiyazlar iki bölümdür. Birinci bölüm din yönünden olanları içine alır. Bunlar vicdan hürriyeti ile ilgili olduğundan Bab-ı âli yenilemeye daima hazırdır. İkinci bölüm ise medeni haklarla adalet ve muhtariyet hususundaki imtiyazları ihtiva eder. Osmanlı hükümeti Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile İslâm ve Hristiyan tebaası arasında eşitlik kabul etmiş olduğu için artık böyle imtiyazlar tanıyamaz*” demiştir. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.249. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu isteği daha doğrusu reddiyesi ilgili devletler tarafından kabul edilmemiştir.

⁶⁰⁶ Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, s.18; Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.97.

⁶⁰⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.237-240.

yayınlandı.⁶⁰⁸ Aynı şekilde fermanın ilan edilmesiyle Osmanlı Devleti Hristiyan teba konusunda Rusya dışında diğer yabancı devletlerin müdahalesinden kurtarılmış olacaktı.⁶⁰⁹

Bu ıslahat programının padişahın kendi arzusuyla gayr-i müslim tebaaya imtiyazlar verdiği şeklinde bir izlenim uyandırmak içinde ferman şeklinde ilanında anlaşılmıştır. Paris Andlaşmasından önce 18 Şubat 1856'da ferman ilan edilmiş ve 28 Şubat 1856'da toplanan Paris kongresinde gerçekleşen görüşmeler neticesinde 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Andlaşmasının 9. Maddesinde fermana atıf yapılmıştır.⁶¹⁰ Islahat Fermanı 1856'da Paris Konferansı'na Osmanlı Devleti'nin katılabilmesinin şartı olarak kabul edilmiştir.⁶¹¹ Islahat Fermanı'nın Paris Andlaşması gibi uluslararası belgede yer alması gayr-i müslim tebaanın haklarının uluslararası ipotek altına alınması demektir.⁶¹² Paris Andlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Hristiyan tebaası Avrupalı bütün büyük güçlerin himayesi altına girmiştir ve bundan dolayı bilhassa Osmanlı'da görev yapan İngiliz konsolosluk görevlileri Hristiyanların çıkarlarını korumak hususunda rahat davranmışlardır.⁶¹³ Ancak Dış İşleri Bakanı Fuat Paşa antlaşmada fermanın yayınlanmış olduğunun zikredilmesinin yabancı devlet karışmalarını önleyeceğini ifade etmekle birlikte⁶¹⁴ Rusya ve diğer devletler 1858'den itibaren gayr-i müslimler lehine ıslahat talepleriyle müdahaleye başlamışlardır. Devrin devlet adamlarından Âli Paşa'da bu durumdan şikâyet etmekte ve antlaşmanın mürekkebi kurumadan müdahaleye başladılar demektedir.⁶¹⁵

İngiliz büyükelçisi Canning'te Osmanlı'yı yenileştirme hareketi olarak tanımladığı fermanı kendisinin başkanlığında bir kurulun hazırladığını ve Osmanlı yöneticilerinin fermanı uygulamak noktasında kayıtsız kalacaklarını ve bu sebepten dolayı dış baskının gerekli olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁶

⁶⁰⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.216; ayrıca bkz. Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s.95-96; Kemal H. Karpat, eşitlik ilkesini esas alan Islahat Fermanı'nın Avusturya, Fransa ve İngiliz elçisi tarafından hazırlanarak uygulanması için Osmanlı hükümetine teslim edildiğini ifade etmektedir. Bkz. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s.100-101; Sander, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*, s.148-150.

⁶⁰⁹ Sander, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*, s.148-150.

⁶¹⁰ Ufuk Gülsoy, "Islahat Fermanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani-erisim-tarihi-21.01.2019> ; Ahmet Cevdet Paşa, meselenin gayr-i müslim tebaaya verilecek imtiyazat meselesi olduğunu, vükela ve yabancı sefirlerle birlikte şeyhülislam Arif Efendi'nin de komisyonda bulunduğunu, komisyon kararlarının zabt olunarak fermanın hazırlandığını ve adına Islahat Fermanı dendiğini ifade etmektedir. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, s.67.

⁶¹¹ Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", s.18; Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.97.

⁶¹² Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s.97.

⁶¹³ Sonyel, "Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", s.142.

⁶¹⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.217.

⁶¹⁵ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.496-499.

⁶¹⁶ Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, s.192-194; Islahat Fermanı, hazırlayıcıları olan Avrupa devletlerini de tamamen memnun edememiştir. İngiliz elçisi Canning, imtiyazları eksik bulmuş, din özgürlüğünün yeterli olmadığını ifade etmekle birlikte asıl amacı protestan mezhebine Ortodoks ve Katolik Hristiyanlarla birlikte Müslümanlardan "mümin çalmak" özgürlüğüydü. Fransa ise

Paris Andlaşmasının 9.maddesi Osmanlı Devleti'nin iç işleri ve gayr-i müslim tebaasının durumu ile ilgilidir. Bu madde şu şekildedir:

“Zat-ı hazreti padişahı tebaalarının saadet-i hallerine masruf olan himmet-i mütevaliyeleri iktizasınca kavmiyet ve diyanet ayırmayarak cümlesi için mucib-i salah-ı hal olmakla beraber ve memalik-i şâhanelerinin Hristiyan ahalisi haklarında niyyat-ı inayetkaranelerini teyid eder bir kıt'a ferman-ı âli ihsan buyurmuş olduklarından ve bu bâbda olan efkâr-ı şâhânelerine bir delil-i cedid ibrâz etmek istediklerinden irâde-i müstakille-i şâhânelerinden sâdır olmuş olan işbu ferman-ı âlinin düvel-i muahedeye tebliğini tensip buyurmuşlardır. Düvel-i muahede işbu tebliğin kadr-ı âlisini isbat ve te'yid ederler. Şurası kaviyyen mukarrerdir ki işbu tebliğ zat-ı hazret-i Padişahının ne kendi tebaasıyla olan muamelat-ı şâhânelerine ve ne de saltanat-ı seniyelerinin idare-i dahiliyesine gerek münferiden ve gerek müştereken müdahale etmek için hiçbir halde düvel-i muahede bir hak ve salahiyet vermeyecektir”.⁶¹⁷

Yine Paris Andlaşmasında Eflak-Boğdan ve Sırbistan'ın özerkliği ve bu özerkliğin düvel-i muazzamanın garantisi altında bulunduğu antlaşmanın 22,23 ve 28. maddelerinde yer almıştır.⁶¹⁸ Bunun yanı sıra andlaşmanın 24. ve 25.maddeleri de Osmanlı iç işleri ile ilgilidir. 24.madde: “Zat-ı hazret-i padişahi memleketin her sınıf ahalisinin menafini gayet sıhhat ve hakikat üzerinde arz ve beyan etmeye muktedir olacak surette memleketeynin her birinde birer divan-ı mahsus teşkilini vaid buyurur bu divanlar memleketeynin nizam-ı katiyesi hakkında ahalinin arzu ve metalibini ifadeye memur olacaklardır zikr olunan komisyonun divanlar ile olacak münasebatı meclisi mükaleme tarafından tanzim kılınacak talimatta beyan ve talim kılınacaktır”.⁶¹⁹ 25.madde ile memleketeyn adı altında Eflak ve Boğdan'ın özerkliğini büyük devletlerin kefaleti altına bırakmıştır.⁶²⁰

Yukarıda da belirtildiği gibi İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne yardım maksadıyla Kırım Harbine dahil olmuştu. Ancak Kırım harbi Rusya'nın yenilgisi ile sonuçlanmışsa da Osmanlı açısından bedeli oldukça ağır olmuştur.⁶²¹ Kırım savaşının galibi olan Osmanlı Devleti mağlup taraf gibi muamele görmüştür ve herhangi bir toprak kazanımı ya da başka kazanımları gerçekleşmemiştir. Bu durum Oral Sander'e göre Avrupa devletlerinin yardımıyla kazanılan bir

Müslüman Türklerin Osmanlı olarak Avrupalılaşması için Fransız medeni kanununun alınmasını, Fransız eğitim sistemi ve dilinin Osmanlılık birliğini sağlamasının yeteri kadar garanti edilmediğine inanıyordu. Avusturya ise Avrupa kanunlarının Türklerin din ve geleneğine uymadığını ve bu yüzden Türklerin kendi gelenek ve dinlerinin kurallarına göre devam etmelerini istemiştir. Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.218.

⁶¹⁷ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, s.102; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C.1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1953), s.346.

⁶¹⁸ T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, s.106-107; Paris Antlaşması'nın tamamı için bkz: “Saltanat-ı Seniyye İle Avusturya ve Fransa ve İngiltere ve Prusya ve Rusya ve Sardunya Devletleri beyninde akdolunan muâhede-i umumiye-i sulhiyenin tasdiknâme-i hümayun”, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, s.96-109; Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt 1*, s.341-353.

⁶¹⁹ Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt 1*, s.350.

⁶²⁰ Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt 1*, s.350-351.

⁶²¹ Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, s.18.

savaş olmasından kaynaklanmaktadır.⁶²² Yukarıda da görüldüğü gibi Islahat Fermanı Sırbistan'ın varolan özerkliğini teyid ettiği gibi Eflak ve Boğdan'ın da özerk olmasını ve bu özerkliklerin büyük devletlerin teminatı altında olduğunu beyan ile güvence altına almıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti Eflak ve Boğdan'ın da hâkimiyetini büyük ölçüde kaybetmiştir. Devletin hâkimiyeti altındaki gayr-i müslim tebaa da doğal olarak azalmıştır. Bu husus gelenek halini almaya başlayan önce özerklik-muhtariyet kazanma daha sonra da bağımsız olma hadisesinin örneklerinden birisidir. Dolayısıyla Paris Andlaşması Osmanlı Devleti'nin gayr-i müslim tebaa üzerinde varolan hâkimiyetine de büyük darbe vuran ve dağılışı hızlandıran bir antlaşmadır. Bu hükümler Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında dönüm noktası olmuştur. Sırbistan'ın özerkliğinin teyid edilmesi yanında Rusya ve Fransa desteğiyle 1859'da Eflak ve Boğdan eyaletleri birleşmiş, Romanya adıyla tam bağımsızlığına⁶²³ 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan Berlin Antlaşmasıyla kavuşmuştur.⁶²⁴

Kırım Harbi öncesi ve harp sırasındaki Viyana görüşmeleri, Islahat Fermanı'nın hazırlanması aşamasındaki görüşmeler ve ardından Paris Andlaşması'nın imzalanması aşamasında yaşananlar Osmanlı devlet adamlarının baskı ve zorlama karşılığında fermanı kabullendiklerini ve ilan ettiklerini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin fermanı kendisi hazırlamış ve ilan etmiş şeklindeki tavrı ise hükümlerlik haklarını şeklen korumaktan ibaretti. Ancak Hristiyan tebaa Avrupalının hamiliğine geçmiştir.⁶²⁵ Dolayısıyla Islahat Fermanı Osmanlı Devleti'nin Avrupa baskısıyla kabullendiği bir fermanıdır ve kendi iradesi ile ortaya koyduğu bir ferman daha açık bir ifadeyle yerli ve milli bir ferman değildir. Bu özelliği ile Islahat Fermanı uluslaştırma politikasının bir aracı olarak kabul etmek mümkün değildir. Eğer bunu kabul edersek Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin uluslaşma siyasetini yaratmış ve desteklemiş gibi bir sonuç çıkar. Bu sonuç ise yaşanan tarihe uygun bir sonuç olmayacaktır.

1.7.6.1. Islahat Fermanı'nın Genel Değerlendirmesi

Islahat Fermanı'nda hükümdar tahta çıktığından itibaren mülkü milletin mamuriyeti ve servetinin arttığı, millet arasında eşitliğin sağlanması için gerekli olan nizamı cedideyi

⁶²² Sander, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*, s.151.

⁶²³ Sander, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*, s.152; ayrıca bkz. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.181-182.

⁶²⁴ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.239.

⁶²⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.248-250; Devrin Şeyhülislâmının Islahat Fermanı ile ilgili fikirleri de fermanın dış baskı ile ilan edildiğini göstermektedir. Şeyhülislam Arif Efendi, Reşid Paşa'nın fermanı eleştirisi ile alakalı olarak Cevdet Paşa ile yaptığı görüşmede: "...bunlar hep fena şeylerdir. Lakin ne çare mukaddema on iki sene evvel mürted maddesine karar verildikte Frenk donanması burda yok idi. Şimdi donanmalarından başka İngiliz ordusu Üsküdar'da ve Fransız ordusu Maslak'dadır. Ne yapalım ol vakit verilen karar üzere madde-i ma'lûme ki te'hîr-i katl ile te'vil olunmuş idi. Bu kerre tamim olundu ve fermana olan şeyler yeni değildir, yeni bir iki madde vardır bazı maddelerin izah edilmesini ve bu sayede halkın baskısından kurtulalım dedim" şeklindedir. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir I-12*, s.72-73.

hayriyenin başarılı olduğu halde umum tebaanın hamiyet karaneleri ve müttefik olunan düveli mufahhamanın himmeti sayesinde dışarıda ve içeride devletin güçleneceği ifade edilerek, kalben birbirine bağlı ve müsavi olan tüm sınıflardan tebaanın saadeti ülkenin gelişmişliğinin amaçlandığı ifade edilerek fermanın ilan edildiği belirtilmiştir. Tanzimat Fermanı'ndaki teminatlar teyid edilmiş ancak o döneme kadar uygulanmadığı da ifade edilerek uygulanması amacıyla etkili tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir. Hristiyan ve diğer gayr-i müslimlere daha önceden verilen imtiyazlar ve muafiyeti ruhaniye tekrardan verilmiş, Hristiyan ve sair gayr-i müslim cemaatlara meclisler kurma ve temsil edilme, Fatih devrinde verilen imtiyazlar teyid ile din adamlarının eskiden sahip olduğu yetkiler ellerinden alınarak bu yetkiler meclislere devredilmiştir. Gayr-i müslim cemaatların millet işlerinin idaresi için din adamları ve sivillerden oluşacak meclislerin kurulacağı belirtilmiştir. Gayr-i müslimlere kendi hastahane, kilise ve okul yapımı ve tamirâtı konusunda izin verilmiş, eğitim ve sanayiye dair okullar açma hakkı verilerek eğitim kurumlarının maarif meclisinin denetiminde olması şart koşulmuştur. Tüm din ve mezheplere ibadet hürriyeti ve teminatı ve din ve mezhep değiştirme konusunda baskı yapılmaması, mezhep, dil ve ırk farklılığı yüzünden bir sınıfın diğerlerinden ayrı tutulmasını ifade eden tabir ve sözlerin resmi yazışmalarda kullanılmaması, kişiler ya da memurlar tarafından kişilerin onurunu zedeleyecek aşağılayıcı ifadelerin kullanılması yasaklanmıştır. Devletin tebaası olan herkesin hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine, askeriye ve mülkiyeye kabul olunması, Müslüman ve gayr-i müslimler ile gayri müslimlerin birbirleriyle olan davalarını görüşmek üzere karma mahkemeler kurulması, hapishanelerin hukuk-i insaniye ve hukuk-ı adalet dairesince ıslah edilmesi, kanuna aykırı uygulamaların cezalandırılmasına değinilmiştir. Vergide adaletin sağlanacağı ve vergide eşitlik (müsavat) ise *“verginin müsavatı tekâlif-i sairenin müsavatını mucip olduğu misillu hukukça olan müsavat dahi vezâifçe olan müsavatı müstelzim olduğundan Hristiyan vesair tebaa-i gayr-i müslime dahi ehal-i İslam”* gibi askerlik yapma mecburiyeti getirilmesi ancak bunun bir bedel ödenerek gerçekleşmesi olarak ifade edilmiştir. Gayr-i müslimlerinde devlet ve düveli ecnebiye tarafından yapılacak tanzimden sonra mülk sahibi olması, bütçe yapılması, banka kurulması, ekonomik kalkınma için yabancı sermayenin getirilmesi, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi ifade edilerek fermanın dersaadet ve tüm memlekette ilan edilmesi buyrulmuştur.⁶²⁶

Osmanlılık kavramı ilk kez bu fermanla kullanılmıştır. Bunun yanı sıra fermanın başında tebaadan vatandaş terimiyle söz edilmiştir. Ancak burada kullanılan vatandaş teriminin batılı anlamında kullanıldığını söylemek zordur.⁶²⁷

⁶²⁶ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.24-29.

⁶²⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.217.

Kemal H. Karpat'a göre 1856 Islahat Fermanı ile tüm Osmanlı tebaasına yurttaşlık anlayışı çerçevesinde, devletin İslâmi geleneklerine zarar vermeden eşit hak ve vazifeler verilmiştir. Böylelikle bağımsızlık düşünceleri ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Bu fikrin başarılı olması halinde ise millet sistemini ortadan kaldırılacaktı. Eşit yurttaşlık anlayışı Osmanlılık siyasetiydi ve 1876 Kanun-i Esasisi'nde yer alarak ve kuramsal olarak 1918 yılına kadar yürürlükte kaldı. Gerçekte ise azınlıklar arasında baş gösteren milliyetçilik akımları daha sonra Türkler tarafından da benimsendi ve Osmanlı yurttaşlığının fikri anlamı kayboldu.⁶²⁸

Oral Sander ise dış baskıya değinmekle birlikte Islahat Fermanı'nın Fransız devriminin eşitlik ilkesinden sınırlı bir şekilde etkilendiğini, Müslüman olmayan tebanın geleneksel hakları teyid edilerek dini özgürlük ve eşitlik sözü verildiğini ve amacın imparatorluk içindeki herkese Osmanlı yurttaşlığı vermek olduğunu ifade etmiştir.⁶²⁹

Halil İnalcık'a göre, Tanzimat'tan sonra reyanın huzursuzluğu arttığı için reyanın müsavâtı fikri daha fazla önem kazanmış, gayr-i müslim tebaa ile alakalı meseleler temelinde 1856 Islahat Fermanı ortaya çıkmıştır. Fermana yer alan "hukukça olan müsavât vezaifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan" sözleriyle ıslahatın temel taşı ifade edilmiştir.⁶³⁰

Halil İnalcık'a göre gayr-i müslim reayaya tam ve sarîh hukuk müsavâtı tanınmıştır. Eşitlik meselesinde dış baskı ve telkinlerin etkisi bulunmaktadır. Osmanlılık siyasetinin oluşmasında ise Fransa etkili olmuştur ve hukuk müsavâtı sayesinde ittihad-ı anasırın oluşabileceğine inanmış ve böylece doğuda Rusya'ya karşı müttehid bir Osmanlı İmparatorluğu yaratmaya çalışmıştır. Batıda halk hâkimiyetine doğru ilerleyen hürriyet ve müsavât cereyanı Osmanlı İmparatorluğu'nda bilhassa Hristiyan reyanın her bakımdan hukuki müsavâtı şeklinde tezahür etmiştir. Osmanlı hanedanı etrafında müttehid bir Osmanlı camiası vücuda getirmek fikri bu devirde yeni oluşmaya başlayan matbuatta sıklıkla ifade edilmiştir.⁶³¹

⁶²⁸ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.97-98.

⁶²⁹ Bunun sebebi ise Kırım Savaşı'nın da sebebi olan Rus Çarı'nın Yunan Ortodoks tebanın haklarını korumak bahanesiyle Osmanlı İmparatorluğunun iç işlerine karışmasını engellemektir. Tanzimat gibi Islahat Fermanı'nda dış kaynaklı olup Kırım savaşındaki müttefiklerin isteklerini karşılamak için hazırlanmıştır. Ferman, Tanzimat'taki temel haklar güvencesine eşitlik esasını ekleyerek 20 konuda Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında eşitlik sağlamayı amaçlamıştır. Yasalar önünde eşitlik, dini fark gözetilmeksizin herkese memur olabilme hakkı, dini yetkililerin sivil otoritelerinin kaldırılması, ordunun hem Müslüman hemde öteki din mensuplarına açılması, vergi reformu, rüşvetle mücadele yenilikler arasındaydı. Bkz. Sander, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*, s.153.

⁶³⁰ İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.3, dipnot 1.

⁶³¹ Islahat Fermanı'nın ilanından sonra devlet tarafından, 1858'de valilere her çeşit tebaaya karşı eşit davranılmasının görevleri olduğu bildirilmiş, 1864 Vilayet kanunu ile idari meclislere üye seçiminde gayr-i müslimlere de seçim hakkı verilmiş, 1869'da Şuray-ı devlete birçok gayr-i müslim üye dahil edilmiş, Lübnan ve Girit'e Hristiyan valiler atanmıştır. Girit isyanı (1867), Bulgar ve Yunan çetelerinin faaliyetleri ve Sırbistan'ın daha müstakil bir şekil alması gibi olumsuzluklar yaşansa da maarif alanında Fransa'nın yardımıyla her sınıf tebaanın eğitim alacağı Galatasaray sultanisi kurulmuştur. Bkz. İnalcık, "Tanzimat Nedir?", s.49-51.

Roderic Davison’a göre Islahat Fermanı ile gayr-i müslem milletlere millet anayasaları hazırlatarak sivillerinde yönetime dahil edilmesi cemaatlerin laikleştirilerek devlete bağlanması, kilise hiyerarşisinin gücünün azaltılmasını sağlayarak Avrupa müdahalesini önlemek amaçlanmıştır. Fermanda net olmasa da Osmanlı kardeşliği ve eşitlikçi vatandaşlık anlayışı mevcuttur ve bu şekilde dayanışmanın ortaya çıkacağı düşünülmüştür. Dini doğma ve kilise denetimi geri plana itilerek imparatorluğu Osmanlılık temelinde birleştirme şansı olduğunu düşünmüşlerdir.⁶³² Osmanlı Devleti’nin millet nizamnamelerini kabul etmesi ve uygulaması Cenk Reyhan’a göre: “*Osmanlı Devleti, ilan ettiği Rum, Ermeni, Yahudi nizamnameleri ile müslim-gayrimüslim tüm tebaanın eşit olduğu şeklinde, bir “Osmanlılık” doktrini ve yönetime katılması şeklinde bir “eşitlikçi” teori geliştirdi. “Osmanlılık doktrini” ile kendilerini temsil etmeleri sağlanan milletlerin ayrılıkçı faaliyetlerinin önüne geçilmek; “eşitlikçi teori” ile milletler üzerindeki ruhban egemenliği kırılarak yönetimde laikleşmenin sağlanması umuluyordu*”⁶³³ şeklinde değerlendirilmektedir. Roderic Davison’un yorumlarına rağmen 1856 Islahat Fermanı, Hristiyan milletlerin anayasal gelişmesinin başlangıcı olarak ulusal bağımsızlık isteklerinin bir manifestosu olmuştur.⁶³⁴ Islahat Fermanını takiben gayr-i müslim cemaatlerin millet anayasaları hazırlanarak yürürlüğe girmiştir.⁶³⁵ Cenk Reyhan’da beklentilerin gerçekleşmediğini ve millet sistemi ve millet anayasalarının varlığının bunun sebebi olduğunu belirtmektedir: “*Fakat, “millet sistemi”nin beslediği etnik topluluk, ortak soy miti, tarih ve kültürleri ile birlikte kara ile özdeşleşen ve dayanışma duygusuna sahip insan nüfusunu yaratmaktaki başarısızlığa ve belli bir bölgedeki azınlık üzerinden “ dem-i merkezileşme” sürecine büyük g lerin denetimi ve müdahalesi de eklenince iki beklenti de gerçekleşemedi. Milliyetçilik ağında kendi anayasalarına sahip bu milletler büyük g lerin himayesinde tedricen Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrıldılar*”. Millet nizamnameleri ise bu sürece katkıda bulunmuşlardır.⁶³⁶ Bunun yanı sıra fermanı Avrupa ve Osmanlı’nın farklı anlayıp uyguladıkları da görülür. Ferman sonrasında Avrupa devletlerinin baskı ve müdahaleleri azalmamış aksine artmıştır.⁶³⁷ Gayr-i müslim milletlerin anayasaları ile yaşanan laikleşme yani yönetimlerine

⁶³² Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, s.119-120.

⁶³³ Reyhan, “Osmanlı’da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”, s.44. Millet nizamnamelerin tamamı için bkz. *a.g.m.*, s.45-90.

⁶³⁴ Berkes, *Türkiye’de ağdaşlaşma*, s.218.

⁶³⁵ Millet sistemine göre 1858’de başlayan çalışmalar sonucunda 25 Nisan 1861’de Rum Patrikliği Nizamnamesi uygulanmaya başlandı. Ardından 9 Haziran 1861’de Lübnan Nizamnamesi hazırlandı ve bölge Hristiyan bir valinin idaresinde özerkliğe kavuştu. Bunları 18 Mart 1863 tarihli Ermeni Milleti Nizamnamesi ve 22 Mart 1865 tarihli Yahudi Milleti nizamnamesi takip etmiş ve ayrıca Katolik ve Protestanlar içinde nizamnameler hazırlandı. Bkz. Yavuz Ercan, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi), *Osmanlı Ansiklopedisi IV Toplum*, Güler Eren(ed.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.198.

⁶³⁶ Reyhan, “Osmanlı’da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri”, s.44.

⁶³⁷ Engelhardt, *Türkiye’de ağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.496-499.

sivillerin girmesi ulusçuluk fikrinin ve faaliyetlerinin artmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı’da bir uluslaşma görülmemiş aksine ayrımlar daha fazla ortaya çıkmıştır.⁶³⁸

Recai G. Okandan’a göre:

“Müslim tebaanın sahip olduğu hukuku gayrimüslimlere de bahşederek aralarında tam bir müsavât yaratmak ve böylece hukuk ve imtiyaz noktasında Müslümanlarla Hristiyan tebaa arasında fark bulunmayacak, gayrimüslim tebaa Osmanlı idare ve camiasından ayrılmak ihtiyacını hissetmeyecek, din farkı nazari dikkate alınmaksızın aynı hukuk ve menfaatleri haiz müttehid yeni bir Osmanlı camiası teşekkül ederek devletin vahdet ve tamamiyeti tehdit ve tehlikeye düşüren olayların önüne geçilebilecektir. Islahat fermanıyla birlikte tebaa arasında din farkından doğan fark ve ayrıcalıklar ortadan kaldırılarak bunları birbirlerine yakınlaştırmak ve dini sebeplerden kaynaklanan hareketlerin önüne geçmek ve sonuçta imparatorlukta milli birlik ve vahdet yaratmak gibi sebepler etkili olmuşlardır”.⁶³⁹

Din farkı olmaksızın müslim ve gayr-i müslim tebaa arasında müsavâtı gerçekleştirerek Osmanlı milleti teşekkül ettirme arzusu 10 Mayıs 1868 tarihli nutku hümayunda “hangi din ve mezhebe mensup bulunursa bulunsun bütün tebaaların aynı vatanın çocukları olduğu” şeklinde hükümdar tarafından da açıkça ifade ve teyit olunmuş ve fakat bu arzunun uygulanmasında kat’i ve müsbet neticeler alınamamıştır.⁶⁴⁰

Halil İnalcık’ın “hukukça olan müsavât vezâifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan”, Oral Sander’in Osmanlı yurttaşlığı, yasalar önünde eşitlik, Müslüman gayrimüslim eşitliğini sağlama, Roderic Davison’un “hattı hümayuna örtük biçimde yansıyan Osmanlı kardeşliği ile eşitlikçi vatandaşlığın getirdiği dayanışma ile imparatorluğu Osmanlılık temelinde birleştirme”, Kemal H. Karpat’ın tüm tebaaya eşit yurttaşlık sıfatı altında eşit hak ve vazifeler vererek Osmanlılık politikası ile millet sistemini ortadan kaldırılmaya çalışıldığı ve Recai G. Okandan’ın “bilumum tebaa arasında din farkı gözetmeksizin müsavât ve serbesti esaslarını hâkim kılarak müslim ve gayrimüslim tebaalar arasında tam bir birlik meydana getirmek, mevcut olan mücadeleleri ortadan kaldırarak her cepheden mesut ve müreffeh bir Osmanlı Milleti” yaratılmaya çalışıldığını ifade etmesine rağmen Islahat Fermanı tüm tebaaya eşit hak ve vazifeler vermemiştir.

Islahat Fermanı’nın en önemli hükmü “*verginin müsavâtı tekâlif-i sairenin müsavâtını mucip olduğu misillu hukukça olan müsavât dahi vezâifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hristiyan vesair tebaa-i gayrimüslime dahi ehal-i İslam*” gibi askerlik yapacak hükmüdür. Bu hüküm uygulansa idi uluslaşma, kaynaşma, karışma, bütünleşme adına bir faaliyet, en önemli hüküm olarak değerlendirilebilirdi. Ancak bu hüküm fermanın uygulanmasına kalmadan yine ferman da yer alan bedelli askerlik hükmü ile daha en baştan uygulanamaz hale gelmiştir. Bu durum “*vazife almadan yeni imtiyazlar kazanma hadisesi yani*

⁶³⁸ Küçük, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, s.215; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.218.

⁶³⁹ Okandan, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, s.123-124.

⁶⁴⁰ Okandan, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, s.124.

devrin Osmanlılık anlayışdır”. Dolayısıyla ifade edilen eşit yurttaşlık anlayışı uygulanmamıştır. Yeni imtiyazlar kazanılmış ancak vazife alınmamıştır. Bu anlayışın uluslaşma olmadığı diğer sahalardaki uygulamalarda da görülmektedir. Yine bu “*imtiyazlar kazandıran Osmanlılık anlayışı*” bilhassa gayr-i müslimlerin benimsediği, sahip çıktığı, kendi menfaatlerine uygun gördüğü bir anlayıştır. Gayr-i müslimler askerlik yapmak istememiş ancak yeni imtiyazlar almak hususunda sürekli ısrarlı olmuşlardır. İlerdeki bölümlerde görüleceği gibi II. Meşrutiyet döneminde bu anlayışa gayr-i müslimler sahip çıkmışlardır. İttihat ve Terakki’nin düşündüğü ancak uygulayamadığı Osmanlılık anlayışı Tanzimat devri Osmanlılığını ortadan kaldırmaya çalışan ve bu zeminde gayr-i müslimlere vazife vererek ve aynı zamanda var olan imtiyazlarını da ortadan kaldırmaya çalışan bir anlayıştır. Bu sebeple bu dönemde genel olarak Tanzimat devri eleştirilmiştir.⁶⁴¹

Tanzimat Fermanı’nın hukuki açıdan tamamlayıcısı olarak görülen Islahat Fermanı devletin gayr-i müslim uyruklarının Tanzimat ilkeleri içinde yaşayacaklarını teyid etmiş fakat yüzyıllardır hak ve görevler açısından Müslümanlardan belli çizgilerle ayrılmış bulunan gayr-i müslimlerin eski haklarını da açıkça belirtmiştir. Gayr-i müslimlere eski imtiyazların teyid edilmesi geriye dönüştür ve bu fermanlarla amaçlanan tüm tebaanın eşitliği ilkesinin uygulanmasını imkânsız hale getirmiştir.⁶⁴² Aynı zamanda fermanın gayr-i müslimlere verdiği birtakım imtiyazlar Müslümanlar tarafından hoş karşılanmamış millet-i İslamiyenin haklarının ortadan kalkması ve aynı zamanda Müslümanların aleyhine eşitsizlik yarattığı şeklinde değerlendirilmiştir.⁶⁴³ 1839 Tanzimat Fermanı Müslüman halka bir anayasa verememiştir. Ancak Islahat Fermanı genel olarak Hristiyan milletlerin anayasal gelişmesinin başlangıcı olarak onların ulusal bağımsızlık isteklerinin manifestosu olmuştur.⁶⁴⁴ Yine Tanzimat devri eski

⁶⁴¹ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu’nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, s.92-93; Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s.321.

⁶⁴² Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), s.49-50.

⁶⁴³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s.67-68,74; Taştan, *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri: 1860-1876)*, s.469-475.

⁶⁴⁴ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.218; “Tanzimat ve Islahat Fermanı sonrasında Osmanlı gayr-i müslimlerinin durumu Müslümanlardan daha iyi bir duruma gelmiştir. Avrupa’nın himayeci politikaları ile ekonomik olarak güçlenen gayr-i müslimler siyasi haklarada sahip olmaya başlamışlardır. Resmi olarak “Millet” terimi ile tanımlanmaya başlayan dini cemaatler gelişme ve genişlemek için birçok imkana kavuşmuşlardır. 1856 fermanı ile küçük teokrasi gayr-i müslimlerin dini-hukuki hayatında iki önemli gelişme görülmüştür. Bu gelişmelerde büyük devletlerin ve Osmanlı hükümetinin payı vardır. İlk gelişme olarak Hristiyan cemaatler gerçek anlamda millet olmaya başlamışlardır. İkinci gelişme ise milletlerin kilise meclislerine halkın temsilcilerinin katılması durumudur ve durum millileşme ve laikleşmenin başlamasına sebep olmuştur. Böylelikle halk temsilcileri vasıtasıyla cemaatlerinin din, eğitim, idare, maliye ve sivil işlerinde yetkilerini artırmıştır. Aynı zamanda mahkemelerde şahitliğin kabulü gibi yeni haklarda eklenirse bu toplulukların millet olmalarının önünde tek engelin toprağa dayalı bağımsız egemenliklerinin olmaması ve Osmanlı devletinin yarı otonom üyeleri olmalarıdır. “Tanzimat, dağılmakta olan Osmanlı toplumunu yeniden birleştirmek amacıyla yola çıktığı halde tatbikatı tamamen aksi oldu. Gayr-i müslimlerle Müslümanları kaynaştırmak şöyle dursun gayr-i müslim toplulukların dahi birbirleriyle

Osmanlı yasasının ortadan kalktığı Müslüman ve Hristiyan reayanın tab'alıktan halk aşamasına geçtiği devirdir. Bilhassa Hristiyan reayanın uluslaşma yolu açılmıştır.⁶⁴⁵

Islahat Fermanı, Müslümanlara yönelik herhangi bir hükmü barındırmamakta ve Müslümanların hayatında olumlu değişmelere de temel olmamaktadır. Arsal'a göre:

"Tanzimat Fermanı gibi Islahat Fermanı da devletin teokratik vasfını değiştirmemiş ve laik bir vasıf vermemiştir. Gayr-i müslimlere verilenler imtiyazdır çünkü imtiyaz dini sahada Hristiyanlara ve genel olarak gayr-i müslimlere bahşedilen serbesti ve yetkilerin birçoğundan hâkim millet olan Türk milleti mahrumdur. Müslüman tebaaya vicdan hürriyeti verilmemiştir. Bunun yanında bütün gayr-i müslim topluluklar devletin dışında dini ve milli mevcudiyet olarak tanınmış ancak Müslüman milletler devletten başka bir millet olarak hiçbir teşekküle sahip olmamıştır. Tanzimat devrinde vergi ve ceza hususundaki ıslahattan Müslümanlarda faydalanmakla birlikte Türkler ve genel olarak Müslümanlar din ve vicdan hürriyet hususunda bir kazanım elde edememişlerdir. Dolayısıyla Tanzimat vicdan hürriyeti ve laikleşme hususunda Türklere yeni bir hürriyet vermemiş, teokratik karakterini korumuş ancak gayr-i müslimlere yönelik olarak laikliğe yaklaşmıştır".⁶⁴⁶

1.7.6.2. Millet Sisteminin Varlığı ve Uluslaşma

Tanzimatçıların, imparatorlukta yerleşmiş bulunan millet sistemini ortadan kaldırmaya çalıştıkları ve çeşitli etnik unsurları Osmanlılık ideolojisi etrafında birleştirerek gayr-i müslimleri Müslümanlarla eşit hale getirerek imparatorluktan ayrılma hedeflerini ortadan kaldırmaya çalıştıkları⁶⁴⁷ ifade edilmektedir. Fakat Islahat Fermanı gayr-i müslimlerin millet sistemini ortadan kaldırmadığı gibi yeni düzenlemelerle bu sistemin daha da güçlenmesine vesile olmuştur. Fermanda bu durum "*Hristiyan vesair tebaai gayrimüslime cemaatlerinin milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avamı beyninde müntehip âzadan mürekkep bir meclisin hüsnümühafazasına havale kılınması*"⁶⁴⁸ şeklinde ifade edilmiş, millet sisteminde değişikliğe gidilerek sivillerinde din adamları yanında yönetime katılmasını sağlayan meclis kurulmuştur. Bu durum gayr-i müslim cemaatler için kabul edilen Millet Nizamnamelerinin (anayasa) hazırlanması ve yürürlüğe girmesi ile gerçekleştirilmiştir. Bu meclisler gayr-i müslim tebaanın yönetiminden sorumlu tutulmuşlar, devletle tebaa arasında aracı olarak tebaanın doğrudan devlet tarafından yönetilmesi gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla bu durum millet sisteminin güçlendirilerek devamı olmuştur. Ancak İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi millet sistemi kapalı bir sistem olmuş, aynı dinden gayr-i müslimlerde kendi içinde mezhep ve dil farklılıkları ile birbirinden ayrılmış ve aralarında etkileşim yaşanmamıştır. Mezhep farklılığı da Müslümanların ayrı kompartımanlar halinde yaşamalarına sebep olmuştur. Millet

yaşamalarını sağlayamadı. Ortodoks mezhebine bağlı çeşitli milletler kendi milli kiliselerini kurmak suretiyle ayrıldılar. Bu konuda en ilginç örnek Bulgarlardır". Bkz. Küçük, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", s.215.

⁶⁴⁵ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.34.

⁶⁴⁶ Arsal, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", s.92.

⁶⁴⁷ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Mümtaz'er Türköne (der.), (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), s.124; benzer fikirler için bkz. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.97-98.

⁶⁴⁸ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.25.

sistemi dilden kaynaklanan en küçük ayrılığı bile ortadan kaldıramamıştır. Örneğin aynı dine mensup olmakla ve aynı dili konuşmakla birlikte Ermeni Katolik, Ermeni Gregoryen ve 19. yüzyılda Ermeni Protestanların ayrı örgütleri vardı ve aynı semt ya da mahallede oturmazlardı. Birbirlerinin okullarına gitmeleri, aralarında evlenmeleri ayrı cemaate mensup oldukları için mümkün değildi.⁶⁴⁹ Osmanlı kimliği milli bir kimlik değildi ve böyle bir amaçla da ortaya konmamıştı. Milli kimlik taleplerini engellemeye çalışan Osmanlı kimliği yapay bir kimlikti. Osmanlı'nın geleneksel toplumsal düzeni farklılıkların devamı, özellikle müslim ile müslüman olmayanların birbirine karışmaması üzerine oturmuştur ve din farkından kaynaklanan ayrım tebaanın birleşmesini engellemiştir. Bir apartmanda dahi müslim ve gayrimüslimler ancak 19.yüzyılın sonunda bir arada yaşamaya başlamışlardır. Bu durum birlikte yaşarken bir arada yaşamama durumu yani uygun bir toplumsal yapının bulunmaması Osmanlı kimliğinin başarısızlığının ve yapaylığının sebebidir.⁶⁵⁰ Uluslaşmanın gerçekleşmesi için aynı zamanda Müslim ve gayr-i müslimlerin kendi içindeki mezhep ve dilden kaynaklanan ayrılıklarının ve kapalı hayat tarzının ortadan kaldırılması gerekmektedir. Tanzimat sonrasında da devletin özellikle gayr-i Müslim tebaa ile münasebetleri yine Tanzimat öncesi dönemde olduğu gibi devam etmiş ve iddia edildiğinin aksine İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi Osmanlı'da millet tipi örgütlenme bazı değişiklikler yaşamasına rağmen Osmanlı toplumsal ve idari yapısının temeli olmayı sürdürmüştür. Nüfus sayımlarının yapılması ve seçimler bu esasa göre olmuştur. Nüfus sayımlarında esas olarak dil ve ırk değil millet yani din grubu esas alınmıştır. Tanzimat'tan sonra cizye kalkmışsa da gayrimüslimler askerlik yapmamış ve bedel-i askeriye ödemişlerdir. Bu durum I. Dünya Savaşına kadar devam etmiştir. Tanzimat sonrasında gayr-i müslimlerde her türlü memuriyete girmiş, orduda meslek sınıflarında subay olarak istihdam edilmişlerdir. Bunun dışında karma mahkemeler, vilayet, liva, kaza idare meclisleri ve ilgili komisyonlarda seçimli üyeler Müslüman ve gayr-i müslimlerden yarı yarıya seçilmiş ve tayin edilmiştir. Bu durum millet örgütünün idari reformlara rağmen esas unsur olarak kalmasına sebep olmuştur. İmparatorluğun sonuna kadar her cemaatin dini otoriteleri hukuk davalarına bakmışlardır.⁶⁵¹ Bunun yanı sıra millet sistemi Batı Avrupa tipi milliyetçiliğe temel olamamıştır. Batı tipi milliyetçilik millet sistemi ile çatışarak ve millet sisteminin ortadan kalkmasıyla gerçekleştirilmiş. Bizatihi millet (nation) ve milliyetçilik (nationalisme) gibi terimlerin tercümesi olamayacağı açıktır. Terim uyuşmazlığı tarihi uyuşmazlığı da göstermektedir.⁶⁵²

⁶⁴⁹ Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s.996.

⁶⁵⁰ Süleyman Seyfi Ögün, "Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay (ed.), (Bursa: Dora Yayınları, 2009), s.333-334.

⁶⁵¹ Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s.1001.

⁶⁵² Ortaylı, "Osmanlı Kimliği", *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı*, s.84.

Tanzimat'ın uygulamaları ile millet sistemi devam etmiş ve devlet tebaasını yine din ve mezhep temelinde sınıflayarak yönetmiştir. Tebaa, devlet karşısındaki konumunu, hak ve vazifelerini mensup olduğu din ve mezhebine göre almıştır. 1856 Islahat Fermanı'nda tebaa yine din temelinde sınıflandırılarak tanımlanmıştır. Yine Tanzimat etnik ve dini grupların var olan imtiyazlarını ortadan kaldırmadığı gibi özellikle gayr-i müslimlere yeni imtiyazlar vermiştir. Aynı şekilde Tanzimat öncesinde yer alan bazı kısıtlamalar Tanzimat sonrasında da devam etmiştir. Örneğin gayr-i müslimlerin Tanzimat döneminde, yeni okul ve dini mekân yapmalarına müsaade edilmemiş ya da bu mesele uzun bir bürokratik sürece daha doğrusu oyalamaya bırakılmıştır.⁶⁵³ Yine aynı dönemde geçmişte sosyal tabakaları birbirinden ayırmaya hizmet etmiş olan, Hristiyanların silah taşımalarının ve belirli kıyafetleri giymelerinin engellenmesi gibi bazı düzenlemeler, bu kez ayırt edici alametler olarak onlara dayatıldı.⁶⁵⁴ Cevdet Paşa o dönemde sosyal hayatta geriye gidiş denebilecek gayr-i müslimlerin kıyafeti ile alakalı düzenlemeyi eleştirmekte ve devlet adamlarının yetersizliğini ortaya koymaktadır. Cevdet Paşa bu hadiseyi : *“Tanzimat sonrasında sadrazam olan İzzet Mehmet Paşa zamanında eski devri tam olarak devam ettiremediyse de “hristiyanları islâmdan tefriyk için feslerine ra’iyyetin ra’sine âlâmet olmak üzere kurdeleden uzunca ve eğrice sülük tabir olunur nişanlar koydurmaktan başka dil-hâhına muvafık bir iş beceremedi”*⁶⁵⁵ şeklinde değerlendirmiştir.

Millet sistemi sayesinde bazı haklar ve muafiyetler kazanarak kompartımanlar halinde yaşayan ve bu sayede ulusal varlıklarını devam ettiren ve azınlıklar gibi asimile vb. durumlarla karşılaşmayan gayr-i müslimler bu sistemin değişmesine ve diğer cemaatlerle karışmaya karşı çıkmış, mevcut durumun devamını istemişlerdir.⁶⁵⁶

Din farkı gözetmeksizin tebaaya kanun müsavâtı tanınmasını Hristiyan tebaa, kendi milli amaçlarının gelişmesine yarayacak bir durum olarak kabullenmişse de cemaat reisleri ve ruhban sınıfı eski imtiyazlarının ortadan kalkacağı endişesiyle benimsememişlerdir.⁶⁵⁷ Mali sahadaki tedbirlere Müslümanlar kadar Hristiyanlar ve bunların din adamlarından da tepki gelmiştir. Kiliselerin vakıflarını idare eden ruhban sınıfı yeni vergi düzeninde kazançlarını kaybedeceklerinden Tanzimat'a karşı olmuşlardır.⁶⁵⁸ Yine cemaatlerin birbirine denkliği, eşitliği, sivillerin yönetime girmesi eleştirilerin sebepleri arasındadır. Rum patrik tarafından

⁶⁵³ Ortaylı, *Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.460.

⁶⁵⁴ Karpas, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, s.109.

⁶⁵⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, s.9.

⁶⁵⁶ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.454-455.

⁶⁵⁷ Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, s.39-40.

⁶⁵⁸ Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, s.46-48; Rum din adamlarının fermana sert tepki göstermelerinin sebepleri arasında ticari, dini yetki ve menfaatlerini kaybetmek istememeleri de yer almaktadır. Rum Patrik Grek kilise topraklarını denetlemekte ve Romanyadaki toprağın 7/8'ine sahip durumdaydı. Aynı zamanda aforoz yetkisiyle Grek Hristiyanlar üzerinde otoritesini güçlendirmekteydi. Bkz. Sander, *Ankara'nın Yükselişi ve Düşüşü*, s.154.

Rumların Ermeniler ve Yahudilerle denk tutulması eleştirilmiştir.⁶⁵⁹ Bu konuda daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi Gayr-i Müslim tebaa içinde en önemli unsur Rum Ortodoks kilisesine mensup Hristiyanlardı.⁶⁶⁰ Rumlar, Hristiyan nüfus içerisinde imtiyazlı bir zümreyi teşkil etmişler ve idareye bir şekilde katılmışlar⁶⁶¹ ve Ortodoks patrikliğine bütün Ortodoks kavimler üzerinde ruhani egemenlik hakkı verilmiştir. Eflak-Boğdan bölgelerine Fener soylu Rum ailelerden prensler tayin edilmiştir. Avrupa ile ilişkiler artınca tercümanlık görevlerine de Rumlar atanmıştır.⁶⁶² “Osmanlı İmparatorluğunda Rumlar kendilerine Ortodoks patrikhanesinin de varlığı ile birlikte devlet tarafından sağlanan imkânlar dolayısıyla herhangi bir etnik gruba hatta Türklere göre bile en iyi durumdaydılar”.⁶⁶³

1.7.6.3. Islahat Fermanı Sonrası Askerlik Hizmeti

Islahat Fermanı’nda askerlikle alakalı olarak tüm tebaanın ayırt etmeksizin gerekli şartları sağladığı takdirde askeri mekteplerde eğitim almaları hükmü ile gayr-i müslimlere de askeri okullarda eğitim alma imkânının önü açılmıştır. Bunun yanı sıra vergi ve hukuki müsavatin gereği vazifede de müsavat gerektiğinden hristiyan ve diğer gayr-i müslimlerinde Müslümanlar gibi askerlik hizmeti yapmaları gerektiği ifade edilerek bu vazifeyi bedel vermek ya da nakit akçe ile yerine getirmiş sayılacakları ifade edilmiştir.⁶⁶⁴ Osmanlı hükümeti bedelli askerliğe gerekçe olarak gayr-i müslimlerin askerlik hizmetini yapmak istememesini göstermiş bu sebeple de gayr-i müslim askerin olmadığı yerde gayr-i müslim subaya da ihtiyaç olmayacağı ifade edilerek askeri okullarda öğrenci olarak alınmamaları kararlaştırıldı.⁶⁶⁵ Bu hükümlerle

⁶⁵⁹ Gayr-i müslim tebaanın din adamları fermanı eleştirme sebepleri şunlardır: “...tebaa-i gayr-i müslime raiyyet silkinden çıkıp milleti hâkime ile tesavi kazanmışlarsada” patrikler ve diğer ruhani reislerin tavzifleri fermana olduğundan beğenilmemiştir. Ayrıca Rumlar gayr-i müslim tebaa arasındaki üstün konumlarını kaybetmek ve özellikle Yahudilerle bir tutulmalarını eleştirmişler ve eski duruma razı olduklarını ifade etmişlerdir. “Devlet-i aliyyede ehl-i islâmdan sonra Rumlar ve badehu Ermeniler ve badehu Yahudiler derece derece muteber tutulurlardı”. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, s.67-68.

⁶⁶⁰ Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, s.14.

⁶⁶¹ Rumlar ve diğer gayr-i müslim cemaatler mevcut imtiyazlarını Tanzimat Fermanı ve daha sonrası dönemde kaybetmemek için fermana muhalefet etmişlerdir. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.187.

⁶⁶² Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, s.14.

⁶⁶³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.61-62.

⁶⁶⁴ Fermana askerlikle alakalı hususlar şu şekildedir: “Saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şahanemin nizam-ı mevzualarında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i Âliyyemin mekatib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması... verginin müsavâtı tekalif-i sairenin müsavâtını mucip olduğu misillü hukukça olan müsavat dahi vezâifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan Hristiyan vesair tebaa-i gayr-i müslime dahi ehal-i İslâm misillü hisse-i askeriye itası hakkında muahharan verilen karara inkiyad mecburiyetinde bulunması ve bu hususta bedel vermek veya nakten akçe itasıyla hizmet-i fi’liyyeden muaf olmak usulünün icra olunması”. Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak’tan Günümüze)*, s.26-27.

⁶⁶⁵ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.15; Bedelli askerlik ilerideki kısımlarda Lozan Antlaşması başlığında yine ele alınmıştır. Lozan görüşmelerinde azınlıkların bedelli askerliği gündeme getirilirken Paris Antlaşması’na gönderme yapılarak o tarihte Avrupalıların anlaşmaya herkes için askerlik hizmetini koymalarının sebebi olarak kardeşlik duygularının artacağını düşündüklerini ifade ile hükümetin kendi çıkarı için askerlik hizmeti yerine bedel (vergi) koymayı uygun gördüğünü iddia

çağdaş devletlerde de gördüğümüz eşit hak ve sorumluluklara tabi vatandaş anlayışına yaklaşıldığı görünmekle birlikte yine bu hüküm uygulanmamış ve kağıt üstünde kalarak bedelli askerlik uygulaması getirilerek hem askerlik yapmak istemeyen gayr-i müslimler hemde onlar adına müdahale ederek fermanı hazırlatan Avrupalı devletler memnun edilmeye çalışılmıştır.⁶⁶⁶ Dolayısıyla Islahat Fermanı'nda yer alan ve Halil İnalcık'ın örnek verdiği⁶⁶⁷ “verginin müsavâtı tekâlif-i sairenin müsavâtını mucip olduğu misüllü hukukça olan müsavât dahi vezâifçe olan müsavâtı müstelzim olduğundan” hükmü uygulanmamış ve Islahat Fermanı tebaayı vazifeler yönünden eşit hale getirememiştir. Durum bu şekli alınca gayr-i müslimlerin askeri okullarda da eğitim almaları ve subay olmaları kararı uygulanmamıştır. Islahat Fermanı'nın eşit yurttaşlık fikri ile yasalar önünde eşitlik, Müslüman gayr-i müslim eşitliğini sağlama ve bu yolla tebaayı Osmanlılık temelinde birleştirme amacı taşıdığı şeklindeki yorumlara⁶⁶⁸ vazifede eşitlik fikri uygulanmadığı için katılmak mümkün değildir.

Gayr-i müslimlerin askerlik yapması konusu Paris Andlaşması öncesi Viyana'da gerçekleştirilen görüşmelerde ele alınmış, Osmanlı Devleti yabancı devletlerin desteğini almak ve gayr-i müslim tebaasına iyi niyet göstergesi olarak gayr-i müslim tebaasına yönelik bazı alanlarda ıslahat yapacağını bildirmiştir. Bu ıslahat programında haraç ve cizyenin kaldırılacağı, reayanın ordu ve idarenin bütün şubelerine alınacağı, gayr-i müslimlerin orduda miralay rütbesine, memuriyette ise birinci sınıfa kadar yükselebileceği ifade edilmiştir.⁶⁶⁹ Gayr-i müslimlerin asker alımı kararı üzerine isyana başlaması hatta Rumelide başka ülkelere göç etmekle devleti tehdit etmesi gibi hadiselerden dolayı asker alımı kararından vazgeçilmiştir.⁶⁷⁰

etmişlerdir. Bu uygulamanın Lozan'da da devam ettirilerek kabulünü istemişler ve Osmanlı uygulamalarını örnek göstermişlerdir. İtilaf devletlerinin fikri M.Ryan tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “*Müttefikler, şimdilik zorunlu askerlik hizmetinin uygulanıp uygulanmayacağı sorununu bir yana bırakarak, bütün Hristiyan azınlıkların, bir vergi (bedel) karşılığında, ne yoldan olursa olsun, askerlik hizmetinden bağışık tutmağı teklif etmektedirler. Böylece, olağanüstü bir durumun zorunlu kıldığı kural-dışı bir rejim söz konusudur. Kaldı ki, bir vergi (bedel) ödeme görüşü de, Türk anlayışına yabancı sayılmaz; Paris Andlaşmasının kaleme alınışı sırasında, Avrupa Devletleri, herkes için askerlik hizmetini koyarken, Türkiye’de kardeşlik duyguları yaratacaklarını da sanmışlardı; fakat deneme boşa çıkmış ve Türk hükümeti, kendi çıkarı için, askerlik hizmeti yerine bir bağışıklık vergisi (bedel) koymuştur. Şimdi Müttefikler, bu sisteme dönmesini, Türk Hükümetine salık vermektelerdir*”. Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2, Seha L. Meray (çev.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.300 (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2018), s.157.

⁶⁶⁶ Avrupalı devletlerini memnun etmek Cevdet Paşa tarafından: “*Elhasıl bir Islahat Fermanı’nın tanzimi icab-ı hâl ve zamaneden olup bunu Reşid Paşa ve sâir erbab-ı politika tasdik etmekde oldukları hâlde bâzı mevadd-ı mündericesinin ta’dili mümkün iken vükelây-ı hazıra Avrupalılara hoş görünmek için bol doğradılar ve tedricen vakt-u zaman ile yapılacak şeyleri def’aten ilan ettiler*” şeklinde ifade edilmektedir. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, s.74.

⁶⁶⁷ İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.3, dipnot 1.

⁶⁶⁸ Sander, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*, s.153; Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, s.119-120; Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.97-98.

⁶⁶⁹ Küçük, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, s.18; ayrıca bkz. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.216.

⁶⁷⁰ Ufuk Gülsoy, “Islahat Fermanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ânsiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani> erişim tarihi 21.01.2019.

Osmanlı Devleti'nin Viyana görüşmelerinde aldığı kararların en önemli özelliği devletin bir yandan yeni haklar ve görevler verirken aynı zamanda askeriyede rütbe sınırlaması ve memuriyette de aynı şekilde birinci sınıfa kadar yükselebilmeyi kabul ederek sınırlar koymasındır. Bu sınırlamaların sebebi ise askeri ve idari hayatta millet-i hakime'nin yani Müslümanların hâkimiyetini koruyabilmektir. Aynı şekilde bu sınırlamalar sadece askeri ve bürokratik sahaya alakalı olmayıp daha öncede ifade ettiğimiz gibi birçok sahada da uygulanmıştır. Ancak Islahat Fermanı'nda gayr-i müslim tebaanın askeri okullar ve mülkiyede eğitim alacakları ve her türlü memuriyete kabul edilecekleri ifade edilmiş fakat memuriyette derece ya da subay olduğu takdirde rütbe sınırlaması ile alakalı bir hüküm yer almamıştır.⁶⁷¹ Ancak uygulamada sınırlar konmuştur.

Bedelli askerlik uygulamasında hüküm tebaanın eşitliği çerçevesinde Müslümanlara da uygulanmıştır. Ancak Müslümanlardan alınan bedel gayr-i müslimlerden alınan bedelden fazla olmuştur. Her 180 kişiden birinin kur'a ile askere alınma kararı doğrultusunda gayr-i müslimler her 180 kişi için 5000 kuruş öderken Müslümanlar peşin olarak 8000 kuruş ödemek durumunda kalmışlardır.⁶⁷² Hristiyan tebaa askerlik hizmeti ya da bunun yerine bedel ödenmesinden de memnun olmamış ve kaldırılan cizyenin başka ad altında alımı olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla Avrupa devletlerine vazife-görev olmaksızın sadece haklar kazanarak yaşamalarını sağlayacak koruyucu olarak bakmışlardır.⁶⁷³

Osmanlı yöneticileride gayr-i müslimlerin askerlik yapmasını birçok sebepten dolayı istememekteydi. Dolayısıyla sözde kalan inanılan kararlar ya da düşünceler olmamıştır.

Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa, fermanı millet-i hâkime'nin hâkimiyetini kaybetmesi olarak değerlendirerek millet-i hâkime ve millet-i mahkume anlayışına sahip çıkmıştır.⁶⁷⁴ Islahat Fermanı'nın hukuki müsavat vermesi ancak vazifede müsavatı gerçekleştirmeyip gayr-i müslimleri bedel karşılığı askerlik hizmetinden muaf tutmasını eleştirmiş ve hukuki politikada müsavatın askerlik hizmeti yapmak koşuluyla verilmesinin doğru olacağı şeklinde bir değerlendirme yaparak vazife ve haklar eşitliği

⁶⁷¹ Bu durum Islahat Fermanında: “*Saltanat-ı seniyyemizin memurin ve hademesinin intihap ve nasbı tensip ve irade-i şahaneme menut olarak tebea-i Devlet-i Âliyyemin cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkında meriyyül icra olacak nizamata imtisalen memuriyetlere istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şahanemin nizam-ı mevzularında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i Âliyyemin mekatib-i askeriye ve mülkiyesine kabul olunması*” şeklindedir. Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, s.26.

⁶⁷² Mehmet Hacısalihoglu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş: Ordu Millet Düşüncesi”,

[www.academia.edu/10545982/ Osmanlı İmparatorluğundan Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş Ordu Millet Düşüncesi](http://www.academia.edu/10545982/Osmanli_Imparatorlугundan_Zorunlu_Askerlik_Sistemine_Gecis_Ordu_Millet_Dusuncesi) erişim tarihi 13.05.2019.

⁶⁷³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.218.

⁶⁷⁴ Cevdet Paşa, *Tezahir 1-12*, s.67-68; Timur, “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”, s.44-45.

temelinde bir anlayış benimsenmiştir.⁶⁷⁵ Ancak Cevdet Paşa, millet-i hâkime sıfatının korunması gerektiğini din ve askerlik kavramları etrafında ifade etmiştir. Gayr-i müslimlerin askere alınmasına şartlar uygun olmadığı bilhassa vatan anlayışı olmadığı için karşı çıkmış ve bunun yerine Balkanlardaki Müslümanlar ve Anadolu'daki Türkmen aşiretlerinden asker alınmasını istemiştir. Cevdet Paşa'nın gayr-i müslimlere vazife verilmeden müsavat verilmesini eleştirmesine benzer eleştiriler Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerince de yapılmış ve devrin müsavat anlayışı eleştirilmiş ve gerçek müsavatın vazifelerde de müsavatı gerektirdiği ifade edilerek gayr-i müslimlerinde askerlik yapması gereğine vurgu yapılmıştır. Bu fikir; ***“menafi-i şahsiye kaydında çalışmakta olanlarla menafi-i devlet ve vatan uğrunda sancaklar altında istihdam olunmakta bulunanların aralarında müsavat olduğundan bahsetmek doğru değildir”*** şeklinde ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Hristiyanların Müslümanlardan daha fazla hak ve ayrıcalıklara sahip oldukları ve bu müsavat politikasının Müslümanların aleyhine olduğunu ifade etmişlerdir.⁶⁷⁶ Dolayısıyla Tanzimat ve Islahat Fermanları daha doğrusu Tanzimat devri değerlendirmelerinde eşit yurttaşlık verilerek Osmanlı ulusu yaratma amacı olduğu şeklinde ki hükümler gerçeği yansıtmamaktadır. Ahmet Cevdet Paşa, Fermanı bu özelliği ile eleştirmekle ve doğru tespitler yapmakla birlikte gayr-i müslim tebaanın o dönemde askerlik yapmasının mümkün olmadığını ve Müslümanların askerlik yapmasının devrin şartlarında daha doğru olduğunu da ifade etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı toplumunda vatan anlayışının olmaması, din ayrılığı, Avrupa müdahalesine yol açabileceği, ekonomik meseleler yaratabileceği gibi sebeplerle müslim gayr-i müslim tebaanın askerlik hizmetini birlikte yapmaması fikrindedir.⁶⁷⁷ Ahmet Cevdet Paşa'nın fikirlerinde belki de en büyük engel

⁶⁷⁵ “mevadd-ı mezkurenin en ağırı teba'a-i gayr-i müslimenin hukuk-ı politikıyyede müsavatlari maddesi idi ki vezai-i askerıyyeyi icra etmedikleri halde hukuk-ı politikıyyede müsavatlari bir emr-i gariptir ve ferman eğerçi Devlet-i Aliyye tarafından verilmiş bazı müsaadattan ibaret görünüyor ise de ahde idhal olunmağla hukuk-ı ahdiyye idadına girmiştir”. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 1-12, s.74.

⁶⁷⁶ Taştan, *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri: 1860-1876)*, s.469-475.

⁶⁷⁷ Cevdet Paşa'ya göre Kırım Savaşı ile birlikte gayr-i müslimlerin askerlik yapması gündeme getirilmiştir. Müslim-gayr-i müslim askerin birlikte askerlik yapmasında Müslüman din adamları ile birlikte gayr-i müslimlerin din ya da mezhep mensubu için orduda din adamı bulundurmanın imkânsızlığı ve zorluğu yanında gayr-i müslim cemaatlerin birbiriyle anlaşamaması engel gösterilmiştir. Aynı şekilde Müslümanların din uğruna şehidlik ve gazilik için savaştığı ve savaşa sevk edildiği, gayr-i müslimlerin bu şekilde savaşa sevk edilemeyeceği belirtilmiştir. Yine Avrupa'da vatan anlayışı ile askerin savaşa sevk edildiği ancak Türkiye'de vatan anlayışı olmadığı için bu temelde bir askerlik anlayışının olamayacağı, gelişmesi için çok zamana ihtiyaç olduğu ve dinin yerini tutamayacağıda ifade edilmiştir. Cevdet Paşa, gayr-ı müslimlerin askere alınması durumunda onlardan da subay istihdamı gerekeceğinden askeri sahada daha önce olmayan Avrupa müdahalesinin de gerçekleşeceğini belirtir ve endişesini dile getirir. Bunun yanı sıra ekonomik meselelerde gayr-ı müslimlerin askere alınması önündeki engellerden birisidir. Maaşlarının ödenmemesi ve yiyecek-içecek sıkıntısı yaşanması durumunda gayr-i müslim askerin bu duruma Müslüman asker gibi tahammül göstermeyeceğini ve yine yabancı devletlerin müdahale edeceği endişesi ortaya konmuştur. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s.113-115.

olan gayr-ı müslimlerin askerlik yapmamak⁶⁷⁸ şeklindeki fikirleri ve eylemlerine ise hiç değinilmemesi önemlidir. Aynı şekilde Osmanlı ordusu yöneticileri de Hristiyanların silahlandırılarak orduya alınması fikrine karşıydı.⁶⁷⁹ Bu durum güvensizlikten kaynaklanmaktadır. Tanzimat devrinin önemli fikir adamlarından Namık Kemal’de gayr-i müslimlere bağımsızlık faaliyetlerinden dolayı güvenilemeyeceğini ve bu yüzden askere alınmaması gerektiğini, güvenilir hale geldiklerinde askere alınabileceklerini ve askerlik görevinin Müslümanlara ait olduğunu ifade etmiştir. Mithat Paşa’nın Rus savaşında karışık bir tabur kurması şeklinde örneklerde vardır.⁶⁸⁰

Gayr-i müslimlerin askerlik yapmaması dışında daha öncede değindiğimiz gibi Müslüman tebaasında önemli bir kısmı II. Mahmud devrinde ve yine Islahat Fermanı’na kadar olan Tanzimat devrinde askerlik vazifesi yapmamaktaydı. Dolayısıyla Müslüman tebaa arasında da haklar ve vazifeler yönünden bir müsavat-eşitlik mevcut değildi. Bu dönemde askerlik hizmetini yapmayan Müslümanlardan asker alımı konusunda faaliyetlerin başladığı görülmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, gayr-i müslimlerden asker alınmamasının eksikliğini ve askerlik hizmetini genel olarak Türklerin yapmasının yarattığı sıkıntıları Rumeli ve Anadolu’da askerlik yapmayan (Bosna, Kozan, Gavurdağı, Akçadağ, Dersim) Müslümanların askere alınması ile giderileceğini ifade etmektedir.⁶⁸¹ Bu bölgelerde asker alımı için düşünülen çare bölge halkının kendi yaşadığı bölgede askerlik yapması Cevdet Paşa’nın deyimiyle “colonie militaire” usulüdür.⁶⁸² Colonie militaire usulü de mevcut eşitsizliği daha doğrusu Türklere yapılan eşitsizliği ortadan kaldırmamış, Müslüman tebaada kendi arasında haklar ve vazifeler itibariyle eşitliğe sahip olamamıştır. Osmanlı Devleti’nde zorunlu askerlik, tüm tebaadan asker alımı gibi içeriğe

⁶⁷⁸ Osmanlı Devleti’ni yönetenler Fransız devrimi ile başlayan ve halk egemenliği gibi demokratik bir ilkeye dayanan modern ulus gerçeğini kabullenmemiş ve ona karşı direnmişlerdir. Bu durumu korumada burjuvalaşmayan ve askerlik görevini ifa eden Müslüman tebaa ile bütünleşmeleri etkili olmuş ve askerlik görevini belli bir vergi karşılığında yapmayan gayrimüslim cemaatlerde bu duruma itiraz etmemiş kabullenmişlerdir. Bkz. Timur, “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”, s.46.

⁶⁷⁹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.218.

⁶⁸⁰ Taner Timur, “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”, s.46.

⁶⁸¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzat*, s.115.

⁶⁸² Osmanlı Devleti çıkardığı askerlik yasalarına rağmen asker alamadığı ve askerlikten muaf tuttuğu bazı bölgelerden asker almak adına colonie militaire denilen yeni bir usul geliştirmiştir. Buna göre tebaa kendi yaşadığı bölgelerde ve bazı imtiyazlar verilerek askere alınmaya çalışılmıştır. Bosna, Kozan ve Türkiye’nin doğusunda Müslüman tebaadan bu usulle asker alımı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Gerekçe olarak da genel olarak bu bölgelerin kendine has özellikleri gösterilmiştir ki bu özellikleri devlet otoritesinin tam tesis edilememesi ve bunun sonucu olarak vergi ve askerlik gibi hususlara karşı çıkarak isyan etmek gibi özellikler ön plana çıkmaktadır. Yine Cevdet Paşa askerlik yapmak istememenin temel sebebi olarak da Bosna örneğinde olduğu gibi memleketleri dışına çıkarmak isteğine bağlamaktadır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzat*, s.80; Colonie militaire usulü ilk kez Bosna ve Hersek’te uygulanmıştır. Eyaletin asayışı ve savunmasının ahalinin görevi olduğu belirtilerek 3 yıl ve ilk dönemlerde kendi subaylarının komutası altında olmak şeklinde askerlik usulü kabul edilerek uygulanmaya başlanmıştır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzat*, s.80-107.

sahip askerlikle alakalı kanunlar⁶⁸³ çıkarılmakla birlikte aynı zamanda imparatorluk geleneği, devletin zayıflığı, gayr-i müslimlerin askerlik yapmak istememesi, gayr-i müslimlere güvenmeme, Müslümanlardan gelen itirazlar gibi sebeplerle de tebaanın önemli bir kesimini askerlik hizmeti dışında tutan muafiyetler söz konusu olmuştur.⁶⁸⁴ Bu muafiyetlerinde gösterdiği gibi Osmanlı Devleti'nde askerlik hizmeti 1909 askerlik kanununa kadar gayr-i müslimlere uygulanmamış, Türkler dışındaki Müslüman tebaasında neredeyse tamamı askerlikten muaf olmuş, bunun dışında İstanbul gibi bir şehre uygulanan özel muafiyetle bir kısım Türklerde muaf olmuşlardır. Gönüllülük esasına göre İstanbul'dan gönüllü askerlik hizmeti yapanlarda bulunmaktaydı.⁶⁸⁵

İttihad-ı anasır fikrinin seslendirildiği bu dönemde birleştirici faaliyetler devlet tarafından ordu ve okul gibi kurumlarda gerçekleştirilebilirdi. Ordu ve okul ulus devletlerin kuruluşunda temel teşkil etmiş iki araçtı. Ancak Osmanlı Devleti 19.yüzyılda ordu ve okul sahasında faaliyette bulunmamış ve çağdaş ve hukuken eşit ve laik fikirli vatandaş bilinci yaratmamıştır.⁶⁸⁶ Gayr-i müslimlerde böyle bir birlikteliğe yanaşmamışlardır.

⁶⁸³ Bu kanunlar Tanzimat devriyle birlikte çıkarılmaya başlanmış ve Tanzimat döneminde de çıkarılmaya devam etmiştir. Gayr-i müslimlerden Ermenilerin askere alınması 1839'da gündeme getirilmiş ve ordunun yirmide biri olması istenmişse de gerçekleşmemiştir. 1869 ve 1870'de Harbiye Nazırlığı Ermeniler, Bulgarlar ve devlete sadık olduğu düşünülen Hristiyanlardan oluşan ve Boşnaklar, Hersekliiler ve Yunanlılardan asker alınmadığı ve yerine başkasını askere gönderme usulü getirilerek buradan sağlanacak gelirle bedel-i askeriden eksilecek gelir karşılanmaya çalışılmıştır. Bu tasarıya Ermeni cemaatleri karşı çıkarak reddetmiş ve tasarı uygulanmadan beklemeğe bırakılmıştır. Bkz. Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.27.

⁶⁸⁴ 1868'de hazırlanarak yürürlüğe giren asker alma yasası tüm Osmanlılar için askerlik hizmetini zorunlu ve 20 sene olarak tespit etmiştir. 6 yıl nizamiye, 6 yıl redif ve 8 yıl geri yedek celbi olarak askerlik hizmeti gerçekleştirilecektir. Askerlik hizmetinde kur'a usulü ve gönüllülük esası getirilmiştir. Bkz. Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.18; Osmanlı Devleti'nde askerlik hizmeti konusunda üç çeşit muafiyet mevcuttu. Bölgesel muafiyet türünde bazı vilayet ve bölgelerden asker alınmamıştır. Başkent İstanbul, Girit, İşkodra (Arnavutluk) vilayeti, Doğu Anadolu'daki kimi kazalar, Doğu vilayetlerinin Kürt nüfusu, Suriye, Irak ve Doğu Anadolu aşiretlerinin mensupları, 1864'e kadar Bosna vilayeti muafı. Hükümet askere almayı yaygınlaştırmak istediye örneğin Bosna gibi yerlerde isyanlarla karşılaştı. Aynı şekilde Suriye'de de asker alımına karşı isyanlar gerçekleştirildi. Bu bölgede 19.yüzyılın ikinci yarısında kısmi hâkimiyet tesisi ve 20.000 kişilik bir ordu kuruldu. Ancak isyanlar son bulmadı. 1886 askerlik yasasında da İstanbul'un muafiyeti korunmuş, İstanbul çevresindeki adalar, Girit, Sisam, Taşoz, İşkodra (Arnavutluk), Hicaz, Yemen, Trablus il merkezi, Basra'ya bağlı Ahsa ili ve Halep'in Zor ili ile Karadağ sınırında ve Bağdat çevresinde yaşayan bazı aşiretler yine muaf olmuştur. Muafiyet kişinin doğduğu yere göre düzenlenmiş ve kişi başka bir yerde ikamet etse de doğduğu yer muafsa kendisi de muaf sayılmıştır. Bunların dışında din görevlileri, öğretmenler, medrese hocaları, bazı öğrenciler, sultanın hizmetkârları, muhacirler için yerleşmelerinden sonra birkaç yıl askerlik yapmaması gibi birçok hal muafiyeti ve bedelli muafiyeti de vardı. Bkz. Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.36-39; ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri (1861-1876)*, s.181; Çöklü, *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Asker Alma (Ahz-ı Asker) Usûlleri*, s.19.

⁶⁸⁵ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.36; Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde askerlik hizmetini sadece gayr-i müslimler değil aynı zamanda Müslüman halkın büyük bir kısmı da yapmamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin birçok bölgede askerlik kanununu uygulayarak asker alımını gerçekleştirecek güce sahip olmamasından dolayı Irak ve Arabistan'da göçebe yaşayan Araplardan, Arnavutluktan ve Doğu Anadolu aşiretlerinden asker alınamamıştır. Bkz. Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası* (İstanbul: Orkun Yayınevi, 1983), s.32.

⁶⁸⁶ Timur, "Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", s.45.

1.7.6.4. Büyük Devletlerin ve Gayr-i Müslim Tebaanın Osmanlı Siyasi İktidarını Ele Geçirme Çabası

Avrupa devletleri ekonomik olarak iş birliği yaptıkları ve karşılıklı olarak büyük menfaatler kazandıkları gayr-i müslimlere, kapitülasyonlarla sağladıkları himaye ve koruma yanında siyasi olarak destek vererek Osmanlı Devleti'nin yönetimini ele geçirmeye çalışmışlardır. Gayr-i müslimler başta iktisadi alan olmak üzere birçok alanda müslümanlardan daha iyi durumdaydılar ve Islahat Fermanı'nın verdiği imtiyazlarla da İngiltere'nin istediği şekilde Osmanlı siyasi hayatında da hâkim olacak, devlet yönetimini ele geçireceklerdi.⁶⁸⁷ 19.yüzyılda ve 20.yüzyılın başlangıcında Rum tebaanın bir kısmı iktisaden güçlü ve hâkim oldukları Osmanlı düzeninin devamını ve bu sayede zaman içinde Osmanlı Devleti'ni Helenleştirebileceklerini düşünmüşlerdir. Bir kısmı ise Yunanistan'ın genişlemesini istemiş, diğer bir kısım ise Osmanlı Devleti'nin büyük devletler tarafından parçalanmasına karşı çıkmış, bu durumun Rum menfaatlerine, helenizme aykırı olduğunu ifade etmişler ve II. Meşrutiyet devrinde hedeflerine ulaşarak devlet yönetimini ele geçirebileceklerini düşünmüşlerdir.⁶⁸⁸

⁶⁸⁷ Avrupalı devletlerin gayr-i müslimleri himaye ve onlar lehine ıslahatlar yapılması yolundaki baskılarının sebebini İngiltere'nin İstanbul'da büyükelçilik görevinde bulunan Lord Ponsonby'nin 1854'te yayınladığı eser ortaya koymaktadır. Lord, devrimin sadece yönetimin örgütlenmesi anlamına gelmediğini, siyasi iktidarın Hristiyanlar lehine değişmesi gerektiğini belirtmiş ve şunları eklemiştir: *"İktidar Hristiyanlara verilirse, kendi güçlerini kullanarak kendi yetkilerini kurmada ve Müslümanların yetkisini bastırmada onlara kim engel olacak?...Türkiye bir çeşit papalıktır; padişah halifedir; yasalar Kur'ana ve onunla ilgili yorumlara dayanır; dolayısıyla halife, Kur'an ve ulemanın yetkileri bastırılır ve onların yerlerine yeni bir güç konulursa, Osmanlı İmparatorluğu yıkılacaktır ve yıkılmalıdır"*. Bkz. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.185.

⁶⁸⁸ "19.yüzyılın ortalarında Rum milleti içinde başta patrik olmak üzere fenerliler, yönetim yetkilileri, patrikhanenin sivil ögeleri, zengin tüccarlar ve kıdemli papazların liderliğindeki grup statükonun devamını istemiş ve bu sayede Rum eğitimi, yaşamı ve uygarlığının Osmanlı Devleti'nin varlığıyla korunacağını ifade ederek ekonomik yönden Osmanlı Devleti'nin bir Rum devleti olduğunu ve tüm ekonomik hayatın, kamu işlerinin Rumların hâkimiyetinde bulunduğu ve bu şekilde Osmanlı Devleti'nin helenleştirilmesinin zaman meselesi olduğu ifade edilerek Yunanistan'ın saldırgan politikaları eleştirilmiştir. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Rumların sadakatini ve Osmanlılık prensibini sarsmakla birlikte Osmanlı tebaası Rumlarla Yunanlılar 1908 II. Meşrutiyetinden özerklik, Girit'le Makedonya'nın Yunanistan'la birleşmesi gibi beklentiler içinde olmuşlardır. Yine Yunan krallığını Osmanlı aleyhine genişletmek isteyenler yanında Osmanlı sistemi içerisinde kalarak Osmanlı Devletini Hristiyanlaştırmak isteyenler mevcuttu. Onlara göre "Osmanlı Rumlar, daha önceleri padişah tarafından ele geçirilmiş bir halktı, ama devletin zayıflamaya başladığı o sırada, kendilerini Bizans'ın haklı varisleri olarak görüyorlardı. Bu inanç, Yunanistan devleti kurulduktan ve 19.yüzyıl gelişmelerinden sonra güçlenmişti. Böylece Osmanlı Rumları ikiye bölünmüşlerdi. Bir grup Atina'ya bir grupta şahlanmakta olan Bizans'a sadıktı. İlk Osmanlı, sonra da Türk dirilişi, bu denli Rum/Grek emellerine tehlike oluşturunuyordu ve ne pahasına olursa olsun, buna engel olunmalıydı. Bizansçı Rumlar, devleti korumak için Atina ile İstanbul arasında bir ittifak kurulmasını destekliyorlardı; aksi durumda Osmanlı Devleti güçlü devletler arasında bölüşülecek ve Helenizm onu büsbütün yitirmiş olacaktı. "Genç Türkler ihtilali bu gruba ümit vermişti, Çünkü Genç Türkler çok uluslu imparatorluğu modernize etmeyi denerlerse, Rum elit(öğeler) yeniden güçlenecek, devleti yönetecek ve eski Bizans İmparatorluğunun birçok özelliklerini (karakteristiklerini) geri getirecekti... Rumların/Gerklerin inacı şuydu: Liberal bir Türkiye'nin hudutları içinde Rum toplumu üstün bir mevkide bulunacak ve egemen olacaktı. Böylece 'megali idea' başka bir yoldan gerçekleşecekti. Ancak Genç Türkler Osmanlı Devletini yıkmak için değil kurtarmak için erke geçmişlerdi". Fakat, bazı Rumlar istediklerine ulaşamayacaklarını anlayınca Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını sağlamak için mücadeleyi örgütleyeceklerdi". Bkz. Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.312-313, 318-319.

İstanbul'da Hellen İmparatorluğu kurulması fikri 18.yüzyılda Fransızlar tarafından ortaya atılan ve Rumları etkileyen önemli bir fikirdi.⁶⁸⁹ İttihatçılar, Rumlar'ın Osmanlı Devleti'nin yıkılmasını ve topraklarının bir kısmının Yunanistan'ın eline geçmesini isteyenler ile Bizans'ı tekrar diriltmeye çalışanlar şeklinde iki fikre sahip olduklarının farkındadırlar ve Rum ve Ermeni önderlerle çatışma başlayacaktır. İttihatçıların amacı Osmanlı Devletinin egemenliğini yeniden kurmaktır.⁶⁹⁰

19. Yüzyılda Ahmet Cevdet Paşa'nın da 1856 tarihli Islahat Fermanı'nı değerlendirmesi sırasında ifade ettiği ve Müslümanların da endişeli olduğu konu olan Müslümanların hâkim millet olma vasfını daha doğrusu imparatorluğun yönetimini kaybetme endişesinin⁶⁹¹ ürünü olarak bu anlayışının değişmesini önlemeye, engellemeye yönelik bir politika olduğunu söylemek mümkündür. II. Meşrutiyet döneminde Türkçülük fikrinin gelişmesiyle birlikte Müslümanlık temelli hâkim millet anlayışı bu sefer Türklerin ve Müslümanların hâkim millet olması anlayışına dönüşecektir. Bu fikirler daha açık biçimde İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu, sözcüsü ve milletvekili Hüseyin Cahit Bey tarafından dile getirilmiş ve Türklerin ve Müslümanların hâkim millet olduğunu ve meşrutiyet düzeni içinde ve onun gereği olarak Mebusan Meclisinde çoğunluğun Türklerde ve Müslümanlarda olması gerektiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda müsavat, adalet ve hürriyet verilen gayr-i müslimlerin Osmanlılık namı altında zararlı faaliyetlerine izin verilmeyeceği, Müslümanlarla kardeş gibi geçinmek isteyen gayr-i müslimlerin Türklüğü yıkacak ve hükümeti Türk ve Müslim olmaktan çıkaracak faaliyetlerden uzak durmaları halinde endişe etmemeleri ifade edilerek: "...çünkü, ne denirse densin memlekette millet-i hâkime Türklerdir ve Türkler olacaktır"⁶⁹² şeklinde tespitler yapılarak hâkim millet anlayışının korunacağı ifade edilmiştir. Yine Ziya Gökalp'te 1913'te millet-i hâkime meselesine değinerek

⁶⁸⁹ Avrupa'da Türkler hakkında olumsuz fikirler yayan Fransızlar içinde yer alan François Volney, 18.yüzyılda yazdığı Türk-Rus Savaşı Üzerine adlı kitabında İstanbul'da bir Hellen İmparatorluğu kurulması fikrini ortaya atmıştır. Volney'e göre: "*Osmanlı Devleti'nin yerine böyle bir devletin kuruluşu ile bütün Asya'ya taze bir hayat, yeni bir canlanma gelecekti. "Boğaziçi barbarlarını", "sanat düşmanlarını", "o güzel Hellas'ın yıkıcılarını" artık Avrupa'dan söküp atma zamanı gelmiştir. Bu "cahil ve dejenere ulusa yardım değil, savaş layıktır". Aydınlanma döneminde ün alan bu kitapları, Fransızca bilen ya da Fransa'da okuyan Rum gençlerinin büyük ilgi ile okuduklarına şüphe yoktur*". Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.84-86.

⁶⁹⁰ Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.320.

⁶⁹¹ Cevdet Paşa, gayr-i müslimler lehine birçok ıslahat ve imtiyaz vaad eden Islahat Fermanı'nın ilan edildiği dönemdeki düşünceleri şu şekilde ifade etmektedir: "*Bu ferman hükmünce teba'a-i müslime ve gayr-i müslime kâffe-i hukukta müsavi olmak lazım geldi. Bu ise ehl-i islâma pek ziyade dokundu. Mukaddema musalâhaya esas ittihaz edilmiş olan mevadd-i erba'adan birisi hristiyanların imtiyazatı mes'elesi olup ancak istiklâl-i hükümete dokunulmamak şartı ile mukayyed idi. Şimdi ise imtiyaz bahsi geri kaldı. B'il-cümle hukuk-ı hükümette tebaa-i gayr-i müslime ehl-i islam ile müsavi add olunuverdi. Ehl-i islamdan birçoğu "Âbâ ve ecdadımızın kaniyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ip ettik. Millet-i islâmiyye millet-i hâkime iken böyle bir mukaddes haktan mahrum kaldı. Ehl-i islâma bu bir ağlayacak ve matem edecek günüdür*". Bkz. Cevdet Paşa, *Tezakir* 1-12, s.67-68.

⁶⁹² Hüseyin Cahit (Yalçın), "Millet-i Hâkime", *Tanin*, 7 Teşrin-i Sani (Kasım) 1908, Numero 97, s.1.

devleti Türklük şuuruna sahip olanların yönetmesini istemiştir.⁶⁹³ Yusuf Akçura'da müslim ve gayr-i müslimlerin bu karışma ve uyuşmasının Müslümanlar ve Türkler tarafından altıyüzyıllık hâkimiyetleri biteceğinden dolayı istenmediğini ifade etmektedir.⁶⁹⁴

Islahat Fermanı'nın ilanına ve Paris Andlaşmasında zikredilmesine yönelik Mustafa Reşit Paşa'nın eleştirileri ve Ahmed Cevdet Paşa'nın yine eleştirel değerlendirmeleri, Müslümanların millet-i hâkime durumunun ortadan kalkması endişesini dile getirmeleri⁶⁹⁵ Avrupa'nın gayr-i müslimler vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin iktidarını ele geçirmeye çalıştığını farkettilerini ancak bunu açıkça ifade edemediklerini göstermektedir. Aynı şekilde Reşit Paşa'nın Islahat Fermanı'na karşı çıkışının sebebi o dönemde siyasal hukuk kavramını benimsemeyen yönetici sınıfın çağdaş vatandaş statüsünü büyük devletlerin baskısıyla kabullendiğini göstermektedir. Aynı zamanda büyüyen gayr-i müslim burjuva karşısında milleti hâkime olarak kabul gören yönetici sınıfın feodal menfaatlerini korumayı amaçlamaktadır. Bu fikirler devrin diğer devlet adamları Âli ve Fuat Paşa'nda fikirleriyle örtüşüyordu. Reşid Paşa, Islahat Fermanı ile verilecek tam özgürlük ve tam eşitlik ile millet-i hakime'nin millet-i mahkûme karşısındaki haklarını ortadan kaldıracığını ve bu durumun devletin sonunu hazırlabileceğini belirtmiştir. Bu durum 19.yüzyılın ikinci yarısında bile devletin tebaasını-vatandaşının önemli bir kısmını mahkûm millet olarak görmeye devam etmeye çalıştığını gösterir. Bu durum dinci bir ayrımcılık, aşağılama değildir ve iktidarı, güçlenen gayr-i müslim burjuvazinin ele geçirmesi endişesinden kaynaklanmaktadır. Âli Paşa'da eğitim yönüyle daha ilerde olan gayr-imüslimlere verilecek tam eşitliğin Müslümanların sonunu getireceğini ifade etmiştir.⁶⁹⁶ Engelhardt'a göre vilayetlerle ilgili ilk yasa ile yönetimde Müslümanların üstünlüğünü sağlama ve reayaya yönetim aleyhine kullanacağı yetkileri vermeme kaygısı güden bir yasadır.⁶⁹⁷

1867'de Yeni Osmanlılar Cemiyeti kurucularından Mustafa Fazıl Paşa'da Avrupa'dan Sultan Abdulaziz'e gönderdiği ıslahat isteğini içeren mektupta: *"ahalinin Hıristiyan veya Müslüman olması da vaziyet üzerinde müessirdir. Hıristiyan tebe'anın hamisi olan devletler vardır. Fakat millet-i hâkime bundan mahrumdur. Avrupalılar, Türkiye'de yalnız Müslüman olmayan ahalinin zulüm çektiği, hakarete uğradığı sanılır. Müslümanların, muttasıf oldukları merdane sabr u intizar ile şimdiye kadar neler çektiğini bilmezler"*⁶⁹⁸ şeklindeki değerlendirmesiyle Hıristiyan milletlerin koruyucuları sayesinde Müslümanlardan daha iyi durumda olduklarını ifade etmektedir. 1876 Kanun-ı Esasisi'nin ilanından sonraki dönemde

⁶⁹³ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.322-323.

⁶⁹⁴ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.27-29.

⁶⁹⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s.67-68, 76-82, 85.

⁶⁹⁶ Timur, "Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", s.43-44.

⁶⁹⁷ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.208.

⁶⁹⁸ M. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyeti Üzerinde Araştırmalar I Yeni Osmanlılar*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1976, s.31.

Müslümanlar millet-i hâkime anlayışından vazgeçmemiştir. Bu dönemde gayr-i müslimlerde millet sisteminin kendilerine sağladığı ayrıcalıklardan vazgeçmek istememişlerdir. 93 Harbi ve Berlin Kongresi sonrasında millet-i hâkime anlayışını canlandırmak isteyenler bir yandan da kendilerini mağdur hissetmiş ve bu durum Müslüman-Türk toplumunda çelişkili bir durum yaratmıştır. Devleti taşıyan millet olarak iktidar kibri yanında ümitsizlik ve çaresizlikte Jön Türklerin Müslümanların oluşturduğu “biçare millet” ile dayanışmasını karakterize etmiştir.⁶⁹⁹ Müslümanlar tarafından hâkim millet anlayışının değişmesi ve ortadan kalkması, gayr-i müslimlerle siyasi olarak eşit hale gelmek gibi sonuçlara yol açacağı sebebiyle eleştiriler yapılmakla birlikte açık bir şekilde iktidarı kaybetme olarak değil iktidarı paylaşma olarak değerlendirilmiştir. Fakat Osmanlı ıslahatlarında her zaman temkimli hareket edildiğini de görmek mümkündür. Osmanlı Devleti daha öncede ifade ettiğimiz gibi birçok alanda gayr-i müslimlere yönelik olarak sınırlar, kotalar koymuş ve bu şekilde millet-i hakimenin iktidarını ve gücünü korumaya çalışmıştır. Ancak buradaki millet-i hâkime yönetici sınıfıdır. Müslüman tebanın hayatında olumlu gelişmeler kaydedilmemiş ve bilhassa siyasi ve iktisadi çöküşten başta Türkler olmak üzere Müslüman tebaa olumsuz etkilenmiştir. Bu mesele II. Meşrutiyet döneminin de en önemli meselesi olmuş ve milleti hâkime fikri etrafında Türklerin siyasi, iktisadi çöküşü sıklıkla vurgulanmıştır.

1.7.6.5. Osmanlı Devleti’nin Gayr-i Müslim Tebaasına Yönelik Kontenjan Uygulaması

Tanzimat Fermanı öncesi ve sonrasında Osmanlı Devleti fermanlarda ve birtakım sözlerle müsavattan bahsetmekle birlikte uygulamada yukarıda bahsedilen Müslümanların millet-i hâkime konumunu kaybetme endişesi sonucu birçok sahada gayr-i müslim tebaaya yönelik sınırlamalar, kotalar koymuştur. Bu sınırlamalar II. Meşrutiyet devrinde de devam etmiştir. Sınırlamalar ve kotaların varlığı dahi Osmanlı Devleti’nin eşit hak ve vazifelere sahip vatandaş o dönemdeki ifadeyle tebaa anlayışını benimsemediğini göstermektedir. Tanzimat’tan sonra 1840 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye’de eğitim alması kararlaştırılan gayr-i müslimlerin Müslümanlardan daha fazla ücret ödemesi ve Müslüman öğrencilere verilen maaşın gayr-i müslimlere verilmeyeceği gibi kararlar mektepte çoğunluğu kaybetmeme amacındaydı. “O dönemde gayr-i müslimler mektebe girme ve mektepte okuma yönüyle daha iyi eğitimliyidiler. Bu engellere rağmen gayr-i müslimler mektepte çoğunluğu oluşturmuşlardı”.⁷⁰⁰ Bunun yanı sıra kurulan eyalet meclislerinde gayr-i müslimlerde temsil edilmiş ancak hiçbir zaman çoğunluk olmalarına izin verilmemiş ve yine temsil ilkesi de cemaatlerin ayrılması ve cemaatlerin temsili

⁶⁹⁹ Yunus Emre Tekinsoy, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2015, s.63, dipnot 211.

⁷⁰⁰ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.346.

şekline sokularak bir Osmanlı kitlesinin temsili gerçekleşmemiştir.⁷⁰¹ Mektebi Tıbbiye örneğinde olduğu gibi gayr-i müslim cemaatler arasında bu okullara alınacak öğrenci sayısında yaşanan çatışmanın sonunda cemaatlere üçte bir oranında kontenjan verilmiştir. Üçte bir şeklindeki bu durum yaygınlık kazanmış ve Meclis-i Mebusan'ın açılışında da görüldüğü gibi azaların üçte biri gayr-i müslimlere ayrılmıştır. Bu oran gayr-i müslim bürokrasinin ürünüdür.⁷⁰² 1847'de Tıbbiye'de 300 civarı Müslüman öğrenciye karşılık 84 gayr-i müslim öğrencinin eğitim alması⁷⁰³ kontenjan uygulamasına örnek gösterilebilir. Islahat Fermanı öncesinde Osmanlı hükümetinin Avrupalı devletlere sunduğu ıslahat programında gayr-i müslimlerin ordu ve idarenin bütün şubelerine alınması ancak orduda miralay rütbesine, memuriyette ise birinci sınıfa kadar yükselebileceği ifade edilmiştir.⁷⁰⁴ Askerlik sahasında 1839'da Gayr-i müslim Ermenilerin askere alınması ve sayılarının ordunun yirmide biri olması istenmişse de asker alımı gerçekleşmemiştir.⁷⁰⁵ 12 Mayıs 1914'te zorunlu askerlik kanunu ile Enver Paşa "Gayr-i müslimlerin tıpkı Müslümanlar gibi askerlik yapmaları gerektiği görüşündeyim. Sayıları asla bir birliğin toplam mevcudunun yüzde onunu geçmeyecek şekilde kıtaya alınacaktır" demiştir.⁷⁰⁶ II. Meşrutiyet devrinde de iktidarı kaybetmemek için Mebusan Meclisinde çoğunluğun Türkler ve Müslümanlarda olması için çalışılması ve gayr-i müslimlere belli sayıda mebusluk verilmesi⁷⁰⁷ gibi uygulamalarda da görmek mümkündür.

1.7.6.6. Fransa'nın Osmanlı Tebaasına Yönelik Politikaları

Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü politikanın tez çalışmasında birçok yönüyle incelenmesi lüzumu ortaya çıkmıştır. Fransa'nın 18.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin müttefiki olduğu ve yine 19.yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin önemli müttefiki olarak Fransa'nın Osmanlı ulusu yaratma çabası içerisinde olarak Osmanlı Devletini de bu tür ıslahat ve faaliyetlere yönelttiği şeklinde değerlendirmeler mevcuttur.⁷⁰⁸ Ancak konu detaylı bir

⁷⁰¹ Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s.96.

⁷⁰² Ortaylı, "Osmanlı Kimliği", s.79.

⁷⁰³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.187.

⁷⁰⁴ Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", s.18.

⁷⁰⁵ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.27-31.

⁷⁰⁶ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.31-33.

⁷⁰⁷ 1908'de II. Meşrutiyetin ilk meclisinde meclisi oluşturan 275 mebusun 142'si Türk'tür. Türklerin dışında 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi, 3 Sırp ve 1 Ulah mebus mecliste yer almıştır. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s.219; Hüseyin Cahit (Yalçın), "Millet-i Hâkime", *Tanin*, 7 Teşrin-i Sani(Kasım) 1908, s.1.

⁷⁰⁸ Engelhardt'a göre Fransa, Islahat Fermanı sonrasında Osmanlı tebaası Müslüman ve Hristiyan arasında ayırım yapmamakta ve tüm tebaanın yönetim, hukuksal ve siyasal haklardan eşit yararlanmasını, milletlerin kaynaşmasını, ortaklığını istiyordu. Bkz. Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.220-223; Halil İnalcık'a göre eşitlik meselesinde dış baskı ve telkinlerin önemli payı vardır. "Osmanlılık siyasetinin oluşmasında ise Fransa etkili olmuştur ve hukuk müsavvâti sayesinde ittihad-ı anasırın oluşabileceğine inanmış ve böylece doğuda Rusya'ya karşı müttehid bir Osmanlı İmparatorluğu yaratmaya çalışmıştır". Bkz. İnalcık, "Tanzimat Nedir?", s.49-51; Yusuf Akçura'ya göre: "Osmanlı milleti fikri en fazla Ali ve Fuat Paşalar tarafından benimsenmiş ve kendilerine milliyet fikrinin yayıcısı Fransa

şekilde incelendiğinde Fransız siyasetinin de tıpkı Rusya ve İngiltere gibi Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgal ve kendi menfaatlerine uygun bir Osmanlı iç düzeni ve dış politikası yaratmak olduğu görülmektedir. Bu durum bilhassa 18.yüzyıl sonu ile 19. yüzyılın tamamında Fransa'nın temel politikası olmuştur.

Fransa, daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi III. Selim dönemiyle birlikte 18.yüzyılda alt yapısını kurduğu işgal faaliyetlerine başlamıştır. Fransız devriminden önce ve sonra Rum milliyetçiliğini geliştirerek ayaklanmaya teşvik etmiş, Mısır'ı işgal etmeye ve Mısır milliyetçiliğini geliştirmeye çalışmış, aynı zamanda Mekke Emiri, Suriye Valisi Ahmed Cezzar Paşa ile iletişime geçerek desteklerini almaya çalışmıştır. Yahudi devleti kurulması için Yahudilere destek sözü vermiş, yine Tepedelenli Ali Paşa'ya da yardım ederek Osmanlı Devleti'nden ayrılmasına katkıda bulunmaya çalışmıştır.⁷⁰⁹ Mısır'da Osmanlı-İngiliz ittifakı ile mağlup edilen Fransa ile ilişkiler 19. yüzyılın başında tekrar düzelmeye başlamışsa da bu yakınlaşmaya rağmen Fransa, 1820'li yıllarda başlayan Yunan isyanına siyasi ve askeri destek vererek Yunan bağımsızlığına katkıda bulunmuştur.⁷¹⁰ Fransa 1830'da Osmanlı toprağı olan Cezayir'i de işgal etmiştir.⁷¹¹ Fransa aynı dönemde Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın 1833 ve 1839'daki isyanlarına dolaylı destek vererek kendi nüfuzu altında bir Mısır yaratmaya çalışmıştır.⁷¹² Aynı şekilde Fransa, önceki bölümde ifade edildiği gibi Katolik tebaanın haklarını bahane ederek Kırım Savaşına sebebiyet veren Kudüs meselesine Rusya ile müdahil olarak meselenin büyümesi ve savaşla neticelenmesine de katkıda bulunmuş, bu politikası ile

imparatoru III. Napolyon destek vermiştir. Avrupa'daki bazı milletleşme hadiseleri de devlet adamlarının bu fikre olan itimatlarını artırmıştır". Bkz. Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, s.20; Tarık Zafer Tunaya'ya göre "Fransa eşitlik prensibinin birlik prensibi yaratarak Osmanlı'nın ıslah edilebileceğini ve kalkınabileceğini düşünmekle birlikte diğer devletler bu fikirde olmamışlardır". Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, s.33; Yine Fransa'nın Galatasaray Lisesi'nin açılmasını Osmanlı'da müslim gayr-i müslim tebaanın kaynaşıp bütünleşmesi uluslaşması amacıyla da istediği ifade edilmektedir. Bkz. Kodaman, Abdulhamid Devri Eğitim Sistemi, s.20-22; Taner Timur'a göre: "Burjuva devrimleri 19.yüzyılda ulus devletlerin kuruluşu ile görülmüştür. Osmanlı Devleti ise 19.yüzyılda ortaçağ imparatorluk düzenini devam ettiren, ulusal burjuvazisini geliştirmemiş bir yapı idi. Yine o dönemde ulusallıktan anlaşılan günümüzde anlaşılandan farklıydı. Osmanlı'da burjuvazi büyük oranda gayr-i müslim tebaa arasında gelişmiş, yönetici sınıf ise Müslümanlardan oluşmaktaydı ve böyle bir yapıda tebaanın ulusal bir niteliğe sahip olmasının önünde engeller vardı. İmparatorlukta birçok din, mezhep, etnisite ve dil cemaatleri vardı ve ulusal bilinçlenme ve sekülerleşme dini kurumları da etkisi altına alan gayr-i müslim burjuvada gelişti. Buna tepki olarak Osmanlı yönetici sınıfında Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensuplarıncı o dönemin şartlarına uygun türdeş bir ulus yaratma arayışı başladı ve ittihad-ı anasır, ittihad-ı akvam, imtizac-ı akvam gibi kavramlarla bu fikir ortaya kondu. Bu fikir Osmanlı da o dönem etkili olan Fransız imparatoru III. Napolyon tarafından benimsettirildi". Bkz. Timur, "Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", s.41.

⁷⁰⁹ Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.193vd; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.101vd; Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, s.19vd; Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, s.33, 71-75.

⁷¹⁰ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II 1808-1975*, s.58vd; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.118vd.

⁷¹¹ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.122-124.

⁷¹² Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.131-132.

Osmanlı Katolik tebaasının koruyucu ve kollayıcısı rolüne bürünerek bu topluluğu himaye hakkı elde ederek devletin hâkimiyetini ortadan kaldırmaya çalışmıştır.⁷¹³ Kırım Harbinde Osmanlı Devleti ile ittifak ederek Rusya'ya karşı savaşa dahil olan Fransa⁷¹⁴, Kırım Harbi sonrası gerçekleşen Paris Barış Konferansı ve antlaşması ile 1856 Islahat Fermanı'nın da mimarları arasında olmuştur. Bu dönemde Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler içinde görülmekle birlikte Fransız imparatoru III. Napolyon, Avusturya ile savaşırken nationalite=millet meselesini tekrar ortaya atarak milletlerin bağımsız olması gerektiğini ileri sürmüş ve devletlerin hükümlerlik anlayışını zedelemiştir. Bu durum Osmanlı devlet adamları tarafından eleştirilmiştir.⁷¹⁵ III. Napolyon, Fransız etkinliğini artırmak için Avrupa milliyetçilik hareketlerinin destekleyicisi olmuş, Eflak-Boğdan'ın birleşmesinin Rusya'ya karşı bu eyaletleri güçlü hale getireceğini ifade ederken aynı zamanda Romen milliyetçiliğini geliştirmeye çalışmıştır.⁷¹⁶ Fransa'nın bu politikası 1789 Fransız devrimi sonrasındaki rakiplerini mağlup etmek amaçlı siyasetinin devamı niteliğinde olup savaştığı ya da topraklarını ele geçirme niyetinde olduğu devletlerin tebaalarını ayaklandırmaya yöneliktir.⁷¹⁷ Fransa 1860 sonrası Osmanlı sınırları içinde isyan eden bazı Hristiyan gruplardan Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın tam bağımsız olması ve Girit'in Yunanistan'a ilhakını da istemiştir.⁷¹⁸ Paris Antlaşması sonrasında Fransa bir taraftan Rusya ile yakınlaşarak 1858'den itibaren milliyet esaslarına dayanan bir dış politikaya başlaması Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan halkını milli istiklallerini elde etmek için ayaklanmalara ve isyanlara başlamasına destek unsuru olmuştur. Ayaklanmalar ve isyanlar, imparatorluğun iç işlerinden sayılmakla beraber, Islahat Fermanı ile ilgili görülerek Paris Andlaşmasını imzalayan devletlerin müdahalesine yol açmıştır.⁷¹⁹ Devrin devlet adamlarından Âli Paşa, Paris antlaşmasının ilgili devletlere Osmanlı

⁷¹³ Keleş, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, s.32-50; ayrıca bkz. Baykal, "Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli", s.244 vd.

⁷¹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.222 vd.

⁷¹⁵ Ahmed Cevdet Paşa bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: "*Fransız imparatoru III. Napolyon, İtalya meselesinden dolayı Avusturya ile muharebe ettiği sırada bir "nationalité" = Kavmiyyet meselesi meydana koydu. Bu ise bunca yıllardan beri mer'i olan hukuk-ı hükümete dokundu... Şöyle ki; öteden beri isyana kıyam eden kavimler hakkında hükümetlerin kuvve-i cebriye i' maliyle asileri taht-ı itaate getürmeğe hakk u selahiyetleri olduğu halde, Napolyon, bu ka'ideyi hedm ile, "bir hükümetin kendüsünü istemeyen bir kavmi terk etmesi lâzım gelir" deyü dünyaya bir ka'ide çıkardı. "ve mademki Avusturya yedinde bulunan İtalyanlar anı istemiyorlar, o dahi anlardan keff-i yed eylemelidir" dedi ve bu Nationalité ka'idesini evvel be-evvel İngilterelü kabul u tasdik etmiş ise de Rusya ve Avusturya gibi bazı devletler anı kat'iiyen redd eyleyüp, bazıları dahi tereddüd ü hayrette kalmış idi". Ahmed Cevdet Paşa devamında Avusturya ve Rusya'nın, Fransa'nın nationalite fikrini kabul etmemekle birlikte Karadağ ve Bosna konusunda Fransa gibi Osmanlı Devleti'nin aleyhinde bulunarak buralarda devletin hâkimiyetinin azalmasını istediklerini belirtmektedir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.42-43.*

⁷¹⁶ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s. 181-182.

⁷¹⁷ J. Lee, *Avrupa Tarihinden Kesitler 1789-1980*, s.38-49; McKay ve M.Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, s.316; Akçuraoglu Yusuf, "Milliyet Fikri ve Millet Muharebeleri II", s.170; Armaoglu, *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.10.

⁷¹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, s.21-22.

⁷¹⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, s.38-39.

iç işlerine müdahale hakkı vermediğini ancak daha imzalar kurumadan özellikle Fransa devletinin iç işlerine karışmaya başladığını ve Osmanlı'daki milliyetçi girişimleri desteklediğini, İngiltere'nin bu duruma kayıtsız kaldığını, Rusya'nın ise Fransa'nın kendisine yakınlaşmasından da fırsat bularak Osmanlı üzerine genişleme siyasetini devam ettirerek daha cesur hareket ettiğini ifade etmektedir.⁷²⁰ Aynı dönemde Lübnan'da Maruniler ve Dürziler arasında yaşanan çatışmaya doğrudan askeri müdahalede bulunan ve şehri bombalayan Fransa 1861 Lübnan nizamnamesini de diğer devlet elçileri ile hazırlatarak Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiş ve bölgede Hristiyan vali yönetiminde bir idare kurulmasını temin etmiştir.⁷²¹ Fransa'nın 1867 tarihinde Osmanlı Devleti'ne Islahat Fermanı'nın uygulanmadığını gerekçe göstererek geniş çaplı bir ıslahat programı sunarak uygulamasını istediği de⁷²² görülmektedir. 1882'de Osmanlı toprağı Tunus'ta Fransa tarafından işgal edilmiştir.⁷²³ Dolayısıyla Fransa'nın politikaları Rusya ve İngiltere'nin politikalarından farklı değildir ve bu politikalar Osmanlı Devletinde ulus-millet yaratmak amaçlı değil aksine Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına yol açan politikalarlardır. Fransa bu politikalarını Osmanlı'nın dost ve müttefiki adı altında gerçekleştirmesi ise daha manidardır.

1.7.6.7. Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı İç İşlerine Müdahalesi Ve Özerklik-Muhtariyet Meselesinin Ortaya Çıkması

Rusya, İngiltere, Fransa gibi devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahaleleri, gayr-i müslim tebaa lehine ıslahat yapılması yolundaki baskıları ve Islahat Fermanı'nda görüldüğü gibi başarılı olmaları Osmanlı iç siyasetine, devlet tebaa münasebetlerine yön vermiştir. Islahat Fermanı sonrasında da fermanın hükümlerinin uygulanmadığı gerekçesiyle sürekli müdahale etmişlerdir. Bu dönemde Fransa'nın Osmanlı uluslaşmasını da istediği yolundaki fikirlerin gerçeği yansıtmadığını daha önce ifade etmiştik. İngiltere'de bu dönemde

⁷²⁰ *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadriazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Engin Deniz Akarlı(hzl.), (İstanbul; Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978), s.9-11.

⁷²¹ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.191-193.

⁷²² Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden taleplerini içeren notada: "Hristiyanların devletin çeşitli memurluklarına resmen katılmaları, eğitim sisteminin geliştirilmesi, yargılamaların açıklığı ilkesinin belirgin şekilde uygulanması, Hristiyanların mahkemelerde tanıklığının kabul edilmesi, ticaret yasalarının tamamlanması, ticaret mahkemelerinin kurulmasında ıslahat, zabitanın ve ceza sisteminin yeniden gözden geçirilmesi, yabancıların mülkiyet haklarından serbestçe yararlanması, vakıf mallarının yönetiminde reform, gayrimenkullerin devri işlemlerine getirilecek yenilikler, gayrimenkul karşılığında uzun vadeli ödünç para verecek kurumlar kurmak, dolaylı vergileri tekele alma ve iltizam usulünü kaldırmakla vergilerin doğrudan alımı, iç gümrüklerin ve tüketim vergilerinin kaldırılması, geniş çapta bayındırlık çalışmaları, maden ve ormanların işletilmesi, büyük şehirlerde belediye dairelerinin kurulması, yıllık genel bir bütçe, her nezarat için özel bütçelerin yapılması, eğitim alanında Hristiyanlarında kabul edileceği ortaöğretim kurumlarının kurulması, ilköğretimde görev alacak öğretmenlerin yetiştirilmesi, fen, tarih, siyasal bilgiler ve hukuk öğrenimini sağlayacak bir üniversitenin, bunun yanında çeşitli mesleklere hazırlayıcı yüksekokulların ve halk kitaplıklarının kurulmasının gerekliliği öngörüliyordu". Bkz. Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.253.

⁷²³ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.240-244.

daha çok ticari faaliyetlerle ilgilenerek Fransa ve Rusya'ya karşı kayıtsız kalmış, Fransız ve Rus yakınlaşması gerçekleşmiş ve Rusya bunu fırsata çevirerek genişleme siyasetine devam etmiştir.

Rusya'nın, 1862'deki Balkan politikasının ana fikri "ya otonomi ya anatomi"dir. Bu politikanın hedefi Hristiyanlarla meskun vilayetlerin muhtariyet kazanması bu gerçekleşmezse Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasıdır. Rusya, Bosna Hersek'i, Arnavutluk'u, Bulgaristan'ı, Epir ve Teselya'yı muhtar hale getirmek istemiştir. Rusların fikri daha önce Lübnan ve Girit'e muhtariyet verildiği, Eflak ve Boğdan ile Sırbistan'ın da muhtariyetlerinin genişletildiği için adı geçen yerlere de muhtariyet verilmesidir. Rusya'ya göre bu gerçekleşmezse tezat ve zaaf ortaya çıkmaktadır.⁷²⁴ 1867'de Rusya'ya göre Avrupa devletlerinin istediği eşitlikçi merkeziyetçiliği gurur ve inançlarında incinen müslümanların yanında eski rejimin milliyet ve kişiliklerini koruduğu ve yine yeni kurumların yüzyıllardır korunan dinsel düzenlemeleri tehlikeye atacağından korkan Hristiyanlardan gelen tepkiler olacaktır. Rusya Osmanlı'da âdem-i merkeziyetçilik yönetimi istemiştir.⁷²⁵ Rusya 1856'da Paris Antlaşması imzalanmadan önce Osmanlı milletlerinin birleşmesi fikrine milletlerin birleşmeye hazır ve istekli olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Rusya 1867'de de doğu sorununun çözümünün Hristiyanların çıkarlarını Müslümanların çıkarlarından ayırarak ve milletlerin ve dinsel cemaatlerin birbirine paralel şekilde ilerlemesini Avrupa dengesinin gerekleriyle uzlaşmakta görmüştür. Yine Rusya'ya göre Türkler Türk kaldıkça, yani Hristiyanlarla aralarında kesin sınırlar çizen şer'i hükümlerden vazgeçemedikleri takdirde bu durum devam edecekti. Yasa karşısında eşitlik Türkiye'de hayali bir istek olarak kalacaktır. Bunun sebebi de Osmanlı milletleri arasında ilke birliği olmamasıydı ve bunun olmaması da görev birliğinin olmamasını sağlamıştır.⁷²⁶ Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda gayr-i müslim tebasına yönelik siyasetini genel olarak İngiltere, Fransa ve Rusya şekillendirmekte ve bu devletler birçok konuda ortak fikre sahip olarak Osmanlı çöküşünde ve bu çöküş içerisinde gayr-i müslim tebaanın bir takım imtiyazlar, muhtariyetler ve bağımsızlık kazanmasına sebep olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin uygulamaları yukarıda

⁷²⁴Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, s.76; Engelhardth, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.228-230.

⁷²⁵ Engelhardth, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.228-230.

⁷²⁶Engelhardth, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.220-223; Osmanlı elçileri büyük devletlerin reformlar konusunda özel bir meclis durumuna geçmeye çalıştıklarını ve Osmanlı toplumsal düzenini bilmediklerini ifade etmişlerdir. Yine Avrupa devletlerinin aralarında görüş birliği bulunmadığını ve kendilerinin Müslüman ve Hristiyanlardan karma askeri birlikler kurmaya ve Hristiyanlara yönelik olabilecek baskılara karşı sert önlemler almaya hazır olduklarını belirterek Fransa'nın bu fikri desteklediğini, İngiltere'nin ayrı birlikler kurulmasını istediğini, Rusya'nın ise Müslüman Hristiyan eşitliğinin asla kurulamayacağını gerekçe göstererek Hristiyanların askere alınmasına karşı çıktığını ifade etmişlerdir. Elçiler, Osmanlı'nın kendi iç işlerinde serbest bırakılmadığından şikayetçi olmuşlar ve ulemanın ıslahat tasarılarından rahatsız olduğunu ve onlara tasarıları kabul ettirmenin yolunun yabancı baskısı altında gerçekleşmemesi olduğunu belirtmişlerdir. Bkz. Engelhardth, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.200.

bahsettiğimiz Rus tezlerinin uygulamaya geçmiş hali olarak değerlendirilebilir. 19. yüzyılda Osmanlı tebaası muhtariyet kazanma, bağımsız olma yarışına girmiş gibidir. Bu aşamada her zaman Rusya ve Avrupa devletlerinin desteğini temin etmişlerdir.

1.7.6.8. Osmanlı Müslim ve Gayr-i Müslim Tebaasının Özerklik-Muhtariyet-Bağımsızlık Kazanmasının Sonuçları

Osmanlı tebaasının özerklik- muhtariyet kazanması 19.yüzyılın ilk yarısında tebaanın devlete karşı bağımsız olmak için isyan etmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, Mısır valisinin isyanı hariç birçok kez görüldüğü gibi kendi gücü ile isyanları bastırmakla birlikte İngiltere, Rusya ve Fransa gibi devletlerin müdahaleleri neticesinde tebaasının üzerindeki hâkimiyetini büyük oranda kaybetmesine sebep olan özerklik- muhtariyet yönetimini kabul etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut devrinde (1808-1839) Osmanlı- Rus savaşı sonrasında Rusya baskısıyla Sırbistan 1812'de⁷²⁷ özerklik elde etmiş, Yunanistan'da ise gerçekleşen isyana Rusya, İngiltere ve Fransa askeri ve siyasi destek vermiş, Osmanlı-Rus savaşı sonrasında yine Rusya baskısıyla Yunanistan bağımsız olmuştur. Sisam adası da 1832'de özerkliğini kazanmıştır.⁷²⁸ Mısır valisi Mehmet Ali Paşa 1833'de Osmanlı ordularını mağlup ederek Mısır, Girid valiliği yanında Şam valiliğini, oğlu İbrahim Paşa'da Cidde valiliğinin yanına Adana valiliğini elde etmiştir.⁷²⁹ 1839'da tekrar Osmanlı Devleti ile savaşan Mısır valisi yine Osmanlı Devletini mağlup etmiş ancak Avrupa devletlerinin araya girmesi ve bilhassa İngiltere'nin Osmanlı'ya askeri destek vermesi neticesinde 1840'da mağlup edilmekle birlikte Suriye valiliğini kaybeden Mısır vilayetini yönetme ve yönetimini evladlarına devretme hakkını kazanmıştır. Bu şekilde yönetimin hanedanında kalmasını kabul ettirerek Mısır'ın gerçek hâkimi olmayı sürdürmüştür.⁷³⁰ 19.yüzyılda Mısır dışında Afrika'nın kuzeyindeki Osmanlı topraklarında da zayıf bir hâkimiyet mevcuttu ve gerçek iktidar dayı ünvanlı yerel güçlerdeydi ve Osmanlı hâkimiyeti sembolik hale gelmişti. Bu bölge Trablusgarp dışında Fransa tarafından işgal edilmiştir.⁷³¹ Eflak-Boğdan yani bugünkü Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın özerkliği 1856 Paris Antlaşması ile teyid edilmiş⁷³², Eflak ve Boğdan 1858'de birleşerek Romanya

⁷²⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.100.

⁷²⁸ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.58-61; İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid Döneminde Anayasal Rejim Sorunu", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I* (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2004), s.204-205.

⁷²⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.135-136.

⁷³⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.199-202.

⁷³¹ Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.122-124.

⁷³² T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, s.106-107

adını almıştır.⁷³³ Girit vilayetinde isyanlar ve dış baskı sonucu ıslahat yapılarak valilik Hristiyanlara verilmiş⁷³⁴, Hicaz bölgesinde devlet hâkimiyet kurmaya çalışmışsa da yine imtiyazlı ve devletin kontrolü dışında Mekke Emirleri tarafından yönetilmeye devam etmiş, Basra ve güneyinde devlet hâkimiyeti ortadan kalkmıştır.⁷³⁵ Lübnan'da Marunîler ve Dürziler arasında yaşanan çatışmaya Fransa müdahale etmiş 1861 Lübnan nizamnamesi hazırlatılarak bölgenin Hristiyan vali yönetiminde idare edilmesi sağlanmıştır.⁷³⁶ Sırbistan, Karadağ, Eflak-Boğdan, Girit gibi yerlerde 1860'tan sonraki dönemde isyanlar gerçekleşmiş ve bu isyanlara sürekli biçimde Avrupa devletleri ve Rusya müdahale etmişler, muhtariyetlerin devamı ve yeni imtiyazlar kazanmalarına sebep olmuşlardır. Bulgaristan ve Bosna Hersek'te de isyanlar gerçekleşmiştir.⁷³⁷ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlı Devleti'nin mağlup olmasıyla birlikte imzalanan 1878 Berlin Antlaşmasıyla Bulgaristan üçe bölünmüş özerk Bulgaristan kurulmuş, Doğu Rumeli vilayeti tesis edilmiş, doğrudan devlete bağlı olmakla birlikte özel yönetim kurulması kararlaştırılmıştır. Makedonya bölgesinde ise reformlar yapılmak şartı ile Osmanlı yönetimi devam etmiştir. Müslüman nüfusun yoğun yaşadığı Doğu Rumeli'ye beş yıl süreyle Hristiyan vali atanması kararlaştırılmıştır. Eflak ve Boğdan Prensliği Romanya adıyla, Sırbistan ve Karadağ'da aynı şekilde bağımsızlığa ulaşmıştır. Avusturya, Bosna Hersek'i işgal etmiş süresi belirsiz geçici işgal denebilecek ancak geçici olmayan bir Avusturya hâkimiyeti kurulmuş, Doğu Rumeli ve Makedonya'da hâkimiyet azalmış, Kars-Ardahan ve Batum Ruslara verilmiştir.⁷³⁸ Berlin Antlaşması Doğu Rumeli'de büyük devletlerin kontrolünde bir yönetim

⁷³³ Sander, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü*, s. 152; ayrıca bkz. Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.181-182.

⁷³⁴ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.232-234.

⁷³⁵ Hicaz'da Mekke emirleri sıklıkla Osmanlı Devleti'ne isyan etmiş ve hatta II. Abdülhamit devrinde İngiltere ile iş birliği yaparak bölgeye hâkim olmaya çalışmışlarsa da devlet bölgede tam bir hâkimiyet kurmamış ve aynı kişileri tekrar emir olarak atamaya devam etmiştir. Yine Basra'nın güneyi yani bugünkü Kuveyt ve çevresi de özellikle İngiltere etkisine girerek ve ticarete gelişerek Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış ve bu bölgede de şekli bir hâkimiyet görülmüştür. Bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti 1856-1908* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1992), s.259-289.

⁷³⁶ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.191-193.

⁷³⁷ Osmanlı Devleti 1860'dan sonra Balkan tebaasının gerçekleştirdiği isyanları bastırmakla birlikte Rusya ve Avrupa devletlerinin baskı ve müdahalesi neticesinde hem bu devletleri hem de Hristiyan tebaasını memnun etmek için isyanların gerçekleştiği bölgelere muhtariyet ve özerklik verme yoluna gitmiştir. Bu dönemde Sırp isyanı, Belgrad, Eflak-Boğdan olayları, Girit isyanı gibi hadiseler gerçekleşmiştir. Bu isyan ve müdahale neticesinde Karadağın, Sırbistan'ın imtiyazları artarak devam etmiş, Eflak ve Boğdan'ın muhtariyeti ile birlikte Romanya devletinin kuruluşuna giden süreç hızlanmış, Girit'de isyan neticesinde bazı imtiyazlar yanında muhtarlık ile idaresinin sağlanması, Mısır'da aynı şekilde muhtariyet haklarının genişletilerek Mısır yönetiminde büyük oranda bağımsızlığa doğru giden yola girdiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra Hersek'te ve Bulgaristan'da yaşanan isyanlara da yine Avrupa devletleri müdahale etmiştir. Bulgar milli kilisenin kurulması da Bulgar milliyetçiliğinin büyümesine katkıda bulunmuştur. Balkan eyaletlerindeki isyanların sonucunda muhtariyet ve özerklik kazanma hadisesi Bosna ve Hersek'in Hristiyan halkına örnek olmuş ve 1875'de Hersek isyanı başlamıştır. Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, s.1-100.

⁷³⁸ Bu bölgeler Ayestefanos Antlaşması ve ardından gerçekleşen Berlin Kongresi sonucu Osmanlı hâkimiyetinden çıkmışlardır. Bkz. Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarihi Metinleri I, Ayastafanos*

getirmiş, Osmanlı hükümeti Ermenilerin oturdukları bölgelerde reform yapmayı ve imparatorlukta tam bir sivil ve dini özgürlüğü taahhüt etmiştir.⁷³⁹ Aynı şekilde Rusya'ya karşı yardım karşılığında Kıbrıs İngiltere tarafından 1882'de işgal edilmiş ve Tunus'ta 1881'de Fransa tarafından işgal edilmiştir.⁷⁴⁰ İlber Ortaylı bu durumu “19.yüzyılda Osmanlı siyasi coğrafyasında özerk bölgeler ortaya çıktı” şeklinde tanımlamaktadır. Bu özerk bölgeler ise Bulgaristan prensliği, Doğu Rumeli vilayeti (1878 Berlin Antlaşması sonrası), Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı (1861), Sisam emareti ve Girit vilayetidir. Bu yerler iç işlerinde yarı veya tam bağımsız bölgeler olarak Osmanlı genel yönetimine dahil değillerdir ancak organik bağları ve vasallık ilişkilerinin devam etmiştir.⁷⁴¹ Bununla birlikte imparatorluk geleneğinde de Eflak-Boğdan, Erdel, Hicaz, Kırım, Ragusa ve Sakız gibi imtiyazlı eyaletler vardı.⁷⁴² Halil İnalcık, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“19.yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Devleti iktisadi ve siyasi birliğini kaybederek parçalanmaya başlamıştır. Balkanlarda beş milyon civarında nüfus muhtar idare altında gerçekte imparatorluktan ayrılmış ve imparatorluğun gerçek sınırları Niş-Vidin hattı ile Tuna nehri ile sınırlıydı. Güneyde ise Osmanlı hâkimiyeti Anadolu'nun sınırlarını pek geçmiyordu. Afrika topraklarında muhtar idareler hâkimdi. Aynı zamanda Suriye ve Irak gibi yerlerde de aşiretler ve yerli ayan merkezi otoriteyi tanımayarak vergi vermek taraftarı değildi. İmparatorluğun geriye kalan kısmında ise ahali özellikle Hristiyan reaya hoşnutsuzdu ve zorla kontrol altında tutuluyordu. Bunların yanı sıra Anadolu ve Rumeli'de Türkmen, Kürt, Arap, Arnavut gibi göçebe ve yarı göçebe unsurlar devlet otoritesini tanımadıkları gibi asayiş de bozmaktaydılar”.⁷⁴³

1.7.6.9. İmparatorluk Geleneği, Özerklik-Muhtariyet ve İttihad-ı Anasır

Osmanlıcılık denilen politikayı bir Osmanlı milleti yaratma çabası olmak yerine özellikle I. Meşrutiyet döneminde daha net bir biçimde ifade edilen ittihad-ı anasır, ittihad-i Osmani yani unsurların birlikteliği şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu tanım yaşanan tarihe de uygun olacaktır. Osmanlı döneminde kullanılan kavram ittihad-ı anasır, ittihad-ı Osmani, “bila tefrik-i cins ü mezhep” veya “imtizac-ı akvam'dır. Tanzimat dönemi ve sonrası uygulamalara bakıldığında daha öncede ifade ettiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin tebaasını tanımlama şekli ve tebaası ile münasebetleri pek fazla değişmemiştir. Millet sistemi devam etmiştir. Tebaa yine kendi din ve mezhebine göre tanımlanmış, ona uygun yönetilmiş, eski imtiyazlarını devam ettirmiş, yeni imtiyazlar kazanmış, devlet laikleşmemiştir. Bunun yanı sıra devlet gayr-i müslim tebaasını hem dini hem de siyasi-etnik bir unsur olarak yani çağdaş manada millet olarakta

Mukaddemat-ı Sulhiyesi, s.387-400; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.235-240.

⁷³⁹ Ayestefanos antlaşması ve ardından gerçekleşen Berlin Kongresi hakkında bkz. Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarihi Metinleri I*, *Ayastafanos Mukaddemat-ı Sulhiyesi*, s.387-400; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.235-240.

⁷⁴⁰ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.240-244.

⁷⁴¹ Ortaylı, “II. Abdülhamid Döneminde Anayasal Rejim Sorunu”, s.203.

⁷⁴² Halaçoğlu, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, s.87-88.

⁷⁴³ İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.1.

tanımıştır. Millet sistemi de gelişerek devam etmiştir. Tanzimat sonrası dönemde her ne kadar birçok siyasi metinde ve devlet adamlarının sözlerinde müsavattan bahsedilmekle birlikte devrin Osmanlılık anlayışı ulus inşa etmekten ziyade gayr-i müslim tebaanın vazife almadan yeni imtiyazlar elde ettiği bir anlayıştır.

Bu konuda Tarık Zafer Tunaya'nın tespitleri oldukça önemli ve konuyu açıklar mahiyettedir. Tunaya'ya göre:

“Osmanlı milleti yoktur ve anayasa yapıldığı zaman milletler zaten mevcuttu. Rumeli bölgesinin millet haline getirilmesi imkânsızdır. Yine Bulgarlar, Sırlar, Yunanlılar, Romanyalılar'ın Araplarla kaynaşması ve millet olmaları mümkün değildi ve bu yapı millet olarak adlandırılamaz. Bu durum, İttihat Terakki'nin Hariciye Nazırı Halil Menteşe Bey tarafından 'toprak kardeşliği' olarak tanımlanarak millet denmemiştir. O dönemde İttihad-ı Anasır denmiş ve millileşme olmayıp etnik unsurların birleşmesidir. Aynı ülkede yaşamakla birlikte milliyet sınırları belirlenmiş topluluklar olarak bir Fransız tarafından romantik milletler olarak adlandırılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu toplulukların hayatına karışmadığı için kültürlerini geliştirdikleri için kendi milliyetlerinin bilincinde olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki milletlerle sınırlı bir ilişki kurmuş ve bu duruma hâkimiyet-i siyasiye denmiştir. Bunun sonucu olarak nerdeyse bağımsız devlet muamelesi gördüklerinden Osmanlı hâkimiyeti şekilden ibaret kalmıştır. Bu guruplar Osmanlı İmparatorluğu ile bütünleşmeye gitmemiş ve yavaş yavaş tam ve bağımsız devletler olmaya başlamışlardır. Osmanlı tabiri olan ittihad-ı anasır millilik taşımamakta ve eğer bugün milletler tabiri kullanılıyorsa bu sosyolojik açıdan verilen anlamdan başka bir anlamdır. Mesela İngiltere müşterek milletleri gibi. Ama milletler var, millet yok. İngiliz millet var; ama Commonwealth bir millet değil”.⁷⁴⁴

Osmanlı imparatorluğu federatif yapıya sahip olmuş, bunun sonucu olarak devletin amacı İslâmi olmaya ek olarak unsurlarının birlik ve ahenk içinde yaşamasını sağlamak olmuştur. Bu duruma da ittihad-ı anasır yani unsurların birlikteliği adı verilmiş, çokluğun çeşitliliğin birliğini ifade etmiştir. Din bağı yanında ülke bağı ve bu yoldan vatan, millet ve nihayet Osmanlı Devleti'nin çeşitli unsurlardan meydana gelmiş halk unsurunu ifade eden ümmet terimleri ortaya çıkmıştır. Bu terimler genç Osmanlılar tarafından işlenmiştir. Eşitlik prensibi bir Osmanlı Müşterek Milletleri Camiasının araştırılmasına yol açmıştır.⁷⁴⁵ Dolayısıyla ittihad-ı Osmani, ittihad-ı anasır milletleşme amacı taşımamaktadır. Gayr-i müslim cemaatleri çağdaş manada millet-ulus olarak kabul eden yukarıda da ifade edildiği gibi bu milletlerin birlikteliğini korumayı amaçlayan imparatorluk geleneğini devam ettirmeyi amaçlayan bir politikadır. İlber Ortaylı'nın da belirttiği Osmanlı Devleti yıkılışına kadar imparatorluk geleneğini devam ettirmeye çalışan son imparatorluktur.⁷⁴⁶ İlerideki bölümlerde göreceğimiz gibi bu durum II. Meşrutiyet devrinde de devam etmiştir. Osmanlı Devleti, eski tip imparatorluk olma vasfını, çağdaş ulus devletlerin kurulduğu ve sanayi devrimini gerçekleştiren ülkelerin sömürge imparatorluğu kurduğu zamanda devam ettirmiş ve çeşitli halkları bir araya getiren

⁷⁴⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler I (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Mesrutiyet Dönemi* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), s.35-36.

⁷⁴⁵ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.31.

⁷⁴⁶ Ortaylı, *Son İmparatorluk Osmanlı*, s.47-48.

modernizm öncesi imparatorluk örneği olmuştur. Bu durum ulusal pazar gerçekleşen sanayi devrimi için uygun bir zemin olamamıştır.⁷⁴⁷

Tanzimat Fermanı'nda eşitlik meselesi tabîi hukuk anlayışı yerine Osmanlılık açısından ele alındığından Tanzimatın ikici ve telifçi anlayışı devletin amacını ikileştirmiştir. Birçok dine mensup Osmanlılar arasında eşitlik prensibinin tesisi yoluna gidilmiştir. O dönemin sevilen toprak kardeşliği prensibi temel siyaset kaidesi yapılmaya çalışılmıştır. Herkesin bir peder olan padişahın evlatları olduğu ifade edilmiştir. Bu şekilde İslâmcı bir imparatorluk anlayışı devam ederken aynı zamanda kozmopolit bir camia telakkisi ortaya çıkmıştır ve çeşitli camianın birleştirici unsuru ise Osmanlılık olmuştur. İslâmlık yanında Osmanlılık yer almıştır. Bundan dolayı da devletin amacı müesseselerinde olduğu gibi ikileşmiştir. Bundan böyle devletin etik'i (devletin dayandığı manevi temeller) bu iki amaca dayanacak, sosyal ve siyasi değer hükümleri bu iki amaca göre verilecektir. Her ne iyidir o İslâmidir ve Osmanlıdır. İki amaç arasında tezatların bulunduğu, birbirlerini inkâr ettikleri durumlar da bulunmakla birlikte bu durum zararlı görülmemiştir. Çünkü Tanzimatta birbirini inkâr eden fikir ve müesseseler arasında bir bocalamadır.⁷⁴⁸ Tanzimat devrinde siyasi metinlerde ve devlet adamlarının sözlerinde sürekli müsavattan bahsedilmesi ancak müsavatın gerçekleşmemesi bocalamanın örneklerindendir ve bu şekilde yukarıda bahsedilen ikili siyasetin ortaya çıkmasının sebeplerindendir. Bu ikili amaç ve siyasete İttihat ve Terakki Cemiyetin kurulmasıyla birlikte üçüncü bir amaç olan Türklükte eklenmiştir.

1.7.6.10. Osmanlı Tabiiyyet Kanunu ve Uluslaşma Açısından Değerlendirilmesi

1869 tarihli Osmanlı Tabiiyyet Kanunu⁷⁴⁹ bazı yazarlar tarafından Osmanlı Devleti'nin uluslaşma siyasetinin bir aracı olarak tanımlanmıştır. Tabiiyyet Kanunu'nun hazırlanma

⁷⁴⁷ Timur, "Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", s.45.

⁷⁴⁸ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.30-31.

⁷⁴⁹ "Tabiiyyet-i Osmaniye Kanunu 1. Madde: Valideyni Osmanlı tebaasından olan şahıs devletin tebaasından sayılmıştır. 2. Madde: Valideyni ecnebi olduğu halde 3 sene Osmanlı topraklarında ikamet edenler Osmanlı tebaası olmak için başvurabilirler. 3. Madde: Bir ecnebi ise 5 sene ikamet etmek şartıyla Osmanlı tebaalığına kabul edilir. 4. Madde: Geçmiş dönemde bu şartları yerine getiren ecnebilerinde tebaalığa geçişinin mümkün olduğu ifade edilmiştir. 5. Madde: Devletten izin alarak ecnebi devletlerin tabiiyyetine girenlere ecnebilere uygulanan kurallar uygulanır, ancak izin almaksızın ecnebi devletlerin tabiiyyetine girmişse hakkında Osmanlı tebaasına uygulanan hükümler uygulanır ve devletin izni olmaksızın tabiiyyet değiştirmek yasaklanmıştır. 6. Madde: Devletin izni olmaksızın yabancı ülkelere giden bu ülkelerin tabiiyyetine giren, asker olarak hizmet edenlerin tabiiyyetten çıkarılacakları ve ülkeye girişlerine izin verilmeyeceği belirtilmiştir. 7. Madde: Devletin tebaası iken ecnebi ile evlenen kadın kocasının vefatından sonra üç sene zarfında başvurması şartıyla tebaalığa tekrar kabul edilir. 8. Madde: Devletin tabiiyyetinden çıkmış ya da çıkarılmış olanların çocukları devletin tebaası olarak devam eder, devletin tebaalığına geçmiş ecnebilerin çocukları ise tebaa olarak kabul edilmezler. 9. Madde: Osmanlı memalikinde ikamet eden her bir şahıs tebaa olarak kabul edilmiş ve eğer ecnebi tabiiyyetinde ise ispat etmesi şart koşulmuştur". Bkz. Güzel Mumyılmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık*, s.339-340; Bu maddelere aynı yıl üç madde daha eklenmiştir. Bu maddelerin ilkinde yabancı uyruğuna ya da sahip olduğunu iddia eden Osmanlı uyruklarının durumlarını araştırmak üzere komisyon kurulması, diğer iki madde de Osmanlı uyrukları ve yabancı uyruklular için sıkı pasaport kontrolünü getirmektedir. Bkz. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*

sebeplerinin incelenmesi Osmanlı Devleti'nin uluslaştırma siyasetinin olup olmadığını ortaya koyacaktır.

Kemal H. Karpat'a göre müslüman olmayan tebaanın konsolosluklar yardımıyla yabancı ülkelerin vatandaşlığına geçmelerini önlemek amacıyla çıkarılan Tabiiyet Yasası ile millet mensubu olmaya hak kazanmış herkes için bazı haklar ve yükümlülükler getirilmiştir. Osmanlı vatandaşlığı laik kimlik konusunda yeni bir hukuki kategoridir ve yeni bir vatandaş statüsü yaratmıştır. Bir millet mensubu olmak eski yasal özelliğini kaybetmiş ve yalnızca dini bağlılık halini almıştır. Bir başka deyişle devlet, milletin yasal, kültürel ve eğitsel sorumluluklarını üstlenmiş ve milleti cemaat ya da dini bir topluluk olarak bırakmıştır. Hristiyanlara azınlık statüsü verilmiş ve artık köylü anlamı taşımayan belirgin biçimde Hristiyan olarak anılan reaya olarak tanımlanmışlardır ve reaya köylüler yerine Hristiyanları ifade etmeye başlamıştır. Bu yasa Osmanlılık fikrinin modern vatandaşlık anlamında bütün tebaaya eşit statü verilmesi yolunda atılmış gerçek bir yasadır.⁷⁵⁰

Cihan Osmanağaoğlu'da 1869 Tabiiyeti Osmaniye Kanunnamesini ulus devlete geçişte önemli bir ön hazırlık şeklinde değerlendirmenin abartılı bir tespit olmayacağını ifade etmiştir:

“Şöyle ki Tanzimat dönemi fermanlarının ve Tabiiyeti Osmaniye Kanunnamesi'nin belirlediği –dini ilkelerden bağımsız- Osmanlı vatandaşlığı, devletin ilk anayasasında (1876) tanımlanarak, anayasal hüküm haline gelmiştir ki böylece Namık Kemal'le kutsal bir nitelik atfedilen vatana ve devlete bağlılıkla birleştirilerek, millet haline getirilmeye çalışılan toplumun üyelerinin kimler olduğu da saptanmıştır. Cumhuriyet sonrası 1924 Anayasası'nda da Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ve 1876 Anayasası'nın Osmanlı vatandaşlık anlayışı gibi, Türk vatandaşlığı da Türk ırkı ya da İslam dini esasıyla tanımlanmamış, Türkiye ahalisi olmak Türk vatandaşlığı için yeterli görülmüştür”.⁷⁵¹

Tabiiyet kanunu hem dönemin hem de dönem öncesi Avrupa devletlerinin uygulamalarına benzemektedir. Devlet kendi hükümlerlik haklarını ortaya koymak ve yabancı devletlerin müdahalesini önlemeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra bu kanunla din ve mezhep ayrımı olmaksızın Osmanlı tebaasına uyrukluk sıfatı verilmiştir. Bu oldukça önemli bir gelişmedir. Osmanlı'da tabiiyet değiştirme hadisesi 18.yüzyıl sonlarında başlamış ve birtakım olumsuz neticeleri görülmüştür. Kanunun hazırlanma sebebi dikkate alındığında bir ulus

Reform (1856-1876), s.273-374; Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi'nin Osmanlıca metni için bkz. *Düstur, I.Tertip, C.1*, İstanbul Matbaa-i Amire, 1289, s.16-18.

⁷⁵⁰ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s.181; Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, s. 110-111; Yine Karpat'a göre: “*Osmanlılık fikri, yani modern vatandaşlık kavramı çerçevesinde bütün tebaaya eşit hukuki statü tanınması Tanzimat dönemi Osmanlı devlet adamlarının, entegrasyonu sağlama çabalarının ardındaki ana prensiplerden biriydi. Düzenlemenin fiili amacı, gayr-i müslim tebaanın konsolosluklar vasıtasıyla yabancı vatandaşlıklara geçmesini engellemektir... Vatandaşlığın mahiyeti ve vatandaşlığa kabul ile ilgili diğer hükümler uluslararası hukukun ilkeleriyle uyumluydu*”. Bkz. Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, s.110.

⁷⁵¹ Mahmud Fuad, *Tabiiyet*, Transkripsiyonu Yapanın Önsözü, Cihan Osmanağaoğlu (Transkripsiyonu Yapan), (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), s.9-10.

oluşturmak değil devletin iç işlerine müdahale ve tebaanın uyruk değiştirmesinin ve bu şekilde daha fazla imtiyaza sahip olmasının önlenmesinin, kapitülasyonların kötüye kullanımının engellenmesi gibi amaçlar olduğu görülecektir. Rusya ve diğer Avrupa devletleri Osmanlı tebaasını kendi uyruğuna geçirterek bu şekilde Osmanlı iç işlerine karışma ve güçlü olmaya çalışmışlardır.⁷⁵² Bunun yanı sıra Tabiiyyet Kanunu'ndan sonrada Kemal H. Karpat'ın iddialarının aksine millet mensubu olmak eski yasal özelliğini kaybetmemiş, dini bağlılık halini almamıştır. Daha önceki bölümlerde de ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız gibi millet sistemi gelişerek devam etmiş, askerlik, hukuk, eğitim gibi alanlardaki uygulamalar Osmanlı toplumunun bütünleşmesini sağlayacak araçlardan mahrum kalmışlardır. Tabiiyyet kanunundan sonrada eşit yurttaşlık anlayışı ortaya çıkmamıştır. Osmanlı Devleti, tüm tebaasının bilhassa gayr-i müslimlerin yasal, kültürel ve eğitsel sorumluluklarını üstlenmemiştir.⁷⁵³ Gayr-i müslim tebaanın yönetimin de millet sistemi yine devam etmiştir. Gayr-i müslim tebaa yine din ve mezheplerine göre yönetilmiştir. Gayr-i müslim cemaatlerin millet anayasaları devam etmiş, meşrutiyet meclisinde temsilde mezheplere göre temsil ilkesi uygulanmıştır. Bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla Tabiiyyet Kanunu özellikle Hristiyan tebaanın tabiiyyet değiştirmesini önlemek dışında eşit vatandaşlık ve uluslaşma adına yapılmış bir kanun olarak görülmemelidir. Kanunda ecnebi devlet ifadesi dışında Müslüman ülkelerin tebaasının Osmanlı Tabiiyetine geçişi ya da onların tabiiyetine giren Osmanlı tebaasının durumu hakkında bir hükmün bulunmaması kanunun sadece gayr-i müslim devletlerle münasebet ve tabiiyyet değiştirmeyi engellemek olduğu görülmektedir.

Okandan'a göre: "*Tanzimat devri*" memleket dahilinde hiçbir müsmir ve müessir tahavvüllerin husulünü mümkün kılamamıştır. Devlet ve idare makinesini hakikaten modern prensiplerle teçhiz ve memleket dahilinde cezri bir teceddüt ve ıslah hususunda her türlü samimi arzulardan uzak ve herşeyden evvel Avrupa'nın muhabbet ve sempatisini kazanmaya matuf bulunan Tanzimat, mevcut olan siyasi sistem ve teşkilatta esaslı bir tahavvül icrasına muvaffak olamamıştır".⁷⁵⁴

Tanzimat, Osmanlı sosyal hayatının bütün sınıf ve tabaka tezatlarını meydana çıkarmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanı, arazi kanunu, idare-i vilayet kanunu emperyalist

⁷⁵² Osmanlı Devleti'nin tebaasının Tabiiyyet Yasası öncesi uyruk değiştirmesi, çifte uyruğa sahip olması, yaşanan meseleler ve bunu önlemek amaçlı faaliyetler hakkında bkz. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform (1856-1876)*, s.273-274; Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.105-106; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.70-72; ayrıca bkz. Güzel Mumyalmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık*, s.53; Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s.181; Karpat, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, s.110; Mahmud Fuad, *Tabiiyyet*, s.5-8.

⁷⁵³ 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre gayr-i müslimlerin ilk eğitim kurumları olan Sıbyan ve Rüsdîye mekteplerinde eğitim cemaatlere bırakılmıştır. Bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:34, *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, s.103vd; Antel, "Tanzimat Maarifi", s.449vd; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s.82 vd.

⁷⁵⁴ Okandan, "Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri", s.126-127.

devletlerce ileri sürülen “idare-i ıslahat” taleplerini gerçekleştirmek amacıyla yayınlanmıştır. Bunun yanı sıra bozulan dahili sınıf tabaka ve düzeninin tekrar düzeltilmesi Türk devlet adamlarının hareketlerine yön vermiş, Türk münevverlerinin ideolojik faaliyetlerine mülhaza ve iştilal mevzuu olmuştur.⁷⁵⁵

1.7.7.Birinci Meşrutiyet, 1876 Kanun-ı Esasisi

Osmanlı Devletinde anayasal devlet, meşrutiyet tartışmaları, meşruti rejim isteği ve halkın yönetimde temsil edilmesi fikri 1865'te Yeni Osmanlılar Cemiyetinin kurulması ile ortaya çıkmıştır. Anayasalı ve tüm tebaanın temsil edildiği meşruti rejim sayesinde Osmanlı Devleti'nin çökmeyeceği, gayr-i müslimlerin ayrılık amaçlarının ortadan kalkacağı, Tanzimat bürokrasinin otorite ve diktatörlüğünün sonlanacağı, Avrupa devletlerinin müdahalelerinin son bulacağı düşünülmüştür. Bilhassa gayr-i müslimlerin mecliste temsil edilerek sorunlarının çözüleceği ve Osmanlı birliğinin sağlanacağı Osmanlılık şuuruna ulaşılabileceği umulmuştur. Meşrutiyet isteği Tanzimat dönemi devlet adamları tarafından hoş karşılanmamış ve bu cemiyet muhalif bir cemiyet olarak varlığını devam ettirmiştir.⁷⁵⁶ Engelhardth'a göre: “*Anayasa fikri birkaç Osmanlı vatanseverinin her derde deva ilacıydı. Anayasa ile yüzyılların meydana getireceği bir eseri bir anda yaratabilir ve kırk yıllık reform çalışmalarının bile önemli bir değişiklik getirmediği toplumsal düzene bir anda biçim verebilecek sanılıyordu*”.⁷⁵⁷ Dolayısıyla anayasanın bütün meseleleri çözüme kavuşturacağı inancı⁷⁵⁸ meşrutiyet isteğinde etkili olmuştur. Abdurrahman Şeref Efendi'de o dönemde anayasanın ilanı ile bir iç ihtiyacın giderileceği, politik meseleleri çözebileceği şeklinde içerde bir fikir hasıl olduğunu ve kendisinin de aynı şekilde anayasa ilanı ile Osmanlı'nın İngiltere gibi olduğunu düşündüğünü

⁷⁵⁵ Fındıkoğlu, “Tanzimat'ta İctimai Hayat”, s.644.

⁷⁵⁶ Yeni Osmanlılar Cemiyeti fikir adamlarının ve meşrutiyetçi devlet adamlarının fikirleri hakkında bkz. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, s.26; Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.54-94; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.56-98; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.282-334; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.166-171; Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 187-437; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.258 vd; Engelhardth, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.230-231; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.135; Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, (Ankara İmge Kitabevi, 2008), s.28vd; Osmanlı devlet adamlarından Halil Paşa'nın meşrutiyet rejimi ile Osmanlı tebaasının bütünleşebileceği ile alakalı fikirleri hakkında bkz. Engelhardth, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.230-231; Abdurrahman Şeref'e göre monarşik idareler tarafından meşrutiyete olumsuz bakılmış ve hatta monarklardan daha fazla diğer devlet adamları karşı çıkmışlardır. Osmanlı Devleti'nde de Sultan Abdülaziz meşrutiyet karşıtı olup Sadrazam Âli Paşa'da aynı fikirdeydi ve Sultanı etkileyebilecek güç mevcut değildi. Bu durum Rüşdü ve Hüseyin Avni Paşaların Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmesine sebebiyet vermiştir. Böylelikle padişah değişikliği ile meşrutiyet ilan etmek istenmiştir. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Enver Koray (hzl.), (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), s.156-157; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa I (1860-1908)*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), s.25vd.

⁷⁵⁷ Engelhardth, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.230-231.

⁷⁵⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.332 vd; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 261.

ifade etmektedir.⁷⁵⁹ Selçuk Akşin Somel'e göre: "*Osmanlı Devleti'nde devlete ve hükümdara kutsallık atfedilerek dinsel ve etnik farklılıklar üstü bir sadakat oluşturmak temelinde Osmanlılık siyaseti takip edilmiştir. Ortak vatan veya toprak fikri ilk olarak Yeni Osmanlı ve Jön Türk muhalif aydınları tarafından sınırlı ölçüde kullanılmış ancak dinsel ve etnik farklılıkların üstünde bir üst kimlik yaratmak yoluyla laik ulus tasarlamak yani ulus anlayışı ise I. Meşrutiyet öncesinde hiçbir şekilde söz konusu edilmemiştir*".⁷⁶⁰

1870'li yıllarda başta Mithat Paşa olmak üzere Rüştü, Hüseyin Avni Paşa gibi bazı devlet adamları da meşrutiyet fikirlerini benimsemişlerdir. Bu devlet adamları 1876'da iktidara gelmiş, Rüştü Paşa sadrazam olmuş ve onun sadrazamlığında bazı hükümet üyelerinde desteğiyle gerçekleştirilen darbe sonucu Sultan Abdulaziz'in tahttan indirilmesi ve V. Murad'ın kısa süreli hükümlerliğinden sonra Şehzade Abdülhamid'in Mithat Paşa ile görüşmesinde meşrutiyet ve bunu sağlayacak anayasa hazırlanması konusunda anlaşması sonucu padişah olmasından sonra anayasa hazırlanmaya başlanmıştır.⁷⁶¹ Komisyon tarafından hazırlanan Kanun-ı Esasi ile 23 Aralık 1876'da Osmanlı'da meşrutî rejime geçilmiştir. Kanun-ı Esasi meşrutiyetçilerin istediğinden ziyade Sultan II. Abdülhamid'in istediği şekilde mutlak monarşi'nin haklarını koruyan anayasa olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁶² Bunun yanısıra 1875'te Hersek'te Hristiyanlar isyan başlatmış ve askeri tedbirler alınmakla beraber isyan Bosna ve Hersek'in tamamına yayılmıştır. Bulgaristan'da benzeri isyanlar gerçekleşmiştir. Ancak bu isyanları bastırma çabaları Avrupa'da ve bilhassa İngiltere'de Hristiyanların katledilmesi olarak değerlendirilmiştir. 1876'da Sırlar'da isyana başlamıştır. Osmanlı Devleti isyanları bastırmakta başarılı olmakla beraber Rusya, Osmanlı Devleti'ni ateşkes ilan etmesi için zorlamıştır. İngiltere ise Avusturya ve Rusya'nın ittifak etmesinden endişelenerek Rus saldırısını önlemek istemiştir. Osmanlı Devleti'nin Balkan topraklarına yönelik reformlar yapmasını sağlamak amacıyla İstanbul'da 23 Aralık 1876'da Rusya, İngiltere, Avusturya, Almanya ve Fransa devletleri ve Osmanlı Devleti'nin de katıldığı Tersane Konferansı toplanmıştır. Konferansta talep edilen reformlar ise polis teşkilatının kurulması, bazı toprakların terk edilmesi, Sırlara daha fazla özerklik verilmesi, Bulgaristan'ın yarı özerk bir şekle getirilmesi idi. İngiltere, Osmanlı Devleti'ne verdiği bütün desteği çekeceği tehdidiyle

⁷⁵⁹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s.160.

⁷⁶⁰ Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", s.91-92.

⁷⁶¹ Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Belleten*, C.VI, S.21-22, Ocak 1942, s.51; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.316vd; Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa I (1860-1908)*, s.44-50; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulaziz>. Erişim tarihi 01.11.2022.

⁷⁶² Baykal, "93 Meşrutiyeti", s.55vd; Selda Kaya Kılıç, "1876 Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nin Hazırlanışı", *Osmanlı Ansiklopedisi 7 Düşünce*, Güler Eren (ed.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.355-361; Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa I (1860-1908)*, s.52-53.

konferansa katılmasını sağlamıştır.⁷⁶³ Aynı zamanda iktisadi çöküşde devam etmektedir ve 1875’de Osmanlı Devleti borçlarının faizini dahi ödeyemeyeceğini alacaklıları Avrupalılara bildirmiştir. Bundan dolayı oldukça fazla tepki almıştır.⁷⁶⁴

Mithat Paşa’nın anayasanın hızlı bir şekilde yapılması amacıyla olduğu görülmektedir. Hatta bu uğurda anayasa yapılmasını ağırdan alan Sultan Abdülhamid’e sert içerikli yazılar yazmıştır. Bosna ve Karadağ isyanları ile başlayan buhran döneminde Avrupa devletleri müdahale etmek maksadıyla İstanbul Konferansını toplamaya karar vermişlerdir. Konferansta Rusya ve diğer devletlerin Osmanlı Devleti’nden hâkimiyet haklarından vazgeçmesi ve bağımsızlığından tavizler vermesini isteyeceği anlaşılmaktaydı. Konferansın toplanmasına üç dört gün kaldığı halde anayasa hazırlanmamıştı. Konferansta İngiltere ve Fransa gibi devletlerin teveccühünü kazanmak ve bu sayede en az zararla çıkmak için hükümetin iyi niyet sahibi olduğu gösterilmek istenmiştir. Bunun içinde meşrutiyeti ilan edilmeli fikri hâkim olmuştur. Böylelikle “Avrupa devletlerine sizin istediğiniz şeyleri biz, değil memleketin yalnız bir kısmına fakat her köşesine şamil olmak üzere kendiliğimizden yapıyoruz demek; Kanuni Esasiyi ilan etmek”⁷⁶⁵ şeklinde politika ortaya çıkmıştır.

Rusya’nın İstanbul Konferansı ile Osmanlı’nın iç işlerine müdahale etme girişimleri engellenmeye çalışılmıştır. Konferansın toplandığı gün top atışı ile Kanun-ı Esasi ilan edilmiş ve büyük devletlere bildirilerek toplanmalarına gerek kalmadığı ifade edildiyse de sonuç alınamamıştır. Osmanlı heyeti Kanun-ı Esasi ilan edildiği gerekçesiyle toplantıdan ayrıldıysa da Rusya’nın isteği ve diğer devletlerinde kabul etmesiyle birlikte konferans devam etmiştir. Kanun-ı Esasi konferansın dağılmasını temin edememiştir. Bu durum aynı şekilde anayasanın hızlı bir şekilde hazırlanmasına ve Sultan Abdülhamid’in istediği şekilde bir anayasa haline gelmesine de sebep olmuştur.⁷⁶⁶ Anayasanın mimarlarından Mithat Paşa anayasanın acilen ilanını sağlayarak yabancıların Osmanlı iç işlerine müdahalelerinden vazgeçireceğini ve savaş tehdidini de ortadan

⁷⁶³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Güneş Ayas (çev.), (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), s.76-77; Aydemir, *Makedonya’dan OrtaAsya’ya Enver Paşa I (1860-1908)*, s.55-58.

⁷⁶⁴ Aydemir, *Makedonya’dan OrtaAsya’ya Enver Paşa I (1860-1908)*, s.55-58

⁷⁶⁵ Baykal, “93 Meşrutiyeti”, s.55.

⁷⁶⁶ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.332 vd; Bekir Sıtkı Baykal, “93 Meşrutiyeti”, s.55-59; Ayrıca bkz. Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s.159-160; Aydemir, *Makedonya’dan OrtaAsya’ya Enver Paşa I (1860-1908)*, s.55-58; Kanun-ı Esasi’nin ilan edildiği gün devam eden İstanbul Konferansı’nda İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya delegeleri şiddetli top seslerini duyunca şaşırılmışlardır. Hariciya Nazırı Saffet Paşa, durumu izah ederek: “Padişah yeni bir rejimi, meşrutiyet rejimini ilan etmektedir. İmparatorluğu oluşturan etnik unsurların özgürlükleri bu yeni idare şekli ile güvence altına alındığından, böylesine bir devrim karşısında bu toplantıya artık gerek kalmamıştır. Bu konuşma sonrası Osmanlı heyeti toplantıyı terketmiştir. Aynı gün 1876 anayasası yürürlüğe girmiştir. Yabancı delegeler bu tür bir açılış gösterisini yersiz ve çocukça bulmuşlardır. Zaten bu gibi eylemler Osmanlı Devleti’nin batış hızını frenleyememiştir”. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, 1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.27.

kaldıracağını düşünmekteydi.⁷⁶⁷ Kanun-ı Esasinin ilan şekli Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın ilan şekline benzemektedir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu genel olarak Mısır meselesinde, Islahat Fermanı ise Kırım Savaşı sonrası toplanacak Paris Konferansında batılı devletlerin desteğini sağlamak amacıyla ilan edilmiştir. Kanun-ı Esasinin ilanında dış sebeplerin büyük payı bulunmakla birlikte iç sebeplerin de payı vardır.⁷⁶⁸ Kanun-ı Esasi de bu geleneği bozmamış ve Osmanlı Devleti'nin gayr-i müslim meselesinin özellikle Rusya tarafından gündeme getirilerek İstanbul'da elçilerin toplandığı bir dönemde ilan edilmiştir. Bu durum dış politikadaki gelişmelerin iç politikayı daha çok şekillendirdiğinin göstergesidir. Büyük devletleri memnun etmek en önemli amaçlardan birisidir. *“Gülhane Hattı, Islahat Hattı, Vilayet Kanunu ve ilk Kanun-ı Esasi sadece harici ve dahili vakıaların tazyiki ile kabul edilen fakat bu vakıaların tesiri azaldığı zaman az çok ihmale uğrayan vesikalar mahiyetindedir”*.⁷⁶⁹

Kanun-ı Esasi'nin ilanı Rusya ve Avrupa devletleri tarafından ciddiye alınmamakla birlikte memlekette sevinçle karşılanmış, samimi bir kaynaşmaya benzer şekilde her cins ve mezhepten halk Mithad Paşa'ya şükran ve minnettarlıklarını sunmuşlardır. Aynı zamanda Rum, Ermeni ve Musevi dini reislerde Mithat Paşa'yı ziyaret ederek teşekkürlerini sunmuşlardır. Mithad Paşa'da iade-i ziyarette bulunmuştur.⁷⁷⁰

1.7.7.1.1876 Kanun-ı Esasisi

1876 Kanun-ı Esasisi'nin öngördüğü devlet ve toplum modelini incelemekte Osmanlı Devleti'nde ulusçuluk faaliyetlerinin olup olmadığını anlamamıza yardım edecektir. 1876 Kanun-ı Esasisi o döneme kadar gelen mutlak monarşi anlayışını anayasal olarakta güçlendiren ve hükümdarı her konuda tek güç haline getiren anayasadır. Kanun-ı Esasi ile tebaanın temsilcilerinden oluşacak Mebusan Meclisinin hükümdar ve hükümet karşısında hiçbir gücü bulunmamaktadır. Bunun yanı sıra Kanun-ı Esasi'nin 4. maddesinde *“Zat-ı hazret-i padişahi hasbel hilafe din-i İslâmın hamisi ve bilcümle tebaai Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır”* hükmüyle ve 11. maddesinde *“Devlet-i Osmaniye'nin dini din-i İslâmdır. Bu esası vikaye ile beraber asayiş-i halk ve adab-ı umumiyeyi ihlal etmemek şart ile memalik-i Osmaniye'de maruf olan bil cümle edyanın (dinler) serbest-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemakân cereyanı devletin tahdi himayesindedir”*⁷⁷¹ hükmü yer almıştır. Kanun-ı

⁷⁶⁷ Karpaz, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.78; Engin Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı”, *Osmanlı Ansiklopedisi II. Siyaset*, Güler Eren (ed.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.255.

⁷⁶⁸ Mehmet Akif Aydın, “Kanûn-ı Esâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, s.329. (Pdf adres. www.cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/24/C24007908.pdf erişim tarihi 05.01.2020).

⁷⁶⁹ Ongunsu, “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış”, s.11.

⁷⁷⁰ Baykal, “93 Meşrutiyeti”, s.60.

⁷⁷¹ 1876 Kanun-ı Esasisi'nin 1. Maddesi: Devlet-i Osmaniye memalik ve kıtaat-ı hazırayı ve eyalat-ı mümtazayı muhtevi ve yek vücud olmağla hiçbir zamanda hiçbir sebeble tefrik kabul etmez 2. Maddesi:

Esasi'deki hilafetin Osmanlı saltanatına yani Osmanlı ailesine ait olduğu ve padişahın aynı zamanda halife sıfatıyla İslâm dininin hamisi-koruyucusu olduğu ifade edilerek cihan şumûl bir hilafet anlayışı ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı tebaasının padişahı ve hükümdarı olduğu ifade edilerek ikili bir ayrıma gidilmiştir. Hilafetle saltanat birbirinden ayrılarak hilafete dünya çapında dini bir mahiyet kazandırılmaya çalışılmıştır. Yine devletin dininin İslâm olarak Kanun-i Esasisi'nde yer bulması Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren var olan devlet anlayışının anayasaya yazılmasından ibarettir. Bir şekilde anayasal koruma altına alındığını da söylemek mümkündür. Ancak din ve vicdan hürriyeti ile gayr-i müslim cemaatlara verilmiş olan dini imtiyazların korunarak devam ettirileceği hükmü Tanzimat'tan o döneme kadar gelen anlayışın devam edeceğinin göstergesidir. Gayr-i müslim cemaatlerin var olan imtiyazlarının devam ettirileceği Islahat Fermanı'nda net bir şekilde ve ayrıntılı olarak ifade edilmişti. Bunun yanı sıra Sultan II. Abdülhamit bir yerde ileride düşündüğü iktidarının temelini Kanun-ı Esasisi ile atmıştır. Anayasanın hilafetle alakalı hükümlerine uygun bir padişah-halife olmaya çalıştığını söylemekte mümkündür.

Kanun-ı Esasisi'nin 8. maddesinde Osmanlı kimliği ele alınmıştır. Bu madde: *“Devlet-i Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izale edilir”* şeklindedir.⁷⁷² İlber Ortaylı'ya göre:

“Osmanlılık kimliği Osmanlı son yüzyılında ortaya çıkmış bir toplumsal kurumdur. Önceki yüzyıllarda Osmanlı tebaası için meçhul bir kavramdı ve dönemdeki diğer devletler hanedan adıyla anılıyorlardı. Osmanlı Devleti batı ve batının ulus devlet ve ulusçuluğu ile karşılaştığında Avrupa'ya ait bu kavramları çevirerek Osmanlı kavramını millet ve halk ismi yapacaktır. Daha önceki klasik çağda Osmanlı, devleti yöneten askeri sınıf için kullanılan bir tanımlamaydı... Osmanlı kimliği ancak bir yüzyıl kimlik olabildi. Osmanlı devletin adıydı ve ahali için yöneticilerin adıydı. Bireye ve dar bir gruba inen Osmanlı kimliği mevcut değildi. Ancak 19 yüzyılda Osmanlı adı bir uyrukluk ve kimliğe dönüştü. Modernleşme belirtisi olan bu durum Avrupa'nın uluslaşma ve yurttaşlaşma sürecinin izlenmeye başlanması anlamına geliyordu. Bu anlamda 19. yüzyıl Osmanlılığı şarktaki modern uluslaşmayı ifade eden bir kavram ve müessesedir”.⁷⁷³

Köprülüzade Mehmet Fuad ise Osmanlı kelimesi ve Osmanlılığın devlet ve fikir adamları tarafından yanlış anlaşıldığını ve bu yüzden yanlış izah edildiğini ifade etmiş ve uluslaşma hadisesi ile alakası olmadığını belirtmiştir. Mehmed Fuad'a göre:

Devlet-i Osmaniye'nin payitahtı İstanbul şehridir ve şehir-i mezkurun sair bilâd-ı Osmaniye'den ayru olarak bir güne imtiyaz ve muafiyeti yoktur. 3. Maddesi: Saltanat-ı seniye-i Osmaniye hilafet-i kübrayı islamiyeyi haiz olarak sülale-i âl-i Osmandan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir. 4. Maddesi: Zat-ı haziret-i padişahi hasbel hilafe din-i islâmın hamisi ve bilcümle tebaai Osmaniye'nin hükümdar ve padişahıdır. 5. Maddesi: Zat-ı Hazreti padişahinin nefsi-i Hümayunu mukaddes ve gayri mesuldur. Yine 8. Madde: Devlet-i Osmaniye tabiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izale edilir şeklindedir. Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, s.43-44.

⁷⁷² Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, s.44.

⁷⁷³ Ortaylı, “Osmanlı Kimliği”, s.77-78.

“Bizim nokta-yı nazarımıza göre Osmanlı kelimesi devlet ünvanından ibarettir. Muhtelif unsurlardan terekkep eden bugünkü heyet-i siyasiyemizin unvan-ı resmisi olmaktan fazla bir mahiyeti haiz değildir. Osmanlılık demek Türklüğün, Araplığın, Rumluğun, Ermeniliğin heyet-i mecmuası demektir. Yani onların haricinde ve onlardan müstakil ayrıca bir Osmanlılık mefhumu anlaşılamaz. Osmanlılığın hayatı, Türk cemaatinin, Arap cemaatinin, Rum ve Ermeni cemaatlerinin yani bu ayrı uzviyetlerin gayr-ı mümtezc hayatından başka bir şey değildir. Türk ve İslâm vicdanları haricinde, mana-yı hakikîsiyle, bir Osmanlı vicdanı yoktur ve olmayacaktır”.⁷⁷⁴

Kanun-ı Esasisi’nin 12. maddesi matbuatın kanun dairesinde serbest olduğunu ifade etmiştir. 13.madde tüm tebaanın kanunlara uymak şartıyla ticaret, sanat için şirketler kurabileceği belirtilmiştir. 15.madde de “*emri tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartile her Osmanlı umumi ve hususi teşrise mezundur*”. 16. maddede “*bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniye’nin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam olmak üzere iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-ı itikadiyelerine müteallik olan usul-i talimiyeye halel getirilmeyecektir*”. Madde 17’de “*Osmanlıların kaffesi huzur-ı kanunda ve ahval-i diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezaiğinde mütesavidir*”. Madde 18’de “*tebaa-i Osmaniye’nin hidemat-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*”. Madde 19 ise “*devlet memuriyetinde umum tebaa ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunurlar*” şeklindedir. Yine vergide adalet, mal ve mülk emniyeti, müsadere, angarya, işkence vb. şeylerin yasaklandığı Kanun-ı Esasisi’nin Tebaa-i Devlet-i Osmaniye’nin Hukuk-ı Umumiyesi kısmında yer almıştır.⁷⁷⁵ Bu maddelerin büyük bir bölümü Tanzimat ve Islahat Fermanı, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi gibi ferman ve nizamnamelerde ifade edilmişti. Dolayısıyla bu hükümlerin Kanun-ı Esasisi ile düzenli, derli toplu bir şekilde anayasa hükmü haline getirildiğini söylemek mümkündür.

1876 Kanun-ı Esasisi’ne göre devletin yapısına bakacak olursak Osmanlı İmparatorluğu ne konfederasyon ne de federasyondur. Ancak tek yapıli devlette değildir. “Memalik ve kıtaat-ı hâzırayı ve eyâlât-ı mümtazeyi muhtevi ve yekvücut olmağla hiçbir zamanda hiçbir sebeple tefrik kabul etmez” hükmü çok yapıli ve çok uluslu bir devlet olduğunu göstermektedir ve bundan dolayı millî (ulusal) bir devlet değildir. Yine Kanun-ı Esasiye göre Osmanlı milleti yoktur ancak Osmanlı Devleti vardır ve çeşitli milliyetleri ve milletleri içine alan bir devlettir. Büyük Britanya gibi sui generis(kendine özgü) bir yapısı bulunmaktadır. Aynı zamanda devlet şekli olarak teokratik monarşidir ve bunun en net göstergesi padişahın aynı zamanda Müslümanların halifesi

⁷⁷⁴ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türklük, İslâmlık, Osmanlılık”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:45 (25 Temmuz 1329- 7 Ağustos 1913), s.376, *Türk Yurdu*, Dördüncü Cilt, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1913, Tutubay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

⁷⁷⁵ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, s.44-45; 1876 Kanun-ı Esasi’nin Osmanlıca metni için bkz. *Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan Nizamname-i Dahiliyesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1327, s.2-27; *Düstur I.Tertip*, C.1, (cizü rebî), İstanbul 1299, s.3-20

olmasıdır. Padişahlık (saltanat), geleneksel kurallara uygun olarak Osmanlı ailesine aittir. Padişahın iktidar kaynağı toplum dışındadır ve metafizik niteliktedir. İktidarı Osmanlı sınırları içindedir. Halife olarak ise Müslümanların başındadır ve bundan dolayı ülke, sınır, kıta tanımaz ancak halifelik papalık değildir. Siyasi rejim olarak ta otoriter ikinci bir monarşi yani meşrutiyeti tesis etmiştir.⁷⁷⁶

1876 Kanun-ı Esasisi yönetilenlerin yani tebaanın temsili ilkesini getirmesi açısından Osmanlı tarihinde önemli ve ilk olaydır. Kanun-ı Esasisi, tebaanın temsilcilerinden oluşacak Mebusan Meclisini öngörmüştür. Ancak Mebusan Meclisinde tebaanın temsili ilkesi uygulanırken Tanzimat'tan itibaren devam eden temsil usulü yani dini cemaatler temelinde temsil ilkesi kabul edilmiştir. Bu durum Müslim ve gayr-i müslim olmak üzere cemaatler temelinde tebaanın devlet tarafından tanımlanmaya devam ettiğini göstermektedir.

Mebusanda Müslümanların çoğunluğu muhafaza edilmiştir. Mebusan meclisini oluşturan mebuslar seçimle değil atama ile mebus olmuşlardır ve devletin bildiği tanıdığı kişilerdir. Mebuslar, vilayet ve sancakların uleması, eşraf ve seçkinlerinden seçilmişlerdir. Ayan meclisi ise padişah tarafından ömür boyu görev yapmak ve sayıları mebusanın üçte birini geçmemek şartıyla oluşturulmuştur.⁷⁷⁷ Mebusan ve belki de ayan bu özelliği ile yani atanması ve din-mezhep temelli üye seçimi ile vilayet meclislerini hatırlatmaktadır. İlber Ortaylı'nın da dediği gibi çoğunluğu devletin bildiği, tanıdığı, güvendiği ve vilayet meclislerinde görev yapan kişilerden oluşmuştur.⁷⁷⁸ Yine Kanun-ı Esasisi ilan edildikten sonra 3 ay gibi kısa sürede ve yeterli hazırlık yapılmadan ve halkın ilgisi ve bilgisi çok az iken seçimler yapılarak mebusan meclisi oluşturulmaya çalışılmıştır. Burada idari yararlarından çok dost devletler ve özellikle İngiltere'nin hoşuna gitme siyaseti etkili olmuştur.⁷⁷⁹

Sultan II. Abdülhamid 14 Şubat 1878 tarihinde Meclis-i Mebusanı ve Meclis-i Ayanı, mevcut durumun Meclis-i Mebusan'ın çalışmasına uygun olmadığı ve anayasanın padişaha meclisi tatile gönderme yetkisi verdiği gerekçesiyle tatile göndermiş ve meclisin bu tatili 1908'e kadar sürecek olan 30 yıllık uzun bir tatil olmuştur. Aynı zamanda II. Abdülhamid meşrutiyetin ilanını sağlayan başta Mithad Paşa olmak üzere birçok devlet adamını da çeşitli sebeplerle safdışı ederek⁷⁸⁰ kendi mutlak iktidarını kurmaya çalışmıştır.

⁷⁷⁶ Tunaya, 1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", s.29-31.

⁷⁷⁷ Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa I (1860-1908)*, s.65.

⁷⁷⁸ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.424-425.

⁷⁷⁹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s.168.

⁷⁸⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar", *Belleten*, Cilt XX, Sayı 77, Yıl 1956 Ocak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.103-104; ayrıca bkz. Bkz. Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", s.33.

Sultan II. Abdülhamid, iktidarını toplumun temsilcileri yani mebuslarla paylaşmak istememesi⁷⁸¹, yönetimine karşı başlayan siyasi muhalefeti ortadan kaldırmak, mebusların bilhassa Osmanlı-Rus savaşındaki yenilgi sebebiyle hükümeti eleştirmesini kabullenmemesinden dolayı meclisi feshetmiştir. Fesih sebebi ayrılıkçı faaliyetler değildir. Arap vilayetlerinde ayrılıkçı tehlikeden korkmamaktadır.⁷⁸²

1.7.8.Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Hilafet ve Ulusçuluk

İttihad-ı İslâm yani tüm Müslümanların Osmanlı padişahı etrafında birleşmesi fikri Osmanlı fikir ve devlet adamlarını etkilemekle birlikte⁷⁸³ Osmanlı sınırlarını aşan bu fikrin Osmanlı uluslaşması ile bir alakası bulunmamaktadır. Bu fikir Avrupa ve Rusya işgali altında ya da işgal tehdidi altında olan Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanlara aittir ve Osmanlı Devleti'nin yardımı sağlanarak işgal ya da işgal tehdidi ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Ancak aşağıda da göreceğimiz gibi Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanların Osmanlı Devletine bağlılıklarını bildirmeleri II. Abdulhamid devrinde Osmanlı sınırları içinde halife padişahın koltuğunu güçlendirmek adına faydalı olmuştur. Osmanlı Devleti'nde daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi padişahlar halife sıfatını kullanmışlardı ve Hilafet Kurumu da Osmanlı devlet düzeninde 18. yüzyıl sonundan itibaren eski dönemlere nazaran daha çok önem kazanmaya başlamıştır.⁷⁸⁴ Osmanlı sınırları içerisinde hilafetin saltanatı desteklemek ve gayr-i müslimlerin ulusçu faaliyetlerine karşı güç olarak kullanılması II. Mahmud döneminde başlamış ve başarılı olunmuştur. Ayana, yeniçerilere ve Ruslara karşı hilafet makamı sayesinde bilhassa Müslüman tebaanın desteği temin edilebilmiştir.⁷⁸⁵ Kemal H. Karpat'a göre ise bu faaliyetler II. Abdülhamid devrinde başlamıştır. Abdülhamid'in istibdat rejimi II. Mahmud'un güçlü yönetiminden farklıydı. Tahtın gücünü sağlamlaştırmaya yönelik çabalar Sultan Abdülaziz devrinde başlamışsa da bunu başaran II. Abdülhamid'dir. II. Abdülhamid, iktidarını Osmanlı-İslâm siyasal düşüncesini yeniden yorumlayarak meşrulaştırmıştır. Devlet işlerinde

⁷⁸¹ Kemal Karpat, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi:1876-1980*, Esin Soğancılar (çev.), (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s.11.

⁷⁸² Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, s.33; ayrıca bkz. Karpat, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi (1876-1980)*, s.11; Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.50-51, 96; İlk Osmanlı Mebusan Meclisinin yaklaşık üçte birden biraz fazlası gayr-i müslim milletvekillerinden oluşuyordu ve devlete bağlı olduğu düşünülen kişiler milletvekili seçtirilmişti. Aynı şekilde meclisteki gayr-i müslimler ulusçu faaliyetleri o dönemde desteklememiştir. Mebusan Meclisi'nin üye sayısı ise 120 civarındadır. Bkz. İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Osmanlı'da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu*, Ali Berkay(ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s.257-258.

⁷⁸³ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Ali Berkay (çev.), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), s.266; Fındıkoğlu, "Tanzimatta İçtimai Hayat", s.633.

⁷⁸⁴ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.51.

⁷⁸⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.146-148.

İslâm'ın hâkimiyetini yaygınlaştırarak esasen seküler nitelikli devlet geleneğinden uzaklaşmıştır.⁷⁸⁶

Bununla birlikte Osmanlı sınırları içerisinde Afrika'nın kuzeyinde de Osmanlıya zayıf bağlarla bağlı ve devlet otoritesinin pek kabul görmediği Cezayir gibi yerlerde de 1830'da Fransız işgaliyle birlikte işgale tepki olarak Osmanlı'ya bağlılık ve İslâmcılık fikirleri de görülmüştür.⁷⁸⁷ Bunun yanısıra Müslüman tebaa içerisinde de Mekke Emiri, birçok ayan ve Mısır valisinin de bağımsızlık amaçlı faaliyetleri de mevcuttu.⁷⁸⁸ Hilafet bu dönemde etkili bir güç olarak ortaya çıkmakla birlikte Osmanlı sınırları içindeki Müslüman tebaanın tamamının devlete bağlılığını temin edememiştir. Sultan II. Abdülhamid geçmiş birikimlerden faydalanmış ve “kendi devrinden önce şekillenmeye başlayan İslâmcılık hareketlerini hem iç ve hem de dış politikasında kullanmıştır”.⁷⁸⁹ Şerif Mardin'e göre II. Abdülhamit devrinde 1890'dan önce Panislamizm politikasından söz edilemez ve 1890 sonrasında atak bir politikadan bahsetmekte zordur. Bu dönemde Tanzimatçıların ırk ve din ayrımı yapmaksızın bir millet kurma yolunda tesis etmek istediği Osmanlılık ilkesini devam ettirmek istemiştir ve tahta geçtikten sonrada Osmanlılık politikasını canlandırmaya çalışmıştır.⁷⁹⁰

Tanzimat Fermanı ile “Avrupa devletlerinin baskı ve karışmaları altında Hristiyan milletlerin Türk ve Müslüman halklarla birlikte yaşayacağı bir imparatorluk birliğinin olanağını sağlayacak çözümleri bulmaya çabalamıştır”.⁷⁹¹ II. Abdulhamit döneminde ise Arnavut, Kürt ve Arap halklarının önderlerine imtiyazlı yerler vermek yoluyla Tanzimatın tatmin edemediği Hristiyan milletler karşısına bir Müslüman milletler birliği yaratmaya çalışmıştır.⁷⁹² Yine

⁷⁸⁶ “1839-1876 yılları arasında ülkeyi farklı anlayışlara sahip olmalarına karşın reformcu olarak bilinen Reşit, Âli ve Fuat Paşa gibi büyük sadrazamlar yönetti. Ancak 1876'dan sonra onlarla mukayese edilebilecek bir sadrazam göreve gelmedi. Sultan II. Abdülhamid yürütmenin denetimini etkin bir şekilde ele geçirdi ve sadrazamı kendisinin basit bir idari temsilcisi olarak kullandı. Tahtın gücünü sağlamlaştırmaya yönelik çabalar aslında 1870'de Abdülaziz döneminde başlamıştı. Ancak tahtın yetkilerini artıran ve padişahı Osmanlı tarihi boyunca görüldüğü gibi bir yüksek yürütme organı olmaktan çıkararak despotik nitelikte bir yönetime dönüştüren ve iktidarını Osmanlı-İslâm siyasal düşüncesini yeniden yorumlayarak meşrulaştıran II. Abdülhamid oldu. Abdülhamid'in istibdat rejimi II. Mahmud'un güçlü yönetiminden farklıydı. Gerçekten de II. Mahmud Osmanlı'nın eski hüküm ve örf geleneğini sürdürerek yürütmenin devlet fonksiyonlarının icra edilmesi için gereken her tür yetkiyi kullanması prensibine dayanmaktaydı. II. Mahmud iktidarını İslâmi kanuna göre meşrulaştırmaya çalışmadı, bunun yerine siyasal uygulamalara dayandı. Osmanlı Devleti tarafından uygulanmış olan geleneksel kuvvetler ayrımıyla uyumlu hareket ettiğini göstermek için eski siyasal geleneklere atıfta bulundu. Bunun İslâm'la da uyumlu olduğunu iddia etti. II. Abdülhamid ise devlet işlerinde İslâm'ın hâkimiyetini yaygınlaştırarak esasen seküler nitelikteki devlet geleneğinden uzaklaştı”. Bkz. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.53.

⁷⁸⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.51.

⁷⁸⁸ Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, s.21; 19.yüzyıl başındaki Müslüman ayan ve derebeylerin Osmanlı hâkimiyetini tanımayarak bağımsız olma çabaları hakkında ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.78.

⁷⁸⁹ Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, s.92.

⁷⁹⁰ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s.75-76.

⁷⁹¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.206-207.

⁷⁹² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.207.

hilafet ile imparatorluğun Müslümanları olan Türkleri, Kürtleri, Arapları, Arnavutları ortak bir kimlik ile birleştirmek amaçlanmıştır. Arnavutluk Müslümanlarında özerklik yönünde bir eğilimin ortaya çıktığı, Kürtlerin arasında başlayan isyanlar, Suriye’de ve Hicaz’da ki hoşnutsuzluklar ve Mısır’da Arabi Paşa’nın isyanı neticesinde bunların engellenmesi amaçlanmıştır. Bu hareketlerin yerel olmadığı ve daha önce Balkanlar’daki Hristiyanlarda görülen etnik milliyetçilik olduğu ve İmparatorluğun Müslümanlarını da etkilediği ve özerklik ve ayrılmaya kadar giden eğilimlerin fark edilmesiyle buna karşı evrensel, birleştirici ve bütünleştirici bir ilke olarak hilafet ön plana çıkarılmıştır.⁷⁹³ Kemal Karpat’a göre 1877-78 Osmanlı-Rus harbindeki mağlubiyet ve Anadolu ve Rumeli’deki toprak kayıpları çöküşün önemli izleriydi ve devletin bekasını sağlamak için Sultan II. Abdülhamid; “...*kendi konumları çıkarları toprak bütünlüğünün ve devletin bağımsızlığının sürmesine bağlı olan Osmanlı orta sınıflarının tarımsal ve muzafazakar kanadının desteğiyle, İslâmcılığı bir ideolojiye dönüştürmek için sosyal bir temel ve meşruluk kaynağı buldu*”.⁷⁹⁴ Müslümanların ortak inancına dayanan yeni siyasal dayanışma anlayışının yaratılmaya başlanmasında dinin kullanılması Balkanlar’daki Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı büyük toprakların kaybedilmesi neticesinde gayr-i müslim nüfusun azalmasının etkisi bulunmaktadır. Sultan II. Abdülhamid, sultan ve halife olarak merkezi otoritesini kullandı, dini cemaati birleştirecek ve bilincinde olmaksızın onu bir siyasal topluluğa yani bir Osmanlı-Müslüman toplumuna, başka bir deyişle bir ön millete (proto-nation) dönüştürecek ideolojik bir araç olarak inançtan yararlandı.⁷⁹⁵

Tanzimat reformlarından beri Sultan artık devletin ve tebaasının mutlak sahibi olmaktan çıkmış, sadece devleti ve milleti temsil eden bir sembol ve sözcü konumuna gerilemişti. I. Meşrutiyet döneminin en önemli sonuçlarından biri, daha önce din ü devlet öğretisiyle üstü örtülmüş olan devlet ve millet ikiliğini açığa çıkartmak olmuştur. Devlet ve millet arasındaki ikilik daha Abdülmecid zamanında hissedilmeye başlanmış ve Abdülaziz’in bürokrasinin reformcu meşrutiyetçi kanadına karşı cemaatin desteğini kazanmak için halife ünvanını ön plana çıkartmasıyla birlikte acil olarak çözülmesi gereken önemli bir mesele haline gelmişti.⁷⁹⁶ Sultan Abdülhamid’de aynı sorunla karşılaşmış ve başlıca rakibi olan parlamentoyu etkisiz hale getirerek ve bürokrasiyi kendine bağlayarak devletin kontrolünü ele geçirmiştir. Buna karşın askerin ve bürokrasinin entelektüel kanadının modernist ve istibdat karşıtı muhalefetiyle baş edememiştir. Bunun sebebi ise yeni orta sınıfların ve aydınların kimliğinin yeni boyutlar kazanmış olmasıdır. Bundan böyle kendilerini sadece Müslüman olarak değil

⁷⁹³ Georgeon, *Sultan Abdulhamid*, s.269-271.

⁷⁹⁴ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.87.

⁷⁹⁵ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.88.

⁷⁹⁶ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.90.

Osmanlı, Türk, Arap vb. olarak görmekteydiler. Bunun yanısıra kendi gözlerinde hem modernist (medeni) hem de devlete ve millete karşı belli sorumluluklar üstlenmiş kişiler haline gelmişlerdi. Bu ikisinin somutlaştığı kavram vatandı. Vatan kavramı istibdat karşıtı popülist milletçiliği başlatmıştır. Abdülhamid bu muhalefete karşı “*cemaat liderlerinin, aşiret reislerinin, tarikat şeyhlerinin ve hatta köktendinci devrimcilerin bağlılığını sağlamak için tahtın prestij ve gücünden ve hilafete gösterilen saygı ve sadakatten faydalandı. Toplum liderlerini sürekli saraya davet etti. Sarayda ya da özel konutlarda ağırlandı. Çeşitli hediyeler, nişanlar ve emekli aylıkları bağlatılarak saraya sadakatleri sağlanmaya çalışıldı. Abdülhamid Kuzey Afrika’daki Senusiler ve Arabistan’daki Vehhabilerin desteğini kazanmıştı*”.⁷⁹⁷

Kemal H. Karpat’a göre: “*Geçmişte Osmanlı Devleti, her ne kadar kendisini İslâm inancıyla özdeşleştirmiş olsa da, inanç esaslarını bizzat tanımlamıyor, bu görevi çeşitli resmi ve resmi olmayan kurumlara bırakıyordu. Ne var ki 1878’den sonra sultan-halife, İslâm’ı, yeni ortaya çıkmakta olan Osmanlı-Müslüman (daha sonra da Türk) ulus devletiyle uyumlu olan kesin siyasal ilkeler temelinde tanımlamaya başladı*”. Bu tanımlamada dört yeni temel ilke ortaya konmuştur.⁷⁹⁸

Karpat’a göre hilafet makamına büyük bir saygı vardı ancak II. Meşrutiyetle birlikte Sultan’ın kukla haline gelmesiyle birlikte Müslümanların saygısı ortadan kalktı ve eski itibarını kaybetti.⁷⁹⁹

Bu dönemde Araplara yönelik olarak Suriyeli ve Lübnanlı Araplar hükümette üst düzey makamlara atanmışlardır.⁸⁰⁰ Hicaz bölgesi imparatorluğun vilayetleri arasında ilk sıraya getirilmiş, kutsal toprakların iyi korunması, Hicaz’daki Osmanlı egemenliğinin sürdürülmesi, hacıların güvenli bir şekilde hacca gidip gelmeleri ve hac bölgesinde sağlık koşullarının iyileştirilmesi amacıyla çalışmalar yapılmıştır. Hicaz bölgesine sağlık sorunlarını bahane ederek Avrupalıların girme siyaseti engellenmeye ve bölgede Osmanlı hâkimiyeti sağlama çalışmaları, bölgeye Osmanlı dışından gelen Müslümanlar üzerinde hilafetin etkisi artırılmaya çalışılmıştır. Şehircilik ve sağlık hizmetleri çalışmalarının yoğunlaştığı Hicaz bölgesinden vergi ve asker alınmamış, bedeviler ve bölge eşrafına bağlılıklarını sağlamak adına bol hediyeler ve rüşvetler verilme yoluna bile gidilmiştir. Önemli bir proje olarak ta Şam’dan kutsal topraklara Hicaz demiryolu döşenerek ve Osmanlı hâkimiyetinin bölgede sağlama çalışmaları, hac yolculuğunun emniyetli hale getirilmesi ve halifenin imajının kuvvetlendirilmesine çalışılmıştır.⁸⁰¹

⁷⁹⁷ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.91-92; “*Abdülhamid, iktisaden güçlü olmayan bir devletin yaşama şansı olmadığını biliyordu. Yönetimi altındaki insanların desteğine sahip olmayan bir devletin yok olmaya mahkûm olduğuna inanıyordu. Bu desteği sağlamak için, Abdülhamid Müslüman tebaaya yöneldi*”. Bkz. Akarlı, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı”, s.259.

⁷⁹⁸ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.93.

⁷⁹⁹ Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.95.

⁸⁰⁰ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.315.

⁸⁰¹ Georgeon, *Sultan Abdulhamid*, s.278-285.

Bunun yanı sıra hilafet siyasetinin Müslüman toplum üzerinde etkili olması amacıyla şeyhler ve tarikatlarla ilişkiler geliştirilmiştir. Özellikle Arap kökenli şeyhler merkezde yani yıldız sarayında ikamet ettirilmiş, masrafları karşılanmış ve hilafet siyasetini uygulamakla görevlendirilmişlerdir. Böylelikle kendi bölgeleri ile merkezi iktidar arasında bağ kurmaları amaçlanmıştır. Şeyhler sayesinde Kuzey Afrika ve Arap coğrafyasındaki Müslümanlara hilafetin meşruiyeti ve Osmanlı'ya bağlılık sağlanmaya çalışılmıştır. Özellikle Ebulhüda es Seyyadi İstanbul'da 1876'dan 1908'e kadar ikamet ettirilmiştir.⁸⁰² Yine Medineli Şeyh Muhammet Zafir, Şeyh Esad, Hindli Rahmetullah ve Cemaleddin Afgani gibi din adamları da İstanbul'da ikamet ettirilmiştir.⁸⁰³ Arap kökenli şeyhlerin bilhassa Afgani'nin İstanbul'da ikamet ettirilmesinin sebebi kendilerine güvenilmemesidir. Bu şeyhlerin memleketlerinde bulunması halinde aşiretlerini ayaklandırılabileceği, yabancı devletlerle görüşebileceği endişesi göz hapsine ve bir yerde zorunlu ikamete tabi tutulmalarına sebep olmuştur.⁸⁰⁴ Araplara tavizler verilmiştir. Arapçanın resmi dil yapılması istenildiyse de Sadrazam Said Paşa'nın muhalefeti neticesinde vazgeçilmiştir. Ayrıca 1902'de Arap aşireti büyüklerinin çocuklarının eğitimi için İstanbul'da aşiret okulu kurulmuş, masraflar devlet tarafından karşılanmış ve öğrencilere maaş bağlatılarak Araplarla yakınlaşmak ve bağlılıkları sağlanmak amaçlanmıştır.⁸⁰⁵

Sultan II. Abdülhamit, sultan, padişah gibi unvanlardan ziyade halife sıfatını kullanmıştır. Hilafet makamına hatta makamdan ziyade şahsına aşırı bağlılığı yaratmak ve aynı zamanda gayr-i müslimlere karşı halkın nefretini sağlamak için vaizler görevlendirilmiştir. Bunun yanı sıra tekke, zaviye, cami gibi ibadethanelerin yapım ve tamirine çalışılmıştır.⁸⁰⁶ II. Abdulhamid'in İslâmcılık anlayışı genişlemeci olmamış, vatani yeniden tanımlamamış, gayr-i müslimlerin daha önceki laik Osmanlılık dönemlerinde elde ettikleri yasal statüye ve haklarına dokunulmamış, fakat sosyal ve psikolojik olarak gayr-i müslimlere karşı açıkça dışlayıcı olmuştur.⁸⁰⁷

Sultan II. Abdülhamid devrinde doğu Anadolu'da Ermeni devletinin kuruluşunu engellemek, bu bölgeyi devletin hâkimiyeti altında tutmak amaçlanmış ve Doğu Rumeli ve Girit'te gerçekleşen hadisenin bu bölgede yaşanması önlenmeye çalışılmıştır. Doğu Anadolu'da çok zayıf olan devlet hâkimiyeti yanında 1881 Berlin Antlaşmasında bu bölgede yaşayan Ermeniler lehine ıslahat ve Ermenilerin Kürtler ve Çerkezlerden korunmasını içeren hükümler

⁸⁰² Georgeon, *Sultan Abdulhamid*, s.272-274.

⁸⁰³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), s.544.

⁸⁰⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.347,360.

⁸⁰⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, s.545.

⁸⁰⁶ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.22-23.

⁸⁰⁷ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, s.34-35.

mevcuttu ve bilhassa İngiltere'nin desteğiyle Ermenilerde bu tarihten sonra bölgede devlet kurmak amaçlı faaliyetlere girişmişti.⁸⁰⁸

Devletin tebaası ile münasebetinde örneklerden biriside Doğu Anadolu örneğidir. Burada şahıslarla değil doğrudan mevcut olan aşiret reisleriyle muhatap olunmuş ve devlet otoritesinin çok zayıf olduğu bölgede bazı aşiret reislerini çeşitli hediyeler, silah, malzeme ve aşiret üyelerinin eğitimi için subay göndererek devlete bağlı kılmaya çalışmıştır. Aynı şekilde otoriteyi tanımayan ve İngiltere gibi devletlerle münasebet kurmaya çalışan Şeyh Ubeydullah gibi liderleri İstanbul'da mecburi ikamet ve faaliyetlerinden vazgeçmeyince Mekke'ye sürgün edilmiştir.⁸⁰⁹ 1884 sonrası bölgedeki aşiretlere ve Ermenilere karşı daha ılımlı ve yumuşak politika ile devlete bağlı kalmalarını sağlama politikası uygulanmışsa da 1890 da net bir şekilde Ermenilerin ayrılıkçı faaliyetleri görülünce devlet Müslümanlara karşı daha müsaide davranmaya ve onlarla işbirliğine gitmeye başlamıştır.⁸¹⁰ Bu politika sadece Doğu Anadolu aşiret liderlerine değil aynı zamanda Arap coğrafyasındaki aşiret reisleri ve din adamı-şeyhlere karşıda uygulanan bir politikadır. Aynı şekilde Kozan ve çevresindeki isyanları bastırarak yörede hâkim olmaya çalışan devlet bölgenin ileri gelen aşiret liderlerine mutasarrıflık, meclis üyelikleri ve maaş bağlama ya da bölge dışında ikamet gibi yöntemlerle devlete bağlı kılmaya çalışmıştır.⁸¹¹ Hediyeler, rüşvet, silah, mevki, makam, nişan ve rütbe vererek Arapları devlete bağlı kılma anlayışı İttihat ve Terakki devrinde I. Dünya Savaşında da uygulanan ancak başarısız olan bir politikadır.⁸¹²

Sultan II. Abdulhamid döneminde muhalefet, padişahın gücünü kontrol etmek amacıyla meşrutiyet dışında bir fikir ortaya koyamamıştır. Sultan II. Abdulhamid ise 1878'den sonra, istibdat yönetimini güçlendirmeye ve halifeliğide bu çerçevede kullanmaya başlayınca muhalefette doğal olarak onun halifeliğine karşı saldırmaya başlamıştır.⁸¹³ İttihat ve Terakki Cemiyeti padişahın halifeliğini sorgulayarak istibdat yönetiminden dolayı onun halifeliğinin meşru olmadığını ve Müslümanların hak ve hukukunun korunmadığını iddia etmiştir. Bu şekilde Müslüman tebaadan halifeye karşı isyan ederek cemiyete meşrutiyeti ilan etmesi için destek vermesi istenmiştir.⁸¹⁴ Bu dönemde İngiltere ve Araplarında desteklediği Arap halife fikri de ortaya çıkmış bu konuda bir takım faaliyetlerde bulunulmuştur.⁸¹⁵ Aynı şekilde İttihat

⁸⁰⁸ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.21-26.

⁸⁰⁹ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.26-27.

⁸¹⁰ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.28-29.

⁸¹¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s.162-172.

⁸¹² Falih Rıfkı Atay, *Zeytin Dağı* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2004), s.80-81, 96-98; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa Cilt III 1914-1922* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978), s.280-283.

⁸¹³ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, s.57.

⁸¹⁴ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi C.II Kısım IV*, s.70-78, s.91, 92-93.

⁸¹⁵ Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, 1998, s.52 vd.

ve Terakki Cemiyeti üyesi Mizancı Murat'ında bir dönem Mısır Hidivinin halife olmasını istediği bilinmektedir.⁸¹⁶ Bu faaliyetlerin de etkisiyle II. Abdulhamid'in içeride zayıflayan imajını yurt dışında gerçekleştirdiği faaliyetlerle güçlendirmeye çalıştığı da söylenebilir. Bu dönemde yoğun bir şekilde hilafet propagandası yapılmakla birlikte istenen hedeflere ulaşılamamıştır. Halifelik makamından ziyade icraatları beğenilmeyen padişah meşrutî rejimi tasfiye ederek istibdat idaresi kurmakla ve imparatorluğu iyi yönetememekle suçlanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti de dahil olmakla birlikte devrin İslâmcı olarak tanımlanan fikir adamları muhalif safta yer almış, halifelik üzerine kurulu siyasetin bunlar üzerinde etkisi olmamıştır. Tek başına Arap Şeyhlerinin İstanbul'da "*zorunlu ikameti*" bile halife sıfatı ve diğer uygulamaların bu grupları devlete bağlı kılmaya yetmediğini göstermektedir. Bunun yanı sıra Araplara verilen ayrıcalıklar, mevkiler, makamlar, hediyeler, rüşvetler, maaşlar farklı bir bakış açısından değerlendirildiğinde halifelik siyasetinin de bu gruplar üzerinde etkisinin olmadığını göstermektedir. Halifelik siyaseti başarılı olsaydı bu gruplar devlete bağlı kalır ve kendilerine ayrıcalık, muafiyet, hediye, rüşvet vs. verilmezdi. Aynı şekilde bu siyasetin etkili olmadığının bir örneği de bazı aşiretlerinin vergi vermeyip askerlik yapmadığı dönemde buralarda aşiret mensuplarının yaşadığı bölgede askerlik yapmasını bu sayede genel askerlik hizmeti ve vergiden muaf sayılmasını sağlayan Hamidiye alaylarının kurulması⁸¹⁷ örneğidir. Aşiretler üzerinde halifelik makamına dini bağlılık bulunması halinde bu türden ayrıcalıklar verilmesine gerek kalmadan aşiretlerde Osmanlı idari sisteminin içinde yerlerini alırlardı. Şunuda ifade etmek gerekir ki İmparatorluğun kurucu ve aslî unsuru olan Türkler yukarıda ifade ettiğimiz ayrıcalıklara hiçbir zaman sahip olmamış ancak devleti yaşatma azim ve iradesini her zaman ortaya koymuştur. Osmanlı Devleti'nin bilhassa 19. yüzyılda gelenek halini almaya başlayan uygulaması imparatorluktan ayrılmak için alt yapıyı kurmaya çalışan, daha ileri aşamaya geçerek isyan eden ve çoğunluğu büyük devletler tarafından desteklenen müslim ve gayr-i müslim tebaasına özerklik- muhtariyet, ayrıcalık vererek devlete bağlı kalmalarını sağlamak olmuştur. İmtiyazların varlığı imparatorluktan ayrılma çabaları ya da devlet otoritesinin tam olarak kabullenilmek istenmemesiyle doğru orantılıdır. II. Abdulhamid devrine kadar görülen bu hadise bu dönemde de devam etmiştir.

1.7.8.1. Birinci Meşrutiyet Dönemi Askerlik Hizmeti

1876 Kanun-ı Esasisi'nin hazırlanma aşaması ve daha sonra Meclis-i Mebusan'ın açılmasıyla beraber Kanun-ı Esasi'nin Osmanlı tebaası haklar ve vazifeler hususunda eşittir hükmü gereği gayr-i müslimlerin asker alımı gündeme gelmiş ancak gayr-i müslim mebusların

⁸¹⁶ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti 1856-1908*, s.291.

⁸¹⁷ Hamidiye Alaylarının kurulması hakkında bkz. Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.32vd.

çoğunluğu karşı çıkınca olumlu sonuç alınamamıştır.⁸¹⁸ Dolayısıyla Kanun-ı Esasisi'nin 17.maddesinde tüm tebaanın hukuk ve vazife karşısında eşitlik⁸¹⁹ ilkesi Islahat Fermanı'ndaki benzer hüküm gibi yine en başından uygulanamaz hale gelmiştir.

Sultan II. Abdülhamid, Mebusan Meclisi'nin ikinci döneminin açılışında Mebusan ve Ayan Meclisi'ne hitab eden nutkunda gayr-i müslimlerin askerlik yapması gereğine işaret ederek Kanun-ı Esasisi'nin haklardaki müsavata vazifelerde de müsavata gerektiği şeklindeki hükmünü gerekçe olarak göstermiştir.⁸²⁰ 1877'de yeni bir tasarı hazırlanmış ve İstanbul'lu müslim ve gayr-i müslim tebaanın askere alınması amaçlanmıştır. Bu karar padişah tarafından onaylanmışsa da gayr-i müslim cemaatlerin temsilcileri tarafından kabul edilmemiş ve gayr-i müslimler yine askere alınamamışlardır.⁸²¹

1877'de bedel ödemediği için askere alınan ancak geri hizmetlerde görevlendirilen gayr-i müslim askerlerde mevcuttu ve bu askerler arasında firar hadislerinin gerçekleşmesi sonucu gayr-i müslim askerlere de firar hadisesinde müslim askere uygulanan işlemin uygulanması hükümet tarafından uygun görülmüş ve din mevzuunun siyasi işlerle alakasının olmadığı belirtilmiştir.⁸²²

II. Abdulhamid devrinde devletin daha önce asker almadığı, askerlikten muaf olan bölgelerdeki Müslüman tebaasından asker alımı gerçekleştirilmek istenmiştir. Birçok bölge gibi “Doğu Anadolu’daki kimi kazalar, Doğu vilayetlerinin Kürt nüfusu, Suriye, Irak ve Doğu Anadolu aşiretlerinin mensupları askerlik hizmetinden muaftı”.⁸²³ Hicaz vilayetinden de asker alınmamaktaydı.⁸²⁴ Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde askerlik hizmetini sadece gayr-i

⁸¹⁸ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s.124-125; ayrıca bkz. Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp II Abdülhamid Han'ın Cülûsundan Birinci Seneye Kadar C.2*, Tahir Galip Seratlı, (hızl.), (İstanbul: Selis Kitaplar, 2004), s.49.

⁸¹⁹ Tanzimat ve I. Meşrutiyet devri fikir adamlarından Ahmet Mithat Efendi'de Heyet-i Mebusan'da gayr-i müslimlerden ve başkentten asker alımı kararına temel olarak “*kanun önünde eşitlik esası Osmanlılığı teşkil eden kavimler arasında vergiler ve görevler bakımından hiçbir fark ve ayrıcalık bırakmadığından*” hükmünü ortaya koyarak haklar ve vazifeler temelinde bir eşitlik anlayışına sahip olduğunu göstermiş, bundan dolayı asker alım kararının alındığını ancak patrikhanenin karşı çıkmasından dolayı savaş döneminde bu kararın uygulanmadığını ifade etmektedir. Bkz. Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp II Abdülhamid Han'ın Cülûsundan Birinci Seneye Kadar*, s.49.

⁸²⁰ Sultan II. Abdulhamid, Osmanlı-Rus savaşı ve bu savaş esnasında gerçekleşen Hersek isyanının devleti düşürdüğü zor duruma değinerek: “*Asakir-i mülkiyye teşkilatının mükemmeliyete vüsul istidadını hasıl etmesi ve gayr-ı müslim Osmanlıların muhafaza-i vatan için bir şevk-ı vicdani ve iştirak-i fiili ibraz etmeleri devletimizin vukuat-i mesarrından mâduddur; tebea-i gayr-i müslimenin zaten nâil oldukları müsaadat kanun-i esâsî ile bîküllîye takviye olunup, kendileri mademki huzur-ı kanunda ve memleketin hukuk ve vezaifinde mütesavidirler, vazifenin âzami ve hakk-ı müsavata medhali olan hizmet-i askeriyeye iştirakleri dahi tabîî olmasıyla, bu babda gösterilen eser-i vazifeşinâsi takdire şâyan ve ahali-i gayr-i islâmiyyenin sair sunuf-ı sakeriyyeye idhalleri dahi mukarrerdir*”. Bkz. Hakkı Tarık Us, *Meclis-i Meb'usan 1293=1877 13 Aralık 1877=16 Şubat 1878 İn'ikadları II. Cild* (İstanbul: Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, 1954), s.7.

⁸²¹ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.27-31.

⁸²² Çöklü, *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Asker Alma (Ahz-ı Asker) Usûlleri*, s.33.

⁸²³ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.36-39.

⁸²⁴ Georgeon, *Sultan Abdulhamid*, s.278-285.

müslimler değil aynı zamanda Müslüman halkın büyük bir kısmı da yapmamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin birçok bölgede askerlik kanununu uygulayarak asker alımını gerçekleştirecek güce sahip olmamasından dolayı Irak ve Arabistan'da göçebe yaşayan Araplardan, Arnavutluktan ve Doğu Anadolu aşiretlerinden asker alınamamıştır.⁸²⁵ Askerlik hizmetinden muaf olan Doğu Anadolu'daki aşiretlerden Hamidiye alayları kurularak asker alımı gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Hamidiye alaylarının kurulması amacıyla 1891'de hazırlanan nizamnamedeki memleketin saldırı ve tecavüzden korunması için gerekli askerın temininin memleketin bütün ahalisinin görevi olduğu ve ahalinin bir kısmının bu görevi yerine getirmemesinin kuvvete zarar verdiği hükmü önemlidir. Bu kanunda askerlik hizmetinin bütün ahalinin görevi olduğuna vurgu yapılması ve bu görevi aşiretlerin de yerine getireceğinin belirtilmesi de dikkate değerdir. Asker alımını tabana yaymanın bir aracı olarak değerlendirilebilecek bu kanunla⁸²⁶ Hamidiye alaylarında askerlik yaparak nizami askerlikten muaf olunacak, aşiret ve memleketinden uzaklaşmadan askerlik hizmetini yapmış sayılacaklardır. Aynı zamanda vergi muafiyetine de sahip olmuşlardır. Alayların subay kadrosunun aşiret mensubu çocukların İstanbul'da süvari mektebinde okutulması ile karşılanmaya çalışılması, önemli hizmet gerçekleştiren aşiret mensuplarına da miralay (albay) rütbesi verilmesi ancak yardımcısının nizamı subay olması kararı alınarak devletinde gözetimi ve denetiminin sağlanmaya çalışılması yanında aşiretlerde büyük bir güç kazanmış, devlet katında daha fazla itibar görmüş, aşiret reislerine halife tarafından çeşitli nişanlar, ünvanlar, rütbelere verilmiş ve genel olarak Hamidiye alaylarına dahil olmak aşiretlere geniş imtiyazlar sağlamıştır.⁸²⁷

Hamidiye alayları, yukarıda da belirtildiği gibi Osmanlı Devleti'nin birçok bölgede askerlik kanunun uygulayarak asker alımını gerçekleştirecek güce sahip olmamasından dolayı kurulmuştur.⁸²⁸ Tanzimat devrinde Cevdet Paşa'nın ifade ettiği ve tebaanın askerlik yapmak istememesinden dolayı kendi yaşadığı bölgede ve kendi subaylarının idaresi altında askerlik yapmasını için uygulanan "colonie militaire" yani tebaanın yaşadığı bölge dışına çıkmadan askerlik yapması usulünün⁸²⁹ devamı niteliğindedir.

⁸²⁵ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.32.

⁸²⁶ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.38-39.

⁸²⁷ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.40-45, 56-57; ayrıca bkz. Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <http://islamansiklopedisi.org.tr/hamidiye-alaylari>. Erişim tarihi 01.11.2022.

⁸²⁸ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.32; Eraslan, "Hamidiye Alayları", *TDVİA*.

⁸²⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzat*, s.80-107.

Bayram Kodaman Hamidiye alaylarının kuruluş sebeplerini Rusların saldırısından ve İngiliz politikasından Doğu Anadolu'yu korumak, Panislamizm politikasını yürütmek şeklinde izah etmektedir.⁸³⁰ Sultan II. Abdülhamid, dış ülkeler ve imparatorluk Müslümanlarına olduğu gibi aşiretlere de önce halife sıfatıyla yaklaşmıştır. Doğu Anadolu'nun imparatorluğun doğu sınırlarında bulunması önemini daha da artırmıştır. II. Abdülhamid, imparatorluğun batı sınırlarında bulunan Müslüman Arnavutlara, güney kısmında bulunan Arap kabile şeflerine, doğu bölgesinde bulunan Türk, Kürt, Çerkez, Karakalpak aşiretlerine aynı politikayı uygulamıştır. Arap aşiretler için aşiret mektebini, Arnavutlar için saray muhafız alayını, doğu Anadolu aşiretleri için hamidiye alaylarını hareket noktası olarak bu bölgeleri merkeze bağlamak böylece imparatorluğun bütünlüğünü korumak politikasını benimsemiştir.⁸³¹

Bununla birlikte Hamidiye alaylarının kurulması için yapılan çalışmalardan istenen olumlu neticeler alınamamış ise de alaylar varlığını devam ettirmiş ve II. Meşrutiyet devrinde 1910 senesindeki düzenlemeyle ismi aşiret alaylarına çevrilmiş 1912'de aşiret süvari fırkaları kurulmuş ve nizamnamesinde de bazı değişiklikler yapılarak devam ettirilmiştir.⁸³²

1.7.8.2. Birinci Meşrutiyet Döneminde Eğitim Politikaları

1876 Kanun-ı Esasisi'nin 15. maddesinde emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartı ile her Osmanlı umumi ve hususi tedrise mezundur. 16.maddede: Bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-ı itikadiyelerine müteallik olan usul-i talimiyeyle halel getirilmeyecektir. 114. madde ise Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecat ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tâyin kılınacaktır şeklindedir.⁸³³ İlköğrenimin zorunluluğu, tebaanın devlet ve özel okullarda eğitim alabileceği, devletin mektepler üzerinde gözetim ve denetimi altında olarak gayr-i müslimlerin dine dayanan eğitimlerine müdahale edilemeyeceği şeklinde genel hükümler bulunmaktadır.

1876 Kanun-ı Esasisi'nin ilanından sonra gayr-i müslimlerin hükümet mekteplerine girmesiyle alakalı olarak yayınlanan irade-i seniye Kanun-ı Esasisi'nin "tebaa-i Osmaniye'nin kaffesi ahvali mezhebiyeden maada şeylerde hukuk ve vezai fi mütesaviyeyi haiz olup"⁸³⁴ şeklindeki maddesine göre gayr-i müslimlerin mekatib-i askeriye alınıması gerektiğinden gerekli şartları taşıyanların Fünun-i Askeriye Mekteplerine alınacağı ifade edilmekle birlikte

⁸³⁰ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.30.

⁸³¹ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.36.

⁸³² Eraslan, "Hamidiye Alayları", *TDVİA*.

⁸³³ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, s.43-55.

⁸³⁴ İrade-i Seniye'de atf yapılan madde Kanun-ı Esasisi'nin 17. maddesidir ve şu şekildedir: "*Osmanlıların kâffesi huzur-ı kanunda ve ahval-i diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezai fiinde mütesavidir*". Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, s.44.

Osmanlı-Rus harbinde bu mekteplerden mezun olan Bulgar zabıt ve doktorların ihaneti neticesinde askeri mekteplere gayr-i müslimler alınmamaya başlanmıştır. Fakat Tıbbiye, Eczacılık, Sanayii Nefise, Hukuk ve Mülkiye gibi mekteplerde eğitim almaya devam etmişlerdir. Mülkiye Mühendis Mektebi, Topçu Harbiye Mektebi içinde bulunduğu orada da eğitim alamamışlardır.⁸³⁵

1879'da ise eczacı yetiştirmek için Eczacı Mektebi açılmıştır. Bu mektepte de Müslim ve gayr-i müslim öğrencilerin birlikte eğitim alması kararlaştırılmış ancak gayr-i müslimlere mevcut öğrenci sayısının üçte biri oranında kontenjan verilmiştir. Okul mevcudu ise üç sınıf üzerinden 30 kişi olarak tespit edilmiştir. 1882 tarihinde mülkiye tıbbiyesi ile birlikte ders programları yenilenmiş ve başta Fransızca olmak üzere bazı dersler eklenmiş, 1897'de ise ikinci sınıf ders programına fıkıh ve 1899 yılında ise tüm sınıf programlarına ulûmi diniyye gibi tıbbiye ve eczacılıkla alakası olmayan dersler eklenerek mektepte gayr-i müslimlerin eğitim almaları engellenmeye çalışılmıştır. Mektepte gayr-i müslimlere üçte bir oranında kontenjan verilmekle birlikte bu karar uygulanamamış ve gayr-i müslimler çoğunluğu teşkil etmişlerdir. 1899'da mektepte 52 Müslüman, 124 Hıristiyan ve 15 Musevi öğrenci eğitim almaktaydı.⁸³⁶

Sultan II. Abdulhamid devrinde devletin eğitim öğretim üzerinde kontrol ve denetimi oldukça artmış, gayr-i müslim cemaatlerin ve yabancıların eğitim kurumları üzerinde gözetim ve denetimi artırılmaya çalışılmış, bilhassa Anadolu ve Rumeli'de okul sayısı çoğalmış, Hicaz vilayeti hariç Arap coğrafyasında da maarif müdürlükleri kurulmuştur. Bu dönemde Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'de yürürlükte kalmıştır.⁸³⁷ Bu dönemde de gayr-i müslim Osmanlı tebaasının idadi ve sultani (liseler) ile diğer yüksek eğitim kurumlarında birlikte eğitim alması şeklindeki Maarif-i Umumiye Nizamnamesi kararı hayata geçirilememiştir. Gayr-i müslim tebaa içinde az sayıda kişi devlet okullarında eğitim almıştır. Gayr-i müslim cemaatler Tanzimat sonrasında kendilerine verilen müsaadeler ile eğitim kurumlarını ıslah ederek geliştirmişler, Müslümanlara kıyasla daha serbest bir şekilde yurtdışında eğitim almışlar ve bu sebeplerden dolayı Osmanlı devlet okullarında eğitim alma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nde açılan yabancı ve misyoner mekteplerinde de eğitim almışlardır.⁸³⁸

Müslümanlara yönelik eğitim politikasında ise sıbyan mektepleri, rüşdiyeler, idadiler ve sultanilerin sayısı oldukça artmıştır. Bu eğitim kurumlarında ise nicelik yönünden büyük gelişme yaşanırken nitelik yönünden ise pek fazla bir gelişme gerçekleşmemiştir. II. Abdulhamid devrinin eğitim kurumlarının temel amacı memur ve Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrasında da gördüğümüz gibi halife padişaha itaat eden Müslüman tebaa yetiştirmektir. Sosyal

⁸³⁵ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.734.

⁸³⁶ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, s.655-657.

⁸³⁷ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.28-40.

⁸³⁸ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi c.1-2*, s.734.

disiplinizasyon olarak tanımlanan bu hadise daha öncede ifade ettiğimiz gibi II. Mahmut devrinde başlamıştır. 1824 tarihli layihada İstanbul ile sınırlı olmak üzere halkın elindeki sıbyan mekteplerinde tüm çocukların din eğitime tabi tutulması istenmekteydi. Gerekçesi ise çocukların meslek öğrenmesi için çıraklığa verilmesi ve bu yüzden dini bilgilerin öğrenilemediği, cehaletin arttığıydı. Dolayısıyla önce dini bilgilerin ardından dünyevi bilgilerin öğrenilmesine vurgu yapılmış ve ailelerin çocuklarını çıraklığa vermeleri yasaklanmış ya da özel izne bağlanmıştı.⁸³⁹ Burada amaç Müslüman tebaanın halife padişaha itaatini sağlamaktır. Tanzimat dönemiyle birlikte devletin eğitim kurumu olan rüşdiyelerde de benzer şekilde din eğitimi verilen okullar olmuşlardır. Bu anlayışın Sultan II. Abdülhamid devrinde geliştirilip güçlendirildiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde açılan rüşdiyeler, idadiler, sultaniler ve diğer yüksek eğitim kurumları⁸⁴⁰ gibi devletin eğitim kurumları bu amaca yönelik eğitim yapmışlardır. Bu hususu eğitim kurumlarının müfredatı ve uygulamalarından da görmek mümkündür. Örneğin Mekteb-i Mülkiye gibi idareci bürokrasiyi yetiştiren yüksek eğitim kurumu diyebileceğimiz eğitim kurumunda II. Abdülhamid döneminde *“ilmi öğretim konuları yanında daha çok teokratik ve mistik bir öğretim de yer almaya başlamıştır. Bu arada İktisat, Hukuk, Tarih derslerinden bir takımı kaldırılmış, bunlardan boşalan saatlere din dersleri eklenmiştir”*.⁸⁴¹ Aynı şekilde bu dönemde Sadrazamlık görevinde bulunmuş Sait Paşa, devrin eğitim anlayışını şu şekilde ifade etmektedir:

“Mektep muhit ve cemiyetin içtimai ve iktisadi şartları ile en sıkı bir münasebeti olan bir müessesedir. Muhit müessir olmakla beraber, her devrin ve her mutlak ve müstebit idarenin mümeyyiz vasıfları olan hafiyelik, korku, tembellik, cehalet maalesef bu devrin mekteplerine de girmiştir. Mekteplerde muhakeme ve müşahade dersleri yerine, bol bol hafıza temrinleri konmuştur. Tarih-i edebiyat gibi dersler asgari haddine indirilmiş olduğu gibi, bunlarda birer ezber dersinden başka bir şey değildir. Yüksek mekteplerde bile, derslerin çoğu hafıza temrinlerinden ileri geçemiyordu. Terbiye, korkuya dayanıyordu. Padişaha sadakati temin etmek en büyük vatani vazife idi. Mektepler, her sabah Padişah’a dua ile açılır her akşam dua ile kapanırdı. Okulların bütün mânâ ve gayesi saltanata sadık tebaalar ve saltanat hükümetine memurlar yetiştirmekten ibaretti. Mektep idareleri talebenin vicdanlarına hitap etmekten çok uzaktılar. Programlarda din dersleri pek çok ve hocaları da hâkim bir durumda idiler. Hatırlarım ki Mekteb-i Mülkiye’de bile talebenin dini umurunu, mektep idaresinin din terbiyesini temin hususundaki ihtimam ve tekayyüdünü takip ve mürakaba ile mükellef bir müfettiş bulunmakta idi”.

Hasan Ali Koçer bu anlayışın Tanzimat devri anlayışından farklı olduğunu ve II. Abdulhamid devrinde ortaya çıktığını birazda eleştirel bir şekilde ifade etmekle birlikte⁸⁴² daha

⁸³⁹ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s.35-36.

⁸⁴⁰ II. Abdülhamid döneminde: *“Akşamları bütün ordu ve askeri mektepler üç defa “Padişahım çok yaşa!” diye haykıracak, eğer can ve gönülden bağırıyor diye jurnal edilerseniz başınıza bir bela gelir”* şeklinde bu mektepte eğitim alan Kazım Karabekir’in değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bkz. Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), s.31-32.

⁸⁴¹ Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s.137; Kemal H. Karpat bu konuyu şu şekilde ifade etmektedir: *“Abdülhamid bir yandan uzmanlaşmayı ve teknolojik gelişmeyi teşvik ederken diğer yandan da özgür araştırmalara sansür koyuyor ve sözüm ona İslâmın kutsal niteliğini korumak adına sosyal bilimlerin öğretilmesini yasaklıyordu”*. Bkz. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.64.

⁸⁴² Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s.164.

önceki bölümlerde gördüğümüz gibi bu anlayış Tanzimat öncesi ve Tanzimat devri anlayışında da bulunmakta idi.⁸⁴³

Tanzimat dönemi reformcuları için eğitimin amacı toplumun terbiyesini sağlamaktır. Bu yüzden dünyevi ve deneysel nitelikli fen ve sosyal bilimlerin askeri ve sivil meslek okullarında eğitimini uygun görmüşlerdir. Dolayısıyla sıradan vatandaşa uygulanacak genel eğitimde dinsel değerlerin ve terbiyenin eğitimi geçerli olmuştur ve eğitimde pratik bilginin aktarılması en fazla Türkçe okuryazarlık eğitiminin verilmesi ile sınırlı kalmıştır. Bu eğitim anlayışı en net biçimde Tanzimat'ın önde gelen devlet adamlarından Sadık Rıfat Paşa tarafından ifade edilmiştir. Genel eğitimi savunmakla birlikte Paşa'ya göre “sıradan insanlara okuryazarlığın ötesinde eğitim verilmesi kişilerin kafasını karıştırıp asice eğilimlere neden olabiliirdi”.⁸⁴⁴ Sadık Rıfat Paşa'nın anlayışı otokratik modernleşme anlayışıdır. Osmanlı Devleti'nde de görülen otokratik modernleşme anlayışına göre otokratik rejim eğitime önem vermekle birlikte hedefi eğitim alanların laik bir dünya görüşü ve özgür düşünce sahibi olmalarını engellemektir. Bu yüzden tarih, felsefe, hukuk gibi alanlarda sansürlü bir eğitim politikası uygulanmıştır.⁸⁴⁵ Bu anlayışın Sultan II. Abdülhamid devrinde daha sıkı bir şekilde uygulandığını söylemek mümkündür.

1882'de orta ve yüksek dereceli okulların gelişmesinin şartı olarak ilk eğitimin nitelik ve nicelik olarak gelişmesine vurgu yapılmış ve aynı zamanda Müslümanların eğitim açısından en geri kalmış topluluk olduğu ifade edilmiştir. Belgede bu durum: “*Memlekette maarifçe en geri olan Müslüman halktır. Köy ve nahiyelerde Kur'an-ı biraz heceleyebilecek bir adam bayağı âlim geçinmektedir. Bu durum memleketin ticaret ve servetinin gayr-i müslimlerin eline geçmesini ve böylece Müslüman halkın mahrumiyetine sebep olmaktadır. Bu yüzden yalnız zenginlerin evladının tahsiline mahsus mekâtib-i idadiye teşkilatından ziyade, vilayetlerde halk çocuklarına hiç olmazsa Türkçe okuyup yazma ve dört işlemi bilecek kadar tahsil verecek mekatib-i iptidaiyenin teşkili maarifi yayma siyasetine uygundur*” denilmiştir.⁸⁴⁶

Türklerle gayr-i Türklerin durumunu eğitim açısından kıyaslayan ve Türklerin eğitim alanında da geri kaldığını ifade eden Kazım Karabekir Paşa'da konuyu şu şekilde izah etmektedir: “*Dağlar arasındaki ücra köylerde bile gayr-i Türklerin mektepleri genç, dinç ve çoğu mensup olduğu ırkın ordusunda ihtiyat zabiti olan malumatlı muallimler elinde bulunduğundan çocukların, beden, fikir ve ruh terbiyelerine çok ehemmiyet veriyorlar. Köylerde ve Manastır'ın içinde muhtelif ırkların mekteplerini gördüm ve bizimkilerle mukayeseler yaptım. Aradaki fark insanın yüreğini sızlatıyor. Halk ise ekonomik yönden ve milli duygular itibariyle Türklere iyi durumdadırlar. Bizimkiler ise her bakımdan acınacak bir halde. Daha vatan ve*

⁸⁴³ Bkz. Tanzimat dönemi eğitim politikaları başlığı s.136 vd.

⁸⁴⁴ Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, s.691-692.

⁸⁴⁵ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.56.

⁸⁴⁶ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.67-68.

millet kelimelerini telaffuz bile cürüm... Yakın bir zamanda Balkan devletlerinin de yardımıyla vukuunu muhtemel gördüğümüz bir ihtilal ordumuzu ve Türk halkını mahvedecek ve Avrupalılar bu hezimet fırsat bilerek belkide bütün memleketimizi paylaşacaklardır”.⁸⁴⁷

Sultan II. Abdülhamid döneminde ilkokulların yaptırılması, cehaletin kaldırılması ve genel maarif hizmetlerinin halka götürülmesi konusunda önceliğin, Müslüman nüfusun çok olduğu bölgelere verilmesi, ilköğretim siyasetinin esasını teşkil etmiştir. Bu arada kaza ve kasabalarda yaptırılacak iptidai okulların büyük olması ve buralarda gayr-i müslim tebaa çocuklarının da eğitilmesi yolunda resmi kararlar, ilköğretimde de, ortaöğretimde olduğu gibi Osmanlılık siyasetine önem verildiğini göstermektedir. Bunun gayesi gayr-i müslim milli şuur veren cemaat okulların siyasi ve zararlı faaliyetlerini durdurmak ve aynı zamanda çeşitli din, mezhep ve ırktan olan ilkokul çağındaki çocuklara Osmanlılık duygu ve düşüncesini aşılmaktı. Fakat bu tasarı gayr-i müslim tebaanın tutumu yüzünden gerçekleşme imkanı bulamadı.⁸⁴⁸

Rüşdiye eğitimi alan Müslüman tebaanın durumu, eğitim sisteminin geriliği ise rüşdiyede eğitim alan Halid Ziya Uşaklıgil tarafından şu şekilde ifade edilmektedir:

“...bakınız rüşdiyede ne vardı ve ne okunurdu: Gülüstan kitabından üç fasıl ile bir Fars grameri, Türkçe bir gramer ile imlâ ve okuma kitabı yerine ancak 200 sayfalık bir Osmanlı tarihi, hesaptan adı ve ondalık kesirlerle, tesanüp kaideleri, coğrafyadan harita üzerinde parmakla gösterilecek, dağlar, şehirler, denizler, nehirler ve nihayet mektebin en ehemmiyetli dersi Arapça’dan Emsile, Bina ve Avamil ile başlayarak izhardan geçerek Resail-i Erbaa (dört kitap) diye tanıdığımız mantık taslağına varan ve dört yıl günde üçer satırla öğretilen bir yol... sonunda bir bilgi yükü ile mektepten çıkan genç ne İranlı çaycıya dört kelimelik farisi bir cümle söyleyebilir, ne Arapça bir Mısır gazetesinin on satırlık bir fıkrasını anlardı. Coğrafyadan Paris’le Berlin’i az çok kendi yerlerinde bulabilse New York ile Şikago’yu hayalinde tamamıyla bulamaz, hele Türkiye idare bölümlerini hiç bilmezdi. Hesaba gelince en büyük marifet şu idi: Dört amele sekiz arşın uzunluğunda iki arşın eninde bir buçuk arşın derinliğinde bir duvarı altı günde bitirirlerse iki amele filan filan (rakamları değiştiriniz) kaç günde bitirirler? İşte size en zor ve en korkunç bir problem. Türk gençleri iş âlemine girerse öteki mekteplerden yetişen çeşitli millet gençlerine bununla karşı koyacaklardı. Türkçeden nihayet vilayet mektûbi kalemine yahut muhasebe odasına mülâzım (stajyer) olarak kabul olunabileceklerdi”. Eğitim günü sonunda ise öğrencilerin ev ödevi konusunu da izah eden Uşaklıgil: “günün son yarısı da böyle geçerdi. Ve mademki evde hazırlanmak üzere verilmiş vazife yoktu; öteki milletlerden çocuklar her gün defterler dolusu vazife hazırlarken biz o gün Sadi’den yarım hikâye ile dört mısra, İzhar’dan beş satır öğrenmiş olmakla fikrimizi doyurarak evlere dönerdik”.⁸⁴⁹

1.7.8.2.1. Aşiret Mektepleri’nin Açılması

II. Abdülhamid döneminin önemli bir eğitim olayı da 4 Ekim 1892 tarihinde Aşiret Mekteplerinin açılmasıdır. Aşiret mekteplerinin açılmasından önce aşiretlere yönelik faaliyetler kapsamında Araplardan Harbiye Mektebine öğrenci alınmaya başlanmıştır. 1886 tarihinde Yemen, Hicaz ve Trablusgarp’tan 48 kişi İstanbul’a getirilerek Harbiye mektebinde eğitim almaları sağlanmış ve 1889 tarihinde mezun olarak memleketlerindeki askeri birliklere

⁸⁴⁷ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.145-146.

⁸⁴⁸ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.69.

⁸⁴⁹ Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.108-110.

görevlendirilmişlerdir. Adı geçen zabıtlar, piyade ve süvari mülazimi sanilikleri rütbesi, hükümdar yaverliği rütbesi ve üniformasına sahiplerdi. Bu girişime 1892’de son verilmiş ve Arapların Harbiye Mektebi yerine kendilerine yönelik açılacak hususi mektepte okumaları kararlaştırılarak Aşiret Mektepleri kurulmuştur.⁸⁵⁰ Aşiret (urban) liderlerinin çocuklarına talim ve terbiye vermek üzere Halep, Suriye, Bağdat, Bursa, Musul, Diyarbekir, Trablusgarp vilayetleri ile Bingazi, Kudüs ve Zor sancaklarından dört ve Yemen ve Hicaz vilayetlerinden beşer toplam elli olmak üzere aşayir ve urbanın muhterem ve muteberanın çocuklarının kur’a ile seçilenlerinin okuyacağı ve başkentte eğitim verecek Aşiret Mektebi kurulmuştur. Yine mektebi bitiren aşiret çocuklarının kendi bölgelerinde öğretmenlik, idare gibi diğer görevlerde de görevlendirileceği de belirtilmiştir. Mektep nizamnamesinde çocukların oniki ve onaltı yaş arasında olması, mektepteki masrafların devlet tarafından karşılanarak otuz kuruş maaş verileceği ifade edilmiştir. Mektebin kurulmasındaki amaç ise aşiret halkının medeniyet ve maarife kavuşması ve bilhassa aşiret mensupların saltanat ve hilafete bağlılığını sağlamaktır. Bu husus nizamnamede; “*Hilâfet-i Uzmâ-yı İslâmiye ve Saltanat-ı Seniyye-i Osmâniye’ye der-kâr olan meyl ü muhabbet-i tabiyelerini bir kat daha tezyid ve bunların şer’an ve kanunen mükellef oldukları sadâkat-ı kalbiye ve vezâif-i diniyelerini takviye ve te’kîd eylemek hususları olmakla müdür ve mualliminin ikdâmat ve ihtimâmâtı en ziyâde bu cihete masruf olacaktırlar*” şeklinde izah edilmiştir. Aşiret mektebinin eğitim süresi beş yıldır ve ders programında ise ağırlık din dersleri olmak üzere Türkçe, dilbilgisi, coğrafya, Fransızca, İslâm tarihi, hesap, resim, hendese gibi dersler mevcuttu.⁸⁵¹ Aşiret çocuklarının Türkçe öğrenmelerine de büyük önem verilmesi gereğine değinilmiştir. Aşiret mektepleri eğitim seviyesi olarak ise iptidai ve rüşdiye okulları seviyesindedir. Aşiret mekteplerinin açılmasındaki sebeplerden diğeri de o döneme kadar Osmanlı sınırları dışındaki Müslüman ülkelerin batılı devletler ve Rusya tarafından işgali, Osmanlı toprağı olan Cezayir, Mısır, Kars-Ardahan-Batum’un da işgal edilmesi ve milliyetçilik propagandasının etkisinde kalabilecek Arap coğrafyasındaki aşiretlerin yoğun ve hâkim bulunduğu yerleri hâkimiyet altında tutmaktır. Böylelikle aşiret reisleri ve ağalarının çocukları Osmanlı kültürü ile eğitilerek devlete ve saltanata bağlılıkları sağlanmaya, Osmanlı haline getirerek ittihad-ı Osmani (Osmanlı birliği) diğer ifade ile Osmanlılık politikası gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Dini açıdan ise Panislamizmin siyasetinin bir gereği olarak da Arap tebaanın bilhassa halifeye itaati ve din birliğinin tesis edilmesi amaçlanmıştır. İdari açıdan da merkezîyetçiliğin güçlendirilmeye çalışıldığı bu dönemde genel olarak dağınık ve merkezi otoriteden uzak ve otoritenin az olduğu, devlete karşı isyanların görüldüğü aşiretlerin denetimi

⁸⁵⁰ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.3-4* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), s.1181-1182.

⁸⁵¹ Mahmud Cevat İbnü’ş Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti*, s.308-311; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.3-4*, s.1181vd; Alişan Akpınar, *Aşiret Mektebi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996, s.16-18.

amaçlanmıştır. Aşiret liderlerinin çocuklarını Osmanlı başkentinde eğitim almaya göndermesi ile halife padişahın otoritesini kabul edeceği düşünülmüştür.⁸⁵²

1877-78 Osmanlı-Rus harbi sonrasında Araplar ve Arnavutlar arasında da başlayan ve Osmanlı'dan ayrılmayı amaçlayan milliyetçiliği halife sultana ve İslâmi değerlere bağlılıkla önlemeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra o dönemde aşiretler ve göçerler sahip oldukları özerkliği kaybetmek istememiş, vergi toplama, nüfus sayımı ve askere alma gibi uygulamalara karşı çıkmışlardır. Osmanlı hükümeti ise bu gruplara yönelik olarak merkezi idare anlayışını benimsemeleri ve düzen ve maddi ilerleme gerçekleştirecek araç olarak eğitimi düşünmüştür. Devlet tarafından aşiret bölgelerinde okullar açılmış, bedevilere eğitim vermek için gezici öğretmenler görevlendirmiş, aşiretleri Osmanlı idari yapısı içine dahil ederek Osmanlı, İslâmi ve modernist değerlere sahip aşiret eliti yetiştirmeye çalışmıştır. Bu hususta eğitilmiş aşiret idarecisi elitler yetiştirmekle beraber Şerif Hüseyin örneğinde olduğu Osmanlı'ya sadık elitler yetiştirememiştir.⁸⁵³ Osmanlı Devleti'nin Arap aşiretleri liderlerinin çocukları için açtığı aşiret mektebine Hamidiye alaylarının kurulduğu bölgedeki aşiretlerde ilgi göstermiş ve kendi çocuklarının da mektebe alınmasını istemişlerdir. Bu teklife Maarif Nezareti birtakım alt yapı eksiklerini ve mektebin askeri mektep olmayıp rüşdiye seviyesinde eğitim veren bir kurum olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Aynı zamanda Arap aşiret çocuklarıyla Hamidiye alaylarının mensup olduğu aşiretlerin arasında ahlak ve terbiye açısından ayrılık bulunduğu ve bu sebeple de bir mektepte eğitim almalarında bazı sakıncalar bulunduğu da ifade edilmiştir. Ancak Maarif Nazırının karşı çıkmasına rağmen Aşiret Mektebine Hamidiye alayları bölgesi ve hatta Arnavutluk'tan öğrenci alınmıştır. Bu öğrencilerin aşiret mektebi eğitimi sonrasında Harbiye ve Mülkiye mekteplerinde eğitim almaları sağlanmış, yüzbaşı ve fahri yaverlik rütbeleri almışlardır.⁸⁵⁴

Kazım Karabekir, Kuleli Askeri İdadisinde (lise) öğrenci iken okulda eğitim alan zadegan sınıfına mensup öğrencilerin durumunu ve bunlara yapılan ayrımcılığı ve kuralların bunlara uygulanmayıp üstün tutulduklarını, bu durumun kendileri üzerindeki olumsuz etkisini de şu şekilde ifade etmektedir:

⁸⁵² Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.98-100,108,110; Osmanlı Devleti, aşiret yapısından dolayı idari olarak hakimiyet kurmakta zorlandığı grupları medenileştirilmeleri ve insanileştirilmeleri gerekli unsurlar olarak değerlendirmiştir. Bunu gerçekleştirerek Osmanlı siyasi sistemi içine dahil etmek için bu grupların sünni İslâm anlayışını benimsemesini, halifeye dini ve siyasi açıdan bağlanmalarını ve devlete itaat duygusunu güçlendirmek istemiştir. Aynı zamanda Osmanlı Türkçesinin öğretilmesi de bu amaca hizmet etmeye yöneliktir. Bu siyasetin neticesi olarak ta aşiret liderlerinin çocukları İstanbul'a getirilerek eğitime tabi tutulmuştur. Bkz. Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.32; ayrıca bkz. Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, s.157.

⁸⁵³ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.258-259.

⁸⁵⁴ Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, s.111-117.

“Miralay rütbesine kadar zadegan sınıf arkadaşlarımız vardır. Sınıfın ilerisinde misiniz, bunlara ders öğretmeye de mecbur kalırsınız, içlerinde korkunç şirretleri de vardır. Mülazım, yüzbaşı rütbesindeki sınıf zabıtları ve muallimler bile bunların şerrinden korkarlar. Mesela Kuleli’de ahlaksızlığından dolayı mektepten kaydı silinen Ebulhüda namındaki padişahın bir mutemet mensubunu az sonra biz Beyoğlu’nda Cuma selamlık alayından arabaya kurulmuş bir halde dönerken gördük: Göğsü, kolları sırmalar içinde idi. On yedi yaşındaki bu yakışıklı genç rütbe-i bâla ricalinden olmuş!...Yine kendisi gibi olan arkadaşı da hünkâr yaveri üniformasıyla saray atlarından biri üzerinde bir yere irade tebliğine gidiyordu”.⁸⁵⁵

Kazım Karabekir, askeri okulda kendi sınıfında Şam ve Bağdat’tan gelen bir düzine öğrenci olduğunu ve bunlar arasında Araplık cereyanı ve Türk düşmanlığının açıkça görüldüğünü ve kendisinin biraz Arapça bildiği için konuşmaları anlayıp üzüldüğünü ifade etmektedir.⁸⁵⁶

Şam’daki idadide yerli öğrencilerle birçoğu Arap olmayan üst düzey bürokratların oğulları arasında sosyal bir gerilim vardı. İstanbul’a gittiklerinde bu gerilim etnik yansımaları da olan bir toplumsal yabancılaşmaya dönüştü. Başkente, İstanbul’lu öğrencilerle vilayetlerden gelenler arasında genel bir husumet bulunmaktaydı. Diğer vilayetlerden gelen öğrenciler gibi, Arap öğrencilerinde çoğu orta halli ailelerden geliyorlardı. Devam ettikleri okullarda üst düzey hükümet görevlilerinin oğullarına yapılan özel muameleden hoşnut değillerdi. Üst düzey askeri ve sivil erkânın oğullarına ayrıcalıklı bir statü sağlanması, Abdulhamid rejiminin politikasıydı. İstanbul’lu üst düzey memurların oğulları sadece okullara kabul edilirken değil, eğitimleri sırasında da kayırılıyorlardı. Örneğin, Harbiye’de bu şanslı oğullara özel yemek ve daha iyi yatakhaneler gibi ayrıcalıkların yanı sıra daha okulda eğitim görürken terfi gibi ödüllerde veriliyordu. Arap öğrencilerin dil engeli de onların yabancılaşma duygularını pekiştirmişti. Suriyeli öğrencilere çarpıcı gelen bir başka uygulamada çoğunlukla Arap vilayetlerden gelen aşiret reisleri ve ulema oğullarına gösterilen özel muamele olmuş olmalıdır. 1889’da Harbiye’de 1896’da da Mülkiye’de Arap şeyhlerinin oğulları için özel sınıflar açılmıştı. Hemen daima ayrıcalıklı öğrenciler entelektüel olarak olmasa da akademik olarak diğerlerinden daha az nitelikliydi. Abdulhamid’in güttüğü bu politikanın amacı aristokrat bir memur tabakası yaratmak değil, sadık görevlilerle ileri gelenleri ödüllendirmek ve aşiretlerin yoğun olduğu uzak vilayetlerde görevlendirilecek idari ve askeri kadrolar yetiştirmekti.⁸⁵⁷

Kazım Karabekir, mektepten dokuz yıllık eğitim sonucu ve baskı altında kalarak erkân-ı harp yüzbaşısı olarak mezun olduğunu anlattıktan sonra mektebin öğrencilerden beklentilerini ve amaçlarını da şu şekilde ifade etmektedir:

“Vatan ve millet kelimelerini söylemek ve yazmak yasaktır. Dinlemezseniz mahvınıza kâfi bir sebeptir. Bunu bize Kuleli’de kitabet imtihanında zabıt hocalarımız şöyle ihtar etmişlerdi:

⁸⁵⁵ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.32.

⁸⁵⁶ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.41.

⁸⁵⁷ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu’nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, s.55-56.

Patrie ve Nation kelimelerinin Türkçelerini katiyen yazmayacaksınız! Mesul olursunuz!... Murat demek yasaktı. “Mir’at” denirdi. “Hamid” yerine de “Hâmid”, Yıldız yerine de “Yaldız” kullanılırdı... Bir istida, bir eser muhakkak padişaha dua ile başlayacaktır. “Velinimet-i biminnetimiz” diyerek her şeyi “saye-i şahanesine” bırakacaksınız. Aksi takdirde başınıza her şey gelebilir... Gazete ve kitaplar neşrinden önce sansüre tabi tutulur. Zararlı şeylere bakılır. Mesela 1318 Mayıs’ında Çemberlitaş hamamı külhanında 150 çuval kitap ve evrak yakıldı... Akşamları bütün ordu ve askeri mektepler üç defa “Padişahım çok yaşa!” diye haykıracak, eğer can ve gönülden bağırıyor diye jurnal edilerseniz başınıza bir bela gelir”.⁸⁵⁸

Bu ifadelerden vatan ve millet gibi uluslaşma sürecinin en önemli iki değerinin söylenmesinin yasaklanması ulusçuluk anlayışının olmadığını net bir şekilde göstermekte ve en önemli değer olarak padişahlık makamının ön plana çıkarılarak padişahlık makamına bağlılık sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir.

1.7.8.2.2. Gayr-ı Sünni Müslümanlara Yönelik Sünnileştirme Politikası

Selçuk Akşin Somel’e göre Osmanlı Devleti sünni İslâm anlayışını benimsediği için sünni olmayan Müslümanlara yaklaşmakta zorlanmış ve bu durum II. Abdülhamid devrinde oldukça zor hale gelmiştir. Bu dönemde Aleviler ve Kripto Hristiyanlar devlet açısından yoğun bir cehalet içinde bulunan, hurafelerin etkisinde yaşayan ve medeniyete ulaşmaları için eğitilmeleri gerekenler olarak tanımlanmıştır. Özellikle misyonerlerin Alevileri dinden döndürme faaliyeti ve gayr-i müslimleri de askerlik yapmamaya yönelik teşvikleri başlayınca buna engel olmak için Arnavutluk’taki Kripto Hristiyanlara özel eğitimciler gönderilmiştir. Aynı şekilde Bağdat ve Basra civarındaki Osmanlı halifeliğini kabullenmeyen ve İran ile yakınlık içinde bulunan On İki İmam Şiiliğine yönelik olarak bu gruptan sünni idari ve askeri kurumlara sızmalarını engellemek için Şii çocukların devlet okullarına alınmalarını yasaklamıştır. Bu grupları sünnileştirmek amacıyla bedevilere sünni ulemeden gezici öğretmenler göndermiştir. Şii din adamlarının çocuklarını İstanbul’a getirerek sünnileştirmek amacıyla medreselere almıştır. Bu çabalar mali sıkıntı ve kadrosuzluk yönünden başarısız olmuştur.⁸⁵⁹ Osmanlı Devleti Orta Anadolu’daki alevilerin devlete bağlılığından emin olmadığı ve onlara yönelik misyonerlik faaliyetlerini de engellemek için Sivas vilayeti Tokat sancağındaki ve Ankara vilayeti Mihaliçcik kazası halkını sünnileştirmek için Müslüman öğretmenler tayin etmiştir. Yine 1880 ve 1890’larda sünni inancı anlatan kitaplar sünnileştirme

⁸⁵⁸ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.31-32; Sultan II. Abdülhamid pozitivizmi savundukları ve muhaliflerini desteklediklerini düşündüğünden subaylara ve dolayısıyla düzenli orduya güven duymamaya başlamıştır. Bundan dolayı saray muhafız alayını daha çok güvendiği Arnavut ve diğer Türk olmayanlardan oluşturmuştur. Aynı zamanda saltanatın son onbeş yılında orduyu ihmal etmiş, bütçelerinde kısıtlamalar yapmış ve neticede subaylar arasında da kendisine karşı büyük bir düşmanlık oluşmuştur. Osmanlı ordusunda daha öncede görev yapan Alman von der Goltz 1908’de Osmanlı ordusunun acınacak hale geldiğini ifade etmiştir. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.99; Kazım Karabekir Paşa’da Osmanlı ordusunun bu dönemde silah, teçhizat, eğitim ve ekonomik yönden bir çöküş içerisinde olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.41-42.

⁸⁵⁹ Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.258-259.

siyaseti çerçevesinde ücretsiz dağıtılmıştır. Beyrut vilayetindeki Nusayrilerde sünni olmamaları dışında Osmanlı idaresine karşı gelmeleri gibi siyasi sebeplerden dolayı devlet memurluğuna ve askere alınmamışlardır. Bu bölgenin de İran'a yakınlaşması ve bölgede Amerikan misyonerlik faaliyetleri başlayınca Osmanlı hükümeti 1890 sonrasında bölgede sünnileştirme faaliyetleri kapsamında köylerde iptidai okullar açılmaya başlanmıştır ve bölgede cami yapılması kararlaştırılmıştır. Bu çabalar Hatay vilayetine bağlı Antakya kazasında diğer yerlere nazaran başarılı olmuş ve bir ölçüde sünnileşme gerçekleşmiştir.⁸⁶⁰

Bu uygulamalar değerlendirildiğinde Osmanlı Devleti'nin gayr-i sünni Müslümanlara yönelik siyasetinin gayr-i müslimlere yönelik siyasetinden daha sert ve katı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Gayr-i müslimlerin din değiştirmesi noktasında hiçbir faaliyette bulunmayan hükümet gayr-i sünni grupların mezhep değiştirerek sünnileşmesini sağlamaya çalışmıştır. Gayr-i müslimlere gösterilen anlayış, hak ve imtiyazların bir kısmının içlerinde çoğunluğu Türk olan gayr-i sünni gruplara gösterilmediği görülmektedir. Devletin gayr-i müslimlere daha öncede belirttiğimiz gibi idadi ve sultaniler ile bazı eğitim kurumlarında eğitim hakkı verirken bilhassa On İki İmam Şiiliğine yönelik olarak devlet okullarından eğitim almalarının engellenmesi ve Nusayrilerin devlet okulları ve askere alınmaması Osmanlı Devleti'nde tebaanın sadece müslim ve gayr-i müslim olarak din ayrımına tabi tutularak tanımlanması dışında sünni islam dışında ki anlayışların kabul edilmeyip Müslüman tebaanın mezhebine göre de hak, imtiyaz, kısıtlama ve muafiyet gibi uygulamalara tabi tutulduğunu göstermektedir. Müslüman tebaanın bile mezhebine göre ayrımcılığa tabi tutulduğu ve eşitliğin sağlanmadığı bir ortamda devletin müslim ve gayr-i müslim arasında din farkından kaynaklanan eşitsizlikleri ortadan kaldırarak Osmanlı milleti yaratmaya çalıştığını ifade ve iddia etmek bu örnekle bile imkansız hale gelmektedir. Ayrıca meseleye İslâmcılık, ittihad-i İslâm siyaseti açısından da bakıldığında sünni İslâm dışındaki diğer Müslümanların çeşitli sebeplerle ayrımcılığa ya da muafiyete tabi tutulması, sünnileştirilmeye çalışılması ve devlet tarafından muhatap alınmayıp medenileştirilmeleri gerekli unsurlar olarak tanımlanması da İslâmcılık siyasetinin tüm Müslümanları mezhep ayrımı yapmadan içine alan ve kucaklayan bir anlayış olmayıp sünni İslâma yönelik ve diğer gayr-i sünni mezhepleride sünnileştirmeye çalışan bir anlayış olduğu görülmektedir. Osmanlılık-Osmanlıcılık ya da İslâmcılık-İttihad-ı İslâm konularında yapılan çalışmaların inceleyebildiğimiz olanların neredeyse tamamı meseleyi bu açıdan değerlendirmemişler II. Mahmud devri ve sonrasındaki Tanzimat devrini din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm tebaanın eşitliği ilkesi çerçevesinde Osmanlılık-

⁸⁶⁰ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s.275-277; ayrıca bkz. Yalçın Çakmak, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2018, s.89vd.

Osmanlıcılık-Osmanlı milleti inşa dönemi ve bilhassa II. Abdülhamid devrini de tüm müslüman tebaaya ve hatta Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanlara da yönelik İslamcılık, İttihad-ı İslâm politikası olarak tanımlamışlardır. Tez çalışmasında birçok başlık altında Osmanlı Devleti'nin Osmanlılık siyasetinin bir ulus inşa etme amacıyla olmadığını ifade etmiştik. Bunun kanıtlarından biride devletin kendi Müslüman tebaasını bile eşit hak ve vazifelerden sorumlu görmediği bir yerde müslim gayr-i müslim tebaadan müteşekkil yapıdan eşit hak ve vazifeli bir ulus inşa etmeyi düşünmediğidir. İslâmcılık anlayışıda aynı şekilde sünni hilafet anlayışına dayalı bir siyaset olarak devletin tüm Müslüman tebaasını kucaklayan bir siyaset olmamıştır.

BÖLÜM 2: İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ VE ULUSLAŞMA

2.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kurulması ve Fikirleri

Osmanlı Devleti'nde bir görüşe göre Sultan II. Abdülhamid rejimine muhalif olan Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından 1889'da İttihat ve Terakki Cemiyeti kurulmuştur.⁸⁶¹ Diğer görüş ise 1895'te Mülkiye öğrencileri tarafından cemiyetin kurulduğu ve daha sonra Harbiye ve Tıbbiye öğrencilerin cemiyete katıldığı şeklindedir.⁸⁶² Cemiyetin amacı hürriyeti ilan ederek herkese müsavat (eşitlik) ve adalet vermektir.⁸⁶³ İttihat ve Terakki Cemiyeti Abdülhamid istibdadına karşı koymak ve zulüm rejimini rejimini yıkmak amacıyla ayaklanmış geniş ve bütünleşmemiş, bağdaşık olmayan kütleyi sevk ve temsil etmiştir. Cemiyet, gizli olarak faaliyet göstermiş, fikir adamları ve ordu mensupları şahsi idareyi yıkmak için cemiyete katılmıştır. Cemiyet, fikir ve güçleri birleştirmiş, din, mezhep, milliyet ayrımı yapmaksızın Bulgar komitecisi ile Arap vatanperverini birleştirmiştir. Rumeli'nden başlayarak İmparatorluğa yayılan cemiyet II. Meşrutiyeti gerçekleştirerek ortaya çıkmıştır.⁸⁶⁴ Ancak Şerif Mardin'e göre ilk kurucular hürriyeti temin etmeyi istemekle beraber asıl amaçları Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını

⁸⁶¹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, (1952'den Tıpkı Basım)*, (İstanbul: Arba Yayınları, 1995), s.104; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s.154-155; Ahmed Bedevi Kuran, bir diğer eserinde cemiyetin kuruluş tarihini 1892 olarak vermektedir. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000), s.45; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.281; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), s.76-77; Cemiyetin ilk liderlerinden Ahmet Rıza cemiyetin adının İstanbul'dakiler tarafından İttihad-ı İslâm olarak belirlendiğini ancak kendisi tarafından bütün Osmanlıların çıkarları için çalışacak bir cemiyet olduğundan isminin İttihat ve Terakki olarak değiştirildiğini ve bu durumun benimsendiğini belirtmektedir. Bkz. Ahmet Rıza, *Anılar*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., (Cumhuriyet Gazetesi Yayınları), Haziran 2001, s.16-17; Tarık Zafer Tunaya ise cemiyetin ilk adının İttihad-ı Osmani olduğunu ve aynı yıl Paris'te kurulan cemiyetin adını benimseyerek İttihat ve Terakki Cemiyeti adını kabul ettiklerini ifade etmektedir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3 İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s.27.

⁸⁶² Ali Birinci'ye göre 1895'de yaşanan Ermeni isyanlarına Mülkiye öğrencileri tarafından tepki gösterilmiş ve 1895'de İttihat ve Terakki Cemiyeti adıyla kurulmuş ve daha sonra Harbiye ve Tıbbiye öğrencileri de cemiyete katılmışlardır ve aynı zamanda 39 maddelik nizamnamesi de hazırlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Birinci, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi", *Osmanlı Ansiklopedisi II Siyaset*, Güler Eren (ed.), (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), s.401-409.

⁸⁶³ Tekinsoy, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, s.52.

⁸⁶⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.174; Meşrutiyet ilan edildiğinde cemiyetin ismi mücadelesinden dolayı bayrak olmuştur. Cemiyet, etrafında hürriyet yanlılarını toplayabilmiştir: "Cemiyet gerek programı, gerekse üyelerinin içtihatları bakımından gayri mütecanis bir yapıya sahipti ve Jön Türk hareketinin özelliklerinden kurtulamamıştı. Saltanatçı, cumhuriyetçi, sosyalist, liberal, Türkçü, hilafetçi her çeşit siyasi düşüncede insan, istibdat idaresini yıkmak için cemiyetin çatısı altında birleşmişti... Rumeli'de uzun yıllar gizli faaliyette bulunan cemiyet üyelerini durmadan arttırmış, orduyu da kendisine yahut ordu onu kendisine bağlamıştı". Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., (Cumhuriyet Gazetesinin Okurlarına Armağanıdır), Temmuz 1998, s.44-45.

engellemektir.⁸⁶⁵ Namık Kemal'in fikirleri olan ittihat ve terakki kavramları 1904 öncesi ve sonrası kurulan örgütlerin birçoğu tarafından benimsenmiştir. İttihat Osmanlı birliği, terakki ise aydınlanma, çağdaş uygarlığın eğitim ve teknik araçlarına sahip olarak ilerlemek demektir. İttihatın gerçekleşmesi için Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün milletlerin uzlaşması ya da birleşmesi gerekiyordu. Terakki için ise geriliğin nedenlerini kaldırmak, bu geriliğin nedenlerini besleyen siyasal rejimi değiştirmek lazımdı.⁸⁶⁶

2.2.İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnameleri ve Cemiyetin Amacı

İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet öncesinde hazırladığı nizamnamelerinde cemiyetin maksadının vatanı ve milleti zulüm ve esaretten kurtarmak amacıyla cins ve mezhep ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlıların mukaddes bir vazife bilerek milli menfaatleri, siyasi haklarını muhafaza için Kanun-ı Esasisi'nin tamamıyla uygulanması ve devam ettirilmesi olduğu ifade edilmiştir. Bunun içinde Osmanlıların birlikte çalışması ve kavmi menfaatlerini müşterek görmekle yükümlü oldukları ifade edilerek cins ve mezhepten dolayı ayrılık çıkartmak isteyenlere müsaade edilmeyeceği belirtilmiştir.⁸⁶⁷ Bu nizamname Osmanlı tebaasının ulusal varlığını tanıyan ancak bu varlıkları meşrutiyeti ilan etmek için güç birliğine davet eden bir nizamnamedir.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin kurulduğu dönemdeki nizamnamesinde de cemiyetin tüm Osmanlıları içine aldığı, maksadının tüm Osmanlıların menfaatini temin olduğu ve bundan dolayıda kavmiyet, cinsiyet ve mezhep taraftarlığına yer verilmediği ifade edilmiştir. Bu nizamnamede de maksadın memlekete hizmet etmek olduğu ifade ile saltanat ve hilafetin devam ettirileceği ifade edilmiştir. Meşrutiyetin yeniden ilanını sağlamak ve devamında hükümetlerin bu esas üzerinde kurulmasını teminle birlikte cemiyetin hükümete yardım ve destek olma siyaseti izleyeceği ifade belirtilmiştir.⁸⁶⁸

⁸⁶⁵ Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s.77.

⁸⁶⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.405.

⁸⁶⁷ Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Teşkilat-ı Dahiliyesi Nizamnamesi.

Maksat

Madde 1- Vatanı, bugünkü bulunduğu hal-i vahim-i hatır-nâkten; milleti giriftar olmuş bulunduğu pençe-i zulüm ve esaretten tahlis ederek insanlığa layık bir surette yaşamak, bilâ fark-ı cins ve mezhep bilumum efrad-ı Osmaniye'nin vazife-i mukaddese ve menafi-i bedihiyeleri muktezasından olmağla bu hukuk-ı mukaddese ve menafi-i milliyenin istihsal ve istikrarı ve milletin muhafaza-i hukuk-ı siyasiye ve esasiyesini kafil olan 1293 Kanun-ı Esasisi'nin tamamî-i tatbik ve devam-ı mer'iyeti cemiyetin esas maksadıdır.

Madde 2- Osmanlılar maksada vusul emrinde müttehiden çalışmak ve menafi-i kavmiyelerini daima müşterek görmekle mükellef olduklarından cins ve mezhep daiyesiyle tefrika husûlüne sâi bulunanların husûl-ı âmâlîne mâni olmak dahi cemiyetin esas vezaifindendir. Bkz. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.301.

⁸⁶⁸ "İttihat ve Terakki Cemiyetinin Nizamnamesi, Cemiyetin Esbab-ı Teşekkülü ve Maksadı

Madde 1. Cemiyetin nizamnamesinde hükümet-i hazıranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-ı beşeriyeyi ihlal eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatanı ecnebi yedd-i tasallut ve itizabına düşüren usul-

Bu nizamnamelerde öne çıkan hususlar vatani ve milleti kötü yönetimden kurtarmak için cemiyetin kurulduğu ve cemiyetin amacının Kanun-ı Esasisi'nin tamamının uygulanması ve yürürlükte kalmasını sağlamak olduğu ifadeleridir. Bunu gerçekleştirmek içinde tüm Osmanlıların birleşmesi gerektiği ve bu yolda ırk ve din farkından dolayı gerçekleşebilecek ayrılıklara müsaade edilmeyeceği ve milliyet, kavmiyet, cinsiyet, mezhep, taraftarlık ayrımı olmadığı belirtilmiştir. Aynı şekilde menafi-i kavmiyesi daima müşterek ifadesi ile Osmanlı tebaasının ulusal varlıkları da kabul görmektedir ve bunun üzerinde bir menfaat birlikteliği de bulunduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla bu nizamnameler uluslaşma adına herhangi bir hükmü barındırmamaktadır. Bunun yanısıra cemiyetin kurulacak hükümetlere yardım ve destekçe bulunacağı ifadesi de cemiyetin doğrudan iktidara gelmeyeceği ve hükümetlerin meşruti rejime uygun olarak ülkeyi yönetmeleri hususunda gözlemci, denetleyici, yardımcı olacağının ifadesidir. Bunun yanısıra saltanat ve hilafete bağlılık dile getirilerek bir şekilde rejim değiştirmek gibi bir amaçlarının da olmadığı ortaya konmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutiyetin ilanından sonra gerçekleştirdiği 1911 tarihli kongrenin kabul ettiği nizamnamesinin 1.maddesi içinde cemiyetin “makamı hilâfet ve saltanata ve hâdimi Meşrutiyet olan Zâtî Hazreti Padişahiye zevali nâpezir bir hissi hürmetle merbuttur”⁸⁶⁹ hükmüne yer vererek bağlılığını bidirmiştir. Niyazi Berkes’inde belirttiği gibi ittihatçılar saltanat ve hilafet makamına itaatkârlıktan vazgeçememişlerdir.⁸⁷⁰

ı idaresini İslâm ve Hıristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bil cümle Osmanlılardan mürekkep Osmanlı İttihat ve Terakki cemiyeti teşekkül etmiştir.

Madde 2. Cemiyetin maksadı umumun menafîini tahlise çalışmaktır, arada milliyet, kavmiyet, cinsiyet, mezhep, taraftarlık yoktur. Aza reyinde hür ve müstakildir. Menafi-i umumiyyeden başka hiçbir emir ile mukayyet değildir.

Madde 3. Cemiyetin vazifesi idare-i hazıra-ı hükümeti hukuk-u insaniyenin muhafızı ve terakkiyat-ı medeniyyenin menbaı olan usul-ü meşverete iade ve muhafaza-ı hüsnü alaka, maarif-i umumiyyenin terakkisine, alelumum insaniyet ve medeniyete hizmet etmek gibi umur-u nafiada bulunmaktır. Bu maksad-ı hayrı icraya mani olanlara ve cemiyeti her gûna tehlikeye uğratanlara vatan düşmanı nazarıyla bakılacaktır.

Madde 4. Cemiyet nazarında sülale-i necibe-i Osmaniye'nin makam-ı saltanat ve hilafette bekası mültezemdır; ancak şer ve kanuna mugayir harekette bulundukları ve usul-u meşvereti kabul ve hukuk-u beşeriye ve medeniyeyi himaye etmedikleri halde haklarında şer'an ve kanunen lazım gelen muamele icra edilecektir.

Madde 5. Hükümet-i Osmaniyyenin serbestiyet ve terakki taraftarı bir hükümet-i adile halini kesbettikten sonra cemiyetimiz devletin tamamiyet-i mülkiye ve istiklaliyesini, bakasıyla neşr-i maarif ve tezhîb-i ahlak, tezyid-i servet, teksir-i ticaret ve mamuriyet gibi vatan ve millete manen ve maddeten nafi her türlü teşebbüsatta hükümete bitamamiha muavenet ve müzaheret eylemeyi kendisine bir vazife-i mukaddese addeder”. Bkz.Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler I İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), s.70-71; Birinci, “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi”, s.405-406.

⁸⁶⁹ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.212-213; Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt 1 İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908-1918*, s.116-117.

⁸⁷⁰ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.343; Hüseyin Cahid Bey tarafından meşrutiyetin ilanından sonraki dönemde bazı gazetelerde yer alan hükümetin saltanat-ı hanedan olmaksızında varlığına devam edebileceği husundaki fikirlere karşılık olarak bazı fikirler ortaya konmuştur. Hüseyin Cahid Bey, Osmanlı hükümetinin hanedanın saltanatı olmaksızın var olamayacağı ve hanedansız bir devletin kabul

Bilindiği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti 1908’de II. Meşrutiyetin ilanını sağlayan ve bilhassa imparatorluğun kaderine 1908-1918 arasında damga vuran güçtür. Dolayısıyla cemiyetin ulusçulukla alakalı fikirlerini incelemek faydalı olacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyetini üç dönemde ve iki gruba ayırarak incelemek gereklidir. Bu dönemler, 1908 meşrutiyeti öncesi, 1908’den 1913 Babıali Baskını’na kadar olan dönem ve 1913’ten I. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar dönemlerdir. Aynı şekilde 1908 öncesinde etkili olan fikir adamları ve 1908 meşrutiyetini gerçekleştiren çoğunluğu askerlerden oluşan grubun hâkimiyeti altındaki cemiyet olarak da değerlendirmek mümkündür.

2.3. II. Meşrutiyet Öncesi İttihat ve Terakki Cemiyeti Mensuplarının Fikirleri

İttihat ve Terakki Cemiyetinin, Harbiye ve Tıbbiye öğrencileri, öğretmenler ve bazı memurlardan oluşan ilk üyeleri iktidarın baskısından dolayı genellikle yurt dışına kaçmış ya da sürgün cezaları almışlardır ve⁸⁷¹ genel olarak Avrupa’ya gitmişler, Paris’te toplanmışlar ve II. Abdülhamit yönetimine karşı muhalif fikirlerini ifade etmişlerdir.⁸⁷² Meşrutiyet devrimine kadar genel olarak fikir adamlarının etkili olduğu Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde Ahmet Rıza, Prens Sabahattin, Mizancı Murat gibi fikir adamları ön plana çıkmıştır. Niyazi Berkes’e göre bu kişilere Jön Türk denmekle beraber fikirlerinin Jön Türk adının anlamıyla alakası bulunmamakta ve ayrı ayrı üç görüşü savunmaktaydılar.⁸⁷³ Ahmet Rıza genel olarak resmen ortadan kaldırılmamış ancak uygulanmayan 1876 Kanun-ı Esasisi’nin uygulanmasını istemiştir. Ahmed Rıza etrafında toplanan genç Türkler yeni bir inkılap istememektedir.⁸⁷⁴ Prens Sabahattin ise Osmanlı Devleti’nin asıl meselesinin toplum yapısında olduğunu, doğu toplum yapısından batı toplum yapısına geçilmesini, merkezi devletin imparatorluk yönetimi ve

edilemeyeceği, hanedanın ortadan kalkması halinde dışarıdan hanedan getirmek zorunda kalınacağı ve bunun halk tarafından onaylanmayacağı, cumhuriyetin ise kesinlikle kabul edilemeyeceği, bu şekilde Osmanlılığında ortadan kalkarak her yerde ayrı ayrı hükümetler kurularak Türklere de Anadolu’da beş on vilayetin düşeceği ifade edilmiştir. Müslümanların ve Türklerin hanedan etrafında sıkı sıkı birleşmesinin buhranlı dönemde en büyük ittifak olacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla saltanat-ı hanedan İmparatorluk anlayışının devamı için zaruri görülmektedir. Ancak saltanat-ı hanedanının devamı hususunda gayr-i müslim tebaanın durumu ve bu tebaanın da hanedanı muhafaza etmesi hususunda herhangi bir fikir ortaya konmamıştır. Dolayısıyla hanedana dayalı saltanat ve devletin Türk ve Müslümanların devleti olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Bkz. Hüseyin Cahid, “Osmanlılık ve Hanedan-ı Saltanat”, *Tanin*, 29 Mart 1909, Numero 237, s.1.

⁸⁷¹ Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.41; ayrıca bkz. Mehmet Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası* (Ankara: Elips Kitap, 2007), s.120-121.

⁸⁷² Karakaş, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, s.121.

⁸⁷³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.393.

⁸⁷⁴ Osmanlı birliğinin sağlanması, bütünlüğü ve dağılmazlığı, Osmanlı hanedanının tahtta kalması, herkesin kanun önünde eşit olması, adaletin bağımsızlığı, vicdan hürriyeti, ulusun temsilcilerinin kanunların yapılmasına ve bilhassa bütçenin onaylanmasına iştirakleri, var olan bütün kanunların kesin olarak uygulanması ve bu şekilde zararlı olan yabancı devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmasının önlenmesi Ahmet Rıza’nın amaçları arasındadır. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II. Kısım IV* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s.7.

ekonomisine hâkim olamayacağı ve merkezileşmenin terkedilmesini istemektedir.⁸⁷⁵ Bunların yanısıra ıslahatlar tüm tebaaya uygulanmalı, tüm tebaa aynı hak ve vazifelerden sorumlu olmalı, askeri okul ve yüksekokullara girebilmeli, meşrutiyette gayr-i müslim cemaatler nüfus oranında temsil edilmeli ve yönetime katılmalıdır.⁸⁷⁶

Prens Sabahaddin, Osmanlı tebaasını uluslar şeklinde ayırmakta, ulusların birleşerek II. Abdulhamid'e karşı mücadele etmesini istemektedir. Osmanlılık ulusların birlikteliği şeklinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla Osmanlılık bir uluslaşma hadisesi değildir. Osmanlı tebaası Sabahattin Bey'in o günkü ifadesiyle kavimlere ayrılarak tanımlanmakta ve meşrutiyet uğrunda birleşmeleri tavsiye edilmektedir.⁸⁷⁷ Bu anlayışı diğer İttihat ve Terakki cemiyeti üyelerinde de görmek mümkündür.

Mizancı Murat, 1873'te Kafkasya'dan İstanbul'a gelmiş, II. Abdülhamid devrinde Türkiye'de tanınmış bir yazar ve mülkiyede profesördü ve yayınladığı Mizan gazetesinden dolayı Mizancı Murat olarak tanınmış, liberal ve meşrutiyetçi fikirlere sahip olmuştur.⁸⁷⁸ Murat Bey yurt dışına çıkmadan önce faaliyetleri ile cemiyet mensupları tarafından takdir edilen bir ilim adamıydı.⁸⁷⁹ Murat Bey, II. Abdulhamid'e sunduğu muhtıralar ile onun halifeliği altında bütün dünya Müslümanlarının birleştirilmesi, meşveret usulunun uygulanması ile bütün Müslümanların kanunu olan İslâm şeriatı altında büyük bir Müslüman meşrutiyet rejimi kurulmasını istediye de bu teklifler II. Abdulhamid tarafından ciddiye alınmamış ve kendisi 1895'te Fransa'ya gitmiş ve orada Mizan gazetesini ile II. Abdulhamid'e muhalefet etmiştir.⁸⁸⁰ Bununla birlikte Mizancı Murat muhalefet günlerinde Mısır'da bulunduğu dönemde hilafetin Mısır Hıdivinde olması şeklinde fikirlerde ortaya atmıştır.⁸⁸¹ Mizancı Murat'a göre, Osmanlı İmparatorluğunun gerçekleştireceği ıslahatlar Avrupa devletleri tarafından kontrol ve denetiminde gerçekleşmeli ve sadrazam atamalarında dahi Avrupa devletlerinin elçilerinin müdahale ve veto hakkı olmalıdır. Bu fikirlerinden dolayı Murat Bey, diğer Jön Türkler tarafından eleştirilmiş ve Sultan II. Abdulhamid'le anlaşarak 1897'de İstanbul'a dönmüş⁸⁸² ve İstanbul'da yayınladığı Mizan

⁸⁷⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.397-398.

⁸⁷⁶ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.35-36.

⁸⁷⁷ Sabahattin Bey'e göre: "O halde Osmanlılığı teşkil eden bilcümle anasırın mensup oldukları kavim namına hürriyet talep eden vekilleri birleşip bir kuvve-i müttehede-i umumiyye vücuda getirmeli". Tüm tebaanın aralarında bulunan ayrılık yüzünden felakete ve zulme maruz kaldığı ve Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Rum, Kürt, Musevi, ilh.. vatandaşların kuvvetini birleştirmesi gerektiği ve bu şekilde bir meclisi umuminin açılabilceği ifade edilmektedir. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.40-41.

⁸⁷⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.394-395.

⁸⁷⁹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.30vd.

⁸⁸⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.395.

⁸⁸¹ Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Osmanlı Devleti'nin İslâm Siyaseti 1856-1908*, s.291.

⁸⁸² Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2009), s.49; ayrıca bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1959-1952*, s.105; Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, s.138; Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, s.56-62-76; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.283-297; Şükrü Hanioglu, "İttihad ve Terakkî Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>. Erişim tarihi 03.12.2022.

gazetesinde halife'nin yönetimi altında İslâm imparatorluğu savunmuştur. Bu dönemde Mizancı Murat'ın cemiyette bilhassa Ahmet Rıza ile münasebetleri bozulmuştur.⁸⁸³ II. Meşrutiyetin ilanından sonra cemiyet II. Meşrutiyetin ilk günlerinde Mizan gazetesi sahibi Murad Bey'e hitaben cemiyetin başkentteki idare heyetinin belli olduğunu cemiyet adına cemiyetin haberi ve onayı olmaksızın beyanname yayınlanamayacağı ifade edilmiştir. Murad Bey'in cemiyet üyesi ve şube reisi olarak tanınmadığı ve cemiyet adına kesinlikle faaliyet göstermesine müsaade edilmeyeceği ifade edilmiştir.⁸⁸⁴ Yukarıda da görüldüğü gibi Ahmet Rıza, Prens Sabahattin, Mizancı Murad gibi fikir adamları meşrutiyet taraftarlığı, ittihad-ı Osmani ve ittihad-ı İslâm fikirleri ile âdem-i merkeziyet fikirlerine sahip olarak ulusçu fikirleri benimsememişlerdir. Bu fikir adamları "1908 sonrasında kişi olarak önemli bir rol oynamamıştır. Ahmed Rıza, silik bir ittihatçı olarak kaldı; Murat devrim karşısında olan gericilerin yanında kaldı; 31 Mart'tan sonra canını zor kurtardı. Sabahattin ise kısa bir süre sonra, aradaki çeşitli çabalarına karşın, hiçbir rol alamayacak biçimde ölümüne kadar sürgünde yaşadı".⁸⁸⁵

2.4. II. Meşrutiyet Öncesinde Jön Türkler Arasında Milliyet Meselesi

Yusuf Akçura, II. Meşrutiyet öncesi dönemde Ahmet Rıza, Mizancı Murat, Prens Sabahattin'den ve yine birçok fikir adamından farklı olan fikirleri ile ön plana çıkmıştır. François Georgeon'un ifade ettiği gibi Jön Türklerin ulusal sorun karşısındaki tezlerini eleştirerek tartışma konusu yapmıştır. Üç Tarz-ı Siyaset yazısında ise Jöntürklerin programını

⁸⁸³ Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.105.

⁸⁸⁴ İttihad ve Terakki Cemiyeti Murad Bey'e hitaben: "...sizin hakkınızda heyet-i merkeziyenin rey'i şudur: heyet sizi katiyen efrad-ı cemiyetden tanımaz. Şube-i reis sıfatıyla değil hiçbir suretle cemiyet namına bir hareketde bulunmanıza müsaade göstermez". Bkz. Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti İhtarı, Tanin, 19 Temmuz 1324, Numero 1, s.3; Yine Mizancı Murad, Kazım Karabekir'e göre meşrutiyetin ilanının hemen sonrasında Sultan Abdulhamid taraftarı olmuş, çıkardığı Mizan gazetesi ile onu övmüş ve onun tarafından meşrutiyetlerin ilan edildiğini yazmış ve aynı şekilde kendisini cemiyet mensubu sayarak cemiyet adına yayın faaliyeti yapmaya çalışmışsa da cemiyet tarafından cemiyet mensubu olmayıp cemiyet adına hareket edemeyeceği şeklinde beyanname yayınlamıştır. Yine Murat Bey'le cemiyet arasında bir liderlik mücadelesi başlamış ise de cemiyet tarafından dışlanmıştır. Tutuklanan, gazetesi kapatılan ancak yine serbest kalıp yayına devam eden Murad Bey, Kazım Karabekir'e göre cemiyetin en önemli karşıt ve muhaliflerinden olmakla yazılarıyla 31 Mart İsyanı'nın çıkışına da katkıda bulunmuştur. Bkz. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.208-213,254-255,256-265; Aynı şekilde Murad Bey, Ekim 1908'de Cemil Molla, Nazif Sururi gibi kişilerle meşrutiyet aleyhinde çalışmasından dolayı Kamil Paşa hükümeti tarafından ödenmemiş maaşlarında matbuat müdürlüğü tarafından ödenerek yurt dışına çıkarılması istenmiştir. Bkz. Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İstittiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,1984), s.12.

⁸⁸⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.393; İttihat ve Terakki Cemiyeti sürgündeki eski merkeziyetçi liderleri bile bünyesine almaktan kaçındı. Ahmed Rıza, hatırlanıp takdir edilen birkaç kişiden biriydi ve İttihat ve Terakki'nin çoğunluğu elinde bulundurduğu mecliste başkan seçildi. 1908 öncesi dönemin diğer tanınmış Jöntürkleri gibi oda yavaş yavaş cemiyetin iç çevresinden uzaklaştırıldı. Bkz. Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, s.61; Ahmed Rıza Bey 1912'ye kadar Meclis-i Mebusan başkanlığı yapmış ve bu süre içerisinde cemiyeti savunmuştur. 1912'de Ayan Meclisi üyeliğine atanmış devamında İttihad ve Terakki Cemiyetine muhalefete başlamış ve hatta bu muhaliflik düşmanlığa dönüşerek mütareke döneminde bir zaman Sultan Vahdettin'i övmesine de sebebiyet vermiştir. Bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 3*, s.231-236.

mübhem yani açık olmayan, gizli ve kapalı bularak zamanı geçmiş olarak değerlendirerek eleştirdiği söylenebilir. Aynı zamanda meşrutiyetin yeniden ilanı ve padişahın görevden alınmasına hiç değinmemiş hatta tamamen reddetmediği panislâmist siyasetin savunucusu olarak görmüştür: “Üç tarz-ı siyaset, güç ve birlik sorununun imparatorluk için özgürlükten daha ivedi bir sorun olduğu düşüncesinden yola çıkıyordu. Akçura’nın Jön Türk hürriyetçiliğinden tümüyle kopması da böyle oldu”. Yusuf Akçura’da üç tarz-ı siyaset fikrinin ortaya çıkması ise Fransa’da eğitim aldığı Siyasal Bilgiler Okulunda hocalarından birisinin Osmanlı Devleti’nin çöküşünü engellemek amacıyla ortaya atılan meşrutiyet ve hürriyetin yeniden ilanı ile alakalı fikirlerini ifade etmesiyle şekillendiği görülmektedir. Hocası bu fikirlerin olumlu sonuç vermeyeceğini şu şekilde ifade etmiştir:

“Afedersiniz, bir Türk nasıl olur da Hürriyet ilanı ile vatanın kurtarılacağını sanır, buna aklım ermedi. Benim bildiğime göre Osmanlı İmparatorluğu kırk milletten mürekkep siyasi bir topluluktur, yine benim bildiğime göre Hürriyet yalnız fertlerin değil, milletlerinde kendi benliklerini duymaları ve siyasi kuvvet karşısında istediklerini serbestçe söylemeleri ve bu isteklerini elde etmek için serbestce tedbir düşünebilmeleri demektir. Böyle bir hürriyet havası içinde Osmanlı İmparatorluğu’nun hakim milleti olan Türkler’in nasıl bir politika takip etmeleri lazım geleceğini düşündünüz mü?..Fransızın bu sözleri gözümüzü açtı. Hani şu üç tarz-ı siyasete dair neşredilen bir münakaşa var ya, hep bu telkinin neticesidir.”⁸⁸⁶

Bu durum aslında diğer Jön Türkler tarafından da görülen ancak görülme, dillendirilmek istenmeyen, üzeri kapatılan bir durumdur. Sürekli olarak meşrutiyet temelli ittifak-ı anasır fikrinden bahsedilmekle birlikte II. Meşrutiyetin ilanından sonra en büyük meselenin Osmanlı tebaasının bu rejimden beklentileri sonucu ortaya çıkan çatışma olduğunu söylemek mümkündür. Aynı şekilde hürriyetin ilanı ile vatanın çöküntüden kurtarılamadığı ve meselenin hürriyetin ilanından ziyade ulusların Osmanlı Devleti’nden ayrılma meselesi olduğu da görülmüştür. Ancak yinede ittifak-ı anasır fikri sürekli savunulmuştur. Bunun sebebi ise halen imparatorluk fikrinin devam etmesidir. 1822 tarihli Akif Efendi’nin İmparatorluğun çöküşünün önlenmesi amacıyla yazdığı tezkeresinde ifade ettiği her şartta ve durumda imparatorluğu muhafaza ve korumak için mücadele fikri⁸⁸⁷ aradan yaklaşık doksan yıl geçtikten sonra İttihad ve Terakki Cemiyetinin de temel fikri olduğunu söylemek mümkündür. “Osmanlı İmparatorluğu’nun yapısı konfederasyon ya da federasyondan ziyade İngiliz milletler topluluğu gibi bir imparatorluk ve çok uluslululuğa benzemektedir. Bu durum 1912’de çöküşün en yoğun yaşandığı dönemde de savunulmakla birlikte Osmanlı hâkimiyeti altında bir devletler ve milletler topluluğu oluşmaktadır”.⁸⁸⁸

⁸⁸⁶ François Geogron, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Alev Er (çev.), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s.93.

⁸⁸⁷ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s.323-324.

⁸⁸⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt 3*, s.36.

Osmanlı son döneminde Osmanlı'da milliyetler ve uluslaşma meselesinin tartışılmasını başlatanın Yusuf Akçura olduğunu söylemek mümkündür. Yukarıda François Georgeon'un da ifade ettiği gibi herkesin meşrutiyet, anayasal devlet, müsavat fikrini ortaya atarak gerçekleştirmek istediği dönemde Akçura, ortaya attığı fikirlerle tartışılmayan ya da kendi ifadesiyle en aşırı fikir sahiplerinin dahi tartışmadığı konuları ele almıştır. Yusuf Akçura, aslında milliyet meselesi temelinde devlet meselesini ele almıştır ve devletin yaşamak için hangi toplumsal zemine yaslanması gerektiğini tartışmış, tartışmaya açmış ve yine daha sonraki dönemde meseleyi şu şekilde ifade etmiştir: *"Eğer Devlet-i Osmâniyye'nin asr-ı hâzır hayatı tedkik edilecek olursa, mes'ele-i hâkimenin unsur veya daha doğru bir ta'bîr ile milliyet mes'elesi olduğu tebeyyün eder"*.⁸⁸⁹ Böylelikle devletin izlemesi gereken siyaset ile ilgilenmiştir. Avrupa'da devletlerin var olmak, yaşamak adına hâkimiyetleri altındaki insanları ulusa dönüştürerek ve bu ulusu devleti yaşatacak temel unsur olarak gördüğü ve bu şekilde ulus devletin kurulduğu bilinmektedir.⁸⁹⁰ Osmanlı Devletinde ise bu meseleyi açık bir biçimde Yusuf Akçura'nın ele aldığını söylemek mümkündür. Yusuf Akçura, devlet meselesini tartışırken de devletin karakterini de bir yerde ele almıştır denebilir. Osmanlılık-İmparatorluk fikrinin devamı ya da o döneme kadar gelen Osmanlılık anlayışını basit ifade edersek tüm tebaanın devleti, Müslümanların devleti ya da ırka dayanan Türk devleti fikirleri, devlet ve yönettiği insanlarla münasebetini ortaya koyduğu gibi devletin varlık sebebini de tartışmaya açmıştır. Bu fikirlerini mezuniyet tezi ve Üç Tarz-ı Siyaset yazısında ele almıştır. Yusuf Akçura, Paris'te 1903'de Paris Serbest Ulum-ı Siyasiye Mektebinde *Osmanlı Saltanatı Müessesâtı Tarihine Dair Bir Tecrübe* adlı mezuniyet tezinde siyasette milliyet meselesini ele almıştır. Akçura'ya göre Osmanlı'da ıslahat meselesine birkaç açıdan bakılmalıdır. Bir unsurun menfaati, muhtelif unsurların menfaati, hükümdarın ve hükümetin menfaati ve devletin menfaati meselesine Tanzimatçılar ve Genç Türk namını taşıyan ıslahatçılar devletin menfaati açısından bakarak meseleyi halletmeye çalışmışlardır. Akçura, kendisinin de meseleye devletin menfaati açısından bakarak fikirlerini ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Akçura'ya göre Genç Türklerin programının temel esaslarını uygulamak mümkün değildir. Milliyet fikrinin gelişmesi ve muhtelif milliyetler arasında husumetin varlığından dolayı *"imparatorluğun muhtelif anasını ittihad ve imtizaç ettirerek ondan bir millet teşkil eylemek gayr-i mümkündür"*. Bu hadiseyi kuvvet ve zorla gerçekleştirme hadisesine Avrupa müsaade etmez. Dolayısıyla gayr-i müslim milliyetlerin otonomileri

⁸⁸⁹Yusuf Akçura, "İttihâd-ı Anâsır Meselesi", s.280

⁸⁹⁰Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.55-57,93; Tilly, Zor, *Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, s.49-50-51-52; Erözden, *Ulus Devlet*, s.105-124; Jaffrelot, "Bir Milliyetçilik Kuramı İçin", *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, s.26.

kaçınılmazdır. Bu hadise devlet tarafından kabul edilerek self-governementler verilmezse onlar bunu kendi kuvvet ve şiddetleriyle elde edeceklerdir. Osmanlı Devleti gayr-i müslim unsurlara milli otonomi vererek onların mevcut olan zayıf bağlarının da tamamen kopmasına engel olabilecektir. “*Hâsılı Osmanlı İmparatorluğu, muhafaza-i vücud edebilmek için, bir devlet-i müttehida (etat federatif) şekline tahavvül etmelidir*”. Akçura’ya göre 1903’te ortaya koyduğu fikirler İttihat ve Terakki’nin fikrine tamamen aykırı idi. Âdem-i merkeziyetçiler bile idari âdem-i merkeziyet fikrinden ileri gidemiyor açıktan milliyetlere bir hak tanıma cesaretini gösteremiyorlardı. Akçura, 1928’de bu fikirlerinin eksik bilgi ve muhakemeden kaynaklandığını ifade etmektedir.⁸⁹¹ Bununla birlikte Yusuf Akçura, “*Ahvâl-i memleketin salâhı demek, yalnız şekl-i idarenin tebeddülü demek değildir, bütün cemiyet-i Osmaniye’nin inkılâbı demektir*”⁸⁹² fikriyle reform meselesinin tüm toplumu kapsayacak inkılâp meselesi olduğunu ifade etmesi onu özel kılmaktadır.⁸⁹³ Akçura, bu özelliğiyle nerdeyse tek amaçları Kanun-ı Esasisinin tamamen uygulanması ve Meşrutiyet rejimine geçilmesini sağlamak olan diğer Jön Türklerden ayrıldığını söylemek mümkündür. Bir diğer kişide Atatürk’tür... Bunun yanı sıra Akçura’nın önerdiği muhtariyet vererek federe bir imparatorluğa dönüşme siyaseti resmi olmasa da fiilen çalışmamız da ortaya koyduğumuz gibi 19.yüzyılın başından itibaren Sırlara özerklik verilerek uygulanmaya başlayan ve artarak devam eden ve İlber Ortaylı’nın da “19.yüzyılda Osmanlı siyasi coğrafyasında özerk bölgeler ortaya çıktı”⁸⁹⁴ şeklinde ifade ettiği ve dolayısıyla uygulanmış ve o dönemde de uygulanmaya devam eden ancak başarısız olan bir siyasetti.

2.5. Üç Tarz-ı Siyaset ve Milliyet Meselesi

Yusuf Akçura 1903’deki mezuniyet tezinde Osmanlı Devleti’nin yaşamak için federatif devlete dönüşmesi gerektiğini ifade etmekle birlikte 1904’teki Üç Tarz-ı Siyaset yazısında buna değinmemiştir. “Yusuf Akçura, üç farklı bağlılık ilkesi arasında gösterdiği seçim... Osmanlı İmparatorluğunda üç mümkün birlik temelini incelemiş ve formüllendirmiştir”. Yusuf Akçura’dan önce 1822’de Akif Efendi imparatorluğu tehdit eden tehlikeler ve buna karşılık yapılabileceklerle alakalı üç seçenekli tezkire yazmıştı. Buradaki fikirlerde imparatorluğu sonuna kadar korumak, Anadolu’ya çekilmek ya da sömürge altına girmek seçenekleri ortaya atılarak İslâmiyet adına cihad ilan edilerek sonuna kadar mücadele edilmesi teklif edilmiştir.⁸⁹⁵ Yusuf Akçura tarafından Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durum ve çözüm yollarını

⁸⁹¹ Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer (hızl.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), s.419-421; ayrıca bkz. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.399-400.

⁸⁹² Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s.419.

⁸⁹³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.400.

⁸⁹⁴ İlber Ortaylı, “II. Abdülhamid Döneminde Anayasal Rejim Sorunu”, s.203; Osmanlı tebaası gayr-i Müslimlerin bir kısmının ve Mısır vilayetinin 1856 tarihli Paris Antlaşması ve sonrasında muhtariyet kazanmaları hakkında ayrıca bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, s.1-100.

⁸⁹⁵ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s.323-324.

ortaya koyduğu ve bu çerçevede milliyetler meselesini ele aldığı fikirleri makale olarak Rusya’da yazılmış ve Mısır’da yayınlanan Sultan II. Abdulhamid muhalifi Türk gazetesinde 1904’te 24-34. sayılarında yayınlanmıştır. Makale bunun dışında Mısır’da ve 1912’de İstanbul’da iki kez basılmıştır. Üç Tarz-ı Siyaset makalesine karşı Ali Kemal’in eleştirel bir yazısı ile yine Yusuf Akçura’nın arkadaşı Ferit Tek’in Ali Kemal’in makalesine karşı cevap niteliğindeki makaleside bu baskılarda yer almıştır.⁸⁹⁶ Dolayısıyla Üç Tarzı Siyaset makalesi ve makale üzerine yapılan değerlendirmeler birlikte anlamlı bir bütün oluşturmuş ve devrin fikir hayatının izah edilmesinde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Bu makalelerde Yusuf Akçura’nın ortaya attığı fikirler ileriki bölümlerde göreceğimiz gibi II. Meşrutiyet devrinin temel tartışma konusu olmuştur.⁸⁹⁷

Yusuf Akçura’ya göre Osmanlı Devleti’nde batıdan etkilenecek, kuvvetlenmek ve ilerlemek için üç siyasi fikir ve yol takip edilmiştir. Bu fikirler birinci olarak Osmanlı hükümetine bağlı çeşitli milletleri temsil ederek ve birleştirerek Osmanlı milleti yaratmak⁸⁹⁸, ikincisi hilafet hakkının Osmanlı hükümdarında olmasından faydalanarak bütün İslamları Osmanlı hükümetinin idaresinde siyaseten birleştirmek⁸⁹⁹, üçüncüsü ise ırka dayanan siyasal bir Türk milleti inşa etmektir. İlk iki siyaset bir zamanlar etkili olmakla birlikte üçüncü siyaset oldukça yenidir ve ancak bazı yazarların yazılarında görülmektedir.⁹⁰⁰ Türklük siyaseti İslâm siyaseti gibi geneldir ve Osmanlı sınırları ile sınırlı olmayıp dünyada Türklerin yerleşik olduğu yerler ile alakalıdır. Bu fikir Osmanlı sınırları içerisinde ve sınırlar dışındaki Türk coğrafyalarında da yenidir ve fazla bilinmemekle birlikte Türklerin yoğun yaşadığı Türkistan, Yayık ve İdil Havzalarında müsait bir muhit bulunmaktadır. Irka dayanan siyasi millet yaratma

⁸⁹⁶ Enver Ziya Karal, “Önsöz”, *Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), s.6,18; ayrıca bkz. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, s.37.

⁸⁹⁷ Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s.426.

⁸⁹⁸ “Müslim ve gayr-i müslim ahaliye aynı siyasi hakları verilerek ve vazifeler yüklenerek aralarında tam müsavât gerçekleştirecek fikir ve dinde serbest bırakarak müsavât ve serbestlikten faydalanarak aralarındaki din ve soy uyumsuzluklarına rağmen birbirine karıştırmak ve temsil ederek Amerikan milleti gibi müşterek vatanla birleşmiş yeni bir milliyet Osmanlı milleti meydana çıkarmak istenmiştir. Böylelikle Osmanlı Devletinin asli şekliyle muhafazası amaçlanmıştır. Osmanlı Devleti, II. Mahmut devriyle birlikte Osmanlılık adı altında Osmanlı milleti yaratmaya çalışmış, bu siyaseti Âli ve Fuat Paşalar takip etmiş, Fransa’da bu paşalara destek vermiştir. Fransa’nın soy ve ırk dışında vicdani isteğe dayalı milliyet esası iyice anlaşılmadan ve aldanarak bu esasa göre devletin ırk ve dini farklı tebaasının serbestlik ve müsavât ilkeleri ile bir araya getirilerek millet haline geleceğine inanılmıştır”. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.19-20.

⁸⁹⁹ “Osmanlı milleti anlayışı Almanlar’ın ırk esasına dayalı milliyet esasıyla beraber Fransa’nın Almanya’ya mağlubiyeti sonrasında Fransa’nın zayıflamasıyla ortadan kalkmaya başladı. Aynı zamanda Osmanlı milliyeti siyaseti başarısız da olmuştu ve yerini İslamiyet politikasına, Avrupalıların Panislamizm dedikleri siyasete terk etti. Bu fikir Osmanlı milleti teşkil siyasetine kısmen katılan Genç Osmanlılar Fırkasında doğdu. Bu fikir öncelikle sınırları içerisindeki müslümanları daha sonra sınırlar dışındaki bütün Müslümanları soy farklarına bakmaksızın aynı dine mensup olmalarından faydalanarak tamamen birleştirmeye, her Müslümanın bildiği din ve millet birdir kaidesine uyarak bütün Müslümanları son zamanların millet kelimesine verdiği anlamla tek bir millet haline koymaya çalışmak amacındaydı. Bu fikir Sultan Abdülhamid tarafından uygulanmaya başlandı”. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.21-22.

⁹⁰⁰ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.19.

fikri yenidir ve fazla yaygın değildir.⁹⁰¹ Yusuf Akçura'ya göre Osmanlı milleti yaratma siyaseti Osmanlı Devleti'ni o andaki sınırlarıyla birlikte yaşatmak için tek çaredir. Milletleşme hadisesinin gerçekleşmesi tüm tebaanın birbirine karışarak erimesi ile gerçekleşebilirdi. Ancak asıl mesele muhtelif cins ve dine mensup ve o zamana kadar birbirleriyle kavga ve savaş gerçekleştiren unsurların nasıl kaynaştırılacağıdır. Dolayısıyla bu karışma ve uyuşma Müslümanlar ve Türkler tarafından altıyüzyıllık hâkimiyetleri biteceğinden dolayı istenmemekteydi. İslâm dini de hukuken tam müsavvâtı kabul etmediği için Osmanlı milleti anlayışına onay vermemekteydi. Gayr-i müslim tebaada ulusçuluk fikrine sahip olduklarından, Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla ve bazı gayr-i müslimlerin bağımsız olduğunu gördüklerinden ve bu örnekten etkilendiklerinden *"hiçbirisi ama hiçbirisi geçmiş istiklalleriyle harbeden bir kavim ile beraber, onunla karışık yaşayarak, eriyerek yeni bir millet husule getirmeye razı değildi"*. Aynı şekilde Rusya ve küçük Balkan devletleri ve Avrupa kamuoyunun bir kısmı Türkleri dini sebeplerle ve Türk yönetimini zorba ve zulüm yönetimi olarak tanımlayarak dindâşlarını bu yönetimden kurtarmak istediklerinden Osmanlı milleti yaratma siyasetine taraftar değillerdi. Akçura'ya göre Osmanlı kavimlerinin ve bazı ülkelerin karşı çıkmasına rağmen bazı Osmanlı devlet adamları, Fransa yardımıyla Osmanlı milleti meydana getirmeye çalıştıysa da başarısız olunmuştur.⁹⁰² İslâmlık siyasetinin ise I. Meşrutiyet devriyle birlikte başladığını ve birçok açıdan Müslümanlar arasında ortak değerler ve uygun zemin olmakla birlikte dış engellerin çok güçlü olduğu ifade edilerek İslâm devletlerinin hepsinin Hristiyan devletlerin nüfuzu altında olduğunu aynı zamanda birkaçı dışında bütün devletlerin Müslüman tebaaya sahip bulunduğu, Osmanlı sınırlarını aşan bir siyaset olduğu için de uluslararası sahada tepki çekerek başarılmasının zor olduğu ifade edilmiştir.⁹⁰³ Türklük fikri ise Türklere birçok faydası olmakla birlikte Osmanlı Devleti açısından diğer Müslümanların ayrılması hususunda zararları da muhtemeldir. Yine Türkler arasında milliyet bilincide zayıftır ve Türklük fikirleri dünyada da yenidir. Rusya, Osmanlı sınırları dışındaki Türklerin hâkimiyetini elinde tuttuğundan bu siyasete karşı çıkacaktır. Neticede Osmanlı milleti yaratılmasının faydaları olmakla birlikte imkânsızdır. Müslümanların veya Türklerin birleşmesini amaçlayan siyasetlerinde Osmanlı Devleti için faydaları ve engelleri bulunmaktadır. Müslümanlık ve Türklük siyasetlerinin hangisi Osmanlı Devleti için yararlı ve uygulanabilir?⁹⁰⁴ Yusuf Akçura, Osmanlı milleti yaratma siyaseti hakkında hüküm vererek başarısız olduğunu belirtmişse de İslâmlık ve Türklük siyasetleri hakkında net bir hüküm

⁹⁰¹ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.24.

⁹⁰² Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.27-29.

⁹⁰³ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.31-33.

⁹⁰⁴ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.33-36; Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalesinin değerlendirilmesi hakkında ayrıca bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.324-325; Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, s.37-50.

vermemiş ve hangisi uygulanabilir sorusu ile tartışmayı başlatmıştır denebilir. Yusuf Akçura'nın bahsettiği Türklük ve İslâmlık siyaseti dikkatli bir şekilde ele alınırsa Osmanlı sınırlarını aşan dış politikayı da alakadar eden siyasetlerdir. Sadece Osmanlılık siyasetini izah etmesi doğrudan Osmanlı Devleti'ni ilgilendirmektedir. Yusuf Akçura 1928'de *"bugünkü düşünceme göre, bu makalede mühim bir tahlil noksanı vardır: Türklük siyaseti ile Tevhid-i Etrak, İslâm siyaseti ile Tevhid veya İttihad-ı İslâm birbirine karıştırılmıştır. Osmanlı Devleti'nin dahilen Türklük veya İslâm siyaseti takip etmesi, haricen "Pantürkist" veya "Panislâmist" olmasını mutlaka icap ettirmez ve bu tahlil de yapılabilmiş olsa idi 1908'den bugüne değin vaki olan hadisat, daha çok sarih görülmüş ve ifade edilmiş olurdu"*⁹⁰⁵ demektedir ve meselenin bir yerde yanlış zeminde tartışıldığını ifade etmektedir. Bu siyasetlerin Osmanlı sınırları içerisindeki tebaa açısından değerlendirilmesinin daha doğru olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ancak Akçura'nın Osmanlılık siyaseti olarak ele aldığı fikirleri doğrudan Osmanlı iç siyaseti, Osmanlı tebaası ile devletin münasebetleriyle alakalıdır ve millet yaratma siyaseti olarak değerlendirilmekte ve birtakım örnekler verilmektedir. Bu konuyu daha önceki bölümlerde ele aldığımız için burada tekrar değinmeyeceğiz. Bununla birlikte Yusuf Akçura'ya o dönemde cevap veren karşılıklı fikri tartışmayı gerçekleştiren Ali Kemal, Osmanlı Devleti'ni yönetenlerin 19.yüzyılda ve o dönemde İslâm İttihadı, Osmanlı milliyeti ve Türklerin birleştirilmesi gibi siyaseti hiçbir zaman benimseyip uygulamadıklarını ifade etmektedir. Aynı zamanda bu siyasetlerin uygulanacağı müsait ortam içeride ve dışarda bulunmamaktaydı.⁹⁰⁶ Ali Kemal, bilhassa Osmanlı Devleti'nin Osmanlı milleti yaratmak gibi bir politikası yoktu şeklindeki fikriyle devrinde bu fikri ortaya atan ender kişilerden biri olmuştur. Bu dönemde fikir adamları içerisinde bilhassa II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı ismide dahil olmak üzere Osmanlılık siyasetinin yanlış anlaşılıp yanlış değerlendirildiğini ve bir Osmanlı milleti yaratma siyasetinin olmadığını net bir şekilde ifade eden kişilerden biride Köprülüzâde Mehmed

⁹⁰⁵ Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s.426.

⁹⁰⁶ Ali Kemal'e göre Fransız ihtilalinden etkilenen ve milli bilinç kazanan çeşitli milletleri millet haline getirmeye çalışmak yangına körükle gitmek demek olduğu için hiç uygulanmadı. Fransa imparatoru Napolyon ise milliyet taraftarı idi ve Osmanlı millet yaratma siyasetine destek vermektense Bulgarların, Sırpların, Romanyalıların bağımsızlığına katkıda bulunmuştur. Maruniler ve Ermeniler lehine de faaliyette bulunmuştur. Dolayısıyla Napolyon'un Osmanlı devlet adamlarına destek vererek Osmanlı milleti inşasına yardımı tarihi hırpalamaktır. İslâm ittihadı ise hiçbir zaman fiiliyata geçmemiş, teşebbüs edilmemiştir. Müslümanlara hükmeden Fransa, İngiltere, Rusya gibi devletlere meydan okunmalı ve eski devirlerdeki gibi galip gelebilmelidir. Böyle bir güç bulunmamaktadır. Rumeli'nin Müslümanlarını korumakta zorlanırken Hindistan Müslümanlarını hâkimiyet altına almaya çalışmak en coşkun hayale sığmayacak coşkun rüyalarlardır. Sultanlarımız, vezirlerimiz, ediplerimizden bu olmayacak fikri benimseyen olmamıştır. Müslümanların yaşadığı coğrafyaların genişliği ve birbirinden uzaklığı bile tek başına bir engeldir. Türk birliği içinde cihanı alt üst, en azından Rusya devletini tamamen ortadan kaldırmak gereklidir. Ali Kemal'e göre *"ne kadar muhteşem, mübeccel olursa olsun, muğlak, bilhassa imkânsız olduğu için biz böyle Osmanlı milletinin vahdeti, İslâm ittihadı, Türklerin tevhidi gibi fikirleri emellerimize ittihaiz edemeyiz, bu yollara mesai harcamayız, çünkü uğraşımızın memleketimiz için, vatandaşlarımız için faydasını, bir semeresini görmek isteriz"*. Ali Kemal'in Yusuf Akçura'ya cevabı için bkz. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.37-40.

Fuad'dır.⁹⁰⁷ Diğer fikir adamlarının da genel olarak Akçura'nın çizgisinde gittiği görülmektedir. Bu konu ilerdeki sayfalarda ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ferit Tek ise Ali Kemal'in fikirlerine karşı çıkmış ve İslâm ittihadı yanında bilhassa Osmanlı milleti yaratma siyasetinin Osmanlı Devleti tarafından uygulandığını ifade etmiştir. Ferit Tek'e göre uygulanan idari ve dini temsil siyaseti millet yaratma siyasetinin göstergelerinden birisidir. Bununla birlikte Yusuf Akçura'nın Osmanlı milleti yaratma siyasetinin o dönemde uygulanamaz olduğu fikrine ise karşı çıkan Ferit Tek, bu siyasetin gelecek için olumlu sonuçlar vaad etmemesine rağmen yine de en kolay uygulanabilecek ve yararlı politika olduğunu söylemektedir ve bunun için sonuna kadar mücadele edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁹⁰⁸ Bu fikri tartışmaya A.Turani takma adıyla Hüseyinzâde Ali Bey'de iştirak etmiş ve Türk gazetesinin Tatarları Türk saymamasını, Cengiz Han ve Timur'a hakaret etmesini eleştirmiş ve devamında Pantürkizm ve Panislâmizm yerine Türkler arasında mezhep taassubunu azaltarak İslâmlık ve kavmiyet temelinde bir araya gelerek her sahada kuvvetlenmeye çalışmak olduğunu belirtmiştir. Meselenin ittihad ve birleşme meselesi olmayıp birbirini tanıma, sevmeye, medenileşme yolunda birbirine yardım etme meselesi olduğunu ifade etmiştir.⁹⁰⁹

⁹⁰⁷ Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık", s.376.

⁹⁰⁸ Ferit Tek, İslâm ittihad-ı fikrinin o dönemde II. Abdülhamid tarafından uygulandığını, geçmişte de Sultan Selim'in Suriye, Mısır, Hicaz ve Yemen'i ele geçirerek bu siyaseti uyguladığını ifade etmiştir. O dönemdeki İslâm ve Türklük siyasetinin hedef ve gaye olduğu ve ileride kılıç gücü ile değil zihniyet gücüyle birleşmenin gerçekleşebileceğini belirtmiştir. Ferit Tek'e göre Tanzimat devriyle birlikte Osmanlı milleti yaratılmaya çalışılmıştır. İdari ve dini temsil ile tebaa birleştirilmeye çalışılmıştır. 1856 Hatt-ı Hümayunu, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, 1876 Anayasası'nın birtakım maddeleri Osmanlı milleti yaratmaya örnektir. Aynı zamanda Fransa İmparatoru Napolyon'da Rusya'ya karşı Türkiye'yi korumaya çaba göstererek Türkiye'nin parçalanmamasını sağlamaya çalışmıştır. Yusuf Akçura'nın Osmanlı milleti yaratma siyasetinin o dönemde uygulanamaz olduğu fikrine ise karşı çıkan Ferit Tek, bu siyasetin gelecek için olumlu sonuçlar vaad etmemesine rağmen yine de en kolay uygulanabilecek ve yararlı politika olduğunu söylemektedir ve bunun için sonuna kadar mücadele edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bütün bunlardan dolayı: "Devletimizin birinci hedefi Tanzimat'ın, Hatt-i Hümayunların, Kanun-i Esasi'nin maksatları, merhum Sultan Abdülmecid'in, Reşit, Âli, Fuat ve Mithat'ların emellerinin gayesi olan Osmanlı siyasetini takip etmek olmalıdır. Milli mevcudiyetimizin asıl koruyucusu budur" şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Ferit Tek'in Ali Kemal'e cevabı ve Yusuf Akçura'nın fikirlerini değerlendirmesi hakkında bkz. Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s.45-54.

⁹⁰⁹ Hüseyinzâde Ali Bey'e göre: "Sûret-i mâhsusada şu üç meslekten hiçbirini terviş edemeyeceğinizi yegâne maksadınız Osmanlı Türklerini ikaz ve şâhrâh-ı terâkki ve temeddüne sevk etmek olduğunu bildiriyorsunuz ki umum Türkler için tarik-i selâmet de budur!...Müslümanlar ve bilhassa Türkler her nerede olursa olsun, ister Osmanlı'da ister Türkistan'da, ister Baykal gölünün etrafında ya Karakurum civarında olsun terakki ederek yekdiğerini tanıyacak, sevecek, Sünnilik, Şiilik ve daha bilmem ne namlarıyla taassub-ı mezhebiyi azaltıp Kur'an-ı Kerim'i anlatmaya gayret edecek, üss-i din Kur'an olduğunu bilecek olursa elvermez mi?!...çünkü gerek dince gerek kavmiyetçe müteahhidirler. Sun'î olarak ayrıca "Pantürkizme", "Panislâmizme" namlarıyla meslek icatlarına ne lüzum vardır? Asıl mesele ne suretle çalışmak, neye çalışmak ve ne öğrenmektir: Bir millet için herşeyden akdem arzu edilecek şey kuvvettir. Zamanımızda milletlerin selâmetine, saadetine yegâne vasıta budur....bir milletin kesb-i kuvvet etmesi nüfusun kesretine, efrâdın sıhhat ve âfiyetine ve anasır-ı mütecânisesi arasında irtibât-ı manevinin tezayyüdüne vabestedir". Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* makalesi ve Ali Kemal, Ferit Tek ve Hüseyinzâde Ali Bey gibi devrin fikir adamlarının bu konular üzerindeki fikirleri hakkında bkz. Arslan Tekin, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), s.113-171, 191-195.

Üç Tarz-ı siyaset makalesinin yazıldığı dönemde Yusuf Akçura'nın İslâm, Osmanlı, Türk siyasetleri diğer Jöntürkler tarafından da aynı anlamda kullanılmaktaydı. Ahmet Rıza grubu pan-ottomanist, Mehmet Murat Pan-islamistti. Pantürkizm ise o dönemde ciddiye alınmamış hatta 1908 meşrutiyeti sonrası Yusuf Akçura yaymaya çalıştığı Türkçülük fikirlerinin yasaklanmasıyla karşılaşmış ve bir kıraathanede vermeye çalıştığı konferans polis tarafından durdurulmuştur.⁹¹⁰ Bu dönemde: “*Merkeziyetçilik, İslâmcılık, Türkçülük, devletçilik, âdem-i merkeziyetçilik, teşebbüs-ü şahsıcılık, Osmanlı uluslarına gitgide daha geniş hak ve yetkiler verilmesi istekleri, sömürgeci devletlere düşmanlık, liberal devletlere dayanma isteği, laiklik, ihtilalcilik, yabancıları iç işlere karıştırıp karıştırmamak gibi birçok düşünce Avrupa’da ki Türkler arasında yoğun bir şekilde tartışılmış, birbirine zıt görüş ve inanlar ortaya çıkarak II. Meşrutiyet devrinde de devam ederek meşrutiyet dönemini de etkilemişlerdir*”.⁹¹¹

2.6. II. Meşrutiyet Öncesi İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Diğer Üyelerinin Fikirleri

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yukarıda değindiğimiz en bilinen fikir adamları dışında cemiyetin diğer mensuplarında meşrutiyetin ilanını sağlamak için gerekli güç birliğini temin etmek için o dönemde görülen İttihad-i Osmani, İttihad-ı İslâm ve Türk birliği gibi fikirlere sahip oldukları görülmektedir. Bu fikirler imparatorluğun Türk, Türklerin dışındaki Müslüman tebaa, gayr-i müslim tebaa ve imparatorluk dışındaki Müslüman Türklere yöneliktir. Dolayısıyla hitap edilen kitleye göre değişen fikirler ortaya çıkmıştır. Türklere hitap ederken nadiren Türklük ifadesi yer almış, genelde Müslümanlar ifadesi kullanılmıştır.⁹¹² Türklere

⁹¹⁰ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.401; Niyazi Berkes’in bahsettiği konferans 23 Mart 1327 (1911) tarihinde Yusuf Akçura tarafından Fevziye Kütüphanesinde, Ebuzziya Tevfik Bey’in Tasvir-i Efkâr gazetesinde Tatarlar’a yönelik suçlamalarına cevap vermek amacıyla düzenlenmişti. Akçura tarafından Türk ve Tatarların birlikteliği ve bir millet olduğunun ifade edildiği ve suçlamalara cevap verilmeye çalışıldığı konferans o günkü ifade ile zabıta memurları tarafından iki kez engellenmiş ve neticede konferans tamamlanmamıştır. Ancak bir süre sonra konferans Şark tiyatrosunda gerçekleştirilmiştir. Konferanslar daha sonra tüm yaşananlarla birlikte Türk Yurdu dergisinde yayınlanmıştır. Yusuf Akçura konferansın amacını şu şekilde ifade etmiştir: “*Esbab-ı içtimamızı elbette bilirsiniz; “Tasvir-i Efkâr’ın” geçen cumartesi nüshasında “Zaten Moskof damarlarına ara sıra dökülmüş olan Tatar kanları, bu kavmi zahiren ne kadar temeddün ederse etsin daima hunharlığa sevk edecektir” gibi yanlış ve manasız, muharririnin de, mensup olduğunu zannettiğim Türk kavmi için hakareti mutazammın birkaç cümle yazılmıştı. Bundan Türk kavmine mensup birçok genç kalpler bittabi rencide ve dilgîr olarak protesto etmek istemişler, fakat ilk önce muharririnin Türk ve Tatar’ın elfaz-ı müradifeden olduğunu bilmediğine hamlederek cehlîni, hatasını, tashih için kendisine müracaatı muvafık bulmuşlardı*”. Bkz. Akçuraoglu Yusuf, “Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmıştır”, *Türk Yurdu*, Altın Armağan 24.Sayıya İlâve”, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, s.425-430; Tutibay Yayınları (yay. hzl.) *Türk Yurdu Birinci Cilt* (Cilt 1-2), Basım A.Ş., Ankara 1998.

⁹¹¹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II. Kısım IV*, s.4.

⁹¹² İttihat ve Terakki, Türk tabirini meşrutiyet öncesinde az kullandığını görüyoruz. Genelde Müslüman tabiri kullanılmıştır. İslâmcılık siyasetine daha fazla vurgu yapılmıştır. Kırım, güney Kafkasya ve Azerbaycan Türklerine hitap ederken Müslümanlara, Müslüman gazeteleri, gayret-i İslâmiyye, İslâmın istikbali, anasır-ı İslâmiye gibi isimlerle seslenilmiş Türk tabiri kullanılmamıştır. Ancak 1906 tarihli Kafkas Müslümanlarına gönderilen mektupta İslâm ittihadının temeli olan maarife önem verilmesi, İstanbul

yönelik ifadelerde 28 Mayıs 1903'te Türklerin hâkim millet olarak tanımlanması ve Müslümanlarında çoğunluğundan bahsedilerek devletin bunlar dışında gayr-i müslim tebaaya yardımı eleştirilmiş ve Rusya ve Almanya'nın böyle yapmadığı belirtilmiştir⁹¹³. Türklerin hâkim millet olarak tanımlanması Osmanlı Devleti'nin kurucu ve aslî unsuru olmasının bir yerde hatırlanması, devleti yaşatacak ana unsur olarak görülmesi ve hak ve hukukunun korunması fikrinin ifadesidir. Türk ulusçuğunun ortaya çıkmasının önemli işaretlerinden ve en değerli fikirlerinden birisi ortaya konmuştur. Rusya ve Almanya örneğinin verilmesi ise bu devletlerin kurucu ve asli unsurlarına dayandığı ve devletin temel unsuru haline getirmesindendir. Devlet siyaseti eleştirilmekte ve Türk ulusu ve diğer Müslümanlara sahip çıkılmayıp diğer tebaaya öncelik verilmesi tenkid edilmektedir. Yine cemiyetin bir Türk cemiyeti olduğu ve Türklüğe düşman unsurlarla mücadele edeceği belirtilmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları Türkler dışındaki Müslümanlara hitap ederken hilafet ve ittihad-ı İslâm fikirleri ortaya atılarak meşrutiyetin ilanı hususunda destek istenmiş ve bu gerçekleşirse ittihad-ı İslâm'ında gerçekleşmesi yolunda önemli bir adım olabileceği belirtilmiştir. Aynı zamanda II. Abdulhamid'in halifeliğinin meşru olmadığı, İslâmları adalet ve emniyetle yönetmediği ifade edilmiştir.⁹¹⁴ Osmanlı sınırları dışındaki Türkler ve diğer Müslümanlardan meşrutiyeti gerçekleştirmek amacıyla destek istenmiş ve meşrutiyetin yeniden ilanı ile birlikte Türk birliği ve İslâm birliğinin gerçekleşebileceği ifade edilerek Pantürkizm ve Panislâmizm propagandası yapılmıştır.

Gayr-i müslimlere hitap ederken İttihad-ı Osmani, Osmanlılık⁹¹⁵ siyasetleri ön plana çıkmıştır ve meşrutiyeti ilan ettirmek için gayr-i müslim tebaanın desteği istenmiştir. Bu şekilde müsavât ilkesi tekrar edilmiş, memleketin bütün tebaanın memleketi olduğu, amacın bütün tebaanın hürriyet, hak ve hukukunun korunması olduğu ve bilhassa varolan hak ve imtiyazlara dokunulmayacağı, ulusal varlıklarının devam edeceği ifade edilmiştir.⁹¹⁶

Türkçe'sinin kabulü ve Türkçe'nin eğitimini geliştirerek ilerideki ittihata faydalı olacağı belirtilmiştir. Bunlar Türkçülüğe hazırlanıldığının işaretleridir. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.92-93.

⁹¹³ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.104.

⁹¹⁴ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.70-78, s.91, 92-93.

⁹¹⁵ 1902'de Mısır'da yayınlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şuray-ı Ümmet gazetesinde yayınlanan programda: "*Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin istiklal-i siyasi ve tamamîyyet-i mülkisini her türlü müdahale-i ecnebiyeden masun bulundurmak ve iade-i şevketine çalışmak, idare-i keyfiyye-i müstebidenin bir hükümet-i meşrutaya inkılabına ve 1293 tarihli Kanun-u Esasi ahkâmının tatbik ve icrasına çalışmak. Ümmetin hukukunu müdafaa ve temin ve hükümetin ahvalini ıslah etmek gibi vazifeler hep Osmanlıların hamîyyet ve gayretinden beklenildiği ve necat ve saadet yalnız Osmanlılıkta arandığı cihetle efkâr-ı umumîyyeyi bu yolda tenvire çalışmak. Osmanlı anasır-ı muhtelifesi arasında ihtisasatı vatanperverane ve insaniyetkaraneden mütevellid bir ittihad-ı samimi vücuda getirmek, müslim ve gayrimüslim tebaa-i Osmaniyye'nin siyaseten tevhid-i efkârına çalışmak. Bir taraftan memalik-i Osmaniye'de her ferdin ve her kavmin refah ve saadeti ıslahat-ı umumîyye ile kaim ve kabil olacağını ahaliye anlatmak*" şeklinde ifadeler yer almıştır. Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.9.

⁹¹⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Dr. Baha Şakir ve Nazım, 2 Haziran 1906 tarihinde Müslüman olmayan Osmanlılara gönderdikleri mektupta: "*Meslekimiz, propagandamız açıktır... bir hükümet-i meşruta-i*

Bu fikirler yanında bilhassa Rumeli ve Arabistan'da görev yapan subaylar arasında Pantürkizm ile alakalı olmayan, Osmanlı sınırları içerisindeki Türklerin durumunu ele alan Türkçülük fikrinin geliştiği de görülmektedir. Rumeli'de Bulgar, Sırp, Rum milliyetçiliğinin gelişerek bağımsız devlet olmak ve topraklarını genişletmek maksatlı Osmanlı Devleti'ne ve Müslüman Türklere karşı yaptıkları saldırı ve isyanlarla mücadele eden Osmanlı subayları bu duruma tepki göstermişlerdir. Aynı şekilde bölgede Türklerin iktisadi yönden çöküşü de tepkilere yol açmıştır. Türklerin birlikten ve milli mefkûreden yoksunluğu da sıklıkla dile getirilmiştir. Kazım Karabekir Paşa, Rumeli'de yakalanan isyancı Bulgar ve Rumlar'ın sürgüne gönderilirken “*yaşasın Bulgar milleti*” şeklindeki ifadelerine değinerek Türklerin milli birlik ve şuura pek sahip olmadıklarını dile getirmektedir. Aynı şekilde Araplarında Türklüğe düşman olduğunu ifade etmektedir. Makedonya'nın kaybedilmesi durumunda geriye kalan topraklarda varolmak için tek çarenin Türklüğe yaslanmak olduğu da belirtilmiştir.⁹¹⁷ Yine Kazım Karabekir Paşa askeri öğrencilik yıllarında sınıfındaki Şam'lı ve Bağdat'lı öğrencilerin Araplık cereyanı yaparak Türk düşmanlığı yaptıklarını ifade etmektedir.⁹¹⁸ Türklerin teşkilatsız ve birlikten mahrum olması, bilhassa Rumeli'de her milletin teşkilatlı olup kendi devletini kurma amaçlı eylemleri, gayr-i müslim tebaanın eğitim dahil birçok sahada Müslüman Türklere göre üstün ve iyi durumda bulunuşu dile getirilmiştir. Subayların dahi maaşlarını dört ayda bir alması onuda araçlara kırdırması gibi ekonomik meseleler yanında en önemlisi Rumeli'nin birçok

*adileye nail olmak, Türk, Kürd, Bulgar, Arap, Ermeni vesaire vatandaşların müsavat-ı hukukunu aramak, vatanın saadet ve felaketini aralarında taksim edecek surette yek vücud etmeye çalışmaktır. Bu memleket ne Türkün, ne Bulgarın ne Arabındır, Osmanlı namını taşıyan her ferdin malı ve mülküdür. Bu hakikati kabul ve tasdik eden ve ahkâmına riayet eden her vatandaş cins ve mezhebi her ne olursa olsun bir hemşerimizdir... Bizim cemiyetimiz, İslâm ve Hristiyan akvam-ı sairenin komiteleri gibi yalnız o kavmin menafîini düşünen 'nasyonalist' bir fırka değildir"... Ermenilerle alakalı olarak ve onların ayaklanma vb. eylemlerini sonlandırmak ve desteklerini de almak amacıyla gönderilen yazıda "Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Müslüman'ı Hristiyan'dan, Türk'ü Ermeni'den tefrik etmediğini, bütün amali Meclis-i Meb'usan'ın ve serbesti-i matbuatın kefaleti altında vatanımızda her Osmanlının mesut yaşamasına çalışmak olduğunu, Ermenilerin milliyet, din ve lisanlarına taarruz etmek niyetinde olmadığını izah ediniz.." şeklindedir. Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.115-116,119; Meşrutiyetin ilanı sırasında Niyazi Bey'de benzer içeriğe sahip beyanname yayınlamıştır. Niyazi Bey: "Ey vatandaşlar! Ey Hristiyan Osmanlı kardeşlerimiz! biz de idare-i hazıradan memnun değiliz. Memnun olmayan yalnız siz değilsiniz. İstibdadın günden güne kesb-i kuvvet ederek vatandaşlarımızın (Türk, Bulgar, Ulah, Rum, Arnavut) mahvolmakta olduğunu gördüğümüz için biz her kese hürriyet bahşedecek bir usul-i idarenin teessüsüne sa'y ve gayret ediyoruz. İşte usul-i idare-i hazıra ile hayat ve saadatinin mahvolduğunu gören Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nu ve bunun dahilinde mevcut milel ve anasır-ı muhtelifeyi bir noktada cem'etmeye çalışıyorlar. Bu maksatla Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetini tesis ettiler. Cemiyetin esas maksadı malumu'l hudud Osmanlı hükümeti dahilinde bil cümle anasır-ı muhtelifenin bilâ tefrik-i cins ve mezhep hürriyetini, ırz ve can ve mallarını muhafaza, insaniyete yakışır bir hal ile kardeşçe yaşamaları esasını teminden ibarettir ki bu da hürriyetin istihsali, müsavatın ilanı, uhuvvetin takviyesi, adaletin tatbiki ile olabilir... Herkesin din ve diyaneti, mezhep ve milliyeti emin olacaktır. Bulgar, Rum, Sırp, Ulah..ilh..herkes milliyetini muhafaza, lisanını serbest teklüm ile beraber hürriyet-i tammesini vikaye ve takviye edecektir. Yakında nail olacağımız hürriyetin temin-i istihsali çetelerinizin bizimkilere iltihak etmeleri lüzumunu size ihtarla kesb-i fahr eyeriz". Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.174-175.*

⁹¹⁷ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.61-62.

⁹¹⁸ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.41.

kentinin yönetiminin yabancılarda oluşu, bölgenin müdahale edilmezse kaybedileceği, Osmanlı ordusunun kötü durumu gibi tepki dolu endişeler dile getirilerek meşrutiyetin ilanı istenmektedir.⁹¹⁹ Enver Bey'de (Paşa) bilhassa Rumeli'de yönetim boşluğu olduğunu, yöneticilerin liyakatsiz ve cahil olduğunu ve yönetimin tamamen bozulduğunu ifade etmektedir. Enver Bey, cahil ve sakat olarak tanımladığı bir Miralay'ın (Albay) emekli edilmesi talebine Harbiye Nezareti tarafından eski askeri amir olduğu gerekçesiyle karşı çıkıldığını ve hatta ardından paşalığa terfi ettirildiğini ifade etmektedir. Enver Bey'e göre bunun sebebi verilen rüşvet ve albayı himaye edenlerin bulunmasıdır. Dolayısıyla bu ve benzeri suiistimaller ve kötü yönetimin ortadan kalkması için mutlakiyet idaresi yerine meşrutiyet idaresinin kurulması gerekmektedir.⁹²⁰

⁹¹⁹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.41-42. Meşrutiyetin ilanının gerekliliğini meşrutiyet öncesinde Türklerle gayr-i Türklerin durumunu kıyaslayarak Karabekir Paşa şu şekilde izah etmektedir: "...dağlar arasındaki üçra köylerde bile gayr-i Türklerin mektepleri genç, dinç ve çoğu mensup olduğu ırkın ordusunda ihtiyat zabiti olan malumatlı muallimler elinde bulunduğu çocukların, beden, fikir ve ruh terbiyelerine çok ehemmiyet veriyorlar. Köylerde ve Manastır'ın içinde muhtelif ırkların mekteplerini gördüm ve bizinkilerle mukayeseler yaptım. Aradaki fark insanın yüreğini sızlatıyor. Halka gelince, bir taraftan Amerika'ya ve Mısır'a gidip kafa ve kesece zengin dönenlerin ve bir taraftan da dünyayı ahiretten daha iyi öğrenmiş ve milli duyguları haddinden aşkın bir hale gelmiş bulunan papazların bir düziye vaaz ve nasihatleriyle Türklerden çok ileri bir durumdadırlar. Bizinkiler ise her bakımdan acınacak bir halde. Daha vatan ve millet kelimelerini telaffuz bile cürüm... Yakın bir zamanda Balkan devletlerinin de yardımıyla vukuunu muhtemel gördüğümüz bir ihtilal ordumuzu ve Türk halkını mahvedecek ve Avrupalılar bu hezimet fırsat bilerek belkide bütün memleketimizi paylaşacaklardır... Bu halleri göz önüne alınca meşrutiyetin bir an evvel kurulmasından ve mesul bir hükümetin işi ele almasından başka bir çare aklı gelmiyor. Tez elden idareyi, orduyu aciz veya hırsızlıklardan kurtararak orduyu hazırlamakla beraber siyasi tedbirlerle de felaketi önlemek ancak cahil ve müstebid bir idareden kurtulduktan sonra mümkün olabilecek işlerdir". Bkz. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.145-146; Yine Karabekir Paşa'ya göre "Askeri öğrencilik yıllarında vatan ve millet kelimelerini söylemek ve yasaktı. Dinlemezseniz mahvınıza kafi bir sebeptir...akşamları bütün ordu ve askeri mektepler üç defa padişahım çok yaşa diye haykırarak, eğer can ve gönülden bağırıyor diye jurnal edilirsenez başınıza bir bela gelir....miralay rütbesine kadar zedegan sınıf arkadaşlarımız vardır. Sınıfın ilerisindemisiniz bunlara ders öğretmeye mecbur kalırsınız... Maaş yılda ancak üç dört aylığa inmişti. Fakat mensuplar ve işini uyduranlar maaşlarını kâmilan alırlardı... Hamid'in sadık bendelerinin ve hafiyelerinin etrafları da birer saray âleminin gittikçe küçülen bir örneği! Bu suretle birkaç bin kişinin refah ve israf içinde yaşamasına karşılık bütün Türk milleti ve ordusu gittikçe sıkıntıya düşüyor ve halk fakirleşiyor... Gayr-i Türkler daha mesuttu, askere gitmiyorlar ve büyük devletlerin himayesine mazhar olduklarından boyuna çocuk yapıyorlar ve zenginde oluyorlardı. Avrupalılar, "Türkler adam olmazlar" diyorlar ve Hristiyan unsurun terakkisine her cihetten yardım ediyorlardı. Büyük devletler Türklerin mirasını paylaşma planını çiziyorlardı... Türklerde de "artık biz adam olamayız!". Sarayda padişahı avucu içinde tutan birtakım şüpheli adamlarda vardı. Bunlar başka devletler hesabına Türk milletini padişahı eliyle istismar ediyorlardı. Mesela Arap İzzet 1311 (1895) nihayetlerinde Ebulhudanın tavassutuyla saraya girmişti. Beyrut'ta Cizvit mektebinden çıkmış bir cingözdü. Daha evvel Hamid'e çatan hamiside aynı fasileden biriydi. Bunların oğulları, yeğenleri, mensupları bir sürü iki para etmezler zedegân sınıfından sayılırlar ve Türk vezirleriyle bir hizaya girerlerdi. Bu güruhun aldığı altınları ile Anadolu'da modern yüzlerce Türk köyü yapılabilirdi... Bir taraftan da Yahudiler verilmeyen maaşları kıarak rüşvet yedirip tahlisine imkân buluyorlar ve ahlaki büsbütün tereddi ettiriyorlardı. Türk benliği gün geçtikçe eriyordu. Daha bu kabil fenalıklarıyla milletin gözünden düşen Sultan Hamid; kendini Arap ve Arnavutlardan mürekkep sarıklı ve fesli Zuhaf Alayları ile ve tüfekçilerle muhafaza ettiriyor ve ayrıca Yıldız'ı bir sürü cahil zabitlerin kumandasındaki ikinci fırka ile de bekletiyordu... Türk ordusu bu haliyle dış tehlikeleri karşılayacak kudrette değildi". Bkz. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.31-36.

⁹²⁰ Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa Cilt I 1860-1908*, s.480.

Bunlara ek olarak Balkanlarda yaşanan hadiselerde muhalefetin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. 1903'te imzalanan Mürszteg anlaşması ve sonuçları da Türklerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Bu anlaşmaya göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki hâkimiyeti neredeyse ortadan kalkmış ve Avrupa devletleri mali, idari ve hatta siyasi yönden Rumeli'yi etkili bir şekilde kontrol altına almışlardı. Bu yabancı kontrolü Rumeli'ye biraz Avrupalılık ve serbestlik getirmekle beraber Balkanlar'daki Osmanlı topraklarının daha fazla sömürgeleşmesine sebep olmuştur. Bu çelişkili durum Türklerde hassasiyet ve isyan duygusu yaratarak Abdulhamit rejimine karşı muhalefeti artırmıştır.⁹²¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupların meşrutiyeti ilan ettirmek amacıyla tüm Osmanlı tebaası ve hatta Osmanlı sınırları dışındaki Türk ve Müslümanların desteğini almak amaçlı İttihad-ı anasır temelli Osmanlılık, Hilafet temelli İslâmlık, İttihad-ı İslâm ve yine Türk birliği temelli Türkçülük fikirleri II. Meşrutiyet döneminde ileriki satırlarda göreceğimiz gibi bu sefer Osmanlı Devleti'ni yaşatmak için üçüzlü siyaset olarak uygulanmaya devam etmiştir.

2.7. 1908 II. Meşrutiyetin İlanı

1906'da Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerince kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin katılmasıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti güçlenmiş ve ihtilal kararının alınmasında etkili olarak ihtilal için gerekli olan askeri gücü sağlamış ve bu sayede meşrutiyeti tekrar ilan ettirebilmiştir.⁹²² İttihat ve Terakki Cemiyeti özellikle genç subaylardan oluşan askeri kanadının faaliyetleri ile ayaklanmış ve Sultan II. Abdülhamid bu ayaklanmayı bastırmakta başarısız olunca meşrutiyeti tekrar ilan etmek zorunda kalmıştır. Ayaklanmanın başlamasında ise Makedonya konusunda Reval'de yapılan görüşme etkili olmuştur.⁹²³ 1908 Meşrutiyeti'nin ilanını sağlayan

⁹²¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 3*, s.36-37.

⁹²² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler 1859-1952*, s.114; Bu cemiyet iç dinamikler sebebiyle kurulan ve asıl İttihat ve Terakki denecek gruptur. 1906'da Selanik'te 3. Ordu subayları tarafından kurulan ve ilk adı Osmanlı Hürriyet Cemiyeti olan cemiyetin on kadar subay ve bürokratlardan oluşan kurucusu vardır. 1907'de Paris'teki cemiyet ile görüşen ve anlaşılan cemiyet önce Terakki ve İttihat sonrada İttihat ve Terakki adını almış ve mensuplarına da ittihatçı denmiştir. Bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.27; Kazım Karabekir'de Selanik'te 1906 Eylül ayında Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adıyla cemiyetin kurulduğunu ve 1907'de Pariste'ki cemiyetle birlik olmak için adını Terakki ve İttihata çevirdiğini, 1908 Meşrutiyet ilanından sonrada ilk kurulan cemiyetin adını benimseyerek İttihat ve Terakki adını kabullenerek siyasi faaliyetlerine devam ettiğini belirtmektedir. Bkz. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.79.

⁹²³ 1908'de Reval'de üç büyük devletin hükümdarının buluşması Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması olarak değerlendirilmiş, cemiyet tarafından duvarlara bildiri asılmış, konsoloslara teminat verilmiştir. Bu dönemde Vilayet-i Selase'de (Manastır, Kosova, Selanik) yeni bir "hâkimiyet-i siyasiye" operasyonu yapılmak istenmiştir. Bunun içinde bu bölgelerin sükûnete kavuşturulması için buraya bir yabancı vali atanması gündeme getirilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti güçlü örgütlenmesine dayanarak derhal tepki göstermiş ve girişimin yapıcılarını korkutarak durdurmuştur. Ancak bu meydan okuma Yıldız'ı telaşa düşürmüş ve olup bitenleri incelemek üzere yüksek rütbeli kumandanlar ve memurlar görevlendirilseye de başarılı olunamamıştır. Gizliliğe devam eden cemiyet, düzenlediği suikastlerle bir Paşa'yı yaralamış, saray meseleyi soruşturmak üzere Selanik'e İsmail Mahir, Yusuf ve Recep Paşa'ları göndermiştir. Bu heyet tahkikat yapacağı yere ulaşmadan geri çevrilmiştir. Metroviç Fırkası kumandanı Şevki Paşa, Arnavut

1906'da Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'dir ve Paris'teki şubenin etkisi çok azdır. Ancak ismini benimsedikleri Paris şubesi ihtilalci bir sürekliliğin ifadesi olarak yaşatılmıştır. Bundan dolayı Ahmet Rıza Bey bir süre ittihatçılar tarafından değer görmüştür.⁹²⁴ İhtilali başaran örgüt Avrupa'daki Jöntürkler ve daha önce imparatorluk içinde kurulan jöntürklerinde devamı değildir.⁹²⁵ İttihat ve Terakki içinde birçok meslekten kişi olmakla birlikte asıl güç temeli dayanak noktası modern ordu müessesesidir ve bu müessese tüm güce sahip olmuştur. Paris'ten, Kahire'den, Rusya'dan gelenler bu kadrolara girememişlerdir.⁹²⁶ Meşrutiyetin ilanı bir halk ayaklanmasından ziyade Osmanlı ordusunun büyük bir askeri güçle ayaklanması neticesinde gerçekleşen bir hadisedir.⁹²⁷

İttihat ve Terakki, gizli bir şekilde ve ordu içinde örgütlenmiş bir cemiyetti.⁹²⁸ Genç Türklerin yani asker Müslüman Türklerin amacı yönetiminden memnun olmadıkları padişahı tahtından indirmek ve yerine imparatorluğu koruyup yaşatacak yeni bir hükümet kurmaktır. *"Genç subayların önceliği ideoloji ve sosyal formüllerden ziyade kendileri ve atalarının kuşaklar boyu hizmet ettiği devletin bekasıdır ve temel mesele "bu devlet nasıl kurtarılır" sorusuna cevap vermektir"*.⁹²⁹ İttihat ve Terakki'nin siyasal ideolojisi hiçbir zaman kesin bir devrimci ve ulusçu biçim alamamıştır⁹³⁰ ve padişahı görevden alamadıkları gibi iktidara da gelememişlerdir. Jön Türkler göre anayasal tutumu ile meşrutiyet hem Müslümanlığa, hem akla uygundur. Bu şekilde devlet imparatorun çiftliği olmaktan kurtarılabilir. Çağdaş devletlerin ilerlemesinin sebebi parlamentolara sahip olmalarındandır. İslâmın meşveret ilkesi bu şekilde gerçekleşebilir. Dolayısıyla anayasa kurumlarını İslâm ideolojisi ile doldurmaya çalışmışlardır. Aynı zamanda çok uluslu Osmanlılık formülü dışına çıkamadıklarından bunun içine biraz akılcılık ve Batıcılık eklemişlerdir. Bununla birlikte eylemlerini belli bir kurama

muhafızları arasında Manastır telgrafhanesinden çıkarken Mülazım Bigalı Atıf tarafından 7 Temmuz 1908'de öldürülmüştür. İttihat ve Terakki, Balkanlı bir yöntemi padişaha karşı kullanmıştır. Fedailerden Enver Bey Tikveş bölgesinde, Selahattin ve Hasan Tosun Beyler Arnavutlukta, Kolağası Niyazi ve Eyüp Sabri Bey'ler Resne ve Ohri taraflarında çeteler kurarak dağa çıkmışlardır. Cemiyet 10 Temmuz öncesi ayaklanmayı bastırmaya giden askeri birlikleri kendi tarafına kazandırmıştır. Bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.41-42; Niyazi Bey'in Reval görüşmelerine tepki olarak meşrutiyet amaçlı ayaklanmaya katılması hakkında ayrıca bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.172-173; ayrıca bkz. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.181-182, 187; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Nuran Yavuz (çev.), (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010), s.16-20; Şükrü Hanioğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>, [Erişim tarihi 03.12.2022](https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti); Tekinsoy, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, s.53.

⁹²⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.40.

⁹²⁵ Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Nuran Yavuz (çev.), (İstanbul: Sander Yayınları, 1982), s.113.

⁹²⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.404.

⁹²⁷ Şükrü Hanioğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

⁹²⁸ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, s.106.

⁹²⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.212.

⁹³⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.403-404.

dayandırmamış, tutarlı bir anayasa görüşüne de sahip olamamışlardır. Bunun sebebi ise kalabalık ve türdeş olmamaları ve ülkedeki meselelere değişik açılardan bakmalarıdır. 1848 ihtilalleri sonucu sarsılan Avrupa’da ortaya çıkan sosyal bakış onlar tarafından bilinmemekteydi.⁹³¹

2.7.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin II. Meşrutiyet’ten Beklentileri

II. Meşrutiyetin ilanına o dönemde ilan-ı hürriyet adı verilmiştir. Hürriyetin ilanı, Osmanlı ve İslâm dünyasının kurtuluşu, bütün sosyal dertlerin ortadan kalkması, kapitülasyonların kaldırılması, kalkınmanın biranda gerçekleşmesi olarak değerlendirilmiştir.⁹³² II. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı Devleti’nde istibdadın ortadan kalkarak hürriyetin geleceği ve bu sayede Osmanlı İmparatorluğu’nun birlik ve bütünlüğünün temin edilerek bağımsızlığının korunacağı ve tebaanın da huzur ve saadetini temin edeceği şeklinde değerlendirilmektedir. Aynı zamanda Osmanlı tebaasını bahane ederek devletin iç işlerine müdahale de engellenerek Türkiye bu şekilde güçlü bir devlet olacaktır. Hüseyin Cahid’e göre Osmanlı Devleti’nde gayr-i müslim anasır hukukda müsavat ve idareye iştirak gibi şeylerle birbirine bağlanmadığından dolayı güçlü bir hükümet sayesinde kontrol altında tutuluyordu. Hükümet zayıflayınca bu unsurlarda pek tabi olarak bağımsızlık için başkaldırmıştı. Hatta Müslüman anasır bile din gibi kuvvetli bir bağ ile birbirine bağlı iken bu sebepten dolayı son dönemlerde idarenin vehimesi yüzünden devlete karşı soğumuştur. Bu hadiseler istibdadın tesiri ile gerçekleşmişti ve devlet dağılma tehlikesi altındaydı. Bundan dolayı bazı devletler Osmanlı’nın mirasına konmak istemişti ve İngiltere ve Rusya arasında Reval görüşmeleriyle Rumeli için ıslahat teklif edileceği ve Osmanlı’nın elinden alınacağı söyleniyordu. Cahid Bey’e göre şimdi Osmanlı Devleti’nin harice karşı en büyük zaafı olan anasır-ı muhtelif-i memleket arasındaki rabitasızlıktı. Hürriyet ve meşruti idare bu anasır-ı kavi şekilde birbirine rabt edecektir. Ermeniler arasında da ayrılmak için ayaklanmalar vardı ancak çoğunluk bağımsız bir Ermeni devleti kurulamayacağını ve payidar olamayacağını bilmektedirler ve adalet istemektedirler. Dolayısıyla istedikleri adalet ve müsavata kavuştukları için müşterek vatan için çalışacaklardır. Anasır-ı İslâm arasındaki itilaf ise ciddi bir mesele değildir ve Arnavud, Arab, Türk vs. anasırlar her zaman kardeş gibi yaşamışlardır ve bundan sonra anasır-ı saire ile kardeş gibi yaşayacaklardır. Sui idarenin ve zulmün verdiği umutsuzluk, karamsarlık ve yanlış anlama sonucu oluşan fikirler vatanın her tarafında söylenen hürriyet ve müsavat ile çabuk bir şekilde ortadan kalkmıştır. Rumilindeki Rum, Bulgar, Sırp ve Ulah gibi vatandaşlarımız zulüm altında olmalarından dolayı isyan ediyorlardı. Dolayısıyla kuvvetli bir meşruti idare altında nail-i adalet olacak olurlarsa isyan ve

⁹³¹ Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s.36.

⁹³² Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s.13, 71-72.

dış müdahale istemek için hiçbir sebepleri olmayacaktır. Aksi takdirde meşrutî idareye nail ve hukuku idareye sahip Osmanlı Devleti'nin askeri gücü ile aşayışı sağlayacağını ve isyanı bastıracağını bilmelidirler. Bu şekilde Rumilinde bütün anasır hür ve müsavi olarak vatan evladı gibi Osmanlı tabiiyeti altında kardeş gibi yaşayacak ve vatanı müşterekte yaşayarak birbirlerini mahv ve harap eden mukateleden de uzak kalırlar aksi halde Rumilinde bunlara ait mezarlıklardan başka bir şey kalmayacaktır. Birbirlerini mahv ve katleden çetelerin Meşrutîyetin ilanı ile birlikte çatışmaya Avrupa müdahalesi olmadan son vermeleri hakikati görmelerinin neticesidir. Meşrutîyet Osmanlılar için müsavat ve huzur ve saadetin başlangıcı olduğu gibi Avrupa'da mevcut savaş isteklerini, Rumeliye müdahale, ele geçirme ve bu bölgede her zaman var olan yangını körükleme gibi faaliyetleri engeleneyecektir. Türkiye'nin kuvvetli olması hiçbir ülke için tehdit değildir amaç hudutların içini imar ve medeniyete kavuşturmadır. Türkiye'nin kuvvetlenmesi başka devletlerin tebaayı müdafaa gibi isteklerini azaltacak ve Türkiye ıslahat ve yenilenmesini gerçekleştirmeğe imkân bulacaktır.⁹³³

Meşrutîyetin ilanı, bütün meseleleri çözeceği ve tüm tebaanın ittihadını gerçekleştireceği düşüncesinden dolayı ilk günlerde bütün memlekette büyük bir sevinçle karşılanmış ve bayramlaşma hadisesine benzer şekilde Osmanlı tebaasının müslim ve gayr-i müslim ayırt etmeksizin kucaklaşması gerçekleşmiştir. Fakat bu heyecanlı manzara uzun sürmemiştir. Bu hadiseyi o dönemde P. Risal⁹³⁴ adıyla yazan Moiz Kohen (Tekin Alp) adlı İttihat ve Terakki mensubu bir yazar şu şekilde tasvir etmektedir:

“Sokaklarda, meydanlarda herkes birbirini kucaklayıp öpüşüyorlardı. Papazlar, imamlar, hahamlar izhar-ı uhuvvet ediyorlar, halk önünde kol kola geziyorlardı. Rumi Rumen Sırp haydutları kartal yuvalarından inip vahşi sakallarını, Türk zabitlerinin sırmalı göğüslerine karıştırıyorlardı. Kürt, sevincini anlatmak üzere Ermeni köylerine koşuyor, Arnavut ezeli kan davalarından vazgeçiyordu. Mahbuslar zindanların kapılarını kırıp çıkarak, sürur-ı umumiye karıştırıyorlardı. İdare-i sabıka polisinin şiddetiyle koğulmuş iken şimdi ale'l acele memleketine dönen her din ve mezhepten vatandaşlar, mevkıf ve rıhtımlarda binlerce adamlar tarafından istikbal olunuyordu. Bu gelenleri akrabalarından ayırıp alarak sokaklarda zafer alaylarıyla dolaştırıyorlardı. İtimat ve saadetle taştan halkın çılgın alkışları önünde her balkondan hürriyet, müsavat, ittihad ve uhuvvet tebci olunuyordu. Artık ne Müslüman, ne Ermeni, ne Rum, ne de Arnavut kalmamıştı. Dini ve içtimai

⁹³³ Hüseyin Cahid, “Kuvvetli Türkiye”, *Tanin*, 24 Temmuz 1324 (1908), Numero 6, s.1-2.

⁹³⁴ P.Risal adlı kişinin asıl adı Moiz Kohendir. Bununla birlikte Tekin Alp, Munis Tekinalp, Musa Tekinalp gibi isimleri kullanmış, II. Meşrutîyet öncesi İttihat ve Terakki Cemiyetine üye olmuş, Osmanlılık, Türkçülük ve Kemalizm alanlarında fikri siyasi çalışmalarda bulunmuştur. 1912'de Fransa'da *Mercure de France* dergisinde Türkçülük fikrini Avrupa'ya tanıtmayı amaçlayan yazı kaleme almış ve bu yazı Yusuf Akçura tarafından “Türkler Bir Rûh-i Millî Arıyorlar” başlığıyla Türkçeye tercüme edilerek *Türk Yurdu* dergisinde yayınlanmıştır. Bkz.Murat Kılıç, “TekinAlp (1883-1961)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekinalp>. Erişim tarihi 01.12.2022; *Türk Yurdu* dergisinin verdiği bilgiye göre dergi tarafından 21. sayısında P. Risal adlı yazarın *Mercure de France* adlı Fransız mecmuasında 16 Ağustos 1912 tarihli nüshasında yayınlanan “Les Turcs a La Recherche d'une ame National” başlıklı yazısı tercüme edilmiş ve “Türkler Bir Rûh-ı Millî Arıyorlar” başlığı altında yayınlanmaya başlamıştır. Bkz. P.Risal, “Siyasiyat Türkler Bir Rûh-ı Millî Arıyorlar”, *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı: 21, (23 Ağustos 1328-5 Eylül 1912), s.350-353, *Türk Yurdu*, İkinci Cilt, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, Tutubay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt 1-2)*, Basım A.Ş., Ankara 1998.

farkların hepsi silinmişti. Yalnız Osmanlılar, tekrar bulunmuş vatanın derin aşkında birleşerek kardeş olmuş Osmanlılar vardı. Yek vücud ve gayr-i kabil-i taksim olan millet için henüz yeni başlayan yeni hayat üzerine nutuklar irad ediliyordu... Yalnız o menhus eski idare gönüllerin samimi birleşmesine engel olmuştu. Genç Türkler onu idam etmişlerdi. Ve güya bir sihir ile bütün adavetler bitmiş, bütün kinler sönmüştü. Artık müsalaha olunmuştu. Müttehid ve ahenkdar bir vatanda, umum için bir devre-i saadet açılıyordu. Herkes mazinin büsbütün süpürülebileceğine ve kendisinin yeni bir ruh edinebileceğine inanıyordu. Bundan böyle cümlelerin yalnız bir ruhu, bir vicdanı, bir emeli olacaktı. Elhasıl bu bir altın devir idi. Fakat birkaç gün sonra görüldüki bazı müşkilat bazı mevani var. Rumlar, bazı abes şeyler için muhalefet eder gibi oldular. Bulgarlar uykudan uyanıyor, Arnavutlar ise homurdanıyordu. Lakin Türkler bunların hiçbirisinin ehemmiyeti yok diye düşünüyorlardı... Eski düşmanlıklar ıyd-ı meşrutiyetin har-ı ateşiyle tebahhur edip göğe savrulmuştu. Bu cihetle balayı geçer geçmez her unsur menafi-i hususiyelerini düşünmeye başlayarak kendine çeki düzen verdi. Kuvvetini topladı, harekete hazırlandı. Boş ve semeresiz kardeşlik nümayişlerinden sonra teemmül ve tecerrüd zamanı hulûl etti. Anasır, hürriyetten daha ziyade sıkışıp kuvvetlenmek daha kuvvetli birleşip yardımlaşmak için istifade etmişti”.⁹³⁵

Benzer fikirler Ali Canip Bey tarafından da ifade edilmiştir. Manastır ve Selanik’te hürriyetin ilanı şu şekilde kutlanmıştır: “*Manastır ve Selanik’le Rumeli’nin birçok yerlerinde toplar atılmış, hürriyet ilan edilmiş, halk sokaklara, meydanlara dökülmüş, hocalar, papazlar sarmaş dolaş olmuş, nutuklar söylenmeye başlanmıştı. Hürriyet uğruna silahlanarak dağa çıkan genç zabıtlardan Enver ve Niyazi Beyler bir timsal gibi anılıyor; her ağızda: yaşasın Enver, Niyazi.*”⁹³⁶

II. Meşrutiyet’in ilanı “*Osmanlıların bir inkılâbı*” olarak görülmekle birlikte neticesinin Türkler yönünden olumlu olmadığı ve beklentilerin aksine olaylara sebebiyet verdiği o dönemde: “*Meşrûtiyet nâmı altında feci dramlar oynanıyordu. Hâlbuki Rumların, Bulgarların, Sırların, Ermenilerin, Arnavutların millî mefkûreleri, millî edebiyatları, millî lisânları, millî gayeleri millî teşkilâtları vardı... Türkleri kandırıyorlar... hatta coğrafya ve târîh kitâblarında “Türk ve Türkiye” kelimelerini sildiriyorlardı*”⁹³⁷ şeklinde ifade edilmiştir.

II. Meşrutiyetin ilk günlerindeki bu heyecan, kucaklaşma, bayram havası, ittifadın gerçekleşebileceği ve en önemlisi meşrutiyetin yeniden ilanı ve uygulanmasıyla Osmanlı Devleti’nin bütün meselelerinin çözüleceği gibi fikirler ve hadiseler Tarık Zafer Tunaya

⁹³⁵ P.Risal “Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar”, Türk Yurdu, Yıl:1, Sayı:22 (6 Eylül 1328-19 Eylül 1912), s.365-367; Hüseyin Cahid Bey, meşrutiyetin ilan edildiği zaman yaşananları şu şekilde ifade etmektedir: “*Hürriyet’in ilk verdiği serbestlik dakikaları içinde idik, hatta lûgat kitablarımızda bile göremediğimiz bu kelime ahlak ve vicdanın maneviyatın gıdasıdır. Mahrum olduğumuz bu gıdaya birden bire nail olunca istihsal ettiğimiz bu hakkın ciddiyetinden kendimizde şübhe ediyormuş gibi kendi kendimizi ikna edercesine müttasıl haykırıyorduk: yaşa hürriyet..bu mübarek kelimeyi söyledikçe üzerimizden otuz senelik istibdadın boğduğu miskinlik gidiyor, başka bir adam, hür bir memleketin hür bir sahibi oluyorduk. Kendi kendimize malik oluyorduk. Sokaklardan akın akın alaylar geçiyor, genç, ihtiyar, kadın, erkek herkes “yaşasın hürriyet” avazeleriyle insan sıfatına istihkakını ilan ediyordu*”. Bkz.Hüseyin Cahid, “Vezâif-i Hükûmete Müdahale”, Tanin, 2 Ağustos 1324 (1908), Numero 15, s.1.; II. Meşrutiyetin ilk günlerinde Osmanlı tebaasının sevinç gösterileri, ittifad konusunda sarf edilen söz ve eylemler ile meşrutiyetten büyük beklentiler hakkında ayrıca bkz. Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s.69-73.

⁹³⁶ Tekinsoy, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, s.54.

⁹³⁷ Bahattin Çatma, *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 2017, s.77.

tarafından “*anayasa romantizmi*”⁹³⁸ olarak adlandırılmaktadır. Daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi I. Meşrutiyet’in ilanı ve 1876 Kanun-ı Esasisi’nin yürürlüğe girmesi de aynı şekilde meşrutiyetçiler tarafından Osmanlı Devleti’nin meselelerini çözeceği ve Avrupa devletleri seviyesine getireceği ve gayr-i müslimlerin mecliste temsil edilerek sorunlarının çözüleceği ve Osmanlı birliğinin sağlanacağı, Osmanlılık şuuruna ulaşılacağı şeklinde değerlendirilmiştir.⁹³⁹ 1876 Kanun-ı Esasisi’nin ilanı İstanbul’da halkın yoğun katılım gösterdiği resmi törenle gerçekleştirilmiş, törene Mithat Paşa liderliğinde devlet erkânı ile gayr-i müslim cemaat liderleri de katılmıştır. Kanun-ı Esasisi’nin ilanı İstanbul’da müslim ve gayr-i müslim halk tarafından günlerce kutlanmış, memnuniyetlerini ifade eden konuşmalar yapılmıştır. Sadrazamlık makamı vilayet, sancak ve kazalara Kanun-ı Esasisi’nin ilan edildiğini bildiren yazıda istibdadın sonlandırıldığı ifade edilmiş, Tanzimat’ın bahsettiği can, mal, ırz güvenliğine ilave olarak “*hürriyet-i şahsiyyeyi akvam-ı Osmaniye meyanında ittihad ve müsavât-ı kâmileyi dahi temin*” ettiği belirtilmiştir. Taşrada törenler yapılabileceği de ifade edilmiş ve taşradan Müslim ve gayr-i müslimler birlikte imzaladıkları teşekkürnameleri padişaha göndermişlerdir.⁹⁴⁰ Dolayısıyla I. ve II. Meşrutiyetin ilanında istibdatın ortadan kalkması ve hürriyetle birlikte Osmanlı milletleri arasında ittihad ve müsavatın gerçekleşeceği şeklinde beklenti ve istekler konusunda büyük bir benzerlik bulunmaktadır. II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında Osmanlı Devleti’nin mevcut durumu ile alakalı olarak cemiyetin programları, nizamnameleri, beyannameleri, cemiyet sözcülerinin bu konudaki fikirleri, Padişah Mehmed Reşad’ın düşünceleri genel olarak Osmanlı Devleti’nin Müslüman ve gayr-i müslim tebaasının ittihadı yani ittihad-ı anasır meselesi Yusuf Akçura’nın ifadesi ile unsur yani milliyet meselesi⁹⁴¹ ile ilgilidir. Bu konu diğer bütün konuların önüne geçmiş

⁹³⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler I (1876-1938) Kanun-ı Esasî ve Meşrutiyet Dönemi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi 2009), s.17; “İkinci Jön Türk hareketi, bu rejimle, otuz yıl savaşmak durumunda kalmıştır. Savaş ülke içinde ve dışında gelişmiş ve genişletilmiştir. Jön Türklerin II. Abdülhamid yönetimi karşısındaki savaşları, siyasal hücumları yanında, anayasal isteklere dayanmıştır. Kanun-ı Esasisi’nin yeniden yürürlüğe girmesiyle tüm anayasal mekanizmanın işletilmesi Jön Türklerin oy birliği kazanmış belki de tek ilkesidir. 1876 Anayasası yeniden hayata kavuşunca, tüm dertlerin biteceği inancı, II. Abdülhamid istibdadına karşı, içerde ve dışarda savaşanların, nasıl bir “*anayasa romantizmi*” ne kapıldıklarını belirlemek bakımından çok ilginç bir düşün biçimidir... Osmanlı İmparatorluğu’nda ilk kez “Ya Kanun-ı Esasi Ya Ölüm” parolasıyla başlayan bu dönemde anayasa romantizmi doruğuna varmıştır. Fakat yine ilk kez siyasal olaylarla anayasa arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğu da bu dönemde âdeta keşfedilmiştir”. Bkz. Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s.36.

⁹³⁹ Engelhardt, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.230-231; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, s.160.

⁹⁴⁰ Selda Kaya Kılıç, “1876 Osmanlı Kanun-ı Esasisi’nin Hazırlanışı”, s.360-361; Selda Kaya Kılıç, 1876 Kanun-ı Esasi’nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan’ın Toplanması, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991, s.221-230.

⁹⁴¹ Yusuf Akçura’ya göre: “*Ekser memâlikte, muayyen bir devre-i târîhiyyede bütün ve umûr-ı siyâsiyye ve ictimâiyyeye müessir ve hâkim bir mes’elenin vücûdu meşhûddur. Mesela bugün Avusturya ve Macaristan hayât-ı siyâsiyye ve ictimâiyyesinin en müessir âmili, milliyet nizâdır. Rusya ve İrlanda’da mes’ele-i zirâ’iyye, Almanya ve Fransa’da amele mes’elesi o yeri tutar. Eğer Devlet-i Osmâniyye’nin asr-ı hâzir hayatı tedkik edilecek olursa, mes’ele-i hâkimenin unsur veya daha doğru bir ta’bîr ile milliyet mes’elesi olduğu tebeyyün eder.*” Bkz. Yusuf Akçura, “İttihâd-ı Anâsır Meselesi”, s.280-283.

ve temel bir mesele olmuştur. Hüseyin Cahid, Meşrutiyetin ilanının çok milletli Osmanlı Devleti için bir gereklilik olduğunu ve bu sayede her anasırın hakkına uygun olarak siyasi ve mülki müsavat verildiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde meşruti idarenin verdiği müsavatın tebaanın ittihadını gerçekleştireceği ve birbirine yaklaştıracığı belirtilmektedir. Hüseyin Cahid'e göre:

“...Türkiye’de keyf-i istibdat üzerine müessis idarenin mahv-u münkariz olarak yerine genç ve hür bir Osmanlı imparatorluğu doğduğunu ilan ediyordu... Parçalanmak üzere bulunan vatanımıza hürriyet ve meşrutiyet iade-i hayat etdi. Vatanın beka bulması içinde yegâne çare hürriyet ve meşrutiyetin idamesidir... Anasır-ı vahidden (tek millet) ibaret olan bir memleket bile adalet ve müsavat esaslarına riayet edilmezse idare olunamaz. Hükümet-i Osmaniye gibi muhtelif cins ve mezhebe mensub akvamı cem’i bulunan memleketler için her anasırın hakkına riayet ederek siyasi ve mülki müsavat dairesinde idare-i umur etmek bir lazıme-i hayatiyedir. Bunu da ancak gayet geniş ve hürriyet perverane manasıyla telakki olunan meşrutiyet-i idare temin edebilir. Genç Türkler saadet-i müstakbele-i vatanın temelini vazi ederlerken hiçbir fikr-i hafiye kapılmaksızın açık ve merd bir siyaset ile sair vatandaşlarında bu vazifeye davet ve teşrik etmişlerdir. 10 Temmuz tarihi anasır-ı saireye bir vatan ve bu vatanın evladı olmak hakkını bahş etmiştir. Onun için bu tarihi eski zalim ve istibdad devrelerinin arada husule getirdiği sui tefhimlerin unutularak bütün Osmanlıların kalb-i müşterek bir his ile hem-i zırbân (halkın sığınağı) olacak bir yevm müsavad umumidir. Bir seneden beri ıslahat ve terakki yolunda kat ettiğimiz mesafenin şayan-ı iftihar bir derecede olmadığını itiraf ederek gelecek sene için ciddi surette çalışmağa hazırlanmalıyız. Gaib edilen vakitler bize telafisi gayr-i kabil zararlar açabilir”.⁹⁴²

İttihat ve Terakki Cemiyeti’de meşrutiyetin birinci yıl dönümünde yayınladığı beyannamede Saltanat-ı Hamidiye adı altında devam eden otuzüç senelik zulümün sona erdiği ve tüm Osmanlı tebaasının kardeşlik temelinde aynı hukuk ve vazife anlayışı temelinde müsavata kavuştuğu:

“... Yine bugün Osmanlılar altı asırdan beru bir medar-ı müştereken sinesinde yaşamakta olan birer kardeş, aynı hukuk ve vezaiye mazhar birer vatandaş olduklarını ilan etmişlerdir. İşde millete hürriyet ve vicdan ve hayat anasır-ı osmaniyeye hakiki bir müsavat teminine mendei olmak hissiyatıyla devlet-i Osmaniye’nin de devr-i teceddüdü hakikiyesine mebd-i itibar olunan 10 Temmuz 325 Osmanlı için mübarek ve muazzez bir iyd-i milli(Milli bayram) olduğundan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti bu muazzez günün ilk sene-i devriyesini bütün Osmanlılara tebrik ve bu münasebetle hususat-ı atıyeyi vatandaşlarının enzar-ı itlağına vazi etmeği kendüsüne vazife adeyler”.⁹⁴³ şeklinde ifade edilmiştir.

Bununla birlikte cemiyet tarafından, meşrutiyetin ilan edildiği zaman eski devirde istibdadın baskısı altında muhalif bir yol takip eden anasır-ı Osmaniye’nin istibdad ortadan kalkınca olgunlukla birbirlerine dostça ellerini açtıkları belirtilmiştir. Anasır arasında ortaya çıkan kardeşlik ve samimiyetin Osmanlılığın kuvvetli bir şekilde tesis edildiği hususunda memnuniyet verici düşüncelere sebebiyet verdiğini ancak geçen bir yılda devr-i sabıkın yani eski idare zamanındaki tahriklerin ortadan kaldırılamaması yüzünden ortaya çıkan itimadın yeterli seviyede olmadığı ifade edilmiştir. Osmanlı anasırları arasındaki bu itimsizlik hem kendi menfaatlerine hem de vatanın mukaddes menfaatlerine zarar verir. Memlekette yaşamayı istemek ve hukuken

⁹⁴² Hüseyin Cahid, “On Temmuz”, *Tanin*, 23 Temmuz 1909, Numero 320, s.1.

⁹⁴³ Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumisi İttihad ve Terakki Cemiyetinin İyd-i Milli Münasebetiyle Osmanlılara Beyannamesi, *Tanin*, 25 Temmuz 1909, Numero 321, s.1.

tam bir müsavata sahip olunduğundan dolayı yapılması gereken en doğru davranış itimadsızlığı ortadan kaldırarak Osmanlılık emeli ve hissiyatı altında ittihat etmektir. Cemiyet, İyd-i millide inkılâbı müsavatın teyidi ile beraber inkılâb etrafında saygı duyulan, güçlendirilmiş bir ittihadı görmek istediklerini de ifade ile bunu gerçekleştirmek için komisyonlar kurulduğunu ve cins ve mezhep ayırmaksızın bütün Osmanlıların iyi niyet ve ciddiyetle çalışmasını rica ve tavsiye etmiştir.⁹⁴⁴

Osmanlı Mebusan Meclisi 5 Temmuz 1909 tarihinde Sadaret makamından gelen “meşrutiyetin te’yid ve tahkîmi ve ezhân-ı umûmiyyede takriri maksadına hâdim” olarak 10 Temmuz’un Milli bayram olması ve her yıl 10 Temmuz’da resmi bir şekilde kutlanmasına yönelik tezkereyi kabul etmiş ve Ayan Meclisinin de onayıyla birlikte 10 Temmuz günü resmi bayram olmuştur. Buradaki amacın ise milletin arasında Osmanlılık bilinci ve birlik duygusu yaratmak, meşrutiyetin devamına fayda sağlamak, Kanun-ı Esasisi’nin yüceltilmesine zemin hazırlamak, meşrutiyet rejiminin toplumun hafızasındaki yerini sağlamlaştırmak olduğu ifade edilmiştir.⁹⁴⁵

Meşrutiyetin ilanı münasebetiyle gerçekleşen bayram törenine tüm tebaanın katılması Osmanlı tebaasının kardeş olması, müsavatı olarak değerlendirilmiştir ve duyulan memnuniyet dile getirilmiştir. Ancak bu müsavatın vazifede de müsavat olduğu ifade edilmiştir. Vazifede müsavat bu dönem üzerinde ısrarla durulan ve dile getirilen bir meseledir. Bayram töreni şu şekilde değerlendirilmiştir:

“10 Temmuz bayramının yalnız bir sınıfın, bir ırkın değil bütün sınıf-ı cemaatin, bütün Osmanlıların bayramı olduğu görülüyordu asıl kalbe ferah-ı emniyet verende bu idi. Takım takım esnaf heyetleri, en hakir erbab-ı mesaiyye varıncaya kadar bayraklarla hürriyet alametleriyle hürriyet tepesine sitaban oluyorlardı. Orada vatan istihsali selamet ve hürriyet uğrunda şehid olan erbab-ı hamiyetin mübarek ve muhterem kabirleri huzurunda ifa-yı vazife-i ihtiram etmek muhtelif Osmanlı anasırları arasında sabıkı bir rabıta-i uhuvvet vücuda getiriyordu. Görülüyordu ki huzur-u hürriyet ve fedakariniyede bütün Osmanlılar müsavidir, aynı vazife ile mükellefdir. Osmanlıların böyle ulvî hissiyat altında birleşdiklerini birbirlerinin kardeşi, müsavisi olduklarını görmek bizim için dünyada kabil-i tasavvur bahtıyarlıkların en büyüğüdür.”⁹⁴⁶

Sultan Mehmed Reşad, Sultan II. Abdülhamid’in yerine geçerek padişah olduğunda yayınladığı Hatt-ı Hümayunda “...*Nuhbei âmel ve makasıdım sunufu tebamızın bila istisna nail-i hürriyet ve müsavat ve adalet olması ve ahkam-ı şeriye ve kanuniyenin tamamen icra tatbikatı...sükun ve asayişin teyidi ve sunuf-ı teba arasında her türlü asar-ı itilafın külliye izalesi...ve akvam-ı muhtelifenin yek diğeri ile bir vatan evladına layık olacak surette hüsnü*

⁹⁴⁴ İttihad ve Terakki Cemiyetinin İyd-i Milli Münasebetiyle Osmanlılara Beyannamesi, *Tanin*, 25 Temmuz 1909, Numero 321, s.1.

⁹⁴⁵ Sanem Yamak, “Meşrutiyet Bayramı: ‘10 Temmuz İd-i Millisi’”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yıl 2008, Cilt 0, Sayı 38, 22.11.2011, s.327-328.

⁹⁴⁶ Hüseyin Cahid, “10 Temmuzda”, *Tanin*, 25 Temmuz 1909, Numero 321, s.1; 10 Temmuz Bayramı ve kutlamalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sanem Yamak, “Meşrutiyet Bayramı: ‘10 Temmuz İd-i Millisi’”, s.326-336.

amizeş lüzumunu bihakkın takdir ederek cümlesi nimet-i hürriyet ve müsavat ve adaletten bila istisna müstefid olmaları”⁹⁴⁷ ifadeleri ile temel amaçlardan birisinin Osmanlı tebaasının aralarında var olan itilaf ve çatışmanın sonlandırılarak bütün tebaanın hürriyet, müsavat ve adalate sahip olarak vatan evladı gibi geçinmeleri lüzumu ortaya konmuştur.

Sultan Mehmed Reşad’da aynı şekilde 10 Temmuz bayramı münasebetiyle meşrutiyetin ortaya koyduğu adalet, müsavat, uhuvvet gibi ulvi ilkelerin tamamen uygulanmasıyla memlekette saadetin temin olacağını ve böylelikle saadetin devam ederek Osmanlıların geleceğinden emin olacaklarını, kendisini ziyaret eden İttihad ve Terakki Cemiyeti heyetine ifade ederek heyeti bu hususta gösterdikleri hizmetlerden dolayı da tebrik etmiştir.⁹⁴⁸

Bunun yanı sıra İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyet ilan ederek İngiltere ve Fransa gibi devletler tarafından takdir edileceklerini ve Rusya’ya karşı destekleneceğini düşünmüş, idareyi ıslah ederek, gayr-i müslimlerin Meclisi Mebusan’da temsilini sağlayarak Avrupa ve İngiltere’nin takdirinin kazanılacağına inanmışlardı. Hüseyin Cahit’e göre o dönemde bu safdilane fikirler, imanlar, basit düşünceler ve muhakemeler hâkimdi.⁹⁴⁹ Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutiyetten iç ve dış politikada olumlu neticeler ve yüzlerce senelik meselelerin çözümünü beklerken meşrutiyetin ilanı sonrasında beklentilerinin tam aksi neticelerle karşılaşmıştır. Bununla birlikte cemiyet II. Meşrutiyet devrinde beklentilerini sürekli ifade etmeye devam etmiştir. İttihat ve Terakki, beklentilerinin büyük bir kısmının gerçekleşmediği ve devletin çöküşünün devam ettiği dönemde umutlu duruşunu sergilemeye çalışmış ancak bir taraftanda beklentileri aksine davranan tebaayı da uyarmıştır ve meşru yoldan faaliyetlerinin önleneceği ifade edilmiştir. Cemiyetin bu fikri 1911 tarihli kongresinde kabul edilen nizamnamede cemiyetin maksadı ve mesleği başlığı altında 1. maddede:

“Meşrutiyet-i idarenin tesisine ve cins-ü mezhep ayırmaksızın bütün Osmanlıların istikmalî refahiyle nail-i hürriyet olmalarına çalışmış ve avni hakla muvaffak olmuş olan “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti” bundan böyle dahi bu maksadı mukaddesenin ve maddi ve manevi terakkiyatı medeniyenin temini ve temamiyet-i mülkiyenin muhafazası uğrunda mütehidan çalışmayı esas maksad ve meslek ittihaz eder. Menafi-i kavmiyelerini daima müşterek görmekle mükellef olan bütün Osmanlılar arasında gerek cins ve mezhep daiyesi ve gerek suverî saire ile tefrika ve fesad ikama sai bulunanların vesait-i meşrua ile husu-lü âmaline mâni olmak cemiyetin cümle-i vezâifindendir”⁹⁵⁰ şeklinde ortaya konmuştur.

⁹⁴⁷ “Sultan Mehmet Reşat’ın Cülusu Münasebeti İle Babıâlide Kıraat Olunan Hatt-ı Hümayun, 15 Rebiyülahir 1327 (1909)”, Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.82-83.

⁹⁴⁸ Atıbe-i Padişahiye İttihad ve Terakki Cemiyetinin Tebriknamesi, *Tanin*, 25 Temmuz 1909, Numero 321, s.1-2.

⁹⁴⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri Dergisi*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 77, 11 Nisan 1935, s.389-390; ayrıca bkz. Hüseyin Cahid, “Kuvvetli Türkiye”, *Tanin*, 24 Temmuz 1324 (1908), Numero 6, s.1-2; Cezmi Eraslan, Kenan Oğun, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento* (İstanbul: 3F Yayınevi, 2006), s.67.

⁹⁵⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.212-213; Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.116-117.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin beklentilerinin aksine Avrupa'nın büyük devletleri II. Meşrutiyeti olumlu karşılamamış, siyasi ve iktisadi baskıları artırmışlardır. Kapitülasyonlar, ticari ve iktisadi sahadaki rekabetler, borçlandırma siyaseti Osmanlı Devleti'ni büyük devletlerin yarış sahası haline getirmiştir. Büyük devletler aynı zamanda Türk olmayan unsurların ayrılma isteklerini de desteklemiştir. Osmanlı Devleti'nin seçimler ve Mebusan ve Ayan Meclisi'nin açılışı ile meşgul olduğu dönemde⁹⁵¹ Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmiş, Avusturya Bosna-Hersek-i ilhak etmiş, Girit ise Yunanistan'a katıldığını ilan etmiştir. Bu hadiseyi iç politikada gerçekleşen 31 Mart isyanı takip etmiştir. 1911'de ise İtalya'nın Trablusgarb'ı işgali birlikte Osmanlı-İtalyan savaşı başlamış ve I. Balkan Savaşına kadar devam etmiştir. 1912'de ise Balkanlı devletler Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişlerdir. I. Balkan Savaşı'nda alınan mağlubiyetle birlikte Edirne'de dahil Balkan toprakları kaybedilmiştir. II. Balkan Savaşında Edirne tekrar Osmanlı hâkimiyeti altına alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışının gerçekleşmeye başladığı bu savaşlarda Balkanlı devletlerin faaliyetlerine Avrupalı büyük devletler tarafından da onay verilmiş, uygun görülmüştür. Bu olayları 1914 te başlayan I. Dünya Savaşı takip etmiş üç kıtada savaşan Osmanlı Devleti bu savaştan da mağlup olarak ayrılmıştır.⁹⁵² Dolayısıyla imparatorluğun çıktığı bunalımlı dönemde II. Meşrutiyet ilan edilmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti bu dönemde denetleme ve tam iktidar olarak devleti yönetmeye çalışmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 tarihli bu programı Hüseyin Cahid tarafından “*Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti şimdiye kadar idare-i müstebideyi tahrib ile uğraşmışdı... Fakat bu tahrib memlekette atiyeyi hak ve adalet üzerine müesses bir idare-i muntazama ve medeniye tesis etmek emeliyle vukua geliyordu*” şeklinde değerlendirilmiştir. Program, meşrutiyet-i idareyi gerçekleştirmek amacındadır. 1876'da yapılan Kanun-ı Esasisi vatana tam bir hürriyet vermemiştir. Meşruti rejime uygun yeni bir hukukta temin edilecektir. Meşrutiyet milli hâkimiyet olduğu için gerekli yasal düzenlemelerde yapılarak milletin gerçek hâkimiyetini sağlamak için Mebusan Meclisi'nin hükümet ve padişah karşısında yetkileri artırılacaktır. Hükümet meclise karşı sorumlu olacaktır. Programdaki 1. madde ile bu hukuk-ı temin edecektir.⁹⁵³ Hüseyin Cahid Bey'e göre İttihat ve Terakki çoğunlukla Türkler tarafından desteklendiğinden⁹⁵⁴ ve Bulgarlar, Rumlar kendi programlarını ortaya

⁹⁵¹Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s.26-27; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.162; Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği”, s.36.

⁹⁵²Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.162; Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s.26-29.

⁹⁵³ Hüseyin Cahid, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı”, *Tanin*, 11 Eylül 1324 (1908), Numero 55, s.1.

⁹⁵⁴ “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin programı demek vatandaşlarımızdan bir kısmının ve ecanibin nazarında sırf Türk anasırın programı demek olacaktır. Çünkü umum Türkler bugün terakki ve ittihad cemiyeti etrafında birleşmişler, merkez istinad nokta-i? olmak üzere bu cemiyeti vücuda getirmişlerdir. Günden güne tahkime çalışmakta bulunmuşlardır. “kuvvet” ittihadından hasıl olur” hikmeti pek çokdan beri malumdur. Diğer taraftan Terakki ve İttihad Cemiyetine anasır-ı gayr-i müslimeye mensub Osmanlı vatandaşlarımızda dahil iseler de ekseriyet Türklerde bulunduğu için cemiyetin programı

koyduğundan dolayı Türklerin programı olarak değerlendirilmiştir ve Cemiyetin programı ile diğer unsurların programı karşılaştırılarak hangi konularda uyum olduğu tetkik edilmiştir. Ancak yaklaşık yirmi gün önce Rumlar, cemiyetin programını ilanından önce programlarını ortaya koymuşlardı ve bu program Hüseyin Cahid Bey tarafından o dönemde değerlendirilerek bilhassa millet isimleriyle bu şekilde ayrı programlar ortaya konması ve bu temelde siyasi fırkalaşma düşüncesi eleştirilmiştir. Bir siyasi fırkanın ve karşıtı fırkanın içinde Türk, Ermeni, Rum, Bulgar vatandaşların bulunmasının uygun olduğu ifade edilmiştir. Bilhassa patrikhanenin imtiyazlarının korunması hakkında yeni yasal düzenleme ve hatta Kanun-ı Esasisi'nde bu yönde düzenleme talepleride eleştirinin hedefi olmuştur. Bu değerlendirmede yine Kanun-ı Esasisi'nin tüm Osmanlı vatandaşlarına verdiği hürriyet, hukuki müsavat ve adalete vurgu yapılarak birlikteliğin amaçlandığı ve gayr-i müslimlerin birçok taleplerinden memnun olunmadığı görülmektedir.⁹⁵⁵

Türklerin programı olmak sıfatını haizdir". Bkz. Hüseyin Cahid, "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Siyasi Programı", Tanin, 12 Eylül 1324 (1908), Numero 56, s.1.

⁹⁵⁵ Meşrutiyetin ilanı ile Rumlar programlarını hazırlayarak ilan ve İTC'ne de sunmuşlardır. Hüseyin Cahid Bey'e göre meşrutiyet idaresinde birçok fırkalar ve bunların programı olması doğaldır. Ancak bu programa "Rumların programı" denmesi doğru bulunmamıştır. Genç Türkler, hürriyet ile cins ve mezhep itilafını ortadan kaldırarak anasır-ı gayr-i müslime-i Osmaniye'ye kardeşçe ellerini uzatmışlar ve adalet ve hukuku siyasiyeden bütün Osmanlıların müsavi olarak hissedar olduğunu temin etmişlerdir. Bundan dolayı Rum, Ermeni, Bulgar programı gibi cins ve mezhep itilafını ihtar edecek isimlerle fırkalar kurulması doğru bulunmamıştır. Rum, Ermeni, Bulgar zan ederiz ki bugün hep Osmanlıdır. Dolayısıyla bir cemaatin programı diğerlerinin mazaretini iştiram etmemelidir. Siyasi fırkalar Bulgarlığa, Ermeniliğe, Rumluğa, Türklüğe göre ayrılmayarak memleketin dahili ve harici siyaseti için takip olunacak politikaya göre itidalperveran, efratperveran gibi isimlerle birbirinden temeyyüz etmesi memleket saadetini takdir edenlerce daha uygun görülmektedir. Bir siyasi fırka içerisinde bütün Osmanlıların bulunması doğru bulunmuştur. Bu istekler ve niyetlerin Genç Türklerin gayr-i müslim vatandaşları hürriyet ve müsavata hissedar ederken böyle bir karşılık bekleselerdi mazur görülebileceği de belirtilmiştir. Rumların programlarında yer alan Kanun-ı Esasisi değişikliğine ise cemiyet hukuk ve adaleti temin noktasında yaklaşmış ve mezhep, cins, cemaat ihtilaflarından doğabilecek ağraz (garez) yüzünden değişikliğe olumlu bakmamıştır. Rumların ekalliyette kalacaklar için Mebusan Meclisi'nde belli oranda vekille temsil edilme talebine sıcak bakılmamış, nüfus oranında temsil istekleri kabul edilmemiştir. Memleket böyle birbirine karışmamış menfaati, mesleği, emeli anasırdan meydana gelmiş bir babil kulesi halinde payidar olamaz. Ermeni'nin, Rum'un, Musevi'nin, Bulgar'ın birbirlerine rey (oy) vermesinin bir hülyadan ibaret olduğu ifade ile ancak beşeriyetin bu ulvi hülyalara yürüyerek ilerlediği ifade edilmiştir. Bununla birlikte gayr-i müslim vatandaşların emniyet ve terbiye-i siyasiye kazanıncaya kadar mebusana aza seçilmeleri hususunda kolaylık sağlanmalıdır. Ancak intihab-ı mebusan kanununun (milletvekili seçim kanunu) sancak esası üzerine olduğu ve bundan dolayı gayr-i müslimlerin ekseriyeti oluşturduğu sancaklara az rastlanmaktadır. Bulgarlar, intihab-ı mebusan kanunu değişmeden noksanı telafi edecek tedbir olmak üzere sancak taksimatının ırk ve millet esasına bina edilmesini talep etmektedirler. Böylelikle nüfus oranına göre mebus seçilebilecektir. Ancak intihabı mebusan kanununu değiştirmek hükümetin görevi olmayıp meclisin görevi olduğundan bazı düzenlemeler seçilecek meclis tarafından yapılabilecek ve bir sonraki seçimde uygulanabilecektir. Rumların patrikhanenin bütün imtiyazlarının ve ondan neşet eden (kaynaklanan) hukuka riayetinin şartı esası olarak kabul edilmesi isteği ise Kanun-ı Esasisi diğer unsurların hakkını koruyor ancak sadece Rumlar'ın mı hakkını korumuyor şeklinde değerlendirilerek eleştirilmiş ve Rumlar'ın bu isteklerinin anayasaya dahil edilmesi fikrini de ortaya attıkları ve bu eylemleriyle diğer anasır-ı osmaniye'nin hukukundan fazla ve ayrı imtiyazlar isteniyorsa bunu hangi kanun ve vicdan ile telif edebildiklerini izah etmeleri istenmiştir. Yanlış anlamalara meydan vermemek için cemiyet-i Osmaniye'nin her ferdinin hukuku tabiiyesi ve insanlığı müdafa ve muhafaza edilmeli ve hiçbir ferd diğerinden kanun karşısında fazla imtiyaza sahip olmamalıdır. Patrikhane imtiyazı hususunda Kanun-ı Esasisi'nin temin ettiği hukuku tabiiyeyi dışında bir şey istenmiyorsa ortaya bu istekleri atmaktaki amaç nedir. Başka bir şey ise bunu

Bu dönemde Bulgarlarda geniş katılımlı bir kongre gerçekleştirerek programlarını ilan etmişlerdi. Bu programlar Hüseyin Cahid Bey tarafından bu unsurların açılacak Meclis-i Mebusan'da takip edecekleri siyaseti göstereceği şeklinde değerlendirilmiştir. Bulgarların programında “taksimat-ı mülkiye ve idarenin ihtiyaç-ı memlekete göre tadilat ve tuhveliyeta uğraması lüzumu vardır” maddesi yer almıştır. Bulgarlar bu istekleriyle vilayet, sancak, kaza ve nevahi (nahiye) şeklinde idari taksimatı değiştirmek istemektedirler. Bunun hikmetinin ne olduğu sorulmuştur. Buna cevap olarak ise idare-i müstebide zamanında ortaya atılan Bulgarların akla gelmiştir. O zamanda Rumili taksimat-ı idaresinin değiştirilmesi istenmekteydi. O dönem Bulgarlar Rumilinde anasırın toplu bir biçimde birbirinden ayrılmasını ve bunların milliyetlerine göre Bulgaristan ya da başka yerlere iltihakını temin ederek mevcut rekabeti izale ile rahatca uyuşmak esaslarını hazırlıyorlardı. Şimdi Makedonya'da anasır-ı muhtelif karışık bulunduğu için bir anasırın ekseriyet-i azima-i kat'iyeyi haiz olduğu yerler nisbeten azdır. Taksimat-ı idare Rum iliyi paylaşmak isteyenlerce bir mahzur adedilen bu hali izale hiç olmazsa tahfif edebilecek suretde değiştirilmek kabildir. İşte vaktiyle Bulgaristan'ın mütalinden (okumuş düşünen vs.) birini taksimat-ı idareyi bu maksadla değiştirmek ciheti teşkil ediyordu. Dolayısıyla bugün programın başında bu maddenin bulunması üzüntüyle karşılanarak emniyetsiz bir tesadüf olması arzu edilmiştir. Eğer sürekli bir taksimatı idare meselesi var ise bunun için kendilerinde çalışacağı ifade edilmekle birlikte Cahid Bey'e göre: *“fakat nokta-i ittihadımız temin-i selameti memleket düşüncesidir. Ahalinin hangi cins ve mezhebe mensub olursa olsun mazhar-ı teshilat(kolaylık) ve muavenet olmasını isteriz. Fakat bütün bu meşru emeller altında Osmanlılık menfaatine mügayir bir fikir haf-i takib edilmesine karşı katiyen maniatıda vazife biliriz”*.⁹⁵⁶ Hüseyin Cahid Bey'e göre cemiyetin 1908'de ortaya koyduğu program çerçevesinde çatışma ya da birleşme gerçekleşecektir. Hüseyin Cahid'in bu ifadesi Osmanlı tebaasının ayrı birer millet olarak örgütlendiğini ve sıklıkla ifade edilen ittihad-ı anasırın varolmadığının da bir itirafı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Türklerin programı olarak tanımlanan cemiyet programı diğer gayr-i müslim unsurları nasıl kucaklayacak ve ittihad-ı nasıl gerçekleştirecektir sorusu önem kazanmaktadır. Bu programda cemaatlerin sahip olduğu imtiyazat-ı mezhebiyenin daha öncedende var olduğu ve korunduğu ifade edilmiş ancak Rum patriğin imtiyazların sınırları dışına çıkarak cinayet işleyen bir ruhaninin davasına bakmak yetkisini de istediği ifade edilerek kendilerini ittihad için çok zorlamalarına rağmen bunun kabul edilemeyeceğini, isteklerin adil ve

meşrutiyetle nasıl telif etmişlerdir şeklinde sorular sorulmuştur. Bkz. Hüseyin Cahid, “Rumların Programı”, *Tanin*, 21 Ağustos 1908, Numero 34, s.1.

⁹⁵⁶ Hüseyin Cahid, “Bulgarların Programı”, *Tanin*, 17 Eylül 1324 (1908), Numero 61, s.1.

hakkaniyete ve hukuk-u millet ve hükümette muvaffık surette olması gerektiği ifade edilmiştir. Meselenin mecliste çözüleceği belirtilmiştir.⁹⁵⁷

II. Meşrutiyetin ilk seçimleri 1908'in son aylarında yapılmıştır. Bu seçim öncesi yaşanan hadiselerde İttihat ve Terakki'nin meşrutiyet ve meşrutiyetin getirdiği hürriyetten, Mebusan Meclisi'nin açılacak olmasından umduğu ittihad-ı anasırın gerçekleşmesi ve Osmanlı tebaasının tamamının uhuvveti (kardeşliği) fikrinin gerçekleşmeyeceğini göstermiştir. 1908 Kasım-Aralık'ta gerçekleştirilen genel seçim yani ilk seçimler Osmanlılık ideale göre yapılmaya çalışıldıysa da birbirine zayıf bağlarla bağlı hâkim unsur sayılan Türkler ve kendilerini azınlık gören gayr-i müslim teba arasında kavgalar başlamıştır. Rumlar, Ermeniler ve Bulgarlar, Türklere ve özellikle İttihat ve Terakki'ye karşı gösteriler ve yayınlar yapmışlardır. Rumlar, ekalliyetler yani azınlıklar için nispi temsil istemişlerdir. Beyoğlu seçimini kanunsuz sayarak protesto gösterileri düzenlemişlerdir. Rumlar, İstanbul'dan iki milletvekili çıkarmışlardır. Bulgarlar, Selanik'te topladıkları kongrede nahiyele kadar muhtariyet ve hakların korunmasını istemişlerdir. Seçim sonuçlarından memnun olmamış bazı yerlerde protesto etmişlerdir. Ermeniler ise bunlara göre ılımlı yaklaşp iki mebus çıkarmışlardır. Meşrutiyetin ilk genel seçimi ile birlikte mecliste hiçbir surette türdeş olmayan, her an bölünmeye ve çatışmaya hazır 200-300 arası bir mebus bulunmaktaydı. Bu seçim henüz yerleşmiş çok partili bir rejim içinde yapılmış değildi. Bu bakımdan geçici olarak İttihat ve Terakki çatısı altında birleşmiş olan bu grup, muhaliflerini ve çelişkilerini kısa bir süre sonra Sadrazam Kamil Paşa'ya güvenoyu sorusunda ortaya çıkaracaktır. Azınlık mebusları ise Osmanlı'dan ayrılma amacıyla meclise gelmişlerdir. Bu koşullar altında İttihat ve Terakki çok zor çalışacaktır.⁹⁵⁸ Osmanlı Meclisi çeşitli milliyetlerin temsilcileri mebuslardan oluşan bir etnik yapıya sahip olmuştur. Bu durum İttihat ve Terakki'nin kuracağı siyasal cepheyide etkilemiştir. 1908'de Mebusan Meclisi'ndeki 275 kişiden 142'si Türktür, 60 Arap, 25 Arnavut, 23 Rum, 12 Ermeni, 5 Musevi, 3 Sırp ve 1 Ulah mebusanda yer almıştır. Daha öncede görülen Osmanlılık tablosuna benzeyen bu durum çözülemez birçok meseleninde kaynağı olmuştur. Ulusçu fikirlerin Mebusan'daki varlığı da önemli bir konudur. Rumeli'de ve Arap bölgelerindeki Osmanlı'dan kopma ve bağımsızlık isteklerinin sonuçlarını İttihat ve Terakki üstlenmek zorunda kalmıştır. Türk olmayan azınlık mebusları tüm millet-i Osmaniye'nin değil seçildikleri bölgelerin yani kendilerini seçen etnik topluluğun vekilleri olmuşlardır. Özellikle 1912'ye kadar açık bir kavimcilik-kavmiyet istek ve çatışmalarına rastlanmasa da genel ideolojik sorunlar daha erken gündeme gelmiştir.⁹⁵⁹

⁹⁵⁷ Hüseyin Cahid, "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Programı" *Tanin*, 12 Eylül 1324 (1908), Numero 56, s.1.

⁹⁵⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.206-208.

⁹⁵⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.219-220.

Mebusan Meclisi 1909'da gerçekleştirdiği anayasa değişikliği ile padişahın elindeki gücü azaltmış ve padişahı meşrutiyet hükümdarı haline getirmeye çalışmıştır. Yine hükümetin de yetkilerini azaltmayı ve Mebusan Meclisi'ni güçlü hale getirerek meclise hâkim olarak ilk dönemde iktidarını korumayı amaçlamıştır.⁹⁶⁰ Ancak bu şekilde Mebusan Meclisi'nde hâkimiyet tesis edemeyen ve muhalefetin 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkasında toplanması ve İstanbul ara seçimlerini kazanması sonucu cemiyet Kanun-ı Esasisi'ni tekrar değiştirerek padişaha mebusanı fesih gibi eski yetkilerini geri vererek kontrolü altındaki padişahla iktidarını korumaya çalışmıştır. Ancak anayasa değişikliği için gerekli çoğunluk sağlamadığı için bu girişim gerçekleşemese de cemiyet mevcut anayasadaki Ayan Meclisi'nin onayı hükmü ile meclisi üç ay içinde seçim yapılması koşulu ile feshettirmiştir ve bu şekilde muhalefet kuvvetlenmeden baskın seçimle mebusan meclisinde hâkimiyetini tesis etmeye çalışmıştır.⁹⁶¹

Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti meşrutiyetin yeniden ilanı ile imparatorluğa yaşatmak, Avrupa desteğini temin etmek, imparatorluğun ayrılmak isteyen tebaasını imparatorluğa bağlı tutmak, hükümet olmadan denetleyerek iktidara ortak olarak devleti yönetmek, Meclis-i Mebusan'a hâkim olmak gibi amaçlarını gerçekleştirememiştir. Hürriyetin ilanı adı verilen II. Meşrutiyet'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'de amaçlarının gerçekleşemeyeceğini görünce eleştirdiği eski devrin istibdat anlayışın benimseyerek hükümetlere, meclislere hâkim olmaya, muhalefeti etkisizleştirmeye çalışmış ve diktatörlük benzeri bir yönetim tesis etmeye çalışmıştır.⁹⁶²

1911 ara seçimini İstanbul'da kaybeden ve Mebusan'da da çoğunluğunu yitiren İttihat ve Terakki Cemiyeti Mebusan Meclisini fesh ettirerek 1912 genel seçiminde meclis çoğunluğunu ele geçirmiş, 270 mebusa karşı ancak 15 muhalif mebus seçilebilmiştir. Bu seçimde Türkler dışındaki etnik unsurlardan Ermeniler ikiye ayrılarak Hınçaklar Hürriyet ve İtilafı desteklemiş, Taşnaklar İttihat ve Terakki listelerine girmişlerdir. Yahudilerin oyları ittihatçılara gitmiş diğer azınlıklar ise muhalefeti desteklemişlerdir. Bu seçim sopalı seçim olarakta bilinmektedir.⁹⁶³

II. Meşrutiyet devri seçimlerinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmemiştir. Bu seçimde her 50000 erkek nüfus bir mebus esası getirilerek kadın nüfusu mebus belirleme de dikkate alınmamıştır. Ayrıca seçmenlere ikinci seçmenlerde dahil olmak üzere Türkçe bilme şartı getirilmiştir. Yine Müslüman olmayan azınlıklar etnik temsili istemişlerdir.⁹⁶⁴

⁹⁶⁰ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Nuran Yavuz (çev.) (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010), s.82-84.

⁹⁶¹ Eraslan ve Ogun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, s.99-101.

⁹⁶² Sina Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yıl 1971, Cilt 26, Sayı 01, 01.01.1971, s.163-170.

⁹⁶³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.208-209.

⁹⁶⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.211.

2.7.2. II. Meşrutiyet Dönemi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Denetleme İktidarı (1908-1913)

II. Meşrutiyet'in başlangıcında Osmanlı tebaası vatandaş aşamasına geçiş yapmış, siyasetle meşgul olmaya başlamış hatta bu durum bazıları tarafından eleştirilmiştir. Bu dönemin insanları kendi hayatları ve devletin alın yazısı arasında bağlılık görmüşlerdir. Meşrutiyetin devamı hususunda birbirlerine tedbir, teklif ve tavsiyelerde bulunmuşlardır. Bu dönemde ilk kez *"fert, iktidarın kullanılışını kendi gidişi ile ilgili bulmuş, bu hususta düşünmeyi, tenkit ve telkinde bulunmayı kendisi için bir fonksiyon saymıştır. Devletin idaresi sadece Padişah'la Mabeynine münhasır bir iş olmamalıydı. Siyaset yapmak olayı böylece başka bir olayı da sonuç halinde ortaya çıkarmıştı: İktidara iştirak"*. Bu durum ilk günlerden itibaren görülmüştür. Bununla birlikte bu vatandaşlar arasında birliktelik mevcut değildi ve ayrılıklar da bir hayli fazlaydı:

"İmparatorluk ülkesinde çeşitli din, dil, gelenek ve milliyetlere sahip vatandaş kitleleri vardı. Türk, Arap, Kürt, Arnavut, Boşnak, Dürzi, Müteveli, Nâsırî, Rum, Ermeni, Bulgar, Ulah, Maronit, Suryani, Yahudi vesaire... Ayrılıklar bu kadarla da kalmıyordu. Aynı cinsten hatta büyük kısmı aynı mezhepten olan Trablusgarp, Yemen, Hicaz, Suriye, Irak Araplarının örf ve adetleri, dilleri arasında bile derin farklar vardı. Fikir cereyanlarının gayet yakından ilgilendikleri bu farklar sözü edilen kitlelerin birbirinden ve imparatorluktan ayrılma gibi infıratçı (yalnız) milliyetçi hareketlerin başlıca sebebi olarak gösterilmiştir. Kanunu Esasi'nin hürriyetler ve tevsii (genişletilmesi) mezuniyet prensibi siyasi âdemi merkeziyet sistemine kaydırılmak istenmiş ve bu terkip isteklerin gerçekleştirilmesi büyük devletler tarafından daima desteklenmiştir. Her hâl ve kârda, zamanın isteklerine uygun, milliyetler üstü veya çeşitli milletleri ve hatta devlet şekillerini barındıran "müşterek ülke" ya da "camia" formülüne varılmamıştır".⁹⁶⁵

Bu durumda göstermektedir ki bilhassa Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e tebaa arasında din, dil, gelenek ve milliyetten kaynaklanan ayrılıklar pek fazla değişikliğe uğramadan II. Meşrutiyet'e miras kalmış, aynı şekilde yabancı devletlerinde 19.yüzyılda sıklıkla uyguladıkları Osmanlı tebaasının bağımsızlık, özerklik kazanmak gibi faaliyetlerini destekleme siyaseti II. Meşrutiyet devrinde de devam etmiştir. İttihat Terakki Cemiyeti böyle bir ortamda ve meşrutiyetten herkesin kendi adına büyük beklentisi olduğu bir dönemde meşrutiyeti ilan ettirmiş ancak iktidar mevkisine geçmemiştir.

1908 II. Meşrutiyet'ten sonra cemiyet Terakki ve İttihat adını bırakarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almış ve Eylül ayında Selanik'te gerçekleşen kongre ile programını ortaya koymuştur. Bu kongrede cemiyetin idare heyeti belirlenmiş ancak içlerinde çok fazla tanınmış kimse olmadığı ve küçümsenebileceği gerekçesiyle başkan açıklanmamıştır.⁹⁶⁶

⁹⁶⁵ Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s.41-42.

⁹⁶⁶ Kongrede idare heyetine Enver Bey, Ahmet Rıza Bey, Talat Bey, Mithat Şükrü Bey, Hüseyin Kadri Bey seçilmişler ancak daha sonraki dönemlerde gerçekleşen kongrelerde olduğu gibi cemiyetin başkanının kim olduğu açıklanmamıştır. Bu durumda komitecilik fikriyle birlikte cemiyet başkanının açıklanmama sebebinde halkın yadırgayacağı, küçük görebileceği fikri etkili olmuştur. Çünkü II. Meşrutiyeti gerçekleştiren cemiyet halkın gözünde yüceltilmişti. Halkında büyük beklenti içinde olduğu dönemde cemiyette Talat Bey gibi posta memuru, hastahane memuru, rütbeleri Enver Bey'in de içinde olduğu binbaşı seviyesinde birkaç asker ve Avrupa'ya gitmeden önce maarif müdürlüğü yapmış Ahmet Rıza vardı ve

Cemiyetin II. Meşrutiyet devrinde 1908, 1909, 1910 ve 1911 kongreleri kapalı olarak Selanik'te gerçekleştirilmiş ve kongre tarafından seçilen merkez-i umumiler açıklanmamıştır. Bu dönemde cemiyetin başkanı bulunmadığı da ifade edilmiştir. Bu gizliliğin sebeplerinden biriside cemiyetin tüzüğünde unsurların birliği (ittihat-ı anasır) yani Osmanlılık bir hedef olmakla birlikte cemiyet üyeleri ve merkez-i umumide Türkler dışında başkalarının olmaması durumunu gizlemek ve bu şekilde cemiyetin Osmanlıcı programı ile Türkçü uygulamaları arasındaki aykırılığı gizlemektir.⁹⁶⁷ Cemiyetin başkanlık anlayışı konusunda farklı fikirler bulunmaktadır. Bir fikre göre özellikle yaptığı çalışmalar ile askerler arasında şöhret sahibi olan ve meşrutiyeti takiben Talat Bey'inde çabasıyla daha da ön plana çıkarılan Enver Bey asker olarak cemiyetin lideri konumuna gelmiştir.⁹⁶⁸ Bu liderlik Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasıyla kesin bir şekilde ortaya çıkmıştır. İmparatorlukta tek dayanak noktası olan ordu ile cemiyet kaynaşmıştır.

tanınmıyordu. Bu durum da cemiyet reisini açıklamamıştır. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa, C.II, 1908-1914* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981), s.28-29; Cemiyetin reisinin olmaması ve açıklanmaması belirli ve uygulanabilir programın olmaması, cemiyette bir makam ya da mevki hırsının olamadığını göstermek ve aynı zamanda en önemlisi küçümseneceğini düşünerek bunu önlemek, cemiyete esrarengiz bir görüntü vererek itibarını korumak ve yükseltmek düşüncesinden kaynaklanmıştır. Bkz. Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene 1.Cilt İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (yay. hzl.), (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), s.80.

⁹⁶⁷ Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", s.163.

⁹⁶⁸ Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa Cilt I 1860-1908*, s.561-564; Enver Paşa'nın harp okulundan arkadaşı ve sonraki dönemin önemli askerlerinden Fahrettin Paşa, Enver Paşa'nın liderliğini şu şekilde açıklamaktadır. "*Bütün hükümet kudreti Enver Paşa'nın eline geçirildi. Kimseye bir şey sormaya lüzum hissetmeden istediğini yapıyordu. Bu milleti kurtarmak için Allah tarafından tayin edildiğini hüsrmet ettiği bir zata söylediği de işitilmiştir*"; Kazım Karabekir ise "*1914'te Dünya harbine girdikten ve Cihâd-ı Ekberi de ilân ettikten sonra Enver Paşa'nın bana mahrem olarak bildirdiği şu iki mesele, Almanların onu mütemadi surette ve muhtelif kanallardan işleye işleye nelere kadar muvaffak olduklarını gösterir: Enver Paşa'nın kaşındaki beyazlık, cihangirlik alameti imiş! Anadolu'ya Alman göçmenler getirilmesi bizim menfaatimize uygunmuş! Enver Paşa'nın, Kutsal Savaş ilanının ertesi günü kendisine fortrağını verirken bana bunlardan şöyle bahsetti: Kâzım, kaşındaki beyazlığın bir cihangirlik alameti olduğunu söylüyorlar! Sen ne dersin? . Enver Paşa temiz vicdana sahipti. Mukadderata inanırdı. Manastır'da beraber çalıştığımız yedi sekiz yıl evvelki zamanlarda, ruhlar âlemine dair bahisler açardı. Ben bu hususta bazı eserler okumuş olduğumdan, ona bunlardan hadiseler anlatırdım. Büyük memnurlukla ve alaka ile dinlerdi. Fakat hiç hatırıma gelmezdi ki Enver günün birinde kaşındaki bir santimetrelilik beyaz kıllarının bir cihangirlik alameti olduğuna inansın! Bu yolda söyleneni benimsesin. Enver Paşa'nın etrafında Mısır'dan, Fas'tan, Hind'den, Afgan'dan çeşit çeşit insanlar vardı. Bunların içinde Almanlar'dan aldıkları ilhamlarla gaipten gelecekte haber verenlerde bulunacaktı! Bundan başka avuç çizgileri ile fala bakan falcılar da bulunabilirdi! ". Bkz. Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa, Cilt II*, s.25-25; Şevket Süreyya bu hususta şu bilgileri de vermektedir: "*Enver Paşa'da bu kehanet, bu fal haberleri, bu gelecekte müjde veren sözler etki yapmışlar mıdır? Sanıyorum ki evet! Kaldı ki falcının kehanetlerini de, Paşa'nın onlara kuvvetle inanmış olması ihtimalini de yadırgamamak lazım. Çünkü bir zaman Orta Asya'nın Tacikistan beylerinden Enver Paşa'ya gelen ferman biçimi yazılarla ve Farsça yazılmış mektuplar gördüm ki, bunlarda ona "Kadir ve kıymeti üstün, şan ve şöhreti cihandeğer, büyük ve ulu padişahımız" diye hitap ediliyordu... Gerçi bu beylerin, bu derebeylerinin hepsi bir ayrı oyun peşindeydi. Ama ne var ki Enver Paşa, hayatının en büyük çilelerini yaşadığı o günlerde, Şarklı mübalağa ve rüyaları ile dolu buzlarda, Padişah diye sıfatlandırılıyordu. Dünya tarihine Gazneli Mahmut gibi, Timur gibi, Babür gibi Padişahlar veren bu Asya yaylalarında ve o günün başsızlığı içinde, ufuklardan bir hüdavent, bir Padişah beklenen o şartlar altında bir insan, hele kendisine böyle Padişah diye de başeğilir gibi olunca, niçin Cihangirlik rüyaları görmesin? ". Aydemir, *Makedonya'dan OrtaAsya'ya Enver Paşa, Cilt II*, s.26.**

Enver Paşa, askeri gücü kontrol ettiği içinde lider olmuştur.⁹⁶⁹ Bununla birlikte cemiyet tek liderli bir cemiyet değildi. İttihat ve Terakki'yi yöneten merkez-i umumide Enver, Talat ve Cemal Paşa'lar ön plana çıkmıştır. Bu üç kişiye Halil Bey'i (Menteşe) de eklemek mümkündür. Bu dört kişi içerisinde Talat Bey'in liderlik vasıfları ve siyasi kabiliyeti dolayısıyla ön plana çıktığı da görülmektedir.⁹⁷⁰ Şükrü Hanioğlu ise bu liderlere Bahattin Şakir ve Dr. Nazım'ın da eklenmesi gerektiğini ve liderlerden ziyade kuruluşundan itibaren önemli bir güç olan merkez-i umuminin cemiyetin yönetiminde etkili bir güç olduğunu ifade etmektedir.⁹⁷¹ Bununla birlikte Meclis-i Mebusan'da cemiyetin seçilmesini sağladığı milletvekillerinden oluşan grup İttihat ve Terakki Fırkası olarak ifade edilmiş ve fırkanın reisinin Halil Bey olduğu belirtilmiştir.⁹⁷² Cemiyet ve Fırka ikiliği ve cemiyetin meclisteki firkadan ayrı ve ondan üstün olduğu ve firkayıda kontrol ederek yönettiği de bilinmektedir.⁹⁷³ Cemiyet-fırka ikiliği bu dönem önemli bir çatışma unsuru da olmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 II. Meşrutiyeti ile birlikte iktidar olmadığı görülmektedir. Bu mesele bu devrin politikalarının anlaşılması adına da oldukça önemlidir. İktidar olmayan ve aşağıda da geniş bir şekilde ele alındığı gibi 1913 Babıâli Baskını'na kadar denetleme iktidarı tercih eden cemiyet bu şekilde uluslaşma adına herhangi bir faaliyette bulundu mu sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Denetleme iktidar anlayışı ne kadar iktidar olabilmiş ve aynı zamanda denetlenen hükümetler ne kadar iktidar olabilmişler ve bu arada eğer ilgilenebilmişlerse uluslaşma meselesiyle ne kadar ilgilenebilmişlerdir. Bununla birlikte denetleme iktidar anlayışı ile birlikte cemiyetin kendi iç meseleleri yani partileşme hadiseside devrin önemli hadiselerinden olmuş ve denetleme iktidar anlayışına benzer bir şekilde cemiyet-fırka ilişkisi görülmüştür.

İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyetle birlikte bir siyasi parti haline gelmemiş, Mebusan Meclisi'ne seçilmesini sağladığı milletvekillerinden mecliste bir fırka (parti) kurmaya çalışmış ve bu şekilde bir cemiyet-fırka ikiliğinde ortaya çıkmıştır. Cemiyet her zaman firkadan üstün olmuş ve cemiyetin merkezi umumisinin aldığı kararlara göre mecliste faaliyet göstermesi istenmiştir. Cemiyet ve Fırka aynı adı taşımakla beraber ayrı nizamnameleri olmuştur. Cemiyetin başkanı açıklanmamakla birlikte fırkanın başkanı açıklamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1913 kongresi ile bir siyasi fırka olduğunu ifade etmiştir. Cemiyet ve fırka arasındaki ilişkinin tesbiti zor olmakla beraber 1913 senesine kadar fırka mebusanda parti grubu olarak yer

⁹⁶⁹ Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene İttihat ve Terakki Neydi? Cilt 1*, s.134-135; ayrıca bkz. Hasan Babacan, *Mehmet Talât Paşa 1874-1921* (Ankara: Altınpost Yayıncılık, 2012), s.292.

⁹⁷⁰ Mustafa Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018), s.19.

⁹⁷¹ Şükrü Hanioğlu, "İttihad ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>. Erişim tarihi 03.12.2022.

⁹⁷² Babanzade İsmail Hakkı, "Taşra ve İstanbul", *Tanin*, 27 Temmuz 1910, Numero 682, s.1.

⁹⁷³ Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", s.156-158.

almış ancak meclis dışında herhangi bir örgüte sahip olmamıştır. 1908 kongresi kararlarında cemiyetin mecliste bulunan üyeleri İttihat ve Terakki siyasi fırkası adı altında çalışacaktır hükmü yer almıştır. Bu şekilde anayasal gelişmelerde az görülen bir şekilde meclis dışında kurulan bir dernek seçimlerde seçilmelerini sağladığı mebusları bir siyasi parti olarak kabul ederek Mebusan Meclisi'ni kontrol etmeye çalışmıştır. Aynı zamanda cemiyeti yöneten merkez-i umumi üyelerinin milletvekili olması da yasaktı. Bu kural 1911'den sonra değişmiş ve Balkan Savaşından sonra yöneticilerinde milletvekili olduğu görülmüştür. Aynı şekilde cemiyetin 1908, 1909, 1910 ve 1911 kongreleride gizli bir şekilde Selanik'te gerçekleşmiş, 1912 kongresi İstanbul'da ve açık olarak gerçekleştirilmiştir.⁹⁷⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti hükümet olmadan Osmanlı Devleti'ni denetleme iktidar olarak yönetme anlayışını partileşmeden ancak seçtirdiği kişilerden mebusanda fırka grubu teşkil ederek hem onları hemde mebusanı yönetmeye çalışmıştır. Bu iki hadiseninde mantığının aynı olduğunu söylemek mümkündür. Hükümete dahil olmadan bir kısmı kendi istediği kişilerin oluşturduğu denetleme hükümet, diğer yanda da kendisinin seçilmesini istediği ve sağladığı kişilerden oluşan ve adına “denetleme fırka” diyebileceğimiz bir fırka anlayışı olduğunu söylemek mümkündür. Bunun sebebinin ise 1913 Babiâli baskınına kadar cemiyetin kendinde açık bir şekilde ortaya çıkacak gücü görmemesi ve aynı zamanda gerçekleşebilecek olumsuz hadiselerin sorumluluğunu almama düşüncesi olduğu söylemek mümkündür. Fırka cemiyet ilişkisi ya da İttihat ve Terakki'nin cemiyet mi fırkamı olduğu meselesi o dönemde üzerinde tartışılan meselelerden birisi olmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar olmak yerine denetleme iktidarı tercih ettiği görülmektedir. Cemiyet, meşrutiyet ihtilalinden sonra iktidar olmamış, hükümeti görevde bırakarak anayasayı korumak gibi bir görevi benimseyerek denetleyici olarak kenara çekilmiştir.⁹⁷⁵ Bu dönemde Padişah II. Abdülhamid ve yine onun devrinde sadrazamlık gibi vazifelerde bulunmuş devlet adamları iktidarda kalmaya devam etmiş, ittihatçılar padişah ve hükümeti dışardan kontrol ederek yönetmeye çalışmışlardır.⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.252-269, 283-289.

⁹⁷⁵ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.32-33.

⁹⁷⁶ 1908 devriminden 1913 Babiâli baskınına kadar geçen süre ittihatçıların denetleme iktidar dönemi olarak kabul edilir ve cemiyet ancak 1913'te parti adını benimsemiştir ve iktidar olmaya çalışmıştır. Şevket Süreyya Aydemir'in “*sahipsiz ihtilal*” olarak tanımladığı II. Meşrutiyeti takip eden süreçte ihtilali yapanların kim olduklarına dair bir bilgi ve Enver Bey ile Niyazi Bey'in ismi dışında bilinen yoktu. Devleti yöneten hükümet ise Abdulhamit devrinin devlet adamlarıydı. Bu devlet adamlarının meşrutiyetçi olmadıkları da bilinmekteydi. Sadrazam Sait Paşa dışında daha önce sadrazamlık yapmış Kamil ve Ferit Paşalar hükümetteydi. Şeyhülislam görevine devam etmekteydi. Aynı şekilde ihtilalin kötü idareye karşı yapıldığı gerçeği karşısında eski devrin her şeyiyle iktidarda kalması gibi bir durumla karşı karşıya kalındı. Bu hükümet az sürede düşürüldü ve yerine yine Kamil Paşa hükümeti kuruldu ve bu dönemde İttihat Terakki'nin ilk temsilcileri İstanbul'a gelerek hükümetle görüşmeler gerçekleştirdiler. Ancak II. Abdulhamit'te dahil olmakla birlikte eski devrin devlet adamları devleti yönetmeye devam ettiler. Bu dönemde İttihat Terakki Cemiyeti, Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılmasını sağlayacak seçim kararını içeren

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara geçmemesi ile alalakalı olarak birçok fikir ortaya atılmakla beraber Hüseyin Cahid, kendisinin sonraki tarihlerde farklı fikirleri olmakla birlikte 23 Temmuz 1909 tarihinde meşrutiyetin birinci yıl dönümünde kaleme aldığı yazıda iktidara geçmemeyi şu sebeplere bağlamaktadır. Hüseyin Cahid'e göre II. Meşrutiyetin ilanı orduların İstanbul'u ele geçirmesi sayesinde değil milletin Rumilinde ayaklanması ve meşrutiyet isteklerinin Sultan Abdulhamid tarafından kabulü ile gerçekleşmiş, Abdülhamit bu ayaklanmaya karşı koymayı tercih etmeyerek bir iç savaş ve kan dökülmesine sebep olmamış ve bundan dolayı da cemiyet lütfederek onu iktidarda bırakmıştır. Genç Türkler meşrutiyeti ilan ettirmekle beraber hükümeti eski devrin ricaline bu yüzden bırakmıştır. 10 Temmuz'dan 31 Mart isyanına kadar cemiyetin, çete ve eşkiya olarak izah edilmesi ile uğraşmak zorunda kalınmış, yine bu sürede cemiyet hükümete vazifesini yaptırmak ve onlara meşrutiyetin ne olduğunu öğretmekle meşgul olmuştur. Bunun yanısıra cemiyetin özel menfaat peşinde olmadığını gösterme arzusununda iktidara gelme cesaretini göstermesine engel olduğu da ifade edilmektedir. Ancak çoğunluğun 31 Mart irticasından sonra cemiyetin iktidar olmasını istediği de belirtilmektedir. Bu dönemin olumsuz iç ve dış siyasi hadiselerinden de II. Abdülhamid ve hükümet sorumlu tutulmuş ve geçen bir yılın kayıp bir yıl olduğu ifade edilmiştir.⁹⁷⁷ Hüseyin Cahid, Rumların cemiyeti bütün anasır-ı Türkleştirmek suçlamasına 1909'da cevap verirken cemiyetin iktidar olmadığı, icraat makamında bulunmadığı için suçlanamayacağını, meşrutiyetle birlikte kurulan hükümetin genç Türklerin amaçları doğrultusunda kurulmadığını, kendilerinin de şikâyetçi olduğunu ifade etmiştir. Cemiyetin sorumluluğu ise eski binaya meşrutiyet sıvası vurulmasından ibaret olduğu ifade edilerek geçen bir yıl içinde bir şey değişmediği anlatılmaya çalışılmış, sorumluluk alınmamıştır.⁹⁷⁸

fermanla yetinmiş görünmektedir. Bkz. Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa C.II*, s.50-53; Cemiyet denetleme olayına meşrutiyetin ilk günlerinde başlamış Ağustos 1908'de Padişahın, Sadrazam ve Şeyhülislam dışında Harbiye ve Bahriye Nazırlarını da ataması ile alakalı hatt-ı hümayuna ve Sadrazam Sait Paşa'ya karşı çıkmıştır. Sait Paşa istifa etmiş, cemiyet Kamil Paşa'nın sadrazam olmasını ve kendi istediği Recep Paşa'nın da Harbiye Nazırı olmasını istemiş ve bu istek gerçekleşmiştir. Bkz. Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.36-39; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümete müdahalesi hakkında ayrıca bkz. Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.205-208; İttihat ve Terakki Cemiyeti, 5 Temmuz 1908'de Manastır'da sokaklara astığı beyannamede Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi amacını ortaya koyarak padişaha karşı kibar bir dil kullanmış, diğer devlet adamlarını padişahla millet arasına girmekle suçlamıştır: "*Gürûh-ı süfêha ve cühela bilmelidir ki Osmanlı hükümeti bir millet, bir de timsali millet olan padişaktan ibarettir. Bu ikisinin arasında denilene, şöhret esirlerine, rezillere, ikbâl sarhoşlarına bir mevki-i mahsus yoktur. Ümmet padişahı ve padişahda ümmeti ile bilâ vasıta görüşüp sevişecek, yekdiğerinin agûş-ı hürmet ve muhabbetine atılacaktır...*". Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.177-178; Padişahın sorumsuz olduğu ve devrin devlet adamlarının suçlu olduğu yolunda fikirler için ayrıca bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.49-51.

⁹⁷⁷ Hüseyin Cahid, "On Temmuz", *Tanin*, 23 Temmuz 1909, Numero 225, s.1; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin makam ve mevki hırsı bulunmadığını göstermek ve bu davranışını yüceltmek için iktidar olmadığı hakkındaki fikirleri için ayrıca bkz. Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", s.173-174.

⁹⁷⁸ "Rum gazetelerinde gördüğümüz şikâyetlerden biri Türklerin anasır-ı saireyi "Türkleştirmek" emelinde bulunmaları idi. Hristiyanlardan memur tayin edilmemesi ve saire tarzında vuku bulan şikâyetlerden genç Türk fırkasına hiçbir şey tertib edemezdi. Çünkü bu iddialar sahih ise böyle hükümet mesul olmak icab

Cemiyetin iktidar olmamasının 1909'da bu şekilde izah edilmesinin sebebi cemiyetin güç ve itibarını korumak anlayışından doğmuştur. İktidara gelmemenin gerçek sebeplerinin o dönemde vatandaşlara izah edilmesi cemiyetin programsızlığı, kadrosuzluğu, fikri alt yapının zayıflığı gibi birçok hususun gün yüzüne çıkması ve neticede cemiyete olan itimadı sarsabilirdi. Hüseyin Cahid'in cemiyetin iktidar olamayışını sonraki senelerde izah ederken II. Abdülhamid ve o dönemin devlet ricaline iç savaşa sebebiyet vermedikleri için bir lütuf olarak iktidarlarına devam etmelerine müsaadesi ile alakalı hiçbir fikir bulunmamaktadır. Hüseyin Cahid, sonraki yıllarda cemiyetin iktidara gelmeyişi şu şekilde ifade etmektedir: "*İttihat ve Terakki memlekette bir yenilik, bir inkılâp getirmek istiyor, fakat bunun ne olduğunu, ne olması lazım geleceğini kendisi de sarîh surette bilmediği gibi yapılacak şeyleri de başkalarından bekliyordu. Kendi hayallerinin tahakkuku vazifesini yıktığı rejimin paşalarına, yüksek rütbeli memurlarına tevdi ediyordu. Abdülhamit'e galebe çalmak ananelere galebe çalmaktan daha kolay olmuştu*".⁹⁷⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde meşrutiyetin ilk yılında istediği şekilde başarılı olunmamasını ve Osmanlı anasırıları arasında gerçekleşmesini istediği ittihad-ı anasırın gerçekleşmemesini eski devrin devlet adamlarının hükümet olmasında görmekte ve suçlayıcı bir üslupla eleştirmektedir.⁹⁸⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, meşrutiyetin ilanı üzerine yeni kurulan hükümetin üyelerinin çoğunun eski devrin adamları olduğunu ifade ve eleştirerek iktidara gelemeyişini kadrosuzluğa bağlamakta, inkılâbı gerçekleştirecek kişilerin kim olacağını hiç akla gelmediğini ve iktidara gelmeyi düşünmediklerini "*İdarenin başına geçmek fikrini İttihat ve Terakkiyi kurmuş olanların zihni almazdı*" şeklinde ifade etmektedir.⁹⁸¹ Yine Hüseyin Cahid'e göre İttihat ve Terakki'yi kuranlar hayatı, dünyayı, siyaseti bilmeyen, tecrübesiz

ederdi. 10 Temmuz'dan sonraki hükümet ise genç Türklerin emeli ve efkârı nazariyat-ı siyasiyesi dairesinde teşkil etmiş bir hükümet değildi. Eski, harab bir binanın üzerine yalnız yeni bir sıva vurulmuştu. Anasır-ı gayr-i müslimenin müşteki bulunduğu bu hükümetten genç Türklerde aynı derecede müşteki idi. Yalnız o eski binaya yeni meşrutiyet sıvasının vurulmasına genç Türkler sebep olduğu için binayı bütün bütün genç Türklere mal ediyorlar, hükümetin hatasından onları mesul tutuyorlardı. Fakat dediğimiz gibi bu hükümet anasır-ı gayr-i müslimenin ümidlerini boşa çıkarmışsa aynı suredde genç Türklerinde ümidlerini heba etmiştir". Hüseyin Cahid, "Gayr-i Müslimlerin Askerliği Münasebetiyle", Tanin, 21 Mayıs 1909, Numero 257, s.1.

⁹⁷⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.62, dipnot 2.

⁹⁸⁰ Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumisi İttihad ve Terakki Cemiyetinin İyd-i Milli Münasebetiyle Osmanlılara Beyannamesi, Tanin, 25 Temmuz 1909, Numero 321, s.1.

⁹⁸¹ Hüseyin Cahid'e göre: "*1324 inkılâbının en zayıf noktası ilk dakikadan kendini hissettirmişti. Bu nasıl inkılâptı ki inkılâbı yapanlar ortada yoktu... Saray istibdadına ve mutlakîyet idaresine karşı isyan yapmış ve padişahı zorlayarak meşrutiyeti ilan ettirmiş bir siyasi teşekkülün yeni idarede hiçbir sözü olmayacak mıydı? Memleketi kim idare edecekti... Fakat ilk günlerde bunun bir garibe teşkil ettiğini kimsenin fark ettiği yoktu. Memlekette ne inkılâbı yapanlar, ne inkılâbı alkışlayanlar asıl can alacak meseleyi görmedikleri ve düşünmedikleri halde bunu Türkiye'ye gelen ecnebi gazeteci görmüş yaraya parmak basmış ve ittihatçıların iktidarı ele alacak kadroları olup olmadığını sormuştur... Meşrutiyet rejimi ilk dakikasından itibaren sakat doğuyordu. Bu velâdi kusuru son zamanlarına kadar muhafaza etti ve bu kusur rejimin muvaffakiyetine karşı yükselen mühim engellerden en başlısını vücûda getirdi... Bu kusuru kimseye yüklemek kabil değildir. Bu tarihi bir mukadderat idi*". Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri Dergisi*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 76, 4 Nisan 1935, s.375.

gençlerdi. Vatanı kurtarmak için istibdadı ortadan kaldırarak meşrutiyetin ilanını zorunlu gören, bağımsız olmak isteyen ekalliyetlerin bu şekilde amaçlarından vazgeçeceğini, Türk vatanperveri olacağını düşünen, meşrutiyet ilan eden Türkiye'nin İngiltere ve Fransa gibi devletler tarafından takdir edilerek Rusya'ya karşı destekleneceğine inanan, idareyi ıslah ederek, ekalliyet unsurlarına Meclisi Mebusan'da temsili sağlanarak Avrupa ve İngiltere'nin takdirinin kazanılacağına inanan insanlardı. Yalçın'a göre o zaman bu safdilane fikirler, imanlar, basit düşünceler ve muhakemeler hâkimdi. Bunun sebebi ise fikri eksiklik, teşkilatsızlık, programsızlık, genç olmak ve daha önceden yüksek mevkilerde görev yapmaktan kaynaklanan kendilerini hükümet olmaya layık görmemeleridir.⁹⁸² İttihatçıların 1913'e kadar kendilerini iktidara layık görmemelerinin sebeplerinden birisi de dönemin geleneğinde gençlerin hükümette yer almasının kabul edilebilir bir seçenek olmamasındandır.⁹⁸³ Hüseyin Cahid gibi yine cemiyet mensubu ve Mebusan Meclisi'nde Mebus olan Muhittin Birgen'de cemiyetin meşrutiyeti bir araç değil gaye olarak gördüğünü, meşrutiyetin ilanını gerçekleştirmeyi yeterli görerek meşrutiyeti koruma görevini benimsediğini, denetleme iktidarı tercih ettiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde yetiştikleri dönemdeki baskıdan dolayı ortaya çıkan fikri eksiklik yani siyasi kültürün olmayışı, Fransız inkılâbını bilememek, komitacılık fikrinin üstünlüğünden dolayı idareyi ele almayarak yönetimi eski devrin devlet adamlarına bıraktıklarını ifade etmektedir.⁹⁸⁴ Yine birçok cemiyet üyesinde belirttiği gibi meşrutiyetin bir anda birkaç ayaklanma sonrasında kısa sürede Sultan Abdulhamid tarafından yeniden ilanı şaşkınlık yaratmış ve yeterli plan, program ve hazırlık yapılmadan gerçekleşen ayaklanma sonrası cemiyet ilk başlarda ne yapacağına karar verememiştir.⁹⁸⁵

⁹⁸² Hüseyin Cahit Yalçın, "Meşrutiyet Hatıraları", *Fikir Hareketleri Dergisi*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 77, 11 Nisan 1935, s.389-390.

⁹⁸³ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.33-35; Dönemin milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın dönemin tutucu havası ve genç ittihatçıların neden iktidara gelemediklerini şu şekilde ifade etmiştir: "Rütbesiz, nişansız, şan ve şöhratsız bir gencin vezaret unvanıyla sadrazamlığa çıkmasını bu memleketin havsalası almazdı. Hükümetin başına çıkmayı onların zihinleri almadığı gibi memleketinde hazmedebilmesi imkânsız idi. 1908 Temmuz'unda İttihat ve Terakki Cemiyeti bir posta başkâtibi olan Talat Efendi'yi Sadrazam ilan edemezdi. Buna şartlar ve haller imkân vermezdi. Eğer böyle bir şey olsaydı memlekette muhakkak anarşi çıkardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları da bunu fark etmişler ve yüksek makamlara geçmeye kalkmamışlardı". Bkz. Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.34; İttihat ve Terakki'nin 31 Mart İsyanı'ndan sonra hükümete Cavit ve Talat Bey'i dahil ederek girmesi durumu bir mesele olmuştur. Muhittin Birgen bu durumu meşrulaştırmak için gazetelerinde yeni hükümet üyelerinin eski devrin adamlarından iyi olduklarını ispatlamak için çok yazı yazdıklarını ifade ederek devrin zihniyetinde eskiden küçük devlet memurluğu yapanların eski devrin edebiyatı tarafından yüksek sıfatlarla tanımlanmış makamlara gelmesinin büyük olay olarak değerlendirilip hatta kabullenilmediğini ifade etmekte ve cemiyetinde bu konuda cesaretsiz davrandığını belirtir. 1917'de Talat Paşa'nın Sadrazamlığına kadar cemiyetin kendi içinden sadrazam çıkarmadığını da kaydeder. Bkz. Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene 1.Cilt İttihat ve Terakki Neydi?*, s.115-117.

⁹⁸⁴ Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene 1.Cilt İttihat ve Terakki Neydi?*, s.75-76, 79, 119.

⁹⁸⁵ Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene 1.Cilt İttihat ve Terakki Neydi?*, s.75-76.

Hüseyin Cahit ve Muhiddin Birgen dışında Celâl Nuri’de II. Meşrutiyetin bir inkılâp olmadığını ve ittihatçıların iktidara geçemediğini ifade etmektedir.⁹⁸⁶ O dönemde genç bir kurmay olan Mustafa Kemal’de aynı şekilde örgütleşmelerin ideolojik yoksunluğunu ya da belirsizliğini farketmiştir. Devrim yapısın sonra düşünürüz formülü Mustafa Kemal’i tatmin etmemiştir.⁹⁸⁷ Mustafa Kemal’e göre Osmanlı Devleti’nin bilhassa Rumelinde askeri durumu iyi değildir ve düşünülen Kanun-ı Esasisi’de tek başına meseleleri çözmeye yetmeyecektir: “*Bir ihtilal yolu ile elde edilecek olan hürriyetin ve adaletin ve Kanun-u Esasi’nin bu duruma bir çare getireceğini sanmak, gafletten başka bir şey olamaz. İhtilâlciler ihtilâl sonrasını çok iyi hazırlamalı ve iş başına geçip Türklüğü enkaz altında kalmaktan kurtarmalıdır*” şeklinde düşünmekteydi.⁹⁸⁸ Cemiyetin siyasi bir programının bulunmadığı cemiyetin önde gelenlerinden Rahmi Bey ve Kazım Karabekir tarafından da ifade edilmiştir. Rahmi Bey tarafından Kanun-ı Esasisi’nin muhafaza ve hükümet tarafından uygulanması ve bunun da cemiyet tarafından kontrol edilmesinin gerekliliği dile getirilmiştir.⁹⁸⁹

Kanun-ı Esasisi’nin uygulanacağı imparatorluğun sosyal, ekonomik, politik meseleleri ve bu temele dayandırılacak Osmanlı meşrutiyetinin sosyal, ekonomik, siyasi dava ve kurumları üzerinde genç Osmanlılar gibi genç Türkler tarafından da bilimsel inceleme yapılmamış, imparatorluktaki milliyetçi hareketler ve çözümü meselesi de ilgi çekmemiştir. Yaklaşık elli yıllık zaman zarfında meşrutiyetçilik mücadelesi, özlemi üzerinde tek bir eser yazılmamıştır. Bu durum diğer ülkelerdeki 19.yüzyılda bir inkılap için mücadele eden ihtilalci kadrolarda görülmeyen bir durumdur. Bu durum Genç Osmanlılar ve Genç Türklerin kültür zaafı ve gayretsizliği olarak değerlendirilmektedir.⁹⁹⁰ Hüseyin Cahit Yalçın’ın ifadesiyle Türkler için meşrutiyet Türk vatanında büyük, yüksek ve müstesna kıymetli, Türk vatanının çöküşünü ortadan kaldıracak bir özlem, esaretin son bulması, II. Abdulhamid’in devrilmesi, hürriyetin gelerek her derdin çaresi olacağı fikriydi. Ancak Hüseyin Cahit meşrutiyetin sıradan, heyecansız bir vaka gibi gazetelerde yer almasını ifade ederek hayal kırıklığını ilk günden ifade etmektedir.⁹⁹¹ II. Meşrutiyet devrimini gerçekleştiren askeri kadrolar ise ihtilali başardıktan

⁹⁸⁶ Celâl Nuri’ye göre: “10 Temmuz 1324’te muzaffer olan İttihat ve Terakki bir cemiyettir, bir zat değildir. Cemiyete dahil zevat arasında da büyük inkılâbkârlarla kıyasa tahammül edebilecek biri yoktur. O derecedeki bu inkılâb hareketi Sultan Abdulhamid’i kendi arzusuna münkad etmek suretiyle kârında muvaffak olmuşken, evâilde, inkılâp erkânı iş başına gelediler, yine eski rical idare-i umur ettiler ve neden sonra cemiyetin ileri gelenleri birazda mahcubane olmak üzere heyet-i vükelaya girdiler”. Bkz. Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, Recep Duymaz (yay. hzl.), (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000), s.70.

⁹⁸⁷ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.392.

⁹⁸⁸ Ali Fuat Cebesoy, *1907’de Misak-ı Milli*, Cemal Kutay, Faruk Sükan (yay. hzl.), (İstanbul 1989), s.28.

⁹⁸⁹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.236-240.

⁹⁹⁰ Aydemir, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa C.II*, s.54-55; ayrıca bkz. Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s.76-77.

⁹⁹¹ Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri Dergisi*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 71, 28 Şubat 1935, s.292-293.

sonra kendilerini iktidar koltuklarına dahi layık görmeyen kadrolardı ve Şevket Süreyya'nın ifadesi ile meşrutiyet neydi, ne getirecekti, meşrutiyetin sahibi kimdi, onu kimler ve hangi güçler koruyacaktı⁹⁹² gibi meseleler bir bilinmezliği oluşturmuştur. Celâl Nuri'ye göre anasır-ı milliyye ve saltanat üzerine kurulmuş bir meşrutiyet fırkasının doğru bir programı olamazdı. İttihat ve Terakki bütün mesaisini idare-i maslahat üzerine kurmuştur:

“Jön Türk İnkılâbı, öteden beri memlekette istibdattan ürken dilgirlerin (kırgın, alingan) bir meşruti saltanatla memleketi idare etmek arzularından doğmuştur. Eskiden beri bu dilgirler Avrupa'ya iltica ederler ve Garbın Paris gibi merakizinde mütevekkilâne ve fakirane beklerlerdi. Bunların vücudu ve İngiliz kralının Rusya çarısıyla Reval'de Osmanlı saltanatının mukadderatı hakkında görüşmeler Rumeli'ndeki askeri heyecana getirmiş ve padişahın ihtiyarlık zamanına müsâdîf bir kıyam bir netice vermiştir”.⁹⁹³

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin tam iktidar olmayarak denetleme iktidarı tercih etmesinin sebebi yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi plansızlık, programsızlık, tecrübesizlik, fikri alanda yetersizlik gibi nedenlere bağlı olarak izah edilmektedir. Bu fikirler genelde doğru olmakla birlikte programın olmadığı ve bu sebeple denetleme iktidarın tercih edildiği şeklinde değerlendirmeler tam manasıyla meseleyi izah etmemektedir. Çünkü Cemiyetin, II. Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında birçok nizamname ve programı bulunmaktadır. Bu programlarda meşrutiyetin ilanının gerçekleşmesi halinde yapılacaklar pek ayrıntılı olmamakla birlikte ifade edilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet öncesinde hazırladığı Cemiyetin Esbab-ı Teşekkülü ve Maksadı adlı nizamnamenin 5.maddesi: “*Hükümet-i Osmaniye'nin serbestiyet ve terakki taraftarı bir hükümet-i adile halini kesbettikten sonra cemiyetimiz devletin*

⁹⁹² Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa C.II*, s.56-57; Şevket Süreyya, Meşrutiyetin belirsizliğini şu şekilde tasvir etmektedir: “...hulasa Osmanlı ülkesi ve aydınları, meşrutiyetin iadesi hareketine hazırlıksız girdiler. Kamu efkârı ise temmuz günlerinin sokakları dolduran taşkın kalabalıklarına, coşkunluk ve heyecan rüzgarlarına rağmen, başlayan devrin manasını ve getireceği müesseseleri bilmiyordu”. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *a.g.e.*, s.56 ; Hüseyin Cahid Bey'e göre önemli bir meselede meşrutiyetin nasıl devam ettirileceğidir ve bunun üzerinde düşünülmelidir: “*Bütün bu millet bayramına büyük kalb ve ruh ile iştirak ederken kendi kendime hürriyet acaba nasıl yaşar, sade nümâyişler, sade temenniler hürriyeti yaşatmaya kıfayet edermi ? diye düşünüyordum. Şimdi hakkımız olan hürriyete o kadar alışdıkki daha onbeş yirmi günlük vakalardan bütün bütün maziye karışmış hadiseler gibi bahs ediyoruz. Halbuki bugünde “acaba hürriyet nasıl yaşar? سوالini göz önünden dur devr tutmamağa mecburuz”*. Bunun yanısıra meşrutiyetin getirdiği hürriyetin bazı kişiler tarafından yanlış değerlendirilerek her istediğini yapabilme ve hükümete müdahale olarak değerlendirildiği ifade edilmiştir. Hüseyin Cahid Bey'e göre Meşrutiyetin ilanından sonra bazı kimselerde hükümete riayet etmemek, memurlara hakaret etmek gibi hadiseler görülmektedir. Aynı zamanda herkes kendisinde icraatı hükümete müdahale hakkı bulduğunu ifade etmektedir. Eski devrin memurları meşrutiyette ne yapacaklarını şaşırılmışlardır. Kavgaya, etrafı rahatsız eden sarhoşa hürriyet var diye karışmamakta, karışsada hürriyet var ne karışıyorsun cevabı alacağı şüphesizdir. Herkes ayrı ayrı memurun vazifesini yapıp yapmadığını kontrole haiz değildir ve devlet işleriyle meşgul olmaz. Bakanlıklara kadar girilip bakanlara hürriyet var kanuni esasi var işimi derhal görünüz tarzında tehditler ve emir vermeler görülmektedir. Dolayısıyla bu şekilde memurlar iş yapamazlar. İş görmek istiyorsak emniyet etmeliyiz. Emin olalımki eski fenalıklara cüret edemezler. Çünkü karşılarında mebusan gibi bir mahkeme ve hür matbuatı bir davacı bulacaklarıdır. Bkz. Hüseyin Cahid, “*Vezaif-i Hükümete Müdahale*”, *Tanin*, 2 Ağustos 1324 (1908), Numero 15, s.1.

⁹⁹³ Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s.71.

tamamiyet-i mülkiye ve istiklaliyesini, bakasıyla neşr-i maarif ve tezhib-i ahlak, tezyid-i servet, teksir'i ticaret ve mamuriyet gibi vatan ve millete manen ve maddeten nafi her türlü teşebbüsatta hükümete bitamamiha muavenet ve müzaheret eylemeyi kendisine bir vazife-i mukaddese addeder"⁹⁹⁴ şeklindedir. Bu madde hürriyeti ve ilerlemeyi kabul eden adil bir hükümet tesis edildikten sonra hükümetlerin devletin bütünlüğü ve bağımsızlığının sağlanması, birçok sahada maddi ve manevi gelişme adına yapacağı faaliyetlere cemiyetin muavenet (yardım) ve müzaheret (destek, arka çıkma) edeceği şeklindeki hüküm iktidar olma amacıyla olunmadığını ve amacın meşrutiyetin ilanı ve korunması ve hükümetlere meşruti rejime ve cemiyetin isteklerine uygun yönetim gerçekleştirmesi için yardım edileceği şeklindedir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile beraber cemiyetin iktidara geçmemesi, dışarıda kalarak denetleme iktidar olmayı tercih etmesinin sebepleri yoğun bir şekilde tartışılmakla birlikte cemiyetin nizamnamesinde bu husus zaten II. Meşrutiyet öncesinde izah ve ifade edilmişti. Bu madde cemiyetin meşrutiyetin ilanı ve korunması dışında zaten pek fazla hedefinin de olmadığını ortaya koymaktadır.

2.8. II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Hükümetlerinin Programları

II. Meşrutiyet devrinin hükümetleri 1913 Babıâli Baskınına kadar II. Abdülhamid devrinin devlet adamları tarafından kurulmuştur. 1908-1913 arasında Mehmet Sait Paşa, Kamil Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Tevfik Paşa (31 Mart vakası üzerine), Hüseyin Hilmi Paşa (31 Mart vakasını takiben ve ikinci defa), İbrahim Hakkı Paşa, Mehmet Sait Paşa (ikinci defa), Mehmet Sait Paşa (üçüncü defa), Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Kamil Paşa (ikinci defa) hükümetleri kurulmuştur.⁹⁹⁵ 1913 Babıâli Baskınından sonra İttihat ve Terakki Cemiyetinin tam iktidarı başlamış ve 1918'de İttihat ve Terakki Partisi kendisini feshettiği döneme kadar Mahmud Şevket Paşa, Said Halim Paşa ve Talat Paşa'nın sadrazamlığında hükümetler kurulmuştur.

İttihat ve Terakki Cemiyetinin denetleme iktidarı döneminde kurulan hükümetlerin ömürleri oldukça kısa sürmüş ve en bunalımlı dönemde görev yapmışlardır. Dolayısıyla hükümetler, programlarını uygulayacak süreye ve imkânlarla da pek fazla sahip olamamışlar denebilir.

II. Meşrutiyetin ilk hükümeti diyebileceğimiz Kamil Paşa hükümeti 3 Ağustos 1908'de Sait Paşa Hükümetinin yerine kurulmuştur.⁹⁹⁶ Bu hükümetin programında umur-u nafia (faydalı işler) siyasetinden bahisle gelişmek için "*Mülk-i Osmaniye giren fikr-i terakki'nin ve sunuf-ı muhtelif-i ahali arasında müsavat-ı kâmile-i hukuk ve vezaiife müsteniden*

⁹⁹⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler I*, s.70-71.

⁹⁹⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.165-166; Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.75.

⁹⁹⁶ İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Yıl 1990, S.1, s.178.

*takarrüre(yerleşmek) başlayan ittihadın semerat-ı naflası, hem devlet hem de ahalice iktitaft(toplanmak) olunmak üzere*⁹⁹⁷ ifadesi ve “*şimdiye kadar pek nakıs ve şan-ı Osmaniye gayr-i layık bir vech ile cereyan etmiş olan talim ve terbiye hususat-ı Kanun-i Esasi'nin tayin eylediği esasa kemal-i riayetle imkân derecesinde yevmen fi yevmen tensik ve tanzim edilmek heyeti cedicece kaviyyen mutasavverdir*”⁹⁹⁸ hükümleri yer almıştır. Vazife ve haklarda müsavatin zikredilmesi ve bu temelde ittihadın olumlu neticelerinin alındığı düşüncesi önemlidir.

Feroz Ahmad'a göre Kamil Paşa hükümetinin 1908 programı Osmanlı İmparatorluğu'nu çağdaş bir merkezi devlet haline getirmek amacıyla ıslahat yapmanın gerektiğine işaret etmiştir. Programda ekonomide, tarımda ve eğitimde iyileştirmeler yapılacağı, meşrutiyetin eşitlik prensibine uygun olarak gayr-i müslim Osmanlılarda dahil bütün Osmanlıların askerlik hizmetine tabi olacağı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra merkezi devlet sistemine aykırı olan kişilerin nereye giderlerse gitsinler kendi özel yasalarına göre yargılanmalarını sağlayan geleneksel millet sistemi kaldırılmıştır. İrk ve din farkı gözetmeksizin bütün Osmanlılara eşit haklar ve görevler tanınmıştır. Yabancılar tanınan haklar o dönemde herkese aynı yasa ilkesiyle uyumadığından eleştiriliyordu.⁹⁹⁹ Feroz Ahmad böyle ifade etmekle birlikte millet sistemi bu dönemde kaldırılmamış, ırk ve din farkı gözetmeksizin tüm tebaaya eşit hak ve vazifeler tanınmamıştır. Aynı şekilde Kamil Paşa'nın programında bunlarla alakalı herhangi bir hükmede rastlamadığımızı ifade edelim.

13 Şubat 1908'de Sadrazam olan Hüseyin Hilmi Paşa'nın hükümet programında Kanun-i Esasiye uygun olarak devletin yönetileceği ifade edilerek öncelikle huzur ve asayişin temin edilmesine değinilmiştir. Ahaliden her ferd, adalet ve müsavatı kâmilinin saye-i emanında bulunduğunu hissetmelidir. Eğitimle gelişmiş milletler seviyesine çıkılması gereğine işaret edilmiş ancak cins (ırk) ve mezhep (din) farklılığından dolayı var olan olumsuz fikirlerin kardeşlik bağlarının oluşmasını engellediği ancak mektep ve basın yoluyla bu konuda çalışılması gereğine değinilmiştir. “*İttihat, bir milletin yalnız kuvvet ve miknetini değil, saadet-i maddiyesi ile huzur ve aşayiş-i dahilisini ve muhafaza-i haysiyetini müstelzimidir*” dolayısıyla bu fikrin hakim olduğu yerde gayr-i müslimlerle münasebetlerin düzeleceği ve aynı zamanda gayr-i müslimlerin varlığını kabul eden ve kendi bağımsızlığını koruyan bir kavim karşısında olurlarsa ayrı vatan düşüncesinden vazgeçecekleri ifade edilmiştir.¹⁰⁰⁰ Bu programda cins (ırk) ve mezhep (din) ayrılıklarının vatandaş arasında rabita-i uhuvvet'e (kardeşlik bağı) zarar verdiği için bunun zararını ortadan kaldırmak adına mektep ve matbuata önem verilmesi lüzumu

⁹⁹⁷ Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.199.

⁹⁹⁸ Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.200.

⁹⁹⁹ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.39-41.

¹⁰⁰⁰ Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.206-207.

ortaya konarak eğitimin bu konudaki önemine de atıf yapılmış ve ittihağın faydaları ifade edilmiş ancak bu konuda yapılacaklar hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Ancak bu hükümlerin sadece temenni olarak kaldığını söylemek mümkündür. Bu dönemde de programda ifade edilen rabıta-i uhuvvetin gerçekleşmesi için bilhassa ilk eğitim diyebileceğimiz sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerde de müslim ve gayr-i müslim tebaa birlikte eğitim almamışlardır. Ortaokul diyebileceğimiz idadi ve lise diyebileceğimiz Sultanilerde de gayr-i müslim öğrencilerin eğitim alması mümkün olmakla birlikte onlar tarafından tercih edilmemişlerdir. Hal-ı hazırda gayr-i müslim cemaatlerin kendi eğitim kurumları mevcuttu ve eğitimlerini kendi eğitim kurumları ve yabancıların açtığı okullarda almaktaydılar. Bunun yanısıra biraz muğlak bir biçimde ifade edildiğini düşündüğümüz “*milel-i mezkure gerek vahdet-i mevcudiyeti hasebiyle kadir ve kıymetini ve gerek muhafaza-i istiklâl için ne istediğini bilen bir kavim karşısında olduklarını hissedeceklerinden, artık tasminat-ı vatanpervanelerine lüzum kalmaz*” hükmü bu dönemde matbuattada sıklıkla ifade edilen Türklüğün güçlenmesi Osmanlılık ve İslâmlık’ında güçlenmesine ve bu şekilde Osmanlı Devleti’inde güçleneceğine dair fikirlere benzemektedir.

Tevfik Paşa Hükümeti 31 Mart isyanında 13 Nisan 1909’da Hilmi Paşa’nın istifası üzerine kurulmuştur. 23 Rebiyülevvel 1327 tarihli hükümet programında uluslaşma ile alakalı hükümler bulunmamaktadır. Kısa süre sonra yine Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti kurulmuş ve önceki programını teyid ile 31 Mart isyanı sonrası gelişmeleri değerlendirerek asayişin sağlandığını ve padişahın değiştiğini ifade etmiştir. Bütçe, maliyenin ıslahı ve vergi konusuna değinirken “*meşrutiyetin akvam-ı saireye ne büyük saadetler bahşeylemekte olduğunu görmekte olan Osmanlı milleti umur-u nafiaya ait tasavvurlarında bir an evvel kuvveden fiile çıkmasına artık sabırsızlıkla intizar ediyor*”¹⁰⁰¹ denilerek Osmanlı tebaası Osmanlı milleti olarak tanımlanmıştır.

Hakkı Paşa, Hükümeti 30 Zilhicce sene 1327 de kurulmuş ve ilk kez bu hükümete Talat Bey Dahiliye Nazırı ve Cavit Bey Maliye Nazırı olarak girmişlerdir. Hakkı Paşa’nın programında cemaat-i muhtelif adıyla gayr-i müslimlerin o döneme kadar var olan haklarının anayasada da ifade edildiği ve devam ettirileceği belirtilerek askerlik hizmetini gayr-i müslimlerinde yapmasıyla birlikte: “*Osmanlılık maksad-ı ulvisi rehber ittihaz edilerek uhuvvet-i Osmaniye'nin muhabbet ve emniyet-i müteakabile-i anasır esası üzerine binası ve ebna-i vatana tamim olunan hidmet-i mukaddese-i askeriye ile beyn’el-anasır bir kat daha teyyüd edecek ihtisat-ı muhadenet ve samimiyetin takviyesi ehemmi-i makasıddır*”¹⁰⁰² ifadeleri ile gayr-i müslimlerin varolan haklarının anayasa ile korunmaya devam edeceği, bunun yanında

¹⁰⁰¹ Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.214-218.

¹⁰⁰² Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.225.

Osmanlılığı gerçekleştirmek için Osmanlı kardeşliği için gerekli olan askerlik hizmetinin de yapılmasını sağlamaya çalışacağı ifade edilmiştir. Bu program oldukça kısa ve genel hükümler barındırmakla birlikte Hakkı Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve gerçekleşen ıslahatlarla alakalı olarak Mebusan Meclisi'nde gerçekleştirdiği konuşması II. Meşrutiyet devrinin anlaşılması adına oldukça önemlidir. Bu konuşmaya ileriki satırlarda geniş bir şekilde yer vererek değerlendireceğiz.

Hakkı Paşa'nın istifası sonrası 24 Eylül 1327 (1911) tarihinde hükümeti kuran Sait Paşa'nın hükümet programında *“Her yerde hükümetin takviyesi ve umum efrad-ı Osmaniye beyninde kaide-i musavaatın ve revabit-ı uhuvvet ve ittihadın tamamen tesisi esbabının istihsaline çalışılacaktır”* ve *“Cemaat-ı muhtelifenin imtiyazat-ı mezhebiyelerini muntazammun olan feramin-i aliye ve nizam-ı mevcude ahkâmının muhafazasına ve anasır-ı muhtelifi arasındaki alaik-i vatandaşiyenin bir kat daha teyidine dikkat olunacaktır”*¹⁰⁰³ hükümleri yer almıştır.

Sait Paşa'nın istifası sonrasında 23 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulan ve eski sadrazamlardan Kamil ve Hüseyin Hilmi Paşa'nında yer aldığı hükümetinin programı (Bu program İttihat ve Terakki Cemiyetinin Halaskar Zabitan hadisesi ile iktidardan uzaklaştırıldığı dönemde hazırlandığı için İttihat ve Terakki siyasetini eleştiren ve büyük meselelere yol açtığı ifade edilen hadiselerin ortadan kaldırılacağını ifade eden bir program görünümündedir). Mevcut durumun zorlukları şu şekilde ifade edilmiştir.

- 1- İntihabat-ı umumide memurların muhalif-i kanun müdahalat ve muamelatı,
- 2- Ordu ile memurunin muhtelif fırka-i siyasiyeye duhulü,
- 3- Tevzi-i vezâif ve münasibde nizam-ı meriye ahkâmından inhiraf,
- 4- Kanun-ı Esasi ahkâm-ı mukteziyat ve meşrutiyet ile kabil-i telif olmayan turuk ve tedabire tevessül. Seçimlere müdahale edilmemesi, ordunun siyasetten uzak durması, memurların kanunları doğru düzgün uygulaması, memur vs. atamalarında ehliyet ve liyakata önem verileceği, Kanun-ı Esasiye uygun bir yönetimin ortaya çıkmasının amaçlandığı ifade edilmiş ve devamında *“Kanun-ı Esasinin bila-tefrik cins ve mezhep Osmanlıların anasır-ı muhtelifesi için teyid ve bahşetmiş olduğu bilcümle müseadat ve hukuka riayet etmek suretiyle dahi uhuvveti vataniye ve Osmaniye'nin takviyesi mesleki esasimize dahildir”* denilerek Trablusgap harbine de değinilmiş vatan müdafaasına devam edileceği ifade edilmiştir.¹⁰⁰⁴ Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın istifası sonrası kurulan Kamil Paşa'nın ve onun istifası sonrası 23 Ocak 1913'te kurulan Mahmut Şevket Paşa'nın hükümet programı bulunmamaktadır. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonrası kurulan Mehmet Said Halim Paşa hükümetinin programında ise ticari antlaşmalar hususunda devletin faaliyetlerini engelleyen kapitülasyonların kaldırılması hususunda ilgili devletlerle

¹⁰⁰³ Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.231-233.

¹⁰⁰⁴ Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.237-241.

görüüleceği ifade edilmiş ve askerlik “*Ordunun kadrolarını ikmal ve icabında bilcümle evlad-ı vatani memleketin müdafaasına müfid bir surette iştirak ettirebilmek üzere yeni ahz-ı asker kanununda bilcümle Osmanlıların asker olması esasını iade ve bu usulün memleketin iktisadiyatında yapılabilmesi melhuz olan mazarrat-ı tadil için de hidmet-i muvazzafe müddetini iki seneye tenzil ettiğimiz gibi daha bazı tedabiiri tadilkarne ittihaz ettik. Mesaib-i harbin ordunun teçhizat ve levazımında açtığı rahneyi milletin fedakârlığına istinad ederek kapamağa çalışıyoruz*”¹⁰⁰⁵ şeklinde ifade edilmiştir. Mehmed Said Halim Paşa’nın 1917’de istifası sonrasında Talat Paşa Hükümeti kurulmuştur. Bu hükümetin programı oldukça kısadır ve I. Dünya Savaşı hakkında kısa bilgi verilmiş, devlet ve toplum hayatı ile alakalı olarak birer ikişer cümlelik ifadeler yer almıştır. Bununla birlikte Tanzimat’tan itibaren sürekli vurgulanan kanun üstünlüğü fikri burada tekrar teyid edilerek: “*Her ferd-i Osmani’nin Kanun-ı Esasi ile bahşolunan kâffe-i hukuktan istifadesini temin etmek ve memlekette kanunu hâkim kılmak en büyük emelimizdir*” denmiştir.¹⁰⁰⁶

2.8.1. Sadrazam Hakkı Paşa’nın Meclis-i Mebusan’da 1910 Tarihli Konuşmasının Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatı Açısından Değerlendirilmesi

Sadrazam Hakkı Paşa, Mebusan Meclisinde 3 Aralık 1910 tarihinde yaptığı konuşmada hükümet programı ve bu kapsamda bilhassa Arnavutluk’ta yaşanan isyan hakkında bilgi vermiştir. Hakkı Paşa’ya göre isyan, meşrutiyeti ortadan kaldırmak ya da bağımsızlık amacıyla yapılmamıştır. Bölgede hâkimiyet yerel güç olan ayan gibi kişilerdedir ve hükümet otoritesi tanınmamaktadır. O dönemde hükümetin varlığı ve otoritesinin tesis edilmesine karşı isyan ortaya çıkmıştır. Hakkı Paşa meşrutiyet düzeni hakkında da bilgi vererek meşrutiyet düzeninin varolmadığı eski devri eleştirmiş ve bu yüzden Osmanlı Devleti’nde hukuk bütünlüğü, idari bütünlük bulunmadığı belirtilmiştir. Hakkı Paşa’ya göre:

“...Bir hükümeti meşruta, bir hükümeti kanuniyye, bir hükümeti müstebidenin, bir hükümeti gayri kanuniyyenin tecviz ettikleri şeyleri tecviz edemez. Bir Hükümeti Meşruta tahammül edemez ki, bir memleketin bir kısmında bir kanun, diğer kısmında diğer kanun cari olsun. Bir kısım halktan asker alsın diğer kısım halktan asker alamasın; bir kısım halkın verdiği tekâlif (vergi), diğer kısım halk veremesin ve vermemek için silaha müracaat etmeye kendinde bir hak görsün. Bir Hükümeti Meşruta tasavvur eder misiniz ki, bir kısmında kanunu adalet cari olsun, Kanunu Ceza cari olsun, katiller idam olunsun, Kısası şeri icra olunsun, diğer tarafta hükümet bu lazıma-i adaleti icra etmesin, herkes kendi kanını kendi alsın? Bu, tabii olamaz. Bu ahval bir nizamla konulmaya kalkışılınca o nizamdan hoşnut olmayan, o halde müstefit olan bir takım adamlar mani oluyorlar. Hatta biz buna kıyam etmeden bile teşekkül eden hali cedidin kendilerinin bu yolda nüfuzuna mani olacaklarını

¹⁰⁰⁵ Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.254-260.

¹⁰⁰⁶ Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.267.

görünce bunu ahaliye bir afet şeklinde gösterirler. Hükümete karşı bir kıyâmı müsellaht tertip edebilirler. Vukubulan hadisenin mahiyeti budur”.¹⁰⁰⁷

Hakkı Paşa konuşmasının devamında hükümetin varlığı ve isyanın bastırılması ile Arnavutluk’ta daha önce hiç asker alınamayan yerlerden asker alınarak bu bölgenin yetenek ve kabiliyetinin devlet hizmetine girdiğini ifade etmiştir. Haymara vadisi gibi daha önce hiç asker alınamayan ve düzgün nüfus sayımı dahi yapılamayan yerlerin nüfus sayımların yapılmaya başlandığını da ifade etmektedir. Aynı şekilde daha önce vergi alınamayan yerlerden de vergi alınmaya başlanarak askerlik hizmeti ile birlikte müsavatın temin edildiği belirtilmektedir. Yine Hakkı Paşa Havran bölgesinde nüfus sayımı yapılamadığını, bölge halkının yerel güçlerin hâkimiyetinde olarak isyan ettiğini, Yemen’deki isyanın ortadan kaldırıldığını belirtmiştir. Arnavutluk, Yemen gibi yerlerde ulaşım imkânların bulunmadığı, iktisadi hayatın geriliği ile üretimin azlığı, ticaretin bulunmayışı yanında birçok yerde özel mülkiyetin bulunmayıp arazilerin bir takım kişiler tarafından zorla ele geçirilmesinin önemli meseler olduğu dile getirilmiştir. Arnavutluk’ta otoritenin teminiyle bu bölgenin “*vatan-ı Osmani adabına*” girdiğini de belirtmiştir. Arnavutluk’ta devletin iptidai mektepleri açmaya başlayıp, asker almaya ve bölgede adaleti temine çalıştığını, arazi tahriri yapılmaya başlandığını, aynı zamanda Yemen ve Havran’da da hükümet otoritesi ve adaletin temin edilmeye çalışıldığını ve adaletin temini ile ahalinin hükümete yaklaşmaya başladığını da ifade etmiştir. Arnavutluk’ta hükümet otoritesinin sağlanması ve diğer olumlu hareketlerin diğer bölgelere de yansıdığını belirtmiştir. Yine hükümet otoritesinin tesis ve devamı için sadece askeri tedbirlerin yeterli olmayacağı bunun yanında halkın muhabbeti ile memlekette hükümet olunabileceği, eğitim, ulaşım, özel mülkiyet, ticari hayatın geliştirilmesi gibi konularda ahalinin ihtiyaçlarının karşılanmaya başlandığını da ifade etmektedir.¹⁰⁰⁸

Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti’nin idare sistemini diğer memleketlerin idare sistemi ile de karşılaştırmıştır ve bu memleketlere benzemediğini ifade etmiştir. Hakkı Paşa:

“Memleketimizi yakından gördüğümüz memleketlerin hiçbirleriyle kıyas etmek doğru olmaz. Mesela bugün, Memalik-i Osmaniyye denen memleket Fransa değildir, İngiltere’de değildir, Almanya’da değildir. O hükümetlerin herhangi köşesine gitseniz, aynı hükümeti, aynı ahlakı, aynı âdatı, aynı inzibat ve asayiş müesses görürsünüz. Bizim memleketimiz böyle değildir. Bizim memleketimiz de doğrusu aranılırsa, idarenin bozukluğu yalnız devr-i istibdatla husule gelmiş değildir. Tarihi Osmaniye hakkıyla tetkik edersek göreceğiz ki, bir zamanlar idaremize bir intizamı gelmiş ve ondan sonrada o intizamı suret-i esasiyyede izale edici bir tedbir ittihaz edilememiştir... Çünkü hükümet, müzakereye, istişareye müstenit bir hükümet olmamış, usulü meşrutıyyet gelememiş... ancak iki senedir ki hakiki surette işe başlamıştır. Bu kısa zaman içinde hükümetin aranacak şeyi çok az olmak tabiidir. Çünkü zaman pek kısadır. Birinci derecede yapacağı şey, şüphe yok ki nüfuzu hükümetin, evamiri hükümetin

¹⁰⁰⁷ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İctima Senesi 3, 10. İnikad, 20 Teşrinisani 1326 (Miladi 3 Aralık 1910), s.272-273.

¹⁰⁰⁸ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İctima Senesi 3, 10. İnikad, 20 Teşrinisani 1326 (Miladi 3 Aralık 1910), s.274-277.

her tarafta aynı surette icrayı hüküm ve tesir edebilmesi keyfiyetidir. Bu memleket hemen birdenbire sair devletler gibi mütemeddin olamaz. Bunun için biraz daha zamana, biraz daha acı tedabire muhtacız. Onun için kemali teessürle söylediğim şu hal, memleketin anasır ve ecnayı muhtelifesi ahvali içtimaiyyesinin yekdiğerine benzememesinin bir neticesidir. Devletin icraatındaki katıyyet, her tarafta hüsnü tesir icrasından hali kalmamıştır. Yani, mucibi endişe, ahval tasavvur olunan yerlerde bile mühim bir sükûnet görüyoruz”.¹⁰⁰⁹

Hakkı Paşa, Anadolu’da arazi meselesi dışında bir mesele olmadığını, Yemen’de muhtelif anasır bulunmayıp dikkatle takip edildiği, ahalinin İmam ve Seyid İdris’in idaresinde olduğunu, Seyid İdris isyanının bastırıldığını ve hükümete bağlılık bildirdiği için askerlerin çekildiği ve bağlılık devam ettiği sürece askeri müdahalede bulunulmayacağını belirtmiştir. Yemen’de ahalinin hükümetten adalet beklediği ve tesis edildikçe bağlılığın arttığını ifade etmiştir. Hakkı Paşa, Yemen’in zengin kaynaklara sahip olmakla birlikte ulaşım imkânlarının yetersizliğinden ticaretin çok az gerçekleştiği ve şimendifer ağını Yemen’de yapmak gerektiği ve bunun için çalışmalara başlanacağı ve halkın hükümetten *“istediği şeyin adaletin ahkâmı şeriyenin icrasından emin olması, sevailin inzibatı ve bir şimendifer yapılması, yolların itmamıdır. Fakat biliyorsunuz ki yollar için tahsis ettiğimiz para pek külli değil fakat Hudeyde’den bir şose inşasına başlandı. Hülasa bu gibi tedabir ile eminiz ki Yemen kıtasının asayışı pek esaslı surette tekarri eder”*.¹⁰¹⁰ Hakkı Paşa gayr-i müslim tebaa ile ilgili olarak ta kiliseler kanununu çıkararak Rumeli’de Bulgarlar ve Rumlar arasındaki mektep ve kiliselerden kaynaklanan meseleyi çözmek

¹⁰⁰⁹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, 10. İnikad, 20 Teşrinisani 1326 (Miladi 3 Aralık 1910), s.277-278.

¹⁰¹⁰ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, 10. İnikad, 20 Teşrinisani 1326 (Miladi 3 Aralık 1910), s.278-279; Yemen Meselesinde Dahiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) 4 Mayıs 1911 tarihinde Mebusan Meclisi’nde Yemen ıslahatı ile alakalı olarak düşündüklerini şu şekilde ifade etmiştir: *“Yemen’de zaten Yemen’de müstesna bir idare mevcuttur. Binaenaleyh, bunu her giden memurun keyfine tabi olacak içtihadatı ile tahalif edebilecek bir surette muhafaza etmekten ise ve arasına bu suretle vuku bulan ihtilafatta Anadolu’nun o iklim tahammül etmeyen evladını göndermenin iyi olamayacağına binaen buna bir vaziyet-i kat’iyye ve şekl-i kanuni vermek daha kat’i olacağını düşündüm. Dedim ki, mesuliyeti hükümet-i merkeziyyenin memurlarında kalmak ve daima hükümetin eli altında bulunmak üzere mahalli işlerde meclis-i mahalliyyeye mümkün olduğu kadar selahiyet veriniz. Memleketin, Yemen’in ahval ve mizacını nazar-ı dikkate alarak bu suretle Yemen Teşkilat Layihasını yaparsınız dedim. Esas olmak üzere bu meselede takip ettiğim şey budur ve zannedirim orada müstesna bir idare teşkil edersek kangrenmi olur, bir takım tehlike önünde mütereddiddane hareket etmeyi iyi görmedim. Kendilerine dedim ki, bunu bir vaziyet-i kanuniye ile tayin ediniz. Mesuliyet-i hükümet, hükümetin idaresinde bulunmak şartıyla mahalli işlerde mümkün olduğu kadar memleketin mizacına göre selahiyet verecek, bu suretle selahiyet verdim. Çünkü, bilirsiniz ki Yemen büyük bir kıtadır. Orada diğer unsurlarla ihtilat halinde bulunmayanlar aynı unsur, aynı iklimin içinde büyümüş aynı unsur vardır. Binaenaleyh, memleketin sair cihetlerine katıyyen benzemez. Binaenaleyh, anasır ihtilafı yoktur, memleketin bir mübarek kıtasıdır”*. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Yüzüçüncü İnikad, 4 Mayıs 1327 (1911) Çarşamba, s.619; Yemen ve diğer yerlerdeki isyanların sebebini ve isyanların bastırılması sırasındaki kayıpları kötü idareye bağlayan mebuslarda bulunmaktadır. Halit El Berazi Arapların yaşadığı yerlere Arapça bilmeyen yöneticiler gönderilmesini ve genel olarak yöneticilerin tecrübesiz olmasını eleştirmektedir. Halil El Berazi Efendi (Suriye); *“Efendiler sizi temin ederim ki, Yemen isyanı ve Arnavut iğtişaatı ve Havran ve Kerek vukuatı ancak bu gibi iktidarsız, tecrübesiz, idaresiz, nuzzar ve memurin tayininden ve sırf sui idarelerinden ileri gelmiştir”* demiştir. Bkz. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Doksandokuzuncu İnikad, 3 Mayıs 1327 (1911) Salı, s.575-577.

ve iki anasını birleştirmek istediklerini, kiliseler inşa etmeye başladıklarını ve ahalinin bundan memnun olduğunu, çatışmanın sona erdiğini belirtmiştir.¹⁰¹¹

Sadrazam Hakkı Paşa'nın yukarıda aktardığımız konuşmasından meşrutiyet düzenine bir övgü ve meşruti hükümetlerin diğer hükümetlerden farklı olması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Meşrutiyet idaresine övgü ve bütün meselelerin meşruti idare ile çözüme kavuşacağı inancı II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları tarafından da sıklıkla ifade edilen fikirlerdir. Hakkı Paşa'nın da aynı anlayışa sahip olduğu görülmektedir. Meşrutiyet öncesi devre bir eleştirinin de yer aldığı konuşmada meselelerin kökeninde otorite boşluğunun olması, halkın yönetime katılamaması yani meşruti rejimin bulunmayışı, devlet politikasının olmaması gösterilmiştir. Meşrutiyet düzeniyle meselelerin de aynı şekilde meclis ve hükümet vasıtasıyla çözüme kavuşturulmaya başlandığı da ifade edilmektedir. Arnavutluk, Havran meselesine bakışta ise merkezi hükümet kurma isteği görülmektedir. Bunun yanında asker alımı, nüfus sayımı, arazi tahriri ve özel mülkiyetin belirlenmesi, vergi alınması, ulaşım imkanlarının, ticari hayatın geliştirilmesi, eğitim kurumlarının açılmasıyla *“adabı Osmaniye”* dahil edildiği şeklindeki açıklama bu bölgelerde ortaçağ imparatorluk geleneğinin terki ve merkezi imparatorluğa geçilmek istendiğini göstermektedir. Ancak Yemen meselesinde isyanın ortadan kaldırılmasına rağmen yerel güçlerin iktidar ve varlığının kabulü merkezileşmeye ters düşen ortaçağ imparatorluk geleneğinin belki de devletin bu bölgede tam hâkimiyet kuracak güçte bulunmayışından dolayı devam ettirildiği görülmektedir. Ancak devletin merkezileşme isteği de görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin idare sistemini diğer devletlerle kıyaslama yaparak izah edilmesinde *“Mesela bugün, Memalik-i Osmaniyye denen memleket Fransa değildir, İngiltere’de değildir, Almanya’da değildir. O hükümetlerin herhangi köşesine gitseniz, aynı hükümeti, aynı ahlakı, aynı âdatı, aynı inzibat ve asayiş müesses görürsünüz. Bizim memleketimiz böyle değildir”* ifadesi aslında merkezi ulus devleti ifade etmekle birlikte Hakkı Paşa böyle bir değerlendirme yapmamış Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet idaresinin olmayışından dolayı idari bütünlük bulunmadığı, idarenin bu yüzden bozuk ve hükümete sızlığında bu sebeple var olduğu ifade edilmiştir. Daha önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi merkezileşme Sultan III. Selim devrinde başlayıp II. Mahmut devrinde daha belirgin bir şekilde devam eden¹⁰¹² ve devleti çöküntüden kurtarmak amaçlı en önemli politikaydı. Merkezi bürokratik devleti tesis ve

¹⁰¹¹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İctima Senesi 3, 10. İnikad, 20 Teşrinisani 1326 (Miladi 3 Aralık 1910), s.277.

¹⁰¹² Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.408 vd; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.156; Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum Kuramsal Değişim ve Nüfus*, s.84 vd; Karpaz, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s.23.

bilhassa Tanzimat Fermanı ile adaleti tesis ederek hukuk devleti yaratmak¹⁰¹³ en önemli amaçlar arasındaydı. Bu durum bazı alanlarda ortaçağ devlet geleneğinden ayrılma olmakla birlikte tüm Osmanlı tebaasını aynı idare sistemi, aynı hukuk Hakkı Paşa'nın ifade ettiği "*adabı Osmani*" etrafında toplama çabası görülmemektedir. Osmanlı Devleti'ndeki merkezileşme idari, hukuki bir merkezileşme değil siyasi merkeziyetçilik olarak ortaya çıkmıştır. Padişahın şahsında devletin sarsılan otoritesini tekrar temin etmek merkezileşmenin amacıydı. Tanzimat devrinde hukuki müsavat konusunu ele alırken ifade ettiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nde Tanzimat devrinde de eşhasa (şahsa) göre hukuk dağınıklığını ortadan kaldırmak ve imparatorlukta hukuk bütünlüğünü temin etmek amacı bulunmamıştır. Osmanlı iç siyasetinde Tanzimat sonrasındaki kanunlaştırma faaliyetlerinin amacı "*arazi ve eşhas bakımından hukukî vahdeti ve yeknesaklığı temin etmek kaygusu değildir*".¹⁰¹⁴ Dolayısıyla II. Meşrutiyet devrinde de aynı anlayışın devam ettiği görülmektedir. Bununla birlikte Osmanlı hâkimiyetindeki bazı bölgelerde şeklen de olsa merkeze bağıllık esas alınmıştır. Bu husus II. Meşrutiyet devrinde de "hâkimiyet-i siyasiye" olarak ortaya çıkmıştır. Hâkimiyeti siyasiye devletin hâkimiyetinin fiilen neredeyse ortadan kalktığı, bittiği coğrafyaların şeklen Osmanlı hâkimiyetinde görülmesi hadisesidir. Bu konuşma aynı zamanda ortaçağ imparatorluk geleneğinin devam ettiğini, hukuk birliğinin sağlanamadığını, Osmanlı hukukunun bazı bölgelerde uygulanmadığını ve uygulanmadığını, bazı bölgelerde askerlik hizmetini bir kısım tebaanın yapmadığını, vergi vermediğini, aynı zamanda merkezileşmenin başladığı III. Selim devrinden II. Meşrutiyet devrine kadar imparatorlukta devlet tebaa münasebetlerinde bazı konularda pek bir değişikliğinde olmadığını göstermektedir. Aynı şekilde İmparatorluğun birçok bölgesinde II. Mahmud döneminden itibaren ortadan kaldırılmaya çalışılan ayan-derebeyine benzeyen, hem tebaanın hâkimiyetini hemde devletin hükümlerlik sahasını ele geçiren yerel güçlerin II. Meşrutiyet devrinde de varlığını güçlü bir şekilde devam ettirdiği görülmektedir. Bu durum Osmanlı merkezileşme politikasının başarısızlığının önemli göstergelerinden birisidir. Bundan dolayı Hakkı Paşa'nın şikâyet ettiği her bölgede farklı kanun bazen devlete rağmen yerel güçlerin kanunu hâkim olmuştur. Böyle bir yapının ulus inşası için uygun bir altyapı olmadığı da açık bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte hükümetin isyanları ortadan kaldırarak birçok bölgeyi Osmanlı idari sistemi içine alarak idari birlik, hukuk birliği sağlama politikası İttihat ve Terakki'nin tebaa arasında var olan imtiyazları, eşitsizlikleri ortadan kaldırma anlayışının ürünüdür. "*İttihat ve Terakki'nin Osmanlı birliği görüşünde din ve ırk ayrımı olmaksızın bütün Osmanlılar'ın merkezi devletin eşit vatandaşları olması*"¹⁰¹⁵ düşüncesi bulunmaktaydı.

¹⁰¹³ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.99; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.473-474.

¹⁰¹⁴ Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", s.167.

¹⁰¹⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.407.

II. Meşrutiyet döneminin tanığı, İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi ve milletvekili Muhittin Birgen’de benzer değerlendirmelerde bulunarak Osmanlı toplumunda bulunan ayrılıklara, fedodalite ve derebeylik düzenine, tebaanın bağımsızlık amaçlı faaliyetlerine, birbirleri ile mücadeleleri ve büyük devletlerin tebaa üzerinden Osmanlı Devleti üzerindeki faaliyetlerine değinmektedir. Yine meşrutiyet meclisinde Osmanlı tebaasının birbirinden kopukluğu ve kendi milletlerinin menfaati için çalışan mebusların faaliyetleri hakkında bilgi vermektedir. Birgen’e göre *“bu derece çeşitli bir “meseleler sergisi” cihanın hiçbir devrinde, hiçbir köşesinde görülmuş değildi. Ve tarihte hiçbir devletin, hiçbir hükümet adamının, böyle derin bir karışıklığa nizam vermiş olduğu görülmemiştir. İttihat ve Terakki ne tarafı tuttuysa avucunda çürümüş bir camianın kopan bir parçasını buldu”*.¹⁰¹⁶

Hakkı Paşa bir devlet adamı olarak 19.yüzyıl Osmanlı’sını özetleyerek 20.yüzyıl başındaki meselelerin izah ve çözüm yollarını ortaya koyarken bir şekilde Osmanlı devlet ve toplum hayatında pek fazla birşeyin değişmediğini ortaya koymuştur. Tanzimat devrinden 1912’de İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin iktidarı kaybederek Kamil Paşa hükümetinin kurulmasına kadar geçen devrin güzel bir değerlendirmesi yine devrin Türk fikir adamlarından İsmail Bey Gaspirinski tarafından yapılmıştır. İsmail Bey’in sorduğu ve cevaplamaya çalıştığı soru Osmanlı Devleti’nin Tanzimat’tan o döneme kadar devlet politikası, gayesi var mıdır? varsa nedir? Bunun Osmanlı Devleti ve Türk milleti açısından sonuçları neler olmuştur? Gelecekte neler olacaktır? Dolayısıyla İsmail Bey Ganspirinski’nin ortaya koyduğu fikirler oldukça değerli ve bizimde çalışmamızda birkaç başlık altında ele aldığımız meseleleri açıklar mahiyettedir.

İsmail Gaspiralı’nın değerlendirmesi Tanzimat’tan II. Meşrutiyete bir nevi Tanzimat ve II. Meşrutiyet devri hükümetlerinin eleştirisi gibi görünmekle birlikte fikirlerini desteklemek adına ortaya koyduğu bilgiler aynı zamanda Osmanlılık siyasetinin de eleştirisi olarak değerlendirilebilir. Bu dönemde bilhassa Balkan Savaşı sonrasında matbuatta Tanzimat devrinin

¹⁰¹⁶ *“İşte bütün bu derebeyleri veyahut bunların adamları Osmanlı Mebusan Meclisi içinde Osmanlılık ve meşrutiyet fikirlerinin mümessilleri olarak mevki almışlardı. İlk meclis açıldığı zaman Rum grubundan maada herkes ittihatçı olarak görünüyordu. Birgen’e göre bu bir Babil kulesi gibiydi ve ittihatçı liderler memnun değildi. O yüzden Talat Bey, “bu kapağı kaldırıp bu kerizin taşmasına meydan vermemek galiba daha hayırlı imiş vesselam!..Kapak Abdülhamit rejimi, kerizde Osmanlı İmparatorluğu içinde mevcut siyasi cereyanlar hezeyanı idi. Fakat ne çareki işe başlanmış, adım atılmıştı, geri gitmek kabil değildi. Bu manzara karşısında şaşırmış olsalar, İttihatçılar için geri dönmek yoktu. Bir taraftan türlü türlü milliyet iddiaları, mahalli hakimiyet davaları, her istikametten gelen ecnebi nüfuzlar, şarki Rumeli’nin Bulgaristan’a, Bosna Hersek’in Avusturya’ya kat’i ilhakları, Kürtlük-Ermenilik mücadeleleri ve bunların arasında Türklerin çektikleri, öte taraftan da bizzat Türkler arasında mahalli miskin ihtiraslar, şahsi mücadeleler, yahut hayatı anlayış tarzı etrafındaki nazari ihtilaflar, hülasa, hezeyan haline gelmiş siyasi bir kaynaşma...bu manzara karşısında şaşırılmamakta kabil değildi..Bu derece çeşitli bir “meseleler sergisi” cihanın hiçbir devrinde, hiçbir köşesinde görülmuş değildi. Ve tarihte hiçbir devletin, hiçbir hükümet adamının, böyle derin bir karışıklığa nizam vermiş olduğu görülmemiştir. İttihat ve Terakki ne tarafı tuttuysa avucunda çürümüş bir camianın kopan bir parçasını buldu”*. Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene Cilt 1, İttihat ve Terakki Neydi?*, s.108-110.

eleştirisi sıklıkla görülmekle birlikte Gaspıralı tarafından bu fikirler Balkan Savaşı gerçekleşmeden önce yazılmış ve bu özelliği daha doğrusu özgünlüğü ile diğer fikirlerden ayrılmaktadır. Aynı zamanda bu fikirler birçok yazar tarafından Osmanlı milleti yaratmaya örnek gösterilen politikaların gerçek mahiyeti ve sonuçlarını da ortaya koymaktadır. Gaspıralın deyimiyle “büyük ideali, gayesi olmayan devlet adamları” bizimde cevaplamaya çalıştığımız ulus inşası gibi büyük bir politika, ideali nasıl benimsediler? ya da benimsediler mi? Bu hususta İsmail Gaspıralı’nın fikirleri doğrudan uluslaşma ya da Osmanlılık fikrini ele almamaktaysa da devrin zihniyetini ortaya koyması açısından oldukça değerlidir.

Gaspıralı İsmail Bey, Osmanlı sınırları dışında yayınladığı Tercüman gazetesinde Osmanlı’da gerçekleşen hükümet değişikliğini ele aldığı “*Kabine Geldi Kabine Gitti*” başlıklı yazısında hükümetin programını ele almıştır. Genç Türkler kabinesi olarak ifade ettiği Hakkı ve Sait Paşa’ların yerine Kâmil ve Sait Paşaların hükümet kurduğunu, daha önce gençlere ümit bağlayanların bu sefer ihtiyarlara ümit bağladıklarını ifade etmiştir. Bu hükümetin programlarını sunmakla beraber hükümetin ne işleyeceği şeklindeki ifadesiyle hangi politikayı uygulayacağını hala bilemediklerini ifade ile kendilerinin bilmemesinin önemli olmadığını ancak hükümetin ne işleyeceğini kendisinin bilip bilmediğini sormuştur. İsmail Bey’e göre bu meselenin yarım asırlık bir geçmişi vardır. Reşid, Âli, Fuat, Kayserili Ahmed, Kıbrıslı Mehmed, akıllı Said, tecrübeli Kamil olarak bu dönemi adlandırmış ve altmış senede hangi politikaları uyguladıklarını bilemediğini ve bu hükümetlerin Avrupayı memnun etmek ve desteğini almaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Bu amaçla Gülhane Hattı, Meşrutiyet ilan edilmiş, Rumeli’deki kavimler memnun edilmeye çalışılmış, sürekli komisyonlar kurulmuş ve bütün icraat bundan ibaret olmuştur. Fransa, Süveyş kanalını yapmış ancak Osmanlı Devleti bu kanaldan asker ve malzemeyi ulaştırmak için ücretsiz geçme hakkı alamamıştır, Rumeli ve Anadolu’da yabancılar kendi işleri için demiryolu yapmış ancak devlet bu dönemde yol inşa edememiş, Avrupa’ya tahsil için öğrenci gönderilmekle birlikte memlekette tam manasıyla üniversite kurulamamıştır. Fransa, İngiltere ve Almanya’ya dostluklar gösterilerek kapitülasyonlar verilmiş, kurnaz bir anlayışla meselelerden kurtulmak için Belgrad terkedilmiş, Karadağ’a en iyi tarım alanları bırakılmış, Girid ve Lübnan’a imtiyazlar verilmiştir. Mısır, İngiltere’ye, Tunus, Fransa’ya, Doğu Rumeli, Bulgaristan’a, Bosna Hersek, Avusturya’ya verilmiştir. Bunun sebebi ise devlet yönetmeyi bilenlerin azlığı ve hükümetlerin gayesinin, hedefinin olmamasıdır. 1912’den 1850’ye padişahlar, devlet adamları ve münevverlerin yazdıkları ve yaptıklarında bir gaye, ideal bulunmamış, gerçekleşen ıslahatlar ise yeterli olmamıştır. İsmail Bey, gaile ve zamanın müsaade etmediği bahanesinin arkasına sığınılmamasını, Almanların ve Japonların da büyük gaileler, meselelerle meşgul olduklarını ancak gayelerinin var olup başarılı olduklarını ifade etmiştir. İstanbul ne yaptı sorusunu sorarak devamında yöneticilerin altmış yılda memlekette eğitimi gerçekleştiremediğini, yol

yapamadığını, ticareti geliştirip kuvvetli bir memleket yaratamadığını ve mecliste Türklere sonradan gelmiş dendiğini ve bunun hataların neticesi olduğu ifade edilmiştir. İsmail Bey'e göre asıl mesele Türkler ve Anadolu meselesidir:

“...dün, bugün ve yarınki mesele Türkiye için asıl mesele, hayat meselesi, Anadolu meselesidir. Anadolu meselesi Anadolu'nun canlandırılmasından Türklerin belinin doğrulmasından ibarettir... Anadolu hala çam çirasıyla tenvir olunuyor. Taş olsun pamuk olsun deve sırtında taşılıyor. Zevci döşekte, oğlu ırakta, arkasında yamalı gömlek Anadolu kadınları tarla başında sapan sürüyor, ekiyor, biçiyor, ağnam veriyor, aşar veriyor ve İstanbul'un genç ihtiyar bütün “Monşer ami!” lerini besliyor. Bunlara dikkat! Türkiye hayat ve istikbali için dağa çıkan Arnavut'tan ziyade bu sabır ve sadık Anadolu'dan korkmalıdır... Altmış sene zarfında tedricen Rumeli yükü arkadan düştükçe İstanbul hükümeti Anadolu'yu diriltmek gayesiyle çalışmış olsa idi bugün haller bambaşka olurdu”.¹⁰¹⁷

İsmail Gaspıralı'nın fikirlerine benzer fikirler Osmanlı Devleti'nin iktisadi vaziyetindeki çöküntüsü ve bilhassa ziraattaki gerilik devrin matbuatında da ifade edilmiş ve bunun sebebi devletin bu konuda bir siyasetinin hatta bir milli siyasetinin olmadığı şeklinde ele alınarak bir şekilde eleştirilmiştir.¹⁰¹⁸

2.9. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlılık-İslâmlık ve Türklük Siyaseti

Feroz Ahmad'a göre Jöntürklerin çoğunluğu toplumsal değişiklik gibi amaçları olmayan tutucu bir topluluktur ve 1908 darbesi de devrimci bir hareket olarak değerlendirilemez. Jöntürklerin amacı anayasanın uygulanmasını sağlayarak devleti kurtarmaktır. İttihat ve Terakki 19.yüzyıl ıslahat hareketleri ve Genç Osmanlı hareketinin devamı olarak kabul edilebilir. İttihatçıların devrimciliği daha sonra ortaya çıkacaktır. Temel amaçları genç Osmanlılarda olduğu gibi imparatorluğun nasıl kurtarılacağı sorusuna cevap bulmaktır.¹⁰¹⁹ Bu dönemde ıslahatçı fikirlere sahip olanlar tecrübesizlik, tereddüt ve

¹⁰¹⁷ T.Y.“Matbuat, İmparatorluğun Haricindeki Türkler Ne Diyorlar”, *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı:20 (9 Ağustos 1328-22 Ağustos 1912), s.336-337, *Türk Yurdu*, İkinci Cilt, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, Tutibay Yayınları (yay.hzl.), *Türk Yurdu*, Birinci Cilt (Cilt 1-2), Basım A.Ş., Ankara 1998.

¹⁰¹⁸ “...herşey hazır. Uzviyet-i içtimaiye-i Osmaniye'nin hangi çarkı, hangi zembereği eksiktir? Hiç biri. Hepsini yerli yerinde. Bununla beraber, işte uzviyet-i iktisadiyesi işlemiyor. En layık olduğu vafsa liyakat için lazım olan faaliyeti eseri, yani mahsulü yok! Ne için inkâr edelim. Osmanlı memleketine bugün ziraat memleketi demek bile mana-yı âlisine göre gayr-ı kabildir. Bunun sebebi şudur: Osmanlı heyet-i içtimaiyesi hiçbir nevi tezahürat-ı hayatiyesinde bugüne kadar “idrak-ı milli” denilen ve milletleri yükselten, inhitattan kurtaran milli, ilahi bir Türk rehberliğiyle sevk edilmemiş, teşkilat-ı siyasiye ve iktisadiyesi “milli gayelere” tevcih olunmamıştır. Benim nazarımda Osmanlı ziraati doğacak, yaşayarak kurtulacak. Lakin, her esası mükemmel olan bu çark, “milli mefkure” ile harekete getirilmelidir. Memleketi kurtarmak için milli bir siyaset-i iktisadiye tatbikatına başlanılmalıdır”. Bkz. M.Zühdü, “Ziraat Memleketi Miyiz?”, *Türk Yurdu*, Yıl:3, Sayı:64 (17 Nisan 1330-30 Nisan 1914), s.260, *Türk Yurdu* Altıncı Cilt 1914, İstanbul-Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Üçüncü Cilt (Cilt 5-6)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

¹⁰¹⁹ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.32-33.

muhafazakârlığın hâkimiyeti altında kalmışlar ve meşrutiyet, çok partili rejim ve parlamenter bir hükümetin kurulması olarak anlaşılmıştır.¹⁰²⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti, belli bir programı olmadığı için iktidara gelmemiş, sorumluluk almadan komite vasıtasıyla iktidarı kontrol etmeyi amaçlamıştır. Meşrutiyetin ilanı ve Mebusan Meclisi'nin toplanmasıyla istibdattan kaynaklanan meselelerin çözüleceğini, azınlıkların terörizme varan özerklik ve bağımsızlık isteklerinin sonlanacağına inanmışlardır.¹⁰²¹ Dolayısıyla İttihat Terakki Cemiyeti Feroz Ahmad'ın da belirttiği gibi yeni Osmanlıların devamı gibi kabul edilebilir. Tunaya'ya göre İttihat ve Terakki büyük Fransız devriminin ilk prensiplerine bağlı hürriyetçi, adaletçi, müsavatsız, uhuvvetçi Osmanlı kadrosu içindeki jakobenlerdir. Ancak, 1908-1913 arası çoğulcu siyasal hayat içinde siyasal iktidar olamamışlardır. Bu dönemde sıkıyönetim içerisinde egemen parti olmakla birlikte hareketin yaratıcısı ordu olduğu için askeri niteliğin ağır basan bir dönemdir.¹⁰²²

Sina Akşin 1908 meşrutiyetini-devrimini mektepliler tarafından gerçekleştirilen ve kökü Namık Kemal'in vatan ve hürriyet fikirleri yani Fransız devrimi ideolojisine dayanan ve toplumsal bir gücün baskısıyla gerçekleşen burjuva demokratik devrim olarak tanımlamaktadır.¹⁰²³ Jöntürklerde denilen İttihat ve Terakki Cemiyetinin ileri gelenleri devrimcilik ve ulusçuluk fikirlerini benimsememiş, liberal fikirleri ise öncülleri Yeni Osmanlılardan biraz ileri gitmiştir.¹⁰²⁴ 1908 meşrutiyeti *o dönemde anlaşıldığı şekliyle* ne ihtilal ne de inkılâp olabilmıştır.¹⁰²⁵ Genç Türklerin devrimci olamayışının sebebi ise devrimin Batı Avrupa, Rusya, Ermeniler ve diğer Hristiyan milletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak amaçlarına yarayacağını düşünerek bundan dolayı duydukları korkudur.¹⁰²⁶

Tanzimat Fermanı sonrasında daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi tebaa arasındaki müsavatsız-çerçilik meselesi Osmanlılık açısından ele alındığından ikici ve telifci zihniyet ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı devletin amacı da ikilileşmiştir. Birçok dine mensup

¹⁰²⁰ Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s.25.

¹⁰²¹ Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.330 vd.

¹⁰²² Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt III*, s.28-29.

¹⁰²³ Sina Akşin, "II. Meşrutiyetin Tarihimizdeki Yeri", *100.Yılında Jöntürk Devrimi*, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü(ed.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), s.15

¹⁰²⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.390.

¹⁰²⁵ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.136.

¹⁰²⁶ Sabahattin grubunun bu sorun üzerine bütün milletlerin temsilcilerinden 1902 ve 1907'de topladığı iki kongre bir anlaşmaya varamamıştır. Şu halde hepsi düşündüklerinin sonuna kadar gittikleri takdirde bunun Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması demek olacağını görüyorlardı. Gerçekte üçüde reform ya da devrimcilik sorunu ile değil yaklaşmakta olan bir milletler savaşı sorunuyla karşılaşılıyorlar, fakat açıkça bu sorunun üstüne yürüyemiyorlardı. Kanun-ı Esasi rejiminin gelişile bu sorunu çözüleceğini umuyorlardı. Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.399; Tanzimat'tan Mithat Paşa Kanuni Esasisi'ne kadar çıkarılan kanunlarla 1876 kanununun uygulanması fikri İttihat ve Terakki'nin iktidar döneminde de esas olmuştur... Kanun ve müesseselerin muhafazası ile yurttaki sosyal durumu sarsacak ve imparatorluğu teşkil eden türlü ulusların gelenek ve göreneklerini bozacak ıslaha karşı olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.8.

Osmanlılar arasında eşitlik prensibinin tesisi yoluna gidilirken İslâmcı bir imparatorluk anlayışı devam ettirilmiş aynı zamanda kozmopolit bir camia düşüncesinin birleştirici unsuru olarak Osmanlılık anlayışı ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı da devletin amacı müesseselerinde olduğu gibi ikilik ortaya çıkmıştır. Osmanlılık ve İslâmlık fikirleri uygulanırken tezatların bulunduğu, birbirlerini inkâr ettikleri görülmekle birlikte bu durum zararlı görülmemiştir. Çünkü Tanzimat'ta birbirini inkâr eden fikir ve müesseseler arasında bir bocalamadır.¹⁰²⁷ Tanzimat devrinde devletin amacını ikileştiren Osmanlılık ve İslâmlık siyasetinin yanına II. Meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Türklük siyaseti de eklenmiştir. Bu şekilde devletin amacının üç siyaseti birlikte uygulamaya çalışmak olduğu görülmektedir. Tarık Zafer Tunaya, Tanzimat zihniyetinin batılılaşmak yani çöken devletin çöküşten nasıl kurtarılacağı sorusuna verdiği cevapların bu devrin zihniyetini ortaya koyduğunu ifade etmiş ve *"Batılılaşmak, "Bu devlet nasıl kurtulabilir" sorusuna toplu bir cevap olunca Tanzimatçı zihniyet, bu sorular ve cevap arayışları içinde daha iyi anlaşılır. İmparatorluğun çeşitli etnik unsurlardan mürekkep bulunuşu Osmanlılık cereyanının, kurucu unsurun Türkler oluşu Türkçülük cereyanının, teokratik yapıda İslamcılık cereyanının doğmalarına amil olmuştur. Tanzimatın telifçi yönü bir kerede siyasi fikirler alanında ortaya çıkmaktadır"*¹⁰²⁸ şeklinde tanımlamasıyla bir yerde II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı Devleti'nin ve İttihat ve Terakki cemiyeti-partisinin politikasını izah etmektedir. Aynı zamanda Tanzimat zihniyetinin devam ettiği de görülmektedir.

Suavi Aydın'a göre İttihat ve Terakki cumhuriyet ideolojisinin içinde de yer alan devleti kurtarma ve kollama fikrini takip etmiştir. Bunun yanısıra üyeleri içinde anayasacılık, meclis-i meşveretin geri getirilmesi, vatanın birliği ve bütünlüğünün sağlanması ve tebaanın eşitliği konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Bu amaca ulaşmak için izlenecek yol konusunda ayrım yaşanmıştır. Aydın'a göre Ahmet Rıza millici, Sabahattin grubu yabancı müdahalesini isteyen ve kozmopolit ve federalist, Mizancı Murat ise İslâmcı temalara önem vermektedir. Bununla birlikte bu grupların hepsinde Osmanlılık benimsemiştir. Yinede Osmanlılık'la İslâmcılık ve Türkçülük arasında gidip gelen bir kararsızlıkta Jöntürklerin ortak hastalığıdır.¹⁰²⁹

II. Meşrutiyet öncesinde asker-sivil Türkler arasında ortaya çıkan ve gelişen aynı zamanda cemiyete mensup Hüseyin Cahid, Ziya Gökalp gibi kişiler tarafından bu dönemde savunulmaya başlayan Türkçülük fikri II. Meşrutiyetin ilk günlerinden itibaren cemiyet mensupları tarafından dile getirilmeye başlanmıştır. Bunun yanısıra Osmanlılık ve İslâmlık

¹⁰²⁷ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.30-31.

¹⁰²⁸ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.54.

¹⁰²⁹ Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik* (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000), s.132-133.

fikirleri de cemiyet mensupları tarafından kabul edilen ve savunulan fikirlerdir. Hatta aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız gibi bu fikirlerin üçü birden aynı anda bazı cemiyet mensupları ve fikir adamları tarafından benimsenmiştir. İttihat ve Terakki yönetiminde yer alan Hüseyin Cahid ve Ziya Gökalp'in fikirlerinde bu üçlü siyaset net bir şekilde görülmektedir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti, anasırın varlığı ve saltanatın devamı yüzünden inkılâpçı olamamıştır. Adidü'l anasır bir imparatorlukta muhafazakâr olmak bir zorunluluktur. İmparatorluk ise yıkılmaya mahkûm bir binaya benzetmekle beraber herhangi bir duvarı tamire kalkışılrsa diğerinde sorunlar çıkıyordu. İttihat ve Terakki anasırın büyüklüğü ve dağınıklığından dolayı iki meclisli meşrutiyete rağmen memleketi mutlakiyetle idare etmiştir. Bununla birlikte ittihatçıların çoğunluğu ve nüfuzluları Türk olmakla beraber Türk milliyetçiliğini diğer unsurların büyük bir şekilde karşı çıkacağından dolayı devlet politikası haline getirmemişlerdir. Ancak Türklüğü ihmal etmeyi de kabullenememişlerdir. Müslüman olmakla beraber Müslümanları ihmal etmeyi de düşünmemişlerdir, çünkü o vakit sahip çıktıkları hilafete zarar verebilirlerdi. İslâmlıkta aşırıya gitmeleri halinde de Hıristiyanlar ve onları himaye eden devletlerin karşı çıkışları gerçekleşebilecekti.¹⁰³⁰

İttihat ve Terakki Cemiyetini daha sonra partisini yöneten kadrolarda yukarıda bahsedilen üç fikir mevcuttur. İttihat Terakki Cemiyeti'nin programı Osmanlılık'ı içermekteydi ve birçok kişi yanında Cemal Paşa tarafından benimsenmiştir. Enver Paşa ise siyasette İslâmcı ve halifeciliği savunmaktaydı. Doktor Nazım ise Türk'tü ve İttihat ve Terakki'nin bir ikinci merkezi sayılabilecek İstanbul'da Türklük siyasetini benimseyen Türkler bulunmaktaydı. Talat Paşa ise Türkçülerle Türkçü, İslâmcılarla İslâmcı, emperyalistlerle emperyalist, sosyalistlerle sosyalist olmakla birlikte Türkçülüğünü açığa vurmamaktaydı. İttihat ve Terakki, Osmanlı ve ittihat-ı anasırcı olmakla birlikte zamanla Türk olmaya da başlamıştır. Bu duruma çoğunluğu Türk olmayan İttifak ve Terakkiye karşı kurulan Hürriyet ve İtilaf adlı siyasi parti etki etmiştir.¹⁰³¹ *“İttihat ve Terakki reislerinin Türkçü ve daha sonra Türk milliyetçisi fikirlerden derin bir biçimde etkilenmelerine rağmen cemiyet-fırka Osmanlılık, Türkçülük ve İttihad-ı İslâm gibi siyasetlerin hepsini devleti kurtarabilmek amacıyla eş zamanlı olarak uygulamış, bu anlamda tam bir pragmatizm örneği sergilemiştir”*.¹⁰³²

¹⁰³⁰ Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s.72.

¹⁰³¹ Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene, Cilt 1 İttihat ve Terakki Neydi?*, s.112-113; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üçlü siyaseti yani Türkçülük, Osmanlılık ve Halifelik etrafında İslâm siyaseti uyguladığı Cumhuriyet döneminde de bu devri anlatan tarih kitabında da belirtilmiştir. Bu siyaset oportünizm (idare-i maslahat) olarak tanımlanmış ve cemiyetin bir türlü yönünü tayin edememesi olarak değerlendirilmiştir. Bkz. *Tarih III Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), s.304.

¹⁰³² Şükrü Hanoğlu, “İttihad ve Terakki Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

İttihad ve Terakki Partisi, Ziya Gökalp'in Türkçülük anlayışını benimsemiştir. Bu anlayış İttihat ve Terakki partisinin politikalarını meşrulaştırmasına yardımcı olmuştur. Ziya Gökalp, Türkçülüğün sınırlarını ortaya koyarak Müslümanlık ve Osmanlılıkla münasebetlerini tesbit etmiş, aynı zamanda Rus baskısıyla Ermenilere ve Fransız-İngiliz baskısıyla Araplara tanınan özel durumu Türkçülüğün gereği gibi ifade ederek iktidara yönelik oluşabilecek tepkiyi azaltmaya, engellemeye çalışmıştır. Yine yurt dışında Türkçülüğe “panturanizme” de önem vererek iç durumdaki ağırlığı dışarda pek geniş ufuklar açarak unutturmaya çalışacaktır. Avrupa'nın istediği inkılâpları yapmak için inkılâpçı Osmanlıları destek saymakta ve inkılâpları engellemeye çalışan muhafazakâr Müslümanlara karşı inkılâpçı Müslümanları kullanmış, muhafazakâr Müslümanları tatmin için yurt dışında İslâmcılık yani Panislâmizm yapmıştır. Doğu Anadolu'da ise Rus tehdidi yüzünden âdem-i merkezîyetçi Sabahaddin Bey'in fikirlerini pek çok aşan bir biçimde kabul edilmiştir.¹⁰³³ İttihat ve Terakki Partisi'nin üçlü siyaseti bu şekilde Ziya Gökalp tarafından da meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu üçlü siyaset yine Ziya Gökalp tarafından “millî mefkûremiz Türklük, beynelmilel mefkûremiz İslâmlıktır; aynı zamanda mukabil temayüller gördüğümüz takdirde beyne'l anasır Osmanlılık, beyne'l ümen beşeriyet mefkûrelerine de taraftarız”¹⁰³⁴ şeklinde ifade edilmiştir. Y. Hikmet Bayur'a göre:

“1912 sonlarından itibaren ise iktidarı ele alan İttihad ve Terakki inkılâpçı olmaya başlamıştır; kendisine adeta bir ülkü aramaktadır ve çarçabuk Türkçülük ülküsünü benimseyecektir. Aynı zamanda İslâmcılık siyasasını da geliştirmeyi ve Türkçülüğü bu siyasanın adeta bir cüzü yapmayı düşünecektir. O sıralarda çıkarılmaya başlanan İslâm mecmuası da İttihat ve Terakki'nin İslâmiyeti zamanın gidişine uydurmak yolundaki çalışmalarını desteklemektedir. Ziya Gökalp'in Türk Yurdu'nda çıkan yazıları, İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğe eygünlüğünün ve Türkçüleri elde tutmaya matuf çalışmalarının, aynı zamanda genel siyasal olayları Türkçülük ülküsüne uygun biçimde gösterilmesi uğrunda gayretlerin örnekleridir. Ziya Gökalp'in “İslâm Mecmuası”ndaki çıkan yazıları ise aynı işlerin İslâmcılar yanında görülmesi amacını güder. İttihad ve Terakki ileri gelenleri arasında en çok Ziya Gökalp'in görevlendirilmiş olması hem onun bilimsel biçime sokulmuş propagandalar yapmakta usta olmasından hem de öteden beri Türkçü bulunmasından ileri gelmekteydi. 1913 Bab-ı Âli baskınından sonra onun elinde yukarıda anılan biçimde bir manevî silah kalmamıştı. Türkçülüğe 1908 ile 1913 arasında pek az aldırış edilmiş olduğu halde Bab-ı Âli baskınından sonra onun tamamen denecek ölçüde benimsenilmesi ancak ülküel bir dayanak bulmak zaruretiyle izah edilebilir. İslâmcılıktaki iki yöne önem verilmiştir. Birincisi doğrudan doğruya Panislâmisme sömürgelerde yaşayan Müslüman uluslarıyla dayanışma kurmak yönüdür. İkincisi ise kısmen ülke yararına ve kısmen de Büyük devletlere hoş görünmek için girişilen bazı kanuni değişikliklerin şer'i esaslarla tezat halinde olmadıklarını ispat için sarfedilen gayretler ve bu işte iktidara yardımcı olarak hocaları kazanmak amacıyla yapılan uğraşlardır”.¹⁰³⁵

İttihat ve Terakki döneminde Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük siyasetinin üçü birden görülmekle birlikte İttihat ve Terakki yönetiminin Osmanlılık siyasetine ağırlık verdiği, Osmanlılık siyaseti olumlu netice vermeyince ilk sıradaki yerini kaybettiği ve İslâmlık

¹⁰³³ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.502-503.

¹⁰³⁴ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.362.

¹⁰³⁵ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.398-399.

siyasetinin temel siyaset olduğunu görüyoruz. Türklük fikrinden ise sürekli bahsedilmekle birlikte hiçbir zaman devlet politikası olarak uygulanmadığı da bir gerçektir. Yusuf Akçura'da “1908 meşrutiyetini müteakip Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük tasnifi ve bu tabirlerin ifade ettiği siyasi ve içtimai mefhumlar, memalik-i Osmaniye'nin dâhil ve haricinde, bilhassa Türkler arasında çok işlendiği gibi, hayat-ı siyasiye ve içtimaiyenin tatbikat sahasında dahi her üç tarz-ı siyasetin daha ziyade vuzuh ve şuurla tahakkuk ettirilmesine çalışıldığı bir emr-i vakidir” şeklinde değerlendirmesiyle¹⁰³⁶ üç fikrin birlikte siyasi ve sosyal hayatta uygulanmaya çalışıldığını ifade etmektedir. Yusuf Akçura'ya göre:

“1912'de İttihat ve Terakki cereyan-ı fikrisinin prensipleri biraz umumi ve müphemdir... Bugünkü münakidat-ı siyasiyenin asıl mahiyetine dikkat olunsa bazen çarpışıp bazen birleşen birkaç mühim fikir göze çarpar. Bu cereyanlar hakk-ı tarihi, esasat-ı diniyye, hakimiyet-i ahali denilen muhtelif kaynaklardan nebean ederler. Hakk-ı tarihi Devlet-i Osmaniye'de Türk'e hususi bir mevki verir. Esasat-ı diniyye bir devlet-i İslâmiyede tebaayı, dinlerine nazaran tabakalara ayırır. Hakimiyet-i ahali bir fikir yahut bir menfaat etrafında birikmiş kümelerle yalnız muhtariyet değil hatta istiklâl-i tam hakkını kazandıracak kadar ileri götürülebilir. Osmanlı Devleti'nin halas ve saadetini ancak kendisinin hükümet başına bulunmasıyla temin olduğuna inanan İttihat ve Terakki Fırkası bu üç esası telife uğratmıştır. Bununla beraber azasının büyük bir ekseriyeti Türk olduğundan hakk-ı tarihi esası diğerlerine gittikçe tefavvuk etmektedir”.¹⁰³⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi ve milletvekili Muhittin Birgen'de cemiyetin kurulduğu dönemde Osmanlılık fikrine inandığını ve kendisine Osmanlı sıfatı verdiğini ve ittihad-ı anasır diye ifade ederek Osmanlılık camiası esasını programına koyduğunu ifade etmektedir. Muhittin Birgen'e göre İttihat ve Terakki'de Tanzimatın tesirinden kurtulamamış, Tanzimatın inandığı kadar kendiside inanmış ancak kısa sürede bunun imkânsızlığını görmüş ve tedricen Türk olmuştur:

“Tanzimat bütün imparatorluk teb'asını, o zamanın ıstılahça, “bila tefrik ü cins ve mezhep” toptan “Osmanlı” yaptığı zaman bunlarda Osmanlı olmak kabiliyeti, meşrutiyetin ilk zamanlarında görülen dereceden fazla idi. Henüz, unsurların gözleri Osmanlılıktan o derece ayrılmamıştı. Abdülhamit memleketi otuz seneden fazla bir müddet her türlü harekete karşı kapalı tutmuş olduğu içinde bu müddet zarfında bu unsurların ne dereceye kadar Osmanlılıktan uzaklaşmış olduğunu İttihat ve Terakki fark edememişti. Bunun için Tanzimatın hayaline biraz da o kapıldı. Fakat, inkılâp yapıp da tecrübeyi görünce anladı ki Osmanlı olacak unsurların Osmanlı olabilmeleri zamanı geçmiştir”.¹⁰³⁸

Celal Nuri'de dönemin zorluklarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Osmanlı meşrutiyeti, 1324'te, “zaman”ın müzaheretine asla nail olamamıştı. Ricalde de pişkinlik görmüyoruz. Kuvvetle iddia edebilirim ki 31 Mart hadisesinden sonra işbaşına gelen rical müstahzar değildi. Birkaç sual: Anasır meselesi ne olacak, anasırla mı bir meşruti saltanat kurulacak, yoksa mütefevvik unsur olan Türklerle mi? Bu ikinci şıkta diğerleri ne vaziyette kalacak? Gayr-i müslimler işe karıştırılmazsa ecnebi devletler bize karşı ne vaz’

¹⁰³⁶ Akçuraoglu Yusuf, *Türk Yılı 1928*, s.426.

¹⁰³⁷ Akçuraoglu, “Türk Âleminde”, *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı:21 (23 Ağustos 1328-5 Eylül 1912), s.354, Türk Yurdu, İkinci Cilt, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, Tutubay Yayınları (yay. hzl.), Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt 1-2), Basım A.Ş., Ankara 1998.

¹⁰³⁸ Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene, Cilt 1 İttihat ve Terakki Neydi?*, s.163.

alacaklar? Milli hakimiyet mefhumuyla eski fetvalara körü körüne inkiyad itiyadı nasıl telif edilecek? Şark medeniyeti bırakılıp garb medeniyeti alınacak mı?”.¹⁰³⁹

İttihat ve Terakki'nin ünvanında Osmanlı sıfatı bulunmaktaydı ve anasırın ittifak veya ittihadını düşünmekteydi. Ancak İttihat ve Terakki fedakârlıklara rağmen Türk olmayanların Türklerle itilaf etmeyeceğini ve Balkan savaşında Arnavut ve Arap gibi Müslümanların dahi Hristiyanlarla birlikte olarak Türklerin aleyhinde olduğunu görünce münhasıran Türklük dairesine çekildi ve olaylara buradan bakarak hareket etti. İttihat ve Terakki iktidara geldiğinde hazırlıksızdı ancak zaman içinde milliyet fikrinin isabetini anlayabildi.¹⁰⁴⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti türdeş olmadığı ve bundan dolayı birçok fikri savunan kişilerin varlığından dolayı net bir ideolojisi olmamıştır.¹⁰⁴¹

Peyami Safa'ya göre bu dönemde Ziya Gökalp, Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak şeklinde fikir ortaya atarak bu fikirleri muasır bir İslâm Türklüğü terkinde telif çalışmıştır.¹⁰⁴² Peyami Safa, II. Meşrutiyet devrinde Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Muassırlaşmak şeklinde müstakil üç fikir akımının görüldüğünü ifade ederek hayat içinde bunların birbirine karıştığını ifade etmektedir. Türkçü-İslâmcı, Türkçü-Garpçı, İslâmcı-Garpçı ve Türkçü-İslâmcı-Garpçı gibi birleşik fikir zümreleri ortaya çıkmıştır. Bunun yanında bu fikirleri müstakil olarak ta Garpçı, Türkçü, İslâmcı olarak tanımlamak ta mümkündür.¹⁰⁴³ Bu fikirler devlet meselesini ele alan fikirlerdir. Birbiriyle uzlaşamayan fikirler devletin toplumsal temelden mahrum olduğu ve yine devletin toplumun yaşamasını sağlayacak ve çağın gereklerine uygun olarak yaşamasını sağlayacak güçten uzak olduğu fikrinde birleşebilmişlerdir. Bununla birlikte üç fikirde devletin kendi arzu ettikleri devlet olmadığını ifade etmişlerdir: “Batılılaşma görüşüne göre devlet, din ölçülerinden arınmış çağdaş bir devlet değildi. İslâmlaşma görüşüne göre devlet gerçek bir İslâm devleti değildi. Türkleşme akımına göre ulusal bir devlet değildi”.¹⁰⁴⁴ Bu üç fikir akımı kendi istedikleri devletin ortaya çıkması için fikirlerini ortaya koyarak mücadele etmekle birlikte gerçek “devlet” ileri satırlarda göreceğimiz gibi Türklük, Osmanlılık, İslâmlık fikirlerinin üçünü birden uygulamaya çalışan bir devlet olmaya çalışmıştır. Ancak bu dönemde iki çeşit Osmanlılık anlayışı mevcut olmuş ve birbiriyle çatışmıştır.

Üçlü siyaset hakkında yine cemiyet üyesi Hakkı Baha Pars'ın fikirleri de önemlidir. Muhittin Birgen'in aktardığına göre Hakkı Baha Bey bu konuda şunları ifade etmektedir:

¹⁰³⁹ Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s.33.

¹⁰⁴⁰ Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s.34.

¹⁰⁴¹ Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, s.36.

¹⁰⁴² Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1996), s.14.

¹⁰⁴³ Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, s.14.

¹⁰⁴⁴ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.430.

“Hükümlerimizin, zamanlar ve muhitlerle çok sıkı alakadar olduğu kabul edilirse bu suale cevap vermek için Türklük, Osmanlılık ve Müslümanlık mefhumlarının o zamanki telakkilerini hesaba katmak zarureti vardır... Bu üç kelime arasındaki farkların bariz bir kıymet alması meşrutiyetin ilanından ve bir hayli tecarip ve vekayii teakubundan sonradır. Bu üç kelime o ilk zamanlarda hemen hemen müteradif idiler. Aralarındaki esaslı ve bugün âşikar bulunan nüansların o zaman vazih bir surette göze çarpan demarkasyonları yoktu. O zaman vatanda Müslüman olmayan Türk olmadığı gibi, Osmanlı olmayan Arapda yoktu. Osmanlı tabiri Türkle Arabı birleştirdiği halde Müslüman tabiri Katolik Arnavudu Zeydi Arabı ayırıyor ve bilakis Türk olmayan Lazı, Gürcüyü, Çerkezi birleştiriyordu. Sureti resmîyede Ruma Ermeniye de şamil olan Osmanlı kelimesi cemiyet nazarında bu şümulü haiz değildi. Cemiyet nizamnamesinin şimdi de çok kat’i surette hatırladığım bir maddesi cemiyete alınacak azanın Müslüman olmasını şartı ittihaz ediyor, hatta dini samimiyetlerine itimat olunamadığı için dönmelere bile cemiyete kabul hakkını vermiyordu... Bundan anlaşıldığına göre, vatanperver bir ihtilal cemiyeti olan bu cemiyetin gayrimüslim anasına itimadı yoktu. Bundan dolayıdır ki Osmanlı tabirinin resmi olan şümulünü cemiyetin nizamnamesi tahdit etmişti. Fakat bu arz ettiğim şart cemiyete girebilmenin ilk ve umumi şartı idi. Bundan sonra teselsül eden birçok şartlar daha vardı ki onları haiz olmayanların Türk veya Müslümanda olsalar cemiyete girmelerine imkân bırakmıyordu. Bunlar namusa, milli ve içtimai seciyeye, ahlaka, ölüme kadar giden feragat ve fedakârlığa itimat tevliğine salih şartlardı. Hudut haricindeki Türkler bizde ancak bir sempati uyandırıyor ve bu sempati uzak bir âtide de olsa onları bu iş için faydalı bir unsur addetmeye, müsait bulunmuyordu. Binaenaleyh bir Pantürkizm cereyanı o zaman kimseyi işgal eden bir mesele olmaktan uzaktı. Osmanlılık cereyanında muattal idi. Müslümanlığın kâfi bir şart sayılmadığına nazaran cemiyetin bunların hepsine karşı müşterek bir alakası olmakla beraber hiçbirisine doğru giden kat’i bir cereyanı, kat’i bir temayül dahi yoktu. Onun en kat’i vasfı vatanın her türlü inkişafına mani olan ve onu uçurum kenarına getiren, beynelmile şerefini hiçe indiren mutakiyet idare-yi istibdadı devirmek arzu ve ihtiyacından doğan bir vatanperverlikten ibaretti”.¹⁰⁴⁵

Ziya Gökalp’e göre 1908 II. Meşrutiyetle birlikte Türkiye’de Osmanlılık düşüncesi hâkim olmuştur. 31 Mart isyanı (1909) sonrasında Osmanlılık fikri gücünü kaybetmeye başlamış, Alman Kayzeri’nin II. Abdülhamid’e İslâm birliği düşüncesini vermesi gibi yine Alman Kayzer İstanbul’da Sultan Ahmet meydanında İslâm birliği adına miting yaptırmıştır ve gizli bir ittihad-ı İslâm örgütü kurulmuştur. Genç Türkler ise Osmanlıcı ve İttihad-ı İslâmcı olarak ikiye ayrılmaya başlamışlardır. Osmanlıcılar kozmopolit (farklı ulusları bir arada tutma), ittihad-ı İslâmcılar ise ültramonten (halifenin egemenliğinin bütün Müslümanlar arasında yayılması yanlısı) idiler. Bu akımların ikisi birden ülke için zararlıydı.¹⁰⁴⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin fikirleri cemiyet mensubu olan Hüseyin Cahid (Yalçın)’ın yönetimindeki Tanin gazetesinde ifade edilmiştir. Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti tarafından cemiyetin Şurayı Ümmet gazetesi yayınlanana kadar cemiyetin tebligatının Tanin gazetesinde neşr edileceği ve bunun dışındaki yayınların cemiyete ait olmadığı ifade edilmiştir.¹⁰⁴⁷ Hüseyin Cahid’de İttihat ve Terakki’nin sözcüsü olmuştur. Cemiyetin oturumları kesinlikle büyük bir gizlilik içinde yapıldığından Tanin gazetesi İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin

¹⁰⁴⁵ Birgen, *İttihat ve Terakki’de On Sene, Cilt 1 İttihat ve Terakki Neydi?*, s.161-162.

¹⁰⁴⁶ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Kemal Bek (yay. hzl.), (İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar, 2004), s.35-36.

¹⁰⁴⁷ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti İhtarı, *Tanin*, 19 Temmuz 1324, Numero 1, s.3.

görüşlerini en iyi şekilde ve çoğu zamanda tek başına yansıtan kaynak durumundaydı.¹⁰⁴⁸ Dolayısıyla Tanin gazetesinde Hüseyin Cahid'in ortaya koyduğu fikirler devrin zihniyetinin ve cemiyetin fikirlerinin anlaşılmasında oldukça önemlidir.

Hüseyin Cahid'in 29 Eylül 1909 tarihli Tanin Gazetesindeki *Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık* başlıklı yazısı İttihat Terakki dönemindeki üçlü siyasetinin sebeplerini ve ne anlaşıldığını da ortaya koymaktadır. Hüseyin Cahid'e göre 31 Mart vakasından sonra hükümetinde gayretli çalışmasıyla müsavat ve adalet temelinde çalışmak zorunluluk haline gelmiştir. Bizans zamanındaki fırkalaşma hadisesi işgale sebep olduğundan o dönemdeki fırkalaşmada iç savaş yaratarak Osmanlı Devleti'nin işgaline dahi sebep olabilirdi. Ancak bir mucize Türkiye'yi kurtarmıştır. Bundan dolayı önce Türk sıfatıyla, sonra İslâm ve neticede Osmanlı sıfatıyla ittifak gereklidir ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacı da ittifak-ı umumi-i anasırı gerçekleştirmektir. Fakat, cemiyet ve ahrar adıyla tehlike tohumları atılmış, vatandaşlar birbirine düşman haline getirilmiştir. Meşrutiyetle birlikte bu nifakın vatanı mahvetmek demek olacağı anlaşılmalıdır. Meşrutiyetin devamı için gerekli unsur Türk unsurudur ve Türklüğün vatan vazifesini gerçekleştirmesi için müttehid ve müttefik olmasının zorunluluğu bulunmaktadır. Mesele, cemiyete mensup olup olmamak değil vatan meselesinde birleşmektir. Hüseyin Cahid devamında üçlü siyaseti ortaya koymakta ve nasıl uygulanacağını ifade etmektedir. Hüseyin Cahid'e göre, Türk olmak bakımından böyle bir birleşme olabilecektir, İslâm olmak bakımından diğer vatandaşlar mecburiyet-i diniyye dolayısıyla bozulması imkânsız bir rabıtaya sahip olacak ve başarılması halinde dünyada İslâmın muhafaza, şan ve şerefini temin edilebilecektir. Gayr-i müslim vatandaşlara karşıda aynı hakkaniyet ve müsavat ile samimi muamele bir borçtur ve muhtelif ırk ve dinlere mensup olmak vatandaş olarak kardeşlik bağlarının tesisini engellemeyecektir. Bundan dolayı **üçüzlü ittifadı** gerçekleştirmek tek amaçtır, yakın zamanda gerçekleşmese de bu gaye necip, ulvi ve gerçekleştirilmesi zorunludur.¹⁰⁴⁹

Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarında temel mesele imparatorluğu çöküntüden ve yıkılmaktan kurtarmak meselesiydi. Ancak son dönemde önemli bir mesele daha ortaya çıkmıştır. Bu mesele ise kurtarılmaya çalışılan imparatorluğun yapısı nedir meselesidir. “*Resmi sözcüler ve diğerleri ittifad-ı anasırdan ırk, inanç veya dil ayrımı yapılmaksızın padişahın bütün tebaasını tek bir milliyet ve bağlılık içinde birleştirecek ortak Osmanlı vatandaşlığı büyük bir saygı ile bahsetmeye devam ediyorlardı*”. Bunu II. Meşrutiyet öncesinde imkânsız gören genç Türkler bulunmaktaydı ve bunların fikirleri meşrutiyet sonrasında Türkler ve diğer ulusların faaliyetleri ile haklı çıkmıştır. Dolayısıyla bir ulus mevcut değildi ve fatihlerin

¹⁰⁴⁸ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s.61.

¹⁰⁴⁹ Hüseyin Cahit, “Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık”, *Tanin*, 29 Eylül 1909, Numero 387, s.1.

fethedilen uluslar üzerindeki hâkimiyeti bulunmaktaydı. Hâkim grup üstünlüğünü ve bizzat varlığını korumak görevini benimsemiştir. Hâkim grubun çoğunluğu ise kendisini hem Müslüman hem Türk olarak görmekteydi. Ancak Müslümanların mı yoksa Türklerin mi özdeşlik temeli ve bağlılık mihrakı olacağı meselesi o dönemin en çok tartışılan konularından birisiydi. Dolayısıyla bu soruya verilecek cevap devletin toplumsal ve kültürel politikalarına, uluslararası dostluk ve ittifaklarına, hatta toprak sınırlarına da etki edecektir.¹⁰⁵⁰

2.9.1. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Osmanlılık Anlayışı

II. Meşrutiyet devrinde iki çeşit Osmanlılık-Osmanlıcılık anlayışının olduğunu ve bu anlayışların birbiri ile çatıştığını söyleyebiliriz. İttihat ve Terakki Cemiyeti Tanzimat'tan o döneme kadar uygulanan Osmanlılığın Türkler ve Müslümanlar aleyhine sonuçlar doğuran, devletin çöküşüne katkıda bulunan ve eşit yurttaşlık anlayışına uymayan bir Osmanlılık olduğunu düşünmüştür. Gayr-i müslim cemaatler ise İttihatçıların eleştirdikleri ve o döneme kadar devam eden Osmanlılık anlayışına ve bundan kaynaklı imtiyazlarına sahip çıkmışlardır. *“Osmanlıcılık politika ve kavram olarak sürekli bir tartışma konusu kozmopolitliğin siyasal formülü ittihatçılara karşı bir kalkan gibi kolaylıkla kullanılmıştır”*. Rum, Ermeni ya da Arnavut mebuslar, kendi milletleri ile ilgili meselelerde Osmanlılık fikri etrafında birleşememiş kendi menfaatleri yolunda siyaset takip etmişlerdir. Bu dönemin Osmanlıcılık anlayışı çoğunluk tarafından etnik ve dini menfaatlerini koruduğu için savunulmuştur. *“Osmanlıcılık, Osmanlı Devleti'nin bir etnik unsurlar birleşmesine (ittihad-ı anasır) dayandığı tezini simgeleyen dolayısıyla her kavmi barış içinde yan yana yaşatma amacıyla yapısal bir birim sayan siyasal bir formül olarak daima savunulmuştur. Etnik ve dini çıkarın korunma sistemi bu formülden kaynaklandığı için tartışmasız bir ortaklığa sahip olduğu içtenlikle olmasa bile benimsenmiştir”*.¹⁰⁵¹ Bernard Lewis'e göre yeni sultan Mehmet Reşat'la birlikte İttihatçılar Türkiye'nin gerçek hâkimi olmuştur. İttihatçıların hiçbir ırk ve inanç ayrımı olmayacağı fikrinin ifadesi ise 23 Ağustos 1909 tarihli cemiyetler kanunu olmuş ve bu kanun etnik veya ulusal gruplara veya onların adını taşıyan siyasi dernekler kurulmasını yasaklamıştır. Aynı zamanda Rumeli'ndeki Rum, Bulgar ve diğer azınlıkların kulüp ve dernekleri kapatılmıştır. Gayr-i müslimleri askere almak içinde çalışma başlatılmıştır. Ancak meşrutiyetin vaatlerine rağmen yaşananlar vaatlerin gerçekleştirilmesini imkânsız hale getirmiştir. İmparatorluk halkları arasında milliyetçiliğin yayılması ve bu fikrin Türkleri de etkilemesi sonucu *“çok uluslu ve çok dinli bir imparatorluğun hükümdar hanedanına ortak bir bağlılık içinde yaşayacak hür, eşit ve barışçıl bir uluslar birliği şeklindeki Osmanlıcı rüya da ebediyen sona erdi”*. Talat Bey'in

¹⁰⁵⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.232-233.

¹⁰⁵¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III*, s.219-220.

Ağustos 1910'daki fikirleri de bu hususta önemlidir.¹⁰⁵² İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinden ve 1909'da hükümete dahil olarak Dahiliye Nazırı olan Talat Bey, ilk nazır olduğunda Adana olayları dolayısıyla *“Adana olaylarından sonra nazır oldum. Bütün istek ve hedefim çeşitli milliyetleri özellikle Ermeni ve Türkleri bir dostluk bağı ile birleştirmektir. Adana olayları hakkındaki soruşturma belgelerini dikkatle inceledim”* demiş olmakla birlikte Ağustos 1910'da müslim-gayr-i müslim eşitliğinin mümkün olmadığını belirtmiş ve sebeplerini de izah etmiştir. Talat Bey'e göre: *“Aslında Müslümanlar ile Hristiyanların eşitliği mümkün değildir. Zira böyle bir eşitliğe önce şeriat, sonra da geçmişimiz karşı çıkmaktadır. Aynı şekilde yüzbinlerce Müslümanın duyguları ve bizatihi, Osmanlılaşmasını beklediğimiz bir kısım Hristiyan da bu eşitliğe karşı çıkmaktadır. Gerçek bir Osmanlılaşma ancak; küçük Balkan devletlerinin propagandaları sona erdirilebilirse mümkün olabilir”*. Talat Bey'e göre müslim gayr-i müslim meselesi eşit haklara sahip Osmanlı vatandaşı inşa etmekle gerçekleşebilirdi. Ancak bu girişim engellenmekteydi. Talat Bey'in Nazır olduktan bir yıl sonra müslim-gayr-i müslim eşitliğini gerçekleştirme hususunda zorlandığı görülmektedir.¹⁰⁵³

İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlıcılık fikrini benimsediği için imparatorluğun millet parçalarını birleştirme programını anayasalı ve siyasal partili bir meşrutiyet rejimi içinde milliyet sorunu olarak ele almak zorunda kalmıştır.¹⁰⁵⁴ İttihat ve Terakki'nin Osmanlıcılık anlayışı *“siyasi eşitlik ve temsili hükümetin imparatorluğa bağlılığı teşvik edeceği çok toplumlu ve çok dinli bir imparatorluk üzerine kurulu laik devlet ideolojisi”* ne dayanmaktadır.¹⁰⁵⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti dini ve etnik farklılıkların üstesinden daha genel bir Osmanlı kimliğiyle gelinebileceğini ümit etmiştir. Ancak pek çok Hristiyan, İttihatçıların benimsetmeye çalıştıkları mutlak eşitlik üzerine kurulu Osmanlı yurttaşlığı fikrinin Tanzimat'tan itibaren artan toplumsal ayrıcalıklarının azaltacağını düşünmüştür. Ulus ötesi yurttaşlığa dayalı Osmanlı kimlik için siyasi nitelikteki “milletin” dağılmasını kabullenmek Hristiyanların ekonomik ve kültürel çıkarlarına zarar verebilirdi. Bundan dolayı dini liderler, cemaatlerinin desteğini büyük oranda kaybetmiş olsalar da çeşitli hükümetlerle uzlaşma yolları aramışlardı. İttihat ve Terakki Hristiyan nüfustan onların cemaat içi farklılıklarını kullanabileceği ölçüde bağlılık sağlayabilmişti.¹⁰⁵⁶ Kendilerini mensup oldukları millet yoluyla yani dolaylı olarak Osmanlı sayan Müslüman olmayanlar bu beraberliği bir çeşit ortaklık şirket beraberliği sayıyorlardı. Osmanlı birliği üye olan milletlerin çıkarlarını sağlamak, gözetmek için ancak bunların

¹⁰⁵² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.217.

¹⁰⁵³ Çolak, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, s.45-46; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.217-218.

¹⁰⁵⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.406.

¹⁰⁵⁵ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s.16.

¹⁰⁵⁶ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s.92.

sağladığı sürece yararlılığı olacak bir beraberlik olabilirdi.¹⁰⁵⁷ Bu dönemde dikkat çeken bir durum ise hâkim millet anlayışına karşı çıkarak eşitlik talebinde bulunanların bu eşitlikten bireylerin kanun önünde eşitliğinden ziyade toplum olarak kimliklerinin eşitliğini kast etmeleridir.¹⁰⁵⁸ Dolayısıyla bu şekilde toplum olarak Müslümanlardan ayrı hak ve vazifelere sahip olarak varlıklarını devam ettirmeye çalıştıklarını söylemek mümkündür.

Bilhassa bu dönemin liberalleri Tanzimat anlamındaki din-devlet ayrımı görüşünü benimseyerek Türk olmayan milletlerin Osmanlılıkla birliğini istemekle birlikte bunun bir ittihattan (birleşme) ziyade bir itilaf (uzlaşma) olmasını istemişlerdir. Bu fikre göre milletler eskiden olduğu gibi din cemaatleri olarak siyasal imtiyazlarını korumalı ve düşünülecek din devlet ayrımında siyasal gücü çok az olan ultra liberal bir hükümet kurulmalıydı. Ekonomik politikada ise tamamen liberalizm ve özel girişim özgürlüğü bulunmalıdır. İttihat ve Terakki'nin bu görüşü kabullenmesi halinde Müslüman olmayan milletlerin ulusçuluğu ve ekonomik kalkınması Türkler aleyhine güçlenip gelişerek Osmanlı birliğinin dağılmasını hızlandıracaktır. Bu yüzden İttihat ve Terakki'nin din-devlet ayrımı görüşünde din açısından güçsüz, ancak eğitim ve ekonomi açısından güçlü bir merkezîyetçi devlet görüşü vardır. Bu şekilde Osmanlı birliği belki zor kullanarak devam ettirilebilirdi.¹⁰⁵⁹ Bu dönemde milliyetlerin coğrafi

¹⁰⁵⁷Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.408; Bu dönemde varolan çeşitli Osmanlılık anlayışları ve Türklerin uygulamaya çalıştığı Osmanlılık anlayışı şu şekilde ifade edilmiştir: “*Tasrih ve tayin edilmek istenildiğinde birbirinden farklı, birbirine uymaz, adeta zıd tarifler meydana çıktı. Medeniyetçe hayli yükselerek bir vicdan-ı milli ihdas edebilmiş milletler halinde Osmanlılık bir mütareke-i kaviye, bir sulh-ı daimi muhtelif ırklardan olan anasırın müsavvat-ı tammesi, herkesin hıdmat-ı devlete kabul olunması, Fatih unsurun imtiyazından vazgeçerek devlette, orduda, mehakimde birincilik mevkiini terk ederek diğer unsurlarla hem hal olmaya, alelade bir vatandaş derekesine inmeye razı göstermesi demektir. Hasılı bu, bir nevi 4 Ağustos gecesi idi ki, kılıç ve kalem necaliyeti olan Türkler, kendilerine tarih ve fütühatın verdiği haktan feragat ediyorlardı. Her millet kendi müessesatını, teşkilatını, tamamen hür ve rahat muhafaza edecek ıslah edecek, inkişaf ettirecekti. Hiçbir şeyi terk veya feda etmeyecekti. Memalik-i Osmaniye’de ne kadar ırkî cemaat varsa o kadar da birbirinden ayrı hayat-ı içtimaiye olacaktı. Gayr-i müslimler şimdiye kadar haricinde kaldıkları hukuk-ı medeniye ve siyasiye iştirake davet olunuyorlardı. İşte o kadar. Evvelce Türk padişahlığının Rum, Arnavud ve Bulgar tebaası vardı; bundan böyle Osmanlı vatandaşı Rum, Arnavud ve Bulgarlar olacaktır. Artık hükümdarın keyfine tabi sürü, reaya kalmayacaktır. İmparatorluğun bütün sükkânına bahş-ı ehliyet olunuyordu. Herkes müntehab ve şâri makamına isad edilmişti. Kanun, arzuyu ammenin ifadesi olacak yalnız bir ırkın yahut bazı nüdemanın makasidına tercüman olmayacaktı. Cemaat teşkilatı yine en mühüm bir uzviyet-i içtimaiye kalıyordu; Osmanlı vatani, cemaatlerin heyet-i mecmuası, cebr ile değil, belki müteâkidinin müttefikan tasdikleri ile ihdas olunmuş bir uzviyet-i faika idi. Burada herkes, cemaat ve memleket hayatı olmak üzere muzaaf bir hayat yaşayacaktı. Herkesin küçük ve büyük vatani, cemaat vatanperverliği ile Osmanlı sadakati bulunacaktı. Fakat asıl fitratan sevilen ve kendisine hasr-ı vücud edilen küçük vatanın terakki ve tealisini yalnız temin etmek içindir ki büyük vatana lüzum vardır; asıl gaye cemaatlerdir. Devlet jandarmalıktan başka bir şey yapmayacak. Hudutlarda sulhu, dahilde asayiş temin vazife-i memdûdesinden başka bir şey üstüne almayacak. Başka cinsten olan anasır mazilerini unutup, azim fedakârlıklar ve pek çok emekler sayesinde kazanılmış neticeleri bırakmakta mana görmüyorlardı... Çünkü milliyetlerinin bilincindelerdi ve bu milliyet yüzyılların eseri idi”.* P.Risal, “Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar”, *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı:22 (6 Eylül 1328-19 Eylül 1912), s.366, *Türk Yurdu İkinci Cilt*, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt* (Cilt 1-2), Basım A.Ş., Ankara 1998.

¹⁰⁵⁸ Tekinsoy, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, s.65.

¹⁰⁵⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.407.

dağılımları karışık, din, milliyet ve ekonomik çıkarları birbirine karşıtı. Müslüman olmayan milletler hatta artık Araplar ve Arnavutlar gibi Müslüman olanlar bile İttihatçılığın Osmanlıcılığını Türk ulusçuluğu olarak gördükleri halde gerçekte Türk hâkimiyeti yok denecek seviyeydi ve hükümet, yönetim, dış işleri ve özellikle ekonomi Osmanlıdaki milliyetler orantıları açısından bakılırsa Türk'ten ziyade Türk olmayanların elindeydi.¹⁰⁶⁰ Bu sebeple İttihat ve Terakki Cemiyeti, Tanzimat'tan o döneme kadar devam eden Osmanlılık anlayışını eleştirmiştir. Jön Türkler, Araplar ve Türkler dahil imparatorluğun Müslüman halkının ekonomik durumunun diğer gruplardan kötü durumda bulunduğunu, bu durumu düzeltmenin ise diğer grupların dini etnik farkları daha doğrusu imtiyazlarını ortadan kaldırmaktan geçtiğini biliyorlardı.¹⁰⁶¹ Türklerin sadece memurlukla meşgul olması, ekonomik durumunun kötülüğü zirai hayattan örnekler verilerek Mebusan Meclisi'nde gayr-i müslim milletvekilleri tarafından da ifade edilmiştir.¹⁰⁶² Dolayısıyla “Müslümanların kendi muhasımlarıyla eşit düzeyde rekabet edebilmeleri için, gayr-i müslimlerin ayrıcalık haklarının sona erdirilmesi gerektiğine inanıyorlardı. Tanzimat devrimleri ve anayasa, toplumlar arasında yasal eşitlik sağlamıştı. Ancak, yabancı koruyuculuğu ve toplumların geleneksel hakları fiili olarak eşitsizliğe neden olmuştu ve buda ancak yasa ile değiştirilebilirdi”.¹⁰⁶³ Osmanlılık fikrini uygulamaya çalışmak aynı zamanda Türkleri ikinci sıraya itecekti ve böylece uzun zamandır maişet kavgaları ile pişen rakipleri karşısında yenileceklerdi. Milli ruhları yeterince sağlamlaşmadığı için Türklüğün doğmaya çalışan ruhu ve vicdanı yok olabilirdi. Dolayısıyla onun zevalinin faydası bulunmamaktaydı ve Türklerin ölümüne sebep olacaktı. Gelecekte beyhude hayallerle uğraşacak zamanları da bulunmamaktaydı. Türkler bu rüyadan çabuk uyandılar ve yoktan bir millet meydana getiremeyeceklerini gördüler: “Bu millet-i mevhumeyi teşkil edecek unsurlar,

¹⁰⁶⁰ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.409.

¹⁰⁶¹ Kayalı, *JönTürkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu’nda*, s.92-93.

¹⁰⁶² 1911’de Dahiliye Nazırı Halil Bey’in: “Hür ülkelerde, memleketin asıl sahibi oranın fabrikalarına, arazilerine sahip olanlardır. Ben kendi unsurum namına memurluğa karşı bu eğilimi ve isteği bir eksiklik sayarım. Ve azalmasını dilerim” sözüne karşılık Rum Mebus Boşo Efendi: “öteden beri memurluk mesleği ile geçimlerini temin etmeye mahkûm olan Türk unsurunu bedbaht saymalıdır” demiş ve bu söze Gümilcine mebusu İsmail Bey karşı çıkmıştır. Boşo Efendi, İsmail Bey’e cevap vermiş ve “bugün gerçekten İsmail Bey’in dediği gibi Türk ziraati vardır. Fakat acaba o ziraat, ziraat mıdır ve o ziraatla onlar yaşayabilecekler mi? Yoksa köleliğe mi mahkûm olacaklar. Sonra sanayi ve ticarete iştirakleri nedir?” şeklinde meseleyi cevaplamıştır. Bkz. Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler* Cilt 3, s.220-221.

¹⁰⁶³ Sonyel, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.321: “Kentlerde yaşayan memur, öğretmen, endüstri işçisi ve tüccarlardan oluşan orta sınıf, çiftçilerden biraz daha iyi durumda idi. Çiftçilere oranla politikadan biraz anlayan bu sınıf, var olan sorunların çözümü için güçlü ve egemen bir yönetime gereksinim olduğunu anlamış, 1908’den sonra yabancılarla onların koruyuculuğu altında gayr-i müslimlerin ayrıcalık haklarına saldırmaya başlayan İttihat ve Terakki’yi desteklemeye başlamıştı... İngiliz yazarlarından Charles Eliot, Müslümanların sefil durumunu şöyle yansıtır: “Terakki, ticaret, finansman ve yasa, imparatorluğun karışık nüfusuna kendi akıllarını kullanarak çalışma fırsatı verirse Türklerle Hristiyanlar eşit olamaz. Hristiyan daha üstündür, çünkü Türk’ün parasını ve toprağını ele geçirir ve bunu yapmakta haklı olduğunu mahkemede kanıtlar”. Bkz. Sonyel, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.321.

biribirine hiç benzemeyen, birbirlerine hiç rabitası olmayan, tamam bir Osmanlılığa kat'an muhalif, ananelerine, müessesatlarına gayet sağlam bağlı kavmiyetlerdi. Durdurulamayacak kadar şiddetli kavmiyet cereyanlarına hayali manialar koymaya çalışmaktan ne hasıl olacaktı? Demek, selameti başka tarafta aramak lazım geliyordu. Din neden sağlam bir rabita-i milliyeye olmasın? Arapların muhayyerü'l ukul fütühatında o vazifeyi ifa etmemiş miydi".¹⁰⁶⁴

Feroz Ahmad'a göre Mebusan Meclisi meşrutiyetin ilk yıllarında gerçekleştirdiği anayasa ve yasa değişikliği ile hükümete merkezîyetçi bir nitelik kazandırmak ve imparatorluğun çeşitli unsurlarını Osmanlılaştırarak ülkeye birlik ve bütünlük getirmeye çalışmıştır. Serseriler ve zanlı kişiler, kamu toplantıları, basın ve yayın kuruluşları, grevler, Müslüman olmayanların askere alınması, cemiyetler kanunu ve eşkıyalık ve fesatçılığın önlenmesiyle ilgili kanunlar çıkarılmıştır. Bilhassa cemiyetler kanunu, eşkıyalıkla ilgili kanun ve müslüman olmayan vatandaşların askere alınmalarıyla ilgili kanunlar imparatorluğu oluşturan ırkları biraraya getirmeye çalışan ancak geç kabul edilmiş kanunlardı. Cemiyetler kanunu ırksal temelli ya da millet adıyla siyasi dernek ve birliklerin kurulması önlenmeye, eşkıyalıkla ilgili yasayla da Bulgar, Yunan ve Ermeni çetelerinin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Ancak imparatorluktaki halkların arasında milliyetçilik düşüncesi geliştiğinden dolayı "*çeşitli ulus ve mezheplerden kurulu bir imparatorluğun hükümdarına ortak bağlılık besleyen özgür, eşit ve barış içinde birleşmiş halkların meydana getirdiği o Osmanlı rüyasının*" gerçekleştirilmesi için vaktin çok geçtiği de ifade edilmiştir. Cemiyetler kanununun görüşmeleri sırasında Bulgar mebusu Dalçef Efendi çeşitli unsurların birleştirilmesinin yasalarla değil bu unsurların ortak çıkarlarının olmasıyla gerçekleşebileceğini söylemiştir. Osmanlı imparatorluğu'nun eksik yönü de buydu.¹⁰⁶⁵

2.9.2. Haklarda ve Vazifelerde Müsavat Temelinde Osmanlılık Anlayışı

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kongrelerinin kabul ettiği program ve nizamnamelerde, cemiyetin beyannamelerinde, hükümetlerin programlarında vazifeler ve haklar temelinde müsavat anlayışı ile birlikte aynı zamanda gayr-i müslimlerin var olan mezhep (din) imtiyazlarının korunacağı ve devam ettirileceği ifade edilmiştir. Bu iki fikrin birlikte varlığı II. Meşrutiyetin de, Tanzimat'ın çelişkilerinden kurtulamadığını ve gerçekleştirmeye çalıştığı haklar ve vazifelerde müsavat anlayışına dayalı Osmanlılık anlayışının daha en başından gerçekleştirilmesini imkânsız hale getirdiğini söyleyebiliriz.

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1910 tarihli beyannamesinde açık bir biçimde müslim ve gayr-i müslim tebaanın vergi vermeyen ve vergi gibi değerlendirilebilecek askerlik hizmetini

¹⁰⁶⁴ P.Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar", *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı:22 (6 Eylül 1328-19 Eylül 1912), s.367.

¹⁰⁶⁵ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s.84-86.

yapmayan, isyan eden, Osmanlılık fikrini benimsemeyen tebasına karşı eleştiri dolu ve bu faaliyetlerinden vazgeçmelerini isteyen uyarı içerikli bir beyanname yayınlıyarak o döneme kadar devam eden ve o dönemde de devam etmesi arzulanan anlayışlara karşı çıkmıştır. Bu beyanname aynı zamanda son iki yılın değerlendirmesinin de yapıldığı beyanname olmuştur. Beynamede meşrutiyetin ikinci yılının birincisine göre iyi geçtiği ve meşruti idarenin güçlendiği belirtilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti milletin fertlerinin birliği ve vatanın geleceği için zorunlu olduğundan dolayı meşrutiyet inkılâbı ile anasır-ı muhtelif ile ittihat için çareler aradığını, yeterli gördüğü çarelerle kucağını samimi ve temiz bir şekilde bilumum anasıra açtığını ancak buna aynı his ile karşılık verenlerin az olduğu ifade edilmiştir. Anasırın hissini yönetenlerin buna karşı çıkarak teşkilat ve tertibiyat-ı kadimleri ile kemiyyen fırsatta münzevi kalmak istedikleri için geri durdukları ve kendilerine ulaşılmaya çalıştıkça geri çekildikleri ifade ile bu rüesa-i anasır-ı hissiyatlarıyla yalnız bırakarak memleketi terakki yolunda ilerletmekle iştigal memleketin noksan irfanını telafiye hadim hususada mazruf olmuştur. Bununla birlikte memleket evladı olan anasırın menfaati bir olduğundan dolayı ileride hissiyatça ittihadından tamamen umudu kesmedikleri ve hükümetlerin bu konuyu ele alacağından şüpheleri olmadığı belirtilmiştir.¹⁰⁶⁶

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin beyannamesinde ayrıca o döneme kadar devleti yönetenlerin idare ve siyasi hayattaki eksik bilgileri yüzünden bağımsız bir devlete ve memleketin menfaatlerine uymayan birçok perverlerin ortaya çıktığı ve ortadan kaldırılması istenmiştir. Vergi ve asker vermeyen yerlerden asker alınması, tebaanın aşayişi bozmasının sebeplerinden olan ellerindeki silahların toplanması, alışkanlık haline gelen siyasi ve adi çetelik ve eşkıyalığın ortadan kaldırılması gerektiği istenen ıslahatlardandır. Yine cemiyete göre vergi ve asker vermeyenlerin milli hâkimiyeti kullanması ve vatan üzerinde hak iddia etmesi beklenemez. Bunlar aile mirası gibi intikal etmez ve kazanılması gerekir. Cemiyete göre:

“Vergi ve asker vermek hâkimiyeti milliyenin vatan müdafaasına vatan imarına taalluk eden iki rükniyetdir. Vergisini vermeyen ve yine vergi demek olan askerliğini ifa etmeyen bir adam vatanın haraset ve imarında hiçbir emeği geçmemiştir ki onun üzerinde bir hâkimiyet iddiasında bulunabilsin. Emeksiz tasarruf ancak hibe ve verasette caridir. Halbuki hakimiyet bir hakkı siyasi ve kutsiyedir ki ne hibe ile ne verasetle müntakil olur. İnsanın ona malikiyeti liyakat ve istihkak kesb etmesiyle meşrutdur. Bu babda hükümetçe takip olunacak tedabire inkiyad ve mütavaat etmek vatanperverliğin lüzumundandır”.¹⁰⁶⁷

Bu şekilde cemiyet Tanzimattan II. Meşrutiyete kadar vergi vermeden ve askerlik yapmadan kazanılan “tabiiyet anlayışını” “emeksiz tasarruf” olarak değerlendirmekte ve devletin politikalarını, Osmanlılık anlayışını ve bilhassa vergi vermeyen ve askerlik yapmayan

¹⁰⁶⁶ “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Millete Beyannamesidir”, *Tanin*, 27 Temmuz 1910, Numero 683, s.1.

¹⁰⁶⁷ “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Millete Beyannamesidir”, *Tanin*, 27 Temmuz 1910, Numero 683, s.1.

tebaayı eleştirmektedir. O dönemde vergi vermemek ve askerlik yapmamak sadece gayr-i müslimlere has bir durum değildir ve Müslüman tebaanın da önemli bir kısmı bazı vergileri vermemekte ve askerlik yapmamaktaydı ve birçok açıdan Osmanlı hukukunun dışında kalmaya çalışmaktaydı. Bu durumu Osmanlı hükümetleri de eleştirmektedir ve düzenin bu şekilde gitmemesi gerektiği ifade edilmektedir.¹⁰⁶⁸

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 27 Temmuz 1910'da yayınladığı beyanname üzerine bir gün sonra cemiyet üyesi Babanzade İsmail Hakkı Bey'in¹⁰⁶⁹ izah tarzındaki değerlendirmeleri önem arz etmektedir. İsmail Hakkı Bey'e göre bazı kişiler cemiyetin meşrutiyeti ilan ettirmekle vazifesini tamamladığını ve faaliyetlerine son vermesi gerektiğini ifade ederek kenara çekilmesini istemektedirler. Ancak 31 Mart hadisesi gibi anarşik olayların hürriyetin ilanı gibi korunmasının da güç ve önemli bir hadise olduğunu herkese gösterdiğini ve isyan sonrasında güçlü bir hükümetin tesis ettirildiğini ve bunu millettten güç alan cemiyetin gerçekleştirdiği ifade edilmiştir. İttihat ve Terakki güç ve cereyanı ise mecliste İttihat ve Terakki fırkasına ve bu fırkadan oluşan hükümette ortaya çıkmaktadır. İttihat ve Terakki dışında da partiler kurulmuş olmakla beraber hükümet edecek güce ve kabiliyete sahip değildir. Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti memlekette güçlü bir birlikteliği temsil etmektedir ve cemiyet 10 Temmuz'da gerçekleşen hürriyetin en fazla sevinişi konumundadır. Dolayısıyla o güne kadar gerçekleşen hadiselerin hesabını vermektedir. İsmail Hakkı Bey'in bu ifadeleri cemiyetin gücünü koruduğunu ve korumaya devam edeceğini gösterdiği gibi tam iktidar olamayışının yarattığı boşluğu ve meseleleri de ortadan kaldırmaya dönük ifadelerdir. Aynı şekilde cemiyetin ittihad-ı anasır-ı gerçekleştirmek için kollarını açtığı ancak bu hususta herhangi bir baskı ve zorlamada bulunmadığı ve programı ile ortaya koyduğu ilkeler etrafında katılmak isteyenlere karşı yine kollarını açık tuttuğu belirtilmiştir. Cemiyet, hürriyeti ilan ve meşruti idareyi tesis ederek Osmanlı vatanını kurtarmak ve tüm anasırın Osmanlılık bağımsızlığı içinde tamamına ve terakkisine çalışma amacındaydı ve bu amacından vazgeçmemiştir. Ancak bütün bunlara rağmen bazı fertlerin ve anasırın kendi hususi menfaatlerini vatanın menfaatinin önüne koyarak ittihadı engelledikleri ve hürriyetten bu şekilde istifade etmeye çalıştıkları ancak cemiyetin kesinlikle aynı fikirde olmadığı ifade edilmiştir. Aynı şekilde siyasi haklarının kullanımı da “*emeksiz tabiiyet*” gibi bir sıfatla bir şekilde kazanılan bir aile mirası olarak görülmemiş, vergi

¹⁰⁶⁸ Bu konuda Sadrazam Hakkı Paşa'nın fikirleri hakkında bkz. *M. M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, 10. İnikad, 20 Teşrinisani 1326 (Miladi 3 Aralık 1910), s.272-279.

¹⁰⁶⁹ Babanzade İsmail Hakkı Bey Bağdat (Divaniye) Mebusu ve Mekteb-i Mülkiye Hukuk-i Esasiye hocasıdır. İttihat ve Terakki'nin öne çıkan simalarından birisidir. Fırka sözcüsü olarak iktidarı savunmak gibi zor görevleri icra etmiştir. Meşrutiyet meclisinin en zor dönemlerinde espirili ve uzun konuşmalarıyla muhaliflere karşı anayasa hukuku bilgisinin üstünlüğünü sağlayabilmiş ve bu bilgileri “ittihatçı şiarın” emrine de sunmuştur. Tanin gazetesinde yazılar yazan İsmail Hakkı Bey 25 Ocak 1913'te Mülkiye'de ders anında vefat etmiştir. Bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt III*, s.301.

ve askerlik hizmetinin yerine getirilmesi ile kazanılarak uygulanması gerektiği ifade edilerek bu şekilde memleketin nimetlerinden faydanılması gereğine değinilmiştir. Bu ifadeler Tanzimat'tan o döneme kadar bilhassa gayr-i müslim tebaanın daha fazla imtiyaza sahip olarak vazife vermeden hukuk bahşeden Osmanlılık anlayışının eleştirisi olarak değerlendirilebilir. İsmail Hakkı Bey, bu amaçla herkesin askerlik yapması için kanun çıkarıldığını ancak bu kanuna da vazife almadan tabiiyet (zahmetsiz tabiiyet) anlayışını devam ettirmek isteyenler tarafından karşı çıktığı ifade edilmiştir. Bunlar bu anlayışı bir seniye olarak görmekteydiler. *"Fakat cemiyet zaten beyannamesini onları memnun etmek için değil, onları ikaz için yazmıştır. Yalnız bilmeyiz ki tenbih ve ihtar kar edecek mi?"*.¹⁰⁷⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Ekim 1908 tarihli kongresinde kabul edilen siyasi programının 7. maddesinde de *"devletin lisan-ı resmiye Türkçe kalacaktır. Her nevi muhaberat ve müzakeratı resmiye Türkçe icra olunacaktır"* kararı yer almıştır. 10. maddede ise *"Edyanın serbestii icrası ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyazatı mezhebiyenin kamekân cereyanı esasları tamamen mahfuz kalacaktır"*¹⁰⁷¹ hükümleri yer almıştır. Aynı hükümler bazı küçük değişikliklerle 1909 tarihli parti programında yer almışlardır.¹⁰⁷²

Bu programda 1908 ve 1909 tarihli cemiyetin programında da yer verilen hükümler bulunmakta ve bir tekrar söz konusudur. 1908 tarihli cemiyet programının 9.maddesi *"cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tabidir. Bilcümle Osmanlılar huzur-u kanunda ve memleketin hukuk ve vezâifinde müsavi olup umum teb'a ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabul olunacaktır. Gayr-ı müslime dahi ahz-ı asker kanununa tâbi tutulacaktır"* şeklindedir.¹⁰⁷³ 1909 tarihli cemiyet programının 6.maddesinde de aynı hüküm yer almış ancak gayr-i müslimlerin askere alınması ile alakalı cümleler metinde yer almamıştır.¹⁰⁷⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 (1327) tarihli programında siyasi haklar, Mebusan ve Ayan meclislerinin teşekkülü ve çalışma esasları, idare, eğitim, askerlik, ekonomi, vergiler, ticari hayat, zirai hayat, sağlık işleri gibi birçok konuda cemiyetin amaçları sıralanmıştır.¹⁰⁷⁵ 21 maddeden oluşan bu program haklar ve vazifelerde müsavat ilkesine yer vermekle birlikte Tanzimat'tan o döneme kadar gelen geleneği

¹⁰⁷⁰ Babanzâde İsmail Hakkı, "İttihad ve Terakki Cemiyetinin Beyannamesi", *Tanin*, 28 Temmuz 1910, Numero 684, s.1.

¹⁰⁷¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.209; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.98-100.

¹⁰⁷² Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.211-212; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.115.

¹⁰⁷³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.209; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.99.

¹⁰⁷⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.114.

¹⁰⁷⁵ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Siyasi Programı*, Tanin Matbaası, İstanbul 1327. (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 senesinin dördüncü kongresince nizam olunan siyasi programıdır.)

büyük ölçüde devam ettirecek özelliklere sahiptir ve o döneme kadar değinilen ancak çoğu gerçekleşmeyen konular hakkında hükümler vardır ve gerçekleştirilmeye çalışılacağı ve gerçekleşmesinin talep edileceği ifade edilmektedir.

1911 tarihli programın 9. maddesi “*Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tabidir. Bircümle Osmanlılar kanunda ve memleketin hukuk-u vezaiinde müsevi olub umum tebaanın ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabülünde itina ettirilecektir*” şeklindedir ve haklar ve vazifelerde eşitlik esasının benimsendiği ifade edilmiştir.¹⁰⁷⁶ Programın 11. maddesinde “Memalik-i Osmaniye’de maruf olan edyanın serbesti-i icrası ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kamekan cereyanı esasları tamamen mahfuz kalacaktır”¹⁰⁷⁷ hükmü yer almıştır. II. Meşrutiyetin ilk hükümeti diyebileceğimiz Kamil Paşa hükümeti 3 Ağustos 1908’de Sait Paşa Hükümetinin yerine kurulmuştur.¹⁰⁷⁸ Bu hükümetin programında da haklarda ve vazifede müsavat ilkesine yer verilmiştir. “*Kanun-i Esasi’de Osmanlı’lara verilen hakk-ı müsavat hukukça olduğu gibi vezaiçe de mer’i olmak ve ezcümle hidmet-i mukaddese-i askeriyye sınıfı ahalinin cümlesine dahi teşmil edilmek ve mekatib-i askeriyyeye etfal-i gayr-i müsleme dahi kabul olunmak lazım geldiğinden, icap eden kavanin ve nizamat layihaları şu esasa tevfikan derdest nübhe-ü izhardır*” denilerek yasal düzenleme yapılacağı ifade edilmiştir. Hükümet programında yer alan “*hakk-ı müsavaat hukukça olduğu gibi vezaiçe de mer’i olmak*” ve tüm tebaanın askerlik yapması hükmü, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1910 tarihli beyannamesinde bahsettiği vazifede müsavatın gerçekleşmesi, 1908, 1909 ve 1911 programında bahsedilen haklarda ve vazifelerde müsavat ilkesi ile beraber gayr-i müslimlerin var olan mezhep (din) imtiyazlarının korunacağı, din ve vicdan hürriyetinin temin edileceği hükümlerine benzer hükümler daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi 1856 Islahat Fermanı¹⁰⁷⁹ ve 1876 Kanun-ı Esasisi’nde¹⁰⁸⁰ ve birçok siyasi metinde ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu ifadelere II. Meşrutiyet devrinde de yer verilmesi bir yenilik değildir. Haklarda ve vazifelerde müsavat ilkesi, Islahat Fermanı’ndan II. Meşrutiyet’e gerçekleşmeyen bir ferman

¹⁰⁷⁶ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Siyasi Programı, s.5.

¹⁰⁷⁷ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Siyasi Programı, s.5.

¹⁰⁷⁸ Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.178.

¹⁰⁷⁹ 1856 tarihli Islahat Fermanı’nda haklar ve vazifeler temelinde müsavat şu şekilde ifade edilmiştir: “*verginin müsavatı tekalif-i sairenin müsavatını mucip olduğu misillu hukukça olan müsavat dahi vezaiçe olan müsavatı müstelzim olduğundan Hristiyan vesair tebaa-i gayrimüsleme dahi ehal-i İslâm...*”. Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak’tan Günümüze)*, s.26-27.

¹⁰⁸⁰ 1876 Kanun-ı Esasisi’nin 11. maddesi: “*Devlet-i Osmaniyye’nin dini İslâmdır. Bu esası vikaye ile beraber asayiş, halkı ve adabı umumiyeyi ihlâl etmemek şartile memaliki osmaniyede maruf olan bircümle edyanın serbestii icrası ve cemaati muhtelifeye verilmiş olan imtiyazatı mezhebiyenin kemakân cereyanı Devletin tahdi himayetindedir*” şeklindedir. 17. maddesinde ise “*Osmanlıların kâffesi huzuru kanunda ve ahvali diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vezaiinde mütesavidir*” hükmü yer almıştır. Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.44.

hükümü, anayasa hükümü ve niyet olarak kalmıştır. Islahat Fermanı'nın ilan edildiği dönemde en büyük eleştiri aldığı husus ise vazifede müsavat vermeden hukukta müsavat vermesiydi.¹⁰⁸¹ Bilhassa askerlik sahasında gayr-i müslimlerinde askerlik hizmetini yerine getirmeleri ile alakalı sözlerde, hukuki metinlerde bu ilkeye sürekli atıf yapılmıştır. Gülnihal Bozkurt'un da ifade ettiği gibi Islahat Fermanı gayr-i müslim uyrukların Tanzimat ilkeleri içinde yaşayacaklarını teyid etmiş fakat yüzyıllardır hak ve görevler açısından Müslümanlardan belli çizgilerle ayrılmış bulunan gayr-i müslimlerin eski haklarını da açıkça belirtmiştir. Gayr-i müslimlere eski imtiyazların teyid edilmesi geriye dönüştür ve bu fermanlarla amaçlanan tüm tebaanın eşitliği ilkesinin uygulanmasını imkânsız hale getirmiştir.¹⁰⁸² Dolayısıyla İttihat ve Terakki'de bu hükme yer vermekle birlikte haklarda ve vazifelerde müsavatı gerçekleştiremeyecektir. Bununla birlikte mezhep imtiyazların da devam edeceğinin belirtilmesi millet sisteminin devam edeceğinin bir göstergesidir. Yine bu ilkenin varlığı ile birlikte Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e yüksek eğitim dışındaki eğitim alanı, hukukun önemli bir kısmı, meclislerde temsil hatta askerlik hizmeti dahi programdaki ifadeyle "imtiyazat-ı mezhebiye" içinde görüldüğü ve değerlendirildiği için Hüseyin Cahid'in sözleri ile cemiyetin programlarındaki bu maddenin varlığı eski düzenin bir şekilde devam ettirileceğinin de ifadesidir. Dolayısıyla "imtiyazat-ı mezhebiyenin" devamı haklarda ve vazifelerde eşit vatandaş anlayışının oluşmasının da önündeki en önemli engellerden birisi olmuştur. Tanzimat devrinde Cevdet Paşa gibi gayr-i müslimlere vazife vermeden yani askerlik hizmeti yaptırmadan hukukta müsavat verilmesi Müslümanlar tarafından eleştirilmekle birlikte gayr-i müslimlerin askerlik yapması da dini, siyasi, iktisadi sebeplerle kabul görmemiş, Müslümanların askerlik yapması uygun görülmüştü. Tanzimatın kendisi çelişkilerle dolu olmakla birlikte devrin insanlarında çelişkili olduğu görülmektedir. Aynı çelişkiler II. Meşrutiyet devrine de miras kalmıştır. Cemiyet gayr-i müslimler askerlik yapsın derken aynı zamanda birtakım sınırlamalarda koymayı istemiştir. Bu konu ayrı bir başlık altında ele alındığından bununla yetinmekteyiz.

¹⁰⁸¹ "Mevadd-ı mezkurenin en ağırı teba'a-i gayr-i müslimenin hukuk-ı politikıyyede müsavatlari maddesi idi ki vezaif-i aseriyyeyi icra etmedikleri halde hukuk-ı politikıyyede müsavatlari bir emr-i gariptir ve ferman eğerçi Devlet-i Aliyye tarafından verilmiş bazı müsaadattan ibaret görünüyor ise de ahde idhal olunmağla hukuk-ı ahdiyye idadına girmiştir". Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s.74.

¹⁰⁸² Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, s.49-50; "Islahat Fermanı'nda azınlıkların ayrıcalıklarının yinelenmesi ve kişi, aile, miras hukuku alanlarında azınlıkların ve Müslümanların dini hukuklarının uygulanmaya devam edişi, amaçlanan hukuki eşitliğin gerçekleştirilmesini imkânsız kılmıştır". Tabiiyet Yasası ve 1876 Anayasası da dahil olmak üzere bütün hukuki metinlerde "Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes, hangi din ve mezhepten olursa olsun, istisnasız Osmanlı tâbir olunur" denilerek uyruklu ve uyruklar arasında fark olmadığı ifade edilmekle beraber gayr-i müslim Rum, Ermeni, Yahudi milletlerinin kendi hazırladığı millet anasayaları Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. Bu düzenlemeler Osmanlı azınlıklarının ayrıcalıklı gruplar şeklinde varlıklarını devam ettirmelerinde büyük katkı sağlamıştır. Bkz. Gülnihal Bozkurt, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Yıl 1993, Cilt 43, Sayı 1, 01.05.1993, s.53.

Tarık Zafer Tunaya'ya göre cemiyetin 1911 tarihli programı merkezîyetçi, devletçi ve milliyetçi esaslara dayanmaktaydı ve olumlu olarak gerçekleşme aşamasına da ulaşmıştır. Türkçülük fikri bu programı etkilemiş ve uygulamada milliyetçilik ilkesi batılılaşma ve laikleşme ile aynı manaya gelmiştir.¹⁰⁸³

İttihat ve Terakki Cemiyeti gayr-i müslimlerin üstün konumunu meşrutîyetin ilk aylarında ifade etmeye başlamış, Osmanlılık ve meşrutîyet anlayışını da ortaya koymaya başlamıştır. Aynı zamanda Türklük ve İslamlık siyasetlerinin de ifade edildiği görülmektedir. İttihatçı milletvekili Hüseyin Cahid'e göre meşrutîyet öncesinde gayr-i müslimlerde hukuk-ı siyasiye ye sahip değildi. Ancak millet-i hâkime denilen Türkler, gayr-i müslimlere göre daha ziyade esir bulunuyorlardı. Gayr-i müslimler Avrupa devletleri tarafından korunduğundan ve onlar adına müdahale edildiğinden dolayı geçmiş dönemin olumsuzluklarından Türkler kadar etkilenmemiştir. Meşrutîyetle birlikte genç Türkler tarafından gayr-i müslim vatandaşlarına da müslim anasırı kadar hukuk-u siyasiye temin edilmesi, kanun nazarında müsavatın kabul edilmesi ile memleket, Rum yahut Ermeni ya da Bulgar memleketi olmayacaktır. Bu memleket Türk memleketi olacaktır. Osmanlı namı altında hepimiz birleşeceğiz. Fakat devletin şekli hiçbir zaman Türk milletinin menfaatine aykırı olmayacak aynı zamanda Müslümanların menfaatlerine aykırı hareket edilmeyecektir. Mesele sadece emniyet, asayiş, adalet değildir. Mecliste çoğunluk olacak Rum ve Bulgarlar Girid'in Yunanistan'a ilhakı ve Makedonya konusunda Osmanlı menfaatine ters karar verebilirler. Osmanlı namı altında bütün gayr-i müslimlere ve müslim anasıra müsavat, adalet, hürriyet verilmiş ancak hükümet elde tutularak Osmanlılık namı altında zararlı faaliyetlere izin verilmeyecektir. Müslümanlarla kardeş gibi geçinmek isteyen gayr-i müslimler, Türklüğü yıkacak ve hükümeti Türk ve müslim olmaktan çıkaracak faaliyetlerden uzak durmaları halinde endişe etmemeleri ifade edilerek “*çünkü, ne denirse densin memlekette millet-i hâkime Türklerdir ve Türkler olacaktır*”¹⁰⁸⁴ denmiştir. İttihatçılar meşrutîyet öncesi ve sonrasında meşrutîyetin ilk günlerinde görülen birlikteliği meşrutîyetin sembolü haline gelen Osmanlılık ülküsünü bozmamak için Türkçülük düşüncelerini saklamaya çalışmakla birlikte bazı olaylar neticesinde Türkçülük fikri ifade edilmiştir. Rumlar, Ermeniler ve Rumlar programları hazırladığı ve ilan ettiği için cemiyetin 1908 programı da Türklerin programı olarak izah edilmiştir. Hüseyin Cahid'in millet-i hâkime Türklerdir ve Türkler olacaktır ifadesi gayr-i müslimleri öfkeliendirmiş, Arap ve Arnavudların da tepkisini çekmişti. Her ne kadar Hüseyin Cahid yazısında milleti hâkime olarak Müslümanlardan da bahsetmekle beraber yinede millet-i hâkime Türklerdir ifadesi gerçek

¹⁰⁸³ Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s.64.

¹⁰⁸⁴ Hüseyin Cahit, “Millet-i Hâkime”, *Tanin*, 7 Teşrin-i Sani (Kasım) 1908, Numero 97, s.1; benzer fikirler için ayrıca bkz. Hüseyin Cahid, “Anasır-ı Osmaniye'nin Birleşmesi”, *Tanin*, 15 Teşrin-i Sani (Kasım) 1908, Numero 105, s.1.

amacı ortaya koymaktaydı. Bu fikirler cemiyet tarafından da tepki çektiği, varolan ayrılığı derinleştirebileceği gibi sebeplerle zamansız olarak ortaya atılan fikir olarak değerlendirilmiştir. Hüseyin Cahid'e göre hakikati ifade etmek daha doğrudu ve bu fikir sonraki yıllarda şu şekilde ifade edilmiştir: “*Bende o kanaat hâsıl olmuştu ki siyasette hiçbir tarafın inanmadığı yapma ve savsaklama sözler ve tedbirlerle iş görmek imkânı yoktur*”.¹⁰⁸⁵ Bu düşünce II. Meşrutiyet devrinin zihin dünyasını gayet güzel izah etmektedir. Tanzimat'ın getirdiği ikilik ve çelişkiler II. Meşrutiyet devrinde de aynen devam etmiş, Hüseyin Cahid Bey'in ifade ettiği gibi inanılmayan, gerçek olmayan fikirler ifade edilmiştir. Ancak hakikat bu şekilde de engellenememiştir. Cahid Bey'de dahil olmak üzere o dönemde ortaya konan fikirlerde bir makalenin içinde dahi Osmanlılık, ittihad-ı anasır, kardeşlik, müsavat, adalet vs. bahsedilmekle birlikte aynı zamanda Türkçülük fikirleri de görülmüştür. Buna İslâmlık fikirlerini de ekleyebiliriz. Bu devrin fikir adamları genellikle üç fikri de savunmak zorunda kalmışlar ya da kendilerini bunu yapmaya zorunlu hissetmişler, çoğunluğu iktidarın daha doğrusu cemiyetin fikirlerini izah etmek ya da meşrulaştırmak gibi bir fikrin takipçisi olmuşlardır denebilir. O yüzden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikirleri değiştikçe fikir adamlarının da fikirleri değişmiştir.

İttihatçılar 1878 Osmanlı- Rus savaşı sonrası Osmanlı Devleti'nin dağıldığını ve aynı zamanda milliyetçilik ilkesinin güçlenerek milletlerin bağımsızlık amacıyla ilerlediğini farketmişlerdir. Bundan dolayı Türkleri uyandırmak ve haklarını korumanın gerekliliğini anlamışlardır. Bu gerçekleşmezse Türklerin, Türk olmayanların hâkimiyeti altına girebileceğini görmüşlerdir.¹⁰⁸⁶ Fakat yine de payandalarla ayakta duran imparatorluğun sahipleri olarak onu yıkmaları mümkün değildi. Dolayısıyla ittihatçılar, imparatorluğun çürük bir desteği olan Osmanlılığı benimsemiş görünmekle beraber aynı zamanda birleştirici bir ilke olarak İslâmcılığı da yedek bir güç olarak sahiplenmişlerdir. Ancak bu fikir meşrutiyet düzeninde uygulandığında Türkçülükle uyuşmamıştır. Çeşitli milletlerden seçilen mebuslar hem kanunları yapacak hemde hükümete iştirak edeceklerdi. Bu mebuslar arasında Müslümanlar çoğunlukta olsa dahi Türkler azınlıkta kalmaktaydı. Bu şekilde oluşan meclis Türkçülüğe uygun hareket etmeyecekti. Dolayısıyla Türkçülük fikrini benimseyen iktidar ya meşrutiyeti ortadan kaldıracak ya da meşrutiyeti benimsemiş görünerek siyasal özgürlüğe aykırı biçimde meşruti düzene aykırı olarak programını uygulamaya çalışacaktır. Bu yüzden hem Türkçülükten hem de meşrutiyetten vazgeçmemişlerdir. Meşrutiyete sahip çıkmalarının sebebi ise meşrutiyet ve liberalizm fikrinin

¹⁰⁸⁵ Akşin, “İttihat ve Terakki Üzerine”, s.179-180.

¹⁰⁸⁶ Bu konuda İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu ve II. Meşrutiyet öncesinde Rumeli'de bulunarak oraların durumunu yakından takip eden, aynı zamanda cemiyetin örgütlenmesinde de etkili bir şekilde görev yapan Kazım Karabekir'in II. Meşrutiyet öncesi Türklüğün çöküşü, bilinçlendirilmesi ve müdahale edilmezse Türklüğün Rumeli'yi kaybedebileceği hatta bu durumu fırsat gören Avrupalılarca memleketin parçalanabileceği hususundaki fikirleri hakkında bkz.Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.31-36, 145-146.

Fransız ihtilali sonrasında burjuva ihtilalcilerin benimsemek zorunda olduğu fikirler olmasındandır. Bu sayede devrimi gerçekleştirmek için devrimden menfaati olmayan sınıf ve zümrelerin de desteğini almak ve kendilerini yüceltmek için geniş bir kitleye hitap edecek programa ihtiyaçları olmuştur. Sultan Abdülhamid'in meşrutiyete son vermiş olması da ona karşı olan hareketin meşrutiyetçi olmasını da zorunlu kılmıştır. Bu yüzden İttihat ve Terakki seçimleri kontrol altında tutmaya, meclisteki fırka ve dolayısıyla Meclis-i Mebusanı da kontrolü altında tutmaya çaba göstermiş ve büyük ölçüde başarılı olmuştur.¹⁰⁸⁷

Hüseyin Cahid'in Millet-i Hâkime adlı makalesinde Mebusan Meclisi'nde Müslümanların çoğunluğunu koruma fikri ve endişesi bu yüzdendir. Mebusan kapatılamayacağına göre mecliste çoğunluğu elde tutarak ve kontrol ederek endişe edilen faaliyetlerin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra Hüseyin Cahid Bey'in ifade ettiği bu fikirler o döneme kadar gelen ve gayr-i müslim tebaayı imtiyazlı hale getirdiği ifade edilen Osmanlılık anlayışına karşı çıkan ve eleştiren fikirlerdir. Bununla birlikte önemli olan soru şudur. Hüseyin Cahit'in ifade ettiği "millet-i hakime Türklerdir ve Türkler olacaktır" fikri hayata geçirilmiş midir?. Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısından dolayı ihtiyatlı bir siyaset takip edildiğinden dolayı gerçek manada bir Türk milliyetçiliğinin de takip edilmediği¹⁰⁸⁸ ve bu fikrin hayata geçmediği de açık bir şekilde görülmektedir. Rusya'dan gelen Türkçüler bir süre Osmanlı hükümeti tarafından kovuşturmaya uğramıştır. Ancak, Ziya Gökalp, Türkçülüğü Rusya Türkçülüğünden uzaklaştırarak ve Osmanlılık altında diğer iki fikirle kaynaştırarak İttihat ve Terakki'nin batıcı, İslâmcı, milliyetçi karması ideolojisi haline getirmesiyle birlikte Türkçülük fikri değer kazanmaya başlamış hükümet tarafından desteklenmemiş ancak İttihat ve Terakki Partisi tarafından desteklenmeye başlamıştır.¹⁰⁸⁹

Hüseyin Cahid'den yaklaşık beş yıl sonra Ziya Gökalp'te Tanzimat devri ve bu devrin millet yaratma siyaseti olarak tanımladığı Osmanlılık anlayışını eleştirmiş ve aynı zamanda devrin milliyet asrı ve milliyet ülküsünün güçlü olduğunu, devleti yönetenlerin bu fikir ve duygulara sahip olması gerektiğini belirtmiştir. Türklerin Meşrutiyetin ilanından o zamana kadar

¹⁰⁸⁷ "Böylece İttihat ve Terakki'nin niçin bayrak edindiği Meşrutiyet düzeninin gereklerine uymadığını, niçin mebusları kendisine kavuk sallayan bağımlı bir duruma getirdiği anlaşılmış oluyor. Osmanlı Devleti'nin şartları, İttihatçıların gerçek siyasal programı ile (Türkçülükle) birleşince İT'nin güttüğü siyaset sanki kaçınılmaz oluyordu. Yoksa, II. Meşrutiyet siyasetinin karşılıklı bir itişme halini alması ittihatçıların "kötü", "faziletsiz" kişiler olmalarından ya da İttihat ve Terakki Cemiyetinin "kötülük yapmak için" çalışan bir örgüt olmasından değildir. Ayrıca şüphe yok ki İttihatçıların Makedonya'da görüp öğrendikleri Balkan komitacılığı, onların Hürriyetin ilanından sonraki zorba davranışlarını kolaylaştırmıştır. Ama ittihatçılar Rumeli'de yalnız komiteciliği öğrenmediler. Milliyetçilik uğruna aynı dinden bile olanların kanlı bıçaklı olduklarını ve en kirli, insanlığa en aykırı davranışlarda bulunduklarını yakından görerek ve bu kavgaya katılarak pek yaman bir milliyetçilik eğitimi görmüş oldular". Sina Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", s.165-167.

¹⁰⁸⁸ Akşin, "İttihat ve Terakki Üzerine", s.168.

¹⁰⁸⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.411.

geçen sürede Türk değil Osmanlıym demek zorunda kaldıklarını ifade ederek: “*Milliyet hissini hâkim olduğu bir memleketi ancak milliyet zevkini nefsinde duyanlar idare edebilir*”¹⁰⁹⁰ demiştir. Bu fikirler siyasal Türkçülüğün ifadesi olarak değerlendirilebileceği gibi İttihat ve Terakki Cemiyetinin Babıâli baskını ile birlikte tam iktidara geldiği dönemde yazılmıştır. Bilindiği gibi o döneme kadar denetleme iktidar ve eski devrin devlet adamlarının başkanlığında hükümetler kurulmuştu. Gökalp’in bu fikirleriyle ittihatçıların iktidara gelişini meşrulaştırmaya çalıştığı da söylenebilir. Yusuf Hikmet Bayur’a göre bu fikirler esas bakımından doğrudur ve bu fikirlerle : “*Yurtta ve hükümet içinde gerek egemenliği elde tutanlar Türk olmalı, hiç olmazsa kendilerini Türk bilmeli ve bununla içten övünmelidir. Keza, bunlar geniş anlamda dahi olsa “Türkçü” olmalıdırlar. Dolayısıyla “Osmanlıcı” bir anlayış taşıyan eski rical artık işlere gerçekten egemen olmamalıdırlar. Bundan: “bu yetki ancak İttihat ve Terakki’nin genç üyelerinin bu inançları benimseyen kısmına hasredilmelidir” düşünceleri ifade edilmektedir.*”¹⁰⁹¹

Ancak bu Türkçü fikirler ifade edilmekle birlikte bu dönemde Balkan Savaşı’ndan sonra Müslümanların milleti hâkime olduğu fikri temelinde İslâmlık daha doğrusu Türk-Arap birlikteliği temelinde bir devlet hayatı öneren siyaset uygulanmaya çalışılmıştır. Bu fikrin savunucularından birisi yine Hüseyin Cahid¹⁰⁹² olmuştur. Türk-Arap ikizliği üzerine bir devlet fikri Ziya Gökalp tarafından da savunulmuştur.¹⁰⁹³ Bu konu ilerideki sayfalarda ele alınmıştır.

Hüseyin Cahid’e göre anasır-ı Osmaniye’nin dayanışma ve ittihadı hususu Müslümanlar tarafından benimsenerek hükümet desteklenmektedir. Ancak diğer unsurlar böyle düşünmediği için mecliste çoğunluk olurlarsa kendi menfaatlerini devletin menfaatinin önünde tutacaklardır. Dolayısıyla müslim anasır, memlekette hayatını kurtarmak için hüküm ve nüfuza sahip olmalı ve anasır-ı saireye kaptırmamalıdır. Bunu da meşrutiyet düzeni içerisinde yapmalıdır. Bu düzende mecliste çoğunluğun fikri esastır. Gayr-i müslimlerin siyasi hakları ellerinden alınamaz ancak mecliste Türkler ve Müslümanlar çoğunluğa sahip olmalıdırlar. Meşrutî düzenden

¹⁰⁹⁰ Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak I”, *Türk Yurdu*, Yıl:2 Sayı:35 (7 Mart 1329-20 Mart 1913), s.184, *Türk Yurdu*, Dördüncü Cilt, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1913, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

¹⁰⁹¹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.322-323.

¹⁰⁹² T.Y., “Osmanlı Devleti’nin Dahilî ve Haricî Siyasâtına Dair”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:32 (24 KânuniSani 1328-6 Şubat 1913), s.142, *Türk Yurdu Üçüncü Cilt 1912-1913*, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay.hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

¹⁰⁹³ “Devlet’le “millet” arasında da bir dereceye kadar umûm husûs münasebeti mevcuttur. Meselâ Osmanlı Devleti bir İslâm devletidir. Yani Müslüman milletlere istinat eden bir devlettir. Osmanlılığı kemiyetiyle beraber irfan ve medeniyetiyle istinadgâh teşkil eden Türk ve Arap milletleridir. O hâlde Osmanlı Devleti’ne Türk-Arap devletidir denilebilir”. Bkz. Gökalp, “Millet ve Vatan”, *Türk Yurdu*, Yıl:3 Sayı:66 (15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914), s.302-303; *Türk Yurdu Altıncı Cilt 1914*, İstanbul- Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Üçüncü Cilt (Cilt 5-6)*, Saray Matbaası, Ankara 1999; ayrıca bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.370-371.

vazgeçilemeyeceği için nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar birleşmeli ve seçim hususunda da bilinçlenerek meclis çoğunluğuna sahip olmalıdır.¹⁰⁹⁴

İttihat ve Terakki'nin Osmanlı birliği görüşünde din ve ırk ayrımı olmaksızın bütün Osmanlılar'ın merkezi devletin eşit vatandaşları olması görüşü bulunmaktaydı ve bu görüş Tanzimat görüşü olmayıp II. Mahmut'un görüşüne benzemektedir. II. Abdulhamit'in imparatorluğunu miras alan İttihatçılar, Türk ulusçuluğu da dahil siyasal anlamdaki her ulusçuluğu imparatorluğa karşı bir ihanet sayma görüşüne de mirasçı olmuşlardır. Merkezi devlet, milletlerin birleşmesini gerçekleştirecek, ekonomik kalkınma ve eğitim yoluyla kaynaşmalarını sağlayacak güçte olmalıydı.¹⁰⁹⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti, din ve cemaat temelindeki bir siyasi temsili reddeden Osmanlıcılığı savunmuş, âdemi merkezîyetçiliği kabullenmemiş, dini azınlıkların taleplerine ve örgütlenme girişimlerine karşı çıkmış ve bu yüzden Avrupalı gözlemciler ve İngiliz elçisi Lowther tarafından Türkleştirmeye yani Türk olmayanları sistematik bir biçimde eskiden beri var olan sosyal, siyasal ve ekonomik haklarını ellerinden almakla suçlanmıştır. Jön Türk Osmanlıcılığı, Türkleştirme olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁹⁶ Aynı şekilde Ermeni ve Arap ulusçuları İttihat ve Terakki Partisi'nin Türk ulusçuluğunu benimseyen bir parti olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁰⁹⁷ Bernard Lewis'te Genç Türklerin Hristiyanlara karşı merkezi ve

¹⁰⁹⁴ Hüseyin Cahit (Yalçın), "Millet-i Hâkime", *Tanin*, 7 Teşrin-i Sani(Kasım) 1908, s.1; Celâl Nuri'ye göre: "Eğer Osmanlı Parlamentosuna İttihat ve Terakki nafiz olmasaydı bu mecliste neler görecektik! İbtidâ, intihabat serbestçe icra edilseydi herhalde Türk olmayan unsurlar Türklere adeden galebe ederdi. Türkler ise devlet içinde mütefevvik unsur olduklarından elbette sairlerin onlara karşı hıncı vardı. Eğer İttihad ve Terakki lazım gelen manevralarda bulunmasaydı Osmanlı Meclis-i Mebûsânı'nın tebeddül etmesi mukarrerdi. İşte hiçbir güne siyasi hazırlıkta bulunmadan iş başına geçen İttihad ve Terakki Cemiyeti böyle garip bir şekilde imparatorluğu tutabilmek için çalıştı; ancak buna da muvaffak olamadı". Celal Nuri o dönemde kendisi de dahil hiç kimsenin bu hakikati görüp anlayamadığını, Osmanlı meşrutiyetinin dünyada da bu şekli ile değerlendirilemediğini ifade etmektedir. Bkz. Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s.72-73.

¹⁰⁹⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.407; İttihat ve Terakki'nin Osmanlılık anlayışı o dönemde P.Risal (TekinAlp) tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: "Türkler ise Osmanlılığı hiçde böyle anlamıyorlardı. İnkılâba kadar hakiki Osmanlılar yalnız onlardı ve onlar yalnız Osmanlı idi. Şimdi onlar bu ünvanı diğerlerine teşmil ediyorlardı. Lakin o diğerlerde Osmanlıdan başka bir şey olmayacaklardı. Onlar her türlü tefrikacılığı redde mecburdular. Artık ne Rum, ne Yahudi, ne Ermeni yoktu yalnız Osmanlılar vardı. Artık milletler yoktu, yalnız millet vardı. Osmanlılık hissinde hakıyla birleşmek için, herkes şahsiyet-i evveliyesinden sıyrılıp çıkacaktı. Bütün gönlünü vatanına bağlayacaktı. Hayat-ı içtimaiye, hayat-ı medeniyyeye karışıp birleşecekti. Onlar kavmiyete müstenid heyetleri pek muzır, her milletin hususi teşkilatını, muhkır-ı vatan bir delalet-i kadime gibi telakki ediyorlardı. İttihat ve Terakki komitesinin naşir-i efkârı olan Rumeli, Rum ve Yahudilerin kulüpleri, cemiyet-i hayriyyeleri olmasından muztarib ve müştekidir. Mademki, cümlemiz Osmanlıyız, bölünmelerin, ayrılımların ne lüzumu var? Hudutları izale edelim. Birlikte çalışalım., sandığımız bir olsun...tefrika, işte asıl düşmanımız!". P.Risal, "Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar", *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı:22 (6 Eylül 1328-19 Eylül 1912), s.366.

¹⁰⁹⁶ Kayalı, *JönTürkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s.92-93; İngiliz Büyükelçisi Gerald Lowther Türkleştirme konusunda şunları ifade etmiştir: "Komitenin, Türk olmayan bütün unsurları sempatik ve meşrûti yollarla Osmanlılaştırma fikrini tamamen terketmiş olduğu uzun süreden beri aşîkârdır. Onlar için "Osmanlı" açıkça "Türk" anlamına gelir ve şimdiki "Osmanlılaştırma" politikaları Türk olmayan unsurların bir Türk havanında döğülmesinden ibarettir". Bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Kuruluşu*, s.218.

¹⁰⁹⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.407.

bastırıcı politikalar uyguladıklarını, Hristiyanlar dışında Rumeli ve Asya vilayetlerindeki Müslümanları Türkleştirmeye çalıştıklarını, Arap, Arnavut ve diğer Türk olmayanlara zorla Türkçeyi öğretmek istediklerini iddia etmektedir.¹⁰⁹⁸ Türkleştirme suçlaması hükümetin politikalarından memnun olmayanların bir kurgusu olmakla birlikte hükümetinde Türkleştirme adına herhangi bir faaliyette bulunmadığı da görülmektedir. Bu dönemde Türklere ve Türkçeye eski devirden farklı olarak herhangi bir ayrıcalık verilmemiştir.¹⁰⁹⁹ Bu dönemde Hüseyin Cahid'in aktarımıyla Şükrü Ganem isimli Fransız vatandaşı Arap bir yazara göre; "*İdare-i meşruta Araplara eskisinden fena muamele ediyormuş. Muhtelif kabineler teşkil ettiği halde Araplardan icap ettiği derecede nazır temin edilmemiş. Meclis-i Ayanda 45 azadan 3'ü Arap, Meclis-i Mebusanda 245 mebusdan 65'i Arap, 24 validen 2'si Arap, memurin-i hariciyeden yalnız biri Araptır. Süfere arasında hiçbir Arap yoktur. Orduda, Bahriyede Mahmud Şevket Paşa'dan başka Arap yoktur. Halbuki Türkiye'de on iki milyon Arap vardır. Türkler Araplara cebren Türkçeyi kabul ettirmek istiyorlar*". Bu iddiaları ele alan Hüseyin Cahid, bütün suçlamaları reddetmiş, Mebusan'da adaletli bir temsil olduğunu, meşrutiyetin Araplara zulüm yapmadığını, yüksek makamlara yapılan atamalarında ehliyet ve liyakata uygun yapılarak atama yapıldığını ifade etmiştir. Billhassa Türklerin hiçbir zaman Araplara zorla Türkçeyi kabul ettirmeye çalışmayıp böyle bir teşebbüste bulunmadıklarını ifade etmiştir.¹¹⁰⁰ Benzer şekilde gayr-i müslim mebus Yorgo Boşo Efendi'de İttihat ve Terakki'yi gayr-i müslimlerden memur almamakla suçlamıştır. Yorgo Boşo Efendi, Hristiyanlardan yeterli sayıda memur alınmadığını iddia etmiştir. Boşo Efendi anasır-ı muhtelifeden memur tayin edilmediğini suçlayıcı bir üslupla iddia ederken eskiden beri Türklerin memurluk mesleğiyle meşgul olduğunu ancak bundan dolayı bedbaht olmaları gerektiğini ve kendisine bazı Rumların memur olmak için başvurduğunu ifade etmiştir. İsmail Hakkı Bey ise bu durumun abartıldığını, Türklerin yüzde ikisinin memur olduğunu geri kalanın ziraat ve harâset ile geçindiğini ifade etmiştir. Boşo Efendi, kendisine başvuran Rumlara memurluk yerine ticaret, sanat, ziraatle meşgul olmaları yolunda tavsiyelerde bulunduğunu ancak bazen Dahiliye Nezaretine giderek kendi unsurları için memuriyet talebinde bulunduklarını ancak memurluk mesleğini eskiden beri yapan ve o şekilde yaşamaya alışmış olanların tayin edildiğini iddia etmiştir. Türk ve Fransız gazetelerinde Türklerin geleceğinin ne olacağı şeklinde yazılar yazıldığını ve İsmail Bey'in sözlerinden de örnek vererek:

"Türk ziraati vardır, fakat acaba o bir ziraat mıdır ve o ziraatle onlar yaşayabilecekler mi yoksa köleliğe mahkûm olacaklar. Sonra sanayi ve ticarete iştirakleri nedir? Bendeniz bunu

¹⁰⁹⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.218.

¹⁰⁹⁹ Kayalı, *JönTürkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s.93-94; İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik hem kendi devrinde hem de sonraki devirlerde Türkleştirme iddiaları hakkında ayrıca bkz. Nejla Günay, "İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 2014, Cilt XXX, Sayı 88, s.115-158.

¹¹⁰⁰ Hüseyin Cahid, "Milliyet Mes'elesi", *Tanin*, 10 Nisan 1910, Numero 576, s.1.

huluskârlık satmak için söylemiyorum. Bendeniz öyle diyorum ki, Türk unsuru her bir mesleğe alakadar olmazsa o vakit iştirak hasıl olmaz., beynimizde Türk tüccarları bulunduğunu ne vakit göreceğiz, ne vakit banka muamelatı için bir Türk bankeri göreceğim? Tabii banker olmalı, bankanın ihtiyacatını anlamalı ve buna iştirak etmelidir. O çiftçi ve ben de çiftçi olduğum için beraber çalışacağız. Çiftçiliğin ıslahı için keza beraber çalışacağız. Her meslekte kuvvetlerimizi ve anasırımızı taksim etmeliyiz ve hepsini müştereken istifade ettirmeliyiz” demiştir.¹¹⁰¹

Bu iddia ve suçlamalara Dahiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) 1911 senesi Dahiliye Nezareti bütçesi görüşmelerinde Mebusan Meclisinde anasırın memuriyeti meselesi hakkında gelen eleştirilere de cevap vermiştir. Halil Bey:

“Memuriyetler daima Türklere veriliyor, sair anasır, hizmet-i devlette bulundurulmuyor diye şikâyet edilmek isteniyor. Ben Türk olmak sıfatıyla derim ve temenni ederim ki, benim anasırım memur olmak meyelanından kendisini kurtarsın, memuriyetleri işgal etmesinler. Çünkü serbest bir memleketin asıl sahipleri, efendiler, o memleketin fabrikalarına, ticaret evlerine, hususiyile memleketin arazisine sahip olanlardır. Memuriyetler bir anasır için o kadar medar-ı iftihar değildir. Binaenaleyh, bendeniz kendi anasırım, Türk anasırı namına derim ki Türkler memurluktan çekilsinler ve diğer anasıra memur olmak için devletin vaz ettiği usule riayet ederek buyursunlar, memur olsunlar. Hükümetin bir kısmına memuriyet verip, diğerlerine vermemek hakkındaki hiçbir siyaseti yoktur. Yalnız bu hususta bir nispet tayin etmek ve ortada mevcut olan bir nisbete göre memur tayin etmek kabil olamaz. Çünkü, memur olmak için devletin birtakım usul ve nizamâtı vardır. O kavaidi öğrenmiş, icap eden memleketlerde tahsil eylemiş ve mülazemet devrelerini geçirmiş olanlara memuriyet teklif edilir; fakat alelittlak hariçten birine bir memuriyet teklif edilemez. Eskiden beri Türk unsuru memuriyetlerde bulunduğu için bugün de en ziyade onlar memuriyetlerde bulunuyor; fakat ben diyorum ki, serbest memleketlerde asıl memleketin sahibi oranın fabrikalarına, arazilerine sahip olanlarıdır. Ben kendi unsurum namına memurluğa karşı mevcut olan meyelânı bir noksan olarak telakki ediyorum. Ben bu meyelânın tenâkusunu temenni ederim” demiştir.¹¹⁰²

Rumlar’ın Türkleştirme suçlaması da Hüseyin Cahid tarafından ele alınmış ve Rum gazetelerinde yer alan Türkleştirme iddialarına cevap verilmiştir. Rum gazetelerinin genç Türkleri bütün anasır-ı Osmaniyeyi Türk yapmak istemekle suçladığını ve Rumların milliyetlerini muhafaza edeceklerini ilan ettiği aktarılmıştır. Hüseyin Cahid’e göre genç Türklerin hiçbirinde Rum’u, Ermeni’yi, Bulgar’ı Türk yapmak gibi fikir mevcut değildir. Artık 20. asırda bir kavme cebren milletini unutturmak gayr-i kabil-i icra bir keyfiyyet olduğunu ahval-ı tarihiye ile azıcık meşgul olanlar bilebilir. Genç Türkler, gayr-i kabil-i icra olduğu için böyle bir hayal-i hama kapılmayacakları tabidir. Dinleri müşterek olan akvamda bile ırk ve milliyet kolay kolay tevhid idilemezken araya birde din farkı girince bunun bütün bütün gayr-i kabil-i icra olacağı aşîkârdır. Hüseyin Cahid’in milliyet meselesi ve milletlerin teşekkülü hususunda bilgi sahibi olduğu görülmektedir. En önemli tesbiti ise aynı dine mensup olan kavimlerin¹¹⁰³ dahi birleştirilemediği

¹¹⁰¹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İctima Senesi 3, Doksandokuzuncu İnikad, 3 Mayıs 1327 (1911), s.566-567.

¹¹⁰² M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İctima Senesi 3, Yüzüçüncü İnikad, 4 Mayıs 1327 (1911) Çarşamba, s.617.

¹¹⁰³ Kavim kelimesi ile Osmanlı’da batılı anlamda nation=ulus’un kastedildiği görülmektedir. 19.yüzyılın ortalarında Ahmed Cevdet Paşa kavmiyeti batılı anlamda ırk esasında dayanan milliyet olarak ifade

fıkridir. Hüseyin Cahid, gayr-i müslim vatandaşlardan lisan, milliyet ve mezhep terki beklenmediği, vatan evladı gibi vatan menfaatine çalışılırsa sorun olmayacağını ifade etmiştir. Ancak Osmanlılığın parçalanmak istendiği, bunun içinde lisan meselesinin ortaya atılarak hükümete başvurularda Türkçe yerine diğer dillerde başvurmanın istendiğini ancak lisanın münasebette bulunma ve anlaşma, ısınma konusunda önemli olduğunu ifade etmektedir. Milleti hâkime meselesinin burada kendini hissettirdiği ve hükümetin Türk ve Müslüman, devletin resmi lisanının Türkçe olduğu ve her anasıra mensup memur bulunduğu ve bu memurların diğer bütün lisanları öğrenmelerinin gerekmeyle hükümetle temasta bulunacak Rum, Bulgar ve Ermenilerin Türkçe öğrenmesi istenmiştir. Âdem-i merkeziyete karşı çıkmıştır. Devletin Türk ve Müslüman devleti olacağı ve anasır-ı muhtelif-i Osmaniden bazılarının bunu değiştirmesine müsaade edilmeyeceği belirtilmiştir.¹¹⁰⁴

Hüseyin Cahid bir başka yazısında yine Türkleştirme meselesini ele almıştır. Hüseyin Cahid'e göre kendileri aşırı bir milliyetperverlikle suçlanarak anasır-ı saireyi Türkleştirmekle itham edilmektedir. Suçlanmanın sebebi ise cemaatlerin manevi muhakeme-i medeniyet karşısında hareketlerini meşrulaştırmaktır. Hüseyin Cahid'e göre genç Türkler böyle bir şey düşünmemiştir ve bu emelin gerçekleşmesi mümkün değildir. Çünkü, bugün anasır-ı muhtelif-i osmaniye'nin lisanı, milliyeti ve hatta dini unutarak Türk olması kabil midir? Geçmişte kılıncı kuvvetiyle yapılmayan Türkleştirmenin meşrutiyet idaresinde gerçekleştirilmeye çalışıldığını iddia etmek için siyasetten anlamamak lazımdır. Genç Türkler, imkânları olsa herkesi

etmektedir: “Fransız imparatoru III. Napolyon, İtalya meselesinden dolayı Avusturya ile muharebe ettiği sırada bir “nationalité” = Kavmiyet meselesi meydana koydu”. Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s.42-43.

¹¹⁰⁴Hüseyin Cahid, “Anasır-ı Osmaniye'nin Birleşmesi”, *Tanin*, 15 Teşrin-i Sani (Kasım) 1908, s.1; Osmanlı tebaasının Türkçe öğrenmesinin gerekçesi Hüseyin Cahid'in fikirlerine benzer şekilde yine cemiyet tarafından açıklanmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1 Mart 1910 tarihinde Selanik'te neşrettiği bir risalede: “Millet-i Osmaniye; muhtelif din ve milletlere mâlik Türk, Arap, Arnavut, Kürt, Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudi... gibi kavimlerin bir araya gelmesinden hasıl olan heyettir. Bu kavimlerin arasında gerek lisanca ve gerekse din ve mezhepçe ayrılık olduğu hâlde bunların hepsine Millet-i Osmaniye nasıl denir? Filhakika bu muhtelif kavimlerin ayrı ayrı dilleri varsa da birbirlerine meramlarını anlatmak yazmak için bir ikinci lisana muhtaçtırlar. Mesela Ermeni'nin Rum'a meramını anlatması için her ikisinin de birbirlerinin lisanını bilmelerine ihtiyaç var. Bunun gibi Yahudiler Bulgarlara, Sırlara, Araplara dillerini anlatmaları için de aynı ihtiyaç mevcuttur. Bu hâlde Osmanlı memleketinde bulunan bir anasır diğer anasırlara fikrini bildirmek için ayrı ayrı her birinin lisanını öğrenmeğe muhtaç kalır. Buna da imkân yoktur. Bu imkânsızlığın önünü almak için Osmanlıca lisanı vücuda gelmiştir. Osmanlıca öğrenen Arap, Kürt, Türk, Ermeni, Bulgar, Rum... hepsine maksadını kolayca bildirebilir. İşte bu kavimlerin asıl dilleri başka olmakla beraber resmî lisanları birdir, o da Osmanlıca'dır” şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Nejla Günay, “İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, s.124-125; Bu risalede Türkçe yerine Osmanlıca lisanı, Osmanlıca ve resmi lisan Osmanlıca isimlerinin kullanılması ve tüm tebaanın anlaşabilmelerini sağlayacak Osmanlıca lisanının oluşturulduğu fikirleri dikkate değerdir. Bu şekilde Türkçe yerine Osmanlıca isminin kullanılması bilhassa gayr-i Türk unsurların oluşabilecek tepki ve muhalefetini ortadan kaldırmak amaçlı olabilir. Türkçe öğrenme meselesi Hüseyin Cahid'in de ifade ettiği gibi lisan meselesi Osmanlılığı parçalamak isteyenlerin Türkleştirme suçlamalarında araçlardan birisiydi. Bunun yanısıra Osmanlıca öğrenmekle gündelik hayatlarında kolaylık ve birbiriyle anlaşma aracına sahip olmak için birçok dili öğrenmek yerine tüm tebaanın Osmanlıca öğrenmesinin faydaları ortaya konarak Osmanlıca ortak dil olarak tanımlanmıştır.

Türkleştirmek isterlerdi ancak bunun mümkün olmadığını bilmektedirler. Dolayısıyla o dönemde devletin kuvvetli olması ve geleceğinden emin olması için hiçbir ferdin lisanından, milliyetinden, dininden ayrılmayacağı gerçeği ve yine Türkiye’de ayrı lisanlarla, ayrı dinlerle, ayrı kavimler bulunması zarureti ortadadır ve bunun dışında bir rabıta-i müştereke bulmak lazımdır.¹¹⁰⁵ Hüseyin Cahid’in Türkleştirme iddialarına karşı yazdığı yazı Hasan Kayalı’ya göre Türk olmayanlara pek güven vermemekle birlikte şovenliğin siyasi gerekçelerle böyle neredeyse safça bitişmesi, imparatorluğun siyasi geleneklerini çok ırklı ve çok dinli bir çerçeve içinde sürdürebilecek politikaların uygulanmasında ittihatçıların gösterdiği kararlılığı anlatmaktadır.¹¹⁰⁶

Hüseyin Cahid’e göre ittihad, her anasırın dinine, milliyetine ve lisanına riayetle hepsinin kabul edeceği bir şekilde olmalıdır. Bu ittihadda en büyük fedakârlığı genç Türkler gerçekleştirmiştir. Osmanlılıktan bahsetmek ve herkesi Osmanlı sıfatıyla tanımaya razı olmak genç Türklerin yaptığı en büyük fedakarlıktır. Yalnız bu ittihadda Türkçenin resmi dil olması ve yine devletin resmi dininin İslâm olmasını muhafaza etmişlerdir. Bunlar dışında genç Türkler kendileriyle anasır-ı saire arasında fark görmemektedir. Ancak devletten ayrılmak isteyen anasırın ittihat ve temin-i kuvvetten memnun olmayacağı da ifade edilmiştir. Hüseyin Cahid, ittihad-ı anasır teşebbüsünde Memalik-i Osmaniye’nin tamamîyet-i mülkiyesinin muhafazası ve hilafet ve saltanat etrafında toplanma konusunda açıkça anlaşıldığını belirtmektedir. Bu durumun anasır-ı sairenin hüsnü niyetle müzakereye girişmesi demek olduğunu, anasır-ı muhtelifenin bunun devam etmesinde âlem-i insaniyet ve medeniyetin minnet ve şükranına layık bir hareket olacağını ifade etmektedir.¹¹⁰⁷

Hüseyin Cahid’e göre Kanun-ı Esasi tüm Osmanlı tebaasını din ve mezhep ayrımı yapmadan Osmanlı namıyla kabul ettiğinden dolayı, adalet ve müsavat temelinde ve müsavi hukukla birlikte gayr-i müslimlerin artık Türkler ve Osmanlı vatani aleyhinde çalışmaktan vazgeçmeleri istenmiştir. Kanun-ı Esasi ile birlikte gelen müsavat ve hürriyete Osmanlı sıfatıyla sahip olduklarından eski politikalardan vazgeçmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Bu gerçekleşmezse Türk anasır, hukukunu her millette olduğu gibi koruyacaktır ve muhtelif anasır-ı Osmaniye için en iyi yol Osmanlı adı altında birleşmektir, menfaatlerinin müşterek olduğunu anlamaktır. Bu konuda kendilerine dostluk elini uzatan Türk anasıra zorluk çıkartılmamalıdır.¹¹⁰⁸

1911 senesinde Meclisi Mebusan’da hükümet ile bilhassa gayr-i müslim mebuslar arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Genel olarak gayr-i müslimlerin hak ve hukukuna uygun yönetim

¹¹⁰⁵ Hüseyin Cahid, “İttihad-ı Anasır”, *Tanin*, 31 Ağustos 1909, Numero 358, s.1.

¹¹⁰⁶ Kayalı, *JönTürkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu’nda*, s.97-98.

¹¹⁰⁷ Hüseyin Cahid, “İttihad-ı Anasır”, *Tanin*, 31 Ağustos 1909, Numero 358, s.1.

¹¹⁰⁸ Hüseyin Cahid, “Anasır-ı Osmaniye”, *Tanin*, 17 Ağustos 1324 (1908), Numero 30, s.1; benzer fikirler hakkında ayrıca bkz. Hüseyin Cahid, “İttihad-ı Anasır”, *Tanin*, 31 Ağustos 1909, Numero 358, s.1.

anlayışının benimsenip uygulanmadığı, ayrımcılık yapıldığı ve bu durumun meşruti rejime uygun olmadığı iddia edilmiştir. Yine İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de bazı konularda suçlandığı görülmüştür. Örneğin Mebusan Meclisinde 5 Mayıs 1327 (1911) tarihli aynı yılın Dahiliye Vekaleti bütçesi görüşmelerinde Masarif-i Mesture (örtülü ödenek) meselesinde müslim ve gayr-i müslim bazı mebuslar bu bütçenin çete olarak ima ettikleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne verileceğini iddia etmişlerdir. Dahiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) ile aralarında tartışma yaşanmıştır. Neticede teklif mebusan tarafından kabul edilmiştir.¹¹⁰⁹

3 Mayıs 1911 tarihli Dahiliye Nezareti bütçesi görüşmesinde Haris Vamvaka Efendi (Serfice) meşrutiyet ile beraber Dahiliye Nezareti'nin Osmanlı Devleti'ni oluşturan bütün anasır-ı Osmaniye'nin saadet ve selametinin istinatgahı olduğunu ve dahili siyasetin itilaf-ı anasıra müstenit olduğunu ifade etmiştir. Bu kaidenin meşrutiyetle birlikte Sadrazam ve Dahiliye nazırları tarafından sürekli olarak memurlara ifade edildiğini ve valiler ile mutasarrıflara tebliğin itilaf-ı anasır için yeterli olmadığını ifade etmiştir. İtilaf kelimesinin manasını ise *“devletimizi teşkil eden anasırın hiçbirisi yegane olarak bu devletten ayrı yaşamadığı ve bir devlet teşkil edemediği ve diğer anasır üzerine nüfuz ve hakimiyet icra edemediği bir hakikat-ı müsellemedir”* şeklinde açıklamış ve herkesin devlete bağlı ve devletin bekası için çalıştığını ifade ile bununda hakikat olduğunu iddia ederek *“neden hepimizin arzu ettiği itilaf-ı anasır hasıl olamıyor?”* demiştir. İsmail Hakkı Bey (Gümülce) ise hasıl olduğunu ve olmaya devam ettiğini söylemiştir. Haris Vamvaka Efendi ise devamla mülkiye memurlarının kelimenin manasını anlamadığını ve iyi uygulamadıklarını iddia ederek: *“Meşrutiyet dediğimiz zaman esasen adalet, müsavat, uhuvvet ve hürriyet-i temin edecek bir kelime olduğunu anlarız. Meşrutiyet esasen bir insanın mevcudiyeti maneviyye ve maddiyesini her hücumdan vikaye etmek için bir idare-i hükümdür. Fakat bu böyle iken memurin-i mülkiyemizin bazıları ittihad-ı anasır veyahut itilaf-ı anasıra çalışacak yerde meşrutiyetin büsbütün takbih ettiği muamelatın ifadesiyle meşguldür”* demiştir. Bu hususta bazı meselelerden bahseden mebus İngiltere'nin medeni gelişmesinin milli anane ve dinine sadık olmasından kaynaklandığını, Osmanlı Devleti'nin de medeni gelişmişliğe sahip olursa devleti teşkil eden anasır-ı Osmaniye'nin kendi din ve mezhebine ve itikadına sadık kalmasıyla olacağını ve buna riayet edilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Ancak memurların bazılarının kilise ve mekteplere müdahale ettiğini ve din adamlarına karşı tecavüzat ve hakaret ettiğini ileri sürmüştür. Osmanlı Devleti'nde İslâm ve Hristiyan olmak üzere iki medeniyetin bulunduğunu *“yani bu iki medeniyet ve o medeniyetlere tabi olan akvam-ı muhtelifenin adet, hissiyat ve efkârı iki medeniyetle doğrudan doğruya devlet-i Osmaniye'de temerküz ediyor. Bundan devlet-i Osmaniye*

¹¹⁰⁹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Yüzbirinci İnıkad, 5 Mayıs 1327 (1911) Perşembe, s.653-658.

iki türlü medeniyete maliktir. Ve o medeniyete tabi olan akvama karşı halel getirmek o bir esasa da halel getirmek demektir”¹¹¹⁰ demiştir.

Yorgo Boşo Efendi ise bu görüşme sırasında: “Hukuk-u anasır hakkında, arkadaşlarımız söylediler, yani anasırın mutalebatı nedir ve o mutalebata karşı hükümet ne yaptı, ne yapmadı, acaba hükümet, bunlara karşı ne yaptı. Ama haklı haksız olabilir. Herkesin aklına gelmiş; hürriyet var, meşrutiyet var demiş. Arnavutlar şunu istiyor, Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler bunu istiyor. Vakit geçirmekle mi istedikleri dikkate alınacak?” sözüne karşılık Dahiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) ise “İstedikleri nedir?” demiştir. Boşo Efendi devamla Hristiyanların hukukuna riayet edilmediğini ifade etmiştir. Boşo Efendi’ye göre: “Mesela Hristiyanlar umumiyetle diyorlar ki, bizim hukuk-u asliyemize, hukuk-u içtimaiyemize taarruz olunuyor. Mesela, bir Kaymakam bir mektep içine giriyor ve on altı yaşında olan bir (Daskaliçe) ye taarruz ediyor diye şikâyet olunuyor, yalan mı, doğru mu söylendi? Ben diyorum ki, yalan söylendi, fakat niçin? Siz o kaymakamı men etmezsiniz? Niçin demezsiniz ki senin yalnız başına mektebe gitmeye hakkın yoktur. Mektebin teftişi maarif müfettişine aittir, ne vakit gideceksen yalnız başına gitmelisin”.

1111

Dahiliye Nezareti bütçesi görüşmelerinde Hamparsum Muradyan Efendi memleketin fennen ve iktisaden gelişmesi için ittihat ve itilaf-ı anasırı Osmaniye’nin gerekli olduğunu ifade etmekle birlikte Adana’da bir köyde hükümetin izin vermesine rağmen ruhsat alınmadan inşasına

¹¹¹⁰ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İctima Senesi 3, Doksandokuzuncu İnikad, 3 Mayıs 1327 (1911), s.551-552; Haris Vamvaka Efendi: “Zannedersem, hepimiz müttetif olmamız lazım gelir ki bizim siyaset-i dahiliyemiz esasen itilaf-ı anasıra müstenittir. Fakat bu itilaf-ı anasır ne kelimelerle ve ne de ibarelerle, ne tavsiyelerle olabilir. Ve ne de olmak mümkündür. Bu itilaf-ı anasıra nail olmak için ciddi bir tedbir almak lazımdır. Dahiliye nazırımız bütün memurini mülkiyeye mutasarrıf ve valilere bu tahrirat-ı umumiyye irsal etmeli. Fakat bu tahrirat-ı umumiyye, şimdiye kadar olduğu gibi kuru bir ibareden ibaret olmamalı. Yani o tahriratta denilmeli ki, itilaf-ı anasır için gayret ediniz. Fakat şu şartla ki, esasen her bir unsurun mevcudiyet-i maneviyyesine, mevcudiyet-i içtimaiyyesine, mevcudiyet-i hususiyyesine ve mezhebiyyesine müteallik olan ahvaline riayet etmek lazımdır ve yalnız bunu yazmakla da iktifa etmemeliyiz.” Bunu uygulamayan memurların uyarılması ve devamında görevini yapmadığı zaman gerekli işlemin yapılmasını istemiştir. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İctima Senesi 3, Doksandokuzuncu İnikad, 3 Mayıs 1327 (1911), s.551-553; Aynı görüşmede Ohannes Varteks Efendi şikayetlere devam etmiştir. Meşrutiyetten sonraki bir yıl içinde Ermenilerin rahat yaşadığını ancak o dönemde birkaç kişinin kesildiğini, kız ve kadınların kaçırdığını iddia etmiştir. Bunların tesadüf olmayıp Rumlara ve Kürtlere yönelik bu şekilde hareketlerin olmadığını ifade etmiştir. Dahiliye Nazırı Halil Bey, bunların her memlekete olan münferit hadiseler olduğu şeklinde cevap vermiştir. Ohannes Efendi devamla doğuda Ermeni ve Kürt ahalinin mazlum olduğunu ve arazilerinin ağalar tarafından ellerinden alınarak gasp edildiğini ifade etmiştir. İlginç bir hadiseye de değinen mebus İstanbul’da belediye tarafından yapılan genel bahçelere fakir halkın alınmadığını da eleştirel bir dille ifade etmiştir. Ömer Fevzi Efendi (Bursa) buna cevaben “fukara bahçeyi ne yapacak?” demiş, Ohannes Efendi ise “Öyle ya, fukaranın bahçede ne işi var” diyerek cevap vermiş, Rıza Paşa (Karahisarısahip) ise “Fukara da deniz kenarında gezsin” diyerek söze katılmıştır. Bkz. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İctima Senesi 3, Doksandokuzuncu İnikad, 3 Mayıs 1327 (1911), s.561-562.

¹¹¹¹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İctima Senesi 3, Doksandokuzuncu İnikad, 3 Mayıs 1327 (1911), s.565.

başlanan kilisenin inşaatının valilik tarafından yıktırıldığını daha sonra yine Dahiliye ve Adliye nezaretlerinin izin vermesine rağmen yine valilik tarafından hedmedildiğini ifade ile sebebinin Ermenilere güvenip güvenmeme mi olduğunu sormuştur. Anasır-ı Osmaniye'nin dinine, itikadına tarizin caiz olmadığını iddia etmiştir. Bu görüşmede Hırsto Dalçef Efendi (Siroz) milletin en çok fedakârlık ettiği nezaretler arasında Dahiliye Nezaretinin de bulunduğunu ancak umur-u dahiliyenin yolunda olmadığını, memlekette aşayış ve emniyetin bulunmadığını ve sebebinin ise memur, polis ve jandarmanın kontrol ve murakabe altında tutulmaması olduğunu ifade etmiştir.¹¹¹² Hırsto Efendi ise iç siyasette zaaf bulunduğunu iddia ederek:

“İlan-ı meşrutiyete kadar devr-i istibdatta hükümeti müstebide tarafından anasır-ı hristiyanıyyeye reaya ve millet-i mahkûme gözüyle bakılıyordu. Diğer taraftan devlette intihata doğru yürümekte olduğu için anasır-ı hristiyanıyyeye dahi kendi mevcudiyetlerini temin etmek için birer suretle çalışıyor ve devletten ayrılmak arzularını besliyordu. İlan-ı meşrutiyetle bilcümle anasır-ı hristiyanıyyeye idare-i meşrutayı gayet samimane bir surette deraguş ederek devlete, kendi vatani ve kendi evi gibi bakmaya başladı. Bunlar memurin-i hükümetten kendilerine hür vatandaş ve anasır-ı İslamiye gibi aynı hukuka aynı vezaiye malik efrattan olduklarını fiilen gösterir muameleler bekliyorlardı. Memurin-i hükümet bunu yaptı mı? İstisnaları bertaraf edecek olursak, umumiyet itibarıyla yapılmadı” demiştir.

Hırsto Efendi devamında memurların asırların alışkanlığından kolay vazgeçemediğini ancak Dahiliye Nezaretinin de anasır-ı Hristiyanıyyeye karşı devletin hür ve hamiyetli evlatları olduklarını ve onlara karşı sayyanen muamele vazifesini yapmadığını iddia etmiştir. 1318 tarihinden evvel ve devri sabıkta Bulgaristan’a giden ya da firar edenlerin meşrutiyetle birlikte ve affı umumiye dayanarak “*Osmanlı milletin şan ve şerefine itimaden*” döndüklerini ancak hükümet tarafından tard edilmeye başladıklarını iddia etmiştir. Aynı şekilde 1326 senesi sonrası Bulgaristan’la tabiiyet mukavelesi imzasından sonrada dönenlerin tard edildiğini beyan etmiştir. Dahiliye Nezaretinin vergilerini veren ahaliyi tard etmesi ancak muhacirlere tabiiyet vermesini ifade ile bu durumun ayrımcılık olduğunu ve “*malumdur ki idare-i meşrutanın düsturları adalet ve müsavvat ve ittihatıdır. Böyle ahaliyi sınıf sınıfa taksim ederek hükmetmek bu idare-i müstebidenin düsturları idi*” şeklinde iddialar ortaya atmıştır.¹¹¹³

Bu eleştirilere Dahiliye Nazırı Halil Bey (Menteşe) ise bu eleştirilere cevap verirken hükümetin amacının gayr-i Müslimlerin hukukunu ortadan kaldırmak olmadığını ve amacın

¹¹¹² M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Yüzüçüncü İnikad, 4 Mayıs 1327 (1911) Çarşamba, s.599-601.

¹¹¹³ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Yüzüçüncü İnikad, 4 Mayıs 1327 (1911) Çarşamba, s.602-603; Hırsto Efendi yine anasır-ı Hristiyanıyyenin hukuk-u medeniyyesine riayet edilmediğini ve köylülerin Hristiyan bekçi tayin etmesinin yasaklandığını ve bu görevlere Müslümanların atandığını, bu müslümanlarında görevini iyi yaptığı için görevden alınarak yerlerine sabıkali kişilerin atandığını ve 10 kadar Bulgarın katledildiğini iddia etmiştir. Katillerin hükümetçe bilindiği ancak tutuklanmadığı iddia edilmiştir. Müslüman vekillerden itiraz gelince heyet oluşturarak tahkik edilmesini istemiştir. Bunun yanı sıra Musul ve Elcezire’de bazı aşiretlerin devlet otoritesini tanımayarak bölgede eşkıyalık yaparak vergi topladığı ve bazı devlet görevlileri tarafından hoş görüldüğü gibi konularda mebuslar tarafından gündeme getirilmiştir ve bazı mebuslar tarafından Dahiliye Vekaleti eleştirilmiştir. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Yüzüçüncü İnikad, 4 Mayıs 1327 (1911) Çarşamba, s.603-608.

Osmanlı tebaasının siyaseten birlikteliği olup millet yaratma siyasetinin bulunmadığını ifade etmiştir. Halil Menteşe bu fikrini şu şekilde ifade etmiştir:

“Hükümetin siyaset-i dahiliyesinde takip ettiği gaye ve siyaset-i dahiliyyenin üssü, bütün Osmanlıların siyaseten ittiadı, yani bütün Osmanlıların ittiad-ı siyasîsidir. Hükümetin siyaset-i ittiadiyesinin gayesi, bütün Osmanlıların, Osmanlı vatanının her tarafını kendi vatanı umumisi gibi tanıması ve yine aynı umumi aşk ve muhabbetle Osmanlı Devletini de kendi devleti tanımasıdır. Binaenaleyh, hükümetin nokta-i müşterek ittiadı, **ittihad-ı siyasîsidir**. Vatanı umumiye sevmekte ve devleti aynı aşk ve muhabbetle sevmekte birleşmektir. Hükümet siyaset-i ittiadiyesinde bütün anasırı bir unsur haline kalbirmek vesair anasırın kavmiyetine, mezhebine, lisanına taarruz etmek katiyyen yoktur. Bu ciheti her vesile ile söylediğimiz gibi şu Dahiliye bütçesi dolayısıyla da hususiyle şu şeye vesile veren Vamvaka Efendi'ye cevap olarak söylüyorum. Hükümetin gaye-i siyaseti bütün Osmanlıların ittiad-ı siyasîsi olduğunu hiçbir Osmanlının mezhebine, kavmiyetine, hususiyetine, lisanına taarruz kasdı katiyyen mevcut olmadığını söylüyorum. Fakat bu hususta umumi gayesi olan ittiadı memlekette temin etmek için bazı ufak tefek memurların kusurlarını nazar-ı dikkate alarak idare-i kelam etmek doğru değildir. Bu memleketi, bu idareyi üzerine alan hükümet, katiyyen hiçbir unsurun kavmiyetine, lisanına, mezhebine karşı taarruz etmek fikrinde değildir. Hükümet, Osmanlıları Türkleştirmek suretiyle yahut başka bir surette bütün kavmiyetlerini unutturarak bir kavim haline getirmek üzere teşebbüste bulunmak ve bu suretle icraatta bulunmayı bu memleket için bir mazarrat, bir tehlike telakki eder”¹¹¹⁴ demiş ve Osmanlılığın millet yaratma politikası olmadığını ifade etmiştir.

Halil Menteşe dışında Ziya Gökalp'in Osmanlılık ile alakalı yorumu da dikkate değerdir. Ziya Gökalp'in değerlendirmesi matbuatta Balkan Savaşı sonrası yoğun bir şekilde görülen Tanzimat devri eleştirilerine benzemekle birlikte bu eleştiride Osmanlılık fikri değerlendirilmiş ve eleştirilmiştir. Yine Gökalp'in İttihat ve Terakki Cemiyeti merkez-i umumisi yani yönetiminde yer alması ve cemiyetin fikirlerini izah ve meşrulaştırma amacıyla görevlendirilmesi¹¹¹⁵ bu fikirleri önemli hale getirmektedir. Gökalp'in bu fikirleri o dönemde ortaya atılan İslâmlığa dayanan Osmanlılık anlayışının bir ifadesi olarak değerlendirilebilir. Ziya Gökalp'e göre

¹¹¹⁴ Halil Bey devamında: “Bu gaye-i umuminin husulünde memurunle beraber ahalinin de bir hissesi, bütün anasırın bir hisse-i, bütün anasırın bir hisse-i katiyyesi vardır. Binaenaleyh, bu gaye-i müşterekeye vusul hususunda memurin doğrudan doğruya memleketin idaresiyle meşgul olduklarından dolayı elbette bir vazife-i resmîyeleri vardır ve bütün anasırında bir vazife-i vataniyyesi vardır. Memleketimiz zaten Meşrutîyetin ilanına kadar bu ihtilaf-ı anasır derdinden çok çekmiştir. Ve kendilerinin de arkadaşlarının dediği gibi anasır-ı bu devletten ayırmak üzere eskiden kendi içlerinde ve hariçten gelme birçok tesir-i nüfus tahtında birçok propagandalar vaki olur ve el'an o saikler mevcuttur. Binaenaleyh, bu gaye-i müşterekede birleşecek olan bütün vatanperverler kendi hisse-i vataniyyesinde müştereken çalışmak her tarafın mütesaviyen çalışmak mecburiyeti vardır. Hükümet memurunun bu gayeden inhiraf edecek yollarda hareket etmesine hiçbir vakit meydan vermeyiz. İcraat meselesine gelince emin olunuz ki, siz mesela bazı ruhbanın taarruzundan bahsediyorsunuz. Bazıları da başka türlü taarruz ediyor. Hükümet vuku bulacak bu gibi taarruzlara karşı vazifesini hakkıyla ifa etmek üzere her vakit söz verdiği gibi işte bugünde bu kürsüden söz veriyor. Yalnız mebus efendilerden şunu rica ederim: burada kürsiye çıkıp efkâr-ı ammede hüsn-ü telakki edilemeyecek surette ufak tefek münferit vukuat üzerine ittiad-ı anasırın memlekette teessüs etmediğini delil göstererek idare-i kelam etmesinler” diyerek şikâyetlerin hükümete iletilmesini, mesele ile ilgilenilmese ve çözülmezse mecliste gündeme getirilmesinin doğru olduğunu ifade etmiştir. Hükümetin önlemler aldığını ancak ananelerin varlığının önemli bir engel olarak memur üzerinde etkili olduğunu ve kısa sürede ortadan kaldırılamayacağını ifade etmiştir. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Yüzüçüncü İnikad, 4 Mayıs 1327 (1911) Çarşamba, s.613-614.

¹¹¹⁵ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.398-399.

Tanzimat devrinin faziletleri yanında bazı kusurları da vardır. Bu kusurlar Osmanlılık ve Hilafet kelimelerinin manalarını değiştirmektedir. Osmanlılık ve hilafet devlet ve milletimizin esas bünyesini izah etmekteydi. Tanzimatçılar iyi niyetli ve vatanperver olmakla birlikte bu konuda devrin zihniyetine de uyarak kusurlu davranmışlardır:

“Tanzimat’tan önce Osmanlılık İslâmiyetle eş anlamlıydı. Osmanlı devleti, Müslümanların hâkim millet olduğu bir devletti ve bir Rum, bir Bulgar ya da Ulah İslâmiyeti kabul ettikten sonra en üst makamlarda görevlendirilmiştir. Fakat Müslüman olmayanlar raiyye (reaya) sınıfını oluştururlar, vatandaş değil Osmanlı tebaası sayılırlardı. O dönemki Osmanlılıkta da cins (ırk) ayrımı olmayıp din ayrımı vardı ve Müslüman olmayanlar milleti hakimeden sayılmayarak Osmanlılık hukukundan mahrum bulunuyorlardı. Aynı zamanda eğitimde Türkçe ve Arapça yapıldığından dil ve milliyet farkları da bulunmamaktaydı. Fakat ahali din itibarıyla Müslim ve gayrimüslim diye iki tabakaya ayrılmıştı. Yani devlet tamamıyla bir İslâm devleti idi. Osmanlı milleti; aynı vicdana malik bir İslâm milleti idi. Tanzimat güya milliyet sevdasıyla hoşnutsuzluk gösteren Hristiyan unsurları tatmin için Osmanlılık mefhumunu müslim ve gayrimüslim bütün ahaliye teşmil etmeğe çalıştı. Artık gayrimüslimler raiyye addolunmıyacaktı, artık onlar Osmanlıların tebaası değil bizzat Osmanlı olacaktı, devlet bir İslâm devleti mahiyetinden çıkarak bir ittihadı anasır devleti şekline girecekti... Tanzimata göre din; umuri ferdiyyeden sayılırdı, herkes için kendi hususî mabedinde yaşanacak şahsî bir hayattan ibaretti, yani din bir vicdan meselesi idi, içtimaî bir mahiyeti haiz değildi, binaenaleyh devlet din itibarıyla bitaraf olacaktı... Osmanlılık artık aynı vicdani dini’ye malik bir zümre halinde kalmıyacak, aynı vicdani siyasi’ye sahip bir heyet şeklini alacaktı. Fakat Tanzimat umduğuna nail olamadı. Netice tasavvurunun tamamıyla aksi çıktı... Hristiyan unsurlar Osmanlılık hukukuna malik olmayı bir lütuf gibi kabul etmediler, onu kendilerini temsil için kurulmuş bir tuzak suretinde telâkki eylediler. Binaenaleyh biz Osmanlı değiliz, Osmanlı olmayacağız dediler, ihtilal ve iftirak sevdasından bir an fariğ olmadılar. Yarım asır geçmiş iken bugün bile Rumlar ve Ermeniler Osmanlı kelimesini Müslüman yerinde kullanarak Tanzimatın tarzı telâkkisini kabul etmediklerini göstermektedirler. Bu içtimaî tecrübe bize gösterdi ki millet aynı vicdana sahip bir zümre demektir. Devlette ancak müşterek vicdana sahip mütecanis bir millete iştinat edebilir. O halde Osmanlılık kelimesi yine eski mânasına rücu etmek lâzım gelir. Bu hakikati iptida vazih bir suretle hissedenden Namık Kemal’dir. Bu dâhi edibimiz Osmanlılığın İslâmlıktan ibaret olduğunu anlatmak için birçok eserler yazdı. Fakat Tanzimatçılara dinletemedi”.¹¹¹⁶

Ziya Gökalp’in bahsettiği İslâmlığa dayalı Osmanlılık anlayışı Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan itibaren uyguladığı Müslümanların hâkim millet olarak kabul edildiği Osmanlılık anlayışıdır. Bu anlayışın mevcut Tanzimat devri Osmanlılık anlayışının yerini alması 1913 senesi ile birlikte gündeme getirilmiş ve devrin İslâmlık anlayışı içerisinde yer almıştır. Aynı şekilde Gökalp’in fikirlerinin aksine devlet İslâm devleti olmaktan vazgeçmemiş, Tanzimat sonrasında Tunaya’nın da ifade ettiği gibi Osmanlılık ve İslâmlık siyasetlerini birlikte uygulamaya başlamış¹¹¹⁷, İslâm devleti olarak devam ettiği gibi aynı zamanda ittihad-ı anasır devleti de olmuştur. Aynı zamanda din vicdanlarda, devlette din açısından tarafsız kalmamıştır. Osmanlı

¹¹¹⁶Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi Cilt 1-2*, s.420-421; “Muassırlaşmak cereyanına tabi olanlar Tanzimat fikirlerini yaydıkları sırada muhtelif unsurlardan ve mezheplerden mürekkep olan vaki bir iradi millet yapmak mümkün olduğuna kani olmuşlar ve bu kanaatle tarihi bir manayı haiz kadim “Osmanlı” tabirine, milli renklerden tamamıyla ari olmak üzere yeni bir mana yakıştırmışlardı. Elîm tecrübeler gösterdi ki (Osmanlı) tabirindeki yeni manayı Tanzimatçı Türklerden başka kabul eden yoktu. Bu yeni mananın ihtirai yalnız faydasız olmakla kalmıyordu, devlet ile unsurlar ve bilhassa Türkler hakkında gayet muzır neticeler veriyordu”. Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 1”, *Türk Yurdu*, s.184.

¹¹¹⁷Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.30-31.

Devleti Tanzimat sonrasında da müsavattan bahsetmekle beraber Müslümanların hâkim millet olma vasfını da korumayı amaç edinmiş ve bu siyasetleri ile de çelişkiye düşmüşlerdi. Ancak hâkim millettten vazgeçmek iktidardan da vazgeçmek demektir. Dolayısıyla Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e daha öncede bahsettiğimiz gibi millet sisteminin devam ettirilmeye çalışıldığı gibi Müslümanların hâkim millet olduğu anlayışta devam ettirilmeye çalışılmıştır. Gökalp'in en ilginç yorumu ise dinin vicdanlarda bırakılarak toplumsal ve siyasi hayata etkisinin olmamasının Tanzimat ile amaçlandığıdır. Bu değerlendirmeden Osmanlı Devleti'nin laikliği benimsediği gibi bir sonuç çıkmaktadır ki yine Gökalp'in ele aldığı Osmanlılık ve Osmanlı Milleti yaratma siyasetinde daha öncede sıklıkla ifade ettiğimiz gibi tebaanın din ve mezhebine göre devlet karşısında yerini alması ve yine millet sisteminin devamı laikliğin benimsenmediğinin en net göstergesidir. Gökalp'in bu şekilde Tanzimat devrini ve Osmanlılık siyasetini eleştirerek İslâmlık üzerine inşa edilen Osmanlılık anlayışını meşrulaştırmaya çalıştığını söyleyebiliriz. Bu anlayış matbuattada ifade edilmeye başlanan bir anlayıştır. Bunun yanısıra Osmanlı gayr-i müslim tebaası bir millet yaratma siyaseti olmayan ve kendi menfaatleri doğrultusunda gelişen Osmanlılık anlayışını da benimsediklerini söylemek mümkündür. Ziya Gökalp'in bahsettiği İslâmlık'a dayalı Osmanlılık anlayışı bu dönemde Türkçü fikir adamları tarafından da savunulmuştur. Ziya Gökalp, H.Ş. adlı Osmanlı Ermeni vatandaşı ile girdiği fikri tartışmada H.Ş.'nin sınıf asabiyetinin galebesi vatan ve millet duygularına karşı değildir fikrini ele alarak *“bir halkta sınıf asabiyetiyle beraber vatan ve millet asabiyetleri de tenmiye edilirse muhtelif cemaatlere mensup olan bu vicdanlar arasında bir ahenk husule geleceğinden sınıf asabiyetinin diğer iki asabiyeti imha edemeyeceği şüphesizdir”* demiş ve *“münekkidimiz devlet mefhumunu heyet-i içtimaiye tabiriyle ifade ediyor. Mesela Osmanlı Devleti'ne Osmanlı heyet-i içtimaiyesi diyor. O halde icap ederse sınıf kendisini ocağa, ocak kendisini devlete feda edebilecektir. Yani Osmanlılık ocağında, sınıfında, fevkinde bir kıymet oluyor. Bununda fevkinde yalnız bir kıymet vardır ki, milliyettir. Yani bir Arap iptida Arap sonra Osmanlı, bir Ermeni iptida Ermeni sonra Osmanlı, bir Türk iptida Türk sonra Osmanlıdır. Tabii Kürt ve Rum'da böyledir”*¹¹¹⁸ demiştir. Bu fikir Yusuf Hikmet Bayur tarafından İttihat ve Terakki yönetiminin Müslüman olmayan unsurlardan tamamen ümitlerini keserek Osmanlılık siyasetinin önemini yitirdiği, Müslüman ulusları da İslâmcılık siyasetiyle devlete bağlı tutmayı düşündüğü şeklinde değerlendirilmektedir.¹¹¹⁹

Ziya Gökalp, Ermeni H.Ş. ye verdiği cevapta nazariyatta Osmanlılık, Osmanlı medeniyetinin benimsendiği, cemaat menfaatleri yerine Osmanlı menfaatinin kabul gördüğü

¹¹¹⁸Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 6- Cemaat Medeniyeti, Cemiyet Medeniyeti”, *Türk Yurdu*, Yıl:2,Sayı:47 (22 Ağustos 1329-4 Eylül 1913), s.424, *Türk Yurdu*, Dördüncü Cilt, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1913, Tutubay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

¹¹¹⁹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C. II Kısım IV*, s.354.

gibi fikirlerin uygulamada görülmediğini ifade ederek samimiyetini sorgulamakta ve devrin Osmanlılık anlayışını eleştirmektedir. Ziya Gökalp bu hususta şu örnekleri vermektedir:

“Bundan dolayıdır ki esas itibarıyla din aleyhinde bulunan Taşnaksutyan Fırkası bile, patrikhane imtiyazlarının teyidinde çalışıyor. Mübahisimiz bir Osmanlı medeniyetinin imkânından bahsediyor. Acaba bunun en esaslı şartı olan “bütün Osmanlıların umumi mekteplerde aynı terbiyeyi almaları” umdesini kabule taraftar mıdır? Yoksa vilayet maarif bütçelerinin cemaat mekteplerine nüfus nisbetinde tevzi-i ve cemaat mekteplerinin serbest bırakılması fikrinde midir? H.Ş. Efendi’yi şahsen tanıdığım ve bu babdaki kanaatlerini az çok bildiğim için, ikinci fikri tercih ettiğine itmi’namım vardır. O halde, cemaat mekteplerinde hususi lisanlarla, dini ve kavmi tarihlere istinaden tahsil gören gayr-i mütecanis zekalardan nasıl olur da mesela İngiliz medeniyeti gibi mütecanis bir irfan husule gelebilir. Memleketimizde, en maddi saha iktisadiyat âlemi iken, iktisadi teşkilatın ve mesela esnaf sendikalarının cemaat esaslı üzerine teşkil ettiğini görmüyor muyuz?”¹¹²⁰

Yine Osmanlılık nedir? Osmanlılıktan ne anlaşılmalıdır? konusu askerlikle alakalı 29 Aralık 1326 tarihli Mebusan Meclisi görüşmesinde Ahzı Asker Kanunu’nun 5.ve 6.maddeleri ele alınırken gündeme gelmiştir. Bu görüşmede yine gayr-i müslimlere ayrımcılık yapılarak dışlandıkları, yüksek mekteplerde eğitim almalarının engellendiği ifade edilerek yurt dışına kendi imkânı ile eğitim almaya gidenlerin askerlik muafiyetinden faydalanmasının istenmediği iddia edilmiştir. Mebusan Meclisi’nde mesele bu şekilde görüşülürken Osmanlı olmak nedir konusunda gündeme gelmiş ve değişik fikirler ortaya atılmıştır. Mebusan Meclisi’nde yurtdışına kendi isteğiyle yüksek tahsile gidenler ile medrese talebelerinin, gayr-i müslim ruhban ve haham mektebi öğrencileri ile Manastırlarda tahsil ile meşgul olanların askerlikten muafiyeti görüşülmüştür. Yine yüksek mekteplere mi yoksa kendi başına evinde yüksek tahsil yapanlara ya da yaptığını iddia edenlere mi muafiyet verileceği konusu tartışılmış ve hükümet devletin resmi kurumlarında yüksek tahsil yapanlara tecil-muafiyet verildiğini ifade etmiştir. Bu görüşmede Trayan Naili Efendi (Manastır) bazılarının mekteplere kabul edilmediğini ifade etmiş ancak Maarif Vekili Emrullah Efendi ise gerekli şartları taşıyan herkesin kabul edildiğini, Mekteb-i Hukuk’ta 2800 öğrenciden 409’unun gayr-i müslim olduğunu belirtmiştir. Emrullah Efendi devamında: *“Bizim mekteplerin kapısı kapalı değilki bu imtiyazın pek az kimselere şamil olmasından korkuyoruz. Bu imtiyazı devletin müessesatı aliyesine vermekle başka anasırı düşünmüyoruz gibi bir fikir hasıl olmasın. Bütün anasırın hukukunu düşünüyoruz. Bütün anasırın terbiye ve talimi için hükümetin bir vazifesi vardır. Ve bu vazifeyi adaletkârane ifa ediyoruz. Dışçı, eczacı mektebinde mevcut 621 olduğu halde 320 talebesi gayr-i müslimdir”* Tıp Fakültesinde ise 73 gayr-i müslim talebe eğitim almaktadır ve ilmi himaye ile ilmin eğitiminin verildiği müesseseye imtiyaz verildiğini ifade etmiştir.¹¹²¹ Artas Yorgaki Efendi (Selanik): *“Vatana hizmet başlıca askeri ile olur ve en mukaddes vazife askerliktir. Bu sebebe*

¹¹²⁰Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 6”, s.426.

¹¹²¹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Yirmidördüncü İnikad, 29 Kânunuevvel 1326 (1910) Çarşamba, s.122-132.

mebni müzakeresinde bulunduğumuz kanunda hemen tebaai Osmaniyyenin kâffesi askerliğe tabidir” demiştir. Bu görüşmede özel yüksek mektepler açılması ve bu mekteplerin Maarif Nezareti tarafından kontrolü meselesi gündeme getirilmiş ve bilhassa gayr-i müslim vekiller hükümetin bunu engellediğini ifade etmişlerdir. Müslüman vekiller ise hükümetin ayırım yapmadığını beyan etmişlerdir. Bu görüşmede Yorgo Boşo Efendi Osmanlılığın içerik ve manasının hala tesbit edilemediğini ifade ederek eleştirmiş, kendisine Müslüman vekiller tarafından Osmanlılığın manasının açık ve net olduğu şeklinde cevaplar verilmiştir. Bu görüşmede Boşo Efendi ve Müslüman mebuslar arasında karşılıklı şu fikirler ileri sürmüştür. Boşo Efendi:

“Bilirsiniz ki bu devletin kurulması hakkında üç büyük esas vardır. Hükümdarlık kimin tarafından icra edilecektir. Sülalei Âli Osman’dan başkası icra edemez. İkincisi lisanı resmimiz hangisi olacaktır. O da Türkçe lisanıdır. Bunu da hepimiz kabul ediyoruz. Üçüncüsü bu devletin dini resmisi hangisi olacaktır. Dini İslâmdır. Bu üç esastan başka bizi tefrik edecek var mı? Kat’iyyen yok. Şimdi bugün Maarif nezaretinde bir Türk bulunmuş, Türkçe tezekkürünü yapıyor. Farz edelim ki yarın ben olurum, -olacağım yok ya- fakat farz edelim olsam ben Rumca mı düşüneceğim Türkçe mi düşüneceğim, Arapçamı? Mustafa Asım Efendi (İstanbul) ikinizde Osmanlıca düşüneceksiniz. Yorgo Boşo Efendi (devamla) Osmanlıca düşünmekliğim lazım gelir. Osmanlılığı bugün siz tayin edebilir misiniz? Yani Osmanlılığın esası daha taayyün edememiş. Asıl bütün münakaşatımızın mücadelatımızın aslı henüz Osmanlı kelimesinin mahiyeti taayyün edememesinden ileri geliyor (Gürültüler) Mehmet Ali Bey (Canik) sizce taayyün edememiştir. Bu konuda Mehmet Vehbi Efendi (Konya) Boşo Efendi’ye cevaben: “Boşo Efendi maddenin müfredatı içinde Osmanlı kelimesinin henüz taayyün edemediğini söyledi. Halbuki, hükümetin muafiyetine mazhar olacak efrad tekaillifi Osmaniye ile tanınmış olmak lazımdır. Hükümeti Osmaniyece tanınmamış bir adam nasıl olur da muafiyeti Osmaniye’yi talep edebilir? Ondan dolayı elbette Osmanlı kelimesi lazımdır. Çünkü Osmanlı olmayan kimse Osmanlı muafiyetine mazhar olamaz. Mademki Osmanlı muafiyetini talep ediyor, elbette Osmanlı olması lazımdır. Osmanlı kelimesi orada lazım ve pek muvafıktır. Bununla beraber Osmanlılık henüz taayyün etmemiş dediler. Ben buna teessüften başka bir şey diyemem. Çünkü, Osmanlılık henüz taayyün edememiş de acaba Osmanlı kürsüsünde ne sıfatla söz söylüyor? Burası resmen Osmanlı parlamentoso değil midir? Demek ki, bu kürsünün kimin kürsüsü olduğu Boşo Efendi’ce henüz taayyün etmemiş. Demek ki, Boşo Efendi bu kürsünün ne kürsüsü olduğunu bilemiyor. Nasıl olur da ben bunun için teessüf etmem?”¹¹²² demiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti eleştirdiği Osmanlılık anlayışını ortadan kaldıramamıştır. Bu konuda Mebusan Meclisi’nde Türk-Müslüman çoğunluğunu kaybetmemek dışında diğer sahalarda denetleme iktidar ve 1913 Babiâli baskını sonrasındaki tam iktidar devrinde Tanzimat’tan o döneme kadar gelen kozmpolit ve gayr-i müslim unsurların menfaatine olan Osmanlılık anlayışı ve bunu gerçekleştiren uygulamalar devam etmiştir. İttihat ve Terakki’de Kanun-ı Esasisi’nde yer alan gayr-i müslimlerin din farkından kaynaklanan imtiyazlarının devam edeceği maddesine kendi programında da yer vermiştir. Bu madde zaten Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e uluslaşmanın önündeki en büyük engellerden birisiydi. Askerlik, eğitim, hukuk, siyasi temsil, hatta Gökâlp’in ifade ettiği gibi esnaf teşkilatları dahi dini alan içinde

¹¹²² M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Yirmidördüncü İnikad, 29 Kânunuevvel 1326 (1910) Çarşamba, s.133-136,144.

değerlendirilip şekillendiği bir düzen bu dönemde de devam etmiştir. Bunu ortadan kaldırmak amaçlı temenniler ve fikirler hayata geçmemiştir. Bunun gerçekleşmesi o dönemde laikliğin-sekülerleşmenin gerçekleşmesi ile birlikte millet sisteminin de ortadan kaldırılmasıyla mümkündür ki bu hadise o dönemde düşünülmemiştir.

2.10. Matbuatta Osmanlılık Fikirleri

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türklük, Osmanlılık, İslâmlık şeklindeki üçlü siyaseti devrin fikir adamlarının bir kısmı tarafından da benimsenmiş ve yine cemiyetin eleştirerek ortadan kaldırmak istediği ancak gerçekleştiremediği Osmanlılık siyaseti Tanzimatçılık eleştirisiyle karışık bir biçimde eleştirilerin muhatabı olmuştur. Bu eleştirilerin ortak noktası ise milli bir siyaset takip edilmemesi, bu siyasetin Türklüğe büyük zarar vermesi, devletin Türklük lehine siyaset takip etmemesi konusunda olmuştur. Ancak bu eleştirilere rağmen bilhassa Türkçü fikir adamları tarafından da devrin değişen şartlarına da uygun olarak içerikleri bazı hususlarda değişmekle birlikte yine de üç fikrin birlikte savunulduğu görülmektedir. Bununla birlikte Osmanlılık fikri izah edilirken Tanzimat devri Osmanlılığının bir millet yaratma politikası olmadığı şeklindeki fikirlerde görülmektedir.

Osmanlılık hakkında Köprülüzade Mehmed Fuad'ın fikirleri önemlidir ve II. Meşrutiyet döneminde Mehmed Fuad, Celâl Nuri ve Ahmed Agayev (Ağaoğlu) fikirleriyle farklı bir yerde durmaktadırlar. Bu dönemde genel düşünce Osmanlılık fikrinin bir millet yaratma politikası olduğudur. Mehmed Fuad bu konuda farklı düşünenlerdendir. Bu konuda daha önceki kısımlarda ele aldığımız gibi 1904'te Ali Kemal, Yusuf Akçura'nın fikrine karşı Osmanlı milleti yaratma siyasetinin uygulanmadığını ifade etmiş tek kişiydi. Mehmed Fuad'da II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı kelimesi ve Osmanlılığın yanlış anlaşılacak izah edildiğini ve milletleşme hadisesi ile alakasının olmadığını ifade etmekte ve Tanzimat devrini de eleştirmektedir. Mehmed Fuad'a göre:

“Şimdiye kadar en yanlış, en muhtelif telakkilere maruz kalmış kelimelerden biri şüphe yokki Osmanlı kelimesidir. Rical ve mütefekkirimizin kism-ı azamı vâki bir millet (nation de fait) olan Osmanlılığı hala bir iradi millet (nation de volonte) yani mesela bir kavmiyet tarz ve şeklinde telakki ederek ona göre serd-i mütalaat ediyorlar. Tarz-ı tevellüdünü burada tetkik etmek istemediğim bu yanlışlık, memlekete şimdiye kadar birçok musibetler davet ettiği cihetle aleyhimizdeki isnadâtı def için meseleyi muhtasarca biraz yakından teşrihe çalışacağız: Bizim nokta-yı nazarımıza göre Osmanlı kelimesi devlet ünvanından ibarettir. Muhtelif unsurlardan terekkep eden bugünkü heyet-i siyasiyemizin unvan-ı resmi olmakta fazla bir mahiyeti haiz değildir. Osmanlılık demek Türklüğün, Araplığın, Rumluğun Ermeniliğin heyet-i mecmuası demektir. Yani onların haricinde ve onlardan müstakil ayrıca bir Osmanlılık mefhumu anlaşılamaz. Osmanlılığın hayatı, Türk cemaatinin, Arap cemaatinin, Rum ve Ermeni cemaatlerinin yani bu ayrı uzviyetlerin gayr-ı mümteziç hayatından başka bir şey değildir. Türk ve İslâm vicdanları haricinde, mana-yı hakikisiyle bir Osmanlı vicdanı yoktur ve olmayacaktır”.¹¹²³

¹¹²³ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türklük, İslâmlık, Osmanlılık”, s.376.

Köprülüzâde Mehmed Fuad’a göre Osmanlı Devleti öncelikle bir Türk ve İslâm saltanatıdır ve ana gövdesi öncelikle Türklük ve ona bağlanmış İslâmlıktır. Ancak milli şuurdan uzak Türklük ve yine milli hayattan uzak ve çöküş halindeki İslâmlık imparatorluğu yaşatacak temel güç olmaktan uzaktır. Bu şekilde kendisini muhafaza edemeyen güç, milliyetlerini anlamış unsurları etrafında muhafaza edemez. Karşıtlarımızın büyük bir aşk ve istekle bahsettikleri Osmanlılığı dağılma ve çöküşten ancak Türklerin milli bir mefkûreye kavuşması kurtarabilir. Mehmed Fuad’a göre:

“Halbuki Tanzimat devresinin parlak hayallerine kapılan rical-ı hükümetimiz, samimi veya sahte bir hisle, hakiki bir Osmanlı kavmiyeti mevcut addederek memlekette muhtelif unsurların, ayrı ayrı birer hayat-ı dahiliyeye malik cemaatlerin mevcudiyetiyle milli mefkurelerinden tegafül gösterdikleri için, memleket bu müddet zarfında dahili sarsıntılardan kurtulmaya muvaffak olamadı... Türkler ne zaman milli bir vicdana malik olurlarsa İslâmiyet ve Osmanlılık ancak o zaman mutaç olduğu kuvve-i merkeziyeye kavuşacak ve heyet-i hazıra-i siyasiyemiz anasırın inkişaf-ı millileriyle müterafık bir ahenk-i tam dairesinde ilerleyecektir”.¹¹²⁴

Celal Nuri’de Osmanlılığın bir millet olmadığını ifade etmektedir. Celal Nuri’ye göre I. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar Osmanlı ıtlak olunur bir heyet mevcuttur ancak bu Osmanlılık etnografya yönüyle milliyet değildir ve Osmanlı milleti resmi bir tabirdir. Dolayısıyla Osmanlılar denildiği zaman İtalyanlar, Macarlar, İsveçliler, Fransızlar gibi milli bir topluluk düşünülmemelidir. Osmanlı heyetinin, Türklük, Osmanlılık ve Müslümanlık olmak üzere ve aynı zamanda birbiriyle çelişen ve zıt özelliği bulunmaktadır. Devlet dili olan Türkçeyi bir kısım ahali kullanmaktadır. Resmi din Müslümanlık olmakla birlikte Osmanlıların önemli bir kısmı Müslüman değildir. Nüfusun tamamını içine alan hanedanını ismi olan Osmanlı tabiri bulunmuştu ancak her Osmanlı, bu camiaya sadık değildi: “*Atina, Sofya, Belgrad gibi kısımlar kutublar Rum Osmanlıları, Bulgar Osmanlıları, Sırp Osmanlıları meshûr etmiyor ve haricî bir kutup etrafında dönmeyen Araplar, Arnavutlar, Ermeniler ise kendilerine İstanbul’dan hariç bir incizab merkezi aramıyorlar mıydı?...Osmanlılık, hâli tagyir edecek her hareketin kendisine mazarratı olacağını düşündüğünden tabiatıyla muhafazakardı*”.¹¹²⁵

Yine bu dönemde Ahmed Agayev, Süleyman Nazif’le girdiği Türklük, Osmanlılık, İslâmlık konusundaki fikri tartışmada Osmanlı milletinin hiçbir zaman teşekkül etmediğini ifade ederek Fransız milletinin birçok unsurun birleşmesinden meydana geldiğini belirterek:

“Acaba Osmanlılıkta da akvam-ı muhtelif tesalüb ve tehammur ederek kendilerine has olan hususat-ı zatiyelerini, şahsiyet-i maddiye ve maneviyelerini kayıp ve umumi bir Osmanlılık şahsiyeti, bir Osmanlı vicdanı teşkil edebildiler mi?” diye sormuş ve devamında “mazi ve hâl ise şu müthiş hakikati bütün uryanlığı ile irae ediyor. Altıyüz sene müddet esnasında Osmanlılık dairesinde beyne’l akvam tesalüb ve tehammur hemen hiç vuku bulmamıştır... Akvam tehammur ve ihtilat değil sırf zahiri, mihaniki bir temasta bulunarak kendilerine has olan hususat-ı şahsiyelerini, mahiyet-i maddiye ve maneviyelerini bütün bekâreti ile muhafaza etmişlerdir. Bir Osmanlı Devleti siyaseten teşkil etmiş ise de bir Osmanlı milliyeti,

¹¹²⁴ Köprülüzade Mehmed Fuad, “Türklük, İslâmlık, Osmanlılık”, s.374.

¹¹²⁵ Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, s.59.

Osmanlı vicdanı teşekkül etmemiştir. Bunu sizde inkâr edemezsiniz. Siz olacaktırdıyorsunuz. Biz de sizin gibi ve belki daha ziyade bu arzuyu taşıyoruz. Fakat tarih, içtimaiyatmaatteessüf arzu üzerine cereyan etmiyor”.¹¹²⁶

Köprülüzâde Mehmed Fuad, Celâl Nuri ve Ahmed Agayev bu fikirleriyle bir hakikati ortaya koymaktadırlar. Bizde tez çalışmamızda birçok yerde ve çeşitli örneklerle Osmanlılığın millet yaratma politikası olmayıp unsurların birlikteliğinden oluşan imparatorluk anlayışı, ittihadı anasır fikrinin uygulanması olduğunu ifade etmiştik. Mehmed Fuad, bu fikri birkaç kelime ile çok basit bir şekilde ifade etmektedir. Benzer bir değerlendirmede İsmail Gaspıralı tarafından yapılmıştır. 1904’te Yusuf Akçura’nın başlattığı tartışmanın hala devam etmesi ve bu zeminde Osmanlılığın bir millet yaratma politikası olup olup olmadığı noktasında tartışmaların devam etmesi dikkate değerdir. Bu konuda Yusuf Akçura ile Ali Kemal’in matbuatta tartışması ise içeriğinde bazı değişiklikler olmakla birlikte devam etmiştir. Yusuf Akçura Ali Kemal’le tartışmasının dışında meseleyi II. Meşrutiyet devrinde de değerlendirmeyi sürdürmüştür.

2.10.1. II. Meşrutiyet Döneminde Tanzimat Eleştirileri Temelinde Osmanlılık ve Uluslaşma

II. Meşrutiyet döneminde bilhassa Balkan Savaşından sonra Tanzimat devri uygulamaları ve bu devirden başlayarak gelişen Osmanlılık siyaseti Tanzimat’ın milliyet meselesini ele almadığı, kavmiyet ve milliyetin gelişmesine katkı sağlamadığı gerekçesiyle eleştirilmiştir. Yunus Nadi, 12 Mart 1913’te Tasvir-i Efkâr’da ki yazısında Tanzimat’ın mektep medrese ikiliği ve adliye ve şer’iye mahkemeleri ikiliğini çıkararak bu müesseselerin hiçbirisinin ilerleyemediği ifade edilerek ulusallık meselesi ele alınmıştır. Yunus Nadi Bey’e göre;

“Milliyet meselesi ise Tanzimatçıların hiç hatır ve hayalinden geçmemiş idi. Binaenaleyh devr-i Tanzimat’tan itibaren terakki ve tekâmül namına atıldığı iddia olunan hatevât (adımlar) hep evham ve hayalata istinad eylemiştir. Bunun neticesi kendi mahsusat (özellikler) kavmiyye ve milliyyesine sahip bir millet halinde taazzuv ve teşekkül edememeliğimiz suretinde tahakkuk etti. Tanzimatçılık gerçi iflas etti, fakat bize de işte görülüyor ki pek pahalıya mal oldu”.¹¹²⁷

Yusuf Akçura’da bu dönemde Tanzimat’ı eleştirmiş ve siyasi ve idari Tanzimatçılığın kozmopolitlik olduğunu ve bu siyasete okumuş Türkler dışında kimsenin de inanmadığını, o dönemde Türklerin içinde bulunduğu kötü durumunda Tanzimatçılığın eseri olduğunu ifade etmiştir.¹¹²⁸ Kazım Nami’de Tanzimat devrinde Avrupa’yı memnun etmeye çaba gösterildiğini

¹¹²⁶ Ahmed Agayef, “Cevaba Cevab”, *Türk Yurdu*, Yıl: 2, Sayı 48 (5 Eylül 1329- 18 Eylül 1913), s.443, *Türk Yurdu Üçüncü Cilt 1912-1913*, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

¹¹²⁷ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.457-458.

¹¹²⁸ “Tanzimat’tan beri sanayi-i nefisemizde (edebiyatta, mimarlıkta, hatta resimde), terbiye-i fikriye ve hissiyemizde nazariyât-ı siyasiyemizde, tetkikât-ı tarihiyemizde arkalarından koştuğumuz emellerimizde, hâsılı bütün hayat-ı maneviyemizde hâkim ve nâzım olan ruh, Tanzimatçılık ruhudur. Siyasi ve idari Tanzimatçılık, Osmanlı İmparatorluğu’nun hududuyla tahdit edilmiş bir kozmopolitlik demektir. Bu

ve Türklerin ihmal edildiğini ve bu yüzden Rumeli'nin kayıp etme aşamasına geldiğini ifade etmektedir.¹¹²⁹

Bunun yanısıra devrin müsavat, hürriyet ve adalet anlayışı da ele alınmış ve bu şekilde bu kelimelerin etrafında dönen Osmanlılık fikri de eleştirilerin hedefi olmuştur. Orenburg'da basılan Vakit gazetesinde yayınlanmış ve Türk Yurdu dergisinde bir kısmı yayınlanan makale devrin hürriyet, müsavat, adalet anlayışını ortaya koyduğu gibi bu meselenin yüzlerce yıllık geçmişini de kısa ve öz olarak ele alarak asıl müsavata Türklerin ihtiyacı olduğunu ortaya koymuştur. Bu makale II. Meşrutiyet devrini güzel bir şekilde aksettirdiği için pek fazla müdahale etmeden burada aktarmayı uygun gördük. Buna benzer fikirler devrin matbuatında da sıklıkla ifade edilmiştir. Örneğin bir Avrupalı bu meseleyi bir Türk yazardan aldığı cümlelerle: *“Türk muharrirlerden birisi memalik-i Osmaniye'yi geniş bir ziyafet odasına benzetiyor. Gayr-i Türk anasır bu ziyafete çağrılmış misafirlerdir. Onlar istedikleri gibi yiyip içip eğlenirken, ev sahibi kapının önünde süngüsü takılı olarak bekler ki dışarıdan içeriye kimse girip de davetlilerin keyfini kaçırmasin”*¹¹³⁰ şeklinde ifade etmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz Vakit gazetesinde yayınlanan “Hürriyet, Müsavat, Adalet” başlıklı ve Türk Yurdu Dergisi'nin okuyucuları ile buluşturduğu yazı dikkate değerdir. Türk Yurdu dergisi yazarının adını vermemekle birlikte o sırada İstanbul'da bulunduğunu belirttiği yazarın İsmail Gaspıralı olduğunu söylemek mümkündür. Yazar, İstanbul'daki durumu şu şekilde tasvir etmektedir:

“Hürriyet, müsavat, adalet! Bu iyi ve güzel sözler burada o kadar çok istimal edilmişlerdir ki, nereye bakarsan orada gözüne çarpmamak kabil değil. Sokağa çıkar çıkmaz karşına “Hürriyet Kahvehanesi” geliyor. Biraz ötede “Meşrutiyet Otelini” görüyorsun. Karamanlı Rum küçücük dükkanına “Adalet bekayası” diye ad takarak levha asmış. Ermeni “Uhuvevveti Osmaniye” perukarında Türklerin sakallarını traş edip durmakta. Sütçü Bulgar'ın kapısının önünde “İttihad-ı Anasır Sütçüsü” diye yazılmış. Tepebaşı'nda Bristol Otelinin altında “Kanun-i Esasi Birahanesi”, Sirkeci'de “Müsavat Misafirhanesi”, Galata'da “Hürriyet Meydanı” var. Nikelden yeni darp olunmuş ufaklıkların bir tarafına hürriyet, müsavat, adalet yazılmış. Fincanlarda, kadehlerde, tabaklarda hep bu sözler. Şişli caddesinden Kâğıthane'ye giden yol üzerinde Bulgar Hastahanesi önünde Hürriyet-i Ebediye Tepesi” bile var... Hasılı

kozmopolitliğin kabiliyet-i hayat ve inkişafına inananlar da yalnız biz zavallı okumuş Türklerdik. Binaenaleyh Osmanlı Türklüğünün bugünkü ahval-ı müessifesinin menşelerini araştırırken Tanzimatçılığa çarpmamız ve çatmamız tabii ve zaruridir. Bkz. A.Y., “Tanzimatçılık Aleyhine”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:35 (7 Mart 1329- 20 Mart 1913), s.193, *Türk Yurdu*, Üçüncü Cilt 1912-1913, İstanbul Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

¹¹²⁹ Türklerin hazin durumu da ortaya konarak Türklüğün her yönden ayağa kaldırılmasının zorunluluğu ifade edilmiştir: *“Bize bilmeyerek büyük fenalık edenlerden bir takımı da Tanzimatçılardır. Bunlar vatanlarını Avrupa'ya beğenilmekle kurtaracaklarını tasavvur ettiler. Memleketin asıl ruhunu bıraktılarda garbın gözüne girmek için kenarları süslemekle uğraştılar. Sa'yleri faydasız oldu. Çünkü göze girmediler ve iyilikleri hüremle karşılanmadı. Elli altmış seneden beri arkası kesilmeyen talepler birer birer isaf olundukça Rumeli'de ki Türklüğe ve oralarda yatan asırlık şehitlerimizin ruhuna veda edecek hale getirildik*”. Bkz. Kâzım Namî, “Yeni Hayata Doğru I”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı: 26 (1 Teşrinisanî Sanî 1328- 14 Kasım 1912), s.37, *Türk Yurdu*, Üçüncü Cilt 1912-1913, İstanbul Matbaa-i Hayriyye Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

¹¹³⁰ P.Risal, “Siyasiyat Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar 2”, *Türk Yurdu*, Yıl 1, Sayı 24, s.408.

İstanbul'un her tarafına hürriyet, müsavat, adalet kelimeleri bol bol serpilmiş olduğu, Hürriyet-i Ebediye Tepesi bütün İstanbul üzerine güzel abidesiyle hükümrân bulunduğu halde, gariptir ki Türkiye'de herkes hürriyetsizlikten, adaletsizlikten, müsavatsızlıktan müstekidir. Arnavutlar, Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler hatta Araplar hürriyet istiyorlar. Bazıları hürriyeti almak için kavga ediyorlar, mal ve can döküyorlar... Türkiye'de hürriyet, müsavat ve adalet istemeyen yalnız bir kavim vardır ki, o da memleketin asıl sahibi olan Türklerdir. Bu zavallılar memleketi zaptettikten beri, bir gün bile rahat yüzü görememişler. Genç ve dinç bulundukları zamanı asker ocağında geçirerek aileleri fakir, yer ve yurtları perişan kalmış. Onlar orada hudut boyunca vatan bekçiliği ederken diğer kavimlerin aynı yaştaki evladı, ekin ekmişler, ticaret etmişler, sanatkarlıkta bulunmuşlar. Böylece para kazanarak memleketin iktisaden sahibi, efendisi olmuşlar. Bugün Türkiye'de servet, mamuriyet, ilim, marifet, binaenaleyh rahat ve saadet onların elindedir. Türkler onların hizmetçisi makamındadır. Bu böyle olduğu halde onlar, muttasıl hürriyet, müsavat, adalet olmamasından şikâyetle, Türkler ise hürriyet, müsavat, adaletin olup olmadığını düşünmeye bile vakit bulamıyorlar. Çünkü hudut-ı vatani müdafaa ile meşguller... Lakin dünyada herşeyin bir nihayeti olduğu gibi, artık Türklerin de sabrı tükenmişe benziyor, onlarda biraz hürriyet, müsavat, adalet isteyecekler gibi".¹¹³¹

Bu yazı gelişen Türkçülük fikrinin ifadesi olmakla birlikte Tanzimat'tan II. Meşrutiyete müsavat, adalet ve hürriyet fikirlerinin eksik ve yanlış uygulandığının, gayr-i müslim ve gayr-i Türk unsurların menfaatine bir düzen yarattığının en net ifadelerinden birisidir. Tez çalışmasında II. Mahmud döneminden başlayarak Osmanlı Devleti'nin asker alım meselesini incelerken müsavat anlayışının Türklere uygulanmadığını ve asıl eşitsizliğe uğrayanların Türkler olduğunu ve askerlik hizmetinin tüm tebaanın hizmeti haline getirilerek hem Türklerin maruz kaldığı eşitsizliğin ortadan kaldırılması hemde uluslaşma adına da bir faaliyet olabileceğini ifade etmiştik. Bu şekilde haklar ve vazifelerde müsavat şeklinde bir müsavat ve adalet anlayışı ortaya çıkabilirdi. Ancak yukarıdaki yazıda da görüldüğü gibi böyle bir müsavat siyaseti ortaya çıkmamıştır. Fakat devrin değerlendirmelerinde müsavat ilan edilerek millet yaratmaya çalışıldığı tez çalışmasında ele aldığımız gibi sıklıkla ifade edilmektedir. Bu değerlendirmeler genel olarak hak verilmesi meselesi üzerinden yapılan değerlendirmelerdir. Vazife verilmesi ve verilen bu vazifelerin uygulanması açısından ise mesele izah edilmemiştir. İlerideki sayfalarda ele alacağımız gibi II. Meşrutiyet devrinde de gayr-i müslimlerin askerlik hizmetini yerine getirmesi mümkün olmamıştır.

Osmanlılık fikri ittifad-ı anasır fikri olup çok dinli, çok mezhepli, çok dilli, çok etnisiteli, son yüzyıllarda tebaanın uluslaşmasıyla birlikte çok uluslu yapıyı devam ettirme yani imparatorluk geleneğini devam ettiren bir politika olmasından dolayı Osmanlı İmparatorluğu çökene kadar devam ettirilen bir politika olmuştur. Diğer fikirler olan İslâmlık, Türklük, Garpcılık gibi fikirler her zaman Osmanlılık politikasının içerisinde yer alan politikalar olmuşlardır. Hem devlet hem de fikir akımlarının önceliği Osmanlı İmparatorluğu'nu

¹¹³¹ T.Y., "Matbuat", *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı: 33 (7 Şubat 1328- 20 Şubat 1913), 159-160. Türk Yurdu Üçüncü Cilt 1912-1913, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay.hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

yaşatmaktır. Dolayısıyla bu fikirden vazgeçererek yerine diğer fikirleri yerleştirmek mümkün olmamıştır. Osmanlılık müslim ve gayr-i müslim bütün tebaayı bir arada ve devlete bağlı tutmaya çalışan bir politikadır. Daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi Osmanlı son yüzyılında Osmanlılık sadece gayr-i müslim tebaanın devlete bağlı kalmasını temin etmek isteyen ve bu amaçla müsavat ilkesi temelli bir politika olarak tanımlanmaktadır. Ancak Osmanlılık müslüman tebaayıda içine alan bir politikadır. Hatta Osmanlılık Müslümanların hâkim millet olarak kabul edildiği bir politikadır. Hâkim millet anlayışını devam ettirmek ve aynı zamanda imparatorluk geleneğini de yaşatarak imparatorluğu devam ettirmek temel anlayıştır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrasından II. Meşrutiyet dönemi de dahil olmak üzere Müslümanların hakim millet olması durumunu korumak adına yaptığı faaliyetleri bundan önceki bölümlerde birçok örneklerle ifade ederek Osmanlılığın bir ulus yaratma politikası değil imparatorluk geleneği, ittihad-ı anasır politikası olduğunu ifade etmiştik. Bu durumu II. Meşrutiyet döneminde Köprülüzâde Mehmet Fuat şu şekilde ifade etmiştir: *“Osmanlılık demek Türklüğün, Araplığın, Rumluğun, Ermeniliğin heyet-i mecmuası demektir. Yani onların haricinde ve onlardan müstakil ayrıca bir Osmanlılık mefhumu anlaşılamaz. Osmanlılığın hayatı, Türk cemaatinin, Arap cemaatinin, Rum ve Ermeni cemaatlerinin yani bu ayrı uzviyetlerin gayr-ı mümteziç hayatından başka bir şey değildir. Türk ve İslâm vicdanları haricinde, mana-yı hakikisiyle bir Osmanlı vicdanı yoktur ve olmayacaktır. Osmanlı Devleti öncelikle bir Türk ve İslâm saltanatıdır ve ana gövdesi öncelikle Türklük ve ona bağlanmış İslâmlıktır”*.¹¹³² II. Meşrutiyet dönemi hükümetleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'de aynı politikayı devam ettirmiş, dönemin bazıları İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olan fikir adamlarının ortaya koydukları fikir akımları da kendi fikirlerini savunmakla birlikte Osmanlılık politikasından da vazgeçemedikleri görülmektedir. Aşağıda bu konu geniş bir şekilde ele alınmıştır. Tarık Zafer Tunaya bu durumu şu şekilde değerlendirmiştir:

“Ayrı bir fikir cereyanı olarak Osmanlılık ya da Osmanlılık'tan bahsetmek mümkün müdür? Dikkati çeken durum odur ki, cereyanlar Osmanlıcılığı bir gaye, siyasi fikir ve olayların içinde gelişecekleri bir kadro olarak ele almışlardır. Osmanlılık kısaca, çeşitli dinde, dilde, milliyette unsurların vücuda getirdikleri, daima kuvvetlendirilmesi ve yaşatılması gereken bir siyasi şekli ifade etmiştir. Bu şekil klasik anayasa ayrımlarına uymayan bir devlet formülünün de ifadesiydi. Milletler üstü bir birliğin de ifadesi olan bu formülün öbür adı da “İttihad-ı Anasır” olmuştur. Şu halde imparatorluk ülkesi içindeki unsurların kardeşliği gerçek Osmanlılığın tarifi olacaktı. Ve bütün siyasi fikirler ve hareketler bu hususun gerçekleştirilmesine ve sürdürülmesine hasredilecekti. Bu gayeyi ve kadroyu ayırıcı milliyetçi hareketlerle yıkmamak gerekliydi. Bu ideal siyasi fikir cereyanlarının aynı zamanda sınırlarını da teşkil etmiştir. Ondan öteye geçilememiştir. Osmanlılık bütün cereyanların ortak gayesidir. Hepsisi Osmanlıcılık olduklarına göre, ortak gaye, ayrı bir cerayan olamazdı”.

¹¹³³

¹¹³² Köprülüzade Mehmed Fuad, “Türklük, İslâmlık, Osmanlılık”, s.374-376.

¹¹³³ Tunaya, *Hürriyetin İlanı*, s.94, dipnot 3.

2.10.1.2. Osmanlılık Fikri İçerisinde İslâmlık Fikirleri

Balkan savaşları ve bu savaşta Avrupa'nın müdahale etmemesi Türk fikir hayatında yeni bir bunalım dönemi başlatmış ve batıcılık fikri önemini kaybederek İslamcı fikirler güçlenmiştir. Balkan Savaşı Hristiyanlığın İslâma saldırısı olarak değerlendirilerek en aşırı batıcı Abdullah Cevdet dahi batıyı eleştiren yazılar yazmıştır.¹¹³⁴ I. Balkan Savaşında Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan birleşerek Ekim 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişler ve bu savaşta Osmanlı Devleti kısa bir sürede mağlup olarak Edirne'de dahil olmak üzere Rumeli topraklarını kaybetmiştir. O dönemde genel düşünce Avrupa'nın bu savaşa müdahale edeceği ve Balkanlarda var olan düzenin bozulmasına müsaade etmeyeceği şeklindeydi. Osmanlı Devleti savaşı kaybederse değişen bir şey olmayacağı şeklinde oldukça ilginç, iyimser ve sanki tarihi unutmuş gibi fikirler görülmekteydi. Ancak bu büyük beklentiler boşa çıkmış ve Osmanlı Devleti Rumeli topraklarını kaybetmiştir. Bunun yanı sıra bu savaşta yüzbinlerce Müslüman, düşman orduları ve çeteleri tarafından katledilmiş, soykırıma tabi tutulmuş, hayatını kurtarabilenler ise elde kalan Osmanlı topraklarına sığınmışlardır.¹¹³⁵ Dolayısıyla bu savaş asırlardır vatan olan toprakların kaybedildiği bir savaş olmuş, büyük bir bunalıma sebep olduğu gibi neticesi itibarıyla Türk Milliyetçiliğinin gelişmesine de etki etmiştir.¹¹³⁶ Balkan Savaşları sırasında birçok vilayetten gönüllü askerlik için yoğun katılımlar ve katılım talepleride görülmekle birlikte aynı zamanda İstanbul örneğinde olduğu gibi halkın bir kısmının savaşa karşı aşırı ilgisizliği, destek vermemesi, savaş ortamından faydalanarak kişisel menfaatler peşinde koşması, normal hayatına savaş gerçekleşmiyor gibi devam etmesi, savaştan dolayı İstanbul'a gelen muhacir ve yaralılarla ilgilenmemesi, yardım etmemesi gibi durumlarda görülmüştür. Bu hadise o dönemde basında da ele alınmış ve vatan anlayışının bulunmaması bu durumun sebebi olarak gösterilmiştir. Bu dönemde homojen bir yapıya sahip olmayan Osmanlı toplumunda azınlık unsurlar devlete karşı aidiyet hislerini yitirdikleri gibi komşuları Müslümanları kendilerinden saymamışlardır: “*Şu bir buçuk milyonluk İstanbul şehrinde felâketin yıktığı insanlarla birlikte yaşamakta olan Rum, Ermeni, Yahudi ve*

¹¹³⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.419.

¹¹³⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005), s.53 vd.; 19. yüzyılın başından itibaren bihassa 1820'li yıllarda başlayan Yunan isyanıyla birlikte Rumeli'nde Türklere ve Müslümanlara yönelik sistemli, planlı bir soykırım gerçekleştirilmeye başlanmış ve Rumeli'ni Osmanlı devletinin elinden almaya çalışan unsurlar bölgede etnik temizlik yapmaya ve bu şekilde kendi nüfuslarını hakim duruma getirerek hakimiyet altına almaya çalıştıkları topraklar üzerinde hak iddia etmeye çalışmışlardır. Bu dönemde 5 milyondan fazla Müslüman yaşadıkları topraklardan sürülmüş, 5.5 milyon Müslüman soykırıma tabi tutulmuştur. Bkz. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Fatma Sarıkaya (çev.), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s.1vd.

¹¹³⁶ Balkan Savaşları sonrası Türk Milletinin tepkisi ve Türk Milliyetçiliğinin gelişmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tekinsoy, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, s.165 vd; Yahya Kemal Taştan, “Kanonik Topraklardan Ulusal Vataana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Yıl 2012, Cilt 12, Sayı 2, 01.10.2022, s.1-99.

Avrupalılar daha insancıl olmalıydılar. Tek bir Rum esnaf dükkanını kapatmamıştı. Tek bir levanten şarkısına devam etmekten kendini alamamıştı. Avrupalı oteller, bu emsalsiz acının feryadı adına, salonlarından valslerini eksik etmemişlerdi". Aynı şekilde önemli bir olayda Osmanlı olmak meselesi etrafında gelişmiştir ve Osmanlı olmaktan uzaklaşmak, vazgeçmek hadiseleri görülmüştür. İsmail Hakkı Sunata meseleyi şu şekilde ifade etmiştir: *"İşin acı tarafı şuydu: şimdiye kadar Osmanlıyız diye övünen insanlar, artık sülalelerinde başka kan aramaya başladılar. Halep'te doğanlar bile Arap, Rumeli'de, Makedonya'da doğanlar Arnavut, kimi Kürt, kimi Boşnak olduğunu iddiaya kalktı. Rumlar, Ermeniler, Yahudiler zaten Türklük iddiasında değiller. Yüzleri en çok gülen Rumlardı*". Yenilgilerle birlikte öncesi dönemde haber, şiir ve başmakalelerde sıklıkla zikredilen Osmanlı milletinden eser kalmadığı görülmektedir. Yine Osmanlı aidiyeti yerine kendisine yeni aidiyetler belirleyenlerin harbte Osmanlıyı desteklemesi de akla yatkın görünmemektedir.¹¹³⁷

II. Meşrutiyet döneminde 1911'de Yusuf Akçura, İstanbul, İstanbul münevverleri ve basınının durumunu farklı bir vesileyle ifade etmekte ve ilgisizliği ortaya koymaktadır. Akçura,

¹¹³⁷Tekinsoy, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, s.249-256; Balkan Savaşı esnasında İstanbul'un bir kısım halkının durumu devrin tanıkları tarafından şu şekilde ifade edilmiştir. Orenburg'da yayınlanan Şura gazetesi muhabiri olarak İstanbul'a gelen Fatih Kerîmî: *"Vapurdan inip iskeleye çıktığımızda İstanbul'un manzarası tamamıyla bizim düşündüğümüzün tersine çıktı. Şöyleki İstanbul gümrüğünden çıkıp Sirkeci ve Bâb-ı Âlî caddeleri boyunca yürüyerek Meserret Oteli'ne giderken caddenin iki yanındaki sayısız kahvehanelerde o kadar çok insan oturmakta idi ki, hiç birisinde ayak basacak yer yok. Kahvehanelerin sadece içleri değil, önleri de dolu. Kaldırımlara iskemleler koyup oturmuşlar, adeta geçilemiyor. Hepsi de gayet sağlıklı, genç, zinde Türkler. Gayet düzgün giyinmişler. Hepsi de gayet mütekebbirâne oturuyorlar. İhtimal ki, bugün bayramdır da onun için böyle oturuyorlardı dedik. Lakin her gün ve İstanbul'un her yerinde durumun böyle olduğunu gördük*" şeklinde ifade etmiştir. Savaş muhabiri Geoerges Remond'da benzer tasvirlerde bulunmuş ve şaşkınlığını ifade etmiştir: *"Vapurların neredeyse tamamına, Anadolu'dan gelmekte olan askerlerin nakli için el konulmuş, müsadere edilmişti. İstanbul'u ıssız bulacağımı zannettim. Fakat hiçbir değişiklik görmedim. Beyoğlu'nda büyük bir kalabalık vardı ki, muharebeye hiç olmazsa görünüşte pek kayıtsız bulunuyordu. Sinematografların, çalgılı kahvelerle tiyatroların geçen senelerden bir farkları yoktu. Duvarlara asılan ilanlarda savaşla ilgili hiçbir konu ve işaret bulunmayıp konu tamamen Sefiller, Magda ve Aşk Mahsulü gibi tiyatro oyunları ile ilgiliydi*". O dönemde İstanbul'da bulunan Sthanne Lauzanne'de halkın savaşa ilgisizliğini, savaşla ilgili haberlerin yer aldığı gazeteleri satan çocuklarla ilgilenilmediğini, merak olmadığını ve merak edilenin Paris'ten gelen Tiyatro ekibinin oynayacağı oyun olduğunu ifade ile harbin başında İstanbul'un durumunu: *"Kısacası 48 saatten beri dört güçlü devletle savaş halinde olan hükümetin payitahtında bulunduğunu anlamak için insanın büyük bir hayal gücüne sahip olması gerekirdi*" şeklinde ifade etmiştir. Bir diğer gazeteci Ellis Ashmead-Bartlett'inde benzer gözlemleri bulunmaktadır. Bartlett: *"Biz Harbiye Nezareti'ne giderken İstanbul sokaklarında büyük bir telaş hâkimdi. Askeri hazırlıkların tez elden bitirilmesi gerekiyordu. Dar, kirli, kaldırım taşıyla döşeli sokakları Türkler doldurmuştu. Osmanlı Ajansı'nın bastırıldığı, Karadağ ile savaşın başladığını haber eden el ilanlarını okuyorlardı. Sırtlarına Avrupa modasına uygun kıyafetler geçirmiş, lâkin başlarına İslâm ümmetinden olduklarını göstermek için kırmızı fes takarak modanın dışına çıkmış genç Türkler; kafalarına zevksiz sarıklar geçirmiş, renkli cüppeler giyen, yıkık dökük dükkanlarının önünde ayak ayak üstüne atmış oturan yaşlı adamlar; göz kamaştıran çiçeklerle işlenmiş uzun gömlekler giyen vahşi bakışlı Türkistanlılar; savaşın kendilerinde en ufak bir değişiklik yapmadığı, güleç yüzlü mutlu zenciler; siyah saten çarşafı, Rue de la Paix'ten alınmış ayakkabı giyen peçeli Türk hanımlar; şişman Yahudiler; meraktan yahut seferberlik kuralları gereği başkente gelmiş, yumuşak yüzlü Anadolu köylüleri vardı*". Bu ifadeler İstanbul halkının gündelik hayatına savaş başlamamış gibi devam ettiğini göstermektedir. Bkz. Tekinsoy, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, s.250-252.

Türkistan’da gerçekleşen deprem ve Buhara Hanı’nın vefatı vesilesiyle yaptığı konuşma da Osmanlı başkentinde bu meselenin hiç ele alınmadığını, matbuatın mesele ile ilgilenmediğini, ancak Avrupa’da gerçekleşen Messina depremi ile basının yoğun ilgilendiğini, mizah gazetelerinin bile meseleyi ele aldığını, Meclis-i Mebusan’ın dahi maddi yardımda bulunduğunu ifade ederek aynı ilgi ve yardımın Türkistan’a gösterilmediğini ifade etmiştir. Gerçekleşen toplantının dahi “Dârü’l-Hilâfeli” (Başkent) Müslümanlar tarafından değil misafir olan Kırımlı Türkler tarafından düzenlendiğini aktarmıştır. Yusuf Akçura’ya göre İstanbul’un münevverleri öteden beri şarka önem vermemektedir. Buhara nerededir, han’ı kimdir, İslâm memleketleri ile bağlantısı ne durumdadır gibi konular ile ilgilenmezler. Ancak Avrupa’da gerçekleşen en küçük bir prensin vefat hadisesi Osmanlı matbuatını haftalarca meşgul ederdi. Akçura’ya göre Şark’a ilgisizliğin sebebi münevverlerin yetiştiği mekteplerdir ve bu mekteplerde islâm memleketlerin ahvaline yeterli derecede önem verilmemektedir. Osmanlı matbuatı şark ahvâline çok az bahsetmektedir. Meşrutiyetin geçen iki üç senesi içinde de bu durumda bir değişme olmamıştır. Akçura’ya göre mesele acınacak ve hatta gülünecek bir şekil almıştır.¹¹³⁸

2.10.1.3. Türk-Arap Federe Devlet Fikri ve İslâmlık

Feroz Ahmad’a göre Balkan Savaşlarından sonra Osmanlılık siyasetinin yerine İslâmcılık ve milliyetçilik siyasetlerinin getirildiği ve bu milliyetçiliğinde Osmanlı sınırları içerisinde Türk milliyetçiliği değil Turancılık olduğu ifade edilmekle beraber asıl önemli olan bu üç siyasetin uygulanmasındaki değişikliklerdir. Arnavutların, Rumların ve Slavların memnun edilmesi gibi bir mesele kalmamış, mesele Ermeniler ve Arapların memnun edilmesiyle sınırlı kalmıştır. İdeolojik bütünü oluşturan ancak tanımlanmayan Osmanlılık, İslâmcılık ve Milliyetçilik hala geçerli olmakla beraber bütüne katkı oranları daha doğrusu önemleri değişmiştir. Türklerin İmparatorluğun sayı olarak en önemli unsuru haline gelmeleri milliyetçiliğe daha fazla önem verilmesini zorunlu hale getirdiği gibi Araplarla uzlaşmak içinde İslâmcılık siyasetini uygulamak gerekmiştir. Padişah ve hanedan müslim-gayr-i müslim ve Türk- gayr-i Türk tüm tebaanın bağlılıklarının odak noktası olmaya devam etmiş ve Osmanlılık eskiden beri olduğu gibi üç unsur arasındaki karşılıkları ortadan kaldırmak için kullanılmaya devam etmiştir.¹¹³⁹ Hasan Kayalı’ya göre İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913’te güçlü bir şekilde iktidar olmuş ve Arap vilayetlerindeki reform planları etkisizleştirmiş ve Arap liderler ile anlaşmıştır. Bunun yanı sıra Balkan savaşları sonrasında devletin ideolojisinde

¹¹³⁸ Yusuf Akçura, “Akçuraoglu Yusuf Bey’in Nutku”, *SırâtıMüstakim*, 16 Şubat 1911, 16 Safer Perşembe 3 Şubat 326, Beşinci Cild, Adet 128, s.372-373, *SırâtıMüstakim*, Cilt 5, İskender Türe (yay. hzl.), Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015.

¹¹³⁹ Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s.187.

İslamiyet daha çok vurgulanmaya başlanmıştır. 1913'te İttihat ve Terakki'nin tam iktidarında genel olarak Türk milliyetçiliğinin devlet ideolojisinde güçlendiği ve Arapların uzaklaştığı fikri gerçeği yansıtmamaktadır. Osmanlıcılık ideolojisi olumlu netice vermeyince Jön Türkler imparatorluğun geriye kalan topraklarının birliğini ve devamını sağlamak için Türkçülük yerine İslâmcılık ideolojisini benimsemişlerdir.¹¹⁴⁰

Feroz Ahmad ve Hasan Kayalı'nın Araplarla uzlaşmak için İslâmcılık ideolojisi ortaya çıktı tesbiti devrin anlayışını net bir şekilde ifade etmemektedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Araplara yönelik faaliyetleri ideolojik- fikri bir yapıya dayanmamakta ve bu özelliği ile İslâmcılık ideolojisiyle alakası bulunmamaktadır. Aşağıda geniş bir şekilde ele aldığımızda göreceğimiz gibi Arapları memnun etme şeklinde bir siyaset uygulanmaya çalışılmıştır. İslâmcılık olarak tanımlanan politika 19.yüzyılda da uygulanan bir politikadır. Dolayısıyla yeni bir politika olarak değerlendirilemez. Aynı zamanda bu politika Osmanlılık anlayışı (imparatorluk geleneği) içerisinde değerlendirilmesi gereken bir politikadır. Daha önceki bölümlerde de ifade ettiğimiz gibi Tanzimat devri Osmanlılık uygulamasında müsavat anlayışı sıklıkla dile getirilmekle birlikte devletin hilafet temelinde bir İslâm devleti olarak devamı¹¹⁴¹ ve Müslümanların hâkim millet anlayışının muhafazası içinde yoğun çaba gösterilmiştir. Bu dönemde devletin dört temel üzerinde yaşayabileceği belirtilmiştir. Bu esaslar Fuat Paşa tarafından “*millet-i İslâmiyye, devlet-i Türkiyye, salatin-i Osmaniyye, paytaht-ı İstanbul*” şeklinde ifade edilmiştir.¹¹⁴² Hal-i hazırda ekonomide, ticarete, eğitimde, örgütlenme ve ulusal şuurda hâkimiyeti yitiren Müslüman devlet ricali asker ve sivil bürokraside hâkimiyeti muhafaza ederek tamamen hâkimiyeti ve devleti kaybetmek istememiş ve deyim yerindeyse “son kaleyi” savunmuşlardır. Dolayısıyla Balkan savaşları sonrasında ortaya çıkan durum İslâmcılık siyaseti değil Osmanlılık siyasetinin devletten ayrılmak isteyen, bunu düşünen Arapları devlete bağlı tutmak, memnun etmek, daha önce reddedilen isteklerini kabullenmek gibi faaliyetlerinden oluşmaktadır. Bu siyaset kozmopolit Osmanlılık anlayışının, ittihad-ı anasır siyasetinin bir devamıdır. Bu özelliğiyle 19. yüzyılda sıklıkla görülen her şartta ve her durumda imparatorluğu muhafaza etme siyasetinin bir örneğidir. Bunun yanı sıra İslâmcılık olarak tanımlanan siyasetin 19.yüzyılda ortaya çıkan hilafet etrafında Müslümanların birliğini sağlama siyasetinin bir devamı olduğu da görülmektedir. Ancak buradaki asıl mesele Arapların II. Meşrutiyet döneminde bilhassa İttihat ve Terakki Cemiyeti ile mücadeleye girişmeleridir.

19.yüzyılın başında Araplar arasında Vahhabi örneğinde görüldüğü gibi isyanlar gerçekleşmiş, bu yüzyılın ikinci yarısında Muhammed Abduh, İslâmın asıl sahibi ve öncüsünün

¹¹⁴⁰ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s.16.

¹¹⁴¹ Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.153-154.

¹¹⁴² Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s.85.

Araplar olduğunu ifade ederek çağdaş Arap ulusçuluğunun temellerini atmıştır. Osmanlı hâkimiyetindeki Suriye’de memurların ve ordunun Türklerden meydana gelmesi, dilin Türkçe olması ve eğitimde Türkçenin kullanılmasından şikâyet etmiştir. Yine takipçisi Reşid Rıza’da aynı görüşleri benimsemiştir. Reşid Rıza’ya göre Araplar, fütühat ve medeniyette İslâmı yayan ve yerleştiren bir unsurdur. Türkler ise fetihler gerçekleştirmekle birlikte İslâmı kuvvetlendirememiş ve yerleşmesini temin edemememişlerdir. Türkler, İslâmın gerilemesine sebep olmuşlardır. Bu fikirler Türklerin fikirlerinin tam tersi fikirlerdir. Reşid Rıza bu fikirlerine rağmen Osmanlı Devletinin hâkimiyetinin ortadan kalkmasını ve parçalanmasını istememiş ancak Osmanlı Devleti’nin ıslah edilmesi ve bu şekilde Arapların üstünlüğünün gerçekleşmesini istemiştir.¹¹⁴³ Bu fikir Türk karşıtlığı temelinde Osmanlı Devleti’ni Arap devleti haline getirme fikri olarak değerlendirilebilir. Benzer fikirler Osmanlı başkentinde de Ahmed Naim, Süleyman Nazif, Ebuzziya Tevfik tarafından II. Meşrutiyet döneminde sıklıkla dile getirilen fikirlerdi ve bundan dolayı basında Türk fikir adamları ile yoğun bir tartışma yaşanmıştır.¹¹⁴⁴ Arap ulusçu faaliyetler 1908 ile birlikte genel olarak Osmanlı Ayan ve Mebusan Meclisi üyeleri, İstanbul’da okuyan öğrenciler, Osmanlı ordusundan kaçan subaylar ve görevli subaylar arasında artmış ve cemiyetler teşkil ederek örgütlenmişlerdir. Bu cemiyetler genel olarak ıslahat, özerklik ve bağımsızlık için örgütlenmişlerdir. Arap Mebuslar, Mebusan Meclisi’nde genel olarak toplu

¹¹⁴³ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Arap Milliyetçiliği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4 (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), s.1033-1034.

¹¹⁴⁴ Bu tartışmalar devrin fikir hayatını ortaya koyduğu gibi aynı zamanda Türklüğün içinde bulunduğu hazin tabloyu ortaya koyması açısından da ibretlik tartışmalardır. Türk başkentinde Türklüğün İslamiyete ve Osmanlı Devleti’nin kurulması, gelişmesi ve bir imparatorluk haline gelmesine katkısının olmadığı, hatta Türklüğün dahi var olmadığı şeklinde fikirler ortaya atılmış ve yeni ortaya çıkan Türkçülük fikirleri sert bir şekilde eleştirilerek Türkçülüğün Osmanlılık ve İslamlık’a zarar verdiği iddia edilmiştir ve Türkçülere bu şekilde yoğun bir baskı uygulanmıştır. Bu fikirler genel olarak Süleyman Nazif, Ahmed Naim, Ebuzziya Tevfik, Ali Kemal tarafından ifade edilmiştir. Kanaatimiz odur ki bu ve benzeri fikirler her ne kadar Osmanlılık ve İslamlık fikirleri içerisinde sunulmaya çalışılsa da dikkatli bir şekilde incelendiğinde Muhammed Abduh ve Reşid Rıza örneğinde görüldüğü gibi Arapçılık yapılmaktadır. Bazen açıktan da yapılan Arapçılık çoğu zaman Osmanlılık ve İslamlık fikirlerinin arkasına sığınarak gerçekleştirilmektedir. Ahmed Agayev, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Köprülüzade Mehmed Fuad, İsmail Gaspiralı, İzzet Ulvi gibi Türkçü fikir adamları da bunlara cevap vererek Türkçülüğün İslamlık ve Osmanlılığa zarar vermeyeceğini ve ikisini birden güçlendireceğini ifade ederek fikirlerini savunmaya çalışmışlardır. Bu tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, s.14-17; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.435-439; Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, s.168-169; İzzet Ulvi, “Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?”, *Türk Yurdu*, Yıl 1, Sayı:16 (14 Haziran 1328-27 Haziran 1912), s.268 vd., *Türk Yurdu İkinci Cilt* 1912, İstanbul Tanin Matbaası 1912, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt 1-2)*, Basım A.Ş., Ankara 1998; Köprülüzade Mehmed Fuad, “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, s.372-376; Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak I”, s.185; Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 5”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:46 (8 Ağustos 1329-21 Ağustos 1913), s.401-404, *Türk Yurdu*, Dördüncü Cilt, Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, İstanbul 1913, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Ankara 1999; Ahmed Agayev, “Cevaba Cevab”, s.437-445; Ahmed Agayev, “Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı 45 (25 Temmuz 1329- 7 Ağustos 1913), s.376-381, *Türk Yurdu Üçüncü Cilt* 1912-1913, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekası, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

hareket etmişler, İttihat ve Terakki'ye muhalif olmuşlar, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı desteklemişlerdir. Bu fikirlerini Mebusan Meclisi'nde ifade etmişlerdir.¹¹⁴⁵ Arapların 1910'da İstanbul'da Halil Hammad Paşa, Abdülhamid el-Zohravi, Aziz Ali el-Mısırî ve Selim el-Cezayirî liderliğinde kurduğu Kahtaniye Cemiyeti'nin amaçları arasında “*Osmanlı İmparatorluğunu çifte hanedana dönüştürecek yeni bir proje ortaya koymak, Arap eyaletlerini kendi parlamentosu, mahalli devleti olan, resmi dili Arapça olan tek krallık haline getirmek ve daha sonra Avusturya Macaristan örneğinde olduğu gibi bir Türk-Arap İmparatorluğuna dönüştürmek vardı*”. Bu amaç o dönem El-Ahd adlı cemiyetinde amaçları arasındaydı ve Avusturya-Macaristan örneğinde olduğu gibi İstanbul'a bağlı olmakla birlikte Arap ülkelerinin iç bağımsızlığını temin etmek amaçlanmıştır.¹¹⁴⁶ Bazı Araplar ise sömürgecilerin bağımsız Arap devletine müsaade etmeyeceği ve topraklarını ele geçirerek işgal edebileceği fikrinden dolayı da Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmayı tercih ettikleri de görülmektedir.¹¹⁴⁷ Bunun tam tersi olarak Osmanlı Türk hâkimiyeti ortadan kalktığında Fransız ya da İngiliz himayesinde tercih edilmeside tartışılan meselelerden olmuştur.¹¹⁴⁸ Osmanlı son döneminde Osmanlı-Türk düşmanlığı temelinde bir Arap ulusçuluğunun da geliştiği görülmüştür.¹¹⁴⁹ Osmanlı Devleti 19.yüzyılda tebaasının ayrılıkçı eylemlerini genel olarak (Mısır Valisinin isyanı hariç) askeri gücü ile ortadan kaldırmakla birlikte yabancı devletlerinde müdahalesi neticesinde genellikle muhtariyet vererek tebaasının tamamen devletin hâkimiyetinden çıkmasını engellemeye, zayıf ve şekli bir hâkimiyette olsa “hâkimiyet-i siyasiye” anlayışıyla imparatorluk fikrini devam ettirmeye çalışmıştır. Araplara yönelik İslâmcılık siyaseti olarak tanımlanan siyaset daha önceki yıllarda ayrılmak isteyen tebaaya yönelik uygulanan siyasete benzer ve yeni imtiyazlar vererek ve şikâyet edilen konularda düzenlemeler yapılarak memnun etme siyasetinin bir devamıdır. Araplar II. Meşrutiyet döneminde kendilerine zorla Türkçe öğretildiğini, nüfuslarına göre Ayan ve Mebusan Meclisi'nde ve asker-sivil bürokraside fazla temsil edilmediklerini, kötü yönetildiklerini hatta Jöntürklerin kendilerini Türkleştirmek istediği gibi bir iddia ile şikâyet dahi etmişlerdi.¹¹⁵⁰ Balkan Savaşları sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin düşündüğü siyaset Arapları memnun etmeye

¹¹⁴⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt I*, s.626-628.

¹¹⁴⁶ Mehmet Derviş Kılınçkaya, *Arap Milliyetçiliği ve Milli Mücadele'de Türkiye-Suriye İlişkileri (30 Ekim 1918- 21 Temmuz 1921)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1992, s.79,84.

¹¹⁴⁷ Atay, *Zeytindağı*, s.45; Mehmet Derviş Kılınçkaya'ya göre Arap milliyetçi cemiyetlerin genel amacı Arap özerkliğini temin ve bu şekilde Osmanlı hâkimiyetine bağlılığın devam etmesidir: “*Osmanlı Araplar İslâmiyete ve Doğu'ya en iyi hizmetin Osmanlı Devleti'nin sürdürülmesi yoluyla verilebileceğini savunuyorlar, Arap milliyetçileri ise bunun, Arapların İslâmiyet içinde hakları olan dini ve kültürel önderliği yeniden kazanmalarıyla mümkün olacağını söylüyorlardı. Suriye'de Osmanlı Devleti hizmetinde bulunanlar Osmanlı, bu durumdan herhangi bir fayda göremeyenler ise Arap milliyetçisi idi*”. Bkz. Kılınçkaya, *Arap Milliyetçiliği ve Milli Mücadele'de Türkiye-Suriye İlişkileri*, s.86-87.

¹¹⁴⁸ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt I*, s.623-624.

¹¹⁴⁹ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.41; Atay, *Zeytindağı*, s.45

¹¹⁵⁰ Hüseyin Cahid, “Milliyet Mes'elesi”, *Tanin*, 10 Nisan 1910, Numero 576, s.1.

çalışan ve yeni ortaya çıkan duruma göre düşünülen bir çaredir. 1908'den 1913'e kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti savunduğu ve ortadan kaldırılmasına müsaade etmeyeceğini ifade ettiği bir takım politikalardan Balkan Savaşları sonrasında vazgeçmeye çalıştığı görülmektedir. Ancak 1. Dünya Savaşının başlaması düşünülen birçok politikanın uygulanmasını engellemiştir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyet ilan edildikten sonra Sabahattin Bey'in İstanbul'a gelişi vesilesiyle âdem-i merkeziyet meselesini ele almıştır. Sabahattin Bey'in Meşrutiyet öncesi teşebbüsü şahsi, merkeziyet, âdemi merkeziyet esaslarını kabul ettiğini ve ilerisi içinde fikirleri olmakla birlikte cemiyetle zulüm ve istibdadı ortadan kaldırma konusunda anlaştıklarını ifade etmiştir. Sabahattin Bey'in meşrutiyetten sonra cemiyetle aynı fikirde olduğu belirtilmiştir. Ancak İkdâm gazetesinde Sabahattin Bey'in programına atfen yazılan ve âdem-i merkeziyeti Osmanlı ıslahatı için en metin şart olarak ortaya konan fikirler "Osmanlı memleketi inkıraz ve izmihlale doğru götürülmüş olur" şeklinde değerlendirilmiştir. Teşebbüs-ü şahsi prensip olarak reddedilmiş, âdem-i merkeziyetin hem felsefi olarak hemde memleketin atisini mahvedeceği için katiyen kabul edilmeyeceği ifade edilmiştir. İngiltere örneği de verilerek İngiltere'de bile 19. asrın son senelerinde bütün kuvvetleri merkezde toplama yolunda birtakım teşebbüslerin görüldüğü ifade edilerek vilayetlere âdem-i merkeziyet usulünün kabulü bir nevi muhtariyet-i idare tesis olunması ve bununda kanunsuzluk olduğu belirtilmiştir. Vilayet ve nahiye nizamnamesi ile birlikte vilayet meclisleri kast ediliyorsa bununda var olduğu ve meclislerin yetkilerinin bulunduğu ve taşraya yetkiler verildiği, kura ve nahiye yöneticilerinin halk tarafından seçildiği ve bundan başka ve fazla bir şeyin kabul edilmeyeceği belirtilmiştir.¹¹⁵¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 programının 13. maddesinde Kanun-ı Esasi'nin birinci maddesine atıf yapılarak vilayetlere muhtariyet ve kendi kendini yönetme şeklindeki fikirlerin kesinlikle kabul edilmediği ancak anayasanın 120. maddesinde yer alan tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif usulünün uygulanacağı belirtilmiştir.¹¹⁵²

Tanin gazetesinde 1908'de Hüseyin Cahid, Türkçenin resmi dil olarak kullanımından vazgeçilmeyeceği ve mahalli dillerin resmi hayatta kullanılmayacağını ifade etmiştir. Gayr-i müslim vatandaşlardan dillerini terketmelerinin istenmediğini ancak lisan meselesinin Osmanlılığı dağıtmak için ortaya atılarak hükümetle işi olanların kendi dillerinde başvuru yapmak istediklerini, lisanın münasebette bulunma ve anlaşma ve ısınma aracı olduğunu, hükümetin Türk ve Müslüman, devletin resmi lisanının Türkçe olduğu ve her anasıra mensup memurun bütün dilleri bilemediğini ancak hükümetle işi olan Rum, Bulgar ve Ermenilerin Türkçe öğrenmesi istenmiştir. Adem-i merkeziyete karşı çıkılmıştır.¹¹⁵³

¹¹⁵¹ Hüseyin Cahid, "Âdem-i Merkeziyet", *Tanin*, 22 Ağustos 1324 (1908), Numero 35, s.1.

¹¹⁵² *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Siyasi Programı*, s.6.

¹¹⁵³ Hüseyin Cahid, "Anasır-ı Osmaniye'nin Birleşmesi", *Tanin*, 15 Teşrin-i Sani (Kasım) 1908, s.1.

İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyetle birlikte Araplarla uzlaşmaya çalışmışsa da El Kahtaniye örgütünün Avusturya-Macaristan modelindeki gibi çifte monarşi isteğini kabul etmemiş ve bu örgüt yıkıcı ve kanun dışı sayılarak yöneticileri 1912'de Kahire'ye sığınmışlardır. Ancak El-Fetât adlı örgüt Paris'te 1913'te Milli Arap kongresini toplamış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti bu kongreyi etkisizleştirmek ve anlaşılmak için heyet göndermiş ve anlaşma sağlamışlardır. Arapların lehine olan bu antlaşmayla *"Arapça'nın resmi dil olması, Arapların askerlik ve memuriyette belirli bir oranda istihdamı ve özellikle Arap vilayetlerinde Arapların memur olması (bizzat beş tane vilayeti Arap valiler yönetecekti), bundan başka Osmanlı kabinesinde en az üç tane Arap nazır bulunması gibi esaslar üzerinde anlaşıldı"*. Ancak İttihatçılar bu kararları uygulamamışlardır. Bu acemice politikalar yüzünden Arap politikası çıkmaza girmiş ve parti, Arap seçkinleri, tarikat liderleri ve kabilelerle karşı karşıya gelmiştir.¹¹⁵⁴ Bununla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daha önce reddettiği ve savunucularını kovuşturmaya tabi tuttuğu Avusturya-Macaristan modeli gibi Türk- Arap çifte monarşi anlayışı, âdem-i merkeziyet fikrinin uygulanması, Türkçe yerine Arapça'nın Arapların yaşadığı yerlerde ikinci bir resmi dil olması gibi fikirler Balkan Savaşından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin sözcüsü ve ideoloğu kabul edilen Hüseyin Cahid ve Ziya Gökalp tarafından ifade edildiği gibi devrin önemli fikir adamları da bu devirde uygulanması düşünülen siyaseti İslâmiyet temelinde bir Osmanlılık olarak ifade etmeye başlamışlardır. Bu siyaset bir ideolojik temele dayanmamakla birlikte İmparatorluğu her şartta ve durumda devam ettirmeye çalışan imparatorluk ideolojisidir. Araplara yönelik olarak bu bölgenin Osmanlı hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte hâkimiyeti devam ettirmek için bir takım imtiyazlar verilmişti. Arapların yoğun bir biçimde örgütlendiği ve Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmayı düşündüğü II. Abdülhamid döneminde bu imtiyazların genişletildiği ve Arapların memnun edilmeye çalışıldığı görülmektedir.¹¹⁵⁵ Bu anlayış II. Meşrutiyet döneminde de devam ettirilmiştir.

Feroz Ahmad'a göre Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra Mehmed Sait Halim Paşa sadrazam olmuş ve onun hükümetinde Talat, Halil, Hayri Bey gibi İttihatçılarda görev almışlardır. Beş yıldır devam eden Arnavutluk, Yemen, Libya ve Balkan cephelerindeki savaşların sonucunda bu bölgeler kaybedilmekle birlikte bunun bir diğer neticesi olarak geriye kalan topraklar nüfus olarak daha fazla bütünlüğe sahip olmuş ve Türkler, Osmanlılık ve âdem-i merkeziyetçilik siyasetlerini yeniden ele almak durumunda kalmışlardır. Balkanlarda nüfusun çoğunluğu gayr-i müslimdi ve bu durumda Osmanlı ideolojisinde İslâmcılık fikri ağırlık kazanmamıştı. Değişik unsurlardan oluşan imparatorluğu bir arada tutmak için eğitim,

¹¹⁵⁴ Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği", s.1036.

¹¹⁵⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, s.545; Georgeon, *Sultan Abdulhamid*, s.278-285; Shaw ve Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II*, s.315.

ordu, ekonomi merkeze bağlanmıştı. Bunun yanısıra Türk olmayan başlıca unsur olan Arapların imparatorluğa bağlı kalması için ideolojide ve idari alanda değişiklikler yapılması zorunluydu. Bundan dolayı Arap meselesi birinci mesele olmuştur.¹¹⁵⁶

Dolayısıyla Arap cemiyetlerinin bu fikirlerinin İslâmcılık siyaseti ile bir alakası olmadığı görülmektedir. Osmanlı Devletinin İslâmlık anlayışı halifelik etrafında Müslüman tebaanın ayrılıkçı faaliyetlerini ortadan kaldırmaya çalışan bir anlayıştır.¹¹⁵⁷ Arapların ortaya attığı Türk-Arap Federe devlet fikri İslâmlık anlayışına zıt bir anlayış olduğu gibi Osmanlılık anlayışına da zıttır. Burada önemli olan bu ve benzer fikirlerin Ziya Gökalp, Hüseyin Cahid ve Cami Bey gibi kişiler tarafından da ortaya atılması ve uygulanabilir siyaset olarak sunulmasıdır. Yusuf Hikmet Bayur'a göre bu fikir Türk aydınlarının devletin çöküşünü engellemek amacıyla ortaya attığı fikirdir. 1912'de İttihat ve Terakki'nin iktidardan uzaklaştırıldığı dönemde, Trablusgarp ve Balkan savaşlarındaki yıkımların etkisiyle birçok aydın, Türk ve Arap ulusçuluk fikirlerini aynı anda kabullenerek Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu örnek göstererek Osmanlı Devletini'de Türk- Arap uluslarına dayanan iki milletli devlet haline getirmek düşüncesini ortaya atmışlardır. Bu düşünce Türkçülük duygusundan çok devletin düştüğü durumun zaruretlerinden ortaya çıkmıştır. Bu şekilde Arapların Osmanlı'dan ayrılmayacağı umulmakla birlikte bu fikirle Türkçülükte resmileşiyor ve Osmanlı milleti fikrinden vazgeçiliyordu.¹¹⁵⁸

Osmanlı Devleti'ni Türk-Arap uluslarına dayanan iki milletli devlet haline getirmek düşüncesi, Milli Meşrutiyet Fırkası tarafından, fırkanın düşüncelerini yayan İfham gazetesinin 10 Kanun-u Sani 1328 tarihli sayısında Fizan Mebusu Cami Bey'in Osmanlılığın Atisi: Düşmanları ve Dostları başlıklı yazısında ifade edilmiştir. Bu yazı Bab-ı Âli baskınının yapıldığı gün yazılmış ve daha çok Kamil Paşa hükümetinin Araplar hakkında uygulamayı düşündüğü siyaseti destekliyordu. Aynı gazete dört gün sonra İttihat ve Terakki yönetiminde ve hükümet Arap siyasasını daha belirginleştirmede olduğu dönemde yazdığı yazıyla devleti Türk-Arap ikizliği üzerine oturtmaya çalışan yazıyı da yayınlamıştır. Bu yazıda: “...Bizce Osmanlı siyaset-i dahiliyesi Türklük esasına tabi olmalı ve İzmir'den Bayezid'e, Karadeniz'den Arap badiyelerine kadar bütün Türk ili o siyaset-i dahiliye ve milliyeye münkad (bağlı) olmalı..” “Suriye, El-Cezire, Ceziret-ül Arap, vasî bir âdem-i merkeziyet ile idare olunabilirler ve olmalıdırlar. Şam, Bağdat, Mekke ve San'a niçin Arap hayat-ı milliyesinin birer merkez ve menbaı olmasın?...İşte bu sebeptendir ki Milli Meşrutiyet Fırkası, Türk ve Arap milletlerini Osmanlı Devletinin iki müttekay-ı (dayanak) metin ve raşini addeylemişti”.. Cami Bey, bu fikrin 15 sene önce Alman Von der Golç tarafından da ortaya atıldığını, başkentinde Konya, Kayseri

¹¹⁵⁶ Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s.162-165.

¹¹⁵⁷ Georgeon, *Sultan Abdulhamid*, s.269-271.

¹¹⁵⁸ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.407.

ya da daha güneye taşınabileceğini ifade ettiğini ve tasvip edilebileceğini belirtmiştir. Y. Hikmet Bayur'a göre önemli olan yön Arap ulusalcılığının ayrıca Türkçü olmayanlarda dahil Türkçülük eyginiğini uyandırıp Osmanlı milleti kavramını baltalamış olmasıdır.¹¹⁵⁹ Yine Y. Hikmet Bayur, Osmanlı Devleti ile Araplar arasında yapılan anlaşmadan sonra Ziya Gökalp'in, devlet ve millet kavramları hakkında yazdığı yazıda "*Osmanlı Devleti bir İslâm devletidir, yani müslüman milletlere istinat eden bir devlettir. Osmanlılığa kemiyetle beraber irfan ve medeniyetle istinatgâh teşkil eden Türk ve Arap milletleridir. O halde Osmanlı Devleti Türk-Arap devletidir denilebilir*" fikrini ortaya attığını, Turan'ın Türk yurdu olarak İslâm vatanının parçası olduğunu, Osmanlı topraklarının İslâm vatanı olup aynı zamanda Türk yurdu olan Turan'ında bir kısmının Osmanlı topraklarında bulunduğunu, Osmanlı topraklarının diğer kısmının Arap yurdu olduğunu, Türklerin İslâm vatanının tamamına büyük bir aşkla sahip çıktığı ifade ettiğini belirterek... "*çünkü millet mefkûresi, devlet mefkûresi, beynelmileliyet mefkûresi başka başka şeylerdir ve her üçüde mukaddestir*" sözünü propaganda olarak değerlendirmiştir. Bayur'a göre bu propagandalar bir yandan Balkan yenilgilerinden ve birkaç yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nin boyuna yıkımlara uğramasından doğan ümitsizlik yerine ümit ve gayret yaratmak, öbür yandan da bu gibi duyguları benimsemiş olanları İttihat ve Terakki etrafında toplamak amacını güdüyordu. Ziya Gökalp'in İslâm ittiadı adlı şiiri halifenin kendi mülkünü kurtardıktan sonra İslâm memleketlerini de kurtaracağını ifade etmektedir.¹¹⁶⁰

İttihat ve Terakki Fırkası yönetiminde yer alan Hüseyin Cahid Bey, Balkan Savaşı sonrasında yaptığı değerlendirmelerde savaşın olumsuz neticelerine rağmen ortaya çıkan durumun geri kalan Osmanlı topraklarında yaşayan tebaanın yönetimi açısından bazı kolaylıklar temin edebileceğini ifade etmiştir. Hüseyin Cahid'e göre çoğunluğu oluşturan Türk ve Arapların ittiadı gerçekleşebilir, Araplar'da dini menfaatleri adına Türklerle ittiadı tercih ederler. Hristiyan nüfusu ise mevcut ortamda mebusanda çoğunluğu sağlayamayacağı için siyasi temsil isteklerinde engel kalmaz. Anasır-ı asliye diye tabir ettiği Türklerin, Ermeni ve Araplara bazı siyasi müsaade vermesi yani âdem-i merkeziyet hususunda kolaylıklar sağlanabileceği de ifade edilmiştir. Bu fikirler Türk Yurdu dergisine göre Türk-Arap siyasetini

¹¹⁵⁹ "*Siyaset-i dahiliye ye gelince revatıb-ı diniyye ve esaret-i ecnebiyyeden âzade olarak yaşamak kayd ve menfaati ile yek diğerine merbut olacak Türk ve Arap kavimlerinin hasıl edeceği ekseriyet üzerine müesses saltanat ve hilafet kuvası daha ziyade metanet kesbedecektir. Ancak bu revabıtı tazyikat ile değil, zamanın icabatına nazaran bir takım tevsiat ile teşyit ve takviye etmek icap eder. Vatan-ı asli-i Osmani'nin aksam-ı canibiyesinde harici düşmanlarımızın hiç yoktan ihdas etmek istedikleri milliyet husumetlerini ta kökünden kesmek ve siyaset-i dahiliyemizde daha vasi düşüncelerle hareket etmek zamanıdır*". Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.408-409; Cami Bey'in fikirleri hakkında ayrıca bkz. T.Y., "Osmanlı Devleti'nin Dahilî ve Haricî Siyasâtına Dair", s.143.

¹¹⁶⁰ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.370-371.

ima etmekteydi ve bu dönemde sıklıkla dile getirilen bu fikirler Milli Meşrutiyet Fırkası tarafından net bir biçimde ifade edilmişti.¹¹⁶¹

Benzer fikirler Köprülüzâde Mehmed Fuad tarafından da yapılmıştır. Bu değerlendirme de o dönemde pek rastlanılmayan din birliğinin millet olmak için yeterli olmadığı fikri ortaya atılmış, Türk ve Arapların milli varlığının kabulünün yine de ittihadı engel olmayacağı şu şekilde ifade edilmiştir:

“...Ayrı bir mevki-i coğrafiye, ayrı bir lisan ve edebiyata, ayrı adet ve ve ananata mâlik bir heyet-i mecmua, nerede bulunursa, mutlaka ayrı bir vahdet-i maneviye teşkil eder. Kâinatta bu evsafi haiz bir Arap ve bir Türk cemaati bulunduğu tasdik edilince bir Araplık ve bir Türklük vücut bulmasını tabi görmelidir. Dinin iştiraki hiçbir vakit onların bir milliyeti vahide halinde kaynaşmalarına sebebiyet veremez. Fakat yukarıda arzettiğim üzere böyle bir kaynaşmanın (fusion) âdem-i imkânı bu iki unsurun ittihat ve ittifakı tamına asla mani değildir. Bizim nokta-yı nazarımıza göre Türklüğün, İslâmlığın, Osmanlılığın terakkisi Türklerle beraber sair anasır-ı İslâmiyenin de milli bir intibaha mazhariyetleriyle kabildir. Bu itibar ile Türk milliyetperverlerini İslâmlık düşmanı addetmek ya eser-i cehalet yahut bir vesile-i iftiradır”.¹¹⁶²

Bu fikir o döneme kadar gelen ve din birliği esasına dayanan millet daha doğrusu İslâm milleti, ümmet anlayışının yerine nation anlamında milliyetlerin varlığını kabullenen bir anlayış olarak değerlendirilebilir. Bu şekilde halifelik makamı etrafında Müslümanların birleşmesini amaçlayan İslâmlık fikri de reddedilmektedir. Buradaki amaç mevcut duruma göre hareket ederek Türkçülük fikirlerini de meşrulaştırmaktır.

Türkçü fikir adamlarından Ahmed Agayef’de Türkçülüğü savunmakla birlikte Türkçülüğün Araplıkla zıd olduğu şeklindeki suçlamalara cevap vermiş ve o dönemde ortaya

¹¹⁶¹ Hüseyin Cahid, Ruskaya Malva adlı Rus gazetesine yazdığı makalede : “*Arnavutluk ve Makedonya’nın Osmanlı vatanından katedilmesi, Türk rical-i siyasiyesinin vezaifini iyiden iyice kolaylaştırmıştır. İmparatorluktan ayrılmak isteyen anasır, teceddüdperverlerin mesaisini işgal ediyor ve her tarafta onların teşebbüsâtına ika-i mevani ile iza-i vakti intaç ediyordu. Ermeniler sadık Osmanlılardır. Ermenilerin Osmanlı Meclis-i Mebusanında miktarlarıyla mütenasip mebus bulundurabilmekten ibaret maksad-ı esasilerinin mütenasip mebus bulundurabilmekten ibaret maksad-ı esasilerinin şimdiye kadar icra edilememesi, aynı hususun diğer anasıra da teşmili lazım geleceğindedir. Her unsurun mebusları miktarlarıyla mütenasip intihap olunsa idi, Meclis-i Mebusan Babil kulesine döner ve artık devamlı bir hükümetin teşkili büsbütün imkân haricine çıkardı. Şimdi herşey değişti. İttihat ve Terakki, evvelce sırf ayrılmak kastıyla âdem-i merkezîyet isteyenlerin maksadlarına hizmet etmiş olmak için âdem-i merkezîyete taraftar değildi. Muharebeden sonra kendilerine itimat kabil olmayan o anasırdan kurtulundu. Türk devletinin anasır-ı asliyesi Arap ve Ermenilere müsaidatta bulunabilir. Türk ve Ermenilerin menafii birbirine zıt değildir. Vakıa Araplar arasında bir cereyan-ı millinin vücudu muhakkaktır. Lakin Türkler dar bir siyaset takip etmezlerse, Arapların dinlerine olan farz-ı merbutiyetleri, Türklerden ayrılıp dinlerini tehlikeye atmaktan onları men edecektir. Türkler akilane ve adilane müsaidat ile Arapları kendilerine bi’s suhule raptedebilirler. Devlet-i Osmaniye’de ekseriyeti teşkil eden bu iki Müslüman samimi ittihadı, Hristiyanların muhafaza-i hukukuna bir zaman olur. Ekalliyet-i Hristiyanıye Meclis-i Mebusan’ın muntazam mesaisine iras-ı zarar edemeyeceğinden arzularının husulüne mani kalmaz. Zaman-ı hazır, Türkiye’de bir devre-i asayiş ve itilaf küşadına pek müsaittir. Bunun için genç Türkler evvel davranarak diğer anasıra ağıuş-ı muhadenetlerini açmalı ve onların metalib-i siyasiyelerinin isafına şitap eylemelidirler”. Cahid Bey’in yukarıda ima ettiği Türk- Arap siyaseti hemen her taraftan tavsiye ediliyor. Bunu açık ve net ortaya koyan Milli Meşrutiyet Fırkasıdır. Bkz. T. Y., “Osmanlı Devleti’nin Dahili ve Harici Siyasâtına Dair”, s.142.*

¹¹⁶² Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türklük, İslâmlık, Osmanlılık”, s.376.

atılan Türk-Arap devleti fikrini destekler mahiyette fikirler ortaya koymuştur. Aynı zamanda Türkçülük siyasetinin İslâmlık siyasetine zararı olmadığı ve hatta İslâmlık fikrinin desteklendiği de ifade edilmiştir. Ahmed Agayef:

“Türkçülük Araplığın ve İslâmiyetin teyid ve takviyesine tevcih edilmiş bir cereyandır. Türkçüler, kavmiyet esasını kabul ettiklerinden kavmiyeti terkip eden avamelin takviye teyidi ile mükelleftirler. Türk kavmiyetinin birinci amili İslâmiyettir. Binaenaleyh Türkçüler İslâmiyet taraftarıdır. İslâmiyetin itilasına çalışmakla mükelleftirler. Zira İslâmiyet haricinde Türklüğü tasavvur bile edemiyorlar. Araplığa gelince, Türkçülerin mezheb-i siyasi ve içtimailerince Arap-Türk uhuvvet-i İslâmiye ve Osmaniyesini tesis eylemek birinci vazifedir. Zira Türkçülerce Arap Türksüz ve Türk Arapsız yaşayamaz. Binaenaleyh Türkçülük Türkleri Araplardan ayırmak için değil, iki kavmi inkişaf, terakki ve teali ettirerek yekdiğerine şuurlu bir surette metîn ve hususi esaslar üzerine yaklaştırmayı kendisine bir emel, bir gaye olarak tayin etmiştir. Araplar bu ciheti o kadar güzel takdir etmişlerdir ki, kendileri Türkçülere dest-i uhuvveti uzatarak birlikte iki kavim tevhidinde çalışmaya mübaderet ettiler. İsterseniz sorunuz, öğreniniz ve sonra hükmünüzü veriniz”.¹¹⁶³

Bu dönemde 13 Mart 1913 tarihli İdare-i Umumiyye-i Vilayat Kanun-u Muvakkatı ve bunu tamamlayan nizamnameler ile 7 Ağustos 1913’de çıkan Memalik-i Osmaniyye’de Mevki-i Tatbik ve İcraya Konulacak Bazı Tedabir-i Esasiyye-i Islahiyye Hakkında İrade-i Seniyye yayınlanmıştır. Vilayet kanunu vilayetlere bazı işlerde kendi kendilerine idare etmek yetkisini vermekte yani devlet idaresinde merkeziyetçiliği azaltmaktadır. Devlet vazifelerini ikiye ayırarak bir kısmını merkeze öbür kısmını da vilayetlere bırakmaktadır. Bu yönler eskiden beri ıslahat adı altında değişik şekillerde büyük devletlerce talep edilmekteydi ve Berlin Antlaşmasında bazı Osmanlı ülkeleri için alınmış ve türlü bölgeler hakkında bu esaslara dair büyük devletlerle antlaşmalar yapılmış ve bazen de çetin tartışmalar yaşanmıştı. Bu kanunlar esasta İttihat ve Terakki’nin merkeziyetçi anlayışına aykırıdır. 1913’te Balkan Savaşı yenilgisinden sonra Rusya, doğu illeri için özel bir yönetim kurulmasını istemiş ve Arap illerinde henüz bağımsızlık için olmasa da geniş bir özgürlük için çalışmalar yapılırken hükümet kendi görüşüne ehven-i şer yani kötülüklerin en hafifi olmak üzere bu kanun-u muvakkat biçiminde yayınlamıştır. Kanunun idare-i hususiyye-i vilayat kısmı (bütçeye, vilayet meclisine ve encümenine ait hükümleri kapsayan kısım) bir yıl önce yayınlanmış fakat uygulanmamıştır. Dolayısıyla vilayet umumi meclisleri kurulmamış ve bu yüzden Arap illerinde kanun dışı meclisler toplanıp hükümetten bazı isteklerde bulunmuşlardır. Yeni kanun bu gibi olayları önlemek ve hem idareyi düzenleyip hem de büyük devletlere yaranıp onların Osmanlı iç işlerine karışmak için kullandıkları bir bahaneyi ellerinden almak düşüncesiyle çıkarılmıştır. Kanunun gerekçesinde ise bu kanunların Kanun-ı Esasinin 110. maddesine uygun olduğu ve daha önce kanunun uygulanmadığı ifade edilmiştir.¹¹⁶⁴

¹¹⁶³ Ahmed Agayef, “Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye”, s.381.

¹¹⁶⁴ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.304-306.

Feroz Ahmad ise 9 ve 26 Mart 1913 tarihli yasalardan bahsetmektedir. Bilhassa 26 Mart tarihli yasa ile eyaletlerde merkezden atanan valinin yönetiminde yerel olarak seçilmiş meclis görev yapacaktır ve yarı özerk bir idare kurulacaktır. Vali yürütmenin başı olmakla birlikte meclisin kararını uygulamak zorundadır. İttihat ve Terakki bu yasayla bir taraftan âdem-i merkeziyetçi bir sistemi uygulamaya çalışırken aynı zamanda Dâhiliye Nazırı ve vali vasıtasıyla merkezi hükümetin milli otoritesini ve ulusal bütünlüğü korumaya çalışmış bir taraftanda özerklik taleplerini yerine getirmeyi düşünmüştür. Ancak, Irak'taki Arap liderler bu yasaya karşı çıkmış ve bilhassa valiye verilen eyalet meclislerinin kararlarına müdahale, uygun görmediği konuların görüşülmesini engelleme, oturumları erteleme ve meclisleri dağıtma gibi yetkileri eleştirmişler ve doğrudan çektikleri telgraflarla Dâhiliye Nezaretini protesto etmişler ve bu yasayı kabul etmeyerek uygulanmasına izin vermeyeceklerini ifade etmişlerdir. Osmanlı hükümeti ise yasanın uygulanacağı şeklinde cevap vermiştir. Bununla birlikte Osmanlı hükümeti kararlı davranmakla birlikte ılımlı davranmış, çatışma olmamış ve I. Dünya Savaşı'na kadar değişiklik yaşanmamıştır.¹¹⁶⁵ Bu yasa ile alakalı olarak Sadrazam Sait Halim Paşa valilere verilen yetkiler ile devletin kanun ve nizamlarına aykırı idareye müsaade edilmemekle birlikte *“hülâsa mezuniyetler tevsi' ve vezaifi tefrik edilmekle beraber şüabat-ı idare-i memleket üzerinde merkezi hükümetin nezaret ve murakabesi mahfuz tutulmuş, binaenaleyh memleketin vahdet-i idaresi taht-ı temine alınmıştır”* demektedir.¹¹⁶⁶

Bu dönemde Osmanlı hükümeti dil konusundaki siyasetini de değiştirmiştir. Arapçanın okullarda öğretilmesine ve idari hayatın bazı alanlarında kullanılmasına müsaade edilmiştir. Bu şekilde Arapların temel isteklerinden biri kabul edilmiştir. Bu hadise Feroz Ahmad'a göre ideolojik bir dönemeç olmuştur. Laik Osmanlıcılıktan İslâmcı Osmanlıcılığa dönüşüm gerçekleşmiş ve tamamlanmıştır. Bu hadise tarihsel gerçeğin zorunlu kıldığı bir değişikliktir.

¹¹⁶⁵ Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s.166-168.

¹¹⁶⁶ Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi sonrası kurulan Mehmet Said Halim Paşa hükümetinin programında ise hazırlanan vilayet kanununa değinilmiştir. Bu kanun Said Halim Paşa tarafından: *“Kabinemiz bu hususta da Mahmud Şevket Paşa kabinesinin teşebbüsat ve icraatını ikmale sarf-ı mesai eylemiştir. Neşredilen kavanin-i idariyenin en mühimi İdare-i Vilayet Kanunu'dur. Kanun-ı Cedid ile vilayetlerin idaresi tevsi-i mezuniyet ve tefrik-i vezaif esasatına tevfik edilmiştir. Umur-ı vilayet menafi-i umumiye ve menafi-i hususiye taalluk itibarıyla ikiye ayrıldığı gibi kanun da idare-i umumiye ve hususiye namıyla ikiye tefrik edilmiştir. Menafi-i umumiye aid olan hidematın emr-i idaresinde merkezin mümessil ve vekili olan valilerin ve onlara izafeten sair rüesa-i memurunin mezuniyetleri yani vezaif ve selahiyetleri tevsi edilmiştir. Vilayetin menafi-i hususiyesine aid umurda karar vermek ve vilayetin hususi bütçelerini tedkik ve tasdik etmek selahiyeti de merkezden alınarak vilayet meclis-i umumiyesine tevdi edilmiş yani vezaif bu suretle tefrik olunmuştur. Mamafih, meclis-i umumiyenin bu baktaki kararlarının icraası da doğrudan doğruya valilere mevdudur. Bu suretle müzakere ve ita-ı karar selahiyeti meclise, icra ve idarenin mesuliyeti de valilere tevfiğ olunmuş oluyor. Bütçeler merkezden tasdik edileceği gibi kavanin ve nizamât-ı devlete mugayir kararlar aleyhine valilerin hakk-ı itirazı vardır. Hülâsa mezuniyetler tevsi ve vezaifi tefrik edilmekle beraber şüabat-ı idare-i memleket üzerinde merkezi hükümetin nezaret ve murakabesi mahfuz tutulmuş, binaenaleyh memleketin vahdet-i idaresi taht-ı temine alınmıştır”*. Bkz. Güneş, “II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)”, s.253.

İslâmcı bir yayın organı olmayan ve İttihatçıların yayın organı olan Tanin’de yayınlanan Arapça’nın da okullarda öğretilmesini savunan makalenin yayınlanması önemliydi. Tanin gazetesi 1909’da hükümetin dil ve eğitimde merkezileşme siyasetini desteklemekteydi ve Rumların merkezîyetçiliğe karşı çıkmasından dolayı bu yazılar yer almıştı. Ancak Araplara da bu merkezîyetçi yasalar uygulanmaktaydı.¹¹⁶⁷

2.11. Matbuatta Türklük Fikrinin Savunulması

Ziya Gökalp’in, Tanzimat’tan önce var olan ancak Tanzimatçıların değiştirmeye çalıştığını ifade ettiği ve aynı zamanda uygulanmasını istediği Müslümanların hâkim millet olduğu İslâm devleti, diğer ifade ile İslâmlığa dayalı Osmanlılık-Osmanlı milleti anlayışı¹¹⁶⁸ bu dönemde bazı Türkçü fikir adamları tarafından da benimsenmiştir.

P. Risal(TekinAlp)’e göre Türkler bu dönemde İslâmiyete müstenid bir Osmanlılık anlayışını uygulamaya çalışmıştır: “İslâm esası üzerine, daha kabilü’l husûl bir Osmanlılık tesis edilerek Türkiye Müslümanlarının hepsi Osmanlı hem de hakiki Osmanlı olacaklardı. Tahayyül olunmuş vahdet, artık dindaşlar arasında tahakkuk edecekti. Zaten cevâmi-i şerife bu vahdetin içtima merkezleri demektir. Bu efkâr ile meşbu olarak Türkler tekrar ümide düştüler”. Bununla birlikte bu siyasetin diğer Müslüman tebaanın ayaklanması neticesinde yerini Türklük siyasetine bıraktığı ifade edilmiştir.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁷ Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s.168-169; Tanin gazetesinde 1913’te yayınlanan makale şu şekildedir: “Nasıl olur da Türkiye gibi bir Müslüman devlet, kendi dininin dili olan Arapça’ya sırt çevirebilir? Arapçaya karşı düşmanca davranmak, İslâmlığa karşı düşmanca davranmak anlamına gelmez mi? Arapçayı Kur’an’ın ve Peygamberimizin dili olduğu için severiz. Severiz, çünkü İslâm uygarlığı ile Arapça bölünmez bir bütündür ve Arapça’ya sırt çevirmek, 1300 yıllık eğitim ve uygarlığa sırt çevirmek demektir. Kesin olarak bilmekteyiz ki, Arapça diğer İslâm dillerine kıyasla en yaygın ve en canlı dildir. Bunu reddeden bir Türk kendi uygarlığını ve kendi geçmişini de reddeder... Osmanlı hükümetinin Arapçayı yaymak için çaba göstermediği doğrudur, ama Türkçe konusunda da aynı suçu işlemiştir. Hastalık geneldir. Bütün Osmanlı ve Müslüman uzviyetinin bu hastalığa tutulmuş olduğunu ve bundan sorumlu olduğunu kabul etmek gerekir... Osmanlı hükümeti doğru yönde bir adım atmıştır, bu yolda yürümeye devam etmesi şarttır. Arapçaya yalnız Arapça konuşulan yerlerde değil, her tarafta daha fazla önem vermeliyiz. Hükümetten birkaç milyon Arabın yöneticisi olarak değil, bir Müslüman devlet olarak, bunu gerçekleştirmesini bekliyoruz”. Bkz. Babanzade İsmail Hakkı, “Arapça ve Islahat”, Tanin, 21 Nisan 1913’ten aktaran Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, s.168-169.

¹¹⁶⁸ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi C.I-2*, s.420-421.

¹¹⁶⁹ P.Risal’e göre Müslümanlar dini inançları gereği milliyetlerinden önce Müslümandır ve İslâm büyük ve tek vatanıdır. Bu vatanın başında Türk padişahı bulunacak ve Müslümanlar Türk saltanatına gönülleriyle bağlanacaktır ve dininde buna uyması gereklidir. Türk hanedan-ı saltanatına cibr ve şiddetle değil, gönüllerinin arzusuyla, sağlam bir surette rabteceklerdi... Ancak Arnavutların bağımsızlık için ayaklanması yanında Yemenliler ve Dürzilerin isyanları bu siyasetinde başarısız olacağını gösterdi. “Türkler anladılar ki İslâmiyet’e müstenit Osmanlılıkta onlar için bir hatırlıdır. Araplar, Farslar, Arnavutlar kendi memleketlerinden çıkamayarak apayrı yaşadıkları için milliyetlerini, şahsiyetlerini kaybetmek tehlikesine maruz değildiler. Onların her biri kendi diyarında, hemen hemen kapalı muhiti içinde bir cinsten pek sıkı rabitali bir kitle halinde yaşar; diğer unsurlarla hiç karışmamış gibidir. Müfrez (bütünden ayrı) bir halde bulunuşlarından dolayı, lisanlarını, adetlerini, seciyye-i kavmiyyelerini muhafaza edebiliyorlar. Türkün vaziyeti ise böyle değildir. Türk, ekserisi kendinden daha müterakki akvam arasına dağılmış bulunuyor... Demekki İslâmiyet-i Osmaniye ile de aranan suret-i hal bulunamayınca Türklerde

II. Meşrutiyet döneminde Türklük fikri basın hayatında savunulmakla birlikte bilhassa o dönemde Türklük fikrinin savunucuları fikirlerinin Osmanlılık ve İslâmlık'a zarar vereceği iddialarına da cevap vermek durumunda kalmıştır. Bu hadise bu dönemin sıklıkla görülen hadiselerinden birisi olmuştur. Bu mesele aynı zamanda devlet meselesi, milliyetler meselesi, o döneme kadar uygulandığı ifade edilen Osmanlılık siyasetinin de ele alındığı yazılar olmuştur. Bu dönemde Türklük fikrine karşı olanlara karşı kendi fikirlerinin haklılığını ortaya koymaya çalışılırken genellikle Türklük fikrinin Osmanlılık ve İslâmlık'ı da zarar vermeyerek güçlendireceği şeklinde fikirlere sıklıkla rastlamak mümkündür. Bu konuda İzzet Ulvi'nin fikirleri kayda değerdir. İzzet Ulvi'ye göre Osmanlılar siyaseten aynı hukuka sahip birer ferttirler ve aralarında hiçbir fark düşünülemez. Bu fertler Osmanlılık kümesini oluştururlar. Bununla birlikte Osmanlılıkta kavimler, cemaatler mevcuttur ve her birinin kendine has lisanı, ananâtı, hasleti, istidadı bulunmaktadır. Osmanlılık gayesini takip eden her cemaatin terakkisi şüphesiz Osmanlılığın terakkisidir fakat bu terakkide bir kısmının ilerleyip bir kısmının geri kalması ilerleyenler açısından da fayda getirmeyecek onları da durdurabilecektir. İzzet Ulvi yine Türklerin içinde bulunduğu zor duruma ifade ederek Türklüğün güçlenmesinin Osmanlılığın da güçlenmesi anlamına geldiğini ifade etmiştir. İzzet Ulviye göre:

“Türkler Osmanlılığı birbirine rabteden muazzaz bir bağıdır. Her ateşe, her isyana koşmaktan terakkiye fırsat bulamayan, her ihtiyaca kendilerine has bir sabırla katlanmaktan, karada, denizde başkalarının hesabına asırlardan beri kan dökmekten zayıflayan ve benliğini unutan Türkler takviyeye layıktır. Türklerde artık kendi meziyet ve istidatları dahilinde terakki ederek bir engel derekesine düşmekten sakınmalıdır. Üzülp kopmamalıdır. Bittabi bunu her hakiki Osmanlı arzu eder... Türklüğe çalışmak Osmanlılığın kadim ve mühim bir uzvunu kuvvetlendirmek, yükseltmek olduğundan aynı zamanda Osmanlılığa çalışmaktır. Bütün dünya ananâtını tebcil ederken tarihi harikalarla dolu olan büyük Türk Milletinin kendini unutmaması, kendini düşünmemesi nasıl olur? Bunu da itiraf etmeliyiz ki Türklere öz milliyet duygusu pek yabancı olmuştur. Ezmek, yutmak isnat edilen Türkler en ziyade ağırlıkları omuzuna alan, yutulan, uçurumdan uçuruma yuvarlanan bir millet iken bugün bir redd-i şikayet sesi bile yükseltemiyor... İşte son sözümü bağıryorum.! Türklük duygusu Osmanlılık fikrine mani değildir. Türklüğüne hor bakanlar birer gafil, hatta birer sefildir”.¹¹⁷⁰

İzzet Ulvi'nin bu yazısı dönemin devlet siyasetinin bir eleştirisi olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda İttihat ve Terakki'nin gerçekleştirmeyi düşündüğü ancak uygulama imkânına sahip olmadığı Osmanlılık anlayışına da benzemektedir. İttihatçıların eleştirdiği ve ortadan kaldırmaya çalıştığı anlayış Tanzimat'tan o döneme kadar gelen Osmanlılık anlayışının bilhassa gayr-i müslim tebaayı imtiyazlı hale getirerek Müslümanlara kıyasla daha üstün hale geldiği anlayıştı. Bu Osmanlılık ise yine imtiyazlarını koruduğu için savunulan bir anlayıştı. İzzet Ulvi, Türklüğün diğer unsurlarla müsavatını-eşitliğini talep etmektedir. Bunuda Türklüğün içinde bulunduğu hazin tabloyu ortaya koyarak anlatmaya çalışmıştır. Kendi haklılığını ortaya koymak

dar bir milliyetperverliğe yönelmek zorunda kalmışlardır”. Bkz. P.Risal, “Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar 2”, *Türk Yurdu*, Yıl: 1, Sayı: 24 (4 Teşrinievvel 1328- 17 Ekim 1912), s.407-408.

¹¹⁷⁰ İzzet Ulvi, “Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?”, s.268-269.

adına ne kadar zorlandığı da görülmektedir. İzzet Ulvi, haklılığını Türklük fikrinin Osmanlılığa engel olmadığını ifade ederek ve milli kimliği yok olma tehdidi altındaki Türklerin diğer unsurları ezmek yutmak şeklinde suçlanamayacağını anlatarak ifade etmeye çalışmıştır. Bu şekilde o dönemde sıklıkla görülen Türkleştirme suçlamasına da cevap vermektedir. Bir savunma psikoloji içinde yazılan yazının en değerli hükümleri de bunlardır. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e temel meselenin gayr-i müslimlerle Müslümanların müsavattını sağlama amacıyla olduğu bizimde birçok örnekleriyle gösterdiğimiz gibi bu konudaki literatürün temel fikriydi. Ancak meselenin bu şekilde bir müsavat meselesi olmadığı İzzet Ulvi tarafından da ifade edilmektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Köprülüzade Mehmed Fuad'a göre Hristiyanlarda gelişen milliyetçilikten İslâm dünyası da etkilenmiş, Araplar ve Arnavutlar'da milliyetçilik ortaya çıkmış ve neticede:

“Osmanlı hükümetinin kuvve-i merkeziyesini teşkil eden Türkler, hakimiyet-i zahirelerinin fide-i necatı olmak ümid-i vahiyesiyle uzun müddet kavmiyetlerini inkar ettikten sonra nihayet hadisatın uyandıran darbeleri karşısında bir mevcudiyet-i maneviye elde etmek zarureti anladılar. Osmanlı namı altında muhtelif unsurlar, hatta unsurlardan biri birer vahdet teşkil etmişler iken ondan mahrum kalan yalnız vicdan-ı milliden mahrum zavallı Türklerdi. İşte Türk milliyetperverliği tarihin bu gibi zarretleri karşısında tabî bir surette vücuda geldi”. Bunu eleştirenler olmakla birlikte Türk milliyetperverliğini anlamamışlardır. “Biz ne mürteci, ne hayalperver, ne de iftirakçıyız. Osmanlılığın, İslâmlığın muhafaza-yı mevcudiyetini, ancak Türklüğün intibah ve terakkisi halinde mümkün görüyoruz”.¹¹⁷¹

Köprülüzâde Mehmed Fuad'da benzer şekilde Türklük fikrini savunmakla beraber, Türk Yurdu Dergisi ve Türk milliyetperverlerine yönelik suçlamalara da cevap vererek:

“Türkler ne zaman milli bir vicdana malik olurlarsa İslâmiyet ve Osmanlılık ancak o zaman muhtaç olduğu kuvve-i merkeziyeye kavuşacak ve heyet-i hazıra-ı siyasiyemiz anasırını inkişaf-ı millileriyle müterafık bir ahenk-i tam dairesinde ilerleyecektir... Biz ne hayalperver, ne mürteci, ne iftirakçı ne de islâmiyet ve Osmanlılık düşmanıyız. Maksadımız şimdiye kadar muhtelif vesilelerle tekrar ettiğimiz veçhile Türklük, İslâmlık ve Osmanlılığın tealisini temin etmektir. Hayat-ı medeniyeye birkaç asırdan beri hakkıyla karışmamış, ihtiyacat-ı asriyeye tamamen vukuf kesbetmemiş bir kitleyi yani büyük Türk Milleti'nin bugünkü beşeriyet-i mütemeddinenin faaliyetine iştirak edeceği, insanlığa yeni bir kemiyet bahşeyeceği için bu mesai aynı zamanda pek necip ve insanidir”¹¹⁷² diyerek Türklük fikrini savunduğu gibi İslâmlık ve Osmanlılık fikirlerinin de savunuculuğunu yapmıştır.

Ziya Gökalp'te gelişen Türklük fikrini savunmakla birlikte İzzet Ulvi ve Köprülüzade Mehmed Fuad'la benzer fikirleri savunmuştur. Gökalp'e göre Türkler arasında gelişen Türklük fikri: “*Osmanlılığın muarızı olmak şöyle dursun, hakikatte en kuvvetli müeyyididir. Yalnız her yeni cereyanın olduğu gibi bu mesleğinde bir kısım gençlerden mürekkep gulat-ı vardır ki, yanlış tefsirlere sebep oluyorlar. Türklük “kozmopolitlike” karşı İslâmiyet ve Osmanlılığın hakiki istinad yeridir*”.¹¹⁷³ Yine Ziya Gökalp, bir başka yazısında Türklük fikrine yönelik eleştirilere cevap verirken aynı zamanda Türklük fikrinin İslâmlığa zararı olmayan bir fikir

¹¹⁷¹ Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türklük, İslâmlık, Osmanlılık”, s.372.

¹¹⁷² Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türklük, İslâmlık, Osmanlılık”, s.372-376.

¹¹⁷³ Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak I”, s.185.

olduğunu ifade etmiştir. Bu fikir: “*Türklerde milliyet hissi uyanmaya başlayınca Türkçülük İslâmcılığa muhalefetle itham edildi. Halbuki Türkçülerin gayesi, muassır bir İslâm Türklüğüdür. Türkçülerin milliyeti Türklük, beynelmilleliyeti islâmlıktır*”.¹¹⁷⁴

Ziya Gökalp’e göre Tanzimatçılık Türklüğü dilinden uzaklaştırmıştır, milliyetinden, milli tarihinden bahsetmeye tahammül edilmemiştir:

“Türk gençliği, bir taraftan lisan ve edebiyat sadeleşmezse, milli bir mefkûre ruhları tencib etmezse, Türklüğün ve aynı zamanda Osmanlılık ve İslâmlığın mahvolacağını anladı. Diğer taraftan bu yalancı nikabı atmadıkça hiçbir unsuru ruhunun samimiyetine inandıramayacağını ve binaenaleyh unsurların itilafı gayesinin kat’iyen temin edilemeyeceğini gördü... Türk gençleri pekala anlamışlardır ki, bugün en mukaddes vazife, Türklerin bütün siyasi fırkalar, bütün içtimai cereyanlar fevkinde birleşmesidir. Bu ittihad hasıl olunca, İslâmcılığın vahdeti, Osmanlılığın tamamıyet-i daha emin bir vaziyete girer”.¹¹⁷⁵

2.12. İslâmlık Siyaseti ve İttihat Ve Terakki Cemiyeti

İslâmlık siyasetinin II. Meşrutiyet öncesinde Enver Paşa tarafından benimsenen bir fikir olduğu ifade edilmektedir. Kazım Karabekir Paşa’ya göre İslâmcılık siyaseti II. Meşrutiyet’ten önce Enver Paşa’nın benimsediği bir fikirdi. İttihat ve Terakki Cemiyetine ilk önce hilâl ismi verilmişse de daha sonra hilâl ismi işaret olarak kabul edilmiştir. Ancak dışa karşı İslâmcılık siyaseti olarak değerlendirileceğinden dolayı kaldırılmıştır, Hürriyetin ilanından sonra Enver Bey, başına hilâl takmış, birçok zabitte aynı şekilde davranmıştır. Cemiyetin ileri gelenlerinden bazılarının mason olmasına rağmen ittihad-ı İslâm siyaseti başlamış ve Enver Bey, Harbiye Nazırı ve cihan savaşı ile beraber başkumandan vekili olunca bu siyasetin başına geçerek cihat

¹¹⁷⁴ Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 5”, s.403-404.

¹¹⁷⁵ Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 5”, s.402-403; Ziya Gökalp’e göre: “*Tanzimatçılar Türklüğün yüzüne aldatıcı bir nikâb çekmek istemişti. Milli bir Türk lisanı yoktu. Beyne’l anasır müşterek bir Osmanlıca vardı. Bütün unsurlar kaynaşmış, yeni bir kavmi enmûzac, tarihi bir ırk, bir Osmanlı milleti husule gelmişti. Bu milletin hususi bir dili olduğu gibi, kendine mahsus bir tarihi vardı... bu yalana hiçbir unsur inanmadı. Her kavim mekteplerinde çocuklarına kendi tarihini okuttu, kendi lisanını öğretti... Meşrutiyetten sonra bu nikâba ehemmiyet verilince unsurlar bizi Türkleştirmek istiyorsunuz diye feryat etmeye başladılar. Hakikaten bu Osmanlılaştırmak siyaseti, Türkleştirmek için gizli bir vasitadan ibaretti. Osmanlılıktan maksad devlet ise, zaten her Osmanlı tebaası bu devletin bir ferdi idi. Yok, bundan maksad lisanı Osmanlıca olan bir yeni millet yaratmak yaratmak idiyse, Osmanlıca Türkçeden başka başka bir şey olmadığı için, bu yeni millet başka nam altında bir Türk milleti olacaktı. Bunu unsurlar pekiyi anladılar ve milliyetlerini müdafaa için maddi ve manevi teşkilatlarına daha ziyade kuvvet ve intizam verdiler... Bu Tanzimat tuzağına düşen, yalnız Türkler oldu. Türkler lisanlarının hakikaten “üç dilden mürekkep Osmanlıca” olduğuna inanarak halk lügatiyle söylemeyi ve yazmayı bir irtica telakki ettiler”. Bkz. Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 5”, s.402-403.*

ilanı gerçekleşmiştir.¹¹⁷⁶ Yine Cemiyet üyesi ve milletvekili Muhittin Birgen'de Enver Paşa'nın siyasette İslâmcı ve halifeciliği savunduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷⁷

Bu dönemde İslâmcı görüşlerin yayınlandığı Sebil-ür Reşad dergisi de İttihat ve Terakki Partisini destekleyen yayın politikası izlemiştir. Dergi tarafından en çok takdir edilen kişi Sait Halim Paşa'dır. Derginin kahraman olarak kabul ettiği kişi ise Enver Paşa'dır. Örneğin 7 Ekim 1915 tarihli sayıda Enver Paşa, İslâm âleminin nuru olarak değerlendirilmiş, cihan harbi ile ilgili meclis konuşmasına değinilerek 300 milyon Müslümanın hak ve hürriyetini korumak için oluşturulan Osmanlı ordusu şeklinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. Dergide I. Dünya Savaşı başlamadan önce yer alan Harb-i Umumi ve Âlemi İslâm başlıklı yazılarda İngiltere eleştirilmiş, Almanlar övülmüş ve Müslümanlar birliğe ve mücadeleye davet edilmiştir.¹¹⁷⁸ Yine Ahmed Ağaoğlu ve Yunus Nadi'nin İttihad-ı İslâmla alakalı yazıları cihad edildiği dönemde yayınlanmıştır. Bu dönemde kavmiyetçilik ve Tanzimatçılık reddedilmiştir.¹¹⁷⁹ Meşrutiyet inkılâp olarak değerlendirilerek İslâm dünyasının her yönden kurtuluşuna sebep olacağı ifade edilmiştir. Ahmed Agayev'e göre Fransız inkılâbının Avrupa için önemi neyse Osmanlı İnkılâbının da Şark (doğu) için önemi aynıdır. 1908 Osmanlı inkılâbı 1904 Rus, 1906 İran, 1910 Çin İnkılâplarına göre Şark için daha değerlidir. Ahmed Bey, meşrutiyetin İslâma uygunluğunu göstermeye çalıştığı gibi aynı zamanda meşrutiyet inkılâbının bütün Müslümanların yeniden ayağa kalkması, güçlenmesi adına faydalarından bahsetmiştir. Müslümanların büyük çoğunluğu işgal altındandır. Yine zamanında Fransa inkılâbına karşı çıkan ve onu ortadan kaldırmaya çalışan Avrupa, Asya ve Afrika'da Müslümanları işgal altında tuttuğu için Osmanlı inkılâbının Müslümanlara etki etmesinden korktuğundan dolayı Osmanlı inkılâbına karşı çıkmaktadır. Avrupa, Fransa inkılâbının fikirlerini engelleyemediği gibi Osmanlı inkılâbının fikirlerini engelleyemeyecektir.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁶Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.112; Kazım Karabekir, meşrutiyet öncesi Enver Bey'le yapılacaklar hakkındaki konuşma esnasında hilal konusuna gündeme geldiğini belirtmekte ve Enver Bey'in kendisine "Kazım Bey hazır ol, ilk fırsatta Selanik'e git. Biz bugünü Manastır'da Osmanlı Hürriyet Cemiyeti merkezinin kuruluşu sayarız. İkimiz içinde kan kardeşliği tarihi sayılır. Yalnız şu hilal işaretine dokunman hiç hoşuma gitmedi. Bu işaret herhelde "Ben bir Türk'üm den " daha şümullüdür. Bu cemiyete yalnız Türkleri değil İslâm olan bütün Osmanlıları da alıyolar. Arabı Arnavut'u da girebilir, yeterki hürriyet ve meşrutiyet taraftarı olsunlar. Hilal işaretiyle salibe karşı cihat edecek değiliz ya" dediğini belirtmekte ve kendi fikirlerini de ifade etmektedir: "Manastırda teşkilat ilerledikten sonra ısrarım üzerine cemiyetin hilal işaretide parolası da kaldırıldı. İcap edenlere ayrı ayrı işaret ve parola verildi. Enver, hilal işaretine çok bağlı idi. Nitekim hürriyetin ilanında bazı zabitlerle birlikte fesine hilal taktı. Meşrutiyetin ilanından sonra ittihat-ı İslâmcılık taraftarlarının başlarında Enver de vardı". Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.83 ve dipnot 29.

¹¹⁷⁷ Birgen, *On İttihat ve Terakki'de Sene, Cilt 1 İttihat ve Terakki Neydi?*, s.112-113.

¹¹⁷⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt III Kısım IV, 1914-1918 Genel Savaşı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s.457-458.

¹¹⁷⁹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt III Kısım IV*, s.459-460.

¹¹⁸⁰ Ahmed Agayef, "Osmanlı İnkılâbının Şarkta Tesirâtı", *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:44 (10 Temmuz 1329-24 Temmuz 1913), s.356-359, *Türk Yurdu Üçüncü Cilt 1912-1913*, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutubay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

Türkçü fikir adamları da I.Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin siyasetini Türk birliği ve İslâm birliğini gerçekleştirme siyaseti olarak değerlendirmişlerdir. Türkçü fikir adamları bu görüşlerini genel olarak Türk Yurdu dergisinde ifade etmişlerdir. Türk Yurdu dergisinde I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber yayınlanan yazılarda Osmanlı Devleti'nin amacının Kafkasya harekâtı ile Rus işgali altındaki Türkleri kurtarmak, Mısır-Kanal harekâtı ile de İslâm birliğini sağlamak olduğu ifade edilmiştir. Halife olan Osmanlı sultanının ordusunun bütün Türk ve Müslümanların hak ve hukukunu müdafaa etmek için savaştığı belirtilmiştir.¹¹⁸¹

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşındaki İslâmlık anlayışı, Osmanlı padişahının halife sıfatıyla Osmanlı Devleti'nin savaştığı devletlere karşı cihad ilan etmesi temelinde şekillenmiştir. Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve Rusya devletlerinin Osmanlı topraklarına saldırarak resmen savaş ilan ettiğini ifade ederek 11 Kasım 1914'te bu devletlere resmen savaş ilan etmiştir. Aynı gün Osmanlı Devleti padişahın halife sıfatına dayanarak cihad fetvasını da yayınlamıştır. Hilafet-i İslâmiyeyi, Osmanlı Devleti'ni ve İslâmiyeti yok etmek istediği ifade edilen ve Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olduğu İngiltere, Fransa, Rusya ve destekçilerine karşı bu ülkelerin işgali altındaki Müslümanların işgalciye karşı ayaklanması ve Osmanlı Devleti'ne destek vermesi talep edilmektedir. Yine bu devletlerin hâkimiyeti altındaki Müslümanların katliama uğrama, ailelerinin yok edilmesi gibi tehditlere uğraması halinde dahi Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmasının dinen uygun olmadığı da ifade edilmiştir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin müttefikleri Almanya ve Avusturya Macaristan'a karşı savaşılmaması da istenmiştir. Bunun yanı sıra cihad'a iştirak etmemenin dinen uygun olmadığı ifade edilmiştir. Cihad fetvasının içeriğine dikkat edilirse Osmanlı tebaası Müslümanlardan ziyade özellikle Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla cihad fetvasının en temel amacının Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanların desteğini temin etmek olduğunu söylemek mümkündür.¹¹⁸²

¹¹⁸¹Türk Yurdu, "Osmanlı Şimâl Ordusunun Kafkasya'da İlerlemesi ve Ardahan'ın Zabtı", *Türk Yurdu*, Yıl:4, Sayı:74 (25 Kânûnevvel 1330-7 Ocak 1915), s.31, Türk Yurdu, Yedinci Cilt, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1915, Tutibay Yayınları(yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Ankara 1999; A.Y., "Cihan Harbi ve Türkler", *Türk Yurdu*, Yıl:4, Sayı:73 (11 Kânûnevvel 1330-24 Aralık 1914), s.20-21, Türk Yurdu, Yedinci Cilt, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1915, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Ankara 1999; A.Y., "1330 Senesi", *Türk Yurdu*, Yıl:5, Sayı:79 (5 Mart 1331-18 Mart 1915), s.84-85, Türk Yurdu, Sekizinci Cilt, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1915, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Ankara 1999.

¹¹⁸² Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa girmesi üzerine Meşihat makamınca bütün Müslümanlara hitaben yayınlanan cihad fetvası. 11 Kasım 1914: "İslâmiyet aleyhine tehâcüm-i a'dâ vâkı ve Memâlik-i İslâmiye'nin gasp ve gâreti ve nüfus-i İslâmiye'nin seby ve esir edilmeleri mütehakkı olunca Padişah-ı İslâm hazretleri nefir-i âm suretiyle cihadı emr etdikde "...infirû hifâfen ve sikâlen ve câhidü bi-emvâlikum ve enfisüküm..." ayet-i celilesi hükm-i münîfince kaffe-i Müslimîn üzerine cihad farz olup genç ve ihtiyar piyade ve süvari olarak bilcümle aktârdaki Müsliminin mâlen ve bedenlen cihada müsâreat eylemeleri farz-ı ayn olur mu?"...."Bu suretde el-yevm makam-ı Hilafet-i İslâmiye ve memalik-i mahsure-i şahaneye sefâin-i harbiye ve asâkir-i berriyesiyle hücum etmek suretiyle hilafet-i İslâmiye'ye adv ve neûzü billahi

I.Dünya Savaşıyla birlikte Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Garplılaşmak fikirleri İmparatorluk siyaseti tarafından himaye altına alınmış, birbirlerine zarar vermeden üçünü birlikte uygulamaya çalışmıştır. Balkan Savaşı ittifad-ı anasır fikrini iflas ettirdiğinden dolayı “İttihat ve Terakki Türk unsurun kültür ve politika hâkimiyetine dayanan, Osmanlılık mefhumunu yalnız imparatorluğun resmi ünvanı halinde bırakan milliyetçi görüşü” benimsemiştir. Bununla birlikte Araplar Osmanlı hâkimiyeti altındaydı ve İngiltere, Hindistan hâkimiyetini devam ettirmek için Osmanlı toprağı Arabistan’ı ele geçirmek amacındaydı. Doğuda İngiltere ile rekabet halindeki Almanya’da kuvvetli bir Türkiye’ye muhtaçtı ve dolayısıyla Araplar daha fazla önem kazanmıştır. Bundan dolayı da İttihat ve Terakki İslâmlaşma siyasetine yönelmişti. Aynı zamanda Avrupalılaşma siyasetide devam ettirilmiştir. Bu üç zorunluluk Ziya Gökalp tarafından Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak şeklinde ve ihtiyaçtan doğmuş olduğu da belirtilerek ifade edilmiş ve savaş sırasında ittifad ve Terakki hükümeti tarafından eşit derecede uygulanmıştır.¹¹⁸³

Bu dönemde ayrıca geçmişte görülen “sosyal disiplinizasyon” örneği olarak Enver Paşa’nın İslâmcılığı dolayısıyla olacak, sıkıyönetime dayanan merkez komutanlığı bir

Te‘âlâ nûr-ı âlî-i İslâmiyet’in itfâ ve imhasına sâî bulundukları mütehakkık olan Rusya ve İngiltere ve Fransa ile onlara mu‘in ve zâhir olan hükümetlerin taht-ı idarelerinde bulunan kaffe-i Müslimînin dahi mezkur hükümetlerin aleyhine ilan-ı cihad ederek bilfiil gazâya müsâreat eylemeleri farz olur mu?”... “Bu suretde maksudun husulü cemî Müslimînin cihada müsâreat eylemelerine mütevakkıf iken bazıları neuzü billahi Te‘âlâ tehallûf etseler tehallûfleri masiyet-i azîme olup gazab-ı İlahîye ve bu masiyet-i şenianın cezasına müstehak olurlar mı?”... “Bu suretde hükûmet-i İslâmiye ile muharebe eden hükûmât-ı mezbure ahali-i İslâmiye’sinin kendilerini katl ve hatta cemî ailelerini mahv ile ikrah ve icbar edilmiş olsalar bile hükûmet-i İslâmiye asâkiriyle muharebe etmeleri şer‘an haram-ı kat‘î ile haram olup kâtil olmalarıyla nâr-ı cahîme müstahak olurlar mı?”... “Bu suretde Harb-i hazırda İngiltere ve Fransa ve Rusya ve Sırbıye ve Karadağ hükûmetleriyle zahîrlarının taht-ı idarelerinde olan Müslümanların Hükûmet-i Seniyye-i İslâmiye’ye muîn bulunan Almanya ve Avusturya aleyhine harb etmeleri Hilafet-i İslâmiye’nin mazarratını mucib olacağından ism-i azîm olmağla azab-ı elime müstahak olurlar mı?”... Meşihat makamı ise bu sorulara El-cevap-----olur ve olurlar şeklinde cevap vermiştir. Bkz.Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, İstanbul 2013, s.90-94.

¹¹⁸³ Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, s.43; Yusuf Akçura 1924 senesinde Ziya Gökalp’in vefatı münasebetiyle kaleme aldığı yazıda bu üç fikrin ilk kez II. Meşrutiyetten önce Hüseyinzâde Ali Bey tarafından ortaya atıldığını ve birbirine karşıt olarak sunulan Türklük, İslâmlık ve Osmanlılık siyasetlerinin birbirine karşıt olmadıklarını ifade ettiğini yazmıştır. Yusuf Akçura: “*Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak... Türkçülerin faaliyetinde bir veçhe mahiyetini haiz olan bu üçüz umdenin asıl babası Hüseyinzâde Ali Bey’dir. Mahz-ı siyaset sahasında, biri diğerine makus görünen Türklük, islâmlık, Osmanlılık Tanzimat siyasetlerinin, bu üç tarz siyasetin, kabil-i telif olduğunu Ali Bey iddia etmiş ve Füzüyat’ın 10 Temmuz ihtilalinden evvel çıkmış nüshalarından birinde “Türklük, İslâmlık, Avrupalılık” gayelerinin memzucen istihsalini tavsiye eylemişti. Bununla beraber bu üçüz umdeyi asıl yaşatan Türkçülere iyiden iyiye belleten Gökalp Ziya Bey olmuştur. Hüseyinzâde Ali Bey de basit ve hadsî bir ifadeden ibaret kalan bu esaslı fikirler Ziya Bey tarafından çok işlenmiş, çok tevsî edilmiş ve mahza onun tahriri ve şifahî telkinleri sayesinde bugünkü kıymet ve ehemmiyetini kazanmıştır*”. Bkz. Akçuraoğlu, Yusuf, “Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar”, *Türk Yurdu*, Cilt:15, Sayı:164-3 Ondördüncü Sene (Kânûnevvel 1340-Aralık 1924), s.87-88. *Türk Yurdu Birinci Cilt 1924-1925 (Cumhuriyet Dönemi)*, Ankara- Yeni Gün Matbaası, Tutubay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Sekizinci Cilt (Cilt 15-1)*, Saray Matbaası, Ankara 2001.

beyanname yayınlayarak tesettüre riayet etmeyen kadınların ve velilerinin tecziye edileceğini (cezalandırma) bildirmiştir. Bu dönemde Türkçüler ise kadın hakları meselesinde çekingen davranmışlar, mesele ile pek fazla ilgilenmemişlerdir.¹¹⁸⁴ Bu anlayış daha öncede ifade ettiğimiz gibi II. Mahmud devriyle başlayan ve sonraki dönemlerde de devam ettirilen “sosyal disiplinizasyon” yönteminin devamı olarak görülebilir ve yaklaşık yüzyıllık zaman diliminde bu ve benzeri konularda pek fazla bir değişikliğinde olmadığını göstermektedir.

2.13. İttihat Terakki Cemiyeti ve Türkler

II. Meşrutiyet, Osmanlı siyasal hayatına siyasi parti olgusunu getirmiş, Türk ulusu sezgisinin doğmasına sebep olmuştur.¹¹⁸⁵ II. Meşrutiyetle birlikte Türkler yerelde İttihat ve Terakki örgütü kurmuşlar ve kendi çabalarıyla ulusal olmayan yerel siyasal toplumsallaşma ortaya çıkmıştır. II. Meşrutiyetin başlarında Türkler tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti ulusal bir siyasal örgütlenme olarak görülmüş ve durum ortaya çıkmaya başlayan ulusal Türk biriminin ilk siyasal görünüşü olmuştur.¹¹⁸⁶ Bu dönemde meşrutiyetin getirdiği hürriyet ortamında herkes siyasetle ilgilenmeye başlamış ve siyaset eğitim kurumlarına kadar girmiştir. Siyasetle meşgul olmak günlük işler arasına girmiş, öğrenciler arasında bölünmelere sebebiyet vermiştir. Mülkiyeliler ve hukukçular arasında da siyasallaşmadan kaynaklı Prens Sabahattin yanlısı ve İttihat ve Terakki yanlısı gibi gruplar ortaya çıkmıştır.¹¹⁸⁷ İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı-Türk toplumunun ancak geleneksel hayatlarında değişmeler olmuş kuşaklarını ya da bölmelerini kendine bağlayabilmiştir. Yine, Müslüman Türkler dışındaki halkları hatta Müslüman olan ancak Türk olmayan Arap ve Arnavutları da kendine çekememiştir. Bu kendisinin onları itmesinden değil bu halkların sanıldığı gibi artık ittihat içinde olmama bilinci aşamasına gelmesindendir.¹¹⁸⁸

1908 devrimine Türkler, ilk kez din açısından değil siyasal açıdan tepki vermişlerdir. Devletin siyasal ve dinsel yanları birbirinden ayrıldığında o zamana kadar devletten başka hiçbir toplumsal benlik bağlılığı olmayan Müslüman Türk halkı kendini ortada kalmış hissetmiştir. Bundan dolayı Yeni Osmanlıların ve yeni Türklerin bir çeyrek yüzyıl içerisinde gerçekleştiremediği Türk halkı arasında ulusal bir birlik olma bilincinin en ilkel görünüşünü 1908 devrimi bir iki ay içerisinde ortaya çıkardı. Böyle olduğu halde Türk ulusçuluğu yine de yeni dönemin başat siyasal ideolojisi olamamıştır. Sadece bir imparatorluk içindeki milliyetlerden biri olarak Türk halkının ayrı varlığı duyulmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki

¹¹⁸⁴ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.450.

¹¹⁸⁵ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.393.

¹¹⁸⁶ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.402.

¹¹⁸⁷ Tekinsoy, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, s.56.

¹¹⁸⁸ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.403.

uzun süre bunları birleşmiş (müttehit) bir Osmanlı ulusu olarak görmekte direnmiştir.¹¹⁸⁹ İttihat ve Terakki Partisi ideolojisinde Türk milliyetçiliğine de yer vermekle beraber ulusçuluğu partinin temel doktrini olarak almamak gibi bir çelişkiye düşmüştür.¹¹⁹⁰

İttihat ve Terakki Partisi milletvekili Muhittin Birgen'in değerlendirmesi İttihat ve Terakki Partisi'nin Türkler tarafından desteklenen bir parti olmakla birlikte Türk milliyetçiliğini parti ve devlet politikası haline getirmediğini ortaya koymaktadır. Muhittin Birgen'e göre İttihat ve Terakki Cemiyeti devleti yaşatmak için Türk'ten başka hiçbir kuvvet görememiştir. İttihat ve Terakki, Mebusan Meclisi'nde, dönüp dolaşıp Türk'e dayandı; Türklerde İttihat ve Terakki'yi, onun bütün kusur ve kabahatlerine rağmen desteklemiştir. Türkler, Mebusanda da yüzyıllardır kendisine yapılan saldırı benzeri saldırıların İttihat ve Terakkiye yapıldığını görünce bu hücumların dönüp dolaşıp kendisine geleceğini hissetmiştir. Bundan dolayı İttihat ve Terakki Türk'e, Türk'de İttihat ve Terakki'ye yaklaşmıştır. İttihat ve Terakki, kendi yarattığı meşrutiyet tezadı içinde meşrutiyetçi olamadı ise Osmanlılık tezadı içinde de tedricen o kadar Türk oldu. *"İttihat ve Terakki nedir" sualine cevap verebilmekteki müşkülâtın ve bizzat İttihat ve Terakki'nin daha kendisinin ne olduğunu anlayamadığının en kuvvetli bir delili de işte bu tezatta görülür".* Birgen'e göre cemiyetin kurucuları arasında çoğunluk Türk ya da Türkleşmiş Müslümanlarda olmakla birlikte bunlarda şuurlu bir Türklük duygusu ve programında Türklük için çalışmak maddesi olup olmadığına cevap vermek zordur. Bununla birlikte *"İttihat ve Terakki erkânı bidayette inkılâbı Osmanlı bakımından tuttular ve fakat, kendileri Türk veya tam Türkleşmiş Müslüman oldukları için hadiseleri Türk gözüyle görmek neticesinde tedricen ve süratle İttihat ve Terakki'ye bir Türk teşekkülü mahiyetini verdiler".*¹¹⁹¹

Türkçülük Ziya Gökalp'in yazılarında da görüldüğü gibi 1913 ilkbaharından itibaren İttihat ve Terakki tarafından benimsenmesine rağmen Osmanlılığın ve İslâmcılığın muarızı değil İslâmcılığın bütünleyicisi, Osmanlılığın ise besleyici ve kuvvetlendiricisi gibi gösterilerek Tanzimatçılığın muarızı sayılmak istenmiştir. 20 Eylül 1913 tarihli kongrede okunan raporda ise açıkça Türkçülük yapılmamıştır. Tanzimatçı, Osmanlıcı ve İslâmcı delegeler üzerinde olumsuz etki yapmamak ve diğer uluslararası uyumsuz tepkiler yaratmamak amacıyla Türkçülükten bahsedilmemiştir.¹¹⁹² Balkan savaşı bunalımının en önemli sonucu ise Selanik'teki sosyalistimsi yeni hayat çevresindeki halkçılık akımının Türkçülüğe dönüşmesi bununda Turancılık yönüne doğru eğiliminin başlamasıdır. Türkçüler çevresinde yazar Tekin

¹¹⁸⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.405.

¹¹⁹⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.406.

¹¹⁹¹ Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, Cilt 1 *İttihat ve Terakki Neydi?*, s.110-111.

¹¹⁹² Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.410.

Alp Almanca çıkan kitabında bunu şöyle belirtir. “Selanik ve Rumeli’nin kaybindan sonra Türklerin yüzü Turan’a çevrildi”.¹¹⁹³

2.13.1. Türk Ocakları, Ulusçuluk, İktidar İle Münasebetleri

İttihat ve Terakki Cemiyeti Balkan Savaşları’ndan sonra iktidarı ele alınca idarecilik yanında inkılâpçılığında gereğini görmüştür. Bu duruma iki olay sebebiyet vermiştir. Birinci olarak Türk Ocakları kurulmasıyla birlikte aydın gençlik ülküel bir yola girmişti ve bu yapıyı yurt içinde bir dayanak olarak görmek ve bu gurubun başka parti ve cemiyetlerin kontrolüne girme endişesi ile bu fikri benimsemeye mecburdu. Yine büyük devletlere yaranma ve kendilerinden para yardımı yani borç alma ihtiyacı sonucu bazı kanunlarda değişiklik yapılmasıdır. Bu değişikliklerin ülkeye de yarayacağı düşünülmüştür.¹¹⁹⁴

Türk Ocakları 25 Mart 1912’de İstanbul’da Askeri Tıbbiye öğrencileri tarafından kurulmuştur. Türk Ocaklarının kuruluşu o dönemde Türklük fikri gibi tepkiyle karşılanmış ve karşı çıkmıştı. “*Türk milliyetçiliği, Türk milletinin aşağı görüldüğü, ret ve inkâr edildiği bir ortamda doğmuştur. Olumsuz bir ortamda doğan Türk Ocağı, Türk milliyetçiliğinin odak noktası olmuş, Türkçü aydınları çatısı altında toplayarak Türk’e Türklüğünü anlatmaya ve Türklüğün her sahada yükselmesine çalışmıştır*”.¹¹⁹⁵ Türk Ocaklarının kurucuları hükümetlerin politikasından menmün değillerdi ve Türk olmayan öğrencilerin milliyetçi faaliyetlerinden endişelenmekteydiler. Dolayısıyla Türk milletinin dil, ırk ve ulusal eğitim, bilim ve toplumsal açıdan gelişmesi için dernek kurmuşlardır. Aynı zamanda fikir adamları da Jöntürklerin

¹¹⁹³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.419.

¹¹⁹⁴ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II Kısım IV*, s.294-295.

¹¹⁹⁵ İbrahim Karaer, *Türk Ocakları ve İnkılâplar (1912-1931)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1989, s.23; Türk Ocaklarının kurulduğu dönem Türk Ocaklarına yönelik muhalefet hakkında Türk Ocaklarının uzun dönem başkanlığını yapmış Hamdullah Suphi Tanrıöver’in değerlendirmesi oldukça önemlidir. Türk Ocaklarına yönelik güçlü muhalefet dönemin havasını yansıtmaması açısından ve devletin politikalarını izah açısından da önemlidir. Türklük fikrinin ve Türk Ocaklarının başkentte bile bu kadar tepki ile karşılanması İslâmlık ve Osmanlık fikrinin gücünü gösterdiği gibi hükümetin de Türklük siyaseti takip etmemesinin sebepleri arasında değerlendirilebilir. Tanrıöver: “*Ocak ilk kurulduğu vakit, müthiş bir husumet havasıyla muhat (çevrili) olduğunu gördü. Ona kimse tahammül etmiyordu. Binasını görenler, levhasını okuyanlar kızıyorlardı, eğleniyorlardı. Türk Ocağı kendi karşısında muarız vaziyetinde bir sürü eski, köhne müesseseler buldu. Bunlar vaazlarıyla, mecmualarıyla, maziden, an’anededen kuvvet alarak bütün vasıtaları ile bu yeni dernek aleyhine telkine başladılar. Osmanlılık onun düşmanı idi, başkalarının milli cereyanlara kapılmasından parçalanmış bir vatanın sahibi ve banisi olan millet, nasıl bizzat milliyet ceryanına kapılabilir? MEDRESE ona dersleriyle vaazlarıyla bunun bir cürüm, bir küfür olduğunu ilân etti. SARAY, bir avuç Türk yerine otuz milyon Osmanlı üzerinde hükümlan olmağı tercih eden saray, bir tek gün Türkün milli cereyanına samimi olarak iltifat etmedi, onu duymadı, onu anlamadı. Türke ancak kendi hanedanı ile bir mevcudiyet verdiğini düşünen saray, bu yeni iddiaya bir nankörlük gibi bakıyordu. Siyasetin, siyasi endişelerin esiri olan FİRKALAR (partiler), bir taraftan ona yardım eder gibi görünüyorlar, diğer taraftan ondan korkuyorlardı. Hatta o devirlerin en nazif, en maruf simalarından biri “Acaba Türk Ocağı namıyla karışımızda bir Ermeni Patrikhanesi mi doğuyor” demişti. GAYRİ TÜRK UNSURLAR nazarında beğenmedikleri, adı ve aşağı gördükleri Türk milletinin milli ceryanı, istinatgâhı (dayanağı) olmayan gülünç, sun’i bir iddia, bir özentî idi” demıştır. Bkz. Karaer, *Türk Ocakları ve İnkılâplar (1912-1931)*, s.25-26.*

siyasetinin uygulanamaz olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin yaşamak için Türk milletine yaslanması gerektiğini ifade etmekteydiler. Dolayısıyla Türk Ocakları Türk milleti ve Osmanlı devletini savunmak fikrinden dolayı kurulmuştur.¹¹⁹⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu dönemde Türkçülük politikasını da desteklemesi neticesinde Türk Ocaklarına maddi destekte bulunmuş ve Türk milliyetçiliğinin önemli ve güçlü merkezi haline gelen Türk Ocaklarına¹¹⁹⁷ yönetimini ve kontrolünü eline almak için cemiyetin yönetiminde yer alan Ziya Gökalp'i başkan seçtirmek istediysede başarılı olamamıştır. Bu girişim başarısız olmakla beraber Türk Ocakları ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında ideolojik yakınlıkta görülmüştür.¹¹⁹⁸

2.14. II. Meşrutiyet Döneminde Askerlik ve Uluslaşma

II. Meşrutiyet döneminde gayr-i müslimlerinde Müslümanlar gibi askerlikle mükellef tutulmaları siyasiler ve basın tarafından sıklıkla tartışılmaya başlanmış ve tartışmalar eskiden olduğu gibi gayr-i müslimlerin askere alınmasını isteyenlerle buna karşı çıkanların tartışması şeklinde olmamış genel olarak Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşlarının asker olması gerektiği hususunda gerçekleşmiştir. Bu dönemde devlet, gayr-i müslim vatandaşlarının askerlik görevini yerine getirmesini farklı din ve mezheplere sahip toplumun kaynaşması için zorluluk olarak görmüştür. Müslüman halk ise yüzyıllardır kendisinin yerine getirdiği askerlik hizmetini aynı topraklarda yaşadığı gayr-i müslimlerinde yerine getirmesini istemekte ve faaliyeti desteklemekteydi. Bu düşüncenin ortaya çıkmasında askerlik hizmetinin Müslümanlar açısından dayanılmaz bir hale gelmesi ve devletin içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik zorluklar etkili olmuştur. Müslümanlar, savaşlar ve iç karışıklıklar yüzünden güç ve kan kaybetmeye devam etmekte, askerlik mecburiyetinden dolayı tarım ve ticaretten uzak kalmaktaydı. Gayr-i müslimler ise askerlikten muaf olduklarından dolayı hem nüfus olarak artmışlar hemde ekonomilerini güçlendirmişlerdir. Dolayısıyla bu dönemde devletin değişen siyasi dengeler ve gelişmelerin etkisiyle ülkenin savunmasını sadece Müslümanlarla gerçekleştirmesi zordu.¹¹⁹⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ekim 1908 tarihli kongresinin kabul ettiği siyasi programın 9.maddesinde: “*Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyeti tammaye ve aynı mükellefiyete tabidir. Bircümle Osmanlılar huzuru kanunda ve memleketin hukuk ve vezâifinde müsavi olup umum teb'a ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan*

¹¹⁹⁶ François Georgeon, “Kemalist Dönemde Türk Ocakları”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900–1930)*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), s.40.

¹¹⁹⁷ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa Cilt II*, s.476-478; Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912–1931)*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008), s.156-157; ayrıca bkz. Georgeon, “Kemalist Dönemde Türk Ocakları”, s.40.

¹¹⁹⁸ Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912–1931)*, s.157-161.

¹¹⁹⁹ Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni* (İstanbul: Simurg Yayınları, 2000), s.127-129.

memuriyetlere kabul olunacaktır. Gayr-i müslime dahi ahzı asker kanununa tabi tutulacaktır”¹²⁰⁰ hükmü yer almıştır. Hüseyin Cahid Bey, cemiyetin 1908’de ortaya koyduğu programda yer alan gayr-i müslimlerin askere alınması hususundaki maddeye Ermenilerin olumlu yaklaşıtlarını ve hatta gönüllü olduklarını, Musevilerin birçok hakka sahip olmadıkları Rusya için savaşıırken her hakka sahip oldukları Osmanlı Devleti içinde askerlik yapacaklarına inandığını, Rumların bazı itirazları olduğunu ancak bu itirazların giderilebilecek itirazlar olduğunu ifade ile olumlu bir tablo çizmiştir.¹²⁰¹

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1911 tarihli programının 9. maddesi “*Cins ve mezhep tefrik edilmeksizin herkes müsavat ve hürriyet-i tammeye malik ve aynı mükellefiyete tabidir. Bilcümle Osmanlılar kanunda ve memleketin hukuk-u vezâifinde müsevi olub umum tebaanın ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memuriyetlere kabûlünde itina ettirilecektir*” şeklindedir ve haklar ve vazifelerde eşitlik esasının benimsendiği ifade edilmiştir. Askerlik meselesi 10. maddede ele alınmış ve Osmanlı bütünlüğü ve askeriye için tüm tebaanın askerlik hizmetini yapmasını sağlayacak Ahz-ı Asker Kanunu’nun çıkarılacağı belirtilmiştir.¹²⁰² Bu maddede ortaya konan tüm tebaanın askerlik görevini yerine getirmesi isteği daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e birçok kanun hazırlanmasına rağmen gerçekleştirilemeyen bir meseleydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti bu meseleye programında yer vermekle birlikte bu dönemde de tüm tebaanın askerlik hizmetini gerçekleştirmedeği görülmektedir.

1913 tarihli programın 40. maddesinde askeri sahada uygulanmakta olan bedelli askerlik uygulamasına son verilerek herkesin doğrudan askerlik hizmetini yapmasını sağlayacak kanun için teklif verileceği belirtilmiştir.¹²⁰³

2.14.1. Ahz-ı Asker Kanunu Görüşmeleri, İttihad-ı Anasır ve Osmanlılık Fikirleri

II. Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında Mebusan Meclisi’ne sunulan Ahz-ı Asker Kanunu üzerinde yaklaşık 3 yıl gerçekleşen görüşmeler neticesinde kabul edilebilmiş ancak gayr-i müslim tebaa ile alakalı birçok hükmü uygulanmamış bir yasa olarak dikkati çekmektedir. Aynı zamanda bu kanunun görüşmeleri devrin meşrutiyet, müsavat, adalet, ittihad-ı anasır, Osmanlılık gibi düşüncelerini ortaya koyması yönüyle de önem arz etmektedir.

Osmanlı hükümeti siyasi partiler ve Müslüman hakkında desteğiyle 1909’da gayr-i Müslimlerin askere alınmasına karar vermiş, gayr-i müslimlerden askerlikten muaf

¹²⁰⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.209; Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.98-100.

¹²⁰¹ Hüseyin Cahid, “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Siyasi Programı”, *Tanin*, 12 Eylül 1324 (1908), Numero 56, s.1.

¹²⁰² *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Siyasi Programı*, s.5.

¹²⁰³ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.214-217.

olmalarından dolayı alınan askerlik bedelide kararın ayrıntıları ortaya çıkana kadar alınmayacaktı. Hükümet Şubat 1909'da istisnasız bütün Osmanlı vatandaşlarının askerlik hizmetini yerine getirmelerini öngören Ahz-ı Asker (asker alma) kanununu hazırlayarak görüşülmesi için Mebusan Meclisine göndermiştir. Ancak bu kanunun önce Mebusan sonrada Ayan meclislerinde görüşüldükten sonra kabulü gerçekleşebilirdi. Mebusan Meclisinin gündemide yoğun olduğundan sıranın asker alma kanununa gelmesi zaman alacaktı. Yine Mebusan da görüşülmesi için meclisin oluşturduğu komisyonda görüşülmesi ve oradan onay alması gerekliydi.¹²⁰⁴ Dolayısıyla Osmanlı hükümeti yeni Ahz-ı Asker Kanunu'nun kabulünü beklemeden askerlikle alakalı birtakım kanun tekliflerini Mebusan Meclisine sunmak şeklinde bir politika takip etmiştir.

Bu amaçla Osmanlı hükümeti tarafından 16 Mart 1909'da Mebusan Meclisi'ne görüşülmek üzere sunulan tezkerede Kanun-ı Esasisi'nin mevki-i tatbiki girişine kadar gayr-i müslimlerden bedelat-ı askeriye alınmasının devamı istenmiştir.¹²⁰⁵ Mebusan Meclisi'ne 25 Nisan 1909'da Ahz-ı Asker Kanunnamesinde değişiklik yapılarak gayr-i müslimlerinde askere alınmasına dair kanun teklifi sunulmuş, kısa bir görüşme gerçekleşmiş ve bazı mebuslar o sene için alınan bedel-i askeriye gündeme getirerek alınmamasını talep etmişlerse de kanun encümenine görüşülmesi için sevk edilmiştir. Kanun teklifinin gerekçesi olarak Kanun-ı Esasi'de yer alan müsavvat hükmü gösterilmiştir.¹²⁰⁶ Yine hükümet tarafından 27 Mayıs 1909'da meclise sunulan tezkirede gayr-i müslimlerin askere alınması gündemde olduğundan dolayı bedeli askeri vermekten imtina ettikleri, meclise sunulan Ahz-ı Asker Kanunu'nun meclisin o yılki toplanma döneminde meclis tarafından görüşülerek karara bağlanması mümkün değilse yürürlükteki usulün devam edeceği bildirilmiştir.¹²⁰⁷ Mebusan Meclisi'nde 3 Haziran 1909 tarihinde gerçekleşen Tahsil-i Emval Kanun Layihası ve Muvazene-i Encümen Mazbatasının görüşülmesi esnasında Encümen tarafından kanun teklifinin 1. maddesinden çıkarılan bedel-i

¹²⁰⁴ Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s.129-130.

¹²⁰⁵ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 2, İçtima Senesi I, Kırksekizinci İnikat, 16 Mart 1325 (1909) Pazartesi, s.519.

¹²⁰⁶ Muş Mebusu İlyas Sami Bey ve iki refikin Ahz-ı Asker Kanunnamesi ahkâmının, cemaati gayri müslimeye de teşmili zımında yeniden kaleme alınmasına dair takriri. Meclisi Mebusan Riyaseti Celilesine... "*Kanunu Esasimizin bilcümle anasır-ı muhtelifi Osmaniyeye bahşetmiş olduğu noktai adli müsavata riayeten Ahz-ı Asker Kanunnamesi ahkâmının cemaati gayri müslimeyede teşmili lazımeden iken, bugüne kadar nizamnamenin âdemi tadili hasebiyle taşralarda bedelatı askeriye tahsili için birtakım muamelatı zecriye istimal ve hatta tevziatı defterini vermeyen birtakım hristiyanların ciheti adliye teslim edildikleri, bu kerre Siirt ve Muş merkezlerinden alınıp aynen ve merbuten takdimi huzuru riyasetpenahileri kılınan iki kıta telgrafta beyan ve iş'ar kılınmış ve bu hal, birtakım mahaziri dâî bulunmuş olduğundan uhuvveti vataniyenin teyit ve takviyasine medar olacak olan mezkûr kanunnamenin bir gün evvel kaleme alınması zımında işbu takriri acizanemizin Harbiye Encümenine havalesini teklif eyleriz*". Bkz. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 3, İçtima Senesi I, Altmışsekizinci İnikat, 25 Nisan 1325 (1909) Cumartesi, s.273-275.

¹²⁰⁷ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi I, Seksendokuzuncu İnikat, 27 Mayıs 1325 (1909) Çarşamba, s.221.

askeri vergisinin kanuna tekrar eklenmesi ve encümenin istediği şekliyle kanundan çıkarılarak bedel-i askeri vergisinin alınmaması meselesi tartışmalara yol açmıştır. Bu görüşmede hükümeti temsil eden Maliye Nazırı Rıfat Bey, bedel-i askeri vergisinin kanuna eklenerek devamını talep etmiştir. Bu görüşmede Kanun-ı Esasi'nin tebaanın haklar ve vazifeler yönünden müsavat olduğu hükmü temel olmuş ve tartışma genel olarak müsavat meselesi etrafında geçmiştir. Bu görüşmede encümen, bedel-i askerinin kanundan çıkarılmasını savunmuş, Müslüman mebuslar genel olarak bedel-i askeri vergisinin devamını istemiş, gayr-i müslim mebuslar ise Kanun-ı Esasiye atıfta bulunarak bedel-i askeri vergisinin kaldırılmasını ve kanuna tekrar eklenmemesini talep etmişlerdir.

Maliye Nazırı Rıfat Bey, henüz Kanun-ı Esasi üzerinde meclis tarafından görüşme gerçekleşmediği için bedel-i askeri vergisini içeren maddenin kanundan çıkarılmamasını istemiştir. Encümen üyesi Mustafa Arif Bey (Kırkkilise) ise Kanun-ı Esasi'nin bütün tebaayı müsavi kabul ettiği için kanundan çıkarıldığını ve bu şekilde anasır arasında müsavatın gerçekleşeceğini ifade etmiştir. İsmail Bey (Gümölcine) ise Kanun-ı Esaside: *“minel kâdîm cari olan kavanin ve âdât ve teamül, işbu kanun ile fesh ve nakzedilmedikçe, ayrı bir kanuna raptedilmedikçe cari ve muteberdir”* hükmünün yer aldığını ifade ederek bedel-i askeri vergisinin kanuna tekrar dahil edilmesini ve kanundan çıkarılmasının Kanun-ı Esasiye aykırı olduğunu belirtmiştir. İsmail Bey, Hristiyan vatandaşların bedel-i askeri vergisinin hem Tahsil-i Emval vergisi hem de teamül ve âdâtına müstenid olduğunu ve senelerdir böyle uygulandığını ifade ile Meclis tarafından yeni bir kanun yapılmadıkça eski kanun, örf ve teamülün uygulanmasının Kanun-ı Esasiye uygun olduğunu aksinin aykırı olacağını belirtmiştir. Yine 1326 (1910) senesinde uygulanabileceğini ve bir yıllık bir boşluk yaratarak bedel ödenmeyeceğini ve bu durumda müsavata aykırı olacağını ifade etmiştir.¹²⁰⁸ Encümen üyesi Alber Feraci Efendi (İstanbul) ise Kanun-ı Esasinin 17.maddesinde: *“Osmanlıların kâffesi huzuru kanunda âdât-ı diniyye ve mezhebiyeden mââdâ memleketin hukuk ve vezaiinde müsavidir”* diyerek ve anayasaya atıf yaparak bedel-i askeri vergisinin alınmaması gerektiğini savunmuştur. Maliye Nazırı Rıfat Bey ise bedel-i askeri vergisinin o sene alınmamasının bütçe gelirlerini olumsuz etkileyerek düşüreceğini ifade etmiştir. Seyyid Bey (İzmir) de İsmail Bey'in fikirlerini destekleyerek 45-50 yaşına gelmiş gayr-i müslimlerin askerlik yapamayacağını ve bunlardan bedel alınmamasını müsavata aykırı bulmuştur. Seyyid Bey'e göre Ahz-ı Asker Kanunu gündeme gelirse o zamanda bütün gayr-i müslimler asker edilemeyecek, 50 yaşına gelmiş kişiler askerlik yapmayacaktır. Dolayısıyla 70 yaşına kadar bedelli askerlik yapmaktadırlar. Ohannes Varteks Efendi (Erzurum) ise bedel-i askerinin alınmaması

¹²⁰⁸ M.M. Zabut Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 1, Doksandördüncü İnıkad, 3 Haziran 1325 (1909) Çarşamba, s.413-414.

gerektiğini ve bunun müsavata aykırı olduğunu, gayr-i müslimlerinde mukaddes vazifeyi ifa etmeleri gerektiğini, beden ve fikren eksikleri olmadığını ifade etmiştir. Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla müsavatsızlığın ortadan kalktığını ve gayr-i müslimlerinde Müslümanlar gibi aynı şan ve şeref, aynı mukaddes vazifeyi icraya borçlu olduklarını belirtmiştir. Ohannes Efendi'ye göre bedel-i askeri almak Kanun-ı Esasiye aykırıdır. Vergiye karşı olduğunu ve herkesin şahsı ile vatanı müdafa etmesi gerektiğini ifade ile “o para veripte ocak başında uyusunda ben muharebeye gideyim, bu nasıl olur” demiştir.¹²⁰⁹ Mehmet Talat Bey ise bedel-i askeri vergisinin düzgün alınamadığını, zenginlerin az vergi ödeyerek fukaralara ödettirmeye çalıştıklarını ve onların ödeyemediğini, en az toplanan vergi olarak milyonlarca bakaya olduğunu ve fukaraların üstünde olduğunu ifade ile affını teklif etmiştir. Hallaçyan Efendi'de bedel-i askeri vergisinin alınmasının anayasaya aykırı olduğunu ve meclisin bunu kabul ederse tebaa arasında farkı da resmen kabul edeceğini ifade etmiştir. Seyyid Bey, bedel-i askerinin vergi değil bedel olduğunu ve maliyenin alanına dahil olduğunu beyan etmiştir. Hallaçyan Efendi ise Seyyid Bey'e cevaben: “*Seyyid Bey, Kanun-u Esasi'de müsavat, sureti kat'iyede tasrih olunur. Müsavatı hukukta, müsavatı vezaipte mazhar olsun ki bu müsavat, suret-i kamilede zikrolunmasından anasır-ı Osmaniye'nin bir kısmı müstafid olur da diğeri müstefid olmaz, öyle değildir. Hukukta vezaipte müsavatın neticesi uhuvvet ve ittihadın takviyesidir. Çünkü herkesin hukuku bir olduğu halde herkesde aynı suretle, aynı kuvvetle, aynı şecaatle müdafaaya alâkadar olur. Halbuki bedeli askeri bu müsavatı elyevm sarahaten muhildir ve binaenaleyh Kanunu Esasinin ol babdaki ahkâmına kat'iyen muhaliftir*”. Gayr-i müslimlerde askerlik yapmalı, 40 yaş üstünde olanlar vergi ve askerlikten muaf olmalı, 20-40 yaş arası bazı dönemlerde askerlik yapmalı ve bu durum gözlemlenerek sonuca göre bedel ödemelidirler: “*vatanını sevenler hiçbir zaman bedel-i askeriye tecviz edemez. Bedel-i askeriye talep etmek, bu vatanın ittihadına karşı cürüm ika etmek demektir*” demiştir.¹²¹⁰ Ancak mesele bu zeminde tartışmaya devam ederken Yorgo Boşo Efendi (Serfice) askerlik hizmeti ile alakalı İstanbul'da ikamet edenler, Yemen ve İskodra gibi yerlere uygulanan muafiyeti gündeme getirmiştir ve çeşitli imtiyazlar bulunduğunu ifade etmiştir. Yorgo Boşo Efendi askerliğin en ağır bir vazife olduğunu ve aynı zamanda mukaddes bir vazife ve şeref olduğunu ifade etmiştir. Abdülaziz Mecdi Efendi (Karesi) ise Müslümanların gayr-i müslimlerden daha fazla bedel-i askeri verdiğini belirtmiştir. Hristo Dalçef Efendi (Selanik) ise kendisine gelen telgraflarda Siroz sancağı sakinlerinin bedel vermeyi redderek askerlik yapmak istediklerini ifade etmiştir. Nazaret Dadavaryan Efendi (Sivas) ise o döneme kadar Türkiye ahalisinin millet-i hâkime yani

¹²⁰⁹ M.M. Zabut Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 1, Doksandördüncü İnıkad, 3 Haziran 1325 (1909) Çarşamba, s.415-417.

¹²¹⁰ M.M. Zabut Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 1, Doksandördüncü İnıkad, 3 Haziran 1325 (1909) Çarşamba, s.417-419.

Türk İslâmlar ile taht-ı hükümlerde bulunanlar şeklinde iki kısma ayrıldığını ifade etmiş ancak bu ifadeye meclis reisi karşı çıkarak millet-i hâkime ve mahkûme gibi sözlerin artık açılmamasını istemiştir. Dadavaryan Efendi devamla millet-i hakimenin mülkün muhafazası ve idaresi ve kanunların muhafazasından sorumlu olduğunu, gayr-i müslimlerin ise bedeli askerlik ile kendi borçlarını ödediklerini belirtmiştir. Dadavaryan Efendi:

“Meşrutiyetin ilanı, bu acı hale nihayet verdi. Şimdi onyedinci maddesi mucibince bilumum evladı vatan müsavatı tanımıştır ve cümlesi de bu vatanın sadık evladı namını haiz olmuşlardır. Kanunu Esasi’nin üzerine yemin ettiğimiz günden itibaren bu mülke artık (Türkiye) denmeyip saltanatı Osmaniye denmektedir ve bundan böyle bu mülk yalnız Türk’ün, Arab’ın olmayıp gayr-i müslimin bütün ahalinindir” demiştir ve devamında “müsavatı vazife gösterir. Şu halde mukaddema reaya tesmiye olunanların millet-i hâkime-i müslime anasının müsavı oldukları ve onlar gibi vatanın muhafazasına yalnız bedelâtı nakdiye ile değil hatta kendi kanlarıyla muhafaza etmeleri borçtandır... İşte bu haksızlığa nihayet vermek için saltanatı Osmaniye’nin gayr-i müslim ahalisi ve ezcümle altı asırdan beri Osmanlı bayrağı altında yaşayan bütün Ermeni milleti kendileri de Osmanlı vatandaşları gibi vatanın muhafazası için kendi kanlarıyla muhafaza etmelerini istirham etmektedirler ve meşrutiyet, eğer bizi de müsavı kabul ederse, bu vatanın evladı kabul ederse, bu ebniyenin direklerinden biri farzederse, biz de aynı hizmeti, aynı suretle ifa etmeliyiz” demiştir.¹²¹¹

8 Haziran 1909’da Encümen tarafından Mebusan Meclisi’ne sunulan bedel-i askeri ile alakalı kanun teklifinde 1909 senesinde asker alımının gerçekleştirildiği ve o sene için artık asker alımının mümkün olmadığı ve bundan dolayı o sene için gayr-i müslimlerin bedel-i askeri vergisini ödemeye devam etmeleri hükmü yer almış ve mesele mecliste yine tartışılmıştır ancak bir sonuca ulaşamamıştır.¹²¹²

Mebusan Meclisi’nin 13 Haziran 1325 (1909) tarihli oturumunda hükümet efrad-ı gayr-i müslimeden bedelâtı askeriye’nin sureti istifası hakkındaki kanun layihasına dair Sadaret tezkiresini meclise sunmuş¹²¹³ ve bu mesele mecliste görüşülmüştür. Hükümet adına Sadrazam

¹²¹¹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 1, Doksandördüncü İnikad, 3 Haziran 1325 (1909) Çarşamba, s.420-427.

¹²¹² M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi I, Doksanyedinci İnikad, 8 Haziran 1325 (1909) Pazartesi, s.502-506.

¹²¹³ Hüseyin Hilmi Paşa hükümetin Mebusan Meclisine sunduğu sadaret tezkiresi: “Meclisi Mebusan Riyaseti Canibi Âlisine

Efradı gayri müslimeden bedelâtı askeriye’nin sureti istifası hakkında Maliye Nezaretince kaleme alınıp Meclisi Mahsusu Vükelâ’da mütalaa olunan lâyiha kanuniye liellittsadik leffen savbı âlilerine irsal kılındı efendim. 6 Cemaziyülâhire 1327, 11 Haziran 1325 Sadrazam Hüseyin Hilmi.

Birinci Madde- Bâdemâ vuku bulacak tevellüdat ile elyevm bir yaşından 22 yaşına kadar sinlerde bulunan efradı gayri müslime bedelâtı askeriye hesabından tamamıyla hariç tutulacak ve bu sinlerde olanlara bedeli askeriden hisse ifraz olunamayacaktır.

İkinci Madde- Elyevm 23 ve ondan ziyade sinlerde bulunanlardan kemâfissâbık bedeli askeri alınacaktır. Şu kadar ki, sinleri 23’ten ziyade olanlardan o tarihe kadar hesaben verdikleri bedelâtı askeriye, yani 1303 tarihine kadar 27 kuruş 38 para ve 1304’ten sonra 1320 tarihine kadar 37 kuruş 1,5 para ve ondan sonra 50 kuruş hesabıyla verdikleri mebalîğ mahsup edilmek şartıyla def’aten 50 lira verenler hesaptan hariç tutulacaktır.

Üçüncü Madde- 23 ve ondan ziyade sinlerde bulunanlardan her cemaat başka başka hesap olunmak üzere, bir kazada ne kadar efradı zükûr varsa, 50’şer kuruş hesabıyla bedeli askerileri tahakkuk ettirilerek, bunlardan def’aten bedel verenler için birer birer bedel ifraz edildikten sonra, küsuru elyevm carî olan usule

Hüseyin Hilmi Paşa tezkire hakkında yaptığı konuşmada sundukları tezkirenin müsavat ilkesine uygun olmadığını, bunun bir eksiklik olarak değerlendirilebileceğini ifade ile o zamana kadar gayr-i müslimlerin askerlik yapmamasının sorumlularının hükümetler olduğunu belirtmiştir. Gayr-i müslimlerin o döneme kadar askerlik yapmadıkları için ticaret ve sanatla uğraştıklarını, asker alımı gerçekleşirse bu işlerini yapamayacaklarını ifade ile bazı bilgilerde vererek o tarihte gayr-i müslimlerin askerlik yapmayarak bedel-i askeri vermesinin kendi menfaatlerine olduğunu söylemiştir. Mehmet Cavit Bey (Selanik) ise hükümetin ve sadrazamın teklifini genel olarak kabul etmiş ve bu kanunun hazinenin ve gayr-i müslimlerin menfaatine uygun olduğunu ifade etmiştir. Yorgo Boşo Efendi ise bu kanunun kabul edilmesiyle kendilerinin reaya olma halinin devam edeceğini ve bedel-i askeriye kabul etmediklerini ve bedel uygulamasının büyük kolaylık olduğunu ve : *“anlaşılr ki gayr-i müslimler askerlik şerefinden mahrum kalıyor. Demek vatanperverliğimiz için büyük bir tecrübe içinde bırakıyorsunuz. Bundan ne beklenir bilmem ve ne sebep üzerine bu meydana konuyor onu da anlamam”* demiş ve kur’a usulünün o sene uygulanmasını istemiştir.¹²¹⁴ Bu görüşmede Hilmi Paşa’nın gayr-i müslimlerin o döneme

tevfikân 23 yaşında ve ondan ziyade sinlerde bulunanlardan def’aten bedeli askeri verenler hariç olmak ve evvelden beri istisna edilenler kemakân müstesna tutulmak şartıyla tevzi olunacaktır.

Dördüncü Madde- Her cemaate ait olarak 2 yaşından 23 yaşına kadar sinlerde bulunup, birinci madde mucibince bedeli askeri hesabından ihraç edilenlerin her seneye göre bu tarihe kadar vermiş oldukları bedelâtı askeriye miktarı cemaatin bedelâtı askeriye bakayasından mahsup olunacak ve bunun ciheti mahsubu cemaatçe tayin kılınacaktır.

Beşinci Madde- İşbu kanunun icrasına Harbiye ve Maliye Nazırları memurdur. Bkz. *M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, İçtima Senesi I, Cilt 5, Yüzbirinci İnikad, 13 Haziran 1325 (1909) Cumartesi, s.7-8.

¹²¹⁴Hüseyin Hilmi Paşa: *“Vatanın muhafaza ve müdafaasında fiilen hizmet şerefinden ve o şerefî bahşettiği fevaid ve imtiyazattan şimdiye kadar mahrum kalmış olan gayri müslim vatandaşlarımızı vezaif ve hukuku vataniyece müsavatı kamileye nail olduğumuz bir zamanda dahi kısmen mahrum edecek bir lâyihai kanuniyenin takdimi vehlei ûlâda kabinemizi tenkide sebep olacak, bir hareket gibi görülürse de biraz sabır buyurulursa bu layihayı gayet salim ve itidalkârâne bir fikir ile takdim ettiğimiz nazarınızda tahakkuk edecektir. Cümledenize malumdur ki gayrimüslim vatandaşlarımız hizmeti bedeniyeyi askeriye ile mükellef olmadıklarından çocuklarını ticaret ve sanata sevk ve o maksatla terbiye ederlerdi. Bunun sinni 20 ile 45 arasında bulunan gayri müslim evladı vatanın ekseriyeti azimesi ticaret ve sanatla meşguldür. Bunlar şimdi sinlerine göre muamelei askeriye görmeye mecbur olurlarsa pek ziyade olduktan başka memleketimiz ahvali iktisadiyesince telafisi müşkül zayiata duçar olurlar. 3 seneden ibaret olan hizmeti ikbal ettikten sonra ihtiyat, redif, müstahfaz sınıflarına nakledilen efradın bu üç sınıfta geçirdikleri seneler zarfında kaçır defa silah altına davet edildikleri ve ne kadar mutazarrır oldukları bildiğimiz hakayıktandır. 22 yaşını tecavüz etmiş olan gayri müslim vatandaşlarımızın sinlerine göre muamelei askeriye görmekten istisna etmek ve ticaret ve sanatlarını sekteye uğratmamak zannımızca muvafıkı ma’delet ve maslahattır. Bir insanı 75 yaşına kadar yaşamak üzere farz edersek bundan 20 yaşında bulunan, 22 yaşında bulunan hizmeti askeriyesini ifa edecek; 22 sene için yarımşar lira bedeli askeri vererek 11 lira vermiş oluyor. 20 yaşından sonra 75 yaşına kadar yaşarsa 62 seneyi daha ilave edersek, 30 lirada onun için; demek ki 75 sene zarfında devlete hizmeti askeriye mukabili olarak vereceği para 42 liradan ibarettir. Halbuki 23 yaşına girmiş olan bir adamın 45 yaşına kadar ihtiyat ve müstahfaz sınıflarında hizmeti askeriye görmeye mecbur edeceksek, 23 sene zarfında acaba bu adam bir kere olsun silah altına davet edilmeyeceği elbette bir kere değil 2 defa belki daha ziyade her defasında ya bedeli nakdi veyahut bedeli şahsi vermeye mecbur olacak, efradı müslime bu mecburiyet altında bulunduğu halde niçin efradı gayri müslime bulunmasın? Bu müsavata, hakkaniyete mugayirdir. Fakat şimdiye kadar efradı gayrimüslimenin hizmeti askeriye ile fiilen mükellef olmamaları kusuru, onlara ait değil, zannederim ki kusur hükümettedir. Bunları bugün biz 23 yaşından sonra silah altına davet edecek olursak, memleket iktisaden çok mutazarrır olur. Hükümetin fikrince layihai kanuniyenin kabul ve tasdiki hazine için velev zararı mucip olsun, fakat ticaret ve iktisat*

kadar askerlik yapmamasının sebebi olarak hükümetlerin yanlış politikalarını göstermesi dikkate değerdir. Hilmi Paşa'nın deneyimli bir devlet adamı olarak gayr-i müslimlerin o döneme kadar askerlik yapmayı istememek şeklindeki politikalarından haberdar olmaması mümkün değildir. Bunun aksi düşünceler ifade etmesinin sebebi ise II. Meşrutiyet devrinde sıklıkla görülen eski devri suçlama ve meşrutiyetle her meselenin çözüleceği şeklinde fikirdir. Aynı şekilde gayr-i müslimleri memnun etme siyasetinin etkisinde görülmektedir. Ancak Hilmi Paşa'da o tarihte gayr-i müslimlerin askerlik yapmayarak bedel-i askeri vergisini ödemelerini istemiştir. Bu görüşmede ve daha önce yapılan görüşmelerde gayr-i müslim mebuslar müsavata var olup kendilerinden bedel alınmaması ve askerlik yapmak istediklerini beyan etmeleri de ilerideki sayfalarda göreceğimiz gibi gerçek ve samimi düşünceler değildir. Ahz-ı Asker Kanunu görüşmeleri devam ettikçe ve hükümetler ve meclisler gayr-i müslimler askerlik yapmalı şeklinde kanun teklifleri ile meclise geldikçe genel olarak birçok bahaneler ve şartlar ileri sürerek kanunun çıkmasını ve uygulanmasını engellemiş, meselenin mecliste görüşmelerini uzatmışlardır. Dolayısıyla hükümetin, Mebusan Meclisi'nin Müslüman ve gayr-i müslim mebuslarının genel olarak meseleyi çok tartışmakla birlikte gayr-i müslimlerin askere alımını kabullenmedikleri görülmektedir. Aşağıdaki ve yine ilerideki satırlarda bu meselenin birçok örneğini görmekteyiz.

Yukarıda ifade ettiğimiz Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin meclise sunduğu tezkire yine aynı şekilde müsavat ve ittihad-ı Osmani fikri etrafında tartışılmıştır. Pançedorof Efendi (Manastır) bu görüşmede İttihad-ı Osmaniye yerine getirecek olanın askerlik hizmeti olacağını ifade ile Rumeli'den kendisine gelen telgraflarda bedel-i askerinin ödenmek istenmediğini ifade edildiğini belirtmiş ve *“hakikaten de, yani hak noktai nazarından da müsavatı hakikiyeyi düşünmek lazım gelir. Çünkü hudut boylarında aç, biulaç soğuktan hastalanmış, efradı Osmaniye'nin bir kısmı askerliği ifa edipte diğerlerinin hiç olmazsa bu sene ifayı askeriye etmemeleri hakikaten müsavatı hakikiyeye mugayirdir”* (Bravo sadaları) demiştir. Devamında bedel-i askeriye vermeyecek durumda olduklarını ve muazzez mülkü muhafaza etmek için birleşmek istediklerini ve bunun için mitingler toplantılar yaptığını ve askerlik hizmetini yapmak istediklerini ve buna nasıl karşı gelinebileceğini sormuştur. Bununla birlikte bütçenin kabulünü ve o sene için bedeli askerinin alınmasını kabul ettiğini ifade etmiş olmakla birlikte: *“biliyorsunuz ki, ne haldeyiz. İttihadı hakikii Osmaniye takviye etmek, vücuda getirmek için yegane çare budur. Zannedersem muvafıktır(Alkışlar)”* demiştir. Yorgi Honeus Efendi (Selanik) ise: *“İlanı Hürriyeti müteakip bütün efradı Osmaniye meyanında gerek vazife, gerek*

noktai nazarından hazineye daha ziyade istifade ettireceği gibi, gayri müslim vatandaşlarımız da asla rencide olunmaksızın ticaretlerine, sanatlarına devam edebilirler. Bu lâyiha'nın kabulü herhalde memleketin, hazinenin menafii iktizasındandır” demiştir. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi I, Yüzbirinci İnikad, 13 Haziran 1325 (1909) Cumartesi, s.8-11.

vergi, vatana ait olan hukuku vezâifte müsavat ilan edilmiştir. Ve bu müsavatın neticesi olarak yed-i ihtiyarında olmayarak anasırı Osmaniye'den bir kısmının bedeli askeri ile mükellef tutulması ve diğer kısmının da bedenen hizmeti askeriye davet edilmesi bu gayri kabili icradır” demiştir ve gayr-i müslimlerin ödediği vergilerden bahsetmiştir. Mehmet Talat Bey (Ankara) ise araya girerek “Aslan gibi babayiğitleri ne yapalım? Telef oldular” demiştir. Yorgi Honeus Efendi ise cevaben:

“...o bir şereftir. Şimdiye kadar o şereften ahali gayri müslime mahrum idiler. Vatan uğrunda ifnâyı vücut, büyük bir şereftir, ondan büyük şeref olamaz. Adaleti ele almalıyız. Bir karyeden hem bedenen hem bedelen para tahsil edemeyiz. İşte bu sebepten dolayı da ihtiyat ve redif ve müstahfazlar içinde tekrar onları 50’şer lira tediye ettikten sonra bütün kaffei hizmeti askeriye muaf tutulmuş olma nazariyle onlardan bir şey talep edemeyiz. Neticeten şunu arz ediyorum ki, şimdi bedeli askeri namına ilanı hürriyetten sonra hiçbir para tahsil edilemez ve caiz değildir. Bu sene için asker verilecektir. 20 yaşını ikmal etmiş olanlar için bunu da hükümetin nazarı dikkatine arz ederim. Yalnız 20 yaşını ikmal etmiş olanların da buraya daveti bu sene için mahzur olduğundan bir iradei seniye ile gelecek seneye tehir edilebilir. Onlar bedeli zaten vermişlerdir. (Gürültüler) arz edeyim” demiştir.

Şefik El Müeyyed Bey (Suriye) araya girerek “Honeus Efendi, o şeref ne oldu” diye sormuştur. Yorgi Honeus Efendi devam ederek:

“...bu şereften biz mahrum idik. Bundan sonra tekrar bizi davet etmek caiz değildir. Birde şimdi o müstahfaz olanlar tabii müdafaai vatan için o mesleki askeride hizmet etmediklerinden dolayı faydalı olamazlar. İşte bu maruzatıma mebni bedeli askeri için ilanı hürriyetten sonra hiçbir sözü olamaz. Yalnız 20 yaşını ikmal edenler bu sene şu arz etmiş olduğum sebepten dolayı talim görmediklerinden dolayı silaha davet edilemez. Kur’aya daveti bâ iradei seniye gelecek seneye tehir edilir. Ve onlar silah altına alınır ve 22 ve 23 yaşını ikmal etmiş olanlar için katıyyen bir şey denilemez(Gürültüler)”¹²¹⁵ demiştir.

Bedel-i askeri meselesi Mebusan Meclisi’nde 18 Haziran 1909’da yine görüşülmüş ve Ahz-ı Asker Kanunu’ndan ayrı bir kanun olduğu da ifade edilmiştir. Bu görüşmede önceki görüşmelerdeki benzer fikirler ifade edilmiştir. Yorgo Boşo Efendi bu görüşmede de askerlik hizmetine iştirak etmek istediklerini, imtiyaz istemediklerini, Müslümanlardan üç dört katlı ağır derecede olsa hizmet istediklerini ifade etmiştir. Mesele bu görüşmede de çözülmemiştir.¹²¹⁶

¹²¹⁵ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi I, Yüzbirinci İnikad, 13 Haziran 1325 (1909) Cumartesi, s.5-7.

¹²¹⁶ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi I, Yüzdördüncü İnikad, 18 Haziran 1325 (1909) Perşembe, s.132-136; Bu görüşmede Habib Bey’in (Bolu) görüşleri o dönemde meselenin çözülmesinin zorluklarını ortaya koymaktadır. Habib Bey: “Askerliğe dair nıkat hakkında hükümetin pek büyük isabet ve takdiri vardır. Bu isabet ve takdiri gösteriyor ki, hükümet, bu hususta hem hükümetin hem de Hristiyan vatandaşlarımızın menfaatini düşünmüştür. Bunun iki faydası var: Birisi, hükümete ait olan vazifedir. Bu faydayı izah edeyim: Bu faydadan biri para almaktır. Hükümet 22 veyahut 23 yaşını ikmal etmiş olan gayrimüslim vatandaşlardan ta 70 yaşına kadar ki, 1373 tarihine kadar her sene miktarı azalmak üzere bir vergi alacak. Bu para ile ordunun teçhizatı askeriyesini ıslah eder. Bu parayı almayıp da Hristiyan vatandaşlarımızdan şimdi burada cereyan eden efkâra nazaran asker almış olsaydı bundan ne gibi mezahir tevellüt edecekti? Evvela alınacak asker ki, mil-i gayr-i müslimenin nüfusu 9 milyonu buluyor. Bunun 4 milyonu zükur nüfusu teşkil edecek. Bundan alınacak redif, mustahfaz askerinin miktarı 300 bini tecavüz ediyor. 300 bin silah fazla koymaya mecburdur. Sonra bu 300 bin silahı almak için 900 bin liradan fazla bir para vermek, sonra bu silahlara binlerce cephane alacağını ve bunun için de ayrıca depolar inşa edilmek lazım geleceği ve depoları muhafaza etmek için de bir takım muhafız asker ve birçok zabıtana

27 Haziran 1909'da Hükümet Mebusan Meclisi'ne gayr-i müslimlerin bedelli askerlik yapmasını içeren, başkentte ikamet edenlerin ve asker vermeyen bazı yerlerin askerlik muafiyetini kaldıran kanun teklifini sunmuş ve 1909 senesi içinde kur'a çekimine katılmalarını talep etmiştir. Bunun için alt yapının hazırlanabileceğini ve aynı zamanda meclisinde Ağustos ayına kadar Ahz-ı Asker Kanununu görüşerek çıkartabileceğini ve kur'a usulünün gerçekleştirebileceğini ifade etmiştir.¹²¹⁷ 29 Haziran 1909'da Encümen tarafından hükümetin teklifi kabul edilerek o sene için hukuk ve müsavatın gereği olarak gayr-i müslimlerden, muafiyetleri kaldırılan başkent ve bilad selaseden asker alınmasına ve kura çekimine katılmalarının uygun olduğu ve gayr-i müslimlerden bedel-i asker vergisinin alınmaması şeklinde görüş bildirmiştir.¹²¹⁸ Bu kanun teklifi görüşmesinde Trayan Nali Efendi (Manastır) müsavat ve uhuvvete uygun bir kanun olduğunu ve bunları güçlendireceğini ifade etmiştir. Trayan Efendi bu şekilde tebaanın birbirini tanıyarak, aynı yerde içtima ederek, aynı karavanadan yemek yiyerek zihinlerdeki uhuvvetin gerçekleşeceğini ifade ile kanunu desteklemiştir. Ömer Fevzi Efendi (Bursa) ise asker alımı ile ilgili yeni kanun çıkmasından sonra asker alımının gerçekleşmesini, meclisin 6 ayda matbuat kanununu dahi çıkaramadığını

ihtiyaç hasıl olacağını düşünmek lazımdır. Bu kadar külfet ihtiyar etmek, bu kadar masraf yapsın... Lakin buna mukabil ne fayda görecektir? Teğhiz edeceğiniz 300 bin asker o silahı sopa makamında istimal edecek. Bu silahı istimal etmek için lazım gelen terbiye-i iptidaiye iktisap etmiştir. Hükümet eline vermiş olduğu silahtan vakti seferde istifade etmesi için ona silahın istimalini öğretmeye mecburdur. Vakıa hatırmıza geliyor ki, senede 6 ay yahut 3 ay talim edecek olursa biraz terbiye-i askeriye görebilir. Buna hiçbir vakitte bütçemiz müsait değildir. Bir ay talim ettirsin ve bu 1 ayda yine külfet ihtiyar edilsin. Sonra buna mukabil yine bir şey öğretmeyecektir. Vakıa redif askerlerini bir ay talim ettiriyor, fakat onlar 3 sene 4 sene kıtaatı nizamiyede bulunmuş, talim ve terbiyeyi öğrenmişler ve askerliğe âgâh bulunuyorlardı. Bunlar yalnız öğrendiklerini unutmasınlar ve nişancılıktaki meharetlerini zayi etmesinler diye bu yolda tahtı silaha alınıyorlar. Fakat Hristiyan vatandaşlar böyle olmayacaktır. Onları bu yolla silah istimal edebilecek bir hale sokmak için Devlet birçok külfet ihtiyar edecek, pekçok masrafta bulunacaktır. Bundan mâdâ zabitan kadrosuda buna müsait değildir. Bugün kıtaatı nizamiyeye girecek olan Hristiyan vatandaşlarımız 3 sene 4 sene zarfında askerlik öğreneceklerdir. Bugün kıtaatı nizamiyeye alınacak Hristiyan vatandaşlarımız pekâlâ Türkçe bilirler. Fakat şimdi girecek olan Bulgar, Rum, Ermeni vatandaşlarımızın hepsi Türkçeye âşina değil. Bunlara hangi lisanla kumanda edeceksiniz? Bulgaristan'dan zabıt getirelim de bunlara emrî kumandayı talim mi etsinler? Gidiniz bakınız, Makedonya'da kaç tanesi Türkçe biliyor? 3-4 sene zarfında öğrenirler... Böyle 300 bin kişiyi silah altına alacak olursak varidat sekteye uğrayacak, bundan böyle tahsilat hayli tenakusa maruz bulunacak, hükümetin bütçesine ayrı bir para da zammı iktiza edecek". Bkz. a.g.e., s.132-133.

¹²¹⁷ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi 1, Yüzdokuzuncu İnkat, 27 Haziran 1325 (1909) Cumartesi, s.312.

¹²¹⁸ Harbiye Encümeni'nin 25 Haziran 1325 (1909) tarihinde Mebusan Meclisi'ne sunduğu kanun teklifi: "Birinci Madde- Anasırı gayrimüslime Osmanîye'den alınmakta olan bedelatı askeriye, 1325 senesinden itibaren ref ve ilga olunmuştur. Binaenaleyh gerek gayrimüslimlerden ve gerek Dersaadet ve Bilad Selâse vesair müstesna mahaller ahalisinin elyevm nüfusları mazbut ve mukayyet olanlardan esnanı sitte askeriye dahilinde bulunanların derdesti tetkik olan Ahzı Asker Kanunnamesi layihasının kanuniyet iktisabında ona tatbikan ve 1325 senesine mahsuben kuraları keşide olunmak üzere derhal nüfus defterlerinin ahzı ve icra cetvellerinin tanzimi ve emri âlilerin istihsal ve istihzarı gibi muamelatı ibtidaiyyeye mübaşeret olunması zımında Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerine mezuniyet verilmiştir". Bkz. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi 1, Yüzotuzuncu İnkat, 29 Haziran 1325 (1909) Pazartesi, s.326.

ve memleketin ruhuna dokunan bir kanun olduğundan dolayı eski kanun üzerine asker alımının devamını istemiştir. Bu görüşmede Kozmî Efendi (İstanbul) ise yeni Ahz-ı Asker Kanunu'nun yetişebileceğini ancak ahali üzerinde tesiri için o zamana kadar hiç askerlik yapmayan Hristiyanların dinen kendilerine müşabih olmayan unsur hakkında çıkacak kanunun *"bazı cihatı diniyye itibariyle gayri kabili tatbiktir zannı taşımakta iken, bu kanunu size tatbik edeceğiz diyerek onlar üzerinde sui tesir husule getirmiş olmamak için yeni kanunu bir an evvel çıkarmak lazımdır... Taburlarda birer imam olacak, halbuki bir de papaz olması lazım gelir demeye efradı gayrimüslimenin selahiyeti var... Eski Ahz-ı Asker Kanunu tatbik edilecek fakat gayr-i müslim askerin dahi ahvali hususiyeyi diniyyelerine göre takyid edilmesi nazarı itibara alınacak. Evet herşey tabidir, fakat taşrih edilsin... Mesela Ahz-ı Asker Kanunu'nda imamet edenlerin askere alınmayacağına dair sarahat olduğu halde papazların alınmayacağına dair sarahat yok. Demek ki bir şey ilavesi lazım gelir (Gürültü)."* demiştir. Meclis başkanı da kanun eksikse ek yapılabileceğini ve gayr-i müslimlerin hususatı diniyyelerine riayet edileceğini ifade etmiştir. İsmail Paşa (Tokat) karşı çıkmakla beraber meclis kabul etmiş ve bu sefer eski kanunla mı yoksa yeni kanunla mı asker alımının gerçekleşmesi görüşmesi başlamıştır. Mehmet Ali Bey (Canik) ise yeni Ahz-ı Asker Kanununun o sene için kabulünün mümkün olmadığını ve bu durumda gayr-i müslimlerin o sene için hem askerlik yapmayacaklarını ve hem de bedeli askeri ödemeyeceklerini ifade etmiş ve mevcut kanunla o sene için gayr-i müslimlerin askere alınmasını teklif etmiştir. Bu oturumda da yeni hazırlanacak kanunla mı var olan kanunla mı asker alımının gerçekleşmesi meselesi çözülememiş ve encümene havale edilmiştir.¹²¹⁹ Bu görüşmede askeri birliklerde Müslüman din görevlilerin bulunduğu ve bunun karşılığında gayr-i müslim din görevlilerinde kendi dindaşları askerlik yaparsa askeri birlikte görevlendirmesi talebi dikkat çekicidir. Bu konunun gündeme getirilmesi meselenin çözülmemesi adına ortaya atılan fikirlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu mesele Islahat Fermanı döneminde de dile getirilmiş ve gayr-i müslim askerin bulunduğu yerde gayr-i müslim din görevlilerinin de bulunması gerektiği ifade ile ve yine başka sebeplerde ortaya konarak gayr-i müslimlerin askerlik hizmeti yapması kabul görmemiştir. O dönemde Müslümanlarda, gayr-i müslimler gibi gayr-i müslimlerin askerlik yapmasına taraftar olmamışlardır.¹²²⁰ Bu anlayışın II. Meşrutiyet döneminde de devam ettiğini ve Müslüman ve gayr-i müslim mebusların genel olarak gayr-i Müslimlerin askerlik yapmasını istemedikleri görülmektedir. Bu ve benzeri fikirler sıklıkla gündeme getirilecektir. Bu meseleler etrafında Ahz-ı Asker Kanununun yıllarca mecliste

¹²¹⁹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi 1, Yüzotuzuncu İnikat, 29 Haziran 1325 (1909) Pazartesi, s.326-332.

¹²²⁰ Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzat, s.113-115.

görüştürmeside kayda değerdir. Aşağıda göreceğimiz gibi yine meselenin çözümü hususunda engeller çıkartan bir konu daha mecliste görüşülmüştür.

Harbiye Encümeni'nin Mebusan Meclisi'ne sunduğu Anasır-ı gayr-i müslimenin kura muamelatı hakkındaki mazbatada Müslüman din adamları ve dini eğitim alan öğrenciler gibi gayr-i müslim din adamları ve dini eğitim alan öğrencilerinde askerlikten muaf olduğunu ve mevcut askerlik kanunu ve üzerinde görüşülecek olan yeni asker kanununa da aykırı olmadığı belirtilmiştir. Mebusan'da bu mesele kısa bir şekilde görüşülmekle birlikte Yorgo Honeus Efendi (Selanik) ruznamede bu kanunun olmadığı için görüşülemeyeceğini ifade etmiş, Yorgo Boşo Efendi de aynı fikri desteklemiş, ruznameye konularak müzakere edilmesini istemiştir. Mesele yine çözülememiş ve Pazartesi görüşülmek üzere ruznameye konulmuştur.¹²²¹ Meclisi Mebusan'da 8 Temmuz 1909'da mesele tekrar ele alınmış ve öğretmenlerin muafiyeti hakkında görüşülmüştür. Bu görüşmede Artas Yorgaki Efendi (Selanik) gayr-i müslimlerin askerlik yapması halinde yanlarında din adamı ve dini ayin yapacakları konusunun bir madde ile ifade edilmesini istemiş ve Meclis başkanı tarafından encümen üyesi Tahir Bey yeni nizamnameye ilave edileceğini belirtmiştir. Yorgo Honeus Efendi (Selanik) yeni asker alım kanunu yetişmediği için niye acele edildiğini sormuş ve teklif edilen kanunda gayr-i müslimlerin dini vazifelerini icra etmeleri hakkında hüküm olmayıp yeni kanununda hazırlanmadığını ve gayr-i müslimler dini vazifelerini ifa etmeyecekler mi? diye sorarak encümen bu konuda bir şey düşünmedimi diye sormuştur. Kirkor Zehrap Efendi (İstanbul) ise bu konunun Ahz-ı Asker Kanunu ile alakalı olmayıp ayrıca bir nizamname ile ifade edilebileceğini belirtmiştir. Yorgo Boşo Efendi o sene için ve o zamana kadar verilen bedellerin geri iade edilmesini istemiştir. Aynı zamanda 20 ve 25 yaş arasının da kur'a çekeceğini ve birden bire askere davet edilen tebaanın askerlikten kurtulmak için bedel vermeyi tercih edeceğini ve bütçeye destek olacağını ifade etmiştir. Yine asker alımı gerçekleşebilirse bu alım için gerekli mühimmat ve alt yapı olmadığını ifade ile bunun düşünülmesi gerektiğine değinmiştir. Hasan Fehmi Efendi ise çeşitli

¹²²¹ Harbiye Encümeninin Mebusan Meclisi'ne sunduğu mazbatada: "Anasırı gayri müslimenin kuralına dair olup... kura muamelesinin suverî icraiyesince kanunu hâzır ile kanunu cedid layihası beyninde bir fark olmayıp, yalnız teşekkül edecek kura meclislerinde aza sıfatıyla bulunmakta olan Naib ve Müftüler gibi mileli gayri müslimenin dahi mahallerinde bulunan memurini ruhaniyelerinin bulunması lazım geleceği ve rûsulî kiram ve enbiyâyı izam hazeratı türbedarları ve saire gibi cemaati gayri müslimenin dahi mansup ve mazul patrikleriyle Katagikos ve Hahambaşı ve Metropolit ve Piskopos ve Arhımandirit ve Vartebit, ve Başhahamlar ve Manastırların Gumenus ve başrahipleriyle hidematı mezhebiyyede müstahdem papaz ve diyakos ve hahamlar ve manastırlarda ikamet eyliyen rahip ve keşişler ve talebei uluma mukabil dahi ruhban ve haham mektepleri şakirdanıyla tedrisatı mezhebiyye icra kılınan manastırlarda tahsil ile meşgul bulunanlardan efradı müecceleden addedilecekleri kanunu cedid layihasında münderiç olup bunlardan istisnaiyetleri talebei ulûm misillü imtihan ile meşrut olanların imtihanları badehu kanunu cedid ahkâmına tevfiikan icra kılınmak üzere şimdilik efradı müeccele meyanında terkedilmek suretiyle kura muamelatının elyevm meri olan kanun ahkâmına tevfiikan icrasında bir mani olmadığı anlaşılmakla, bu suret dahi ikinci madde olmak üzere maddei sabikanın tadili ile yeniden tanzim kılınan iki madde kanuniye merbuten takdim kılındı". Bkz. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi 1, Yüz On Üçüncü İnikat, 4 Temmuz 1325 (1909) Cumartesi, s.390.

itirazlar ve ayrıntılar ile meşgul olunarak altın tartar gibi incelemekle adaletin gerçekleşmeyeceğini, Müslüman vekiller olarak mecliste gayr-i müslimleri dinlediklerini bazı konularda hak verdiklerini, bütçe açığına rağmen bedelatı askeriye'nin kalkmasına razı olduklarını, ittifak ve ittihadı temin edeceğine inandıklarını belirtmiştir. Yine ufak tefek ayrıntılarla meşgul olunmamasını ve 5 aydır Yemen çöllerine sevk edilen Müslümanların kıymeti yok mudur neden düşünmüyoruz demiştir. İnceden inceye hesapla birlikte 15 sene daha görüşülse dahi sonuç alınamayacağını ifade etmiştir. İsmail Hakkı Bey (Gümülcine) ise Honeus ve Boşo Efendilerin önceki konuşmalarında adalet, müsavat ve gayr-i müslimlerin askere gitmek istediğinden ve yeni kanunun çıkmasını istediklerinden bahisle o gün ise Ahz-ı Asker Kanunu'nun ertelenmesi için çaba gösterdiklerini, meseleyi süründürmeye çalıştıklarını belirtmiştir. Yorgo Honeus Efendi ise cevaben fikirlerini savunmuş ve kendi fikrince gayr-i müslimlere yönelik müsavat ve adaletin bu şekilde gerçekleşmeyeceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde 20 yaşını aşmış ve 21 yaşında olanların askere davet edilemeyeceğini, bir önceki yıl vergi verdiklerini ve devamında adı geçen senede 20 yaşına girmiş olan gayr-i müslimlerin de bedeli nakdiyi tediye ettiğinden ve ihtiyata dahil olduklarından dolayı onlarında tekrar kur'aya davet edilemeyeceğini belirtmiştir. Devamında kendisinin kanunu erteletmek gibi bir amacının bulunmadığını ifade etmiştir. Aynı zamanda gayr-i müslim ruhanilerin doğru tesbit edilmesini ve bu kanun çıkarsa asker olmak istemeyen herkesin kolaylıkla manastırlara akın ederek keşiş kıyafeti giyerek keşiş olabileceğini bu meseleyi Harbiye Nezareti ve patrikhanenin görüşmesini ancak patrikhanenin mesele ile alakalı görüş bildirmediğini belirtmiştir. Halit Berazi Efendi (Hama) ise Havran'dan asker alınmamasını, burasının muaf olmakla beraber bedelat-ı askeri verdiğini, sürekli dürzilerin saldırısına uğradığını ve daha fazla bedeli askeri alınarak askere alınmamalarını istemiş ve daha nüfus sayımlarının bile bitirilmediğini ifade etmiştir. Neticede Mebusan Meclisi üç maddelik kanunu kabul etmiştir.¹²²² Bu üç maddelik kanun yeni Ahz-ı Asker Kanunu kabul edilene kadar yürürlükte kalacaktı ve 7 Ağustos 1909'da yürürlüğe girmiştir. Bu kanuna göre bedel-i askeri 1909 senesinden itibaren yürürlükten kaldırılmış, bu seneden itibaren Hristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarının da askerlik hizmeti ile yükümlü olduğu ifade edilmiş, ayrıca Başkent ve çevresi gibi daha önce askerlikten muaf olan yerlerinde muafiyeti kaldırılmıştır. Yine askerlik çağına gelen gayr-i müslimlerin asker alım işlemlerine başlanması için Ağustos ve Eylül 1909'da Hristiyan ve Yahudilerin künye defterlerinin askerlik şubelerine verilmesi istenmiştir. Bunun yanı sıra nüfus tahriri yapılmamış olan Yemen, Asir, Hicaz, Medine, Trablusgarp, Bingazi, Cebel-i Lübnan ve Sisam'dan o sene için asker alınmamıştır. Bununla birlikte nüfusu tesbit etmek için teslim edilen gayr-i müslim nüfus

¹²²² M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İctima Senesi 1, Yüz On Altıncı İnikat, 8 Temmuz 1325 (1909) Çarşamba, s.475-486.

defterlerinde Suriye, Halep, Beyrut ve Adana gibi yerlerde mevcut askerlik çağına gelmiş nüfusun ancak onda birinin defterlerde kayıtlı olduğu görülmüştür.¹²²³

Hükümet tarafından 18 Temmuz 1325'te (1909) Mebusan Meclisi'ne gönderilen tezkirede Bedeli Askeri Kanun Layihasının mecliste kabul edilmekle birlikte uygulanması için gerekli işlemlerin yapılmadığı ve hükümete uygulanması için gönderilmediği ifade edilerek hızlı bir şekilde kanunla alakalı işlemlerin gerçekleştirilerek hükümete gönderilmesi istenmiştir. Mebusan Meclisi başkanı ise kanunun Ayan meclisine tefhim edileceğini belirtmiştir.¹²²⁴

Mebusan Meclisi birçok kez meclis gündemine gelen ve o tarihe kadar Encümende görüşülen ve üzerinde çalışma yapılan ve 88 maddeden oluşan yeni Ahzı Asker Kanunu 3 Nisan 1326 (1910) tarihinde görüşülmeye başlamıştır. Kanun teklifinin gerekçesinde bilhassa tebaanın kaynaşması, müsavat ve bu temelde Osmanlılığın temini için askerlik vazifesini tüm tebaanın yerine getirmesinin gerekliliği ve faydaları ifade edilmiştir: Kanun teklifi gerekçesinde meşrutiyete ve Kanun-ı Esasiye atıf yapılarak geçmiş dönemde gayr-i Müslimlerin askere alınmamasının hata olduğunu askerlik hizmetinin tebaa arasında kaynaşmaya sebep olarak Osmanlılığı güçlendireceği şu şekilde ifade edilmiştir:

“Vatanın muhafaza ve müdafaası emrindeki hissei şeref ve mefharetleri münker olmayan gayri müslim vatandaşlarımızın şimdiye kadar mükellefiyeti askeriye mahrumiyetleri anasırı mezbure için badii inkisar ve hükümeti sabıkamız için de affi gayri kaabil bir hata idi. Hususiyle Dersaadet ahalisinin bu mükellefiyetten muafiyeti kadar daha yolsuz, daha mantıksız bir şey olamaz idi. Sezavarı şükrandır ki inkılâbı mesudumuzun şeref vukuiyle devrei meşrutiyete girdiğimizi müteakip hükümeti seniye meşruamızın ilk işi Kanunu Esasimize külliye mugayir olan bu hatanın tamir ve ıslahına müsaarat kaziyyesi oldu. Binaenaleyh bu seneden itibaren silki celili askeriye ithal kılınan ve kılınacak olan gayri müslim vatandaşlarımız dahi badema hizmeti askeriye şerefi âlülâlinen hissement olarak İslâm vatandaşlarıyla müttehiden düşmanı umumiye karşı bir safta ahzı mevki edecek, bir maksad uğrunda yani Osmanlılığın ikbal ve tealisi, vatani azizin müdafa ve muhafazası yolunda işarı nakdine hayat eyleyeceklerdir. Meşrutiyeti idarenin niamı latuhasından biri de devleti muazzamamızı teşkil eden anasırı muhtelifi Osmaniye idaresinde vücut ve devamı mertebeli kusvayı ehemmiyyette olan ittiat ve muhabbet kaziyesidir. Askerlik, hayatı askeriye bu maksadı maaziyaletinin temine kifayet edecek bir vasıtai müessiresidir. Mektebi tıbbiye askeriye gösterdiği tecarübe nazarın az vakit zarfında bütün anasırı Osmaniye efradı yekdiğerlerini uhuvveti samimiye ile kucaklayacaklardır. İşte şu hale göre memleketimizin ahdi karibde eski şevket ve ikbaline irtika edeceğinden emin olabiliriz”.¹²²⁵

¹²²³ Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s.137-140.

¹²²⁴ Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin Sadaret tezkiresi: “*Kanunu Esasi hükmünde umum Osmanlılara şâmil olan mükellefiyeti askeriye bu seneden itibaren her tarafta tatbiki ve gayrimüslim Osmanlılardan alınmakta olan bedeli askerinin ilgası ve Ahzı Asker Kanunu cedidinin tetkik ve tasdikine kadar bu sene ahzı asker muamelesinin elyevm meri bulunan Ahzı Asker Kanununa tevfiқан icrası ve Kanunu cedit layihasında münderiç muafiyet faslının tetkikiyle mevkii tatbike vazı hususlarına Meclisi Mebusanca çend hafta evvel karar verilmiş ise de, kararı vaki henüz kuvvei icraiye tevdi edilmemiş ve senenin nısfı evveli mürur etmekte bulunmuş olduğundan, kararı müttehazın bir an evvel tebliğine himemi aliyyelerinin masruf buyurulması mütemennadır. 18 Temmuz 1325 Sadrazam Hüseyin Hilmi”. *M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 6, İçtima Senesi 1, Yüz Yirmi Üçüncü İnikad, 21 Temmuz 1325 (1909) Salı, s.63.*

¹²²⁵ *M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 2, Yetmişüçüncü İnikad, 3 Nisan 1326 (1910), s.164vd.

Ahız Asker Kanunu'nun görüşmelerine 22 Nisan 1910 tarihinde devam edilmiş ve 6 madde görüşülmüştür. Bu görüşmede dersiamların durumu ve türbedarların da muafiyeti ile Kudüs'teki Hz. İsa'nın türbedarının da muafiyeti gibi konular ele alınmışsa da bu görüşmede 6 madde karara bağlanamamıştır.¹²²⁶ Kanun teklifinin 1. maddesinde bütün Osmanlı tebaasının askerlik mükellefiyeti ile sorumlu olduğu, 45'ten 55.maddeye kadar maddelerde ise tüm tebaaya yönelik bedelli askerliğin devamı ve ödeyecekleri bedel ile bedel verme usulü izah edilmiştir. Yine kanunda askerlikten muaf olanlarla alakalı düzenlemelerde yer almıştır.¹²²⁷ Mebusan'da kanun teklifi görüşmesinde Yorgo Boşo Efendi (Serfice) inkılâp gerçekleştiğinden dolayı müslim ve gayr-i müslim Osmanlıların askerlik mükellefiyeti içine girdiklerini ve bu yüzden yeni kanun yapıldığını ifade etmiştir. Ohannes Varteks Efendi (Erzurum) ise talebelerin, ruhanilerin, öğretmenlerin, zenginlerin asker olmayacağını ve bu şekilde mukaddes vazife denilen askerlikte müsavatin gerçekleşmeyeceğini ifade etmiş, kendisine sosyalist efkârı yaptığı şeklinde sataşmalar olmuş ve kendisi sadece fukaraların askerlik yaptığını ifade etmiştir. Boşo Efendi muaf olanların kısa sürede olsa askerlik yapmasını ve ahaliyi tanımalarını teklif etmiştir. Aynı şekilde askerlik yapacak kişilerin farklı bölgelere gitmekten şikâyetçi olduğunu ve herkesin kendi yaşadığı yerin iklimine uygun yerde askerlik yapmasını ve savaş zamanında her yere gitmesi gerektiğini belirtmiştir. Encümen üyesi İsmail Hakkı Bey (Amasya) ise muafiyetleri savunmuş ancak savaş olursa Osmanlıyı diyen herkesin cepheye gideceğini ifade etmiştir. Hristo Dalçef Efendi (Selanik) ise gayr-i müslimler ve daha önce asker vermeyen yerlerinde eklenmesiyle asker verecek nüfusun arttığını ancak 3 senelik muvazzaflıktan dolayı kur'a çekimine ihtiyaç olduğunu ve bu şekilde yine ahalinin önemli bir kısmının askere alınmayacağını ifade ile sürenin düşürülmesini istemiştir. Yine Varteks Efendi'nin fikirlerini desteklemiştir. Hasan Fehmi Efendi (Sinop) ise yine asker alınan nüfusun neredeyse iki katına çıktığını ve bu şekilde asker alımında asker sayısının oldukça artacağını, bu sayının alınıp alınmayacağını ve alınırsa ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağını sorarak bu konuda da haksızlık olacağını ifade etmiştir. Kanunun eski kanundan pek fazla bir farkının olmadığını da ifade etmiş ve çeşitli muafiyetleri (muinlik) eleştirmiştir. 1. madde üzerindeki görüşmede tüm Osmanlı tebaasının askerlik yapması görüşülürken hanedanın askerliği meselesi gündeme gelmiş ve bazı vekiller bu konuda düzenleme yapılmasını istemiş, şehzadeler ve sultanzadelerin her ne kadar müsavattan bahsedilse ve müsavat olsa da askerleler ile aynı kışlada askerlik yapamayacağını ve neticede onların da bedel ödeyeceğini ifade etmişlerdir. 1.ve 2. madde mecliste kabul

¹²²⁶ *M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 2, Seksenüçüncü İnikad, 22 Nisan 1326 (1910) Perşembe, s.591-596.

¹²²⁷ *M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 2, Yetmişüçüncü İnikad, 3 Nisan 1326 (1910), s.164vd.

edilmiştir.¹²²⁸ 5 Nisan 1910'da görüşmelere devam edilmiş, 3.madde kabul ile 4.maddedeki bahriye'de askerlik yapacaklarının 5 senelik askerlik süresi tartışmalara sebep olmuş, adalete uygun olmadığı ve bahriyede askerlik yapılmak istenmeyeceği ifade edilmiştir. Bahriyede askerlik sürenin düşürülmesi istenmiştir. Ancak sürenin beş sene olarak devamı kararlaştırılmıştır. 5.madde görüşmeleri ise sonlanmayıp bu madde encümene havale edilmiştir.¹²²⁹ 22 Aralık 1910'da Ahzı Asker Kanunu görüşmelerine devam edilmiştir. Bu görüşmede müslim ve gayr-imüslim olmak üzere kimlerin din görevlisi sayılıp sayılmayacağı ve askerlikten muafiyeti ele konusu ele alınmıştır. Yine çeşitli memuriyette olanların muafiyeti de ifade edilmiştir. Bu görüşmede Mehmed Emin Efendi (Genç) ise *"ne kadar yüksek tabakada efradımız varsa bunların kâffesini müstesna tutmak istiyoruz. Sonra hizmeti askeriye en cahil, en fukara olan tabakalara bırakıyoruz"* diyerek çeşitli muafiyetleri eleştirmiştir. Mehmet Talat Bey (Ankara) ise Mehmet Emin Bey'i destekleyerek *"Hay Allah razı olsun"* demiş, Mehmet Tahir Bey (Bursa) ise *"bir taraftan da hizmet-i askeriye mukaddestir diyoruz"* şeklinde eleştirel bir ifade kullanmış ve birçok muafiyetten dolayı askerliğin sadece çiftçilerin bir görevi olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde o dönemde bütün devletlerin tek bir ferdini dahi askerlikten müstesna tutmadığını ve böyle mukaddes bir vazifeyi münevverlerinde yerine getirmesini istemiştir. Suiistimal ile kapıların açıldığını, hükümet ve ahzı asker heyetlerinin bu şekilde asker alamayacağını ifade etmiştir.¹²³⁰ Ancak görüşmede bu fikirlerden ziyade Osmanlı

¹²²⁸ Şekip Bey (Manisa) bu konuda: *"Şehzadegan hazeratı ile Sultanazadelerin, bugün, askerlik etmeleri mümkün değil. Ne onların şimdiye kadar tabi olduğu tarzı terbiye, tarzı hayat ve ne de milletin kendilerine olan hissiyatı, onların bugün ordularda nefer gibi hizmet etmesine müsait değildir. Bu, mühim bir hakikattir. Filhakika müsavat vardır ve olmalıdır. Fakat kabili icra ise. Kabili icra olmadığı halde nasıl yapacaksınız?...Olsa olsa bunlar asker edildi mi bedel almak lazım. Çünkü gidip bilfiil askerlik edemeyecektir. Zaten insanlar arasında ne kadar müsavat vari olursa olsun daima bir menfi imtiyaz vardır. Onu kaldırmak ihtimali yoktur. Bir bedel almaktan ibaret olacaktır. Halbuki muayyen bir deyn-i vicdani bir deyni hamiyet olmak üzere bu zevatı kiramı millet iâşe ediyor ve daima iâşe edecektir; bu bir borçtur". M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 2, Yetmişüçüncü İnikad, 3 Nisan 1326 (1910), s.128-141.*

¹²²⁹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 2, Yetmişdördüncü İnikad, 5 Nisan 1326(1910) Pazartesi, s.175-191.

¹²³⁰ Mehmet Emin Efendi Mebusan'da görüşleriyle öne çıkmış ve farklı bir görüş ortaya koymuştur. Bu görüş şu şekildedir: *"Evet bir taraftan da mukaddes diyoruz. Halbuki bugün kü günde sulh ve müsalemet âlemi muhafaza için bütün devletler, hatta bir ferdini bile askerlikten müstesna tutmuyor. Böyle mukaddes bir vazifeyi ifadan biz nasıl oluyor da, en münevver-ül efkâr olan tabakamızı müstesna tutuyoruz? Getiriyoruz, getiriyoruz da, vazife-i askeriye, mukaddes vatanın muhafazası hizmetini çiftçilere bırakıyoruz... hiç şüphe etmeyelim ki, yalnız çiftçilerle biz vatanımızı muhafaza edemeyiz. Filhakika onların da hamiyeti varsa da, fakat terbiyeleri nâkıs ve ekserisi cahildir. Cahil olan bir asker vatanının kıymetini nasıl bilecektir ki, onu bihakkın muhafaza etsin? Fakat bu cahil ve fukara olanlar Zeyd ve Amr'ın bir dereceye kadar iktidarı vardır, parası vardır, bunlar askere gelmiyorlar... Hudut başında fedayi can edemiyorlar da, bizim gibiler neden gelsin fedayi can etsin gibi bir fikre tabi olmazlar mı? Acaba böyle bir fikre tabi olan bir askerden, bir neferden biz ne bekleyebiliriz? Bu neden oluyor ki, diğer milletler bunu yapıyor da, biz yapıyoruz? Biz böyle yapıyoruz; ama suistimalat ile öyle büyük bir kapı açılıyor ki, hükümetlerimiz, ahzı asker heyetlerimiz hiçbir vakit bunun altından çıkamaz. Rica ederim, Allah rızası için böyle yapmayınız... hiç olmazsa istisnatı ortadan kaldırınız. Öyle adamlar asker olsun ki, kendi vatanının kadrini bilsin. Kışlamızın kapısını açtığımız ve içeriye girdiğimiz vakit anası, babası meşhur, büyük*

sınırları içerisinde kimin din görevlisi sayılıp muaf tutulması gerektiği hususunda görüşme devam etmiş ve muafiyetlerin genişletilmesine yönelik bir eğilim ortaya çıkmıştır. Aristidi Paşa (İzmir) ise keşişlerin muafiyetinin önceki görüşmede kabul edildiğini ve keşişlerin cenabı hak yolunda hizmet ettiklerini ve askerlikten kolay bir iş yapmadıklarını belirtmiştir. Mustafa Ziya Bey (Sivas) ise önceki zamanda sınav yapılmadığından dolayı askerlik yapmamak için insanların medreselere doluştuğunu ve medrese ordusu oluştuğunu, bu seferde rahip ve keşişlere sınav yapılmazsa suiistimal olabileceğini ve askerlik yapmak istemeyenlerin keşişlik ve rahipliğe yönelebileceğini belirtmiştir. Yine görüşmede sarayda görevli olanların askerlikten muaf olmaları gündeme gelmiş ve eski dönemde sarayda görevli olmamakla birlikte askerlikten muaf olmak için çeşitli yollarla isimlerini görevli olarak yazdırdıkları ve bu konunun önemli olarak sınırlandırılması istenmiştir. Abdülaziz Mecdi Efendi eski dönemde sarayda 80 tane baklavacı, 180 bahçıvan, aşçısı ve işçisi 1000 kişiden fazla kişinin görevli gösterildiğini ifade etmiştir. Ancak kanun teklifinde bu madde padişahın hizmetinde bulunanlar askerlikten muafı şeklinde kabul edilmiştir. Yine devletin ve yabancılara ait Mekatib-i Aliye’de okuyanların da askerlikten muafiyeti görüşülmüş ve gayr-i müslim vekiller bu maddeye cemaatlerin ve şahısların âli mekteplerinin de eklenmesini ve Maarif Vekâleti’nin hangi mektebin âli mektep olup olmadığına karar vermesini istemişlerdir. Mesele yine bir sonuca bağlanmamış meşihat ve Maarif Vekâleti’nden memurların gelerek meclisi bilgilendirmesi istenmiştir.¹²³¹

3 Ocak 1911 tarihli Ahzı Asker Kanunu görüşmelerine Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa’da katılmış ve kanun hakkında görüşlerini ifade etmiştir. Mahmut Şevket Paşa’ya göre meşrutî rejime geçildiğine göre onun usullerine uyulması gerektiği, müsavatin kabul edilmesi halinde zengin, fakir, eğitilmiş, eğitim almamış gibi ayrımcılık yapılmaması ve herkesin askere alınması gerekmektedir. Ancak yıllardır gayr-i müslimler askerlik yapmadığı için onların o dönemde askerlik yapması zordur ve o yüzden bedel-i askeri vermeye devam etmelidirler. Hazine için bedel-i askeri vergisi önemli bir kaynaktır ve bundan vazgeçilemez. Aynı zamanda memlekette eğitilmiş insanlara çok fazla ihtiyaç duyulduğundan onların askerlik yapmaması

adamların evladı orada bulunsun. Diğer efrada da terbiye versin. Onların ahlakından, terbiyesinden çıkınca oğullarımız da istifade etsin. Terbiye fitridir. Emin olunuz, zabıtlardan tamamiyle terbiye alamazlar. Çünkü neferatın zabitle olan teması azdır ve gayet kanun dairesindedir. Fakat silah arkadaşlarından bir adamın alacağı terbiye başka türlü olur... Mektepte çocukların hocalarından aldıkları terbiye ile arkadaşlarından aldıkları terbiye arasında pek fark vardır. Neferatın zabıttan aldığı terbiye, resmi bir terbiyedir, derakap unuttur. Fakat efrattan aldığı terbiye zihninde o kadar yerleşir ki, onu kazma, kürekle çıkaramayız. Binaenaleyh, kıslalara münevver-ül efkâr olanları da alalım ve bunun içinde bu gibi istisnaları ilga edelim. Herkesin böyle müstesna olması ne demektir? Sonra yalnız çiftçi oğlu gitsin, asker mi olsun? (Alkışlar)” demiştir. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 2, İttima Senesi 3, Yirmiikinci İnikad, 22 Kânunuevvel 1326 (1910) Çarşamba, s.52.

¹²³¹ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 2, İttima Senesi 3, Yirmiikinci İnikad, 22 Kânunuevvel 1326 (1910) Çarşamba, s.49-72.

gereklidir demiş müsavatsızlığın bulunmasının zorunluluğunu ifade etmiştir.¹²³² Dolayısıyla müsavat, adalet, tebaanın karışıp kaynaşması ve arzu edildiği ifade edilen Osmanlılığın gerçekleşmesinin mümkün olmadığı ve bir şekilde herkes tarafından sıklıkla bahsedilmekle birlikte pek fazla inanılmadığı da görülmektedir.

Bu görüşmede Kirkor Zöhrap Efendi (İstanbul) konuyu ittihad-ı anasır fikrine getirmiştir. Askerlik ile eğitim meselelerinin birbirine karıştığını ifade etmiştir. Kirkor Efendi:

“Meşrutiyetin iptidasında ittihâdı anasır diye bir düstur meydana çıktı ve bunu hiç kimse ağzından bırakmadı. Hatta bu kanunda dahi, Rahmi Beyefendinin, İsmail Beyefendinin birazda hükümetin gözetmek istediği şey de gûyâ bu ittihadı anasır olacaktı; fakat ittihadı anasır ne demek? Bu meseledeki ihtilaf da azımdır. İsmail Bey biraderimiz tahsili ilimde bir maksadı hususi takip etmeyenler hükümetin teftişinden niçin korksunlar diyerek ihâmatta bulundu. Buna karşı denilebilir ki, hükümet evvel ve âhir akvâmı Osmaniye’nin tekâmülatı kavmiyyelerini hiçbir vakit lâıyk mertebede muhafaza etmediği cihetle buna karşı böyle anasırı gayrimüslimenin kendi tekâmüllerini temin eden maarif bahsinde müteyakkız bulunmaları lazımedendir” demiştir.

Bu fikrin doğru olmadığı Ali Osman Efendi (Çorum) tarafından kendisine söylenmiş ve Kirkor Efendi devamında maarif müfettişlerinden çok şikâyet edildiğini, maarifin denetlenmesi,

¹²³² Mahmut Şevket Paşa’nın fikirleri şu şekildedir: “Birkaç günden beri gazeteleri görüyorum ki, Ahzı Asker Kanununun 5 inci maddesi Meclisi, fevkalade işgal ediyor. Bu madde, Meclis-i Âlinizi bu kadar zaman işgal etmemeliydi. Mademki bizim hükümetimiz meşrutiyeti kabul etmiştir, meşrutiyetin netayici olan her şeye milletin katlanması icap eder. Onu da kabul etmek lazımdır. Meşrutiyet ile beraber bir memlekete müsavat ve adalette girer, müsavat her nokta da aranılmalıdır. Müsavatı nazarı dikkate alırsak, efradı Osmaniyyenin kâffesi hizmeti askeriyye ile alesseviyye mükellef olmak lazım gelir. Bunda ne zengin, ne fakir, ne âlim, ne cahil tefrik etmek icap etmez. Neden efendim zengin olan, 50 lirayı verince askeriyyeden kurtulsun? O halde bu müsavatımdır, neden zengine başka muamele, fakire başka muamele yapılınsın, neden efendim?...Alim olan hizmet etsin ve yahut hizmetini vakit ve zamanı geldiği vakit ifa etmesin; neden alime başka, cahile başka muamele edilsin?..(Gürültü) Sizin söylediğinize de geleceğim, müsavat noktai nazarından bu böyledir. Bir kere Avrupa’ya bakınız. Avrupa’da Meşrutiyeti kabul etmişler; etmişler ama, aynıyle bizim o esasları kabul etmemiz lazım gelir; fakat bizde bir hal var. Bugün altmış seneden beri bedeli nakdiyi kabul etmişiz, millet daha hizmeti askeriyye ile ülfet etmemiş bulunuyor ve bilhassa mileli gayrimüslime daha hizmeti askeriyyeye yeni başlıyorlar, onlar için iyi olmaz, işte burasını, evet burasını nazarı dikkate alıyoruz. Bir de dediğim gibi, Hristiyanları, efradı gayri müslimeyi nazarı dikkate alarak bedeli nakdiyi muvakkat(geçici) olmak üzere kabul ettik. Diğer bir ciheti daha varki, o da hazinenin müzayakasıdır. Bedeli nakdi Hazine için bir menbaı varidattır. Şimdi bunu kaldırırsak bir milyon lira bütçeden gidiyor. Bugünkü günde bunu kaldırırsak Maliye Nazırı kıyameti koparır. İşte bir de bu noktadan bugün bedeli nakdiyi yani fakir ile zengin beyninde şu müsavatsızlığı kabul etmeye bizi mecbur ediyor. Diğer bir noktai nazarda; âlim ile cahil beyninde fark yapmaya bizi mecbur etmektedir. O da nedir?...Memleketimizde daha mektepler o kadar çok değil, ilim ve marifet o kadar taammüm etmemiş. Marifeti tamim ve teşvik etmek lazımdır. Onun için bugün mektepte tahsilde bulunanlara, tahsilde bulunmayan rençberlerden, hamallardan daha fazla imtiyaz vermeye mecbur oluyoruz; fakat bu da muvakkattır. Efendiler, bunu da nihayete kadar kabul etmeyiz, inşaallahu taâlâ memleketimizde birçok mektepler teessüs ve maarif tamamıyla taammüm ettikten sonra sair Hükümeti askeriyyeye imtisalen bizde bu imtiyazı kaldıracağız, fakat hiç olmazsa muvakkat olarak şimdi kabul ediyoruz. Biz şimdi cahil ile âlim beynine müsavatsızlık koyduk, hiç olmazsa âlimler, yani tahsili ilim ile uğraşanlar arasında müsavatı nazarı dikkate almak icap eder. Hiçbiriniz iştibah etmezsiniz ve cümleniz bunu tasdik edersiniz, artık mektepte bulunanlar beyninde de fark olur mu?” demiş ve mecliste görüşülen hususi yüksek mekteplerde muafiyet ve tecil hakkı verilmesi ile yurt dışına kendi başına yüksek eğitime gidenlerinde askerlikten muafiyet-tecil durumu ile alakalı fikirlerini ifade etmiştir”. Bkz. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İctima Senesi 3, Yirmibeşinci İnıkad, 3 Kânunusani 1326 (1911) Pazartesi, s.157-158.

etfali osmaniyeye yeknesak bir tedris ve terbiye verilmesine maarifin yetkili olduğunu ancak hükümetin terbiye-i osmaniyeden ne anladığını örneğin Arnavutlukdaki gibi tazyiklerimi anlıyor demiştir. Maarif bahsi açıldığını, ittihad-ı anasırın böyle olmadığını, maarif müfettişlerinin tarih kitaplarını yasakladığını ve terbiye-i Osmaniyenin böylemi olduğunu sormuş ve kitapların maarifin izni ile yayınlandığını ve bu konuları kapatmanın faydalı olmadığını ifade etmiştir. Gayr-i müslim anasırın huzursuzluğa sevk edilmemesini, hukuk ve vezâifin birden olmayacağını, zamanla gerçekleşeceğini, ittihad-ı anasıra ciddi şekilde çalışmak gerektiğini ancak onu şiddetle takip etmemek gerektiğini ifade etmiştir. Halil Bey (Menteşe) ise mektep meselesinin devlet nazarında terbiye meselesi olduğunu ifade ile:

“Devlet ensâli âtiyeyi kendi sakafları altında toplayıp terbiye edecek, onları müstakbele yarayacak bir surette yetiştirecek, evladı vatanın ve bu vatani müştereki kendi vatani, bu devleti kendi devleti gibi aşk ve muhabbetle sevk edecek bir terbiye ile yetiştirilmesini nazarı dikkate almaya hükümet mecburdur. Zöhrab Efendiye cevap olmak üzere söylüyorum, biz ittihadı anasırı temin için evladı vatana ta Basra Körfezinden Kosova sahralarına varıncaya kadar uzanan bu vatani müştereki kendi vatani gibi sevecek bir surette terbiye vermek istiyoruz. Yoksa anasırın lisan ve kavmiyetine hiçbir vakit tecavüz gibi bir emel ve maksadımız yoktur. Burada bu devlet, mekatibi âliye mezuniyetine bir müsaade bahşediyor. Bu bahşettiğim müsaadeye karşı ittihadı anasır hususunda şimdi izah ettiğim maksadı temin etmek için birtakım tedabir ittihaz etmeye mecburdur ve o ittihaz edilen tedabir filhakika memlekette maarifi tazyik edecek bir dereceye varırsa bittabi doğru olmaz çünkü memleketimiz hudutlarını muhafaza etmek üzere ordulara nasıl muhtaç ise, Meşrutiyeti muhafaza etmek üzere de maarife o kadar muhtaçtır. Biz, iki milyon kişilik bir ordu yaparız; fakat bu iki milyon orduyu teçhiz edecek, giydirecek, yedirecek bir bütçe isteriz. Bunu da bittabi meydana getirecek olan en büyük âmil, maariftir. Binaenaleyh, Meclisimizin askerlik hususunda diğer hidematı umumiye ifa edenlere bahşettiğim müsaade ile beraber ittihaz edeceği tedabirde maarifi tazyik edecek bir dereceye varması bittabi doğru olmaz. Fakat hükümetin takip ettiği maksat, ittihat noktai nazarından terbiye-i umumiyye hususunda varmak istediği gayeyi temin etmek için mekatibi âliyye umumi surette verilecek tecil ve müsaade hususunda birtakım tedabiri lâzime ittihaz etmesi zaruridir. Zöhrab Efendi biraderimiz burada takip edilen tâdâd edilen murakabeyi fazla görmüyorlar. Yalnız tatbikten itiraz ediyorlar” demiş ve görevini yanlış yerine getirenlere karşı hükümetin önlem ve cezaları olacağını ifade etmiştir.

Halil Bey: “*binaenaleyh bazı suiistimalatı düşünerek, Hükümet tarafından asıl gayesi olan ittihadı şu vatani müştereki umum evladı Osmaniyeye aynı aşk ve muhabbetle sevdirmek gayesini temin etmek üzere ittihaz edilecek tedabiri kaldırmak doğru değildir*” demiştir. Hükümetin Mekatibi âliye’ye askerlik hususunda bazı bir müsaade ve tecil verdiğini ancak bazı tedbirlerde almak zorunda olduğunu ve hükümetin teklifinin ittihadı anasır hususunda arz ettiği maksat ile uyumlu olduğunu ve maarifi engellemediğini ifade etmiştir.¹²³³

5 Ocak 1911’de Ahzı Asker Kanunu görüşmelerine devam edilmiştir. Bu görüşmede Ohannes Varteks Efendi’nin dile getirdiği mesele oldukça farklı ve önemlidir. Varteks Efendi

¹²³³ M.M. Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İctima Senesi 3, Yirmibeşinci İnıkad, 3 Kânunusani 1326 (1911) Pazartesi, s.176-179.

kura çekerek askere alınanların evlerinden ayrılarak birliklerine ulaşınca kadar geçen zamandaki durumunu ele almıştır:

“Birçok vakit yeni kura çekenler iki haftalık, üç haftalık yol gidiyor. Ben bu iki-üç sene zarfında gördüm ki, yeni askerden bir 200 erat Trabzon’da aylarca bekliyor. Haber telgraf gelmemiş, nereye gönderileceklerini bilmiyorlar. Çokları filan şehirde filan yerde yalınayak, çamaşır yok, elbise yok, hiçbirşey yok, kalıyorlar. Bendenizin teklifim budur ki, bu maddeye kuraya çekilen efradın sevk olunduğu yerden elbise ve çamaşırı sair levazımatı verilsin ki, yolda sıkıntı çekmesinler. Ben askerler gördüm ki, gömlek ve donu yoktur” demiştir.

Meclis reisi ise bunun kanuna geçecek şey olmadığını ifade etmiştir. Varteks Efendi ise Sevkiyat Nizamnamesinin meclise gelmediğini ifade etmiştir. Reis ise hükümetin dikkatinin çekilmesini tavsiye etmiştir. Mehmet Vasıf Efendi (Manastır) ise askerin tayınının kaydından itibaren verildiğini belirtmiştir. Bu mesele diğer meseleler gibi bilhassa Müslüman vekillerin pek ilgisini çekmemiştir. Askerlik kanunu ile alakalı her maddenin belki her kelimesi üzerine yoğun bir şekilde söz alan ve bir oturumda bir maddeyi ancak kabul eden bazende kabul edemeyen meclis bu konuda oldukça sessiz kalmış denebilir. Varteks Efendi’nin Müslüman askerlerin bu durumunu gündeme getirmesinin sebebi gayr-i müslimlerde askere alınırca aynı duruma gelebileceklerini ima ile askere alınmalarını engellemektir. Hükümetin Müslüman askerlere dahi birliklerine ulaşınca kadar sahip çıkmadığı ifadesi ile gayr-i müslimlerin askere alınması halinde onlara da sahip çıkılmayacağı şeklinde bir düşüncenin ürünü olarak değerlendirilmelidir. Ancak önemli bir meseleyi gündeme getirdiği gerçeği de göz ardı edilemez. O da Müslüman Türk askerlerin kötü durumudur. Varteks Efendi devamında “*Öyle ise bir ay, bir buçuk ay açlıktan öleceklerdir. Mademki askere sevk ediyor, yol açık, düzgün elbisesini giysin. Sevkiyet nizamnamesi buraya gelmiş olsaydı bunu söylemezdin*” demiştir. Kemal Bey (Harbiye Nazırı Na.) cevaben “Varteks Efendi diyorlar ki, memleketinden çıktığı vakit, elbise giysin. Bu mümkün olamaz. Evvele kur’a çekilmeden evvel burada kaç kişi asker alınacak ve ne kadar elbise gönderilecek malum değildir. Zaten vesaitimizde mevcut olmadığından kur’a çeken efradı sakın oldukları köylerde iksa etmek mümkün değildir. Harbiye Nezareti iskelelerde büyük misafirhaneler, muntazam kışlalar, kendilerini güzelce giydirecek yerler izhar ediyor. Ondan sonra daha iskelelerde asker elbisesi giyecektir. Bittabi onları da burada iksa edecektir. Demek ki, kendi köyünden kasaba mevkiine kendi elbisesi ile gelecek veyahut büyük bir merkezi askeriye gelinceye kadar kendi elbisesi ile gelecek. Ondan sonra elbisesini giyecektir” demiştir.¹²³⁴

Mebusan Meclisi’nde rediflerin bedel vermesi ve bu bazı hallerde bu ödenen bedelin geri ödenmesi ile alakalı görüşmede vekiller arasında müsavat meselesi üzerine fikirler ortaya atılmıştır. Bazı vekiller memleketin iktisaden de güçlenmesi gereğine işaret ederek kanunda

¹²³⁴ M.M. Zabut Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İctima Senesi 3, Yirmialtıncı İnikad, 5 Kânunusani 1326 (1911) Çarşamba, s.213-214.

bazı değişiklikler yapılarak redif birliklerinin mıntıkasından çıkmadıkça bedelin şahıslara geri ödenmesi teklif edilmiştir. Müsavat meselesinde Kirkor Zöhrab Efendi (İstanbul) büyük zenginlerden ziyade ufak esnafın önemli ve sayıca çok olduğunu, memleketin bunlara ihtiyacını olduğunu ve bunların ödediği bedelin geri verilmesini istemiştir. Yine Kirkor Efendi : *“burada bir müsavat esası takip olunuyor. Bunun bütün şiddetle taraftarıyım, fakat imkânını muhafaza ile taraftarıyım. Yoksa hayali bir müsavat ihdas ederek halkı ezme istemem. Bir kere bunun esasında müsavat var mıdır? Ölmek ile buna mukabil beş, on para vermek arasında bir müsavat var mıdır ki, biz bu esası bir müsavatın zemini olmak üzere kabul ederek, üst tarafına bir bina kurmak istiyoruz? Bunun için şöyle bir müsavat yoktur. Bu, sırf indi vehimden ibarettir. Kat’iyyen müsavat yoktur”* demiştir. İbrahim Efendi (İpek) var var diye cevap vermiş, Kirkor Efendi ise hiçbir vakit yoktur demiştir. İbrahim Efendi para için çok adam ölüyor şeklinde cevap vermiştir. Kirkor Efendi ise sen ölümsün demiş İbrahim Efendi ise ölmem diye cevap vermiştir. Kirkor Efendi devamla *“O halde kendin kabul etmediğin şeyi, neden başkasına tahmil ediyorsun? Binaenaleyh Boşo Efendi’nin dediği gibi bir mahiyette müsavatı tayin etmek mümkün olmayan ahvalde müsavat ahkâmını tatbik uğraşması ve keza aynen tayin mümkün olmadığı cihetle, herkesin kendi takdirine göre müsavatlar, bedeller teşkil etmek üzere onu tatbik etmeye çalışmak doğru bir şey değildir”* demiştir ve hayali müsavat için ufak esnafa zarar verilmemesini ve rediflikte mıntıkasından çıkmadıkça ödediği bedelin iadesini istemiştir. Bu teklife İbrahim Efendi (İpek) *“Daima müsavattan bahsolutuyor. Bu kürsüye çıktığımız zaman müsavattan bahsediyoruz. Fakat ekseriyetle zenginlerin hukukunu muhafazaya çalışıyoruz”* diyerek karşı çıkmıştır. Kirkor Zöhrab Efendi ise *“bu memlekette zengin yok ki”* şeklinde cevap vermiştir. İbrahim Efendi rediflerin verdiği bedel ve bazı durumlarda bunun geri ödenmesinin istenmesini zengin ve fakir arasında ayrımcılık yapılarak zenginlerin korunması şeklinde değerlendirerek:

“Efendim, ben de, bizim memleketimiz de Amerika milyarderleri, milyonerleri vardır demiyorum. Bizim ahalimizin bir kısmı karnı tok, beş on parası var. Onu da fukaranın yüzünden kazanmıştır. Bir kısmı da büsbütün sefil ve perişan kalmıştır. Bir zat dedi ki 30 Lirayı zenginler vermeyecektir. Yalnız bunu fukara verecektir. Dairei intihabıyyemin bir kısmı Yenipazar Sancağıdır. Yenipazar Sancağı ahalisi 25 lira bedeli nakdi verirlerdi. Düşününüz bir defa, o vakit 3 sene değil 6 sene askerlik eden bir delikanlı 25 lira bedeli nakdi vermiyordu. Defterleri açın bakın. Tergoviste’den Prepol’dan vesaireden asker alınıyor. Kaç tane bedeli nakdi vermiştir.? 6 sene askerlik etmek için 25 lira bedeli nakdi varken herif veremiyor. Yenipazar Sancağı bugünde asker verir ya, kırk elli sene evvel de asker veriyordu., hem de bedeli nakdileri 25 lira idi. Anlaşılyorki 30 lirayı verecek fukara değildir. Çünkü bedeli nakdi her içtimada verilecek diyoruz. Haydi farz edelim ki bir fukara, öküzünü sattı verdi. Fakat diğer bir çağrılıştı veremeyecek. Demek ki arkadaşlardan bir zatın dediği gibi biz fukaraların hukukunu müdafaa etmiyoruz; 30 lira bedeli nakdiyi fukaralar veriyorlar. Öküzünü, ineğini satıyorlar. Bunlar boş lakırdı (Fukara verir sadaları) veren zenginlerdir. Bu fukaranın yüzünden zengin olan birtakım eşirradır...bir neferi askere çağırıyorlar. Ne kadar fakir olursa olsun, onun elinde mutlaka beş, on para harçlığı bulunur. Merkebi varsa, onu satar, koyununu, keçisini satar, askere gidiyorum diye ailesine beş, on para bırakır, erzak bırakır, biraz da kendisine harçlık alır. O daireye gelir. O dairede beş on gün oturur. Terhis

olunduktan sonra evine dönmüş, harçlığının bir kısmı ile çarık falan almış. Evde de zaten harçlık ve erzak tükenmiş. Koyunları da zaten satmış, bu zararları hiç hatıra getirmiyoruz da ailesini perişan etmemek için otuz lirayı vermiş olan ağaların, beyefendilerin verdikleri paraların iadesini istiyoruz. O fukaradan, 15 gün o dairede elbise giymiş, her birisi alâkaderil imkân zarar görmüş. Bu, yalnız para verdiğinden dolayı parası iade ediliyor. Def’aten onun parasını geri vermek doğru mudur? Yapmış olduğumuz kanunlarda ne vakit fukaranın hukukunu gözettik? Müsakkafat kanununda, beylerin çiftliklerini, konaklarında olan ahırlarını filanlarını müstesna tuttuk da, ikiyüzelli kuruştan ziyade bedeli icar tahmin ettiğimiz fukaranın hanesini vergiye tabi tuttuk. Askere gelince, bir beyin idadi mektebinde veya başka bir mektepte oğlu olursa, onu bir sene, fukarayı tamamen askere al. Sonra zenginler eğer para verirse o parayı geri ver. Bu müsavata muvafık değildir. Ben, Âyan tarafından vukubulan tadilat veçhile kanunun tamamen kabulünü teklif ederim” demiştir. Mehmet Habip Bey’de (Bolu) bedelin geri verilmemesi şeklinde görüş bildirmiştir.¹²³⁵

¹²³⁵ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İctima Senesi 3, Otuzbirinci İnikad, 15 Kânunusani 1326 (1911) Cumartesi, s.379-380. Asker alımında muinlik yani belli şartları yerine getirirse ailesinin geçimine ve ailesine yardım için askere gitmeyecek şahıslarla alakalı 35. maddenin görüşmesinde İbrahim Efendi (İpek) yine köylünün ve fukaranın durumunu ortaya atarak değerlendirmelerde bulunmuştur. İbrahi Efendi: “*Bu kanun eğer herkesin arzusu veçhile, herkesin istediği dairede yapılmış olsaydı (işitilmedi sadaları) bir maaş almak için veyahut bir memuriyet almak için veyahut böyle bir rütbe ve nişana nail olmak için bu kanun yapılmış olsaydı, eminim ki, burada daima bunun lehinde söz söyleyecektiniz. Ben öyle görüyorum. Memleketimiz de iki kısım var. Bir kısım müstahsili sınıftır ki, bu memlekette alınının teri ile çalışıp kazanıyor. Memlekette her türlü tekâllüf tahakkuk etmiş, ağnam veriyor, aşar vesaireyi de veriyor. Bir kısmı da müstehtlikin sınıftır ki, bunlarda o memlekette kazanan sınıfın elinden paralarını alıp yiyor. Bunlar da iki kısımdır. Bir kısmı sevahilde tüccar, esnaf ve şehirli olanlar. İstanbul ahalisi, İzmir, Selanik ahalisi, Beyrut ahalisi vesaire gibi. Bunların içindeki eşraf ve hanedan beyler, bir kısmı da memurini hükümettir. Ben öyle görüyorum ki, şu memlekette şu vatani müdafaa etmek için kanlarını dökmek, her türlü ağınyanın lokmasını ayırıp idare etmek hususunda en büyük tekâlif biz bugün köylülere bırakıyoruz. Ben eminim ki, bugün köylüler çocukları ender olarak mekatibi idadiye verebilirler. Talebei ulum var. Fakat, talebei ulum yine kazalarda olur. Yani, fakir bir köylü yine oğlunu mutlaka üç saat, 5 saat uzak olan bir kazaya gönderiyor. Orada tahsil ettiriyor. İstanbul’da mesela hukukta tahsilde bulunan efendilerin pederi yine hukuk memurudur. Nüvvap mektebinde tahsil edenlerin mutlaka pederleri hâkimdir. İdadi mektebinde gördüğünüz efendilerin çoğunun kısmı azamının pederleri kaymakam, yahut tüccar, yahut esnaftır. (Gürültü) veyahut eşraf, veyahut bilmem ne” demiştir. Ahmet Mahir Bey (Kastamonu) ise “çoğu odacılarıdır merak etme. Onlar evladını okutur” şeklinde cevap ile araya girmiştir. İbrahim Efendi devamla: “şimdi kur’a meclisi toplandığı vakit de “gel bakalım amca senin kaç oğlun var” diye sorulur. “iki tane oğlum var. Fakat 10 dönümde arazim var. İşte görüyorsunuz ihtiyarladım. Beni ihtiyarlattı. Bu toprak ile uğraşmaya kudretim yok” dediğinde bir tanesini askere alacağız. Senin sinnin 40’dır. Ötekisini de alacağız. Daha sana muin lazım değil. Mesela şöyle, şu esnaftan bir tüccar, bir tane oğlunu leyli bir mektebe vermiş. Bir tanesi de mağazada duruyor. Efendim bir tanesi mekteplidir onu almaz. Öbürü muin kalacaktır. Bu güzel güzel kazansın, yesin içinde berikinin iki tane oğlu askere gitsin. Bir tanesi hastalanıp gidiyor. Öbürü malul o toprakta kalıyor. O aile viran kalıyor. Sonra muin bahsinde diyorsunuz ki, talebei ulum yahut mektep talebeleri. Bunlar ailelerine nasıl muavenet edebilir? Acaba düşünüyor musunuz? Bugün silah altına alınan redifler, o fakirler ne yapıyorlar? Herifleri bugün silah altına alıyorlar, 5 tane sabicik ağlayarak elinde yiyecek ekmeği, giyecek çarığı olmadığı halde kalıyor. Onları böyle aç biilaç bırakıyor, Yemen’e gidiyor. Acaba gazetelerde onlara dair hiçbir makale gördünüz mü? Yalnız İstanbul, İzmir ve Selanik vesair kasabaların kendi dalaverelerini çevirmek için düşünüyoruz. (Alkışlar) Mekteplileri muin bırakmayız, bilmem neyi bırakmayız. Fakat emin olun ki, köylüleri ezeriz, bitiririz. Ben öyle görüyorum ki, bir memleket ancak iktisat ile idare olunur. Şu idadi mekteplerini 5-6 sene sonra tatil etmeye mecbur olacağız. Zira, tahsil edenlerin hiçbirisi bir sanat, bir ticaret için tahsil etmiyorlar. Mutlaka hazineî milletten bir maaş almak için gidiyorlar. Onları idare edecek kimlerdir? Yine bu köylülerdir. O parayı kim kazanacaktır? Yine bu köylüler kazanacaktır. Bircümle sanayi mektepleri, bircümle sibyan bölükleri efradı. Bunlar katıyyen muin olamaz”. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İctima Senesi 3, Otuzikinci İnikad, 17 Kânunusani 1326 (1911) Pazartesi, s.424.*

Meclis-i Mebusanda 19 Ocak 1911 tarihli görüşmede bedelli askerlikle alakalı madde görüşülmeye devam etmiştir. Bu görüşmede Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa bedelli askerliğin devamını istemiş ve bedelin miktarı ve peşin ya da taksitle alakalı görüşlerini ifade etmiştir. Bedeli askeriye karşı olduğunu ancak bazı şartlar dolayısıyla alınmasını istediğini de belirtmiştir. Ancak bedel-i nakdi vergisinin miktarının düşürülmesi ve üç taksitle alınması ve gayr- imüslimler dışında Müslümanlara da teşmil ederek ve zenginler için bir kanun olacağını, alınacak bedel-i nakdi miktarının artacağını ancak ordunun mahv olacağını, askerlik yapacak kimseyi bulamayacaklarını ifade etmiştir. Şevket Paşa *“Hidemat-ı nizamiye için bedeli nakdi kabulü caizdir ve bu 50 adet Osmanlı altınıdır. İşbu bedeli tediye edenler ihtiyatın birinci senesine naklonulur”* şeklinde kanun maddesinin encümene sevkini istemiştir. Bu görüşmede Mustafa Arif Bey (Kırkkilise) cevaben *“bendeniz kendilerine cevaben derim ki; ilk ifadelerinde buyurdıkları gibi bedeli nakdi usulü katiyen mülgadır diyecek olsalar bendeniz katiyyen itiraz etmem, kabul ederim; çünkü ancak o kanunu asıl müsavata, adle muvafık görürüm. İşte kan vergisi olan askerlik o zaman zengin ile fakir arasında müsavat üzere olur”* demiş ve bunun yerine bedeli nakdi alınmaya devam edecekse adil alınmasını istemiştir. Mahmut Şevket Paşa’da cevaben *“zaten esasında bedeli nakdi alınmakta adalet yok”* diyerek cevap vermiş ancak 50 lira olarak alınması teklifini yinelemiştir. Bu görüşmede Yorgo Boşo Efendi (Serfice) de bedeli askeri vermenin adaletsizlik ve askerler ve ordu için gayet muzır olduğunu ancak esbabı mucibeden dolayı alınmasının gerektiğini, bu sebepler kalkınca bedeli nakdinin kaldırılabilceğini ve bedeli nakdinin alınmaya devam sebebinin de *“bir teamül deniliyor ki, efrad-ı gayri müslüme askerliğe birinci defa olarak giriyorlar. Şimdiye kadar ticaretle, sanaatla meşgul oldular. Tahsili ilim ile uğraşıyorlardı. Bunlar, askerliğe alışınca kadar bir müddeti muayene için böyle askerlikten kurtulmalarına yol açmış olalım denildi”* demiştir. Bu sözün yanlış olduğu Canani Bey (Halep) tarafından ifade edilmişse de fikrinin hükümetin fikri olduğunu ve gayr-i müslimleri askere alıştırmak için bir müddet bu şekilde hareket edildiğini ve 50 lira bedelle redif yerine ihtiyata nakledildiğini ifade etmiştir. İhtiyat ve redif yerine 100-150 ya da 200 lira verilerek tamamen askerlikten muaf tutulmalarını istemiştir. Bununla birlikte mümkünse bedeli nakdinin kaldırılmasını mümkün değilse de tamamen askerlikten muaf olunmasını istemiştir: *“Böyle bir tedbir bulalım. Kan parası, diğer Osmanlıların hayatına bedel olarak 100 lira mı, 200 lira mı, 500 lira mı, 400 lira mı ne ederse, bunu takdir edelim ve o adama diyelim ki, 20 yaşına vardın, 45 yaşına kadar askerlikle mükellefsin. Fakat 24 senelik veyahut 25 senelik mükellef bulunduğun hizmete mukabil senden şu kadar lira para istiyoruz. Onu artık askere almayız, askerlik defterinden onu çıkarırız. O ticaret eder, muallim olur, bu devlete başka suretle tabii hizmet eder”*. Yorgo Boşo Efendi’nin 3 aylık ihtiyat askerliği eğitimine de karşı çıkışını eleştiren Mahmut Şevket Paşa, Boşo Efendinin ahaliyi tamamen

askerlikten uzaklaştırmaya çalıştığını ifade ile 3 ayda olsa ihtiyat eğitimini savunmuş ve savaş halinde herkesin savaşa iştirak etmesi gerektiğini belirtmiştir. Ohannes Varteks Efendi (Erzurum) ise alınan 50 lira bedeli zenginlerin verebileceğini ve evlatlarını askerlikten kurtaracaklarını, fakirlerin bu bedeli ödeyemeyeceğini ve fukaraların düşünülmediğini ve ayrımcılık yapıldığını belirtmiştir. Bedeli nakdinin tamamen kaldırılmasını ya da fakirlerden 50, esnaf için 100, zengin için 150 lira alınmasını istemiştir. Bu şekilde müsavat ve adaletin temin edilebileceğini belirtmiş ve Şevket Paşa'da bir Ermeni vatandaşının bu sözlerinden dolayı kendisine teşekkür etmiştir.¹²³⁶ Hasan Fehmi Efendi (Sinop) o dönemde 50 lira bedel alındığını, taksitlendirilmemesi ve bedelin düşürülmemesini istemiştir. Bedelin düşürülmesi ya da taksitle alınması halinde daha fazla kişinin şartlarını zorlayarak bedel vereceğini ve bu durumun ise ittihad-ı anasıra zarar vereceğini ifade etmiştir. Bundan dolayı:

“Hallerine acımak istediğimiz bu köylüleri dehşetli suretle izrar edeceğiz. 800 mevcutlu olan taburun merkezden 300 kişi olduğu halde şimdi, 150'ye inecek ki, bu hiçbir zaman muvafık olamaz. Alelhusus 50 lira verebilecek kimselerin evlatları münevverdir, tahsil görmüştür. Böyle tahsil görmüş anasır ile hiç tahsil görmemiş köylüler birbirine karıştırılınsınlar ki, medeniyet, insaniyet, uhuvvet esasları orada teessüs etsin. Bu kadar muhtelif anasırdan mürekkep olan bir memlekette yegâne ümidimiz nedir? Ordu ittihada vasıta olacak diyoruz. Bir karavanadan yesinler, aynı elbiseyi giysinler, aynı koğuştta yatsınlar, aynı zabıt, aynı muallim huzurunda terbiye görsünler. İttihadı anasıra, anasırın aralarında muhabbeti laziminin teessüsüne başlıca hizmet edecek vasıtamızın birincisi ordu ikincisi mekteplerimizdir” şeklinde fikrini ifade etmiştir.¹²³⁷

Bu görüşmede Halil Bey (Menteşe) o dönemde mevcut Osmanlı ekonomik durumunun da tüm tebaanın askerlik yapmasına engel olduğunu, tüm tebaadan asker alınması halinde sayının artacağını ve alt yapının buna müsaade etmediğini belirtmiştir. Dolayısıyla askerlik

¹²³⁶ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İctima Senesi 3, Otuzüçüncü İnikad, 19 Kânunusani 1326 (1911), Çarşamba, s.440-444

¹²³⁷ Halil Fehmi Efendi, Kastamonu fırkasının manevra için davet edildiğini ve 800 mevcutlu tabur için 50 kişinin bedel verdiğini, sonrasında 170 kişinin mal mazbatalarını ellerine alarak çek bono poliçeyi yanlarına aldıklarını ve neticede bir askeri hareket olsa 800 kişiden ancak 100 kişinin askerlik yapacağını ifade etmiş, taksitli bölerek alınmasının fukaraya kötülük olacağını ve köylünün ilk sene 17 lirayı vererek sonraki seneyi düşünmeyeceğini ancak sonrasında malını, mülkünü karşılık göstereceğini ve muhtekirlerin, murabahacıların eline düşeceğini ifade etmiştir: “Bugün bir kunduracı çırağı yahut bir kunduracı kalfası orduya gitmemek için 17 lirayı bir senede istihsal eder, verir. Eğer 50 liranın mukassatan verilmesi lüzumunu kabul edecek olursak, bütün siyasiyun o mutantan ve müşaşa olmasını arzu ettiğimiz Osmanlı ordusu sukut etti diyeceklerdir. (Doğru sadaları)...milletin hali ve istikbali hakkındaki hukukunu burada açık ve serbest söylüyeceğiz. Fakat deniliyor ki, bütün milleti asker mi edeceğiz? Bir insanın bir kere bir devletin, bir muhitin efradı olmak dolayısıyla bir mütalaası vardır. Fakat, askerliğe karşı sade bizim askerimize değil, bütün dünyanın askerliğine karşı da, hakiki fikrimi sorarsanız, bütün dünyanın ordularına, yani insan öldürmek için mahsus olan mebalîğ 600 milyon liradır. Ben bütün kalbimle isterim ki, bunları insanları mesut edecek yollara, maarife, kanallara, limanlara velhasıl insaniyete hizmet edecek vesaite sarfetseler ve bu babta bütün devletler bir karar verseler o vakit 50 lira da verilmesin, 25 lira da verilmesin. Bendeniz de bunu dilerim. Fakat, bunlar temenni-i sırf derecesinde kalmıştır ve daha birçok zamanlarda kalacaktır ve belki de ilelebet kalacaktır. Binaenaleyh, biz hakkımızı müdafaa etmek için, yani tecavüz değil, belki müdafaa etmek için ordumuzu haleden vikaye etmek, biz Osmanlılar için derecei vücubdandır. Hatta farzı katidir derim. Artık bunun üzerine söz söylemek caiz değildir. Defaten 50 lira itasını kabul edelim ve işi bitirelim. Bunu teklif ederim” demiştir. Bkz. M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İctima Senesi 3, Otuzüçüncü İnikad, 19 Kânunusani 1326 (1911), Çarşamba, s.450-451.

yoluyla ittihad-ı anasır- Osmanlılık düşüncesinin gerçekleşmesinin imkânsızlığı da bir nevi ifade edilmektedir. Halil Bey, Osmanlı Devleti'nin bir yerine iki milyonluk orduya ihtiyacı olduğunu ancak bütçenin mevcut ordu miktarından fazlasının ihtiyacını karşılamadığını ve daha fazla asker alımı yapılamayacağını, bununla birlikte ordunun mevcut durumunu da korumak gerektiğini, bedel-i nakdi alınarak ordunun kemiyetini tenkis etme zarureti bulunduğunu ve neticede bedelde yapılacak indirim ve taksitlerin asker sayısını azaltabileceğini dolayısıyla Harbiye Nezaretinin teklif ettiği 50 liranın kabulunu istemiş ve bu talep Mebusan tarafından kabul ile encümene sevk edilmiştir. Aynı şekilde 50 adet Osmanlı altını bedelle muafiyette 47. madde olarak mebusanda kabul edilmiştir.¹²³⁸

Askerlik ve gayr-i müslimlerin askerlik vazifesi meselesi Mebusan Meclisi'ndeki görüşmeler dışında onunla eş zamanlı olarak basın da önemli bir konusu olmuş ve yine İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi Hüseyin Cahid, bu meseleyi de ele almıştır. Hüseyin Cahid'in verdiği bilgiye göre II. Meşrutiyet devrinde askerlik hizmeti ve gayr-i müslimlerin askerlik hizmeti yapmaları ile alakalı olarak hazırlanan Kur'a Fermanı Kasım 1909'da Harbiye Nezareti meydanında tantanalı bir törenle hükümet, meclis üyeleri, ulema, muteberan ve ahalinin huzurunda okunmuş ve bu sahnenin Osmanlı Devleti'nin sonsuza kadar bir bütün halinde yaşayacağını gösterdiği ve yine Meşrutiyetten beklenen ittihat ve hüsn-ü muaşeretin temelini de atıldığı belirtilmiştir. Hüseyin Cahid'e göre vatana karşı en büyük vazife vatan uğrunda hayatını feda edebilmektir. Bu vazifeyi ifa etmekten mahrum olanlar vatan muhabbetini kalplerinde pek bulamazlar. Askerliğin bütün tebaaya uygulanması konusunda gayr-i müslimlerin ayrı birlikler olarak askere alınması teklifi kabul edilmemiş ve genel askerlikten beklenen terbiye-i içtimaiye ve vatanperverane bu şekilde gerçekleşmezdi. Mukaddes bir vazifeyi gerçekleştirirken ayrı kalabilmek? Silah arkadaşlığının vereceği kardeşlik, yakınlaşma ve birleşmeden mahrum olmak demektir. Vatan-i mukaddesi Osmaniye için kardeşçe yanyana geçineceklerine şüphe yoktur ve bunun aksini iddia edenler vardır".¹²³⁹

Hüseyin Cahid, gayr-i müslimlerin meşrutiyetin ilanı ile gündeme gelen askere alınması meselesinde Rum patrikhanesinin itirazları ve gazetelerin de bu meseleyi ele almasıyla birlikte meselenin büyütülmeye çalışıldığını, daha çok dini konular gerekçe gösterilerek askerlik yapmama niyetinin ortaya konduğunu ifade etmektedir.¹²⁴⁰ Hüseyin Cahid Bey, müslim ve

¹²³⁸ M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Otuzüçüncü İnıkad, 19 Kânunusani 1326 (1911), Çarşamba, s. 451-452, 459.

¹²³⁹ Hüseyin Cahid, "Kur'a Fermanı", *Tanin*, 2 Teşrin-i Sani (Kasım) 1909, Numero 419, s.1.

¹²⁴⁰ Hüseyin Cahid, "Gayr-i Müslimlerin Askerliği", *Tanin*, 18 Eylül 1909, Numero 479, s.1; Ortodoks patrik yanında diğer dinlerin dini liderlerinin de teklifleri vardır. Hahambaşı Yahudi askerlere özel yemekler verilmesini, Ermeni patrik ise alınacak askerlerin kendi bölgelerindeki karargahlarda görev yapmasını, Bulgar patrik ise eğitim seviyesi yeterli olmayanların askere alınmamasını ve pazar günlerinde dini vecibelerini yerine getirmeleri için izinli olarak kışlalarda özel birliklerde görev yapmalarını önermiştir. Bkz. Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.31.

gayr-i müslim tebaanın birlikte askerlik yapmasını sağlayacak bazı olumlu örnekler de vermeye çalışmıştır. Tebaanın bazı alanlardaki müşterek hayatı, birbiriyle iyi geçinmesi ve anlaşması birlikte askerlik hizmetini yapmalarına da yetecek bir temel, delil olarak sunulmaktadır. Hüseyin Cahit Bey, müslim ve gayr-i müslim Osmanlı tebaası arasındaki müşterek hayat konusunda fabrikalar ve hapishaneleri örnek göstermiş ve buralarda tebaanın birbiriyle iyi geçindiğini ve anlaştığını ifade etmiştir. Bundan dolayı da birlikte askerlik hizmetini yapabileceklerini ifade etmiştir. Bu ifadeler oldukça manidardır ve aslında tebaanın birbirinden ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. İşçiler ve mahkûmlar arasında din yüzünden çatışma olmadığı, hatta mahkûmlar arasında aynı dine mensup olanlar arasında değil aynı köyde-yörede yaşayanların daha yakın ilişkiler kurduğu ifade edilerek bu durum askerlik hizmetinde de Müslüman ve gayr-i müslimlerin birlikte askerlik hizmetini yapmalarını sağlayacağına örnek olarak gösterilmiştir.¹²⁴¹ Hüseyin Cahit'in verdiği örneklerden birisi olan hapishanelerin bir yerde mecburiyetle birlikte yaşanılan yer olması ve işçilerin birlikte çalıştığı fabrikalar dışında örnek verilememesi düşündürücüdür ve oldukça zorlama yorumlar olduğu görülmektedir. Hayatın başka alanlarından örneğin okullar gibi örnek verilememesi oldukça sınırlı ve biri mecburi olarak cezanın infazının gerçekleştiği cezaevinin örnek verilmesi imparatorluk tebaasının fıkren olduğu kadar cismende birbirinden ne kadar uzak olduğunu göstermektedir. Osmanlı tebaasının Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e içinde bulunduğu ayrılık ve bütünleşme durumunu ifade etmektedir. Dolayısıyla Yavuz Abadan'ın Osmanlı Devletinin müslim ve gayr-i müslim tebaasının devlet ve birbiriyle olan münasebetlerini ortaya koyarken Tanzimat dönemi için ifade ettiği *“aynı hükümdarın tebaası olmaktan başka yekdiğeri ile hiçbir alaka ve rabıtası olmayan kitleler”*¹²⁴² olma halinin devam ettiğini ve pek fazla değişikliğin olmayıp uluslaşmanın gerçekleşmediğini göstermektedir.

Bu dönemde gayr-i müslimlerin askerliği meselesinde birçok fikir adamı da gayr-i müslimlerin askerlik görevini yerine getirmesinin gerekliliğine işaret etmişlerdir. Bu fikir adamları bu konuda olumlu görüşleri ile ön plana çıkmaktadırlar. Gayr-i müslimlerin de askere alınma hususunda çok istekli davranmasının da asker alım yasasının çıkmasına sebebiyet verdiği, unsurların birleşmesi, tanışması anlaşması için mekteple ordudan beklenen vazifenin farkında olduğu ifade edilmiştir. Yine gayr-i müslim yazarlarca da meşrutiyet düzeninde askerlik hizmetinin bir sınıfa ait olmayıp milletin vazifesi olduğu ifade edilmiştir. Meşrutiyetin hak ve vazifede müsavattı esas aldığı için herkes askerlik yapmalı, mümtaz ve muaf sınıflar

¹²⁴¹ Hüseyin Cahit, “Kur’a Fermanı”, *Tanin*, 2 Teşrin-i Sani (Kasım) 1909, s.1.

¹²⁴² Abadan, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, s.48 vd.

olmamalıdır. Bütün Osmanlıların birbirlerinin aynı ve kardeş olduğunu görmesi için aynı kanun ile yönetilmeli gereğine değinilmiştir.¹²⁴³

II. Meşrutiyet döneminde 8 Ağustos 1909 tarihli kanunla gayr-i müslimlerin askerlik yapması kararlaştırılmış, 1909-1910 yılından itibaren askerlikten muafiyet vergisi kaldırılmış ve müslim gayr-i müslim tebaanın uygun yaşta olanlarının kur'aya katılması kararlaştırılmış ve dini alanda görevli olanlar ile öğrenciler ve öğretmenlerde genel olarak muaf tutulmuştur. Gayr-i müslimlerin askerliğe alınması ile alakalı kanun birçok şehirde görkemli bir şekilde kutlanmakla beraber Rumlar, Sırlar, Ermeniler, Bulgarlar, Yahudiler tarafından hoş karşılanmamış ve bazı yörelerde askerlik hizmeti yapmamak için başka ülkelere genç nüfus göçü başlamış ve bunu önlemek için müdahale edilmiştir. Aynı şekilde Osmanlı subayları da Müslüman askerlere gayr-i müslimlerin birlikte askerlik yapmalarını izah etmek için çalıştılsa da bu konuda itirazlar ve hatta 1910 Ocak ayında Edirne'de bir askerin cenaze törenine askere alınan gayr-i müslim askerlerin katılması İslâma aykırı değerlendirilerek isyanın başlamasına ve sert protestoya sebep olmuştur.¹²⁴⁴ Bu kanun Hristiyan cemaat liderleri tarafından olumlu karşılanmamış, Ortodoks Rum patrik Yovakim, kanunun hazırlanma aşamasında cemaatin meclisleriyle bu durumu görüşmüştür. Aynı şekilde hareket ordusu kumandanı Mahmud Şevket Paşa ve Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa ile görüşerek bazı isteklerde bulunmuştur. Bu görüşmeler neticesinde patrikhane cemaatinin ruhani liderlerine yönelik yayınladığı beyannamede zorunluğu askerliği reddetmenin Rum milleti için aşağı bir mevkide kalmak olduğunu, bazı isteklerinin kabul edilmesi halinde askerlik kanununa uyacaklarını ifade etmiştir. Yine patrik Yovakim 28 Mart 1910'da Ortodoks Rumlara yönelik olarak yayınladığı beyannamede cemaatinden tereddüt etmeden Osmanlı ordusunda askerlik vazifesini yerine getirmelerini istemiştir.¹²⁴⁵ Patrikhanenin askerlik hizmetinin yerine getirilmesi için ortaya koyduğu şartlar ise Hristiyan askerler için ayrı bölükler kurulması, askerlik sırasında din değiştirmenin yasaklanması, kışlalarda askerler için ibadet yeri verilmesi, Hristiyan papazların orduda görevlendirilmesi, kutsal günlerinde dini vazifelerini yerine getirmeleri için anlayış gösterilmesi, Hristiyan öğrencilerin askeri okullara alınması, Hristiyan askerlerin perhiz günlerine riayet edilmesini istemiştir. Benzer talepler Gregoryan Ermeni, Katolik Ermeni patrikleri ile Bulgar Eksarhlığı tarafından da yapılmıştır. Osmanlı hükümeti ise müslim ve gayr-i müslim askerin aynı bölüklerde birlikte askerlik yapması halinde sorun yaşanmayacağını ifade etmiştir. Rum patrikliği benzer isteklerini 1911'de de devam ettirmiştir. 1909'da Antakya ve Şam patrikliği

¹²⁴³ Senem Küçükkoyuncu, *Bir Üst Kimlik Projesi Olarak "İttihad-ı Anasır" Kavramına İktidar ve Muhalefetin Yaklaşımları (1908-1913)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, 2010, s.91-93.

¹²⁴⁴ Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.30-31.

¹²⁴⁵ Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s.141-142.

ile Suriye’de ki ruhani liderler ortak başvuru ile gayr-i müslimlerin askeri okullara alınmasını ve gayr-i müslim subay yetişinceye kadar askerlikten 6 yıl muaf olmalarını talep etmişlerdir. Suriyeli Hristiyanların Hristiyan subay olmadığından askerlik yapmak istemedikleri ve bu sebeple Amerika’ya kaçmak istedikleri o dönemde dile getirilmiştir. Osmanlı hükümeti ise askerlikten muafiyeti kabul etmemiş ancak gayr-i müslim subay yetiştirilmesi olumlu karşılanmıştır.¹²⁴⁶

Gayr-i müslim yöneticiler asker alım işlemlerinin gerçekleştirilmesini engellemek amacıyla görevlerini yapmamak ya da yavaşlatmak gibi bir yol seçmişler, gayr-i müslim halkta istekli davranmamış, bilhassa adalarda itirazlar, firarlar, halkı kışkırtma hadiseleri görülmüştür. Yine yurt dışına gitmek için yoğun biçimde pasaport başvuruları gerçekleşmiştir. Osmanlı hükümeti önlem olarak askerlik yaşına gelenlere pasaport verilmesini yasaklamıştır. Ancak bu uygulama firarları önleyemeyecek ve 1909 ve 1910 senesinde gayr-i müslim nüfus ülkeyi terkedecektir. 1910 Ekim ayında yapılan araştırmaya göre İstanbul’da asker adayı gayr-i müslimlerin üçte birinin Amerika’da olduğu diğerlerinin de yurt dışına çıkmaya çalıştığı görülmüştür. Gayr-i müslimlerin bu dönemde askerlik yapmak istemedikleri net olarak görülmektedir.¹²⁴⁷

Askerlik meselesine İttihat ve Terakki Cemiyeti 27 Temmuz 1910 tarihinde yayınladığı beyannamede yer vermiştir. Bu beyannamede siyasi hâkimiyet yani meşrutiyet idaresinde siyasi hakların kullanımının haklar ve vazifelerde eşitliğe dayandığı ve aile mirası olmadığı, kutsal olduğu, hak edilerek kazanılması gereğine değinilmiş ve fikirler şu şekilde ifade edilmiştir: “...**Emeksiz tasarruf** ancak hibe ve verasette caridir. Halbuki, hakimiyet bir hakkı siyasi ve kutsiyedir ki ne hibe ile ne verasetle müntakıl olur. İnsanın ona mülkiyetini liyakat ve istihkak kesb etmesiyle meşruttur. Filhakika vatanın vazife ve külfetlerine yine iştirak etmeyenlerin menafii ve nimetlerine iştirak etmesi gayr-ı makuldür ve bundan dolaydır ki vergileri ve en mukaddes olan askerlik şimdiye kadar muaf olanların kâffesine teşmil edilmiştir”. Vergi ve askerlik kararına yine eskiden beri devlete karşı sorun çıkartanlar tarafından karşı çıkılmış, zahmetsiz tabiiyet anlayışı devam ettirilmek istenmiştir. Bu karara yine Rum patrikliği de karşı çıkmıştır. Cemiyet, bu unsurları memnun etmek için değil ikaz için beyanname yazdığını ve tenbih ve ihtarın faydası olup olmayacağını sormuştur.¹²⁴⁸

Gayr-i müslimlerin askeri okullarda okuyarak orduda subay olarak istihdamı meselesi II. Meşrutiyet döneminde de gündeme gelmiş ve gayr-i müslim subayların istihdamı uygun görülmeyerek Müslüman subayların müslim ve gayr-i müslim askere daha adaletli davranacağı

¹²⁴⁶ Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s.141-144.

¹²⁴⁷ Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, s.145-148.

¹²⁴⁸ Babanzâde İsmail Hakkı, İttihad Terakki Cemiyetinin Beyannamesi, *Tanin*, 28 Temmuz 1910, Numero 684, s.1.

gerekçe gösterilerek ileriki dönemde gayr-i müslim subayda istihdam edilebileceği belirtilmiştir.¹²⁴⁹

1910 Mart ayında 1984 ve 1985 doğumlular ile ve daha sonra 1881, 1882 ve 1883 doğumlularda kendi bölgelerinde bulunan ordularda askere alınmaya başlamışlardır. Adana, Suriye ve Doğu Karadeniz’de yoğun firar olayları görülmüştür. Aynı zamanda pek çok kişide muafiyet vergisini ödemeye devam etmiştir. Birinci Balkan Savaşında Hristiyan ihtiyatlarda askere alınmış ve patrikliğin ve hahambaşılığın isteği üzerine 29 ile 45 yaş arası gayr-i müslimler askere alınmamıştır. Bunun yanı sıra Balkan savaşlarında alınan mağlubiyet ve büyük toprak kayıpları sonrasında 12 Mayıs 1914’te zorunlu askerlik kanunu kabul edilmiştir. Bu kanunla alakalı olarak Enver Paşa “gayr-i müslimlerin tıpkı Müslümanlar gibi askerlik yapmaları gerektiği görüşündeyim. Sayıları asla bir birliğin toplam mevcudunun yüzde onunu geçmeyecek şekilde kıtaya alınacaktır” demiştir.¹²⁵⁰ Enver Paşa’nın bu fikirlerinde öne çıkan hususlardan biri gayr-i Müslimlerin kendi yaşadıkları yerde askerlik yapması usulüdür. Bu usul daha önce Tanzimat döneminde uygulanan, II. Abdülhamit döneminde devam ettirilmeye çalışılan “colonie military” usulünün devamıdır. Bu fikri daha önceki bölümlerde ifade ettiğimiz gibi Ahmet Cevdet Paşa ortaya atmış ve yaşadığı yerden ayrılmak istemeyerek askerlik yapmak istemeyen Müslüman tebaaya yönelik uygulanmaya çalışılmıştır.¹²⁵¹ Sultan II. Abdulhamid devrinde de Hamidiye alaylarının kurulmasının gerekçeleri arasında da¹²⁵² bu anlayışı görmek mümkündür. Bu usûl II. Meşrutiyet devrinde de sürdürülmeye çalışılmıştır.

3 Ağustos 1914’te gayr-i müslim Osmanlı tebaasından seferberlik kararı ile ihtiyat askeri olarak silah altına çağrılanlardan harb vergisi ve vilayet hissesinin de ayrıca alınacağı ifade edilerek 30 Osmanlı altını karşılığı bedel-i nakdî karşılığı askerlikten muaf tutulmuşlardır. Bununla birlikte Harbiye Nezaretinin 5 Ağustos 1914 tarihli duyurusu ile de başkentte ikamet edenler ve bütün gayr-i müslimlerde dahil olmakla tüm Osmanlı tebasından 1869-1882 tarihleri arası doğumluluların fiilen askerlik hizmetine tabi tutulacakları ve davet beklemeden

¹²⁴⁹ Hüseyin Cahid, “Kur’a Fermanı”, *Tanin*, 2 Teşrin-i Sani (Kasım) 1909, Numero 419, s.1.

¹²⁵⁰ Enver Paşa: “*Son savaşın tecrübesinden görüyorum ki onlardan mükemmel askerler çıkabilir, soydaşlarına kaşı kahramanca dövüşen Bulgar soyundan Osmanlılar gördüm. Normal askerlik yapmak üzere kıtaya alınmayacak olanlar muafiyet vergisi ödeyecekler ama bu verginin oranı herkes için aynı olmayacak. Herkes servetiyle orantılı ödeme yapacak. Sağlıkları askerden muaf tutulmayı gerektirenler de para ödeyecekler. Vergi her türlü hizmetten muaf tutulmayı gerektirmeyecektir, zira savaş zamanı ülke savunmasına katılacak durumda olmak için herkes askerlikten geçmelidir. Normal askerlik yapmayanlar eğitim dönemlerine tabi tutulacaktır. Askerlik bilgileri yeterli görülen kimileri için faal hizmet süresini düşürmek mümkün olacaktır. Ancak bunlar da ifa etmedikleri faal hizmetin süresiyle orantılı bu vergi ödeyeceklerdir*”. Bkz. Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.31-33.

¹²⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzat*, s.80-107.

¹²⁵² Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid’in Doğu Anadolu Politikası*, s.40-45, 56-57; ayrıca bkz. Cezmi Eraslan, “Hamidiye Alayları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.

üç gün içinde askerlik şubelerine başvurmaları istenmiş ve vatan hizmeti olan askerlikten kaçan yada müracaat etmeyenlere en ağır cezanın verileceği ifade edilmiştir.¹²⁵³

Aynı zamanda gayr-i müslimlerden asker alımında sayılarının katıldıkları askeri birliğin yüzde onunu geçmemesi fikri de dikkate değerdir. Bir yerde kontenjan olarak değerlendirilebilecek bu husus hâkimiyeti-çoğunluğu kaybetmeme amacı taşımaktadır. Askerlik hususunda bu durum ilk örnek değildir. 1839'da gayr-i müslim Ermenilerin askere alınması ve sayılarının ordunun yirmide biri olması istenmişse de asker alımı gerçekleşmemiştir.¹²⁵⁴

2.15. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim Politikası

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 tarihli programının 16.maddesinde :*“Emrî tedris serbesttir. Kanunu Esaside musarrâh olduğu veçhile her Osmanlı kanunu mahsusâ tevfiķan hususî mektep küşad edebilir”*. 17.maddede: *“Bilcümle mekatip devletin tahtı nezaretinde bulunacaktır. Teb'âi Osmaniye'nin terbiyesi bir siyakı ittihad ve intizam üzere olmak için umumi ve derununda serbest talim ve tedris olunur ve her unsura muhteliten küşade resmi mektepler açtırılacaktır. Tahsili iptidai lisanı Türki mecburi talimdir. Mekatibi resmîyede tahsili iptidai meccanendir...Tahsili idadi ve âli yukarıda zikrolunan umumi ve resmi mektepler vasıtasıyla ve Türkçe esas itihaz ile icra olunacak ve programlara ve muallim ve muallime yetiştirilmesine ve bunların sureti tayinine dair”*¹²⁵⁵ hükümler yer almıştır.

1909 tarihli cemiyet programının 9. maddesinde eğitimle alakalı olarak: *“Hürriyet-i tedris fırkamızın umdesidir. Kanun-u Esaside musarrâh olduğu gibi her Osmanlı hususî mektep açmakta ve icra-yı tedriste muhtardır. Memalik-i Osmaniyyede bulunan bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaret ve teftişinde bulunacak ve teb'a-i Osmaniye'nin terbiye-i ehliye ve siyasiyeleri siyak-ı vahid üzere olması maariףçe esas ittihaz edilecektir”*. 10.maddesinde:

“Mekatib-i Umumiye'de tahsil-i iptidai mecburi ve meccanidir. Mekatib-i iptidaiyyede lisan-ı tedris her kavmin kendi lisanı olacaktır; fakat sübyan sınıflarından maada olan sunuf-u iptidaiyyede Türkçe talim olunmak mecburidir. Mekatib-i umumiye-i iptidaiyenin masarif-i tesisiyesi nahîye veya cemaate ait olacak ve muallim maaşatıyla sair masarif-i daimesi mahalli bütçelerinden tesviye olunacaktır. Şimdiye kadar mekatib-i idadiye ve âliye karşılığı olarak istifade edilmekte olan hisse-i maarif kâmilan mahalli bütçelerine terkedilecektir. Tahsil-i iptidai ve âlide lisan-ı tedris Türkçedir. Bununla beraber mekatib-i idadiyyede elsi-ne-i mahalliye dahi talim ettirilecektir. Mekatib-i tâliye ve âliye umum teb'a-i Osmaniye evladına küşadedir. Masarif-i tesisiye ve daimeleri devlet bütçesinden tesviye olunacak ve

¹²⁵³Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, İstanbul 2013, s.27-29.

¹²⁵⁴Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri*, s.27-31.

¹²⁵⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.209; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt I*, s.98-100.

hukuk-u vakfiye muhassasat-ı ilmiyelerinin tesisile medaris-i ilmiyenin ıslahına çalışılacaktır” maddeleri yer almıştır.¹²⁵⁶

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1911 (1327) tarihli programında eğitim sahası ile alakalı 18. maddede ise Kanun-ı Esasi’deki hükme atıf yapılmış, tüm tebaa “Osmanlı Milleti” olarak ifade edilmiştir. Osmanlı milletinin terbiye-i siyasiye ve ehliyeleri siyak-ı vahidde cereyan etmek için özel ve cemaat mektepleri hükümetin gözetim ve denetimi altında olacak, fakat hiçbir anasırın anadiline, inancına ve diyanatına taaruz ve müdahale edilmeyecektir. İlk eğitim devlet ve hususi mekteplerde mecburi olarak devlet mekteplerinde ücretsizdir. Mekteb-i İptida-i Umumiyyede (ilk eğitim kurumu) Türkçenin yalnız lisan olarak tedrisi mecburi olmakla lisan tedrisi her mahallin ana lisanıdır.¹²⁵⁷

Eğitimle alakalı olarak 1911 programındaki hüküm benzer şekilde 1913 tarihli programın 42. maddesinde¹²⁵⁸, 1916 tarihli kongre kararları içinde kısım-ı maarif başlığı altında 27.maddede yer almıştır.¹²⁵⁹ 1917 tarihli programda ise yukarıda ifade ettiğimiz hükümlere yer verilmemiş, diğer alanlar ile cemiyetin teşkilatı hakkında hükümler programı meydana getirmiştir.¹²⁶⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti devletin eğitim politikaların nasıl olması ile alakalı olarak programlarında hükümlere yer vermekle birlikte bir kuruluş olarak kendisi de vatandaşların ve bunların içinde cemiyete üye olanların birçok sahada eğitimini görev kabul etmiş ve konuya nizamnamelerinde ve kongre kararlarında yer vermiştir. Cemiyet, kulüplerini bu konuda görevlendirmiştir. Dolayısıyla vatandaşın eğitimi tek başına devletin eğitim kurumlarına terk edilmemiştir. Cemiyetin eğitim konusunda hassas olduğu da görülmektedir. 1908 kongresi kararlarının 13.maddesinde terakkiyat-ı memleketin temin ve tevsii hususunda ahali ve cemiyet fertlerinin yapılacak terakkiyat için görevlendirilecek ve bunların vazifesi olarak c bendinde: *“Teşebbüsat-ı nafiadan en mühimminin, maarifin tevsii ve terakkisi olduğunu ve gece dersleri küşadı, ücra yerlerde hususi mektepler açmak, bilhassa sanayi mekteplerine muktadir muallimler celbi, ticaret, ziraat, sınaat odalarına teşvikatta bulunmak ve buralarda erbab-ı vukuf ve namusdan zevat tayin etmek meselelerini heyet-i merkeziyeler unutmamalı”* ahalinin anlayacağı lisanla bu hususlarda eserler yazılması ve e bendinde *“her meslek ve sanat için mütehassısların yetişmesini tergip ve teşci etmek ve bu meyanda Avrupa’ya vesair mahallere ashab-ı liyakat göndermek”* ve hükümete yaptırılacak terakkiyat: *“1) Vilayetlerde maarif,*

¹²⁵⁶ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.211-212; Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.115.

¹²⁵⁷ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Siyasi Programı*, s.10.

¹²⁵⁸ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952 (1952’den Tıpkı Basım)*, s.214-217.

¹²⁵⁹ *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, Tanin Matbaası, İstanbul 1332, s.9. (1332 Senesi Umumi Kongresinde Tadil ve Kabul Edilmiştir).

¹²⁶⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952 (1952’den Tıpkı Basım)*, s.214-217.

ticaret, sanat, ziraat ve bilûmum terakkiyatın teminine hemen yegâne vasıta olan tevsi-i mezuniyet ve salâhiyetin bir an evvel valilere itası için tesirat yapılması, 2) Vilayetlerin daire-i salâhiyeti haricinde olan umur-u nafiai umumiyeye için heyet-i vükelaya meb'uslar vasıtasile ve meb'uslara da cemiyet tarafından tesirat yapılması"¹²⁶¹ maddeleri yer almıştır. 1909 tarihli nizamnamenin kulüpler başlığı altında kulüplere madde 33 ile birlikte genel görevleri dışında:

"saniyen: Payitaht ve vilâyatta intişar eden gazete ve risalelerden ve meşahir-i übedâ ve müellifinin âsâr-ı edebîyye ve ahlâkiyye lugaviyeleriyle eski ve yeni müellifattan şayan-ı istifade olanlarını ve memalik-i Osmaniye haritalarını celb ve münderecatından umum efrad-ı cemiyetin istifadelerini teshil edecek. Salisen: Vakit vakit konferanslar terkip ederek efrad-ı cemiyetin iktisada, terakkiyat-ı ziraiyyeye, hıfzıssıhaya ve terbiye-i etfale, siyasiyat-ü ahlâkiyata, kavanin ve nizam-ı mülkiye ve adliye ve askeriyeden ummun bilmesi lazım gelen mevadda dair ita-yı malumat ile efradın tenvir-i efkâr ve tezhib-i ahlâkına hizmet etmek" görevleri verilmiştir.¹²⁶²

İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1911 kongresinde düzenlenen nizamnamesinin 3.maddesinde "*Teşkilatı içtimaiyesi itibariyle İttihad ve Terakki bir kuvvei müteşebbisedir. Bu teşkilat itibariyle vazifesi gerek hazıra gece dersleri küşad ve nesli âtiye mektepler tesis, gazeteler ve faydeli kitaplar neşretmek, ziraat, sanayi ve ticareti teşvik eylemek, züefaya yardım ve muavenet göstermek ve ahlâken necip, siyreten âdil ve müşfik olan Osmanlı milletini iktisaden faal ve fikren hür bir hale getirmeye çalışmaktır*" hükmü yer almıştır. Aynı nizamnamenin 56.maddesinde kulüp idarecilerin görevleri arasında "...ve kulüplerindeki efradı sanat ve meslek ve derece-i ihtisaslarına göre maarif, sanayi, ticaret, ziraat ve ittihad-ı anasırı temin için uhuvvet-i Osmaniye ve terbiye-i milliyemizi ikmale saygı için hayat-ı fikriye ve hıfzıssıhha-i umumiyeye ve emsali encümenler teşkil ederler velhasıl kulüplerde müsmir müzakereler cerayanı ve kulübe devamın temini için çalışırlar ve ara sıra diğer kulüplerdeki efrattan dahi istifade için heyet-i idareleriyle bilmüzakere nafî içtima-i umumîler akdine teşebbüs ederler"¹²⁶³ şeklinde görevleri sıralanmıştır. Bu şekilde cemiyet hem kendi fikirlerini üyelerine izah ve benimsetmek hemde üyelerinin birçok sahada eğitimlerini de gerçekleştirmek istemiştir. Hasan Kayalı'ya göre diğer devrimciler gibi JönTürklerde bütün reformların ana eksenine eğitimi yerleştirmişlerdi. Hem resmi hem de gayr-i resmi eğitim düzeyindeki yükselmenin kitle bilincini güçlendireceğine, Osmanlı insanını anayasal ve liberal fikirlere daha açık kılacağına, hukuk ve düzenin yerleştirilmesine yardımcı olacağına inanmışlardı. Tanzimattan beri Osmanlı rejimlerinin eğitim politikalarının aksine JönTürkler eğitimin amacını idari ve askeri personelin eğitilmesinden çok, tüm Osmanlı halkının aydınlanması olarak görmüşlerdi. İttihat ve Terakki bunu sadece hükümet

¹²⁶¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.97-98.

¹²⁶² Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.104.

¹²⁶³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, s.212-213; Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler Cilt 1*, s.116-123.

destekli zorunlu eğitimle değil, bir kitle örgütü olarak kaynaklarını da seferber ederek sağlamayı amaçlamıştı.¹²⁶⁴

Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin 1909 programı Hüseyin Cahid Bey tarafından eğitimle alakalı olarak da değerlendirilmiştir. Hüseyin Cahid Bey'e göre eskiden gayr-i müslimler bağımsız olmak ya da başka bir devletin himayesini kazanmak için mekteplerine çok önem vermiş ve mektepleri Türk mekteplerinden her yönüyle ileri bir hale gelmiştir. Bu mekteplerde verilen eğitim ise vahdet-i Osmaniye'yi gerçekleştirmekten uzaktır. Ancak meşrutiyet devriyle bu durumun değişmesi gerektiği ifade edilmiştir. Hüseyin Cahid, eğitim sahasında gayr-i müslimlerin vahdet-i Osmaniye'ye yönelik niyet ve faaliyetlerini: *"Kendilerine kemal-i samimiyetle uzattığımız dest-i muhadenat ve müsavâtı aynı suretle kabul edip etmediklerine Osmanlı namı altında hürriyet-i mezhebiyeden tamamıyla müstefid olmak şartıyla yekvücut bir anasır vücuda getirmek hususunda sarf edecekleri emekle ölçeceğiz"* diyerek dini alan dışında bir yekvücut anasır oluşturma amacı dile getirilmiştir. Siyak-ı ittihad ve intizam için tüm tebaanın birlikte eğitim alacağı okullar açılmasına ve Türkçenin iptidai mekteplerde mecburi olmasına çalışılacağı ifade edilmiştir. Fransa'da ruhban okullarının zararlı faaliyetlerinden dolayı kapatıldığını dolayısıyla kendilerinin eskiden olduğu gibi okullarda Osmanlılığı düşman fikirlerin verilmesine müsaade etmeyecekleri ve bu amaçla Türkçenin zorunlu olarak öğrenilmesini istediklerini belirtmektedir. Eğitimin millet ve devlet hayatındaki önemi görülmekle¹²⁶⁵ ve bu fikirler ortaya konmakla birlikte eğitim gayr-i müslim cemaatlara ve onların bu konudaki iradelerine bırakılmış, gayr-i müslim tebaanın eğitimi devletin sorumluk alanına tamamen dahil edilmemiş, Türkçenin iptidai mekteplerinde mecburi olarak öğretilmesi ile yetinilmiştir.¹²⁶⁶ Hüseyin Cahid, 1909'da mektebler meselesini ele aldığı yazıda II. Abdülhamid dönemi hükümetlerinin mekteb meselesini ciddi bir şekilde ele almadığını ve mekteplerde vahdet-i Osmaniye'yi engelleyen eğitim ve telkinlerle ilgilenmediği ifade edilmiştir. Meşrutiyetle beraber kanun üstünlüğü temin edildiğinden mektep meselesi de ele alınmış ve önceden kontrolsüz bir eğitime sahip olanlar mekteplerinin durumunu düşünmeye başlamışlardır. Genç Türkler bazıları tarafından anasır-ı saireyi Türkleştirmek istemekle suçlanmış ve bu yüzden de mekteb meselesi daha önemli hale gelmiştir: *"Çünkü mekteb*

¹²⁶⁴ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s.86.

¹²⁶⁵ *"Efrad-ı millet mekteplerde terbiye görür. Çocuklukta alınan tesir-i ali nihayet devam eder. Her devlet tedrisatı kemal-i emniyetle nazar-ı dikkat ve teftiş altında bulunduruyor. Ve hıdmet-i siyasiyesine menafi-i vataniyesine mugayir tedrisata meydan vermez. Bu devletlerin hakk-ı bekası cümlesindendir. Fransa'da ruhbanın idaresi altında bulunan mekteplerin memlekete ne kadar muzır adamlar yetiştirdiği anlaşılıyor onlar kapatılmadı mı? Onun için mekteplerde eskiden olduğu gibi Osmanlılığı düşman fikirler verilmesini biltabi kabul edemeyiz. Tedrisat-ı ibtidaiyede Türkçenin mecburi olması da bu esasa mebnidir. Lisanımızı bilmeyen bir Osmanlı bize nasıl ısınabilir! Birbirimize nasıl ifham-ı meram ederiz. Lisan müteatti.....? efkâr teşriki hissiyat için en birinci vasıtaadır. Binaenaleyh Türkçenin mecburi olması zaruridir. Zaten anasır-ı gayr-i müslimenin menafide bunu icab eder"*. Bkz. Hüseyin Cahid, "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Siyasi Programı", *Tanin*, 12 Eylül 1324 (1908), Numero 56, s.1.

¹²⁶⁶ Hüseyin Cahid, "Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Siyasi Programı", *Tanin*, 12 Eylül 1324 (1908), Numero 56, s.1.

meselesi lisan meselesi demektir. Lisan ise bir kavmin mevcudiyeti için en birinci şartlardandır”. Memlekette sükûnet ve ittihad ancak hak ve adaletin hâkimiyeti ile mümkündür ve bu suçlamalar gerçeği yansıtmamakta ve genç Türkler uhuvvetin adalette gerçekleşeceği hususunda samimidirler ve Osmanlı kavimlerinin lisanlarını muhafazası bir haktır. Ayrıca cemiyet programında da iptidaiye mekteblerinde mahalli dilin eğitim dili olacağı ifade edilmiş ve idadi mekteblerinde resmi dil eğitim dilidir. Dolayısıyla anasır-ı muhtelif-i Osmaniye’nin lisanlarına engel olunmamış ve bütün anasır müsavi tutularak uygulanmıştır. Şikâyet edilecek bir husus bulunmamaktadır. Bunun yanısıra din ve mezheplere de engel olunmamış ve Kanun-ı Esasi’de akaid-i diniyenin tedrisatına engel olunmayacağına hükmetmiştir. Meşrutiyet hükümeti anasır-ı muhtelifenin lisan ve dinine mani değildir. Ancak bazı gayr-i müslim mebuslar anayasa değişikliği görüşmelerinde gayr-i müslim mekteblerde eskiden beri uygulanan eğitim usulünün devam edeceğinin anayasaya eklenmesini istemişlerdir. İptidai eğitim mecburi ve buda cemaat okullarında verildiğinden dolayı üst kademe eğitimde mecburi olmadığından gayr-i müslimlerin zorla Osmanlı resmi eğitim kurumlarında eğitim almaları mümkün olmadığından bu tür şikâyetlerde gerçeği yansıtmamaktadır. Mekteb meselesi hususundaki tartışmaların sebebi ise “mekatib-i hususiyenin ders programlarını tayin ve bunlar üzerinde hakk-ı nezaret ve teftiş-i icra” edilmesi isteğinden kaynaklanmaktadır. Meşrutiyet öncesi dönemde anasır-ı gayr-i müslimenin mektepleri vahdet-i Osmaniye’ye aykırı ve zikredilen tebaayı uzaklaştıran, ayıran bir tahrik kaynağıydı. Hüseyin Cahid, eski dönemde gayr-i müslim tebaanın devletten ümidini kestiği ve esir bir halde yaşadığı için buna hakkı olduğunu ve bu yüzden varlıklarını devam ettirme, bağımsızlık ve muhtariyet kazanma yolunda gittiklerini ancak meşrutiyet hükümetinin buna müsaade etmeyeceği ve mekteblerin tebaayı birbirine yaklaştıracak eğitim vermesi gerektiğini ifade etmektedir.¹²⁶⁷ Hüseyin Cahid, meşrutiyet döneminde sıklıkla görülen eski devri kötüleyerek, meşruti rejimi yüceltmek ve bu yöntemle istediklerini yapmak, meşrulaştırmak, gayr-i müslimlere bazı hususları kabul ettirmek gibi bir siyaseti takip etmektedir. Bu şekilde gayr-i müslimlere şirin görünmeye, memnun etmeye ve onların bazı faaliyetlerini makul göstermeye çalışmakta ancak meşrutiyet yönetiminde de onlardan eski faaliyetlerinden uzak durmaları istenmektedir.¹²⁶⁸ Bu aşamada mekteblerin kontrol edileceğini ifadesi de önemlidir. Meşrutiyet

¹²⁶⁷ Hüseyin Cahid, “Mektebler Mes’esi”, *Tanin*, 10 Haziran 1909, Numru 277, s.1.

¹²⁶⁸ “Akail-i istibdad-ı karanenin şedid tazyiki altında muhalif birer istikamet-i hareket takib eden anasır-ı Osmaniye geçen Temmuzun onuncu günü bu tazyikin tesirinden kurtulur kurtulmaz kemal-i müserret ve inşirah ile yekdiğerinin aguşu muhadenata atıldılar”. Bkz. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumisi İttihad ve Terakki Cemiyetinin İyd-i Milli Münasebetiyle Osmanlılara Beyannamesi, *Tanin*, 25 Temmuz 1909, Numero 321, s.1; “Çünkü eski idare altında mevcudiyet-i milliyelerini muhafaza için sahib-i ilim ve irfan olmaktan başka çare yokdu. Lisanlarını mektebler sayesinde neşr edebildiler. Anasır-ı gayr-i müslime anasır-ı müslime karşı kendisini böyle müdafaa mecburiyetinde kalmış olduğu cihetle biltabi en kuvvetli silah-ı müdafaa olan maarife ehemmiyet vermiş ve semer-i nafiasını iktitaf etmiştir”. Hüseyin Cahid, *Tedrisat Mes’esi*, *Tanin*, 26 Temmuz 1909, Numero 322, s.1.

döneminde “*muhtelif mekteplerden biz müttehid bir hıdmet bekleyeceğiz. Oda Osmanlılık, müsavat ve uhuvvet-i anasır hissini tayin etmekden, bu fikirle çalışmağı gençlerin zihinlerine koymakdan ibarettir*” şeklinde beklentilerini de ifade etmektedir.¹²⁶⁹

Rum gazetelerinin İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni kendilerini Türkleştirmek ile suçladığını ancak genç Türklerin programlarında Türkleştirmek gibi bir emelinin kesinlikle bulunmadığını ifade eden Hüseyin Cahid, cemiyetin eğitimle alakalı olarak programlarında yer alan dil daha doğrusu Türkçe ve Türkçenin eğitim kurumlarında okutulması ile alakalı hükümlerine değinerek Türkleştirme amacında olmadıklarını ifade etmiştir. Her kavmin kendi diliyle eğitime devam edeceğinin vurgulanması dikkate değerdir. Hüseyin Cahid’in değerlendirmesi şu şekildedir:

“Bundan sonra lisan meselesi geliyor. Bir kavme kendi milliyetini unutturmak için evvel emirde lisanını unutturmak lazımdır. Genç Türkler kendi programlarına mekatib-i ibtidaiyede lisan-ı tedarisin elsine-i mahaliye üzere cereyan edeceği esasını koymuşlardır. Demek olur ki Genç Türkler Osmanlı İmparatorluğunu teşkil eden anasır-ı muhtelifenin tekalim ettiği her lisanı muhafaza etmeği taahhüd ediyorlar. Bugün bir Arnavud köyünde çocuklar tahsil-i iptidaiyeyi Arnavudca, bir Rum köyünde Rumca, bir Arab köyünde Arabca ilah... olarak elde edecektir. Sonra mekatib-i idadiyede elsine-i mahalliye ihtiyari (isteğe bağlı) olarak tedris edilmekte devam olunacaktır. Anasır-ı sairenin lisanları aleyhinde bir fikri olan fırka bu suretlemi hareket eder? Eğer Genç Türkler şu kaide-i adaleti yalnız programlarına derç etmekle iktifa edüb tatbikatta istinkaf (korkup çekilme, geri durma) edecek olurlarsa o zaman hakk-ı şikayet edilebilir. Fakat böyle adilane bir esası kabul-u tatbik eden fırka zan ederiz ki her dürlü su-i zandan azade tutulmağa layıktır”.¹²⁷⁰

Hüseyin Cahid, eğitim meselesini ele aldığı bir başka makalesinde gayr-i müslimlerin iddia ettiği gibi tedrisat meseleleri olmadığını ve asıl Türklerin tedrisat meselesi olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Türkçenin yabancılar tarafından öğrenilmesinin de zorluğu ifade edilmektedir. Bunun yanısıra Türkçe, resmi dil olmasından dolayı bütün Osmanlı tebaasının da öğrenmek isteyeceği dil olduğundan dolayı sadece Türklerin değil bütün Osmanlıların meselesidir: “*Müşterek bir lisan, akvam arasında tesis-i rabita-ı dostane için en mühim bir vasıtaadır. Şu halde anasır-ı Osmaniye lisan-ı resmi-i devlet olmak itibariyle Türkçe öğrenmeğe ne derece meyl gösterirlerse bizimde anasır-ı saireyi kendimize bend etmek (rabita-bağlama) hakkımızda asırlarca mübâdâtın (düşmanca davranış, saldırganlık) husule getirdiği yanlış fikirleri kalblerinden çıkarmak, anlaşıl sevimlik için kendilerine Türkçeyi mümkün olduğu kadar çok kolay suretde öğretmeğe çalışmamız iktiza eder*” demek suretiyle Türkçeye Osmanlı tebaasını birleştirerek kaynaştıracak düşmanlığı ortadan kaldıracak bir unsur olarak değer vermektedir. Dolayısıyla Türkçe eğitimi maarif meselesinden öte siyasi bir meselesidir. Bunun yanısıra Türkçeyi bütün Osmanlı tebaasına öğretmeye çalışmak ve öğrenimin kolaylaştırmak

¹²⁶⁹ Hüseyin Cahid, “Mektebler Mes’esi”, *Tanin*, 10 Haziran 1909, Numero 277, s.1.

¹²⁷⁰ Hüseyin Cahid, “Gayr-i Müslimlerin Askerliği Münasebetiyle”, *Tanin*, 21 Mayıs 1909, Numero 257, s.1.

da önemli bir meseledir. Hüseyin Cahid, Türkçe öğrenmeye Osmanlı tebaası arasında uhuvvet ve ittihadı gerçekleştirecek bir rol vermekle birlikte aynı zamanda Osmanlı tebaası o dönemde sıklıkla görüldüğü biçimde uluslar temelinde yine ayrılarak *“Türklerin ilim ve irfan saha-i mübarezesinde anasır-ı saireye mağlub bırakmamak tatbik-i nazariyeden bir faraza-i içtimaiye ve siyasiyedir”* denilmiştir. Kanun-ı Esasi, müsavat vermekle birlikte zayıf ile kuvvetli arasında müsavat gerçekleşemez. Bu dönemde yeni bir müsabaka gerçekleşmektedir. Osmanlı anasırları ilim ve maarif hususunda bir müsabaka içindedirler ve bu hususta ilerleyen unsur diğerlerine galip gelecektir. Aynı şekilde ticaret ve servet birikiminde rekabet gerçekleşecektir. Ancak bu müsabaka için Türkler hazır değildir. Eğitim sahasında bilhassa iptidai eğitiminde gayr-i müslimler Türklere nazaran çok ileridirler. Türkiye’de iptidai eğitime önem verilmemiştir. Anasır-ı gayr-i müslimenin eğitime önem vermesinin sebebi ise: *“Çünkü eski idare altında mevcudiyet-i milliyelerini muhafaza için sahib-i ilim ve irfan olmakdan başka çare yokdu. Lisanlarını mektebler sayesinde neşr edebildiler. Anadolu’da yarım asır evvel Türkçeden başka bir lisan bilinmeyen gayr-i müslim köylerde bugün küçük çocuklar mensub oldukları ırkın lisanıyla mütekabildir. Mektebler sayesinde ki kalblerde milliyetlerine karşı bir his ihtiram ve rabita uyandırdılar, mazilerini öğrendiler, istikballerini temine çalışdılar. Anasır-ı gayr-i müslime anasır-ı müslime karşı kendisini böyle müdafaa mecburiyetinde kalmış olduğu cihetle biltabi en kuvvetli silah-ı müdafaa olan maarife ehemmiyet vermiş ve semer-i nafiasını iktitaf etmiştir”* şeklinde izah edilmiştir. Artık aynı vasıta-ı meşruaya ve memduhaye (övünmeye) anasır-ı saireninde tevessül etmesi icab ediyor. İlim ve maarifat müsabakasında bugün geri kalanlar yarın mania, iktisadiya hatta siyasete-i esir ve mahkum bulunacaklardır. Türkler bu müsabakada yer almak için öncelikle Türkçe eğitimini yeniden ele almalıdır. Gayr-i müslimler kısa sürede okuma, yazma ve okuduğunu anlayabilmeyi başarırken Türklere bu hadise yılları almaktadır. Türkçenin eğitiminde sıkıntılar vardır. Bilhassa Arapça ve Farsça kelime ve kaide ağırlıklı eğitimden dolayı Türkçe zor öğrenilmektedir, okunabilenler ise anlaşılamamaktadır. Dolayısıyla bu hususta düzenlemeler yapılmalıdır. Ancak mesele bilhassa siyasi bir meseledir ve Türkler diğer anasırdan aşağı kalmamak için Türkçe eğitime önem vermelidirler ve *“biz lisanımızın tedrisini elsine-i tedrise tedrisatı kadar kolaylaştırmazsak kabil değil diğer anasırlara maarif husususunda tevâfuk (denk gelme, uygun düşme) edemeyiz. Onlar bize malumen, edeben, manen tefavuk iderlerse zelil ve esir oluruz”*. Dolayısıyla tahsil-i iptidaiyeye önem verilmeli ve Türkçe okuma yazma ve anlama kısa yoldan temin edilmelidir.¹²⁷¹

II. Meşrutiyet döneminde reformlara diğer pekçok alanda engel teşkil eden faktörler, eğitim kurumlarının açılmasını engellemiştir. Meşrutiyetin ilk on ayı içinde Maarif Nezaretinde yedi kez nazır değişmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Arap vilayetleri dahil ülke çapında yeni okullar

¹²⁷¹ Hüseyin Cahid, Tedrisat Mes’elesi, *Tanin*, 26 Temmuz 1909, Numero 322, s.1.

açma girişimleri cemiyetin eğitimin artmasıyla ilerleme ve birliğinde artacağına olan inancını sürdürdüğünü göstermekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1909 yılında Şam'da 500 öğrenci kapasiteli bir okul açmış, bunun yanısıra diğer Suriye şehirlerinde, Kudüs'te, bir süre sonrada Medine'de daha küçük okullar ve gece dersleri açılmasına ön ayak olmuştu. Bu projelerin bütçeleri ise bağışlarla karşılanmıştır.¹²⁷² Eğitime verilen önem ve ifade özgürlüğü sayesinde güçlenen yayımcılığın serpilmesi dil sorununu gündeme getirmişti. Devlet dili olan Osmanlı Türkçesinin kamu yaşamının tüm alanlarında kullanılması İttihatçı merkezileşme programı için vazgeçilmez bir unsurdur. Ermeniler ve Rumlar, kendi dillerinin devlet dili olarak kabulünü isteyince Araplarda Arapçanın resmi dil olması konusuna ilgi göstermeye başladılar. Araplardan Jöntürk merkezileşmesine karşı ilk ve en kalıcı tehdit dil konusunda ortaya çıktı. Arap vilayetlerinde Arapçanın kamusal alanda edineceği konum Araplar ile Jöntürkler arasında gittikçe siyasileşen bir anlaşmazlık konusu olmuştu. Kanun-ı Esasinin mebuslara getirmiş olduğu Türkçe konuşma zorunluluğu 1908 meclisinde pek fazla uygulanmamıştır. Böylelikle siyasi bir sorunu önlenmiş ancak daha büyük sorun çıkmıştır. Yemen ve Havran gibi bölgelerden gelen mebuslar Türkçe bilmediklerinden dolayı Meclis oturumlarında konuşulanları anlayamamış ve fikirlerini ifade edememişlerdir.¹²⁷³

II. Meşrutiyet dönemi terbiye meselesi ve eğitim kurumlarının siyasi, sosyal, ekonomik hedefleri hakkında dönemin fikir adamlarından Kâzım Nami'nin fikirleri oldukça önemlidir ve dönemi aydınlatacak mahiyettedir. Bu fikirlerde İttihat ve Terakki'nin üçüzlü siyasetinin etkilerini görmek mümkündür. Kâzım Nami 1933'te şu fikirleri ortaya koymuştur:

“Meşrutiyet terbiyesi siyasi olmak istiyordu. Çocuklara verilen siyasi fikirler, onsekizinci asrın sonlarındaki hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet gibi mücerret mefhumlardan alınmıştı. Ortada bir Osmanlı devleti vardı; bu devlet “muhtelif unsurların birleşmesiyle olmuştu. Türk “ekseriyet”i, bunun karşısında “ekalliyet” mevzuu bahsedildi. Meşrutiyet, milliyet mefhumunu “Osmanlı milliyeti” şeklinde anlıyordu. Ziya Gök Alp, İttihat ve Terakki merkezi umumisinde Türkçülük akıntısını kurar ve yaparken, hükümet, Osmanlı “millet vahidesi” politikasını güdüyordu; halbuki bu hükümet, Ziya Gök Alp yoluyla Türkçülük yaptırıyor, beride kanuni ve resmi temsilcileriyle “Osmanlı milleti” mefhumundan ayrılamıyordu. Türk çokluğunu Türk tanıyarak, Arnavut, Arap gibi azlıkları da birer millet tanımak istemiyordu. Büyük harpten biraz önce, Suriye’de tedris dili arapça olan mektepler açmağa kalkışmıştı; fakat harp içinde bu “imtiyaz” ı bilmezlikten geldiği gibi Arapları Türkleştirmenin imkânına inanmağa başlamıştı!. Meşrutiyet en büyük umde idi. Padişah ve halife mukaddesti ve milletin mümessiliydi. Devletin dini İslâm dini idi. Şeyhülislâm kabinede sadrazamdan sonra gelir, millet meclisi tarafından değil, sadrazam gibi halife tarafından tayin edilirdi. Meşrutiyet mekteplerinde siyasi tarih ve “malûmatı vataniyye ve hukuk” dersleriyle verilmek istendi; fakat o vakitki tarih, hiç de biytaraf olmayan Avrupa müelliflerinin eserlerinin Türkçeye çevrilmesinden ibaretti. Türke ait tarihi hakikatler bilinmiyordu; Osmanlı tarihinde, vakanüvislerin sübjektif yazılarına dayanıyordu. Tarihle verilmek istenen siyasi terbiye, daha ziyade kozmopolit bir terbiye oluyordu. Hele “malûmatı vataniye ve hukukiye” dersleri ilmihâl gibi basmakalıp mücerret mefhumların ezberletilmesinden ileriye geçmiyordu, meşrutiyet çocuklarının siyasi terbiyesi, en çok,

¹²⁷² Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s.86.

¹²⁷³ Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s.89.

felsefi spekülasyonlara dayanan mücerret bilgilerle karma karışık ve inançsız bir terbiye idi, belki bir terbiye bile değildi”.¹²⁷⁴

Kâzım Nami 1915’te terbiye meselesini ele aldığı yazısında meşrutiyetin ilanı ile birlikte terbiye meselesinin çok önem kazandığını ve her sahada olduğu gibi bu sahada da Avrupa’dan bilgi alınma mecburiyeti bulunduğunu ifade etmiştir. Kazım Nami dönemin zihniyetini eleştirmekte Avrupa’nın hazır bilgisinin, hazinelerinin emek harcanmadan alınması ve batının ilim zihniyetiyle süslenmesiyle medeni görünmeye çalışıldığını belirtmektedir. Kazım Nami’ye göre terbiye ilminin ruhiyât gibi içtimaiyat (toplum) ile de sıkı bir ilgisi bulunmaktadır ve batı içtimaiyatında her kavmin belli oranda katkısı vardır ve batının dini gibi medeniyetinin de kökenleri aynıdır. Aynı zamanda bir İngiliz, Alman ve Fransız terbiyeleri de mevcuttur. Kazım Nami Türkiye’de ki durumuda eleştirmekte ve Avrupa’yı taklitten kaçınılmasını, Türk ve İslâm terbiyesinin, kültürünün (hars) temel alınmasını, Türklerin Turanî bir millet olduğunu ve batıdan alınan bilgilerin bu temel üzerinde kullanılmasını istemiştir. Aynı zamanda Tanzimat zihniyetide eleştirilmektedir. Kazım Nami meseleyi şu şekilde değerlendirmiştir:

“Bizde nasıl? Ne ruhiyâtımız, ne içtimaiyâtımız henüz tettebbu edilmemiş, terbiyemize verilecek tarzı anlayacak kadar ilmimiz artmamıştır. Böyle olmakla beraber bizim terbiyemizin garbinkinden büsbütün ayrı hususiyetleri hâiz olduğunu inkâr etmek mümkün müdür? Bir kere Garp Hristiyan ise biz İslâmız; Garp Yunan ve Roma medeniyetlerinden istifaza etmiş ise biz Arap ve İran medeniyetlerinden nurlanmışız; Garp âri ise biz Turanî’yiz. Terbiyemizi ve ona verilecek istikamet yollarını anlamak için ilkin İslâm ve Türk terbiyesini anlamak zaruretindeyiz. İşin en güç ciheti ise burasıdır. İş güç ise ihmal mi edeceğiz? O vakit terbiyede de “Tanzimatçılık” etmiş, Garp terbiyesiyle gelecek neslimizi kılıflamış oluruz. Mevcudiyetimizi muhafaza ve şerefle idame etmek için Türk ve İslâm harsını ihyâ ve ibdâ etmeliyiz. Garptan alacağımız usuller bu hususta bize büyük bir muavin, gayet faydalı bir âlet olacaktır; fakat, bilhassa terbiye bahsinde, garbi aynıyla taklit etmek, zannımca, iyi bir yol değildir; selâmete değil akamete çıkacak bir yoldur”.¹²⁷⁵

İttihat ve Terakki ve II. Meşrutiyet döneminin genel bir değerlendirmesini yine Hüseyin Cahid Bey’in yaptığını düşünüyoruz. Bu dönemde sıklıkla ifade edilen ittihad-ı anasır fikrinin aslında inanılmayan ancak sürekli söylenen bir söz olduğu Cahid Bey’in sözlerinde de görülmektedir. Bu sözler ilginçtir ki II. Meşrutiyetin ilk yıllarında 1909’da söylenmiştir. Bu sözlerden ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin tüm tebaadan müteşekkil bir ulus inşası gibi bir amacının olmadığı da görülmektedir. Hüseyin Cahid Bey’e göre:

“Genç Türkler ne istiyorlar.? Genç Türkler imparatorluğunu öyle bir hale getirmek istiyorlar ki efradından hangi birini alacak olursanız olunuz kendisini bu vatan evladı bilsun. Bu vatanın maddiyat ve selameti uğrunda icab ederse feda-i can edebilsun, Osmanlılığı terkib eden efrad-ı sairede kendisine düşman değil bir kardeş bulsun. Aradaki fark isimlerin, mabedlerin, lisanların başka başka olmasından ibaret kalsun. Fakat hisler birleşsun. **Bunun bir gaye-i ulvi hayali olmadığını bilmeyecek kadar hakikatten gafil olduğumuza**

¹²⁷⁴ Kâzım Nami, “Cumhuriyet Terbiyesi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 9, Cilt İki, BirinciTeşrin (Ekim) 1933, s.201.

¹²⁷⁵ Kâzım Nâmi, “Musa Efendi Carullah’ın Terbiyeye Dair Fikirleri”, *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Sayı:99 (17 Kânûnevvel 1331- 30 Aralık 1915), *Türk Yurdu Dokuzuncu Cilt*, İstanbul Matbaa-i Hayyriyye ve Şürekâsı; 1915, s.300-301, Tutubay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

hükmetmemeli. Biz bu gaye-i kemale kolay kolay vasıl olamayacağımızı biliyoruz. Fakat böyle ulvi ve necib bir maksad uğrunda, beynelbeşer temin-i uhuvvet tarikinde çalışmak, yürümek bir vazife-i mukaddesedir. Biz çalışırız, evladlarımız çalışır, hafidlerimiz çalışır, hüsnüniyetle, hulus-u kalb ile çalıştıktan sonra elbette günden güne birbirimize daha ziyade yaklaşıyoruz. Gözümüzün önünde belki de hiçbir zaman vasıl olamayacağımız böyle bir gaye-i kemali bulunmak bizi birbirimizi daha iyi anlamağa sevk eder. Halbuki Rum patrikhanesinin eski takririnde gördüğümüz şerait bu gaye-i kemale doğru ilerilemekden bizi mahrum edecek bir takım mevaniyedir. La Turki gazetesi bunların tevlid edeceği neticeyi kısa bir surette pek güzel gösteriyor. Anasır-ı Osmaniye’den her birini diğerinden ayrı kalmağa sevk edecek tedabiri değil ittihadı sevk edecek esbabı hazırlamak ile meşgul olmalıyız”.¹²⁷⁶

1908’de devrim gerçekleştiren Jöntürkler milliyetçi olmakla birlikte gerçekleşen devrim milliyetçi bir devrim olmamıştır. Temel amaçları imparatorluğu ve onun temeli olan monarşiyi korumaktır. Aynı şekilde Jön Türk liderlerinin faaliyetlerinin Atatürk’ün 14 yıl sonra imparatorluk yerine ulus devleti kurmasına bir hazırlık değildir.¹²⁷⁷ Bunun yanısıra bu dönemde genç subaylar arasında eski subaylardan farklı olarak padişaha bağlılık yerine Türk halkına bağlanma fikri ortaya çıkmıştır. Bunun en radikal örneği bu kopma ve halka dönme eğilimini yıllarca sonra mantıki sonucuna getiren Mustafa Kemal’dir.¹²⁷⁸

İlber Ortaylı’ya göre: “Osmanlı kurumlarının geçirdiği sarsıntı ve nihayet 18.yüzyılda başlayan çöküşü onun modern çağlara intibak edemeyişinin bir sonucudur ve imparatorluk yerini bir sürü milli devlete bırakarak tarih sahnesinden çekilmesiyle de perde kapanmıştır”.¹²⁷⁹

¹²⁷⁶Hüseyin Cahid, “Gayr-i Müslimlerin Askerliği Münasebetiyle”, *Tanin*, 21 Mayıs 1909, Numero 257, s.1.

¹²⁷⁷ Kayalı, *JönTürkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu ’nda*, s.4.

¹²⁷⁸ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.393.

¹²⁷⁹ Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s.113.

BÖLÜM 3: MİLLİ MÜCADELE (MÜTAREKE) DÖNEMİNDE ULUSLAŞMA SÜRECİ VE ULUS BİLİNCİNİN OLUŞMASI

3.1. Mondros Mütarekesi ve Uluslaşma Sürecinin Başlaması

Batılı devletlerin emperyalist ve sömürgeci amaçlarla başlattıkları I.Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti müttefikleri ile birlikte mağlup olarak ayrılmıştır ve topraklarının paylaşılması gibi bir hadise ile karşı karşıya kalmıştır. I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin kaderini önemli ölçüde etkilemiş ve devlet siyasi ömrünü tamamlamıştır. XIX. yüzyıl başlarındaki savaşlarda toprak kaybı yaşayan Osmanlı Devleti, milliyetçilik düşüncesinin etkisiyle kendi hâkimiyeti altındaki ulusların bağımsızlığına şahit olmuştur. XIX. yüzyıl sonlarında ise büyük güçler Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu topraklarına büyük bir ilgi göstermeye başlamışlardı.¹²⁸⁰ Birinci Dünya Savaşı deniz aşırı imparatorluklar haricindeki imparatorlukların yıkılması ile neticelenmiş ancak Avrupa'da ki yıkılan imparatorluklar bazı değişikliklerle devam ederken Türkler hem imparatorluk olarak hemde soy ve ulus olarak Avrupa'dan atılmaya ve aynı zamanda Türk ulusunun varlığı yok edilmeye çalışılmıştır.¹²⁸¹

Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak I. Dünya Savaşını mağlubiyeti kabul ederek sonlandırması ile mütareke dönemine girilmiştir.¹²⁸² Mütareke döneminde savaşın galibi olan büyük devletlerin politikası Osmanlı imparatorluğu'nu parçalamak ve kendi koruyuculukları altında yeni devletler ve yeni sömürgeler kurmaya çalışmak ve Osmanlı mirasını paylaşmaktır.¹²⁸³ 19.yüzyıl başında gelişmeye başlayan millet fikri genelleşmiş ve milli sınırlar içinde milli devlet kurma yolundaki mücadeleler neticesinde milliyetler prensibi devletlerarası hukukun bir prensibi olmuştur. Bu fikir ABD Başkanı Wilson'un milli camiaların devlet şeklinde yaşamaya hakkı vardır fikriyle beraber I. Dünya Savaşı sonundaki sulhunde şartı olmuştur. Fakat Mondros Mütarekesi sonrasında bu prensip Türkiye'ye uygulanmamış ve Türk Milleti'nin tarihi ve milli hakları reddedilmiş ve Sevr Anlaşması ile millet fikri ve milliyet prensibi tamamen yok sayılmıştır. Bu hadiseler Türk milli

¹²⁸⁰ E. Semih Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2007), s.7.

¹²⁸¹ Osman Olcay, *Sevr Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.455, Ankara 1981, s.XI.

¹²⁸² "Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Beyin başkanlığında, Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşit Hikmet Bey ve Kurmay Yarbey Sadullah Beyden kurulu Türk delegasyonu ile İngiliz Amirali Calthrope arasında Mondros'ta Agamemnon zırhlısında 27 Ekim 1918 günü saat 9.30'da başlayan görüşmeler 30 Ekim 1918 günü sona ermiş ve saat 20.03'te mütareke imzalanmıştır". Mütareke 25 maddeden oluşmuştur. Sabahattin Selek, *Milli Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı I* (İstanbul: Örgün Yayınları, 1982), s.67-70.

¹²⁸³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler II (1876-1938), Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003), s.4-5.

hareketinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹²⁸⁴ “Türklerin yeni ve milli bir devlet kurmak üzere harekete geçmeleri Mondros Mütarekesinin imzalanması (30 Ekim 1918) ve uygulanmasındaki adaletsizlikler dolayısıyla başlamıştır”.¹²⁸⁵ Mütareke ile birlikte Türkiye’nin işgaline ve yukarıda ifade ettiğimiz paylaşım politikalarının uygulanmaya başlanmasına tepki sonucu Milli Mücadele başlamıştır.¹²⁸⁶

Ali Fuad Başgil’in ifade ettiği gibi : “Bir taraftan istilâ felaketi, bir taraftan da Osmanlı camiasındaki eski vatandaşlarının ihaneti karşısında asil Türk milleti benliğinin sesini duymuş, uzun bir uykudan korkunç rüyalarla uyanan bir kahraman gibi uyanmış, kendine gelmiş, varlığına ve birliğine şuur edinmiştir. Bu suretle varlığın muhafazası ve birliğin idamesi zaruretinden doğan ve bir şiddetli müdafaa ve hamle mahiyeti alan Türk milli şuuru zafer ve muvaffakiyet yolunda ilerlendikçe derin bir milli inan; Türklüğün ebediliğine, Türk kudretlerinin namütenahiliğine, Türk namus ve şerefine yüksekliğine bir iman halini almıştır. İşte Türk milliyetçiliğinin bir şuur ve bir milli inan halinde doğuşu”¹²⁸⁷ gerçekleşmiştir. I.

¹²⁸⁴ Ali Fuad Başgil, “Türk Milliyetçiliği-Doğuşu-Mânası-Gayesi ve Vasıfları”, *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937 Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s.987-988.

¹²⁸⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007), s.203.

¹²⁸⁶ Selek, *Milli Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı I*, s.105 vd.

¹²⁸⁷ Ali Fuad Başgil, “Türk Milliyetçiliği-Doğuşu-Mânası-Gayesi ve Vasıfları”, s.990; Milli Mücadele döneminde Türk milletinin tarihi vasıfları, seciyeleri ve gelişen milli şuurda ele alınan bir konu olmuştur. Haşim Nahid’in bu meseleyi ele aldığı yazısı devrin anlayışını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Haşim Nahid: “Türklerde milliyet şuurı gittikçe artıyor, milleti teşkil eden unsurların hangileri olduğu, bunları kemale erdirmek için ne yapmak lâzım geleceği gün geçtikçe daha vazih bir şekil alıyor: Lisan, imla, şiir, roman, tiyatro, resim, ilah... Sanat şubelerinde bir hareket var, Türk’ün harsî müesseselerine, ananelerine ait tetkikat yapanlar da var... Ve işte bütün bu hareketler, asıl hayattır, hayatında ta kendisidir. Ancak, bu şuurun tetkik sahasına henüz girememiş bir unsur görüyoruz; bu, Türk ahlâk ve seciyesidir. Ahlâk, herhangi bir fiil ve hareketimizi tetkik etmek zaruretinde olduğumuz içtimai kaideler ve örflerdir ve seciye ise, işte bu örfün aldığı mihaniki şekildir... Türk mütefekkirlerinin ve bilhassa terbiye ilmi ile uğraşanların ilk vazifesi, ahlakın te’yid kuvvetini, ahlakın istinad edeceği umdeleri bulmaktır. Teessüfle görüyoruz ki bunun farkında bile değiller”. Haşim Nahid, Türk’ün ahlaki seciyelerinin bütün tahriplere rağmen sağlam bir şekilde ayakta durduğunu, Türk’ün geçirdiği medenî, dini ve içtimai inkılâplar içinde dahi bu seciyelerini koruduğunu, Arap ve Acem medeniyeti etkisi altına girmeden binlerce sene öncede bulunduğunu ve asırlarca Türkün ahlaki vicdanına yerleşerek Türk tarihinin bütün fikirlerine hâkim olmuştur. Bu seciyelerin en bariz olanı idealist olması ve manevî yüksek gayelerin takipçisi olmasıdır. Türkler, Çin’de, Hint’te, İran’da, Mısır’da, Avrupa, Asya ve Afrika’da saltanat sarayları ve medeniyet eserleri ile izler bırakmış, tarih, Türk hürriyet ve istiklâlinin ve Türk saltanatın her zaman varolduğunu göstermektedir. Türk seciyesinin önemli vasıflarından birisi de mertliktir. Türkler Prut savaşında, I. Cihan Harbinde Türkiye’ye sığınan Lehlilere sahip çıkmış, Almanlarla ittifaktan verilen söz gereği vazgeçilmemiştir. Türk’ün özü sözü birdir. Aynı şekilde Türk’ün vakarı yüksektir ve övünmek bilmez. Türk, riya, dalkavukluk, iftira gibi şeyleri de bilmemektedir. Türk, kendi vasıflarının asaletine emin olduğu için başkaları hakkında yalanlara başvurmaz. “Milli şuurun asıl istikameti kendi benliği ve benliğine ait ananelerdir. Bunun içindir ki, Türk mütefekkirleri maziye yüzünü çevirmiş ve harsî müesseselerin kaynağına kadar gitmek lüzumunu hissetmiştir. Ancak bu mütefekkirlerin ve bütün Türk ediplerinin, şairlerinin, hülâsa Türk münevverlerinin başka bir vazifesi de vardır: Bir Türk şairi, Türk’ün bedîi heyecanını nasıl temsil ve ibrâz etmek ister, bir Türk hukukçusu Türk’ün hukuk telakkisini nasıl meydana koymak isterse, bütün Türk münevverlerinin de Türk’ün asıl olan ahlâk ve seciyelerini kendi hayatı misalleriyle ibrâz etmeleri şarttır. İdeal şiir, ideal roman ve ideal hukuk arandığı gibi ideal ahlâk niçin

Dünya Savaşı'ndan bahseden ve umutsuzluğun hâkim olduğu bir dönemde Türklerin ayağa kalkmasını değerlendiren Recep Peker, birçok imparatorluğun harpte yıkıldığını ifade ederek:

“Bütün çöküntü içinde en engin vaziyette bulunan Osmanlı İmparatorluğu. O imparatorluk içindeki biz batı Türkleri, sınırlar içinde ve uzaklarda savaştık, boğuştuk. Savaş sonunda bugün kü Türkiye topraklarına düşman orduları her taraftan yanaşmışlardı. Herşeyini kaybetmiş olan bu imparatorluk, dağılan öteki imparatorluklarda mevcut bilgiden ve varlıktan, kültür ve teknikten de mahrumdu. Diğerlerinde mevcut varlık, teknik, bilgi ve birbirini anlama kuvvetleri bu dağınıklıkta bile faydalı ve yaşatıcı vasıflar saklayabiliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu, cüzülerini bir araya getirip toplayabilecek bu gerekli malzemeden de mahrumdu. Savaş sonunda halimize bakanlar bizde dirilip yücelme değil, basit yaşama için bile hiçbir sermaye kalmadığına hükmediyorlardı. Bütün yurt her bakımdan çöl ve çoraktı, bu çöle hangi değerli tohumlar dikilebilirdi. Bu çorakta nasıl bir yüce millet yaratılabilirdi. İşte arkadaşlar, hesap ve düşünce bakımından hiçbir şey yapılamayacak sanılan bu malzeme enkazından, yeni ve yüce bir devlet kurmanın yolunu bulup çıkarmak, Türk ulusuna ve onun inkılâbına müyesser oldu. Ve bütün bu kül yığınlarının arkasından batı Türklerinin şereflerini yükselten ve dünyanın gözlerini kamaştıran Türk inkılâbının şaşaalı güneşi doğdu” demiştir.¹²⁸⁸

Türk Milli Mücadelesi, Türk ulusunun işgale, bölünmeye, mandaterliğe karşı kuvayi milliyeye ve müdafaa-i hukuk fikir ve eylemi temelinde ulusçu tepkisinden doğmuş bir harekettir. Milli Mücadele Türk ulusçuluğunun eseridir ve kendiliğinden işgale karşı yerel direniş şeklinde kuvayi milliyeye olarak doğmuştur. Müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin kuruluşu ile işgale karşı daha derli toplu bir mücadelenin temeli atılmıştır: “*Müdafaa-i Hukuk fikri yeni bir zihniyet, diri bir ruhtu. Esirliği, medeniyetsizlik, vahşilik suçlamalarını reddeden taptaze ruhun adı Kuva-yı Milliye ruhu değildir. Müdafaa-i Hukuk Ruhudur. Her türlü ihtilalci kuvvetin ve kurumun özü olan bu ruh, İzmir'in işgalinden itibaren, memleketin her tarafında bir birliğin, bir özdeşliğin ifadesi olmuştur. Kuva-yı Milliye'yi, Reddi İşgal Cemiyetlerini harekete geçirmiş olan güç, Müdafaa-i Hukuk Ruhu'dur... Milli, bağımsız, iç ve dış kuvvetlerin baskısından ve vasiliğinden kurtulmuş bir devletin kurulması, Türklerin millet olarak kurtulması demektir.*”¹²⁸⁹ Dolayısıyla Müdafaa-i hukuk fikri en kısa şekilde Türk ulusunun tarihi haklarını korumak şeklinde tanımlanabilir. Bu tarihi haklar ise en genel şekilde ileride ele alacağımız Misak-ı Milli kararlarında ifade olunmuştur. Misak-ı Milli Türk ulusunun tarihi haklarını o dönemin

aranmasın? Ve Türk'ün asıl tarihi seciyeleri işte bu dediklerimizdir. Buna rağmen Bizans muhitinin ve Türk olmayanların Türk muhitine yılan gibi hulûl etmiş seciyesizleri, yani ahlâksızları vardır: İnsanı arkasından vurmak isteyen bir nâmerdi gördünüz mü, biliniz ki bu Türk değildir; çünkü Türk merttir. Övünmek iştiağına düşkün olanları ve isminin etrafında gürültü yapılmak için kapı kapı dolaşanları gördünüz mü, biliniz ki, onlar Türk değiller; çünkü Türk mefâhiri bilmez ve sessizdir. Yalancı, müvezir, müfteri Türk olamaz; bunu yapan kimse Türk'ün asıl seciyelerine mâlik değildir ve binaenaleyh Türk değildir. Ve bizce şu birkaç umde ahlâki vicdanlarda kıymet kazanırsa ideal ahlâka doğru ilk adım atılmış olur. Biliniz ki, Türk'ü bütün o muazzam felâketlerden kurtarıp yaşatan işte bu seciyelerdir ve bu seciyeler mutlak onu yaşatacaktır!”. Bkz. Haşim Nahid, “Türklerin Asıl Seciyesi Nedir?”, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal II*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil vd. (Yay. Hzl.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Tarihsiz, s.846-851. (Bu makalenin İkdâm, nr.9028, 4 Mayıs 1338/1922'den alındığı ifade edilmektedir. Bkz.a.g.e., s.851.)

¹²⁸⁸ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984), s.17.

¹²⁸⁹ Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s.34.

şartlarında ortaya koyan kararlardır. Misak-ı Milli sınırları içerisinde Türk vatanı kavramı ve ülkenin bağımsızlığı, işgalin, bölünmenin ve mandaterliğin reddi Türk milletinin tarihi haklarıdır. Bu özelliği ile ulusçu tepkinin eseri olan Milli Mücadelede liderliği ile Mustafa Kemal Paşa'nın fikir ve eylemleri ulusçu harekete yeni hedefler göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa'da işgale karşı ortaya çıkan tepkiyi ve kurulan cemiyetleri şu şekilde ifade etmektedir: *“Halbuki hergün haksızlıklarını artıran İtilaf devletlerine, mevcudiyeti milliyemizi siyaseten ispat etmek ve fiili tecavüzler karşısında milletin namus ve istiklâlini bir fil müdafaa etmek pek mühim idi. Esasen Şarkta ve Garpta hemen memleketimizin her tarafında müdafaa ve muhafaza-i hukuku millet ve memleket için cemiyetler teşkil edilmişti. Bu cemiyetler düşmanların esaret boyunduruğuna girmemek kastıyla milli vicdanın azim ve iradesinden doğmuş yegane teşkilât idi”*.¹²⁹⁰

3.2. Mustafa Kemal Paşa'nın Liderliğinde Milli Mücadele Döneminde Ulus Devletin Temellerinin Atılması

Mütareke döneminin Türkiye'de uluslaşma ve ulus devletin kuruluşundaki yerini iki ana başlıkta toplamak mümkündür. Birincisi Milli Mücadelenin amacını Türk ulusunun bağımsızlığını ve egemenliğini korumak şeklinde netleştirmektir. Burada Türk ulusunun hedefini padişah-halifeyi kurtarma ya da daha önceki dönemlerde olduğu gibi panislamist, pantürkist eylemlerden uzaklaştırarak daha akılcı ve uygulanabilir bir zemine çekerek Misak-ı Milli temelinde netleştirmek ve sınırlandırmaktır. İkincisi ise bu mücadele esnasında Türk devletini yönetme hak ve yetkisini Türk ulusuna devretmek yani ulusal hâkimiyeti gerçekleştirerek saltanat-hilafet rejimine dayalı ve şeklen var olan meşruti monarşiye son vermektir. Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın fikir ve eylemleri temelinde Türkiye'de uluslaşma süreci başlamış ve ulus hâkimiyetine dayanan Türk Ulus devleti kurulmaya başlanmıştır. Bu hadiseyi siyasi ulusçuluk değerlendirmek gerekmektedir. “Siyasi ulusçuluk, ulusçuluğun bağımsız ve ulus devlet kurmak amacıyla olan siyasi türüdür”¹²⁹¹ ve Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde gerçekleşmeye başlamıştır. Milli hâkimiyet kavramı siyasi hayatımıza Milli Mücadele döneminde girmiştir. Atatürk, milli hâkimiyet mefhumuna Türk'ün ve kendi yüksek fikirlerinin damgasını vurmuştur. Atatürk, milli hâkimiyet kavramını izah ederken millete ve Türk milleti'nin düşüncelerine ağırlık vererek bu fikrin üstünde ısrarla durmuştur. Türkiye'de Cumhuriyet, milli egemenlik ilkesinin benimsenmesinin sonucu olarak 1923'te yönetim biçimi olarak kabul edilmiştir.¹²⁹²

¹²⁹⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre:1 Cild:1 İçtima Senesi:1 İkinci İçtima 24.4.1336 Cumartesi, s.9.

¹²⁹¹ Erözden, *Ulus Devlet*, s.88-89-90.

¹²⁹² E.Semih Yalçın, “Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIV, S.41, Temmuz 1998, s.577, 580-581.

Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce padişahın mevcut Osmanlı hükümetine ve mütarekeyi görüşecek olan delegelere verdiği emirde ilk göze çarpan husus öncelikle saltanat-hilafet makamının haklarının korunması çerçevesinde bir mütarekenin imzasıdır.¹²⁹³ Osmanlı hükümetinin işgallere ve verilecek cezalara razı olduğu, işgalci devletlerden yardım beklediği, Milli Mücadeleyi ve yeni bir devletin kurulmasını engellemeye çalıştığı¹²⁹⁴ Amerikan mandaterliği, İngiliz mandaterliği ve bölgesel kurtuluş çareleri dışında yeni bir ulus devletin kurulmasının düşünülmediği bir ortamda¹²⁹⁵ Anadolu’da başlayan Milli Mücadele’nin lideri olacak Mustafa Kemal Paşa’nın 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkışı ile Türkiye’de ulus devletin kuruluşu başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Samsun’a çıkış amacını şu şekilde ifade etmiştir: “ulus hâkimiyetine dayanan kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak”.¹²⁹⁶ Yeni bir Türk devleti kurmak fikri Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa’nın fikir ve eylemlerinin temelini teşkil etmiştir. Bilindiği gibi ulus hâkimiyeti ve ulus devlet kurma isteği ulusçuluğun en önemli amacı olarak ulus olmanın da temel şartlarından birisidir.¹²⁹⁷ Aynı zamanda ulusçuluk öncelikle aynı ulusa mensup olanların ulus devlet kurma amacını da içermektedir. Ulusçuluk çağımızda insan topluluklarını modern devlet halinde güçlü bir bütün haline getirmektedir. Bunun yanı sıra ulusçuluk bir politik akım olarak bağımsız ve egemen devletlerin kurulmasına imkân vermektedir.¹²⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa, ulus hâkimiyetine dayanan Türk ulus devleti kurma kararının gerekçesini ise şu şekilde açıklamaktadır:

“Bu kararın dayandığı en güçlü muhakeme ve mantık şuydu: Temel ilke, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam istiklale sahip olmakla gerçekleştirilebilir. Ne kadar zengin ve bolluk içinde olursa olsun, istiklalden yoksun bir

¹²⁹³ Ali Fuat Türkogeldi, *Görüp İştiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), s.155. ayrıca bkz. Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1976), s.43; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt III Kısım IV*, s.741.

¹²⁹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler II (1876-1938)*, s.22-27.

¹²⁹⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, Zeynep Korkmaz (yay. hzl.), (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1997), s.8-9.

¹²⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa, mütareke sonrası dönemde var olan İngiliz himayesi, Amerikan himayesini istemek ve bölgesel kurtuluş çarelerine başvurmak fikirlerini reddederek yeni Türk devleti kurulması kararını ortaya koymuştur. Gerekçesi ise şu şekildedir: “Efendiler, ben bu kararların hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü bu kararların dayandığı bütün deliller ve mantıklar çürüktü, temelsizdi. Gerçekte, içinde bulunduğumuz o tarihte, Osmanlı Devleti’nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türkün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele bununda taksimini sağlamaya çalışmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklali, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi anlamı kalmamış boş sözlerden ibaretti. Neyin ve kimin dokunulmazlığı için kimden ne gibi yardım sağlamak isteniyordu? O halde ciddi ve gerçek karar ne olabilirdi? Efendiler, bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da ulusal hâkimiyete dayanan, kayıtsız, şartsız bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak! İşte daha İstanbul’dan çıkmadan önce düşündüğümüz ve Samsun’da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamasına başladığımız karar, bu karar olmuştur”. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, s.9

¹²⁹⁷ Ulusçuluk ve ulus hâkimiyeti konusunda bkz. Erözden, *Ulus Devlet*, s. 105-124.

¹²⁹⁸ Hamza Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, *Atatürk Yolu* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, 1995), s.143.

millet, medeni insanlık karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye layık görülemez. Yabancı bir devletin koruyup kollayıcılığını kabul etmek, insanlık vasıflarından yoksunluğu, güçsüzlük ve miskinliği itiraftan başka bir şey değildir. Gerçekten de bu seviyesizliğe düşmemiş olanların, isteyerek başlarına bir yabancı efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez. Halbuki, Türk'ün haysiyeti, gururu ve de kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa yok olsun daha iyidir. O halde ya istiklâl ya ölüm! İşte gerçek kurtuluş isteyenlerin parolası bu olacaktır. Bir an için, bu kararın uygulanmasında başarısızlığa uğranılacağını farz edelim. Ne olacaktı? Esirlik! Peki efendim öteki kararlara boyun eğme durumunda sonuç bunun aynı değilmidi?"¹²⁹⁹

*“Ulusçuluk, bir sosyal politika prensibi veya fikir akımı olarak ulus gerçeğinden hareket eder ve ulusal menfaati temin gayesi ile bir ülkü etrafında toplanmayı ifade eder. Ulusçuluk, ideal ve kader birliğinin yönlerini belirten bir prensiptir”*¹³⁰⁰ ve Türk ulusçuluğunun Türk devrimindeki rolü ve yeri haksızlık ve esarete karşı ulusça isyanın ortaya çıkması ve Türk ulusunun Kurtuluş Savaşındaki şahlanması ile görülür. Bir ulusun kurtuluşunda ulusal gayelere yönelmenin tek şart olduğunu ve ulusal tarih şuurunu idrak etmesiyle başarıya erdiği görülecektir. Bu bakımdan Milli Kurtuluş Savaşında ulusal tarih şuurunu idrak eden Türk ulusu zaferde başarısının sırrını ulusal gayelere yönelmekte bulmuştur.¹³⁰¹ Ulusal gaye ise Atatürk'ünde ifade ettiği gibi *“Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu ilke, ancak tam istiklale sahip olmakla gerçekleştirilebilir”*.

Mustafa Kemal Paşa'nın sahip olduğu bu fikirlere karşılık o dönemde Türk milletinin varlığını kabullenen azdı. 1918 ve 1919'da kurulan dinci, batıcı, ulusçu parti ve cemiyetler genel olarak Osmanlı saltanatı ve hilafetinin dışında başka bir kurtuluş çaresi bir kurtuluş yolu düşünmemişlerdir. Yine mandater rejim kabullenilmiş ve genel olarak Amerikan mandaterliği benimsenmiştir. Türk-ulus devleti'nin kurulması ise düşünülmemiştir.¹³⁰² Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın ulus egemenliğine dayanan ulus devlet kurmak amacıyla Anadolu'ya gittiği esnada ulus devlet fikri ortada yoktu ve bu fikir Mustafa Kemal Paşa tarafından ortaya atılmış ve devlet kurulmaya başlanmıştır:

¹²⁹⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, s.9-10.

¹³⁰⁰ Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.141.

¹³⁰¹ Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.147.

¹³⁰² Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.475,477; özellikle Sivas Kongresi öncesi ve Sivas Kongresi esnasında Amerikan mandaterliği taraftarlarının yoğun bir çalışma içine girdikleri ve kongre üyelerine Amerikan mandaterliğini kabul ettirmeye çalışmaları ve Mustafa Kemal Paşa'nın mandater yönetimin reddedilmesi amacıyla yaptığı çalışmalar hakkında bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, s.62-79; Wilson Prensipleri Cemiyetinin Amerikan mandaterliğinin kabulü ile İngiliz Muhipler Cemiyetinin İngiliz mandaterliğinin kabulü için yaptığı çalışmalar hakkında bkz; Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), s.53-193; Recep Toparlı, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sivas Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını No:2, 2014), s.79 vd; Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi Samsun’dan Ankara’ya Kadar Olaylar ve Anılarla* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1997) ,s.105vd; Selçuk Duman, “Mütareke Döneminde Amerikan Mandaterliği Tartışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt XX, Temmuz 2004, Sayı 59, s.569-595; İngiliz mandaterliğini savunanların görüşleri ve faaliyetleri hakkında bkz. Cengiz Dönmez, *Milli Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008), s.85 vd.

“Mustafa Kemal Paşa’nın önderliği ile ulus devlet kurulabilmiştir. Bu önderlik olmasaydı işgale karşı gerçekleşen ilk direnişler bastırılır, şeriatçılık, hilafet ve saltanat tarafından yozlaştırılır, Wilson prensiplerini uygulama istekleri, protestolar dinlenemeyebilir, direniş güçleri arasında iç çatışma çıkarak bir iç savaşa dönüşebilirdi. O dönemde mucize sayılan ulusal kurtuluşu kazanmak yanında çağdaşlaşma süreci de Mustafa Kemal Paşa’nın önderliği sayesinde gerçekleşmiştir. Ulusal Kurtuluş Savaşının açtığı devrim dönemi ile uluslaşma, halklaşma, gelenek ve din kaynaklı devlet rejimi yerine cumhuriyet devleti, hukuk, eğitim ve genel toplum yaşamının bu değerlere göre biçimlenmesi ile teokrazi, emperyalizm ve komünizm arası çatışmalar arasında yolunu bulması Mustafa Kemal Paşa’nın önderliği ile gerçekleşmiştir”.¹³⁰³

Mustafa Kemal Paşa’ya göre ulus hâkimiyetine dayalı Türk ulus devleti’ni, padişahsız ve halifesiz bir kurtuluşun manasını anlayamayanlar ve bunun dışında bir kurtuluş düşüneyenler kabullenmemiş ve bunlar tarafından kendi görüşlerine aykırı bir fikir ortaya koyanlar derhal vatansız, dinsiz, hain ve istenmeyen kişi ilan edilmiştir.¹³⁰⁴ Milli Mücadele döneminde İstanbul hükümetleri ve bilhassa Damat Ferit Hükümetleri ve destekçileri tarafından Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadelenin diğer önderleri, Kuvayi Milliye ve Müdafaa-i Hukuk fikir ve eylemleri dinsiz, vatansız, nesebi belirsiz, ittihatçı, bolşevik, sahte milliyetperver, asi, eşkıya şeklinde çok ağır bir şekilde suçlanarak¹³⁰⁵ Milli Mücadele ve dolayısıyla yeni Türk ulus devleti’nin kurulması engellenmeye çalışılmıştır. Yine ilerde göreceğimiz gibi Büyük Millet Meclisinde

¹³⁰³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.479.

¹³⁰⁴ “Düşman devletler, Osmanlı devlet ve memleketine karşı maddi ve manevi saldırıya geçmişler. Onu yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişler. Padişah ve halife olan zat hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükümeti de aynı durumda. Farkında olmadığı halde başsız kalmış olan millet, karanlıklar ve belirsizlikler içinde olup bitecekleri beklemekte. Felaketin dehşet ve ağırlığını kavramaya başlayanlar, bulundukları çevreye ve alabildikleri etkilere göre kendilerince kurtuluş çaresi saydıkları tedbirlere başvurmakta. Ordu ismi var cismi yok durumda. Komutanlar ve subaylar, I. Dünya Savaşının bunca çile ve güçlükleriyle yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmeye yürekleri kan ağlıyor; gözleri önünde derinleşen karanlık felaket uçuşurunu kenarında beyinleri bir çare, kurtuluş çaresi aramakla meşgul. Burada pek önemli olan bir noktayı da belirtmeli ve açıklamalıyım. Millet ve ordu, padişah ve halifenin hainliğinden haberdar olmadığı gibi, o makama ve o makamda bulunana karşı asırların kökleştirdiği din ve gelenek bağları dolayısıyla da içten gelerek boyun eğmekte ve sadık. Millet ve ordu bir yandan kurtuluş çaresi düşünürken bir yandan da yüzyıllardır süregelen bu alışkanlık dolayısıyla kendinden önce yüce hilafet ve saltanat makamının kurtarılmasını ve dokunulmazlığını düşünüyor. Halifesiz ve padişahsız kurtuluşun anlamını kavrama yeteneğinde değil. Bu inanca aykırı bir düşünce ve görüş ileri süreceklerin vay haline! Derhal dinsiz, vatansız, hain ve istenmeyen kişi olur”. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927), s.7-8.

¹³⁰⁵ Osman Akandere, Hasan Ali Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadele Karşıtı Politikaları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011), s.41-92; Damat Ferit Paşa’nın IV. Hükümetinde daha önceki politikalarına ek olarak Kuvayi Milliye ve Milli Mücadele’nin lider kadrosuna yönelik beyanname, hatt-ı hümayun ve fetvalarla etkili olmaya çalışmış ve nihayetinde gıyabında yargılamalarla idam kararları vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Akandere, “Damat Ferit Paşa’nın IV. Hükümeti Döneminde Kuvayi Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.43, Bahar 2009, s.343-406; Damat Ferit Paşa hükümetlerinin Milli Mücadele karşıtı eylemleri ve bu konuda İngilizlerle yaptığı işbirliği hakkında ayrıca bkz. Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar C.III* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991), s.84-91; ayrıca bkz. Salâhi R. Sonyel, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdetin ve Kurtuluş Savaşı* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2007), s.91-95.

yer alan vekillerden bazıları ve Mustafa Kemal Paşa'nın en yakınındaki kişiler tarafından da ulus devletin kurulması engellenmeye çalışılmıştır.

Milli Mücadelenin bir yönünün de saltanat ve hilafete karşı bir mücadele olduğunu anlayan İstanbul hükümetleri ve padişahı Milli Mücadeleyi ortadan kaldırmak amacıyla bir mücadeleye başlamışlardır.¹³⁰⁶ O dönemde geleceği büyük devletlerin kararına bırakılan ve tek meşru devlet olarak görülen saltanat-hilafet reimine karşı gelişen ulusal egemenlik ilkesini hayata geçirmeyi açıklamak mümkün değildi. Mücadele saltanat-hilafeti kurtarma mücadelesi olarak gerçekleşince meşruluk kazanmış bunun dışındaki eylem Osmanlı egemenliğinin meşruluğuna karşı bir isyan olarak görülmüştür. İsyan görüntüsü ise ulusal mücadeleyi haksız ve yersiz bir konuma sürükleyebilir ve meşruluğuna inanılan saltanat-hilafet otoritesine karşı bir devrim olarak kabul edilirdi. Mustafa Kemal Paşa'nın saltanat ve hilafete karşıda mücadele ettiğini açıklamaması bugün bazıları şaşırtsa da ulusal bağımsızlık fikrini ortaya atması o dönemde saltanat-hilafet ve çevresi tarafından kuşku ile karşılanmış ve ulusal bağımsızlık adı altında radikal bir devrim gerçekleşeceği düşüncesinde olmuşlardır. Bu sebeple de milli mücadeleyi desteklememiş, büyük devletlerin desteği ile ayakta kalarak ve en önemlisi büyük kolonici devletlerin hâkimiyeti altındaki Müslümanların halifeliğine dayanarak ayakta kalmaya çalışmışlardır.¹³⁰⁷

Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında Türk ulusçularına yönelik dinsiz, vatansız, hain, istenmeyen kişi vb. yönelik suçlamaların benzerleri giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi başka ülkelerdeki ulusçular ve bilhassa Fransız devrimi sonrasında Fransız ve diğer ülkelerdeki monarşi karşıtları içinde yapılmıştır. Mutlak monarşiye karşı olan ve ulus hâkimiyetini savunan ulusçuların aynı kaderi paylaştığını söylemek mümkündür. Avrupa'nın teokratik mutlak monarşiye dayanan devletleri Fransız devriminin ulusal hâkimiyet fikrinin yayılmasını önlemek ve kendi iktidarlarını kaybetmemek amacıyla devrim fikirlerini dinsizlik, kilise karşıtlığı, anarşistlik gibi suçlamalarla engellemeye çalışmışlardır.¹³⁰⁸ Osmanlı Devleti'nin yöneticileri de o dönemde aynı şekilde Hristiyan Avrupa'da gerçekleşen devrimi ve devrim fikirlerini anarşistlik ve din düşmanlığı şeklinde yorumlamıştı. Burada hem kendi mutlak monarşisini korumak hem de hâkimiyeti altındaki tebaa üzerinde Fransa'nın ulusçuluk fikirlerini yayarak bilhassa Mısır'da etkili olma çabalarını ve devrim fikirlerinden etkilenecek ayaklanmasının engellenmesi amaçlanmıştır.¹³⁰⁹ Dolayısıyla bu fikirler sadece Türkiye'de

¹³⁰⁶ Akandere ve Polat, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadele Karşısı Politikaları*, s.41-92.

¹³⁰⁷ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.148.

¹³⁰⁸ Mckay ve Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648-1815*, s.316 vd; Bkz. Schulze, *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, s.195 vd; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.47.

¹³⁰⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.66-74, s.130-132; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.37-38; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.122.

ulusçulara yönelik bir suçlama değil aşağı yukarı tüm dünyada ulus hâkimiyetine dayanan devlet kurmak isteyen ulusçuların karşılaştığı bir durumdur.

Bu dönemde İngilizler, Mustafa Kemal Paşanın yeni bir devlet kuracağına dair bilgileri başkentleri Londra'ya göndermişlerdir. Bu bilgilerde Kemalist ulusçular ifadesi geçmekte ve Mustafa Kemal Paşa'nın devlet kurduğu ifade edilmektedir. Bu bilgiler aynı şekilde Osmanlı hükümetiyle de paylaşılmıştır.¹³¹⁰ Aynı şekilde Rusya'da Mustafa Kemal Paşa'nın halkçı-ulusçu temelde devlet kurmaya çalıştığını belirtmiştir.¹³¹¹ Osmanlı Devleti'nin son padişahı ve hükümetleri de Türk Ulus Devleti'nin kurulmasını engellemek için çaba göstermişlerdir. Hatta bunu gerçekleştirmek en temel amaçları olmuştur.

Ancak, I. Dünya Savaşından sonra İmparatorluğun Sevr Andlaşmasıyla hukuken ve fiilen ortadan kalkması neticesinde Türkler için yeni ulus devlet kurmaktan başka gerçekçi bir çözüm yolu kalmamıştır.¹³¹²

Ulusal hâkimiyet fikri ulusçu ideolojinin en önemli fikri ve ulus devletlerin kuruluşunda etkili olan en önemli fikirdir. Özellikle Avrupa'da teokratik monarşilerin yıkılmasını sağlayan fikir ulus hâkimiyeti fikridir. Fransız devriminin temel fikri olan bu fikir ile Fransa'da kralların ilahi kökenden geldiğini iddia ettikleri yönetme hak ve yetkileri ortadan kaldırılmıştır ve bu yetki Fransız halkının temsilcilerinden meydana gelen meclise devredilmiştir. Mutlak monarşi yerine Fransa'da meşruti monarşi kurulmuş ve Fransız kralı halkın onayı ile krallık görevine devam etmiştir. Fransız insan hakları beyannamesinde de Fransızlarında krallar gibi tanrı tarafından yaratıldığı belirtilerek, kralların kutsallık iddiaları reddedilmiş ve her yaratılanında krallar eğer kutsal ise onların kutsal olduğu belirtilerek yönetme yetkisinin Fransız yurttaşlarında olduğu belirtilmiştir.¹³¹³ Fransa ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde ulus hâkimiyeti fikri ve bunun yasal alt yapısı olan anayasal devlet 19. ve 20. yüzyılda kabul görmeye ve yönetim sistemleri değişmeye başlamış¹³¹⁴, ilahi kökene dayandırılan monarşiden meşruti monarşiye ve ardından cumhuriyet ve demokratik cumhuriyete geçiş gerçekleşmiştir. Bu rejim değişimlerinin temel ilkesi ise ulus hâkimiyeti fikri olmuştur. Ulusal hâkimiyeti fikrinin gerçekleşmesinin şartlarından birisi de ulus denilen siyasi ve sosyal içeriğe sahip topluluğun varlığı ile doğrudan bağlantılı olmasıdır. Tebaa, reaya gibi sadece yönetilen konumundan kurtularak siyasi hakları olan ve bu haklarını kullanabilecek ve belli ortak değerler etrafında birleşmiş topluluğa duyulan ihtiyaç ulusçu ideolojinin ortaya çıkmasını sağlamış ve böylece

¹³¹⁰ Sonyel, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, s.59, 85, 87, 100.

¹³¹¹ Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s.64.

¹³¹² Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.89.

¹³¹³ Fransız devrimi ve ulusal egemenlik konusunda bkz. Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.98-100; Hosbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s.63,69-70; Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannamesi hakkında bkz. Aster, *Fransız İhtilali'nin Siyasi ve İktisadi Fikirleri*, s.71-80.

¹³¹⁴ Anayasaya dayalı ulus devlet konusunda bkz. Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, s.524 vd.

ulusta şekillenmeye başlayarak ulus tanımlanmaya başlamıştır. Bunun yanı sıra uluslaşma süreci de başlamıştır. Örneğin devrim Fransa'sın da devrimi gerçekleştiren ve devamında destekleyenler, Fransız anayasasına bağlılıklarını ifade edenler Fransız yurttaşı kabul edilmiş ve yurttaşlık haklarının kazanılması ise oldukça uzun bir dönemde ve zorlu bir süreçte gerçekleşmiştir.¹³¹⁵ Dolayısıyla ulus hâkimiyeti ve ulus fikri ulus devletlerin kuruluşunda etkili olan fikirler olmuştur.

3.3. Türk Ulusunun Tarihi Hakları Çerçevesinde Türk Ulusçuluğu ve Milli Mücadele

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk tarihinde ulus, ulus hâkimiyeti ve ulus devlet fikrine Milli Mücadele dönemine kadar devlet politikası olarak rastlamak mümkün değildir. Milli Mücadele döneminde Türk ulusu ve ulus hâkimiyeti fikri Mustafa Kemal Paşa tarafından ele alınmış ve mücadelenin temel ilkeleri haline getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadeledeki temel amacı tam bağımsızlığı sağlamak ve ulusal hâkimiyeti gerçekleştirmektir. Mustafa Kemal Paşa işgalcilerin, içeride işgallere yardım eden azınlıkların, yerli işbirlikçilerin ve isyancıların asıl hedefinin Türk ulusu olduğunu ifade etmiş ve o döneme kadar yapılamayan tarihi tespiti yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Türk ulusunun yok edilmeye, esir bir ulus haline getirilmeye, hayat hakkından mahrum bırakılmaya çalışıldığını, ortada bir avuç Türk'ün barındığı ata yurdu ve bir avuç Türk ulusunun kaldığını ve bütün meselenin bunların taksimi ile ortadan kaldırılmaya çalışıldığını ifade etmiştir.¹³¹⁶ Böylelikle meselenin uluslar ve ulusçuluk çağında Türk ulusal varlığının devamı ve bağımsızlığı olduğunu ortaya konmuştur. Mustafa Kemal Paşa 13 Ağustos 1923 tarihinde T.B.M.M.'nde başkan seçilmesi münasebetiyle yaptığı

¹³¹⁵ Fransız devrimine giden yol, monarşinin tartışılması, ulus oluşumu, Fransız anayasası ve Fransız yurttaşlığı hakkında bkz. Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.98-100; Llobera, *Batı Avrupa'da Milliyetçiliğin Gelişimi*, s.203-204; Jaume, "Fransız Devriminde Yurttaş ve Devlet", s.157-171.

¹³¹⁶ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, s.9; Mustafa Kemal Paşa'nın değerlendirmelerine benzer değerlendirmeler ileriki yıllarda C.H.P. Yönetim Kurulu Üyesi ve Sinop milletvekili Cevdet Kerim İncedayı tarafından da yapılacaktır. Cevdet Kerim, 1935 parti kurultayını değerlendirirken Milli Mücadele'ye değinmiş ve Türk ulusunun yok edilmeye çalışılan bir ulus olduğunu ifade etmiştir. B. Cevdet Kerim: "Biliniz ki büyük harbin son günlerinde Türk ulusu bir sabah uyandığı vakit yurdu her yönden saran öldürücü bir tehlike ile karşılaştı. Asırlık ve insafsız düşmanlar Mondros Mütarekenamesiyle önümüze çıktılar, haris birer miras yedi gibi yurdu her bucağına salıstılar, ulusal varlığımızın her zerresine el atmak istediler. Erikliğimiz, onurumuzu, egemenliğimizi yok ederek başı tarihten önce başlayan Türkü esir ve köle etmek istediler. Çok geçmeden saltanat ve hilâfet kurumu başta olmak üzere yurt içinde de hayli düşmanlar birleştiler. Ulus yetim düşmüştü, viran yurt büsbütün viranlaşacaktı. Bu yangın o zaman milletin öz değerlerini, zenginliklerini tam ölçüsüyle bilen bir kalbi bir başı tutuşturdu. O baş, işi yeniden mihenge vurdu. Milletin inanına, büyüklüğüne güvendi. "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini" kurdu, Sivas Kongresini yaptı. Atatürk, bu suretle milli enerjiden doğan, ulusun egemenliğine dayanan yepyeni bir devlet esasını kuruyordu". Bkz. "Ankara Radyosundaki Dünkü Söylev, Bay İncedayı Yurdu ve Ulusu İyiyi ve Güzele Göttürmüş Olan Son Dört Yılın Kısa Bir Tarihini Yaptı", *Ulus*, 11 Mayıs 1935 Cumartesi, No:4951, s.3.

konuşmada Mondros Mütarekesi ile birlikte Türk milletinin yok edilmeye çalışılan bir millet olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Mondros Mütarekenamesinin akdinden Milli Meclisimizin küşadına kadar geçen devir bir milletin şeref ve haysiyetine vukubulmuş en ağır tecavüzatın feci maceralarıyla doludur. Malum olduğu üzere Osmanlı Hükümetiyle müttefikler arasında akdedilmiş olan bu mütareke ferdayı imzasından itibaren düveli galibe tarafından fiilen ve hükmen parçalandı. İngiliz, Fransız, İtalyan, istila orduları vatanımızın aziz parçalarına çöktüler, İstanbul ve Boğazlar düşman kuvayı barriye ve bahriyesine sahai cevelan oldu. Yunan Orduları İzmir rıhtımını kana boyadı. En güzel mamurelerimizi tahribe başladı. Kadın ve çocuklarımız, namus ve iffetimiz ve pek çok meabit, âsar ve âbıdatımız dahil olduğu halde **Türk namı altındaki herşeye tecacüz edildi**. Hergün Ayasofya’ya haç asmak tehdidiyle ince hislerimiz rencide edildi. Esirler hakkında bile reva görülmeyen bir cebirle asırların hamulei şerefini omuzlarında taşıyan zabitlerimiz, düşman zabitlerine mersimi ihtiramiye ifasına mecbur tutuldu. Timsali namusumuz olan sancağımız hakaret gördü. Hülâsa, Türklüğün vicdanı müthiş bir imtihan karşısında kaldı... Hakikaten Türkiye halkının haysiyet ve şerefine riayete asla lüzum görülmüyor, onu tahtı esarete almak, Türkiye’yi taksim etmek ameliyesine mani tasavvur edilmiyordu.”¹³¹⁷

Türk ulusçuluğu Mustafa Kemal Paşa’nın fikir ve eylemlerinin temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa’nın Türk tarihindeki en özgün yanı budur ve kendinden önceki devlet adamları tarafından görülmeyen, görülmek istenmeyen ve hatta reddedilen durumdur. Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadele döneminde meselenin Türk ulusunun ulusal varlığının devamı ve bağımsızlığı olduğunu anlatmaya, benimsetmeye çalışmış, meselenin saltanat ve hilafeti kurtarma meselesi ya da mandaterlik meselesi olmadığını¹³¹⁸ asıl tehlikede olanın Türklerin ulusal varlığı olduğunu ve bunu kurtarmak gerektiğini ifade etmiştir ve bu durumu Samsun’dan başlayarak Milli Mücadele döneminde sürekli gündemde tutmuştur. İstanbul hükümetleri de Mütareke döneminde Türk ulusunun devamı ve bekası yerine monarşinin devamı için mesai harcamış ve itilaf devletleri ile anlaşarak kendi devamını sağlamaya çalışmıştır.¹³¹⁹ II. Meşrutiyetin önemli sonuçlarından biri olan ve daha çok genç subaylarda görülen “*padişah-halife otoritesine bağlılık ile Türk halkına bağlılık arasında bir seçme yapma durumuna gelmeleri, birinciden koptukları ölçüde ikincisine dayanma yanlısı olması olma*

¹³¹⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 1, İçtima Senesi 1, Üçüncü İçtima, 13.8.1339 (1923) Pazartesi, s.37-38.(Meclis Reisliğine İntihab Olunan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Nutukları).

¹³¹⁸ Mustafa Kemal Paşa’ya göre mandaterliğin tercihi ya da bölgesel kurtuluş çareleri arama fikirleri yanlıştı ve Türk ulus devletinin kurulması zorunluydu: “Efendiler, ben bu kararların hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü bu kararların istinat ettiği bütün deliller ve mantıklar çürüktü, esassız idi. Hakikati halde içinde bulunduğumuz tarihte Osmanlı Devleti’nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı. Ortada bir avuç Türk’ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele bunun da taksimini teminle uğraşmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklali, padişah, halife, hükümet bunlar hepsi medlulü kalmamış birtakım bimana elfazdan ibaretti. Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet talebolunmak isteniordu? O halde ciddi ve hakiki karar ne olabilirdi? Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hakimiyet-i milliyeye müstenit, bilakaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek!”. Bkz. Kemal Atatürk, Nutuk C.I 1919-1920, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 13.Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s.12.

¹³¹⁹ Sonyel, Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı, s.112-115, 128-130, 140.

durumunun en radikal örneği bu kopma ve halka dönme eğilimini yıllarca sonra mantıklı sonucuna getiren Mustafa Kemal'dir".¹³²⁰

İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları tarafından II. Meşrutiyet öncesinde, II. Meşrutiyetle birlikte hem cemiyet mensupları hemde cemiyete mensup olmayan birçok fikir adamı tarafından Türk ulusunun tarihi hakları o günün şartları yani çok uluslu imparatorluk düzeni içerisinde ifade edilmeye başlamıştır. Türk ulusçuluğunun ilk işaretleri diyebileceğimiz bu fikirlerde genel olarak Tanzimat devrinden başlayarak devleti yönetenlerin ulusal bir gayeye, ideale sahip olmadıkları ve bu yüzden Osmanlı Devleti ile beraber Türk ulusuna çöküş haline girdiği ifade edilmekteydi. Bu fikirlerin temelinde yine Türklerin bilhassa gayr-i müslim tebaa karşısındaki iktisadi durumunun kötülüğü, ulusal şuurdan yoksunluğu, eğitim açısından geriliği gibi fikirler gündeme getirilmekteydi. Yine Türk ulusunun millet-i hâkime olduğu da ifade edilmekteydi. Bununla beraber Türkçülük fikirlerinin o dönemde Osmanlılık ve İslamlık fikirlerini benimseyen fikir adamları tarafından sert tepkiyle karşılaştığı da görülmektedir. Aynı zamanda Türkçülük İttihat ve Terakki Cemiyetinin fikirleri arasında yer alsa da hâkim fikir olamamıştır. Osmanlı çöküşüne, Tanzimatçılık eleştirileri altında devletin politikalarına, bu çöküş içerisinde Türklerde çöküşüne ve gayr-i Türk Osmanlı tebaasının Osmanlı son dönem faaliyetlerine bir tepkiden doğan Türkçülük fikri Türklerin de geri kaldığı için diğer Osmanlı tebaası ile aynı seviyeye gelmesi amacını taşımaktaydı. Bu şekilde güçlenecek Türklüğün, Osmanlılık ve İslamlık fikrine de katkısı olacaktı. Bunun yanı sıra ittihad-ı anasır (Osmanlılık), İslamlık fikirleri de bu anlayış tarafından kabul edilmekteydi. Türkçülük fikrinin siyasi sahada saltanat ve hilafete bağlı olup cumhuriyetçilik gibi bir fikrinin olmadığı da görülmektedir. Aslında Türkçüler belkide farkında olmadan devlet meselesini tartışmışlardır. Devletin varlık sebebini ele almışlardır. Kurucu ve aslî unsur olan Türklerin ortadan kalkmış, unutulmuş tarihi haklarının savunuculuğunu yapmışlardır. Dolayısıyla devletin kendisini yaşatacak ulusal bir tabana daha doğrusu Türklük temelinde bir temele yaslanması gereğine işaret etmişlerdir. Daha doğrusu devletin Türk ulusuna sahip çıkması talep edilmiştir ki en önemli fikir olarak değerlendirilebilir. Vergi vermeyen, askerlik yapmayan tebaanın buna rağmen Türklerden üstün olduğu ifade edilmektedir. Bu şekilde bir imparatorluk fikrini desteklemişler, yaşayabileceğini düşünmüşlerdir. Bu Türkçü tepki bilhassa gayr-i müslim tebaanın varolan haklarının da devam edeceğini ifade eden bir anlayışa sahiptir.¹³²¹ Bu Türkçü tepkinin örneklerinden birisinde

¹³²⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.393.

¹³²¹ İzzet Ulvi, "Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?", s.268-269; Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", s.372-376; Hüseyin Cahit, "Millet-i Hakime", *Tanin*, 7 Teşrin-i Sani (Kasım) 1908, Numero 97, s.1; Hüseyin Cahit, "Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık", *Tanin*, 29 Eylül 1909, Numero 387, s.1; Hüseyin Cahit, "Osmanlılık ve Hanedan-ı Saltanat", *Tanin*, 29 Mart 1909, Numero 237, s.1; Hüseyin Cahit, "Milliyet Mes'elesi", *Tanin*, 10 Nisan 1910, Numero 576, s.1; Hüseyin Cahit, "İttihad-ı Anasır", *Tanin*, 31 Ağustos 1909, Numero 358, s.1; Hüseyin Cahit, "Anasır-ı Osmaniye", *Tanin*,

imparatorluk ve imparatorlukta Türklerin durumu şu şekilde ifade edilmektedir: “*Türk muharrirlerinden birisi memalik-i Osmaniye’yi geniş bir ziyafet odasına benzetiyor. Gayr-i Türk anasır bu ziyafete çağrılmış misafirlerdir. Onlar istedikleri gibi yiyip içip eğlenirken, ev sahibi kapının önünde süngüsü takılı olarak bekler ki dışarıdan içeriye bir kimse girip de davetlilerin keyfini kaçırmassın*”.¹³²²

Ali Fuat Başgil, Osmanlı siyasi hayatı içerisinde Türklerin ve Türk milliyetçiliğinin durumunu şu şekilde ifade etmektedir:

“Türklerde ferdin tabîi grubuna karşı vicdanının derinliklerinde sakladığı bağılık duygusu manasında milliyet var olan bir asalettir. Türk milleti kuvvetini ve hayatılığını daima benliğinin bu asaletinden almış diliyle ve ırkının yüksek melekeleriyle varlığını bu sayede korumuştur. Fakat bir öğreti ve devlet siyaseti olarak yenidir. Osmanlı zamanında milliyetçilik görülmemiştir. Bunun sebebi ise millet fikri devlet meselesine uygulandığı zaman devletin oluşumunda kozmopolitizmi ve ana teşkilatında üniversalizmi nefyeder; devleti ırkî, tarihi ve kültürel vasıflarda birleşmiş fertlerden mürekkep, mütecanis bir camianın siyasi kadrosu alır. Hâlbuki Osmanlı Devleti bilindiği üzere bünyesi itibariyle kozmopolit ve islâmî, teşkilat prensibi itibariyle de üniversalite bir camia kalmıştır. İslâm diğer büyük dinler gibi cihanşümül, dünya milletlerine hitap eden ve diyanetle milliyeti aynı bir şey alan bir dindir. Osmanlı camiasında Türk milleti, devletin bünyesine nisbetle “milleti Osmaniye”, cihanşümül prensibine nisbetle de “milleti İslâmiye” olmuştur. Osmanlı Devleti’nin bu kozmopolit terekübünün düğüm noktasını saltanat, üniversalist esasının birlik sembolünde hilâfet temsil etmiş ve devletin siyaseti son günlerine kadar Osmanlılık ile İslâmilik arasında mütereddid kalmış, Türklük de kah Osmanlılığa, kah İslâmiliğe feda edilmiştir. Bunu söylerken Osmanlı devrinin son yıllarındaki Türkçülük hareketlerini unutmuyoruz. Henüz hatıralarımızdadır ki, ikinci meşrutiyet yıllarında Türklüğe bir dönüş, Türk asıllarına doğru bir akış belirmiş ve Türk Ocakları bu hareketin kültür merkezleri yapılmıştır... Fakat bu hareketler Türkçülüğü bir doktrin haline koymağa, ona bir devlet prensibi mahiyeti vermeğe kadar gitmemiştir. Gidemezdi, çünkü Osmanlı devrinde Türkçülüğün devlet prensibi olması demek hem saltanatın hem de hilâfetin birlikte yıkılması demek olurdu. Nitekim Türklük devlet esası halini alınca, bu müesseseler yok olmuştur. Yok olması zaruri idi, çünkü bir zamanlar birlikte yürüyebilmiş olan Türklük, saltanat ve hilâfet, devrimizin emperatifleri karşısında birbirini nefyeden kuvvetler halini almıştı... İlâve edelim ki, Osmanlı devleti esasında dini bir hanedan devleti olmuş ve böyle kalmıştır. Bu türlü devletler milliyet fikriyle asla barışamazlar. Çünkü demin de söylediğimiz gibi, milliyet fikri, ister istemez milli hâkimiyet fikriyle birleşmekte, devleti milli iradenin teşkilatlanmasından ibaret almaktadır. Dini hanedan devletinde ise devlet ve hâkimiyet, ilahi iradenin yeryüzünde bir nevi tecellisi telâkki edilmekte ve bu suretle iki fikir birbiriyle tezada girmektedir. Hülâsa Türk Milleti bir iki asır bu kuvvetlerini kozmopolit bir camia hesabına kullandıktan ve politikacıların “Hasta Adam” ını son nefesine kadar bekledikten sonra büyük harbin daha ilk senelerinde bu cihan badiresinde yalnız bırakıldığını hissetmiş; hususiyle Mondros mütarekesini takip eden ayların hüsrânları içinde kendi azmi ve iradesinden başka dayanacak bir kuvvet mevcut olmadığını anlamıştır”.¹³²³

17 Ağustos 1324 (1908), Numero 30, s.1; Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak I”, s.184-186; “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Millete Beyannamesidir”, *Tanin*, 27 Temmuz 1910, Numero 683, s.1; T.Y., “Matbuat, İmparatorluğun Haricindeki Türkler Ne Diyorlar”, s.336-337; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.31-36, 41-42, 61-62, 145-146; Sonyel, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.321; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.343.

¹³²² P.Risal, “Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar 2”, *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı:24, s.408.

¹³²³ Başgil, “Türk Milliyetçiliği-Doğuşu-Mânası-Gayesi ve Vasıfları”, s.989-990.

Türkler, Osmanlı son döneminde yukarıda da ifade ettiğimiz gibi tarihi haklarını dile getirmeye ve bu hususta bilhassa II. Meşrutiyet döneminde hükümetlerin bu uğurda çaba göstermesini, çalışmasını sağlamaya çalışmışlardır. Mütareke dönemi ile birlikte Türkiye'nin işgaline başlanması ve İstanbul hükümetlerinin de Türk ulusunun haklarını korumaması neticesinde Müdafaa-i Hukuk fikri temelinde İstiklal Harbini başlatmışlardır. Müdafaa-i hukuk fikri ve hareketi: *"İstiklal Savaşı'nın, Türk Devriminin etik ve doktrinel temelini oluşturmaktadır... Müdafaa-i Hukuk, Osmanlı Devleti'nin asırlık hatalarından mesul tutulan, Mondros Mütarekesi'nin haksız tatbikatı ile zulüm ve adaletsizlik baskısı altında ezilmek, müstemleke halinde yaşatılmak suretiyle cezalandırılmak istenen Türklerin millet olarak ve bu topluluğun siyasi ifadesi olan milli, müstakil bir devlet kurarak yaşamak hakkını Osmanlı hükümetine, İmparatorluğun diğer unsurlarına ve bu hakkı tanımayan I.Dünya Harbi'nin galip devletlerine karşı fiili bir mücadele sonunda elde etmesidir"*.¹³²⁴ İstiklal Harbi, Doğu'nun dini, toplumsal ve siyasi despotluğuyla Batı devletlerinin siyasi ve iktisadi tahakkümünden masun, yeni ve tam bağımsız bir Türk devleti kurmak için girişilen çok cepheli milli savaşımın, ikinci tabirle kurtuluş hareketinin toplamıdır. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki İstiklal Harbi sadece askeri ve siyasi bir savaş değil aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını gören Türk milletinin her yönüyle bağımsız bir devlet ve toplum kurma mücadelesidir.¹³²⁵ Mustafa Kemal Paşa, İstiklal Harbi'nin müzakere ile kazanılamayacağını ifade etmiş ve bu konudaki kesin ve daimi düşüncesini şu şekilde açıklamıştır:

"Memleketimizde bulunan düşmanları silah kuvvetiyle çıkarmadıkça, çıkarabilecek varlık ve milli kudretimizi fiilen ispat etmedikçe, diplomasi alanında ümide kapılmak yerinde değildir. Gerçekten bir fert için olduğu gibi, bir millet için de kudret ve kabiliyetini,

¹³²⁴ Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s.231.

¹³²⁵ "Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki İstiklal Harbi'nin hedefleri şunlardır: "1-Osmanlı saltanatı yıkılırken ve Türk milleti yeni ve bağımsız bir devlet kurarken Türk vatanını yabancı istilacılardan kurtarmak, 2-İktisadi ve adli bağımsızlıktan yoksunluğu yeni Türk devletine bulaştırmamak, 3-Osmanlı saltanatını yıkıma sürüklemiş olan ferdî idare usulünü (despotik veya meşrutî hükümdarlık) kaldırmak, 4-Zamanımız devlet ve cemaat idaresinde başarısızlığı olgularla sabit olmuş olan dini esas ve kanunları, yalnız fertle Tanrı arasındaki ilişkilerle sınırlandırarak, medeni, toplumsal ve siyasi kanunları ve müesseseleri, Türk milletinin ihtiyaçlarına ve zamanımız hukuk ve siyaset teorilerine göre yenileştirmek ve bu suretle yeni Türk devlet ve cemaatini laik prensiplere dayandırmak, 5-Laik bir devlet ve cemaatte yeri kalmayan ve esasen pratik bir faydası olmak şöyle dursun, zararları dokunmuş olan hilafet müessesesini ortadan kaldırmak, 6- 16. ve 17.asırlarda ilerleme ve gelişmesi durgunlaşarak, ortaçağın feodal ve el sanayii medeni seviyesinde kalmış olan Doğu medeniyetinden, açıklıkla Batı medeniyetine geçmek, 7-Ortaçağ medeniyetinde önemli bir yer tutan boş inanca dayanan gelenek ve müesseseleri yıkmak. İşte bu önemli hedeflere varılabilirse Türk milleti, a-Umumi Harp'teki üstünlük ve galibiyetlerinden yararlanarak kendisini mahvetmek isteyen dış düşmanlarına ve onların yamaklarına karşı toprak bütünlüğünü sağlayacak; b-Asırlarca kendini kötü idare ederek ve sömürerek yıkılışını hazırlayan saltanat ve hilafet sistemine son vermek, c-İktisadi hayatını birçok bağla bağlayarak, refah ve mutluluğunu kemiren kapitülasyonlardan ve bunlara dayanan mali müesseselerden kurtulacak, d- Doğu'nun bu dünya ve öteki dünya anlayışı ile feodal toplumsal teşkilatını bertaraf ederek hürriyet ve bağımsızlığını kazanmış olacaktı." Dış ve iç düşmanlara karşı beş sene süren bu savaş kurtuluş hareketinin ilk safhasını oluşturduğundan dolayı bu savaşa İstiklal Harbi adı verilmiştir". Bkz.Tarih IV Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), s.56-57.

eserleriyle gösterip ispat etmedikçe itibar ve önem bekleyip durması boşunadır. Kudret ve kabiliyetten mahrum olanlara saygı gösterilmez. İnsanlık, adalet, yiğitlik gereklerine, bütün bu vasıflara sahip olduğunu gösterenler isteyebilirler. Dünya savaş meydanıdır. Türk milleti, bunca asırdan sonra yine bir sınav, hem bu defa en çetin bir sınav karşısında bulunuyordu. Sınavda başarılı olmadan, lütufkârca muameleler beklemek yerinde olabilir mi?”¹³²⁶

Milli Mücadele döneminde itilaf devletlerinin Mondros Mütarekesi sonrası uygulamaları ve Osmanlı Devleti ile imzalanacak barış antlaşması için Paris’te yapılan görüşmelerde ortaya attıkları fikirler ve daha sonraki eylemleri, Mustafa Kemal Paşa’nın Milli Mücadele döneminde hedefin Türk ulusunu yok etmek olduğu ve bunun engellenmesi temelinde gelişen politikasının haklılığını ortaya çıkarmaktadır. Türk ulusuna yönelik daha önceki yüzyıllarda da var olan suçlamalar ve Türk düşmanlığı I. Dünya Savaşında yoğunlaşmıştır. Özellikle Çanakkale Savaşı öncesi ve savaş esnasında Türklerin Anadolu’da gayr-i müslimleri soykırıma tabi tuttuğu, savaş hukukuna uymadığı, esirlere çok ağır işkenceler yaptığı gibi yalan ve iftira dolu suçlamalar ile savaşa Avustralya ve yeni Zelanda gibi sömürgelerin ve Avrupa kamuoyunun destek vermesi sağlanmaya çalışılmıştır.¹³²⁷ I. Dünya Savaşı’nda Ermeni ve Rumlara soykırım yapıldığı şeklinde asılsız suçlamalar¹³²⁸ yanında

¹³²⁶ Tarih IV Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), s.117.

¹³²⁷ A.Mete Tuncoku, *Anzakların Kaleminden Mehmetçik Çanakkale 1915* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000), s.27 vd.

¹³²⁸ İtilaf devletleri Türkiye’ye 16 Temmuz 1920’de verdikleri notada: “...Müttefikler, Türklerin diğer milletler üzerindeki hâkimiyetlerine son vermesi zamanının geldiğini açıkça görmektedirler. Harpten önceki uzun devirlerde Babıali ile büyük devletlerarasındaki münasebetlerin tarihi Bulgaristan’da, Makedonya’da, Ermenistan’da ve başka yerlerde vukua gelen zalimane hareketlere son verilmesi için yapılan ve muvaffak olamayan seri halindeki teşebbüslerin tarihidir. Bu zalimane hareketler insanlık vicdanını sarsmış ve isyan ettirmiştir. Son yirmi sene içinde Ermeniler, işitilmemiş barbarlık şartları altında katledilmişlerdir. Harp esnasında Osmanlı hükümetinin katliam, sürgün ve harp esirlerine kötü muameleler gibi hareketleri, bu gibi kötülükler bahsinde bundan evvelki hareketlerini geride bırakmıştır. Yapılan tahminlere göre 1914 yılından beri Osmanlı hükümeti sözde bir isyan bahanesiyle erkek, kadın ve çocuk olarak 800 bin Ermeni’yi sürgüne göndermiş veya ocaklarından kovmuştur. Türk hükümeti Türk ırkından olmayan tebalarını yağmaya, hoyratlığa ve cinayete karşı koruma vazifesini yapmamakla kalmamıştır; aynı zamanda himayesiyle mükellef bulunduğu halk kitlelerine karşı en vahşiyane hücumları bizzat idare ve tertip etmek mesuliyetini de üzerine almıştır. Bu hususta müttefiklerin elinde birçok deliller mevcuttur. Bu sebeplerle müttefik devletler Türk ırkından olmayan ekseriyetlerle meskûn bütün toprakları Türk boyunduruğundan kurtarmaya azmetmişlerdir. Türk olmayan birçok halk topluluklarını, Osmanlı idaresi altında tutmak ne doğru bir hareket olur ne de Yakın Doğu’da adilane bir sulh kurmaya yarar. Müttefik devletler Trakya’yı ve İzmir’i Türk hâkimiyetinden ayıran muahede hükümlerinde hiçbir değişiklik yapılmasına muvafakat edemezler. Çünkü bu topraklarda Türkler ekalliyettedir. Suriye ile Türkiye arasındaki hudut hakkında da aynı hükümler caridir” şeklinde görüşleriyle itilaf devletleri Türklüğü suçlamışlardır. Bkz. Galip Kemali Söylemezoğlu, *Yok Edilmek İstenen Millet*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, Aydınlanma Dizisi 2006, Haziran 2001, s.9-10; Osmanlı Devleti’nin tebaası olan gayr-i müslimler yani dinsel azınlıkların ulusal mücadeleleriyle Osmanlı Devleti 19.yüzyılda yoğun bir şekilde uğraşmak zorunda kalmış bu mesele Lozan Antlaşmasına kadar Türklüğün karşısına öldürücü bir şekilde çıkmıştır. Mondros sonrası işgal devletleri dinsel azınlıkları Türklüğü yok etmek için sömürmüşler ve kendi amaçları için kullanmışlardır. Örnek olarak İşgal devletleri Mondros sonrası Musul’u işgal etmenin gerekçelerinden biri olarak Musul’daki Ermenilerin ve Katolik Süryani Hristiyanların kendilerine başvurup yardım istediğini ve kötü muameleye maruz kaldıklarını, hayatlarının tehlikede olduğunu iddia etmişlerdir. Bkz. Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt III Kısım IV*, s.755,762; Türklere yönelik suçlamalarla ilgili Rumların Barış Konferansı’na sunduğu muhtıra için bkz. TBMM Hükümeti Matbuat Müdiriyyet-i

Mütareke döneminde de Rumlara ve Ermenilere yönelik zulüm ve katliamın devam ettiği şeklinde¹³²⁹ asılsız suçlamalarda mevcuttu. Bilindiği gibi Yunanistan'ın İzmir ve çevresini işgal gerekçesi de sözde Rumlara yapıldığını iddia ettikleri zulüm ve katliamı ortadan kaldırmaktır. Yunanistan bu dönemde Venizelos liderliğinde Türkiye'yi yok etmek, bu gerçekleşmeye de Türklerin Avrupa'dan atılması, İstanbul'u ele geçirmek, Trakya ve Ege'yi Yunanılaştırmak, Pontus Rum devletini kurmak ve aynı zamanda Türklerin elinde toprak kalacaksa buralarında sömürge düzeni içinde olmasını sağlayarak Yunanistan'ı en az Türkiye ile eşit nüfus ve büyüklükte bir ülke haline getirmek amacındadır. Yunanistan itilaf devletleri tarafından desteklenen şımartılan bir devlet olmuştur.¹³³⁰

Mütareke dönemi Türk düşmanlığının önemli sebepleri arasında Türklerin I. Dünya Savaşı'ndaki büyük zaferlerinin sömürgeci ülkeler ve onların sömürgeleri olan ülkelerdeki büyük etkisidir. Sömürgeci ülkelerinde yenilebileceği sömürülen ülkelerde karşılık bulmaya başlamış ve bu durum bilhassa İngilizleri düşündürmüştür. Bunun yanı sıra müttefikleri Rusya'ya yardım edememeleri ve savaşın uzaması Türk düşmanlığının sebeplerindendir.¹³³¹ Bununla birlikte özelde Türk genelde Doğulu düşmanlığı da bu devletlerde görülmektedir. Genellikle doğuluları, özellikle Müslümanları ve Türkleri küçük görme genel olarak bütün batılıların ortak bir özelliğiydi. Ancak bu konuda destek verdikleri ve koruyucusu oldukları Ermenileride beyaz birlik renkli birlik ayırımında renkli birlikler arasında sayarak doğululara karşı aşağılama duygusunun üstünlüğü ortaya çıkmıştır. Aynı şekilde İngiliz Lord Curzon'un

Umumisi, *Pontus Meselesi*, Ankara 1922, Yılmaz Kurt (yay. hzl.), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, TBMM Basımevi, Ankara 1995, s.105 vd.

¹³²⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, s.17-18; Mütareke döneminde Türklere yönelik suçlamalarla ilgili Rumların Barış Konferansı'na sunduğu muhtıra için bkz. TBMM Hükümeti Matbuat Müdüriyet-i Umumisi, *Pontus Meselesi*, s.105 vd.

¹³³⁰ Olcay, *Sevr Andlaşmasına Doğru*, s.XLIII-XLIV.

¹³³¹ Türk düşmanlığının sebeplerinden biri öç alma amaçlı, diğeri ise Türklüğü değersizleştirip ederek sömürgeciliğin temelini kurarak geleceğini hazırlayıp ileride gerçekleşecek Sevr antlaşmasının öldürücü şartlarını hazırlamaktır. Türklüğü yok etmek için kendi askeri güçleri, dinsel azınlıklar ve tahtında kalmak için kendileri ile anlaşacak padişah ve çevresine güvenmişlerdir. Bunun yanı sıra sömürgecilerin doğruluğuna ve iyi niyet sahibi olabileceğine inanan diğeri ileri gelenlerde vardı ve bu durumda Türk düşmanlarınca kullanılmıştır. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi Cilt III, Kısım IV*, s.755-756; Türk düşmanlığının sebeplerinden birisi de Çanakkale'deki yenilgi ve bu yenilginin savaşa ve savaşta İngiltere'nin kenddi siyasal hayatı üzerine olumsuz etkileridir. Bkz. Olcay, *Sevr Andlaşmasına Doğru*, s. XLI; İtilaf devletleri Osmanlı Devleti'nin sulh teklifine 16 Temmuz 1920'de verdikleri cevabi notada "...Türkiye'nin mesuliyetinin şümulü yalnız müttefiklerin Türk ordularına karşı kazandıkları zaferin bahasına bağlı değildir. Sebebsiz olarak müttefiklere büyük bir deniz muvasala yolunu kapamakla, bu suretle bir taraftan Rusya ile Romanya arasındaki diğeri taraftan onlarla batılı müttefikleri arasındaki münasebetleri kesmekle Türkiye, harbi en aşağı iki sene uzatmış ve müttefiklerin birkaç milyon insan ve yüzlerce milyar kaybetmelerine sebep olmuştur. Türkiye'nin muazzam kayıplar pahasına dünya hürriyetini yeniden tesis edenlere borçlu olduğu tazminat, verebileceği miktarın çok üstündedir" şeklinde ifadelerle yer vererek Türkiye'yi suçlamış ve Sevr Antlaşması'nın alt yapısını kurmaya çalışmışlardır. Bkz. Söylemezoğlu, *Yok Edilmek İstenen Millet*, s.9.

uygar dünya deyimi de “beyaz toplum” sözcüğü ile kıyaslanabilecek bir bağnazlığın ifadesiydi.¹³³²

Mütareke döneminde Türk düşmanlığı ve karşıtlığı ve bu zeminde Türkiye’yi parçalama ve gayr-i müslimlere devlet kurdurma çalışmaları T.B.M.M. tarafından da ele alınmıştır. I.T.B.M.M. Türkiye’deki Pontus Meselesi ve Pontus Rum Devleti kurma amaçlı faaliyetler ve Türkiye’nin Türklüğünü ortaya koymak amaçlı faaliyetler kapsamında 1922-1923 yılında yayınladığı kitapla Türkiye üzerindeki Pontus-Rum emellerini ve Türkiye’yi Türklerin elinden alma amaçlı politikaları ortaya koymuştur. Bu eser T.B.M.M.’nin Rum ve Ermenilerin faaliyetlerini çok yakından takip ettiğinin de bir göstergesidir.

T.B.M.M.’nin yayınladığı Pontus Meselesi adlı esere göre Paris Barış Konferansı görüşmelerinde Türkiye’de özellikle Karadeniz bölgesinde yaşayan Rumlar adına Pontus yerlileri kongresi başkanı Kostantin Jan. J. Kostantinidis ve Paris’te Pontus Milli Dayanışma (İttihad-ı Milli) başkanı Sokrat Ekonomos tarafından sunulan muhtıra yanında Trabzon Metropolidi ve Kurtarılmamış Rumların Delegatesi Hrisantos tarafından sunulan muhtıralarda ateşkesten sonrada Türklerin zulme ve katliama devam ettiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Müslümanlara silah dağıtıldığı, bölgede yaşayan Rumların sayıca Müslümanlar ile aynı olduğu ve hatta Müslüman olan Rumlar’ın Rumca konuşarak Rumluğa bağlı olduğu, savaş sırasında Rusya’ya giden Rumların geri dönmeye başladığı, bölgede Hristiyanların güvenliğinin sağlanması ve Türklere ceza verilmesi gerektiği, Türkiye’de bağımsız Rum ve Ermeni Devleti’nin kurulmasının zorunlu olduğu ifade edilerek konferanstan yardım talep edilmiştir. Rum liderler aynı şekilde ateşkesten önce Rus çarlığı ve Ukrayna’ya da aynı isteklerle başvurarak destek istemişlerdir ve Türk ulusunu suçlamışlardır.¹³³³

¹³³² Olcay, *Sevr Andlaşmasına Doğru*, s.XLV.

¹³³³ TBMM Hükümeti Matbuat Müdüriyet-i Umumisi, *Pontus Meselesi*, s.105 vd; Rum liderlerinin konferansa sunduğu muhtıraların içeriği şu şekildedir: “Pontus yerlilerinin delegesi sıfatıyla barış konferansına hemşehrilerimizin arzularını kapsayan bazı konuları arz etmekten şeref duyarız. Hemşehrilerimizin bugünkü çaresiz durumlarına karşı dikkatinizi çeker ve ateşkesten beri bir senedir Türk mezaliminin devam ettiğini bildiririz. Osmanlı hükümetinin asayiş ve intizam hususunda Hristiyanlara vermiş olduğu teminatın aksine birkaç aydan beri almış olduğumuz habere bakılarak Karadeniz kıyılarında mezalim ve tahribat devam etmektedir. Gerek Karadeniz kıyılarında gerekse yurdun iç kısımlarında ustaca bir şekilde Müslüman halka silah dağıtılmıştır. Hristiyanlar ise silahsız, savunma gücünden yoksun birtakım yeni ölüm tehditleri altında yaşamaktadırlar. Bir seneden beri iktidara gelen Türk kabineleri her gün durumları fenalaşmakta olan halkın durumlarının düzeltilmesi için hiçbir şey yapmamışlardır. Ateşkesten sonra yalnız deniz kıyısındaki kasabalarda biraz asayiş görülmüştür. Türkler gerçek şekilde yenildiklerini bildikleri halde cinayetlerinin bugüne kadar cezasız kaldıklarını gördüklerinden ve itilaf hükümetlerinin cezadan çekilmesi ve müsamahası yüzünden eskisi gibi zorbalık ve cinayetlere başladılar. Böylece yurt içinde bir zaman hüküm süren emniyetsizlik şimdi sahil şehirlere de bulaşmıştır. Birkaç aydan beri tepeden turnağa silahlı korkunç Türk haydutları şehirlerde serbestçe dolaşarak silahsız ve kendini savunmaktan aciz vatandaşlarımızı her an için toptan öldürme tehdidiyle sürekli olarak yıldıran bir şekilde bulundurmaktadırlar... Zafer kazanmış büyük itilaf devletlerine sığınarak insanlığın mukaddes prensiplerinin en birinci kısmının çaresiz vatandaşlarımıza yöneltilmesini ve tarih ile çağımıza bir leke olan bugünkü durumlarından kurtarılmalarını temenni ediyoruz. Bu isteğimiz uygun görülür ümidiyle büyük itilaf devletlerinin o kıymetli yardımlarına erişeceğimizi umuyoruz... Bu şartlar içerisinde Pontus

Sevr Antlaşmasının hazırlanması aşamasında İngiltere'nin açık bir şekilde Türk düşmanlığı içinde bulunduğu sözlü ve yazılı olarak Türklük hakkında ortaya attıkları sözlerle ortaya çıkmış ve diplomaside az rastlanır kabalıkta olmuştur. Bu konuda Türk dostu olmayan bir partiye mensup olan ve Hristiyan ve elen kültürü savunucusu olarak Lloyd George ön plana çıkmış ve Türkiye'nin I. Dünya savaşındaki tarafının İngiltere'ye pahalıya mal olduğunun bilinci ile partisinin 19.yüzyıldan miras kalan Türk düşmanlığına sahip olmuş ve Yunan destekleyicisi olmuştur.¹³³⁴ Fransız ve İngiliz devlet adamlarının barış antlaşması için Osmanlı Devleti temsilcisi Damat Ferit Paşa'yla görüşmelerinde ortaya attıkları fikirler de Türklüğe bakışı net bir biçimde ortaya koymaktadır. Fransız ve İngiliz devlet adamları bu görüşmelerde Türk tarihine atıfta bulunarak ve özellikle Osmanlı fetihlerini ima ederek Türk fetihlerini medeniyet yıkıcı, barbarlık, katliamcılık, zulüm olarak değerlendirmiş, I. Dünya Savaşı'nın sorumlusu olarak Türkler gösterilmiş, savaşta soykırım ve zulüm yaptıkları iddia edilmiş, Türkler savaş suçlusuz olarak gösterilmiş ve bunun cezasının olduğu dile getirilerek uygar olmayan Türklerin devlet kuramayacağı belirtilerek Türkleri mandater yönetim altında yönetme amacının temeli inşa edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı temsilcisi Damat Ferit Paşa ise bazı suçlamalara eski devrin yöneticilerini suçlu olarak görerek bir yerde ittihat ve Terakki iktidarını sorumlu tutarak cevap vermiş ve kendi iktidarını sorumsuz göstererek meseleyi kapatmaya çalışmıştır.¹³³⁵ Aynı şekilde bu dönemde İstanbul hükümeti tarafından İstanbul'da Divan-i

bölgesinin bağımsız bir Rum bölgesi olması zorunludur. Ahalinin sarsılması mümkün olmayan arzuları dolayısıyla hiçbir yabancı boyunduruğuna girmemekte kesin konulardandır... Müstakbel Ermenistan hükümeti ile komşuluk, ekonomik ilişkiler ve birlikte çekilen zahmetler her iki millet arasında bir ilgi doğuruyor ki biz bu ilgiyi daha çok kuvvetlendirmek istiyoruz. Her iki millet arasında samimi ve aile fertlerine yakışır bir ilişki kurulmasına hazırız. Fakat bu her iki millet ve bağımsız memleketin de kesin bağımsızlığı esası üzerine olabilir. Derin teşekkürlerimle birlikte üstün saygılarımın kabulünü rica eylerim efendim". Ayrıntılı bilgi için bkz. TBMM Hükümeti Matbuat Müdüriyet-i Umumisi, Pontus Meselesi, s.105-110.

¹³³⁴ Olcay, *Sevr Andlaşmasına Doğru*, s.XXXIX-XL.

¹³³⁵ Fransız devlet adamı M. Clemenceau'nun, Sulh Konferansı adına Osmanlı Devleti'nin konferansa sunduğu muhtıraya verdiği 25 Haziran 1919 tarihli cevap Türkiye'ye ve Türklüğe bakışı net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu cevap şu şekildedir: "*Başlıca müttefik ve şerik devletler konseyi ekselansları tarafından tevdi edilmiş olan 17 Haziran tarihli muhtırayı, büyük bir itina ve dikkatle okumuştur. Meclis, verdiği söze sadık kalarak bu vesika hakkında aşağıdaki mülahazaları serdetmek arzusunı izhar etmiştir... Türkiye'nin harbe girmesini intaç eden siyasi entrikalardan ve bunu takip eden facialardan bahsederken ekselansları Türk hükümetinin o tarihte işlediği suçları mazur göstermeye ve hafifletmeye hiçbir veçhile teşebbüs etmemiştir. Bu muhtırada Türkiye'nin itilaf devletleri ile hiçbir anlaşmazlık mevzuu mevcut olmadığı, Türkiye'nin, Almanya'nın sadık bir aleti olarak hareket ettiği ve başlangıcı mazeretsiz ve sevki idaresi merhametsiz olan harbin, tarihin kaydettiği hatta etmediği ölçüde hesaplanmış katliamlara sebep olduğu sarahaten ve zımnen kabul edilmektedir. Fakat muhtırada bu suçların kötü hareketleri Türk milletine yükletilemeyeceği, Müslümanları da Hristiyanlar kadar mutazarrır eden bu suçlarda hiçbir dini taassup unsuru mevcut olmadığı, bu hareketlerin tarih boyunca Türkiye'nin muhtelif ırklara mensup tebalarına karşı muamelesinden de anlaşılacağı veçhile Osmanlı ananesine hiçbir veçhile uymadığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ipkası dünyanın dini muvazenesi bakımından elzem olduğu ve yalnız siyaset bakımından değil, adalet bakımından da bu toprakların harpten evvelki vaziyetleriyle muhafazası lazım geldiği iddia edilmektedir. Meclis bu neticeyi ne de onun istinat ettiği delilleri kabul edebilir. Meclis şimdiki Türkiye hükümetinin selefleri tarafından takip edilen siyaseti hiçbir veçhile tasvip etmediğinden biran bile*

şüphe etmemektedir. Türk hükümeti ahlaki mülahazalara mesul tutulmasa bile hadiselerin cereyan şekliyle mesul bulunmaktadır... Hükümet erkânı şahsen mütalaa edildikleri zaman neticesi memleketleri için bu kadar zararlı olan hareketleri reddetmek hususunda bütün hak ve imkânlar maliktirler. Fakat umumiyetle bir millet hakkında, dış politikasını idare eden ve ordularını emrinde bulunduran hükümetine göre hüküm verilir... Sadece tarihin en nazik zamanında Türkiye’de iktidarın muvaffak olması ihtimali bulunmayan bir zümrenin eline geçtiği için, bu prensibin makul neticelerinden muaf tutulması da istenmez. Bununla beraber, arazisinin tamamıyla iadesi talebini ihtiva etmekle, muhtıra Türkiye’nin nazırları tarafından işlenen suçların cezasını çekmeye mecbur tutulmaması deliline isnat etmektedir. Daha derin sebepler mevcut olduğu iddiası, Türkiye’nin mazideki hükümlanlık tarihine ve Müslümanlık âleminin bugünkü durumuna dayanmaktadır. Meclis faidesiz münakaşalara girişmemek gerek ekselanslarını ve gerekse kendisine refakat eden murahhasları boş yere müteessir etmemek arzusundadır. Meclis, meziyetlerini takdir ettiği Türk milletine karşı iyi niyetler beslemektedir. Fakat, Türk milletinin yabancı ırkları idare hususundaki kabiliyeti bu meziyetleri arasında sayılamaz. Tecrübe çok sık ve çok uzun bir zaman tekerrür ettiği için netice hakkında en küçük bir ümide bile yer kalmamıştır. Tarih bize birçok Türk muvaffakiyetinden, birçok Türk muvaffakiyetsizliğinden bahsediyor. Hâkimiyet altına alınan milletler ve kurtarılan milletler. Bizzat muhtırada bile son zamanlarında Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan toprakların azalmasına dair bir telmih var... Fakat bütün bu değişikliklerde Türk hâkimiyetinin bir memleket üzerinde kurulması neticesinde, bu memlekette maddi refahın azalmadığını, kültür seviyesinin düşmediğini gösteren tek bir misali bile ne Avrupa’da ne Asya’da ne de Afrika’da bulmak mümkündür. Buna mukabil Türk hâkimiyeti bertaraf edildikten sonra maddi refahın artmadığını ve kültür seviyesinin yükselmediğini gösteren tek bir misale de tesadüf edilemez... Türk, gerek Avrupa Hristiyanları arasında gerekse Suriye, Arabistan ve Afrika Müslümanları arasında yaşadığı her yerde bir tahrip unsuru olmuştur. Harp yoluyla kazandığını sulh yoluyla geliştirmeye hiçbir zaman muvaffak olamamıştır. Onun kabiliyetini bu sahada aramamalıdır... Bu vakıaların aşikâr neticesi, şu olsa gerektir: Türkiye hiçbir mazareti olmadan ve hiçbir tahrik altında kalmadan, kendi arzusuyla itilaf devletlerine taarruz ettiği ve mağlup olduğu için, muhtelif unsurlardan mürekkep olan imparatorluğundaki milletlerin mukadderatını tayin etmek gibi ağır bir vazifeyi galiplere yüklemiştir... Başlıca müttefik ve şerik devletler meclisi bu vazifeyi, bizzat bu milletlerin temennilerine ve devamlı menfaatlerine uygun geldiği için ifa etmek arzusundadır. Fakat, meclis maalesef muhtıranın bu hususta büsbütün başka ve sözde dini rekabetlere müstenit mülahazalar serrettiğini müşahade etmektedir. İleri sürülen sebeplere bakılacak olursa Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi hudutları içinde yaşayan Müslümanlarını veya Hristiyanların menfaati düşünülerek değil Türk boyunduruğunu hiçbir zaman hissetmemiş veya hissetmek zorunda bulunanların ne kadar ağır bir yük altında kaldığını unutmış olanların dini hislerine riayet kaygısıyla muhafaza edilmesi istenmektedir... Fakat hadiseler bu fikri asla haklı gösterecek mahiyette değildir. Bütün harp tarihi bu mütalaa’nın hiçbir mesnede dayanmadığını isbat ediyor. Protestan Almanya’nın, Katolik Avusturya’nın, Ortodoks Bulgaristan’ın, Müslüman Türkiye’nin komşularını yağma etmek için birleştikleri bir mücadelede din unsuru aranabilir mi? Bütün bu davada, Hristiyan Ermenilerin Türk hükümetinin emriyle katledilmesi koyu bir taassubu meydana çıkarmış olmaktadır. Fakat, ekselansları aynı tarihte ve aynı makamların emriyle zararsız Müslümanların oldukça büyük bir ölçüde ve dini tarafgirlik şüphesini tamamıyla uzaklaştırmaya değilse bile hafifletmeye kafi gelecek korkunç şartlar altında katledildiklerine işaret etmektedir... Şu halde harp esnasında hükümetler ırk meselelerine pek az önem vermişlerdir. İtilaf devletlerine gelince bunlar hiç ehemmiyet vermemişlerdir. Fakat o zamandan beri bu hükmü değiştirecek mahiyette hiçbir hadise cereyan etmemiştir. Herkesin itikadına riayet edilmiş mukaddes yerler ihtimamla korunmuş, harpten evvel Müslüman olan devletler ve milletler dinlerini muhafaza etmişlerdir. Dine taalluk eden hiçbir husus, dinin icaplarına riayet ettiği için gereken emniyet şartları müstesna olmak üzere, değiştirilmemiştir. Ve bu değişiklik müttefiklerin kontrolü altında bulunan yerlerde iyiliğe doğru giden bir istikamette yapılmıştır. Tarihi bir Müslüman devletin topraklarının azalması bütün memleketlerde Müslüman davasına zarar verecek bir hadise edeceği ileri sürülürse müsaadenizle bunun yanlış olduğu kanaatinde bulunduğumuza işaret etmek isteriz. Normal düşünen bütün Müslümanlar için İstanbul tahtını işgal eden muasır tarihi bir sevinç veya gurur kaynağı olamaz. Yukarıda bildirdiğimiz sebepler dolayısıyla Türkler pek az kabiliyeti olan bir işe girişmiş, neticede az bir muvaffakiyet elde etmiştir. Türkler daha müsait şartlar altında çalışır, enerjisini bilhassa zekasına uygun çerçeve içinde, daha az karışık ve daha kolay yeni hal ve şartlar içinde inkişaf edecek olursa irtişa ve entrikadan ibaret kötü bir ananeyi terk ettikten belki de unuttuktan sonra bu kadar açık misallerini verdiği cesaret ve disiplinden başka meziyetler ibraz etmek suretiyle neden memleketini ve dolayısıyla dininin yükselmesini temin edemesin?... Eğer yanılmıyorsak, ekselansları, ümitlerimizin ve temennilerimizin mahiyetini iyi anlayacaktır. Muhtıranın dikkati çeken bir yerinde Türkiye’nin çalışmalarını kesif bir iktisadi ve fikri faaliyete tahsis edeceği

Harb-i Örfiler kurarak Türk asker ve devlet adamlarının bir kısmını şahsen bir kısmını da gıyabında yargılayarak Ermeni katliamı suçlamasıyla idam cezaları verilmiş ve bu cezaların bir kısmı infaz edilmiştir. İstanbul'da halkın bu idamları yoğun protesto etmesi neticesinde başta padişah olmak üzere hükümet geri adım atarak cezaları hapse çevirmeye çalışmışlardır.¹³³⁶ Aynı dönemde 26 Haziran 1919'da Sevr Andlaşması görüşmeleri başlamadan önce İngiltere Başbakanı Lloyd George'nin Türk topraklarının durumu ile alakalı olarak Fransa'ya önerdiği fikirlerde de Türk topraklarının nasıl paylaşılması gerektiği hususunda ortaya koyduğu fikirler ise şu şekildedir. Lloyd George'ya göre Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşan yerleri tamamen imparatorluktan ayrılmalı ve mandater rejim altında yönetilmelidir. Bu kapsamda Suriye'de Fransızlar, Mezopotamya'da İngilizler, Filistin'de Amerika ya da İngiltere, Ermenistan ve boğazlarda Amerika ve belki Kafkasya'da İtalyan mandaterliği kurulmalıdır. Ancak Suriye, Mezopotamya ve Filistin'de kesin sınırlar çizilmemiştir. Suriye mandaterliği hususunda Suriye'ye ait olmasa da İskenderun'da Suriye'ye dahil edilmelidir. Ancak Fransız mandaterliği daha fazla batıya kaymamalıdır. Çünkü bu durumda İtalyanlar yeni taleplerde bulunmaktadır. Kuzeyde Karadeniz kıyılarının çoğunluğu ve güneyde Akdeniz kıyılarını da içine alacak şekilde Anadolu'nun büyük bir kısmı Türk devletini oluşturmalıdır. Bu devletin sınırları ise doğuda Ermenistan'a, batıda Yunanlılar'ın nüfusunun çoğunluğu Rum olan İzmir sancağına ya mantaire olarak ya da tamamen hâkim olarak Ege denizine uzanabilir. Ancak Avrupa'da kesinlikle Türk toprağı kalmamalıdır ve boğazlara ve İstanbul'a hâkim olacak mandater devleti zor durumda bırakacak durumda yakın topraklar verilmemelidir. Bu mandatere Marmara denizinin Asya kıyısında toprak verilip verilmeyeceği görülebilir. Bununla birlikte Lloyd George şahsi düşüncesinin Türkiye için bir mandater rejim düşünmediği şeklindedir. Bunun sebebinin ise Türk devletinin saygınlığına değer katacağı olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte İtalyanların zorluk çıkardığı ve bilhassa Oniki ada ve Rodos'u ele geçirdikleri ve Londra Andlaşması gereği Doğu Akdeniz'de diğer devletlerle eşit hakka sahip oldukları ancak daha azına nasıl razı olacaklarının mesele olduğu belirtilmiştir. Türk imparatorluğu meselesinin İtalya, Fransa ve İngiltere arasında görüşülerek çözülebileceği ve

bildiriliyor... Hiçbir değişiklik bu kadar heyecan ve hayret verici olmayacak, hiçbir değişiklik bundan daha büyük fayda temin edemeyecektir. Ekselansları Türk ırkından olan insanlarda bu değişikliği husule getirecek hareketin başına geçebilecek olursa elimizden gelen bütün yardıma mazhar olacak ve bu yardımı bilfiil görecektir. Bu vesile ile... Clemenceau". Bkz. Söylemezoğlu, Yok Edilmek İstenen Millet, s.97-102; Olcay, Sevr Andlaşmasına Doğru, s.LXXI-LXXIII; ayrıca bkz. Tunaya, Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri, s.91,102; Tunaya, Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük, s.47-52; Tunaya, Türkiye'de Siyasal Gelişmeler II, s.22-23, 72-75, 239-244, 253-258.

¹³³⁶ Tevfik Çavdar, Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950 (Ankara: İmge Kitabevi, 2008), s.165-170; Selek, Milli Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı I, s.109-111.

küçük entrika ve kıskançlıkların sonlandırılarak üç ülke ile birlikte tüm dünyanın bu işten karlı çıkacağı belirtilerek bir an önce harekete geçilmesi istenmiştir.¹³³⁷

İtilaf devletleri temsilcilerinin Damat Ferit Paşa'nın şahsında Türk ulusuna yönelik suçlamalarını bilen ve olayları yakından takip eden Mustafa Kemal Paşa aynı tarihlerde Damat Ferit Paşa'ya 16 Ağustos 1919'da gönderdiği şifreli telgraf ile Ferit Paşa'nın Fransız Başbakan Clemenceau ile görüşmelerine, Türkiye ve Türkler hakkındaki olumsuz fikirlerine ve Türkiye'yi parçalama amaçlarına değinerek hükümetin milli iradeye dayanması gerektiğini belirtmiş ve devamında İstanbul hükümetinin Milli Mücadeleye yönelik düşmanca tutumlar sergilememesi gerektiğini belirtmiştir.¹³³⁸ Bu suçlamalara Milli Mücadele döneminde Anadolu'dan başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden tepki gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu suçlamalara karşı çıkmış ve reddederek Türk ulusunun medeni bir ulus olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Türk fetihlerinin medeniyet yıkıcı değil medeniyet yapıcı olduğunu, Türklerin soykırımcı ve savaş suçlusu olmadığını ifade etmiştir.¹³³⁹

Mustafa Kemal Paşa, Sakarya Meydan Muharebesinin kazanılmasını takiben mecliste yaptığı konuşmada bu meseleye tekrar değinmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Sakarya'daki büyük Türk Zaferini anlatmış ve Türk milletinin haklı davası için mücadele ettiğini, gayr-i müslimlere karşı geçmişte ve o dönemde adil bir yönetim anlayışı gerçekleştirdiğini ifade ederek:

“Efendiler! Düşmanın pek büyük gayretlerle, fedakârlıklarla vücuda getirdiği ve diğer bazı devletlerin de büyük muavenetleriyle takviye eyledikleri hakikaten mükemmel ve kuvvetli ordularını mağlup etmek için kendimizde bulduğumuz kuvvet ve kudret, davamızın meşrutiyetindedir. Filhakika biz hudud-u milliyemiz dahilinde hür ve müstakil yaşamaktan başka bir şey istemiyoruz. Biz, Avrupa'nın diğer milletlerinden esirgenmeyen, hukukumuzla tecavüz edilmemesini istiyoruz. Harb-i Umumide dâhil olduğumuz zümrenin mağlup olması yüzünden düşer olmamız lazım gelen ceza-yı Suriye ve Irak gibi memalik-i vâsiamızın idaresi ve tayin-i mukadderatı hakkını o memleketler halkına terketmek suretiyle hukuk-u hâkimiyetimizden feragat ederek çekmiş bulunuyoruz. Hiçbir mağlup devletten bu kadar vâsi ve bu kadar zengin memleketler alınmamıştır. Bu araziyi bizden almak için idareimiz aleyhine isnad olunan hususâtın kâffesi esassızdır. Ve zahiri sebeplerden ibarettir. Çünkü bugün taht-ı işgalde bulunan bu memleketlerdeki halkın, medeni olduğu iddia olunan idarelere karşı mükerreren isyan etmekte olmaları bütün kalp ve vicdanları ile tekrar bizim idareimizde bulunmak arzusunu izhar eylemeleri, bizim sui idareimiz hakkında serdedilen, işaa edilen hususâtın ne dereceye kadar hakikatten baid olduğunu tamamen ispat eder. Hükümetimizin ve milletimizin anasır-ı hristiyanıyeye karşı âdilane bir surette hareket etmeğimizin an'anatımız icabatından ve dinimiz mukteziyatındandır. Ve hakikaten hristiyanlara âdilane muamele edildiğine en büyük delil memleketimizin her noktasında en ufak köyünde bile anâsır-ı hristiyanıyenin Müslümanlardan ziyade huzur ve refaha ve servete malik olmalarıdır. Eğer bunlar hakkında zulüm ile gasp ile adaletsizce muamele edilmiş bulunsaydı bittabi bugünkü hal ve vaziyette bulunmamaları lâzımdı. Binaenaleyh bunun için başka bir delil ve esbab serdine lüzum görmüyorum. Fakat bu anasır-ı hristiyanıyeden haricin teşvikatiyle veyahut ekmeğini yediği toprağa nankörlük ederek mevcudiyeti milliyemizi izar etmek, ihlâl etmek teşebbüsünde bulunacakların fenalıklarına set çekmek pek tabii ve zaruridir. Binaenaleyh bundan dolayı Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetini tahtie etmek hiç kimsenin hakkı değildir. Bugün en büyük, en kavi ve en medeni milletlerin bu gibi

¹³³⁷ Olcay, *Sevr Andlaşmasına Doğru*, s.LXXIV-LXXVI.

¹³³⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, s.52.

¹³³⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler II*, s.238-244, 254-258.

mesailde bize nispetle pek şedit ve zecri muamelata teşebbüs etmekte olduğu cümlece malumdur. Fakat, bütün cihan bilmelidir ki: sakın ve muti tebaa daima himaye edilmiştir. Ve daima himaye edilecektir. Anasır-ı hristiyaniyeden olanların İslâm vatandaşlardan bir farkı yoktur. Aynı hukuka maliktir. Ve malik kalacaktır. Düşmanlarımızın müddeiyat-ı saireside bu arz ettiklerim gibi biasıl ve esastır. Yunanlılar gaspetmek suretiyle taht-ı işgaline geçirdikleri menatıkta ekseriyetin Rumlarda olduğunu idda ederler. Halbuki hakikat tamamen aksidir”.¹³⁴⁰

Bu dönemde I. Dünya Savaşı’nın galipleri olan batı ile birlikte Sosyalist Sovyet Rusya’da Türkiye’de ulus devletin kurulmasını istememiştir.¹³⁴¹ Bolşevik Rusya kendine bağlı bir devlet tasarlamıştır¹³⁴². Bunun yanı sıra Osmanlı hükümeti tarafından hilafet Osmanlı Devletinde kalmak şartıyla İngiltere’ye tavizler verilmiş, İngiliz mandaterliği fikri kabul görmüş, hatta Anadolu’da Ermenistan ve Kürdistan kurulması ve bazı toprakların kaybı kabullenilmiş ve Anadolu’daki ulusçu hareket ortadan kaldırmaya çalışılmıştır.¹³⁴³ Ermenilere toprak verilmesi ve Amerikan mandaterliği fikri İstanbul’da teşkilatlanmış bazı siyasi partilerin Amerika heyetine vermeyi düşündüğü ve Mustafa Kemal Paşa’ya da bilgilendirmek amacıyla gönderdikleri kararlarda da görülmektedir. Bu fikirler Amerikan mandaterliği altında bir Türkiye yaratmayı amaçlamaktadır. Bilhassa Türkiye’nin doğusunda Ermenilere toprak verilebileceği, bölgedeki Türk ve Kürtlerin bölgeden çıkarılması gibi fikirler vardır. Bu fikirler ise o dönemde Mustafa Kemal Paşa tarafından reddedilmiş ve sert bir üslupla eleştirilmiştir.¹³⁴⁴ Bu suçlamalar ve

¹³⁴⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 12, İçtima 2, Yetmiş Dokuzuncu İçtima, 19. 9. 1337 (1921), s.260-261; Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III* (Açıklamalı Dizin İle), 5.Baskı, Ankara 2006, s.198-199.

¹³⁴¹ Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.91.

¹³⁴² Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s.58-64.

¹³⁴³ Sina Akşin, “Osmanlı Padişahlarının Toprak ve Hilafet Uğruna Verdikleri Ödünler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.29, S.2, Ankara 1974, s.131.

¹³⁴⁴ 12.Kolordu Komutanı Salâhattin tarafından İstanbul’daki bazı siyasi partiler adına gönderilen telgraf şu şekildedir: “Mustafa Kemal Paşa’ya özel: İstanbul’da çeşitli partilerin Amerika heyetine verilmek üzere aldıkları kararlar aşağıda arz olunur: 1- Ermenistan için Türkiye’nin doğu sınırları üzerinde Ermenilerin işine yarayacak bir toprak parçası vermeye Doğu illerindeki Türklerin ve orada iş başında bulunan büyüklerin bu bölgenin gelecekteki refahını ve serbestçe gelişmesini düşünerek razı olabilecekleri görüşünde olduklarını, yalnız bu görüşlerini oradaki Kürtlerle işbirliği yapmış olmaları ve Kürtlerinde Ermenilere toprak verme düşüncelerine kesinlikle karşı bulunmaları dolayısıyla açığa vurmamak istemediklerini ve hatta açığa vursalar bile oradaki Türk çoğunluğunun aşağıdaki şartların yerine getireceği konusunda kendilerine güvence verilmedikçe bu düşüncede Kürtlerden ayrılmayacaklarını zannettiklerini tespit etmiştir. Şöyle ki: Birincisi, Türk ve Kürt çoğunluğunun ve aralarındaki diğer azınlıkların yaşadıkları toprakların bütünlüğü; ikincisi, Türk bağımsızlığının tam olarak tanınması ve fiilen garanti edilmesi; üçüncüsü, Türkiye’nin çağdaş medeniyete ulaşabilmesi için serbestçe gelişmesine engel olan kayıtların kaldırılmasıyla Wilson prensiplerinde vaat edildiği üzere, bağımsızlıklarından ve haklarından en güvenli bir şekilde yararlanmasına imkan verilmesi; dördüncüsü, bu hususlarda ve Türklerin gelişmelerinin çabuklaştırılmasında Amerika’nın bize yardımcı olacağını, Cemiyet-i Akvam’a karşı üstlenmesi. 2-Boşaltılacak topraklardan çıkarılacak olan Türk ve Kürtlerin gönderildikleri yeni topraklarda derhal yerleştirilmeleri ve bu topraklardan hemen yararlanmalarını sağlamak için Amerika’nın yardım etmesi. 3- O çevrede ve özellikle Erzincan ve Sivas arasında yoğun olarak bulunan Ermenilerin yine Ermenistan sınırları içine gönderilmelerinin sağlanması. 4-Ermenistan adına ve hesabına gerçekleşmesini muhtemel gördüğümüz toprak verme durumu, bağımsız bir Ermenistan adına değil, ancak büyük ve medeni bir devletin mandası altında gelişecek çağdaş bir devlet altında olacaktır. Çünkü bugünkü Ermenistan’a toprak bırakmak, Türkiye’nin başına ikinci bir Makedonya derdi açmak demek olduğu gibi,

Osmanlı hükümetinin de İngiliz mandaterliğini kabullenerek ulusçu hareketi engellemeye çalışması neticesinde temelinde Türklerin Anadolu'da devlet kurması kabul görmemiş, Rumlar, Ermeniler ve diğer bazı toplulukların devlet kurma hakkı olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde Mütareke döneminde Türkiye'yi işgal ve Türkiye'de Rum ve Ermeni devletleri kurmak bahanesiyle Türkiye'de gayr-i müslimlerin zulme, işkenceye ve soykırıma maruz kaldığı da iddia edilmiştir. Bu iddiaların geçersizliği Mustafa Kemal Paşa tarafından o dönemde ortaya konmuştur.¹³⁴⁵

Yine I. Dünya Savaşı sonlarında 8 Ocak 1918'de Amerika Birleşik Devletleri başkanı Woodrow Wilson'un ilkelerine göre ulusların kendi kaderlerini tayin etmeleri hükmü bulunmakla beraber Wilson'un Türk ulusu olarak bir ulusu tanımaması, varlığından haberdar olmaması ya da Türkleri uygar bir ulus olarak kabul etmemesi nedeniyle kuşkuluydu.¹³⁴⁶ Wilson ilkelerinin Osmanlı Devleti ile alakalı 12.maddesi "*şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kısımlarına karşısızlık bir egemenlik sağlanmalıdır; ancak bu sırada Türk boyunduruğu altında bulunan öbür uluslara kesin bir yaşama güveni, özgür ve engelsiz tam gelişme imkânı inancalanmalıdır. Çanakkale boğazı uluslararası inancalar altında bütün ulusların gemilerine açık olmalıdır*"¹³⁴⁷ şeklindedir. Wilson'da Fransız ve İngiliz devlet adamları gibi Türk düşmanıydı ve Anadolu'da Rum-Ermeni devleti kurulmasını istiyordu.¹³⁴⁸ Bununla birlikte

Kafkasya içinde bir gaile çıkarmak demektir. 5- Bütün bunlar tartışılabilir bir teklif niteliğindedir. Ancak bunların kesin bir şekil alabilmesi, memleketlerdeki heyetlerle temas kurmaya bağlı ise, oraya Amerikan heyetinden birinin gönderilmesi şarttır. 6-Ve en son olarak konunun kanuni ve meşru bir şekle sokulması için Osmanlı Milli Meclisine götürülmesi tabiidir". Mustafa Kemal Paşa Ermenilere toprak verilmesini ve Amerikan mandaterliğini savunanlara şu şekilde karşı çıkmıştır: "*İstanbul'da çeşitli partilerin Amerikan Komisyonuna verilmek üzere aldıkları kararlar, burada heyet-i Temsiliye'mizce son derece üzüntü ve esefle karşılandı. Çünkü, birinci maddede Ermenistan'a Doğu illerimizden toprak verilmesi söz konusu olmaktadır. Oysa, ezici çoğunluğu Türk ve Kürt olan bu illerden bir karış toprağın bile Ermeniler hesabına yazılmasının, bugün için uygulamada mümkün olamayacağı şöyle dursun, unsurlar arasındaki nefret ve öç alma duygusunun dehşet ve şiddeti, Osmanlı Ermenilerinin dönmeleri halinde bile iller içinde yoğun olarak yerleştirilmelerini tehlikeli göstermektedir. Bu bakımdan suçlu olmayan Osmanlı Ermenilerine gösterilecek en büyük kolaylık adaletli ve eşit şartlar altında vatanlarına dönmelerini kabulden başka bir şey olmayacaktır. Üçüncü maddede, Erzurum ve Sivas arasında yoğun bir Ermeni topluluğu bulunduğu hayali, bilgisizlik ve vukufsuzluktan başka bir şey değildir: Harpten önce bile buralarda oturanların büyük çoğunluğu Türk, birazı da Zaza denilen Kürtlerden ve pek azı da Ermenilerden ibaretti. Bugün artık varlığından söz edilecek sayıda Ermeni yoktur. O halde, bu gibi dernekler yetkilerini bilmeli ve bir iş yapmak isterlerse hiç olmazsa Harbiye ve Hariciye Nezaretlerinin barış hazırlıkları dolayısıyla yaptıkları resmi istatistik ve grafiklere olsun başvurmak zahmetinden kaçınmamalıdır. Bu telgrafın aynen İstanbul'a gönderilmesini rica ederiz".* Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927), s.68-70.

¹³⁴⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927), s.9,17-18.

¹³⁴⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 475.

¹³⁴⁷ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt III, Kısım IV*, s.627.

¹³⁴⁸ İsmail Köse, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies International Journal of History*, Volume 6, Issue 3, Nisan 2014, s.217 vd; Ermeni devleti kurma fikri bilhassa İngiltere ve Fransa'nın temel amacıydı. Bu konuda Ermenilerinde bilhassa Amerikan kamuoyunu bu konu hakkında etkilemesini de kullanmak ve Amerika'nın Ermenileri kullanarak Ortadoğu sorunlarıyla ilgilenmesini sağlamaya çalışmışlardır. Bu aşamada Türk topraklarının önemli bir kısmını içine alacak büyük Ermeni devleti fikri ile Rus Ermenistanı esas alınarak korunabilecek Ermeni devleti fikirleri ortaya çıkmıştır. Ancak Ermenistan'ın o dönemde kendi gücüyle ayakta kalamayacağı ve dış askeri

Amerika Türkiye'den toprak talebinde bulunmamakta ve mandaterliğede sıcak bakmamıştır. Ancak padişahın yalnızlaştırılması, İstanbul ve boğazlar bölgesinden çıkarılmasını, Türklerin Avrupa'dan çıkarılmasını savunmuştur. Türkiye ise kesin bir şekilde Mezopotamya, Suriye ve Ermenistan kesin olarak ayrılmalıdır. Bununla birlikte Wilson'un idaresindeki Amerika'nın siyasi işler dışında bilhassa Anaolu'da ekonomik faaliyetlerle ilgilendiği de görülmektedir. Ancak Wilson'un ilkelerinin uygulanması neticesinde Türk topraklarının paylaşılması ve bu topraklar üzerinde ulusal ya da sosyal toplumlara self determination hakkı tanınarak yeni devletler kurulmasına çalışılmıştır.¹³⁴⁹ Wilson ilkeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetindeki uluslara bir yerde kendi geleceklerini tayin hakkı verirken bu hak Türklere yani egemenlik kayıtsız şartsız ulusundur ilkesini benimseyen Ankara'ya verilmemiştir. Wilson ilkelerinde ulusal irade özgürlüğü ve ulusal egemenlik bazı sınırlamalara tabi tutulmuştur. Bu sınırlamalara göre uluslara tanınan özgürlükler rejim değişikliğine yol açmayacak, mağlup olan imparatorluklardan ayrılacak uluslar Cemiyet-i Akvam'ın tayin edeceği bir devletin mandası altında siyasi rejimlerini kuracaklardır. Bu şartlar doğal olarak ulusçu eylem ve devrimci fikirlerin karşısında olmakla birlikte dönemin Osmanlı siyasal yapısına uygun olarak ve saltanat ve hilafeti garanti altına almıştır. Bunun yanında gayr-i Türk ve gayr-i müslim unsurlara da Anadolu'da devlet kurma hakkı verilmiş ve Türklere çok küçük bir toprak parçası kalmıştır. Dolayısıyla Wilson ilkelerine Mustafa Kemal Paşa'nın güvenmesi mümkün değildir.¹³⁵⁰ İtilaf devletlerinin Mondros Mütarekesi sonrası Türkiye'yi paylaşım planlarının, eylemlerinin ve Sevr Antlaşması'nın temeli de kendi aralarında I. Dünya Savaşı sırasında imzaladıkları Sykes-Picot ve Saint Jean de Maurienne anlaşmalarına dayandığını ifade edebiliriz. Ancak bu antlaşmalarda Rusya savaştan çekildiği için ve Yunanistan devreye girdiğinden bazı değişiklikler yapıldığı da görülmekle birlikte temelinde fikir olarak pek fazla bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Aynı şekilde Sevr antlaşmasına giden süreçte ilgili devletler savaş sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan işgal ettikleri ve Mondros sonrası işgal ettikleri ve işgal etmeyi düşündükleri yerler hakkında da Sevr görüşmeleri dışında ayrıca görüşmüş ve karşılıklı

desteğe sürekli ihtiyaç duyacağı düşünülmüş, Amerikan mandasının da gerçekleşemeyeceğinin anlaşılması ile birlikte mandatlığın Norveç'e verilmesi düşünülmüştür. Yine bu dönemde Ermeni meselesi ile en fazla Fransa ilgilenmiş ve destek vermiştir. Ermenilerin sözde kırıma uğradıkları bu dönemde ifade edilmekle birlikte bilhassa I. Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmaları ve daha sonra Milli Mücadele döneminde Maraş işgalinde Ermenilerin Fransız ordusunda görev yapması gibi hadiseler bu dönemde gündemde yer almıştır. Kürdistan devletinin kurulması düşüncesi ise Türkiye'yi bölme ve emperyalist devletlerin Ortadoğu'ya yerleşme planlarının önemli bir bölümünü oluşturmuş, kurulması düşünülen devletin sınırları ise ilgili devletlerin isteğine göre çizilecektir. Bu konuda İngiltere Musul meselesini de öne atarak Kürdistan sınırları ile ilgilenmekle birlikte bu devletin kurulmasının zorluğu ifade edilerek neticede Kürtlerin Türkiye'yi tercih edeceği şeklinde fikirler ilk dönemlerde görülmüştür. Bkz. Olcay, *Sevr Antlaşmasına Doğru*, s.XXI-XXIV.

¹³⁴⁹ Olcay, *Sevr Antlaşmasına Doğru*, s.XV-XVI.

¹³⁵⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.482-483.

kararlar almışlardır. Bu kararlar Sevr'in temeli olmuştur. Aynı şekilde Amerika'nın Türkiye mandaterliği ve Ermeni meselesi de ele alınmıştır. Genel olarak Suriye, Filistin ve Arap devleti meselesi, Kilikya konuları görüşülmüştür.¹³⁵¹

3.4. Havza ve Amasya Genelgeleri ve Uluslaşma

Milli Mücadele döneminde Türk ulusal varlığının ve Türk vatanının tehlikede olduğu fikrini halka anlatmaya ve kabul ettirmeye çalışan Mustafa Kemal Paşa ayrıca Türk tarihinde bir ilk olan ve Türk tarihinin seyrini değiştirecek ulusal hâkimiyet fikrini de ortaya koymuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan 22 Mayıs 1919 tarihinde sadaret makamına gönderdiği ilk rapor ulusçu fikir ve eylemlerin net bir şekilde başladığının göstergesidir. Bu raporda Türklüğün yabancı idaresine asla tahammülü olmayıp İzmir'in işgaline razı olunamayacağı, işgalin geçici olduğu, milli birlik (yekvücut) olup hâkimiyet esasını ve Türk duygusunu hedef tutmuştur diyerek Osmanlı hükümetine kurtuluş hareketinin birliğe, Türk milliyetçiliğine ve milli egemenlik fikrine dayandığını ifade edilmiştir. Bölgesel kurtuluş çareleri düşüncesi ve mandacılık fikirleri reddedilerek yurt bütünlüğünde birlik, demokratik esasa dayanan egemenlik ve milli birliği kuvvetlendirecek Türklük temelinde hedefler ve prensipler ortaya konarak İstanbul hükümetinin dikkati çekilmiştir. Bu tarihlerde Osmanlı hükümeti Sadrazam Damat Ferit Paşa idaresinde itilaf devletleriyle barış antlaşması metni üzerinde görüşmekte ve hükümet büyük devletlerden birinin himayesini kabul edecek beyanlarda bulunmaktaydı. Havza genelgesi de dahil olmakla Mustafa Kemal Paşa imzalı bu belgeler ile Osmanlı rejimini ortadan kaldıracak milli egemenlik fikrine yer verilmiş, milletin medeni bir çerçevede işgalleri protesto etmesi ve silahlı kuvvetlerin küçük gruplar halinde düşmanı oyalaması sağlanmıştır.¹³⁵² Bu fikir Havza Genelgesi ve Amasya Genelgesi'nde daha net bir biçimde ortaya konmuştur. Havza Genelgesi'nde Türkiye'nin işgali ve bu konuda halkın bilinçlendirilmesi, işgallerin protesto edilmesi ve Türklüğün işgale karşı olduğunun mitinglerle ifade edilmesi gereği üstünde durulmuştur.¹³⁵³ Amasya Genelgesi'nde ise daha net bir biçimde yapılması gerekenler ortaya

¹³⁵¹ Anlaşmalar hakkında bkz. Olcay, *Sevr Andlaşmasına Doğru*, s.LVII-LXVII.

¹³⁵² A.Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), s.26-27.

¹³⁵³ Mustafa Kemal Paşa'nın 28 Mayıs 1919'da Havza'dan valilere, bağımsız mutasarrıflıklara, 15, 20 ve 13. Kolordu komutanlıkları ve Konya'da ki ordu müfettişliğine gönderdiği Havza Genelgesi şu şekildedir: "İzmir'in ve maalesef bunun arkasından da Manisa ve Aydın'ın işgali, gelecekteki tehlikeyi daha açık olarak sezdirmiştir. Yurt bütünlüğümüzün korunması için, milletçe gösterilen tepkinin daha canlı ve sürekli olması gerekir. Yaşayışımızda ve milli bağımsızlığımızda gedikler açan işgal ve ilhak gibi olaylar, bütün millete kan ağlatmaktadır. İzdıraplar dindirilemiyor. Sindirilmesi ve katlanılması mümkün olmayan bu duruma derhal son verilmesinin bütün medeni milletlerle büyük devletlerin adalet ve nüfuzundan sabırsızlıkla beklediğini göstermek maksadıyla, önümüzdeki hafta içinde ve çeşitli illere göre pazartesi başlayıp çarşamba günü müracaatın arkası alınmak üzere, büyük ve heyecanlı mitingler yapılarak milli gösterilerde bulunulması, bunun bütün kasaba ve köylere kadar yaygınlaştırılması, bütün büyük devletlerin temsilcileriyle Babiâliye etkileyici telgraflar çekilmesi, yabancıların bulunduğu yerlerde yabancılarda etki

konmuştur. Genelgede İstanbul hükümetinin görevinin gereğini yerine getirmedikten dolayı milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararının kurtaracağı belirtilmiş ve bunu gerçekleştirmek içinde milli bir heyetin kurulması gereği ortaya konmuştur. Milli heyetin teşkili içinde Sivas'ta milli kongre toplanması kararı¹³⁵⁴ alınmıştır. Amasya genelgesi ile milli istiklâl mücadelesinin esas prensibi ortaya konmuş ve milletin bütün fertleri ayırt edilmeksizin müşterek bir vazife ve mesuliyete davet edilmiştir. Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir sözü haksızlığa karşı bir isyan parolasıdır, bir kalk uyan borusudur. İstiklal mücadelesi milletin haksızlığa ve esarete karşı verdiği milli mücadeledir. Milli birlik ve beraberlik içinde toplum şuurunun uyanması ile milletçe hazırlanmış ve başarılmıştır. Atatürk'ün deyişi ile "Milli Mücadeleyi yapan doğrudan doğruya milletin kendisidir, milletin evlatlarıdır. Milli mücadelede şahsi hırs ile değil, milli izzet-i nefis hakiki saik olmuştur".¹³⁵⁵

Amasya Genelgesi ulusal hâkimiyet yolunda atılmış en önemli adımlardan birisidir. Devletin daha doğrusu hükümetin görevini yapmaması gerekçesine dayanılarak ulusçu tepki ve Milli Mücadelenin meşruiyeti ortaya konmuştur. Bu karar saltanat makamı ve İstanbul hükümetiyle bağların koptuğunun net bir göstergesidir. Siyasi Türk ulusçuluğunun en net ifadelerinden birisidir. Amasya Genelgesi kararlarında Türk ulusunun devletsiz, sahipsiz bırakıldığı ifade edilerek tarihi bir tesbit yapılmış ve Türk ulusunun kendi vatanını ve bağımsızlığı korumak için örgütlenmesi gereği üzerinde durularak meşruiyet sağlanmıştır. Havza ve Amasya Genelgeleri yok sayılan ve ulusal varlığı kabul edilmeyen Türk ulusunun varlığını, varlığının ciddiye alınmasını, haklarının korunacağını Türkiye ve dünyaya ilan eden genelgelerdir. Amasya Genelgesi ile Türk tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Sina Akşin'in de belirttiği gibi daha önceki dönemlerde siyasal hayata katılamayan ve kendisi ile alakalı verilen kararlara müdahale etmeyen ya da edemeyen, sadece yönetilen Türkler, Milli Mücadele döneminde ulusçu fikirlerle Sultan Vahdettin'in politikalarına karşı durmuş ve bu durum Sultanın daha önceki sultanların karşılaşmadığı en büyük şanssızlığı olmuştur. Sultan Vahdettin'de Anadolu'daki ulusçu hareketi engellemeye çalışmıştır. Daha önceki Osmanlı sultanlarının karşılaşmadığı bu ulusçu tepki¹³⁵⁶ Türk tarihinin seyrini değiştirecektir. Amasya

altına alınmakla birlikte düzenlenen milli gösterilerde terbiye ve ağırbaşlılığın titizlikle korunması, Hristiyan halka karşı saldırı, gösteri ve düşmanlık gibi tavır ve davranışlardan sakınılması zaruridir. Yüksek şahsiyetinizin bu konularda duyarlı ve etkili bulunmaları dolayısıyla işin iyi idare edileceğine ve başarıya ulaşacağına bendenizin tam bir güveni vardır. Sonuçtan haberdar buyurulmamı rica ederim".

Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927), s.16.

¹³⁵⁴ Amasya Genelgesi hakkında bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* (1919-1927), s.21-22.

¹³⁵⁵ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.148.

¹³⁵⁶ Sina Akşin, "Osmanlı Padişahlarının Toprak ve Hilafet Uğruna Verdikleri Ödünler", s.131 vd; Türk ulusunun İstiklal Harbi'nde kendi geleceğine karar vermesi ve Milli Mücadeleyi başlatması Atatürk döneminde şu şekilde değerlendirilmiştir: "*Osmanlı padişahı ve Osmanlı Hükümeti, imparatorluğun yıkılmasına, memleketin düşmanlar tarafından durmaksızın istilasına ve parçalanmasına karşı bir şey yapmayarak ve bir şey yapmak istemeyerek sırf nefislerini düşünmekle meşgulken, asıl memleketin sahip*

Genelgesi'nde yer alan yukarıdaki hükmün tarihi önemi buradadır ve genelge sonrası gelişmelerin temelini atan bu hüküm Osmanlı siyasi yapısını ortadan kaldırmanın ilk adımıdır ve siyasi ulusçuluğun en önemli göstergesi ve ulus devletin temel taşlarından birisidir. “*Amasya Tamîmi, Millî hâkimiyet fikrine dayanan yeni bir Türk Devleti'nin kurulması yolunda kaleme alınan bir ihtilâl beyannamesidir. Bu tamîm ile millî irâde dile getirilmiş, “milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır” sözüyle millet gerçeğine vurgu yapılmış, millî hâkimiyetin önünde yer alan saltanat ve hilafet gibi engellerin ortadan kaldırılmasını gerekli kılan yollar birer birer açılmıştır*”.¹³⁵⁷

Amasya genelgesinin “milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır” hükmü millet iradesinin önemini ortaya koymaktadır. Milli kurtuluş hareketi milletin bizzat iktidarı ele almasıdır, başka bir deyimle egemenlik millileşmiş, millete mal olmuştur. Türk milleti milli hudutlar içinde hür ve müstakil, kendine hâkim ve kendisinden başkasından emir ve kumanda almayan bir siyasi varlık olarak yaşamak azim ve kararını milli egemenlik ve milli bağımsızlık parolası ile ifade etmiş ve bunu gerçekleştirmiştir. Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı milliyetçiliğin hukuki yönden görünümü olarak bir yandan milli egemenliğe, diğer yandan milli bağımsızlığa dayanır.¹³⁵⁸

Amasya Genelgesi siyasi ve hukuki yönleri itibariyle önem taşımaktadır. Amasya Genelgesi ile Milli Mücadele fikri kuvveden fiile intikal etmiş, eyleme dönüşmüştür. Bu belge ile Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele'nin hedefini, stratejisini ve yöntemini tesbit etmiştir.

ve hâkimi olan Türk milleti, durumu iyileştirmek ve anayurdunu kurtarmak için derhal harekete geçmiştir. Mondros Ateşkesi'yle Osmanlı Devleti'ne öldürücü bir darbe vuran düşmanlar, aynı darbe ile Türk'ü de öldürdük sanmışlardı ve bunda çok yanlışmışlardı. Çok kudretli ve yaratıcı Türk milleti, yaralı, yorgun, fakat canlı ve ümitli olarak ayakta duruyordu. Anadolu'da Selçuk saltanatı yıkılıp dağılınca, ondan daha kuvvetli Osmanlı saltanatını kuran millet, Osmanlı saltanatı tarihe karışırken de, ondan daha kuvvetli başka bir devlet, kendi adını taşıyan milli ve çağdaş bir devlet kurmaya azmetmişti. Yozlaşmış Osmanlı saltanatı padişahını ve iş başında bulunanlarını kolaylıkla emir altına almak mümkündüyse de, binlerce yıl hür ve bağımsız yaşamış, bunca devlet ve medeniyet kurmuş bir milleti mahkûm etmek imkânsızdı. Osmanlı saltanatının müttefiki olan başka milletler galiplerinin hükümlerine pek çabuk baş eğmişlerdi; fakat Türk milletini o milletlerle kıyaslamak doğru değildi. Zorluklar arttıkça onları küçümseyerek başını yükselten bu mağrur ve fedakâr millet, düşmanlarının önüne çıkıp dikildi ve onları anayurdundan atıncaya kadar oturmadi. Türk milletinin mayasında saklı olağanüstü kudret, pek eski bir geçmişten beri tarihin seyrini değiştiren, dinleri, medeniyetleri ellerinde oynatan kahramanlar halinde belirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu yok olacağı sıralarda Türk kudreti, yine böyle bir temsilcisini yarattı! Mustafa Kemal”. Bkz. Tarih IV Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), s.14.

¹³⁵⁷ Mesut Aydın, “Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kuruluşu ve Ülke Genelinde Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4 Spring 2014, s.100; Mesut Aydın, M. Korkud Aydın, *Türk İnkılâbı Tarihi* (Ankara, Cantekin Matbaacılık, 2011), s.179-180.

¹³⁵⁸ Eroğlu, “Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.164.

Amasya Genelgesi ile Anadolu'nun birçok yerinde çoban ateşi şeklindeki parıltılar, istiklâl meşalesine dönüşmüştür.¹³⁵⁹

3.5. Erzurum Kongresi ve Uluslaşma

Erzurum Kongresi Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin birlikte gerçekleştirdiği bölgesel bir kongredir. Kongre 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum'da gerçekleştirilmiştir. Kongrenin toplanma amacı Türkiye'nin doğusu ve Karadeniz bölgesinde Rum ve Ermeni devletlerinin kurulmasını önlemektir. Kongreye Mustafa Kemal Paşa Erzurum delegesi olarak katılmıştır. Amasya genelgesini takip eden Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmada: "...ve milletin mukadderatına hakim bir milli iradenin ancak Anadolu'dan doğabileceğini belirttim. Milli iradeye dayanan bir Millet Meclisinin meydana getirilmesini ve gücünü milli iradeden alacak bir hükümetin kurulmasını, kongre çalışmalarının ilk hedefi olarak gösterdim" ifadesiyle ulusal hâkimiyete vurgu yapmıştır. Yine kongre kararlarında milli sınırlar içinde vatan parçaları bir bütündür. Birbirinden ayıramaz hükmü milli sınır meselesini gündeme getirmiştir. Yine işgale karşı topyekün mücadele edileceği, manda ve himayenin reddedileceği, İstanbul hükümetinin görevini yapmadığı takdirde geçici hükümetin kurulması ve hükümetin milli kongrece seçilmesi, kuvayi milliyeyi tek kuvvet olarak tanımak ve milli iradeyi hâkim kılmak, Hristiyan azınlıklara siyasi hâkimiyet ve sosyal dengeyi bozacak imtiyazlar verilmeyeceği yer almıştır.¹³⁶⁰ Hristiyanların azınlık olarak kabulü ve siyasi hâkimiyet ve sosyal dengeyi bozacak imtiyazlar verilmeyeceği hükmü Osmanlı son dönem uygulamalarına bir tepki olarak değerlendirilebilir. Tanzimat'tan o döneme kadar ıslahat adı altında ve o dönemde birçok kişinin imtiyaz olarak nitelendirdiği faaliyetlerle gayr-i müslim tebaa bilhassa Avrupa ve Rusya himayesine girerek şeklen Osmanlı tebaası olarak görünmekle birlikte fiilen bu devletlerin hâkimiyetinde idi. Dolayısıyla koruyucu ve kollayıcı rolüyle bu devletler birçok vesile ile devletin iç işlerine müdahale etmişlerdir. Bununla birlikte millet sistemi ile birçok ayrıcalık kazanan gayr-i müslim tebaa bu özelliği ile de Müslüman tebaaya göre daha avantajlı durumdaydı. Erzurum Kongresi'nin bu hükmü tam bağımsızlığı amaçlayan ve aynı zamanda vatandaşlar arasında adaletsizliğe yol açan bir durumu ortadan kaldırmaya çalışacağını ifade etmesi itibarıyla önemlidir. Mustafa Kemal Paşa, kongreyi açış konuşmasında Mondros Mütarekesi sonrası yaşanan işgaller ve bu dönemde Rum ve Ermeniler'in isyanlarına değinmiş ve meseleyi şu şekilde ifade etmiştir:

¹³⁵⁹ Aydın, "Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kuruluşu ve Ülke Genelinde Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması", s.100; Aydın ve Aydın, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.179.

¹³⁶⁰ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, s.45-46.

“Devletlerin şahsiyeti maneviyesi ve vaziül imza murahhasların namusu zatileri zıman ve kefaletinde bulunan işbu mütarekename ahkâmı bir tarafa bırakılarak İtilaf Devletleri kuvayı askeriyesi payitahtı saltanat ve makarrı celili hilafet olan İstanbul’umuzu işgal etti. Gün geçtikçe artan bir şiddetle hukuku hilafet ve saltanat, haysiyet-i hükümet, izzeti nefsi millimiz tecavüz ve taaddilere uğradı. Tebaa-i Osmaniye’den olan Rum ve Ermeni anasırı gördükleri teşvik ve müzaheretin netayiciyle de namusu millimizi cerihadar edecek taşkınlıklardan başlayarak nihayet hazin ve kanlı safhalara girinceye kadar küstahane tecavüzata koyuldular. Fakat derin bir telehhüh ile itiraf etmeliyiz ki, bu cüretler, sekiz aydan beri birbirini takiben mevki-i iktidara geçen, murakabe-i milliyeden azade hükümet-i merkeziyenin, birinin diğerinden daha fena olarak gösterdiği zaaf aciz asarından ve payitahtta ve bazı matbuatta görülen pek mezmum ihtirasattan ve vicdan-ı millinin inkâr, kuvayı milliyenin ihmal olunmasından naşi vüsat bulmuştur. Salifülarz esbab ve payitaht-ı saltanatında mahsur ve tamamıyla mukadderata sahip bir kudret ve irade-i milliyenin mevcut olmadığı zehabı bâtılı hükümrân olmuş ve cansız bir vatan, kansız bir millet nelere müstahak ise bîmehaba onların tatbikatına İtilaf devletlerince başlanmıştır”.¹³⁶¹

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi’nde gayr-i müslimlerle alakalı olarak alınan kararın imtiyazların ortadan kaldırılması, Müslümanlarla aynı hukuka tabi olmalarının amaçlandığı şeklinde değerlendirmiştir: “...Erzurum Kongresinde hududu millimiz dahilinde yaşayan anasır-ı gayr-i müslime dahi nazarı dikkate alınmıştır... Anasır-ı gayr-i müslime akalliyetler namı altında bütün dünyanın mevzuubahsettiği ve bilhassa bizim memleketimize taalluk ettikçe pek büyük ehemmiyetle nazarı dikkate alınan bir meseledir. Bittabi bu meselede bir esas düşünmek lâzımdır ve o zaman da lazım idi. Kongrenin vaz’ettiği esas veçhile anasır-ı gayr-i müslimeye, anasır-ı müslimeye verilmiş olan hukuku vermekten ibaret olacaktır ve bundan daha tabii bir şey bulamam” şeklinde değerlendirmiştir.¹³⁶² Aynı hüküm Sivas Kongresi kararları ile Misak-ı Milli kararında da yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa kongre açış konuşmasında milletin mücadeleye karar verdiğini şu şekilde ifade etmiştir:

“Malûm hakayiktandır ki: Tarih, bir milletin kanını, hakkını, varlığını hiçbir zaman inkâa edemez. Binaenaleyh böyle bir nikab-ı bâtılın arkasından vatanımız ve milletimiz aleyhinde

¹³⁶¹ Mustafa Kemal Paşa işgaller ve işgallerin hedefleri hakkında şu bilgileri de vermiştir: “İnkısam-ı vatan mevzuubahis ve karar olarak vilayat-ı şarkiyemizde “Ermenistan”, Adana ve Kozan havalisinde “Kilikya” namlarına Ermenistan, Garbi Anadolu’nun İzmir ve Aydın havalisinde Yunanistan, Trakya’da payitahtımızın kapısına kadar kezaik Yunanistan, Karadeniz sahillerimizde “Pontus” kırallığı ve ondan sonra kalan bakiye-i aksam-ı vatanda da ecnebi işgal ve himayesi gibi artık 650 seneden beri müstakilen saltanat sürmüş ve tarihi adli celâdetini vaktiyle Hindistan hududuna, Afrika’nın ortasına ve Macaristan’ın garbına kadar yürümüş olan bu milletin esarete, kölelik payesine indirilmesi ve nihayet bu devletin sahife-i tarihini kapatarak mezar-ı ebediyete defnetmek gibi insaniyet ve medeniyetle ve alâ husus milliyet esasatıyla kabil-i telif olmayan emeller cayı kabul ve tasvip bulmuş ve görülüyor ki tatbikat devresi de başlamıştır. Bu tatbikat bu anda gözümüzün önünde hazin bir surette cereyan ediyor. İzmir, Aydın, Bergama ve Manisa havalisinde şimdiye kadar binlerle anaların, babaların, kahramanların ve çocukların revan olan hunu pâki, Aydın gibi Anadolumuzun en güzide bir şehrinin Yunanlıların zalim ve ateşin tahribatına kurban oluşu, muhtelif aksam-ı memleketin İtalyan vesaire işgali altına alınışı ve dahile doğru elim bir surette muhaceret yapılması elbette gayretullah ve gayret-i milliyeye dokunmuştur”. Bkz. Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, Türkiye Büyük Millet Meclisinde ve C.H.P Kurultaylarında (1919-1938), (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2006), s.1. (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006 içinde); Mazhar Müfit Kansu, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber I. Cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), s.81-82.

¹³⁶² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 1, İçtima Senesi I, İkinci İçtima 24.4.1336 (1920) Cumartesi, s.17.

verilen hükümler, kanaatler muhakkak mahkûmu iflastır. Ve işte bütün bu menfur zulümlerden ve bu bedbaht âcizlerden, tarihimize karşı reva görülen haksızlıklardan müteessir olan vicdan-ı milli nihayet sayha-i intibahını yükseltmiş ve Müdafaa-i Hukuku Milliye ve Muhafaza-i Hukuku Milliye ve Müdafaa-i Vatan ve Müdafaa-i Hukuku Milliye ve Reddi İlhak gibi muhtelif namlarla ve fakat aynı mukaddesatın temini sıyaneti için tebarüz eden milli cereyan bütün vatanımızda artık bir elektrik şebekesi haline girmiş bulunuyor. İşte bu şebekei azimkâranenin vücuda getirdiği ruhu celadettir ki mübarek vatan ve milletin mukaddesatını tahlis ve himayeye müstenit son sözünü söyleyecek hükmünü tatbik ettirecektir.”¹³⁶³

Bununla birlikte Erzurum Kongresi’nin önemli kararlarından bir tanesi de bölgede yaşayan Müslümanların birbirinin öz kardeşi olduğunu vurgulamasıdır. Böylelikle bilhassa İngiltere liderliğinde gerçekleştirilen Türk ve Kürt nüfus arasında yaratılmaya çalışılan ayrılık faaliyetleri, Kürt devleti kurma çalışmaları da engellenmeye çalışılmıştır. Erzurum Kongresi’nde alınan en önemli kararlardan bir diğeri milletin temsilcilerinden oluşacak ve o dönemde Milli Mücadele’yi yönetecek olan Heyet-i Temsiliye’nin kurulmasıdır. Heyet-i Temsiliye Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurulması ile bu cemiyetin tüzüğüne göre cemiyetin yönetimi için kurulmuş ve Erzurum Kongresi’nden aldığı yetki ile o dönemde milli iradenin tecelli ettiği heyet olmuş, Milli Mücadeleyi yönetmeye başlamıştır.¹³⁶⁴ Sivas Kongresi’nde tüm Türkiye’yi temsil edecek bir yapıya kavuşmuş¹³⁶⁵ ve Milli Mücadeleyi T.B.M.M.’nin açılışına kadar Mustafa Kemal Paşa liderliğinde yönetmiştir. Mustafa Kemal Paşa 24 Nisan 1920’de Heyet-i Temsiliye’nin vazifesini tamamladığını ve artık B.M.M.’nin hükümeti kurarak vazifeyi üzerine almasını istemiştir.¹³⁶⁶ Erzurum Kongresi’de dahil olmak üzere o dönemde meselenin milli-ulusal mesele olduğu fikri yine de o dönemde çoğunluk tarafından kabul görmemiş mesele hala saltanat-hilafet meselesi olarak görülmüştür. O dönemdeki bütün kararlar, genelgeler ve diğer resmi faaliyetler incelendiğinde hala Türk adının kullanılmadığı görülmektedir. Sivas Kongresi kararları ve Misak-ı Milli metninde de Türklük, Türk milliyetçiliği gibi ifadeler rastlanmamaktadır. Milli topluluk hala Osmanlılık ve Müslümanlık gibi geleneksel değerlerle tanımlanmıştır. Yine bu topluluk yekpare bir kütle

¹³⁶³ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, s.2-3; Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber I.Cilt*, s.82.

¹³⁶⁴ Heyet-i Temsiliye’nin kuruluşu hakkında bkz. Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi I Erzurum Kongresi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), s.111-116; ayrıca bkz.Aydın, “Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun Kuruluşu ve Ülke Genelinde Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması”, s.104.

¹³⁶⁵ Aydın, “Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun Kuruluşu ve Ülke Genelinde Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması”, s.105; Recep Toparlı, *Sivas Kongresinin Tutanakları* (Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Sivas 1000 Temel Eser No:3, 2010), s.259; Ahmet Necip Günaydın, *Milli Mücadelede Sivas 108 Gün (2 Eylül- 18 Aralık 1919)*, (Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sivas 1000 Temel Eser No:11, 2010), s.155-157; *Sivas Milli Mücadele’nin 108 Günü*, Vahdettin Engin, Şefik Memiş (yay. hzl.), (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, 2019), s.63-66.

¹³⁶⁶ T.B.M.M. *Zabut Ceridesi*, Devre I, Cilt 1, İçtima Senesi I, İkinci İçtima 24.4.1336 (1920) Cumartesi, s.36-37.

olarak değil çeşitli unsurlardan oluşmuş olarak kabul edilmektedir.¹³⁶⁷ Yine millet kavramı da dini topluluğu anlatmakta olup siyasi ve sosyal içerikli topluluğu anlatmamaktadır. İnkılâpçı zihniyet Mustafa Kemal Paşa ve sınırlı bir çevrede bulunmaktadır. Erzurum Kongresi Türk kavramı yerine Osmanlı-İslâm çoğunluğu kavramını kullanmaktadır. Bunun yanısıra bilindiği gibi Mustafa Kemal Paşa, Mazhar Müfit Bey'e ilk kez fikirlerini Erzurum'da açıklamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet rejimiyle idare edilen Yeni Türk devleti kurma amacını ve bazı inkılâp fikirlerini ifade etmiştir.¹³⁶⁸

3.6. Sivas Kongresi ve Uluslaşma

4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında gerçekleşen Sivas Kongresi ilk ve tek ulusal kongre olup toplanması Amasya Genelgesi'nde kararlaştırılmıştı.¹³⁶⁹ Kongre Mustafa Kemal Paşa tarafından Trakya ve Anadolu'yu temsil etmesinden dolayı milli kongre olarak tanımlanarak önemi ortaya konmuş ve Erzurum Kongresi kararlarının kabul edilerek *"bütün Anadolu ve Rumeli'ye şümulü olmak üzere vahdet ve tesanüdü milli temin edilmişti"* şeklinde değerlendirmiş ve bundan dolayı da Sivas'ın baskına uğratılarak kongrenin dağıtılması için İstanbul hükümetlerinin birçok faaliyet içerisine girmekle birlikte alınan önlemlerle başarısız olduklarını ifade etmektedir.¹³⁷⁰ Kongre gündemini genel olarak Amerikan mandaterliği tartışmaları meşgul etmiş ve mandaterliği savunanlar tarafından kongrenin Amerikan mandaterliği fikrini kabulü sağlanmaya çalışılmışsa¹³⁷¹ da kongre mandaterlik fikrini kabul etmemiştir. Sivas Kongresi ulusal bir kongre olması dolayısıyla önemlidir ve Heyet-i Temsiliye üye sayısı artırılarak Türkiye'yi temsil eder duruma getirilmiştir. Kongrenin belkide en önemli kararı Heyet-i Temsiliye'nin Türkiye'yi temsil etmesi ve kongre sonrası Mustafa Kemal Paşa'nın Heyet-i Temsiliye adına Milli Mücadeleyi yönetmesi, kararların altına imza atmasıdır. Sivas Kongresi'nden sonra Milli Mücadele'nin bilhassa amaçlarını ulusa duyurmak için İrade-i Milliye gazetesi yayınlanmaya başlamıştır.¹³⁷² Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Hükümetinin

¹³⁶⁷ E. Semih Yalçın, "Türk Kimliği", *İlmî Makaleler Cilt 3*, Emine Erdoğan Özünlü (yay. hzl.), (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013), s.213.

¹³⁶⁸ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I.Cilt*, s.74.

¹³⁶⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (1919-1927)*, s.21-22.

¹³⁷⁰ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 1, İçtima Senesi I, İkinci İçtima 24.4.1336 (1920) Cumartesi, s.17-18.

¹³⁷¹ İsmet Türkmen, *İsmail Fazıl Paşa Askeri-Siyasi Hayatı ve Fikirleri (1856-1921)*, (Ankara: Altınpost Yayınları, 2015), s.87-95; Günaydın, *Milli Mücadelede Sivas 108 Gün*, s.112-124; Aydın, "Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kuruluşu ve Ülke Genelinde Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması", s.105; Aydın ve Aydın, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.189-190.

¹³⁷² İrade-i Milliye ve daha sonra Hâkimiyet-i Milliye gazeteleri Milli Mücadele'nin yayın organı olmuşlardır. Sivas Kongresi sonrasında Sivas'ta yayınlanan İrade-i Milliye gazetesinin bütün sayılarının toplu ve tıpkı basımı için bkz. Sivas Belediyesi, *İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, Alim Yıldız, Ahmet Bozdoğan vd. (yay. hzl.),(Sivas, Buruciye Yayınları, 2013).

Milli Mücadele karşıtlığını ve milleti yok saymak siyasetini de şu şekilde ifade etmiştir: *“Efendiler, İtilaf Devletlerinin haksızlıkları ve hükümet-i merkeziyenin zaıf ve aczi karşısında milletimiz mevcudiyetini ispat ve fiili tecavüzlere karşı namus ve istiklâlini bilfiil müdafaa hükmünü vermekte muhtar kaldı”* ve milletin hak ve hukukunu korumak için milli cemiyetler tesis ettiğini ifade ile:

“Efendiler, milletçe çare-i halasın ancak kendi ruhundan ve kendi taazzuvundan doğacağı kanatı tahakkuk edince Şarki Anadolu Vilayat-ı Erzurum Kongresini davet etti... Efendiler, burada azim teessüflerle heyet-i âliyenize arz edeceğim ki, memleketin ve milletin mukaddesatını teminde acz-ü meskenetten başka bir kudret gösterememiş olan hükümet-i merkeziye sadayı milleti boğmak, revabıt-ı müştereke-i milliyeyi kırmak ve bu suretle milleti daima mağlup göstermek gibi ancak düşmanlarımızın hesab-ı menfaatine kaydolunan harekâtı mezbuhane ve mütehalifede bütün celâdetini takındı. Bu hal tarihi millimizde bittabi hükümet-i merkeziye hesabına pek şaibedar bir fasıldır”¹³⁷³ şeklinde izah etmiştir.

Sivas Kongresi ile Erzurum Kongresinde alınan bölgesel nitelikli kararlara milli bir kimlik ve meşruiyet kazandırılmıştır. Sivas Kongresi genel bir kongre olmasından dolayı kendinden sonra gelişen Misak-ı Milli, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin açılması ve Milli Mücadelenin bütün aşamalarını etkilemiştir. İstanbul hükümetinin engellemelerine rağmen gerçekleşen Sivas Kongresi milli iradenin ortaya çıkması, milli meclisin açılması yolunda önemli adımlardan birisi olmuştur. Amasya Genelgesinde ifade edilen milli kurula işlev kazandırması yönüyle de ihtilâlcı bir karakter taşımaktadır. Heyet-i Temsiliye Büyük Millet Meclisi’nin açılmasına kadar varlığını devam ettirerek Milli Mücadeleyi yönlendirmiştir.¹³⁷⁴

Sivas Kongresi vatanın bağımsızlığı ve egemenliğini sağlamak yolunda kararlar almış, Osmanlı hükümetinin görevini yapmayarak vatan topraklarını ve milletin hak ve hukukunu korumadığı takdirde her türlü tedbirin alınacağını ifade etmiştir. Bunun yanısıra Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada hudutlar içinde kalan ve çoğunluğu Müslümanların oluşturduğu Osmanlı memleketinin birbirinden ayrılmaz bütün olduğunu belirtmiştir. Yine azınlıklar meselesinde ele alınmıştır. 4. maddede: *“Öteden beri aynı vatan içinde birlikte yaşadığımız bilcümle anasır-ı gayri müslümenin her türlü müsavat-ı hukukiyeleri tamamıyla mahfuz olduğundan, anasır-ı mezkureye hâkimiyet-i siyasiye ve müvazenet-i içtimaiyemizi ihlâl edecek imtiyazat itası kabul edilmeyecektir”*¹³⁷⁵ hükmü ile bir şekilde Osmanlı dönemi eleştirilmiş ve gayr-i Müslimlerin siyasi ve sosyal dengeyi bozan imtiyazlarının ortadan kaldırılacağı ifade edilmiştir.

¹³⁷³ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, s.7; Kansu, Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber I.Cilt, s.214-215.

¹³⁷⁴ Aydın, “Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun Kuruluşu ve Ülke Genelinde Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması”, s.106; Aydın ve Aydın, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.192.

¹³⁷⁵ Kültür Bakanlığı, *Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 Cilt:1* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 392, 1981), s.97-99.

3.7. Misak-ı Milli ve Uluslaşma

Misak-ı Milli kararı Milli Mücadele ve daha sonraki dönemde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin iç ve dış politikasını belirleyen önemli karardır. Misak-ı Milli kararı 28 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde kabul edilmekle birlikte kararların ortaya çıkışı 1907 tarihi gibi erken bir tarihe kadar gider. Mustafa Kemal Bey 1907'de yüzbaşı iken arkadaşı olan Ali Fuat'a (Cebesoy) Osmanlı Devleti'nin mevcut durumu ve geleceği ile alakalı fikirlerini açıklarken ve karşılıklı fikir alışverişinde bulunurken ortaya konmuştur. Mustafa Kemal Bey'in ortaya koyduğu fikirler Ali Fuat Bey tarafından Misak-ı Milli ve Atatürkçülüğün temeli olarak kabul edilmiştir. Mustafa Kemal Bey'in Ali Fuat Cebesoy'a açıkladığı fikirleri şu şekildedir:

“Mustafa Kemal Üçüncü Ordu karargahında vazifeli idi, ben de, hududda Karaferye'de muntaka kumandanı idim. Her hafta sonu Selaniğe gelirdim. O da zaman zaman bana gelirdi. Böyle bir akşamdı. Önceden hazırladığımı dinlediğim haritayı beraberinde getirmişti: Bu Hasta Adam Osmanlı'nın taksimini beklemeden, bizim kan dökülmesine ve mukadder mağlubiyetleri beklemeden, şeklen sınırlarımız içinde olmasına rağmen Asla ve Hiçbir Zaman bizim olmamış toprakları terketmeden sonra **temeli Türk olan bir devletin hudutlarını gösteriyordu...** Yemen'i, Hicaz'ı, Filistin'i, daha sonra 1911'de beraberce giderek müdafaa ettiğimiz Trablusgarbı asıl halkına bırakıyorduk. Bugünkü Suriye'de olan Haleb, Irak'da olan Musul bizimdi. Makedonya, Oniki ada, zaten o günlerde elimizde idi. Mısır gibi, hâkimiyeti nazarilemiş yerleri halkına bırakıyor, ama 1878'de İngilizlere emanet ettiğimiz Kıbrıs'ı alıyorduk. Lozan'daki kayıplar dışında zaten ilk misak-ı milli sınırları da bazı farklarla Karaferye'ye getirdiği haritanın hudutları idi... Bırakacağımız yerlerdeki Türklerin, Türk'den gayrılarla mübadelesini bile düşünmüştü: **Aradığı; temeli Türk olan devletti.** Hasta Adam'ın mirası üzerinde nasıl olsa aralarında ihtiras boğuşması yapacaklardı. Kavgadan asıl hudutlara sahip ve ezilmemiş çıkmalıydık: Başka çaresi yoktu... Heyecanlı, inançlı mantıklı anlatıyordu, ama kendisi de, bu sert hakikatlerin ancak benim gibi bir dosta söylenebilecek şeyler olduğunu da biliyordu. Sonunda içini çekti: “-ne garip, hatta hazin değilmi Fuad? Geleceklerin hakikatlerini kendi kendimize bile rahat konuşamıyoruz. Sence hakiki devlet nedir? Hissin mi arkasından gider, hakikatin mi?” dedi. Aynı düşüncede idim ama Dünya Harbinde elimizden sökülüp alınan ve aslında Harbi bunları aralarında bölüşemeyenlerin çıkarmış olmasına rağmen dokuz cephede dövüştük, yüzbinlerce evladımızın kanını döktük ve Mustafa Kemal'in Karaferye'ye getirdiği haritadan daha eksik, noksan, yetersizi için üç yıl da Milli Mücadele mucizemizi yaratmak zorunda kaldık”.¹³⁷⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın temeli Türk olan yeni devleti kurma kararının da etkisiyle ortaya çıkan Misak-ı Milli kararı 28 Ocak 1920'de son Osmanlı Mebusan Meclisinde kabul edilen kararlardır. Misak-ı Milli kararının ortaya çıkmasında Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri çok etkili olmuş ve daha önce gerçekleşen Erzurum ve Sivas Kongresi kararları da temel teşkil etmiştir. Misak-ı Milli kararını alan Mebusan Meclisi üyeleri de çoğunlukla Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

¹³⁷⁶ Ali Fuat Cebesoy, *1907'de Misak-ı Milli*, Cemal Kutay, Faruk Sükan (yay. hzl.), İstanbul 1989, s.17-18; Sina Akşin ise Misak-ı Milli kararını Atatürk'ün anlatımına dayandırarak Mustafa Kemal ve HT tarafından Ankara'da ve daha sonra meclis tarafından resmen kabul edilmek üzere belirlendiğini ifade etmektedir. Yine Genelkurmay Askeri Tarih Başkanlığı Atatürk Arşivinde bulunan belgenin muhtemelen Ankara'da hazırlanan Misak-ı Milli kararının müsveddeleri olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Cilt II Son Meşrutiyet (1919-1920)*, (İstanbul: Cem Yayınevi, 1992), s.315-316.

temsilcilerinden oluşmuştur. Misak-ı Milli'nin bir diğer önemi de işgal altında bulunan İstanbul'da alınmasıdır. Bu karardan sonra Mebusan Meclisi'nin kapatılması, mebuslardan bazılarının Malta adasına sürgün edilmesi, bazılarının Anadolu'ya geçmesi, İstanbul'un resmen işgal edilmesi gerçekleşmiştir. Mebusan Meclisi'nin padişah tarafından feshedilmesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra en büyük sonucu ise daha önce Sivas'ta komutanlar toplantısında alınan karar gereği ve Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Ankara'da Büyük Millet Meclisinin açılmasına yol açmasıdır.¹³⁷⁷ Osmanlı Mebusan Meclisi 17 Şubat 1920 tarihinde toplanmış ve meclisin 20 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda alınan Misak-ı Milli kararını tekrar meclis gündemine alarak kabul etmiştir. Aynı zamanda kararların yabancı ülkelerin parlamentolarına ve başına bildirilmesine ve bu şekilde ilanına karar verilmiştir. Edirne Mebusu Şeref Bey, Misak-ı Milli kararının okunmasından önce yaptığı değerlendirmede Türk ulusunun tarihi haklarını ortaya koymuş ve bunun savunulduğunu ifade etmiştir. Şeref Bey:

“Ortaya şu Peyman-ı Müebbed çıktı. Bu bir Misak-ı Millidir ki altı asrın şehname-i mevcudiyetini sırtında taşıyan tarihimizin vakayı-i ahiresine şimdi Meclis-i Milli öyle azim ve iradetle bunu kaydederken mazisinin metin, parlak günleri kadar istikbalinde inşallah milletimiz için ümid ettiğimiz ve Devletimiz için beklediğimiz en parlak günlerini izhar etmiş olacağız... Efendiler biz Türkler ve Müslümanlar esasen “Demokrat” bir milletiz. Hiçbir vakit yükselip aşağıda kalmış bir tabakayı çiğnemek katiyyen bir Türkün aklından geçmemiştir. Şu halde bizim nasıl ki bizim inandığımız, iman ettiğimiz din, bir bir mihrap arkasında, bir imamın arkasına düşerek, bir muktada bihin ardına geçerek bizi böyle bünyan-ı marsus gibi toplarsa işte orada, bütün Âlem-i İslâm'da, bütün Müslümanlarda ve bütün Türklerde cari olan bu, aynı müsavattır. Bu kadar müsavat ve adalete riayetkâr olan ve böyle en derin hislerle daima yanyana ve birlikte yürümeye azmetmiş bir millet, şu son günlerde ezilen hukukunun tebahini, emin olunuz efendiler ne Allah ne de insaniyet terviç eder. Biz hiçbir şey istemiyoruz; ancak hakk-ı sarihimizi istiyoruz. En tabii, en bedihi hakkımız olan yaşamak hakkının bizden nez’ edilmesini Cenab-ı hak takdir etmemiştir. Onun için Peyman-ı Milli olmak üzere bütün Meclis-i Mebusanı teşkil eden umum rüfeka-yı muhteremenin meydana getirdikleri şu Peyman-ı Milliye (Milli and, sözleşme) şimdi okuyacağım ve bunun bütün mustarib beşeriyete bir yevm-i huzur vermek için bu cidal-ı mühimmi meydana getiren ve nihayet galiplerin neticede insanları çiğnemek ve esir yaşatmak istemediklerini ilan eden bütün Avrupa düvel-i mütemeddinesi parlamentolarına tevdiini teklif ediyorum:

“Ahd-ı Milli Beyannamesi Sureti

Osmanlı Meclis-i Mebusan azaları istiklal-i Devlet ve istikbal-i milletin haklı ve devamlı bir sulha nailiyet için ihtiyar edebileceği fedakârlığın hadd-i azamisini mutazammın olan esasat-ı atıyyeye tamami-i riayetle münkünü temin olduğunu ve esasat-ı mezkure haricinde payidar bir Osmanlı saltanat ve cemiyetinin devam-ı vücudu gayr-i mümkün bulunduğunu kabul ve tasdik eylemişlerdir:

Birinci Madde: Devlet-i Osmaniye'nin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskun olup 30 Teşrinievvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i akdinde muhasım orduların işgali altında kalan aksamının mukadderatı, ahâlisinin serbestçe beyan edecekleri ârâya tevfiқан tayin edilmek lazım geleceğinden mezkûr hatt-ı mütareke dahilinde dinen, örfen, emelen müttehit ve yek diğerine karşı hürmet-i müteakabile ve fedakarlık hissiyatıyla meşhun ve hukuk-u irkiyye ve içtimaiyyeleriyle şerait-i muhiyyelerine tamamiyle riayetkâr, Osmanlı İslâm

¹³⁷⁷ İstanbul'un işgali, meclisin feshedilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın genelgesi ile Büyük Millet Meclisi'nin açılması kararı hakkında bkz. Mustafa Kemal Paşa'nın BMM'nde 24 Nisan 1920 tarihli konuşması, *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 1, İçtima Senesi I, İkinci İçtima 24.4.1336 (1920) Cumartesi, s.26-30.

ekseriyetiyle meskûn bulunan aksamın heyet-i mecmuası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeple tefrik kabul etmez bir küldür.

İkinci Madde: Ahalisi ilk serbest kaldıkları zamanda âra-yı âmmeleriyle anavatana iltihak etmiş olan elviye-i selase için ledel icap tekrar serbestçe âra-yı müracaat edilmesini kabul ederiz.

Üçüncü Madde: Türkiye sulhüne talik edilen Garbi Trakya vaz'iyet-i hukukiyyesinin tesbiti de sekenesinin kemal-i hürriyetle beyan edecekleri ârâya tebaan vaki olmalıdır.

Dördüncü Madde: Makarr-ı Hilafet-i İslâmiyye ve Payitaht-ı Saltanat-ı Seniyye ve Merkez-i hükümet-i Osmanîyye olan İstanbul şehriyle ve Marmara Denizinin emniyeti her türlü halelden masun olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münakalat-ı âleme küşadı hakkında bizimle sair bilumum alakadar devletlerin müttefikane verecekleri karar muteberdir.

Beşinci Madde: Düvel-i İtilafîyye ile muhasımları ve bazı müşarikleri arasında takarrür eden esasat-ı ahdiyye dairesinde ekalliyetler hukuku memalik-i mütecaviredeki Müslüman ahalinde aynı hukuktan istifade etmeleri emniyyesiyle tarafımızdan teyid ve temin edilecektir.

Altıncı Madde: Milli ve iktisadi inkişafatımız daire-i imkâna girmek ve daha asrî bir idare-i muntazama şeklinde tedvir-i umura muvaffak olabilmek için, her devlet gibi bizim de temin-i esbab ve inkişafatımızda istiklal ve serbesti-i tamme mazhar olmamız üssül esas-ı hayat ve bekamızdır. Bu sebeple siyasî, malî ve sair inkişafatımıza mani kuyuda muhalifiz. Tahakkuk edecek düyunatımızın şerait-i tesviyesi de bu esasata mugayir olmayacaktır. 28 Kânunusani 1336".¹³⁷⁸

Misak-ı Milli kararı Türk Milli Mücadelesi'nin amacını, Türk ulusunun taleplerini ortaya koyan ve Milli Mücadeleye yön veren karardır. Misak-ı Milli kararının en önemli maddeleri Osmanlı Devletinin toprakları ile alakalı olan karardır. I. Dünya Savaşı ve Balkan Savaşlarında kaybedilen topraklarla ilgili hükümler incelendiğinde Mondros Mütarekesi ile işgal altında kalan Arap topraklarında yaşayan halkın kendi geleceğine karar vermesi ve buraların bölünmez bütünlüğünün korunması ilkesi kabul edilmiştir. Batı Trakya ve Kars, Ardahan, Batum'da halk oylaması yapılarak halkın karar vermesi gereği üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı başkentinin, Marmara denizinin güvenliği ile birlikte ve bu durum saklı kalmak şartıyla Çanakkale ve İstanbul boğazlarının durumu da alakalı devletlerle birlikte alınacak kararlar geçerli olacaktır hükmü yer almıştır. Kapitülasyonların kaldırılması ile alakalı hüküm ise tam bağımsız bir Türkiye amaçlandığının göstergesidir. Gayr-i müslimlerin ekalliyet yani azınlık olarak tanımlanması yeni bir gelişmedir ve karşılıklık esası üzerine sınırlar dışında kalan Türk-Müslüman halkın haklarını koruma yolunda atılmış bir adımdır.

Mustafa Kemal Paşa 24 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada Türkiye'nin birçok yerinin işgali neticesinde ve buna tepki olarak Erzurum'da milli kongre toplandığını ve milli kongrede milletin gerçek ve maddi düşüncelerle hareket ederek kendi

¹³⁷⁸ M. M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 1, İçtima Senesi 1 (İçtimâ-i Fevkalâde), Onbirinci İnikad 17 Şubat 1336 (1920) Salı, s.144-145; Misak-ı Milli metni hakkında ayrıca bkz. İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s.15-16; Kültür Bakanlığı, *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 Cilt:1*, s.131-133.

kuvvet ve kudretiyle temin edebileceği yeni bir hudut, bir milli hudut çizdiğini ifade etmiştir. Bu milli hududunda 30 Ekim 1918 tarihli mütareke esnasındaki sınırlar olarak kabul edildiğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa devamında:

“...Vatanımızın hududu olacak bu hududu ihtimal teferruatıyla bilmeyen arkadaşlarımız vardır. Yeniden fazla teferruata girmek istemediğim için şu suretle izahat vereceğim: Şark hududuna Elviye Selaseyi dahil ederek tasavvur buyurunuz. Garp hududu Edirne’den bildiğimiz gibi geçiyor. En büyük tebeddülât (değişim) Cenub hududunda olmuştur. Cenub hududu İskenderun cenubundan başlar. Haleble Katıma arasından Cerablus köprüsüne müntehi olur bir hat, ve Şark parçasında da Musul vilâyeti, Süleymaniye ve Kerkük havalisi ve bu iki mıntıkayı yek diğerine kalbeden hat. Efendiler: Bu hudud sırf askeri mülâhazat ile çizilmiş bir hudut değildir, hududu millidir. Hududu milli olmak üzere tesbit edilmiştir”.¹³⁷⁹

Mustafa Kemal Paşa, Misak-ı Milli’yi sulh için en makul ve asgari şartları ihtiva eden program olarak değerlendirmiştir. Sulha ulaşmanın esaslarını ortaya koyduğunu belirtmiştir. Ancak memleketi ve mileti kurtarmak için sulhun yeterli olmadığını milletin hakiki kurtuluşu için çalışmasının bundan sonra başlayacağını, sulhden sonraki muvaffakiyet için milletin bağımsızlığının korunması gerektiğini ve Misak-ı Milli’nin hedefinin bunun temini olduğunu belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa:

“Memleket ve milletin atisinden asıl emin olabilmesi, bir defa halkçılık esasına istinat eden teşkilat-ı idariyesinin bihakkın teşmil ve taazzuv ettirilmesi ve tatbik olunmasıyla beraber ahval-i iktisadiyemizin refah-ı millimiz temin edecek tarzda ıslah ve ihyasına vabestedir. Bu hakayıkı akide-i milliye tanıyarak muhafaza edebilecek bir heyet-i içtimaiye olabilmemiz için de maarifimizi tamamen ameli ve ihtiyaç-ı hakikiyemize muvafık bir program dairesinde ihya etmek lazımdır. Bu noktalarda muvaffakiyet sayesinde memleket imar edilebilecek ve millet zenginleşecektir. Ufak bir program kadrosu söylemek lazım gelirse: teşkilat baştan nihayete kadar halk teşkilatı olacaktır. İdare-i umumiye halkın eline vereceğiz. Bu heyet-i içtimaiyede sahib-i hak olmak herkesin sahib-i sa’y olması esasına istinad edecektir. Millet sahib-i hak olmak için çalışacaktır. İslah olunacak şeyler iktisadiyat ve maariftir. Bu sayede memleket imar edilecek, millet refah sahibi olacaktır. Hiçbir millet ve memlekete karşı fikr-i tecavüz beslemeyiz. Fakat muhafaza-i mevcudiyet ve istiklâl için bir de milletimizin bu dediğimiz sahada müsterihane ve kemal-i itminan ile çalışarak müreffeh ve mesut olmasını temin için; her vakit memleket ve milletimizi müdafaaya kadir bir orduya malikiyet de nuhbe-i âmâlimizdir”.¹³⁸⁰

Misak-ı Milli’nin hükümlerine bakıldığında toprak yani ülke unsuru ile alakalı amaçlar ortaya konmuştur. Özellikle Arap toprakları hakkında alınan karar dikkat çekicidir. Halkın kararına yapılan vurgu ile her türlü sonuç kabul edilmektedir. Batı Trakya ise Balkan Savaşlarında kaybedilen ve yapılan anlaşmalarla birlikte sınırlar dışında kalan bir coğrafyadır ve o dönemde de sınırlar dışındadır. Uluslararası hukuka uygun bir karar alındığı söylenebilir. Kars-Ardahan-Batum ise 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşında Ruslar tarafından işgal edilen ve

¹³⁷⁹ T.B.M.M. Zabut Ceridesi, Devre I, Cilt 1, İçtima Senesi I, İkinci İçtima 24.4.1336 (1920) Cumartesi, s.16.

¹³⁸⁰ Ahmet Emin, “Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı”, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal II*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil vd.(yay. hzl.), Kültür Bakanlığı Yayınları, tarihsiz, s.779-781.(Ahmet Emin Bey’in adı geçen makalesinin Vakit gazetesi, Nr.1468, 10 Kânun-ı sâni 1338/1922’de yayınlandığı ifade edilmektedir. Bkz. a.g.e., s.785)

yapılan Berlin anlaşması ile Rusya'ya devredilen I. Dünya Savaşında ise Rusya'nın savaştan çekilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti tarafından tekrar ele geçirilen ve Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı Devletinin elinde olan ancak Mütareke hükümlerine dayanılarak mütareke sonrasında terkedilen ve özellikle Ermeniler ve İngilizler tarafından işgal edilen topraklardır. Bunun dışında Osmanlı Devletinin Mütarekeyi imzaladığı zaman elinde kalan topraklar Misak-ı Milliye ayrılmaz bir bütün olarak yer almıştır. Misak-ı Milli'nin toprak yani ülke ile alakalı hükümlerinin temelinde de bu durum etkili olarak yer almıştır denilebilir. Savaş sırasında kaybedilmeyen ve genellikle savaşta halkın destek verdiği ve nüfus olarak Türk Müslüman halkın çoğunluğu teşkil ettiği coğrafya Misak-ı Milli'nin temelini oluşturmuştur. Özellikle Arapların bir kısmının Osmanlı Devletine isyanı ve İngiliz ve Fransızlarla ittifak ederek savaşa katılmaları savaş sonrası gelişmeler Misak-ı Milliye etkilemiş ve bölge ile ilgili tasarruflar sınırlı kalarak halkın kararına bırakılmıştır. Onun dışındaki yerlerin bölünmez bütünlüğü vurgulanmıştır. Böylelikle milli sınırların çizildiğini söylemek mümkündür. Milli sınır kavramının oluşmasında nüfus unsuru, devlete sadakat, doğal sınırlar, Mondros Mütarekesi sırasında hakim olunan topraklar, tarih ve dil birliği gibi unsurlar yer alarak gerçekçi bir değerlendirme yapılmıştır.

Misak-ı Milli açık bir şekilde sınırlardan bahsetmemekle birlikte 1.maddesinde Suriye'nin bir kısmını içine alarak güney sınırlarını tesbit etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “...I. Dünya Harbinin sonuçları, devletimizin bir takım fedakârlığa katlanmasını zorunlu kılıyor. Buna göre devlet için milli, yeni bir sınır kabul ettik. Mütareke imzalandığı gün ordularımız fiilen bu hatta hâkim bulunuyordu. Bu sınır, İskenderun körfezi güneyinden Antakya'dan Halep ile Katma istasyonu arasında Cerablus Köprüsü güneyinde Fırat Nehrine kavuşur. Oradan Deyr-i Zor'a iner; daha sonra doğuya kıvrılarak Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi içine alır”. Türk devletinin mütareke imzaladığı zamanda kuzey-doğu sınırlarını meydana getiren Kars, Ardahan ve Batum toprakları Misak-ı Milli'nin ikinci maddesinde yer alarak bu yerlerin geleceğinden bahsedilmişti. Batı Trakya toprakları ise üçüncü maddede ifade edilerek Türk devletinin Rumeli sınırları tesbit edilmiştir. Bahsedilen bu topraklar mütareke imzalandığı zaman Türk nüfusun yoğun yaşadığı yerlerdir. Aynı zamanda Yeni Türk devletinin vatan toprağı olarak tesbit edilen bu yerlerde Osmanlı miri sisteminin geçerli olması bir diğer önemli konudur.¹³⁸¹

Osmanlı son döneminde Osmanlı Devleti'nin Araplarla meskun coğrafyasında görev yapan Türk devlet adamlarının içinde özellikle askerlerin arasında Arapların devlete bağlılığı, Türklerle münasebetleri konusundaki fikirlere bakıldığında Türklerin bu coğrafyada tutunamayacağı, Arap milliyetçiliğinin geliştiği, Türklere ve dolayısıyla Osmanlı'ya hor

¹³⁸¹Aydın ve Aydın, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.205.

bakıldığı, bölgede tutunmanın beyhude bir çaba olduğu gibi fikirlere rastlanmaktadır.¹³⁸² Mustafa Kemal Paşa'nın da görev yaptığı coğrafya ile alakalı izlenimleri de aynıdır ve milli sınır fikrinin ortaya çıktığı görülmektedir.¹³⁸³ Milli sınır fikrinin oluşmasındaki temel faktörde nüfus yapısı ve devlete verilen destek ve coğrafi özelliklerdir. Bu durum Misak-ı Milli kararının oluşmasına etki edecek ve Milli Mücadele döneminde Arap coğrafyasının da savaşılararak kurtarılması gibi bir fikir ortaya çıkmayacaktır. Misak-ı Milli ile Türk ulusunun hedeflerinin sınırları çizilmiştir. Kaybedilen coğrafyaların tamamına değil o dönemde elde tutulabilecek, kontrol edilebilecek ve devleti yaşatabilecek nüfusa sahip coğrafyanın yeni Türk devletinin sınırları olarak kabul edildiği görülmektedir. Böylelikle 19.yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlayan ve bilhassa II. Meşrutiyet devrinde gelişen Türkçülük daha doğrusu Türk milliyetçiliğinin hedeflerine sınırlar çizilmiştir. II. Meşrutiyet devri Türkçülük fikirlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de etki ve desteği ile Turancılık-Pantürkizm fikirleri gelişmişti. İttihatçı liderler ve Türkçü fikir adamları Milli Mücadeleye kadar Turan'ın kurtarılması, siyasi birlik, kültürel birlik fikirlerini ele almışlardır.¹³⁸⁴ Bilhassa Enver Paşa'nın I. Dünya Savaşında Irak'taki askeri birlikleri İran içlerine göndermesi, Rusya'nın savaştan çekilmesini takiben 1917 sonlarından itibaren Osmanlı kuvvetlerinin önemli kısmını Kafkasya cephesine kaydırarak bölgeyi, İran'ı ve hatta Hindistan ve Türkistan'ı ele geçirme plan ve eylemleri görülmüştü. Bu durum Suriye, Irak ve Arabistan cephesinin ihmaline yol açmıştır.¹³⁸⁵ Bu dönemde asıl amaç Anadolu'yu korumak ve savunmak yerine Turan'ın kurtarılması şeklinde fikir ve eylem görülmüştür. Bunun yanı sıra ilginç olan bir durumda Türkçü fikir adamları ve İttihatçı liderlerin Balkan harplerinde kaybedilen Türk vatanının kurtarılması, geri alınması konusunda fikir ortaya koymamalarıdır. Bunun yerine Türklere yeni hedef olarak Turan gösterilmiştir.¹³⁸⁶

Bunun yanı sıra Türk ulusunun güç ve imkânlarının hangi amaç ve hedefler için seferber edileceği ya da edilebileceği Misak-ı Milli'de ifade edilmiştir. Geçmiş devirlerde Türklüğün gücü, imkânları ve istekleri daha da önemlisi ulusal menfaatleri dikkate alınmadan Türklüğün gücünün heba edildiğini söylemek mümkündür.

Milli Mücadele döneminin Türkçülük tarihinde en önemli özelliği Türk milliyetçiliğine belirli bir hedef, amaç, sınır çizmesi ve amacı kurtarılabilecek Anadolu ile sınırlamasıdır. Ve yine sınırları belirli ve daha önce netleşmemiş olan vatan kavramını netleştirmiştir. Türk ulusçuluğuna vatan kavramı ve ulusal hedefler belirlemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele döneminde bir yabancı gazetecinin sorularına verdiği cevapta panislâmizm ve

¹³⁸² Atay, *Zeytin Dağı*, s.41-48, 65-66, 80-82.

¹³⁸³ Cebesoy, *1907'de Misak-ı Milli*, s.17-18.

¹³⁸⁴ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi Cilt II Kısım IV*, s.398, 502-503.

¹³⁸⁵ Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa III (1914-1922)*, s.178-198, 357vd.

¹³⁸⁶ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.419.

panturanizmi şu şekilde değerlendirmiştir: “*Bütün Müslümanların Türk hâkimiyeti altında birleşmesi anlamına geldiği sürece Panislâmizm ve üzerinde Türk ırkı yaşayan bütün ülkelerin Anadolu Türklerinin hâkimiyeti altında birleşmesi anlamına geldiği müddetçe de Panturanizm, İngiltere emperyalistlerinin kendi milletlerini bize karşı daima bir haçlı seferine sürüklemelerini temin etmek maksadıyla uydurmuş oldukları korkuluklardandır*” şeklinde değerlendirmiştir.¹³⁸⁷

Ulusun temeli irade ve bağımsızlıkla çizilmiş açık bir tarih bilincine dayanan vatan ve bu vatandaki maddi ve manevi değerlerdir. Millet öncelikle sınırları tarihte hazırlanan ve mücadelelerle çizilen vatana dayanmaktadır. Dolayısıyla ulus ve vatan birbirinden ayrılamazlar. Aynı zamanda ulusla vatan arasındaki münasebet vatanın ulusal varlığın heyecan kaynağı olmasından ve toplumsal varlığın devamını ve düzenini sağlamış olmasından dolayıdır. Bununla birlikte içtimai hafızanın dayanağı vatandır. Ulusun müşterek hatıraları, iftiharları, gururları, acıları, kusurları ve ibret dersleri bulunmaktadır. Bu hadiseler sınırları belirli toprak üzerinde bir araya gelir ve içtimai hafızanın bütün bu izleri onun üzerine kazılır ki bu toprağa yurt denir.¹³⁸⁸ Bu sebeple Misak-ı Milli Milli Mücadele döneminde vatan anlayışına uygun olarak ortaya çıkmış ve Türk vatani anlayışını netleştirmiştir.

Milli sınır fikri ile vatan fikriyatı arasında önemli bağlar vardır. Vatan fikrinin Osmanlı Devleti’ne girişi 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmekle birlikte vatan fikri batıda ortaya atılan milli sınırlar dahilinde gerçekleşen vatan yerine Osmanlı Devleti’nin topraklarının tamamı, İslâm coğrafyası şeklinde anlaşılmıştır. Daha öncede belirttiğimiz gibi dönemin önemli devlet adamlarından Ahmet Cevdet Paşa batıdaki vatan fikrinin Osmanlı’da olmadığını, vatan denilince köy meydanının akla geldiğini, vatan için savaşacak kimse bulunamayacağını, Osmanlı Müslümanlarının din vb. değerler için savaşabileceklerini dile getirmiştir.¹³⁸⁹ Ancak Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyesi fikir adamları tarafından vatan fikri ele alınıp işlenmiş ve modern manada vatan fikri ortaya konarak Osmanlı tebaasının vatan için mücadele etmesi gerektiği belirtilmiştir.¹³⁹⁰ Bununla birlikte 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı Devleti’nin çöküşünün devam etmesi, milliyetçi isyanların artması, Balkan Savaşlarının ve I. Dünya Savaşının yaşanması, Mondros Mütarekesi sonrası yaşanan işgaller vatan anlayışının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bu durum en net ifadesini Misak-ı Milli’de ve Mustafa Kemal Paşa’nın Milli Mücadele dönemi faaliyetlerinde bulmuştur.

¹³⁸⁷ Kültür Bakanlığı, *Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 Cilt:1*, s.274.

¹³⁸⁸ Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.135.

¹³⁸⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzat*, s.113-115.

¹³⁹⁰ Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s.278-280.

Atatürk, Türk milletinin birlik ve beraberliğini, önce coğrafi sınırlar içinde, Türklerin ata yurdunun bölünmez bir bütün olduğunu ilan ederek sağlamaya yönelmiştir. Doğu ve Batı, Kuzey ve Güney ayrımı yapmadan, Misak-ı Milli'nin belirlediği sınırları vatan saymıştır. Milli Mücadele, milli sınırların kurtarılması olduğu kadar millet birliğinin sağlanmasına yönelik olmuştur.¹³⁹¹

Misak-ı Milli beyannamesi ile tespit edilen ülke Anadolu yarımadası ile Trakya'nın bir kısmıdır. Müslüman Arapların dışarıda bırakılmasıyla ülkede Türkler yaşamaktadır. Bu aşamadan sonra önemli olan ise ülkede yaşayacak insanların millet olup olmadıklarıdır. Beyannameye göre sınırları belirlenen ülkede yaşayan insanları din, ırk ve ideal bağları birbirine bağlamakta, aralarında birlikte yaşama isteği, sevgi ve fedakârlık duyguları bulunmakta ve içtimai ve örfi amillerde onları bir araya getirmektedir. Bu topluluk ise Türklerdir ve aralarındaki bağlar onları birleşik ve bölünmez bir bütün haline getirmektedir. Tespit edilen ülkede yaşayanlar Türk Milletidir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda hâkim millet olarak vasıflandırılan Türklerin milletleşme olayı geç bir tarih olan 1911 sonrası gerçekleştiği halde 1918'de Türk Milletinin ülkesinden bahsedilmektedir. Bunun yanı sıra kapitülasyonlara son verilmekte ve ekalliyetlere Türk ve Müslümanlarla eşit haklar tanınmakta ancak ayrıcalık verilmemektedir. Ayrıca milli ve iktisadi kalkınma ve modern bir idare teşkilatı için tam bağımsızlık şart koşulmuştur. Beyannamenin girişinde devamlı ve sulh içinde Osmanlı Devleti'nin devamı ile birlikte yapılabilecek azami fedakârlık ortaya konmuştur.¹³⁹² Tunaya'ya göre bağımsız bir devlet için gerekli olan unsurlar ve ideolojik esaslar ortaya konmuştur. Milliyetçilik, garpçilik, millet ve fert hakları yani demokrasi gibi ideolojik esaslar yer almıştır. Dolayısıyla bu ideolojik esaslar saltanatı yeniden güçlendirmek yerine yeni devletin kurulmasını sağlamaya yöneliktir. Misak-ı Milli beyannamesi yeni, milli, müstakil bir devletin kurulması için gerçekleştirilen bir sözleşmedir.¹³⁹³

Misak-ı Milli ile Türk halkının çoğunlukta olduğu topraklar dışında Osmanlı imparatorluğu egemenliği altındaki ülkelerin özgürlüğünü ve ulusal bağımsızlığın sağlandığı zaman çağdaştırmacı reformlara gidileceği ifade edilmiştir. Misak-ı Milli ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun dağıldığı ve bununla birlikte Osmanlılık, İslâm birliği, Turan politikaları da reddedilmiştir. Ancak bu fikirler o dönem pek fazla algılanamamıştır. Misak-ı Milli, Wilson doktrinine verilen cevaptır. Osmanlı'nın dağıldığının kabulü ve yerine başka türde devletin kurulacağı anlamına gelmektedir. Ancak bu bildirinin sonraki yıllar için taşıdığı manayı

¹³⁹¹ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.162.

¹³⁹² Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.40-41

¹³⁹³ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.41.

anlamayanlar bu bildiriye Tanzimat ya da Kanun-i Esasi gibi düşmanı susturmak amaçlı olduğunu zannetmiş ve zamanla Mustafa Kemal Paşa'ya muhalefete başlamışlardır.¹³⁹⁴

Misak-ı Milli Erzurum ve ardından Sivas Kongresi tarafından genişletilerek teyit edilen ilkeleri içine almıştır. Milli Mücadelenin iç ve dış amaçlarını belirtmiş, Milli Mücadele dönemi sonrasında da Türk dış politikasının temellerini teşkil etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki hareketin amaç ve ilkeleri Osmanlı Devleti'nin yasama organı tarafından da teyit edilmiştir. Müttefik devletlere karşı Türk milletinin direneceğini göstermekle birlikte aynı zamanda bu devletlerin politikasını kabul eden, boyun eğen İstanbul hükümetinin politikasını da reddetmekteydi. Misak-ı Milli aynı zamanda Osmanlı geleneklerinden uzaklaşmış, İslâm dünyasına öncülük yapacak çok milletli imparatorluk iddiası yerine çok daha mütecanis bir milli devlet kurmayı amaçlamıştır ve Yeni Türkiye'nin kuvveti de buradan gelmektedir.¹³⁹⁵

Misak-ı Milli'nin en büyük özelliği amaçları sınırlandırması ve tespit etmesi yanında o dönemde varlığına hiç kimsenin itiraz edemeyeceği, yok sayamayacağı, Osmanlı Devleti'nin anayasal kurumu olan Mebusan Meclisi'nin aldığı karar olmasıdır. Hal-i hazırda Misak-ı Milli kararları Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri, daha önceki Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarının bir bütün haline getirilmiş şekliydi. Ancak kongre kararlarını kabullenmek istemeyen, Heyet-i Temsiliye'nin varlığına ve kararlarına uymak istemeyenlerde bulunmaktaydı. Bu zihniyetin hala Osmanlı hükümeti ve Mebusan'ından beklenti içinde olduğu da görülmektedir. Aynı zamanda tehlikenin farkında olunmadığı da söylenebilir. Bununla birlikte seçimlerin yapılarak kapalı olan Mebusan Meclisi'nin açılması ve milletin temsilcilerinin alacağı karara göre hareket edilmesi şeklinde çoğunluğun paylaştığı fikirde mevcuttur. Böylelikle bütün meşru yollarda denenmiş olacaktır. Dolayısıyla bu ortamda Mebusan Meclisi gibi anayasal ve bundan dolayı da varlığına kimsenin itiraz edemeyeceği meclisten Türk İstiklâl Harbinin haklılığı ve hedeflerini ortaya koyan kararlar almak Anadolu'daki milli hareketin meşruiyet meselesini de çözmüştür. Mebusan Meclisi gibi meşru ve yasal bir kurumun aldığı karar olması dolayısıyla T.B.M.M.'nin açılmasına da katkı sunmuş, meclisin hedefi Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmek olmuştur. Millet Meclisi açıldıktan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın elini güçlendirecek ve meşruiyet meselesini tamamen ortadan kaldıracaktır. Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmek ve bu temelde biraya gelerek diğer ayrılıkları bir tarafa bırakmak şeklindeki politika T.B.M.M.'nin politikası olacaktır. T.B.M.M.'nde Misak-ı Milli'yi gerçekleştirmek amacıyla toplanıldığı ve Misak-ı Milli'nin her türlü politikanın üstünde

¹³⁹⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.480.

¹³⁹⁵ Mehmet Gönübol, Cem Sar, Ahmet Şükrü Esmer vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, (Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 279, 1974), s.13-14.

olarak birleştirici olduğu birçok kez ifade edilmiştir. Bu özelliği ile Misak-ı Milli en büyük hedef ve idealdir.

İdeal birliği ise insanları birbirlerine yaklaştırır, kader birliği hislerini uyandırır. Dolayısıyla ortak idealler, dayanışma duygusunun canlanmasına da sebebiyet verirler. İnsan toplumu birleştirici bir yapıya kavuşur. İnsanlarda her türlü hareketlere ve fedakârlıklara karşı müsait bir erek uyanır ve kişilerde perçinleşmiş bir bütünlük halinde kudretli bir hale gelir. Yüksek ve ortak ideallere dayanan ve ona sahip olan uluslarda devamlı ve güçlü devletler kurabilirler.¹³⁹⁶ Misak-ı Milli Türk ulusunu bir araya getiren en büyük ideal olarak Türk İstiklal Harbinin kazanılmasını ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunu sağlayan tarihi karar ve değerdir.

Misak-ı Milli aynı zamanda devlet ve insan unsuru arasındaki münasebet, devletlerin varlığını devam ettirebilmesi açısından hâkimiyeti altındaki insanlardan aldığı destek yönüyle de incelendiğinde önemi artmaktadır. Atatürk'ün 1907'de ifade ettiği *temeli Türk olan bir devletin gerekliliği temelindeki fikirleriyle ortaya çıkan Misak-ı Milli* devletin uluslar ve ulusçuluklar çağında nasıl ayakta kalacağının yöntemini de ortaya koymaktadır. Ulus devletlerin en önemli özelliği hâkimiyeti altındaki insanların devleti sahiplenmesi, devleti yaşatma azim ve iradesini ortaya koyabilmesidir. Daha basit bir ifade ile insanların devlet benim devletim diyebilmesidir. Misak-ı Milli'de ortaya konan ve 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında olan yerlerin birbirinden ayrılmaz bir bütün olduğu ve hedefin bu coğrafyada bağımsızlığı sağlamak olduğu hükmü dikkate değerdir. Misak-ı Milli sınırları içerisinde olan yerler Türk nüfusun yoğun bir şekilde yaşadığı, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ne destek veren ve savaşta işgal edilemeyip Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı ordularının tutunabildiği, halktan destek gördüğü ve bir nebze de olsa rahatladığı yerlerdir. I. Dünya Savaşında Arabistan, Irak ve Suriye'de Osmanlı ordularının tutunamayıp geri çekilmesinde ve bu yerlerin işgale uğramasında önemli sebeplerden biride bölge halkının Osmanlı Devleti'ne destek vermemesi hatta devlete isyan ederek itilaf devletleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmalarıdır. Dolayısıyla bu durum bir gerçeği de net bir biçimde ortaya çıkarmıştır. Devletin yaşamasının şartlarından biride yönetimi altındaki insanlardan aldığı destektir. Bundan dolayı Misak-ı Milli de bu gerçeği görmüş ve Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman elde kalan toprakların birliği ve bütünlüğünü savunmuş, vatan anlayışını netleştirmiştir. Falih Rıfkı'ya göre Mustafa Kemal Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusu İngiliz ordusunu Halep'in güneyinde durdurmuş ve burada seçilen savunma hattı Milli Misak'taki Türkiye sınırı olmuştur.¹³⁹⁷

¹³⁹⁶ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.136.

¹³⁹⁷ Atay, *Zeytindağı*, s.104.

Misak-ı Milli'nin temeli, ilham kaynağı istiklâl-i tamm yani tam bağımsızlık fikridir. Atatürk, bugünde geçerliliğini koruyan istiklâl-i tamm fikrini şu şekilde ifade etmiştir: “...Biz; yaşamak isteyen, onur ve şerefi ile yaşamak isteyen bir milletiz. Bilgin, cahil, istisnasız bütün millet fertleri, belki içinde bulundukları güçlükleri tamamen anlamaksızın, bugün yalnız bir nokta etrafında toplanmış ve kanını sonuna kadar akıtmaya karar vermiştir. O nokta; tam bağımsızlığımızın sağlanması ve devam ettirilmesidir. Tam bağımsızlık denildiği zaman, elbette siyasî, malî, ekonomik, adlî, askerî, kültürel vs. her hususta tam bağımsızlık anlaşılmalıdır. Bu saydıklarımızın herhangi birinde bağımsızlıktan yoksunluk, millet ve memleketin gerçek manası ile bütün bağımsızlığından yoksun kalması demektir”. Atatürk, istiklâl-i tamm düşüncesinin gerçekleşmesi yolunda Yeni Türk devletinin askeri ve siyasi bağımsızlığı sağlamış aynı zamanda iktisadî, adlî, malî, kültürel alanlarda önemli faaliyetlerde bulunmuş, başarılı adımlar atmıştır. Bu çalışmalar esnasında Misak-ı Milli'den kesinlikle ödün verilmemiştir.¹³⁹⁸

3.8. Büyük Millet Meclisi'nin Açılması ve Uluslaşma

Büyük Millet Meclisi Misak-ı Milli kararının Osmanlı Mebusan Meclisi tarafından alınması ve neticesinde İstanbul'un işgali, Mebusan Meclisi'nin dağıtılması, mebusların bazılarının tutuklanması, Mebusanın çalışma imkânı kalmadığı için çalışmalarına ara vermesi, Sultan Vahidettin'in Mebusan Meclisi'ni feshetmesi sonucu daha önce kongreler ve Sivas'ta gerçekleşen ve komutanlar toplantısı olarak adlandırılan toplantı kararlarına da dayanarak 19 Mart 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da meclis açılmasını öngören kararı sonrasında¹³⁹⁹ 23 Nisan 1920'de yeni seçilen milletvekilleri ve İstanbul Mebusanı'ndan dönenlerin katılımıyla Ankara'da açılmıştır. Büyük Millet Meclisi'nin başkanlığına Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir. “Müdafaa-i hukuk hareketinin gerçekleştircisi organı T.B.M.M. hükümeti”¹⁴⁰⁰ olmuştur. T.B.M.M.'nin açılması ve hâkimiyeti milliye esasını kabul etmesi Mustafa Kemal Paşa tarafından Anadolu'da yeniden milli bir devletin kurulması ve Türk milletinin rüşd kıyasetini göstermesi bakımından şayanı takdir bir eseri intibah olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁰¹

Ankara, Kurtuluş mücadelesinin sembolü olarak Türk ulusçuluğunu temsil etmiştir. Kurtuluş Savaşının bütün sıfatları ve deyimleri de bunu göstermektedir. Milli Mücadele, Milli

¹³⁹⁸ Aydın ve Aydın, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.205.

¹³⁹⁹ Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da meclisin açılmasına dair genelgesini : “29 Mart 1336 (1920) tarihinde: Makam-ı hilafet ve saltanatın mâsuniyeti istiklâlini, istiklâli milli ve milli hudutlarımız dahilinde imkanı hayat bahşedecek bir sulhu temin edecek tedabiri teemmül ve tatbik etmek üzere millet tarafından salahiyyeti fevkaledeyi haiz bir Meclisin Ankara'da içtimai lüzumuna milletin nazar-ı dikkatini celbetmek hususundaki vazifei milliye ve vataniyemizi de ifade ettik” şeklinde değerlendirmiştir. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 1, İçtima Senesi I, İkinci İçtima 24.4.1336 (1920) Cumartesi, s.29.

¹⁴⁰⁰ Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s.231.

¹⁴⁰¹ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 1, İçtima Senesi I, Üçüncü İçtima, 13.8.1339 Pazartesi, s.38.

İstiklal, Milli Hareket, Milli Zafer, Hâkimiyet-i Milliye, Kuvayi Milliye, Misak-ı Milli ve Büyük Millet Meclisi,¹⁴⁰² irade-i milliye ve gaye-i milliye¹⁴⁰³ terimleri ile eksiksiz, katıksız, pürüzsüz tam bir milliyetçilik ifade edilmiştir.¹⁴⁰⁴

Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra meclisin niteliği üzerinde üç görüş ortaya çıkmıştır. Bu görüşlerin ilkinde meclisin savaş süresince görev yapacak geçici bir meclis olduğu, ikinci görüş ise meclisin meşrutiyet parlamentosunun sürgündeki devamı ya da geçici olarak onun yerini alan meclis ve üçüncü görüş olarak ta egemenliğin artık ulusa geçtiği, meclisin ulus adına yasama ve yürütme yetkileri olan yeni bir meşru devletin meclisi olduğu görüşüdür. Birinci ve ikinci görüşe sahip olanlar için üçüncü görüş meşru olmayan bir rejim kurmak, Mustafa Kemal Paşa'nın diktatörlüğünde halk cumhuriyeti kurmak gibi devrimci bir yol açmaktır.¹⁴⁰⁵

Büyük Millet Meclisinin milletvekilleri seçimler ve Osmanlı Mebusan Meclisinden gelen mebuslardan oluşmuştur. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerince seçilmiş olmalarına rağmen bir kısmı Osmanlı son dönem siyasi ortamında bazı siyasi oluşumlarda yer almış ve bu siyasi oluşumlar iktidar olduğunda siyasi tercihlerini değerlendirebilmişlerdi. I. Meclis içinde yeni bir devlet ve hükümet kurmak isteyen Türkçüler (kalpaklılar), şeriatın devlet yönetiminde hâkimiyetini isteyen İslâmcılar (sarıklılar), Osmanlı hukukunun devam etmesini isteyen Osmanlılar (fesliler) yanında liberal, demokrat, sosyalist ve komünistlerde yer almışlardır.¹⁴⁰⁶ Bu özelliğinden dolayı I. Mecliste II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan bütün siyasi parti ve fikirlerin temsilcilerini görmek mümkündür.¹⁴⁰⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın tasarısının Sovyet rejimi ile alakası olmamakla birlikte batıcı grubun iddiaları sosyalist rejim ile birlikte ulus egemenliğine dayanan yeni bir rejimin bile kabullenilmediğini göstermektedir. Saltanat ve hilafetli meşrutiyet rejimini batı modeli sayanların ulus egemenliğine dayanan rejimi Sovyet rejimi olarak görmeleri döneme göre saşılacak bir durum değildi. Ulus egemenliğine dayanan bir rejim meşru Osmanlı saltanat ve hilafetine isyan ve yüzyıllık gelenekleri terk etmek ve o döneme kadar görülmemiş bir

¹⁴⁰² Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.148.

¹⁴⁰³ İrade-i Milliye Milli Mücadelenin ilk yayın organı diyebileceğimiz gazetesinde adıdır ve Sivas Kongresinin bitmesinden sonra Atatürk'ün de desteğiyle Sivas'ta yayınlanmaya başlanmış ve Türk Milli Mücadalesinin örgütlenme döneminde büyük bir vazifeyi yerine getirmiştir. İrade-i Milliye gazetesi için bkz. Sivas Belediyesi, *İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*; aynı şekilde Gaye-i Milliye'de 1921'de Sivas'ta yayınlanan bir gazetenin adıdır. Bu gazetede yerelde Milli Mücadelenin önemli destekçilerinden birisi olmuştur. Gaye-i Milliye gazetesi hakkında genel bilgi için bkz. Temuçin Faik Ertan, "Gaye-i Milliye Gazetesinin Tıpkı Basımı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.44, Güz 2009, s.771-781.

¹⁴⁰⁴ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.148.

¹⁴⁰⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.486.

¹⁴⁰⁶ Aydın ve Aydın, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.214.

¹⁴⁰⁷ Aydın, "Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Kuruluşu ve Ülke Genelinde Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması", s.113.

devrimcilikti.¹⁴⁰⁸ Mütareke döneminde İstanbul'da kurulan ve ittihatçıları yargılayan Divan-ı Harb-i Örfiye göre mutlakıyeti yıkarak meşruti ve cumhuri bir rejim kurmaya çalışmak idam cezası ile cezalandırılabilir olacak ağır bir siyasi suçtu. Yine İslâmın hükümdarsız olamayacağı ve cumhuriyetin kurulamayacağı şeklinde görüşlerde ortaya konmuştur. İstanbul'da ki İngiliz Yüksek Komiserliği de Anadolu'da cumhuriyetin kurulmaya başladığını 1919'da İngiltere Dış İşleri Bakanlığı'na bildirmiştir.¹⁴⁰⁹ Doğucularla batıcılar arasındaki önemli mesele Osmanlı Devleti'nden ayrı bir hükümet kurulmasıydı ve görüş ayrılığı komünizm ideoloji ve rejimine karşı alınacak tavır yerine ulusal rejim sorunu üzerineydi. Ayrılma komünist rejim kurup kurmamak üzerine değil hükümetin ve meclisin niteliği, anayasa sorunu üzerineydi. O dönemde batı yanlılığı ile kastedilen durum müttefiklerin kabul edebileceği zannedilen dış politika yani mandat sistemini isteme, Amerikan himayesini davet etme ya da düşmanla anlaşarak batı devletlerinin Birinci Dünya Savaşı bitmeden bütün politikalarının hedefi olan Sovyet rejimine karşı dönme tutumudur. Savaş içerisinde batıcıların siyasal rejim konusunda meşrutiyet, saltanat ve hilafet rejimini sürdürmek dışında fikirleri bulunmamaktadır ve Mustafa Kemal Paşa'ya da bu sebeple karşı olmuşlardır. Bu sebeple sadece savaşı sürdürecektir bir hükümet ve batı ile uzlaşarak mevcut saltanat-hilafet rejimine dönmek amaçlanmıştır. Dolayısıyla yeni rejimin kurulmasını engellemek amacıyla yeni rejimin sovyetizm ya da komünizm olacağını iddia etmişlerdir. Ulus egemenliğine dayalı saltanat ve hilafetten kopmuş bir rejim kurmak sosyalist bir rejim kurmak kadar aşırı devrimci bir işti. Teokratik bir saltanat-hilafet taraftarı olanlar için bunun dışındaki rejimler aşırı sol eğilim olarak kabul edilmiştir. Teşkilat-ı Esasiye kanunu yapılması meselesi geçtikten sonra saltanat ve hilafet meseleleri ortaya çıktığı zaman batıcılara, şariatçılara, İslâmcılara, hilafetçilere ve eski ittihatçılara destek vermişler, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı olmuşlar ve onu tasfiye etmeye çalışmışlardır.¹⁴¹⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın temel amacı ise meclis vasıtasıyla İstiklâl Harbini başarıyla sonlandırmak, meclisin geçici bir meclis olmayıp Türk ulusunun hâkimiyetinin devamını sağlamak ve yine meclis vasıtasıyla ulus hâkimiyetine dayanan Türk ulus devletini kurmaktır. Ancak Milli Mücadele döneminde İstiklal Harbi'nin yönetimi kadar meclisin görev ve yetkileri, geleceği, cumhuriyet kurulup kurulmayacağı, saltanat-hilafetin devamı gibi konular gündemi sürekli meşgul etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın başarılı yönetimi ile önceliğin İstiklal Harbi'nin kazanılması olduğu fikri kabul görüp meclis bir arada kalarak dağılmadıysa da gelecekte ne olacağı daha doğrusu saltanat-hilafetin geleceği en önemli meselelerden birisi olmuştur.

¹⁴⁰⁸ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.486.

¹⁴⁰⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler II*, s.179.

¹⁴¹⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.485-486.

3.9. 1921 Anayasası ve Uluslaşma

1921 Teşkilat-ı Esasiyesi I. T.B.M.M. tarafından kabul edilmiş bir anayasadır. O dönemde öncelikli mesele meclisin görev ve yetkilerinin tanımlanmasıdır. Mustafa Kemal Paşa meclisin görev ve yetkilerini tanımlama aşamasında anayasa yapımında hakimiyet bila kaydu şart milletindir ilkesini anayasaya dahil etmeye çalışmıştır. Böylelikle hem meclisin görev ve yetkilerini tanımlamak hem de Mustafa Kemal Paşa'nın ileride kurmak istediği ulus devletin alt yapısı hazırlanmaya çalışılmıştır.

Meclis tarafından 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 23 madde ve ek olmak üzere madde-i münferide'den oluşan oldukça kısa bir anayasadır. Teşkilat-ı Esasiye'nin Mevad-ı Esasiye başlığı altında 1.maddesine göre Hakimiyet bila kaydu şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bilzât ve bilfiil idare etmesi esasına müsteniddir. 2. madde, İcra kudreti ve teşri salâhiyeti milletin yegane ve hakiki mümessili olan büyük millet meclisinde tecelli ve temerküz eder. 3.madde ise Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti Büyük Millet Meclisi hükümeti ünvanını taşır. 4. madde, Büyük Millet Meclisi vilayetler halkınca müntehab azadan mürekkebdir. 5. Madde, Büyük Millet Meclisinin intihabı iki senede bir kere icra olunur... Büyük Millet Meclisi azasının her biri kendini intihab eden vilayetin ayrıca vekili olmayub milletin vekilidir. 7. madde ise Ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi, umum kavanin'in vaz'ı, tadili, feshi, muahede ve sulh akdi ve vatan müdafaası ilanı gibi hukuk-u esasiye büyük millet meclisine aittir. Diğer maddeler ise vilayet, kaza ve nahiye yönetimini, hükümetin kurulması ve yetkilerini ele almaktadır.¹⁴¹¹

Milliyetçi hareketlenme, bir topluluğun (kolektivite) siyasal ve ekonomik egemenliğini ele geçirme ya da pekiştirme mücadelesidir; milliyetçiler kendi topluluklarının siyasal ve ekonomik kaderini eline alma ve çıkarlarını koruma hakkını talep ederler.¹⁴¹² Milli irade, milli egemenlik gibi kavramlar siyasi hayatımıza Milli Mücadele ile birlikte girmiştir. Egemenliğin padişaha, bir sınıf veya zümreye, bir aileye değil Türk milletine ait olduğu zihniyetini devlet hayatımıza kazandıran Atatürk olmuştur.¹⁴¹³ Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Milli Mücadele'nin siyasal ve toplumsal sonuçları olabileceği çok az kişi tarafından görülebilmüş, bu mücadelenin Hindistan'da olduğu gibi saltanat-hilafeti kurtarma amacıyla olacağına inanılmışsa da neticede laik bir cumhuriyete geçilmesi planlı bir devrimin sonucudur ve 1920'de hâkimiyet milletindir ilkesi ile gidiş başlamıştır. Bu ilke, I.Dünya Savaşı'nın sonrasında görülen ulusların kendi kaderlerini belirleme hakkı doktrinini temel alan bir başlangıçtı ve 1920'de az sayıda kişi bu ilkedan iki anlam çıkarmıştır. İlk olarak Türklerin bir

¹⁴¹¹ Ceride-i Resmîye (Resmî gazete), *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*, (20 Kanun-u Sani (Ocak) 1337) , 7 Şubat 337 (1921), Sene 1, Numrî 1, s.1-3.

¹⁴¹² Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, s.2.

¹⁴¹³ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.164.

ulus olarak varlıklarının kabulünü savaşın galiplerinin kararına bırakmaksızın kendisinin belirlemesi ve siyasal egemenliğin geleneksel saltanat-hilafet birlikteliği şeklindeki egemenlik yerine halk yararına dayalı egemenlik olmasıdır. Ancak o dönemde ulus olarak varlığının kabulü ilkesinin siyasal egemenlik meselesini de ortaya koyduğu pek az kişi tarafından farkedilmiştir. O dönemde Osmanlı Devleti ya da hilafet egemenliği dışında başka türden bir devlet egemenliği düşünülmüyordu.¹⁴¹⁴ Egemenliğin halka ait olduğu fikri bir anayasa meselesini çözmekten ziyade ulusal bağımsızlık sloganı olmuştur. *“Ulusların kendilerini bağımsız bir birim olarak kurma hakkının uluslararası tanınması ilkesini kurma yayma isteğinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bunu belgeleyen yanlardan biri Osmanlı İmparatorluğunun Türk ulusundan olmayan halklarının bu tez içine alınmamış olmasıdır ve bu ayırım ayrıca belirtilmiştir”*.¹⁴¹⁵ 19.yüzyıldan itibaren milli irade ve milli hâkimiyet tabirleri kullanılmış, halk hâkimiyeti fikrinin girdiği ülkelerde millet fikri ve milliyet meselesi ortaya çıkmış ve hanedan devleti yerini yavaş yavaş millet devletine bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁴¹⁶

1921 Teşkilat-ı Esasiyesi’nin en önemli maddesi hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir maddesidir. Hâkimiyet kavramı devlet yönetimi ile alakalı bir kavramdır. Hâkimiyet devleti yönetme hak ve yetkisi ile bu hak ve yetkinin kaynağı, kökeni ya da meşruiyeti ile alakalıdır. Hâkimiyetin millete ait olması demek ilahi kökene dayanan hâkimiyet anlayışını, diğer egemenlik anlayışlarının daha doğrusu hâkimiyetin kaynağının millet-halk olmadığı yönetim biçiminin tasfiyesi, ortadan kaldırılmasıdır. Türk tarihi açısından meseleye bakıldığında ise ilahi kökene dayandırılan ve 1876 Kanun-i Esasisi ile de tamamen anayasal hale getirilen mutlak monarşinin yani saltanat-hilafet rejiminin¹⁴¹⁷ ortadan kaldırılması ve Türk milletini yönetme hak ve yetkisinin Türk milletine devredilmesidir. Mustafa Kemal Paşa’nın da temel amacı Türk milletini yönetme hak ve yetkisinin Türk milletine devredilmesiydi ve anayasaya bu maddenin eklenmesi için yoğun çaba göstermiştir. Siyasi Türk ulusçuluğu Mustafa Kemal Paşa’nın temel amacıdır.

Ulusal irade-ulus hâkimiyeti kavramı ile ulus arasında derin bir ilişki bulunmaktadır. Ulusun ulusal irade esasına dayanarak hukuk düzenini kurması ve devam ettirmesi, kendi kendisini idare etmesi ulus gerçeğine dayanmaktadır. Bundan dolayı ulus hukuk düzeninin ortaya çıkardığı bir gerçektir.¹⁴¹⁸ Aynı zamanda ilerleyen bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele

¹⁴¹⁴ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.134.

¹⁴¹⁵ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.147-148.

¹⁴¹⁶ Başgil, “Türk Milliyetçiliği-Doğuşu-Mânası-Gayesi ve Vasıfları”, s.987.

¹⁴¹⁷ 1876 Kanun-i Esasisinde Osmanlı Hanedanının saltanat ve hilafet hakları anayasaya eklenerek hanedanın saltanat ve hilafet hakkı anayasal koruma altına alınmıştır. Bkz. Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak’tan Günümüze)*, s.43.

¹⁴¹⁸ Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.137.

alacağımız gibi Atatürk'te ulusu siyasi bir heyet olarak tanımlamaktadır.¹⁴¹⁹ Ulus, siyaset ilminin ortaya koyduğu siyasi bir gerçekliktir. Ulus birlikte yaşama arzularına dayanan insanların kader birliğine uyarak siyasi tercihlerini gösterme arzusundan ve temayülünden ortaya çıkmaktadır. Çeşitli siyasi tercihler arasından birini seçerek diğerlerinden üstün tutmak ve bunu uygulamak siyaseti millet denilen en gelişmiş toplumda görülmektedir. Ulusu teşkil eden fertlerin ulusla olan bağları hukuki olduğu kadar da siyasidir. Ulus belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan insanların siyasi tercihleri sonucu meydana gelmiştir. Bu yönü ile ulus siyasi bir gerçektir.¹⁴²⁰ 1921 Anayasası'nın ulusal hâkimiyet ilkesini benimsemesi Türk ulusunun siyasi bir gerçeklik olduğunun da en büyük göstergesidir. Böylelikle ulus sadece kültür çerçevesinde tanımlanan, tanınan bir topluluk olmaktan çıkmış Atatürk'ünde ifade ettiği gibi siyasi bir topluluk olmuştur. Hilmi Ziya Ülken'inde ifade ettiği gibi "ulus, demokratlaşmanın da gerçekleştiği bir toplum düzenidir".¹⁴²¹

Halk-ulus hâkimiyetine dayalı devlet düzeni geleneksel devlet, yöneten, yönetilen münasebetlerini kökünden değiştiren daha doğrusu ortaçağ devlet ve toplum düzenini tamamen değiştiren devrimci bir fikirdir.¹⁴²²

Ulus hâkimiyeti fikri İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimlerinin temelinde yer alan en önemli fikirdir. Bu fikir ile mutlak monarşiler yıkılmaya başlamış ve yerine meşruti monarşi kurulmaya başlanmıştır. Fransız devrimini gerçekleştirmenin yolu olarak ulus hâkimiyeti fikri ortaya atılmıştır.

Hâkimiyet (egemenlik) kavramının açıklaması Rousseau tarafından yapılmış, Fransız devrimi ile birlikte anayasada yer almıştır. Hâkimiyet terimi devlet otoritesini ve kurucu iktidarı ifade etmektedir ve genel olarak asli, en üstün, tek, bölünmez ve yanılmaz hukuki güç olarak tanımlanmıştır. Ortaçağda hâkimiyet üçe bölünmüştü ve papalık din iktidarını, krallık dünya iktidarını, feodalite ise bölgesel iktidarı elinde tutmaktaydı ve bunlar birbirlerine rakiptir. Ulusal ya da ulus devlet bu mücadelede dünya iktidarının üstünlüğünü temin etmiş ulusal hâkimiyet ilkesi de ortaçağın üçlü hâkimiyetinin reddiyesi ile şekillenmiştir:

¹⁴¹⁹ A.Afetinan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), s.18.

¹⁴²⁰ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.137.

¹⁴²¹ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.140.

¹⁴²² "Osmanlı siyasal sözlüğünde temel kavram devletten ziyade düzen demek olan nizamdır. Nizam siyasal bir düzenin ölçeğinin karşılığı olan bir sözlüktür. Devletin parçalarının yerleri ve işlevleri arasında denge kuran bir ağırlık vardır. En başta sağlanacak düzeni devletin en üst katındaki padişah ile en altındaki reaya arasındaki dengenin sağlanmasıdır. Devletin sağlığı, kurulan dengenin sürdürülmesine bağlıdır. Üst katın ağırlığının alttaki kat üstüne ağırlığı üstünde olması Osmanlı devlet yapısının düzenini anlamak için anahtardır. Bunun dayandığı inanç bize padişahlığın meşruluğunu Tanrının kurduğu bir düzenin temelinde olduğu inancına dayanır. Osmanlı siyasal düşüncesinde 1876 Kanun-i Esasi gelinceye değin halifelik için böyle bir durum tanınmamıştır. Halifelige sultanlığa eş bir yer tanınması 1876'da yapılmış olan anayasa ile başlamıştır. O zamana değin Osmanlı siyasal düşüncesinde halifelikten söz edilmez". Bkz. Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.137-139.

“Klasik Fransız teorisine göre, hâkimiyet bir iradedir. Uluslaşma olayına bağlı olarak... Çünkü hâkimiyet ulusun iradesidir. Ulusal hâkimiyet teorisi bu suretle doğmuştur. Nasıl ki ulus kendisini vücuda getiren fertlerden ayrı onların toplamı değil de sentezi olan soyut bir tüzel kişiye, hâkimiyette fert iradelerinin toplamı değil sentezi olan tek iradedir. Ulusun bölünmez iradesi... Fransız ihtilalcilerinin Rousseau’dan esinlenerek bir siyaset kuralı yaptıkları ulusal hâkimiyet kavramının pratik faydası vardır. Maksat, despotlukların, mutlak monarşi istibdatlarının haksız, temelsiz, akıl dışı ve gayr-i meşru olduğunu ilan etmektir. Hâkimiyetin kaynağını rasyonalize etmek, insan yapısı ve toplumun malı olduğunu kanıtlamaktır. İhtilalci bir kavramdır. İhtilalcilere göre etik değeri de vardı. Hiçbir zaman yanılmaz, şaşmaz, her zaman için doğru yolu gösterici niteliklere sahipti. Hürriyet, ancak onun sayesinde gerçekleşebilirdi. Ulusal hâkimiyet ya da ulusal irade teorisi bir ihtilal tekniğine dayanmıştır. 1789’cuların amacı, hâkimiyet tacını kralın başından alarak ulusun başına koymaktır. İstibdadın meşru olmadığını, somut kaynaktan yoksun olduğunu ortaya çıkarmaktır. Tamamen ihtilalci bir ilke olan ulusal irade kavramı zamanla ve Fransız devrimini etkisiyle Kıta Avrupa’sında ulusal hareketlerin sloganı, demokrasi prensibinin amentüsü olmuştur... Başka ülkelerde gerçekleşen ihtilallerde mutlak despotlukları yıkmışlardır. Özellikle Amerikan ve İngiliz ihtilalleri anayasa hukukları ve teknikleri içine böyle bir kavram ve müessese getirmemişlerdir. Ulusal hâkimiyet böylece Fransız malı kalmıştır”.¹⁴²³

Türk İnkılâbı ise, ilk hedefi dışa karşı milli istiklâli gerçekleştirmek olan bir mücadele ile işe başlamış ve öncelikle bu mücadeleyi teşkilatlandırmak gerekmiştir. Bunun içinde kudretini tamamen halkın hâkimiyeti şuurundan, milli ve öz cevherden alan bağımsız, her türlü etki ve denetimden uzak milli bir heyet vücuda getirmeliydi.(Amasya Tamimi) Bu hareket iki nazari esasa dayanıyordu.1. Milli hâkimiyet 2. Milletin kendi mukadderatını ve mevcudiyetine en uygun teşkilatı esasiyeyi bizzat tayin etmesini amaçlayan ihtilâl ve inkılâp hakkı. Fakat bu nazari esasları gerçekleştirmek için önce milli birliği kuvvetlendirmek ve teşkilatlandırmak gerekliydi. Bundan dolayı inkılâbın ilk teşkilatı esasiyesinde (1921) seri kararlar alabilmek üzere kuvvet bütünlüğü esasına dayanarak sırf organizasyonla ilgili hükümler yer almıştır. Fakat gerek 1921 gerek 1924 Esas Teşkilat Kanunları’nda milletin kayıtsız şartsız hâkimiyeti fikri bu anayasaların ana gövdesini teşkil etmektedir. Böylece öncelikle dış düşmana karşı mücadele edecek kuvvet ve birliği yaratan inkılâp sırası gelince iç meselelerini halletmek için dayanacak istinat noktası aramaktan kurtulmuştu. *“Harice karşı cevher ve kabiliyetini ispat eden milli birlik dahilinde kendi mevcudiyetine aykırı müesseseleri yıkıp yeni esas ve prensiplere dayanan ve hürriyet hakları teminatını da ihtiva eden demokratik bir esas teşkilat vücuda getirmekte müşkilata uğramadı”*.¹⁴²⁴

3.10. Saltanatın Kaldırılması ve Uluslaşma

Türk Milli Mücadelesi esnasında bilhassa T.B.M.M.’nin kurulması ile birlikte milli hâkimiyet ilkesi ile Türkiye’yi yönetilmeye başlanması, 1921 Teşkilat-ı Esasiyesi’nde hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir maddesi ile milli hâkimiyet ilkesinin anayasa hükmü

¹⁴²³ Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, s.149-152.

¹⁴²⁴ Abadan, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, s.57-58.

olarak belirlenmesi, İstanbul hükümetlerinin Milli Mücadele karşıtı politikaları Osmanlı saltanatı ve hükümetini fiilen ortadan kaldıran gelişmelerdir. Ancak bu fiili durumun hukuki olarak ortaya konması ve saltanatın hukuken kaldırılması zorunluluğu bulunmaktaydı. İstiklal Harbinin kazanılması ve Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Türkiye'nin gündeminde saltanat makamının geleceği tartışılmaya başlanmıştır. Aynı zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın konumu ve durumu da tartışılmak istenen konular arasında yer almıştır. Lozan Barış Konferansı görüşmelerinin başlayacak olması saltanat meselesini yeniden gündeme getirmiştir.

T.B.M.M. açıldıktan sonra hükümetin kurulması ile alakalı kabul ettiği yasada hatıra başlığı altında “*Padişah ve halife, cebir ve ikrahtan azade olduğu zaman, Meclisin tanzim edeceği esasatı kanuniye dairesinde vaziyetini ahzeder*”¹⁴²⁵ hükmü yer almış ve böylelikle meclis en üstün en büyük güç konumuna getirilerek bu makamlar hakkında da her türlü karar alma yetkisine sahip olmuştur. Dolayısıyla İstiklâl Harbi'nin başarıya ulaşması ile beraber saltanat ve hilafet meselesi gündeme gelmiştir. Yukarıdaki hüküm 1921 anayasası ile birlikte saltanatın kaldırılmasının hukuki alt yapısını oluşturmuştur. Bunun yanısıra ve en önemlisi de Mustafa Kemal Paşa'nın irade ve kararlığı saltanatın kaldırılmasını sağlamıştır.

Mecliste Mustafa Kemal Paşa'nın saltanatı ortadan kaldıracağına dair söylentiler ve bu sebepten endişelerin arttığı dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf, Refet ve Ali Fuat Beyler ile yaptığı görüşmede Ali Fuat Paşa dışındaki iki kişinin saltanatın ve hilafetin kaldırılmasına razı olmadıkları görülmüştür. Aynı şekilde meclisin saltanat ve hilafetin kaldırılacağı fikrinden dolayı endişeli ve karşı olduğu, Mustafa Kemal Paşa'nın hal ve gelecekte alacağı vaziyetten dolayı da endişeli bulunduğu, meclisin ve halkın aydınlatılması gerektiği ifade edilmiştir. Rauf Bey, bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa'ya: “*Saltanat ve hilafete vicdanen ve hissen merbutum. Çünkü benim babam, padişahın nanü nimetiyle yetişmiş, Osmanlı devletinin ricali sırasına geçmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerrati vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişaha muhafazai sadakat borcumdur. Halifeye merbutiyetim ise terbiyem icabıdır. Bunlardan başka, umumi mütalaamda vardır. Bizde vaziyet-i umumiye tutmak güçtür. Bunu ancak herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin edebilir. O da makamı saltanat ve hilafettir. Bu makamı lağvetmek onun yerine başka mahiyette bir mevcudiyet ikamesine çalışmak felaket ve hüsrana muciptir. Asla caiz olamaz*”¹⁴²⁶ demiştir. Bu fikir hem gelenekçi hem seçkinci hem de Mustafa Kemal Paşa'yı tasfiye etmeyi amaçlayan bir fikir olmanın yanında en önemlisi Türk ulusunun varlığını kabullenmeyen, yok sayan ve Türk

¹⁴²⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: II 1920-1927* (İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, MEB Basımevi, 1973), s.438.

¹⁴²⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: II 1920-1927*, s.683-684.

ulusunun kendi kendisini yönetmesini engellemeye çalışan bir fikirdir. Aynı Rauf Bey daha sonra saltanatın kaldırılması görüşmelerinde Karabekir Paşa ile kaldırılması gerektiği yönünde konuşma yapmıştır.¹⁴²⁷ Mustafa Kemal Paşa bu durumun öncelikle şaşılabilir bir olay gibi görüldüğünü ancak bu kişilerin saltanattan ayrılan hilafet makamına ve devamına güvenerek saltanatın kaldırılmasına razı olduklarını ifade etmektedir.¹⁴²⁸

Mudanya Mütarekesi ile birlikte Lozan'da Türkiye ile İtilaf devletleri arasında barış antlaşması görüşmeleri başlaması gündeme gelmiştir. Bu dönemde İstanbul hükümetinin sadrazamı Tevfik Paşa tarafından T.B.M.M. başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya çekilen telgraflar ile Lozan Konferansı'na İstanbul hükümetinin temsilcileriyle birlikte T.B.M.M. temsilcisinin birlikte katılması talep edilmiştir. 13 Ekim 1922 tarihli telgraf¹⁴²⁹ ile 29 Ekim 1922 tarihli ikinci telgraf¹⁴³⁰ Milli Mücadele'nin başarısına ortak olmak ve Osmanlı Saltanatı ve hükümetini yaşatma amacının ifadesi ve yine Ankara'daki T.B.M.M.'ni ve milli iradeyi yok sayma

¹⁴²⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 24, İctima Senesi 3, 30.10.1338(1922), s.270-292.

¹⁴²⁸ Kemal Atatürk, *Nutuk* Cilt: II 1920-1927, s.686, 823-824.

¹⁴²⁹ Tevfik Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya telgrafı şu şekildedir: "Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine... Biavnihi taala ihraz olunan muzafferiyet badezin İstanbul ve Ankara arasında tahaddüs etmiş olan ihtilaf ve ikiliği kaldırmış ve vahdet-i milliyemizi temin etmiş olup ancak düvel-i müttefika ile aramızda müsâlaha henüz akdedilmemiş olmasından dolayı Avrupa şehirlerinin birisinde kariben inikadı derkar bulunan sulh konferansına sabıkı veçhile her iki tarafın davet edileceği malum bulunduğu mebni selameti milliyemize müteallik mevaddı mühimmenin evvelce beynimizde müzakere ve tesbiti zimmında istihrazatta bulunularak mezkur konferansta müttehiden hukuku milletin müdafaasına sarfi mesai edilmesi nezdi alilerinde dahi rehini tasvip olunacağına kanaati kamilen bulunduğundan olabatta tarafı semaverleriyle görüşüp anlaşmak üzere evkafa vakıf ve emniyetinizi haiz bir zatın buraya gayet mahramane talimatı hamilen ve sureti mümkün ile izamı mütemennadır efendim... 17.IX.1338 (1922). Sadrazam Tevfik". Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 24, İctima Senesi 3, 30.10.1338(1922), s.269; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* III, Vesikalar, Vesika 260 (İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, MEB Basımevi, 1973), s.1236-1237

¹⁴³⁰ "Ankara Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine, Gayet Müstaceldir: Konferansa Babıali'de Büyük Millet Meclisi de davet olundu. Babiâlinin âdemi icabeti devletin altı asrı mütecaviz zamandan beri müesses ve mahfuz olan bütün âlemi İslâm'ın alakadar olduğu hüviyeti tarihiyesini mahkûmu indiras etmek Büyük Millet Meclisinin âdemi icabeti ise cihanın müştak ve müntazır olduğu sulhu akim bırakmaktır. Bu mühim mesuliyetleri bittabi ne Babiâli ne Büyük Millet Meclisi kabul ve tahammül eder. Zaten Babiâli ile Büyük Millet Meclisi arasında hakiki bir ikilik mutasavver olmadığı ve her türlü ısrar ve tazyika karşı Sevr Muahedesinin âdemi tasdikinde mukavemet ve tesadüf olunan müşkilatı azimenin iktihamı ile umuru idarenin tedviri ve işgalin taklili tesiri hususunda bezli makderet ve bu meyanda muvaffakiyatı vakianın husulüne bikaderil imkân hizmet eden heyetimiz Hâkimiyeti Milliyeyi tahkim ve tevsik suretiyle vahdet-i idareyi temin için müzakereye hazır olduğu halde mesaii harbiyenin bir sulhu nafi ile semeratı siyasiyesini iktitaf hemgamında mücehadei milletten ayrı kalmayı ve bu sebeple bilittihat istihsali mümkün olan menafii aliyeyi vatandan cüz'ü layetecazzasını bile ifadeyi asla tecviz etmez. Ayrılık şöyle dursun en ufak bir muhalefeti dahi reva görmez. Hatta payiadayı kati velevsi istilayı izale yolunda seyfen mesaii cansiperane hüdapesnidanede bulunanları nefislerine tercih eyler. Binaenaleyh âdemi itilaf sebebiyle devlet ve milletin başına maazallahu taala bir musibeti uzma getirmek ve muaveneti maddiye ve müzaheretü maneviyelerine nail olduğumuz âlemi İslâmı müteallim etmekten ise menafii aliyeyi vatan uğrunda temini vahdet evvelce vacip ise bugün farz olmuştur. Şu halde hem istikbali memleket hem müdafaai hukuku vatan hakkında müzakerede bulunmak üzere Büyük Millet Meclisince tayin olunacak bir zatın talimatı mahsusa ile hemen gönderilmesi hassaten temenni ve bu şık tensip buyurulmadığı halde heyetimizden Ziya Paşa hazretlerinin oraya gönderileceği beyan ve cevabının telgrafla bildirilmesi niyaz olunur". Sadrazam Tevfik". Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 24, İctima Senesi 3, 129.İctima, 30.10.1338(1922), s.270.

durumuydu. Mecliste milletvekilleri bu duruma çok tepki göstermiştir Milli Mücadeleye karşı çıkan saltanatın ve İstanbul hükümetinin hukukende ortadan kaldırılması istenmiş ve görüşmeler neticesinde saltanat kaldırılması için kanun teklifi verilmiştir.¹⁴³¹ Meclise sunulan kanun teklifi Teşkilat-ı Esasiye (anayasa), Şer'îye ve Adliye encümenlerinin ortak toplantısında görüşülmüştür. Bu görüşmeye Mustafa Kemal Paşa'nın inkılâpçılığı ve ulusçuluğu damga vurmuştur. Encümenlerin toplantısında şer'îye encümeni saltanatla hilafetin birbirinden ayrılamayacağını ifade etmiş, diğer encümenlerin üyeleri bu fikre karşı bir fikir ortaya koymamış ve encümenlerin toplantısından saltanatın kaldırılamayacağı yönünde bir kararın ortaya çıkma ihtimaline karşı toplantıyı izleyen Mustafa Kemal Paşa toplantıya müdahale ederek tarihi konuşmalarından birini daha gerçekleştirmiştir. Bu konuşmada:

“Efendim, dedim. Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile münakaşa ile verilmez. Hâkimiyeti saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır.

¹⁴³¹Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: II 1920-1927*, s.688-689; Hüseyin Avni, Tunalı Hilmi, Ali Fuat Paşa, Fethi Bey, Kazım Paşa(Karabekir), Rauf Orbay ve bazı milletvekilleri tarafından Milli Mücadele'nin hem dış düşmanlar hem de içeride padişah, saray ve Bab-ıâlî'ye (İstanbul Hükümeti) karşı bir mücadele olduğu dile getirilerek İstanbul'un barış görüşmelerine katılma isteği sert bir şekilde eleştirilmiş ve milletin hakiki temsilcisinin T.B.M.M. olduğu dile getirilmiştir. Bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 24, İctima Senesi 3, 129.İctima, 30.10.1338(1922), s.270-292; Kazım Karabekir'in konuşması şu şekildedir: “İstiklâl Harbimizde düşmanlarımızın mesaisini teshil eden ve milletimize karşı her fenalığı yapmaktan çekinmeyen bir güruhun bugünde şanlı sulhumuzü bozmak ve karıştırmak için aynı fenalığa karşı adım attığını görüyoruz. Ervahı habise gibi karşımıza çıkan bu şehinşah vekilleri eğer İstiklal Harbinin başlangıcında yalnız orada değil, şarkın en ücra yerlerine ve en masum halkın arasına kadar fesat ellerini salmasaydı, hatta benim kıtaatının benim karargâhının içine kadar Ferid Paşa mel'unu zehirli mektuplar göndermiş olsaydı, bugün bu şerefli günlere biz iki sene evvel kavuşacaktık. Bugün bu adamların bizimle beraber sulh salonuna hatta kapısına kadar girmesine pek büyük bir şiddetle mukabele etmeliyiz. Zira bizim bu mukaddes çatı altındaki feryadımızı, bizim milletimizin akan kanlarını, masumiyetlerini biz cihana lazımı kadar duyuramıyoruz. Binaaleyh eğer bu herifler bizim şanlı milletimizin şanlı sulh heyeti ile Avrupa'da görünecek olursa cihan efkâr-ı umumiyesine işte Türkiye denilen iki kuvvet mevcuttur aralarında ittifak yoktur şeklini vereceklerdir. Bunlar yazdıkları şeyde Babîâli kelimesini, Büyük Millet Meclisine takdim etmek kadar şeytanlığında bırakmıyorlar (kahrolsun sesleri). Bize antantanın Ermeni ve Yunan kuvvetlerini, kendi kuvvei teyidesi gibi meydana çıkardığı zaman... Daha ilk gününde bu ervahı habiseyi unutmadık. Birinci Ferid Paşa devresi kapandıktan sonra ikinci Tevfik Paşa devresi açılıyor. Bunlar birer kukla, birer karagöz gibi, idraktan mahrum vicdandan mahrum birtakım insanlardır.(Bravo sadaları) Binaenaleyh gerek fetvaları ve gerek bu muhaberati, ihanet dosyasına koymakla beraber, bugün Türkiye Büyük Millet Meclisi katî emriyle ve ilk fırsatta istiklâl mahkemesi ile bu adamlara lazım olan muameleyi yapmalıdır. Bugün İstanbul'un milyonla mazlum insanları bizimle beraberdir ve inliyorlar. Ve inliyorlar. Bineanaleyh, zannediyorum ki buradan çıkacak ufak bir işaret bu melunları ayaklar altında çiğneyecektir.(Hiç şüphesiz sesleri) Bu telgrafın metninde eğer Babîâli gitmezse İslâm âleminde büyük bir tesir yapacağı beyan ediliyor. Harbi Umumide cihad edilmiş iken, kendi şahsıma ve kumandan olarak söylüyorum, gerek Çanakkale'de gerek Irak'ta mütemadiyen İslâm askeriyle harbettim. (Maalesef sesleri) Hâlbuki bugün istiklal muharebesini yaparken ve aleyhimize bir cihat fetvası çıkarmış iken şarkta İslâm kardeşlerimle en yakın temasda idim. Onlar ilk ellerini bize Anadolu milletine uzatmışlar ve İstanbul hükümetini tel'in etmişlerdir. Demek oluyor ki oradan çıkan cihad fetvalarının değil, milletin birliğinin milletin ruhundan doğan azim kıymeti vardır. İşte buna en güzel misal İran, Afgan gibi İslâm kardeşlerimizin Ankara'da bulunmasıdır...Milyonlarca ehl-i İslâm bugün üç beş habisi tel'in ediyorlar. Bütün şühedamız bütün gazilerimiz ayakları, bacakları kopmuş kardeşlerimiz, bu adamları tel'in ediyorlar. Bu kadar felaketli günler geçirdikten sonra onların telgraflarının hala bir kâbus gibi millet üzerine çöken bu zulümlerini sessiz sedasız bırakmamalı, onların hiç olduğunu bütün âlemi İslâma göstermeli ve katiyen bunların ayaklarını sulh konferansına attırmamaya çalışmalıyız (alkışlar)”. Bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 24, İctima Senesi 3, 129.İctima, 30.10.1338(1922), s.280.

Osmanoğulları, zorla Türk Milletinin hâkimiyet ve saltanatına vazıyded olmuşlardı. Bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk Milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını isyan ederek kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emri vakidir. Mevzubahis olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız bırakmayacak mıyız? Meselesi değildir. Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati iadedden ibarettir. Bu, behemehâl olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir”. Mustafa Kemal Paşa bu konuşma sonrasında encümenin meseleyi hallettiğini ifade etmektedir.¹⁴³²

Mustafa Kemal Paşa’nın bu konuşması hâkimiyet meselesine bakışı, Türk ulusunun kendi devletini yönetme hak ve yetkisine bağlılığını, Milli Mücadele döneminde bizatihi meclisin açılmasıyla resmen başlayan ulusal hâkimiyete bağlılığı ve bunun tartışlamayacağını ifade etmektedir. Aynı zamanda ulusçu bir inkılâpçının ulus hâkimiyetini gerçekleştirmek noktasındaki kararlılığı görülmektedir.

T.B.M.M. 30 Ekim 1922 tarihinde Saltanatın kaldırılması amacıyla sunulan kanun teklifini görüşmüştür. 6 maddeden oluşan kanun teklifinin 1.maddesi: Osmanlı İmparatorluğu otokrasi sistemiyle beraber münkariz olmuştur. 1. Türkiye Devleti namıyla genç, dinci Milli Halk Hükümeti esasları üzerine müesses Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül etmiştir. 3. Yeni Türkiye Hükümeti münkariz Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olup onun hududu milli dahilinde yegâne varisidir. 4. Teşkilat-ı Esasiye Kanunuyla hukuku hükümrani milletin nefesine verildiğinden İstanbul’daki padişahlık mâdum ve tarihe muntekildir. 5. İstanbul’da meşru bir hükümet mevcut olmayıp İstanbul ve civarında Büyük Millet Meclisine aittir. Binaenaleyh oraların umuru idaresi de Büyük Millet Meclisi memurlarına tevdi edilmelidir. 6. Türkiye hükümeti hakkı meşru olan Makamı Hilafeti esir bulunduğu ecnebler elinden kurtaracaktır¹⁴³³ şeklindedir. Bu kanun teklifinde bilhassa T.B.M.M.’nin açılmasıyla birlikte milletin kendi kendini yönetmesine yapılan atıfla birlikte bilhassa hukuki altyapıyı da 1921 Anayasası’nın hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir hükmü sağlamış ve anayasa hukuki meşruluğu temin etmiştir. Türk milletini yönetme hak ve yetkisinin hanedanda değil Türk milletinde olduğunun ifade edildiği kanun teklifi gerekçesinde yer alan görüşler ulusçuluğun ve ulusçuluğun en önemli amacı olan ulusal hâkimiyetin temel alındığı görülmektedir. Gerekçe şu şekildedir:

“Riyyaset-i Celileye.. Birkaç asırdır saray ve Babıâlinin cehalet ve sefahati yüzünden devlet azim felaketler içinde müthiş bir şekilde çalkalandıktan sonra nihayet tarihe intikal etmiş bulunduğu bir anda Osmanlı İmparatorluğu’nun müessisi ve sahibi hakikisi olan Türk Milleti Anadolu’da hem harici düşmanlarına karşı kıyam etmiş, hem de o düşmanlarla birleşip millet aleyhine harekete gelmiş olan saray ve Babıâli aleyhine mücahedeye atılarak Türkiye’de Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti ordularını bitteskil harici düşmanlar, saray ve Babıâli ile fiilen ve müsellehan ve malum müşkilatı şedide ve mahrumiyeti elime içinde cidale girişmiş, bugünkü halas gününe vasil olmuştur... Türk Milleti saray ve Babıâlinin hıyanetini gördüğü zaman Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu isdar ederek onun birinci maddesiyle hakimiyeti padişaktan alıp bizzat millete ve ikinci maddesiyle icrai ve teşrii

¹⁴³² Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: II 1920-1927*, s.690-691.

¹⁴³³ T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, Devre I, Cilt 24, İçtima Senesi 3, 129.İçtima, 30.10.1338 (1922), s.293.

kuvvetleri onun yedi kudretine vermiştir. Yedinci madde ile harp ilanı sulh akdi gibi bütün hukuku hükümraniyi milletin nefsinde cem eylemiştir... Binaenaleyh, o zamandan beri eski Osmanlı İmparatorluğu tarihe intikal edip yerine yeni ve milli bir Türkiye Devleti, yine o zamandan beri padişahlık merfû olup yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi kaim olmuştur. Yani bugün İstanbul'da bulunan heyet mevcudiyetini usulen himaye edecek hiçbir meşru ve gayri ecnebi kuvvete ve muzaheret-i milliyeye malik olmayıp bir zıllı zâil halindedir. Millet şahsi hükümrancılık ve saray halkı ve etrafının sefahatı esası üzerine müesses bir saltanat yerine asıl halk kütlesinin ve köylünün hukukunu himaye ve saadetini tekeffül eden bir halk hükümeti idaresi tesis ve vaz'edilmiştir. Hal böyle iken İstanbul'da düşmanlarla teşrik-i mesai etmiş olanların el'an hukuku hilafet ve saltanat ve hukuku hanedandan bahseylemelerini görmekle müstağrakı hayret bulunuyoruz. Tevfik Paşa'nın telgrafı kadar garip ve acaip ve hilafı mavaka'ı bir vesika tarihte nadir görülmüştür".¹⁴³⁴

Bu gerekçeyle birlikte T.B.M.M.'nin aldığı 1.karar: *"Teşkilat-ı Esasiye Kanunuyla Türkiye Halkı, hukuku hakimiyet ve hükümrancısını mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti maneviyesinde gayr-i kabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimal ve irade-i milliyeye istinad etmeyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misak-ı Milli hududları dahilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli hükümeti tanımaz. Binaenaleyh Türkiye halkı hâkimiyet-i şahsiyeye müstenid olan İstanbul'daki şekli hükümeti 16 Mart 1336'dan itibaren ve ebediyyen tarihe müntakıl addeylemiştir. Madde 2. Hilafet, hanedanı Ali Osman'a aid olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlaken eşad ve aslah olanı intihab olunur. Türkiye Devleti makam-ı hilafetin istinatgâhıdır"* şeklindedir.¹⁴³⁵ T.B.M.M. 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırmış ve saltanatla hilafeti birbirinden ayırarak hilafetin Türkiye Devletine ve Osmanlı hanedanına ait olduğunu, halifelîğe yine Osmanlı hanedanından bir kişinin seçileceğini karara bağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'da tarihten örnekler vererek geçmişte saltanatla hilafetin birbirinden ayrıldığını ve o tarihte de ayrılabilirliğini belirtmiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa saltanatın kaldırılması görüşmelerinde önemli bir konuya da temas etmiştir. Tarihte Cengiz Devleti, Selçuk ve Osmanlı Devleti'ni kuran Türklerin bu tecrübeleriyle birlikte bu kez kendi adı ve namıyla bir devleti kurduğunu ve böylelikle hâkimiyetini bizzat eline alarak hiçbir şahsa ya da saltanata müsaade etmeyip T.B.M.M. eliyle hükümetini kurarak hâkimiyetini eline aldığını ifade etmiştir.¹⁴³⁶ Saltanatın kaldırılmasını sağlayan görüşmelerde birçok milletvekili hilafetin geleceği ile alakalı olarak endişe ve fikirlerini dile getirmiş, biraz yukarıda da belirttiğimiz gibi Mustafa Kemal Paşa, İslâm tarihinde hilafetin ortaya çıkışı, dört halife, Emevi ve Abbasi devletleri dönemi, Selçuklu ve Osmanlı devirlerinden örnekler vererek saltanatla hilafeti birbirinden ayrılmasını amaçlayan konuşma yapmış, milletvekillerinin endişeleri giderilmiştir.

¹⁴³⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 24, İçtima Senesi 3, 129. İçtima, 30.10.1338 (1922), s.292-293.

¹⁴³⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt.24, İçtima Senesi 3, 130. İçtima, 1.11.1338(1922), s.313-314.

¹⁴³⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, C.24, İçtima Senesi 3, 130. İçtima, 1.11.1338(1922), s.310-314; ayrıca bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk III, Vesikalar*, Vesika 264, s.1239-1251.

Mustafa Kemal Paşa o dönemde hilafeti de kaldırmak istese de saltanatla birlikte hilafetin kaldırılmasına uygun bir ortam olmadığı için hilafet kaldırılmamıştır. Birçok milletvekili de hilafetin kaldırılmamasından dolayı saltanatın kaldırılmasına razı olmuşlardır. Saltanat kaldırılmakla birlikte siyasal rejim meselesi tam manasıyla çözülememiştir. Halifenin meclis ile ilişkileri, halifenin yetki ve görevlerinin ne olacağı meselesi bilhassa yeni halifenin seçiminde ortaya çıkmıştır.¹⁴³⁷ Hilafetin durumu ve konumu ileride de ele alacağımız gibi kaldırılana kadar önemli bir mesele olmuştur. Saltanatın kaldırılması Türk ulusçuluğunun daha doğrusu siyasal Türkçülüğün önemli bir başarısı olarak ve ulus hâkimiyetine dayalı yeni Türk Devletin kurulmasını sağlamıştır.

Türk İnkılâbı'nın önemli reformlarından biri olan saltanatın kaldırılması, Türkiye'nin millileşme ve çağdaşlaşması yolunda atılmış cesur bir adımdır. Saltanatın kaldırılması rejim değişikliği olduğunun ve cumhuriyetin kurulacağının da yakın olduğunun bir göstergesidir. Bununla birlikte hilafet kurumunun varlığını devam ettirmesi saltanatın yeniden kurulması gibi bir imkânın varlığı Türkiye Cumhuriyeti yönetimine karşı bir kuşku duyma ihtimalini de ortaya çıkarabilirdi. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa, yeni halife Abdülmecid'in görev ve yetkilerini açıklayarak tedbir almıştır.¹⁴³⁸

3.11. İzmir İktisat Kongresi (19 Şubat- 4 Mart 1923) Türk Ulus Devleti'ne Etkisi

İzmir İktisat Kongresi¹⁴³⁹ Türkiye'nin mevcut iktisadi durumunun değerlendirildiği ve gelecekte uygulanmaya çalışılacak iktisat politikasını da tespit etmek amacıyla geniş katılımlı olarak gerçekleştirilmiş ilk Türk iktisat kongresidir. Bu kongre Mustafa Kemal Paşa tarafından *“Türkiye İktisat Kongresi tarihte ilk defa ihraz-ı mevki-i bülend edecek bir kongredir”* şeklinde değerlendirilmiş ve Erzurum Kongresi'nin Misak-ı Milli ve hâkimiyeti milliyenin temelini atması yönüyle önemli olduğu gibi iktisat kongresini de *“milletin ve memleketin hayat ve halası hakikisini temine medar olacak düsturun temel taşlarını ve esaslarını ihzar edip ortaya koymak suretiyle tarihte büyük namı ve çok kıymetli bir hatırayı ihraz edecektir”*¹⁴⁴⁰ şeklinde değerlendirmiştir.

¹⁴³⁷ Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005), s.101-102-103.

¹⁴³⁸ İsmet Türkmen, Mustafa Ersagun Dalan, “Hilâfet Kurumunun İlga Meselesi ve TBMM'ye Yansıması”, *TBMM'nin Açılışının 101. Yıl Dönümünde Türk Demokrasi Tarihi Yazıları*, İsmet Türkmen, Yunus Emre Tekinsoy, Murat Hanılçe vd.(ed.), (Ankara: Berikan Yayınevi, 2021), s.656.

¹⁴³⁹ Erdiñ Tokgöz'e göre kongrenin ismi Türkiye İktisat Kongresi'dir ve bu şekilde yazılmalıdır. Kongrede Mustafa Kemal Paşa'da yaptığı konuşmada Türkiye İktisat Kongresi ifadesini kullanmıştır. Bkz. Erdiñ Tokgöz, *80. Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi ve Gazi Mustafa Kemâl'in Açış Konuşması* (Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu Yayınları, 2003), s.39-54.

¹⁴⁴⁰ A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*,(Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), s.65,69; Tokgöz, *80. Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi*, s.30,36

Milli Mücadele döneminde asıl amaç Türkiye'nin işgalden kurtarılmasıdır. Dolayısıyla bu dönemde üretim, endüstri gibi alanlara yatırım yapma imkânı bulunmamaktaydı. Zaferden sonra ise iktisadi konulara el atılarak siyasi ve iktisadi bağımsızlık temel alınmıştır. Lozan Konferansı görüşmelerine ara verildiği dönemde toplanan iktisat kongresi ile savaştan çıkan Türkiye'nin temel meselesinin iktisadi meseleler olduğu, kapitülasyonlar ve diğer imtiyazların kabulünün mümkün olmadığı dile getirilmiştir.¹⁴⁴¹

İzmir İktisat Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa ve diğer katılımcıların konuşmalarında ortaya çıkan fikirler yeni devletin uluslaşma ve ulusçuluk politikasının da net bir göstergesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın kongreyi açış konuşmasında ortaya koyduğu fikirler uluslaşmaya, Türk ulus devleti'ne daha doğrusu devletin ulusa bakışını da ortaya koymaktadır. İzmir İktisat Kongresi'nde devlete bakış, devlet gücünün nasıl kullanılması gerektiği, bu gücün kaynağı, daha doğrusu devletin tebaası, vatandaşı ya da genel olarak ulusa bakışı ele alınmıştır. Osmanlı zamanında devletin kurucu ve aslî unsuru olan Türklere devletin sahip çıkmadığı, asli ve kurucu unsurun her şartta devleti yaşatma azmi ve iradesine sahip olduğu ancak bunun karşılığı olarak kurucu unsurun gücü ve varlığının kurucu unsurun menfaatlerinin tersine kullanılıp heba edildiği belirtilmektedir. Bu fikirler kongreye de damga vurmuştur. Yine bu ve benzeri fikirlerin daha önceki dönemlerde devleti yönetenler tarafından ifade edilmediğini ancak II. Meşrutiyet dönemi matbuatında bazı yazarlar tarafından devletin Türk ulusuna sahip çıkması hususunda bazı fikirlerin ifade edildiğini¹⁴⁴² söyleyebiliriz. Bu mesele daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz devlet-tebaa münasebetleri meselesine kısaca tekrar bakma ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Burada iki fikir ortaya çıkmıştı. Birinci fikre göre devletin kurucu ve aslî unsuru ihmal ettiği, ikinci fikre göre imparatorluk fikri ve uygulamasından dolayı devletin herhangi bir unsur lehine siyaset takip edemeyeceği fikriydi. Milli Mücadele'nin askeri safhasının başarıldığı ve Lozan'da barış görüşmelerine ara verildiği dönemde başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere ulusçuların devlete ve devletin yönetimi altındaki topluluğa bakışının eski döneme göre değiştiği görülmektedir. Devletin temel amacı ve görevinin kendisini kuran, yaşatan ve bu azmini devam ettiren Türk ulusuna sahip çıkması ve ulusun menfaatleri yönünde iç ve dış

¹⁴⁴¹ A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, s.12.

¹⁴⁴² İzzet Ulvi, "Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?", s.268-269; Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık", s.372-376; Hüseyin Cahit, "Millet-i Hakime", *Tanin*, 7 Teşrin-i Sani (Kasım) 1908, Numero 97, s.1; Hüseyin Cahid, "Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık", *Tanin*, 29 Eylül 1909, Numero 387, s.1; Hüseyin Cahid, "Osmanlılık ve Hanedan-ı Saltanat", *Tanin*, 29 Mart 1909, Numero 237, s.1; Hüseyin Cahid, "Milliyet Mes'elesi", *Tanin*, 10 Nisan 1910, Numero 576, s.1; Hüseyin Cahid, "İttihad-ı Anasır", *Tanin*, 31 Ağustos 1909, Numero 358, s.1; Hüseyin Cahid, "Anasır-ı Osmaniye", *Tanin*, 17 Ağustos 1324 (1908), Numero 30, s.1; Gökalp, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak I", s.184-186; "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Millete Beyannamesidir", *Tanin*, 27 Temmuz 1910, Numero 683, s.1; T.Y., "Matbuat, İmparatorluğun Haricindeki Türkler Ne Diyorlar", s.336-337; Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.31-36, 41-42, 61-62, 145-146; Sonyel, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.321; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.343.

siyaset takip etmesi gerektiği belirtilmiştir. Bunun gerçekleşmesi içinde ulus hâkimiyetine dayanan devlet yönetiminin gerçekleşmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Türklerin tarihlerinde iktisat ile meşgul olamaması ve gerekli önemi verememesine sebep olarak tarihte milli devir yaşamamak ve milli tarihe sahip olmamasını göstermektedir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Osmanlı dış politikası, seferleri, ele geçirdiği bölgelerdeki yönetim sistemi, gayr-i müslim tebaaya verilen haklar ve imtiyazlar, yabancı devletlerle ilişkileri ve kapitülasyonlar gibi politikalar kurucu ve aslî unsurun hem siyasi hem iktisadi çöküşüne hem de nüfus olarak azalmasına sebebiyet vermiştir. Türk milletinin menfaatlerini önemsemeyen genişleme politikası ile Türk varlığı özellikle seferlerle harcanmıştır. Kurucu ve aslî unsur Türkler, Osmanlı'nın özellikle son döneminde büyük bir çöküşün içine girmiştir. Türkler bu çöküntüyle birlikte yine de devlete askerlik yapan ve vergi verendir: *“Osmanlı ülkesi neticede ecnebilerin müstemlekesinden başka bir şey değildi. Osmanlı halkı, Türk milleti esir vaziyetine getirilmişti. Bu netice arz ettiğim gibi milletin kendi irade ve hâkimiyetine malik bulunamamasından, şunun bunun elinde istimal edilmesinden neşet etmişti. O halde diyebiliriz ki, milli bir devir yaşamıyorduk. Milli tarihe malik bulunmuyorduk. Osmanlı tarihi padişahların, hakanların, zümrelerin desitani mahiyetinde idi. Mazinin tarih diye uzattığı kitabın mahiyeti bundan ibarettir”*.¹⁴⁴³ Mustafa Kemal Paşa'ya göre: *“Osmanlı tarihinde bütün gayretler bütün mesai milletin arzusu, amali ve ihtiyacat-ı hakikiyesi nokta-i nazarından değil şunun bunun amalini, ihtirasatını tatmin nokta-i nazarından vukubulmuştur”*.¹⁴⁴⁴ Mustafa

¹⁴⁴³ A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, s.57-61; ayrıca bkz. Tokgöz, 80. *Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi*, s.17-25.

¹⁴⁴⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın fikirleri şu şekildedir: *“Mesela Fatih İstanbul'u zapt ettikten sonra yani Selçuklu saltanatıyla Şarki Roma İmparatorluğu'na tevariüs eyledikten sonra Garbi Roma İmparatorluğu'na da konmak istedi. Bunun içinde bütün milleti bu hedefe doğru sevketti. Mesela Yavuz Selim, Fatih'in açtığı garp cephesini tesbit ile beraber Asya imparatorluğunu birleştirerek büyük bir İslâm ittihadı meydana getirmek istedi. Kanuni Süleyman, her iki cepheyi tevsî etmek bütün bahr-i sefidi bir Osmanlı havzası haline getirmek, Hindistan üzerinde nüfuz tesiri gibi şahane bir siyaset takip etmek istedi ve tabii bunun içinde unsur-u asliyi, milleti kullandı. Arkadaşlar; Bütün bu ef'al ve hareket tetkik olunursa görülür ki, bu kudretli ve azametli padişahlar, siyaset-i hariciyelerini; emelleri, arzuları ve ihtiraslarına istinad ettirmişler ve teşkilat ve siyaset-i dahiliyelerini, bu mevlûd-i ihtirasat olan siyaset-i hariciyelerine göre tanzim mecburiyetinde kalmışlardır. Halbuki teşkilat-ı dahiliyenin, siyaset-i dahiliyenin vüs'at ve tahammül derecesinde bir siyaset-i hariciye takip eylemek mecburiyeti vardır. Aksi takdirde felaket ve hüsrân muhakkaktır. Filhakika Osmanlı hakanları asıl olan bu noktayı unuttular. Bütün ef'al ve hareketlerini hayaller ve emeller üzerine bina ettiler. Teşkilat-ı dahiliyeyi siyaset-i hariciyeye uydurmak mecburiyeti hasıl olunca, zaptettikleri mahallerdeki anasırı, olduğu gibi muhafaza mecburiyetinde kaldıktan başka onlara istisnalar, imtiyazlar bahsettiler. Diğer taraftan unsur-u asliyi, uzun seferlerde, fütühat meydanlarında dolaştırttılar ve bu suretle kendi kendini tahrib etmiş oluyordu. Bu itibarla millet, yani unsur-u asli kendi evinde, kendi yurdunda esbab-ı hayatiyesini istihsal için çalışmaktan mahrum bir halde bulunuyordu. Bu tacidarlar, milleti böyle diyar diyar dolaştırmakla iktifa etmiyorlar; belki fütühat dairesi dahiline giren halkı memnun etmek, ecnebileri memnun etmek için, unsur-u aslinin hukukundan menabi-i iktisadiyesinden birçok şeyleri (atiyye) olarak onlara bahşediyordu”*. Bkz.A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, s.58-59; Mustafa Kemal Paşa'nın kongre açış konuşması hakkında ayrıca bkz. <https://www.atam.gov.tr/aturkun-soylev-ve-demecleri/turkiye-iktisat-kongresini-acis-soylevi-izmir>. Erişim tarihi 27.12.2022; Tokgöz, 80. *Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi*, s.17-37.

Kemal Paşa aynı zamanda Milli Mücadele döneminin milli siyasetini de özetlemiş ve 1921 Anayasası ile Misak-ı Milli'nin siyasi ve ekonomik bağımsızlığı hedefleyerek Türkiye Devleti'nin kuruluşunu ilan ettiğini ifade etmiştir:

“Harici düşman kuvvetleri saydığım aziz vatan topraklarında bulunurken, padişahın iradeleri ve neşrettiği fetvalarıyla ve hilafet ordularıyla bu masum millet şurada, burada izlâl ve iğfal olunuyordu. Ve kendi mevcudiyetine karşı, farkına varamıyarak, silah istimâl ediyordu ve nihayet hep bildiğimiz veçhile Osmanlı Devleti tamamen münkariz olmuştu. Fakat düşmanlarımız aynı zamanda Osmanlı Devleti'yle beraber Türk Milletinin de mahvolduğunu zannetti. İşte bunda çok aldanıyordu. Osmanlı Devleti çok devletler kurmuş olan Türk Milleti mahvolamazdı ve mahvolamamıştı. Bilakis hayatına vurulan bu darbelerden harici ve dahili düşmanların acı darbelerinden birdenbire bütün tayakkuzlarını, bütün intibahlarını takındı, hayatını, şerefini kurtarmak için kemal-i şerefle başını kaldırdı. Ve müttehiden ve mütesaniden ortaya atıldı. İşte milletimiz o dakikadan itibaren milli bir devre girdi; bir halk devresinin mebdeini kurdu. Millet bu mebdeden işe başladığı gün, kendisine hedef olan yolların ne kadar kesif zulmetler içinde bulunduğunu hatırlarız. Bu hal milleti ye'se düşürmedi. Kemâl-i azm ile hedefine hatvelerini attı. Efendiler; Milletimiz halâs-ı kat'i ve hakikiye mazhar olabilmek için iki umdeye istinadın şart olduğunu anladı. Onlardan birincisi: Misak-ı Milli'nin ifade ettiği ruh ve manâ. İkincisi: Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzun tesbit ettiği gayr-ı kabil tebeddül hakayık. Misak-ı Milli, milletin istiklâl-i tamını temin eden ve bunun için iktisadiyatında inkişafına mani olan bütün sebepleri bir daha avdet etmemek üzere lağveden bir düsturdur. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Osmanlı İmparatorluğu'nun, devleti'nin tarihe munkalip olduğunu idrak eden, onun yerine yeni Türkiye Devleti'nin kâim olduğunu ilân eden bir kanundur. Bu devletin hayatında bilâ kayd ü şart hâkimiyetin milletin uhdesinde kalabilmesi için halkın bizzat kendini idaresini şart kılan bir kanundur. Artık Türkiye halkı için yegane mümessil teşriî ve icraî salâhiyeti haiz olan Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümetidir diyen bir kanundur. Bâb-ı Âli yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümetini koyan bir kanundur. Efendiler; Türkiye Büyük Millet Meclisi ve hükümetinin millettten aldığı veçhile istiklâl-i tam, hâkimiyet-i milliye umdelerine istinaden milleti zengin, memleketi mamur etmekten ibarettir. Efendiler; Bu umde icabı bütün cihan bilmelidir ki, artık Türkiye halkı; hâkimiyetini hiçbir şahıs ve makama veremez. Hâkimiyet demek şeref demek, namus demek, haysiyet demektir. Bir millettten bu evsaf-ı medeniye ve insaniyesinin terkin taleb etmek onu insanlıktan çıkarmak demektir”.¹⁴⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerinde aslî ve kurucu unsur Türklerin Osmanlı Devleti zamanında milli bir siyaset takip edilmediği ve millet hâkimiyetinin yaşanmaması dolayısı ile her alanda ve bilhassa iktisaden çöküş içine girdiği ifade edilmiş ve yeni Türkiye'nin milli hâkimiyetle birlikte milli bir devir yaşayarak iktisadi olarak ta ilerleyeceğini ifade etmiştir. Türk ulusuna hizmet eden ulus devlet kurulmaya başlanmıştır. İzmir İktisat Kongresi'nde kongre başkanlığını yapan Kazım Karabekir'in konuşmasında da geçmişe atıf yapılarak eleştirilmiş ve kurucu unsur Türklerin zapt ve fütühat politikasıyla heba edildiği ve iktisaden de çöküş içine girdiği belirtilmiştir. Karabekir Paşa'nın konuşması şu şekildedir:

“...memleketimizin servetine, halkımızın çalışkan, fedakâr ve cefakar olmasına rağmen biz şimdiye kadar iktisat sahasında kendimizi ve servetimizi kainata gösteremedik ise bu, yalnız Yemen çöllerinde bir buçuk milyon Türk mezarının bulunmasından ileri gelmiştir. Tarihin hicâbâver sayfalarından milletin kanını cehl ve menfaati uğruna döktüren serseriler utansın. Milletimiz mazisinden değil istikbalinden mes'uldür. Dahilde serserilerin elinde millet, kendi hududu haricinde maksatsız yere mahvolurken diğer taraftan her bir terakkimize mani olmak

¹⁴⁴⁵ A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, s.62-63; Tokgöz, 80. *Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi*, s.26-28.

isteyen ve iyiliğimizi fena göstermek isteyen düşmanlarımız Türk milletini taassup ile ithham etmektedir. İktisadi sükûtumuzu da medeniyetin yeniliklerine düşmanlıktır zannederler. Türk müteassıb değildir".¹⁴⁴⁶

İzmir İktisat Kongresi'nde İktisat Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'de konuşmasında da geçmiş devirlerde devlet politikasının Türk milletine hizmet etmediğini ve bunun yanı sıra Türk milletinin gücünün heba edilerek milli devir yaşanmadığını ifade etmektedir. Mahmut Esat Bey'in konuşması şu şekildedir:

"...Tarihimizi ve iktisad tarihimizi halihazırda dahil olmak üzere geçmiş asırlardan beri dört kısma bölebiliriz. 1-Osmanlı İmparatorluğu'nun teessüsünden Hilafetin intikaline kadar, 2-Hilafetin intikalinden Tanzimat'a kadar, 3-Tanzimattan Teşkilat-ı Esasiye devrine kadar, 4-Yeni Türkiye ve Teşkilat-ı Esasiye devri. Birinci devir sadece ziraat devridir denilebilir. Ticaret, sanayi ve mesalik-i saire-i iktisadiye henüz kâfi derecede inkişaf etmemiş ve vaziyet-i iktisadiyemiz beynelmilel bir mahiyete bürünmemişti. Bu devir içinde sistemlerimiz ve Teşkilat-ı Esasiyemiz bir idare-i mutlaka ifade ediyordu. Şahsi saltanat hüküm ferma idi. Devlet kısmen (iş devleti) kısmende zabıta devleti idi. Herşeyi her hareketi iktisadiye bir şahsın amal ve ihtirasını tatmine matuf idi. İkinci devir bir idare-i mutlaka değil doğrudan doğruya bir istibdat idi. Her şey, her teşkilat ve bütün kanunlar sultanların, halifelerin ve sarayın keyfine tabii idi. Bu devre, zulüm ve istibdat asırları devri de diyebiliriz. Memleket baştanbaşa bir esirler ülkesi halini almıştı. Bütün millet bir hakanın esiri olmuştu. Korkunç bir sarayın emellerini tatmin için Türk milleti Viyana önlerine, İran içlerine, Afrika çöllerine götürülüyordu. Vakıa hakanlar her seferden döndükçe başlarında bir zafer çelengi takıyorlardı. Lakin geride Anadolu köylerinde bu seferleri seller gibi gözyaşları iniltirler takip ediyordu. Her evde çocuklarına Yasin ve Fatihalar okuyan akbaşı anneler ve babalar her tarafı doldurmuş bulunuyordu. İnhitat başlamıştı. Çünkü millet ve onun alî menfaatleri yerlerde kalmıştı. Bu devir içinde iktisadiyatımız birinci devre nisbetle daha fazla inkişaf etmişti. Sanayimiz taazzuv etmiş, ticaretimiz beynelmilel bir vaziyet iktisab etmeğe başlamıştı. Fakat milletin bütün iktisadiyatı hakan ve halifelerin bir israf kasası olmuştu. Yani milletin say'ının muhassalası, sultan ve halifelerin keyfi için sarf ve istihlak olunur bir meta'dan başka bir şey değildi. Milletin say'ını alın terini suistimal eden devletler istibdaddan başka bir şey ifade edemezler. Üçüncü devirde büyük adamlarımız yetişti. İmparatorluğu kurtarmak için iyi bir siyaset kullanıyorlardı. Cidden çok vatanperver adamlardı. Fakat bütün Tanzimat devri içindeki rolleri siyasi ciheti bertaraf edilince sadece cesur bir ihtilalcilikten ibaret kalır. Filhakika eskilikleri yıkan Tanzimat onun yerine teşkilatlı ve kuvvetli milletin ve asrın ruhiyat ve ihtiyacatiyle uygun bir yenilik ikame edemediler. Ve bu defa iyi ve kötü eski teşkilatını kaybeden memleket haricin iktisadi istilasına karşı müdafaasız bir halde kaldı. Kapitulasyonlar çok korkunç bir hal iktisab etti. Eskiden

¹⁴⁴⁶ Kazım Karabekir Paşa'nın konuşmasının devamı şu şekildedir: "Türk müteassıb değildir. Fakat dindar ve salabetlidir. Faydalı olan her yeniliği severek alır. Fakat bugün maarifin en son programlarını çizen en müterakki milletler bile mektep talebelerine yevmiye en az onbeş dakika incil-i şerif okuturken ve dini günlerinde mabetlerini çoluk çocukla doldururken, bizim dinimize olan sadakatimizi taassupla, cehl ile ithham etmek isteyenleri ve Türk'ün dinine, ahlakına, hatta yazısına kadar dil uzatanları da Türk oğlu insaniyete ve medeniyete davet eder. Muhterem arkadaşlar; Bazılarımız bu kış kıyamette ve hâlâ hüküm süren şarkın buzlu dağlarından geçerek buraya toplandı. Ve burada müttehid bir cephe ile iktisad misakı esaslarını müttefikan çizdik. Bunu buradan Akdeniz kıyısından cihana ilan ederken ve kararlaştırdığımız müfredatlı programı da şanlı büyük meclisimizin hükümetine takdim ederken Türk milleti de ilk iktisad zaferini ilan etmiş bulunuyor ve hükümetimiz kendi vazifesine düşen işleri programı dahiline alıp çalışırken tabii geride bütün efrad-ı milletimiz de kendi uhdesine düşen vazifeyi ve el ele vererek bütün kuvvetiyle yapacaktır. Şu halde bu mesai karşısında az zamanda denizlerde kahraman denizcilerimizin altında nurlu bayrağımızın dalgalandığı büyük vapurlar, karalarımızda şömendiferler, otomobiller, havada fedakâr tayyarecilerimizin altında yüzlerce tayyareler Türk afakını dolduracaktır. (Alkışlar) Yerin altında madencilerimiz, üstünde zürramız, işçilerimiz, fabrikalarımızda sanatkârlarımız, bankalarda, ticarethanelerde tüccarlarımız kâinata yeni bir Türk âlemi yaratacak ve biz Türkiye evladları iktisad sahasındaki zaferlerimizle bütün dünyanın sulh nazımı olacağız". A.Afetinan, İzmir İktisat Kongresi, s.88-89.

memleketimizde ecnebilerin ticaret ve mesai sahalarıyla adetleri mahdud ve muayyen iken şimdi kapitülasyonların himayesinde vatanımızın her tarafına yayılarak öz vatandaşlarımızdan fazla bir hak ve imtiyazlarla içimizde çalışmaya başladılar. Zahren memleket bizimdi. Fakat hakikatte Türkiye iktisaden bizden ziyade ecnebilerin memleketi, bir müstemlekesi idi. Hülâsa memleket iktisaden nefes alamayacak bir hale geldi. Bir ah ve enin kubbesi oldu. Bu kubbenin her neresine dokunulsa bir feryad, bir enin duyulurdu. 93 ve 24 meşrutiyetlerini iktisat nokta-i nazarından tahlile lüzum görmüyorum. Çünkü bunlarda Tanzimat'ın birer zeylinden başka bir şey değildi. Milli mesail-i iktisadiyemizi hal edemediler bunlarda memleket gittikçe tamamen iktisadi himayeden mahrum kalıyordu. Dördüncü devir, yeni devir içine giriyordu. Millet hâkimiyeti, Teşkilat-ı Esasiye devri. Hanımlar, Efendiler; Bilhassa nazarı dikkatinizi celbederim. Bütün dünya ihtilalleri ve ihtilalcileri, ihtilallerinin son günlerinde gözlerini açınca ellerinde yalnız bir tutam kanun yaprakları buldular. Bunlar hukuk-u beşer beyannamesi, kanun-i esasi, ilah gibi şeylerdi. Teşkilat-ı Esasiye devrini kuran ve açan millet temenni edelimki böyle bir akibete giriftar olmasın. Teşkilat-ı Esasiye devrinin adı, gözyaşlarını silen, çalışanları efendi yapan köylüyü mesut kılan, yeni Türkiye'yi iktisaden bir mamure haline getiren devir olsun. Ben hâkimiyet-i milliyeyi, milli hâkimiyeti iktisadiye olarak anlarım. Böyle olmazsa hâkimiyeti milliye bir serap olur... Teşkilat-ı Esasiye Kanunu milli ve dini hukukiyatımıza ve asrın en son hukuk nazariyatına tamamen tevafuk eden bir Türk milleti hâkimiyeti düsturudur. Filhakika dini hukukiyatımızda hâkimiyet ve herşey milletindir. Halifeler millet tarafından müntehab ve milletin işlerini görmekle mükellef büyük birer memurdan başka bir şey değildir. Milli hukuk-i esasiyemizde bunun eşidir. Ülkenin sahibi ve her türlü alî iradelerin mastarı millettir. Hakan, milletin arzu ve menafi-i aliyesinin hiçbir zaman hilafına hareket edemez. Garbta halbuki Fransız ihtilali kebirinden evvelki zamanlarda halkı ve memleketi doğrudan doğruya kralın bir esiri ve malikanesi telakki eden hukuk nazariyatı mevcuttu ve o zaman garbın bütün kavanin-i esasiyesi bu nazariyattan mülhem olmuşlardı. Krallar la-yüs'el idi; memleketin ve milletin idaresinden yalnız Allah'a karşı mesuldüler ve halkın tacidarlar üzerinde hiçbir kontrol hak ve salahiyeti yoktu. Fransız ihtilali kebirini bütün bu sakim eskilikleri yendi ve yerine millet hâkimiyetine müstenid bir idare tesis etti. Bizim milli ve dini hukuk nazariyatımızı Fransa ihtilali kebirinden evvelki garp hukuk ve nazariyatıyla kat'iyen karıştırmamak icab eder. Bunlar birbirinin tamamen zıddıdır. Ancak mütevali hadisat-ı siyasiye ve harbiye, tahavvülât-ı içtimaiye ve iktisadiye neticesinde zayıf düşen Türk milletinden bazı kıymetli an'anatımızın ve ne zamandan beri başladığı meçhul olan tarihimizin milletimize tanıdığı bu büyük hakkı, hâkimiyet-i milliye hakkını sabık tacidarlarımız ellerine geçirerek kendilerine mal etmişler ve Türk milleti bir tarih içinde uzun asırlar firavunların ehamlarına kırbaç darbeleri altında taş çeken esirlerden daha bedbaht bir hayat geçirmiştir. Bugün millet bu hakkını yeniden istirdat etmiş bulunuyor. Hâkimiyet gerek asri hukukta ve gerek milli ve dini hukukiyatımızda doğrudan doğruya millete ait bulunduğundan sultanlar, halifeler milletin iradesinden arzusundan bir karış ileri geçmek hakk ve salahiyetini haiz değildirler. Bunun hilafına hareket eden tacidarlar Türk milleti nezdinde ya başlarını kaybederler veya ar-i firari irtikab ile memleketi terk eder ve giderler.(sürekli ve hararetli alkışlar).¹⁴⁴⁷

İzmir İktisat Kongresinde görüşülen konular ve alınan kararlara Mustafa Kemal Paşa 8 Nisan 1923 tarihli T.B.M.M. seçimlerinin yenilenmesi kararını da içeren seçim beyannamesinde yer vermiş ve İzmir İktisat Kongresi kararlarının seçim beyannamesinin hazırlanmasında dikkate alındığını ifade etmiştir.¹⁴⁴⁸

¹⁴⁴⁷ A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, s.71-74.

¹⁴⁴⁸ “Bu umdeler memleketin en müstacel ihtiyacatı ve birçok erbabı ihtisasın mütalaatı ve bilhassa İzmir’de bütün memleket müessesillerinden müteşekkil olarak in’ikat eden iktisat kongresi mesaisi dahi nazar-ı dikkate alınarak tespit edilmiştir”. Bkz. Zeki Çevik, *Milli Mücadele’de Müdafaa-i Hukuk’tan Halk Fırkasına Geçiş (1918-1923)*,(Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2002), s.518.

3.12.Lozan Barış Andlaşması ve Türk Ulus Devleti'ne Etkisi

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922 günü İsviçre'nin Lozan kentinde başlamış ve Türkiye'yi Dış İşleri Bakanı İsmet Paşa'nın başkanlığında bir heyet temsil etmiştir. Davetname ve konferans nizamnamesine göre konferansın sebebi “*Aralarında 1914'ten beri barış hali bozulup, kesin olarak iade edilememiş ve kurulamamış olan devletlerin Şarkta barışı sağlamak gayeleri*” olarak ifade edilmiştir. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın davetçi devletler olduğu konferansa, Türkiye ile birlikte, Yunanistan, harp halinde görülen Yugoslavya, Romanya ve Japonya, Karadeniz'le alakalı meselelerde Bulgaristan ve Sovyetler Birliği katılmıştır. Amerika sadece gözlemci göndermiştir. Sonradan boğazlarla ilgili meselede Gürcistan ve Ukrayna'da konferansa katılmıştır. Konferansta görüşülecek konularla alakalı üç esas komisyon kurulmuştur. 1-Topraklara, askerliğe ve boğazlara ait işler komisyonu, 2- Ekalliyet (azınlıklar) komisyonu, 3- Malî, iktisadi ve hukuki meseleler komisyonu.¹⁴⁴⁹

Azınlıklar Meselesi

Osmanlı Devleti'nde anayasalı dönemle birlikte gayr-i müslimlerin statüsü değişmeye, millet sisteminden uzaklaşarak azınlık (zimmîlik) kavramının onun yerini almaya başladığı görülmektedir. Bu değişimde ekonomik sebeplerinde payı bulunmaktadır. Bu şekilde Osmanlı millet sisteminin anlamının daralmaya başladığı ancak geçirdiği dönüşümlere rağmen Lozan'a kadar ayakta kalmayı başardığı görülmektedir. Burada yaşanan olumsuzluk ise Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde birtakım faydaları görülen millet sisteminin çöküş döneminde zararlı duruma gelmesidir. Bu süreçte gayr-i müslimler, hızlı bir şekilde ayrılma faaliyetlerine girişmişler ve devlet aleyhinde faaliyette bulunmuşlardır. Bu siyasi ortam, imparatorlukları ortadan kaldırmış, I. Dünya Savaşı sonrasında meydana gelen coğrafi bölünmeleri hızlandırmış, bunun yanı sıra yeni ve çözülmesi gerekli azınlıklar meselesini ortaya çıkarmıştır.¹⁴⁵⁰

I.Dünya Savaşı'ndan sonra azınlık haklarının korunması Milletler Cemiyeti'nin görevi haline getirilmiş ve bu şekilde azınlık haklarının korunması amaçlanmıştır. Bu sebeple yeni kurulan devletlerde azınlık hakları konusunda bir takım taahhütler üstlenmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne imzalatılan Sevr metninde azınlıklar konusu 140-151. maddelerde ele alınmıştır. Bu maddelere göre Türkiye'de oturmak isteyen herkese azınlık hakları verilmiş ancak 1 Kasım 1914 sonrası Müslüman olanların zorla Müslüman olduğu gerekçesi ile bu haklar verilmemiştir. İtilaf devletleri yine Türkiye'yi suçlayarak Osmanlı Devleti'nin 1914 sonrasında toplu öldürmeler yaptığını ve bunun sorumluluğunu imza ile kabul etmesini istemişlerdir. Aynı

¹⁴⁴⁹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), s.103-105.

¹⁴⁵⁰ E. Semih Yalçın, “Lozan Barış Anlaşmasında Azınlıklar Meselesi”, *İlmî Makaleler Cilt 3*, s.17; Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, s.182-183.

şekilde Sevr metni ile bütün Osmanlı uyruklarına istediği dili özel ve ticari ilişkilerinde, din, basın ya da yayın yoluyla kullanabilmesi, soy azınlıklarının kilise ve okul açma konusunda özerk olmasını amaçlanmıştır. Bu hükümlerin uygulanması için gerekli hükümlerin Milletler Cemiyeti Konseyi ve Müttefikler tarafından tesbit edileceği kabul edilmiştir.¹⁴⁵¹

Sevr'i takiben azınlıklar meselesi Lozan Konferansı'nda ele alınmıştır. Ankara hükümeti Lozan'da Misak-i Milli'nin "Azınlıklara sosyal yapımızı bozucu haklar verilemez" şeklinde özetlenen Türk görüşünü savunmuştur. Türk tarafının bu kesin tavrı neticesinde tartışmaların ağırlık noktası Hristiyanlar dışında dil ve etnik kökene göre azınlık tanımının yapıp yapılamayacağı konusu olmuştur. Azınlık kavramı, herhangi bir topluluğun yanında daha azı temsil eden grubu ifade eden bir kavramdır. Lozan'da İtilaf devletlerinin azınlıktan kastettikleri unsurlar Anadolu ve İstanbul'da kalan Rumlar ve Doğu Anadolu'daki Ermenilerdir.¹⁴⁵²

Lozan Konferansı'nda azınlıklar meselesi 12 Aralık 1922 tarihinde görüşülmeye başlanmıştır. Bu görüşmede İngiltere temsilcisi Lord Curzon azınlık haklarının her yerde korunması gerektiği ve bu konuda Avrupa'da birçok andlaşma yapıldığını ve lozan'a da bu hükümlerin konulmasının zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Curzon devamında Türkiye'yi suçlayıcı bir üslupla "*Türk imparatorluğu'nda yaşayan topluluklardan bir takımının Merkez Hükümetle ilişkileri, bu toplulukların sayıca güçlü oldukları yerlerde, zor ve kanlı olmuştur; azınlıklar güçsüz ve dağınık oldukları zaman, bu ilişkilerin çok daha nazik olması ve daha etkili bir koruma gerektirmesi beklenmelidir*" demiştir. Lord Curzon, müttefiklerin I. Dünya Savaşı'ndaki amaçlarından birisinin de "*Küçük Asya'da pek çok sayıda bulunan Hristiyan azınlıkların korunması ve mümkünse bunların kurtarılmasıydı. Özellikle Ermenistan'a ilişkin olarak bu amaç güdülmekteydi*" demiştir.¹⁴⁵³ Bu toplantıda İngiltere, Türkiye'deki Ermeni ve Rumlar ile diğer küçük Hristiyan topluluk ve haklarını gündeme getirmiş, İstanbul dışında pek fazla Rum kalmayıp çoğunun Yunanistan'a gittiğini, Ermenilerin de büyük kısmının Türkiye'yi terketmekle birlikte Türkiye'de yine İstanbul başta olmak üzere Ermenilerin bulunduğunu, doğrudan Ermenilere toprak talebinde bulunmamakla beraber Türkiye'nin doğusu ya da Adana çevresinde toplanma merkezi adıyla bir düzenleme önermiştir. Yine İstanbul'da Rumların ve Batı Trakya'da Türklerin yaşamaya devam edeceğini ve bunların haklarının korunması gereğine değinmiştir. Fransa ise soy ayrımı yapmadan tüm azınlıkların haklarının korunmasını talep ederken din, dil ve soy azınlığından bahsetmiş, bilhassa Ermenilerden bahsederek büyük

¹⁴⁵¹ Yalçın, "Lozan Barış Anlaşmasında Azınlıklar Meselesi", s.17-18; Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, s.183.

¹⁴⁵² Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, s.183-184.

¹⁴⁵³ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt I, Kitap I*, Seha L. Meray (çev.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.291, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2018, s.179-180.

kayıplara uğrayarak acı çektiklerini iddia ederek büyük bir ilgiyle düşündüklerini ifade etmiştir.¹⁴⁵⁴

İsmet Paşa, konferansta yaptığı konuşmada Sultan Fatih'ten itibaren azınlıklara verilen hak ve hürriyetleri ifade ettikten sonra Osmanlı'da kesinlikle hoşgörüsüzlük olmayıp Türklere yakıştırılan ve tüm dünyada yayılan hoşgörüsüzlüğü reddetmiştir. O dönemde Milletler Cemiyeti'nin garanti altına almaya çalıştığı azınlık haklarının Osmanlı İmparatorluğu'nda kendiliğinden verilmiş olduğunu tarihin isbatladığını beyan etmiştir. İsmet Paşa, Voltair'den¹⁴⁵⁵ örnek vermiş ve onunda Türklerin adaletli yönetimini ifade ettiğini söylemiştir. Ancak 18.yüzyıldan sonra birçok devletin kışkırtmaları sonucu Müslüman ve Müslüman olmayanların münasebetinin bozulduğunu belirtmiş, bilhassa Rusya'nın Ortodoksların koruyuculuğu iddiasıyla sürekli biçimde Rum-Ortodoks nüfusu kışkırttığını ve bu sayede bu topluluklarında ayaklanmaya hazır topluluğa dönüştüğünü ve ayaklandıklarını ifade etmiştir. Yine İsmet Paşa 1875'de gerçekleşen Bulgar isyanını Osmanlı Devleti'nin bastırdığını ancak İngiltere'de bu isyan sırasında yaşananların kasıtlı olarak halka yanlış anlatıldığını ifade etmiş ve bu durumu İngiliz devlet adamlarının sözlerine dayandırmış ve kasıtlı bir şekilde Türk yönetiminin zulüm yönetimi olarak gösterildiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde Rus büyükelçisi danışmanı Neliddof'un 1915'te bir gazetede yayınlanan anılarında da itirafların bulunduğunu ve Türklerin kıyım yapmayıp kendi hak ve hukuklarını koruduğunu ancak o dönemde yabancı gazeteler hatta Amerikan gazetelerinin de kasıtlı bir biçimde yanlış haberler yayınladıklarını belirtmiştir.¹⁴⁵⁶

¹⁴⁵⁴ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.180-186.

¹⁴⁵⁵ İsmet Paşa Voltaire'in su sözlerini ifade etmiştir: "Dar çevremizden çıkalım ve dünyamızın öteki yerlerini inceleyelim. Büyük Türk, çeşitli dinden yirmi ulusu barış içinde yönetmektedir; İstanbul'da ikiyüzbin Rum güvenlik içinde yaşamaktadır. Türk yıllıkları, bu dinlerden herhangi birinin kışkırtmış olabileceği hiçbir ayaklanma yazmamaktadır. Filistin'e, İran'a, Tataristan'a gidiniz; oralarda da aynı hoşgörüyü ve aynı huzuru bulacaksınız. Selim zamanında, öteki Sultanların zamanında, özellikle Süleyman zamanında, Türkler Hristiyanlara, savaşta ölçülü olmayı, zaferde de yumuşak davranmayı öğretmişlerdir". Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.188.

¹⁴⁵⁶ İsmet Paşa'nın, Sir Henry Layard'ın resmi yazısından yaptığı alıntıda İngiliz hükümetinin kamuoyunu nasıl yanılttığı ve Türk düşmanlığını körüklediği görülmektedir: "Gladstone'a Türklere karşı ünlü bag and baggage kampanyasını bütün gücüyle yöneltmek fırsatını veren bu olayların gerçek anlamı, Sir Hanry Layard'ın Lord Derby'ye gönderdiği resmi yazılardan birindeki şu satırlarda anlatılmaktadır: İngiliz halkı geçen yılki olaylara ilişkin olarak gerçeği işitmeğe belki henüz hazır değildir; fakat gerçeği size, olduğu gibi anlatmak ta benim ödevlerimdenidir. Rusya ile ajanlarının, İngiltere'de ve başka yerlerde kamuoyunu yanlış yollara yöneltmek bakımından gösterdikleri şaşılacak ustalık, karşılığını bol bol almıştır. Doğru olanla yanlış olanın birbirinden ayırdedilebilmesi için belki uzun bir süre gerekecektir; tarih bu ayrımı yaptığı zamanda iş işten geçmiş olacaktır. Bâb-ı Âli, davasını Avrupa'ya anlatabilmek için etkili hiçbir yola başvurmamıştır. Böyle bir amaçla, ne basından, ne de becerikli ajanlardan yararlanmaktadır. İngiliz kamuoyunun büyük bir kısmı belki hala Türkiye'ye karşı öne sürülmüş ilk suçlamaların dayandığı açıklamaların doğru olduğu izlenimi altında bulunmaktadır: 60.000 Hristiyanın ırzına geçildiği ya da toptan öldürüldüğü; insan kafalarıyla dolu arabalar; ambarlarda yakılan kadın yığınları ve bunlara benzer korkunç şeyler. Üzülerek söylemekteyim ki, aralarında İngilizlerin de bulunduğu birçok kimse, Türkiye'ye leke sürdirmek için, bunları uydurmuş olmakla övünmektedir; bu da onların, kim olduğu pek belli birisinin oyununa geldiklerini göstermektedir. İngiltere'de kamuoyu, Bulgaristan'da geçen yıl patlak veren olaylara ilişkin olarak en doğru ve en tam soruşturmaların, önce Hristiyanlarca öldürülmüş Türkleri kapsamak

İsmet Paşa, Ermeni meselesine de değinmiş ve Ermenilerinde dış destekle birlikte çeşitli örgütler kurarak Osmanlı Devleti'ne karşı birçok ayaklanma gerçekleştirdiklerini ve kasıtlı bir biçimde bir iç savaş çıkararak kendilerine zulüm yapıldığı şeklindeki politikalarını kabul ettirmeye ve dış destek almaya çalıştıklarını ifade etmiştir. İsmet Paşa bu konuda yine Rusya'nın Van Başkonsolosu General Mayewsky'nin Rus Genel Kurmayına gönderdiği gizli raporu konferansa sunmuştur. İsmet Paşa'nın aktardığı rapor şu şekildedir:

“Doğu’da arasına patlak veren ayaklanmaların sorumluluğu her zaman Türklere, biraz da Osmanlı hükümetine yüklenegelmiştir. Bununla birlikte, bu konuda gerçek şudur ki, bu olaylar Türklerin yaptıkları şu ya da bu baskı hareketlerinden değil, fakat dinsel ve ulusal duygular konusunda Bâb-ı âli’nin aşırı bir geniş görüşlülükle davranmasından doğmuştur. Türkler, kendi yönetimleri altındaki bu gibi kimselerin işlerine hiçbir zaman karışmamışlardır. Hristiyan okulları ve kiliseleri hiçbir zaman herhangi bir denetim altına alınmamıştır. Böyle bir yönetim sistemi, Müslüman olmayan toplulukların dinsel ve ulusal duygularına aşırı bir gelişme hızı sağlamıştır. Avrupa’yı işe karıştırabilmek için her ne pahasına olursa olsun karışıklıklar yaratmak, Türkiye Hristiyanlarının bir an aklından çıkmamıştır. Kurtarılmış olan Yunanlıların, Romanya’lıların ve Sırların verdiği örnek ortada olduğuna göre, bu pek doğal sayılmak gerekir”.

İsmet Paşa, Sırbistan’ın Londra ve İstanbul büyükelçiliği yapan M.Chedo Myatovitch’in Ekim 1913’te Asiatic Quarterly’de yazdıklarında itiraf olduğunu ifade ile adı geçen kişinin yazdıklarını şu şekilde aktarmıştır: “*Bizim- Balkan uluslarının- Türkleri, siyasal çıkarların zorlamasıyla, Asya’nın kan dökücü tiranları ve Avrupa uygarlığına yakışmaz kimseler olarak göstermiş bulunduğumuzu kabul etmek gerekir. Tarafsız bir tarih, Türklerin Asya’lı olmaktan çok Avrupa’lı olduklarını, kan dökücü tiranlar olmadıklarını, adalet ve açık sözlülük seven, tanınması ve saygı duyulması gereken özellikleri bulunan bir ulus olduklarını ortaya koyacaktır*”. İsmet Paşa devamında Yunan devlet adamı M.Politis’in 1914’teki makalesinde Türkiye’de ki Rumların durumu ile alakalı olarak yazdığı fikirleri şu şekilde aktarmıştır: “*Hiçbir yabancı yönetim altında Türkiye’de ki Rumların çıkarları, Türk yönetimi altında kavuştukları korumaya eş bir koruma bulamaz*”. İsmet Paşa bu şekilde azınlık sorununda dış etkenler ve dış etkenlerin de etkisiyle cesaretlenen azınlıkların bağımsız devlet

üzere, ölenlerin sayısını 3.500’e indirmiş olduğuna inanmakta güçlük çekecektir. Müslümanların toptan öldürülmesine yol açmak amacıyla hazırlanan bir Hristiyan ayaklanmasının tasarlanmış olduğunu ve bu ayaklanmanın Ruslar ve Pan-slavist ajanlarca yönetildiğini artık kabul etmeyecek tek bir tarafsız bulunamaz”...“İngiltere’nin İstanbul’da ki büyükelçisi Sir Henry Elliott’un anıları da, bu gerçeği doğrulamaktadır. İngiliz büyükelçisi bir Osmanlı vilayetinin iç işleri konusunda düşüncelerini açıklamaya yetkili olmamakla birlikte, bu anılar, Bulgaristan olaylarında, ilk saldıranların hep Hristiyanlar olduğuna, bunların zaptiyeleri alçakça öldürdüklerine, Türk köylerini yaktıklarına ve Türklerin hiçbir ayırım yapmadan hem suçluları hem de suçsuzları cezalandırdıklarının doğru olmadığına tanıklık etmektedir. Gladstone, sanki ayaklanma İngiliz ülkesinde patlak vermiş, suçluların cezasız kalmaları da sanki kendi sorumluluğunu gerektirmiş gibi, siyasal amaçlarla, fırsattan yararlanmaktan çekinmemiştir. Son olarak Gladstone, Müslümanların, ancak toptan yok olma tehlikesiyle karşılaştıktan sonra, misilleme yollarına başvurduklarını, bir kerecik bile söylememiştir”. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.187-193.

kurmak amaçlı isteklerinin ortaya çıktığını ifade etmiştir.¹⁴⁵⁷ İsmet Paşa meseleyi bu şekilde özetlemiş ve bundan dolayı azınlık haklarını koruma adına herhangi bir devletin ya da milletler cemiyetinin himaye ve korumasının kabul edilmeyeceğini, yaşadıkları ülkenin kanunlarına tabi ve o şekilde korunmalarının gerektiği ve zaten milletler cemiyetinin de bu işi yapamayacağını da ifade etmiştir. Azınlık meselesinin çözümünde nüfus mübadelesinin gerekliliğini belirtmiş ancak Türkiye’de yine azınlıkların bulanacağını ve bunlarla ilgili düzenlemeler yapılabileceğini ifade etmiştir. İtilaf devletleri ise İsmet Paşa’nın verdiği örneklere şaşırdıklarını, bunun bir tarih anlatma hadisesi olmadığını, meselenin geçmiş değil o gün olduğunu ifade ederek İsmet Paşa’nın fikirlerini kabul etmediklerini ifade etmişlerdir. İsmet Paşa Türkiye’nin teklifini 3 madde olarak konferansa sunmuştur. Bu maddeler:

“1.Türkiye azınlıklarının kaderinin iyileştirilmesi, herşeyden önce, her türlü yabancı müdahalesinin ve dışardan kışkırtmalarda bulunulması olanağının ortadan kaldırılmasına bağlıdır.

2.Bu amaç, ancak ve herşeyden önce, Türk ve Rum halklarının mübadelesiyle gerçekleştirilebilir.

*3.Karşılıklı mübadele tedbirlerinin uygulanması dışında kalacak azınlıkların güvenlikleri ve gelişmeleri için en iyi garantiler, gerek ülke kanunlarının sağlayacağı, gerekse üyeleri Türk yurttışı olarak, bütün görevlerini yerine getiren bütün topluluklara, Türkiye’nin geniş görüşlü politikasının vereceği garantilerdir.”*¹⁴⁵⁸ İsmet Paşa 13 Aralık 1922 tarihli oturumda Yunanistan’ın işgali neticesinde Türkiye’de 27 büyükşehir, 1400 köy ve 98 bin konutun yakılıp yıkıldığını ve sayımın devam ettiğini ve Yunanistan’ın Türkiye’de zulüm ve katliam uyguladığını ifade etmiştir. Yine Ermenilerin Türkiye’de yaşamaya devam etmekle birlikte kendilerine kesinlikle yurt verilemeyeceğini ifade etmiştir. Aynı şekilde İsmet Paşa, azınlıkların askerlikten muaf tutulmaları isteğini kabul etmediklerini ifade ile *“azınlıkların askerlik hizmetinden bağışık tutulmaları, bir ülkenin yurttaşlarından tek bir kısmına ayrıcalıklar sağladıktan başka, aynı yurdun çocukları arasında bulunması gereken duygu birliğinin kurulması ve kuvvetlendirilmesi bakımından da sakıncalı olacaktır. Bu yüzden, Türkiye, bu teklifi, hayati çıkarlarına aykırı saymaktadır”* şeklinde değerlendirmiştir. İsmet Paşa, Türkiye’de son yıllarda yaşanan hadiseleri şu şekilde ifade etmiştir: *“Yalnız son dört yılı göz önünde tutarsak, Türk ulusu tüm silahsızlandırıldıktan ve Devletler hukukunun barış isteyen Devletlere sağladığı olanaklardan yoksun bırakıldıktan sonra, her yandan sınırlarına saldırılmış olduğu görülür; halkın bütün unsurları silahlandırılmış ve kendi yurttaşlarına karşı saldırımağa kışkırtılmıştır; Türkiye’de ki bütün gerici ve Orta Çağ’dan kalma unsurlar,*

¹⁴⁵⁷ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.193-198.

¹⁴⁵⁸ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 1, s.198-201.

memleketin aydınlarına ve uyanık bölümüne karşı ayaklandırılmıştır”. İsmet Paşa bir ay önce Anadolu’da inceleme yapan Uluslararası Kızılhaç Örgütü’nün iki üyesinin Yunanlıların Anadolu’daki bilinçli ve sistemli yakıp yıkmalarını raporunda belirttiğini ifade ile rapordan ilgili yerleri aktarmıştır: *“Her ikimiz de, 1918’den bu yana, birçok felaketlere tanık olduk; fakat şimdiye kadar, yıkıntılar arasında yaptığımız bu geziden daha acıklı bir görevde bulunmadığımız gibi, yüzleri hâlâ korku ve şaşkınlık yansıtan bu yerler halkının görünüşünden daha üzücü bir manzara görmedik. Düşüncelerimiz, elimizde olmadan, Pompei ve Mesina’ya gidiyordu; ancak bu kentlerin yok oluşu doğal nedenler yüzünden olduğu halde, cepheden çok uzaklarda kalan Anadolu kasabalarının yakılıp yıkılması, görgü tanıklarının söylediğine göre, yirminci yüzyılda Hristiyanlarca metodlu olarak yapılmıştır. Avrupa’da, herhalde, askeri zorunluluk denecektir! Fakat biz, vicdanımıza kulak verince, böyle bir görüşü asla kabul edemeyiz”*.¹⁴⁵⁹ Konferansta İngiltere temsilcisi Lord Curzon, azınlıkların vergi (bedel) karşılığında askerlik hizmetinden muaf (bağışık) tutulmalarını teklif etmiştir. Venizelos ise Yunanistan’da zorunlu askerlik hizmetinin Türk azınlığa uygulanmadığını ifade etmiştir. İsmet Paşa vergi karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulmayı kesin olarak reddetmiştir. Lord Curzon Türkiye’yi eleştiren bir üslupla: *“Türklerin iddia ettikleri gibi, bir askerlik vergisinin verilmesi mümkün ve meşru değilse, Türkler nasıl oluyorda, İstanbul’dan ayrılan askerlik çağındaki Hristiyan erkeklerden adam başına 100 Türk lirası almaktadırlar? İkinci olarak, şüphe yoktur ki, geçen yıllar içinde Küçük Asya’da Hristiyan azınlıklara zorla uygulanan askere alma, büyük bir baskıya, zorlayarak para koparılmasına ve birçok acılara kaynak olmuştur. Herkesin bildiği gibi, askerlikten bağışık tutulma vergileri, askere alınma cezasından kurtulabilmek için, varını yoğunu elden çıkaran zavallılarca yüzlerce defa ödenmiştir”* demiştir.¹⁴⁶⁰

Lozan’da müttefik devletler Türkiye’de azınlıkların korunmadığını da ifade etmişler ve Lord Curzon Türkiye’de 3 milyon Ermeni bulunduğunu ve bunlardan ancak 130 bin Ermeni’nin kaldığını dahi ileri sürmüştü İsmet Paşa, dünyada bile 3 milyon Ermeni’nin bulunmadığını yabancı kaynaklara dayanak ifade ederek Ermeni komitelerinin faaliyetlerini ve o dönemde var olan durumuda ortaya koyarak şu muhtırayı sunmuştur: *“Türkiye’de azınlıkların hakları Türkiye hükümeti tarafından ve son defa Avrupa’da imzalanan muahedelerdeki umumi esaslar dahilinde korunacaktır. Fakat bunun içinde Türkiye’ye komşu memleketlerdeki Türk azınlıkların hakları da aynı surette korunmalıdır”*. Bu muhtıra ile en fazla Yunanistan’da kalacak Türklerin menfaatlerinin korunmaya çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Yunanistan’da kalacak Türklerle, Türkiye’de (İstanbul) kalacak Rumlar meselesi ortaya çıkmış,

¹⁴⁵⁹ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt I, Kitap 1, s.209-212.

¹⁴⁶⁰ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt I, Kitap 1, s.217.

nüfus mübadelesi komisyonu raporu yayınlanmış ve Yunanistan patrikhane meselesini ortaya atmıştır.¹⁴⁶¹

Lozan Konferansı'nda Azınlıklar Alt Komisyonu'nun 15 Aralık 1922'de yapılan toplantısında Türkiye'nin bağımsızlığına ve egemenliğine zarar verilmemesine dikkat edileceği, azınlıkların haklarını koruma noktasında daha önce yapılmış anlaşmalara dikkat edileceği ifade edilmiştir. Aynı zamanda genel aflla ilgili görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmede ilgili devletler azınlıkların korunmasına ilişkin Avrupa andlaşmalarında kabul edilen ilkelerin anlaşmalara temel olarak alınacağını daha önce ifade edildiğini belirtmişlerdir. Türk temsilcisi Rıza Nur ise azınlık kavramının içeriğini Avrupalılar gibi değerlendirmemiştir. Türkiye o dönemde azınlık olarak dini azınlıkları kabul etmektedir. Rıza Nur, Türkiye'de dini azınlıkların bulunduğunu, ancak soy (ırk) azınlıklarının bulunmadığını beyan etmiştir. Bu şekilde Türkiye hem soy hemde dil azınlıklarının korunması ilkesini kabul etmemektedir. Buna karşılık ise M.Montagna tarafından soy azınlıklarının varlığının bir gerçek olduğu ifade edilmiştir. Türk tarafı ise Türkiye'de sadece Türkler ve Kürtlerin bulunduğunu ve Kürtlerin kaderlerinin Türklerle ortak olduğu görüşüne sahip olarak azınlık haklarından yararlanmak istemediğini, Musevilerinde aynı şekilde bu gibi haklar talep etmediklerini ifade ederek sadece Rumların talepleri olduğunu beyan etmiştir. Bu görüşmede Sir Horace Rumbold, Türklerin Misak-ı Milli'ye göre azınlıkların korunması hususunda Avrupa Devletleri arasında yapılmış anlaşma hükümlerini kabul etmeyi yükümlendiğini ifade ile bu andlaşmalarla bağıtlı devletin ülkesinde bulunan herkesin doğum, bir ulusal topluluktan olma, dil ve din ayrımı yapmaksızın dolaşım özgürlüğünü de içine alacak şekilde hayat ve özgürlüğünün tam ve eksiksiz bir şekilde sağlamayı içeren madde bulunduğunu ifade etmekle beraber Türk tarafı soy azınlığı fikrini kabullenmeyerek çekincesini devam ettirmiştir.¹⁴⁶² Venizelos bu görüşmede ulusal topluluktan olma, dil ve din terimlerinden vazgeçmemek şartıyla "soy" (race) kelimesinin metinden çıkarılmasını kabullendiğini ancak siyasal açıdan önemli olanın soy değil, ulusal topluluk olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşmede yine azınlıkların askerlik hizmeti meselesi gündeme gelmiştir. Türkiye temsilcisi Rıza Nur, Türkiye'nin bütün uyrukların kanun önünde eşit sayılmasını istediğini ifade ile bundan dolayı Türkiye'nin azınlıkları bütün uyrukları için ortaklaşa yükümlülük olan zorunlu askerlikten muaf tutmak istemediğini beyan etmiştir. Venizelos bu ilkeyi doğru bulmakla birlikte bu genel ilkeye bazı kısıtlamalar koyulmasını istemiştir. Venizelos'a göre Osmanlı hükümeti bir bedel (vergi) karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulmayı kabul ettiği için Türkiye'nin de Osmanlı yasalarında daha önce

¹⁴⁶¹ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.107-108.

¹⁴⁶² *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2*, Seha L. Meray (Çev.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.300, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2018, s.152-155.

varolan bu ilkeyi kabul etmesi gerekir ve bunun dışında bir şey istenmemelidir. Yunan hükümetinin de bütün uyruklarını askere alarak vergi karşılığı muafiyeti kabul etmediğini ancak 1881 andlaşmasıyla bir istisna olarak üç yıllık süre için Türk uyruğunu seçecek Teselya müslümanlarını askere almadığını, bu kural dışı istisnayı kanunun süresi dolduktan sonrada devam ettirerek ve vergi almadan devam ettirdiğini ve son savaş sırasında vergi (bedel) alınarak uygulamanın devam ettirildiğini ifade etmiştir. Venizelos bu şekilde Türkiye'nin de azınlıkları askere almamasını istemektedir. Bununla birlikte M.Ryan ise Türkiye'yi suçlayarak Türkiye'de askere almanın bütün soylar ve özellikle azınlıklar için yıkım olduğunu ve onlara güvenilmediğinden dolayı Hristiyan azınlıklardan alınan acemi erlerin işçi taburlarında görevlendirildiklerini ve bu taburlarda ölüm oranının yüksek olduğunu iddia etmiştir. Bundan dolayı da askerlik hizmeti bakımından bütün yurttaşların eşitliğinin uygulamada olmadığı iddia edilmiştir. Müttefik devletlerde Osmanlı Devleti'nin son dönem uygulamalarını örnek vererek uygulamanın devamını ve azınlıkların bedel karşılığı askere alınmamasını istemişlerdir. Rıza Nur ise ölüm oranının yüksek olduğu taburlarda Türklerinde asker olarak görev yaptığını ve ayırım yapılmadığını ifade ile eğer Türk hükümeti tüm uyrukları askerlik hizmetinden bedel karşılığı muafiyeti içeren bir usulü kabul ederse azınlıklarında bundan faydalanabileceğini ifade etmiş ve M. Laroche meselenin bu şekilde çözülmesinin uygun olabileceğini ve herkes için uygulanacak verginin eşitlik ilkesine de uygun olacağını ifade etmiştir. Bu görüşmede itilaf devletleri Alt komisyonda görüşülecek sorunları 2 numaralı tutanağa ek olarak 10 madde halinde sıralamışlardır.¹⁴⁶³

18 Aralık 1923 tarihli oturumda Rıza Nur, İtilaf devletlerinin teklifine karşı Türkiye'nin tezlerini ifade etmiştir. Bu tez şu şekildedir: “Tarih, Türkiye’de azınlık sorununa, her zaman, Müslüman olmayanların konu olduğunu göstermektedir; bu yüzden, biz de Misak-ı Milli’miz de bu kelimeyi bu anlamda anladık ve Alt komisyona sunmakla onur duyduğumuz tasarıda da bu anlamda almaktayız. Bu karşı tasarıyı sunmazdan önce şunları belirtmek istemekteyim: 1.Son olarak yapılmış andlaşmaların özü ve sözü bakımından, azınlıkların hakları yalnız Türk uyrukları için söz konusu olmaktadır.; 2. Bütün Türk uyrukları, Türkiye yurttaşlarıdır; yurttaşlık hakları bakımından olduğu kadar siyasal haklar bakımından aynı haklardan yararlanırlar; fakat,

¹⁴⁶³ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.155-159*; Bu on madde şu şekildedir: “1. Genel Af, 2. Soy, dil ve din azınlıklarının özgürlüğü ve korunması için genel güvenceler (garantiler), 3. 1 Kasım 1914 tarihinden bu yana, ailelerinden ayrılmış kimselerle, mallarından yolsuz-yöntemsiz yoksun bırakılmış kimselere mallarının geri verilmesi çalışmalarının benimsenmesi ve bunlara ara verilmemesi, 4. Azınlıkların isteğe bağlı göç özgürlükleriyle, yurt içinde dolaşım özgürlükleri, 5. Azınlıkların yurttaşlık hakları (medenî haklar) bakımından eşitliğiyle, dinsel ve siyasal eşitlikleri, 6. Askerlik hizmetinden bağımsızlık, 7. Azınlıklar için öğretim, eğitim amaçları ve insancıl amaçlarla dernek kurma özgürlükleri ve kamu giderlerinden hakgözetir paylar ayrılması, 8. Azınlık okul ve kiliselerinin statüsü, 9. Azınlıkların korunması konusunda alınacak tedbirlerin yürürlüğe konulmasına ilişkin güvenceler ve bu konuda Milletler cemiyeti ile işbirliği, 10. Ermeniler için ulusal yurt”. *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.159.*

aynı zamanda, aynı yükümlülükler altında da bulunmaktadır. Kaldı ki, şimdiki Türk hükümetinin, yurttaşlık haklarını ve ödevlerini anlayış biçimi de, bu sorunu başka türlü düşünmeye el vermez; 3. 1919 yılından bu yana yapılmış andlaşmalarda yazılı haklar, azınlıklara özel haklar vermemekte, fakat ortak hukuktan yararlanmalarını sağlamakta, yalnız din, okul, insalcıl amaçlar, vb. konulara ilişkin güvenceler (garantiler) getirmektedir. Böyle olunca: 1. Azınlıkların bütün üyeleri, yurttaş olduklarından, yurda karşı askerlik hizmetinde bulunmakla şüphesiz görevlidirler; azınlıkları bu hizmetten bağışık tutmak, yukarıda sözü edilen andlaşmalarda azınlıklara ilişkin hükümlerin hem özüne hem de sözüne karşıt davranmak olacak ve bir yurttaşın, yurdun savunması ile görevli olmadığı anlamına gelecektir. 2. Müslüman olmayan azınlıkların din adamlarına (clergés) eskiden Türkiye'nin kendi girişimiyle tanımış olduğu ayrıcalıkları olduğu gibi tutmasını şimdiki Türkiye'den istemek de, özü lâik olan azınlıklar yasasına da aykırıdır. Bu noktada direnmek, bütün Avrupa Devletleri için yeterli sayılan maddeleri kabul eden Türkiye'ye karşı eşit olmayan bir işlemin uygulanmasını istemek demektir. Öte yandan, Türkiye büyük bir devrim yapmış, Halifelik'le devletin ayrılığını ilan etmiş ve ülkesindeki teokratik monarşiye son vermiştir; böyle davranmakla, Türkiye, kelimenin tam anlamında çağdaş ve laik bir Devlet olmuş ve bunun sonucu olarak da, dinle Devleti birbirinden kesin olarak ayırmıştır. Örneğin, azınlıklar yasası ve bu yasaya bağlı milyonlarca Katoliğe rağmen, azınlıklar yasasını güvencesi (garantis) altına almış bulunan Milletler Cemiyeti ne Papa'yı, ne de din adamları mahkemelerini tanımaktadır; Milletler Cemiyeti, bu mahkemelerden çıkan kararların yürütülmesine karışmaz; yalnız üyelerinin ve din kurumlarının, hangi dinden olurlarsa olsunlar inanç özgürlüğünü sağlar; böyle olunca, Konferans, Türkiye ile ilgili olarak da, bu özgürlüklerin elde edilmesiyle yetinmelidir. Dünya işlerinin görülmesine karışmaya ve kural dışı hakların tanınmasına ilişkin herhangi bir konu, Batı Devletlerinde uygulanan azınlıklar yasasının hem özüne hem de sözüne aykırı düşer. Bundan başka, (bu işlere) devletin karışmasını ve korumasını istemek, demokratik yeni Türk Hükümetinin kabul ettiği lâiklik ilkesine de aykırı olacaktır. Fransız Hükümetinin din konularına karışmaması, ya da öteki hükümetlerin dinsel nitelikteki eylemelere karışmamaları gibi, Türk Hükümeti de bu konulara karışma durumunda değildir. Böyle olunca, Museviler ve Hristiyanlar, Batılı öteki ülkelerde olduğu gibi özgürdürler ve laik Türk Hükümeti, öteki Hükümetler gibi, din azınlıkları üyelerinin, dinlerinin gereklerini yerine getirmelerine karışamaz. Aile hukukuna gelinde, Türkiye, bundan birkaç yıl önce, Türkiye'de yaşayan, Müslüman, Hristiyan ya da başka toplulukların (cemaatlerin) bütün din yasalarından esinlenen kanunlar yayınlamıştır; bütün Türk uyruklarına uygulanacak kanunlar, bunlardır; kaldı ki, bu da, çağdaş ilkelere uygundur. Museviler ve Hristiyanlar, yurttaşlar hukukuna (medeni hukuka) göre yapılacak evlenmelerini ve boşanmalarını isterlerse, kendi din makamlarına

onaylatabileceklerdir; fakat bu, hiçbir bakımdan, Devleti ilgilendiren bir konu değildir; nasıl ki, Batı dünyasının her yanında, özellikle Fransa’da, İngiltere’de, İtalya’da, İsviçre’de, vb. böyle olmaktadır. Okullar konusunda Türkiye, Türk dilinin öğretimi şüphesiz zorunlu kılınmak üzere, aynı durumda bulunan devletlere kabul ettirilmiş özgürlük şartlarını aynı şartlar altında kabul etmektedir. Yukarıda sözü geçen andlaşmalardaki azınlıklara ilişkin hükümler dışında kalan hükümlerin tartışılmasına girişilmesini kabul edememekteyiz. Bundan başka, bu aynı hakların, Misak-ı Milli’imiz uyarınca Balkan Devletlerinde ve komşu devletlerde oturan Müslimanlara tanınması ve bu Devletlerin bütün ülkesine, eski eyaletlerine olduğu kadar bu Devletlerin kendilerine kattıkları yeni eyaletlere de uygulanması gerektiğini açık ve kesin olarak bildirmek isteriz. Genel affa gelince, bunun ayrı bir sorun olduğunu düşünmekteyiz; bu yüzden, bu konuyu ayrı bir madde biçiminde sunmaktayız. Genel af ceza gerektiren, askeri ya da siyasi nitelikte bütün eylemlerle, bunlara bağlı eylemleri kapsamalıdır”.¹⁴⁶⁴ Bununla birlikte İtilaf devletleri 13 maddelik ve Türkiye ise 8 maddelik tasarısını komisyona sunmuşlardır. İtilaf devletleri azınlık kavramının içini genişletmeye ve soy farklılığına dayalı anlayışı da kabul ettirmeye çalışırken Türk tasarısında sürekli ve kararlı bir biçimde Müslüman olmayan azınlıklar ifadesi kullanılarak bunun dışındaki istekler reddedilmiştir. Venizelos’un bunu beğenmediği ve soy azınlığının kabulünü istediği görülmektedir. Venizelos’a göre azınlıklar terimi Müslüman olmayan sıfatı ile kısıtlanmamalıdır ve *“asıl güvence altında alınması gereken, bir ulusal topluluktan olma hakkıdır. Azınlıkların, kökenlerine ve bir başka devletle hısımlıklarına ilişkin bilinçleridir. Özellikle azınlıklara, ulusal tarihlerini içten yakınlık duygularıyla düşünmek olanağının sağlanması önemlidir”*.¹⁴⁶⁵ 20 Kasım 1922 tarihli oturumda tasarılar üzerinde konuşmalar gerçekleşmiş ve Türkiye: “müttefiklerin tasarısı Müslüman azınlıklardan söz etmektedir; oysa, Türkiye’de bu gibi azınlıklar söz konusu olamaz; çünkü tarihsel gelenekler, moral düşünceler, görenekler, yapılagelişler, Türkiye’de yaşayan Müslümanlar arasında tam bir birlik yaratmaktadır; üstelik, aile hukuku, siyasi haklar, yurttaşlık hakları ve öteki haklar açısından, bütün Müslümanlar, aralarında hiçbir ayırım olmaksızın, ülkenin hükümetine ve yönetimine tam bir eşitlik içinde katılmaktadırlar. Eski Osmanlı İmparatorluğunda ya da Türkiye Büyük Millet Meclisinde en yüksek devlet görevleri almış olanların ve almakta bulunanların yaşam öyküleri incelenirse, bu gerçek bütün çıplaklığı ile ortaya çıkar. Kaldı ki, bağımsız her Müslüman Hükümette, kural dışılık olmaksızın, bütün Müslümanlar, çoğunluğun yaşantısını ve ülkeyi yöneten yasayı birlikte düzenlerler. Bundan şu çıkmaktadır ki, Müslüman bir ülkede, Müslüman bir azınlık var olamaz ve bu sözde azınlık, çoğunlukla aynı şeydir. Böyle olunca, bize teklif edilen, ülkemizde yaşayan çoğunluğun, kendi hakları ve özgürlüklerine

¹⁴⁶⁴ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.160-162.

¹⁴⁶⁵ Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.172.

ilişkin olarak, yükümler altına girmeği kabul etmesini istemek anlamına gelmektedir; oysa, açıkça bellidir ki, bir ülkedeki çoğunluk, böyle bir yükümü, uluslararası bir belgeye, kendi eliyle sokmağa razı olamaz. Müslüman olmayanlara gelince, biz onlara, bu son yıllar boyunca yapılmış andlaşmalarda yazılı ve çağdaş ilkelere uygun olan, bütün hakları tanımaktayız”¹⁴⁶⁶ diyerek itilaf devletlerinin tezlerini reddetmiştir. 22 Aralık 1922 tarihli görüşmede askerlik hizmeti yine gündeme gelmiştir. Bu görüşmede Venizelos kendi tasarılarındaki 11. maddenin Türkiye’ye yüklediği yükümlülüğe eş bir yükümlülüğü kabul ettiğini ve Yunan yasalarında Müslümanlara bu şekil bir lütuf bulunduğunu ifade etmiştir. Rıza Nur ise bu maddeyi kesinlikle kabullenmediğini, askerlik hizmetine ilişkin bütün maddelerin her ülkenin kendi iç yönetiminin yetkileri içinde bulunduğunu ifade etmiştir. Türkiye askerlik hizmetinden muafiyetle ilgili bir kanunu uygularsa bu kanunu ayırım yapmadan bütün Türk uyruklarına uygulanacağından şüphe edilmemesini istemiştir. Bununla birlikte 1908 anayasasına göre kanun önünde eşitlik ilkesini kabul eden Türkiye’nin bu ilkedan vazgeçmeyeceği de belirtilmiştir. Yine uyrukların katlanacakları yükümlülüklerin eşit olmasının gerekliliğine değinilmiştir. Venizelos ise Yunanistan’ın kendi insiyatifi ile Müslümanları askerlik hizmetinden muaf tuttuğunu, Türkiye’de Müslüman olan ve olmayanların askerlikten bağışık tutulmasının da yeterli olduğunu ifade etmiştir. Askerlik hizmetinden muaf olmanın Müslüman olmayan azınlığın huzuru için çok önemli olduğunu ve bunun için siyasal haklarını kullanmama, oy hakkına sahip olmamak gibi durumu da kabullenerek askerlikten muaf olmanın karşılığını ödeyebileceklerini ifade etmiştir. Böylelikle Türk hükümetinin de gelebilecek eleştirileri önleyebileceği ve bu şekilde verilen ödünün karşılığı olarak bir kazanımın olacağı iddia edilmiştir. Venizelos bu teklifin Türkiye’deki Müslüman olmayan halkların yetkili temsilcilerinin de isteğine uygun olduğunu beyan etmiştir. Rıza Nur, bu teklifi reddetmiştir. Türkiye’nin kaynaklarının az olduğunu, Türk yasalarının yurttaşların eşitliğini kabul ettiğini ve Türk egemenliğine açıkça aykırı olduğunu ifade etmiştir. M.laroche ise Hristiyanların astsubayları da Hristiyanlardan olan özel taburlarda askerlik hizmetini yapmasını teklif etmiş, Rıza Nur ise bu yöntemin II. Balkan Harbinde denendiğini ve Hristiyanların yurtlarına karşı hayınlıkta bulunduğunu ve aynı zamanda Hristiyanları toplu olarak değil onları birliklerin içine dağıtarak askere almanın doğru olduğunu belirtmiştir. M. Laroche ise Hristiyanları Müslüman birliklerin içine dağıtarak hizmete almanın soy (ırk) tutkuları ve en acı kin ve öcalma duyguları yaratacağını, Türk ordusunun değerini azaltacağını, disiplini bozacağını iddia etmiştir.¹⁴⁶⁷

Bu zeminde tartışma ve görüşmeler devam etmiştir. Andlaşma metinlerinde Müslüman olmayan azınlıklar tabirinin yer alması hususunda Türk heyetinin ısrarlı ve kararlı tavrı sonuç

¹⁴⁶⁶ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.175-176.*

¹⁴⁶⁷ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.188-190.*

vermiş ve 23 Aralık 1922 ve sonrası yapılan görüşmelerde azınlık terimi yerine Müslüman olmayan azınlıklar terimi kabul görmüştür. Neticede bu konu üzerinde anlaşma sağlanmış ve anlaşma maddeleri Lozan Andlaşmasının 37-45. Maddelerinde azınlıkların korunması başlığı altında yer almıştır.¹⁴⁶⁸

Lozan Andlaşmasında Azınlıkların Korunması başlığı altında 37. madde ile Türkiye'nin 38 ile 44. maddelerde yer alan hükümleri uygulamayı kabul ettiği ifade edilmiştir. 38. madde Türkiye'nin doğum, milliyet, dil, soy ya da din ayırt etmeksizin, Türk halkının tümünün yaşam ve özgürlüklerini en geniş biçimde korumayı kabul eder. Yine kamu düzeni ve genel ahlaka aykırı olmamak üzere din ve vicdan özgürlüğü ile güvenlik ve kamu düzeni istisnaları dışında dolaşım ve göç özgürlüğü verilmiştir. Madde 39 azınlıkları Müslüman olmayan azınlık olarak kabul etmiş ve Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşlarının Müslümanlarla aynı medeni ve siyasal haklardan yararlanacaklarını ifade etmiştir. Bu maddede Türkiye'nin tüm halkının din ayırt etmeksizin yasalar karşısında eşit olduğu, din, inanç ve mezhep farkının hiçbir Türk yurttaşının medeni ve siyasal haklardan yararlanmasına ve bilhassa genel hizmetlere kabulüne, memurluğa ve yukarı derecelere ulaşmasına ya da çeşitli meslekleri ve sanatları yapmasına engel sayılmayacağı ifade edilmiştir. Bu madde de yine herhangi bir Türk yurttaşının gerek özel ya da ticaret ilişkilerinde gerek din, basın ya da her türlü yayın konusunda ve gerek toplantılarda herhangi bir dili serbestçe kullanmasına herhangi bir sınır konulmayacağı da yer almıştır. Resmi dil dışında Türk yurttaşlarının mahkemelerde kendi dillerini kullanmaları için kolaylıklar sağlanacaktır. 40. madde de Müslüman olmayan azınlıklara mensup Türk yurttaşlarında diğer Türk yurttaşlarına sağlanan güvencelerden faydalanması ve bilhassa harcamalarını kendilerinin yaptığı yardım, dinsel ya da sosyal kurumları, okul ve benzeri eğitim kurumları kurma, yönetme ve denetleme ve kendi dillerini kullanma, dinsel ayinlerini serbestçe yapma hususunda eşit hakka sahip olacaklardır. 41. madde de Müslüman olmayan azınlıkların yoğun yaşadığı yerlerde genel öğretimde kendi dillerinin öğrenilmesine kolaylık gösterilmesi ve bu durumun Türk dilinin eğitiminin zorunlu kılınmasına engel olmaması, Müslüman olmayan azınlıklarında yoğun yaşadıkları yerlerde belediye ve genel bütçelerden yapılan eğitim, din ve yardım amaçlı verilecek paradan hakça pay verilmesi hükmü yer almıştır. 42. maddede Türkiye'nin Müslüman olmayan azınlıkların aile ve kişi statüleri konusunda bu sorunların sözü geçen azınlıkların törelerine göre çözümlenmesine uygun her türlü önlemi alacağı, bunun Türkiye ve azınlık temsilcilerinden oluşacak komisyonca düzenleneceği, anlaşmazlık halinde Türkiye, Milletler Cemiyeti ile birlikte Avrupalı bir hukukçunun hakem olarak atanacağı ifade edilmiştir. Yine Türkiye'nin azınlıkların kilise, havra, mezarlık ve diğer dinsel kurumlarını koruyacağı, vakıflarına, dinsel ve yardım

¹⁴⁶⁸ Yalçın, "Lozan Barış Anlaşmasında Azınlıklar Meselesi", s.22.

kuruluşlarına her türlü yardımı göstereceğine ve gerekli izinleri vererek yeni kurulacak olanlara da benzeri diğer kurumlara yapılan kolaylığın sağlanacağı hükmü yer almıştır. 43. madde de Müslüman olmayan azınlıkların kendi dini inançlarına aykırı ya da dinsel ayinlerini bozucu herhangi bir işlem yapmaya zorlanmayacağı ve hafta tatili günlerinde mahkemelere gitmeme ya da yasal işlem yapılmasından kaçınmalarının onların haklarının ortadan kalkmayacağı ifade edilmiştir. 44. madde de ise bu hükümlerin Milletler Cemiyeti güvencesinde olduğu ifade edilmiştir. Madde 45’de ise Türkiye’nin Müslüman olmayan azınlıklar için tanıdığı hakların Yunanistan tarafından da kendi topraklarında ki Müslümanlara tanınacağı ifade edilmiştir.¹⁴⁶⁹ Bu kararlarda görüldüğü gibi konferans sırasında yoğun biçimde gündeme getirilen Müslüman olmayanların askerliği ve bu askerliği vergi (bedel) vererek muaf olmaları ile alakalı hükümler yer almamıştır. Türkiye’nin bu konudaki kararlığının bunda etkili olduğunu söylemek mümkündür. Bu mesele Türkiye’nin kendi iç hukukuna göre düzenlenmiştir. Yine azınlık olarak soy ve dil azınlığı değil Müslüman olmayanların azınlık olarak kabul edildiği görülmektedir.

Lozan Konferansı’nın ilk devresinde bir anlaşma sağlanamaması ve bundan dolayı görüşmelere ara verildiği dönemde Mustafa Kemal Paşa, temel meselenin ve Türkiye’nin isteklerinin kabul edilmemesi sebepleri arasında bilhassa iktisadi meseleler ve yeni Türk devleti’nin ve Türk ulusal varlığının kabul edilmemesi, milliyetler esasının Türkiye’ye uygulanmak istenmemesi olduğunu ifade etmiştir. Milliyetler esası üzerine inşa edilen yenedünya düzeninde Türk ulusal varlığının kabul edilmediği görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye’nin temel hedefi Türk ulusal varlığını, hak ve hukukunu, egemenliği ve bağımsızlığını tüm dünyaya tanıtmak ve kabul ettirmektir. Mustafa Kemal Paşa Lozan’daki görüşmeleri şu şekilde değerlendirmektedir:

“Konferanstaki muhataplarımız bizimle üç dört senelik değil, üçyüz ve dörtyüz senelik hesabı rü’yet ediyorlar ve hâlâ muhataplarımız Osmanlı Devleti’nin tarihe karıştığını ve bugün yeni Türkiye’nin mevcudiyetini, bunu kuran milletin çok azimkâr, imânî ve celâdetli olduğunu, istiklâl-i tam ve hâkimiyet-i milliyesinden zerre kadar fedakârlık yapamayacağını hâlâ anlayamamışlardır. Bu yüzden itilaf devletleri duçar-ı tereddüt oldu. İstedikleri kadar tereddüt edebilirler. Bu millet artık kararını vermiştir. Bu millet için tereddüt devirleri çoktan geçmiştir... Nihayet bütün cihan bilsin ki, bu millet istiklâl-i tamının temin edildiğini görmedikçe yürümeğe başladığı yoldan bir an tevakkuf etmeyecektir. Biz kimseden fazla bir şey istemiyoruz, her medenî milletin mâlik olduğu şeylerden mahrum edilmemeliyiz. Haklarımız tabîî meşrudur, bize lazımdır. Ne kadar haklı isek bunu müdafaa için de memleket ve milletimizin kabiliyet ve kudreti de o kadardır. Görülüyor ki, bu kadar kat’i ve yüksek bir zafer-i askeriden sonra dahi bizi sulha kavuşmaktan men’eden esbâb doğrudan doğruya esbâb-ı iktisadiyedir, mülâhazat-ı iktisadiyedir. Çünkü bu devlet, bu millet hâkimiyet-i iktisadiyesini temin ederse, o kadar kuvvetli temel üzerinde yerleşmiş ve teâlî etmeğe başlamış olacaktır ve artık bunu yerinden kılmak mümkün olamayacaktır. İşte

¹⁴⁶⁹ Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)*, s.95-98.

düşmanlarımızın, hakiki düşmanlarımızın muvafakat, bir türlü rıza göstermedikleri budur”.¹⁴⁷⁰

Bunun yanısıra Mustafa Kemal Paşa Lozan Andlaşması’nı: “*Bu muahedename, Türk milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevres Muahedenamesiyle ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastin inhidamını ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte emsali namesbuk bir siyasi zafer eseridir*”¹⁴⁷¹ şeklinde değerlendirmiştir.

İsmet İnönü, Lozan Andlaşması’nı 23 Ağustos 1923’te: “*Mütecanis, yeknesak bir vatan; bunun dahilinde harice karşı gayritabiî kuyuttan ve hükümet içinde hükümet ifade eden dahilî imtiyazattan müberra bir vaziyet; gayritabiî mükellefiyat-ı maliyeden âzâde bir hal; hakk-ı müdafaaı mutlak, menabii mebzul ve serbest bir vatan. Bu vatanın adı Türkiye’dir. O Türkiye’yi bu muahedenameler ifade ve tavzih etmektedirler*”¹⁴⁷² şeklinde değerlendirerek bağımsız ve egemen Türk Devleti’nin Lozan Andlaşması ile sağlandığını ifade etmiştir.

Lozan Andlaşması I. Dünya Savaşından yenik olarak ayrılarak 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi’ni ve yine 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Barış Andlaşmasını imzalayan Osmanlı Devleti’nin uluslararası siyasal mirasını artırırken diğer yandan yeni Türkiye’nin Misak-ı Milli ilkeleri çerçevesinde dünyada yerini almasını sağlamıştır. Lozan Andlaşması yenen ve yenilen devletlerarası münasebetlerini değil I. Dünya Savaşının galipleri devletler ile 1919-1922 Kurtuluş Savaşını kazanan Türkiye arasındaki münasebetleri eşit koşullar altında düzenleyen bir anlaşmadır. Müttefik devletler, Milletler Cemiyeti Yasasını Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile yapılan barış andlaşmalarına dahil ederek bu ülkelerce kabulünü sağlamış ancak Türkiye bunu Lozan’da kabul etmemiştir. Ancak Lozan Andlaşmasının bazı maddelerinde Milletler Cemiyeti yetkili kılınmıştır. Türkiye 1932’de Milletler Cemiyetine üye olmuştur.¹⁴⁷³

¹⁴⁷⁰ A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, s.66-67; Tokgöz, 80. *Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi*, s.32-33.

¹⁴⁷¹ Kemal Atatürk, *Nutuk C.II 1920-1927*, s.767.

¹⁴⁷² *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt I, Kitap I*, s.IV.

¹⁴⁷³ Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)*, s.67.

BÖLÜM 4: CUMHURİYET DÖNEMİ VE ULUSLAŞMA

4.1. Halk Fırkasının Kurulması

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temeli olmuştur. Birinci T.B.M.M.'de birçok fikir ve tezatlar birlikte varolmuştur. Dolayısıyla Cumhuriyet fikri meclis üyelerinin hepsinin desteklediği bir fikir olmamıştır. Meşrutiyet döneminin siyasi ve fikri hayatı içinde yetişen milletvekilleri bulunmaktaydı. Aynı zamanda bu dönemde Türkler milli devlet kurmak amacındaydı.¹⁴⁷⁴ T.B.M.M.'de çoğunluk Milli Mücadeleyi İstanbul hükümetinin yeniden iktidara gelmesi, Osmanlı hanedanının yönetiminde anayasal monarşinin devamı içinde desteklemiştir. Mustafa Kemal Paşa ise savaş döneminde sultan-halife'nin durumunu gündemden uzak tutmakla birlikte savaşın sonuçlanmasından sonra rejim meselesinin çözülmesi gerekmiştir. Mustafa Kemal Paşa sultan-halife idaresinde anayasal monarşiye karşıydı ve Türkiye'nin modern bir ulus devlet haline gelmesini ve ulusun modern bir sanayileşmiş ekonomi meydana getirmek amacıyla bilime ve modern eğitime önem veren laik ve akılcı bir ulus olmasını istiyordu.¹⁴⁷⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın amacı medeni ve çağdaş bir toplum olmaktır. Dolayısıyla Türk inkılabının içeriği insani ve medeni fikirlere dayanmıştır. Ulusal kurtuluş savaşı saltanatın ve köhnemiş müesseselerin karşısında ve muhalifi olmuş, yeni Türkiye Devleti ise dünyada hâkim olan ulusal hâkimiyet fikrinin eseri olmuştur.¹⁴⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın amacı olan batılılaşma fikrinin iki yüz yıllık bir geçmişi vardı ve modern bir toplum ve devlet kurma yolundaki mücadelede geçmişteki meşrutiyet hareketleri hürriyetçi nizamı kurmak için yapılmıştır. Dolayısıyla hürriyetçi nizamın kuruluşu batılılaşma meselesini de çözmek demektir.¹⁴⁷⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın bu modernleşme meselesini çözen devlet adamı olduğunu söylemek mümkündür. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa tarafından, T.B.M.M.'nde 1 Nisan 1923'te yeni seçim kararı alınması sağlanmış ve muhaliflerin padişahlığı tekrar devletin başına getirmek amacıyla meclisi yönlendirme çabalarını engellemek istemiştir.¹⁴⁷⁸ Meclis seçimlerinin yenilenmesinde Lozan Konferansı konusunda yaşanan sert tartışmalar ve yaşanan bazı olumsuz hadiselerinde etkisi olmuştur. Muhalefet tarafında da meclisin dağılması ve yeni seçimlerin yapılması hususunda fikirler mevcuttu. Rauf ve Ali Fuat Paşa'da seçimlerin yenilenmesini istemişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'da meclisin tarihi vazifesini mükemmel bir biçimde tamamlayarak seçimlerin yenilenmesine karar vereceğini

¹⁴⁷⁴ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.90.

¹⁴⁷⁵ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Yavuz Alogan (çev.), (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002), s.68; ayrıca bkz. Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.253-254; benzer değerlendirmeler için bkz. İnalçık, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.211-223.

¹⁴⁷⁶ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.96 vd.

¹⁴⁷⁷ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.89.

¹⁴⁷⁸ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.68 vd.

ifade etmiş ve neticede T.B.M.M. meclisin dağılması ve yeni seçimlerin yapılması kararını almıştır.¹⁴⁷⁹ Bununla birlikte meclis 16 Nisan'a kadar faaliyetlerine devam etmiş ve 15 Nisan'da 1920 tarihinde yürürlüğe giren Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesi genel olarak kanun teklifinin mecliste görüşülmesi, daha önce meclise gelmesi, encümende görüşülmemesi, meclis nizamnamesine göre mecliste görüşülmemesi gibi yönlerden usul tartışmaları etrafında ve yine bazı karşı çıkışlar şeklindeki tartışmalarla birlikte değişikliğe tabi tutulmuş ve böylelikle seçim öncesinde mevcut rejime karşı gerçekleşebilecek propanga çabaları önlenmiştir. Kanunun 1. maddesi: “*Saltanatın ilgasına ve hukuku hâkimiyet ve hükümlerinin gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç bulunduğu dair 1 teşrini sani 1338 (1 Kasım 1922) karar hilafında veya Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşrutiyetine isyanı mutazammın kavlen veya tahriren veya fiilen ankasdin muhalefet veya ifsadat ve neşriyatta bulunan kesan haini vatan addolunur*” şeklinde değiştirilmiştir.¹⁴⁸⁰ 16 Nisan'da tekrar toplanan meclis bazı konuları görüşmüş ve 21 Mayıs 1339'da toplanma kararı almışsa da 21 Mayıs'ta mecliste nisab (toplanma yeter sayısı) olmadığından meclis toplanmamış ve bu şekilde meclis faaliyetleri sona ermiştir. Seçimler sonrasında oluşan yeni meclis 11 Ağustos 1339 tarihinde faaliyetine başlamıştır.¹⁴⁸¹ Böylece yeni bir meclisin oluşmasını sağlayarak inkılâpları gerçekleştirmek amaçlanmıştır.

Seçim kararının alınmasından sonra Mustafa Kemal Paşa tarafından dernek başkanı olarak dokuz maddelik seçim beyannamesi yayınlanmış ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Halk Fırkası adıyla fırkaya dönüşeceği belirtilmiş¹⁴⁸² ve böylelikle yayınlanan dokuz madde parti haline gelmemiş cemiyetin seçim programı olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle bu programın seçimlerde seçmenler tarafından kabulü ile birlikte cemiyetin fırka (parti) haline dönüşmesi sağlanmıştır.¹⁴⁸³ Mustafa Kemal Paşa'nın 1923 seçim beyannamesi ile yeni meclisin oluşmasını sağlayacak seçim ve seçimle ilgili Müdafaa-i Hukuk grubunun 9 maddelik kararı ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Halk Fırkasına dönüşeceği ifade edilmiştir.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁷⁹ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.79-85.

¹⁴⁸⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 29, İçtima Senesi 4, Yirmi Beşinci İçtima, 15. 4. 1339 (1923) Pazar, s.175-190

¹⁴⁸¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 29, İçtima Senesi 4, Yirmi Altıncı İçtima, 16.4.1339 (1923) Pazartesi, s.239. (I.T.B.M.M.'nin son oturumu).

¹⁴⁸² Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), s.44 vd.

¹⁴⁸³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s.559.

¹⁴⁸⁴ Zekai Güner, Orhan Karataş, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), s.32-35.

8 Nisan 1339 (1923) tarihinde ilan edilen dokuz umdenin-maddenin ilk 2 maddesi bilhassa önemlidir. 1.madde: Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletın hakiki ve yegane mümessili Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin haricinde hiçbir fert, hiçbir kuvvet ve hiçbir makam mukadderatı milliyeye hâkim olamaz. 2.madde: Saltanatın ilgasına ve hukuku hâkimiyet ve hükümranının gayri kabili tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessili hakikisi olan Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti maneviyesinde mündemiç bulunduğu dair 1 Teşrinisani 1338 (Kasım 1922) tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinin müttefikan verdiği karar lâyetegayyer düsturdur. İstinatgâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan makamı hilâfet, beynelislâm bir makamı muallâdır¹⁴⁸⁵ şeklindedir ve milli hâkimiyete bağlılık ve değişmezliğine vurgu yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, programa cumhuriyetin ilanı, hilafetin ılgası gibi hususların eklenmediğini ve bunun sebebinin de zamansız ilan edilmesi halinde bazıları tarafından kullanılarak millete bu konuda zararlı fikirlerle ulaşmalarına engel olmak amacıyla olduğunu ve zamanla uygun bir şekilde milletin memnun olacağını düşündüğünü ifade etmektedir.¹⁴⁸⁶ Seçimlerden sonra T.B.M.M. 11 Ağustos 1923'te açılmış, 11 Eylül 1923'te Halk Fırkası kurulmuştur. Halk Fırkasının kurucuları Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına seçilen T.B.M.M. II. dönem milletvekilleri ve onların adına umumi idare heyeti üyeleridir. Mustafa Kemal Paşa, Fırkanın genel başkanı İsmet Paşa ise genel başkan yardımcısı olmuştur. II. TBMM'nde 7 Ağustos'tan 11 Eylül'e kadar fırkanın nizamnamesi görüşülmüş, 23 Ekim 1923'te İçişleri Bakanlığına kuruluş dilekçesi verilmiş ve fırka Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini bünyesine katmıştır. 10 Kasım 1924'te Cumhuriyet Halk Fırkası, 1935'teki 4. Kurultayda Cumhuriyet Halk Partisi adını almıştır.¹⁴⁸⁷ Mustafa Kemal Paşa umdelerin (seçim programının) Halk Fırkası'nın kurulması için yeterli olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁸⁸ Fırka tüzüğünde demokrasi, çağdaşlaşma ve hukuk devleti olma amacı ifade edilmiştir.¹⁴⁸⁹ Halk Fırkası inkılâpları gerçekleştirmek amacıyla kurulmuştur.¹⁴⁹⁰ Halk Fırkası nizamnamesinde "Halk Fırkası bir ihtilal fırkası değil bir inkılâp fırkasıdır"¹⁴⁹¹ hükmü yer almıştır. Yine nizamnamede Halk Fırkası, cemiyetler kanunu

¹⁴⁸⁵ C.H.P. 25 Yıl, Ulus Basımevi, Ankara 1948, s.13; Mustafa Kemal Paşa daha önceden 6 Aralık 1922'de Ankara'da bazı gazetecilere Halk Partisi kurma düşüncesini ifade etmiş ve memlekette yaratacağı tepkileri anlamaya çalışmıştır. Gerçekleştirmek istediği milli faaliyetlerin bir programa bağlanması amacıyla parti kurmayı gerekli görmüşse de yakınındaki önemli ve önder kişilerden bir kısmı bu fikri benimsememiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın partiler üstü kalmasını istemişse de bu kararından Mustafa Kemal Paşa vazgeçmemiştir. Bkz. Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.87, dipnot 1.

¹⁴⁸⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: II 1920-1927*, s.718.

¹⁴⁸⁷ Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1952'den Tıpkı Basım)*, s.557-560 vd.

¹⁴⁸⁸ Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: II 1920-1927*, s.71

¹⁴⁸⁹ Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, s.50.

¹⁴⁹⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.507.

¹⁴⁹¹ C.H.P. 25 Yıl, s.20.

mucibince teşkil etmiş siyasi bir cemiyettir. Gayesi milli hâkimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek ve Türkiye’yi asri bir devlet haline yükseltmek ve Türkiye’de bütün kuvvetlerin fevkinde kanunun velayetini hâkim kılmağa çalışmaktır. 2. maddede ise Halk Fırkası nazarında halk mefhumı, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavâtı kabul eden bütün ferdler halkdandır. Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz etmekdeki mutlak hürriyet ve istiklâli tanıyan ferdlerdir. 3.madde: Halk Fırkasına her Türk ve haricden haricden gelub Türk tabiyet ve harsını kabul eden her ferd dahil olabilir hükümleri yer almıştır.¹⁴⁹² Halk Fırkası Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin devamı olduğunu ifade etmiş, Sivas Kongresi’ni partinin ilk kongresi olarak kabul edenler olmuştur. Yeni parti meclise kesin biçimde hâkim olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, belirli bir tüzüğe, disiplin nizamına bağlı kaynaşmış bir siyasi kadro teşkil etmiş bulunuyordu. Bu kadrolaşmak onun yeni işlerinde elbetteki kuvveti ve desteği olacaktı. Hulasa artık müstakil bir devlet, gençleştirilmiş bir meclis ve bir devlet partisi niteliğinde olsa da, aktif bir siyasi kadro, memleketin kaderini ele almış bulunuyordu. Gazi, seçim mücadelelerine: “Türkiye’de bir Halk Devleti ve Hükümeti teşekkül etti” sözleriyle girmişti. Şimdi Türkiye’nin onun tabiriyle bir de “Halkçılık esasına dayanan” siyasi iktidar partisi vardı. Gazi, kurulacak fırka için nabız yoklamalarına çıktığı yerlerde daima, partilerin başka memleketlerde bir sınıf teşekkülü olduğunu, Türkiye’de ise sınıflar mevcut olmadığı için “Halk Fırkası’nın bir sınıf partisi olmayacağını, halkın müşterek menfaatlerini koruyacağını” ilan ediyordu. Yine Atatürk’e göre “bir ihtilal komitesi değil, bir inkılâp komitesi” olarak kurulmuştur. “İnkılâp, yani uzun vadeli, toplumun yapısını ve sosyal münasebetleri esasından değiştirecek, toplumu bir keyfiyet değişikliğine götürecektir ve bunu yaparken elbetteki inkılâpçı azınlığın yani önder kadronun iradesini inkılâpçı tedbirlerle, yani cebir ve zor ile çoğunluğun iradesine hâkim kılacak bir gelişme ele alınıyordu”.¹⁴⁹³

Mustafa Kemal Paşa II. T.B.M.M.’de başkan seçilmesi vesilesiyle yaptığı konuşmada İstiklâl Harbi ve Lozan Andlaşması’nın başarılarına değinerek yeni Türk devletinin hedeflerini de ortaya koymuştur. Bu hedefler asayişin sağlanması, devletin birliğini temin etmek, bağımsızlığını korumak, halkın mesut edilmesidir. Yine eskisinden farklı olarak yeni Türk devletinin şahıs devleti değil halkın devleti olduğu ifade edilmiştir:

“...Efendiler! Bugün bihakkın iftihar edebileceğimiz bütün muvafakiyatın sırrı yeni Türkiye Devletinin bünyanındadır. Filhakika Türkiye Devletinin, bu yeni müessesenin istinad eylediği esaslar mahiyet itibariyle kendine takaddüm eden tarihi müesseselerin esaslarından

¹⁴⁹² *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, Ankara 1339 (1923), s.1.(Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Halk Fırkası azaları tarafından bilmüşakere heyet-i umumiyesi 9 Eylül 1339 tarihinde kabul olunmuştur); ayrıca bkz. *C.H.P. 25 Yıl*, s.20.

¹⁴⁹³ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.92.

başkadır. Bunu bir kelime ile ifade etmek lâzım gelirse diyebiliriz ki, yeni Türkiye Devleti bir Halk Devletidir, halkın Devletidir. Müessesatı maziye ise bir şahıs Devleti idi, eşhasın Devleti idi. Bir milletin sahai âlemden tamamen silinmesi için bir milletin mecmuai beşeriyette tamamen inhilal ettirilebilmesi için Tufanı Nuh kadar harikulade masaip ve hadisat lazımdır. Fakat eşhas, kendiliğinden mahkûmu züldür. Binaenaleyh halk müessesesi ile şahıs müessesesi arasında hayat ve zeval nispetleri de bunun aynıdır. Efendiler! Dünyanın belli başlı milletlerini esaretten kurtararak hâkimiyetlerine kavuşturan büyük fikir cereyanları, köhne müessesesata ümit bağlayanların, çürümüş idare usullerinde reha kuvveti arıyanların biamân düşmanıdır. Avusturya, Almanya, Rusya ve hatta dünyanın en muhafazakâr bir medeniyetine mensup Çin İmparatorlukları o büyük fikir cereyanının kahhar sademeleriyle, gözlerimizin önünde devrilmiştir. İşte efendiler, yeni Türkiye Devleti de cihana hâkim o büyük ve kaadir fikrin Türkiye’de tecellisidir, tahakkukudur. Cihanın içtimai ve siyasi icabatından doğan ve binlerce senedir Türk tarihinin neticei tekâmülü olan Devletimiz, devam ve istikrarın bütün evsaf ve şeraitini haizdir”.¹⁴⁹⁴

4.2. Ankara’nın Başkent Olması

Lozan Antlaşması ile birlikte tamamen işgalden kurtulan ve fillen bütünlüğü temin edilen Türkiye Devleti’nin başkentinin de tesbit edilmesi gerekmiştir. Başkentini Ankara olması yolunda genel bir düşünce bulunmaktaydı ve Ankara’nın coğrafi ve askeri vaziyeti en önemli sebep olmuştur. Bunun yanı sıra devletin başkentinin bir an önce tesbit edilerek iç ve dış endişeleri de sonlandırmak amaçlanmıştır. Başkentini İstanbul’da kalacağı ya da Ankara’ya nakledileceği konusunda fikirler ortaya atılmıştır. Refet Paşa ve bazı İstanbul vekilleri payitaht kelimesini kullanarak İstanbul’un başkent olarak devam etmesini istemişlerdir. Mustafa Kemal

¹⁴⁹⁴ Mustafa Kemal Paşa “Efendiler, Bugüne kadar istihsal eylediğimiz muvaffakiyet, bize ancak terakki ve medeniyete doğru bir yol açmıştır. Yoksa terakki ve medeniyete henüz isal etmiş değildir. Bize ve afhadımıza düşen vazife bu yol üzerinde tereddütsüz ilerlemektir. Şurasını hatırdan çıkarmamalıdır ki bu kadar fedakârlıkların semeresini elimizden kaçırmamak ve geçen musibet ve felaketlerin bir daha avdetini gayrimümkün kılacak tedabiri almak bizim için her günün düşüncesi olmalıdır. Fakat emin olalım ki bunun için kuru bir dikkat ve teyakkuz safdilane bir kıskançlık kâfi değildir. Efendiler! Asırlarca devam eden bir sui idarenin bu nesle tahmil eylediği vazaif, tadad edilemeyecek tenevvü ve müşkülât arz etmektedir. Bu sebeple yapmaya mecbur olduğumuz mühim ve çok işleri salim ve netice bahş bir sisteme raptetmek mecburiyetindeyiz. Mahdut vesaitle büyük işler görmenin tecrübe olunan yegâne usulü, kuvvetlerimizi dağıtmamak, vesaiti mevcudenin kısmı azamını gayelerimizden en mühim olanlar üzerinde teksif etmektir. Şüphesiz dahil olacağımız sulh devrinde bütçemizin bahşedeceği müsaadeyi evveleminde yeni Devletimizin temini bekasına, şevket ve kudretle ebed karar olmasına hasredeceğiz: fakat bunun için esas olan bazı noktalar vardır ki onları daima göz önünde tutmalıyız! Benim ilk varidi hatırım olan mühim nokta asayişti. Hükümetin hikmeti mevcudiyeti, memleketin asayişini, milletin huzur ve rahatını temin eylemektir. Bütün memlekette müstekar bir asayişin füzüyatı hükümler olmalıdır. Millet, vasi bir huzur ve emniyet içinde müsterih bulunmalıdır. Memleketimizin her hangi bir köşesinde halkın emniyetini, devletin vahdet ve asayişini ihlale tasaddi edenler Devletin bütün kuvvetlerini karşılarında bulmalıdırlar. Sonra Efendiler! Türkiye Devleti’nin istiklâli mukaddestir. O ebediyen müemmen ve masun olmalıdır... Efendiler! Bir an için teferruattan tecerrütle vatan dediğimiz kutsi mevcudiyete umumi bir nazarla bakalım. Onun hayat namuna, umran namuna her mazhariyetten mahrum bir siyah toprak sahasından ibaret bırakılmış olduğunu görürüz. O siyah toprak sahasının altında defineler ve üstünde asıl ve kahraman bir millet yaşıyor. İşte biz, bütün bu uzun ve tahammülü müşkül mücadeleleri bu aziz mirası ecdadın hür ve müstakil sahibi olduğumuzu ve ilelebet olacağımızı ispat için yapmış bulunuyoruz. Vatanın ve istiklâli milletin masuniyeti namına yapmış bulunuyoruz. Bundan sonraki faaliyetlerimizin de hedefi aslisi aynı masuniyetin ve huzur ve emniyetin temin ve teyidi olacaktır. Bu sayede memleketimizi mamur ve halkımızı mes’ut ve mürehhfeh edeceğiz. Ümidimiz, azmimiz ve bilhassa milletimizin ve Meclisi âlinizin göstereceği vahdet ve tesanüt terakki ve medeniyet yolundaki mesaimizde elbette zâmini muvaffakiyet olacaktır”. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 1, İçtima Senesi 1, Üçüncü İçtima, 13.8.1339 Pazartesi, s.39-42.

Paşa, kullanılan bu payitaht kelimesiyle kendilerinin kullandığı makarrı idare (başkent) tabirinin dahi birbirinden farklı olduğunu ifade ile zihniyet farkını ifade etmektedir. Neticede İsmet Paşa'nın teklif ettiği “*Türkiye Devleti'nin makarrı idaresi Ankara şehridir*” şeklindeki kanun 13 Ekim 1923'te TBMM tarafından kabul edilmiştir.¹⁴⁹⁵ Ankara'nın başkent olması yeni devletin anavatanın büyük parçası, fakat asırlarca süren ihmal ve bakımsızlık yüzünden çöken Anadolu topraklarını önemsemesinin sonucudur. Bu olay aynı zamanda Anadolu'nun viran şehirlerinden biri olan tozlu, sıtmal, harap ve konfor ve imardan mahrum kalmış 25000 nüfuslu Ankara'ya karşı istiklâl mücadelesinin gelenek ve hatıralarına karşı saygı ve bağlılığında göstergesidir. Aynı zamanda Ortadoğu'nun yeni jeopolitiği açısından da gerçek ve ileri görüşlü bir karardır. Yeni devlet Anadolu temeli üzerine yükselerek İstanbul'un rahatlık verici yumuşatıcı havasından uzak kalınmaya çalışılmıştır.¹⁴⁹⁶

4.3. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşu

II. T.B.M.M.'nin en önemli görevi rejim meselesini çözmek olmuştur. O dönemde halkçı laik devlet ya da hilafet devleti şeklinde iki devletin kurulma ihtimali bulunmaktaydı. Hilafet devleti fikri muhalefet tarafından desteklenmiş ve meclis ise meşveret meclisi olarak görülmüştür. Böylelikle halife idaresindeki İslâm devletinin dünyada da ruhani olarak güçlü olabileceğini ve bu fikirlerine halkında destek vereceğini düşünmüşlerdir.¹⁴⁹⁷ Milli Mücadele'nin önder kadrosundan Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay ve Refet Bele'nin saltanatın kaldırılmasına zoraki razı olmakla beraber cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılmasına razı olmadıkları ortadaydı.¹⁴⁹⁸ I. Meclis tarafından 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile birlikte temel mesele rejimin niteliğinin tespiti olmuştur. Bilindiği gibi 1921 anayasası ulusal hâkimiyet ilkesini kabul etmiş ve savaşın kazanılmasıyla birlikte meclis saltanatı da kaldırarak rejimin niteliği meselesini ortaya atmıştı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi saltanatın kaldırılmasından sonra muhalefet halife etrafında toplanmaya başlamıştı: “*Partinin ilk ve yeni tüzüğünde biraz kapalı bir şekilde yazılmış olan amaçların biribiri ardından birer birer gerçekleştirilmesi zamanı gelmişti. İlk iş devlete yeni rejim adının verilmesi oldu. Ulusal hareketin kurduğu devlet kurtuluş savaşı yıllarında “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti”*

¹⁴⁹⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt:2 1920-1927*, s.795-796; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 2, İçtima Senesi, 35. İçtima, 13 Teşrinievvel 1339 Cumartesi, s.665-669.

¹⁴⁹⁶ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.136.

¹⁴⁹⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.508; Muhalefetin fikirleri hakkında ayrıca bkz. İnalcık, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.211-223.

¹⁴⁹⁸ Serkan Ünal, *Yol Arkadaşlığından Yol Ayrımına Amasya Askeri Örgütü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2013, s.306 vd.

*adını taşımakta devam ediyordu. Yeni rejim hakikatte ulusun egemenliğine dayanan ve tam anlamıyla cumuriyet idi”.*¹⁴⁹⁹

Ankara’nın başkent olmasından sonraki temel mesele ise yukarıda da ifade ettiğimiz gibi yeni devletin kurulması olmuştur. Bu dönemde Fethi Bey’in başkanlığındaki hükümete yönelik olarak mecliste bazı milletvekilleri muhalif bir hareket içine girmiş ve bazı bakanlıklarda değişiklik yapılmaya, meclis başkanlığına Rauf Bey seçtirilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda hükümete yönelik eleştirilerde artmıştır. Bu dönemde meclis hükümeti uygulamasıda devam etmekteydi. Bu durumda Mustafa Kemal Paşa tarafından 1923 Ekim ayı içerisinde hükümetin istifası sağlanmıştır. Amaç ise kabine sistemine geçmek ve bu şekilde Cumhuriyeti de ilan etmektir. Bu yüzden yeni hükümetin kurulması yolunda Mustafa Kemal Paşa’nın bir çabası olmamıştır. Neticede mecliste hükümet kurulamayınca çözüm için Mustafa Kemal Paşa’ya başvurulmuş ve onun çözümü de cumhuriyet olmuştur. Hükümet bunalımını Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ile hazırladığı kanun teklifi ile çözmeye çalışmıştır. Bu teklif Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun bazı maddelerinde değişiklik öneren ve böylece hükümetin kurulmasını sağlayacak olan kanun teklifidir. Kanun teklifiyle cumhuriyetin ilanı sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁵⁰⁰ Mustafa Kemal Paşa rejimin belirsizliğini ve aynı zamanda halifenin hala devletin başı olarak görülmesinin sonucu olan belirsizliği ortadan kaldırmak ve bu yöndeki eleştirileri sonlandırmak amacıyla anayasa değişikliği ile meseleyi çözmeye çalışmıştır.¹⁵⁰¹

29 Ekim 1923’te anayasa değişikliği teklifi verilmiş ve T.B.M.M.’ne sunulan Kanun-i Esasi Encümeni mazbatasında şu gerekçeler ortaya konmuştur: “*Milletimizi refahiyet ve saadete isal ve istiklal-i tammeye mazhar eden mücahede-i hüda pesendane de hâkimiyet-i millîye esası*

¹⁴⁹⁹ Ülkü, “Cumuriyet Halk Partisinin Doğuşu ve Gelişisi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 28, Cilt 5, Haziran 1935, s.263; Bu makalenin yazarı Ülkü Halkevleri Mecmuasında gösterilmediğinden dolayı dipnotta makalenin yazarı olarak mecmuanın kendisini “Ülkü” adıyla göstermiş bulunmaktayız. Benzer makalelerde de aynı yöntemi kullandık.

¹⁵⁰⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt:2 1920-1927*, s.796-803; Tunçay, *Türkiye’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s.52; Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938) Cilt III*, s.141vd; Serkan Ünal, *Yol Arkadaşlığından Yol Ayrımına Amasya Askeri Örgütü*, s.351-354; Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan anayasa değişikliği teklifi meclise sunulduğu zaman birçok milletvekili böyle bir teklifi beklemediklerini ifade edercesine tepkiler vermiş, bu teklifin Cumhuriyet demek olduğunu anlayanlar ise önceden haber verilmediği, kendilerine danışılmadığı gibi gerekçelerle bu teklifin dışında kalmaya çaba sarf etmişler ve dışında kalmışlardır. Bu şekilde Cumhuriyetin ilanını kabullenmediklerini de göstermişlerdir. Bkz. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.508vd; “*Yeni devlete kendi hakikiğ adının verilmesi gittikçe bir takım kara ruhlular kamuyu karıştırarak zararlı propagandalar için açık yol buluyorlardı. Yabancı devletlerden bir takımının rejimimizin şekli hakkında tereddüt gösteren durumları da sıkıntı veriyordu. Bu sırada çıkan bir hükümet buhranı rejimin hakikiğ adının konulmasına fırsat verdi. Bu konu üzerinde ateşli görüşmeler yapan partinin Kamutay grubu durumun kotarılmasına çare bulunması için büyük önderin klavuzluğunu karar altına aldı. O zamana kadar her işte doğru ve ulusun hakikiğ ihtiyacına ve karakterine en uyan kararları almış Atatürk parti arkadaşlarını aydınlattı; gene en doğru yolu o gösterdi. Parti önderin önergesine uyarak cumuriyet ilanı kararını aldı*”. Ülkü, “Cumuriyet Halk Partisinin Doğuşu ve Gelişisi”, s.263.

¹⁵⁰¹ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Oluşumu*, s.70.

sureti katiyede kabul edilmiş ve daima buna riayet edilegelmişti. Bu usulün Türk Milleti necibesine azim muvaffakiyet temin ettiği aşikârdır. Hâkimiyetin bilakaydüşart millete aidiyeti ve idare usulünün mukadderatı milleti bizzat ve bilfiil idare etmek esasına müstenit bulunması zaten (Cumhuriyet) demek olduğundan saltanatı ferdiyeyi katiyen dağı olan bu kelimenin istimali ve Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti Cumhuri olmaları hakkında Teşkilat-ı Esasiye Kanununun madde mahsusasının bir fıkra ile tavih edilmesi hukuken ve maslahaten münasip görülmüştür".¹⁵⁰² T.B.M.M. tarafından 1921 Teşkilat-ı Esasiye'sinin bazı maddelerinde değişiklik yapılmış, Türkiye Devleti'nin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğu kabul edilerek anayasa değişikliği ile Cumhuriyet ilan edilmiştir.¹⁵⁰³ Cumhuriyetin ilanı ile Mustafa Kemal Paşa, Cumhurbaşkanı seçilmiş¹⁵⁰⁴ ve İsmet Paşa, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hükümetini kurmak için Başbakan olarak atanmıştır.¹⁵⁰⁵ Cumhuriyetin ilanını sağlayan anayasa tadilatı ve içeriğinin saklanması, cumhuriyetin ilanının hükümet bunalımı çıkarılarak ve meclis hükümeti yerine kabine sistemine geçilmesi teklifi ile sağlanması ve muhalefetin bu duruma tepki göstermesi dönemin şartlarının zorluğunu ortaya koymaktadır. Bir yerde gizlenerek gerçekleştirilmesi muhalefetin hala güçlü olduğunu göstermektedir. Bu durum muhaliflerin 1921 Anayasası'nın ulusal hâkimiyet ilkesini, saltanatın kaldırılmasını, Ankara'nın başkent yapılmasını hala şekli olarak kabul ettiklerini, siyasi Türk ulusçuluğunun hedefi olan ulusal hâkimiyete dayanan cumhuriyet rejimine karşı olduklarını göstermektedir. Ancak bilhassa saltanatın kaldırılmasından sonra Türkiye'de Cumhuriyet rejimine geçileceği de konuşulmakta ve bilinmektedir. Dolayısıyla saltanat kaldırıldıktan sonra Türkiye'de cumhuriyetin ilanından başka bir seçenek olmadığı da göz önüne alınırsa Cumhuriyetin ilanına şaşırarak ya da aceleyle getirildi şeklindeki eleştirinin temelinde

¹⁵⁰² Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, C.8, İctima Senesi 1, 43. İctima, 29 Teşrinievvel 1339(1923), s.89.

¹⁵⁰³ T.B.M.M. tarafından kabul edilen anayasa değişikliğinde anayasanın 1,2,4,10,11 ve 12. maddelerinde değişiklik yapılarak Cumhuriyet ilan edilmiştir. Bu maddeler şunlardır: 1. madde: Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatı bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir. Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti Cumhuriyettir. 2. madde: Türkiye Devleti'nin dini, Dini islâmdır, resmi lisanı Türkçedir. 4. madde: Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis hükümetin inkisam ettiği şubaları idareyi İcra vekilleri vasıtasıyla idare eder. 10. madde: Türkiye Reisicumhuru Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından ve kendi azası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur. Vazifei ziyaret yeni Reisicumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap caizdir. 11. madde: Türkiye Reisicumhuru Devletin reisi. Bu sıfatla lüzum gördükçe meclise ve heyeti vekileye riyaset eder. 12. madde: Başvekil Reisicumhur tarafından ve Meclis azası meyanından intihap olunur. Diğer vekiller başvekil tarafından yine meclis azası arasından intihap olunduktan sonra heyeti umumiyesi Reisicumhur tarafından Meclisin tasvibine arz olunur. Meclis hali içtimada değilse keyfiyeti tespit Meclisin içtimama talik olunur. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, C.8, İctima Senesi 1, 43. İctima, 29 Teşrinievvel 1339(1923), s.96-98; Resmi Ceride, 4 Teşrin-i Sani 1339 (4 Kasım 1923), Sayı 40, Numru 40, Sene 1, s.1.

¹⁵⁰⁴ Mustafa Kemal Paşa mecliste bulunan 158 milletvekilinin tamamının oyu ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ilk Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, C.8, İctima Senesi 1, 43. İctima, 29 Teşrinievvel 1339 (1923), s.99.

¹⁵⁰⁵ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi III/I Yeni Türkiye'nin Oluşumu, 1923-1938* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2013), s.37-38.

muhalefetin biraz aşağıda göreceğimiz gibi saltanatın kaldırılmasını şeklen benimsediğini ve halifenin varlığına güvenerek halifeyi devlet başkanı olarak ileride değerlendirmeye çalıştıklarını görülmektedir.¹⁵⁰⁶ Bunun yanı sıra Mustafa Kemal Paşa'yı tasfiye ederek başa geçme istekleri de Cumhuriyetin ilanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı olmasıyla sonlanmış, ancak muhalefet şiddetlenerek bu sefer hilafet makamına sarılmışlardır.

Seferberliğin Kaldırılması

Cumhuriyetin ilanından sonra TBMM'nin aldığı önemli bir kararda seferberliğin kaldırılmasıdır. Yaklaşık 10 yıl süren seferberlik sonlandırılmıştır. Lozan Antlaşması ile Türk ulusu bir huzur ve sükûnet dönemine girmiştir. Lozan'ın en önemli sonuçlarından birisi de bu olmuştur. Türklüğün son iki yüzyıllık tarihine bakıldığında uzun bir huzur dönemine sahip olunmadığı da görülmektedir. Dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye'de bir sükûnet devri başlatarak Türklüğün ayağa kalkmasının altyapısını oluşturmuştur. İsmet İnönü'de 1969'da Lozan Anlaşmasını bu yönüyle değerlendirmiş ve diğer ülkelerin yaptıkları anlaşmaların kalıcı olmadığını ancak Lozan'ın kalıcı olduğunu ifade etmiştir. İsmet İnönü'ye göre II. Dünya harbinden sonra yapılan anlaşmalar dünyada yeni meseleler yeni anlaşmazlıklar çıkarmış ancak Lozan Anlaşması Türkiye için değerini ve uluslararası münasebetlerde klavuz olacak ilkeleri taşımaya devam ederek imzalanmasından 46 sonra da canlılığını muhafaza etmektedir.¹⁵⁰⁷

Osmanlı döneminde 21 Temmuz 1914'te ilan edilen seferberlik 31 Ekim 1923'te yürürlükten kaldırılmıştır. Türk milletinin kaderi bu olmakla birlikte 1914 öncesinde de memlekette fiili seferberlikte mevcuttu. Milletvekillerinden Hilmi Uran'ın kaymakam olarak görev yaptığı Ege bölgesinde bir köylü ile arasında geçen konuşma düşündürücüdür. Hilmi Uran köylüye ne iş ile meşgul olduğunu sormuş ve köylü cevap olarak: *“Esaslı bir işim yoktur bey, ikide bir askere gel derler, gider gelirim..”* Ş.Süreyya Aydemir'e göre *“Türklerin yakın tarihinin hikayesi bu iki cümlede toplanır. İkide bir askere gel derler ve Türkler giderlerdi. Hem de yalnız Türk soyundan olanlar”*. Aynı gün vatan uğruna işlenen suçlarla af kanunu çıkarıldı. Bu kanun daha sonra 26 Aralık 1923'te cumhuriyet dolayısıyla genel af'a genişletilmiş ve 16

¹⁵⁰⁶ Milli Mücadelenin önder kadrosu içinde yer alanlar ve gazetecilerin muhalefeti hakkında bkz. Serkan Ünal, *Yol Arkadaşlığından Yol Ayrımına Amasya Askeri Örgütü*, s.361-362; Tülay Â. Baran, “İstanbul Basınında Cumhuriyet'in İlanına Tepkiler ve Yorumlar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 15, Temmuz 1999, Sayı 44, s.628-631 vd; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi III/I Yeni Türkiye'nin Oluşumu*, s.28-36; Kemal Atatürk, *Nutuk c.II 1920-1927*, s.823-824; Ergun Özbudun, *“Halifeliğin Kaldırılmasının Cumhuriyetin Laikleşmesindeki Önemi”*, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Laikleşmesinde 3 Mart 1924 Tarihli Kanunların Önemi* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1995), s.22; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.262.

¹⁵⁰⁷ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2, s.IX.*

Nisan 1924'te ise, savaş sırasında düşmana yardım edenlerin affedilmesi ile birlikte mücadele yıllarının pürüzleri temizlenmiştir.¹⁵⁰⁸

4.4. Halifeliğin Kaldırılması ve Türk Ulusçuluğu

Saltanatın kaldırılması görüşmelerinden önce ortaya çıkan, Lozan Konferansı'nda İsmet Paşa'nın T.B.M.M.'ni temsil etmesiyle iyice belirginleşen, Halk Fırkası'nın kuruluşu ve Cumhuriyetin ilanı ile birlikte net bir biçimde görülen muhalefette¹⁵⁰⁹ saltanata ve hilafete bağlılık gibi fikirler ön plana çıksa da asıl amacın Mustafa Kemal Paşa'yı onun şahsında inkılâpçı fikirleri tasfiye etmek olduğu görülmektedir. Bir iktidar savaşı denecek bu girişimde Mustafa Kemal Paşa'ya karşı oluş dolaylı yoldan dile getirilmiştir. Önder kadro Mustafa Kemal Paşa'ya emekli olması ve siyasal hayattan çekilmesi teklifinde bulunmuştur.¹⁵¹⁰ Kendileri tasfiye etmeye çalıştıkları Mustafa Kemal Paşa'nın yerine liderliğe geçmek ve yeni kurulacak devletin başına geçmek meşruiyetini sağlayamadıklarından dolayı bilhassa saltanatın kaldırılmasından sonraki süreçte halifenin varlığı ardında yeni devletin yönetimini ele geçirmeye çalışmışlardır. Aynı kadronun Milli Mücadelede liderlik için mücadele etmediği ya da edemediği ve o dönem Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini kabullendikleri gerçeği karşısında savaş sonunda tasfiye etmeye çalışmaları manidardır. Milli Mücadele'yi siyasi ve askeri olarak başarıya ulaştırmış Mustafa Kemal Paşa'yı tasfiyeye çalışmak Mustafa Kemal Paşa'ya göre

¹⁵⁰⁸ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.155-156.

¹⁵⁰⁹ Lozan Konferansı esnasında İsmet Paşa ile Başvekil Rauf Bey(Orbay) arasında yaşanan görüş ayrılıkları genel olarak Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği ve arabuluculuğu ile çözülmüş olmakla birlikte İsmet Paşa karşıtlığı iyice belirgin hale gelmiş ve Lozan Antlaşmasının imzası sonucu yurda dönen İsmet Paşa'yı karşılamayacağını Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya ifade etmiştir. Rauf Bey aynı zamanda Milli Mücadele ve Lozan başarısını da anlaşmanın imza edildiğini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirirken İsmet Paşa'nın varlığı ve çalışmalarından bahsetmemiş, başarıya ortak etmemiştir. Rauf Bey: *"başta siz olmak üzere bu mesut günün muvaffakiyetini, Karabekir, Ali Fuat ve Refet paşalara borçluyuz. Bu sizin eserinizdir. Ben sizin aranızda bir arkadaş olarak çalışmakla bahtiyarım..sizlerin çok samimi surette bir araya gelerek vatanın kurtuluşu için feragat ve fedakarlıkla çalışmaya başladığınız Amasya'dan beri içimden daima ellerinizi öpmek arzusu gelmiştir..."*. Aynı şekilde Ali Fuat Cebesoy'da senin aportların yani çalışmak istediğin kişiler kimlerdir sorusunu Mustafa Kemal Paşa'ya sormuş ve cevap olarak aportlarım yoktur, memlekete hizmette liyakat sahibi olanlar aportlarımdır demiştir. İsmet Paşa aleyhtarlığı ve Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunarak yönetim makamlarında bulunmakta amaçlar arasındadır. Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.129-130, 144.

¹⁵¹⁰ Kazım Karabekir'in teklifi şu şekildedir: *"Ben buna bir çare bulmuştum. Önce saltanatın ilgası ile hilafeti Osmanlı hanedanında bırakmak suretiyle sulhumuzu akdetmek. Bundan sonra cumhuriyeti ilan etmek ve Cumhurreisliğine, sırf tarihi bir nam almak suretiyle mükâfatlandırmak ve maddi olarak ta ölünceye kadar bu makamın terfihlerinden istifade etmek üzere Mustafa Kemal Paşa'yı intihap etmek ve millet kürsüsünden verdiği vait mucibince istifasından sonra halka serbest Cumhurreisini intihap ettirmek"*. Karabekir Paşa kendisinin halk tarafından seçilecek Cumhurbaşkanı olduğunu düşünmektedir. Halide Edip Adivar'da Mustafa Kemal Paşa'nın siyasal hayattan çekilmesini istemektedir. Aynı şekilde 1923 Şubat ayında Meclis ikinci başkanı Ali Fuat Cebesoy'da meclise *"Gazi Paşa'nın bir tarafa çekilmesi koşuluyla kendisine bir saray ve ayda 10.000 lira ödenek verilmesi"* şeklinde önerge verildiğini bildirmiştir. Demeçler ve önerilerin arttığı dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi ve askeri hayatı bırakıp çekilmesi konusu tartışılmaya açılmıştır. Ziya Gökalp bu dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın başta kalmasını isteyen fikirleriyle ön plana çıkmıştır. Bkz. Turan, *Türk Devrim Tarihi III/I Yeni Türkiye'nin Oluşumu*, s.32-33.

İzmir'in düşman işgalinden kurtarılmasından hemen sonra başlamış ve İcra Vekilleri Heyeti başkanı Rauf Bey tarafından askerlerin görevinin sona erdiği ve bundan sonra görevin İcra Vekilleri Heyetinde (Bakanlar Kurulu) olduğu şeklinde bir değerlendirme yapılarak kendisinin Ankara'ya davet edildiğini ancak gitmeyerek Rauf Bey'i İzmir'e davet ettiğini belirtmektedir.¹⁵¹¹ Mesele tamamen siyasaldır, hilafet makamı devrin şartları da buna uygun olduğu için siyasal hedefler, iktidara ulaşmak amacıyla kullanılmaya çalışılmış ve halifelik makamının ardına sığınarak devlet yönetmek, iktidar olmak amaçlanmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı rejim meselesini büyük oranda çözüme kavuşturmakla beraber tamamen çözüme kavuşturamamıştır. Ulusal hâkimiyete dayanan ulus devletin tamamen kurulması için anayasada yer alan ve ulusal egemenliği engelleyen ya da engelleyecek hükümlerin anayasadan çıkarılması hem de hilafete dayanarak cumhuriyeti teokratik cumhuriyet daha doğrusu halifeli cumhuriyete dönüştürmek amacındaki fikir ve eylemleri tasfiye etmek gerekmiştir. Temel mesele cumhuriyetin nitelikleri meselesi olmuştur. Nasıl cumhuriyet sorusu ve verilecek cevaplar Türkiye Cumhuriyeti ulus devletinin kuruluşuna ve uluslaşmaya etki etmiştir. Muhaliflerin halifeli yani teokratik cumhuriyeti kurmak amaçlı fikir ve eylemlerine Mustafa Kemal Paşa tarafından ulusal, seküler ve demokratik cumhuriyeti kurmak yoluyla cevap verilmiştir. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki muhalefet aynı gelenek üzerine siyasetine devam etmiştir. Milli Mücadele döneminde T.B.M.M.'nin varlığını ve 1921 Teşkilat-ı Esasiyesi'nde yer alan ulusal hâkimiyet ilkesini saltanat ve hilafetin kurtarılmasının devamı için bir araç olarak gören muhalefet, saltanatın kaldırılmasını şeklen kabul ederek cumhuriyetin ilanından sonra oluşan siyasi yapıyı da cumhuriyet olmakla birlikte halifeli yani teokratik cumhuriyet için bir araç olarak görmüş ve eski sistemin devamına çalışmıştır. Meşrutî monarşi şeklinde Kanun-ı Esasisi'nde yer alan milli hâkimiyet fikrinin devam ettirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Dolayısıyla nitelikleri belirlenmeyen bir cumhuriyetin farklı şekiller alabileceği ya da farklı şekillere sokulabileceği görülmüştür. Sadece ulusal hâkimiyete dayanan ve hükümet-yönetim şeklinin cumhuriyet olduğunun anayasa da yer alması yeterli olmamıştır. 29 Ekim 1923 anayasa değişikliğinde "Türkiye Devleti'nin hükümet şekli cumhuriyettir maddesi yer almış"¹⁵¹² ve cumhuriyet kurulmuştur. Halifeliğin kaldırılmasından sonra 1924 Anayasası'nda hükümet şekli yerine Türkiye Devleti bir cumhuriyettir maddesi yer alarak doğrudan devleti cumhuriyet olarak tanımlamış ve devletin şeklinin cumhuriyet olduğu maddesinin değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez olduğu¹⁵¹³ yer almıştır. Ancak mesele ulusal hâkimiyet fikrine daha doğrusu cumhuriyete bakış,

¹⁵¹¹ Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: II 1920-1927*, s.679-680.

¹⁵¹² T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, Devre II, C.8, İctima Senesi 1, 43. İctima, 29 Teşrinievvel 1339(1923), s.96

¹⁵¹³ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak'tan Günümüze)*, s.120,141.

daha basit bir ifadeyle ulusal hâkimiyet fikrinin mahiyeti ve içeriğini anlama meselesidir. Bunun yanı sıra ulusal hâkimiyeti bir amaç olarak değil de bir araç olarak görme anlayışı da bulunmaktadır. Bu bakış ve anlayış farklılıkları monarşilerin yıkılmasından sonra ilk önce meşruti monarşi ve ardından cumhuriyet rejiminin farklı yönetim şekillerini ortaya çıkarmıştır. Demokratik, sosyalist, teokratik, federal, oligarşik cumhuriyet şekilleri gibi yönetim biçimleri görülmüştür. Demokratik cumhuriyeti benimseyemeyen ya da kendi iktidarlarını kurmak isteyenler, monarşilerin çöküşünü engelleyemeyince ya da kendileri monarşiyi ortadan kaldırıncaya kadar ulus hâkimiyetine dayanan ve ulus hâkimiyeti fikrinin ortaya çıkış amaçlarına ters olarak ulus hâkimiyetini amaç değil araç olarak görmüş ve yukarıda bahsettiğimiz cumhuriyet rejimlerini ortaya çıkarmışlardır. Türkiye’de de mutlak monarşi taraftarları Milli Mücadele dönemi başta olmak üzere Cumhuriyetin kuruluşunu engellemeye çalışmış ancak başarılı olamayınca cumhuriyeti kendi siyasi fikirlerine uygun hale getirerek ulus hâkimiyetini hilafetin devamı için bir araç olarak görmüşlerdir. İlerideki satırlarda göreceğimiz gibi 1935 C.H.P. kurultayında partinin altı temel vasfının -ki altı ok şeklinde ifade edilmektedir- devletinde vasfı olarak parti programına yazılması ve yine 5 Şubat 1937 Anayasa değişikliğinde bu altı ilkenin Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin vasıfları olarak anayasaya dahil edilmesinin sebebi de **“nasıl cumhuriyet”** sorusuna cevap vermek ve cumhuriyetin farklı şekilde bir cumhuriyete dönüştürülmesini engellemektir.¹⁵¹⁴

Bunun yanı sıra muhalefet Niyazi Berkes’in ifade ettiği gibi 1921 Anayasası’nı kendilerine rehber kabul etmiş ve meseleyi anayasa meselesi haline getirmeye çalışmıştır. 1921 Anayasası’nda yer alan devletin dini İslâm’dır maddesi devletin başına halifeden başka kimsenin geçemeyeceği ve cumhurbaşkanlığı makamının olamayacağı, halifeliliğin devamından dolayı saltanatın kaldırılmasının geçerli olmadığı halifeliliği savunanlar tarafından ifade edilmiştir. Bu düşüncelere Mustafa Kemal Paşa’yı destekleyen ancak hilafet ve saltanata da bağlılığını devam ettirenlerde iştirak etmiştir. Aynı zamanda İstanbul gazetelerinde ittihatçılar ve itilafçılarda hilafeti destekleyen yazılar çıkmıştır. Bu yazılarda cumhuriyetin kurulması önlenememekle birlikte halifeliliğin korunması, cumhuriyet olmadan da halife ile de ulus hâkimiyetinin gerçekleşebileceği dile getirilmiştir. Böylelikle cumhurbaşkanını kötüleyerek, hanedanı temize çıkartmak ve milletin gerçek liderinin hanedan olduğunu milletin kabul etmesi sağlanmaya çalışıldığı ve bu yolda basın üzerinden yoğun bir çalışma yapıldığı

¹⁵¹⁴ C.H.P Programı 1935, Partinin Dördüncü Büyük Kurultay Onaylamıştır. Mayıs 1935, Ulus Basımevi Ankara, s.3-4; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.59-60; Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, Kanun No: 3115 Kabul Tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

görülmektedir.¹⁵¹⁵ Saltanatın kaldırılması, Sultan Vahdettin'in Türkiye'yi terketmesinden sonra yeni halife olarak TBMM tarafından Abdülmecid Efendi halife seçilmiştir. Bundan sonra ise yeni halife devletin başında mı olacak? siyasi bir gücü olacak mı? şeklinde sorular etrafında yeni bir mesele ortaya çıkmıştır. Bu mesele hocalar, milliyetçi liderler ve Mustafa Kemal'in arkadaşları olan Rauf ve Refet Bey gibi birçok milletvekili tarafından ele alınmıştır. Mustafa Kemal ise egemenlik konusunda Türk milletinin Osmanlı Devleti'nin yerini aldığını ve milletin kaderinin kendi eline geçtiğini ifade ile milli saltanat ve milli hâkimiyetin T.B.M.M.'nde olduğunu ifade etmiştir. O dönemde saltanatla hilafet ayrılmış ve hilafetin bütün Müslümanların manevi ve dini merkezi olduğu ifade ediliyordu. Mustafa Kemal Paşa bu ifadeleriyle ülke rejiminde temel devrimsel değişikliğe vurgu yapmış ve geleceğide özetlemiştir. Yeni Türk devletinde hilafete yer olmadığı sonucu çıkmaktadır. Milli saltanat ifadesi saltanatın seküler egemenlik anlamına geldiği ve millet tarafından kabul edildiği şeklinde değerlendirmiştir. Ancak halifenin yeni konumu değişik yorumlara sebep olmuş ve halife ruhani bir makam olarak Papalığa dahi benzetilmiştir. Ancak halifenin durumu tartışılmaya devam etmiştir ve tezatların bulunduğu görülmüştür. İnkılâpçılar ve hocalar olmak üzere taraflar arasında halifenin İslâm'da sadece bir ruhani lider olarak kalıp kalamayacağı, iktidarını bir grup ya da cemaatten alıp alamayacağı, Büyük Millet Meclisi kararlarının halifenin onayına sunulup sunulmayacağı konularında tartışmalar yoğunlaşmıştır. Karahisar vekili Hoca Şükrü Efendi, İslâmi prensiplere göre Halifenin İslâm devleti'nin başında ya da T.B.M.M.'nin başında bulunmasını, B.M.M.'nin kanunlarının cemaat ya da millet için uygulanabilmesi, geçerli olması için Halife'nin onayının şart olduğunu iddia etmiştir. Bu zeminde tartışmalar cumhuriyetin kuruluşu ve hatta hilafetin kaldırılmasına kadar devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu dönemde sürekli bir şekilde milli hâkimiyete vurgu yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa Cumhuriyetin ilanı öncesi gerçekleştirdiği yurt gezilerinde millete gelecekle ilgili düşüncelerini ifade etmiş ve ulus hâkimiyetinin gerekliliği üzerine konuşmalar yapmıştır. Halil İnalcık'a göre: *"ülkedeki tüm geleneksel güçleri temsil eden Hilafet, inkılâba ve geleceğin modernleşme reformlarına yönelik tepkinin merkezi olma potansiyeline sahipti. Mustafa Kemal, kampanyası sırasında Hilafet taraftarlarının Saltanatı*

¹⁵¹⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.509-512vd; Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta Cumhuriyetin ilanına yönelik muhalif hareketi değerlendirmiştir. Gazeteler ve yazarların eleştirilerinden alıntılar yapmış, kendilerinin cumhuriyetçi olduğunu iddia eden bu yazarların cumhuriyeti benimseyen kişiler olmayıp, cumhuriyeti benimsemediklerini belirtmiştir. Bu yazarların daha ilk günden hücumla başlamayıp iyi niyet ve samimiyetle karşılaşmış olsalardı ve kamuoyuna yönelik olumlu yazılar yazsalardı daha sonraki eleştirilerinin samimiyetine inanılabileceğini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta Rauf Bey'i de tenkit etmiştir. Rauf Bey ve İstanbul gazetelerinin halkın görüşünü yansıtmadıklarını, İstanbul kamuoyunun Cumhuriyetin ilanını sevinçle karşıladıklarını belirterek Rauf Bey'in cumhuriyetçi olmadığını, istediği rejimi açık bir şekilde belirtmesi gerektiğini, halifeyi devlet başkanı olarak görmek isteyenlerde Rauf Bey'in sözleri ile ümit yarattığını, eleştiri ve telaşın asıl sebebinin devlet başkanlığı makamına cumhurbaşkanının gelmesinden kaynaklandığını ve bu sebeple halkı kışkırtmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Mustafa Kemal, *Nutuk (1919–1927)*, Zeynep Korkmaz (yay. hzl.), s.554-557.

geri getirme planlarının bulunduğunu ifade etti. Onun hayatta kalma kalma mücadelesi mantığında, inkılâba yönelik tepki, milletin hayatına ve varlığına karşı bir komplodur ve inkılâpçılar bunun üstesinden gelmek için her türlü yola başvurmalıdır”.¹⁵¹⁶

Bu dönemde B.M.M.’nin halife olarak seçtiği Abdülmecid Efendi’de 9 Kasım 1923’te Vakit Gazetesi’nde yayınlanan makalesinde bütün İslâm âleminin teveccühüne mazhar olduğunu, desteklerini ilettiklerini ve bu destek devam ettiği sürece hilafet makamından çekilmek gibi bir düşüncesinin olmadığını¹⁵¹⁷ ifade ederek bir nevi hükümete mesaj vermiş ve tartışmalara katılmıştır. Ayrıca hükümetin tahsis ettiği bütçenin yetmediğini ve devlet adamlarının kendisini ziyaret etmemesine üzüldüğünü ifade etmiştir.¹⁵¹⁸ Saltanatın kaldırılması, hilafetin devam etmesi ve halifenin yine Osmanlı hanedanından olmasından dolayı saltanatçı-hilafetçiler için pek büyük bir mesele olarak görülmemiştir. Halife yeni devlette de başkan olarak görülmüştür ve saltanatçılar için pek fazla bir şey değişmemiştir. Dolayısıyla saltanatın kaldırılışı sırasında pek fazla gösterilmeyen direniş halifeliğin kaldırılması aşamasında gösterilecektir. Halifeliğin kaldırılmasına tepki daha çok olmuştur. İsmet İnönü’ye göre saltanatın kaldırılmasına az tepki gösterilmekle birlikte hilafetin kaldırılmasına tepki daha fazla olmuştur. Hilafetin varlığını devam ettirmesinden dolayı saltanatın kaldırılmasına tepki gösterilmemiş ve ileride hilafet adı altında bir idare düşünülmüştür. Halifenin devlet başkanı olması istenmekteydi.¹⁵¹⁹ Bu tepki dini açıdan değil siyasi açıdandır. Halifenin arkasına sığınarak ve Türk ulusunun varlığını ve gücünü ortadan kaldırarak saltanatlar kurma amacı olduğunu söylemek mümkündür.

Bu fikirlerin karşısında olan Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye Cumhuriyetini ulusal, seküler, demokratik cumhuriyet şekline kavuşturmak amacıyla inkılâplar gerçekleştirmiş ve bu cumhuriyet şekline muhalif unsur ve gelenekleri tasfiye etmek amacıyla yoğun bir faaliyetin içine girmiştir.

Yukarıdaki gelişmeler yanında Mustafa Kemal Paşa tarafından, hilafetin kaldırılması aşamasında yaşanabilecek olumsuzluklara karşı İzmir’deki harp oyunları esnasında asker arkadaşlarına halifeliğin kaldırılması düşüncesini ifade etmiş ve desteğini de aldıktan sonra¹⁵²⁰

¹⁵¹⁶ İnalcık, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.211-223; Halifenin devlet başkanı olması hakkındaki fikirler hakkında ayrıca bkz. Turan, *Türk Devrim Tarihi III/I Yeni Türkiye’nin Oluşumu*, s.52-53.

¹⁵¹⁷ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, (İstanbul: Dilmen Yayınevi, 1984), s.93.

¹⁵¹⁸ Turan, *Türk Devrim Tarihi III/I Yeni Türkiye’nin Oluşumu*, s.55-58.

¹⁵¹⁹ İsmet İnönü, *Hatıralar II*, Ankara 1987, s.188; ayrıca bkz. Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.180.

¹⁵²⁰ İzmir’deki harp oyunlarında Fevzi Paşa, Karabekir ve Ali Fuat Paşa’da yer almıştır. Mustafa Kemal Paşa İzmir’de Ali Fuat Paşa’ya : “Senebaşı yaklaştı. Yeni senede bazı mühim icraatımız olacak. Bunları Ankara’daki arkadaşlarla müzakere ettikten sonra hemen icraata geçeceğiz. Hilafetin kaldırılmasıyla, Osmanlı hanedanı mensuplarının Türkiye’den çıkarılmaları, Şer’iyye Evkaf, Erkânı Harbiye-i Umumiye

halifeliğin kaldırılmasına karar verilmiştir. Aynı şekilde Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilerek ve Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin kaldırılmasına karar verilerek din adamları ve askerlerin siyasetle meşgul olmamaları amaçlanmıştır.¹⁵²¹ Türkiye Büyük Millet Meclisinde yapılan görüşmeler neticesinde Hilafet 3 Mart 1924 tarihinde ilga edilmiştir. Kanun teklifinde gerekçe ortaya konmuştur. Bu gerekçede hilafet makamının Türkiye Cumhuriyeti'ni iç ve dış siyasette iki başlı bir konuma getirdiği, Türkiye'nin istiklali ve ulusal hayatında ikiliği kabul edemeyeceği, asırlardan beri Türk ulusunun felakete uğramasının sebeplerinden biri olan hanedanın hilafet kisvesi altında Türkiye'nin varlığında tehlikeli biçimde etkili olmaya çalıştığı ve hanedanın Türk milleti ile münasebetinin milletin mevcudiyeti açısından tehdit olduğu belirtilmiştir. Yine hilafetin İslâm'da hükümet manasına geldiği ve mevcut hükümet-i İslâmiye'nin yanında hilafete gerek olmadığı ortaya konarak bu hakikati kabul ile Türk milletinin selameti adına kanun teklifi meclise sunulmuştur. Meclis görüşmeleri sonucunda hilafet ilga edilmiş, halife görevinden alınmış, Osmanlı hanedanının yurt dışına çıkarılmasına karar verilmiştir. Meclis görüşmelerinde ortaya konan fikirlerden hilafetin, saltanatın devamı olarak ve siyasi bir makam olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır.¹⁵²² Meclis görüşmelerinde Adalet Bakanı olan Seyyid Beyin Hilafet meselesi, hilafetin tarihçesi, hilafetin dini bir makam ya da mevki olmayıp siyasi makam olduğu şeklindeki izah ve açıklamaları da¹⁵²³ hilafetin ilgasına katkı sağlamış ve devrin siyasetçilerin meseleye bakışını da ortaya koymuştur. Hilafetin ilgası ile Cumhuriyetin vasıflarının netleşmesi adına önemli adımlar atılarak teokratik Cumhuriyet daha doğrusu hilafet Cumhuriyeti kurma amaçlarına son verilmiştir ve böylece rejim meselesi çözülerek Cumhuriyet şekli bir cumhuriyet olmaktan kurtarılmıştır.¹⁵²⁴ Hilafetin ilgası bir yandan Türkiye'nin ulus

Vekâletlerinin kaldırılması, müstakil bir Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisliğinin kurulması, tedrisatın birleştirilmesi gibi. Siz bunlara ne dersiniz” demiştir. Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.160-161; Ümit Özdağ, *Atatürk ve İnönü Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi* (İstanbul: Bilgeoguz Yayınları, 2006), s.49.

¹⁵²¹ Şeriye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye Umumiye Vekâletinin kaldırılması amacıyla meclise sunulan kanun teklifinde gerekçe şu şekilde ortaya konmuştur: “*Din ve ordunun siyaset cereyanları ile alakadar olması birçok mahaziri daidir. Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düsturu esasi olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazarda yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti Teşkilat-ı Esasiyesinde zaten muhaddes olan Şer’iye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin mevcut olması muvafık olamaz. Şer’iye ve Evkaf Vekâletinin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir neticedir. Binaenaleyh bervechi ati mevaddın derakap bugün ve müstacelen müzakere olunarak kanuniyet kesbetmesini teklif eyeriz”*. Bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 7, İçtima Senesi 1, 03.03.1340 (1924), s.21.

¹⁵²² *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 7, İçtima Senesi 1, 03.03.1340 (1924), s.27-28, 29-69; benzer fikirler için ayrıca bkz. Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.5.

¹⁵²³ Türkmen ve Dalan, “Hilâfet Kurumunun İlga Meselesi ve TBMM’ye Yansıması”, s.665-666.

¹⁵²⁴ Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet döneminde hilafet Cumhuriyeti kurma amacı, tartışmalar ve Atatürk’ün bu konulardaki tutum ve davranışları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.121-127; Turan, *Türk Devrim Tarihi III-I Yeni Türkiye’nin Oluşumu*, s.24-55; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e IV*, 3.Baskı, Tekin Yayınları, İstanbul 1978, s. 1332-1340.

devlet olmasına katkı sağlarken aynı zamanda modernleşme yolunda yapılması düşünülen inkılâpların önündeki engellerden birisi de kaldırılmıştır. Böylelikle Türkiye’de iki başlı temsil meselesi de çözülmüş ve Ankara’nın meşruiyeti ve ülke yönetiminde etkin yegane gücü olduğu tüm dünyaya ispat edilmiştir.¹⁵²⁵

Halifeliğin kaldırılması Kemal H. Karpat tarafından: “*Türkiye’de muhafazakarlar yani eski rejimin devamından yana olanlar halife etrafında toplanmışlardı. Mustafa Kemal Paşa kendi iktidarı için halifeliğin her zaman bir tehlike olduğundan hareketle kaldırılmasına karar vermiştir. Halifeliğin kaldırılması aynı zamanda XIX. yüzyılın başlarından beri devam eden laik-yenilikçi grupla dinci-muhafazakar grubun mücadelesinde laik-yenilikçi grubun zaferi anlamına gelmekteydi*”¹⁵²⁶ şeklinde izah edilmiştir. Ancak hilafetin kaldırılması sadece Mustafa Kemal Paşa’nın kişisel hâkimiyetini sağlama adına değil saltanatın devamı, saltanat olduğu ve ulus hâkimiyetine aykırı bir müessese olduğu içindir. Hilafet meselesi Mustafa Kemal Paşa zamanına kadar ele alınan bir mesele değildir. Osmanlı zamanında laik-yenilikçi diye tanımlanan grubun ne saltanatın ne de hilafetin ılgası diye bir fikri de bulunmamaktaydı. Hilafetin ılgası ile alakalı bir değerlendirme de Feroz Ahmad tarafından yapılmıştır. Feroz Ahmad’a göre: “..Başlangıçta Kemalistler İslâmî siyasal olarak etkisiz hale getirip onunla uzlaşmak istedilerse de muhalefet başka bir ideoloji bulamamış, Türkiye’nin çehresini değiştirmek isteyen devrime karşı İslâmî kullanma durumuna düşmüştür”.¹⁵²⁷ Bernard Lewis’inde benzer fikirleri bulunmaktadır.¹⁵²⁸ Feroz Ahmad’ın bu yorumundan halifeliğin kaldırılması vb. inkılâpların İslâma karşı bir hareket olduğu ve hilafetin dini bir kurum olduğunun kabulü görülmekte ve meseleyi izah etmekten uzak bir tanımlamadır. Hilafet meselesi bir din meselesi değil Niyazi Berkes’inde belirttiği gibi¹⁵²⁹ bir siyasal meseleydi ve hilafette siyasal bir kurumdu, saltanattı. Bu durum hem saltanatın hem de hilafetin kaldırılmasını sağlayan meclis görüşmelerinde gerekçe olarak net bir biçimde ortaya konmuş olmasına rağmen¹⁵³⁰ meselenin hala dini bir mesele, dine karşı bir hareket olarak görülmesi ve

¹⁵²⁵ Türkmen ve Dalan, “Hilâfet Kurumunun İlga Meselesi ve TBMM’ye Yansıması”, s.669.

¹⁵²⁶ Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.43.

¹⁵²⁷ Ahmad, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s.71.

¹⁵²⁸ Bernard Lewis’e göre: “*Mustafa Kemal, İslâmî Ortodoksluğun tahkimatlı kuvvetlerine ilk açık taarruzu başlatmıştır. Geleneksel teokratik devlete, ibadet ve itikat kuralları yanında medeni, cezai ve anayasal kurumları çatısı altında toplayan şeriatla hükümdar şeriatın başındadır ve birbirlerini ikame ediyorlardı. Ulema onun yetkili savunucusu ve sözcüsüdür. Ulemanın gücüne Osmanlı reformcuları da karşı durmuş ve güçlerini azaltmışsa da yinede güçlerini muhafaza etmişlerdir. Geçmişte birçok kereler reformcuları engelleyen ulemanın kendi devrimini engellememesi konusunda Mustafa Kemal kararlıdır ve Hilafeti, Şeyhülislamlık Makamını ve Şeriye Vekâletini kaldırmış, Şeriye Mahkemelerini lağvetmiş, dini okulları ve medreseleri kapatmıştır*”. Bkz. Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s.264.

¹⁵²⁹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.509vd.

¹⁵³⁰ Adliye Vekili Seyyid Bey’in Hilafet meselesinin dini olmaktan çok dünyevi bir mesele olduğu yolunda meclis görüşmelerinde ortaya koyduğu fikirler için bkz. Türkmen ve Dalan, “Hilâfet Kurumunun İlga Meselesi ve TBMM’ye Yansıması”, s.666.

gösterilmesi oldukça manidardır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Atatürk dönemi inkılaplarının meclis görüşmeleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde ortaya konan fikirler ve gerekçelerde dini bir kural, emir, müessesenin kaldırıldığı, kaldırılacağı vb. bir durumla karşılaşmamaktadır. Aksine mecliste hilafetin ilgasını sağlayan görüşmeler örneğinde olduğu gibi dini bir kural, emir, müessese olmadığı tarihi temelleriyle birlikte yoğun bir şekilde izah edilmeye çalışılmıştır.¹⁵³¹

Halifeliğin kaldırılmasından sonra ise devlet şeklinin değiştirilmesini engellemek amacıyla hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bu konuda Hıyanet-i Vataniye Kanunu üzerinde düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesinin tadilatı hakkındaki 15 Nisan 1339 tarihli kanuna müzeyyel kanun, Madde 1, Kanun numarası 556, madde 1'e göre, dini veya mukaddesat-ı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadıyla cemiyetler teşkil memnudur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar hain-i vatan ad olunur. Dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet-i ittihaz ederek şekl-i devleti tebdil ve tagyir veya emniyeti devleti ihlal veya dini veya mukaddesat-ı diniyeyi alet-i ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesad ve nifak ilkası için gerek münferiden ve gerek müctemilen kavli veya tahrir-i veya fiili bir şekilde veya nutku iradi veyahud neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar haini vatan ad olunur¹⁵³² şeklinde düzenlenmiştir.

4.5. 1924 Anayasası ve Uluslaşma

1924 Teşkilat-ı Esasiyesi T.B.M.M. tarafından 20 Nisan 1924'te kabul edilmiş anayasadır. 1921 Teşkilat-ı Esasiyesi'nin yeni kurulan Cumhuriyetin ihtiyaçlarını tamamen karşılamayan bir anayasa olması sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte yeni bir cumhuriyet anayasası hazırlanmaya başlanmıştır. 1924 Anayasası'nı ulus devlet ve uluslaşma açısından ele alırsak en önemli maddesi, Türkiye Devletini "cumhuriyet" olarak tanımlayan Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir maddesidir. 29 Ekim 1923'te gerçekleşen anayasa değişikliği ile Cumhuriyetin ilanını sağlayan ve 1921 Anayasası'nın 1. maddesine eklenen Türkiye Devletinin şekli hükümeti Cumhuriyettir¹⁵³³ maddesi değiştirilmiş ve cumhuriyet hükümet şekli yerine devlet şekline dönüştürülmüştür. 1924 Anayasası'nın 1. maddesi Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir şeklindedir. Aynı şekilde 1924 Anayasası Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir maddesinin değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif edilemez bir madde olduğunu da anayasanın 102. maddesi ile sağlamıştır.¹⁵³⁴ Devlet şekli olarak Cumhuriyeti kabul

¹⁵³¹ Hilafetin kaldırılmasıyla alakalı meclis görüşmeleri için bkz. *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, Cilt 7, İçtima Senesi 1, 03.03.1340 (1924), s.27-28, 29-69.

¹⁵³² *Resmi Ceride*, 26 Şubat 1341 (1925), Sayı 85, s.1-2.

¹⁵³³ *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre II, C.8, İçtima Senesi 1, 43. İçtima, 29 Teşrinievvel 1339 (1923), s.96-98.

¹⁵³⁴ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.120,141.

eden yeni Türk devleti, Misak-ı Milli ile çizilen, milli sınırların üzerinde milli devlet anlayışını, millet ve devlet birliğini, bütünlüğünü ifade etmektedir. Bu bütünlüğü Atatürk 14 Ekim 1925'te şu şekilde ifade etmiştir: “*Bugünkü hükümetimiz, teşkilat-ı devletimiz doğrudan doğruya milletin kendi kendiliğinden yaptığı bir teşkilat-ı devlet ve hükümettir ki, onun ismi Cumhuriyettir. Artık hükümet ile millet arasında mazideki ayrılık kalmamıştır. Hükümet millettir, millet hükümettir*”.¹⁵³⁵ 2. Madde de ise Türkiye Devleti'nin dini, dini İslâmdır, resmi dili Türkçedir, makarrı (başkent) Ankara'dır hükmü yer almıştır. 3. Madde de Hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir hükmü bulunmaktadır. Yine bu anayasada 10. Madde ile On Sekiz yaşını bitiren her erkek Türk'ün mebus seçme hakkı olduğu, 11. Madde de Otuz yaşını bitiren erkek Türklerin mebus seçilme hakkı olduğu ifade edilmiştir. 1924 Anayasası'nın 68. maddesi Her Türk hür doğar, hür yaşar şeklindedir. 69. madde ise Türkler kanun karşısında müsavi ve bilâ istisna kanuna riayetle mükelleftirler. Her türlü zümre, sınıf ve fert imtiyazları mülga ve memnudur şeklindedir. Madde 87'de iptidai tahsil bütün Türkler için mecburi Devlet mekteplerinde meccanidir. Madde 88 ise Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ıtlak olunur. Türkiye'de veya hariçte bir Türk babanın sulbünden doğan veyahut Türkiye'de mütemekkin bir ecnebi babanın sulbünden doğup da memleket dâhilinde ikamet ve sinni rüşte vusulünde resmen Türklüğü ihtiyar eden veyahut vatandaşlık kanunu mucibince Türklüğe kabul olunan herkes Türktür. Türklük sıfatı kanunen muayyen olan ahvalde izale edilir şeklindedir.¹⁵³⁶ Bu tanım herhangi bir şekilde ırk ve din bağıını esas almamış, Türk hukukuna tabi ve vatandaş olanları içine alan hukuki bir tanımdır. Bu tanımla birlikte önemli olan Türk vatandaşlarının hangi hak ve vazifelere sahip olacağı, eşit bir vatandaşlık anlayışının hâkim olup olmayacağı, vatandaşın hangi vasıflara, değerlere sahip olacağıdır. Uygulamada vatandaşlık meseleyi daha önemli hale getirmektedir. Osmanlı son döneminde çıkarılan Osmanlı Tabiiyyet Kanunu'nda tüm Osmanlı uyruklarını Osmanlı tabiiyeti altında “Osmanlı” olarak kabul ederek vatandaşlığa dahil olma ve vatandaşlıktan çıkma ile ilgili hükümler yer almışsa da uygulamada tüm Osmanlı tebaası diğer alanlarda aynı hak ve vazifelere sahip tebaa haline getirilmemiştir. Dolayısıyla mesele bu yönüyle önem arz etmekte ve uygulamaların değerlendirilmesi zorunlu hale gelmektedir. İleride ki sayfalarda da göreceğimiz gibi eşit vatandaşlık anlayışı cümhuriyetin vatandaşlık anlayışı olarak öne çıkmış ve yine Türk inkılâbını benimsemiş cümhuriyetçi vatandaşlar yetiştirmek temel amaç olmuştur. Atatürk, milleti dil kültür ve fikir (mefkûre) birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği

¹⁵³⁵ E. Semih Yalçın, “Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIV, S.41, Temmuz 1998, s.582.

¹⁵³⁶ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.120-141.

bir siyasi ve içtimai heyet¹⁵³⁷ olarak tanımlamıştır. Bu tanımdan yola çıkarsak vatandaşlar arasında dil, kültür ve fikir birliği olmak zorundadır ve bu şekilde vatandaşlar siyasi ve sosyal bir heyet olarak milleti meydana getirirler. Dolayısıyla vatandaşlık anlayışı ulus ve ulusçuluk anlayışının da temelinde yer almaktadır. Atatürk'ün ifade ettiği ulus ise Türk İnkılâbı ile ortaya çıkacak ve bilhassa Halkevleri cumhuriyetçi vatandaş ve bu vatandaşlardan müteşekkil ulus anlayışının ortaya çıkması için yoğun faaliyette bulunmuştur. Bu mesele ileride Halkevleri ve Halkçılık başlığında ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.

Aynı şekilde tez çalışmasının giriş kısmında da ifade edildiği gibi Avrupa merkezli ulus devletlerde ulus devlet ve buna bağlı olarak geliştirilen ulus kurgusu tekdir. Bu ulus kurgusunda ulusal aidiyet, bireyle devlet arasında hukuki bağ olan vatandaşlık kanalıyla belirlenmektedir. Vatandaş sıfatıyla ulusal bütüne dahil edilen bireyler, vatandaşlık sıfatının kendilerine sağladığı siyasi haklarla, ulus devletin oluşturduğu siyasi bütünün bir parçası haline gelmektedirler.¹⁵³⁸ Aynı zamanda vatandaşlık sadece hukuki bir hadise değildir. Vatanseverlik, hem saygıdeğer ahlaki bir hadisedir. Bunun sebebi ise bazı zamanlarda milletin kahramanca savunulmasını gerçekleştirmesidir. Bunun yanı sıra vatanseverlik(patriotisme), baba ülkesi manasındaki patria kelimesinden gelir. Tarihsel anlamıyla kralın ülkesi anlamındadır. Vatandaşlık kavramı bu sebeple kraliyetten ulus devlete geçişi ifade etmektedir. Kavram krallara sadakat bağı anlamını sürdürürken vatandaşlar aynı zamanda soyut bir siyasal ve sosyal sistemler için ölümler. Vatanseverlik halkçı proto milliyetçilik kavramına denk düşer. Vatanseverliğin milliyetçiliğin tarihsel matrisi olması bu kavramın toprak ve cemaate dönük kimliksel formlara bütünleşmesine yol açar. Vatanseverlikler milliyetçiliklerin ortaya çıkmasını sağlayan kültürel malzemeyi temin ederler.¹⁵³⁹ Türkiye’de vatanseverlik Osmanlı son dönemi ve bilhassa II. Meşrutiyet döneminde gelişmeye başlayan, Milli Mücadele de gelişmesini büyük oranda tamamlayan ve Misak-ı Milli’de en net ifadesini bulan anlayış olmakla birlikte vatandaşlık anlayışı Mustafa Kemal Paşa’nın irade ve kararlığı ile demokratik bir anlayışa dönüştürülecektir. Yukarıda da gördüğümüz gibi 1924 Anayasası kadınları vatandaş olarak kabul etmekle birlikte kadınlara seçme ve seçilme yani siyasi haklarını kulanma hakkını vermemiştir. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmemesi o dönemde eşit haklara sahip ve cinsiyet ayrımcılığının bulunmadığı bir vatandaşlık ve ulusçuluk anlayışını göstermektedir. Anayasada bu hak sadece erkek vatandaşlara verilen bir haktır. Bu durum uluslaşma açısından değerlendirildiğinde anayasanın en eksik tarafı olarak değerlendirilebilir. Bu durum demokratik bir ulus anlayışının olmadığını, cinsiyet ayrımcılığının bulunduğunu, ileride sıklıkla ele

¹⁵³⁷ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), s.18-19.

¹⁵³⁸ Erözden, *Ulus Devlet*, s.105-124.

¹⁵³⁹ Jaffrelot, “Bir Milliyetçilik Kuramı İçin”, s.26.

alacağımız eşit vatandaşlık ve imtiyazsız ulus anlayışının anayasanın kabul edildiği dönemde T.B.M.M.'nde bulunmadığını ve Mustafa Kemal Paşa'nın inkılâpçı fikirlerinin meclisin önemli bir kısmı tarafından anlaşılmayarak kabul edilmediğini göstermektedir. Bu hadise ileriki sayfalarda siyasal hakların hakların kullanımı ve kadınların siyasal haklarını kullanması başlığı altında geniş bir şekilde ele alınmıştır. 1924 Anayasası Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir hükmüne ve bu hükmün değiştirilemez bir hüküm olduğuna yer verirken Cumhuriyetin vasıfları, nitelikleri ile alakalı her hangi bir hükme yer vermemiştir. Nasıl Cumhuriyet sorusuna 1924 Anayasası net bir cevap vermemektedir. Bu durum anayasanın en büyük eksiği olarak değerlendirilebilir. Bu mesele 5 Şubat 1937 tarihli anayasaya değişikliğine kadar devam edecek, bu anayasa değişikliği ile cumhuriyetin vasıfları anayasaya dahil edilecektir.

Bunun yanısıra 1924 Anayasası batı manasıyla demokratik nizama yönelmektedir. Bununla birlikte devletin bir din devleti olduğu da görülmektedir. Devletin resmi bir dini bulunmaktadır ve İslâm dinidir. Fakat resmi din, kanunları ve organlarıyla toplum düzenine inmemiştir. 1924 Anayasası, Fransız inkılâbının getirdiği insan hakları prensibini içine almıştır. Türk devleti batı demokrasisine yönelmiş ve demokrasi ya da milli hâkimiyet esasına dayanan tek meclisli parlamento nizamı yerleşmiştir. Laik olmayan devlet laikliğe yönelmiştir. Şevket Süreyya Aydemir'e göre: *"1924 Anayasası normal gelişme şartları içinde bulunan herhangi bir batı demokrasisi için kusursuz bir kanun sayılabilir. Çünkü bu demokrasilerin bütün standart prensiplerini benimser. Kanunun 8 maddelik Ahkâm-ı Esasiye'si o güne kadarki Türk Milli Mücadelesinin fütühatını gerçi içine almıştır. 1924 Anayasasının yapısında bazı yetersizlikler görürüz. Çünkü 1924 Anayasası Milli Kurtuluş Hareketinin tarihi zorunluluk ve özelliklerinden gelen bütün ilke ve organları kapsamamaktadır. Milli Kurtuluş mücadelesi bilhassa sosyal ve ekonomik prensipleri bakımından bütün hedeflerine ulaşmamıştır. Bunda 1924 Anayasasının önemli etkileri vardır"*.¹⁵⁴⁰ 1924 Anayasası ile birlikte Cumhuriyet Halk Partisi'nin program ve tüzükleri Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ulus devlet haline gelmesi, uluslaşma ve cumhuriyetin vasıflarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Anayasada var olan eksikliklerin bazı anayasa değişiklikleri ve bilhassa C.H.P. program ve tüzükleriyle giderilmeye çalışıldığını söylemek mümkündür.

1924 Anayasası'nda 9 Nisan 1928 tarihinde önemli bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyetin ilanı ve halifeliliğin kaldırılması esnasında muhalefetin fikirlerine temel olarak anayasadaki devletin devletin dini islâmdır maddesini gördüklerini ve bu şekilde devletin ya da T.B.M.M.'sinin başına halifenin geçmesinin ifade ettikleri görülmüş¹⁵⁴¹ ve bu şekilde halifeli bir cumhuriyet yaratılmaya çalışılmıştı. Dolayısıyla bu ve benzeri tartışmaları sonlandırmak amacıyla 1928'de anayasada bazı değişiklikler yapıldığını söylemek mümkündür. 1928'de

¹⁵⁴⁰ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.172.

¹⁵⁴¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.509-512vd; İnalçık, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.211-223; Turan, *Türk Devrim Tarihi III/I Yeni Türkiye'nin Oluşumu*, s.52-53.

T.B.M.M.’ne sunulan anayasa değişikliği teklifi’nin gerekçesinde yer alan hususlar nasıl bir devlet ve ulusun yaratılmaya çalışıldığını göstermektedir. Teklifin gerekçesinde şu ifadeler yer almıştır: Muassır medeniyette millet hâkimiyetinin ortaya çıkması için en gelişmiş devlet şeklinin lâîk ve demokratik cumhuriyet olduğunu göstermektedir. Millet Meclisi’nin daha önce kabul ettiği Medeni Kanun ve Ceza Kanunu bu esasın uygulanması demektir. Esasında devlet manevi bir şahsiyet olduğu için fertlere yüklenen dini mükellefiyet ve farzları yerine getirmesi mümkün değildir. Dolayısıyla mümkün olmayan şeylerin peşinde koşmak zararlı bir zayıf yaratacaktır. Bunun için layik devletin esas telakkisine aykırı maddelerin Teşkilat-ı Esasiye’den çıkarılması teklif edilmiştir. Bununla birlikte din ve devletin ayrılma prensibi dinsizlik ve bunun desteklenmesi manasına gelmemektedir. Dinin devleti yönetenler tarafından bir alet olarak kullanılmasını da engellemeye çalışmaktadır. Dolayısıyla hukuktan ve tarihten nasiplenmiş Türk inkılâbı din ile dünya işlerini karıştıran ve türlü zorluklara sebebiyet veren maddeleri kaldırarak ve yeniden düzenleyerek Türkiye Cumhuriyeti’ne gerçek anlamını vermiş olacaktır. Böylelikle *“beşeriyetin manevi saadetlerini deruhte eden din, ağıyar eli değmeyen vicdanlarda bülent mevkiini ihraz ederek Allah ile fert arasında mukaddes bir temas vasıtası haline girmiş bulunacaktır. Bu kutsi teması Camilerde, Kiliselerde, Havralarda veya sadece vicdanlarında arayıp bulanlar vardır. Devlet ve kanunları cümlesinin hamisidirlar”* şeklinde ortaya konmuştur. Bu teklifin Teşkilat-ı Esasiye Encümeninde görüşülmesi sonrasında tekrar meclise sunulan kanun teklifinde ise Türkiye Devleti için tespit ve ifade edilmiş olan demokratik cumhuriyet şeklinin doğal ve muassır medeniyet hukuku ammesiyle uyumlu şekilde layik olması ve milli hâkimiyetin gerçek manada ortaya çıkmasına sebep olacağı ifade edilerek meclise 4 maddelik kanun teklifi sunulmuştur. Bu teklifle anayasanın 2. maddesinde yer alan devletin dini İslâmdır hükmü anayasadan çıkarılmış, buna bağlı olarak milletvekili ve cumhurbaşkanlığı yemin metinleri değiştirilmiştir. Yine meclisin görev ve yetkileri yeniden düzenlenerek eski metindeki ahkâm-ı şer’iyyenin tenfizi ibaresi anayasadan çıkarılmıştır.¹⁵⁴²

5 Şubat 1937’de Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’na Cumhuriyetin vasıfları olarak dahil olan altı ilkedен üçü 1927 tarihli C.H.F. nizamnamesinde fırkanın vasıfları olarak umumi esaslar başlığı altında 1. maddede fırkanın cemiyetler kanununa göre teşkil etmiş cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı bir cemiyet olduğu ifade edilerek yer almıştır. Laiklik ilkesi bu ilkelerle birlikte birlikte fırkanın temel vasıfları arasında yer almamakla birlikte layiklik kelimesi kullanılmadan 3.maddede kendine yer bulmuş ve izah edilmiştir. Buna göre: *“Fırka; itikadat ve*

¹⁵⁴² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III, Cilt III, İctima Senesi I, Elli Dokuzuncu İnikat, 9 Nisan 1928 Pazartesi, s.115-119, s.2-4 (Anayasa değişikliği teklifi ve encümen mazbatası Zabıt Ceridesinin sonuna eklenmiş ve bu şekilde sayfa numarası verilmiştir. Zabıt Ceridesinde anayasa teklifinin görüşülmesi ve kabulü ise önceki sayfalarda yer almış ve bu görüşme s.115-119 arasında yer almıştır. Ondan sonra anayasa değişikliği ve encümen mazbataları yer almış ve ayrı sayfa numarası (2-4) verilmiştir)

*vicdaniyatı siyasetten ve siyasetin mütenevvi ihtilatından kurtararak milletin, siyasi, içtimai, iktisadi bilcümle kavanin, teşkilat ve ihtiyacatını müspet ve tecrübevi ilim ve fenlerin muasır medeniyete bahş ve temin ettiği esas ve eşkâle tevfikân tahakkuk ettirmeyi, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyleyler”.*¹⁵⁴³

C.H.F.’nin 1931 tarihli kurultayının kabul ettiği parti programına mevcut üç ilke olan Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık ilkesi yanına Devletçilik, Layiklik ve İnkılâpçılık ilkeleri de eklenmiş¹⁵⁴⁴ ve bu şekilde altı ilke C.H.F.’nin vasıfları olarak ortaya çıkmıştır. 1931 CHF kongresinde Alâaddin Bey (Kütahya) parti programının inkılâbın amentüsü olduğunu ifade ile Türk inkılâbına yaraşacak kadar veciz olduğunu ifade etmiştir. Program, o döneme kadar yazılı olmayan Türk inkılâbının ideolojisini ifade eder mahiyettedir.¹⁵⁴⁵

Altı ilkenin yayınlanması 1930’larda Kemalist ideolojiyi o zamanın ilgisini çeken başka devrimcilerinden (liberalizm, faşizm, komünizm gibi devrim ideolojilerinden) ayırmak düşüncesinden ileri gelmiştir. Niyazi Berkes’e göre: *“Fakat bu ilkeler arasında kemalizmin “devrimci” olduğunu ayrı ve son ilke olarak koymak neden gerekmişti. Kemalizmin devrimcilik yanı saltanat- hilafeti kaldırma devrimleri üzerine onların yerine cumhuriyet rejimini koyma ile yetmiyormuydu? Devrimcilik o değişimin içinde yatmıyormuydu”.*¹⁵⁴⁶

1935 tarihli C.H.P. kurultayının kabul ettiği parti programında altı ilke aynı şekilde programda yer almıştır. Bunun yanısıra cumhuriyet tarihi hem de parti tarihi açısından önemli bir gelişme yaşanmış ve partinin vasıfları olan altı ilkenin aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nde vasıfları olduğu 1935 programında esaslar başlığı altında 3. maddede yeni bir hüküm olarak yer almıştır. Bu madde **“Devletin esas kuramı: Türkiye; Ulusçu, halkçı, devletçi, lâayk ve devrimci bir cumuriyettir”**¹⁵⁴⁷ şeklindedir ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin vasıfları ortaya konarak parti vasıfları dışında devletin vasıfları parti programında yer almıştır. Bu hüküm parti tarafından **“altı ok ile ifade edilmiş olan partinin ana vasıfları devletin esas teşkilatı içine alındı”**¹⁵⁴⁸ şeklinde değerlendirilmiştir. Partinin vasıflarının devletinde vasıfları olarak değerlendirilmesi ve bu şekilde parti programında yer alması bir açıdan 1924

¹⁵⁴³ CHF nizamnamesi 1. madde: Cumhuriyet Halk Fırkası cemiyetler kanununa tevfikân teşkil etmiş cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi siyasi bir cemiyettir, merkezi Ankara’dadır. Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, TBMM Matbaası, Ankara 1927, s.2-3; ayrıca bkz. *C.H.P. 25 Yıl*, s.20-21.

¹⁵⁴⁴ *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, (Fırkanın 10 Mayıs 1931’de toplanan üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir. Fırka teşkilatı bürolarına mahsustur), Ankara 1931, T.B.M.M. Matbaası, s.29-32; *C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, İstanbul Devlet Matbaası 1931, s.29 vd; Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı*, TBMM Matbaası, Ankara 1931, s.4-5; *C.H.P. 25 Yıl*, Ulus Basımevi, Ankara 1948, s.22-23.

¹⁵⁴⁵ *C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, s.229.

¹⁵⁴⁶ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.135.

¹⁵⁴⁷ *C.H.P. Programı 1935*, Partinin Dördüncü Büyük Kurultay Onaylamıştır. Mayıs 1935, Ulus Basımevi Ankara, s.3-4.

¹⁵⁴⁸ *C.H.P. 25 Yıl*, s.25.

Anayasası'nda yer almayan hükümlerin yarattığı boşluğu ve eksikliği tamamlamak amacı taşıdığı söylenebilir. Bu gelişme 1937'de gerçekleşen anayasa değişikliği ile altı ilkenin cumhuriyetin vasıfları olarak anayasaya eklenmesinin de habercisi olarak değerlendirilebilir. C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker'de parti programının devletin fikir ve politika kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Peker'e göre: "*Halk Partisi ve Devlet: Dikkat buyurulmuştur ki, Devlete vasıf olacak yeni hükümlerin manalarını izah edebilmek için hep Parti programından yardım alıyorum. Bunun sebebi açıktır. Cumhuriyet Halk Partisi yeni devletin fikir ve politika kaynağıdır. Parti, liberal devletlerde görülen birçok partilerden biri değildir. Yeni devletin hayatı boyunca derin tecrübelerle pişmiş olan bünyesinden her zaman devlete esaslar vermiştir. Bu sebeple yeni devlet vasıflarının anlaşılması için bütün alâkadarlar bugünkü parti programından istifade edeceklerdir*".¹⁵⁴⁹

C.H.P.'ne göre partinin üç ve dördüncü kongreleri tarafından hazırlanan parti programları Türk milletini, milli ülküsüne götürecek yolları tam, kat'i ve açık olarak göstermektedir. Program herhangi bir sınıf ya da zümre için değil bütün millet ve milletin medeni yükselişi için çalışacak bütün vatandaşlar içindir.¹⁵⁵⁰

T.B.M.M. 5 Şubat 1937'de gerçekleştirilen anayasa değişikliği ile 1924 Anayasası'nın 2. maddesi Türkiye Devleti cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılâpçıdır¹⁵⁵¹ şeklinde düzenlenerek Cumhuriyetin vasıfları ortaya konmuş ve anayasal güvenceye kavuşturulmuştur. Milli Mücadeleden başlamak üzere Atatürk tarafından Türk devleti kurulmaya başlanmış ve gerçekleşen inkılâplarla cumhuriyetin vasıfları belirgin bir hale gelerek 1937'de anayasaya dahil edilmiştir. 1937'ye kadar Cumhuriyet ve C.H.P. altı ilkeye uygun bir cumhuriyet ve parti haline getirilmeye çalışılmıştır. Hem anayasa hem de yasalar bu zaman içerisinde değiştirilerek Cumhuriyetin vasıflarına uygun hale gelmiştir.

5 Şubat 1937 tarihinde Malatya mebusu İsmet İnönü ve 153 arkadaşı tarafından T.B.M.M.'ne sunulan ve 1924 Anayasası'nın 2,44,47,48,49,50,61,74 ve 75.maddelerinde değişiklik yapılmasında dair kanun teklifinde gerekçeler şu şekilde ifade edilmiştir:

"Eldeki kanunun esas hükümleri gösteren faslının birinci maddesinde Türkiye Devleti'nin bir Cumhuriyet olduğu yazılı olup bununla yalnız Devletin şekli beyan edilmiş oluyor. Halbuki, Devletin şekliyle beraber siyaset ve idare tarzında takip edeceği ana vasıflarında esas hüküm olarak gösterilmiş olması lüzumludur. Bu düşünce ile 2.maddede milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, lâik ve inkılâpçılık vasıfları da gösterilmiştir. Yurddaşların mülkiyet

¹⁵⁴⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.67; Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

¹⁵⁵⁰ Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.9.

¹⁵⁵¹ Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 5, Cilt 16, İçtima Senesi 2, 05.02.1937, s.58-74; Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.120-121; Kemal Arıburnu, *Milli Mücadele ve İnkılâplarla İlgili Kanunlar Esbabı Mucibeleri ve Meclis Görüşmeleriyle I*, (Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1957), s.85.

haklarını masun bulundurmak ve bütün kanunların bu hakkı korumasını sağlamak, Türkiye Devletinin önemle takip ettiği bir esas olmakla beraber özel menfaatin korunması düşüncesiyle halkımızın çokluğunu teşkil eden ve genlikleri ulusun ilerilemesi bakımından en lüzumlu olan çiftçilerimizin geçmiş devirlerde olduğu gibi hizmetkâr durumunda kalması İnkılâpçı Türkiye'nin ana siyasasına uyamayacağından bu büyük menfaatin elde edilmesi emrinde hususi hakları da göze alarak (menafiif umumiye için) belediyelerin ve hükümetin tatbik ettikleri istimlak kanunlarında ve o kanunlardaki şartlardan başka hükümlerle hususi istimlâk kanunları yapılmasının ana kanunumuzda yer tutması lüzumlu olduğu düşünülmüştür. Ulusumuzun tabii servet kaynağı olan ormanların da tahribten korunması ve iyi yetiştirilip idaresi için eşhas uhdesinde olan ve kanununa göre istimlâk edilebilecek olan ormanlar hakkında da aynı surette hususi hükümleri havi kanun yapılması esası maddeye konmuştur".¹⁵⁵²

5 Şubat 1937 tarihli anayasa değişikliği yapılmasına dair kanun teklifinin Teşkilatı Esasiye Encümeninde görüşülerek meclise görüşülmesi için sunulan encümen mazbatasında gerekçe olarak:

"Halen meri teşkilatı esasiye kanununun esas hükümlerini gösteren birinci faslının birinci maddesinde Türkiye Devleti'nin bir Cumhuriyet olduğu yazılı bulunması ile Türk Devletinin yalnız şekli gösterilmiş olup esas teşkilat kanununda yeni Türk Devletinin şekli ile beraber doğuş tarzının ve kuruluşunda hâkim olan ve fiiliyat sahasında şimdiye kadar inkişaf eden umdelerin yer tutması icab etmekte olup bunun için milli vahdeti sarsacak beynelmilelci cereyanların memleket dahilinde yer bulamaması ve yurddaşlar arasında sınıf farklarının kaldırılması ve yurd dahilinde her bakımdan alınacak tedbir ve atılacak hamlelerde eski zihniyet ve ananelere ve bu ananelerin icablarına bağlanılmayarak yalnız zamanın ihtiyaç ve zaruretlere ve yurdun yükselmesi düşünilerek hareket olunması ve memleketin büyük menfaatlerinin istilzam ettiği teşebbüslerin Devlet eline alınabilmesi gibi biri diğerini itmam eden ve hayati bakımdan yekdiğerine ayrılamayacak olan ana vasıfların esas hüküm olarak teşkilatı esasiye kanununa derci pek lüzumlu görülmüştür" ifadesi yer almıştır.¹⁵⁵³

Recep Peker 1937'de mecliste anayasa değişikliği ile alakalı yaptığı konuşmada Cumhuriyetin vasıflarını tespit ve anayasaya dahil etmenin zorunluluğuna değinerek birçok cumhuriyet şeklinin dünyada uygulandığını ifade etmiştir. Recep Peker:

"Arkadaşlar, biz Cümhuriyetçiyiz diyoruz. Cümhuriyet Türkiye'nin değişmez Devlet şeklidir diye kanuna hüküm koymuşuz. Fakat **Cümhuriyetin bizde tatbik edilen tarzından başka çeşitli nevilleri de vardır. Siyasi vahdet:** Türkiye öyle bir Cümhuriyettir ki bu şimdiye kadar anayasaya girmemiş olan ve bugün girecek olan diğer beş vasıf ile beraber bir siyasi vahdet teşkil eder. Mesela Amerika'da bir Cümhuriyettir fakat idaresi itibar ile büsbütün başka esalara dayanır. Fransa da bir Cümhuriyettir. Fakat tam liberal bir Cümhuriyettir... nihayet müttehit şuralar Sovyet Rusya da bir Cümhuriyettir. Fakat sınıf hâkimiyetine dayanan büsbütün başka şekil ve manada bir Cümhuriyettir". "O halde bunu herkesin müştereken ve derinden anlamasına imkân verecek bir vuzuhla belirtmek gerektir. İşte bu altı vasfın yanyana bizim Cümhuriyetimizin farik vasıf ve esasları olarak kanunda zikredilmesi elzemdir. Bütün vasıflar yan yana mütalea edilince ne komünist ne faşist bir hareketi bizim rejimimizin derpiş ettiği bir inkılâp diye ileri sürmeye imkân yoktur. Diğer vasıfların tamamlayıcı manası içinde bizim inkılâpçılığımızın farikaları vardır. Sade Cümhuriyetçi veya sade inkılâpçı oluşumuzun değil; diğer ana vasıflarımızın da başka yerlerde, başka ideolojilerde kullanıldığından ayrı ve bize mahsus manaları vardır. Milliyetçilik vasfı: arkadaşlar; milliyetçiyiz demekle milliyetçilik bakımından da bugün dünyada kullanılmış

¹⁵⁵² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma (Kanun teklifi otuzüçüncü inikadın en son kısmında yer almaktadır).

¹⁵⁵³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma (T.B.M.M. anayasa değişikliği ile alakalı Teşkilatı Esasiye Encümeni encümen mazbatasını otuzüçüncü inikadın en son kısmında, sayfasında yer almaktadır).

çeşitli manalar vardır. Meselâ, kan milliyetçiliğini tatbik ederler. Bu nevi milliyetçilik bazı yerlerde aktif ve passif vasıflarla tatbik sahası buluyor. Kendi kanından ve kendi ırkından olmayanları yurd dışına atmak veya yurddaş hakkından mahrum etmek pasif bir kan milliyetçiliğinin tatbikidir. Bir de sınırlar aşırı yerlerde hatta kıta ve deniz aşırı yerlerde mevcut ve kendi kanından olan insanların siyasal hudud ve birlik içerisine girmesini ihtiva eden geniş çerçeveli irredentist milliyetçilik vardır. Bu da kan milliyetçiliğinin aktif bir görünüşüdür. Daha birçok milliyetçilik fikir ve şekilleri vardır. Fakat bizim milliyetçiliğimizin ana vasfı ana yasamızın diğer hükümlerinde ve Cümhuriyet Halk Partisinin rejim prensipleri içerisinde de belirtilmiştir. Beynelmilelci her cereyan milliyetçilik telâkkisine muhaliftir”.¹⁵⁵⁴

Recep Peker, anayasa değişikliği hakkında yaptığı konuşmada dünyada birçok yerde iç rejim buhranları bulunduğunu, Türkiye gibi yeni ve modern hayata yeni çıkmış bir devlet için kendi rejimini dikkatli bir şekilde ve kendi hayat ve ihtiyaçlarına uygun olarak kuvvetlendirmek ve tanzim etmenin önemli bir iş olduğunu ifade etmiştir. Türkiye’nin müşterek inanı cumhuriyettir. O döneme kadar C.H.P.’nin programında yer alan hükümler anayasaya eklenerek memleketin resmi ve kanuni rejimi haline getirilmiştir ve büyük bir inkılâptır: *“Bu esasların meclis tarafından kabulü ile birlikte bütün vatandaşlar bu esaslara inanacak, bunları sevecek ve bunlara itaat mecburiyeti altına girmiş olacaklardır ve bütün milli faaliyet ahengi bir manzume halinde birbirini tamamlayan bu yüksek esasların havası içinde akıp gidecektir. Bu demektir ki, bizzat hayattan alınarak Cümhuriyet Halk Partisinin programının içinde yazılmış bulunan bu hükümler, bu devletin bundan sonraki varlığında bütün yurddaşları bütünlük ve beraberlik ruhu ile besleyecek ve milli birlik için daha sıkı bir tedbir alınmış olacaktır... Bu kanun çıkınca resmi hüviyeti olsun olmasın bütün vatandaşların tertip ettiği milli bünye müşterek ana esaslara beraber inanan sarsılmaz büyük ve daha kuvvetli bir kütle haline gelecektir”*. Yeni hükümlerin anayasaya dahil olması ile birlikte cumhuriyet aleyhinde faaliyette bulunulamayacak, *“Cumhuriyetçiliğin nakızı olan saltanat lehine bir hareket gerçekleştiremeyecek, milliyetçiliğin karşıtı ve bozucusu olan beynelmilelcilik ve halkçılık karşıtı olan imtiyazcılık ve sınıfçılık ve devletçiliğin karşıtı olan liberallik, laikliğin karşıtı olan klerikallik ve inkılâpçılığın karşıtı olan irtica lehinde hiçbir faaliyet yapılamayacaktır”*. Recep Peker’e göre müstakil devlet ve müstakil millet olmak gibi bir ulvi dava vardır ve müstakil devlet ve millet olmak sadece belli bir toprağın üstünde halkın kayıdsız ve şartsız yaşayıp ekonomik, sosyal ve siyasal sahada çalışması manasına gelmez. Bilhassa bir milletin ve bir devletin tam müstakil bir devlet ve millet olmak için kendi hayatından doğmuş ve kendi

¹⁵⁵⁴ T.B.M.M. Zabut Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.65-66; Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul Tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

hayatına uygun kendi öz malı bir rejime sahip olması lazımdır. Böyle olmazsa vaziyet yurdun bir parçası ecnebi istilâsı altında bulunduğu zamana benzer.¹⁵⁵⁵

Şükrü Kaya (Dahiliye Vekili- Muğla)’ya göre Türk Cumhuriyetinin koyduğu rejimin esasları ve prensipleri, tarihin yeni şartlarından ve ızdırablarından ve zaruri icraatından alınmış ve gerçeklere dayanan esaslardır. Cumhuriyetin esaslı prensibi ve vasıfları harp meydanlarında, meydan muharebelerinde düşünülmüş ve tatbik edilmiştir. Zafer âmili ve zafer eseri olduğu için kuvvetlidir, reeldir ve dinamiktir. Bunun ilk esasları İnönülerinde, Sakaryalarda, Dumlupınarlarda tesbit edilmiştir.¹⁵⁵⁶

4.6. Cumhuriyet Halk Partisi ve Uluslaşma

Atatürk tarafından kurulan ve kurucu parti olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin Atatürk dönemindeki ideolojik gelişimi Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin vasıflarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Atatürk döneminde gerçekleşen parti kurultaylarında CHP program ve tüzükleri hazırlanmış ve parti inkılâpçı bir parti haline getirilmeye çalışılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk İnkılâbını şekillendirecek olan Cumhuriyetin vasıfları önce CHP programlarında daha sonrada Türkiye Cumhuriyeti anayasasında yer almıştır.

¹⁵⁵⁵Recep Peker’e göre: “Bu değişme teşebbüsünün ehemmiyetini anlamak için söylemeyi lüzumlu gördüğüm bir noktayı daha tebarüz ettirmek isterim. Arkadaşlar, O halde yurdun hayatı bir esasını teşkil eden rejim ecnebi fikirlerin istilâsı altında demektir. Dünya bugün çeşitli rejimlerin ideolojileri arasındaki mücadeleye sahne olmuştur. Hayatımıza uymayan dış rejimler bize tesir yaparsa bu, iç hayatımız için tehlikeli olur. Biz kendi rejimimizi bu tesirlerden korumalıyız. Konuştuğumuz teşkilatı esasiye müzakerelerinden istifade ederek dış tesirler üzerinde biraz daha durmak yerinde olur. Arkadaşlar, feodal devrin istirarablarından sonra dünya için her ileri insanlık hayatının bir mübeşşiri, bir ışığı gibi liberal devlet devri doğmuştur. İlk doğuşta bir kıymet sanılan ve her tarafta kapışa kapışa taklid edilen bu tip idare, siyasi haklar tarafından da ekonomi alanında da öyle suistimallere uğradı ki dünyanın hemen hemen her köşesinde, bu tip devlet çürüyor. Liberalizm: bugün liberalizm her yerde ya çökmüş, tarihe intikal etmiş veyahut da sarsıntı nöbetleri içinde can çekişmektedir. Hayata yeni doğmuş olan Türkiye Devleti’nin hayatı için liberalizm çok fena ve çok zararlı bir unsurdur. Bugün liberalizm demek hukuk bakımından bir anarşi, ekonomi bakımından da bir kısım yurddaşları diğer yurddaşlara istismar ettirmeye açık bir kapı demektir. Bu sade yeni ve nizamlı bir Devlet kurup işletmek yolunda olan bizler için değil, asırlık devletler için bile bir âfettir. Eğer biz sadece kopya edilmiş liberal fikirlerle meşbu bir cumhuriyetçi olmakla iktifa etseydik, güç ve çetin zamanlarımızda yurd dışından içeriye dökülen zehirlerle memleketi alt üst etmek isteyenlere karşı durabilirmiydik?”. Bize sokulurken kıyafet değiştiren irtica denilen heyulânın boynuzları, kuyruğu yoktur. Hepiniz tecrübenin en derin safhalarında yaşamaktasınız. Devletin herhangi iç veya dış güçlüklerle uğraşma zamanında, şarktan, garpten, cenuptan, şimalden, esen tahrib propagandalarına karşı kendisini her zaman korumaya hazır bulunması elzemdir. Onun için Devletin ana kanununda yalnız cumhuriyetçi olduğumuzun yazılı olması bugün artık kâfi değildir. Ana yasamıza bugün müzakere edilen lâyihadaki diğer unsurları eklemeye mecburuz”. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.65-67; Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

¹⁵⁵⁶T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.70-71; Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

4.7. Altı İlke ve Ulusçuluk

4.7.1. Cumhuriyetçilik İlkesi Türk Ulusçuluğu

Mustafa Kemal Paşa, gençliğinden itibaren Cumhuriyetçi ve İnkılâpçı fikirlere sahipti ve Milli Mücadele döneminde Samsun'a çıkışı ile birlikte Milli hâkimiyet fikrini ortaya atmış, Erzurum ve Sivas Kongresi kararları, meclise anayasa taslağı olarak sunduğu halkçılık programı ile bu fikri savunmayı ve hayata geçirmeyi düşünmüştür. Milli Mücadele'nin kazanılması ile birlikte de cumhuriyet fikirlerini daha açık ve net bir biçimde ifade etmiştir.¹⁵⁵⁷ Cumhuriyet yani ulus hâkimiyeti Türk İstiklâl Harbi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın iki temel amacından birisidir. Ulus hâkimiyeti Türk ulusunun Türk İstiklal Harbi'nde Türk ulusal varlığına düşman iç ve dış düşmanlara karşı ulusal varlığını, bağımsızlığını, Misak-ı Milli'de ifadesini bulan vatani kurtarmak davasını başaran bir uygulama, bir ilkedir. Dolayısıyla Türk ulusu varlığını ulus iradesi ve hâkimiyetine borçludur ve *"Cumhuriyet, son iki yüzyıllık tarihin çağdaş dünya içinde yaşayabilecek bir ulus ve devlet olabilme zorunluluğunun son çözümü olarak doğmuştur"*.¹⁵⁵⁸ Atatürk tarafından cumhuriyetin siyasi bir rejim olarak seçilmesinin en önemli sebebi, cumhuriyetin Türkiye'yi modernleştirebilecek tek rejim biçimi olmasındandır. Atatürk, 1924 Ekim ayında yaptığı konuşmada Cumhuriyeti Türk milletinin tabiat ve şiarına en mutabık olan idare olarak tanımlamıştır.¹⁵⁵⁹

Çağdaş demokratik devletin en önemli özelliklerinden birisi ulusa dayanan demokratik devlet olmalarıdır ve ulus devlet batıda kurularak devlet ve toplum arasındaki bağ kurulmuştur. Bu kuruluşu klasik anayasa hukuku gerçekleştirmiş ve ulusla devlet özdeşleşmiş ve ulus demokratik devletin temeli olmuştur. Ulusal anayasa devleti ve ulusallık, Avrupa'da devlet içinde ve 15.yüzyıla birlikte ve Rönesans'ın etkisiyle ortaya çıkmaya başlamıştır. Modern devlet, uluslaşmış vatandaşların seçtiği, kabullendiği bir siyasi yapı, sosyal düzenin koruyucusu ve geliştiricisidir. Anayasa devlete bu yetkiyi vermekte ve devletle ulus arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır. Böylece devlet, ulusun hukuki ve siyasi şekli halini almıştır. Ancak her anayasalı devlet de demokratik devlet değildir. Demokratik devlet batılı şekliyle yakın tarihte ortaya çıkmış ulusal devlettir. Çağdaş ulus devlet ulusçuluğun eseri olarak Fransız devrimi ile şekillenmeye başlamış ve ulus hâkimiyeti devrimin temeli olmuştur. Bunun yanı sıra yakın zamanda ortaya çıkan ulus devletin temel unsuru insan olmuş, bu unsuru ülke ve hâkimiyet yani siyasi iktidar takip etmiştir. Bu şekilde belli bir ülke üzerinde yerleşmiş bir toplumun, merkezileşmiş bir otorite yoluyla, belli bir sosyal düzen içinde yaşatılması bugünkü devleti

¹⁵⁵⁷ Selçuk Duman, "Mustafa Kemal'de Cumhuriyet Düşüncesinin Doğuşu ve Cumhuriyet'in Nitelikleri", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Mart 2006, Cilt:14, No:1, s.251-256.

¹⁵⁵⁸ Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s.157.

¹⁵⁵⁹ Yalçın, "Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı", s.581.

ortaya çıkarmıştır.¹⁵⁶⁰ Türkiye’de ulus devlet, ulus hâkimiyeti temelinde ve demokratik anayasal devlet olarak Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulmaya başlanmıştır. Cumhuriyetçilik ilkesi Milli Mücadele’nin ve Cumhuriyet döneminin temel ilkesi olmuştur. Cumhuriyetçilik ve onu tamamlayan ilkeler Türk ulus devleti’ni şekillendirmiştir. CHP kurultayları, bu kurultaylarda kabul edilen program ve tüzükler ulus devletin kurulmasında ve Türk ulusçuluğunun şekillenmesinde etkili olmuşlardır.

Cumhuriyet Halk Partisinin 1927 kurultayına, Mustafa Kemal Paşa tarafından okunan ve Nutuk adıyla daha sonra baskısı yapılan kurultay konuşması damgasını vurmuş ve 1919’dan 1927’ye Türk tarihi ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır.¹⁵⁶¹ Nutuk, siyasi tarihimizin temel taşı olarak, milli hâkimiyet ve Milli Mücadele’nin boyutlarını ortaya koymaktadır.¹⁵⁶² Nutuk’ta ele alınan ana meseleler, bir imparatorluk rejimine karşı bir ulusal birim kurma, din kaynakları ve dayanakları sanılan geleneksel bir hukuk yerine demokratik yasama gücünün yetkisinden oluşan kanunlaşmalara dayanma ve bir saltanat- hilafet rejimine dayalı hükümet yerine halk egemenliğine dayalı bir halk devleti kurmaktır.¹⁵⁶³ Mustafa Kemal Paşa’nın kurultay konuşmasında ortaya konan fikirlerin en önemlisi bir ulus olarak varlığı dahi tanınmayan ve geleceği büyük devletlerin kararına göre şekillendirilmek istenen Türklerin uluslaşması ve ulusal bağımsızlık için verilen mücadele ile ulus hâkimiyetine dayanan devleti kurma ve yönetme mücadelesidir. Aynı zamanda bir hesaplaşmanın da yapıldığı kurultay konuşmasına Mustafa Kemal Paşa’nın konuşmasının sonunda yer alan ve Gençliğe Hitabe olarak bilinen genel bir değerlendirme ve tespit ayrıca damga vurmuştur. Yine bu kurultayda kabul edilen fırka başkanı Mustafa Kemal Paşa’nın program beyannamesinde¹⁵⁶⁴ fırkanın cumhuriyetçi, laik, halkçı ve milliyetçi olduğu ve bu esasların fırkanın bütün siyaseti ve kanunların hazırlanıp uygulanmasında esas teşkil ettiği belirtilmiştir.¹⁵⁶⁵ 1927 tarihli Fırka nizamnamesi’nde umumi esaslar başlığı altında 1. maddede Fırkanın cemiyetler kanununa göre teşkil etmiş cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı bir cemiyet olduğu ifade edilmiştir. 2.Maddede ise “*Fırka: Türk Milletini mevkii itibar ve refaha mütemadiyen yükseltmekte olan ve her dürlü istibdat ve tegalüb idaresi imkânını kapayan yegane şekl-i idare-i devletin, hakimiyeti milliyenin aksayı tekamülü olan*

¹⁵⁶⁰ Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, s.524-525.

¹⁵⁶¹ Atatürk’ün kurultay konuşması Nutuk adıyla kitap olarak yayınlanmıştır. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk I-II-III*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 13. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

¹⁵⁶² Zafer Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), s.278.

¹⁵⁶³ Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s.158.

¹⁵⁶⁴ Zafer Toprak’a göre program beyannamesi Mustafa Kemal Paşa’ya ait olmayıp parti genel başkanlık divanı tarafından hazırlanıp kongreye sunulmuştur. Ancak 1931’de yeni baskısı yapılan 1927 nizamnamesinde Mustafa Kemal Paşa’nın program beyannamesi olarak nitelendirilmiştir. Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, s.277-278.

¹⁵⁶⁵ Tuncay, *Türkiye’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, s.398-413; Yılmaz Gülcan, *Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)*, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), s.356-361.

“cumhuriyet” olduğunu ve cumhuriyetin hal ve atiyen her türlü tehlike ve taarruzlardan masun bulundurulmasını en âli bir vazife-i milliye ve vataniye bulunduğunu en esaslı bir kanaat ve gaye-i siyasiye olarak kabul ve ilan eder”¹⁵⁶⁶ şeklindeki hüküm ile cumhuriyete bağlılık, her şart ve durumda muhafaza etme kararı ifade edilmiştir. 1923 geçici nizamnamesinin yerini alan 1927 nizamnamesi kamu hukuku ve anayasal düzenlemeleri de içeren bir metin olmasından dolayı CHF’nın kurumsal kimliğini de oluşturmuştur. Aynı zamanda parti genel başkanlık divanının (Umumi Riyaset) program beyannamesi de 1931 programına temel teşkil ederek, onun olgunlaşmasına katkıda bulunmuş CHF’nın siyasi çizgisini ortaya koymuştur.¹⁵⁶⁷

1931 Fırka programında fırkanın vasıflarından biri olarak yer alan Cumhuriyetçilik ilkesi programda: “Fırka, Cumhuriyetin, milli hâkimiyet mefkûresini en iyi ve en emin surette temsil ve tatbik eder devlet şekli olduğuna kanidir. Fırka, bu sarsılmaz kanaatle Cumhuriyeti tehlikeye karşı her vasıta ile müdafaa eder”¹⁵⁶⁸ şeklinde yer almıştır.

C.H.P. 1931 fırka programında yer alan cumhuriyetçilik ilkesini ve partinin cumhuriyetçi olmasını değerlendirirken Cumhuriyetin fiilen TBMM’nin açılmasıyla kurulduğunu ifade etmiştir:

“Türkiye’de milli hâkimiyet prensibine dayanan hükümet idaresi 23 Nisan 1920 de kurulmuştu. Bu idare fiilen Cumhuriyet idi. 1923’ten sonra Cumhuriyetin ilanı ile Türkiye fiilen olduğu kadar hukuk yönünden de Cumhuriyet oldu. Halk Partisi “Cumhuriyetçi” vasfını almakla Türkiye’de Cumhuriyet idaresinden önce mevcut hükümet şeklinin tekrar kurulması istikametindeki hareketlere karşı koyacağını ifade etmiş oluyordu. Bundan başka, Türkiye’de Cumhuriyetin ilanından önce dünyanın bazı memleketlerinde demokrasi değerlerini inkâr eden beynelmilel veya müstebit milliyetperver birtakım hükümet şekilleri kurulmuştu. Bunlar mevcudiyetlerini muhafaza etmek için dünyanın her tarafında demokrasi esaslarına dayanan cumhuriyet hükümet şekli aleyhine kuvvetli bir propagandaya koyulmuşlardı. Halk Partisi, Cumhuriyetçiliğe inanını ifade etmekle gelecekte bu müfrit hükümet şekillerinden birisinin Türkiye’de kurulmasına taraftar olamayacağını da anlatmış oluyordu” şeklinde değerlendirmiştir.¹⁵⁶⁹

1935 tarihli kurultayın kabul ettiği parti programında cumhuriyetçilik ilkesi 1931 parti programında kabul edildiği şekliyle tekrar kabul edilmiştir. Cumhuriyetçilik: “Parti, ulus egemenliği ülküsünü en iyi ve en sağlam surette imsileyen ve taplayan devlet şeklinin Cumhuriyet olduğuna kanığdır. Parti bu sarsılmaz kanaatla, Cumhuriyeti her tehlikeye karşı, bütün araçlarla korur” şeklinde ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra cumhuriyetin, ulus hâkimiyetinin kullanılışı da esaslar başlığı altında 3. maddede şu şekilde ifade edilmiştir: “Türk ulusunun

¹⁵⁶⁶ CHF nizamnamesi 1. madde: Cumhuriyet Halk Fırkası cemiyetler kanununa tevfikan teşkil etmiş cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi siyasi bir cemiyettir, merkezi Ankara’dadır. Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, TBMM Matbaası, Ankara 1927, s.2-3; ayrıca bkz. *C.H.P. 25 Yıl*, s.20-21.

¹⁵⁶⁷ Toprak, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, s.278.

¹⁵⁶⁸ *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*, Ankara 1931, s.29-32; *C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, s.29 vd; Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı 1931*, s.4-5; *C.H.P. 25 Yıl*, s.22-23.

¹⁵⁶⁹ *C.H.P. 25 Yıl*, s.23.

yönetim şekli, (Kuvvet birdir) esasına dayalıdır. Egemenlik birdir; ve bağısız, şartsız ulusundur. Egemenlik hakkını, ulus adına Kamutay kullanır. Törütgen ve yürütken yetkiler Kamutayda toplanır. Kamutay, törütüm yetkisini, doğrudan doğruya kendi kullanır. Yürütüm yetkisini kendi arasından seçtiği Cumur Başkanı ile, onun orunlayacağı hükûmete bırakır. Türkiye’de hakyerleri bağımsızdır. Parti, devlet şekillerinin en doğrusu bu olduğuna kanığdır”¹⁵⁷⁰ hükmü ile kuvvetler birliğine vurgu yapılmıştır.

1935 kurultayında hazırlanan ve kabul edilen parti programının giriş kısmında: “Cumuriyet Halk Fırkasının programına temel olan ana fikirler, Türk devriminin başlangıcından bugüne kadar yapılmış olan işlerle, yalın olarak ortaya konmuştur. Bundan başka, bu fikirlerin başlıcaları, 1927 yılında Parti kurultayınca da kabul olunan tüzüğün genel esaslarında ve Genel Başkanlığın, aynı Kurultayca onanmış olan bildiriğinde ve 1931 Kamutay seçimi dolayısıyla çıkarılan bildirikte saptanmıştır. Yalnız birkaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada, toplu olarak yazılmıştır” hükmü yer almıştır. Yine giriş kısmında ayrıca Kamâlizm başlığı yer almış ve Kamâlizm “Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kamâlizm prensipleridir” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁵⁷¹ Kamâlizm prensibinin programda yer alması C.H.P. tarafından “Partinin ön sözünde parti programına temel olan kısmına “Partiye esas olan bütün prensipler Kemalizm yoludur” cümlesi ilave edildi. **Bu cümlelerin ilave edilmesine sebep parti programının dünyada çarpışan ideolojilerden şu veya bu ideolojiye bağılı olmıyan, Türk milletinin içinde yaşadığı şartlara uygun milli bir programı**

¹⁵⁷⁰ C.H.P. Programı 1935, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, s.4-7; 1935 kurultayında Recep Peker, altı ilkeyi değerlendirirken demokrasi ve ulus hâkimiyetinin kullanılışı meselesini ele almıştır. Recep Peker: “Arkadaşlar: bütün bunlar düşünülüp ve konuşulurken, hatta şimdiden akislerini görüyorum. (ya demokrasi ne oldu diyenler var. Pekala devletçilik vasfı kabul olunacak, ulusal birlik, disiplin vesaire. Fakat demokrasi diye birşeyde vardı. bu nereye gidiyor) diyenler var... Arkadaşlar; bilirsiniz, demokrasinin kısaca tarifi halk tarafından halk içindir. Halktan gelen seçimle iş başına geçenlerin çalışmaları halk için olmalıdır. Yani bir adam kendiliğinden ben şuyum, ben buyum diye iş başında bulunmayacaktır. Onu; ulu varlık, ulus, vazifeli kılmalıdır. O da çalışırken kendi için değil, ailesi için değil, kendi ihtirası için değil, halk yığınının umumi menfaatleri hedefini gütmelidir. Demokrasinin öz tarifi budur. Bu tarifi böylece aldıktan sonra şekilleri, usulleri, yolları, tatbik edileceği yurdun ve ulusun karakterine, tabiatine, iklimine göre çeşitlenir. Bu usuller zaman zaman, yer yer, çeşid çeşid kullanılmış, bırakılmış, değişmiştir. Bizim siyasal yaşamımızda idarenin halk tarafından ve halk için oluşunu tebarüz ettirecek noktaları şöyle sıralayabilirim: bir defa bizde, devlet varlığında (kuvvet birdir) yani (tevhidi kuva) dediğimiz ana prensip hüküm sürer; o da ulustur. Her şey ulustadır. Ulus kendi adına bir kurultay seçer. Bu kurultay da içinden bir cumur başkanı seçer. Cumur başkanı iktidar mevkiine seçtiği hükümeti kurultaya arz eder. Hükümet ulusun karşısına kendi adına çalışan kurultayın huzuruna çıkarak kendisini beğenilmeye arzeder. Beğenilmezse bırakır gider bir başkası gelir. Bu şekil, câli bir iş değildir. Bu hakikat olarak ta böyledir. Türkiye Büyük Millet Meclisinde daha sesi kulağımızda çınlayan hadiseler olmuştur. Kamutay, kendi hükümetini kendinin kabul ettiği uzuvlarını, murakabeden hangi an fariğ olmuştur. Sade murakebe değil, millet meclisi vekilleri iskat etmiştir ve divanı âliye göndermiştir. Bunu yapmak kudreti bugünkü kurultaydaki şahısların her birinin ahlâkında, karakterinde ve heyeti umumiyyenin mahabetinde her an kendisini gösteren bir vazife olarak mevcuttur”. Bkz. Ülkü, “Partinin Yeni Programı İçin Kurultayda R. Pekerin Söylevi”, Ülkü Halkevleri Mecmuası, Sayı 28, Cilt 5, Haziran 1935, s.257.

¹⁵⁷¹ C.H.P Programı 1935, s.2.

olduğunu ifade etmek içindi”¹⁵⁷² şeklinde ifade edilerek cumhuriyet idaresinin dünyadaki diğer ideolojilerden farklı olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Türk inkılâbının ve rejiminin diğer ülkelerden farklı olduğu daha erken tarihlerde 1933’te önemli bir Türk fikir ve siyaset adamı ve

¹⁵⁷² C.H.P. 25 Yıl, s.25; Kâmalizm, C.H.P. Milletvekili Falih Rıfki Atay tarafından Parti kurultayı sonrasında şu şekilde değerlendirilmiştir: “Kâmalizm, her şeyin üstünde, bir kültür ve medeniyet savaşıdır. Osmanlı İmparatorluğu, son nefesine kadar, medrese kültüründen ve Doğu medeniyetinden ayrılmış değildi. Cumuriyet, bizde, yalnız bir rejim adı değil, bir kültür ve medeniyet ismidir. Müslümanlığın ilk gününden beri bu savaşın benzerine bütün tarihte rasgelinebilir. Şu halde Kâmalizm’in ne metodları, ne çıkışı, ne de yolu hiçbir kitabta bulunamaz. Biz benzetçilik (taklitçilik) edemedik. Biz usullerimizi, hayat gerçe (şeniyet) ve deneçleri (tecrübe) içinde yuğuracaktık. Kaytaklık (irtica) tehlikesi geçmiştir; fakat eski medeniyet ve kültür göreneklerinden büsbütün uzaklaştığımızı söylemek de yanlış olur. Bu memlekette vicdan özgenliği (özgürlük) Kâmalizm’in eseridir. Daha doğrusu şudur: bütün doğu medeniyet ve kültür tarihinde, vicdan özgenliği, ilk defa, Atatürk tarafından, Türkiye Cumhuriyetinde kurulmuştur. Bizim bütün yasak ve yasavlarımız (inzibat), yeni medeniyet ve kültürün vicdan özgenliğine karşı değil, ancak ve yalnız, eski medeniyet ve kültürün tepki ve bozularına (fesad) karşıdır. Bizim bütün sıkı ve baskılarımız, işte bu vicdan özgenliğini barıyan, aşılabilir ve değişmez siperlerdir. Şu veya bu demokrasi şiirine kapılarak bu siperlerde en küçük bir gedik açacağımızı tasarlamak, boşuna yorulmak olur. Partinin yeni program değişiklerinde, cemiyetler için koyduğumuz hükümlerde işte bu medeniyet ve kültür savaşçılarının arka ve yanlarını koruyan, yollarını düzleyen tedbirlerdir. Biz bir devlet ve yönetim şekli değiştirmedik: Biz batıran ve bir medeniyet ve kültüre, kurtarıcı bir medeniyet ve kültürü karşı koyduk, bir memleketin, en basit ve küçüklerine kadar, bütün hayat şartlarını ilgilendiren bir devrim davasına giriştik”. Bkz. Atay, “Davamız”, Ulus, 19 Mayıs 1935, No: 4959, s.1; Falih Rıfki Atay’ın hayatı hakkında bkz. Şaduman Halıcı, “Falih Rıfki Atay-gazeteci ve Siyaset Adamı”, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/falih-rifki-atay/?pdf=3665> erişim tarihi 20.06.2023; Kemalizm kavramı parti programına dahil olmadan önce 1933’te Ülkü Halkevleri Mecmuasında ele alınan konulardan birisi olmuştur. Nusret Kemal, Kemalizmi şu şekilde tanımlamaktadır: “İnkılâpçı olduğu kadar açık fikirli ve geniş görüşlü, milliyetçi olduğu kadar beşerî ve insanî, devletçi olduğu kadar halkçı ve hürriyetçi, dünyanın harp sahasında olduğu gibi sulh, kültür ve medeniyet sahasında da en muvaffakiyetli milleti. Bunlar, ilk bakışta materyalist ve determinist veya herhangi bir dar görüşün kasmağı içinde sıkışmış telakkilere, birbirine zıt gibi görünen vasıflar, basmakalıp hiçbir “...izm” in içine alamayacağı vasıflardır. Fakat, ülkü kuvveti herşeyin üstünde olan bir “...izm” varki bunları topluyor: Kemalizm. Muhakkak ki, Kemalizm, en büyük kuvvetini ülküden alıyor. Fakat bu ülkü, bulutlar üzerinde uçan, metafizik spekülasyonlar içinde kaybolan bir ülkü değil, dünün ve bugünün hakikatlerinden hız alarak büyük yarının hakikatine zorluklar karşısında irkilmeden koşan bir ülkü, ilimle, açık fikirle beslenen bir ülküdür. Türk inkılâbının felsefi vasfı olarak kabul edilebilecek olan bu müsbet ilme dayanan realist idealizm”. Bkz. Nusret Kemal, “İsmet Paşanın Nutukları ve Türk Rejiminin Vasıfları”, Ülkü Halkevleri Mecmuası, Sayı Onbir, Cilt İki, Birinci Kânun (Aralık) 1933, s.365; Yine Nusret Kemal, Türk devletçiliğini ve bu devletçiliğin demokrat plan dahilinde uygulanmaya başladığını ifade ederken Atatürk’ün bütün icraatlarında milletin, reyî, onayı ve itimatının etkili olduğunu ifade etmiştir. Bu hadiseyi de Kemalizm olarak tanımlamıştır. Nusret Kemal’e göre: “Her idare tarzının mensup olduğu milletin karakterlerinin bir ifadesi olduğu yeni keşfedilmiş bir hakikat değildir. Bazı memleketlerin milli bünyelerine birinci şekil uygun olduğu halde birçok medeni memleketler de ikinci şekli, yani demokrat planı tercih etmekte bulunmuşlardır. Onbeş yıllık bir seyir takip etmiş olan Türk inkılâbı ve onun devletçilik telâkkisinin inkişafı bu ikinci şeklin harikulâde bir ifadesidir. Büyük rehber memlekette yaptığı en radikal inkılâplarda bile milletin reyini ve muvafakatini almış, her işinde en büyük kuvvet olarak milletin itimatına dayanmıştır. İşte Kemalizmin diğer rejimlere karşı hususiyeti ve faikiyeti buradadır. Hiçbir güçlük önünde yılmayan Türk inkılâbı girmekte olduğu bu yeni imtihanda da sarp fakat doğru yolu seçmekte de tereddüt etmemiştir. Beş senelik ilk merhalesine girmek üzere bulunduğumuz planlı iktisat yolumuz, bir kırbaçlı iktisat değil, meşaleli iktisat yoludur”. Bkz. Nusret Kemal, “Bizim Planımız”, Ülkü Halkevleri Mecmuası, Sayı On Üç, Cilt Üç, Mart 1934, s.17; Kemalizm, Kadro Mecmuası yazarı Burhan Asaf tarafından: “Kemalizm, Milli kurtuluş hareketlerini henüz gerçekleştirmemiş milletler için daima bir ideal ve ideoloji kaynağıdır. Harp sonrası devirde olması ve diğerlerine bazı noktalardan benzemekle beraber Türk inkılâbı milli ve uluslararası manada en adaletli ve en ileri hareketini teşkil etmek iddiasındadır” şeklinde değerlendirilmiştir. Bkz. Burhan Asaf, “Faşizm ve Türk Milli Kurtuluş Hareketi”, Kadro Aylık Fikir Mecmuası S.8, Ağustos 1932, s.36 vd., Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay.hzl.), (İstanbul: İleri Yayınları, 2011).

aynı zamanda Türk ulusçuluğu üzerine yoğun emek harcamış Ahmet Ağaoğlu tarafından da ifade edilmiş ve Almanya’da Hitler idaresi ile Mustafa Kemal Paşa yönetimindeki Türkiye karşılaştırılmıştır. Kemalizm adı altında yapılan değerlendirmede Türkiye’nin ırkçı olmadığı, ilerici olduğu, beşeriyetle uyum içinde, laik, halkçı ve demokrat ve cumhuriyetçi olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁷³ Yine altı okla birlikte Kemalizm’in diğer rejimlerden farklı hususiyetlere sahip olduğu da ifade edilmiş ve aynı zamanda 1935 kurultayının Türk rejimi yani Kamalizm’in hakiki demokrasi yolundaki sarsılmaz gelişimine yeni bir belge olduğuda devrin yazarlarınca ifade edilmiştir.¹⁵⁷⁴ Bununla birlikte Atatürk döneminde hem Kemalizm hemde Türk

¹⁵⁷³ Ağaoğlu Ahmet Bey’in değerlendirmesi şu şekildedir: “Refiklerimizden birisinin verdiği bir habere göre Hitler Gazi’yi örnek aldığını söylemiş ve Gazi’yi taklit ettiğini söylemiş. Eğer bu haber doğru ise, bizim anlayışımıza göre Hitler ya Kemalizmi olduğu gibi anlayamamış ve yahut onu fena taklit etmiştir. Çünkü Kemalizmle Hitlerizm arasında şekil ve mahiyet ve istikamet itibarile derin farklar ve tezatlar vardır. Kemalizm, yaratıcı bir hadisedir; o, yoktan bir devlet vücuda getirmiştir. Hitlerizm, henüz yaratıcılık eseri gösteremedi. Kemalizm, ileriye doğru müspet ve kat’i bir hamleler silsilesidir. Hitlerizm ise, kâh ileriye, kâh geriye doğru bocalamaktadır; daha doğrusu henüz yolunu tayin edememiştir. Kemalizm, geniş ve memleketçi bir harekettir. Kemalizmin vücuda getirmiş olduğu teşkilatı esasîye kanunu “Türk harsını kabul eden herkesi” Türk diye kabul eylemektedir. Hitlerizm, ise dar, inhisarcı bir harekettir. “İrkçi” Raciste diye kendini tarif eden bu hareket Alman harsını kabul ederek bu harsın filen inkişafına hizmet ve yardım edenleri yalnız Almanlıktan değil Alman hududu haricine atmaktadır. Kemalizm, milli olmakla beraber, beşeridir; o hukukta, ahlâkta, bediiyatta ve bilgide, bütün beşeriyetin müşterek çalışması mahsulü olan bütün hakikatleri, iyilik ve güzelliği benimsemekte tereddüt etmez. Hitlerizm ise gayri beşeridir. Çünkü her sahada herşeyi Almanlığa, Alman ırkına çevirmek hülyasındadır. Alman hukuku, Alman ahlâkı, Alman bediiyatı hatta Alman bilgisi diye, Almanya ile beşeriyet arasında adeta geçilmesi günah olan bir Çin seddi kurmak temelindedir! Kemalizm, lâdini bir harekettir. Yani din hususunda herkesi kendi vicdanı ile başbaşa bırakmıştır. Hitlerizm ise, dini bir harekettir; luteranizmi resmen kabul ve terviç etmekte, Katolizmi de, Papa ile son yaptığı Konkordato ile idare etmek emelindedir. Kemalizm, açıktan açığa halkçı ve demokrattır! Hitlerizm ise, halkçılığı henüz şüphelidir. Filhakika kabul edilen resmi programda, halkçılık, esas olarak tanınmıştır. Fakat, fiiliyata gelince, halkçılığı tatbikte acizdir. Çünkü fırkasında halk kütteleleri olduğu gibi, büyük malikâne sahipleri, mahlû hanedana mensup prensler ve yüksek maliyeci muhitlere mensup insanlar da az değildir. Kemalizm, kurulduğu günden itibaren milli temsile riayet etmekte ve milli meclisin haiz olduğu bütün selâhiyetleri, titizlikle muhafaza eylemektedir. Halbuki, Hitlerizm, milli meclisin selâhiyetlerini her gün tehdit eylemektedir. Doğrudan doğruya diktatörlüğe doğru gitmektedir. Kemalizm, kat’i ve muhakkak olarak cumhuriyetçidir. Hitlerizm ise, bu husustaki temayülü henüz tamamen belli olmamıştır ve fakat bir taraftan Almanya’da cumhuriyeti kuran Vaymar kanunu esasını altüst etti, kendinde kanun mahiyetinde fermanlar çıkarmak selâhiyetini gördü, diğer taraftan muhiti ve alâkaları itibarile saltanatçılığa doğru yürümek istidadını taşıdığını her gün biraz ziyade göstermektedir. İşte Kemalizmle Hitlerizm arasında lâalettayin aklımıza gelen esaslı farklar! Binaenaleyh bu iki hareketi, birbirine karıştırmak, birisinin diğerinden mülhem olduğunu iddia eylemek, hem hata ve hem de günahıdır. Kemalizmle, Alman Hitlerizmi arasında ne teşekkül ve ne de mahiyet itibarile hiçbir alâka ve münasebet olmadığını da söylemek bir vazifedir”. Bkz. Ağaoğlu Ahmet, “Kemalizm ve Hitlerizm”, *Akın*, 18 Temmuz 1933, Yıl:1, Sayı 51, s.1.

¹⁵⁷⁴ Nusret Kemal’e göre 1935 C.H.P. Kurultayına sunulan program taslağı: “Türk inkılâbının savaş yıllarında en güçlü iç ve dış, maddi ve manevi düşmanlarla çarpışmalarda şekil alan ve dünyanın en öz, en temiz, en feragatli kanı ile Türkiye’nin dört köşesinde suyu verilerek çelikleşen altı okun Büyük önderin eli altında hâdiselerin çarkından geçerek keskinleşmiş ve coşkun bir irade ile şahlanmış durumunu bir sözleşme denemesinden başka bir şey değildi. Ve söylemek lazımdır ki, bu deneme altı oku akla gelebilecek bütün sorgulu durumlara, Kamalizmin onu bütün rejimlerden ayıran hususiyetlerle, tatbik etmekte, altı okun gösterdiği büyük ve geniş hedefleri aydınlatmakta ve bu hedeflere doğru yürüyüşe devam için yakın zamanda başarılması icap eden işleri göz önüne koymakta gösterdiği muvaffakiyetle büyük bir değere malikti. Fakat çok zorlu bir tenkit kafasına malik olan Türkün seçgin politikacıları taslağı özli münakaşalardan sonra değiştirmeler ve önemli eklemelerle kabul ettiler. Dördüncü kurultay Türk rejiminin, Kamalizmin hakiki demokrasi yolundaki sarsılmaz gelişimine yeni bir belge oldu. Türkiye’yi idare

İnkılâbı'nın ideolojisi başlığı altında Cumhuriyetin ideolojisi incelenmeye çalışılmakla birlikte Şevket Süreyya Aydemir kendisinin de o dönemde bu faaliyetler içinde olduğunu ancak "Atatürk'ün bir doktrin adamı olmadığını, olmak istemediğini, eğer bir doktrin çerçevesine bağlı kalırsa hareketin dondurulacağına inandığını biliyorduk. Ama milli kurtuluş hareketinin bir ideolojiye esas olacak fikri ve nazari esasları kendi yapısında taşıdığına da inanıyorduk" şeklinde değerlendirmesiyle Atatürk'ün o dönemdeki ideolojiler gibi ideoloji yaratma amacıyla olmadığını ifade etmektedir. Aynı zamanda Atatürk ve arkadaşlarının o dönemki fikir hareketlerini yakından takip ettiklerini de belirtmektedir.¹⁵⁷⁵

Niyazi Berkes tarafından ise Kemalizm: "İrkçılık ya da Batıcılık değil, yeni uluslaşan bir toplumda yeni bir halkçılık anlayışı ile yürütülecek devrimcilik olduğu, unutulmuş bir hikaye haline getirilmiştir" şeklinde tanımlanmıştır.¹⁵⁷⁶

1935 programında ayrıca esaslar başlığı altında 3. Madde yeni bir madde olarak yer almıştır. Bu maddede "**Devletin esas kuramı: Türkiye; ulusçu, halkçı, devletçi, lâıyk ve devrimci bir cumuriyettir**"¹⁵⁷⁷ hükmü yer almış Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin vasıfları ortaya konarak parti vasıfları dışında devletin vasıfları olarak parti programında yer almıştır. Bu hüküm parti tarafından "altı ok ile ifade edilmiş olan partinin ana vasıfları devletin esas teşkilatı içine alındı"¹⁵⁷⁸ şeklinde değerlendirilmiştir. Bu hadise 5 Şubat 1937'de altı ilkenin cumhuriyetin vasıfları olarak anayasaya dahil edilmesinin habercisi olarak değerlendirilebilir.

1935 Kurultayı'nda Atatürk yaptığı konuşmada:

"Bu anda, bundan önceki Kurultayları ve partimizi doğuran İlk Sivas Kurultayını ki, dış ve iç düşmanların süngüleri altında kurulmuştur. Hatırlamak, geçen on altı yılın bütün hadiselerini göz önüne getirmeyi kolaylaştırır: Uçurumun kenarında yıkık bir ülke... Türklü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllarca süren savaş... Ondan sonra, içerde ve dışarda saygı ile tanıtılan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için arasız devrimler... İşte, Türk genel devriminin bir kısa diyemi... Geçen kurultaydan bugüne kadar, kültürel ve sosyal alanda başardığımız işler, Türkiye Cumhuriyetinin ulusal çehresini, kesin çizgiler ile ortaya çıkarmıştır. Yeni harfleri, ulusal tarihi, ar, ilimsel müzik ve teknik kurumları ile kadını erkeği her hakta eşit, modern Türk sosyetesini bu son yılların eseridir. Türk ulusu ancak varlığını derin ve sağlam kültür sınırları ile çevreledikten sonradır ki, onun yüksek kapasitesi ve erdemi, uluslararası tanılır. Türk ulusuna doğunsal rengini veren bu devrimlerden herbiri çok geniş tarihsel devirlerin öğünebileceği büyük işlerden sayılsa yeridir. Bütün bu işler, partimizin programı, özenle göz önünde tutarak başarılabilmektedir"¹⁵⁷⁹ şeklinde

eden tek parti bütün milleti kucaklayan bir inkişaf buldu". Bkz. Nusret Köymen, "Parti Programında Köycülük", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 28, Cilt 5, Temmuz 1935, s.395.

¹⁵⁷⁵ Şevket Süreyya Aydemir, "Türk Milli Kurtuluş Hareketinin Nazari Mebdelerden İzahı Çabaları", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu Bildirileri (10-14 Aralık 1973, İstanbul)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1975, s.273vd.

¹⁵⁷⁶ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.277.

¹⁵⁷⁷ C.H.P Programı 1935, s.3-4.

¹⁵⁷⁸ C.H.P. 25 Yıl, s.25.

¹⁵⁷⁹ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s.15-16; "Kamâl Atatürk'ün Söylevi C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayında", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 28, Cilt 5, Haziran 1935, s.241-242; Atatürk'ün C.H.P. 4. Büyük Kurultayını Açış Konuşması, *Ulus*, 10 Mayıs 1935, No:4950, s.1,3.

değerlendirerek Cumhuriyetin, gerçekleşen inkılâpların Türk ulusunun çağdaşlaşmasına yaptığı katkı ve Türk ulusunun karakterinin ortaya çıkmasını sağlama yönüyle öneminden bahsetmiştir.

1935 kurultayında kurultaya sunulan program üzerine C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker yaptığı konuşmada; *“Yeni programın göze çarpan ve kendini duyuran başlıca farikası yeni Türkiye’de zaten baştan beri devletle bir ve beraber çalışan Cumhuriyet Halk Partisi varlığının devlet varlığı ile birbirlerine sıkı bir surette yaklaşmasıdır. Esasta partinin ana vasıfları olan cumhuriyetçilik, ulusçuluk, halkçılık, devrimcilik, devletçilik ve laiklik yeni program onaylandıktan sonra yeni Türkiye devletinin de vasıfları halini alıyor”* demiştir. Recep Peker, konuyu aydınlatmayı faydalı bulduğunu ifade ile *“Arkadaşlar; biz cumhuriyetçiyiz. Bugünkü Türk Devleti bir cumuriyettir. Bunun üzerinde parti ve Devletin yakınlaşması bakımından bir yenilik mevzubahis değildir. Çünkü, Türk teşkilâtı esasiye kanununda (Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir) denmektedir. Ve bu kanunun bu hükmünden başka hükümleri, malum olan usullerle prosödürlerle değişebildiği halde, bu vasıf kanunda değişmez bir nokta olarak yazılıdır. Fakat kültürde, siyasette, ekonomide, bütün anlayış ve ileri gidişlerde; yeni Türkiye Devletinin fiilî bir hal olarak esas tuttuğu diğer beş vasıf bu güne kadar Devletin mevcudiyetinde bir kayıtlı ifade edilmiş değildir”*¹⁵⁸⁰ diyerek anayasaya var olan boşluğun CHP programı ile doldurulmaya ve bu şekilde hukuki güvenceye alınmaya çalışıldığını ifade etmeye çalışmıştır. Yine Recep Peker 1935 C.H.P. kurultayını ve bu kurultay ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin rejimi ve yönetim esaslarını da şu şekilde ifade etmektedir:

“Programımızın yeni şekli, parti prensiplerini daha iyi anlaşılır bir hale koyacak ve Türk ulusunun taze hayat içindeki yolunu ve yerini daha ziyade açacak ve aydınlatacaktır. Amme haklarında anarşiyi besleyen, ekonomide ulusal çalışmayı yıpratıcı ve ulus yığınını istismar eden liberalizme karşı cepheimizi daha sıkılaştırıyoruz. Haklarda hürriyetin sınırını, devlet varlığının otorite sınırı içine alıyoruz. Teklerin ve hususi toplulukların faaliyetini genel faaliyetlere aykırı olmamak kaydıyla bağlıyoruz. Artık her yerde son nefesini vermekte olan liberal devlet tipinin kucağında beslenip büyüyen çatışmalar zincirini kırıyor, sınıf kavgası yollarını kapıyoruz. Türkiye’de işverenle işçi arasındaki davalar aralarında uyuşma ile ve bu olamazsa devletin aralayıp barıştıracı eli ile halledilecektir. Grev ve luk-avt yasak olacaktır. Bu çağırışı yanlış anlıyarak bizim korporatif akışa kapıldığımız hükmünü çıkarmamak lazımdır. Bizim ulusçuluk ve halkçılık anlayışımızda sınıfçılığa karşı olduğumuz kadar bir müstahsiller kartelizasyonundan başka bir şey olmayan korporasyonculuk zihniyetine de karşı gelen bir genişlik vardır. Biz proleterya-burjuva tasnifi içinde yaratılan sınıf kavgası, sınıf intikamı, sınıf tahakkümü fikirlerine yer vermediğimiz kadar, kontrolsüz geniş istihlalciliğinin müstehlikleri istismar etmesi fikrini de beğenmiyoruz. Türkiye’de her ekonomik teşebbüs ulusal bütünlüğün ahengine uygun olacaktır”.¹⁵⁸¹

¹⁵⁸⁰ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, s.45; Recep Peker’in Kurultaydaki Söylevi, *Ulus*, 14 Mayıs 1935, No:4954, s.4.

¹⁵⁸¹ “C.H.P. 4.Büyük Kurultay Bugün Açılıyor, R. Peker Radyoda Yeni Parti Programı Taslağı Üzerinde Önemli Bir Konuşma”, *Ulus*, 9 Mayıs 1935, No: 4949, s.1,4.

1935 C.H.P. kurultayı hakkında Falih Rıfkı Atay tarafından yapılan değerlendirmede yeni devletin Türk temelli, Türkler tarafından yönetilen ve Türklere hizmet edecek olan devlet olarak kurulduğunu ifade edilmekte ve eski devir eleştirilmektedir. Falih Rıfkı:

“Büyük İmparatorluk kuramı, bütün bir asır, gözgöre, çatısından temeline kadar yıkıldı. Osmanlılar arasında aydın ve uyanık, fikir ve hükümet adamları yok değildi. On dokuzuncu ve yirminci asır Osmanlı şairlerinin ağıtlarındaki “ah”lar sayılmakla tükenmez. İçlerinde, yurd uğruna ve saraya karşı, uğraş ve savaşta bulunanlar, baş verenler de çok olmuştur. Yeni kanunlar, yeni örgütler, parlamentolar, danıştaylar, hepsi yapılmıştır. Gemi, bütün bu kayıklar, simitler ve çığlıklar arasında, çalkana çalkana battı: Çünkü ne kaptanlar, ne de yolcular, bir türlü, geminin karnındaki asıl deliği bulamadılar; sezinenler de üstüne varamadılar. Küçük değişimler değil, kapsal ve tam bir devrim lazımdı. Kültür ve bütün kuram, yepyeni bir düzene göre temelinden cihazlanacaktı. Geri ve lüzümsüz ne varsa, sökülüp atılacaktı. Asya’dan var hızımızla ayrılacaktık. Her şey, Türk direğine dayanacaktı. Büyük Britanya İmparatorluğunu, İngilizsiz düşünebilir misiniz? Osmanlı İmparatorluğu, Türksüz olarak tutunmağa ve kurtulmağa çalıştı. Türk kelimesinden ürktü. Gözünüzü kapayarak İngiliz taliinin, Londra’da, Hindli başbakanlar, Sudanlı bakanlar ve İngiliz olmıyan finans ve ekonomi adamlarının elinde bırakıldığını düşününüz. Yeni Türkiye Türk mayası ile yuğurulmuştur. Yeni Türkiye düzeni, birbirini tutan, birbirini tamalayan, birbirini için işliyen, birbirine uygun cihazlarla örülmüştür. Dördüncü kurultay Türk devriminin ulusal, ekonomik ve kültürel prensiplerinin, hayat ve hakikat deneçleri üstünde ayarlana ayarlana, tavını ve olgunluğunu bulduğu bir zamanda toplanmaktadır”.¹⁵⁸²

1937 tarihli altı ilkenin anayasaya dahil edilmesini öngören anayasa değişikliği teklifinin T.B.M.M.’nde görüşülmesi esnasında hükümet adına Dahiliye Vekili (İç İşleri Bakanı) Şükrü Kaya, kanun teklifi ile alakalı Meclis konuşmasında Türk İnkılâbını Türk ulusçuluğunun bir eseri olarak değerlendirmiş ve Türkün tarihine, seciyesine, âlicenaplığına ve gururu millisine muvafık bir devlet yaratmanın amaçlandığını ifade etmiştir. Şükrü Kaya:

“Zaten insanlık tarihi Türkler ile başlamıştır. Türk olmasaydı belki tarih olmazdı ve muhakkak ki medeniyette başlamazdı. (Bravo sesleri, alkışlar). İnsanlık tarihinin başlangıcından son günlere kadar beşeriyetin faaliyet dalgaları arasında bu kadar derin ve geniş hamlelerle müessir olan Türkler son asırlarda ve son devirlerde büyük tehlikeler geçirdi. Türkler coğrafyadan kaldırılmak ve istikbal tarihinden silinmek istendi. Biz tarihe kaza ve kaderin bir neticesi nazarile bakmadığımız gibi, tarihin böyle kaza ve kaderinden ve zaruri âkibetlerinden gelen hükümlerine de boyun eğmeyi bilmeyen bir milletiz. Bizim kanaatimizce her millet kendi tarihini kendi yapar. O fena neticeler, o milletin kusurunun eseri ve amelinin neticesidir. Eğer bugün iyi neticeler görüyorsak onu bu milletin yaptığı ve başardığı iyi işlere vermek zaruri olur. Tarihin neticesinin zaruri ve mukaddes olmadığı yine bir Türk tarafından, Türklerin eline ve Türklerin kanı ile isbat edilmiştir. Tarihin seyrini değiştirdik ve Türke atfedilen menhus tali bir defa daha yenildi.(Alkışlar)...Atatürk, Türk istiklâlini kurtardıktan sonra Türk bir daha böyle badirelere, tehlikelere dönmeyecek bir Devlet sistemi kurdu. Bu devlet sisteminde tatbik edilecek olan prensipleri vazih, açık ve müsbet olarak program halinde tesbit etti. Bu programı ve bunun tatbikini kendi kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi eline ve mesuliyetine verdi. Cumhuriyet Halk Partiisinin prensipleri evveleminde modern bir devlet kurmaktır. Türkün tarihine, seciyesine, âlicenaplığına ve gururu millisine muvafık bir devlet yaratmaktır. **Bu devletin vasıflarını ararken** hepsini ayrı

¹⁵⁸² F. R. Atay, “Kurultay 4.”, *Ulus*, 9 Mayıs 1935 Perşembe, No:4949, s.1; Falih Rıfkı’nın bahsettiği İngiltere’de Ortaçağda Norman fetihleri sonrasında Norman ve Saxon’ların karışması ve hanedan evliliği ve İngiliz olmakla alakalı fikirlerde ulus fikri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bir din adamı “artık İngiltere’nin İngiliz ırkından bir kralı var, aynı ırktan piskoposları, başrahipleri, baronları ve cesur şövalyeleri var” demiştir. Bu süreç İngiltere’de İngiliz ulusunun oluşum tarihidir. Aynı şekilde Fransız ve Alman kimlikleri de bu dönemde yavaş yavaş oluşmaya başlamıştır. Bkz. Bloch, *Feodal Toplum*, s.536 vd.

ayrı tarihten alınmış, hakikatten alınmış, icraattan alınmış, prensiplerle ayrı ayrı vasıflarını tayin etti. Bunların başında Devletçilik gelir. Türk Milleti devletçidir. Asırların gösterdiği, tarihin seyri isbat etmiştir ki modern tekniğin ve ekonominin, maliyenin, teknik ve müsbet icaplarına, gündelik hayatlarını ferdi olarak ve cemiyet halinde uydurmayanlar daima geri kalmaya mahkûmdurlar. İlerilememek gerilemek; gerilemek ezilmek demektir. Hayat mübarezesinde, bhusus devletlerarasındaki hayat mübarezesinde geri kalmak çiğnenmek demektir. Çiğnenmemek için Türkün hergün daha fazla ileri adım atması lazım ve şarttır. Biz yakın mazinin bıraktığı boşlukları doldurmakla mükellef olduğumuz gibi atıyen de çocuklarımıza hiçbir fena miras bırakmamak mecburiyetinde bulunan bir nesiliz. Mazide, zamanda ve mekânda yapılan hataları az zamanda telafi ederek istikbali ona göre hazırlamak lazımdır. Yalnız mazinin kusurlarını itiraf etmek veyahut örtmek kafi gelmez. İstikbâlin de icaplarını ona göre hazırlamak iktiza eder. Bu vasfı haiz olmayan devletlerin bilhassa Türk Devletinin istikbâlinde dahi şüphe edilebilir. Atatürk'ün kurduğu prensibin asliyeti bundadır. Eğer, biz Atatürk'ün Türkleri kurtarmış olmak itibarile, Türklere yüksek medeni vasıflar iade etmiş olmak itibarile, kendisine karşı şükran hissediyorsak bunun ifasını ve ifadesini kurduğu prensipleri sadakatle, feragatle ve samimiyetle takipte aramak icab eder. Türk milletinin bu prensiplere ne kadar bağlı olduğunu hergün misallerle görmekteyiz. Arzettiğim prensiplerin başlıcalarının Teşkilatı Esasiyemize geçmesi, Atatürk'ün prensiplerine milletçe beraber bağlılığımızın ve samimi ilgimizin hukuki ifadesidir. Biz istiyoruz ki, siyaset ve icraat sahasında yaptığımız işler irfan ve vicdanı hukukilerde yer bulsun ve hukuki hayatın mebdai, menşei ve istinadgahı olsun. O itibarladır ki, Devletçilik vasfını Teşkilat-ı Esasiye'ye koymak kararını verdik".¹⁵⁸³

Atatürk döneminde Adalet Bakanlığı yapmış olan Mahmut Esat Bozkurt'ta Cumhuriyet rejiminin milliyetçiliğin doğal ve hukuki sonucu olduğunu ifade ederek laikliğin, halkçılığın, cumhuriyetçiliğin benimsenmediği milliyetçiliğin Ortaçağ zihniyeti olacağını belirtmiştir. Mahmut Esat Bozkurt'a göre:

"Bence Türk milliyetçiliği, devleti, iktisadi, içtimai, siyasi sahalarda halkçı ve cumhuri olarak kabul eder; milletdaşları arasındaki refahda neseb temini, muvaffak olmak isteyen Türk milliyetçiliğinin umde-i esasiyesi olarak kaydedilmeğe değer fikrindeyim. Cumhuriyet sistemine gelince, bunu dürüst milliyetçiliğin hukuki ifadesinden başka bir suretle telâkkiye aklı ve mantıkî imkân yoktur kanaatindeyim. Cumhuriyetin Latincesi ammenin malı demektir. Milliyet bu mefhumda da mündemiçtir. Diyebilirim ki: Laik, halkçı cumhuriyet sistemiyle samimi bir surette mücehhez olmayan devletler, tam ve şamil mânâsıyla milliyetçiliği ifade edemezler. Nazarımda böyle siyasi teşekküller Sezar zihniyetiyle kavranan kurûn-ı ulâ milliyetçiliğinden ileri geçemezler. Türk milliyetçiliği muvaffak olmak için behemehâl tereddütsüz ve fütürsüz, garbın muassır medeniyetini süratle benimsemek mecburiyetindedir. Geçen üç dört sene içinde bu aşk yolunda yapılan hamleler, geçen 13 asrı, bütün batlıları yıkıp târumar edecek kadar kuvvetlidir. Muasır milliyetçilik hareketleri şahsi amele baş eğmesine, birtakım meçhul muzmerlere vasıta olmasına imkân yoktur. Çünkü milliyetçilik cereyanları fikir ve mefkûre hareketleridir. Bu hareketlerin şahsî âmâle vasıta olabileceğini mümkün görenler, tarihin, halin, tarihten ve halden daha çok kuvvetli olan istikbâlin nasıl mehîb hakikatlerle yüklü, taşkın olarak gelmekte olduğunu göremeyen âmâlardır. Muasır milliyet hareketi bir aşk, bir ideal, bir ilim akınıdır. Onun kitabı ancak vatanlar, milletler, câmialar olabilir. Milliyetçiliği şahsî maksatlarına vasıta kılmayı umanlar bu varlığı Kleopatra devirlerindeki zihniyetle kavramaktan öteye geçemeyenlerdir".¹⁵⁸⁴

¹⁵⁸³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.59-60; Teşkilatı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul Tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

¹⁵⁸⁴ Mahmut Esat (Bozkurt), "Mahmut Esat Beyefendi'nin Nutukları (Türk Milliyetçiliği)", *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman vd.(yay. hzl.), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), s.243-244.(Mahmut Esat Bey'in makalesi Türk Yurdu, C.21-7, nr.195-1, Kânun-ı sani 1928, s.57-59'dan alınmıştır. Bkz. a.g.e., s.245.)

Atatürk döneminde Cumhuriyet Halk Partisinin programında yer alan ilkelerin anayasaya dahil edilerek koruma altına alınması ve yine bu şekilde ilkelerinin uygulanmasını anayasal olarak zorunluluk haline getirerek hükümetleri bağlayıcı hale getirilmesi fikri Kadro Mecmuası yazarlarından Vedat Nedim ve Şevket Süreyya tarafından ısrarla dile getirilen fikirler olmuştur. Bu yazarlar bilhassa devletçilik ilkesinin anayasaya dahil edilerek güvence altına alınması ve daha kuvvetli bir şekilde uygulanmasını talep etmişlerdir.¹⁵⁸⁵

T.B.M.M. 5 Şubat 1937 tarihinde anayasada yaptığı değişiklik ile cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık ilkelerini cumhuriyetin vasıfları olarak anayasaya dahil etmiştir.¹⁵⁸⁶

4.7.1.1. Atatürk'ün Cumhuriyet Anlayışı ve Türk Ulusçuluğu

Atatürkçü düşünce sistemi, temel amaç olarak Türkiye’de ulusal, laik, güçlü ve çağdaş bir devlet kurmayı amaçlamıştır. Atatürk, çağdaş devleti aynı zamanda demokratik devlet olarak düşünmüştür. Demokrasi ilkesi, Atatürkçü düşünce sisteminin cumhuriyetçilik, ulusal egemenlik ve halkçılık gibi diğer temel ilkeleriyle çok yakın bir ilişki içerisinde. Halkçılık eşitlik anlamının yanında Atatürk tarafından siyasal demokrasi yani halk devleti, halk egemenliği, halkın kendi mukadderatına hakim olması anlamında kullanılmıştır. Atatürk, demokrasi deyimini de hürriyetçi siyasal demokrasiyi ifade etmek için kullanmıştır. Atatürk’e göre demokrasi, esas itibarıyla siyasi mahiyettedir. Demokrasi bir sosyal yardım veya bir iktisadi teşkilat sistemi değildir. Demokrasi maddi refah meselesi de değildir. Böyle bir nazariye, vatandaşların siyasi hürriyet ihtiyacını uyutmayı amaçlar. Bizim bildiğimiz demokrasi, bilhassa siyasidir; *onun hedefi milletin idare edenler üzerindeki murakabesi sayesinde, siyasi hürriyeti temin etmektir.*¹⁵⁸⁷ Türkiye Cumhuriyeti Devleti Atatürk tarafından ulus devlet olarak kurulmuştur.

Atatürk’ün birçok vesilelerle ifade ettiği gibi milli hâkimiyet yani cumhuriyet Türk ulusal varlığının devamı, bağımsızlığı, egemenliği için temel bir vasıta, vazgeçilmez bir yönetim

¹⁵⁸⁵ Vedat Nedim, “Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Gerekir”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.15, Mart 1933, s.13-19, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (Yay. Hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011; Vedat Nedim, “Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.21, Eylül 1933, s.15-20, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (Yay. Hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011; Şevket Süreyya, “Programlı Devletçilik”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.34, Teşrin Evvel 1934, s.5-13, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (Yay. Hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011.

¹⁵⁸⁶ Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul Tarihi: 5/2/1937, *T.C. Resmi Gazete*, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

¹⁵⁸⁷ Ergun Özbudun, “Atatürk ve Demokrasi”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı I* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), s.161-163; Şerafettin Turan, “Türkiye Cumhuriyeti: “Yeni Devlet” Temeli ve Nitelikleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.I, S.3, Ankara 1998, s.447-462.

biçimidir. Atatürk, bu düşüncelerini birçok kez ifade etmekle beraber aşağıda da vereceğimiz bazı örnekler konuyu açıklar niteliktedir. Atatürk, 1924'te 30 Ağustos zaferinin yıl dönümünde yaptığı konuşmada Milli Mücadele'den başlayarak milli hâkimiyetin Türk milli varlığını korumadaki önemine değinmiş ve Türk zaferinin de milli varlığın korunmasını sağlayan temel etken olduğunu ifade etmiştir. Atatürk:

“Efendiler, bu büyük zaferin çeşitli unsurları üstünde ve en önemlisi ve büyüğü, Türk milletinin kayıtsız şartsız egemenliğini eline almış olmasıdır. Bu olayın tarihimize ve bütün dünyada ne büyük, ne verimli bir inkılâp olduğunu anlatmaya gerek görmem. Milletimizin uzun yüzyıllardan beri hanlar, hakanlar, sultanlar, halifeler elinde, onların yönetim ve baskısı altında ne kadar ezildiğini, onların hırslarını sağlama yolunda ne kadar büyük felaketlere ve zararlara uğradığını düşünürsek, milletimizin egemenliğini eline almış olması olayının, bütün büyüklüğü ve önemi gözleriniz önünde canlanır. Gerçi büyük zaferin ertesi gününe kadar İstanbul'da halife ve sultan adı altında bir şahıs ve onun işgal ettiği hilafet ve saltanat ünvanı ile bir makam vardı. Fakat bu zaferden sonra millet o makamları ve o makam sahiplerini hak ettikleri sona ulaştırdı. Efendiler, milli egemenlik öyle bir ışıktır ki, onun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar yok olur. Milletlerin esareti üzerine kurulmuş olan kurumlar, her tarafa yıkılmaya mahkûmdurlar. Avrupa'nın ortasından, ta doğunun diğer ucundaki binlerce senelik memleketlere bakacak olursak, Osmanlı İmparatorluğu'nun hak ettiği sonu daha güzel anlayabiliriz”.¹⁵⁸⁸ Başbakan İsmet Paşa'nın da benzer değerlendirmeleri mevcuttur.¹⁵⁸⁹

¹⁵⁸⁸ “Efendiler, Afyonkarahisar-Dumlupınar Meydan Savaşı ve onun son safhası olan bu 30 Ağustos Savaşı, Türk tarihinin en önemli dönüm noktasını oluşturur. Milli tarihimiz çok büyük ve çok parlak zaferlerle doludur. Fakat Türk milletinin burada kazandığı zafer kadar kesin sonuçlu yalnız bizim tarihimize değil, dünya tarihine yeni bir yön vermekte kesin etkili bir meydan savaşı hatırlamıyorum. Hiç şüphe etmemelidir ki, yeni Türk devleti'nin genç Türk Cumhuriyeti'nin temeli burada sağlamlaştırılmış oldu. Sonsuz hayatı burada taçlandırıldı. Bu sahada akan Türk kanları, bu gökyüzünde uçan şehit ruhları devlet ve cumhuriyetimizin sonsuz koruyucularıdır. Burada gerçeklerini söylediğimiz “Şehit Asker” abidesi işte o ruhları, o ruhlarla beraber gazi arkadaşlarını, özverili ve kahraman Türk milletini temsil edecektir. Bu abide Türk vatanına göz dikeceklerle Türk'ün 30 Ağustos günündeki ateşini, süngüsünü, saldırısını, gücü ve iradesini şiddetle hatırlacaktır”. Bkz. <http://atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/dumlupinarda-konusma-erisim-tarihi-13.05.2023>; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II, (1906-1938) (Açıklamalı Dizin İle), 5. Baskı, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 2006, s.179-188 (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006 içinde); Tarihi Vesikalar (1), Türk Yurdu, Cilt: 15-1, Sayı: 162-1 Ondördüncü Sene (Teşrinievvel 1340-Ekim 1924), Türk Yurdu Sekizinci Cilt (Cilt 15-1), Tutubay Yayınları, Saray Matbaası, Ankara 2001, (Türk Yurdu Birinci Cilt 1924-1925 Ankara Yenigün Matbaası) s.14-18; Türk Yurdu dergisi tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın Dumlupınar'daki nutkunun yayınlanma sebebi ise şu şekilde ifade edilmiştir: “Dumlupınar'da Reis-i Cumhur Gazi Paşa Hazretleri tarafından irad edilen bu nutuk her ne kadar matbuatta neşredilmiş ve karilerimizce malum ise de Türk hayatına müstakbel hutut-ı esasiyesini ve alacağı istikameti tayin ve tespit etmiş olduğundan tarihi bir kıymet-i mahsusayı hâiz bulunmaları münasebetiyle mecmuamızda bir vesika olmak üzere neşri münasip görüldü”.

¹⁵⁸⁹ 30 Ağustos zaferi ile alakalı benzer değerlendirmeler İsmet İnönü tarafından da yapılmıştır. İsmet İnönü 1936'da Afyon'da Atatürk Zafer Anıtı'nın açılması esnasında yaptığı konuşmada: “Aziz vatandaşlar; önünde toplandığımız anıt özel mânalı yüksek bir belgedir. Bununla beraber büyük Türk ulusunun bir lahza kendisini toplayarak düşünmesini dilerim. Karşınızdaki timsal, herhangi bir harbin zaferini ebediyete götürmekten daha yüksek ehemmiyeti haizdir. Bu bir askeri zaferin neticesinden başka bir şey ifade eder. Bu, Türk kurtuluşunun hakiki remzidir. Türk kurtuluşu büyük ulusumuz aleyhinde her hududtan koca koca bir dünyanın hücumuna karşı Türk milleti ile ilgisini kaybetmiş ve harici müstevlilerle beraberce olmuş bir idareye karşı, Türk milletinin fikirlerini kalın divarlar içinde hapseden kurunuvusta zindanlarına karşı istiklâl sonucu olarak tahakkuk etmiştir. Milletten asırlar süren ızdırapları burada durmuş, harici âlemin bitip tükenmez zulüm ve istilâları Kocatepeyi aşarak Afyon ovasına indiğimiz günden beri devriliş yıkılmıştır. Türklerin Afyon ovasına inmek hamleleri Ergenekon efsanesini 20 inci asırda tahakkuk ettiren hakiki bir tezahürdür. Vatandaşlar; kurtuluş, Türk milletinin kendi eseridir. Türk milletinin kendi

Atatürk, daha önce de birçok kez ifade ettiği ve eleştirdiği Osmanlı yönetiminin milli bir siyaset izlememesi, Türk ulusuna sahip çıkmaması ve bu siyasetin Türk ulusal varlığına verdiği zararlar şeklindeki düşüncelerini 1924'te tekrar ifade etmiş ve Cumhuriyetin Türk ulusuna hizmet edecek, onun bağımsızlığını ve varlığını koruyacak yönetim biçimi olduğunu belirtmiştir. Yine Atatürk ulusun hedefinin ise çağdaş bir toplum olmak istediğini ifade etmiştir. Atatürk:

“Arkadaşlar, saraylarının içinde Türk'ten başka unsurlara dayanarak, düşmanlarla birleşerek Anadolu'nun, Türklüğün karşısında yürüyen çürümüş gölge adamlarının Türk vatanından sürülmeleri, düşmanların denize dökülmesinden daha kurtarıcı bir harekettir. Türk milletinin atalarının kutlu emaneti olan bu topraklarda tam anlamıyla efendi olarak yaşaması; ancak o lüzumsuz ve manasız olmaktan başka, varlıkları zarar ve felaket olan makamların yok edilmesiyle mümkün olabilirdi. Efendiler, onlar yüzünden Türk vatanının ve Türk milletinin geçirdiği acıları, üzüntüleri hissetmemiş bir ferdimiz yoktur. Bu kadar üzüntüler ve kötülükler geçirdikten sonra elbette Türk öğrenmiştir ki, vatani yeniden yapmak ve orada mutlu ve hür yaşayabilmek için mutlaka egemenliğine sahip kılmak ve Cumhuriyet bayrağı altında bütün çocuklarını toplu ve dikkatli bulundurmak gereklidir. Efendiler, yüzyıllardan beri inleyen, fakat baskıcıların, aldatanların, bilgisizlerin oluşturdukları engellerle yürek parçalayan sesini milletin kulağına duyuramayan zavallı vatan bugün diyor ki; can kulağınızı, bağrında en derin üzüntüler duymuş annenizin samimi sözlerine sürekli açık bulundurunuz. Efendiler, Asya'da, Avrupa'da, Afrika'da hükmedici olma güç ve kabiliyetini göstermiş olan atalarımız, zamanında bu sesi duymaktan geri çevrilmemiş olsalardı; Türk topluluğunun, Türk idealinin, Türk çıkarlarının korunmuş ve çoğaltılmış olacağı anavatanı bugünkü parçalanmış şeklinde mi miras alırdık. Efendiler, artık vatan imar istiyor, zenginlik ve refah istiyor. İlim ve hüner, yüksek medeniyet, hür düşünce ve hür zihniyet istiyor. Şeref, namus, istiklâl, gerçek varlık... Vatan bu isteklerini tamamen ve hızla yerine getirmek için kurallı ve gerçek bir şekilde çalışmayı emreder. Efendiler! Yüzyıllardan beri Türkiye'yi yönetenler çok şey düşünmüşlerdir; fakat yalnız bir şeyi düşünmemişlerdir: Türkiye'yi. Bu düşüncesizlik yüzünden Türk vatanının, Türk milletinin uğradığı zararları ancak bir şekilde giderebiliriz. O da artık Türkiye'de Türkiye'den başka bir şey düşünmemek. Ancak bu düşünceyle hareket ederek her türlü kurtuluş ve mutluluk hedeflerine ulaşabiliriz. Efendiler! Bizim milletimiz vatan için, özgürlüğü ve egemenliği için özverili bir halktır; bunu ispat etti. Milletimiz yaptığı inkılapların kararlı savunucusudur da. Benliğinde bu iyi huylar yerleşmiş bir milleti yürümekte olduğu doğru yoldan hiçbir kimse, hiçbir kuvvet alıkoymaz. Efendiler! Milletimiz egemenliğini eline aldığı gün, bilmeyen kalmamıştır, en karanlık kötülüklerin, en derin uçurumu kenarında bulunuyordu. Maddi kuvveti yıpratılmış, savunma araçları elinden alınmış, manevi dünyası, kutsal saydıkları saldırıya uğramış üzücü bir durumda bulunuyordu. Bütün bunlara rağmen varlığını ve istiklâlini kurtarmaya karar verdi. Bu kararında başarı sağlayabilmek için bütün milletin kendine bir hedef ve hareket seçmesi gerekiyordu. Millet bütün varlığıyla bütün özverililiği ile, bütün inancı ile o hedefe beraber yürümeli ve mutlaka başarılı olmalıydı. Efendiler, o hedef burasıydı. Amaç olan başarı, burada kazanılan zafer idi. Efendiler! Milletimiz bundan sonraki işinde de başarılı olabilmek için, milli hedefini bütün açıklık ve kesinlikle, bütün vatandaşların gözünde ve yüreğinde bütün parlaklığı ile belirlemiş bulunuyor. İsterseniz benim burada hedef dediğim şeyi, siz milletin ideali olarak adlandırınız. Fakat bu ünvanı verirken dikkat ediniz ki, hayal olan bir anlama kendimizi kaptırmayalım. Efendiler! **Milletimizin hedefi, milletimizin ideali; bütün dünyada tam anlamı ile çağdaş bir sosyal toplum olmaktır.** Bilirsiniz ki, dünyada her toplumun varlığı, kıymeti özgürlük ve kurtuluş hakkı, sahip olduğu öze uygun yapacağı çağdaş eserlerle

*bağrından yetiştirdiği en büyük evladının etrafında yekpare olarak başardığı bir varlık mücadelesidir. Türk milletinin istikbalde uğrıyacağı tehlikeler karşısında nasıl hareket etmesi gerektiğini öğreten bir tecrübe hazinesidir”. Bkz. “İnönü'nün Atatürk Zafer Anıtını Açma Nutku”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 38, Cilt 7, Nisan 1936, s.83.*

mümkün olur. Uygar eser oluşturmak yeteneğinden yoksun olan milletler, hürriyet ve kurtuluşlarından ayrılmaya mahkûmdurlar. İnsanlık tarihi baştanbaşa bu söylediklerimi doğrulamaktadır. Uygarlık yolunda yürümek ve başarılı olmak hayatın şartıdır. Bu yol üzerinde bekleyenler veyahut bu yol üzerinde ileri değil geriye bakmak bilgisizliği ve ve dikkatsizliğinde bulunanlar, uygarlığın çoşan seli altında boğulmaya mahkûmdurlar. Efendiler! Çağdaşlık yolunda başarı yenilenmeye bağlıdır. Sosyal hayatta, iktisadi hayatta, ilim ve fen alanında başarılı olmak için tek olgunlaşma ve yükselme yolu budur. Hayat ve dirliğe hükmeden emirlerin, zaman ile değişme, olgunlaşma ve yenilenmesi zorunludur. Uygarlığın buluşları, fennin harikaları, dünyayı şekilden şekile geçirttiği bir dönemde, yüzyıllık eskimiş düşüncelerle, geçmişe tapınmakla varlığını korumak mümkün değildir. Uygarlıktan söz ederken şunu da kesinlikle söylemeliyim ki, uygarlığın temeli, yükselmenin ve kuvvetin temeli, aile hayatıdır. Bu hayatta kötülük, mutlaka sosyal, iktisadi, siyasal güçsüzlüğü gerektirir. Aileyi oluşturan kadın ve erkek unsurların doğal haklarına sahip olmaları, aile görevlerini idareye yeterli bulunmaları gereklerdendir. Efendiler! Milletimiz burada belirlediğimiz büyük zaferden daha önemli bir görev peşindedir. O zaferin anlaşılması milletimizin iktisat alanındaki başarılarıyla mümkün olacaktır. Bilirsiniz ki, ekonomik açıdan zayıf bir yapı fakirlikten kurtulamaz, kuvvetli bir uygarlığa, refah ve mutluluğa kavuşamaz, sosyal ve siyasal felaketlerden yakasını kurtaramaz. Memleketin yönetimindeki başarı da, ekonomisinde edinilen bilgiler derecesiyle uygun olur. Hiçbir medeni devlet yoktur ki, ordu ve donanmasından önce iktisadını düşünmüş olmasın. Memleket ve istiklâl savunması için varlığı gerekli olan kuvvetler ve araçlar ekonominin genişleme ve açılmasıyla mükemmel olabilir. Milletimizin özünde bulunan karakter, sarsılmaz irade, ateşli milliyetçilik, iktisadi başarıdan kaynaklanacak verimlerle de hak ettiği derece desteklenmek zorundadır. Yüzyılın içindeki mücadelede milletimizi başarılı kılacak bir ekonomik hayat sağlanmasını amaç edinen genel öğretim ve eğitim sistemlerimiz her gün daha çok gelişecek ve elbette başarılı olacaktır. Efendiler! Artık bugün hayat ve insanlık gerekleri bütün gerçekliği ile ortaya çıkmıştır. Bunlara karşı olan söylentiler ahlak ve inanca uymaz. Gerçek ortaya çıkınca yalan ortadan kalkar. Boş sözler, uydurmalar, kafalardan çıkmalıdır. Her türlü yükselme ve olgunlaşma yeteneği olan milletimizin, sosyal ve fikri inkılâp adımlarını kısaltmak isteyen engeller derhal yok edilmelidir”.¹⁵⁹⁰

Atatürk’ün çağdaşlaştırma anlayışı Mümtaz Soysal tarafından şu şekilde değerlendirilmektedir:

“Atatürk’te ki çağdaşlaştırma, sadece ekonomik, kurumsal ya da kültürel yönleriyle ele alınabilecek ve bir noktada dondurulacak bir çağdaşlaştırma değil. Onları yaptıktan, onları gerçekleştirdikten sonra, Türk ulusunu öyle bir yere getirmek istiyordu ki, bu ulus, kaderini başka Atatürk’ler falan beklemeden, çağdaş bir toplum olarak, kendi iç mekanizmalarıyla, çağdaş toplum olarak yarattığı çeşitli kurumları, çeşitli insanları, yetişmiş kadroları ve halkın çeşitli kesimleriyle çizebilsin. Kendi yolunu; bu çizgiyi akılcı bir biçimde görerek, bulabilsin... Çünkü, onun kafasındaki çizgi tarihin büyük gelişmesi içinde Türk toplumunu, çağdaşlaşmış bireylerle kendi kendini ortaya koyabilen, amaçlarını gerçekleştirebilen, kendi kurumlarını yaratabilen ve bunu da bütün bir halk olarak bütün bir ulus olarak, akılcıca o gidişin neresinde olduğunu düşünüp ondan sonra da buna uygun ve doğru bir biçimde davranabilen bir halk yaratmak çizgisidir”.¹⁵⁹¹

4.7.1.2. Atatürk, Türk Gençliği ve Cumhuriyet

Mustafa Kemal Paşa, 1924’te 30 Ağustos zaferinin yıl dönümünde yaptığı konuşmada bütün Türk ulusu ile birlikte ayrıca Türk gençliğine de seslenerek konuşmasını tamamlamıştır. Bu konuşmada Mustafa Kemal Paşa: “Efendiler! Son sözlerimi özellikle memleketimizin gençliğine yöneltmek istiyorum: Gençler, Cesaretimi destekleyen ve devam ettiren sizsiniz. Siz almakta olduğunuz

¹⁵⁹⁰ <http://atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/dumlupınarda-konusma> erişim tarihi 13.05.2023.

¹⁵⁹¹ Mümtaz Soysal, “I.Tartışma,18 Mayıs 1981”, *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981) Bildiriler ve Tartışmalar* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s.116.

eğitim ve anlayış ile, insanlık yüksek karakterinin, vatan sevgisinin, düşünce hürriyetinin en kıymetli örneği olacaksınız. Ey yükselen nesil! Gelecek sizindir. Cumhuriyeti biz kurduk, onu yükseltecek ve devam ettirecek sizsiniz. Arkadaşlar, bu gazilik ve şehitlik diyarını terk ederken “Şehit Asker’i” hep beraber saygıyla selamlayalım”¹⁵⁹² sözleri ile Türk ulusunun varlığının teminatı olarak gördüğü Cumhuriyeti Türk gençliğine emanet etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa’nın Gençliğe Hitabe olarak bilinen hitabesi daha öncede ifade ettiğimiz gibi Mustafa Kemal Paşa’nın 1927 tarihinde gerçekleşen CHF kurultayındaki konuşmasının son bölümüdür ve bir yerde konuşmanın özeti şeklindedir. Mustafa Kemal Paşa konuşmasının sonunda genel bir değerlendirme yaparak Türk gençliğine seslenmiştir. Konuşma şu şekildedir:

“Muhterem Efendiler, sizi, günlerce işgal eden, uzun ve teferruatlı beyanatım, en nihayet, mazi olmuş bir devrin hikâyesidir. Bunda, milletim için ve müstakbel evlatlarımız için dikkat ve teyakkuzu davet edebilecek, bazı noktalar, tebarüz ettirebilmiş isem kendimi bahtiyar addedeceğim.

Efendiler, bu beyanatımla, milli hayatı hitam bulmuş farz edilen büyük bir milletin; istiklâlini nasıl kazandığını ve ilim ve fennin en son esaslarına müstenit, milli ve asri bir devleti, nasıl kurduğunu ifadeye çalıştım.

Bugün vasil olduğumuz netice, asırlardan beri çekilen milli musibetlerin intibahı ve bu aziz vatanın, her köşesini sulayan kanların bedelidir.

Bu neticeyi, Türk gençliğine emanet ediyorum.

Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk Cumhuriyetini, ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegane temeli budur. Bu temel senin en kıymetli hazinedir. İstikbalde dahi, seni bu hazineden, mahrum etmek isteyecek dahili ve harici bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şerait, çok namûsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın, bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elim ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hatta hıyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri şahsi menfaatlerini, müstevlilerin siyasi emelleriyle tevhid edebilirler. Millet fakrû zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbâlinin evladı! İşte; bu ahval ve şerait içinde dahi, vazifen; Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda, mevcuttur!”¹⁵⁹³

Mustafa Kemal Paşa’nın 1927 tarihinde CHF kurultay konuşmasını tamamlayan ve bir yerde özeti olan Gençliğe Hitabe’de ortaya konan görüşler Türk ulusunun varlığının, bağımsızlığının, geleceğinin teminatı olarak siyasal rejime yani cumhuriyete, ulus hâkimiyetine yapılan vurgudur. Cumhuriyet, Türk ulusal varlığının devamını, bağımsızlığını sağlayan en önemli araç olarak tanımlanarak bir yerde diğer siyasal rejimler doğal olarak da saltanat-hilafet şeklindeki eski siyasal rejimede dolaylı yoldan atıfta bulunularak reddedilmiştir. Ulus

¹⁵⁹² <http://atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/dumlupınarda-konusma>

¹⁵⁹³ Kemal Atatürk, *Nutuk Cilt: II 1920-1927*, s.897-898.

hakimiyetinin bulunmadığı Osmanlı son dönemindeki saltanat hilafet rejiminin Türk ulusunu hayali politikalar, ihtiraslar, kişisel amaçlarla felakete sürüklediği Mustafa Kemal Paşa ve diğer devlet adamları tarafından Milli Mücadele dönemi de dahil olmak üzere cumhuriyet döneminde de sıklıkla dile getirilen fikirlerdi. Milli Mücadelenin kazanılmasıyla birlikte ulusal devrin başlayacağı ve Türk Devleti'nin temel vazifesinin Türk ulusuna hizmet ederek varlığını ve devamını sağlamak olduğu ifade edilmiştir. Bu fikirler daha önceki kısımlarda ifade ettiğimiz gibi Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karabekir Paşa, Mahmut Esat Bozkurt tarafından İzmir İktisat Kongresinde ortaya konmuştur.¹⁵⁹⁴ C.H.P. tarafından da Cumhuriyet rejimi:

“Parti maziden ve Türk milletinin yakın tarihinden aldığı acı derslerle saltanatı ve sultanların keyfi ve şahsi hâkimiyetini kökünden söküp atmayı ve Türkiye’de devlet idaresi şeklinin ancak millet hâkimiyetinin ve millet iradesinin en mütekâmil şekli olan Cümhuriyet idaresi olabileceğini ilk günden itibaren en büyük ve mukaddes bir gaye olarak ele almış ve bu umdesini programında şu kaide ile ifade etmiştir. “Parti, milletin hâkimiyeti gayesini en iyi ve en sağlam temsil ve tatbik eden Devlet şeklinin Cümhuriyet olduğuna kanidir. Parti bu sarsılmaz kanaatle, Cümhuriyeti her tehlikeye karşı bütün vasıtaları ile muhafaza ve müdafaa eder.” Türk milletinin ve Cümhuriyet Halk Partisi mensuplarının değişmez kanaatine göre, Cümhuriyet, Türk milletinin ve Türk devletinin en esaslı beka şartıdır. Atatürk onu Türk milletine ve Türk gençliğine mukaddes bir emanet olarak tevdi etmiştir.”¹⁵⁹⁵ şeklinde değerlendirilerek Türk ulusu ve Türk devletinin varlığının yegane şartı olarak Cumhuriyet rejimi gösterilmiştir.

Aynı şekilde C.H.F.’na bağlı Halkevleri’nin yayın organı olan Ülkü Halkevleri Dergisinde de Cumhuriyet rejimi bir rejimden öte Türk ulusunu ayağa kaldıran bir inkılâp yani Türk inkılâbı olarak değerlendirilmiştir:

“Türkiye Cumhuriyeti yalnız bir politik rejimin adı değildir. O aynı zamanda bir milleti diriltiren, yeniden yuğuran ve şekillendiren bir ruh ve iç değişikliğini ifade eder ki buna “Türk inkılâbı” diyoruz. Türk inkılâbına bir başlangıç olarak bu inkılâbın kanunlarda, âdetlerde, yaşayışta bir değişiklik yapmaya başladığı günleri bulup göstermek kâfi değildir. Türk inkılâbı hakikatte her yönden, Osmanlı rejimine sırt çevirmek ve medeniyet âleminde değerli bir varlık olarak yaşamak kararının verildiği günden başlar. Başından beri mantıkî ve şuurlu bir yürüyüşle inkişaf eden bu inkılâbın ilk adımı bu karardır. Esbabı mucibesini istikametini; derinleri ve uzakları gören dehâsına borçlu olduğumuz bu kararı, Atatürk, Samsun’da Anadolu topraklarına ayak basmandan önce İstanbul’da vermiş bulunuyordu. Mâzinin, halin, istikbalin inceden inceye tahlil ve tahkikine istinat eden kati karar şu idi: Milli hâkimiyete müstenit, bilâ kaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek. Osmanlı Devletinin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştur. Bu devletin dayandığı bütün bir nizam çürümüş ve çökmüştü; Türk milleti artık böyle çürümüş ve tefessüh etmiş bir nizam içinde teneffüs edemez, mevcudiyet ve inkişaf gösteremezdi. Bunun için de bu nizamı tamamı tamamına bırakarak ulusun hakiki iradesine, hakiki ihtiyaçlarına uygun yeni bir Türk nizamı kurmak gerekti.”¹⁵⁹⁶

¹⁵⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*; <http://atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/dumlupınarda-konusma>

¹⁵⁹⁵ Cümhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.10.

¹⁵⁹⁶ N.A.Kansu, “Konferanslar- Türk İnkılâbı”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 45, Cilt VIII, İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.229.

4.7.2. Milliyetçilik İlkesi ve Türk Ulusçuluğu

Milliyetçilik fikri sadece buhranlar ve aleni çatışmalarda ortaya çıkmamakta, modern çağın kolektif bilincinin ve son iki yüz yılımıza damgasını vuran devlet yapısının da temelini oluşturmaktadır. Aynı zamanda milliyetçilik siyasi olmasının yanında kültürel ve kişisel bir kimlik meselesidir.¹⁵⁹⁷ İngiliz düşünür John Stuart Mill, cumhuriyetçi vatandaşlık kavramıyla milliyet düşüncesini birleştirmiştir ve milliyeti aralarında yakınlık bulunan insan grubu olarak tanımlamıştır. Bu yakınlıktan dolayı işbirliği sağlanmakta ve tek bir yönetimin çatısı altında toplanma isteği doğmakta ve bu kaçınılmaz bir durumdur. Bununla birlikte özgür siyasi rejimler kurmak için türdeş bir milli kimlik ve birlik içinde bir kamuoyu oluşturmak gerekmektedir. Farklı milliyetlerden oluşan bir ülkede özgür kurumlar meydana getirmek neredeyse mümkün değildir. Ortak bir yakınlık hissinin olmadığı toplumlarda ve bilhassa toplumu oluşturan gruplar farklı diller konuşuyorsa ortak bir kamuoyu yaratılamazdı. Bu koşullar altında herhangi bir grup diğer bir grubun düşündüklerinden hissettiklerinden haberdar olamazdı. Bu nedenle temel siyasi birim çok uluslu devletler değil millet olmalıydı. Millet özgür düşünmenin ön koşuluydu.¹⁵⁹⁸

Milliyetçilik, millet gerçeğinden hareket eden bir fikir akımı ve aynı zamanda çağımızın en geçerli sosyal politika prensibidir. Türk inkılabının temel bir prensibi, Türk milletin kaderini tayin eden bir ilke, yüce bir ülkü, milleti huzur ve refaha yönelten bir bağlıdır.¹⁵⁹⁹

Nusret Kemal'e göre Türk devletinin milliyetçiliği geri bir milliyetçilik değildir. Beşeri milliyetçilik olarak adlandırılabilir ve aynı zamanda ihatacı, sulhçu ve yapıcı milliyetçilik bulunmaktadır ve İsmet Paşa'nın nutuklarında da bu vasıflar ortaya çıkmaktadır. Nusret Kemal, İsmet Paşa (İnönü)'nin nutukları adlı eserden şunları aktarmaktadır: ***“Türk milliyetçisi ve Türk vatandaşı olmak için bu memlekette herhangi bir fertten anormal hiçbir şey istemiyoruz. Türk olmayı sevmek ve Türk olmayı kabul etmek, Türk milletine mensup olmanın verdiği bütün haklara malik olmak için kâfidir”***¹⁶⁰⁰ demiştir.

1927 tarihli C.H.F. Kurultayının kabul ettiği fırka nizamnamesinin 5.maddesinde: *“Fırka; vatandaşlar arasında en kavi rabitanın dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğuna kani olarak Türk dilini ve Türk kültürünü bihakkın tamim ve inkişaf ettirmeği ve bütün şubata faaliyetinde bu esası mevki itibar ve meriyette bulundurmaya ve vaz edilecek kanunların vilayeti*

¹⁵⁹⁷ Calhaon, *Milliyetçilik*, s.3.

¹⁵⁹⁸ Özkırımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, s.44-45.

¹⁵⁹⁹ Yalçın, “Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı”, s.582.

¹⁶⁰⁰ Nusret Kemal, “İsmet Paşanın Nutukları ve Türk Rejiminin Vasıfları”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Onbir, Cilt İki, Birinci Kânun (Aralık) 1933, s.364.

ammesini ve her ferde seyyanen tatbikini umdei esasiye olarak takrir eder”¹⁶⁰¹ şeklindeki hüküm ile ulusçuluk tanımlanmıştır.

1931 tarihli fırka programının birinci kısım 1.maddesinde vatan, 2.maddesinde millet tanımlanmıştır. Bu tanımlar şu şekildedir:

“Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bugünkü siyasi sınırlarımız içindeki yurttur. Vatan, hiçbir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir küldür. 2.madde: “Millet, dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir. 4.madde: Amme hukuku: “Türk vatandaşlarına Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun verdiği ferdi ve içtimai hürriyet, müsavat, masuniyet ve mülkiyet haklarını mahfuz bulundurmamak firkamızca ehemmiyetli esaslardandır. “...firkamız vatandaşların siyasi hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez. Bilakis Türk milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimai hayatını her noktadan birliğe istinat ettirmiş olduğunu bilen firkamız kadınlarımızın, belediye intihabında olduğu gibi mebus intihabında da siyasi haklarını kullanmaları için lazım gelen müsait zemini hazırlamayı bir vazife addeder. Fırka ancak bu takdirde tarihi ve şerefli hayatımızı yeni şeraite uygun simasiyle ihya etmiş olacağına kanidir”¹⁶⁰² şeklinde hükümler yer alarak ulus ve vatan anlayışı ortaya konmuştur.

C.H.P.’ye göre: “Türk Milleti, yaptığı inkılâplarla, Osmanlı İmparatorluğu’nda kabul edilmiş olan devlet rejiminden Türkiye Cumhuriyeti rejimine geçmiş bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu çökerken, imparatorluk devrinde vatan, millet, devletin esas teşkilatı ve âme hukuku mefhumlarının taşıdığı manalarda yıkılmıştır. Bu mefhumlara, Türk Milletinin görüşünü açıklayabilecek yeni bir mâna vermek gerekiyordu. Kaldı ki parti programının hazırlandığı sıralarda dünyada bazı devletler aynı mefhumları kendileri için faydalar sağlayacak, fakat başka milletler için endişeler doğuracak şekillerde tarif etmişlerdi. Devlet işlerini yönetmek ve onları murakabe etmek durumunda olan Halk Partisi bu mefhumlar üzerinde görüşünü açıklamakla milli olduğu kadar mondiyal (dünya çapında) bir zihniyete sahip olduğunu da göstermiş oluyordu. Vatan ve millet anlayışımız, İstiklâl Savaşının eşliğinde kabul ettiğimiz Misakı Millinin ruhuna uygundur. Devletin esas teşkilatı ile âme hukuku sahasındaki anlayışımız ise demokrasi sistemine sadık kalmış olan milletlerin demokrasi idealinden farksızdır”.¹⁶⁰³

Cumhuriyet Halk Fırkasının ana vasıfları ise cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılâpçılık olarak fırka programına dahil edilmiştir. Milliyetçilik: “*Fırka, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimai heyetinin hususi seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar*”¹⁶⁰⁴ şeklinde tanımlanarak diğer devletlerle münasebetler temelinde tam bağımsızlığı hedefleyen ulusçuluk anlayışı ortaya konmuştur.

¹⁶⁰¹ CHF nizamnamesi 1. madde: Cumhuriyet Halk Fırkası cemiyetler kanununa tevfikân teşkil etmiş cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi siyasi bir cemiyettir, merkezi Ankara’dadır. Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi* 1927, s.2-3; ayrıca bkz. C.H.P. 25 Yıl, s.20-21.

¹⁶⁰² C.H.F. Nizamnamesi ve Programı 1931, s.29-30; C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, s.29 vd; Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı*, Ankara 1931, s.4-5

¹⁶⁰³ C.H.P. 25 Yıl, s.22.

¹⁶⁰⁴ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı 1931, s.29-32; C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, s.29 vd; Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı*, Ankara 1931, s.4-5; C.H.P. 25 Yıl, s.22-23.

1931 Fırka programında fırkanın vasıflarından biri olarak yer alan milliyetçilik ilkesi ise parti tarafından inkılâbın milli olması temelinde tanımlanmıştır:

“Halk Partisinin milliyetçilik vasfını kabul etmesi inkılâbımızın milli karakterli oluşundan ileri geliyordu. Osmanlı Devleti, bünyesi, teşkilatı ve siyaseti itibarıyla açık bir milliyetçiliği ifade etmemekte idi. Her ne kadar XIX uncu yüzyılın sonlarına doğru Türk milliyetçiliği fikri gelişmeye başladı ise de bu daha ziyade kültür sahasında kaldı. Halbuki istiklâl savaşımızla, milliyetçilik bütün devlet teşkilatımızın ve bütün inkılâplarımızın temeli oldu. Bu sıralarda ise dünyada milliyetçiliğe karşı bir takım ideolojilerde gelişmeğe başlamıştı. Türk milleti için milliyetçilik bir hayat hakkı ve bir nefis müdafaası vasıtası idi. Halk Partisi, varlığımızın en büyük garantisini milliyetçilikte gördüğünden, milliyetçiliği kendisine bir vasıf olarak kabul etmekten elbette geri kalmazdı”.¹⁶⁰⁵

C.H.F.’nin 1931 Fırka programı o dönemde milletvekili olan Yusuf Akçura tarafından kongre esnasında genel olarak olumlu ve bilhassa vatan anlayışını netleştirmesi yönüyle takdir edilerek değerlendirilmiştir. Yusuf Akçura:

“...hele bazı esaslar vardır ki, bu esasları bugün Türkiye Cumhuriyetinde idareyi ele almış ve onun hayırlı istikbalini temine çalışmakta bulunmuş olan Fırkanın programında görmek benim gibi eski ve ihtiyar bir Türkçü için çok sevinilecek bir hadisedir. Ezcümle esaslar kısmında çok doğru ve derin olarak tesbit edilen bir hakikat vardır: “Vatan, Türk Milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bugünkü sınırlarımız içindeki yurttur”. Zannediyorum ki bugünkü Türk vatanını bu kadar yüksek ve derin ifadelerle tarif eden, hiçbir vesikamız şimdiye kadar mevcut değildi. Bu vesikayı bugün elde tutarken bunu yazan zatlara teşekkür etmek milli bir vazifedir. Hakikaten bugünkü tetkikatı ilmiye ve tarihiye göstermektedir ki bazı muhalif ve muarızların bilhassa hasımlarımızın hakikati tarihiyeyi tahrif ederek iddia etmek istedikleri bazı nazariyeler tamamen yanlıştır. Bugün üstünde oturduğumuz topraklar en derin maziden beri Türklerle meskun olan bizim öz ve en eski ana yurdumuzdur. Bu, bugün Cümhuriyet Halk Fırkasının programında tesbit edilmiştir. Yine aynı fikrin milli talim ve terbiye faslında tebarüz etmiş olduğunu görüyoruz. Fırkamız, vatandaşların Türkün derin tarihini bilmesine fevkalade ehemmiyet verir, bunu gençlerimize ve hatta ihtiyarlarımıza öğretmek Fırka arkadaşlarımızın hususi bir vazifesi olduğu da programda tesbit edilmiştir”.¹⁶⁰⁶

Yine parti programındaki milliyetçilik ilkesi önemli bir fikir adamı ve siyasetçi Ahmet Ağaoğlu tarafından 1933’te şu şekilde değerlendirmektedir:

“Yeni Türkiyeyi ve onun istinat ettiği fırkayı temyiz eden vasıflardan birisi de, Milliyetçiliktir. Son senelerde, Gazi’nin meydana attığı bir sıra tezler ile, Türk milliyetçiliğinin unsurları ve ülküsü açıldı ve aydınlandı. Türk dili, Türk tarihi, Türk hukuku, Türk ahlâkı ve Türk bediiyatı ile beşeri bilgi, işte bu milliyetçiliğin hulâsatan unsurları. Bu unsurlarla mücehhez Türk kalbinin ve Türk dimağının başlıca endişesi de, Türk vatanının ve Türk milletinin sonsuz açılmasına ve yükselmesine yardım ve kulluk. İşte o milliyetçiliğin ülküsü. Görüyorsunuz: Türk milliyetçiliği ne unsurları ile ve ne de ülküsü ile dar, inhisarcı, kendi kını içine girerek hariçteki dünyayı danan, reddeden bir milliyetçilik değildir! Hayır! Beşeri bilgiyi benimseyerek, bu bilgi vasıtası ile, bütün dünya ile ve bütün beşeriyetle alakasını hergün artıran, mukadderatını daha ziyade umum beşeriyetin mukadderatına bağlayan, geniş ve insanî bir milliyetçiliktir”.¹⁶⁰⁷

Yine Ağaoğlu Ahmet Milliyetçiliği Avrupa ve Rusya örneklerini vererek ve Türk milliyetçiliği- Kemalizmle mukayese ederek şu şekilde tanımlamaktadır:

¹⁶⁰⁵ C.H.P. 25 Yıl, s.23.

¹⁶⁰⁶ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, s.25.

¹⁶⁰⁷ Ağaoğlu Ahmet, “Milliyetçilik”, *Akın*, 10 Temmuz 1933, Yıl:1, Sayı 43, s.1.

“Harp sonu çıkan siyasi cereyanlar arasında, milli vasfı hakkile alabilecek tek cereyan “Türk kurtuluşu” hareketidir. Rusyadaki “Komünizm”, İtalyadaki “Faşizm” ve Almanyadaki “Hitlerizm” cereyanları kelimenin tam manası ile diktatörlük cereyanlarıdır. Hangi siyasi cereyana milli denilebilir? Milletın heyeti umumiyesini, karşı karşıya gelmiş olduğu bir tehlikeden kurtaran, milletin heyeti umumiyesinin tasvibine mazhar olan, milletin heyeti umumiyesini harekete ve idareye iştirak ettiren ve nihayet en esaslı olmak üzere milletin serbest idaresine istinat ederek milli hâkimiyete riayet eden, işte milli denebilecek cereyanın başlıca vasıfları. Ne Rusyadaki komünizmin, ne İtalyadaki Faşizm, ne de Almanyadaki Hitlerizm cereyanları bu vasıflara tetabuk ederler... Türk milli cerayını (Kemalizm) kaynak, açılma, yayılma ve birleşme itibarıyla bunların hiçbirisine benzemez; o başka mahiyette, sırf ve kelimenin tam manasıyla milli bir cereyandır! Kaynak itibarıyla o, bir sınıfın diğer sınıfla mücadelesinden doğmuş değildir. Umum milletin ıstıraplarından, elem ve kederlerinden doğmuş yüksek ve kudsi cereyandır! Onun hedefi, herhangi bir sınıfı veya şahsı hâkim kılmak değildi. Hayır! Onun hedefi umum millet ve memleketi, hariçten gelen iki müthiş kuvvete karşı kurtarmaktı: Düşman istilasından, saltanat tahakkümünden! Birisinin arzusu umum Türkiye’yi imha, diğerinin de, kendi şahsı hâkimiyetini milli irade yerine koymaktı! Kemalizm bunun ikisini de bertaraf etti!”¹⁶⁰⁸

1931 parti programının sekizinci kısım Vatan müdafaası başlığı altında Ordu’nun vazifesi ve askerliğin bütün vatandaşların vazifesi olduğu ifade edilmiştir: 1- Vatan müdafaası milli vazifelerin en mukaddesidir. Fırka, askerliğin umum vatandaşlara istisnasız tatbiki esasını kabul etmiştir. Türk ordusu her türlü siyasi mülahaza ve tesirlerin üstündedir. Ordunun, kendisine verilen yüksek vazifeyi heran muvaffakiyetle ifa edebilecek kudreti haiz ve asrın tekemmüllerine uygun vasıtalarla mücehhez olmasına ehemmiyet veririz.¹⁶⁰⁹ Aynı hüküm 1935 parti programında da yer almıştır.¹⁶¹⁰

Recep Peker, 1935 Parti kurultayında ulusçuluk ilkesinin devlete mal edilmesini sağlayan parti programı ile alakalı yaptığı konuşmada ulusçuluk ilkesini *anarşist, marksist, faşist, hilâfetçilik*

¹⁶⁰⁸ Ağaoğlu’na göre: “...Ve bunu yapmak için, Kemalizmin ilk tevessül ettiği çare, bugün millete hitap ederek milli mümessiller intihap etmeğe davetti! İlk Büyük Millet Meclisi böyle kuruldu. Teşrii, icraî ve kazaî kuvvetler, hep milleti temsil eden bu mecliste toplandı. Bütün tedbirler, bütün icraat, bu meclis tarafından ittihaz edildi. Evet! Burada da bir rehber, bir yol gösteren vardı. Fakat o, iradelerini, kuvvetle, zorla, terreurle değil, milli temsilin serbest ve serazat müzakere ve münakaşadan sonra kabulü ile tatbik ederdi. Hedef elde olunduktan sonra dahi, ilk iş, yine milli iradeye müracaat ederek, dünyanın en liberal ve en geniş bir teşkilatı esasiye kanununu, yeni meclisin müzakere, münakaşa ve kabulüne arz etmek oldu! Milli iradeye istinat eden cümhuriyet usulü kuruldu. Bütün millet istisnasız, bu icraatı azîm bir heyecan ve meserretle alkışladı, yapılan işlerin kâffesi, milli iradenin zımnî ve fili tasvibine mazhar oldu. Kimseye karşı ne cebir, ne de kuvvet kullanıldı. Padişah’tan başka kimse kaçmak, muhaceret etmek lüzumunu duymadı. Hatta hal’ edilmiş hükümdar sülâlesine mensup olanlar bile memleketi emniyetle terk ettiler! Yukarıda teşrih ettiğimiz Avrupadaki cereyanlar ile bu milli Türk cereyanı arasında ne alâka ve münasebet vardır?”. Bkz. Ağaoğlu Ahmet, “Hitlerizm ve Faşizm Milli Cereyanlar mıdır?”, *Akın*, 9 Ağustos 1933, Yıl 1, Sayı 73, s.1-2.

¹⁶⁰⁹ C.H.F. Nizamnamesi ve Programı 1931, s.39.

¹⁶¹⁰ Programın 72.maddesi Cumhuriyet ordusu başlığı altında vatan savunmasını ele almıştır. Bu maddede “Vatan savgası ulusal ödevlerin en kutlusudur. Gereğinde, bu uğurda yurdun canlı cansız bütün varlıklarını ve kuvvet araçlarını kullanmağı esas tutarız. Parti askerliğin bütün vatandaşlara ayırsız toplanması esasını onamıştır. Türk ordusu her türlü siyasal düşünce ve etkilerin üstündedir. Ordunun kendisine verilen yüksek ödevi her vakit başarabilecek erk ve son teknik araçlarla cihazlanmış olmasına özen veririz”. Madde 73’te “Devletin yüksek devamının sarsılmaz temeli olan ve ulusal ülküyü, ulusal varlığı ve devrimi kollayan ve koruyan cumhuriyet ordusunun ve onun özverili ve kıymetli izdeşlerinin, her vakit sayın ve şerefli tutulmasına özen gösteririz”. C.H.P Programı 1935, s.52-53.

ve beynelmilelcilik propagandalarına karşı Türkiye’yi koruyacak temel ilkelerden biri olarak tanımlamaktadır. Recep Peker:

“Arkadaşlar; ulusçuluk bir parti vasfı olarak kalsın, Devlet kanununda, devlet vasıfları içinde yer almasın. Bu, ne doğru, ne hakikate ve ne de devletin varlığının müeyyedesıyla ana fikir ve ihtiyaçlarına uyar bir fikir değildir. Türkiye cumuriyetçi olacak, fakat milliyetçi olmayabilir, yani arsiulusal cereyanlara Türkiye’nin kafası ve kapısı açık bulunabilir. Bu fikrin doğruluğunu kim kabul eder. Cumuriyetçi olmayan bir Türkiye’nin varlığı nasıl tasavvur edilemez bir hal ise cumuriyetçide olsa da milliyetçi olmayan bir Türkiye’nin, şan ve şerefle ve aynı zamanda zorluklarla dolu istikbal yoluna gidişi de o kadar zayıf ve topal kalmaya mahkûmdur. Cumuriyetsiz fakat milliyetçilik iddiasındaki bir Türkiye ne ise milliyetçi olmayan bir cumuriyetçi Türkiye zihniyetini de onun gibi görmek en doğru bir düşünüş olur. İleri yaşayışımızın emniyeti için ulusçuluk vasfımız o kadar mühim ve o kadar üstündür. Coğrafya bakımından Türkiye dünya içinde öyle bir vaziyettedir ki şimdiden, cenuptan, doğudan, batıdan her taraftan, her çeşit ruzgarlar bizim üzerimizden geçer: Yurdumuz için coğrafi bakımdan bu her cereyana maruz kalış hali, fikir, politika propagandaları bakımından da aynıdır. Anarşist, marksist, faşist, hilâfetçilik ve beynelmilelcilik propagandaları ve buna benzer birçok propagandalar hep üstümüzden geçer. Bütün bunlar karşısında Türkiye ancak sıkı bir ulusçuluk imanına sarılmış olmaklardır ki biri ötekini besleyen zehirli cereyanlara karşı kendini koruyabilsin. Bu cereyanlar karşısında Türkiye halkını korumak için şimdiye kadar Partinin ana vasıflarından biri olarak sayılan ulusçuluk kilidi ile Türkiye’nin kapısını sımsıkı kapamak için bu vasıf da Devlete mal olacaktır.”¹⁶¹¹

Recep Peker tarafından Faşizmin İtalya’da ortaya çıkışı da ele alınmış ve faşizm, demokrasiyi, fırkaları ve hürriyet ihtilalinin getirdiği parlamenterizmi inkâr eden bir politika yolu olarak Sezarizmin yeniden ortaya çıkışı olarak değerlendirilmiştir.¹⁶¹² Aynı şekilde bu dönemde yayınlanan Kadro Mecmuasında Şevket Süreyya Aydemir ve Burhan Asaf’da Türk milliyetçiliğinin marksizm ve faşizme benzemediğini, faşizmin en belirgin vasıfları olan emperyalizm ve sömürgeciliğin Türk milliyetçiliğinde bulunmadığını ifade etmişlerdir. Yine Türk inkılâbının demokrat vasıfları diğer ideolojilerde bulunmamaktadır.¹⁶¹³

¹⁶¹¹ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, s.45; Recep Peker’in Kurultaydaki Söylevi, *Ulus*, 14 Mayıs 1935, No:4954, s.4.

¹⁶¹² Recep Peker’e göre savaş sonrasında yukarı İtalya’da başlayan hareketin başında Mussolini vardır ve ilk başlardaki düşüncesinde sosyalizm kokusu olsa da sonradan düşünceler değişmiş, İtalya’daki duruma hâkim olmak, karışıklığı ortadan kaldırmak, sınıf mücadelesine zıt ve tüm sınıflar arasında uygunluk, uyum, ahenk getirmek için siyasal ve sosyal bir hareket başlatmıştır. Bu yeni hareket halk hürriyetine ve sınıf ihtilali fikirlerine zıt ve tamamen karşı bir harekettir. Dolayısıyla “Faşizm, sınıf mücadelesine, beynelmilelciliğe ve diğer sınıfların tanıdığı siyasal inaçlara zıt olan ve demokrasiyi, fırkaları ve hürriyet ihtilalinin getirdiği parlamenterizmi inkâr eden bir politika yoludur. Bu cereyanın başında olan adamın, dinastik bir aileden, bir kral ailesinden gelen mutlak bir hükümdar yerine halktan gelmiş bir adam olması, bu rejimin absolütizminden farklı olabilir. Bu netice asırlar ve asırlar geçtikten sonra telakkilerin çok genişlemiş ve aydınlanmış olduğu Avrupa parçası üzerinde, bir kelime ile anlatılabilir ve benzetişle denebilir ki; faşizm, 20.yüzyılda Sezarizm’in dirilişidir”. Bkz.Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, 4.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s.50.

¹⁶¹³ Burhan Asaf, “Faşizm ve Türk Milli Kurtuluş Hareketi”, s.36-39; Şevket Süreyya, “Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi I Faşizm”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.18, Haziran 1933, s.5-14, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (Yay. Hzl.), İstanbul: İleri Yayınları,2011; Şevket Süreyya, “Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi II Marksizm”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.19, Temmuz 1933, s.6-16, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (Yay. Hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011; Şevket Süreyya, “Beynelmilel Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi III Türk Nasyonalizmi”, *Kadro Aylık*

C.H.P.’nin 1935 programı C.H.P. Yönetim Kurulu Üyesi ve Sinop Milletvekili Cevdet Kerim İncedayı tarafından genel olarak ulusçu bir program olarak değerlendirilmektedir. İncedayı:

“Cumhuriyet Halk Fırkasının programı bir taraftan ulusal varlığımıza temel olan yüksek inkılâp kavramlarını tespit eder, diğer taraftan ulusun kudretini ve ulusun bahtiyarlığını oldurmak için bugün ve yarın yürünecek yolları prensipler halinde ihtiva eder. Bunlar programımızda cumuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, lâiklik ve inkılâpçılık olarak formüllendirilmiştir. Yurtsal ve ulusal amaçlara az zamanda bu yoldan varılacağına kani olan Parti ruhunda kaynayan hızı ve ateşi bayrağına çizdiği altı oku ile de şekillenmiş bulunmaktadır. Türk ulusu artık hükümdarlık idaresini yalnız zararlı değil aynı zamanda milli şeref için ağır görececek bir seviyeye ermiştir. Bunun için parti milli irade ve enerjinin ve kendi inanının doğurduğu cumuriyeti her tehlikeye karşı her vasıta ile korumağı programının başına koyduğu gibi cumuriyet adını kendi adının başına da takarak ulus egemenliğini en üstün amaç tutmuştur. **Cumuriyet Halk Partisi, Türkiye’nin yaşaması, ilerlemesi ve kalımı için en büyük şart ve kuvveti milliyet sıfatında bulur.** Türk tarihinin yücelik kurumları milliyet sıfatının artık olduğu kurumlardır. En büyük ve en zengin enerji kaynağımız ulusçuluk sıfatımızdır. Bundan dolayıdır ki bütün Türk gençliğini bu vasıflarda yetiştirmegi yurt ve inkılâp sevgisini ve bütün şartlarıyla istiklâli ve yurdu korumayı en üstün ödev tanıyacak değerde tutmayı başlıca işleri arasına almıştır. Kamâlizmin doğuşunda, ilerleyişinde muvaffak oluşunda en büyük tesirleri yapan milliyet ruhu Cumhuriyet Halk Partisinin iş ve ülkü hayatında dikkatle gözleyeceği bir amaçtır. Ulusu, enerji ve egemenliğin kaynağı tanıyan parti; programının halkçılığı izah eden kısmında kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiçbir ferde hiçbir aileye hiçbir sınıfa hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz demektir. Ve Türkiye Cumurluğu **halkında sınıflar yerine sosyal hayat için iş bölümleri ile kütleleşmiş bir ulus tanımaktadır.** Millet ve milliyet kavramlarını anlamış yurttaşların bu kanaat etrafında kütleleşmesi ancak halkçılık zihniyetinin ilerlemesi ve olgunlaşması sayesinde mümkün olacaktır. Parti kanunlarda hâkim kıldığı ruhla ve her alandaki çalışmalarıyla bu amacı dileği gibi oldurmak yolundadır”.¹⁶¹⁴

1935 Parti programında vatan: “*Türk ulusunun eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerindeki eserleri ile, bugün, üstünde yaşadığı, siyasal sınırlarla çevrilmiş, kutsal yurddur. Vatan hiçbir bağ ve şart altında ayrılık kabul etmez bir küldür*” ve ulus ise “*dil, kültür ve ülkü birliği ile birbirine bağlı yurddaşlardan meydana gelen siyasal ve sosyal bir bütündür*” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁶¹⁵

1935 Parti kurultayında kabul edilen programın 50.maddesinde Türk gençliğinin yurt ve devrim hususunda yetiştirilmesi gereği ifade edilmiştir:

“Türk gençliği, onu temiz bir ahlâk, yüksek bir yurd ve devrim aşkı içinde toplayacak ulusal bir örgüte bağlanacaktır. Bütün Türk gençliğine şevk ve sıhhatlarını, nefse ve ulusa inanlarını besleyecek beden eğitimi verilecek ve gençlik devrimi ve bütün erginlik şartlar ile yurdu korumayı en üstün ödev tanıyan ve onları bu ödev uğrunda bütün varlıklarını vermeğe hazır tutan bir düşünüşle yetiştirilecektir. Bu ana eğitimin tam sonuç vermesi için Türk gençliğinin bir yandan düşünme, karar verme ve girişim alma gibi yüksek başarımlı kuvvetleri geliştirilecek ve öte yandan, gençlik, onu her zorlu işin başarılmasında tek unsur olan sıkı disiplinin etkisi altında çalıştırılacaktır. Türkiye’de spor örgütünde bu esaslara göre düzenlenecek ve yürütülecektir. Yapılacak gençlik örgütünün; üniversite, okullar ve

Fikir Mecmuası, S.21, Eylül 1933, s.5-14, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (Yay. Hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011.

¹⁶¹⁴ “Ankara Radyosundaki Dünkü Söylev, Bay İncedayı Yurdu ve Ulusu İyiye ve Güzele götürmüş Olan Son Dört Yılın Kısa Bir Tarihini Yaptı”, *Ulus*, 11 Mayıs 1935 Cumartesi, No:4951, s.3.

¹⁶¹⁵ *C.H.P Programı 1935*, s.3.

enstitüler, halkevleri, toplu işçi kullanan fabrika ve kurumlarla yukarıdaki gayelere göre iş ve yönet birlikleri düzenlenecektir. Yurdda beden ve devrim eğitimi ile spor işlerinde biteviyelik göz önünde tutulacaktır. Okullarda, devlet kurumlarında ve özel kurum ve fabrikalarda bulunanlar, yaşlarına göre beden eğitimi ile uğraşmak yükümü altına alınacaktır. Spor ve beden eğitimi için lüzumu olan alan ve kurumlar meydana getirilecektir. Spor alanları için özel yönetgeler ve şarlıklar ilgilendirilecektir”.¹⁶¹⁶

C.H.P. Programında yer alan 50.madde Recep Peker tarafından şu şekilde değerlendirilmiştir:

“Şimdi burada Türk gençliğinin yavaş yavaş ilerleyecek teşkilatını göz önüne alıyoruz ve buna programda yer veriyoruz. Gençlik için okunan maddelerde göreceksiniz yüksek bir gençlikten yurdun istediği yüksek vazifeleri programında bunların teşkilatına dokunan kısımlarda sayıyoruz. Klasik mektep terbiyesinden başka halk yığınlarını geniş bir halk terbiyesine kavuşturmak için Atatürk’ün bu kürsüden övücü bir dille bahsettikleri halkevlerini halk terbiyesine esas olacak bir şekilde genişleteceğiz. Ayrıca gençliğin terbiye edilip yetiştirilmesine önem vereceğiz. Arkadaşlar, gençlik terbiyesine, yığın terbiyesine dokunurken halkı ve gençliği kafasını kullanmadan, yat dediğimiz zaman yatar kalk dediğimiz zaman kalkar sürüleşmiş bir yığın haline getirmek istemiyoruz. Öte taraftan programımızda disiplin sıkı bir yer almıştır. Her zorlu işin başarılmasında muvaffakiyet temin eden şey disiplindir. Türkiye’nin şimdiye kadar yendiği ve bundan sonra da yenmesi lazım gelen işleri küçümsemek doğru değildir. Onların, büyük vasıflarla ileri günlere hazırlanacak birer mevcudiyet olduklarını hatırdan çıkaramayız. Onların toplanma, birleşme ve çalışmalarında disiplinin çok büyük yer ve rolü olduğunu önemle göz önünde bulundurmalıyız. Fakat bunun yanında hiçbir kimseyi misal getirmeden nefsimi geri tutarak şunu da söylemek istiyorum. Türk gençliğini zekâsını kullanmadan itaat eder hale getirmek, bizim maksadımız dışındadır. Biz partice inanıyoruz ki milli sermayelerin en büyüğü en değerlisi milli zekâdır. Ve o beslenmelidir. Milli zekâyı söndürüp öldürecek ve inanmadan, bimedenden beraberliğe yürüyecek bir varlık bugün için bir disiplin manzarası gösterir. Fakat bu şekilde yürür gibi görünen bir varlığa günün birinde zorlu hadiselerin şiddetli tokmağı vurduğu zaman dıştan kuvvetli, milli varlık gibi görünen o topluluk, onun prensiplerini hazmetmediği, kafasını ona inandırmadığı, kalbini ona vermemiş olduğu için zorlu vaziyetler karşısında derhal dağılmaya, çökmeye mahkûm olur. Biz Türk gençliğini, disiplinli, fakat manevi varlığını yükselterek ruhlarını yükselterek ruhlarını en iyi icaplara göre beslemeliyiz. Herhangi bir güçlü darbe karşısında kafasını kullanmasını bilecek, teşebbüs alma, karar verme ve zorlukların üstüne varma gibi yüksek hassalarla onları zor vazifeler için yetiştireceğiz”.¹⁶¹⁷

Bunun yanısıra vatanperverlik Halkevlerinde ele alınıp işlenmesi, geliştirilmesi gerekli bir faaliyet olarak İsmet Paşa tarafından değerlendirilmektedir. Türk vatandaşlığı ve vatanperverliğin en büyük ahlak ve karakter olduğu ifade edilmektedir. İsmet Paşa’ya göre:

“Halkevleri, bizim kendi anlayışımıza göre Türk vatanında, Türk Cümhuriyetinde, ahlak, ilim ve anlayış mefhumlarının tatbik edildiği, izah olunduğu, genişletildiği ve kökleştirilip yetiştirildiği yerleştirildiği yerlerdir. Halkevlerinin bilhassa karakter ve ahlak mefhumlarında oynayacağı role, büyük role bugün şu anda bütün Halkevlerinde toplanan vatandaşlarımızın dikkatlerini celbetmek isterim. Halkevlerinde her toplanış, vatandaşın karakterini sağlamlaştırmak, yükseltmek, inceltip güzelleştirmek için yeni bir fırsat olmalıdır. Bütün ahlakların başında, bütün hassaların üstünde Türk vatandaşlığı, vatanperverliği düşünülmelidir. Arkadaşlar, vatanperverliği, Halkevlerinin terbiye etmek için belli başlı uğraşacakları, dikkat edecekleri ve takip edecekleri bir mevzu addetmeliyiz ve her vesile ile anlatmalıyız. Zamanın vesaiti ne kadar ilerlerse ilerlesin, memleketlerin zenginliği ne kadar çoğalırsa çoğalsın, bir memleketin emniyeti için başlıca vasıta, esaslı vasıta ve tek vasıta

¹⁶¹⁶ C.H.P Programı 1935, s.40-43.

¹⁶¹⁷ Ülkü, “Partinin Yeni Programı İçin Kurultayda R. Pekerin Söylevi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 28, Cilt 5, Haziran 1935, s.255-256.

evlâtlarının vatanperverliği ve fedakarlığıdır”. İsmet Paşa bu fikirlerin o dönemde dünyada yaşanan olumsuz hadiseler dolayısıyla söylenmediğini ve bu durumun her zaman için geçerli olduğunu ifade etmiştir. Bu fikir: “Hakikat, geniş zamanda olsun, bulanık zamanda olsun, her zaman Türk mevcudiyetinin, vatanparverliğe ve fedakârlığa istinat ettiğini ve bu ahlak mefhumunun bizim için esas olduğunu söylemektir”.¹⁶¹⁸

Yine İsmet Paşa, Büyük Gazi’nin milletin yüksek karakterli olarak yetiştirilmesini istediğini ve Halkevlerinin vazifeleri arasında da yüksek karakterli vatandaşlar yetiştirmek olduğunu ifade etmiştir. İsmet Paşa’ya göre: “...Yüksek karakterin başlıca tecellileri doğru, haysiyetli ve çalışkan olmaktır. Halkevlerinde, bu mefhumları her vesile ile tebarüz ettirmeye, doğru, haysiyetli ve çalışkan vatandaşlar yetiştirmeye hususi bir itina gösterilmelidir”.¹⁶¹⁹ Aynı şekilde Gazi’nin hedef gösterdiği müsbet ilimlerinde geliştirilmesi ve halkla paylaşılması da Halkevlerinin görevi olarak ifade edilmektedir. Yine güzel sanatlarda halkın yetiştirilmesi temel amaçtır. Böylelikle müspet ilimler sayesinde vatandaşın görgüsü, bilgisi artınca, cesaret ve teşebbüs kuvveti ve içinde bulunduğu şartlara ve geleceğe emniyeti, güveni artacaktır. Güzel sanatlar ise en sert iradeleri dahi yetiştirmeye yönelik başlıca araçlardandır ve vatana hizmet hususunda yetiştirmelerine yardımcı bir unsurdur.¹⁶²⁰

Şevket Süreyya Aydemir, Halk Partisi program ve edebiyatının milliyetçilik anlayışını şu şekilde izah etmektedir:

“CHP milliyetçiliği gerek müstakil, gerek başka devletin tebaası halinde yaşayan bütün Türkleri bir kardeşlik hissi ile sevmek, onların refahını dilemekle beraber, hariçteki bu Türkleri kendi siyasi işgal hududundan hariç tutar. Partinin ve yeni devletin telakkisine göre Türkiye Cumhuriyeti dahilinde ve Türk dili ile konuşan, Türk kültürü ile yetişen, Türk ülküsünü benimseyen her vatandaş, hangi din ve mezhepten olursa olsun, Türk’tür. Türk milleti büyük insanlık ailesinin yüksek ve şerefli bir uzvudur. Bu itibarla bütün insanlığı sever. Milli menfaatlerine dokunulmadıkça başka milletlere karşı düşmanlık beslemez ve telkin etmez. Türk milliyetçiliği, bütün çağdaş milletlerle bir ahenkte yürümekle beraber, Türk İçtimai Heyetinin hususi seciyesini ve başlı başına müstakil hüviyetini korumayı esas sayar. Bu itibarla, milli olmayan cereyanların memlekete girmesini ve yayılmasını istemez.”¹⁶²¹ Bu tarife göre Türk milliyetçiliği, “Türk sınırları içinde yaşayan Türklerin kaderine bil fiil bağlı, sınır dışı Türklere kardeşlik sevgisi duyan, milli olmayan cereyanlara karşı olan, insanlık ailesini benimseyen, Türk sınırları içinde Türkçe konuşan, Türk kültürü

¹⁶¹⁸ “Diğer her malzeme, diğer her vasıta ve silah olarak kullanılacak herşey, vatanperverliğin ve fedakârlığın yanında yüziüne bakılmaz, bayağı bir şeyden ibarettir. Ancak milletlerin, fertlerin memleketi korumak için memleketin yüksek, sağlam ve bilhassa masun yaşaması için icabında gösterebilecekleri fedakârlığın hudutsuz olduğunun bilinmesi, o memleketi yaşatacak tek çaredir”. Bkz. İsmet Paşa, “Yeni Halkevlerini Açma Nutku”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt Üç, Mart 1934, s.2

¹⁶¹⁹ İsmet Paşa, Yeni Halkevlerini Açma Nutku, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, s.2.

¹⁶²⁰ “Arkadaşlar, güzel sanatlar, yalnız yüksek bir insan cemiyetinin temeli olan ince ve güzel hisleri terbiye eden vasıta değildir. En sert iradeleri de yetiştirmeye vasıta olan başlıca bir münebbih, başlıca bir yürütücüdür. Çetin bir mücadele hayatında uğraşacak unsurlarını yüreklerinde kuvvet, neşe, hayat ve azim bulmaları, muvaffak olabilmeleri için, hem başlangıç noktası, hem devam vasıtası, hem neticeye ermenin tesirli tılsımı güzel sanatlardır. Halkevleri, güzel sanatlarını yalnız kendi cemiyetlerine ruh veren vasıta olarak değil, vatandaşları terbiye eden, onları çalışmağa hırslandıran, onları vatani güzelleştirmek ve çiçeklendirmek için daha çok iştahla teşhiz eden başlıca bir terbiye vasıtası saymalıdır. Burada, bütün Halkevlerini, güzel sanatları sevmeleri ve sevdirmeleri ve yaymaları için bir heyecan duymaya teşvik ediyorum”. Bkz. İsmet Paşa, Yeni Halkevlerini Açma Nutku, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, s.2-3.

¹⁶²¹ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal III (1922-1938)*, s.423-424.

ile yetişenleri birleştiren bir prensip olarak alınmaktadır. Bu prensip hem Osmanlılığın toplum yapısında, milleti değil ümmeti esas tutan görüşten ayırdır, hem eski İmparatorluğu teşkil eden kavmiyetler karışımının ifadesi olan Osmanlılık anlayışından başkadır. 1908 ihtilalini takip eden genç Türkler devrinde ve aydınlar arasında kuvvet bulan ırkçılık-turancılık anlayışından da keza ayrı bir anlayış sistemidir. Bu sebeple, CHP programında yer alan 6 Ok sistemi içinde Milliyetçilik kavramını, taşıdığı bu ifadelerle, 6 prensibin en sınırlı ve aydınlık olanlardan biri saymak hatalı olmaz”.¹⁶²²

Yaşar Nabi (Nayır)’ ye göre milliyet şuuru 20. asırda oldukça fazla gelişmiş, Birinci Cihan Harbi’nden sonra milletler arasında bir sulh devri açılacağı düşünüldüyse de bu gerçekleşmemiş, aksine harp kin ve nefreti desteklemiştir. Milli menfaatleri için diğer milletlerin hak ve hukukunu tanımayan ve çığneyen bir zihniyet bulunmakta, şovenlik yükselmekte, en barışçıl memleketler bile milli terbiye yolu ile gençliği milli menfaatleri bilen, onları koruyan bir zihniyette yetiştirmeye ve hatta lüzumlu askeri vasıfları dahi öğretmektedirler. Milliyet hırslarının keskinleştiği dönemde bilhassa küçük milletler dikkatli ve milli şuura sahip olmalıdır. Türk milleti İstiklâl Harbini bu yüksek milli şuurla kazanmasına rağmen tehlike sadece harp zamanlarında bulunmamaktadır. Herhangi bir saldırı halinde milletin kendini koruması için milli şuura ihtiyacı bulunmaktadır. Milleti oluşturan fertlerin çoğunluğu milli şuura sahip olursa o milletin bünyesi de sağlam ve güçlü olacaktır. Milli şuur sadece bayram günlerinde toplu tezahür ve bayrak sevgisiyle ifade edilemez:

“Milli şuur, bize bütün hareketlerimizi milletin en büyük hayrına göre ayar etmeyi, vatan uğruna yalnız harp zamanında canımızı değil, fakat her icap ettiği zaman şahsi menfaatlerimizi feda etmeyi emreder. Türk gençliğini biz, işte asıl bu şuurla teçhiz etmeye; ona milletin hakiki menfaatlerini öğretmeye ve milli menfaatleri şahsi menfaatlerinin önüne geçirmek itiyadını aşılmalıyız... İmparatorluk devrinin kötü telkinleri altında aslı meziyetlerinden çok şeyler kaybetmiş olan milletimize, kahramanlığın meyhanede bıçak çekerek fiyaka yapmakta değil, milleti için, milli ideali için kendini ve hasis menfaatlerini feda etmekte arandığını ve bir milletin hakiki kahramanlarının sayısı nisbetinde büyük olduğunu anlatmalıyız. Bu aslı cevher Türk milletinde ziyadesiyle mevcuttur. Onun üzerinde işlemek için bütün gayretlerimizi seferber etmeliyiz”.¹⁶²³

Recep Peker’e göre bir ulus ifade eden her kalabalığın muayyen bir fikri sabiti olmalıdır. Bugünkü Türk sosyal heyetini teşkil eden hakim, hekim, tüccar, esnaf, her fert, öz inancı olarak köklü fikirlere bağlanmış olmalıdır ki, bugünkü ana varlığın özü, inkılâp fikri sürçüp sürtmeğe mahkum olmasın... Bir ulusun her ferdi bir ana yolda, bir ana görüşte tatbik etmeye muvaffak olamazsa bu ulusun her biri başka tarafa çeken bir insan yığınının farkı kalmaz. Her ulusun müşterek bir inanç sistemi olmalıdır.¹⁶²⁴

¹⁶²² Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal III (1922-1938)*, s.424.

¹⁶²³ Yaşar Nabi (Nayır), “Milliyet Şuuru”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman (Yay. Hzl.), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), s.295-297.(Bu makale Varlık, nr.123, 15 Ağustos 1938, s.33’ten alınmıştır. Bkz. a.g.e., s.297)

¹⁶²⁴ Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, s.14.

Recep Peker’e göre herhangi bir yurttaş kendini ve ulusun varlığı içinde bir küçük varlık telakki edince, içinde bulunduğu yurdu koruyucu ve kuvvetlendirici bir vazife alması gerektir. Yurt denen ve kendisine kudsiyet verilen büyük ana varlığın tükenmez kaynağı olan ulus, hepsi tek tek olan ve hepsi ayrı tarafa çeken insanların biraraya gelmesinden teşekkül edince, benim sosyal düşünceme göre bir değer ifade etmez. Fertlerin yarattığı kalabalık yekûnunun, yani ulusun; hiçbir zaman ara vermeyen hayat mücadelesi cereyanları içinde daima muvaffak olabilmesi, yurt dediğimiz büyük varlığın ön alması ve her kavgada üstün çıkması için, düşüncede, harekette bir ve birleşik olması gerektir. Uluslar ancak bu suretle zorlu vaziyet içinde, güçlükleri yenebilecek bir zinde, sesini duyuracak bir kuvvet ve mevcudiyet olarak kendini gösterebilir.¹⁶²⁵

Recep Peker tarihten örnekler vermiş ve Almanya’nın I. Dünya Savaşı’ndaki mağlubiyetinin sebepleri arasında ulusal birliğin bulunmamasını göstermiştir. Türkiye içinde o dönemde ulusal birliğin en büyük yaşama şartı olduğu ifade edilmiştir. *“Kökleştirme yolunda bulunduğumuz Türk inkılâbının derinliği ve ehemmiyeti, içinde bulunduğumuz gün için, bu hayat şartını mühimleştiriyor”*.¹⁶²⁶

Dahiliye Vekili (İç İşleri Bakanı) ve C.H.P. Genel Seketeri Şükrü Kaya, 1935’te İnkılâbı Atatürk inkılâbı olarak tanımlamakta ve inkılâbın Türk, Türkçü, millici olduğunu ve kökeninin cihan tarihiyle başlayan medeni ve sosyal yaşantı olduğunu ifade ederek tarihi kökleri olduğunu ifade etmiştir. Şükrü Kaya Türk İnkılâbının Türk ve Türkçü vasıflarını şu şekilde ifade etmektedir:

“Atatürk İnkılâbı’nın Türk ve Türkçü olması ana vasıflarındandır. İnkılâbımız Türk milletinin cihan tarihiyle başlayan medeni ve sosyal yaşama ve yaşayış safhalarından alınmış ve onun istidat ve ihtiyacına uygun olarak tesbit edilmiş reel kaidelerdir. İnkılâp bu itibarla tamamiyle aslıdır. Diğer memleketlerde tatbik edildiği görülen muvazi ve mümasil hareketler tarih sırasıyla hep bizimkinden sonradır. Tarih sırasıyla önde olan inkılâbımızın eser ve derece itibarıyla en öne geçmesi için çalışmamızı tanzim etmek ve temposunu behemehal memleketin ihtiyacına uydurmak mecburiyetindeyiz. Milletimizin seciyesi ve tabîî muhitimiz böyle çalışmalara muzaaf cevablar ve semereler verecek kabiliyettedir. Türk olan inkılâbımız zaruri ve tabîî olarak Türkçüdür. Türk ve Türkçü vasıflarını esaslı bir şiar

¹⁶²⁵ Recep Peker’e göre: *“İnsanlar tek tek bakıldığı zaman değerleri sıfırdır: İhtisas, ilim ve enerji bakımından ve her bakımdan saydığımız vasıflar yüksek bile olsa; bu vasıfları eksik, fakat birleşmiş insanların teşkil ettiği kütle karşısında büyük ulus davasını yürütmeye imkân bulamazlar. Onun için hem politika, hem ekonomi bakımından ayrı ayrı kıymeti olan bu noktayı; bilhassa sosyal bakımdan en karanlıktan en aydınlığa, en kötünden en iyiye, en geriden en ileriye gitmek iddia ve davasında olan biz Türkler, daima gözönünde tutmalıyız... yüreklerimiz daima bu inaçla çarpmalı, daima bir ve beraber olmalıyız”*. Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, s.48-49.

¹⁶²⁶ Recep Peker’e göre Almanya’nın savaşta mağlup olmasının sebeplerinden birisi de iç idarede görülen sarsıntı, kargaşalık, parlamenter hükümetin ulusal birliği bozan hareketlere karşı koymaması ve yine savaşın kazanana olmasına rağmen İtalya’nın durumu: *“şu halde bir devlet, teknik kuvveti, fen vasıtaları, bilgisi, savaş vasıtaları ve muharip insanların sayısı, varlığı ve ekonomik kuvveti ne olursa olsun, bir harbi yüz aklı ile başarabilmek için bütün varlıkların birlik olması gerekir. Bir harbi kazanabilmek için elzem olan bu şart...hatta şimdi, bizim içinde bulunduğumuz vaziyet gibi; kurtuluş, kuruluş ve koruyuş bakımlarından herşeyi yolunda giden bir devlet için dahi ileriye doğru kazanılmış mesafelerin muhafazası için ulusal birlik gereklidir”*. Bkz. Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, s.49.

olarak bünyesinde taşıyan ve yaşatan bu inkılâbın milliciliği inhisar ve infirat kabul etmez. Türk milliciliğinin hedefi, medeni kültürün ve insanlığın müşterek ve yüksek duygularının müsbet yollarda inkişaf ve intişarını esas ittihaz etmektir. Bu gayeye ermek için halka dayanmayı da en sağlam ve kısa yol bilir. Atatürk'ün memleketi ve milleti esir olmak yani mahvolmak tehlikesinden kurtardıktan sonra bir daha böyle bir badireye düşmemesi için bulduğu en emin vasıta, Cümhuriyet Halk Partisi kurumu olmuş ve ona tutacağı ve tutunacağı yolu kendi eliyle plânlaştırdığı dinamik, progresist programı ile göstermiştir. Türk milletini lâayık olduğu yüksek mevkide tutmayı ve Türk milletini beşeriyet içerisinde mümtaz bir camia yapmayı istihdaf eden bu ana yol, halk kütlesinin her bakımdan yükselmesini kendine temel saymıştır. Partinin vazifesi evvelâ bu temeli yapmak ve bu sağlam temel üzerine yüksek ideallerini kurmaktır. **Hükümetin her sahadaki faaliyeti buna matuftur. Zaten devlet kurmaktan da gaye budur.** Bir taraftan devlet ve hükümet bu asli vazifesini yaparken diğer taraftan partinin de bu kalkınmayı bizzat halkın için ve halk eliyle yapmasını temin ettirmesi büyük Önder tarafından Partiye verilmiş aslı bir ödevdir".¹⁶²⁷

Şükrü Kaya, 1937'deki anayasa değişikliği görüşmelerinde de aynı şekilde Atatürk'ün prensiplerinin Türk olduğunu, Türkün kendi seciyesi ve ihtiyaçlarından ortaya çıktığından Türkçü olduğunu ve bundan dolayı millicilik vasfının ortaya çıktığını ifade etmiştir. Şükrü Kaya'ya göre:

"Atatürk'ün vazettiği prensipler Türktür. Yani asliyeti ve menşei itibariyle tamamen milletin kendi seciyesinden alınmış ve onun bütün ihtiyaç ve zaruretlerine uygun olarak seçilmiştir. Bu prensipler aynı zamanda Türkçüdür de.. Bu itibarladır ki, millicilik vasfı kendiliğinden çıkan bir zaruret olur.(Bravo sesleri). Bu milletin son asırlarda, gerek ekonomik hayatta, gerek sosyal hayatta çektiği elemeleri burada tekrar etmek istemem. O son safhaların hazin sahnelerini Atatürk'ün nutuklarında açık olarak görmek mümkündür. Eğer tekrar bu acı hatıralara dönmek, bu elim hayatı yaşamamak ve beşeriyete de böyle bir felaket hazırlamak istemiyorsa, Türk milleti, behemehal Türkçü ve millici olmak lazımdır. (Bravo çok yaşa sesleri), (Alkışlar). Türk milletini beşeriyet içerisinde medeniyete yarar, sulhe hâdim mümtaz bir camia yapmak için evvel emirde Türk milletini istikbâl tarihinde de lâayık olduğu medeniyet seviyesine çıkarmak lazımdır. Bu itibarla millici olmak bizim zaruri şiarımızdır. Fakat bizim millici şiarımız dar ve inhisarcı değildir. Bizim milliciliğimiz medeni beşeriyet içinde onun esaslı bir unsuru olarak insanlığın ilâ ve tealisine ve bütün dünyayı mesud ve müreffeh yaşatmaya matuf bir milliciliktir".¹⁶²⁸

Teşkilatı Esasiye Encümeni Reisi Şemsettin Günaltay (Sivas) ise 1937 anayasa değişikliğinde 2. Madde yani altı ilkenin anayasaya dahil edilmesi ile alakalı olarak yaptığı konuşmada bu ilkelerin Türk tarihine uygun ve onun tarihinden çıktığını ifade etmiştir Şemsettin Günaltay:

"Arkadaşlar; bu madde Türkün hayatından, Türkün tarihinden, Türkün asırlar içerisinde geçirmiş olduğu inkılâblardan mülhem olan kudsi esaslardır. Bu esaslar arzettiğim gibi, Türkün tarihinden çıkarılmıştır. Türkün tarihini karıştırırsak, mazinin karanlıklarına gömülen ve asırların en derinliklerinden kudsi bir varlık halinde beşeriyet üzerine yükselen Türk; ancak o günden bu güne kadar varlığını, bugün burada tesbit ettiğimiz esaslara istinaden muhafaza etmiştir. Türk yaşamıştır; milliyetçi olduğu müddetçe; Türk yaşamıştır, devletçi olduğu müddetçe; Türk yaşamıştır. Ancak kendi varlığının esaslarını kendi ruhundan çıkardığı müddetçe. İşte Türk ölüm döşeginde iken, varlık ruhunu, kendisine nefhedenler,

¹⁶²⁷ CHP, *Halkevleri 1932-1935 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, Şükrü Kaya'nın önsöz mahiyetindeki yazısı.

¹⁶²⁸ T.B.M.M. *Zabıt Ceridesi*, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.60; Teşkilatı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

Türkün tarihine gömülerek onun varlığını esas seciyelerini bulmuş ve bu gün burada teklif edilmiştir. Arkadaşlar; bir milletin ana kanunu yapılırken ilk evvel nazarı itibare alınacak şey, o milletin kendi hususiyeti, kendi ruhunun tecelliyatı olmalıdır”.¹⁶²⁹

Aziz Akyürek (Erzurum milletvekili) 1937 tarihli anayasa değişikliği görüşmesinde Türk İnkılâbının Türk ulusçusu ve amacının Türk ulusuna hizmet etmek olduğunu ve eski dönemde Türklüğün milli benliğinden uzaklaştırıldığını ifade ile bunun inkılâpçı bir irade ile ortadan kaldırıldığını ifade etmiştir ve “biz Türk çocuklarının istikbâlini mesud yapmak için bugün yapılması lazım gelen her fedakârlığı yapacağız” demiştir.¹⁶³⁰

Cumhuriyetin 15. kuruluş yıldönümünde C.H.P. tarafından milliyetçilik ilkesi, Türkiye sınırlarını aşan yayılmacı bir ilke olmamak şeklinde tanımlanmış ve “Türkiye Cümhuriyeti

¹⁶²⁹ Şemsettin Günaltay devamında: “...Ancak o yoldaki umdelere istinad eden bir millet, en büyük fırtınalar karşısında varlığını varlığını ve benliğini muhafaza eder. Türk, Asya'nın bir ucundan öbür ucuna kadar hâkim olduğu devirlerde kendisini yıkan âmil, ancak içinde yer alan harici milletlerin telkinleri olmuştur. Büyük Tokyu Devleti yıkıldı. Bunun âmili o zamanki Çin siyasilerinin Türk benliğini yıkmak üzere, mütemadiyen yaptıkları telkin ve fikirler olmuştur. Hepiniz bilirsiniz ki bütün dünya Türkün ölümünün, determinizm esaslarına göre, mukadder olduğunu iddia ettikleri bir sırada, onun büyükleri, ancak Türkün ruhundan aldığı kanaatle, bugün gördüğünüz muazzam, bu canlı ve hayatlı devleti kurmağa muvaffak olmuşlardır. Şu halde bu gün huzurunuzda arzedilen tadelâtın esası olan Cümhuriyetçilik, Türkün kendi ruhunun ifadesi demektir; Milliyetçilik, o da kendi varlığının idamesi için lazım olan esastır. Şu halde Türkün bu esasları, teşkilatı esasiye kanununda yer bulunca, bunlara muhalif olarak fikirler serdedilmeyecek midir, diyorlar? Bir liberal çıkıp liberalizm esaslarını, bir komünist çıkıp komünizmi müdafaa edemeyecek midir diye sordular? Hayır etmeyecektir, edemeyecektir. Teşkilatı Esasiye kanununa muhalif herhangi bir hareket nasıl bir cürüm ise, bu esaslara muhalefette aynı şekilde cürüm sayılacaktır. Arazi meselesinde bir emniyetsizlik, bir itimatsızlık meselesi zannetmiyorum ki, olsun. Mülkiyet hakkının kudsiyeti teşkilatı esasiye kanunumuzda tasrih edilmiştir. Burada teklif edilen, bir adaletin icabının yerine getirilmesidir; memlekette çalışan ve bu milletin asırlardan ve asırlardan beri barını çeken asıl halkın hakiki malına sahip olmasıdır. Bu iş yapılırken, bugün bir takım şerait altında bu mallara malik olanların hukuku payımal edilecek değildir. Burada teşkilatı esasiyede yapılan iş bu malların çiftçilere tevzii için kanunî bir müsaade vermektir. Bu kanun yapılarak buraya gelecektir. O zaman mal sahibinin hukukunu temin edecek esaslar tabiatile derpiş edilmiş olacaktır”. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.64-65; Teşkilatı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

¹⁶³⁰ Aziz Akyürek: “Dünle bugün arasında inkılâp bakımından büyük bir fark görüyorum. Dünkü Türkiye hakiki, milli benliğini kaybetmiş ve asırlardan beri yaşayan Türk varlığının icablarını bir tarafa bırakmış, sunî, tamamen yabancı bir şekle girmişti. Onda Türkün bütün ananeleri silinmiş bulunuyordu. O yaşayış, sunî bir yaşayıştı. Gelib geçici bir yaşayıştı. Bu, ya ölümle nihayet bulmak yahud bir inkılâpla tamamen yerinden atılarak değişmesi lazım gelen bir yaşayıştı. Vatanımızın geçirdiği büyük ölüm tehlikelerini göz önüne getirdiğimiz zaman, o kurtarıcının büyük iradesini, azmini, fedakârlığının genişliğini daha iyi anlarız. Türk yurdunun büyük kurtarıcısı Atatürk'ün onun öz milletinin, hayatından alarak hazırladığı fırka teşkilatı, bugünkü inkılâbın temellerini kurmuş ve bunun üzerinde başarılı bir çalışma yapmıştır... Bizim gibi dörtte üçü çiftçi olan bir memlekette toprak, teşkilatı esasiyenin ana temellerinden birisini teşkil eder. Aynı zamanda toprak, yaşamının da en mühim temelidir. Ortakçı çiftçiler; ben bunları hakiki çiftçi addetmiyorum. Bugün yüzbinlerce, milyonlarca yurddaşlarımız ameledir ve bir nevi iktisadi esirdir. Onları hakiki hürriyetlerine, iktisadi varlıklarına çıkarmak için Partinin ve Büyük Millet Meclisinin kararları tamamile yerinde olacaktır... Arkadaşlar, inkılâp yapmak büyük bir iştir. Onu sağlamlaştırmak, onun kadar büyük bir iştir. Onun istikbalini hazırlamak ve korumak da ondan daha büyük iştir. Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.68; Teşkilatı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

dahilinde Türk dili ile konuşan, Türk kültürü ile yetişen, Türk ülküsünü benimseyen her vatandaş hangi din ve menşeden olursa olsun Türktür” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁶³¹

Nusret Köymen Türk İnkılâbını Kemalizm olarak değerlendirerek Kemalizm’in milliyetçilik anlayışının emperyalizm ve istismarcılıktan uzak ve dünya milletlerinin eşit haklar çerçevesinde bağımsızlığına ve egemenliğine inanan bir anlayış olduğunu ifade etmiştir. Nusret Köymen 1936’da Kemalizm’i şu şekilde tanımlamaktadır:

“Politika ilminin vardığı neticeleri tatbik edecek veya bunların tatbikini temin ve tanzim edecek olan da milletin politik teşkilatlanması demek olan “devlet”tir. Bu itibarla Kemalizm “devlet” telakkisinde de başka rejimlerden ayrılmaktadır. Dünden gelen ve yarına giden bir milletin dinamik varlığının hakiki fakat geçici taşıyıcıları olan ferdler arasında mâşerî şuur ve iradenin sevk ve idaresi altında ferdî şuur ve iradede kaynayan bir el birliği Türk devletçiliğinin ve milliyetçiliğinin temelini teşkil eder. Kemalizm milliyet telâkkisinin beynelmilel tezahürlerinde de diğer nasyonalist görüşlerden ayrılır. Kemalizmin milliyetçiliği, Türklüğün en eski ırk ve kültürün en asıl varisi bulunması ilmi hakikatından kuvvet almakla beraber, emperyalist ve istismarî değildir. O, bilakis, milletlerin istiklâli ve hakta müsavâtı üzerine kurulmuş beynelmilel bir el birliğinin en samimi taraftarı ve en çalışkan hâdimidir. Türk milleti “büyük veraset” inin kendisine hakikî medeniyet yolunda beşeriyete rehberlik vazifesini yüklediğine de kanidir. “Montrö” bu insani milliyetçiliğin bir delili, örnek bir zaferidir”.¹⁶³²

Ülkü Hakevleri Mecmuası yazarlarından Osman Halit’in Türkiye’de halkın durumu ve uluslaşma meselesini ele aldığı yazısı dikkate değerdir. Osman Halit’e göre Türkiye hala ulus olma aşamasındadır ve uluslaşma aşamasında Halkçılık prensibi ile birlikte devlet teşkilatı bütün güç ve imkânlarını sonuna kadar seferber etmelidir. Osman Halit’e göre:

“Türkiye ırkan bir olmakla beraber gerek nüfusunun kesafeti, gerek kültür ve irfan seviyesi ve gerekse diğer içtimai faaliyetler itibarıyla Avrupa’nın en gayri mütecanis memleketlerinden biri manzarasını göstermektedir. **Modern ve olgun bir millet olabilmek için Türkiye’de yaşayan bütün vatandaşların müşterek bir irade ve şuura sahip olmaları, dil ve kültür itibarıyla yekdiğerlerine azamî derecede yakın bulunmaları icap eder.** Vatanın bir cüz’ü olan İstanbul veya Ankara halkıyla Diyarbekir ve Şark vilâyetleri halkı arasındaki

¹⁶³¹ “Osmanlı Devleti, tâbiyeti altındaki muhtelif unsurlarından bir Osmanlı milleti vücade getirmeğe uğraşmış, fakat Osmanlılık siyaseti tam bir iflasa mahkûm olunca bu sefer “Ümmet” denilen “İslâm milleti” fikrine, İslâm ittihadı siyasetine sapmıştı. Neticede bu siyaset dahi iflas etti. Osmanlı devletini terkip eden muhtelif unsurların ayrı ayrı tuttukları milliyetçilik cereyanlarına karşı koymak gayretinde bulunan o devrin bazı nazariyatçıları memlekette bir Türkçülük cereyanı uyandırmak istediler. Bu cereyan bütün Türk kavimlerini birleştirmeye istihdaf eden Turancılığa kadar gidiyordu. Cumhuriyet Halk Partisinin milliyetçiliği gerek müstakil, gerek başka devletin tebaası halinde yaşayan bütün Türkleri bir kardeşlik hissiyle sevmek, onların refahını dilemekle beraber hariçteki bu Türkleri kendi siyasi iştigal hududundan hariç tutar. Partinin ve yeni devletin telâkkisine göre, Türkiye Cumhuriyeti dahilinde Türk dili ile konuşan, Türk kültürü ile yetişen, Türk ülküsünü benimseyen her vatandaş hangi din ve menşeden olursa olsun Türktür. Bu esas, Teşkilâtı Esasiye Kanununda da açıkça yazılıdır. Yeni Türk milliyetçiliğine göre, Türk milleti büyük insanlık ailesinin yüksek ve şerefli bir uzvudur. Bu itibarla bütün insanlığı sever ve milli menfaatine ilişilmedikçe başka milletlere karşı düşmanlık beslemez ve telkin etmez. Yeni Türk devletinde milliyetçiliğin kuvvetli bir şiar olmasının bir sebebi de beynelmilelcilik parti programında şöyle ifade edilmiştir: “Türk ulusçuluğu, bütün muasır milletlerle bir âhenkte yürümekle beraber, Türk içtimai heyetinin hususi seciyesini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar. Bu itibarla milli olmayan cereyanların memlekete girmesini ve yayılmasını istemez”. Bkz. Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.10.

¹⁶³² Nusret Köymen, “Kemalizmin Hususiyetleri”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 42, Cilt 7, Ağustos 1936, s.417-418.

dil, kıyafet ve anane farkları gözönüne getirilecek olursa bu noktanın ehemmiyeti derhal tezahür eder. Osmanlı İmparatorluğu Suriye, Irak, Arnavutluk gibi birbirlerine dil ve kültür itibarıyla çok yabancı parçaların yekdiğerine eklenmesinden meydana gelmiş büyük bir saltanattı. Fakat bu muazzam binanın komşuları küçük devletlerle bile boy ölçüşemeyecek kadar zayıf olduğu hadisatla sabit olmuştur. Anadolu'nun şarkında ve garbinde yaşayan bütün cumhuriyet vatandaşlarını mütecanis ve yekpare bir vücut haline getirmek, onları maddeten olduğu gibi manen de mütecanis ve mütesanit bir insan yapmak gayemizdir. Bundan maada devlet teşkilâtımız bütün kuvvetlerini bu gayeyi istihsal için seferber etmelidir”.

Osman Halit, millet olmamış Çin'in Japonya karşısında mağlup olduğunu ancak Finler, Çekoslovakya ve Macarlar'ın halk yetiştirmesi için faaliyetleri sonucu milli varlıklarını koruduklarını, Rusya ve faşizmin vatani Almanya'da da halkın yetiştirilmesi hususunda önemli ve dikkate değer çalışmaların bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁶³³

Osman Halit'e göre, Türkiye'de millet olabilmek için yapılması gerekenler ise şunlardır. Türkler sözden ziyade uygulamaya bakan nasihattan ziyade örnek ve misal arayan bir halktır ve uygulama ile madde ile halk ve köylünün karşısına çıkılmalıdır. Köylerde seyyar ve sabit millet mekteplerinde halk okutulurken aynı zamanda sürekli bir şekilde konferans ve seyyar kütüphaneler ile ruh ve dimağlar beslenmeli, köylerde açılacak okuma odalarında her çeşit yayın bulundurulmalıdır. Seyyar sergilerle müzeler, numune çiftlikleri, numune köy evleri halk temsilleri bol resimli duvar gazete ve levhaları en uzak köylere de dahil olmak üzere dağıtılmalıdır. Bu konularda köy muhtarları eğitilmelidir. Seyyar sinema ve radyoların önemi üzerinde durulmalıdır. Halkın milli ve içtimai bir hayatı yaşaması için milli bayramlara önem vermek, bu vesileyle milli şarkı ve oyunları yaşatmak, milli seciyeyi zinde tutmak için gereklidir. Kooperatifler, seyyar tabipler, hasta bakıcılar, ziraatçi rehberlerin köylere gitmesi ve halkın iktisadi ve içtimai meselelerini çözmeleri halkta cümhuriyet ve inkılâp sevgisinin kökleşmesine yardımcı olacaktır. Bu konuda Halkevlerinin köycülük şubesi önder olmalı ve bu faaliyetler belli bir programa göre başlamalıdır.¹⁶³⁴

Nusret Kemal'e göre Türk inkılâbı, dünya inkılâpları içinde önemli yeri olan Marksizm'in materyalizm ve determinizm gibi felsefi esaslarından ayrıldığı gibi diğer içtimai ve iktisadi görüşleriyle de marksizmden ayrılmaktadır. Marksizm, üstün bir amele sınıfını kabul ederek köylüyü de ameleleştirmeye çalışarak ve ferdi ortadan kaldırarak amele kümesinin diktatörlüğünü kurmayı amaçlamaktadır. İktisadi olarak ferdi mülkiyeti tasfiye ederek devlet mülkiyetini yerleştirmeye çalışmaktadır ve dünya görüşünde beynelmilelciidir. Son dönemde milliyetçi ve halkçı bir Marksizm türetme çabaları da olmakla birlikte buda Türk inkılâbı'ndan uzaktır. Türk inkılâbı ferdi mülkiyeti kabul etmekte, köylüyü toprağından uzaklaştırmak yerine bir şekilde ameleiyi mülk sahibi yaparak mütecanis bir halk kütlesi yaratmayı amaçlamaktadır.

¹⁶³³ Osman Halit, “Cümhuriyette Halk Terbiyesi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On, Cilt İki, İkinci Teşrin (Kasım) 1933, s.292-293.

¹⁶³⁴ Osman Halit, “Cümhuriyette Halk Terbiyesi”, s.293.

Diktatörlük yerine ülkeyi halk hâkimiyeti ile idare etmek amacındadır. Milliyetçi bir inkılâp olan Türk inkılâbı beynelmilelciliğinde ise milletler arasında sulh, medeniyet ve kültür yolunda bir elbirliği amaçlamaktadır. Türk inkılâbı, fert veya zümre diktatörlüğüne düşmandır ve dolayısıyla faşizm, rasizm vesaire fert veya zümreye kontrolsüz salâhiyet veren idare şekillerini de kabul etmemekte ve kendine yakın saymamaktadır: “*Türk halkçı rejiminin gayesi kırbaçlı ve dizginli bir idareye doğru gitmekten ziyade sevgi ve ülküye dayanan bir halk ve devlet birliği kurmak, halktan çıkan devleti halktan ayrı bir şey yapmamaktır*”.¹⁶³⁵

Türk ulusçuluğu, Atatürk döneminde Adalet Bakanlığı yapmış ve Türk Hukuk Devriminin mimarlarından Mahmut Esat Bozkurt tarafından şu şekilde tanımlanmıştır:

“Atatürk ihtilalinin ayırıcı özelliği Türk ulusçuluğudur. Türk olmaktır. Maziye bu prensip tasfiye etti. Yeniliği bu prensip getirdi. Bütün Türk ihtilali bütün eserleriyle bu prensibe dayanır. Bundan en küçük bir sapma geriliğe dönmektir ve ölümdür. İşte bütün bundan dolayı Bizanslaşan saltanatın, Türk olmayan Osmanlı saltanat ve hilafet idaresinin asırlar içinde kısaca anlamı şudur. Türk’ten başka unsurların kuvvetlenmesine yarayan bunlarla beraber ve yaşatmak, yaşamak için Türkü sömüren bir varlık. İşte bütün bunlardan dolayıdır ki Atatürk ihtilali, Bizanslaşan saltanatı, vatansız ve milliyetsiz hilafeti kaldırdı”.¹⁶³⁶

Mahmut Esat’a göre milliyetini duymayan, sevmeyen acaba cihanda ne duyar, ne sever? Milliyetçiliğin fütühat, sergüzeştçilik olduğunu söyleyenler olmakla birlikte bunlar milliyetçilik değildir. İnsanın kendi vaziyetine özel itinası, kendi varlığı devletinde himayesi altına alınmış aziz haklardandır. Fertlerin aile halini alması ve ailenin de büyük bir teşkil ve mikyasta tecellisinden meydana gelen milliyetçilik uluslararası hukukta da saygı görmesi gereken temiz ve asil bir varlıktır: “*Tabiat, tarih ve muasır hukukiyat kanunlarının vâzıh bir ifadesi olan milliyetçilik, asr-ı hâzır medeniyetinin bu rütbe kuvvetli bir mu’tasını kendine mesnet yapınca, onun fütühatçılıkla, sergüzeştçülükla tavsifi bariz bir haksızlık olmaz mı?*”. Dolayısıyla fütühatçılığı isteyenler tarafından bu yol kapatılmak istenmekte ve hakkı tanımamaktadırlar. “*Türk milliyetçiliği bir fikir cereyanı, bir hars vahdetidir. Fikir ve harsların hudutları yoktur. Milliyetçilik düsturunun infaz ve tahakkuku cebir ve zor istimalinden müstağnidir. Zira milliyetçilik kan vahdetine müstenit olduğu kadar, ondan ziyade fikir cereyanı, bir hars birliğidir. Türk milliyetçiliğinin ideali dünya mıntıkları değil, birbirinin sevgisiyle titreşen gönül iklimleridir. Türk milliyetçiliği bu sevgi etrafında cıvıldaayan, dertleşen ve titreşen gönülleri istiyor*”.¹⁶³⁷ Türk milliyetçiliği, laik, halkçı ve cumhuriyetçi devleti hedeflemiştir ve bu fikirler devlet hayatında hâkimdir. Türk milliyetçiliği laiktir ve laiklik dincilik ya da dinsizlik değildir. Vicdan özgürlüğünü hedeflemektedir. Mezhep

¹⁶³⁵ Nusret Kemal, “İnkılâp İdeolojisinde Halkçılık”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt Üç, Mart 1934, s.44.

¹⁶³⁶ Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali I-II* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005), s.227.

¹⁶³⁷ Mahmut Esat (Bozkurt), “Mahmut Esat Beyefendi’nin Nutukları (Türk Milliyetçiliği)”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman vd.(yay. hzl.), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), s.241-242.(Mahmut Esat Bey’in makalesi *Türk Yurdu*, C.21-7, nr.195-1, Kânun-ı sani 1928, s.57-59’dan alınmıştır. Bkz. a.g.e., s.245.)

kavgaları Türk milleti için olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilir. Dolayısıyla kötü emellere vasıta olabilecek bu tehlike ile mücadele de Türk Ocakları da önemli vazife almalıdır: “*Mezhep ve kıta Türklüğü, yani Şîî, Sünnî Türk, Rumeli, Anadolu ve bilmem daha nere Türklüğü yoktur. Vicdan, hars ve fikir Türklüğü vardır*”.¹⁶³⁸

Recep Peker, 1933’te Türk milletinin arkasındaki beş on asrın gölgesine sığınmış uydurma, sunî bir millet olmadığını ve geçmişinin eski olduğunu, yine uzun geleceğinin bulunduğunu ifade ile uzun ömürlü, ebedi bir devlet kurduklarını belirtmiştir. Aynı zamanda devleti koruyup yaşatacak önlemler de aldıklarını ifade etmiştir. Milli disiplin anlayışında milletleri sürüleştiren hudutlara kadar varmanın felaket getireceğini ifade ile hedeflenen milleti şu şekilde ifade etmiştir:

“Hürriyetin ve disiplinin hudutlarını, tatbik oldukları millet hayatının kendi hususi şartları çizer. Biz, her ferdi cemiyet ruhunun sevgi, saygı ve itaat maddelerinden yuğrulmuş imtizaç malzemesi ile devlete ve birbirine eklenip bağlanan bir millet... Biz, nizamlı, emniyetli bir devletin vatandaşlara hürriyetin usaresini tattırırken serseri dağınıklığın, milliyetsiz boşluğun ve en kuvvetli cemiyetleri dağıtıp parçalayan serkeşlik ve itaatsizliğin yıkıp öldürücü tesirlerinden anlıyan, bundan kaçan yepyeni bir millet olarak yetişmek istiyoruz. Disiplinli hürriyet!... Bu, Cumhuriyet Halk Fırkası evlatlarına, Halkevlerinde hergün biraz daha yetişip açılan memleket çocuklarına ve bütün vatandaşlara “mot d’ordre” olmalıdır”.¹⁶³⁹

Mustafa Kemal Paşa, Başkomutanlık Meydan Savaşı’nın ikinci yıl döneminde yaptığı konuşmada büyük zaferin askeri aşamalarını anlatmış ve devamında bu büyük zaferin başarılmasının sebeplerini de izah etmiştir. Bu konuşmada Mustafa Kemal Paşa büyük zaferin kazanılmasını Türk milletinin milli birlik ve beraberliğine bağlamış, bir yerde Türk milletinde sürekli biçimde varolan ordu-millet anlayışının varlığına dikkat çekmiştir. Büyük zafer cephe ve cephe gerisinde milletin birlik ve beraberliğiyle kazanılmıştır. Atatürk bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Çünkü Efendiler, savaş ve özellikle meydan savaşı yalnız karşı karşıya gelen iki ordunun çarpışması değildir; Milletlerin çarpışmasıdır. Meydan savaşı milletlerin tüm varlıklarıyla, ilim ve fen sahasındaki dereceleriyle, ahlaklarıyla, kültürleriyle, kısaca bütün maddi ve manevi güç ve iyi huylarıyla ve her türlü araçlarla çarpıştığı bir sınav sahasıdır. Bu sahada çarpışan milletlerin gerçek kuvvet ve kıymetleri ölçülür. Sonuç yalnız beden gücünün değil, bütün kuvvetlerin, özellikle ahlaki ve kültürel kuvvetin yükselmesini gerçekleştirme derecesine vardır. Bu nedenle meydan savaşında yenilen taraf milletçe ve memleketçe, bütün maddi ve manevi varlığı ile yenilmiş sayılır. Böyle bir sonun ne kadar korkunç olabileceğini tahmin edersiniz. Yok olup gitmek yalnız savaş sahasında bulunan orduya ait kalmaz. Asıl ordunun ait olduğu millet, korkunç sonlara uğrar. Tarih, başlarındaki hükümdarların, hırslı politikacıların birtakım hayali isteklerle, aracı yerine düşen işgalci orduların, işgalci milletlerin uğradığı bu şekil korkunç sonlarla doludur. Efendiler, Türk vatanını almak almak düşüncesini, Türk’ü esir etmek hayalini genel, ortak bir düşünce haline koymaya çalışanlarında hak ettikleri sondan kurtulamamış olduklarını gözlerimizle gördük. Efendiler, kendilerine bir milletin geleceği emanet edilen adamlar milletin kuvvet ve gücünü yalnız ve ancak yine milletin gerçek ve kabul edilir yararlar elde etmesi yolunda kullanmakla sorumlu olduklarını bir an hatırdan çıkarmamalıdır. Bu adamlar düşünmelidir ki, bir memleketi ele

¹⁶³⁸ Mahmut Esat (Bozkurt), “Mahmut Esat Beyefendi’nin Nutukları (Türk Milliyetçiliği)”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, s.242-243.

¹⁶³⁹ Recep, “Disiplinli Hürriyet”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Üç, Cilt Bir, Nisan 1933, s.179-180.

geçirip işgal etmek, o memleketlerin sahiplerine hükmetmek için yeterli değildir. Bir milletin ruhu baskı altına alınmadıkça, bir milletin kararlılığı ve iradesi kırılmadıkça, o millete hükmetmenin imkânı yoktur. Hâlbuki yüzyılların çocuğu olan bu milli ruh, kalıcı ve sürekli bir milli iradeye hiçbir kuvvet karşı koyamaz. Hükmedilmek istenmeyen bir milleti, esaret altında tutmayı başaracak kadar kuvvetli zorbalara artık bu dünya yüzünde kalmamıştır. Türk milleti son çarpışmalarıyla, özellikle burada kazandığı zaferle, kazandığı kararlılık ve irade ile herkesçe bilinen bu gerçekleri bir defa daha tarihin sineline çelik kalemle kazınmış bulunuyor”.¹⁶⁴⁰

İsmet Paşa’da 1922’de Türk İstiklâl Harbini bir medeniyet mücadelesi olarak değerlendirmekte ve bu mücadeleyi başarmak için milletin esasen, vicdanen, kalben muhtaç olduğu bir takım vasıflar lazımdı¹⁶⁴¹ diye ifade etmekte ve bu harbin bir milletin harbi olduğunu ifade etmektedir.

4.7.2.1. Atatürk’ün Millet, Türk Milleti Tanımı ve Türklük Üzerine Düşünceleri

4.7.2.2. Atatürk’ün Millet Tanımı

Atatürk’e göre millet; dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir. Atatürk’ün tanımında dil birliği gibi bütün ulusların oluşmasında en etkili ögeye yer verilmiş ve Türk milletinde varlığını korumasını sağlayan aracın Türk dili olduğu ve milletin zihni ve kalbi olduğu ifade edilmiştir.¹⁶⁴² Atatürk’ün bu tanımı aynı zamanda Cumhuriyet Halk Fırkası programlarında da yer almış ve izah edilmiştir.¹⁶⁴³ Dil birliği hemen hemen bütün millet tanımlarında ve milletlerin teşekkülünde görülen ve en çok önem verilen konulardan biri olmuştur.¹⁶⁴⁴ Alman, İtalyan ve Fransız ulusçuluğunun temellerinde de dil birliği vardır. Bu ülkelerde halkın çok azının konuştuğu diller aşağı yukarı bir yüzyılda Fransa ve Almanya’da ve İtalya’da halkın tamamının konuştuğu dil haline getirilmiştir.¹⁶⁴⁵ Osmanlı’da örneğin Bulgar milliyetçiliğinin gelişmesinde Ortodoks kilisesinin dili olan ve bütün Ortodoksların doğal olarak Bulgar Ortodokslarında konuştuğu Latinceye karşı Bulgarca temelli ulusçuluk gelişmiş ve Ortodoksluğun birleştirici yanı tasfiye edilerek Bulgar olma vasfı ön plana çıkmıştır. Patrikhanenin Rumlaştırma çabalarına karşı çıkmıştır.¹⁶⁴⁶ Osmanlı Devleti zamanında tebaa arasında dil birliği sağlanmamış ve bu amaçla çaba sarf edilmemiştir. Osmanlı’da dil birliğinin sağlanamamasında temel sebeplerden biride

¹⁶⁴⁰ <http://atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/dumlupınarda-konusma> erişim tarihi 13.05.2023.

¹⁶⁴¹ Nusret Kemal, “İsmet Paşanın Nutukları ve Türk Rejiminin Vasıfları”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Onbir, Cilt İki, Birinci Kânun (Aralık) 1933, s.366.

¹⁶⁴² Afetînan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, s.18-19.

¹⁶⁴³ C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı 1931*, s.29.

¹⁶⁴⁴ Erözden, *Ulus Devlet*, s.32-34; Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, s.524; Yusuf Akçura, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, s.35; Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, s.228.

¹⁶⁴⁵ Hobsbawm, *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, s.73-81.

¹⁶⁴⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, s.83-101; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.62-67

eğitim öğretim birliğinin sağlanmamasıdır. Yalnız devletin resmi dili her zaman Türkçe olmuş ve devlette görev alacakların Türkçe bilmeleri şartı aranmıştır. Devletin resmi dilinin Türkçe olduğu 1786 Kanun-ı Esasisi'nde de yer almıştır.¹⁶⁴⁷ Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nde gayr-i müslim tebaa tarafından Türkçe dışındaki dillerinde yer alması çabaları I.Meşrutiyet döneminde görülmüşse de bu çabalar başarısız olmuştur.¹⁶⁴⁸ Türk dili konusunda yoğun çalışmalar bilhassa II. Meşrutiyet dönemi aydınları tarafından başlatılmış, dilde sadeleşme çabalarına hız verilmiş, Türk dünyası için İstanbul Türkçesinin ortak Türkçe olması yolunda çalışmalar yapılmıştır. İsmail Gaspıralının dilde, fikirde, iş de birlik şeklindeki fikri bu devrin önemli fikirlerindendir. Bu çabalar siyasi çabalardan ziyade Türklüğün kültürel birlikteliğine yöneliktir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşunu sağlayan 29 Ekim 1923 tarihli anayasa değişikliğinde devletin resmi dilinin Türkçe olduğu 1921 Anayasası'nın 2.maddesine eklenmiştir. 1924 Anayasası'nın 2.maddesinde "resmi dili Türkçedir" şeklinde yer almıştır.¹⁶⁴⁹ Türkiye Cumhuriyeti'nde dil birliği hem siyasal hem de kültürel amaçları gerçekleştirmek içindir. Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran halkın büyük çoğunluğu Türk olduğu ve Türkçe bildiği için Türkiye'de Türkçe temelli dil birliği Osmanlı dönemindeki kadar mesele olmamışsa da yine de Türkiye'de Türkçe bilmeyen vatandaşlar bulunmaktaydı ve Atatürk döneminde eğitim öğretim kurumlarının milli eğitime bağlanması, milli eğitim politikası uygulanması, Türk Dil Kurumunun kurulması, Türk Ocakları, Millet Mektepleri ve Halkevlerinin çabalarıyla Türk dilinin bütün halka öğretilmesi ve dil birliği sağlanarak Türk ulusunun inşası sağlanmaya çalışılmıştır.

Atatürk döneminde millet tanımı içerisinde yer alan dil birliği ise şu şekilde izah edilmiştir:

"Dil, şekil ve mana itibariyle bir taazzuvdur. Bu sıfatla gramer, söz ve seda unsurlarından mürekkep bir anlaşma bütünlüğüdür. Fakat, dil yalnız bu sıfatıyla milletin bir unsuru değildir. Dilin, onu söyleyenlerin gönül bütünlüğünü ve beraberliğini ifade etme sıfatıdır ki millet denilen bütünlüğü yapar. Buna dilin jenişi diyoruz. Bir milletin acı ve tatlı bütün müşterek duyguları dilin işte bu jenişinde gizlidir. Sonradan kabul edilmiş, tarihi kısa dilleri konuşan milletlerin içtimai bünyesinde yeni ve köklü bir asliyet, kuvvet verici bir deha henüz peyda olamamış bulunduğu için öyle milletler, bugün ya başka milletlerin esiridirler ve yahut da her üstünkörü cereyana kapılabilir bir vicdan zaafı içindedirler. Milli dil, milli kültür ve milli tarihin bir parçasıdır. Dilin her türlü manevi ve maddi ihtiyaçlara yetmesi kuvvetli olmak isteyen bir milletin ülküsüdür. Onun için C.H.F. programında: "Türk dilinin milli, mükemmel ve mazbut bir dil haline gelmesi, milli bir ülkü olarak gösterilmiştir".¹⁶⁵⁰

¹⁶⁴⁷ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.44.

¹⁶⁴⁸ Fahri Maden, "II. Abdülhamid Türkçe'nin "Resmi Dil" Olmasını Savunmuştu", *Türk Yurdu*, Ekim 2009, Yıl 98, Sayı 266.

¹⁶⁴⁹ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, s.112, 121.

¹⁶⁵⁰ Aydoslu Sait, "Milliyetçilik, Millet ve Milliyet", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On, Cilt İki, İkinciTeşrin(Kasım) 1933, s.283.

Atatürk'ün tanımında gördüğümüz kültür birliği ise Avrupa'da bilhassa 19.yüzyıldaki Alman ulusçuluğunun temelinde olan bir ilkedir ve kültür birliği yine ulus ve ulusçuluk tanımlarının en sık kullandığı kavramlardandır. Ancak Türkiye'de Türk milleti çok eski ve kadim bir millet olduğundan Türk kültürü temelli millet oluşumu halihazırda zaten mevcuttu. Fakat Atatürk'ün de ifade ettiği gibi bu kültürel değerler ve medeni vasıflar zaman içerisinde unutulmuş ya da unutturulmuştu.¹⁶⁵¹ Türkiye'de gerçekleşen ulusçulukta Türklüğün kültürü ve medeniyeti tekrar Türklüğe hatırlatılarak ve inkılâplarda bu eski, kadim ve büyük kültür temel olacaktır. Medeni kanundan kadınların siyasal haklarını kazanmasına kadar birçok inkılâbın gerekçesinde Türk tarihi ve Türk kültürüne atıfta bulunulmuş ve gerekçeler Türk kültüründen çıkarılmıştır.¹⁶⁵² Aynı şekilde cumhuriyete uygun bir şekle bürünmesi de sağlanacaktır. E.Semih Yalçın'ın ifade ettiği gibi Atatürk, Türkleri yeni baştan Türkleştirmeye başlamıştır.¹⁶⁵³ Bunun yanı sıra Atatürk döneminde kültür ve kültürü meydana getiren yaşanmış tarih şu şekilde tanımlanmıştır:

“Zamanımızın en büyük feylezof ve içtimaiyatçılarından Othmar Spann'a göre de: Milli inan yani felsefe, milli bilgi, milli san'at, milli hayat yani ırki kabiliyet, milli hak anlayış, milli ahlâk, milli dilek ve yapışın biraraya gelmesiyle kültür olur ki, buna tesallüp etmiş ruhta diyebiliriz. Tarihi ve coğrafi sebepler yüzünden bunların hepsinin toplu ahengi her millette aynı değildir. Belki büsbütün başka görünüş alır. Milletler arasındaki kültür farkı, milli hayatın inkişafı ile mütenasiben sarıh ve muayyen hudutlar gösterir... Ayniyile milli kabiliyetler, bu kültür unsurlarından birisini veya birkaçının bir millette öteki milletlerden daha fazla inkişaf etmiş bulunmasıyla da farklar gösterir. Mesela, bazı milletlerde güzel sanatlar, bazılarında da felsefe derin ve geniş ölçüde inkişaf etmiştir. Kültür; şu halde bir milletin iç yaşayışıdır. Onun yapışlarla ve teknik kullanarak dışlanmasına da medeniyet diyoruz. Halk Fırkası Umumi Kâtibi Recep Beyin kültür birliği hakkındaki izahları da bütün bu tarifleri içine alır: “Kültür birliğini; maziye beraber bağlı olmak, zengin ve müşterek bir hatırat mirasına sahip olmak, geçmiş zamanların acı ve tatlı hayatını beraber yaşamış, ümitleri beraber beslemiş, büyük eserleri beraber yapmış, büyük müşkülleri beraber yenmiş olmak diye tavih edebiliriz”. Bu kısaca müşterek tarihi olmak diye hulâsa edilebilir. Onun için Cumhuriyet Halk Fırkası programında: “Fırkamız, vatandaşların Türkün derin tarihini bilmesine fevkalâde ehemmiyet verir. Bu bilgi: Türkün kabiliyet ve kudretini, nefse itimat hislerini ve milli varlık için zarar verecek her cereyan önünde yıkılmaz mukavemetini besleyen mukaddes bir cevherdir” denilmektedir. Yani milli tarih ve onun binlerce yıllık akışı ile yuğura yuğura bize biriktirdiği milli kültürümüz, bizim milli hayatımızın yıkılmaz kalesidir.”¹⁶⁵⁴

Atatürk, tarih içindeki Türk kültürünü incelemiş ve çağdaş Türk insanını yetiştirecek düşünce sistemini oluşturmuştur. Atatürk'ün Türk kimlik anlayışı Türk'ün karakterine ve tarihine uygun bir kültür anlayışının devam ettirilmesidir. Bu kimlik ve kültür anlayışı Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturan felsefede ifade edilmiştir. Atatürk'ün, “*Türkiye*

¹⁶⁵¹ Atatürk'ün Onuncu Yıl Nutkunun Son Şekli, www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/onuncu-Yil-Nutkunun-Son-Sekli.pdf Erişim Tarihi: 27.06.2017.

¹⁶⁵² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 25, 12.İnikat, İçtima 4, 05.12.1934, s.82-86.

¹⁶⁵³ E. Semih Yalçın, “Türkleri Yeniden Türkleştiren Cumhuriyet”, *İlmi Makaleler Cilt 3*, Emine Erdoğan Özönlü (yay. hzl.), Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s.56.

¹⁶⁵⁴ Aydoslu Sait, “Milliyetçilik, Millet ve Milliyet”, s.281-282.

Cumhuriyeti'nin temeli kùltùrdür" sözüyle ortaya koyduğu felsefe, Yeni Türk Devleti'nin kurulduğu dönemde varolan çağdaş düşünce ve çağdaş hayat ile kopuklukları giderecek bir anlayışı içeren düşünce sistemidir.¹⁶⁵⁵ Mustafa Kemal Paşa, 1925'te İnebolu'da Şapka'yı tanıtırken aynı zamanda vatandaşlarla da görüşmeler gerçekleştirmiştir, kùltür ve çağdaşlaşma anlayışını da ortaya koymuştur. Atatürk bu görüşmede: *"Biz medeni insan olmalıyız. Fikrimiz ve zihniyetimiz tepeden tırnağa değişmelidir. Bütün Türk ve İslâm âlemine bakın. Fikirlerini, zihniyetlerini, medeniyetin emrettiği değişikliğe ve yüksekliğe ulaştıramadıkları için ıstırap içindedirler. Artık duramayız. Medeniyet öyle kuvvetli bir ateştir ki, ona ilgisiz kalanları yakar, mahveder... İçinde bulunduğumuz medeniyet ailesinde layık olduğumuz yeri almak"* gereklidir demiştir. Şevket Süreyya'ya göre: *"O güne kadar Türk halkı, hiçbir önderden böyle sözler duymamıştır. Bu yeni bir dildir. Ama bu medeniyet neydi? Türkiye nasıl medeni olacaktı? O gün bunlar öyle sorulardı ki, bu soruların çözümlerini yalnız o ve onun neslide değil, belki nice nesiller yapabilecekti. Fakat ne var ki, günün en gerçek konusu, hakikaten medenileşmektir"*.¹⁶⁵⁶

Atatürk, İnebolu'da 26 Ağustos 1925'te yaptığı konuşmada: *"Ben şimdiye kadar millet ve memleket hayrına ne gibi hamleler, ne gibi inkılâplar yapmışsam, hep halkla temas ederek, onların ilgi ve sevgilerinden kuvvet ve ilham alarak yaptım. Şimdiye kadar yaptığımız işlerde, aldığımız kararlarda aldandığımız ve millet aleyhine çıkan hiçbir şeyimiz yoktur!"* demiştir.¹⁶⁵⁷

Medeniyet mücadelesinde ise yine İnebolu Türk Ocağında 26 Ağustos 1925'te yoğun katılımlı bir toplantıda halk ile karşılıklı geçen bir görüşmede Mustafa Kemal Paşa, milli hakimiyete, milletleşme için gerekli eğitim öğretim birliğine, kılık kıyafete vurgu yapmıştır.

Mustafa Kemal Paşa:

"Bu milletin başında, bir dakika bile olsun bir sultan bırakmak caiz olabilir miydi? Bunu sizden soruyorum!-Asla! Asla- bu millet, Allahın gölgesi, Peygamberin halifesi olduğunu iddia küstahlığında bulunan cahillere, vatanında, vicdanında yer verebilir miydi? Bunu sizden soruyorum! -Asla ve katiyen!.. Türk Milleti, evlatlarına vereceği terbiyeyi, mektep ve medrese diye iki ayrı müesseseye bırakabilir miydi? Böyle bir terbiyeden, aynı fikirde, aynı zihniyette bir millet yaratmak, abesle uğraşmak olmaz mıydı? Ben sizin öz kardeşiniz, arkadaşınız, babanız gibi söylüyorum. Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı, fikriyle, aile hayatıyla, yasayış tarzıyla medeni olduğunu göstermek zorundadır. Medeniyim diyen Türkiye halkı, dış görünüşüyle de baştan aşağı medeni insanlar olduğunu göstermek zorundadır. Şimdi sorarım bizim kıyafetimiz medeni midir? Milli midir? Beynelmilel midir?-Hayır asla! -O halde kıyafetsiz bir millet medeni olur mu? Siz böyle kalmaya, böyle vasıflandırılmaya razı mısınız? -Katiyen, değiliz...-öyleyse cevheri gösterebilmek için çamuru atmak lazım. Çok cevherli olan bizim milletimize layık olan kıyafet, medeni ve beynelmilel kıyafettir. Öyle giyineceğiz. Ayakta iskarpın, fotin, bacadta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve tabiatıyla bunları tamamlamak için başta siper-i şemslî serpuş. Açık söylemek isterim. Bunun adına şapka derler. Buna caiz değil diyenler vardır. Bunlar cahillerdir. Onlara sorarım. Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olurda şapkayı

¹⁶⁵⁵ Yalçın, "Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı", s.574.

¹⁶⁵⁶ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.228.

¹⁶⁵⁷ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.230.

giymek niçin caiz olamaz. Korkmayınız! Bu gidiş zaruridir. Medeniyetin coşkun seli karşısında direniş beyhudedir!”¹⁶⁵⁸

Yine Kastamonu’da C.H.F. binasında partililere yaptığı konuşmada Türk İnkılâbının çağdaşlaşma anlayışının hedefinin çağdaş bir Türk halkı yaratmak olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Efendiler, yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mâna ve eşkâliyle medeni bir heyet-i içtimaiye haline isal etmektir, İnkılâbatımızın umde-i asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemeyen zihniyetleri tarumar etmek zaruridir. Şimdiye kadar milletin dimağını paslandıran uyuşturan bu zihniyette bulunanlar olmuştur. Herhalde zihniyetlerde mevcut hurafeler kâmilten tardolunacaktır. Onlar çıkarılmadıkça dimağa hakikat nurlarını infaz etmek imkânsızdır. Mevcut tarikatlerin gayesi kendilerine tabi olan kimseleri dünyevi ve mânevi olan hayatta mazhar-ı saadet kılmaktan başka ne olabilir? Bugün ilmin, fennin, bütün şümuliyle medeniyetin muvacehe-i şulepaşında filan veya falan şeyhin irşadiyle saadet-i maddiye ve maneviye arayacak iptidai insanların Türkiye camia-i medeniyesinde mevcudiyetini asla kabul etmiyorum. Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, tarikat-ı medeniyedir. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kafidir. Rüesay-ı tarikat bu dediğim hakikatı bütün vuzuhuyla idrak edecek ve kendiliklerinden derhal tekkelerini kapatacak, müritlerinin artık vasıl-ı rüşd olduklarını elbette kabul edeceklerdir”¹⁶⁵⁹

Atatürk devri fikir adamlarından Aydoslu Sait ulus olmakta dil birliğinden ziyade kültür birliğinin gerekli olduğunu ifade etmiştir. Aydoslu Sait’e göre Türk inkılâbının millet düşüncesinde ise iş birliği, aş birliği, menfaat birliği ya da medeniyet birliği ile izah edilen toplumlar millet değildir. Bu esaslar Avrupa’da sınıf esasına dayanan üyeleri birçok milletten ve kültürden olan siyasi parti ya da işçi sendikalarında da vardır. Çünkü onlarda dil ve mefkûre birliği bulunmamaktadır ve millet olmak için bu üç esas kesinlikle bulunmalıdır. Norveç ve Danimarka gibi aynı ırktan olmakla ve aynı dili konuşmakla birlikte aynı kültürde olmadıklarından ayrı birer millettirler. İngiliz ve İrlandalılar aynı devlet içinde ve uzunca zamandır aynı dili konuşmakla birlikte ayrı bir millettir. Aynı şekilde Çekler ve Slovaklar içinde benzer şeyler söylenebilir. Buna karşılık Fransız ve Bretonlar ayrı ırktan olmakla birlikte bazı küçük farklılıklar olmakla birlikte aynı kültür içinde millet olabilmişlerdir. Dolayısıyla bu örneklerle milliyetin hakiki yani ethnique milliyet olduğunu ifade etmeye ve son yüzyılda birçok yerde ortaya çıkan “*fırak ve silindir gibi bir etiket mahiyeti almış olan siyasi, resmî milliyet; bu yazımızın ve tetkikimizin dışında kalır*”¹⁶⁶⁰ Aydoslu Sait’e göre: “*Milli terbiye bir yapıdır ki hem serbest ve hür bir muhit ister, hem de camianın müdahalesini icap ettirir. Onun için müstakil bir devleti olmayan milletler uzun müddet milli seciyelerini muhafaza edemezler. Çünkü milli seciyenin muhafaza ve terbiyesi ve tekâmülü mümkün olmaz. Yine bundan dolayıdır*

¹⁶⁵⁸ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.230-231.

¹⁶⁵⁹ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri Cilt II*, s.353.

¹⁶⁶⁰ Aydoslu Sait, “*Milliyetçilik, Millet ve Milliyet*”, s.283-284.

*ki Cümhuriyet Halk Fırkası programında milletin tarifi: “Bir içtimai ve siyasi heyettir” kaydiyle tamamlanmıştır. Bundan da maksat, şüphesiz müstakil bir devlettir”.*¹⁶⁶¹

Mefkûre birliği, Recep Bey (Peker) tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Beraber yaşamak yolunda müşterek arzu ve muvafakatte samimi olmak, sahip olunan mirasın muhafazasına müşterek fedakârlıkla birlikte devam hususunda arzu ve irade iştiraki bulunmak”.¹⁶⁶²

Atatürk’ün millet tanımında gördüğümüz bir diğer başlıkta vatandaş olmaktır. Reaya, tebaa, kul olmamaktır. Devlet karşısında hakları ve vazifeleri olan, bu durum yasalar tarafından da korunan ve siyasi bir varlık olarak kabul edilen “vatandaşların” ulus tanımı içinde yer alması cumhuriyete özgüdür. Türk tarihinde daha önceki devirlerde Türk fikir adamları tarafından yapılan ulus tanımına bakıldığında vatandaş yerine genel olarak birey, kişiler toplamı vs. şeklinde ulusun tanımlandığı görülür. Aynı şekilde ulus Atatürk’ün tanımında siyasi bir heyettir. Daha açık ifade etmek gerekirse devlet yöneten, devlet yönetme hakkı yani egemenlik hakkı kendisinde olan, devlet kuran, kuruculuk ve idare etme vasfı olan bir heyettir. Atatürk’ün tanımında da görüldüğü gibi Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkı Türk ulusudur. Devleti yönetme hak ve yetkisinin kaynağıdır. Bu ilke 1921 Teşkilat-ı Esasiyesinde “hâkimiyet bila kaydu şart milletindir” maddesi ile Türk siyasal hayatına girmiştir. O devirde herkes bu madde ya da ilkeden ulus hâkimiyetine dayanan cumhuriyet ve demokrasi ile yönetilen Türk ulus devletini anlamadıysa ve ilkeyi saltanat-hilafeti kurtarana kadar geçici bir ilke olarak kabul etmişse de¹⁶⁶³ bu ilke saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilanı ve hilafetin ılgasıyla birlikte yeni Türk Ulus devletinin temeli olmuştur. Ulusun siyasi bir varlık olarak tanımlanması aynı zamanda siyasal Türk ulusçuluğunun en belirgin ifadesidir. Bununla birlikte daha önceki Türk düşün hayatında görülmemiş ve ulus siyasal bir varlık yerine aşağıda da göreceğimiz gibi genel olarak kültürel birliktelik sağlamış heyet, zümre olarak tanımlanır. Giriş bölümünde de belirtildiği gibi ulusçuluk, mutlak monarşi karşıtı ve ulus hâkimiyetini tesis etmek amacıyla olan bir fikir eylemdir. Ulus hâkimiyetinin tesisi için öncelikle kendisini ulus olarak kabul eden topluluğa ihtiyaç vardır. Ulus hâkimiyetini tesis etmek içinde daha önce yönetilen, siyasal bir varlık olarak tanımlanmayan ve siyasal hakları olmayan insanları devlet yönetmek hak ve yetkisinin kaynağı ve yöneticisi haline getirmeye çalışan ve yönetilenleri bu amaçla birlikte hareket etmeye davet eden ve ulus denilen siyasal hakları olan topluluğu yaratmaya çalışmışlardır.¹⁶⁶⁴ Türkiye’de cumhuriyet, ırk, din, dil ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın bütün

¹⁶⁶¹ Aydoslu Sait, “Milliyetçilik, Millet ve Milliyet”, s.284.

¹⁶⁶² Aydoslu Sait, “Milliyetçilik, Millet ve Milliyet”, s.283.

¹⁶⁶³ Mustafa Kemal, *Nutuk (1919–1927)*, Zeynep Korkmaz (yay. hzl.), s.554-557; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.509-512vd

¹⁶⁶⁴ Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.55-57.

vatandaşların paylaştıkları ve yararlandıkları siyasi rejimdir ve eşitlik ilkesi Türkiye Cumhuriyeti'nin özünü meydana getirmiştir.¹⁶⁶⁵

Vatandaş olmak siyasi bir kavramdır. Aynı şekilde Misak-ı Milli sınırları temelli yeni vatan anlayışını ve vatan üzerinde vatandaş sıfatıyla dil, kültür ve mefkûre birliği temelinde siyasi ve sosyal içerikli heyeti tanımlar. Vatandaşlık tanımı bir hukuk, anayasa kuralı gibi gözükerek sadece bir ülkeye hukuki bağlarla bağlı insanı tanımlasa da Türk tarihi ve Atatürk'ün millet tanımı dikkatle incelenirse sadece hukuki bağ vatandaşlığı tam olarak izah edememektedir. Ulusun bir üyesi olmakta vatandaşlık anlayışının içerisinde yer almaktadır. Her ne kadar Osmanlı Devletinde 1869 tarihli Tabiiyyet Kanunu¹⁶⁶⁶ ile Osmanlı sınırları içerisinde yaşayan müslim- gayr-i müslim Osmanlı tebaası Osmanlı tabiiyetinde ve Osmanlı vatandaşı sayılsa da bu bağ sadece hukuki bağ olabilmiş ve Osmanlı vatandaşı olarak kabul edilen kişiler arasında dil, kültür ve mefkûre birliği sağlanamamış ve tek ortak yanları aynı imparatorluğun sınırları içerisinde yaşamak olmuştur.

Adı Türk olan bir ulus ve bir devlet yaratmak, Türkiye'de ortaya çıkan ulusal kimlik sürecinin başlangıcıdır. Türklük, hem ortak kökenden gelmeyi hem de Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayı göstermektedir. Türk dünyası açısından Türklük ise Türk topluluk ya da devletlerinden birisine vatandaşlık ya da başka bağlılıklarla bağlı olan kişilerin Türk sayılmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları da Türk olarak kabul görmekte, Türk dünyasının bir üyesi olmak hali kültürel ve sosyal bağ meydana getirmektedir. Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak hukuki bağ ifade etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti anayasasına göre Türk devletine vatandaşlık bağ ile bağlı olan herkes Türktür. Türk kanından ya da soyundan olmak şeklinde etnik köken ulusalcılığı aranmamış, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal'in ifade ettiği gibi Misakı Milli sınırları içerisinde Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk ulusu denilerek ülke ulusçuluğu modeli geliştirilmiştir: *“Türk devletinin çağdaş bir cumhuriyet yapılanması ile ortaya çıkması, geçmişte kalmış kan ve ırk bağına bağlı katı milliyetçiliği bir yana bırakmış, ülke ve ortak yaşam düzenine bağlı vatanseverlik çizgisinde yeni bir Türklük kavramı gündeme getirilmiştir. Türkiye’de yaşayan ve devletin ilgili makamlarının izni ile vatandaşlık statüsü kazanan herkes Türktür. Türk vatandaşları arasında hiçbir biçimde etnik köken ayrımı yapılmaz. Herkesin alt kimliği kendi kültürel zenginliği olarak kabul edilir ve bu farklı alt kimliklerin ülke ve milletin bölünmesi için dayanak yapılmasına izin verilmez”*. Türk ulus devleti kendisine toplumsal taban olarak Türk ulusunu görmüş, ulusal kurtuluş savaşı sırasında vatan kavramı ile birlikte ulus kavramında gündeme gelmiş ve güçlenmiş, saldırı altındaki vatanın kurtarılması için ulusun azim

¹⁶⁶⁵ Yalçın, “Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı”, s.582.

¹⁶⁶⁶ Güzel Mumyalmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık*, s.53vd.

ve kararı tüm dünyaya da gösterilerek ulus devletin kuruluşu ve ulusal kimliğin meydana gelmesini sağlayan yol ortaya çıkmıştır. Türkiye’de yaşayan ve vatandaşlık bağı ile devlete bağlanan herkesin Türk kabul edilmesi, herkesin ulusal kimlikten anayasal düzen içinde faydalanmasını sağlamaktadır.¹⁶⁶⁷

Daha öncede ifade edildiği gibi Ziya Gökalp’e göre millet, coğrafi, ırki, siyasi ve iradi bir zümre değildir. Millet, lisanen müşterek olan ve aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşmuş harsi bir zümredir. Gökalp’in millet tanımında insanın yetiştiği yerden aldığı kültür ve konuştuğu dil büyük önem taşımaktadır.¹⁶⁶⁸ Görüldüğü gibi Ziya Gökalp ulusu siyasi bir zümre olarak tanımlamamakta ancak dil ve kültür birliğine önem vermektedir.

Yusuf Akçura’ya göre teşkilatlanma ve kuruluş halindeki her millet şartlara ve hedeflere göre millet tanımlaması yapmıştır ve farklı millet tanımları ortaya çıkmıştır. Akçura ise milleti, ırk ve dilin esasen birliğinden dolayı sosyal vicdanında birlik ve beraberlik meydana gelmiş insan toplumu olarak tanımlamıştır.¹⁶⁶⁹

Sadri Maksudi Arsal ise milleti aynı dili konuşan, aynı milli seciyeye, müşterek tarihe, müşterek milli emellere malik olan kütle olarak tanımlayarak ırktan farklı bir yapılanma olduğunu ifade etmiştir. Sadri Maksudi kavim-millet kavramını da ortaya koyarak millet tanımını genişletmiş, kavmi halk, (volk, peuple, ethnos) ve milleti de nation karşılığı olarak kullanmıştır. Irka dayanan hakiki yani kavim milleti şu şekilde tarif etmiştir: “*Kavim millet aynı ülkede yaşayan, etnolojik bakımdan aynı ırka mensup olan oymak ve kabilelerin en kuvvetli zümrenin hâkimiyeti altında, devlet şeklinde birleşmesinden doğan, aynı kanunlara tabi olarak yaşamış, bunun neticesinde müşterek lisana, müşterek örf ve adetlere, müşterek dini inançlara ve müşterek milli seciyeye sahip olmuş mütecanis ve mütesanid bir insan kütesidir*”. Sadri Maksudi, kavim-milleti meydana getiren unsurları da şu şekilde ortaya koymuştur. Bu unsurlar, milleti teşkil eden fertlerin bir devlet içinde yaşaması veya yaşamış olması, nüfus, coğrafi saha, bağımsızlık, lisan birliği, örf ve adetler birliği, müşterek dini inançlar, milli seciye, millet ekseriyetinin aynı ırktan olmasıdır.¹⁶⁷⁰ Türk fikir ve siyasi hayatının önemli kişileri olan adı

¹⁶⁶⁷ Çeçen, *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, (Ankara: Fark Yayınları, 2007), s.255-256.

¹⁶⁶⁸ Ziya Gökalp, *Makaleler VII*, Abdulhaluk Çay (yay. hzl.), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982), s.228

¹⁶⁶⁹ Yusuf Akçura, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, (İstanbul: Türk Kültür Yayı, 1978), s.35.

¹⁶⁷⁰ Sadri Maksudi Arsal kavim ve millet tabiri arasındaki münasebeti şu şekilde açıklamaktadır: “*Tarihi ve siyasi inkişafı neticesinde şekillenmesi tamamlanmış her kavim millettir. Kavimlerin millet haline geliş daima bir devlet çerçevesi içinde vukubulur. Her millet bir kavmin inkişaf etmiş şeklidir. Burada kavim-millet adını aynı soydan kabilelerin bir devlet içinde birleşmesinden doğan etnik kütleyle vereceğiz. Kavim-milletlerden başka bir de tarihi milletler vardır. Bunlar bir kavim-millet tarafından diğer kavim milletlerin yutulması ve temsil edilmesi suretiyle teşekkül etmiş milletlerdir. Mesela Romalılar. Bu millet Romalı olmayan, Roma dilini konuşmayan birçok kavim ve milletleri temsil etmek suretiyle meydana gelmiştir. Keza Fransız milleti Galyalı, Romalı, Frank, Burgont, Vizigot ve Norman kavimlerini eritmek suretiyle teşkil edilen bir millettir. Tarihi milletlerin çoğu başlangıçta imparatorluk şeklinde teşekkül etmiş*

geçen yazarların ulusu siyasal bir birim olarak tanımlamamalarındaki bir sebepte meşrutiyet devri şartlarında Atatürk'ün anladığı ve tanımladığı şekliyle ulus tanımının cumhuriyeti kuran topluluk olacağı ve bu tanımında mevcut Osmanlı siyasal yapısına bir başkaldırı anlamına geleceği endişesidir. Ali Fuat Başgil'in de ifade ettiği gibi ulus fikrini, Türk ulusçuluğunu Osmanlı döneminde gerçek anlamıyla ortaya atmak saltanat ve hilafeti ortadan kaldırmak anlamına gelirdi. Türkçülük fikirleri ile o dönemdeki siyasi rejimin birlikte yaşaması mümkün değildi. Bu fikirler doğal olarak birbirlerini reddeden fikirlerdir.¹⁶⁷¹ Devrin fikir adamlarından Aydoslu Sait'e göre de; *"Türk milleti; halifecilik ve ümmetçilik içinde ne hakiki bir millî inkişaf görmüş, ne de milliyeti hakkında sarîh bir şuur edinebilmiştir. Uzun asırlar süren devşirmecilik ve devşirmeler idaresi, Türkün tarihini ve milliyet şuurunu bulandırmak için ne mümkünse hepsini yapmıştır"*.¹⁶⁷²

İbrahim Kafesoğlu ise sosyoloji ilmince tesbit edilen ve milliyetçiliğin tamamen benimsendiği milletin gerçek millet olduğunu ifade ederek milletin tarifini şu şekilde yapmaktadır: *"Millet, topluluk bütünü'nün tamamlılık ve ahengini sağlayan orijinal müesseselerini yaratan ve yaşatan duygu ve kültür birliğinin kaynağı milli kültür unsurları bakımından, fertleri arasında iştirak bulunan bir sosyal birliktir. Bu tarifte ilk göze çarpan özellik, dilde birlik, tarihte, fikirde, ahlâkta, kısaca mânevi değerler şuurunda iştirak şarttır. Bu ilmi tarife göre, millet mefhumu siyasi hudutlar ve benzerleri nevinden suni engeller tanımaz; dünyanın neresinde olursa olsun aynı dili konuşan, aynı kültüre bağlı kalmış, fikir ve maneviyatta bir olan insanların hepsi aynı milletin fertleri kabul edilir"*.¹⁶⁷³

Muharrem Ergin'e göre millet fertlerden oluşmuş ve buda doğal olarak gerçekleşmiştir. Bu fertlerde de bir takım vasıfların bulunduğu görülmektedir. Bu vasıflar mensubiyet duygusunu ortaya çıkaran benzerlikler ve ahenkli farklılıklardır: *"Bu yakınlıklar ve birleştirici unsurlar millet dediğimiz büyük insan cemiyeti içinde sosyal bütünleşmeyi temin ederler. Bu büyük cemiyet içinde de sosyal bütünleşme tam olarak gerçekleşir. Aileden sonra sosyal bütünleşmesi tam olan topluluk millettir. Şu halde millet, vasıfsız fertlerin değil, bazı temel vasıfları taşıyan fertlerin meydana getirdiği topluluktur. Yani aile gibi bazı bakımlardan*

devletlerin kalıntısıdır". Ayrıntılı bilgi için bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1975), s.37, 66-68.

¹⁶⁷¹"Bunu söylerken Osmanlı devrinin son yıllarındaki Türkçülük hareketlerini unutmuyoruz. Henüz hatıralarımızdadır ki, ikinci meşrutiyet yıllarında Türklüğe bir dönüş, Türk asıllarına doğru bir akış belirmiş ve Türk Ocakları bu hareketin kültür merkezleri yapılmıştır... Fakat bu hareketler Türkçülüğü bir doktrin haline koymağa, ona bir devlet prensibi mahiyeti vermeğe kadar gitmemiştir. Gidemezdi, çünkü Osmanlı devrinde Türkçülüğün devlet prensibi olması demek hem saltanatın hem de hilâfetin birlikte yıkılması demek olurdu. Nitekim Türklük devlet esası halini alınca, bu müesseseler yok olmuştur". Bkz. Başgil, "Türk Milliyetçiliği-Doğuşu-Mânası-Gayesi ve Vasıfları", s.989-990.

¹⁶⁷² Aydoslu Sait, "Milliyetçilik, Millet ve Milliyet", s.281.

¹⁶⁷³ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2022), s.7.

*birbirine akraba olan fertlerin teşkil ettiği cemiyettir. Öyle ki bir ferdin kendi ailesi içindeki yakınları onun birinci derecedeki akrabalarıdır diyebiliriz”.*¹⁶⁷⁴

Mehmet Saray ise milleti yüzyılların içinde oluşup gelen bir tarihi olgu, sosyo-kültürel potada şekillenen bir gerçek olarak kabul etmektedir. Bundan dolayı millet niteliği ancak belirli bir zaman ve süreç içinde kazanılmaktadır: *“Milleti teşkil eden fertlerin bir devlet içinde yaşaması veya yaşamış olması; nüfus, coğrafi saha, bağımsızlık, lisan birliği, örf ve âdet birliği, müşterek dini inançları, milli seciye, millet ekseriyetinin aynı ırktan olması. Bu şartlara göre millet tarifini şu şekilde yapmak gerekiyor. Millet, uzak mazide, ekseriyetle tarihten önceki bir devirde, muayyen bir sahada devlet kurmuş, bu devlet içinde uzun zaman müstakil olarak yaşamış, karşılıklı tesirler neticesinde fertleri birbiriyle kaynaşmış, örf ve âdetler bakımından birleşmiş, aynı dili konuşan fert ve ailelerden mürekkep beşeri kütledir”.*¹⁶⁷⁵

Yine Atatürk’e göre millet; müşterek milli fikrin, ahlakın, hissin, heyecanın hatıra ve an’anelerinin millet efradında meydana gelmesini ve kökleşmesini temin edecek müşterek mazinin, birlikte yapılmış tarihin, vicdanları ve zihinleri doğrudan doğruya birleştiren müşterek dil milletlerin teşekkülünde etkili amillerdir. Her millete uyabilecek millet tanımı Atatürk tarafından “zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan, beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte samimi olan ve sahip olunan mirasın korunmasında muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden vücuda gelen cemiyet” şeklinde yapılmıştır. Böylelikle ulus tanımında gördüğümüz mefkure (fikir) birliği izah edilerek daha çok gelecekte birlikte yaşama idaresi ortaya konmuştur. Aynı şekilde millet bir milletin teşekkülünden sonra fertlerinin devlet hayatında, iktisadi ve fikri hayatta çalışmak sayesinde vücuda gelen milli harsta (kültür) şüphesiz milletin her ferdinin çalışma hissesi, iştiraki, hakkı vardır. Buna nazaran bir harstan olan insanlardan mürekkep cemiyete millet denir, dersek milletin en kısa tarifini yapmış oluruz¹⁶⁷⁶ şeklinde izah edilmiştir.

4.7.2.3. Atatürk’ün Türk Milleti Tanımı

Atatürk’e göre Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkına Türk milleti denir...1. Türk milleti halk idaresi olan cumhuriyetle idare olunur devlettir. 2. Türk devleti laiktir. Her reşit dinini intihapta serbesttir. Türk milletin teessüsünde müessir olduğu görülen tabî ve tarihi vakalar şunlardır. a) siyasi varlıkta birlik b) dil birliği c) yurt birliği d) ırk ve menşe birliği e) tarihi karabet f) ahlaki karabet.¹⁶⁷⁷ Bu tanımlara bakılacak olursak Türkiye’de Cumhuriyeti kuran halk Türk milleti olarak kabul edilmekte ve daha öncede belirttiğimiz gibi siyasal hayatta

¹⁶⁷⁴ Saray, *Atatürk’ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı*, s.5.

¹⁶⁷⁵ Saray, *Atatürk’ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı*, s.8.

¹⁶⁷⁶ A.Afetînan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, s.22-23.

¹⁶⁷⁷ A.Afetînan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, s.18-22.

birlik şeklinde tanımlanan ulus anlayışı pekişmektedir. Aynı zamanda cumhuriyetle idare edilen, laik devlet düzeni ile yaşayan ve din ve vicdan özgürlüğüne sahip heyet ulus olarak tanımlanmış ve ulusun vasıfları ortaya konmuştur. Rejimle ulus arasında bağlantı yapılarak siyasal hakları olan ve devlet yöneten topluluk ulus olarak tanımlanmıştır. Ulusun bir diğer özelliği olarak ta din ve vicdan hürriyetine sahip olması gösterilmiştir. Bu tanımlar seküler-laik bir ulus anlayışının en net ifadesidir. Cumhuriyet rejimi ile Türk ulusu arasındaki bağlantı ve rejimin ulus olmada ve ulusal bağımsızlığın korunmasındaki önemi yine Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi olarak bilinen ve 1927 CHF kurultay konuşması olan ve Nutuk adıyla da yayınlanan konuşmanın son kısmı olan bölümde bütün netliği ile ortaya çıkmaktadır. Gençliğe hitabede *“Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklalini Türk Cumhuriyetini, ilelebet, muhafaza ve müdafaa etmektir. Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegane temeli budur. Bu temel senin en kıymetli hazinendir... Ey Türk istikbalinin evladı! İşte bu ahval ve şerait içinde dahi, vazifen; Türk istiklal ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda, mevcuttur”*¹⁶⁷⁸ ifadesi ile Türk ulusunun mevcudiyeti, bağımsızlığı ve geleceğinin tek şartı cumhuriyet rejimi olarak görülmüş ve Cumhuriyet rejimi dışında diğer yönetim biçimlerinin Türklüğün menfaatine, çıkarlarına uygun olmayıp Türk bağımsızlığını ortadan kaldırayabileceği ifade edilmiştir. Tabi ki daha öncede belirttiğimiz gibi cumhuriyetin içeriği daha doğrusu nasıl cumhuriyet olacağı sorusu burada önem kazanmaktadır. Atatürk'ün cumhuriyet anlayışı merkezi, ulusal, laik, demokratik cumhuriyet anlayışıdır ve Türk ulusu bu cumhuriyet anlayışı çerçevesinde tanımlanmıştır. Hal-i hazırda Atatürk, saltanat ve hilafet yönetimi altında bir Türklüğün bağımsız olamayıp yine esaret hayatı yaşayacağını ve başarılı Milli Mücadele'nin de bir anlamı kalmayacağını ve bu düzenin ortadan kalkarak Türk ulus devletinin tesis edilmesini zaruri görmüştür. Ulus hâkimiyetinin olmadığı, ulusal devrin yaşanmadığı ve devletin kurucu ve aslî unsuru olan Türk ulusunun menfaatleri yolunda bir yönetim anlayışını sergilemeyip bu politikanın Türk ulusunu yok olma noktasına getirdiği Osmanlı monarşisine yönelik sert eleştiriler İzmir iktisat kongresine damga vuran görüşlerdi.¹⁶⁷⁹ Dolayısıyla ulus hâkimiyetine dayanan ulus devlet anlayışının Türk bağımsızlığının korunmasını sağlayacağı ve Türk ulusuna hizmet eden devlet anlayışını benimsenmesi gereği Atatürk'ün ulus, ulus hâkimiyeti, cumhuriyet ve ulus devlet anlayışının temel ilkeleridir.

Bu tanımda görülen siyasal hayatta birlik Milli Mücadele'de Türk ulusunun hâkimiyet kayıtsız şartsız ulusundur ilkesi çerçevesinde ve Misak-ı Milli temelinde birleşerek milli mücadeleyi kazanması ve ardından ulus hâkimiyetine dayanan Türk ulus devletini kurması ve yönetmesidir. Kısaca devlet kuruculuğu ve iktidarı tekrardan eline geçirmesidir. Dil birliği ise

¹⁶⁷⁸ Kemal Atatürk, *Nutuk C.II 1920-1927*, s.897-898.

¹⁶⁷⁹ A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, s.12, 57-61, 71-74, 88-89.

Türkçe temelli bir dil birlikteliğini ifade etmektedir ve Türk milletinin dili Türkçedir şeklinde ifade edilmiştir.¹⁶⁸⁰ Yurt birliği fikri ile Misak-ı Milli temelli ve Lozan Antlaşması ile şekillenen Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilindeki vatan-yurt kastedilmektedir. Bu durum hem Türkçülüğe net hedefler vermiştir ve daha öncede bahsettiğimiz gibi Panturanizm ya da Panislâmizm gibi politikaları ortadan kaldıran yeni vatan anlayışıdır. Atatürk'ün Türk milletini oluşturan yurt birliği açıklanmasında da görüleceği gibi Türk ulusçularına Türkiye temelli yurt anlayışını ve bu temelde bir ulus fikrini benimsetmeye çalışmıştır ve bu durum siyasi sınırlarımız içerisindeki yurt olarak tanımlanarak siyasi sınırlar dışında kalan yerlere yönelik bir vatan anlayışı reddedilmiştir. Bu durum sınırlar dışında kalan Türklerle ilgilenmeme, yok sayma, ilişki kurmama anlayışı değil geçmişin panturanist fikir ve eylemlerine bir tepkinin eseridir. Yurt birliği Türk yurdu başlığı altında şu şekilde açıklanmıştır:

“Türk milleti Asya'nın garbında ve Avrupa'nın şarkında olmak üzere kara ve deniz sınırlarıyla ayırt edilmiş, dünyaca tanınmış büyük yurtda yaşar. Onun adına Türkeli, Türk vatani derler. Türk yurdu daha çok büyüktü. Yakın ve uzak zamanlar düşünülürse Türk'e yurtluk etmemiş bir kıt'a yoktur. Bütün dünyada Asya, Avrupa ve Afrika Türk atalarına yurt olmuştur. Bu hakikatler eski ve hususiyle yeni tarih vesikaları ile malumdur. Fakat bugünkü Türk milleti varlığı için bugünkü yurdundan memnundur. Çünkü; derin ve şanlı geçmişin; büyük, kudretli atalarının mukaddes miraslarını bu yurtda da muhafaza edebileceğinden, o mirasları şimdiye kadar olduğundan çok fazla zenginleştirebileceğinden emindir. Vatanımız, Türk milletinin eski ve yüksek tarihi ve topraklarının derinliklerinde mevcudiyetlerini muhafaza eden eserleri ile yaşadığı bugünkü siyasi sınırlarımız içindeki yurttur. Vatan hiçbir kayıt ve şart altında ayrılık kabul etmez bir kütledir”.¹⁶⁸¹

Ulus tanımlarının bazılarında görüldüğü gibi din birliği de¹⁶⁸² ulus olmanın ya da uluslaşmayı sağlayan önemli şartlardan biri olarak tanımlanmaktadır. Bilhassa Türk milletinin tanımında din birlikteliğine vurgu yapılmaktadır. Atatürk'ün Türk milletinin teşekkülünde din birlikteliğine yer vermemesi dikkati çeken bir durumdur. Bu durum Atatürk tarafından izah edilmiştir. Bu açıklamada en dikkate değer nokta Türklerin İslâmiyeti kabul etmeden öncede büyük bir millet olduğu fikridir. Aynı zamanda ikinci önemli izah ise çok önemli bir tarihi hakikati ortaya koymuştur. Bu tesbit İslâmı kabul eden Arap, Acem ve Türklerin birleşerek bir millet teşkil edemedikleri tespittir.¹⁶⁸³ Buna benzer bir tesbit II. Meşrutiyet döneminde Köprülüzade Mehmed

¹⁶⁸⁰ Türk dili için medeni bilgiler kitabında şu ifadeler kullanılmıştır: “Türk milletinin dili, Türkçedir. Türk dili dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir. Onun için her Türk dilini çok sever ve onu yükseltmek için çalışır. Bir de, Türk dili, Türk milleti için mukaddes bir hazinedir. Çünkü, Türk milleti geçirdiği nihayetsiz badireler içinde ahlakının, an'anelerinin, hatıralarının, menfaatlerinin, el hasıl bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir”. A.Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, s.19.

¹⁶⁸¹ A.Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, s.19.

¹⁶⁸² Renan, “Millet Nedir?”, s.56-57; Dieckhoff ve Jaffrelo, *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, s.16; Aarsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, s.37,66-68; Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, s.524.

¹⁶⁸³ “Din birliğinin de bir milletin teşkilinde müessir olduğunu söyleyenler vardır. Fakat biz bizim gözümüz önündeki Türk milleti tablosunda bunun aksini görmekteyiz. Türkler islam dinini kabul etmeden evvelde büyük bir millet idi. Bu dini kabul ettikten sonra bu din, ne Arapların ne de aynı dinde bulunan Acemlerin

Fuad tarafından da yapılmış ve aynı dine mensup Türkler ve Arapların bir millet olmadıkları, din birlikteliğinin bunu temin edemediği ve ayrı milletler olarak mevcut oldukları ifade edilmiştir.¹⁶⁸⁴

Bu tanım farklı milletlerin daha doğrusu farklı Müslüman soyların, etnik yapıların din birlikteliği bulunduğu halde millet olamamalarını izah etmektedir. Hatta bu milletlerin Türklerle birleşerek millet olmadıklarını ifade etmektedir.

Bunların dışında ulus oluşumunun her yerde aynı şekilde olmadığı gerçeğine de değinilerek dil birlikteliği bulunan Amerika ve İngiltere'nin ayrı milletler olduğu, yine farklı ırkların birlikteliğinden Fransız ve İngiliz ulusunun oluştuğu, toprak temelli ulus oluşumun görüldüğü ve devletlerarası savaşın Fransız ve İngiliz ulusunun oluşumunu, Napolyon'a karşı savaşın Alman ulusçuluğunu oluşturduğu ifade edilerek farklı tarihi şartlarda uluslaşmanın gerçekleştiği belirtilmiştir. Türk ulusunun teşekkülünde de muharebelerin etkili olduğu ifade edilmiştir: *"Türklerin herşeye rağmen bütün devirlerde millet tesanüt ve rabitalarının mahfuz kalması hemen mütemadi muharebe halinde bulunmasındandır. Son inkılap senelerinde birliğin husulünde kuvvetin ve muharebe halinde bulunmanın tesiri mühimdir"*.¹⁶⁸⁵

Yine Atatürk, Türkiye'nin sınırları dışındaki Türklere değinmiş ve var olan ayrılığın Türkiye'deki militleşme hadisesine olumsuz bir etkisinin olmadığını ifade etmiştir. Atatürk'e göre: *"Siyasi varlığımızın haricinde başka ellerde başka siyasi zümrelerle isteyerek veya istemeyerek teşriki mukadderat etmiş, bizimle dil, ırk, menşe birliğine malik ve hatta yakın uzak tarih ve ahlak yakınlığı görülen Türk cemaatleri vardır. Tarihin bir hadisesinin neticesi olan bu hal, Türk milleti için elim bir hatıradır, fakat Türk milletinin tarihen ve ilmen teşekkülündeki asaleti, tesanütü asla haleldar edemez"*.¹⁶⁸⁶

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin tüm vatandaşlarını Türk Milletinden kabul etmiş ve bu durumu: *"Bugünkü Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde kendilerine Kürtlük fikri, Çerkeslik fikri ve Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş*

ve ne de sairenin Türklerle birleşip bir millet teşkil etmelerine tesir etmedi. Bilakis Türk milletinin milli bağlarını gevşetti, milli hislerini, milli heyecanını uyuşturdu. Bu pek tabi idi. Çünkü Muhammedin kurduğu dinin gayesi bütün milliyetlerin fevkinde şamil bir ümmet siyaseti idi". Afet İnan, Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları, s.21.

¹⁶⁸⁴ Mehmed Fuad'a göre: *"...Ayrı bir mevki-i coğrafiye, ayrı bir lisan ve edebiyata, ayrı adet ve ve ananata mâlik bir heyet-i mecmua, nerede bulunursa, mutlaka ayrı bir vahdet-i maneviye teşkil eder. Kâinatta bu evsafı haiz bir Arap ve bir Türk cemaati bulunduğu tasdik edilince bir Araplık ve bir Türklük vücut bulmasını tabi görmelidir. Dinin iştiraki hiçbir vakit onların bir milliyeti vahide halinde kaynaşmalarına sebebiyet veremez. Fakat yukarıda arzettiğim üzere böyle bir kaynaşmanın (fusion) âdem-i imkânı bu iki unsurun itihat ve ittifakı tammına asla mani değildir. Bizim nokta-yı nazarımıza göre Türklüğün, İslâmlığın, Osmanlılığın terakkisi Türklerle beraber sair anasır-ı İslâmiyenin de milli bir intibaha mazhariyetleriyle kabildir. Bu itibar ile Türk milliyetperverlerini İslâmlık düşmanı addetmek ya eser-i cehalet yahut bir vesile-i iftiradır"*. Bkz. Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık", s.376.

¹⁶⁸⁵ Afet İnan, Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları, s.22.

¹⁶⁸⁶ Afet İnan, Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları, s.23.

ve millettaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler, birkaç düşman aleti, mürteci beyinsizden maada hiçbir millet ferdi üzerinde teellümden başka bir tesir hasıl etmemiştir. Çünkü, bu millet efradı da umum Türk camiası gibi aynı müşterek maziye, tarihe, ahlaka, hukuka sahip bulunuyorlar... Bugün içimizde bulunan hristiyan-musevi vatandaşlar mukadderat ve talihlerini Türk milliyetine vicdani arzularıyla raptettikten sonra kendilerine yan gözle yabancı nazarıyla bakılmak medeni Türk milletinin asil ahlakından beklenebilir mi?’¹⁶⁸⁷ şeklinde ifade etmiştir.

Orta Asya’dan gelerek Ön Asya’ya yerleşen ve Anadolu’yu yurt haline getiren Türklerin ortak bir ulusal kimliği mevcuttur. Türk ulusal kimliği anayurttan Anadolu’ya bağımsız devletin kurulmasına kadar giden zamanda önemli aşamalardan geçerek Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanı ile birlikte çağdaş bir niteliğe sahip olmuştur. Atatürk’ün ifadesiyle Türkiye Cumhuriyetini kurmuş olan Türkiye halkına Türk ulusu denilerek çağdaş bir ulus devlet kurulmuş ve Türk ulusal kimliği önem kazanmıştır. Ulus devletlerin bir ulusal kimlik inşası diğer ülkelerde ki gibi Türkiye’de de gerçekleştirilmeye başlanmış, Türklerin ulusal devletini dünyanın merkezinde kuranlar ciddi bir şekilde Türk ulusal kimliğini araştırmak ve bilimsel yönlerden inşa etmenin yollarını aramışlardır.¹⁶⁸⁸

4.7.2.4. Atatürk’e göre Milliyet

Milliyetçilik ve milliyet bazen aynı manada kullanılmaktadır. Milliyetçilik, kişiyi, topluluğa bağlayan bağ olarak “Milliyet, vatandaşlık, milliyet duygusu” olarak tanımlanmaktadır. Fakat, milliyetle milliyetçilik arasında bazı farklar bulunmaktadır. Milliyet, bir millete mensup olma, bağlı olma durumudur. Milliyetçilik ise bir millete mensup kişilerin mensup oldukları millete karşı besledikleri bağlılık duygusu ve şuurudur. Bu bağlılık duygusu millet duygusunun esasını, kökünü meydana getirmektedir.¹⁶⁸⁹

Atatürk’e göre milliyet fikri bir milletin diğer milletlerden bazı konularda farklı olması ve bilhassa diğer milletlere denk ve bağımsız olması hususunda değerlendirilmelidir. Bağımsız olmak milliyetin temel şartlarından birisidir. Bu fikir Atatürk tarafından: “Bir milletin diğer milletlere nispetle tabii veya müktesep hususi karakterler sahibi olması diğer milletlerden farklı bir uzviyet teşkil etmesi, ekseriya onlardan ayrı olarak onlara muvazi inkişafa sai bulunması keyfiyetine milliyet prensibi denir. Bu prensibe göre her fert ve her millet kendi hakkında hüsnüniyet topraklarına bizzat kayıtsız tesahup talep etmek hakkına ve hürriyetine maliktir. Bu düstur, bize hangi milletlerin hür, hangilerinin hürriyetinden şu veya bu şekilde mahrum

¹⁶⁸⁷ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, s.23

¹⁶⁸⁸ Anıl Çeçen, *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, s.246.

¹⁶⁸⁹ Yalçın, “Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı”, s.583-584.

olduklarını, yani millet namını taşımaya layık olmadıklarını kolaylıkla gösterir”¹⁶⁹⁰ şeklinde ifade edilmiştir.

Atatürk’e göre milliyet fikrinin bir göstergesi de fertlerin hür olması ve aynı zamanda dışarıya karşıda milletin hür ve bağımsız olmasıdır. Bu durum Atatürk tarafından: *“Milliyet meselesinin ferdi ve müşterek hürriyet meselesi olduğunu biliyoruz. Yani; Bir milleti teşkil eden fertlerin o millet içinde her nevi hürriyeti; yaşamak hürriyeti, çalışmak hürriyeti, fikir ve vicdan hürriyeti emniyet altına alınmak lazımdır. Kezalik bir milletin heyeti umumiyesinin her nevi hürriyeti yani kendi topraklarında haricin hiçbir müdahale ve tahdidi olmaksızın hür ve müstakil yaşaması lazımdır. İşte, devlet gerek fertlerin hürriyetini temin için millet üzerinde bir nüfuz ve gerek millet ve memleketin istiklalini muhafaza edebilmek için kendine has bir nüfuz ve kudrete sahip olmalıdır. O halde devlet: “muayyen mıntıkada yerleşmiş ve kendine has bir kuvvete sahip olan efradın mecmu heyetinden ibaret bir mevcudiyettir”¹⁶⁹¹ şeklinde belirtilmiştir.*

4.7.2.5. Atatürk’e Göre Türk Milliyetçiliği

Atatürk’e göre Türk Milliyetçiliğinin temel hedefi Türk milletinin bağımsızlığını ve kendine özgü değerlerini korumaktır. Bu fikir: *“Türk milliyetçiliği terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimai heyetinin hususi seciyelerini ve balı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmaktır”¹⁶⁹² şeklinde ifade edilmiştir.* Türk devrimiyle birlikte yeni anlam ve değer kazanan milliyetçilik, kökünü Türk tarihinin derinliklerinden, ilhamını Milli Mücadele’den alan ve Türk Milleti’nin maşeri şuuruna yerleşmiş bir prensiptir. Milliyetçilik tarihi kaderimizin ortaya koyduğu, geliştirdiği bir şuurdur. Yeni Türk devleti tamamıyla milliyetçilik temeli üzerine kurulmuştur... Türk milliyetçiliği, milli menfaatleri fert, zümre, klik menfaatleri üzerinde tutmayı; kişisel ve özeli milli ve toplumsala tabi kılmayı; fertler ve nesiller arasında daha şuurlu ve daha kuvvetli, sağlam bir dayanışma ve bağlılık yaratmayı hedef edinmiştir... Türk milliyetçiliğinin başlangıçtaki hedefi Türklüğü tam bir siyasi istiklâl ve hürriyete kavuşturmak. Hürriyet ve insan şahsiyetine değer verdiği gibi hedefi de demokrasidir... Hasan Ali Yücel’in deyişiyle **“gerçek milliyetçilik, medeniliğin özü olan hürriyetten doğar. Hür olmayan, her cins esirlige razı olan bir toplumda milli ruh gelişemez”**. Türk devrimi ve Türk anayasalarının Türk milliyetçiliğine verdiği mana, Türk milletini bütün fertleri ile kaderde, kıvançta ve tasada ortak, bölünmez bir bütün halinde milli şuur ve ülküler etrafında

¹⁶⁹⁰ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, s.24.

¹⁶⁹¹ Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, s.26.

¹⁶⁹² Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları* s.25.

toplamaktır.¹⁶⁹³ İstiklâl savaşımla ve ondan sonra gerçekleşen devrimlerle milli olmayan siyasi ve içtimai değerler tasfiye edilmiş ve bunların yerine Türk'ün kendi öz değerleri alınmıştır. Milli coğrafya, milli dil, milli ekonomi tabirleri sosyal bünyemize uymuş, siyasi davranışımıza istikamet vermiştir. Milliyetçilik, kurtuluş mücadelesi ve milli hâkimiyet mücadelesi için bir zaruretti. Milli Mücadelenin sonunda bir gerçek ortaya çıkmıştır. Vatan, Türk vatani, millet, Türk milleti, Devlet, Türk devletidir. Gelişme döneminde milliyetçiliğimiz bütün açıklığı ile ana vatana, Türkiye'ye yönelmiştir. Büyük Atatürk, Türk devriminin temeline, milli kurtuluş ve milli egemenlik mücadelesinin özüne milliyetçilik prensibini yerleştirmekle üstün başarı sağlamıştır. Mümtaz Turhan'ında ifadesiyle "Atatürk'ün büyük dehası burada da kendisini göstermiş, milliyetçiliğin modern bir millet olma ve milli bir kültüre kavuşma hususundaki mühim rolünü sezmiş, onu umdelerinin başına koymuştur".¹⁶⁹⁴

Mahmut Esat Bozkurt'a göre Mustafa Kemal Paşa, Türk milletinin âmâlini temsil etmektedir. Türk milletine bakıncada Mustafa Kemal Paşa'yı görürsünüz. İşte muktedâ... Tarih birliği, dil-lehçe birliği, hars birliği, işte Türk milletinin hayatıyâtı. Türk milliyetçiliği soven değildir. Şoven olsa idi garbı ve güzelliği bu kadar tehâlikle alırmıydık? Milliyetler bir ellerinde tarihi ve bir ellerinde müstakbel asırları tutan ve yapan hâkimlerdir. Diğer içtimâî, siyasi, iktisadi meslek ve sistemlerin bugüne kadar bu ana hadise etrafında peyk olmaktan ileri geçemedikleri de ayrıca kayda değer müsbet bir hakikat bir şe'niyettir.¹⁶⁹⁵ Türk devrimi Türklüğün kendi öz varlığını bulmasına yardım etmiştir. Türklük bilinci gerçek bir bilinç olarak Atatürk milliyetçiliği ile ortaya çıkmıştır. Atatürk milliyetçiliği ile millet, milli benliğine ve şuuruna ulaşmıştır.¹⁶⁹⁶

Ulusal devletlerin kurulması, toplumların siyasal gelişmelerinde en önemli aşamalardan birisi olmuştur. Türkiye'de bu aşamaya ümmet veya cemaat temeline dayanan Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazı üzerinde ilk ulusal devleti kuran Atatürk'ün devrimleriyle gelinebilmiştir. Ulusçuluk öncelikle ulusun birliğinin, bağımsızlığının, devletin egemenliğinin ve toprak bütünlüğünün korunmasını gerektirir. Atatürk ulusçuluğu hiçbir zaman ırkçılık temeline dayanmamıştır. Bu niteliği dolayısıyla bölücü değil, birleştirici bir ulusçuluktur. Atatürk ulusçuluğu, ülke içinde ırksal temele dayanmadığı gibi ülke dışında da başka ulusları

¹⁶⁹³ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.149-150.

¹⁶⁹⁴ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.148-149.

¹⁶⁹⁵ Mahmut Esat (Bozkurt), "Mahmut Esat Beyefendi'nin Nutukları (Türk Milliyetçiliği)", *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman vd.(Yay. Hzl.), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s.245.(Mahmut Esat Bey'in makalesi Türk Yurdu, C.21-7, nr.195-1, Kânun-ı sani 1928, s.57-59'dan alınmıştır. Bkz. a.g.e., s.245.)

¹⁶⁹⁶ Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s.159.

aşağılayan veya onların haklarını çiğnemeye yönelen şöven, saldırgan ve ilhakçı (irredendist) niteliklere sahip değildir.¹⁶⁹⁷

Türk milliyetçiliğinde millet en büyük gerçektir. Ne fert, ne aile, ne meslek bu milletin dışında ve üstünde kendi başına bir değer taşımaz. Şuurlu Türk milliyetçiliği gelişmesini ancak demokratik ve hür müesseselerin yerleşmesinde bulur. Atatürk milliyetçiliği bir dayanışmayı ifade etmiştir. Milli dayanışma ile başarıya ulaşan İstiklal Savaşı bunun örneğidir. Devrim milliyetçiliği eşitlik prensibine dayanır.¹⁶⁹⁸

Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı akılcı, çağdaş, medeni, ileriye dönük, demokratik, toparlayıcı, birleştirici, yüceltici ve insani değerlere saygı gösteren bir değerler bütünüdür. Dolayısıyla ırkçı, faşist ve şövenist fikirlerle ilgisi bulunmamaktadır. Atatürk ve onun milliyetçilik anlayışını zamanının liderleri ve onların fikirlerinden ayıran özelliği sahip olduğu bu değerlerdir. Diğer liderler, milletlerinin desteğiyle yükselmekle birlikte sonunda millettten uzaklaşmaya ve diktatörlüğe yönelmişlerdir. Atatürk, bu tür düşüncelere sahip olmamış, ilgilenmemiştir: *“Atatürk milliyetçiliği, hem çağdaşlaşmayı hem de Türk Milletinin kendi milli benliğine ve kişiliğine sahip çıkmasını gerektirir. Ne tarihi köklerinden kopmasını arzu eder ne de geçmişe saplanıp kalmayı ister. Atatürk'ün milliyetçilik anlayışı; kendi milletinin tarihini, kültür değerlerini çok iyi özümseyerek ondan güç alan, çağın bilim ve teknolojik gelişimine ayak uyduran hatta, çağdaş uygarlık düzeyinin de ötesine geçebilen bireylerin yetişmesini arzu eder”*.¹⁶⁹⁹

4.7.2.6. Türk Tarih ve Dil Kurumu'nun Kurulması, Türk Tarih Tezi ve Uluslaşma

Atatürk tarafından çeşitli vesilelerle Türk tarihi ve Türk tarihi içinde Türk dili hakkında yapılan yorumlar ve bu konularda araştırma yapılması için kurulan Türkoloji Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumunun çalışmaları, Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesinin kuruluşu Türk ulusçuluğunun gelişmesi açısından önemlidir. Türk tarih tezi ve Türk dil tezi hakkında yapılan ilmi çalışmalardan bahsetmeden önce Atatürk'ün bu konulardaki fikirlerine ve bu fikirlerin kökenini incelemek faydalı olacaktır. Atatürk öncelikle Türk ulusal kimliğine mensup olmaktan onur ve gurur duyan, Türklüğünden memnun ve Türk kimliğini çocukluğundan itibaren bilen ve benimseyen bir Türk Devlet adamıdır.

Halil İnalcık'a göre: *“Atatürk, derin bir tarih bilincine sahip, eşi az önderlerden biridir. Onda bu şuur, bir yandan Türk tarihine derin bir bakış, öbür yandan tarih önünde yüksek bir*

¹⁶⁹⁷ Akın Düren, “Anayasal Düzendeki Atatürk Devrimleri ve Ulusçuluk”, *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981) Bildiriler ve Tartışmalar* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984), s.164-165.

¹⁶⁹⁸ Eroğlu, “Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.151.

¹⁶⁹⁹ Aydın ve Aydın, *Türk İnkılâbı Tarihi*, s.393.

sorumluluk duygusu şeklinde kendini gösterir. Nihayet onun Türk tarihine bakış tarzı, bizzat bir tarihi etken niteliğini de kazanmıştır. Atatürk'ün dehasının bu yönü, onu anlamak için büyük önem taşır".¹⁷⁰⁰ Atatürk, tarih ilmine bir devlet adamına göre olağanüstü sayılacak bir şekilde büyük bir zaman ayırmıştır. 1930'da Türk bilginlerine Türk Tarihinin Ana Hatları adıyla bir seri kitaplar yazdırmıştır. Araştırmaları daha geniş ve ilmi temellerde yapmak için Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ni kurmuş, çalışmalarını düzenlemiş ve toplantılarına katılmıştır. 1931'de mektepler için cemiyet tarafından yazılan eserleri okumuş ve düzeltmeler yapmıştır. 1932'de 1. Türk Tarih Kongresini açılışını gerçekleştirmiş, 1937'de 2. Tarih Kongresini tertip ettirmiştir. Bu kongrede Türklerin cihan tarihindeki rollerine yapılan vurgu ve yok sayılamayacağı şeklindeki fikirler Atatürk için kazanılmış bir meydan muharebesi kadar değerlidir. Atatürk, tarih çalışmalarına milli dava olarak bakmış ve bu konuya ısrarla vurgu yapmıştır. 1935'te *"Tarihimizin ve dilimizin karanlıklar içinde unutulmuş derinliklerini, dünya kültüründeki analıklarını reddolunamaz ilmi belgelerle ortaya koydukça, yalnız Türk milleti için değil ve fakat bütün ilim âlemi için dikkat ve intibâhı (uyanişı) çeken kutsal bir vazife yapmakta olduklarını emniyetle söyleyebilirim"* demiştir.¹⁷⁰¹

Şevket Süreyya Aydemir'e göre Atatürk'ün tarih ve dil konuları ile yakındar alakadar olmasının sebeplerinden birisi de *"insanlığın ilk vatanı neresidir? Kendilerine insan denebilecek ilk yaratık grupları hangi topraklarda meydana gelmişlerdir? İlk insan göçleri hangi ülkelerden hangi yönlere dağılmıştır? İlk dil gruplarının ana kökü hangi seslerdir?"* sorusuna cevap vermektir ve gecesini gündüzünü bu mesele için harcamıştır.¹⁷⁰²

Aydemir'e göre Atatürk'ün yetiştiği dönemde Atatürk neslinin tarih anlayışında ve bu nesle verilen tarih eğitiminde iki hatalı görüş bulunmaktaydı. Resmi kitaplara göre bir Türk tarihi mevcut olmayıp tarih Osmanlı tarihi ile sınırlıydı. Osmanlı Devleti Söğüt-Domaniç bölgesine yerleşmiş 300 çadır halkı tarafından kurulmuştu. İkinci görüşe göre ise tarihte bir Türk uygarlığı bulunmamaktaydı ve okutulan kitaplarda Türk uygarlığından bahsedilmemekteydi. Aynı şekilde:

"Orta Asya en sert deyimlerle sıfatlandırılan Cengizlerin, Timurların yurduydı. Hem gene resmi kitaplara göre, zaten ortada bir Türk soyu da yoktu. Ya Müslümanlar ya Osmanlılar vardı. İslâm tarihinin uluları Araplardı. Osmanlı toplumu içinde Araplar, Kürtler, Arnavutlar hep övgü sözleriyle yer alırlardı. Fakat Türkler adı geçmeyen bir değersiz, kimsesiz topluluktu. Hele hanedanın ve padişahın Türk asılları ile bağıntısı yüzyıllardır kesilmişti. İşte hem Atatürk hem nesli bu hava içinde yetiştiler. Ve Tanzimattan beri de inanılan şeydi ki, hem medeniyet, hem medeniyetin kaynakları garptaydı. Bu ruh halinin ilk sonucu, özellikle aydınlar arasında yaygın ve yerleşmiş bir aşağılık duygusuydu. Bir taraftan bu kötü kompleks, diğer taraftan Osmanlı padişahlığının ürkmüş, sinmiş, boynu bükük hali içinde yetişen genç kuşağın, içlerinde isyancı ruh taşıyan bir avuç mensubundan başkasına hakim olan ruh hali, bu durumu olduğu gibi kabul etmekten ibaret kalıyordu. İşte Gazi, Türkleri

¹⁷⁰⁰ Halil İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, 6.Baskı, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2017, s.147.

¹⁷⁰¹ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.147-148.

¹⁷⁰² Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.403.

ikinci derecede bir ırk gibi gösteren Fransız coğrafyasının bu görüşüne karşı: “Hayır, olmaz.” derken, Türk boyunun çok derinlere inen tarihini, uygarlığını elbette ki bilmiyordu. Ama Türklerin ikinci derecede, önemsiz bir ırk toplumu olamayacağını da seziyordu. İşte ondan sonra kendini bu sezinin derinleştirilmesine, kökleştirilmesine verdi”.¹⁷⁰³

Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip’te 1933’te Türk Tarih Tezi ve Türk Tarih Kurumu’nun kurulması ve faaliyetlerini şu şekilde izah etmektedir. Reşit Galip’e göre Osmanlı ve öncesi devirlerde yazılan Türk tarihleri milli bakımdan Türk adını taşımaya layık değildir ve millet tarihi değil hanedan tarihleridir ve millete yer vermezler. Bu tarihler padişah, han ve onun ordusunun tarihidir ve iç ve dış seferler anlatılır. Miras alınan tarih saray tarihçisi vakanüvislerin yazdıklarıdır. Saray hadiseleri ile padişahların karadut yemesi gibi olayları da nakleden, padişahın giydiği elbisenin, sarayda gerçekleşen evlenme, sünnet, doğum gibi hadiselerin önemli devlet işleri ile bir tutulup yazıldığı tarih idi. Osmanlı tarih tezi ve tarih tedvin usulü eğitim sahasında da iki terbiyeyi amaçlamıştır. Bunlar, hilafete ve saltanata bağlamaktır. Bu sebeple İslâm tarihi, Sultan Selim’in Mısır seferi İslâm birliği, yine Çaldıran seferide mezhep birliği sağlamak amaçlı olduğu şeklinde tarih eğitiminde kullanılmıştır. Meşrutiyete kadar terbiye unsuru olarak değerlendirilecek tarih eğitiminden “Allahın yerde gölgesi, Peygamberin vekili ve halifesi olan Osmanoğluna” körü körüne itaat ve sadakatin Müslümanlık şartlarından olduğuna dair kesif telkinleri ihtiva eder. Bunlara göre bir Türk milleti yoktur. Bir İslamlık camiası vardır, O camia halife olan Osman oğluna kayıtsız şartsız bağlanacaktır. Ona hizmet dine hizmet demektir ve bir çeşit ibadettir. Tanzimat’tan sonrada daha belirgin bir şekilde görüldüğü gibi Türk kavmi ve Türk milletinden ziyade Osmanlı milleti anlayışı hâkimdir. “*Bu millet, Osmanlı tarihlerine göre birkaç yüz çadır halkının İslâm veya Hristiyan büyük kütleleri*

¹⁷⁰³ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.407-408; Benzer fikirler Necip Ali tarafından da ifade edilmektedir. Necip Ali’ye göre imparatorluk devrinde milli hayat sahasında birçok ihmaller olmakla birlikte en fazla ihmal edilen ve yanlış istikamet verilen saha manevi saha olmuştur: “*Bir milleti yapan, onun büyüklük ve kudretini temin eden yalnız maddi varlığı değildir. İnsanı sadece makineden yapılmış bir adam farzetmek doğru olamaz. Onu tahrik eden ve ona vech vereren bir kudret vardır ki, biz buna kültür diyoruz. Milletlerin birbirine karşı olan farkları işte bu kültür nisbetiyle ölçülür. Kültür hayatının en mühim iki unsuru tarih ve dildir. Ruhî temayüllerimizde, manevi saiklerimizde dünün ne kadar tesiri olduğunu izah etmek bilmem ki lazım mıdır? Benliğimizin nihayetsiz derinliklerinde kaynayan enerjimizle bütün bir milletin düne kadar geçmiş enerjisinin ifadesi olan tarih arasında pek kuvvetli bir rabıta vardır. İmparatorluk devrinde milletin tarihine, taç ve saltanatın hayat ve bakası namına kasten yanlış bir istikamet verilmiş, bu istikamet millet ve bilhassa kendisi için korkunç olmuştur. Filvaki Osmanlı tezine göre Türk tarihi altıyüz küsür senelik göçebe bir kabilenin cengâverâne fetihlerinin menkıbelerinden başka bir şey değildir. İşte tarihi bu tarzda telakki hem vakaların hakikatlarına tamamıyla zıt ve yanlış ve hem de memleketimizi istila etmek isteyenler için müthiş bir fırsat silahı oldu. Başka milletler bizi Küçük Asya’da ve Avrupa’da yerleşmiş sarı ırka mensup yabancı ve düşman bir millet tanımak istediler. Binlerce yıllık tarihin her safhasında muhtelif milletlerle muzafferâne temas eden Türk milletinin başka milletler üzerinde birçok acı intibalar bırakması tabii görünebilir. Fakat milletimize atfetmek istedikleri isnatlar doğru değildir”. Bkz. Necip Ali, “Halkevleri Yıldönümü Nutku”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt 3, Mart 1934, s.5. s.7.*

*kendi bünyesine dahil etmesinden doğmuştur. Böyle bir teşekkülün mümessili güdülen teze göre şüphesiz ancak Osman sülalesi olabilirdi”.*¹⁷⁰⁴

Osmanlı tarihçiliği ve yazım usulü II. Meşrutiyet devrinde fikir adamları tarafından da eleştirilmiştir. Köprülüzade Mehmed Fuat, Peçeви, Naima ve Ahmet Cevdet Paşa dışındaki Osmanlı tarihçilerinin eserlerini “cansız bir iskelete” benzetmektedir. Bununla birlikte Osmanlı zamanında tarihin ihmal edilmediği, bu alanda bol eser verildiği ifade edilmekte ancak tarihi eserlerin, içeriğinin değişmekte olan toplumun meseleleri ve ihtiyaçlarını ele almadığı ve maksadı karşılamadığı için üslup, usul, muhteva itibarıyla tenkid edildiği görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminde eski tarihçilerin dil ve üslûbu yeni ilmi yöntemler ve gerçekleştirilmek istenen siyasi ve içtimaî inkılâbın temel amacı olan halkın aydınlatılması hususunda makbul görülmemiştir. Aynı zamanda eski tarihçilerin süslü üslûplarının sonucu olarak riyakârlık, yalancılık, yüze gülme gibi ahlâki zaafı taşıdığından dolayı eserlerinin milli eğitim açısından zararlı olduğu düşünülmüştür. Aynı zamanda Osmanlı tarihçilerinin tarihi hadiseleri anlatmaktan ziyade güzel söz söyleme sanatına daha fazla ağırlık verdiği ve saltanatın hoşuna gitmeyecek konulara yer vermedikleri de ifade edilmiştir. Bu dönemde toplum ve millet merkezli yeni tarih anlayışı ortaya çıkmış ve Osmanlı tarihçiliği bu hususlara yer vermediği için eleştirilmiştir.¹⁷⁰⁵ Yine bu dönemde milli tarih yazılması meselesi de ele alınmış, milli tarihe önem verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra milli tarih yazımında bilimsel esaslara dikkat edilmesi istenmiştir. Ahmet Refik’e göre: “*Milli tarihe dair yazılan eserler, bir milletin mevcudiyetini muhafaza edebilmesi açısından son derece önemlidir. İbret alınacak vakalar, örnek alınacak faziletler, uzak durulacak fenalıklar tarihtir. Tarih, vatan sevgisinin yegâne kaynağıdır. Vatanın geçirdiği felaketleri ve sahip olduğu büyüklük ve güzellikleri tarih anlatır. Bu sebeple milliyet fikrinin gelişmesiyle beraber tarih dersleri de vatana sadık ve fedakâr nesiller yetiştirmek üzere tedris edilmeye başlanmıştır. Tarihler kalplerde Osmanlılık hissi ve vatan sevgisi peyda edecek şekilde yazılmalıdır*”. Efdaleddin Bey içinde milli tarih milli varlığı devam ettirmenin yegâne şartıdır. Balkan savaşlarından sonra Osmanlı tarih düşüncesi değişmeye ve umumi tarih anlayışı karşısında milli tarih anlayışı önem kazanmaya başlamıştır. Celâl Nuri’de bu dönemde milli tarih konusunda milli terbiye unsurunu ön plana çıkararak

¹⁷⁰⁴ Reşit Galip, “Türk Tarih İnkılâbı ve Yabancı Tezler”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Dokuz, Cilt İki, BirinciTeşrin (Ekim) 1933, s.164-165.

¹⁷⁰⁵ Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013), s.169-176; Nizamettin Arif: “...milletin içtimâî inkılâpları ve milli tekâmüllerinden ziyâde askeri vakalarına” önem verdiği için eski tarihçileri eleştirmiştir. Ahmed Refik’te “*padişahların destanı gibi yazılan tarihlerde, Osmanlı milletinin tekâmülü, Osmanlı vatanının kıymeti ve büyüklüğü yeterince ele alınmamıştır*” demiştir. Köprülüzade mehmed Fuad ise “*memleketimizde tarih, hâlâ muharebe ve zafer hikayeleri, hükümdar ve vezirler menkabeleri, müsalehanâmeler akdi, isyan ve ihtilâl vakaları, ricalin katil ve idamı gibi telakki olunuyor; hâlbuki bunlar daha ziyade müstesna ve hakiki bir kıymetten mahrumdur*” diyerek eski tarihçilerin toplumun hakiki ve tabîî hayatını teşkil eden unsurları fark edemediğini ifade etmiştir. Bkz. a.g.e., 175-176.

sosyal bir menfaat ve gayenin bulunduğunu ifade etmiş ve tenkidten ziyade azamet, kahramanlık gibi vasıfların yazılmasını ve bu şekilde milli hisleri takviye ettiğini belirtmiştir. Celâl Nuri aynı zamanda milli tarihin tek başına yeterli olmayacağını ilmi tarihinde yazılması gerektiğini, ihmali durumunda ise ilim, fen, terakki ve medeniyetin duracağını ve sonuçta vatan ve milletinde ilerlemeyeceğini ifade etmiştir. Celal Nuri'ye göre Türklerin biraz elektirize edilmeye ihtiyacı vardır. Tarih ve coğrafya milli amaçlarla okutulmalı ve Türklere maâlî-i milliyeden, fazâil-i vataniye'den, hasâil-i irkiyeden ve eslâfın ulviyetlerinden bol bol bahsedilmelidir.¹⁷⁰⁶

II.Meşrutiyet döneminde Yusuf Akçura, Osmanlı münevverleri ve basının Şark yani Türkistan'da ilgilenmemesi meselesini izah ederken sebebin aldıkları eğitim olduğunu ifade etmiş ve bu dönemin tarih anlayışında bunun sebeplerinden olduğunu ifade ederken devrin tarih anlayışını ve tarihçilerini eleştirmiştir. Akçura'ya göre o dönemde resmen mekteb-i idadiye için yazılan Târih-i Asr-ı Hâzır adlı eserde: “Üç yüz şu kadar sahifenin iki yüzünden fazlası sırf Fransa ahvâline hasredilmiş, mütebâki sahâyifinden çoğu Avrupa milel-i sâiresi ahvâlinde bahsederek ancak birkaç sahîfesi, o da Frenkler nokta-i nazarından Devlet-i Osmaniyye'ye tahsis edilmiştir. İran, Afgan, Hindistan ahvâli asla yoktur. Târih-i muâsırda acaba bunlara âid hiç nazar-ı dikkat-i Osmâniyye'yi câlib vekayi geçmemiş midir?”. Akçura'ya göre Şarkla ilgilenmemenin sebebi utanmaktan kaynaklıdır. Yine Avrupa'ya yaranma, gözüne girme amacı da bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Şark ile ilgilenildiği takdirde Avrupa'nın düşmanlığının da ortaya çıkma endişeside bulunmaktaydı.¹⁷⁰⁷

Reşit Galip'e göre Osmanlı hanedanı bilhassa Timur ile mücadeleyle başlayınca ve Timur tarafından asaletizlikle suçlanınca kendilerinin soy ağacını ortaya koyma ihtiyacı hasıl olmuş, önce Hicaz muhaciri bir aileden geldiği ve yine Kommen (Commemes) hükümdar sülalesinden geldiği iddiaları kabul görmeyince “Osman Oğulları ve onların tarihçileri nesebi Oğuz Han yolundan Peygamber Nuh'a bağlamak suretiyle kendilerinden evvelki bazı Türk sülalelerinin icat ettikleri çığırâ başvurmuşlardır”. Reşit Galip'e göre Osman oğulları kendilerini bu şekilde Türk asalet nesebine bağlamakla birlikte kendileri ve tarihçileri asırlarca Türklükten uzak durmuşlardır. Osmanlı tarihçileri “necip” tabirini Türklere kullanmamış, Türkler dışındaki Müslümanlar için kullanmışlardır: “Osmanlı tarih tezi terbiyevi sahada o kadar uğursuz bir tesir göstermiştir ki halis ve hakiki Türkler arasında başka milliyetlere nisbet aramak özentisi bir nevi münevverler modası haline girmeğe başlamıştı. Bunların son

¹⁷⁰⁶ Çalen, II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi, s.151-158.

¹⁷⁰⁷ “Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku”, SırâtıMüstakim, 16 Şubat 1911, 16 Safer Perşembe 3 Şubat 326, Beşinci Cild, Adet 128, s.372-373, SırâtıMüstakim, Cilt 5, İskender Türe (yay. hzl.), Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015.

*örneklerinden kaçını bugün yaşayanlardan her birimiz kaç yerde kaç kere elemle görmüşüzdür. Bu tez milli seciyei kanından zehirliyor ve en ağır ölüme sürüklemek yolunda yürüyordu”.*¹⁷⁰⁸

Türk Tarih Kurumu’nun temeli olan ve Türk Ocakları bünyesinde kurulan Türk Tarihi Merkez Heyeti Atatürk’ün himayesinde yazılan Türk Tarihinin Ana Hatları adlı eser Atatürk’ün tarih tezini ifade ediyordu. Şevket Süreyya’ya göre: *“Bu kitapla Gazi, çocukluk ve gençlik çağında kendi kuşağına verilen tarih anlayışıyla, bu anlayışın o zaman bütün aydın nesli saran aşağılık duygusuna karşı bir isyan bayrağı açmıştır. Ama bu tarih tezinin, daha geniş bir ifade taşıdığı da şüphesizdir”.*¹⁷⁰⁹

Reşit Galip’e göre Türkler yolunu kaybetmiş bir millet gibi idiler. Meşrutiyetten evvel ve sonrasındaki milli cereyan ve yayınlar Türk tarihini ancak milattan önce 3.yüzyıla Teoman ve Mete zamanına kadar götürebilmiş ve Oğuz efsanesine bağlamışlardır. Anadolu Türklüğünün tarihi ise Selçuklulardan öteye götürülemeyeceği hususunda en milliyetçi tarihçiler bile ısrar etmişlerdir. Dolayısıyla Gazi Mustafa Kemal’in 1923’te Adana’yı ziyaretinde bir Türk

¹⁷⁰⁸ Reşit Galip, “Türk Tarih İnkılâbı ve Yabancı Tezler”, s.165-166; Mükrimin Halil Yınanç’a göre Osmanlı son dönem fikir adamlarından Murat Bey (Mizancı Murat) Osmanlı mektepleri için 6 cilt umumi bir tarih kitabını modern tarih yazımına göre gerçekleştirmiş ve yine 1 Cildten oluşan Osmanlı Tarihi de Avrupa tarih yazım usulüne göre yazılmış ve bu eserleri ile münevverler arasında ilgi görerek fazlasıyla şöhretlendirmiştir. Ancak zamanla bu ilgidende kaynaklı olarak büyük bir alim ve müverrih olduğuna inanmış, aynı zamanda siyasi maceralara girişmiş, merhumun gurur ve itimadı nefsinde gitgide artırarak neticede bir megaloman haline getirmiştir: *“Nihayet kendisinin iyi bir lise hocası ve tedris bakımından müfid kitaplar yazan, usulşinas mütevazı bir muharrir olduğunu anlaması icap ederken, İstanbul kütüphanelerinin muhteviyatı şöyle dursun semtlerini bilmediği halde ÂLİ Osman tarihine ait bütün menbaları mütalea ve tetkik ve mukayese ederek bütün meselelerin künh ve hakikatine ermiş bir mütebahhür tavrını takınmağa başlamış ve tarih ile meşgul olmayan münevverlere de kendini o yolda tanıtmış...Meşrutiyetten sonra Rados’ta “Tarihi Ebulfaruk” unvanıyla Osmanlı tarihi yazmaya başlamış ancak ilmi usuller ve kullandığı kaynakların azlığı ve çok iddialı oluşu, yanlışları yüzünden tarihçiler arasında gözden düşmüş ve eleştirilmiştir. “Müslümanlığın ilk asrının ahlâk prensipleriyle eski Roma’nın site ahlâkına çok kıymet veren Murat Bey, Osmanlı İmparatorluğu vukuatını bu gözlükle muhakeme ve tenkit etmiş ve vakayii cereyanında amil olan esbap ve şerait asla nazarı dikkate almaksızın İslâm ve Türk tarihinin en azametli faslı olan ve cihan tarihinin de en büyük ve şerefli sahifelerinden biri bulunan milli tarihimizi hicvetmiş, sistematik bir şekilde baba ve dedelerimizi tezyif ve tahkir eylemiştir. Bu suretle büyük siyasi mevkiiler elde edemekten mütevellid teskin edilemeyen ihtirasını herkesten aykırı surette düşünmek ve yazmak dolayısıyla kendi üzerine nazarı dikkati celbederek tatmin etmek isteyen Murat Bey buna muvaffak olmuştur. Meslektaşları arasında bir (cehalet numunesi) olmak üzere gösterilen ve istihza edilen ve hatta hiç okunmaya bile tenezzül edilmeyen (Tarihi Ebulfaruk) tarih ile meşgul olmayan diğer münevverlerimiz arasında emsalsiz bir tahalükle karşılanmış ve hatta ezber edilircesine okunmuş ve onun tarihimiz ve ecdadımız hakkındaki tezyifkâr ve hakaretâlût amiyane fikirleri herkesin diline düşmüş ve kalbine sinmiştir. Bilahare memleketimizin siyasî ve fikrî hayatında bu kitabın vücuda getirdiği iyi veya fena tesirleri ve neticeleri birer birer zikretmek burada mevzuumuzun haricidir. Şunu da söyleyelim ki (Tarihi Ebulfaruk) da mevcut olan intikadî ve tezyifkâr fikirlerin mühim bir kısmı eserin mehzazının müellifi olan Hammer’indir, ve Murat Bey kendine mal etmiştir. Felsefî bir tarih yazmak iddiası ile çıkararak amiyane ve aynı zamanda cahilâne bir kitap vücuda getiren ve pek çok şöhret kazanan, siyasi ve fikri hayatımızda en fazla müessir olan kimselerden biri bulunan bu zatın bugün tarih noktayı nazarından ilmî hiçbir kıymeti yoktur. Onun kıymeti yalnız fikirlerinin müessir oluşundandır”.* Bkz. Mükrimin Halil Yınanç, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, Tanzimat II, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle, Maarif Vekâleti, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s.579-581.

¹⁷⁰⁹ Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III, s.408-409.

toprağından kırk asırlık Türk yurdu diye bahsetmesi Türk tarihinin araştırılması hususunda başlangıç olmuş ancak asıl çalışmalar 1930'da başlamıştır:

“Türk tarihinin Türk vatanı gibi Gazi'nin harikali şahsiyetinde canlanarak varlığını ve büyüklüğünü dünyaya karşı ifadeye ve müdafaya giriştiği heyecanla sezilir gibi oldu. Ve bu cümlelerin Türk tarihi için büyük bir netice doğuracağına inanıldı. Aradan yedi yıl geçti... Türk tarihinin o kadar uzun asırlar sürmüş tahrif ve iftira boyunduruğundan kurtuluşu ve yeniden kendini buluşu için Kurtarıcı'nın “Artık vakit geldi!” demesi 1930 yılı sonbaharında oldu. Bu yeni kurtarma savaşında O, siyasi, içtimâî diğer savaşlarındakinden ayrı bir tarz ve usul gütmüyordu. Kütüphanesine yığıldığı tarih kitapları her haftanın yeni yığınlarıyla masasının üstünden birer birer ve taşıdıkları malûmatı teslim ederek geçiyordu. Çalışması bazan 15, bazan 20 hatta bazı kere 30 saat sürüyordu... İşte Türk tarihini araştırma işide böyle başladı ve böyle devam etti. Önce yorulmadan usanmadan bütün muhitine Türk tarihinin ezele dayanan büyük ve necip varlığını telkin etti. Tereddüt gösterenlere iman, ispatı isteyenlere vesika, çalışmak isteyenlere vazife verdi. Böylece (Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti) kuruldu”.¹⁷¹⁰

Afet İnan'a göre Atatürk, Türkiye için bir tarih yapmış, Türklük için ise tarih yazmıştır. Tarih yazımına kendisi de katılmış yazıcı, okuyucu ve talebesi olmuştur. Birlikte birçok kitap okunmuştur. Tarih çalışmaları 1929'da başlamış ve bu çalışmalar neticesinde Türk Tarih Kurumu kurulmuştur. Atatürk'ün büyük desteği ile 1931'de ilk Türk tarih kongresi toplanmış ve Türk tarih tezi bu kongrede gündeme getirilmiş ve üzerinde fikirler ortaya atılmıştır. Tarih âlimleri ve öğretmenlerinin katılımıyla gerçekleşen bu kongreden sonra mekteplere yönelik dört ciltlik tarih kitabı yayınlanmıştır. Atatürk tarafından Türk Tarih Kurumuna görev olarak Türk tarihinin ana hatları ve Türklerin medeniyete hizmetlerini tetkik etmek ve yazmak görevi verilmiştir. Atatürk hayatının son yılında ve ağır hasta olduğu dönemde dahi Türk Tarih Kurumunun çalışmalarını takip etmiş, kurumun yayın organı olan dergiye *Belleten* adını vermiş ve *Belleten* dergisinin 5/6 sayılı nüshasını incelemiştir. Afet İnan'a göre Atatürk'ün son gördüğü kitap *Belleten* olmuştur.¹⁷¹¹

Atatürk'ün Türk tarihine bakışında Türk tarihinin eskiliği, medeni vasıflara sahip ve medeniyet inşa ediciliği, Türklüğün tarihin büyük ve eski uluslarından biri olduğu görüşü bulunmaktadır. Aynı zamanda gerçekleşecek Türk İnkılâbı için Türk tarihinin önemli bir destek ve ilham kaynağı olduğu ve bu özelliğiyle medeni Türk tarihinin Türk ulusunun çağdaşlaşması için gerekli bütün alt yapıya sahip olduğu fikri görülmektedir. Türk Tarihi içinde Türk dili de eskiliği ve diğer dilleri etkilemesi ve medeniyete katkıları ile Türk tarihinin büyüklüğü ve medeniliğine katkı yapmaktaydı. Bu fikirler ulusal kimliğini benimseyen ve ulusal şuur sahibi bir Türk devlet adamının fikirleriydi ve Atatürk'e kadar Türk tarihinde ve bilhassa Osmanlı

¹⁷¹⁰ Reşit Galip, “Türk Tarih İnkılâbı ve Yabancı Tezler”, s.166-167.

¹⁷¹¹ Afet, “Atatürk ve Tarih Tezi”, *Belleten*, Nisan 1939, Cilt 3, Sayı 10, s.243-244, Türk Tarih Kurumu Yayınları; Atatürk döneminde Türk Tarih Kurumu'nun faaliyetleri, Tarih Kongreleri, yazılan ders kitapları hakkında ayrıca bkz. Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.162-164.

döneminde devlet başkanı ya da önemli mevkilerde yer alan devlet adamları tarafından dile getirilmiş fikirler değildir.

Atatürk'ün Türk tarihi ve Türk tarihinin eskiliği, büyüklüğü, medeni vasıfları ve Türk inkılâbına tarihi zemin oluşu gibi fikirleri aynı zamanda tarihi oldukça eski olan Türklüğe yönelik medeniyetsizlik, medeniyet yıkıcılık, medeniyete katkı yapmamak, soykırımcılık gibi ağır suçlamalara bir cevap niteliği taşımaktadır. Atatürk, Türk tarihi ile alakalı çalışmalardan beklentisini de unutturulan ve inkâr ettirilen tarihi ortaya çıkarmak olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: *“Türk tarihinin inkâr edilmiş ve unutturulmuş simâsını ve mahiyetini bütün hakikatleriyle meydana çıkarmak ve Türk tarihini, bin bir milletin tarihşinâs yaşayan sokak politikacısının bâziçesi (oyuncağı) olmaktan kurtarmaktır”*.¹⁷¹²

Milleti yaratan ve yaşatan en mühim unsurlardan biri milli tarih şuurudur; milletler dünya yüzünde değerlerini, milli tarihlerine verilen değer ölçüsünde kazanırlar; 19.asırda Batı’da milliyet ve milli hâkimiyet kavramı her türlü siyasi düzenin temeli mevkiine yükselince, her millet benliğini, milli tarihinde ve öz dilinde aradı. Milli tarih, boyunduruk altındaki milletlere ölçsüz bir kuvvet, birlik ve enerji kaynağı oldu. Diğer taraftan öz milli kültürlerin, hudutsuz gelişme imkânına kavuşmaları, netice itibarıyla insan medeniyetinin çeşitli istikametlerde zenginleşmesi şeklinde anlaşılarak selamlanıyordu. Nihayet tarih, esas itibarıyla milletlerin tarihi şeklinde telakki edilmeye başlandı.¹⁷¹³

19.yüzyıl tarihçiliği cihan medeniyeti kavramını da esaslarından biri olarak almakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun dayandığı temeller öncelikle türlü din ve milliyetlerin bir düzen içinde birarada durmasını sağlayan belirli bir coğrafi-tarihi birlik ve bu düzenin hanedan etrafında temsili denen Osmanlılıktır. Bu esaslar, 19.yüzyılın herşeyin üzerinde yer alan milliyetçilik fikri karşısında değer ve manasını kaybetmiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti, İslâm kültürünün Avrupa kültürüne karşı da mücadelesini temsil etmekteydi. Bundan dolayı da Osmanlılık, Avrupa tarafından olumsuz olarak değerlendirilmiştir. Aynı şekilde Avrupalılar için Osmanlı İmparatorluğu bir Türk İmparatorluğu idi ve Osmanlılık Türklükle eş görülerek Türkler çeşitli milletleri boyundurukları altında tutmaya çalışan bir millet olarak dünyaya anlatılmaktaydı. Bu fikir o dönem dost düşman bütün Avrupa’da siyasetçisinden gazetecisine kadar birçok kişide hâkim konumdaydı ve sürekli tekrarlanmaktaydı. Bunlar tarafından:

“Türk tarihinin medeniyetler yaratıcı, medeniyetleri canlandırıcı vasfı unutuluyor, bütün Türk tarihi bir yakıp yıkma macerasına irca olunuyordu. Müttehassıs oryantalistler bile Türklerin medeniyetini bütün güzel ve büyük işlerini başka milletlere mal ediyorlardı. Yüksek teşkilatlı bir devlet yaratılmış ise, bir medeniyet eseri görülüyorsa, bu, onlara göre ya Bizanslıların veya İranlıların iştirakiyle mümkün olmuştur. Türk, İstanbul’u 40 bin nüfuslu harap bir şehir olarak aldı ve kısa zamanda büyük bir medeni merkez haline getirdiyse, onlara göre, bu, mutlak başka bir unsurun sayesinde olmuştur. Hulâsa, Türk’e,

¹⁷¹² İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.147-148.

¹⁷¹³ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.148-149.

büyük tarihinden bir şey bırakılmamış, layık görülmemiştir. Tarihi bu derece tarafgirlikle, bu derece kör bir kinle tahrif edilmiş yağmalanmış bir millet gösterilemez”.¹⁷¹⁴

Daha önceki kısımlarda ifade edildiği gibi bu suçlamalar genellikle Avrupalılardan gelen ve tarihi olarak Türklerin Avrupa’ya ilk gittikleri dönemden başlayarak Osmanlı ve bilhassa Osmanlı’nın son yüzyılında daha da artan ve aynı şekilde I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde de devam eden fikirlerdi. 18.yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti’nin zayıflaması sonucunda Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti’ni mağlup ederek topraklarını ele geçirmiş ve aynı zamanda Osmanlıları ve bilhassa Türkleri medeniyetin gerileticisi, medeni olmamak şeklinde suçlayarak Avrupa’dan çıkarmak istemiştir.¹⁷¹⁵ Fransa, 1798’de Mısır’ı işgal gerekçesi olarak Osmanlı yönetiminin medeni olmadığı iddiasına dayandırmıştır ve Mısır halkını aynı zamanda Memluk zulmünden de kurtarmaya gittiğini iddia etmişti. Yine Rumlara uygulanan zulmü ortadan kaldıracağını ifade etmiştir.¹⁷¹⁶ İngiltere, 1829 Yunan isyanına destek vermiş, Türk yönetimini medeni olmamakla suçlamıştır ve desteğinin gerekçesi olarak ifade etmiştir.¹⁷¹⁷ Bu fikir devrin devlet adamı Mustafa Reşid Paşa’yı etkilemiş ve Reşid Paşa’nın da Osmanlı yönetimini uygar olmadığı şeklinde değerlendirme yaptığı ve uygarlaşma gerçekleşirse İngiltere desteğinin kazanılacağı şeklinde bir fikre sahip olduğu görülmektedir.¹⁷¹⁸ İngiliz elçisi Cannig’te ısrarlı bir şekilde Osmanlı idaresini uygar olmamakla, baskıcı olmakla suçlamış ve

¹⁷¹⁴ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.149.

¹⁷¹⁵ Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.18; Osmanlı Devleti’nin hizmetinde 18.yüzyılın ikinci yarısında asker olarak görev yapan Baron de Tott aynı zamanda Batı’da Türkler hakkında oluşan olumsuz fikirlerde katkısı fazla olan bir kişidir ve anılarında o zamanın Türklerini cahil, sersem, ahlaksız, şeref ve haysiyet duygularından yoksun olarak göstermiş ve anıları Avrupa dillerinin çoğunluğunda yayınlanmıştır. Bkz. Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.90, dipnot 29; “Baron de Tott gibi kişiler Boğazlar, Süveyş gibi önemli yerlerin harita, resim, yüzölçümünü yapar ve bu çalışmalarını kendi hükümetlerine sunarlar. Gerekçe olarak ta Türklerin cahil ve bu çalışmaları anlamaz olduklarını fikrini ortaya atmışlardır. Baron de Tott, Türklerle alakalı abartmalı uydurmalarla dolu kitap yazmış, bu kitap birçok Avrupa diline çevrilmiş ve Avrupalı, Türkleri yarım yüzyıl bu kitaptan okuduklarıyla tanımıştır. Zamanını çapkınlık peşinde geçiren sözde teknik yardım uzmanı Fransız askeri müfettişiydi ve görevi Fransa’nın Yakın Şark ve Mısır’a hâkim olmasının alt yapısını hazırlamaktır. Bu amaçla Mısır beyleri ile de gizli pazarlık yapmış, bu pazarlıklar hükümet tarafından haber alınmış ama Baron de Tott kurtulmayı başarmıştır”. Bkz. Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.23.

¹⁷¹⁶ Sonyel, *Osmanlı Devleti’nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, s.193-194; ayrıca bkz. Eren, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, s.19-20; Karal, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, s.101-102; Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.121-122; Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s.18; Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, s.71-73.

¹⁷¹⁷ Lane Poole, *Lord Stratford Canning’in Türkiye Anıları*, s.47; İngiltere’nin “Yunanistan lehine müdahaleye girişmek uluslararası yasaları çiğnemek değil ahlaki bir görevdir” şeklinde ifade ettiği fikir 1815 Viyana Kongresinde alınan Avrupa’da o döneme kadar olan devlet yönetim anlayışının devamı, devletlerin sınırlarının değişmemesi ve bizzatıhi ulusçu isyanlarla devletlerin dağılıp yeni devletlerin kurulmasının engellenmesi kararının Osmanlı’ya karşı uygulanmaması ve Yunan isyanının desteklenmesini meşrulaştırmaya yönelik bir fikirdir. 1815 tarihli Viyana Kongresi hakkında bkz. Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.7-9.

¹⁷¹⁸ Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, s.592; Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, s.296; Kodaman, “Mustafa Reşid Paşa’nın Paris Elçilikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası”, s.73-74.

bu suçlamalarını her zaman devam ettirmiştir. Canning, Osmanlı'nın Avrupa uygarlığının nimetlerinden faydalanarak kurtulabileceğini ve gerçekleştireceği ıslahatlarla Avrupa'nın takdir ve desteğini kazanarak Avrupa konseylerinde hak ettiği yeri alabileceğini¹⁷¹⁹ Bu ve benzer fikirlerden dolayı Osmanlı Devleti sürekli Avrupa tarafından beğenilmek ve bu medeni olmamakla suçlanmamak için ıslahat yapmıştır. Bu fikirler devletin bağımsızlığına ve egemenliğine zarar vermiştir. Avrupa'yı memnun etmek Türkleri memnun etmekten daha önemli hale gelmiştir şeklinde bir hüküm vermek abartılı olmaz kanaatindeyiz. Yine Osmanlı Devleti'nde 1875'de gerçekleşen Bulgar isyanı sırasında Osmanlı Devleti'nin isyanı bastırması ve Türkler ve Hristiyanlar arasında yaşanan çatışma esnasında Rusya etkisiyle ve İngiltere'nin de menfaatine uygun olduğu için İngiltere'de Türklere yönelik kara propaganda yapılmış ve gerçekle alakalı olmayan bilgiler halka verilmiş ve Türk düşmanlığı körüklenmiştir. Bu hadiseyi İngiliz devlet adamları da itiraf etmişlerdir. Bu karalama politikasında ortaya atılan ve gerçek olmayan suçlamaları İngiliz devlet adamı Sir Henry Layard şu şekilde ifade etmiştir: *“60.000 Hristiyanın ırzına geçildiği ya da toptan öldürüldüğü; insan kafalarıyla dolu arabalar; ambarlarda yakılan kadın yığınları ve bunlara benzer korkunç şeyler. Üzülerek söylemekteyim ki, aralarında İngilizlerin de bulunduğu birçok kimse, Türkiye'ye leke sürdürmek için, bunları uydurmuş olmakla övünmektedir”*.¹⁷²⁰ O dönemde daha sonra başbakanlıkta yapacak İngiliz devlet adamı Gladstone, 1876'de şunları söylemiştir: *“Türklerin, dünya yüzünden kötülüklerini kaldırmanın bir tek yolu vardır, o da kendi vücutlarını dünya yüzünden kaldırmak”*.¹⁷²¹ İngiliz devlet adamları dışında Rus devlet adamları da o dönemde Bulgaristan isyanında yaşananların kasıtlı ve tamamen yanlış biçimde Rusya'nın da desteği ile Avrupa ve Amerikan gazetelerinde yazıldığını ve gazetecilere bu görevlerin verildiğini ve Hristiyanlar lehine Avrupa'da kamuoyu yartılmaya çalışıldığı ifade edilmiştir. Daha önceki Lozan Anlaşması başlığında ifade ettiğimiz gibi Lozan'da İsmet Paşa bütün bu iddiaları ortaya koyarak Avrupa'nın gerçek yüzünü ortaya koymuş ve bu iddiaları redderek Osmanlı yönetiminin her zaman adil ve o dönemde sözde dünyada gerçekleştirilmeye çalışılan azınlık haklarını kendiliğinden yüzyıllardır uyguladığını beyan etmiştir.¹⁷²²

¹⁷¹⁹ Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları*, s.75-76.

¹⁷²⁰ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt I, Kitap I*, s.187-193.

¹⁷²¹ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.149-150.

¹⁷²² *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt I, Kitap I*, s.187-193; İsmet Paşa, Lozan Konferansı görüşmelerinde kendi yalan ve yanlış siyasetlerini itiraf eden Avrupalı ve Rusların fikirlerini ortaya koyarak meseleyi izah etmiştir. İsmet Paşa'nın aktardığı bilgilere göre Rus Büyükelçisi danışmanı Nelidoff, *Revue des Deux Mondes*'in 15 Mayıs 1915 sayısındaki anılarında şunları ifade etmiştir: *“Avrupa'da Hristiyanlardan yana çok kuvvetli bir kamuoyu hareketi yaratılmıştı. Yabancı gazeteciler, hatta Amerikalı gazeteciler bile, Türklerin zararlı ve barbarca davranışlarının izlerini yerinde görmeğe gitmişlerdi. Sırbistan'la Karadağ'da, Türkiye'ye karşı ayaklanmak ve savaş açmak için bu fırsattan yararlandılar; böyle bir savaşı, Slav komitelerince kızıştırılmış olan Rus kamuoyu da moral yönden desteklemekteydi. General Ignatief, Türkiye'de ki iç olayların kendisini sürüklediği çıkmazdan*

Avrupalılar dışında Osmanlı tebaası Araplarda da Türkleri suçlayan fikirlere rastlanmaktadır. 19.yüzyılın başında Araplar arasında Vahhabi örneğinde görüldüğü gibi isyanlar gerçekleşmiş, bu yüzyılın ikinci yarısında Muhammed Abduh, İslâmın asıl sahibi ve öncüsünün Araplar olduğunu ifade ederek çağdaş Arap ulusçuluğunun temellerini atmıştır. Onun takipçisi Reşid Rıza'ya göre Araplar, fütühat ve medeniyette İslâmı yaymış ve yerleştirmiş, Türkler ise fetihler gerçekleştirmekle birlikte İslâmı kuvvetlendirememiş ve yerleşmesini temin edememişlerdir. Türkler, İslâmın gerilemesine sebep olmuşlardır.¹⁷²³ Aşırı milliyetçi Arap fikir adamları tarafından Türklerin İslâm çerçevesinde oynadıkları büyük rolleri de tamamıyla olumsuz olarak gösterilmekte ve Arap hâkimiyetinin sonlanmasından sonraki İslâm tarihi karanlık bir devir olarak gösterilmektedir.¹⁷²⁴ Benzer fikirler Osmanlı başkentinde de Ahmed Naim, Süleyman Nazif, Ebuziyya Tevfik tarafından II. Meşrutiyet döneminde sıklıkla dile getirilmiştir. Bu fikirlerde Türklüğün Osmanlı Devletinin kurulması ve gelişmesinde etkisi olmadığı, İslâma gerekli katkıyı yapmadığı iddia edilmiş ve bundan dolayı basında Türk fikir adamları ile yoğun bir tartışma yaşanmıştır.¹⁷²⁵ Osmanlı son döneminde Osmanlı-Türk düşmanlığı temelinde bir Arap ulusçuluğunun da geliştiği görülmüştür.¹⁷²⁶

Avrupalıların haricinde Osmanlı Devleti'nin içerisinde tarihi oldukça eskilere gitmekle birlikte bilhassa 19.yüzyıldan itibaren gelişen Hristiyan Araplarda başlayarak Müslüman Arapları da etkileyen Arap Milliyetçiliğinde Türk karşıtlığı, Türk düşmanlığı da önemli bir yer teşkil etmekteydi. Arap milliyetçiliğinin görüşüne göre Osmanlı-Türk idaresi yüzünden Araplar geri kalmış ve ilerleyememişti.¹⁷²⁷ II. Meşrutiyet devrinde gelişen Türkçülüğe karşıt olarak ortaya çıkan fikirlerde Türklüğü reddetme, Türk ocaklarını ve Türkçülüğü devleti yıkıcı bir fikir ve

kurtulabilmek için çaba göstermekteydi. O zamanlar anlatılanların hepsinin gerçek olduğuna inanmış bulunduğum için, İgnatief'in tutumuna içten bir yakınlık duymaktaydım. Gerek Hersek'lilerin hep birlikte kalkıştıkları söylenen harekette, gerek Türklerin kan dökücü davranışlarında, gerekse New York Herald muhabiri MacGuyan'la Amerika Birleşik Devletleri konsolosu Schuyler'in sözde tarafsızca anlattıklarında ne çok şişirmeler olduğunu ancak sonradan öğrenebildim; İgnatief, bu iki Amerikalıyı Prens Tzeretlew'le birlikte Bulgaristan'a göndermiş Prens de onlara istediğini, daha doğrusu onlara benimsetme görevini almış olduğu şeyleri göstermiş ve yazdırmıştır. Bunun böyle olduğunu, sonradan, Prens de söylemiştir". Bkz. Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt I, Kitap I, s.193.

¹⁷²³ Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği", s.1033-1034.

¹⁷²⁴ İnalıcık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.154.

¹⁷²⁵ Bu tartışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, s.14-17; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.435-439; Suavi Aydın, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, s.168-169; İzzet Ulvi, "Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?", s.268 vd.; Köprülüzâde Mehmed Fuad, "Türklük, İslâmlık, Osmanlılık", s.372-376; Gökalp, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak I", s.185; Gökalp, "Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 5", s.401-404; Ahmed Agayef, "Cevaba Cevab", s.437-445; Ahmed Agayef, "Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye", s.376-381.

¹⁷²⁶ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.41; Atay, *Zeytindağı*, s.45

¹⁷²⁷ Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.41; Atay, *Zeytindağı*, s.45; Muhammet Şahin, "Arap Milliyetçiliği", *Türk Yurdu*, Ekim 2011, Yıl 100, Sayı 290.

eylem olarak tanımlama gibi fikirlerde mevcuttu.¹⁷²⁸ Osmanlı subay ve memurları Osmanlı son döneminde Araplarla meskun coğrafyada yaptıkları görevler esnasında Türk düşmanlığına bizzat şahit olmuşlardır.¹⁷²⁹ Milli Mücadelede Türklüğe yönelik medeniyetsizlik, soykırım gibi suçlamaların temelinde Türklüğe ceza vererek Türk topraklarını paylaşmak, böylelikle Rum, Ermeni ve Kürdistan devletleri kurarak Osmanlı Devleti’ni mandater yönetim altına alma çabası vardı.¹⁷³⁰ Türkiye’ye dayatılan Sevr faciasının alt yapısında bu fikirler oluşturmuştur.¹⁷³¹ Aynı şekilde Türklüğü medeni bir millet olarak kabul etmeyerek Wilson ilkelerinin milliyetler esasına göre Türklerin bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmelerine ve bu ilkenin Türkler için uygulanmasını da engellemeye çalışmışlardır. Batılılara göre “medenî olmayan bir millet” bağımsız olamaz, medenî olana kadar manda rejimi altında bulunmalıdır ve böyle bir milletin hâkimiyeti altında başka milletler bulunamaz ve bu milletler bağımsız olmalıdır. Bu fikirler bir yandan Osmanlı Devleti’nin öncelikle gayr-i müslim tebaasının gelişen ulusçu fikir ve eylemlerini gerçekleştirmelerine yardımcı olmak yani Osmanlı idaresini kötü göstererek tebaanın devlet ile olan bağlarını zayıflatarak bağımsızlığa ulaşmalarını sağlamak ve kurulacak küçük devletlerin Avrupa’nın büyük devletlerine bağımlı, onların kontrolünde devletler kurulmasını sağlamaya yöneliktir. Kökeni Avrupa olan ve Osmanlı Devleti’nin gayr-i müslim ve bazı Müslüman tebaasını da etkileyen Türk karşıtlığı ve Türk düşmanlığı aynı zamanda sömürgecilğin yeni adı ya da şekli diyebileceğimiz mandater yönetim kurmanın, gerçekleşecek işgallerinde gerekçesi olmuştur. Coğrafi keşif adı verilen Avrupalıların gerçekleştirdiği koloniyalizm yani sömürgecilik faaliyeti ile vahşî coğrafyalara medeniyet götürme fikri ya da iddiası gelişmiş ve sömürgecilerin daha sonraki işgallerinin de gerekçesi olmuştur. Sömürgecilik faaliyetinde bu şekilde bir suçlama ile **“medenî Avrupa’nın”!** maddi ve manevi hakimiyeti kurulmaya çalışılmış ve sömürgelerdeki toplulukların Hindistan, Afrika gibi yerlerin zihnen çökertilmesi, kendilerini medeniyet yapıcılıktan mahrum ve aşağılık psikoloji içinde görmesi, Avrupalıları güçlü, yenilmez, medeniyet inşa edici, efendi ve nihayetinde yönetici olarak görme yani mandater yönetimi benimseyen, ulusçu tepkilerden uzak ve hatta asimile olmuş bir kitle yaratılmaya çalışılmıştır. Türk Milli Mücadelesi’nde Amerikan, İngiliz ve Fransız mandaterliğini savunanların temel tezi de işgal devletlerinin mağlup edilemeyeceği, Türklerin güçsüzlüğü ve bu zeminde bu devletlerden herhangi birinin Türkiye’yi mandater devlet olarak yönetmesi ve bilhassa Amerikan mandaterliğini savunanlarda görülen Türkiye’yi

¹⁷²⁸ Karaer, *Türk Ocakları ve İnkılâplar (1912-1931)*, s.25-26.

¹⁷²⁹ Atay, *Zetindağı*, s.45.

¹⁷³⁰ Galip Kemali Söylemezoğlu, *Yok Edilmek İstenen Millet*, s.97-102; Tunaya, *Türkiye’nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.91,102; Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s.47-52; Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler II*, s.22-23, 72-75, 239-244, 253-258.

¹⁷³¹ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.150.

geliştirene kadar Amerika'nın yönetmesi fikriydi.¹⁷³² Mustafa Kemal Atatürk, üyesi olmakla övündüğü Türk ulusuna her zaman inanmış ve ulusuda kendine inandırmıştır. Türk ulusunu birkaç yüzyıldan beri Avrupa ulusları karşısında kapıldığı kompleksden, aşağılık duygusundan kurtarıp kendi kendisine inandırarak ülkede ulusal bilinci yerleştirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye'de 1919 yılındaki dağınık, perişan ve umutsuz ortamda bile ulusal örgütlenme, ulusal organizasyon gücünün başarısı işte bu inançta ve bu inandırmada yatar.¹⁷³³

Atatürk, özellikle halkoyunun hâkim olduğu memleketlerde kamuoyunun Türklük aleyhinde kin ve nefret propagandası ile beslenmesinin ağır sonuçlarını görmüştür. Milli Mücadele döneminde bilhassa yabancılarla yaptığı görüşmelerde bu zihniyetle mücadele etmiştir. Atatürk, Osmanlı İmparatorluk nizamının dağıldığını ve Türk milletinin ayrı bir varlık olduğunu ve yaşayan ve yaşayacak olanın Türk milleti olduğunu ifade etmiştir. İmparatorluk vahdeti ve Osmanlılık gibi kavramların önemi kalmamıştır. İmparatorluktan ayrılan diğer milletler gibi Türklerin de yok edilemez hayat hakkı bulunmaktadır. Türk milletinin de uzun bir milli varlığı, bir medeniyeti, unutturulmuş bir milli tarihi bulunmaktadır. Aynı zamanda Türk milleti cihanşümul medeniyetin de dostudur. Atatürk, batının Türk milletini imparatorlukla bir tutarak yok etmek istediği dönemde zulme uğramış ama başeğmemiş milletin haklarını bütün dünyaya gür sesle duyurmuş ve Türk milleti bu gür sesle ayağa kalkmıştır. Bu hadise on üç asır

¹⁷³² Manda meselesi bilhassa Sivas Kongresinde yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Bu tartışmalar hakkında bkz. Türkmen, *İsmail Fazıl Paşa Askeri-Siyasi Hayatı ve Fikirleri (1856-1921)*, s.87-93.

¹⁷³³ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Atatürk'ün Örgütlenme Gücü", *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981) Bildiriler ve Tartışmalar* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984), s.137; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, çocukluk yıllarının geçtiği Osmanlı son döneminde var olduğunu ifade ettiği aşağılık duygusunu şu şekilde ifade etmektedir: "Atatürk'ten önceki toplumsal yaşamımızdaki aşağılık duygusunu somut olarak belirtmek için kendi çocukluk dönemimin bazı anılarını burada kısaca anlatmama izin vermenizi dilerim. Birinci Dünya Savaşından bir yıl önce henüz küçük bir çocukken orta Anadolu'nun tren uğrağı olmayan bir kasabasında, Çorum'da hergün babamın yanında elindeki zembilin içinde çarşıdan eve taşıdığım yiyeceklerin arasında Amerikan unu, Rus şekeri bulunduğunu, babamın ayağıma ayakkabı, sırtıma çamaşır ve elbise diktirmek için Fransız köselesi, Fransız patiskası, Alman kumaşı ve başımı örtmek için de Avusturya fesi aradığını bugün de hatırlarım. Babam bunları arıyordu, çünkü bunların Türk sıfatı ile başlayanı yoktu da ondan. Daha sonra ortaokul yaşamından şunları hatırlıyorum: Öğrenciler kendi aramızda "Almanlar daha medenidir; hayır, İngilizler veya Fransızlar daha medenidir; Fransız köselesinin, İngiliz kumaşının, Rus lastik papuçlarının üstüne mal yoktur" gibi tartışmalar yapardık. Bizim eski uygarlığımızı, eski tekniğimizi, bizim de bir vakitler çok sağlam mallar yaptığımızı düşünemezdik. Hele o zaman böyle şeyler yapabileceğimiz hiç aklımızdan geçmezdi. Çünkü bu olanaklar bizim çocuk kafalarımıza aşılammıştı; makine medeniyeti yarışında en geride kalmış olduğumuz için, Türklerin sanayi ve ticaret girişimlerinde bulunabilecekleri aklımızdan geçmezdi. Çünkü büyük bir aşağılık duygusu içinde eğitim görmüştük. Küçük sanayi girişimleri bile azınlıkların elindeydi. Anadolu'nun ortasında Kızılırmak üzerinde yapılacak 30-40 metrelik bir demir köprüyü kurdurmak için 3-4 bin kilometre uzaklıktaki Fransızların çağrıldığını duymuştuk. Benim yaşımda ve benden daha yaşlı olanların hepsinin daha binlerce örneğini bilip yaşadığı bu gibi durumlar Türk toplumunun o zamanki ortamını açık ve seçik olarak göstermeye yeter. İşte böyle bir toplum olarak Almanların yanında girmiş olduğumuz Birinci Dünya Savaşında yenilerek ne kadar perişan olduğumuz düşünülürse, Yunanlıların İzmir'e çıkma cesaretini nereden aldıkları kendiliğinden anlaşılır ve bunun karşısında Mustafa Kemal Atatürk'ün, vatani kurtarmak için Anadolu'ya geçtiği tarihteki güçlükler- Osmanlı devlet adamlarınca hiç aşılmaz sanılan güçlükler- gözlerde daha iyi canlanır". Bkz. Velidedeoğlu, "Atatürk'ün Örgütlenme Gücü", s.137-138.

önce Orhon kıyılarında taşa yazılmış sestî. Bu ses: “*Türk budunu yok olmasın diye, budun olsun diye, babam Elteriş Kağan’ı, Tanrı göndermiş. Türk türesi bozulmuş olan budunu, atalarımız türesince meydana çıkarmış. Ey Türk budunu, kendine dön*”.¹⁷³⁴

Mustafa Kemal Paşa, 1923’te: “*Düşmanlarımız aynı zamanda Osmanlı Devletini kurmuş olan Türk milletinin de, unsuru aslisinin de, bu memleketin hakiki halkının da, mahv ve müzmahil olduğunu zannettiler; işte bunda çok aldandılar. Asırlardan beri düşmanlarımız Avrupa akvamı arasında Türklere karşı kin ve husumet fikirleri telkin etmişlerdir. Avrupa’da hala Türkün her türlü terakkiye hasım bir adam olduğu, mânen ve fikren inkişafa gayri müsait bir adam olduğu zannedilmektedir. Bu azim bir hatadır. İşte Avrupa’da mütemediyen mücadele ettiğimiz bu zihniyet mevcuttur*” demiştir. Atatürk için İstiklâl Savaşı tamamlanmamış ve milli tarihin tanıtılması amacıyla mücadele devam etmiştir. Atatürk için tarih şuurunun yoğun ve kuvvetli bulunmasının sebebi ve manası buradadır. Bundan dolayı Türk tarihinin tetkikine önem vermiştir. Türk’e tarihi şuuru yeniden kazandıran Atatürk, Türk tarihine de ilerisi için yolunu göstermiştir. Atatürk 1923’te: “*Memleket behemehal asri, medeni ve müteceddid olacaktır, bizim için bu hayat davasıdır*” demiştir. Atatürk’ün asri olmaktan kastettiği milli devlet olmak ve batı medeniyetini bir bütün olarak kabullenmektir. Dolayısıyla Osmanlı nizamının reddi Türk milletinin yeni hayat ilkelerinin ifadesidir. Atatürk keskin bir tarih şuuruyla bu amilleri Türk tarihinin geleceğine hâkim kılan iradedir. Devrimlerini de bu tarihi şuurun verdiği inanç ve emniyetle gerçekleştirmiştir. Bu vazife anlayışını şu şekilde ifade etmektedir: “*Bizim yolumuzu çizen yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk milleti, bir de milletler tarihinin binbir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir*”. 1930’da bir Alman gazetecinin batı medeniyeti ile Türk milliyet esası arasında bir çelişki olup olmadığı sorusuna Atatürk: “*Asla. Çünkü asri olan milliyet prensibi, beynelmilel taammüm etmiştir. Biz de Türklüğümüzü muhafaza için gayetle itina edeceğiz. Türkler medeniyette asıldılar*”¹⁷³⁵ şeklinde cevap vererek milliyetçilik ve çağdaşlaşmanın birlikte varolacağını ifade etmiştir.

Atatürk, milleti millet yapan ana unsurlara, yani Türk tarihinin, dilinin ve sanatının en asli kaynaklarına inerek çağdaş kültürün cihanşümul insani prensiplerine dayanan derinleşmiş bir milli hayatı yaratmaya çalışmıştır. Atatürk: “*Milli kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türkiye Cumhuriyeti’nin temel direği olarak temin edeceğiz*” demiştir. Atatürk’e göre “*Her kavmin mevcudiyeti, kıymeti, hakk-ı istiklâli, mâlik olduğu ve yapacağı medeni eserlerle mütenasiptir*”. Atatürk’te, modern millet cihanşümul medeniyetin temel taşıdır ve insanlık cihanşümul bir medeniyete sahip milletlerin ahenkli bir topluluğa gittiği düşüncesi hâkimdir.

¹⁷³⁴ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.150.

¹⁷³⁵ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.151-152.

Yine çağdaş medeniyetin cihanşumül prensiplerine dayalı öz bir milli hayat Atatürk'ün Türk tarihini yönelttiği gayedir.¹⁷³⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele döneminde çok fazla meşgul ve uğraşmak zorunda kaldığı mandaterlik fikir ve eylemleri Milli Mücadelenin başarılması ile ortadan kaldırılmakla birlikte Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Türkiye'nin çağdaşlaşması, uluslaşmanın gerçekleşmesi gerekliydi. Bu noktada Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaşlaşmayı başarıp başaramayacağı devrin en önemli meselesiydi. Kazanılan bağımsızlığı korumak ve çağdaşlaşmayı başarmak için uluslaşmak ve uluslaşmayı sağlamak içinde Türk tarihinin ortaya konması ve bu tarihin Türk inkılâbına zemin olması gerekliydi. Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda bahsettiğimiz Türk tarihi ve Türk tarihinin medeniliği ve Türk inkılâbına zemin olacağı konusundaki en önemli fikirleri 29 Ekim 1933 tarihinde Cumhuriyetin 10.kuruluş yıldönümünde Ankara hipodrumundaki törende yaptığı tarihi konuşmada dile getirilmiştir. Atatürk'ün Cumhuriyetin Onuncu kuruluş yıl dönümünde Ankara'da Türk ulusuna hitaben yaptığı tören konuşması Türk ulusçuluğu açısından oldukça önemlidir. Atatürk'ün konuşması şu şekildedir:

“Türk Milleti;

Kurtuluş savaşına başladığımızın, 15 inci yılındayız. Bugün; Cumhuriyetimizin; 10.yılımı doldurduğu en büyük bayramdır:

Kutlu olsun!

Bu anda, büyük Türk milletinin bir ferdi olarak, bu güne kavuşmanın en derin sevinci ve heyecanı içindeyim.

Yurttaşlarım;

Az zamanda çok ve büyük işler yaptık. Bu işlerin en büyüğü, temeli Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyetidir. Bundaki muvaffakiyeti, Türk milletinin ve onun değerli ordusunun bir ve beraber olarak azimkârane yürütmesine borçluyuz.

Fakat, yaptıklarımızı asla kafi göremeyiz. Çünkü; daha çok ve daha büyük işler yapmak mecburiyetinde ve azmindeyiz:

Yurdumuzu dünyanın en mamur ve en medeni memleketleri seviyesine çıkaracağız. Milletimizi, en geniş refah vasıta ve kaynaklarına sahip kılacağız. Milli kültürümüzü, muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız.

Bunun için bizce zaman ölçüsü, geçmiş asırların gevşetici zihniyetine göre değil, asrımızın sürat ve hareket mefhumuna göre düşünülmelidir. Geçen zamana nispetle daha çok çalışacağız, daha az zamanda daha büyük işler başaracağız. Bunda da muvaffak olacağımıza şüphem yoktur.

Çünkü; Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır. Türk milleti zekidir. Çünkü; Türk milleti milli birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir.

Ve çünkü; Türk milletinin yürümekte olduğu terakki ve medeniyet yolunda elinde ve kafasında tuttuğu meşale, müspet ilimdir. Şunu da ehemmiyetle tebarüz ettirmeliyim ki yüksek bir insan cemiyeti olan Türk milletinin tarihi bir vasfı da güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fitri zekasını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini ve milli birlik duygusunu mütemadiyen ve her türlü vasıta ve tedbirlerle besleyerek inkişaf ettirmek, milli ülkümüzdür.

Türk milletine çok yaraşan bu ülkü, onu bütün beşeriyette hakiki huzurun temini yolunda, kendine düşen medeni vazifeyi yapmakta muvaffak kılacaktır.

¹⁷³⁶ İnalçık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.152-153.

Büyük Türk Milleti!

15 yıldan beri giriştiğimiz işlerde muvaffakiyet vadeden çok sözlerimi işittin. Bahtıyarım ki, bu sözlerimin hiç birinde, milletimin, hakkımdaki itimadını sarsacak, bir isabetsizliğe uğramadım.

Bu gün, aynı inan ve katıyetle söylüyorum ki; milli ülküye, tam bir bütünlükle yürümekte olan Türk milletinin, büyük millet olduğunu, bütün medeni alem, az zamanda, bir kere daha tanıyacaktır. Asla şüphem yoktur ki, Türklüğün unutulmuş büyük medeni vasfı ve büyük medeni kabiliyeti, bundan sonraki inkişafı ile atının yüksek medeniyet ufkundan, yeni bir güneş gibi doğacaktır.

Türk milleti!

Ebediyete akıp giden her 10 senede, bu büyük millet bayramını daha büyük şereflerle, saadetlerle, huzur ve refah içinde kutlamamı, gönülden dilerim.

Ne mutlu Türküm diyene”¹⁷³⁷

Atatürk, bu tarihi ve Türk ulusçuluğu için oldukça değerli konuşması ile öncelikle Türklüğü ile gurur duymuş ve bunu ifade etmiştir. Atatürk, yüzyıllardır içerde ve dışarıda var olan Türk ulusuna yönelik suçlama ve iftiralara reddetmiş, bunlara cevap vermiştir ve aynı zamanda aşağılık kompleksi ile Türklükten uzaklaşan, kaçanlara da Türklüğün uzaklaşarak kaçılacak bir kimlik olmadığını, gururlanarak kabul edilebilecek medeni bir kimlik olduğunu hatırlatmıştır. Bu konuşmada görülen ulusçu bir tepki aynı zamanda Türk devlet adamı olarak Türk ulusuna sahip çıkarak sömürgeciliğe, mandaterliğe karşı çıkması ve bağımsız ve egemen Türk ulus devletinin kurulmasını sağlamıştır. Atatürk’ün bu konuşması yine Türk tarihinin bir özeti olarak değerlendirilebilir. Bu şekilde Türklüğün büyük medeni vasıfları tespit edilerek ortaya konmuş ve bu vasıfların geleceğinin Türkiye’sini de inşa edeceği ifade edilmiş ve Türklüğün büyük bir millet olduğu vurgulanmıştır. Aynı zamanda unutulmuş büyük medeni vasıflar ifadesi de dikkate değerdir. Burada Osmanlı son dönem çöküşü esnasında Türk milletinin de birçok yönden çöküşüne değinilmiş ancak Türklüğün yeniden ayağa kalktığıda ifade edilmiştir. Atatürk’ün Türk tarihine atıfta bulunarak bahsettiği medeni vasıflar bir abartma değildir. Biraz tarih, coğrafya, sanat bilgisi Atatürk’ün ifade ettiği medeni vasıfların yüzyıllardır Türklerde bulunduğunu anlamaya yetecektir. Atatürk, Türk ulusunun mensubu olmaktan, aidiyet duymaktan memnun ve mutlu olacakları bir geçmişe sahip Türk ulusu inşa etmek yanında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin devamı ve güçlenmesi adına yapılacak inkılâplarını gerçekleştirecek ve Türk çağdaşlaşmasını sağlayacak özgüven yaratmaya çalışmıştır.

Atatürk’ün ifade etmeye çalıştığı medeni vasıflar ve Türk olmaktan kaynaklanan gurur oldukça önemlidir. O halde Türklük nedir sorusunu da kısaca cevaplamak gerekmektedir. Bu konuda Niyazi Berkes’in görüşleri oldukça kıymetli ve konuyu izah eder mahiyettedir. Niyazi Berkes’e göre:

“Türkler, ırk ve kan üzerine kurulu toplum olmadıkları gibi, din üzerine kurulu toplum da olmamışlardır. Türkün tarihsel varlığı devlet, ordu ve ekonomiye, özellikle endüstri ve tarım üreticiliğine dayanır. Bunlarda özgürlüğünü ve bağımsızlığını yitirmesi onun için felaketli

¹⁷³⁷ Atatürk’ün Onuncu Yıl Nutkunun Son Şekli, www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/onuncu-Yil-Nutkunun-Son-Sekli.pdf Erişim Tarihi: 27.06.2017.

olmuştur. Onu kendi vatanında ya da başka vatanlarda ne ırk kurtarır ne de din; sadece Türklükten çıkar. Türk adı üzerine bir sonuca varmayan tartışmaların incelenmesi bize gösterir ki bu adla ne bir ırk, ne bir bencil ümmet vardır. Türklük daima uygar bir toplumun adıdır. Dili Türkçe olan çok sayıda kavim vardır; kavimlikten çıkmış daha da çok sayıda Türk vardır ve tarihte en çok bunlara Türk denmiştir. Türkler eski ve ortaçağ tarihlerinde Asya’da, Avrupa’nın ve Afrika’nın bir parçasında hiçbir ırkın, hiçbir kavimin yapmadığı bir işi devlet kuruculuğunu, zanaatçılığı, tarım üreticiliğini yapmakla ayırmışlardır. Kavimleri, kabileleri hatta ulusları kan akrabalığı ya da din grupları olmaktan çıkarıp onları endüstri grupları halinde örgütlü birimler olarak kümeleştirmişler; onları, devlet vatandaşlığı içinde apayrı bir düzen kurarak töre yani toplum kanunu altında toplumlardan yapılmış devletler kurmuşlardır. Türk, peygamber veya ruhani yaratmamış, kilise ya da papaz çıkarmamış, fakat, ordu, devlet, devlet adamı, lonca ve zanaatçıyı tarih boyunca bol bol yaratmıştır. Berkes’e göre Türk tarihi bir hars tarihi değil bir medeniyetler tarihidir ve Türk çağdaşlaşması da uygarlık çağdaşlaşmasıdır. İnsanlığın ekonomik tarihi hala bilinmemektedir. Türk’ün tarihi de teknoloji, ekonomi ve uygarlık tarihinin içine konulmadıkça anlaşılamaz. Atatürk’ün tarih görüşü yalnız Türk milliyetçiliğine yeni bir anlam katma değil aynı zamanda bütün insanlık ve uygarlık tarihine tutulmuş yeni bir yön ışığıdır”.¹⁷³⁸

Atatürk, Türk tarihini savunma ve korumayı hayati bir milli dava olarak kabul etmiştir. Kültür alanındaki bu mücadele önemini bugünde devam ettirmektedir. Tarihin bir propaganda aracı olarak kullanılmasında ki sinsi amaçlar görülmektedir. Bu şekilde Türklüğün tarihi ve medeni rolünü inkâr ve milletler topluluğundaki itibarını yok etmeye çalışmaktadırlar. Bunun yanında kitleleri Türklük aleyhinde her türlü haksızlığı yapacak mutaassıp mütecavizler haline getirmeye çalışmaktadırlar. Eskiden yaptıkları gibi Türk’ü Batı medeniyetine düşman, milletlere kasteden bir unsur gibi göstermeye yeltenmektedirler. Halil İnalcık, geçmişte ve yakın tarihteki meseleyi şu şekilde ifade etmektedir:

“500 yıl önce Türkler iki kültürün sınırı üzerinde büyük bir imparatorluk kurdular ve benimsedikleri kültürü bütün bir âleme karşı muzafferane yükselttiler. 16.yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na gelmiş seyyahların eserlerinde, kendine güvenen, yaratıcı, bağımsız ve üstün bir kültür çevresine girmiş kimselerin hayranlığını sezmek kabil değildir. Osmanlı Devleti bir sınır devleti idi. Atatürk ise yeni Türkiye’yi milliyet ve Batı medeniyetinin sınır kalesi yapmıştır. Çarpışan iki dünya görüşü arasında tarih bize milli hâkimiyeti ve Batı Medeniyetini varlık ve bekamızın şartı olarak gösterdi. Atatürk’ün ölmezliğe erişmesinden beri, Türk’e yüklenen bu vazife ve sorumluluk, bütün insanlığın tayin edebilecek bir önem kazanmış bulunuyor. Bütün dünya Türk kalesinin sağlamlığı nisbetinde rahat nefes alıyor. Türk, arzı yerinden oynatan tahrip oyuncaklarını sallayanlar karşısında gözünü kırpmadan ayakta duruyor. Çünkü hakka, en sonunda üstün gelecek hakka dayandığını biliyor. Atatürk inkılâbı, bugün artık yalnız Türklüğün değil, hür dünyanın idealidir. Onun kurduğu milli devlet, uyanan milletlere bir ilham ve kuvvet kaynağı olmaktadır. Atatürk, bugün yalnız kendi milletinin değil, cihan tarihinin de yapıcı kuvvetlerinden biri haline gelmiştir. Bizi yıkmak isteyenler bizim kuvvet temellerimizin ne olduğunu iyi bilirler ve önce bunları yıpratmaya, Türk tarihine ve Türklüğe karşı eski iftiraları yeni şekiller altında hortlatmaya çalışırlar. Bugün dünyanın hür olmayan kısmında ve peyklerinde Türk tarihi aleyhine sistematik bir iftira kampanyası açılmıştır. Oralarda eski Türk devletleri, yalnız yağma etmek ve esir almak için kurulmuş gayesiz teşekküller şeklinde tanıtılmakta yahut en fazla, reâya kitlelerinin istismarı üzerine kurulmuş feodal teşkilatlar olarak tasvir olunmaktadır. Türk tarihinin, tahrif edilmiş bu yeni şekli, dünyanın büyük bir kısmında, alabildiğine yayılmakta; hatta yurdumuzda propaganda edilmeye çalışılmaktadır. Bitaraf bir yazarın, Dobrovski’nin fikrinde demir perde gerisi memleketlerde bu resmi ve çok tarafgir kompo, halk kitlelerini Türkiye’ye karşı durmak ve ısrarla psikolojik tecavüze hazırlamaktadır. Bunu önlemek

¹⁷³⁸ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.274-277.

tamamıyla elimizde değildir. Çünkü serbest ilim oralarda revaçta değildir. Fakat asıl acı olanı, Türk tarihinin bu tahrif edilmiş şekli Batı dünyasında da sinsice yayılmaktadır. Mesela Batı Üniversitelerinde son zamanlarda çok tutunmuş bir medeniyet tarihinde, Rusya'nın idaresi altına geçirdiği Türk kavimleri, Kızılderili iptidailere kıyas edilmekte ve Rusların medeniyet götürdüğü iddia edilmektedir. Öbür taraftan aşırı milliyetçi Arap müellifleri tarafından, Türklerin İslâm çevresinde oynadığı büyük rolde tamamıyla menfi bir şekilde gösterilmekte ve Arap hâkimiyetinin son bulduğu devirden sonraki İslâm tarihi, karanlık bir devir olarak tanıtılmaktadır. Balkan tarihçileri aynı yoldadır. Birkaç dilde yayınladığı kalın kitabında Fatih Sultan Mehmed'i yağma ve tahripte başka bir şey düşünmeyen bir sadist olarak teşhire kalkışan bir batılı yazarı (Fr. Babinger) başka bir batılı yazar göklere çıkarmaktadır. Daha acısı bugün mektep kitaplarımızda bazen kendimiz, Osmanlıların Akdeniz ticaret yollarını kapamaları neticesi olarak Baltıkların Okyanus deniz yollarını aramak mecburiyetinde kaldıkları veya Osmanlı İmparatorluğu maliyesinin başlıca ganimete, yani yağma malına dayandığını yazacak kadar kayıtsızlık içindeyiz. Atatürk, tarihimizi savunma ve korumayı en hayati bir milli dava saymıştı. Kültür alanındaki bu mücadele ehemmiyetini bugün de kaybetmemiştir".¹⁷³⁹

Mustafa Kemal Paşa şapkayı tanıttığı gezi sırasında 1925'te Kastamonu'da mareşal elbisesi ile kışlada askeri birlikleri teftiş ederken kışla duvarında yazılı olan "bir Türk 10 düşmana bedeldir" yazısı üzerine vazifeli subayında aynı şekilde bu fikirde olduğunu görünce "hayır, bence öyle değildir. Bir Türk dünyaya bedeldir" demiştir. Atasözü halini de alacak alan bu söz, kof bir öğünme, bir ırk üstünlüğü davası, ölçsüz bir mübalağa ya da saldırganlık ifadesi değildir. O sadece kendi milletin üstün değerine ve onun vaat edebileceği imkânlarla kayıtsız şartsız inanır. Onun bu sözleri, yakın Osmanlı tarihinde aydınları ve bütün halkı saran aşağılık duygusuna karşı bir reaksiyondur. Bu haklı reaksiyon Balkanlarda hemen hemen silah atmadan dağıtılan koca Osmanlı ordularının boş yere harcanışına değil, Çanakkale'de, Sakarya'da, Dumlupınar'da her ferdi ayrı ayrı değerlendirilen aynı ordunun övünülmeye layık olan hatırasına dayanır.¹⁷⁴⁰

Atatürk döneminde, Osmanlı son döneminin Türkiye'de tarihe ve bilhassa Türk tarihine ve Türklüğe bakış ele alınmış ve bu dönemde milli bir tarih anlayışının bulunmadığı gibi Türklüğü yok sayarak, barbarlıkla suçlama anlayışının bulunduğu ifade edilmiştir. Bu dönemde buna karşı olarak yapılan tarih çalışmaları ve Türk Tarih Kongresi ele alınarak mesele incelenmiştir. Bu fikirlere bakacak olursak:

"1909-1910 senelerinde Türklük cereyanı ilk çıktığı vakit, milli tarihi altı asır evvelki bir aşiyete kadar götüren osmanlıcılığın hücumlarıyla, istihzalarıyla karşılandı. Onlar, bir kere mutlakiyet devrinin vakanüvis kitaplarından terbiye almışlardı. En bilgileri, garp tarihlerine uyararak, "Barbar" saydıkları bir kavimden olmayı havsalarına sığdıramadılar. Türkün Osmanlı devrindeki medeniyetini biliyorlardı; ondan ötesi onları alakadar edemezdi! Osmanlılıktan evelki Türk tarihi, neden sonra mektep programlarında mütevazı yer bulabildi. Meşrutiyet devrinde sultanilerin hatta ikinci devrelerinde okunan tarih kitaplarını bir gözden geçiriniz. Bugünkü Türk tarihi cereyanının önünde o vaziyetten utanacaksınız". Büyük Gazinin ilhamıyla kurulan Türk Tarih Tetkik Cemiyeti tarafından mektepler için hazırlanan dört ciltlik eser basım tekniği ve güzelliği ile de ön plana çıkmakla birlikte Gazi'nin Türklüğe olan aşk ve imanının etkisi de bulunmaktadır. Gazi'nin aynı zamanda pedogog gibi milli

¹⁷³⁹ İnalcık, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, s.154-155.

¹⁷⁴⁰ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.225-227.

mefkûreyi aşılama hususunda terbiyenin felsefini de sezdiğinin göstergesidir. Albert Forillée adlı yazarın Milli noktai nazardan orta tedrisat adlı kitabında Almanlardan bahsederken Almanların tarih eğitiminde “en türedi milletler bile, başka kavimlerin kahramanlarından en büyüklerini kendilerine mal edinmekle iftihar ederler” kaidesini kendilerine esas ittihaz ettiklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla ilmi tetkiklerinde ortaya koyduğu gibi dünyanın medeniyeti binlerce asır evveline çıkan bir millet olmakla birlikte garp ve şarkın egoist milletlerinin tarihleri kendi açılarından yazıldığı ve bu anlayış Türkiye’de bazı bilgiçlerimizi de etkilediğinden Türk tarihine ait hakikatlere tebessüm edilip ciddiye alınmamaktadır. Ancak dört cildlik tarih kitabı yanlışları düzelterek hakikatleri ortaya koymuş, medeniyetimizin Hunların, Tu-Kiuların, Uygurların, nihayet Selçukluların, Osmanlıların medeniyeti değildir. Daha da eskidir ve Avrupa vahşi kabile devrini yaşarken Asyada Türklerin binlerce yüzyıl öncesine ulaşan medeniyeti bulunmaktadır ve yeni tarih bu hakikati ortaya koymaktadır. “Bu tarihin sıklet merkezini Türk hayatı teşkil ediyor. O Türkün hayatı ki, asırlar arasında binbir türlü felaketlere, afetlere rağmen hâlâ zinde, kudretli ve şanlı devam edip gidiyor ve böylece gitmek kabiliyetini gösteriyor”. “İşte bugün toplanacak olan tarih konferansı, bu ilmi esaslar üzerinde yürüyecek, genç Türk neslinin muallimlerine bilemedikleri birçok hakikatleri öğretecek ve onlara milliyetlerine sönmez bir iman verecek. Bu hadise ezelden ebede giden Türk tarihinin pek mühim bir noktasıdır. Bu nokta, öteki en hayati dönüm noktalarınız gibi, Büyük Gazi’mizin eseridir. Ben eminim ki oraya gidecek, şayet varsa, en raybî muallimlerimiz bile Türklüğe büyük ve sarsılmaz bir itman ile dönecekler. Onlara ne mutlu!”¹⁷⁴¹

Atatürk döneminde Türk tarihi ile ilgili olarak yurt dışında da konferanslar verilmiştir. Bu konferansların temel amacı Türk tarihi ile ilgili batıda yer alan yanlış bilgileri düzeltmek ve hakikati bilimsel olarak ortaya koymaktır. Fakülte dekanı Fuat Köprülü, 1935’te Paris Üniversitesi Türk Tetkik Merkezinde üç konferans vermiştir. Fuat Köprülü, 13. ve 14.yüzyılda Anadolu Türklüğünün yüksek ve olgun varlığını ifade ederek Türk Ortaçağını aydınlatması yönüyle batı bilim dünyası içinde önemli ve yeni görüş ve belgeler ortaya konarak Osmanlı Devleti’nin kuruluşu ile alakalı o döneme kadar doğu ve batı tarihçilerinin ortaya attıkları fikirlerin masallara ve Türk ve Türk tarihi ile alakalı yüzyıllardır var olan yanlış düşüncelere dayandığını ifade etmiştir. Fuat Köprülü 13.yüzyılda Anadolu’daki yüksek Türk kültüründen bahsetmiş ve aynı zamanda 13. ve 14. yüzyıllardaki geniş ve liberal dinsel politikayı da ifade ederek Türklerin komşularını ve Türk fetihlerini izah etmiştir.¹⁷⁴²

¹⁷⁴¹ Kâzım Nami, “Tarih Kongresine Giderken”, *Hâkimiyeti Milliye*, 2 Temmuz 1932, s.2.

¹⁷⁴² Fuat Köprülü’nün Paris’teki konferansları Anadolu Ajansının verdiği bilgiye dayanılarak Ulus Gazetesinde yayınlanmıştır. Fuat Köprülü’nün konferanslarında öne çıkan konular ise şu şekildedir: “*Sonra bu araştırmalar için nasıl bir yol tutulması gerektiğini göstererek: Osmanlı Devletini Türk tarihi genel çevresi içinde ve Anadolu Selçuk tarihinin bir süreği olarak almalıdır*” diyerek bu hususta bugüne değin kimsenin asıgılanmadığı kaynaklar nelerdir, ana çizgileri ile sıraladı. İkinci konferansında, 13. yüzyılda ve 14.yüzyılın ilk yarısında Anadolunun; yakın- doğu’nun ve doğu Avrupasının tarihsel durumunda toplu bir bakıştan sonra Anadolunun sosyal ve ekonomik tarihi üzerinde durdu. Kentlerin, sitelerin ve buralardaki sosyal sınıfların yaşayışlarını ve karşılıklı bağlantılarını, 13.yüzyıl Anadolu Türk sosyetesinin şehir hayatında da yüksek bir seviyeye vardığını, Anadolu ticari ve sınaî büyük merkezler vücuda geldiğini, manevi kültür yüksekliğini gösterdi. Üçünü konferansında B. Köprülü 13. ve 14.yüzyıllarda Anadolunun dinsel durumunun, Türk devletinin güddükleri geniş ve liberal dinsel siyaseti bu sıralarda Anadolu bulanan değişik sosyal kurumları gözden geçirdi. Sonra Osmanlı Devletinin kurulduğu alan ve sınır ülkelerin sosyal tarihini, yaşama şartlarını, oralarda yaşayan Türk unsurlarının etnolojik mahiyetini ve bu Türk unsurların ne gibi etkelerin tesiriyle batıya doğru yayılmak ve ilerlemek zorunda olduklarını gösterdi ve en son olarak, genel bir sonuç halinde Osmanlı Devleti’nin kurulmasındaki etkeleri birer birer tahlil

Atatürk, kültür alanında yaptığı inkılâplarla Türk kültürüne ulusal benliğini aşlamıştır. Atatürk, asırlardan beri İslâmlık ve Osmanlılık çenberleri içinde kendi benliğini kaybetmiş ve gidecek yolu şaşırılmış olan Türk milletine dünyanın en eski, en yüce ve en asil bir milleti temsil ettiğini, Ortaasyada milli dehasının yarattığı kültür meşalesile dünyanın her tarafını aydınlatmış olduğunu öğretmiştir. Türk dilinin bütün dillere kaynak olduğunu reddolunmaz delillerle cihan cihan âlemine tanıtmıştır. Atatürk'ün himayesi ile kurulan ve çalışan Türk Tarih Kurumu ile Türk Dil Kurumu Türk tarihi ile Türk dilinin eskiliği, yüceliği ve derinliği hakkında yaptıkları araştırmalarla Türk dehasının parlak izlerini hem memleketimize ve dünyaya göstermişlerdir. Atatürk'ün yazılmasını sağladığı ve Kültür Bakanlığına verdiği tarih ve yurt bilgisi kitapları, Türk çocuklarına milli varlıklarını telkin eden, onlarda millet aşkını, Türklüğe hizmet heyecanını uyandıran eserlerdir. İhsan Sungu, Atatürk devrinde, Atatürk'ün bizzat yarattığı ve başardığı bu milli kültür hareketinin, bütün kültür kurumlarımıza milli ruhu aşıl原因an gür ve coşkun bir kaynak olduğunu ifade ederek:

“Şimdi artık, hangi tahsil çağında bulunursa bulunsun, her Türk çocuğu, milletin birkaç yüz çadırdan ibaret bir aşiretten doğmadığına, tarihinin Selçuk hükümlerinin bir fermanı ile istiklâl kazanan Sultan Osman ile başlamadığına, dilinin başka lisanların yardımına muhtaç olmadan bir fikri ifadede âciz bulunan kısır ve mahdud bir dil olmadığına inanmış ve aksini iddia edenleri en ilmî delillerle ikna edecek bir olgunluğa ermiştir. Atatürk, millete tarihinin ve dilinin yüceliğini ve genişliğini öğretmekle Türke milli varlığını yükseltecek en büyük hamleyi verdi. Artık Türk milleti, yüce tarihinin kendisine verdiği orijinal ve yüksek karakterleri en canlı bir şekilde çocuklarına aşlamak imkânını Büyük önderin uğurlu ve nurlu eliyle en geniş bir ölçüde kazanmıştır. Atatürk, millete kendi milli varlığını öğretmekle kalmadı, milli varlığı asrî kudretlerle teçhiz etmenin yolunu da gösterdi. Bu suretle Türk milletin cihan kültürüne tarihin her devrinde her alanda yaptığı büyük hizmetleri, bundan böyle daha parlak bir şekilde başarması için zaruri olan en önemli vasıtayı milletin eline vermiş oldu. Milliyet bayrağı, Atatürk Türkiyesinin elinde şovenlik âmili değil, ileri hamlelerle milli varlığa ve insanlığa hizmet aşkını temsil eden bir semboldür. Atatürk inkılâbı Türk kültürüne en demokrat şeklini verdi. Türkiye’de bir çocuğun bütün istidat ve kabiliyetlerini tahsil müesseselerinin her derecesinde inkişaf ettirmek için hiçbir engel kalmamıştır”¹⁷⁴³ şeklinde değerlendirmiştir.

Atatürk döneminde Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti tarafından mekteplerde okutulmak üzere dört ciltlik tarih kitabı yazılmış ve bu kitap Maarif Vekâleti tarafından uygun görülerek ders kitabı olarak okutulmuştur. 1932’de hazırlanan ve ilk baskısı yapılan Tarih kitabının I.cildinde kitabın yazılış amacı önsözünde şu şekilde ifade edilmiştir:

“Son yıllara gelinceye kadar “Türk Tarihi” memleketimizde en az incelenmiş konulardan biri halindeydi. 1000 yıldan fazla süren İslâmlık-Hristiyanlık davalarının doğurduğu düşmanlık duygusuyla tutucu tarihçiler bu davalarda asırlarca İslamlığın öncülüğünü yapan Türklerin tarihini kan ve ateş maceralarından ibaret göstermeye çalıştılar. Türk ve İslam tarihçilerde Türklüğü ve Türk medeniyetini İslâmlık ve İslâm medeniyeti ile kaynaştırdılar; İslâmlıktan önceki binlerce yıla ait devreleri unutturmayı Ümmetçilik siyasetinin icabı ve din gayreti vecibesi bildiler. Daha yakın zamanlarda, Osmanlı İmparatorluğu’na dahil bütün unsurlardan

etti. Bu konferansların metinleri İstanbuldaki Fransız enstitüsü neşriyatı arasında çıkacaktır”. Bkz. “B. Fuad Köprülünün Paristeki Konferansları”, *Ulus*, 11 Nisan 1935, No: 4921, s.4.

¹⁷⁴³ İhsan Sungu, “Konferanslar- Kültür İşlerimiz”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 45, Cilt VIII, İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.2245-246.

tek bir milliyet yaratmak hayalini güden Osmanlılık cereyanı da, Türk adının anılmaması, Milli Tarihin yalnız ihmal değil, hatta yazılmış olduğu sayfalardan kazınıp silinmesi yolunda üçüncü bir etken halinde diğerlerine eklendi. Bütün bu olumsuz cereyanlar, tabii olarak, mektep programları ve mektep kitapları üzerinde bile etkisini gösterdi ve Türklüğün, çadır, aşiret, at, silah ve savaş kavramlarıyla eş anlamlı tutulması geleneği mektep kitaplarımıza kadar girdi. Türk tarihinin, inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini, bütün gerçekliğiyle meydana çıkarabilmek için çalışmakta olan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti bir kısım üyesini tarih öğretimindeki bu boşluğu doldurabilecek bir kitap hazırlamakla görevlendirdi”.¹⁷⁴⁴

Benzer fikirler yine 1931’de Türk Ocaklarına bağlı Türk Tarihi Heyeti üyeleri tarafından yazılan ve ders kitabı olarak okutulan Türk Tarihinin Ana Hatları adlı eserde de ifade edilmiştir:

“Şimdiye kadar memleketimizde neşrolunan tarih kitaplarının çoğunda ve onlara mehz olan Fransızca tarih kitaplarında Türklerin dünya tarihindeki rolleri şuurlu ve şuursuz olarak küçültülmüştür. Türklerin ecdat hakkında böyle yanlış malumat alması Türklüğün kendini tanımasında, benliğini inkişaf ettirmesinde zararlı olmuştur. Bu kitapla istihdaf olunan asıl gaye, bugün bütün dünyada tabii mevkiini istirdat eden ve bu şuurla yaşayan milletimiz için zararlı olan bu hataların tashihine çalışmaktır. Aynı zamanda bu son büyük hadiselerle ruhunda benlik ve birlik duygusu uyanan Türk milleti için milli bir tarih yazmak ihtiyacı önünde atılmış bir adımdır. Bununla milletimizin yaratıcı kabiliyetinin derinliklerine giden yolu açmak, Türk deha ve seciyesinin esrarını meydana çıkarmak, Türk’ün hususiyet ve kuvvetini kendine göstermek ve milli inkişafımızın derin ırki köklere bağlı olduğunu anlatmak istiyoruz. Bu tecrübe ile muhtaç olduğumuz o büyük milli tarihi yazdığımızı iddia etmiyoruz, yalnız bu hususta çalışacaklara umumi bir istikamet ve hedef gösteriyoruz... Bu kitap, halkımız ve bilhassa gençliğimiz için yazıldı ve buna binaen Türklerin dünya tarihindeki rolleri ve hilkat nazariyatıyla iktifa olunmadı; okuyanlara umumi bir levha halinde beşer tarihinin ırkımızla yakından alakalı bazı kısımları da muhtasar olarak gösterildi; fakat Türk âleminden uzak kalan kavimlerin tarihlerinden bahse lüzum görülmedi”.¹⁷⁴⁵

¹⁷⁴⁴ *Tarih I Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014), s.XI; 4 cild olarak hazırlanan ders kitabının 1.cildinde İnsanlı Tarihine Giriş, Büyük Türk Tarih ve Medeniyetine Genel Bir Bakış adı altında Orta Asya Türk tarihinin ilk devirleri ele alınmıştır. Bunun yanında Çin Medeniyeti, Anayurtta En Eski Devletler, Asya Türk Hun İmparatorluğu, İskit Türk imparatorluğu, Hint Medeniyeti, Kalde, Elam, Asur, Mısır, Anadolu Medeniyeti ele alınmıştır. İran, Ege Havzası, Eski İtalya ve Etrüskler başlıkları yer almıştır. Tarih II adlı ders kitabında ise Orta Zamanlar başlığı altında Roma, Türk Alanlar ve Avrupayı İstilaları, Avrupa Hun-Türk İmparatorluğu, Asya Akhun Devleti, Türk-Avar İmparatorluğu, Doğu Roma İmparatorluğu, Asya Türk devletleri, Batı Asya ve Doğu Avrupa Türk Devletleri, İslâm Tarihi, İlk Müslüman Türk Devletleri, Avrupa Tarihi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Orta Çağ Anadolu Türk Devletleri, Hazermşahlar, Türk-Moğol İmparatorluğu, Mısır-Suriye Türk Devletleri, Anadolu Türk Beylikleri Tarihi ve Medeniyeti, Orta Çağda Hint Alemi ve Türk Hakimiyetinde Hindistan, Timur ve Hindistan’daki Babür Türk İmparatorluğu ele alınmıştır. Bkz. *Tarih II Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014); Tarih III ders kitabı tamamen Osmanlı tarihine ayrılmış ve bu kitap Sevr Antlaşması ve Osmanlı Devleti’nin Son Parçalanması başlığı ile tamamlanmıştır. Bkz. *Tarih III Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014); Tarih IV adlı ders kitabı ise Türkiye Cumhuriyeti Tarihine ayrılmıştır. Bu eser I. Dünya Savaşı sonrası Avrupa ve Osmanlı Devleti’nin durumu, Mustafa Kemal Paşa’nın hayatı ve İstiklâl Harbini başlatması, İstiklâl Harbi, Türkiye Cumhuriyeti Devletin kuruluşu, halifeliğin kaldırılması, Cumhuriyet devrinde siyasi cereyanlar(fikirler), dini, hukuki devrim ve reformlar, eğitim ve öğretimde devrim ve reform cereyanları, iktisadi, mali devrim ve reform cereyanları, sağlık, toplumsal yardım işlerinde yeni çıkışlar ve uygulamalar ile Türk ordusu ve Milli Müdafaa başlıklarından oluşmuştur. Bkz.*Tarih IV Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014).

¹⁷⁴⁵ Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti (Afet Hanım, Mehmet Tefik, Samih Rifat, Akçura Yusuf vd.), *Türk Tarihinin Ana Hatları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s.1-2.

Bu kitapta Beşer tarihine giriş başlığı altında kainat, insan, tarih, insanlığın geçirdiği devirler, ırk, lisan, Türk ırkı, fikir gibi konular ele alınmıştır. Aynı zamanda Türk tarihine methal başlığı ile Türklerin ana yurdu, genel göçler ve medeniyetler, anayurttan ayrılan Türkler, göçlerden önce ve sonra Ana Türk yurdu başlıkları yazılmıştır. Devamında eski Çin, Hint, Kalde, Elam, Asur, Mısır, Anadolu, Ege Havzası, Eski italya ve Etrüksler, İran, Orta Asya ve Türk medeniyeti ve Türk devletleri ile Selçuklular, Cengiz Han dönemi, Osmanlı dönemi ele alınarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu kısaca ele alınarak kitap tamamlanmıştır. Kitap Cumhuriyet öncesi Türk ve dünya tarihini ele almaktadır.¹⁷⁴⁶

Türk Tarih Tezinin Esasları

Reşit Galip'e göre Türk tarihi hakkında Gazi Mustafa Kemal'in tezi şunlardır: 1- İnsanlığın beşiği Orta Asya'dır. Hayat en evel orada başladı ve en evel orada tekamül etti. 2- Dünya'nın ilk medeniyeti Orta Asya'da ve Orta Asya'nın aslî halkı ve ilk sakini olan Türk ırkı tarafından kuruldu. 3- Türk ırkını antropolojik ırk tasnifinde brakisefal alpli tipi temsil eder. 4- Avrupa ve Asya münasebetleri hadiselerinden büyük muhaceretler garptan şarka doğru değil, daima şarktan garba doğru olmuştur. 5- Orta Asya'nın muhtelif devirlerde şiddetini artıran kuraklık hadiseleri en mühim âmil olarak Türkler büyük göçlerle dünyanın muhtelif sahalarına yayılmışlar ve buralarda eski medeniyetleri kurmuşlardır. Menşei ve yaratıcısı bir olan bu medeniyetler yeni muhitlerin hususi şartlarına göre inkişaf göstermişlerdir. 6- Türk dili ana dildir. Türk dilinin paleontolojisi ve arkaik bünyesi ve şekliyatı mütalea edilmeksizin lisaniyat meselelerinin doğru halli mümkün değildir. 7- Eski medeniyetler için olduğu gibi- haksız olarak İslâm medeniyeti denilen- daha yeni devirler medeniyetinde de birinci derece kuruculuk ve yapıcılık rolü Türklerindir. 8- Anadolu yaylası garpta iklimi Orta Asya iklimine en yakın saha olmak ve coğrafi bakımdan Suriye, Palestin, Mısır, Ege Denizi ve Avrupa mıntikalarına doğru köprü vaziyetinde bulunmak dolayısıyla bütün göçlerin en kesif geçit ve temerküz mıntikalarından biri olmuştur. Bu sebeple Anadolu paleolitik devir sonlarından itibaren Türkleşmeye başlamış, kalkolitik devirde bu Türkleşme azami derecede genişlemiş ve Selçuk devri sonlarına kadar binlerce yıl süren istilacı ve hulûlcü akınlar Anadolu'yu ırki manzara itibariyle Türklüğü, en saf en melezsiz temsil eden sahalardan biri haline getirmiştir. O derecede ki Türklüğün en eski tarihi Orta Asya'da olduğu kadar Anadolu'da da mütalea edilebilir. 9- Türk milletinin cihan medeniyetinin yürüyüş ve yükselişinde son birkaç asırdır tarihi rehberlik vazifesini ifa edemeyiş arızî sebeplere ve âmillere bağlı arızî bir safhadır. Bütün yüksek ve yaratıcı cevherlerini yaşatmakta olan ırk bünyesi salimdir. Arızî inhitat âmilleri inkılâplarla ortadan kaldırıldığına göre Türk milleti ezeli ve tarihi medeniyetçilik ve insanlığın yükselişi

¹⁷⁴⁶ Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, s.5-414.

rehberliğini mutlak ve zaruri bir vazife olarak yeniden ele alacaktır. Bunun bir düstur halinde ifadesi şudur: “Türk milleti yaptı, yapabilir, yapacaktır!”. Bu esaslar tahlil edilince görülür ki Osmanlı tarih tezinin milleti ihmal ve inkâr etmesine karşı Mustafa Kemal tezi tek mevzu olarak ancak milleti alır, onu okur, onu araştırır, onu anlatır ve millet hayat ve istikbaline ait düsturlarını ancak onun geçmiş hayatından, onun tarihinden çıkarır. Bu teze göre hiç kimse “benim sülâlem Nuh’a dayanıyor!” veya “ben Ali veya Veli neslindenim” diyerek uydurma bir nesepname ile hanedan kuramaz ve Türk milletinin karşısında bir sahte asalet davasına girişemez. Esas olan ve asıl olan ancak Türk milletidir”.¹⁷⁴⁷

Şevket Süreyya’ya göre Türk tarih hareketi, Türklerin eskiliği ve medeniyete hizmetleri açısından başlamış, daha sonra bütün dünya tarihini kapsayan bir nitelik almıştır. Bu görüşe göre evvela o güne kadar batı uygarlığı tarihinin hareket noktasını teşkil eden “Yunan medeniyeti” prensibi sarsılıyor, uygarlığın kaynakları hatta Mezopotamya veya Mısır-Girit-Ege üçgeni üstünden de kayarak doğuya, Ortaasya’ya götürülüyordu. Göçler oradan başlamıştı. Uygarlık kolları oradan yayılmıştı. Böyle olunca tabii ilk dillerin kaynağını da orada aramak gerekiyordu. Dil grupları Ortaasya’dan doğuya, batıya, güneye yayılan insan kolları ile beraber yeni lehçeler, diller yaratarak batıya, Pireneler’e, İberya’ya, Gal’e, Britanya adalarına kadar gidiyordu. Hatta doğuya ayrılan kolları, bir taraftan Çin Hindi üzerinden adalara, diğer taraftan o zamanki Amerika topraklarına geçerek yeni kültür şekilleri yaratmış oluyorlardı. Tarihin bu açıdan gelişmesi ele alınca tabii dil bilgisini, lengüistik, fonetik gelişmelerini, sonra paleontolojiyi, arkeolojiyi ele almak lazım geliyordu. Irklar inceleniyordu. Kafatasları inceleniyordu. Bu konuda yapılan dünya araştırmaları getirtiliyordu. Hülâsa birtakım fazla gayretliler spekülasyonlara kaysalar bile, konu, bir ilim temeli üzerine elbette oturacaktır. Neticeler ilk sezileri tam doğrulaması bile, araştırmalar, kazılar, derlemeler ortaya elbette ki bazı bilimsel değerler çıkaracaktı.¹⁷⁴⁸

Türk Dili Alanında Yapılan Çalışmalar

Maarif Vekili Dr. Reşit Galip, Türk dili ile alakalı çalışmalar için “*Ortada çabucak Türkleştirilecek bir Osmanlıca var. Bunun için birinci işimiz, halkımızın dilinde yaşıyan bütün kelimeleri geniş bir teşkilatlanma ve en çok çalışma ile en kısa bir zamanda belki 6 ay kadar bir zaman içinde toplamağa uğraşmak olacaktır. Bir taraftan derleme işi yapılırken diğer taraftan ilmi heyetler dilimizin bünyesi üzerinde de tetkiklerde bulunacaklar ve ona göre ıstılah koyma veya kelimeleri ıstılahlaştırma usullerin araştıracaklardır. Osmanlıcadan Türkçeye lügat tertip edilecektir. En çetin iş, ilim ve fen ıstılahlarının Türkçeleştirilmesi olacaktır. Derleme işinde bütün devlet teşkilatı Türk Dili Tetkik Cemiyetinin yardımcısı olacaktır*”. Maarif

¹⁷⁴⁷ Reşit Galip, “Türk Tarih İnkılâbı ve Yabancı Tezler”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, s.167-168.

¹⁷⁴⁸ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.410-411.

teşkilatı merkezden köylere kadar mektep olan her yerde derleme ve diğer faaliyetlere destek verecektir. “*Böylelikle Türkçemiz, kendi kaynağından alacağı feyizle daha ziyade güzelleşecek ve zenginleşecek, öz varlık ve sağlamlığına kavuşacaktır*”¹⁷⁴⁹ demiştir. Yine Türkçenin kelime zenginliği meselesi de basın tarafından ele alınmış ve çalışmalar yapıldıkça bilhassa köylerde çalışmalar yoğunlaştırıldıkça öz dilin zenginliğinin ortaya çıktığı ve Maarif Vekâleti’nin 60 bin kelimeyi tamamlayıp 100 bin kelimeyi hedeflediği ifade edilmiştir. Bununla birlikte daha en başından Türk köyünü, köylüsünü, dilini tanımayan ve Fransa’dan alınan basmakalıp fikirleri benimseyen münevverlerin bu faaliyeti küçümsediği ve yine genel olarak halkın lehçesinin dar olarak okumamış adamların 3-4 yüz kelime ile konuştuğunu iddia ettikleri ancak yapılan çalışmaların olumlu sonuçlar doğurarak Türk dilinin genişliğini ortaya koyduğu belirtilmiştir. Türkiye’deki halk dilinin zenginliğinin Türklüğün Anadolu’daki kırk asırlık geçmişinden kaynaklandığı ifade edilmiştir: “*Bütün bu inanmamazlık nereden geliyor bilir misiniz?. Türk köylüsünü, eskiden içinde yaşanılmış büyük bir medeniyetin izlerini taşımayan başka yerlerin köylüsüne benzetmekten... Tarih bize gösterdi ki Anadolu 3-4 bin yıllık bir zamandan beri birçok medeniyetlerin kaynağı olmuştur. Hitit, Yunan, Bizans medeniyetleri hep bu toprakların üzerinde kaynamış, yaşamış ve ölmüştür. Anadolu’da Türk varlığı, ne Ertuğrul’un 400 çadır halkıyla başlar, ne de Çığrı Oğlu Davud’un getirdiği Selçuklularla... Anadolu halkı bu kırk yüzyıllık medeniyetin mirasçısıdır. İşte bizdeki halk dilinin zenginliği bu uzun ve yüksek geçmişten geliyor*”.¹⁷⁵⁰

Harf inkılâbı ve dilde sadeleşme faaliyetlerinin de olumlu neticelere yol açtığı ifade edilmektedir. Osman Halit’e göre medrese halkın konuştuğu öz ve temiz Türkçeyi ihmal etmişti. Türkçe yerine Arapça ve Acemce’ye boğulmuş sunî Osmanlıca yerleşmişti. Bu lisanı ise sınırlı bir zümre okuyarak anlayabiliyordu ve halk kendi haline terkedilmişti. Halkçılık hareketinin gerçekleşmesi için halkın dilini ele almak, onun diliyle yazmak gerekiyordu. Bu konu halkçılık hareketinin zor ve yorucu bir kısmını içerir. Türkiye’de gerçekleştirilen söz derleme faaliyetleri ve dilin temizlenmesi faaliyetleri devam etmekte ve önemli başarılar elde edilmektedir. Ancak dilin bugünkü hali hala yeterli değildir. Bununla birlikte okuma yazma bilen bir köylü rahatlıkla herhangi bir gazeteyi okuyup anlayabilmekte ve çok fazla ihtisas istemeyen kitapları da okuyup anlayabilmektedir. Bu faaliyet cumhuriyet için bir şeref olmakla birlikte halktan alarak tekrar halka vermek esasına dayanmakta ve temel düstur ise her zaman ve herşeyde halk için ve halka doğrudur.¹⁷⁵¹

¹⁷⁴⁹ “Dil İnkılabına Geçiyoruz, Maarif Vekili Dr. Reşit Galip Beyin Beyanâtı”, *Hakimiyeti Milliye*, 7 BirinciTeşrin (Ekim) 1932, No:4034, s.1.

¹⁷⁵⁰ “Öz Dilimiz”, *Hakimiyeti Milliye*, 20 BirinciTeşrin 1932 Perşembe, No:4047, s.1.

¹⁷⁵¹ Osman Halit, “Cümhuriyette Halk Terbiyesi”, s.291-292.

4.7.3. Halkçılık İlkesi ve Türk Ulusçuluğu

Şevket Süreyya, Cumhuriyetin ilan edildiği dönemde Türkiye’de halkın durumunu şu şekilde ifade etmektedir:

“O güne kadar Türkiye, tam bir yarı sömürgeydi. İdari ve ekonomik nice kayıtlarla bağımlı bir memleketti. Gelişmemişti. Harap ve perişandı. Tarım ilacından sanayiden yoksun, deniz ulaştırma vasıtalarından mahrum, kara ulaştırma vasıtaları yetersiz, yolsuz, ışsız, sermayesizdi. Hiçbir sermaye birikimi olmayan, fakat topyekün inşaya muhtaç bir ülkeydi. Ama öyle bir inşa sistemi ki, onu, milli mücadelenin konusu olan ve Gazi’nin defalarca belirttiği gibi hem emperyalizmin esaretinden, hem de kapitalizmin kontrolünden kurtarsın. Dünya milletleri içinde siyaseten ve iktisaden hür ve eşit bir ülke haline getirsin. Memleketteki eşraflık, derebeylik, ağalık, şeyhlik, faizcilik, toprak köleliği, iş sefaleti gibi yüz kızartıcı müesseseler hızla ve esasında tasfiye edilsin. Aynı zamanda, hem kuzeydeki ihtilale hem batıdaki sosyal çatışmalara, sınıf kavgalarına yol açan içtimai farklılaşmalar önlensin. Milli Mücadele’nin objektif yapısından, tarihi zorunluktan ve çağın akımından gelen ilkeler ve düzenlemeler elbetteki ancak Anayasanın yapısında yer alacaktı. Yani İstiklal Savaşının topyekün egemenlik mücadelesi gayret ve heyecanı, bu defada topyekün bir düzenleme ve yeniden kuruluş hamlesine çevrilerek milletin ve memleketin yapısı, içerde milli egemenliğe dayanmalıydı. Dışarıya doğru kayıtsız şartsız müstakil, fakat çağın teknik seviyesine göre geliştirilmiş ileri bir devlet nizamına yöneltilmeliydi. Hülasa yeni anayasa bazı yeni organlar getirmeliydi. Halbuki 1924 Anayasasının yapı ve fasılları klasik batı demokrasisinin normal teşkilat ve ilkelerini aktaran liberal bir sistem getiriyordu. Bu kanun hiçbir inkılâp vaat etmiyordu. Milli yapıyı kalkındırıcı, teşkilatlandırıcı veya kalkınmayı hızlandırıcı ilkeler ve organlar getirmiyordu. Türkiye’nin yarı sömürgelik devrinin geriliğinden ve halsizliğinden kurtulabilmesi için Anayasa yapısında hiçbir itici güç yoktu. Eğer henüz son sözünü söylememiş ve yapabileceklerini bitirmemiş olan bir Gazi Mustafa Kemal’de olmasaydı, bu kanunun gölgesinde yeni Türkiye hiçbir hamle yolu bulamadan ve hatta arayamadan, kısırlaşır giderdi”.¹⁷⁵²

Yine Şevket Süreyya’ya göre:

“Dünyanın en eski medeniyetlerine beşik olan Türk topraklarında genellikle toplum hayatı, bir ilkçağ ilkeliği içindeydi. Türk milleti perişanlığın, fakirliğin, çaresizliğin en ilkel düzeylerinde yaşıyordu. Halk, cahildi, bakımsızdı, sefildi. Memleket yolsuz, işsiz, asayişsiz bir düzensizlik içinde bunalıyordu. Sonu gelmez savaşlar, milletin genç kudretini eritmiş, bitirmişti. Hem de bu savaşlar, İstiklâl Savaşında olduğu gibi millet için, millet yararına da yapılmamıştı. Yüzyıllarca Anadolu ve Rumeli halkı, bizden olmayan, bizim olmayan yabancı ve uzak ülkelerde boş yere eritilmiş gitmişti. Tarım en ilkel bir sürünüş gibiydi. Sanayi yoktu. Sonra memlekette derebeylik, ayan, eşraf, mütegalibe nizamı alabildiğine köklüydü. Şeyhlik, müritlik, hacılık, hocalık, afsunculuk yaygındı. Tekkeler, zaviyeler çöküntü halinde, fakat ayakta idi. Dağları eşkıya sarmıştı. Hülasa o günlerde yeni Türkiye, sosyal ve ekonomik yapısı bakımından eski, kağnamış bir kalıntıdan ibaretti. Bu kalıntıların temizlenmesi, topyekün değişmesi ve çağın isteklerine, çağın akımlarına göre yeniden düzenlenmesi lazımdı. Bu bel vermiş yapının ve ilkel hayatın yeni bir düzene yönelişi için, Gazi Mustafa Kemal’in şahsiyetinden başka bir ümit yoktu”.¹⁷⁵³

4.7.3.1. Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Tüzüklerinde Halk ve Halkçılık

Halk Fırkası’nın 1923 tarihli nizamnamesinin 1.maddesinde Halk Fırkasının cemiyetler kanununa göre kurulmuş siyasi bir cemiyet olduğu ifade edilmiştir. Halk Fırkasının gayesinin

¹⁷⁵² Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.172-173.

¹⁷⁵³ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.197-198.

milli hakimiyetinin halk tarafından ve halk tarafından kullanılmasını sağlamak, Türkiye’yi asri bir devlet haline getirmek ve bütün kuvvetlerin üstünde kanunun hakimiyetini sağlamak olduğu ifade edilmiştir. 2. maddede ise fırkanın halk tanımı ortaya konmuştur. Fırka tarafından halk *“Halk fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavata kabul eden bütün ferdler halkdandır. Halkçılar hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları ve vaz’ menetmediği mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan ferdlerdir”* şeklinde tanımlanmıştır. 3.madde ise *“Halk Fırkasına her Türk ve haricden gelub Türk tabiiyet ve harsını kabul eden her ferd dahil olabilir”* şeklindedir.¹⁷⁵⁴

1927 tarihli fırka nizamnamesinde fırkanın cumhuriyetçi, milliyetçi ve halkçı bir fırka olduğu ifade edilmiş ve Halkçılık umumi esaslar başlığı altında 4. madde de *“Fırka; milli hâkimiyet ve idarenin taalluk ettiği bütün şüabatı faaliyetinde halk tarafından ve halk için faydasını hâkim kılmayı gaye edinmiştir. Nazarında mutlak bir müsavata kabul eden ve hiçbir ailenin ve hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul eyler”* şeklinde tanımlamıştır.¹⁷⁵⁵

Cumhuriyet Halk Fırkasının ana vasıflarından birisi olarak Halkçılık ilkesi 1931 parti porogramında şu şekilde ifade edilmiştir: Halkçılık:

“İrade ve hâkimiyetin kaynağı millettir. Bu irade ve hâkimiyetin, devletin vatandaş ve vatandaşın devlete karşılıklı vazifelerinin hakkıyla ifasını tanzim yolunda kullanılması Fırkaca büyük esastır. Kanunlar önünde mutlak bir müsavat kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertleri halktan ve halkçı olarak kabul ederiz”. Yine 2.madde de “(Sınıf yok, iş bölümü var). Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdi ve içtimai hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telakki etmek esas prensiplerimizdendir. A) Küçük çiftçiler, B) Küçük sanayi erbabı ve esnaf, C) Amele ve işçi, Ç) Serbest meslek erbabı, D) Sanayi erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumi camianın hayat ve saadeti için zaruridir. Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimai intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmeyecek surette menfaatlerde ahenk tesis eylemektir. Menfaatler, kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur”¹⁷⁵⁶ şeklinde hükümler yer almıştır.

1931 parti programında yer alan Halkçılık ilkesi CHP tarafından:

“Parti, halkçılığa verdiği önemi bu vasfı kendisine isim yapmakla göstermiş oluyor. İş bölümünün memleketimizde doğuracağı neticeler ne olursa olsun Parti kanun nazarında bütün vatandaşları müsavi tutar. Hiçbir ferdin, hiçbir cemaatin ve hiçbir ailenin üstün menfaatlerini tanımaz ve zaten böyle menfaatler kabul etmez. “Kuvvet birliktedir”

¹⁷⁵⁴ Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi 1923, Ankara 1339 (1923), s.1; Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.4-5.

¹⁷⁵⁵ CHF nizamnamesi 1. madde: Cumhuriyet Halk Fırkası cemiyetler kanununa tevfi kanunla teşkil etmiş cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi siyasi bir cemiyettir, merkezi Ankara’dadır. Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi* 1927, s.2-3; ayrıca bkz. *C.H.P. 25 Yıl*, s.20-21.

¹⁷⁵⁶ *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı 1931*, s.29-32; *C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, s.29 vd; *Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, Cumhuriyet Halk Fırkası Programı 1931*, s.4-5; *C.H.P. 25 Yıl*, s.22-23.

prensibinin Türk istiklâlinin kazanılmasında aldığı yüksek değeri takdir eden parti, Türk cemiyetinin gerçek kuvvetinin birtakım sınıf kavgaları şeklinde hedef olmasını kabul etmeyeceğini, halkçılık vasfıyla belirtmektedir. Parti, zaten halkın muhassalasıdır ve halkın emrindedir. Halkın hiçbir işi ve hiçbir endişesi yoktur ki Halk Partisini ilgilendirmesin, halkın isteklerini hükümete bildirmek ve belirtmek partinin birinci ödevidir” şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁷⁵⁷

1935 Parti programında ise Halkçılık ilkesi:

“İrade ve egemenlik kaynağı ulustur. Bu irade ve egemenliğin, devletin yurttaşa ve yurddaşın devlete karşı olan ödev ve yükümlerini tamamiyle yerine getirmek için kullanılması, partinin başlıca prensiplerindendir. Kanun karşısında saltık bir eşitlik kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir klase, hiçbir cemaata ayrıcalık tanımayan yurddaşları, halktan ve halkçı olarak kabul ederiz. Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı kalslardan karışık değil, fakat, ferdî ve sosyal hayat için, iş bölümü bakımından, türlü hizmetlere ayrılmış bir sosyete saymak esas prensiplerimizdendir; çiftçiler, küçük zanaat sahipleri, esnaf ve işçilerle, özgür erik sahipleri, endüstrieller, tecimerler ve işyerler Türk ulusal kuramının başlıca çalışma örgenleridir. Bunların her birinin çalışması, öbürünün ve kamunun hayatı ve genliği için bir zorağdır. Partimizin bu prensiple amaçladığı gaye, klas kavgaları yerine sosyal düzenlik ve dayanışma elde etmek ve asıgılar arasında, birbirlerine karşıt olmayacak surette, uyum kurmaktır. Asıgılar, kapasite ve çalışma derecesine göre olur” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁷⁵⁸

Yine 1935 programında birinci kısım esaslar başlığı altında kamusal haklar alt başlığında yeni bir hüküm olarak B bendinde “Parti, yurddaşlara hak ve ödev vermekte, kadın erkek ayırmaz”¹⁷⁵⁹ hükmü yer almıştır. Böylelikle kadınların kazanmış oldukları siyasi ve sosyal haklar tesbit edilmiştir.¹⁷⁶⁰

CHP Genel Sekreteri Recep Peker 1935 C.H.P. kurultayında Halkçılık ilkesini sınıf, cins ayrımcılığının ve imtiyazların bulunmadığı bir anlayış olarak yorumlayarak milliyetçiliğin temelinde de bulunduğunu ve hak ve şerefte eşit bireylerden oluşan bir millet anlayışı için Halkçılığın gereğine değinmiştir. Recep Peker:

“Biz halkçıyız. Biz her yurddaşın elini yurddaş olarak sıkarken, beraber çalışırken, ondan saygı ile tanımaya değer vasıflar görür ve her vatandaşını müsavi haklı, müsavi şerefli, insan olarak tanır ve imtiyaz davasında bulunmayan yurddaşlar kütlesini halktan ve halkçı olarak tanırız. Bugünkü programımızda da yer alan bu nokta Devletin vasıfları arasında yer alacaktır. Türkiyede sınıf yoktur, cins yoktur, imtiyaz yoktur. Mıntaka menfaati, derebeylik, ağalık, aile, cemaat imtiyazı fikirleri yoktur. Türkiyede değer ancak bilgi üstünlüğü kapasite ve çalışma ile yükselebilir. Bir taraftan işçilerin çokluğa ve parti kuvvetine dayanan kuvvetle ulusal çalışmanın ahengini bozacak zorlu hareketlerine ve öte taraftan sermaye sahiplerinin, büyük iş sahiplerinin, para ve varlık gücüne dayanarak işçilerinin haklarını çiğnemesine yol bırakmıyoruz. Binaenaleyh sınıf kavgası, tahakküm, imtiyaz zihniyetlerini kökünden silen bir zihniyet, bu memleketin zihniyetini tamamlayacaktır. Ancak bizim istediğimiz ve anladığımız mana da halkçı olmaktır ki milliyetçiliği en temiz ve saf bir değere çıkarır. Sade milliyetçilik Türk vatanının sınırı içinde, dil birliği, kültür birliği ile mazi hatıralarına ve gelecek zamanın emellerine bağlılıkla birleşme yapar. Fakat bu anlayışta birleşmiş olsa da; içinde, sınıf, imtiyaz çarpışmaları kopmayan yani halkçı bir duygu ile birleşmemiş olan bir ulus yığını hak ve şerefte müsavi teklerden kurulmuş bir ulusal birlik kütlesi vücuda

¹⁷⁵⁷ C.H.P. 25 Yıl, s.23.

¹⁷⁵⁸ C.H.P. Programı 1935, s.7-9.

¹⁷⁵⁹ C.H.P. Programı 1935, s.5.

¹⁷⁶⁰ C.H.P. 25 YIL, s.25.

getiremez. Ulus yığını bu saf duygularla halkçı olmalıdır ki halk yığınları ulusçuluğun yaptığı büyük kuvvetle birbirini seven birbirine bağlanan büyük bir varlık teşkil edebilsin”.¹⁷⁶¹

Recep Peker 1937’de anayasa değişikliği görüşmesinde halkçılığı yine memleketi, imtiyaz iddialarından ve sınıf kavgalarından koruyan büyük ehemmiyeti haizdir¹⁷⁶² şeklinde tanımlamıştır.

Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, 1937 tarihli anayasa değişikliği görüşmesinde Halkçılığı genel olarak milli hakimiyet, sınıf ve fert imtiyazının olmadığı bir yönetim anlayışı olarak tanımlamıştır. Şükrü Kaya’ya göre Türkiye’de doğrudan doğruya sulh ve medeniyet âmili olarak bir Türk istiklâlini ebediyen korumak için... tesbit ederek alınan halkçılık doğrudan doğruya bu memleketin kurtarılması, müstakil olarak insanca yaşaması için öncelikli şarttır. Bizim halkçılığımız, halka doğru, halk için değil, halk tarafından ve halkla beraber sistemidir. Halkçılık, memleketin doğrudan doğruya halk tarafından yönetilmesini amaçlamaktadır ve bizde ferd ve sınıf imtiyazı bulunmamaktadır. Kanunlar bütün vatandaşlara eşit bir şekilde uygulanmaktadır. Aynı zamanda meclis, kanunların hazırlanmasında halkın fikirlerini almakta ve onları bu süreçte etkili kılmaktadır. Bununla birlikte bu ilkenin anayasaya dahil edilmesi kamu vicdanında bir hukuk eseri olarak telâkki edilmesi elbette çok iyi ve zaruri bir şeydir.¹⁷⁶³

Halkçılık, Nusret Kemal’e göre Türk inkılâbının en büyük vazifesidir. Halkçılık bir anlayış ve ülküdür. Anlayış olarak halkçılık fertlerin ve zümrelerin fertler ve zümreler üzerinde tahakkümüne yol açacak ırsi ve kisbî farkları tanımamak, devlet faaliyetlerinde bütün vatandaşlara eşit davranmaktır. Fakat bu bir görüş ve hareket noktasıdır ve bunları tamamen gerçekleştirmiş bir cemiyet bulunmamaktadır. Bununla birlikte bir prensip ve ülkü olarak halkçılığın yakın hedefleri ise şunlardır: “*Millet içinde en umumi ve geniş müşterek vasıflar itibariyle en büyük kümeyi teşkil eden tabakayı “halk” olarak yani cemiyet ölçüsü ve temeli olarak ele almak ve bu tabakayı manen ve maddeten yükselterek ve adetçe arttırarak memlekette tam manasıyla hâkim kılmak ve bu tabakanın altında ve üstünde bulunan zümreleri tasfiye işine başlayarak bir halk milleti kurmak ülküsüne doğru yürümek*”. Bu görüşe göre Türkiye’de halk denince oniki milyon köylü akla gelmektedir. Halkçılık sınıflanmağa karşı olmakla birlikte halkçılık için böyle bir sınıflama yapmak gereklidir. Bu yapılmazsa halkçılık sözden uygulamaya geçemez. Bununla birlikte halkçılık sınıfları yok saymaktan ziyade sınıfları kendi

¹⁷⁶¹ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, s.45-46; Ülkü, “Partinin Yeni Programı İçin Kurultayda R. Pekerin Söylevi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 28, Cilt 5, Haziran 1935, s.249-250.

¹⁷⁶² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.67; Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

¹⁷⁶³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.60; Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

inkışafla kalkındırmayı amaçlamaktadır. Sınıf denilen hadise her zaman vardır ancak sınıfa verilen isim ile tarif değişebilmektedir. “*Sınıf fertlerin tahteşşuurundaki tahakküm ve inkıyat vetirelerinden doğmuştur*”. Fakat hayvanca olan bu tahakküm ve inkıyat vetirelerini insana yakışır şekle sokmak, rehberlik ve takipçilik vetireleri haline getirmek lazımdır. Bütün beşeriyette üsttekiler ve alttakiler rejimi yerine¹⁷⁶⁴ baştakiler ve peştekilere nizamı tam ve şuurlu olarak niçin kurulamasın. Gücü yetenin üste çıkması yerine en layık olanın başa geçirilmesi neden kabil olmasın: “*Şüphesiz bu kolay olmayacaktır. Buhranın seraplar gösterdiği, inançsızlığın insanları kudurttuğu, çıplak et üstünde şaklıyan materyalizm kırbacının içleri gıcıkladığı, en kirli paranın ruhları satın aldığı bu zamanda belki birçok kimseleri bu gibi şeyleri dinlemeğe ve düşünmeğe razı etmek bile güç olacaktır. Fakat kâinatın en büyük sırları karşısında yılmayan insan bir insan cemiyetinin dizginlerini hiçbir fert veya zümrenin eline vermeden, kendi kendini doğrudan doğruya idare etmesi ülküsüne inan ve cesaretle yürüyecektir. İleri manasında halkçılık bu demektir*”. Tarih içinde birçok tahakküm vasıtaları görülmekle birlikte 19.yüzyılda iktisadi tahakküm doğmuştur. Aynı yüzyılda “*milliyet ve ırk nazariyelerin inkışaflı ileri ve geri milletler ve yüksek ve aşağı ırklar telakkilerini ve bu suretle yabancı kültür tahakkümünü ve siyasi tahakkümü meydana getirmiştir. Yirminci asrında milli renkte bir fikri tahakküm nizamına sahne olması tehlikesi vardır*”. Özellikle son iki asırlık dönemde yaşanan yabancı bir siyaset ve kültür tahakkümü ile içerden ya da dışardan iktisadi tahakküm artık en zor katlanılan tahakkümlerdir. Halkçılık bu tahakkümlerin hepsine karşıdır. Dünya savaşından sonra bu tahakkümlere karşı ihtilaller ve inkılaplar gerçekleşmektedir. Aynı zamanda ruhî tahakküme karşıda bir tahammülsüzlük vardır ve laiklik fikri bunun sonucudur. Halk yüzlerce yıl kendi üzerinde kurulan tahhakümlere karşı şuurlanmış ve birçok tahakkümleri yıkmayı başarmıştır. Bu şekilde düşmanını tanımıştır ve halkın en büyük düşmanı olarak tahakküm görülmektedir. Halkçılık, cemiyette tahakküm zihniyetinin büyümesine engel olmak ve eğer büyürse onunla mücadele etmektir.¹⁷⁶⁵ Nusret Kemal’e göre eskiden bazı fikir adamları halk idare etmez edilir fikrindeydi. Bugünde bu fikri açık ve kapalı söyleyenlerde bulunmaktadır. Bu fikrin ortaya attığı kendini idare edecek halk bulunmamaktadır fikri ise bir delil sayılamaz. Bugün halk kendisi salahiyet vermeden fertlerin ya da zümrelerin tahakkümüne razı olmamaktadır. Halk şuuru fert ve zümre şuurundan daha salim olduğu için muvaffakiyet için daha gereklidir. Dolayısıyla beşeriyetin kurtuluşu halkın kendi kendini idare etmeyi öğrenmesine ve özellikle manevî seviyesini bu ehliyetle yükseltmesine bağlıdır:

“Halk hâkimiyeti için yapılan bir inkılâpta halkı kendini idare etmek şuur ve ehliyetine vardırmaq ve bu şuur ve ehliyetin istediğı ruhî ve fikri seviyeye yükseltmek için icap eden şeyleri şu cephelerden mütalea etmek kabildir. 1- İnkılâp ideolojisinde halkçılık, 2-

¹⁷⁶⁴ Nusret Kemal, “İnkılâp İdeolojisinde Halkçılık”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt Üç, Mart 1934, s.41.

¹⁷⁶⁵ Nusret Kemal, “İnkılâp İdeolojisinde Halkçılık”, s.42-43.

Terbiyede halkçılık, 3- Cemiyette halkçılık, 4- İktisatta halkçılık, 5- İdarede halkçılık. Türk inkılâbının umumi hedefleri bulunmaktadır ve işe başladığı zaman önünde şu hedefler vardı: 1- Memleketi siyasi ve istila ve tahakkümden kurtarmak, 2- Taassubun ve şeriatın manevi tahakkümünden kurtarmak, 3- Yabancı kültürlerin tahakkümünden kurtarmak, 4- Yabancı memleketlerin iktisadi tahakkümünden kurtarmak, 5- Saltanat tahakkümünden kurtarmak. Birinci inkılâp hamlesinde muvaffak olan Türk inkılâbı büyük işinin ikinci bölümünde de muvaffak olmak için aynı irade ve ülkü kuvvetiyle yürüyecektir. Bu ikinci bölüm halkçılığın memlekette tam bir muvaffakiyete doğru yürümesi, yayılması ve kökleşmesidir”.¹⁷⁶⁶

Yine Nusret Köymen tarafından Kemalizm başlığı altında Türk İnkılâbı tanımlanırken Halkçılıkta hem Türkiye açısından hem de dünya çapında bir fikir olabilme yönüyle izah edilmiştir. Nusret Köymen’e göre:

“Kemalizmin bugün için kendi hududları içinde olan fakat yarın bütün dünyaya yayılması çok hayırlı olacak diğer bir ayırdımı da cemiyet görüşündeki sıhhatli bütünlüktür. Cemiyet telakkisinde şimdiye kadar hâkim olan görüşler kâmilten tek taraflı ve ekseriye şehir lehinedir. Kemalizm köyü ve köylüyü cemiyetin esas unsuru, şehirleri de mıntaka merkezleri sayar ve cemiyet düzeninin bu görüşe göre inkişafını idealleri arasında başka tutar. Kemalizm köyü şehrin, ziraatı sanayiye istismarına mahkûm etmemesi, ziraatla sanayi arasında bir birlik ve ahenk kurması, memlekette köy ve şehir, ziraat ve sanayi diye bir ikilik vücuda getirmemesi ilk düşünen ve bu suretle sınıfsız cemiyet telakkisinde en müsbet yolda yürüyen ve en ileri giden rejimdir. Kemalizm, sosyal kamunlara bu en doğru ayak uydurduğu ile birbirine düşman sınıflar arasında suni bir uzlaşma yapmak veya bir sınıfı ötekine hâkim kılmak hedefine değil, cemiyetin sakat inkişafını önleyip, sosyal ilimlerin aydınlığı ile yolunu bulan iradeci bir nizam içinde, cemiyete sıhhi bir inkişaf temin ederek sınıf teşekkülüne sebep olan şartların vücud bulmasına mani olmak gayesine yürümektedir”.¹⁷⁶⁷ Bu ve benzeri açıklamalara Atatürk döneminde sıklıkla rastlanmaktadır.¹⁷⁶⁸

Recep Peker’e göre Fransız ihtilalinin hukuku beşer ilkeleri önceki baskıcı idareye karşı gerçekleşmiştir ancak hukuku beşer deki mutlak hürriyet telakkisi bütün dünyaya basmakalıp aşılınmış ve ancak Avrupa’da bu ilkelere göre uygun bir idare kurulamamış ve bu seferde ölçsüz hürriyet ortaya çıkınca buna karşı sıkı idare şekilleri ortaya çıkmıştır. Fertlerinin yetiştirme farkları görüş ve düşünüş ayrılıkları ve menfaat hesaplarıyla bir millet, hareketli bir ihtiras manzumesidir. Bu kaynaşan kalabalığın cemiyete zarar gelmeden çalışması ve yaşaması için lüzumu olan kayıtlar konulmalı ve vatandaşlar bu kayıtları severek tanımalıdırlar. Ferdin hürriyeti fikrinin yanında bir taraftan da milli disiplin fikrini yaşatacak alışkanlık ve uysallık itikadları kuvvetlendirilmelidir. Biz düşünen, yazan, söyleyen, çalışan ve kazanan “hürriyetli” ve aynı zamanda cemiyeti korumak ve yaşatmak için lazım olan bütün kayıtları tanıyan, devlet otoritelerinin, milli şeflerin hükümlerine candan uyan ve inanan “disiplinli” bir cemiyet kurmak

¹⁷⁶⁶ Nusret Kemal, “İnkılâp İdeolojisinde Halkçılık”, s.43.

¹⁷⁶⁷ Nusret Köymen, “Kemalizmin Hususiyetleri”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 42, Cilt 7, Ağustos 1936, s.418.

¹⁷⁶⁸ “Çünkü halk hâkimiyeti adına gerçekleşen inkılâplar sonrasında hâkimiyet halk hâkimiyeti yerine zümre hâkimiyetine dönüşmüş, halk, hâkimiyetini kullanabilmesi için eğitilip yetiştirilmemiş, halkın cahilliği ve ve zaafı cumhuriyetçilik adına zümreler tarafından istismar edilmiştir. O döneme kadar gerçekleşen demokrasilerde halkın rolü tasvipçilikten öteye geçememiştir ve gerçek halk hâkimiyeti tesis edilememiştir”. Nusret Kemal, “Halkçılık”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Üç, Cilt Bir, Nisan 1933, s.186-189

davasındayız. Benden başka kimse yok diyen zihniyet ile bir aşiret reisinin veya orta devir kiralının iddiası arasında fark yoktur. Millet kütlesini inkâr eden ve kimseye nefes aldırmayan bir zümrenin zorlu hâkimiyeti altında devamlı bir idare kurulamaz. Hürriyet ve disiplin arasında muvazene kuramayan milletler bu kısa günün her saatinde büyük hadiselerle sarsılmağa mahkûmdurlar. Biz, hangi yol ve hangi maksatlarla olursa olsun, bir milletin uzun devirler zor altında tutulacağına ve ona hürriyeti cemiyetin malı olarak tattırmadan, devlet işlerinde milli murakabeye açık bir yol bırakmadan devamlı bir idare kurmak kabil olacağına inanmıyoruz.¹⁷⁶⁹

O döneme kadar dünyadaki uygulamalarda milli hâkimiyet fikrinin tam manasıyla uygulanmayışı görülmektedir. Daha öncede ifade ettiğimiz gibi birçok ülkede sınırlı bir zümre milli hâkimiyeti kullanmış, başta kadınlar olmak üzere köleler, birçok yerde köylüler, belli bir ekonomik gelire sahip olmayanlar vs. bu hakkı kullanmamış, kullanmasına izin verilmemiştir. Fransız devriminin hukuku beşeri gerçek anlamıyla uygulanmamıştır. Dolayısıyla Halkçılık bu manada tüm vatandaşların siyasal haklarını kullanmasını sağlayan ve bu özelliğiyle gerçek anlamında cumhuriyetçiliğin ve ulusçuluğun alt yapısını oluşturmaktadır.

Halkçılık ilkesi ile ulusçuluk ilkesi arasında çelişki olduğu fikri eğer bir çarpıtma değilse 19. yüzyıldaki bir tartışmadan kaynaklanan yanıldır. 19.yüzyılda demokratik gelişmeyi yavaşlatmak, genel oy ilkesini uygulanmasını engellemek ya da geciktirmek isteyenler tarafından halk egemenliği kavramı yerine ulusal egemenlik ilkesini ileri sürmüş, bu ilkeye sarılmışlardır. Bu fikre göre halk bir ülkede oturanların hepsidir ancak ulus bu halk topluluğuna indirgenemeyecek ve toplumun geçmişini ve geleceğini içine alan bir tüzel kişiliktir. Dolayısıyla egemenlik halka değil ulusa ait olduğunda genel oy ilkesi uygulanmamakta ve egemenlik ulus tüzel kişisi adına ulusun haklarını daha iyi koruyabileceği iddiası ile seçkinlerce kullanılması kuramsal açıdan daha iyi savunulmuştur: *“Böylece ulusal egemenlik kavramı demokratik bir görünüş altında seçkinlerin siyasal iktidarını sürdürecektir bir araç işlevi görmüştür. Bugün ise bütün özgürlükçü demokrasilerde genel oy ilkesinin kabul edilmesi karşısında bu yapay ulus-halk karşıtlığı tüm pratik önemini yitirmiştir. Çünkü çağımızda halkçılık ve ulusçuluk birbirleriyle çelişen değil birbirlerini tamamlayan iki ilkedir. Halkçı olmadan gerçek ve çağdaş anlamda ulusçu olmaya da olanak yoktur”*.¹⁷⁷⁰

¹⁷⁶⁹ Recep Peker’e göre Türkiye’de söz ve yazı hürriyeti vardır ancak cumhuriyet ve millete düşman neşriyata müsaade edilmeyeceği ifade edilmiştir. Memlekette ticaret, cemiyet kurma, seyahat hürriyeti vardır. Ancak bunlarında sınır vardır ve düşmanlık besleyen eylemlere müsaade edilmez: *“Hürriyette, ölçülere, kanun kayıtlarına razı olmamak yüzünden bir gün vatandaşın şerefi, hakkı, emniyeti ve vatandaşın birliği, kuvveti tehlikeye düşürdü. Bedbinlik ümitsizlik artar. En akli başında hürriyetten şikâyeteye düşerler. Bu kargaşalık arasında yıkılıp çökmeden kurtulmanın tek çaresi hürriyetlerin kaldırılması olduğu revaçlanır”*. Bkz. Recep, “Disiplinli Hürriyet”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Üç, Cilt Bir, Nisan 1933, s.178-179.

¹⁷⁷⁰ Akın Düren, “Anayasal Düzendeki Atatürk Devrimleri ve Ulusçuluk”, s.166.

Uğur Mumcu’da halkçılık ilkesi ile milliyetçilik ilkesi arasındaki ilişkiye dikkat çekmekte ve halkçı olmayan bir milliyetçiliğin faşizme yönelebileceğini ifade etmektedir. Uğur Mumcu’ya göre:

“Milliyetçilik, ülkesinin halkını iç ve dış sömürücülerin ahtapot kollarından kurtarmak isteyenlerin ülküsüdür. Halkçılık ise milliyetçiliğin toplumsal yönünü belirler. Milliyetçi olmayan bir halkçılık olamaz. Ancak halkçı olmayan bir milliyetçiliğin de söz konusu olmaması gerekir. Halkçı olmayan bir milliyetçilik, sadece bir siyasi dolandırıcılık konusudur ve adı Faşizmdir. Halk, birçoklarının sandığı gibi Marksizmin bir kavramı değildir. Marksizm, sınıf kavramına dayanır. Halk, Marksizmde bir anlam taşımaz çünkü bir sınıf tanımlanamamaktadır. Halk, ulusal kurtuluş savaşlarının terminolojisidir. Halkçılık, dış sömürüye dayanan bir düzende, milliyetçiliğin dayandığı sosyal temeldir”.¹⁷⁷¹

Halkçılık ilkesi 1938’de C.H.P. tarafından daha önceki parti programlarda yer alan tanımlarda ifade ile ve bunlara ek olarak:

“Partimizin bu prensiple göz önünde tuttuğu gaye, sınıf kavgaları yerine içtimaî nizam ve tesanüdü elde etmek ve menfaatler arasında birbirlerine zıt olmayacak surette âhenk koymaktır. Menfaatler liyakat ve faaliyet derecesine göre olur” şeklinde ifade ile o döneme kadar var olan Halkçılık ilkesi a- Demokratlık, b- Herhangi bir fert veya zümreye milletin umumi hakları haricinde imtiyaz tanımamak, c-Sınıf mücadeleleri kabul etmemek unsurlarından tereküp eder şeklinde tanımlanmıştır. Yine halkçılıkta, mıntika menfaati, derebeylik, ağalık, aile imtiyazı fikirleri yoktur. Bir taraftan işçilerin çokluğu ve beraberlik kuvvetine dayanan iddialarla milli çalışma âhengini bozacak zorlu hareketlerine, öbür yandan sermaye sahiplerinin para ve varlık gücüne dayanarak işçilerin haklarını çiğnemelerine yol bırakılmaz. Bunun için sınıf kavgası ve tahakküm yoktur. Bu manada anlaşılan halkçılık prensibine sahip olarak milliyetçiliği en temiz ve saf bir kıymetle yükseltebiliriz. Yalnız milliyetçilik Türk vatanının sınırı içinde dilbirliği, kültür birliği ile, mazi hatıralarına ve gelecek zamanın emellerine bağlılıkta birleşme yapar. Fakat bu anlayışta birleşmiş olsa da içinde sınıf, imtiyaz çarpışmaları bulunan, yani Halkçı bir duygu ile birleşmemiş olan bir millet hak ve şerefte müsavi fertlerle kurulmuş bir milli birlik vücuda getiremez. Onun için Kemalizmin kabul ettiği Milliyetçilikte Halkçılık zaruri bir unsurdur”.¹⁷⁷² şeklinde tanımlanarak halkçılık ve milliyetçilik arasındaki ilişkiye vurgu yapılmış, sınıf çatışmalarının yaşandığı, çeşitli imtiyazların bulunduğu millet anlayışı reddedilmiştir.

Halkçılık ilkesi, Milli Mücadelede döneminde en temel fikir olarak Atatürk tarafından siyasal yapının temeli haline getirilmiştir. Halkçılık, Atatürk’ün devleti kurması ve niteliklerini belirlemesinde en önemli fikir durumundadır. Halkçılık ilkesi, Atatürk’ün ulus ve ulus devlet anlayışını etkileyecektir.

Halkçılık ilkesi Cumhuriyetin temel öğelerinden birisidir ve Atatürk dönemindeki önemli belirgin gelişmelerin anlaşılmasında önemli etkindir. Atatürk ve yakın çevresi çok partili demokrasiden ekonomik kalkınmaya, siyasi rejim sorunundan çalışma hayatına kadar birçok meseleye halkçılık felsefesi çerçevesinde bakmışlardır. Halkçılık ilkesi Atatürk tarafından imparatorluk ideolojisinin yerine geçirilmeye çalışan bir ilkedir. Laik ilkelerle kurulan cumhuriyet, hilafetçilik karşıtı olarak halkçılık ilkesine dayandırılmıştır.¹⁷⁷³

¹⁷⁷¹ Uğur Mumcu, “Milliyetçilik Bu Mu?”, *Atatürkçülük Nedir* (İstanbul: İleri Yayınları, 2003), s.312.

¹⁷⁷² Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.10-11.

¹⁷⁷³ Duman, *Türk Modernleşme Sürecinde Sivas Halkevi (1933-1951)*, s.16,19-23.

Halkçılık kavramı halkevleri ile doğrudan ilişkilidir. Atatürk, Türkiye Cumhuriyetini kurmuş ve onu yaşatmak ve muasır milletler seviyesine çıkarmak amacıyla halk ve halkçılık kavramları üzerinde hassas bir biçimde durmuştur. Halkçılık, Atatürk tarafından benimsenmesi ve anayasamıza dahil edilmesi sebebiyle Atatürk döneminin anlaşılmasında da en önemli faktörlerden birisidir. Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması neticesinde Türk milletini yüzyıllardır meşgul etmiş olan devlet nasıl kurtarılır meselesi Milli devletin kuruluşuyla sonuçlanmıştır. Bu dönemde aydınlar tarafından devletin devamlılığı için devletin temeli olan halkın içinde bulunduğu çağdışı yaşamdan kurtuluşunun nasıl gerçekleşeceği sorusuna cevap aranmaya başlanmıştır.¹⁷⁷⁴

Halk kavramına vurgu Yeni Osmanlılar Cemiyetinin fikirlerini hayata geçirmek ve halktan destek almak amacıyla yapılmış ve hatta bu dönemde gazetenin siyasal fikirleri yayma ve “halka” ulaştırma aracı olarak doğmasına sebep olmuşsa da halk kavramına bakış destek bulmaktan öteye geçememiş ve halk siyasal bir topluluk olarak tanımlanmamıştır. II. Meşrutiyette halk kelimesi sık kullanılan kelimelerden biri olmuş ve halka doğru adıyla bir akımda başlamıştır. Halk kavramı ulusçuluk kavramıyla ortaya çıkmış bir kavramdır ve o dönem milliyet, cinsiyet, kavmiyet, mezhebiyet gibi kavramların kullanıldığı ve bir yerde kavram kargaşasının olduğu bir dönemdi. Eski imparatorluk düzeninde anlamı olan kavramlar bu düzen çökünce karmaşık bir şekil almıştır. Halk kavramı ise bu kavramlardan ayrı olarak yeni ve önemli bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Din veya mezhep grupları anlamında ulusal egemenlik dış politika ile alakalı bir kavram olmakla birlikte halk egemenliği kavramı iç politika ile alakalı bir kavramdır ve siyasal egemenliğin halka dayanmasını ifade etmektedir. Tanzimat'la birlikte reaya kavramının yerine halk kavramı geçmiş ve bazı Müslüman ülkelerde uzun zaman reaya kelimesi halk anlamında kullanılmıştır. Halk kavramında ırk, din, mezhep gibi özelliklerden ziyade siyasi egemenlik yanı üstün gelir. Halk, yönetilen, ayrıcalıklı olmayan, okumamış fakir kalabalıklar manasındadır. Bilhassa idareci, okumuş, zengin ya da ayrıcalıklılar dışında kalan köylü ve esnaf halkı oluşturur. Dolayısıyla bağımsızlık savaşındaki halkçılık yaratılan yasa düzeninin halkın iradesine dayanmasını öngörmüştür ve aynı zamanda ulusal hayatın amacının köylü, işçi halkın devletin efendisi olmasını sağlamaya çalışmıştır. Ancak halkın efendi olabilmesi için: “*Bilgisiz, bilinçsiz bir toplumda başlıca ekonomik üretim kollarının temsilcisi olan köylü, esnaf, işçi sınıfları haline gelmemiş olan bir yığın ona önderlik edecek okumuşların hizmetleri ile kalkındıracak demektir. Cumhuriyet devri yıllarının en büyük davası demek ki halk ile devlet arasındaki bağların Batı'da olan şekilden başka yollardan*

¹⁷⁷⁴ İsmail Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2010, s.1.

yürünülecek kurulacağı anlamını taşıyordu. Ulusal savaş devam ettiği sürece bu anlamdaki halkçılık canlılığını devam ettirdi. Amaç olan halk egemenliğinin yeni yollarla gerçekleştirilmesi sırası gelince Halk Partisi bu davanın temsilcisi oldu. Bu işin sonunda bu partinin halkın partisi olmaktan çıkıp okumuşların, iş adamlarının ve ağaların partisi haline geldiğini herkes biliyor. Bu parti, halkevleri ile halkodaları ile halkçılığını yürütmek istediği ölçüde halk bu partinin dışında kaldı”.¹⁷⁷⁵

Hamza Eroğlu’na göre: “Halkçılık demek, devletin bütün kudret ve hâkimiyetinin halktan geldiğini, Türk camiası içinde fert, aile ve sınıf imtiyazı mevcut bulunmadığını, kanun nazarında herkesin müsavî olduğunu ifade etmek demektir. Bu formül demokrasinin ifadesidir. Hakikaten yeni Türk Devleti, milli hususiyetlerine ve ihtiyaçlarına uygun bir şekilde demokrasi esasları üzerine kurulmuş bir (hukuk devleti)dir”.¹⁷⁷⁶

Türk inkılâbı derebeyliğe, ağalığa, bölge menfaatine karşı olmuş ve aile, cemaat imtiyazını kabul etmemiş, halkı aynı haklara sahip, yetkileri kullanmakta eşit varlıklardan oluşmuş bir kitle olarak kabul etmiştir. Atatürk döneminde halk sözü bir sınıf ayrımı ifade edecek şekilde kullanılmamıştır. 1923 tarihli Halk Fırkası tüzüğü’nün umumi esaslar başlığı altında 2. maddesinde halk sözü şu şekilde tarif edilmiştir: “Halk Fırkası nazarında halk mefhumu; herhangi sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak bir müsavat kabul eden; bütün fertler halktandır... Halkçılar: Hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz etmekteki mutlak hürriyet ve istiklali tanıyan fertlerdir”.¹⁷⁷⁷

C.H.P. bu ilkeyi kabul etmekle şahıs, sınıf ve zümre tahakkümü ile de mücadeleyi kabul etmiştir. Ayrıca bu anlayışa göre halkı oluşturan çeşitli sosyal gruplar millet bütünlüğünü yaratmaktadır. Parti bu çeşitli grupların menfaatlerini memleketin yüksek menfaatleri esasına göre ahenkleştirmeye çalışmaktadır. Halkçılık, imtiyazsız ve sınıfsız millet parolası şeklinde siyasi hayatımızda değer kazanmış, rol oynamıştır.¹⁷⁷⁸

Modern ulusçuluk sınıf, zümre ayrılığına, bir sınıfın veya zümrenin diğer sınıf veya zümreler üzerinde tahakküm kurmasına karşıdır. Bu şekildeki tahakküm yolunu sağduyuya aykırı, adalet ve hürriyet esasları ile bağdaşmaz bulur.¹⁷⁷⁹ Türk devriminin imtiyazsız, sınıfsız millet olma ilkesi, Osmanlı düzenine karşı, imtiyazlar ve sınıflarla dolu Osmanlı toplum yapısına karşı bir tepkiden doğmuştur.¹⁷⁸⁰

¹⁷⁷⁵ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.37-38.

¹⁷⁷⁶ Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.152.

¹⁷⁷⁷ *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi 1923*, s.1; Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.153.

¹⁷⁷⁸ Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.154.

¹⁷⁷⁹ Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.144.

¹⁷⁸⁰ Eroğlu, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.154.

Sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış millet fikri Kadro Mecmuasında ele alarak destek verdiği ve izah etmeye çalıştığı bir anlayış olmuştur. Şevket Süreyya, Türk inkılâbı'nın ilkeleri ve inkılâp liderlerinin sözlerinin imtiyazsız ve sınıfsız bir milleti öngördüğünü ifade etmektedir.¹⁷⁸¹ Şevket Süreyya'ya göre planlı cemiyet fikri milli kurtuluş hareketi yaşayan Türk cemiyetinde mücadelesiz ve tezatsız bir cemiyeti yaratmaktadır ve bu bir kurtuluş hadisesidir. *“Ne tezaadın, ne reaksiyon, ne millet bünyesinde inhilalin ifadesi olmayan siyaseten müstakil ve iktisaden cütüzam, tezatsız ve reaksiyonsuz bir yeni millet tipinde tam manasını alacak olan yeni bir nizamı âlem, ilk defa Türk milli kurtuluş hareketinde kemalini bulacaktır”*.¹⁷⁸² Bir diğer Kadro Mecmuası yazarı İsmail Hüsrev'de millet bütünlüğüne sınıf çatışmalarının büyük zarar verdiğini ve Avrupa'da bunun örneklerinin görüldüğünü, Kadro'nun yayınları ile millet bütünlüğünü esas alarak sınıf ve zümre kavgaları ile bunların hâkimiyetinin millet bütünlüğüne zarar verdiğini ifade ettiğini belirtmiştir. İsmail Hüsrev'e göre o dönemin en büyük meselesi millet bütünlüğünü korumak ve sınıf mücadelelerinin ortaya çıkmasını engellemektir.¹⁷⁸³

Türk inkılâbı millet ve halk kelimelerini genellikle aynı manada kullanmış olduğundan milliyetçilik ve halkçılık birlikte değerlendirilmelidir. Türk devrim anlayışında halk ve millet arasında bir eş değerlilik vardır. Ancak halk, milletin henüz dayanışma duygusu ile bilinçlenmiş halidir. İnsan topluluğunun belirli amaçlara, hedeflere yönelerek bilinçlenmesi ile millet ortaya çıkar. Türk halkı, Türk milletin beşeri unsurunu oluşturur. Türk milleti, Türk halkının Türklük bilinci içinde olmasıdır. Bunun sonucu olarak Türk devletinin beşeri unsurunu halklar meydana getirmez. Bu bakımdan “Türkiye halkları” sözü Türk milletini parçalamayı öngören bir siyasi tutumu ifade eder. Türkiye halkları deyimi aynı zamanda Türk devletini çeşitli halklardan oluşturan değişik bünyeli bir devlet haline getirir.¹⁷⁸⁴

Atatürk Döneminde Halk Tanımı

Atatürk döneminde halk ve halkçılık fikirleri Halkevlerinin yayın organı olan Ülkü Halkevleri Mecmuasının yoğun bir biçimde ele aldığı konulardan birisi olmuştur. Ülkü Mecmuası yazarlarından Nusret Kemal'e göre halk genel olarak şehirler dışında yaşayan köylülerdir: Memleketin hudutları içinde, memleketin en umumi kültürüyle birbirine bağlı olan ve aşağı yukarı aynı kazanç ve yaşayış seviyesinde bulunan büyük ekseriyet, büyük orta

¹⁷⁸¹ Şevket Süreyya, “İş Kanunu Yeni Cemiyetin Temel Kanunlarından Biridir”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.30, Haziran 1934, s.6vd, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011.

¹⁷⁸² Şevket Süreyya, “Plan Mefhumi Hakkında”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.5, Mayıs 1932, s.12, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011.

¹⁷⁸³ İsmail Hüsrev, “Millet İçinde Sınıf Meselesi”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.25, İkinci Kanun 1934, s.34vd, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011.

¹⁷⁸⁴ Eroğlu, “Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik”, s.155-156.

tabakadır. Beşeriyet, yüksek, orta ve aşağı şeklinde üç şekilde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmaları yapan cemiyet şuurudur. Yüksek ve aşağıyı tayin edebilmek için aldığı esas ölçüde “orta”dır. Orta, kelimenin kısmen ifade ettiği gibi iki ucun arasındaki aşağı yukarı müşterek vasıfları olan büyük ortadır. Her memleketin kültürü ayrı, kazanç ve yaşama seviyesi farklı olduğu için, iki uç gibi ‘orta’da memlekette memlekete değişir. Binaenaleyh, “halk” beynelmilel değildir millidir. Halk dediğimiz zaman, beynelmilel bir sınıf aklımıza gelmez. Türkiye hudutları içerisinde yaşayan on yedi milyon insan arasından on beş milyon halis Türk’ün bir milyon yüksek tabakaya, iki milyon aşağı tabakaya ayırırsak, on iki milyonluk büyük ekseriyeti gelir. Müşterek vasıfları iyice billurlaştırabilmek için bu on iki milyon halkın içinden iki milyonunu da şehir halkına ayıralım. Bu suretle Türkiye’de halk dediğimiz zaman kastettiğimiz şey on milyon Türk köylümüz oluyor.¹⁷⁸⁵ Bu tabirle halk tabiri içine şehir halkı girmemektedir. Gerçi Türkiye’de İstanbul, İzmir, Ankara dışında üç dört yer daha şehir olarak değerlendirilebilir. Geriye kalan yerler ise içtimai ve iktisadi vasıfları ile köy durumundadırlar. ***Halk denince sayılı büyükşehirler dışında kasaba ve köylerde yaşayan ya da göçebe yaşayan halk kastedilmektedir.***¹⁷⁸⁶

Nusret Kemal’e göre Halkçılık ***devlet ve cemiyet halkçılığı*** olmak üzere iki bakımdan tahlil edilmelidir. Cumhuriyetçi rejimde devlet halkçılığının gayesi halkın memleketi yönetme yetkisini ele alması gayesidir. Ancak bu gayenin gerçekleştiği söylenemez. Çünkü halk hâkimiyeti adına gerçekleşen inkılâplar sonrasında hâkimiyet halk hâkimiyeti yerine zümre hâkimiyetine dönüşmüş, halk, hâkimiyetini kullanabilmesi için eğitilip yetiştirilmemiş, halkın cahilliği ve ve zaafı cumhuriyetçilik adına zümreler tarafından istismar edilmiştir. O döneme kadar gerçekleşen demokrasilerde halkın rolü tasvipçilikten öteye geçememiştir ve gerçek halk hâkimiyeti tesis edilememiştir. O dönemde uygulanan demokrasi anlayışının başka iyi özelliği görülmemekle birlikte bu demokrasiden değil onun uygulanmasındaki yanlışlıktan kaynaklanmaktadır: *“Fakat, bu tek iyilik ve kusur ideal demokrasinin asıl malıdır, ne de bugünkü tezdaları ve zaafı. Demokrasi, bir inkılâbın mahsulü değil gayesidir. İnkılâp bu gayenin önünü setleyen engelleri yıkmak, bu gayeye giden yolu açmak ve cemiyeti bu gayeye vardırıarak şuuru kurmak için yapılır. Demokrasi inkılâpçıları bu işin peygamberi, havarileridir. Bunlar mutlak itaat isterler. Ancak bu itaat korkudan değil sevgiden ve inanmaktan kaynaklanmaktadır. Bu inkılâpçılardan aldığı ideal hızı ile ve onların rehberliğiyle milletin özlü kısmı büyük gaye etrafında toplanır ve teşkilatlanır, inkılâp ordusunu kurar”*. Başlangıçta bir zümre idaresi olmakla beraber cumhuriyetçi zümre idaresine ruhi kabiliyeti olan

¹⁷⁸⁵ Nusret Kemal, “Halkçılık”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Üç, Cilt Bir, Nisan 1933, s.185-186.

¹⁷⁸⁶ Nusret Kemal, “Halkçılık”, s.186.

herkes dahil olabilmektedir. Halkçılık esası, cumhuriyetçilik, milliyetçilik, devletçilik, laiklik esaslarının hulasa edilmesi hususunda önemlidir:

“Halkçı bir devletin en büyük vazifesi halkı mümkün olduğu kadar süratle kendi kendini idare edecek kültür ve şuur seviyesine varıracak tedbirler almak ve halk arasından bu seviyeye varanları otomatik bir surette memleket idaresine ortak edecek şekiller koymaktır. Demokrasinin gayesi de bütün halkı bu ehliyete vardırmasıdır. Devlet halkçılığının başka bir vazifeside kendi kendini idare etme seviyesine varıncaya kadar ve bu yolda teşkilatlanıncaya kadar, halkın koruyucusu olmaktır. Dünyayı saran şehir medeniyetçiliği, fena uvuzlandırılmış (organize edilmiş) sanayicilik, havadan geçen aracılık cereyanları karşısında halkın çok zarar görmesi tehlikesi her zaman vardır. Bunların zararlarından halkı koruyabilmek için devletin yapabileceği şeyler arasında en mühimleri halk üzerindeki doğrudan vergileri mümkün olduğu kadar azaltmak, halkın ihtiyaçlarını alakalandıran sanayii, aracılık ve dağıtma işlerini devlet yardımıyla halklaştırmaktır”.

Halkın ruhi vasıflarını yükseltmek için devletin başvurması lazım diğer bir tedbirde sıhhat, fert ve halk sıhhati meselesidir. Artık ruhla vücudun ayrı olarak görüldüğü zamanlar geçmiştir. Vücut üzerinde tesiri olan her şeyin vücudun parçası olan ruh (dimağ) üzerinde de tesirli olduğu muhakkaktır. Bununla birlikte neslin istifası düşünülürken iklim, yiyecek, evlerin sıhhat şartları, bulaşık ve ırsî hastalıklar gibi amiller ehemmiyetle göz önünde tutulmalıdır. Köylerin ortadan kalkmasında toprağın verimsizliği etkili olmuştur. Toprakların dinlendirilmesi ve suni gübre kullanımı gereklidir. Kaliteli ve vitaminli ürün yetiştirilmelidir ve bu sayade “*bir nazariyeye göre de bir milletin yiyeceğini tanzim etmek suretiyle fikir ve seciye kuvvetlerini inkişaf ve tekâmül ettirmek kabildir*”. Devletin bu çok geniş ve güç halkçılık işinde en büyük yardımı cemiyetten beklemesi tabî ve görmesi zaruridir. Cemiyet halkçılığı burada başlamaktadır. Bugünkü cemiyet bir halk cemiyeti değildir; bir şehir ve sınıf cemiyetidir, yüksek, orta ve aşağı tabakaları vardır. Fakat bu tabakalar arasındaki fark ve münaferet, bizim memleketimizde, içtimai bir tehlike teşkil etmeyecek kadar az bulunmakta ve cemiyetin safrasını teşkil eden orta tabakanın büyük bir ekseriyette olması muvazeneyi temin etmektedir. Bu sebeple şehirlerimizde halkçılık şuurunu yaymak mücadeleye ihtiyaç gösteren bir ihtiyaç değildir. Esasen aristokrasi tarzında yüksek bir tabakada memleketimizde kalmamış gibidir.¹⁷⁸⁷

Halk ve Millet Nedir?

Osman Halit’e göre halk, kültür birliğine sahip olursa millet olarak tanımlanabilir: “*Umumi olarak bir memleketin siyasi hudutları dahilinde yaşayan insan kütlelerine halk namı verilir. Bu insan kütleleri kültür ve manevi varlıkları itibariyle yekdiğerleriyle imtizaç ettikleri ve hars tecanüsüne vardıkları takdirde millet namını alırlar. Binaenaleyh halk terbiyesi ilk prensip olarak halk kütlelerinin bir millet haline koymaya matuf faaliyetleri istihdaf eder*”.¹⁷⁸⁸ Bunun yanısıra: “*Halk Fırkası neşrettiği ana programında Türk devletinin esas karakterlerinden birinin Halkçılık olduğunu tesbit etmiştir. Halkçılığı esas olarak eline alan bir*

¹⁷⁸⁷ Nusret Kemal, “Halkçılık”, s.186-189

¹⁷⁸⁸ Osman Halit, “Cümhuriyette Halk Terbiyesi”, s.289.

*devletin Türk halkını muasır bir millet halinde organize edebilmesi için zarurî olarak milliyetçi olması şarttır. Birçok memleketlerde olduğu gibi bizde de halkçılık meselesi cümhuriyetin ilânından sonra bir devlet siyaseti olarak mütalea edilmeğe başlanmıştır. Rönesanstan sonra garp medeniyetinin yaşadığı her asrın kendine mahsus hâkim bir vasfı vardır. Onyedinci asır tabîî ilimlerin, onsekizinci asır milliyet hareketlerinin, ondokuzuncu asır da teknik sanayiinin inkişaf ettiği asırlardır. Yirminci asrın henüz yarısına varmamış olmakla beraber buna Halkçılık asrı diyebiliriz”.*¹⁷⁸⁹

Halk Terbiyesi

Türkiye’nin istenilen medeniyet seviyesine çıkartılması, sadece kanun çıkarmak ve hükümet faaliyetleri ile gerçekleşebilecek bir hadise değildir. Uzun zaman alacak bu hadise aynı zamanda birçok nesillerin yetişmesine bağlı olan sosyal hareket toplumun göstereceği ilgi ve benimseme ile kökleşmektedir. C.H.P. programı Türk milletine vaat ettiği işleri bir taraftan hükümet vasıtasıyla uygularken diğer yandan inkılâpçı programın esaslarını ve uygulanması için gerekli olan milli hamleyi büyük halk kütlesi içinde yaymayı ve yaşatmayı belli başlı vazifesi olarak görmüştür. Türkiye Cumhuriyeti için, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşüne yol açan meselelerden kurtulmak ve böylece milli ve modern bir devlet yaratmak üzere sosyal inkılâp hareketini başlatmak zorunluluğu vardı. Bu amaçla kanunlar ve tüm devlet teşkilatı yeniden düzenlenmiş ve geniş halk terbiyesi teşkilatıyla birlikte yeni rejimin ve yeni cemiyetin gereklerini halk kütlesi içinde işlemek ve yerleştirmek amaçlanmıştır.¹⁷⁹⁰

Atatürk döneminde halkın sahip olması istenilen siyasi, sosyal, kültürel vasıfları halk terbiyesi başlığında değerlendirilmiş ve bu değerlerin benimsetilmesine halk terbiyesi (eğitimi) denmiştir. Halk terbiyesi Halkevlerinin önemli amaçlardan birisi olmuştur. Bu dönemde halk terbiyesi ile: *“Türk vatanında yaşayan bütün yurttaşların kültür, bilgi, iktisadi ahlâk, siyasi fikir sahasındaki her türlü ileri hareketleri anlaşılır. Bu anlayış Halkçılık hareketinin en geniş ve umumî manada telâkkisidir. Bu telâkkiye kendimizi kaptırdığımız takdirde bir milletin her sahadaki bütün hareketlerini bu mefhumun içine koymak ve bu suretle bütün mektepleri, ziraate ve iktisada ait bütün hareketleri halk terbiyesi faaliyeti arasına ithal etmek icab eder”*¹⁷⁹¹ şeklinde değerlendirilmiştir. Yine *“Cumhuriyet rejiminin cümhuriyetçi vatandaşlar yetiştirmeği düşünmekle beraber ruhların bu idareye karşı kanatlarını açmış olması ve bunu kalbî bir ihtiyaç gibi duymaları lazımdır. Kendi şuur ve iradesiyle harekete alıştırmak, hak ve vazifelerini tanıyan, cumhuriyetçi birer vatandaş yapmak Türk demokrasisinin en mühim*

¹⁷⁸⁹ Osman Halit, “Cümhuriyette Halk Terbiyesi”, s.289.

¹⁷⁹⁰ Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, s.147-148.

¹⁷⁹¹ Osman Halit, “Cümhuriyette Halk Terbiyesi”, s.289.

vazifesi inkılâbın da en büyük bir davasıdır”¹⁷⁹² denilerek halk terbiyesinin amaçları ifade edilmiştir. Halk terbiyesi: “*Halk terbiyesi, milleti teşkilatlandırma ve milli kıymetlerimizi meydana çıkararak işletme işidir. Halk terbiyesi, memleketin şive, mezhep ve medeniyet itibarıyla birçok parçalara ayrılan zümrelerini bir içtimai vücut ve millet haline yuğurma, fertlerin duyuş, düşünüş ve isteyişini bütün milletin mefkûresine uygun bir tarzda işleyerek ruhu yetiştirme demektir. Türk milletinin geniş halk tabakalarına milli kültürden pay vererek ve bu sayede şuurlu kümeleri siyasi ve içtimai dirime ortak ederek, Türk milletinin dirim güçlerini ve kaynaklarını tazelemek, tekâmül ve inkişaf ettirmektir. Bu vazifeleri mektep yalnız başına yapamaz*” şeklinde değerlendirilmiş ve Halkevlerine ihtiyaç olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁹³

¹⁷⁹² “Daha hususî manada halk terbiyesi ise okuma çağını geçirmiş kadın ve erkek bütün vatandaşların okuma yazmalarıyla beraber hayat ve mesleklerinde edinmeleri zaruri olan bilgi ve hünerleri kazandırmayı istihdaf eder. Memleketimiz için halk terbiyesinden kastedilen manada; bu son telakkidir. Bir mektep açan, bir hapishane kapar derler. Bu sözün haiz olduğu hayatî kıymet öyle zannediyorum ki, her memlekette ve her zamandan daha ziyade Türkiye için varittir. Bir cümhuriyeti cümhuriyetçi ruhta olanlar yaparlar. Cumhuriyet rejiminin cümhuriyetçi vatandaşlar yetiştirmeye çalışmasıyla beraber ruhların bu idareye karşı kanatlarını açmış olması ve bunu kalbî bir ihtiyaç gibi duymaları lazımdır. Medrese ve saray gibi iki kuvvetin elinde asırlarca müddet kendi benliğini unutan halk kütlesi yalnız vergi verip askere giden ve padişaha dua eden sürüler telâkki edilmiştir”. Halk ile münevverlerin arasında uçurum oluşmuş, münevverin yazdığını ve konuştuğu dili halkın anlamasına imkân yoktu ve ulema padişaha itaati gerçekleştirmeye çalışıyordu. Bugün böyle müttekâmil bir idareye kavuşan böyle bir halkı “kendi şuur ve iradesiyle harekete alıştırmak, hak ve vazifelerini tanıyan, cümhuriyetçi birer vatandaş yapmak Türk demokrasisinin en mühim vazifesi inkılâbın da en büyük bir davasıdır” Bkz. Osman Halit, “Cümhuriyette Halk Terbiyesi”, s.289-290.

¹⁷⁹³ “Anadolu’nun sessiz ve sakin görünen köyleri üstünden bilerseniz ne müthiş kasırgalar geçti. Harpler, tekrar harpler, dehşetli salgın hastalıkları, kuraklık seneleri, bunların üstüne Cümhuriyet devrine kadar asırlarca devam eden ihmal ve asayişsizlik. İşte bunun içindir ki Anadolu köyleri dertlidir. İşte bunun içindir ki çok köylerimizde mezarlık asıl köyden daha büyüktür. Halbuki memleketin onbinlerce mamur köy ve çiftliklere ve refah ile yüzü gülen milyonlarca vatandaşa ihtiyacı vardır. Köylünün medeni seviyesi nasıl yükseltilecek? Bunun yegane ilacı ve çaresi halk terbiyesidir. Memlekette büyük mikyasta halk terbiyesi seferberliğine ihtiyaç vardır. Halk terbiyesi nedir? Halk terbiyesi, milleti teşkilatlandırma ve milli kıymetlerimizi meydana çıkararak işletme işidir. Halk terbiyesi, memleketin şive, mezhep ve medeniyet itibarıyla birçok parçalara ayrılan zümrelerini bir içtimai vücut ve millet haline yuğurma, fertlerin duyuş, düşünüş ve isteyişini bütün milletin mefkûresine uygun bir tarzda işleyerek ruhu yetiştirme demektir. Türk milletinin geniş halk tabakalarına milli kültürden pay vererek ve bu sayede şuurlu kümeleri siyasi ve içtimai dirime ortak ederek, Türk milletinin dirim güçlerini ve kaynaklarını tazelemek, tekâmül ve inkişaf ettirmektir. Bu vazifeleri mektep yalnız başına yapamaz. Mektep çağını geçmiş insanların aynı istikamette terbiye görmesi lazımdır. Eskiden meşrutiyet kanunlarının himayesinde halka bazı siyasi haklar teminiyle halk terbiyesi ve halk saadeti meselesinin halledilebileceği umulmuştu. Bunun kâfi gelmediği tez anlaşıldı. Kanun ancak dışardan insanların ve cemiyetin yaşayışını tanzim eder. Kanunun temin ettiği bu dış çerçeveler insan yaşayışının binbir çeşit şartlarına daha kolayca uyan bir nizama ihtiyaç gösterir ki bu da kültürdür. Müsterek kültürün gücüyle sağlam surette kurulan ve bağlanan milletler hiçbir vakit yıkılmazlar. Kültür, terakki insiyakını uyandıran, dirilmeyi zenginleştiren ve derinleştiren, ferdin dinamik gücünü artıran en birinci âmildir. Bu ruhta yetiştirilen fertlerden müsterek bir ülkü güden cemiyet yaratmak daha kolay ve daha emindir. Halk terbiyesinin en büyük gayesi yalnız bilgi vermek değildir. Bu tarz, halk terbiyesini mektebimsilik vadisine sürükler. Tabii bilgi ufkunu genişletmek ve tatbiki malumat vermekte halk terbiyesinin bir gayesidir. Ancak başlıca gayesi değildir. Halkta medenileşmek ve ilerilemek hevesi uyandırmak ve bu hevesi daimileştirmek, halka kendi kendini yetiştirecek telkini yapmak ve halkı buna müsaait kılmak halk terbiyesinin asıl gayelerindendir”. Hâmit Zübeyr tarafından ayrıca Halk terbiyesi büyük harpten sonrada birçok memlekette önemli bir mesele olarak ortaya çıktığı ve milletlerin içinde bulunduğu şartlara göre terbiye vasıtalarında değiştiği ifade edilmiş ve bilhassa söz yani konuşma –hitap, resim, baskı yazısı gibi araçların halk terbiyesinde etkili biçimde kullanıldığı ifade edilmiştir. Bilhassa halkın

Nusret Kemal'e göre 1914 harbi ile yaşanan buhranlar ve yine sonrasında yaşanan ve yaşanabilecek buhranlarla medeniyet büyük sarsıntılar geçirmiştir ve bilhassa fikir buhranları da ortaya çıkmıştır. Dünyada iyiliğe doğru yol açabilecek gelişme bilhassa halk terbiyesidir. Ancak varolan fikir anarşisi ve taassubu sonucunda terbiyeye karşı çıkanlar ve insanlığı kendi haline bırakılmasını isteyenler vardır. Bunun karşısında da belli bir terbiye sistemi ile eş kafalı, eş ruhlu ve mutlak itaat edenlerin yetiştirilmesi ile beşeriyetin kurtulacağını düşünenler bulunmaktadır. Aynı zamanda bir kişinin ortaya koyduğu içtimai felsefeye göre oyulmuş ve sert ve dar çizgili kalıplar ile yetiştirmek de sakat bir terbiye anlayışıdır. Çünkü **terbiyeden amaç kafayı işler hale getirmek ve işleyişini nizamlı hale sokmaktır** ve belletmek amaç değildir. Yazara göre ilkmektepler, orta ve liselerde hakiki terbiye vasıtaları azdır. Bunlar genelde memur, meslek adamı ve sa'nat adamı yetiştirirler. Üniversitelerin mesleğe yönelik olmayan bölümleri terbiye vasıtasıdır. Ancak burdan da sınırlı sayıda insan faydalanabildiği için bunlar da yetersizdir. Dolayısıyla eğitim kurumları ihtiyaca cevap vermemektedir ve bu yüzden mektepler dışında halk terbiyesi yolları aranmalıdır: *"Halk terbiyesi, psiko-fizyolojik vasıflar itibariyle normal bir inkişaf seviyesine varmış insanların kafalarını işlemeğe ve nizamlı işlemeğe, yani onları karşılaştıkları her vaziyette kendi düşünceleriyle hareket etmeye, her meseleye kendi kafalarıyla hal aramaya alıştırmak gayesiyle yapılan faaliyetlerin hepsine denir. Kafası hür ve salim düşünceye alışmış vatandaşların çoğalmasındır ki demokrasileri muvaffakiyete ve memleketleri, dolayısıyla beşeriyeti, saadete erdirecektir."* Bu halk terbiyesinin genel tanımıdır ancak her memleketin kendine ait özellikleri vardır. Türkiye'nin bazı memleketlerle ortak olmayan özellikleri bulunmaktadır.¹⁷⁹⁴

Nusret Kemal'e göre:

"Türkiye'de ekseriyetle Türkler oturur ve milli Türk kültürü hâkimdir, fakat Türk olmayan ve ayrı kültürlerini muhafaza eden unsurlarda vardır. Türkiye esas itibariyle bir ziraat memleketidir. Fakat coğrafi ve iktisadi istidatları dahilinde sanayileşmektedir; Türkiye'de hem deniz iklimi, hem kara yayla iklimi hakimdir; Türkiye esas itibariyle bir köy ve köylü memleketidir. Köyleri ufak, dağınık ve geridir.; Türkiye'de muvasala ve muhabere vasıtaları azdır; Türkiye nüfusunun büyük ekseriyeti okuyup yazma bilmez ve maarif teşkilatı bütün halkı okutmak için kâfi değildir.; Türkiye halkının büyük ekseriyetinin kazancı zaruri medeni ihtiyaçların teminine kâfi gelmeyecek kadar azdır; Türkiye'de devlet bütçesi dardır; Türkiye'de coğrafi ve siyasi vaziyeti itibariyle birçok siyasi ve iktisadi menfaatler ve içtimai akideler çarpışır; Türkiye ilerlemek için garp medeniyetinden faydalanmaya muhtaçtır; Türkiye hayatın her safhasını saran ve sarsan çok şumüllü bir inkılâp içindedir."

Halk terbiyesi düşünülürken bu özellikler unutulmamalı ve en önemli vazifenin Anadolu Türklüğünün üzerine aldığı büyük inkılâp işine anlayış, taassupsuzluk ve feragatle vatandaşların

büyük kısmının okuma yazma bilmediği Türkiye'de söz'ün yani hitabetin önemli ve birinci terbiye aracı olduğu ve halkında birçok toplanma usulüyle izleyici ve dinleyiciğe alışkın olduğu da belirtilmiştir. Hâmit Zübeyr, "Halk Terbiyesi Vasıtaları", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı İki, Cilt Bir, Mart 1933, s.153-155.

¹⁷⁹⁴ Nusret Kemal, "Halk Terbiyesi", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Yedi, Cilt İki, Ağustos 1933, s.16-19.

ortak edilmesidir. İnkılâplar bu şekilde anlaşılabilir ve benimsenebilir. Halk terbiyesinin diğer amacı da halkın kazanç ve yaşama seviyesinin yükseltilmesidir. Bu yükselme olmazsa halktan yapıcılık beklenemez:

“Türkiye’de halk terbiyesinin en mukaddes vazifesi ise Türk’e benliğini öğretmek olacaktır. Türk inkılâbı milliyetçiliğinde aslâ müretci, mütecaviz ve istismarcı değildir. Milli terbiyenin hedefi Türk milletine mazisinden aldığı inanla, Türk’e has vakar içinde kendi memleketinde, kendi katıksız havasını teneffüs ederek yaşamanın ve çalışmanın saadetini vermektir. Milli tarih ve dilin tereddiden kurtarılması, sıhhatli bir ıstafa yoluna sokulması milli kültürün inkişafı önündeki engelleri kaldırmıştır. Milli kültür bir millete birbirinin söylediğini, düşündüğünü ve duyduğunu anlıyarak, sevinciyle sevinerek, üzüntüsüyle üzüler, elbirliğiyle çalışarak yaşamanın zevkini, yani bütün yaşama zevkini veren manevi bağların hepsidir. Gazi, dil ve tarih inkılâplarıyla yalnız halk terbiyesini en mühim tarafından kavramış olmadı, bu büyük işleri millete yaptırmakla dünyaya en büyük halk terbiyesi, demokrasi terbiyesi dersini de vermiş oldu”.¹⁷⁹⁵

Bunun yanı sıra Türkiye’de, Avrupa’daki birçok ihtilaf ve mücadelelerin kaynağı olan sınıf kavgalarının bulunmadığı ifade edilmekte ve Türklerin tarih boyunca demokrat kalmış ve yaşamış bir millet olduğu belirtilmektedir. Bundan dolayı halka yönelecek büyük faaliyetlere engel olacak bir aristokrasi bulunmamaktadır. Halkçılık prensibi münakaşa edilen değil, en acil bir şekilde devlet meselesi ve inkılâp davası olarak ele alınmalıdır. Devlet teşkilatı; iktisat

¹⁷⁹⁵ Nusret Kemal, “Halk Terbiyesi”, s.19-20; Atatürk döneminde kültür ve kültür bütünlüğü şu şekilde tanımlanmaktadır: “Bir ulus kendini meydana getiren türlü unsurlar ile nasıl bir bütünlük gösterirse, onun yaşayış düzeyinin ölçüsü demek olan kültürde öylece bir bütünlüktür. Ulusal yaşayış iki taraflı bir hareket ile akımına devam eder. Ulusun kendi özel varlığından doğma şeyler ona bir şekil verdiği gibi arısı ulusal ilgilerin ve bütün insanlığı kaphyan gerçek bilgi ve tekniğin yarattığı düşünce ve usullerde bu şekle renk ve biçim verir. Yaşayış gibi kültüründe içten ve dıştan gelen unsurları ile sağlam bir bütünlük halinde yücelme ve gelişme yolunda ilerliyerek ulusal erki durmadan artırması gerekir. Kültür teriminden anladığımız şey çok geniştir. Kişinin kendi varlığında nasıl aklının ve karakterinin yarattığı bir özellik varsa ve bu nasıl her gün içten ve dıştan gelen türlü duygu ve düşüncelerin işlemesi ile özünde ve şeklinde bir oluş hareketine uyarsa, ulusal kültürde öylece hem ulusun kendi yaşayış ve tarihinden, hem de öteki ulusların yaşayış ve düşünüş usullerinden eşinerek hız alarak yükselir. Onun için kültür, duran ve değişmeyen bir varlık değildir. Her yaşayan gibi o da yükselmenin normal kurallarına uymak ihtiyacındadır. Onun bütünlüğünü ve böylelikle gerçek ve yüksek varlığını korumak için içli, dışlı her iki kaynağın açık tutularak bol bol beslenmesi gerektir. Kültürün en sağlam köklerinden biri ve belki de birincisi ulusal güvendir. Bir ulusun kendine güveni ne kadar yüksek olursa, onun yaşayış isteği ve bu isteği gerçekleştirmekteki iradesi de o kadar büyük olur, bunun için de ulusun kendi kendini iyice bilmesi, kendi varlığının güçlerini, özelliklerini iyice tanıması şarttır. Tarih ve dil araştırmalarının bu bakımdan faydaları sonsuzdur. Dil, kültürün de başlıca kurum ve yayım yarıcı olduğundan, kültür alanındaki çalışmalara ilk önce buradan başlanması kadar normal ve faydalı bir şey tasarlanamaz. Dili, devrin yükselmiş ve inceleşmiş kültürünü taşıyamayacak derecede olan bir ulus için, arsulusal yarışta ön plana geçmek imkânsız gibidir. Kültür bütünlüğünün gerçekleşmesi için, ulusal kaynaklar kadar, arsulusal kaynaklardan da faydalanmaktan ve hele Avrupalının tekniğinden ve çalışma usulünden gerekli olan şeyleri almaktan vazgeçemeyiz. Ulusal kültürler her ülkede aynı ruhu, aynı şekli göstermemekle beraber, bunların birbirine benzeyen, birbirine bağlı olan tarafları da çoktur. Yalnız ulusların karakter ayrımlarından ileri gelen özellikler vardır ki bunlar istenilse de alınmaz. Alınabilenlerini de, ulusal karakter, az zaman içinde onları başka şekle sokarak kendine mal etmekte gecikmez. Genel kültür düzeyini ulusal ülküleri çabuk gerçekleştirecek surette yükseltmek için, hem ulusal, hem de arsulusal yaşayışın gerekenlerini gözönünde tutmak ve ona göre iki taraflı tedbirler almak ve en kısa ve en verimli bir yoldur”. Bkz. Zeki Mesud Alsan, “Kültür Bütünlüğü”, Ulus, 19 Mayıs 1935, No: 4959, s.1.

meseleleri, şimendiferler siyaseti gibi cehaletle mücadele de ele alınarak devletin güç ve imkânları bu amaca yönlendirilmelidir.¹⁷⁹⁶

Nusret Kemal'e göre demokrasinin yani halkın kendi kendini idare etmesinin memleketimizde muvaffak olabilmesi için en mühim vasıta, şüphe yok ki, "yetiştirme" yani terbiyedir. Devlet ve fırka memlekette demokrasinin kökleşmesi ve derinleşmesi, yetiştirme işlerine en büyük önemi vermektedir. Dünyada, iktisadi ve içtimai buhran yanında terbiye buhranı da bulunmaktadır. Dolayısıyla doğru terbiye sisteminin bulunmasıyla iktisadi ve içtimai meselelerinde devamlı bir surette halledilmesi mümkün olacaktır. Nusret Kemal'e göre o dönemde terbiyenin büyük meseleleri şunlardır:

"1. Terbiyenin maksatları arasında başta gelecek nedir? A. Geçim kazanmak için bir meslek veya sanat vermek mi? B- Geniş manasında kültür vermek mi? C- Rejime göre vatandaş yetiştirmek mi? 2- Terbiye kitaplı mı? Kitapsız mı olmalıdır? 3- Talebe sıkı mektep disiplini altında muallimin "madunu" mu olmalıdır yoksa serbest mi? 4- Numara ve imtihan usulü doğru mudur ve mektebi bitirenlerin eline bir vesika verilmeli midir? 5-Bugünkü şeklinde terbiye işlerine çok para sarfedilmektedir; bu iş daha az para ile yapılamaz mı? 6- Mektepler şehirlerde toplanıyor, köyler mektepsiz kalıyor. 7- Bugünkü terbiye sistemi kâfi derecede ruhen ve fikren faal, hayatta yerini bulmuş ve seçtiği işe canla başla sarılmış gençler yetiştiremiyor, niçin?". Nusret Kemal'e göre demokrasi rejiminde yaşandığından dolayı terbiyenin birinci maksadı en geniş manasında kültür vermektir ve demokrasi vatandaşına en çok lazım olan şey kültürdür. Çünkü geniş kültürle rejim terbiyesi demokraside birleşebilmektedir. Bunun yanısıra vatandaşın memleketin üretim ve hizmet işlerinde görevini yapabilmesi, payını alması için gerekli bilgi ve beceriyi kazandırmak terbiyenin ikinci hedefidir. Aynı zamanda terbiyenin birinci amacı kişiye tabiat ve cemiyet düzenine uyabilmesi, bunun için gerekli ideallere sahip olması için kültür, ideal vermektir: *"ideali tabiat ve cemiyet işlerinde müşahade, tahlil ve terkip ile varılmış geniş görüşlerin billurlaşmış ve başarıya heyecanı ile birleşmiş hedefleridir. Bu itibarla terbiyede bilgi ancak bir vasıta oluyor. İdeallere varmak için şüphesiz bilgi lazımdır; fakat esas olan kafaya bilgi doldurmak değil bilgilerin tahlil ve terkibi ile ideallere varmaktır"*.¹⁷⁹⁷

1935 tarihli C.H.P. parti programında da Yığının Yetiştirme ve Halkevleri başlığı altında 48.maddede: *"Klasik okul yetiştirmesi dışında, yığına devamlı ve Türkiye'nin ilerleyiş yollarına uygun bir halk eğitimi vermeği önemli görürüz. Bu hizmet için çalışan Halkevlerini devlet imkan elverdiği kadar koruyacaktır"* hükmü yer almıştır.¹⁷⁹⁸ 49.maddede: *"Parti bir devrim müzesi*

¹⁷⁹⁶ Osman Halit, "Cümhuriyette Halk Terbiyesi", s.292.

¹⁷⁹⁷ Nusret Kemal, "Terbiye Meselesi", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Altı, Cilt Bir, Temmuz 1933, s. 436-437.

¹⁷⁹⁸ C.H.P Programı 1935, s.40.

*kuracaktır. Bunu halka devrim fikir ve duygularını aşlamak için etkin araç sayarız” hükmü kendisine yer bulmuştur.*¹⁷⁹⁹

4.7.3.2. Halkevlerinin Kurulması

1931 CHF Kurultayında başkanlığa, Fırka Katibi Umumisi (genel sekreter) Recep Bey tarafından 10.04.1931 tarihinde toplanan Türk Ocakları kurultayının fesih ile fırkaya intikali hakkında verdiği karar kongreye takdim edilmiştir. Rapor şu şekildedir:

“Merkez heyetinin raporunu tetkik için ayrılan encümenimiz toplanarak bu vazifesini yapmış ve raporun icraattan bahseden kısımları üzerinde bir mütalea kaydine lüzum görmemiştir. Yalnız Büyük Milli Reis tarafından gelen ve kurultayın fevkalade olarak toplanmasına esas sebep olan davete şükran ile şitap edilmesini heyeti umumiyenize teklife karar vermiştir. Büyük Reisin bu arzularının vücut bulması için can atmayı biz yasamızın kâğıt üzerine çizdiği değil, Türk gönüllülerine yazdığı tahakkukuna doğru atılmış en kuvvetli adımlardan biri sayarız. Encümenimiz kurultayın bu yolda bir karar alması için yasa ve kanun hükümlerini de tamamilе müsait buluyor. Merkez heyetinin davet ile toplanmış ve Türk Ocaklarının intihab ile gelmiş en büyük heyet olan ve bu cemiyetin kanun ifadesi ile en yüksek merciini teşkil eden kurultayımız Kanunu Medeni mucibince bir cemiyet kendisini feshe her zaman karar verebileceği için, Türk Ocakları Cemiyetinin de feshine karar verebilir. Ve yine salâhiyetli olan bu kurultayın kabul edeceği bu karar ile bütün Türk Ocakları ve merkez heyetinin hükmü şahsiyetinde toplanan bütün haklar ve vecibeler Cumhuriyet Halk Fırkasının hükmü şahsiyetine nakil ve devredilebilir. Encümenimiz bütün ocaklı kardeşlerimizi bu yeni çalışma zemininde ve mefkûre etrafında daha ateşli bir şevkle daima beraber ve çalışmalarının feyizli neticeler ile kendilerini ve milleti bahtiyar görmek istediğini ifade ederek kurultayın; 1- Türk Ocakları Cemiyetinin feshine; 2- Bu Cemiyetin haiz olduğu bütün hakların bütün vecibeler ile birlikte Cumhuriyet Halk Fırkasına devrine; karar vermesini arz ve teklif eder. Bu teklif kongre tarafından kabul edilmiştir.”¹⁸⁰⁰

Genel düşünce Türk Ocaklarının kapanması ile birlikte onun yerine doğrudan C.H.F.’na bağlı Halkevlerinin kurulduğu şeklindedir. Mustafa Kemal Paşa’nın o dönemde Türk Ocaklarının faaliyetlerinden memnun olmadığı ve hatta birçok konuda ocakların faaliyette bulunmamasını eleştirdiği görülmektedir.¹⁸⁰¹ Serbest Fırka ve Menemen olayını takiben Mustafa Kemal Paşa’nın

¹⁷⁹⁹ C.H.P Programı 1935, s.40-43.

¹⁸⁰⁰ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, s.279-280; Türk Ocaklarının faaliyetleri, kapanma ya da kapatılma süreci, C.H.P.’ne intikali hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, s.97-117.

¹⁸⁰¹ Cumhuriyet döneminde Türk Ocaklarının faaliyetleri ve kapanması hakkında bkz. Anıl Çeçen, *Atatürk’ün Kültür Kurumu Halkevleri* (Ankara, Gündoğan Yayınları, 1990), s.81-89; Anıl Çeçen’e göre: “Askeri Tıbbiye’nin öğrencileri tarafından kurulan Türk Ocakları 1911 resmen çalışmalarına başlamıştır. Türk soyunun geliştirilmesi amacıyla oluşturulan bu ocaklar, İttihat ve Terakki iktidarı döneminde bu parti ile yakın çalışmalar yapmışlardır. Rusya’da ki Narodnik hareketinin doğrultusunda halka doğru gitmek ilkesiyle yola çıkan Türk Ocakları Anadolu’da örgütlenirken, halka doğru gitme çalışmalarında sürekli olarak Türkçü temaları işleyerek Anadolu insanının Türkleşmesinde bir öncü rolü üstlenmiştir. Bilimsel ve tarihsel çalışmalara da geniş ölçüde yer verilen Türk Ocakları’nda, ulusal kurtuluş savaşının öncülüğü de yapılmıştır. Ülkedeki Türk kökenli olmayan toplum kesimleri, daha çok ülke ve kültür birliği çerçevesinde ele alınarak, Türklerle kaynaşabilmeleri için girişimlerde bulunuluyordu. Atatürk, yurt gezileri sırasında ülkenin her bölgesindeki Türk Ocağı şubelerine gidiyor ve buralarda yaptığı konuşmalarla halk arasında Türkçülüğün yaygınlık kazanmasına yardımcı oluyordu. Halka doğru gitmek, halkla bütünleşmek ve çağdaş uygarlığı ülkeye getirmek prensipleri, Türk Ocaklarının çalışmalarında yer almaktadır. Eğitim ve kültür çalışmalarıyla yeni kurulan Türk devletinin kendisine bir ulus yaratma çabalarında Türk Ocakları bütün

yurt gezisi ve sonrasında Türk Ocaklarının kapatılacağı ve yerine Halkevlerinin kurulacağı konuşulmaya başlamıştır. Bu dönemde gazetelerde de amacı CHF ile aynı olan Türk Ocaklarının varlığına gerek kalmadığı ifade edilmiştir. Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa, bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi kuvvetlerin müşterek gaye etrafında birleşmesini isteyerek Türk Ocaklarının kapatılması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁸⁰²

Kemal H. Karpat'a göre C.H.F. Türk Ocakları tarafından benimsenen tarihsel-dinsel anlamlı millet kavramı yerine kendi laik millet anlayışını oluşturmak için Türk Ocaklarını kapatmış, yerine temelini Türkiye'nin gerçeklerden alan, yeni Türk ulusal bilincini ve kimliğini oluşturmak için Halkevlerini kurmuştur. Halkevleri C.H.F.'nin yeniden tanımladığı şekliyle milliyetçilik ve halkçılık çerçevesinde kültürel modernleşmeyi gerçekleştirmek için kullanmayı düşündüğü bir araç olarak kurulmuştur.¹⁸⁰³

Halkevlerinin kurulmasında o dönemin ekonomik ve toplumsal koşulları etkili olmuştur. 1930 yılı dünyada yaşanan ekonomik bunalımın tüm etkilerinin Türkiye'de görüldüğü bir dönem olmuştur. 1923'ten itibaren varolan sivil, asker, bürokrasi, ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri arasındaki koalisyonda burjuvazi ve büyük toprak sahiplerinin durumları sarsılarak bürokrasi güçlenmiştir. Bunun yanı sıra 1923-1929 arasında demokratik hak ve özgürlükleri sınırlayan, vergi gibi araçlarla ekonominin yükünü yoksul kalabalığın üzerine yükleyen politikalar neticesinde bürokrasi ile halk arasındaki ayrılıklar daha da artmıştır. Bu dönemde iktidar demokratik hak ve özgürlükleri genişletmek ve siyasi rejimi biraz yumuşatmak yerine devletin ekonomik ve toplumsal hayatın her noktasına müdahaleler ile merkezi ve biraz sert bir düzen getirmek istemiştir. Serbest Fırka hadisesinin başarısızlığı neticesinde ortaya çıkan kargaşa ortamında rejimde bir sertleşme ortaya çıkmıştır.¹⁸⁰⁴ Bu siyasetin ortaya çıkmasında Menemen'de gerçekleşen isyanında etkili olduğunu söylemek mümkündür. Menemen hadisesi tüm yurttaki devlet adamları, yöneticiler, memurlar, sivil toplum kuruluşları ve her kesim halk kitlelerinin yoğun katılımıyla gerçekleşen miting ve protestolarla kınanmıştır. Bu toplantılarda devlet yetkililerine olaydan duyulan üzüntü ifade edilerek devlet ve hükümete duyulan güven telkin edilmiştir. Bunun yanı sıra yetkililerden irticanın bir daha ortaya çıkmasının engellenmesi için bütün tedbirlerin alınması ve uygulanması istenmiştir: "Halka cumhuriyetçi, laik ve inkılâpçı fikirler telkin eden müesseselerin artırılması ve desteklenmesi, Millet Mekteplerinde ve diğer

yurtta yaptığı çalışmalarla toplum içinde öncülük görevini yerine getiriyordu. Böylece, kısa zamanda Anadolu ve Rumeli halkının Türk ulusal kimliğini kazanmasında Türk Ocaklarının önde gelen bir yeri bulunmaktadır. Tarihsel süreç açısından Türk ulusal kimliğinin yaratıcısı Türk Ocaklarıdır". Bkz. Çeçen, *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, s.255.

¹⁸⁰² Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, s.320vd.

¹⁸⁰³ Karpat, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi (1876-1980)* s.65vd.

¹⁸⁰⁴ Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, 89-90.

resmi eğitim kurumlarında inkılâbın anlam ve öneminin özellikle vurgulanması istenmişti. Fikir ve düşüncelerin irtica duygusu verecek her türlü etkiden uzak tutulması yine yetkililerden talep edilen başlıca tedbirler arasında yer almaktaydı”¹⁸⁰⁵

Bununla birlikte dünya ekonomik buhranı karşısında mesele ekonomik olarak çözülemeyince ideolojik olarak çözülmeye çalışılmıştır. O döneme kadar uygulanan liberal ekonominin sarsılması neticesinde tartışmalar artmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan o döneme kadar yokluğu hissedilen örgütlenme olayı yeniden gündeme gelmiştir. Ekonomik sarsıntının daha büyük tartışmalara sebep olmaması için iktidar yeni bir heyecan yaratmak ve devlet ile halk arasındaki kopukluğu gidermek amacıyla Halkevlerinin kuruluşu gerçekleştirilmiştir: *“Halkın Atatürk devrimleri doğrultusunda siyasal ve ideolojik eğitimlerini gerçekleştirmek amacıyla kurulan bu örgütler Atatürk devrimi açısından yeni bir aşama oldu ve ülke çapında yeni bir dönemi başlattı. Halkçılıkla desteklenen ulusalcılığın bir ideoloji olarak kitlelere yayılması Halkevlerinin kuruluşu ile gerçekleşebildi. Halkevleri halk kültürünün aydınlar tarafından araştırılıp öğrenilmesi işlevini görmekle beraber Kemalist kadronun halkçı ve ulusçu ideolojisinin Anadolu’ya yayılmasının kitle örgütleri oldular”*.¹⁸⁰⁶ Bu çerçevede Atatürk’ün güvendiği ve görevlendirdiği güçlerin toplumda saygın ve etkili olmalarını sağlamak, bu güçlerden devrim atılımlarını devam ettirmek ve geliştirmek amacıyla yararlanmak, hakı bilinçlendirmek, eğitim, kültür ve yaşam düzeylerini yükseltmek için özel ve özgün bir olan Halkevleri 19 Şubat 1932’de açılmıştır.¹⁸⁰⁷

Halkevlerinin açılması C.H.P. tarafından:

“Menfi ve muzır elemanları memleketin ve milletin bünyesinden çıkarmak ve atmak, bu memleketin ve milletin milli seciyesini koruyarak müsbet ilmin ve modern tekniğin bütün icaplarını tatbik etmek ve Türk milletini tarihte layık olduğu yüksek hayat ve medeniyet seviyesine çıkarmak, istihsal sahasında bilhassa nüfusta kemiyetle beraber keyfiyeti arttırmak; Türk devletinin temelini ve Atatürk inkılâbının gayesini hulâsa eden esaslardır. Bu büyük Atatürk İnkılâbının halkın benliğine sindirilmesi lazımdı. İnkılâp en derin manasile bütün varlığımızı yeni bir hayata ve yeni bir istikamete götürüyordu. Bu yeni görüşü halka telkin ederek yeni zamanın anlayışına göre milleti tek tek fertler halinden çıkararak onları görüş, anlayış ve yapıda birlik haline sokmak ve onun iç varlığını inkişaf ettirmek ve benliğinin derinliklerinde kaynayan emsalsiz kıymetleri meydana çıkarmak vazife idi. C.H.Partisinin görüşüne göre milletimizin hususi vasıtalarına uyacak yollardan yürüyerek her derecedeki resmi tahsil dışında onu bir halk terbiyesi ile yükselmek elzemdi. Bunun için cemiyet hayatının ve kültür hayatının yeni anlayışlar ile ve cemiyetimizin kendi unsurlarından kurulacak yeni ve milli bir teşekkülün çalışması ile beslenmesi düşünüldü. Bu fikir partinin 1931 yılında toplanan Üçüncü Büyük Kongresinde yapılan nizamnameye “Halkevlerinin” sokulması neticesini verdi. Uzun tetkiklerden sonra Halkevleri için etraflı bir talimatname yayınlandı”¹⁸⁰⁸ şeklinde değerlendirilmiştir.

¹⁸⁰⁵ Menemen İsyanı, Türk devlet adamlarının ve Türk Milletinin isyana tepkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erol Evcin, “Menemen Hadisesi ve Öğretmen Kubilay’ın Katline Türk Kamuoyundan Yükselen Tepkiler”, s.547-646, <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/20-1.pdf>.

¹⁸⁰⁶ Çeçen, *Atatürk’ün Kültür Kurumu Halkevleri*, s.90.

¹⁸⁰⁷ M.Rauf İnan, *Gazi’nin (Atatürk’ün) Halkçılık Ülküsü, Halkevleri ve Sonrası*, Belleten, C.LII, Kasım 1988, Atatürk Özel Sayısı 204’ten Ayrı Basım, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1988), s.891.

¹⁸⁰⁸ Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.15.

Halkevlerinin kuruluş amaçlarını izah eden talimatnamede İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Macaristan ve Çekoslovakya gibi Türkiye’den daha zengin, maddi imkânları yüksek, okuma yazma oranları yüzde doksan ve üzerinde olan ülkelerin dahi halk kültür teşkilatlarına 19.yüzyıldan itibaren ve 20. yüzyılda da büyük önem verdikleri ifade edilmiştir. Bu örneklerden yola çıkarak Türklerin her milletten daha fazla çalışması gerektiği ancak maddi ve manevi araçların eksikliğinden dolayı resmi ve gayri resmi bütün kuvvetlerin bu maksada yönelik birleşmesi gereği ifade edilmiştir. Türkiye’de başka ülkelere nazaran tarihi müesseselerin cemiyetin en derinlerine inmiş köklerini sökmek, cumhuriyet ve inkılâp esaslarını benimsetmek vazife mecburiyeti bulunmaktadır. Menemen hadisesi ve benzer olaylar uzakta değildir ve ayrıca menfî cereyan safhalarını da tarihe terketme zarureti aşîkârdır. *“Milletlerin hayat yolunda yürüyüş kudreti ve sürati, sarfedilen terbiye ve irşat emeği ile mütenasip ve mütevazidir”*.¹⁸⁰⁹

Halkevleri, C.H.F. nın programının hayata geçmesi için açılmıştır. Bu durum Halkevleri talimatnamesinde de ifade edilmiştir:

“Fırkamızın program temelleri Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, lâıykılık ve inkılâpçılıktır. Programımızı bu ana ve temel prensiplerin hâkimiyeti ve ebedileşmesi için bu vasıflarda kuvvetli vatandaşlar yetiştirilmesini, milli seciyenin Türk tarihinin ilham ettiği derecelere çıkmasını, güzel sanatların yükseltilmesini, milli kültürün ve ilmi hareket ve faaliyetlerin kuvvetlendirilmesini ehemmiyetli vasıtalar olarak tesbit ve işaret eder. Bu esas ve vasıtaların hepsi birden medeniyet yolunda Türklüğün kaybettiği uzun yılları cesur, atılgan ve yorulmaz hamlelerle kazanacak nesiller yetiştirmeği, medeniyet sahasında Türkün tabîî meziyet ve kabiliyetleriyle mütenasip şeref mevkiini tekrar almasını istihdaf eyler. Halkevlerinin gayesi bu uğurda çalışacak mefkûreci vatandaşlar için toplayıcı ve birleştirici yurtlar olmaktır. Halkevi, kalplerinde ve dimağlarında memleket sevgisini mukaddes ve ileri yürüten yüksek bir heyecan duyanlar için toplanma ve çalışma yeridir. Bu itibarla halkevinin kapıları fırkaya kayıtlı olan ve olmayan bütün vatandaşlara açıktır”.

Halkevlerinde her şubenin 3-5 azalık seçilmiş komiteleri bulunmaktadır. Bu komitelerinin temsilcileri Halkevi yönetim kurulunu oluştururlar. Halkevlerine girmek ve milli kütlenin terbiyesine çalışmak için parti üyesi olmaya gerek yoktur. Ancak halkevleri bölgesindeki parti idare heyeti üyelerinin birinin başkanlığında faaliyet yürütür. Halkevlerinde geri veya beynelmilelci fikirler yer alamaz. Halkevleri, inkılâba sadık ve milliyetçi bir ortam içinde bütün vatandaşları saran samimi bir kardeşlik duygusu ile çalışılacaktır.¹⁸¹¹

Yine C.H.P. tarafından Halkevlerinin açılması: *“Partimizin, Halkevlerle bütün yurddaşlara kucağını açması vatanda sosyal ve kültürel bir devrim yaptı”*.¹⁸¹² Cumuriyet Halk Partisinin esas düşünce ve dileği, vatandaşları her türlü ayrılıktan korumak, onları, kendileri ve

¹⁸⁰⁹ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi 1932, s.4-5

¹⁸¹⁰ C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi 1932, s.5.

¹⁸¹¹ Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.16.

¹⁸¹² C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, s.17.

büyük Türk ulusu için faydalı kılmaktır”¹⁸¹³ şeklinde değerlendirmeler yapılmıştır. Bununla birlikte Halkevlerinin kurulmasını sağlayan temel etken C.H.P.’nin kimlik arayışıdır. Serbest Fırka olayının iyi neticelenmemiş, halkın nabzının elde tutulması gereği anlaşılmış, bundan dolayı dikkatleri ideolojik bir kavramın üzerine çekmenin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu sebeple 1931 CHP III. Büyük Kurultayının en büyük özelliği C.H.P.’nin derlenip toparlanma devresine denk gelmesidir ve kurultayda partiye yeni bir yön verilmesi düşünülerek eksikliklerin hızlı bir şekilde giderilmesi için önlemler alınması yoluna gidilmiştir. Devlet ve inkılâp için temel olan bütün ana fikirler biraraya toplanmış, C.H.P.’nin parti vasfı olarak kabul ettiği altı ilke parti vasıfları olarak ortaya çıkmış ve altı ilke içinde Halkçılık ilkesinin önemi üzerinde dikkatle durulmuş ve bu dönemin düşünce yapısı ve hedeflenen gaye C.H.P. tarafından hazırlanan raporda ortaya konmuştur. Bu raporda Fin kültürünü yükseltmek isteyenlerin birer halk öğretmeni olarak çalışıp bataklık bir memleket olan Finlandiya’yı beyaz zambaklar ükesine çevirdikleri ifadesi ile Finlandiya örneği verilmiştir. Finlandiya’daki öğretmenlerin parolası memleketlerinin kuvvetli ve haris komşularına karşı koyabilmesi için kültür itibariyle onlardan yüksek olmaktadır. Türkiye’nin de kuvvetli ve haris komşuları bulunmaktadır ve Türkiye’nin de birinci müdafaa silahı kültür olmalıdır. Türk milletinin tamamını okutmak temel gaye olmalıdır ve bu gayeye ulaşmak için vakit kaybetmeden kültür seferberliği ilan edilmelidir. Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğu kültürden mahrumdur ve bu durum Türkiye için bir zaaf teşkil etmektedir. Dolayısıyla milyonlarca köylünün okutulması, onların fikir ve hislerinin yükseltilmesi ele alınacak en önemli işlerdendir. Bu muazzam işin başarılmaması halinde inkılâplar da başarılı olamaz:

“Kültür seferberliği adını verdiğimiz bu cehalet mücadelesi hakikatte bir kurtuluş savaşı olacak ve burada öğretmenlerle beraber ön safta memurlar, subaylar, doktorlar, avukatlar, okumuş bütün vatandaşlar kütlesi vazife alacaklardır. Güzide denilen okumuş sınıfın vazifeleri Türkiye’de her yerdekinden fazladır. Okumuşların hepsi milli zekayı geliştirmeye milli iradeyi kuvvetlendirmeye mecburdurlar. Köylülere, işçilere, cahil halka nasıl daha iyi yaşayabileceklerini, nasıl daha verimli çalışabileceklerini, sıhhatlerini nasıl daha verimli koruyacaklarını, başkalarının hukukuna uymayı, her işi zamanında yapmaya ve bütün bu işlerde millete bizzat örnek olmak okumuşların vazifeleridir. Millettin cahilliği, kaballığı, tembelliği, hastalıkları hepsi güzidelerin kendi ayıpları kendi kusurlarıdır”.¹⁸¹⁴

1931 C.H.F. kurultayında Başvekil (Başbakan) İsmet Paşa yaptığı konuşmada:

“Medeni ve muassır bir devlet için lazım olan bütün kanunlar kabul olunmuştur. Bu kanunların tatbikatı memleketin vesaitine ve hususiyetine göre yeni bir takım ihtiyaçlar gösterdiği doğrudur. Tezahür eden ihtiyaçlar üç zümrede toplanabilir. Birisi, kanunların tatbikatında memleketimizin hususiyetine göre tadili icap eden usul ve teferruata aittir. Bu münhasıran tecrübe meselesidir. İkincisi, muassır bir devlet adliyesinin muhtaç olduğu vesaitin temin olunmasıdır. Kanunlara göre binalar, tebliğ ve icra vasıtaları gibi paraya ve zamana mütevakkıf olan ihtiyaçlardır. Üçüncüsü, icap eden evsafa hâkimlerin lazım olduğu kadar mevcut olmasıdır. Buda yetiştirme ve zaman meselesidir. Gördüğümüz eksiklerin mütemadiyen ikmal ve ıslahı ve vesaitin mütemadiyen tamamlanması bizim hattı hareketimizdir....Bizim kanaatimizce memlekette inkılâbın müdafaası, cumhuriyetçi ve

¹⁸¹³ C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935, s.17.

¹⁸¹⁴ Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, s.146-147.

halkçı bir idarenin bütün nimetlerinin inkişafı ve cumhuriyet prensiplerinin ve nimetlerinin fena maksatlı adamlar elinde bizzat cümhuriyet ve cümhuriyetçiler aleyhine kullanılmasının men'i mükemmel ve muassır bir adliye ile ve onun muktedir hakimleri ile mümkündür"¹⁸¹⁵ şeklindeki değerlendirmesiyle meselenin kanunları hazırlamak ve kabul etmekle beraber onun kadar önemli olanın uygulanması meselesi olduğuna değinerek önemli bir tespit yapmıştır. İnkılâp kanunlarının uygulanacağı bir ortam yaratmak 1930 sonrası Türkiye'nin en önemli meselesi olmuştur. Dolayısıyla Halkevleri inkılâpların uygulanacağı bir Türkiye yaratma çabasının da bir ürünüdür.

C.H.F. Genel Sekreteri Recep Peker, Halkevlerinin kuruluş amacını şu şekilde ifade etmektedir. Recep Peker'e göre Halkevlerinin açılış sebebi milletleşmek, milletçe kütleleşmek, milletin yetişip istikbale yetişmesi için klasik araçlar ve mektepler önemli olmakla birlikte bunların yanında ve mektep sonrasında da halk terbiyesi için, halkı birarada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması için halkevleri kurulmuştur. Aynı şekilde eğitim, askerlik ve ekonomik olarak güçlü memleketlerde dahi halkın yetişmesi, bir kütle haline gelmesi, milli bir halk mesaisi tanziminin ihmal edilmediği ifade edilmiştir: "*Cumhuriyet Halk Fırkasının Halkevleriyle takip ettiği gaye; milleti şuurlu, birbirini anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilatlandırmaktır*".¹⁸¹⁶ Recep Peker'e göre: "*İleri gidişin hızı, yolcuların ne için ve nereye gittiklerini bilmelerine bağlıdır. Bu ileri gidişte, kazanılacak mesafe ne kadar uzun, yenilecek zorluklar ne kadar çetin olursa bu bilgi şartı o kadar büyük ehemmiyet alır. Yalnız bilenler, ayrı ayrı bilenler de, büyük güçlükleri başaramazlar. Aynı şeyleri aynı suretle bilmek, müşterek mefhumları anlamada birleşmiş olmak lazımdır. İnsanları bilgi birliği, düşünüş birliği toplar. Bir bilen ve bir düşünenler birbirini severler, birbirine inanırlar, birbirlerine dayanırlar. En büyük kuvvet; bilen, seven, inanan ve birbirine dayanan topluluktan doğar*".¹⁸¹⁷

Recep Peker'e göre Halkevleri, milletleşmek, milletçe kütleleşmek için açılmıştır:

"Bir milletin yetişip istikbale hazırlanması için klasik vasıtalar ve müesseseler mekteplerdir; fakat muasır milletler bir mevcudiyet olarak yetişip teşkilatlanmak için mekteplerin mutad usuller ve nizamlar altında çalışmalarını kâfi görmüyorlar; gerçi tam şuurlu ve kudretli vatandaşlar yalnız mektep sıralarında iyi ve ciddi programlarla ve ameli tatbik usuller ile yetişmiş olabilir; fakat bu asırda **milletleşmek için, milletçe kütleleşmek için**, mektep tahsilinin yanında ve ondan sonra mutlaka bir halk terbiyesi yapmak ve halkı bir arada ve birlikte çalıştırmak esasının kurulması lazımdır; en kuvvetli ders vasıtalarına ve yetişkin muallim ordularına malik olan en zengin memleketler bile **halkı yetiştirmek, halkı bir kütle haline getirmek için ayrıca milli bir halk mesaisi tanzimini ihmal etmiyorlar**. Gençlik istikbalin ışığıdır: gençlik mütemadiyen yetişen ve yetiştirilen bir çalışmanın içinde yaşatılmalıdır".¹⁸¹⁸

¹⁸¹⁵ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, s.6-7.

¹⁸¹⁶ Recep, "Halkevleri Açılma Nutku", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Bir, Cilt 1, Şubat 1933, s.6.

¹⁸¹⁷ Recep, "Ülkü Niçin Çıkıyor", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Bir, Cilt 1, Şubat 1933, s.3.

¹⁸¹⁸ C.H.P., *Halkevleri 1932-1935- 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, Ankara 1935, s.6; Recep Peker, 1935 parti programını değerlendirirken de benzer değerlendirmelerde bulunmuştur. Recep Peker'e göre: "*Geçen yılların görgüsü, yurddaşlara müşterek bir halk terbiyesi vermenin faydasını ve gereğini*

Recep Peker 1936'da Halkevlerinin kuruluşunu ulus fikrini benimsemek, sahip çıkmak, ulusal birlik ve beraberlik terbiyesi kazandırma açısından değerlendirmektedir. Recep Peker'e göre insanlar, aileleri ve çocuklarının geleceğini maddi ve manevi açıdan temin edilmesini isterler ve çalışırlar. Bu oldukça yüksek bir duygudur: *"Fakat arkadaşlar, bize tek varlığımızın ve aile diye tanıdığımız mukaddes varlıkların ilerisini düşündüren bu duygu, her tekimizden ve ailelerimizden başka bunların hepsinden üstün bir varlık ulus içinde işlemelidir. Hepimiz hiç olmazsa kendimizi ve çocuklarımızı düşündüğümüz kadar ulus varlığının hayat teminatını da düşünmeliyiz. Bunun için de ulusal birlik ve beraberlik terbiyesi vermeğe ve halkımızı derin bir halk ruhunun sıcağı içinde yeni hayatta yükseltmeye çalışan Halk evlerinde vazife almamız lazımdır"*. Recep Peker'e göre yetiştirme ve koruma görevinin yalnız ordulara ve sadece devlete ait olduğuna dair yanlış bir düşüncede bulunmaktadır ancak o dönemde güçlü bir ulus olmak için sadece resmi çalışmalar yetmemektedir. Klasik mektep yetiştirmesi yanında bir ulusal yetiştirme ve yetiştirme meselesi de bulunmaktadır. Ekonomik alanda, askerlik sahasında başarılı olmanın yollarından biriside çalışma ve çatışma cephelerini anlayan: *"Bu cepheleri sinisinin duygusu ve sıcağı ile besleyen kütleleşmiş, ulusal birlik cephesi lazımdır. Maddi kuvvetlerin, zenginliklerin, ilmin, tekniğin ve sanatın hayat savaşında rolleri büyüktür. Fakat bütün bu maddi unsurları bugünün hayatı için yeter vasıta saymak tehlikeli bir hatadır. En büyük tılsımlı kuvvet milli birlikte, beraberlikte ve bunun yapacağı milli bütünlüktedir. Halkevlerinin çalışması, birbirini anlıyan ve büyük mefhumlarda birbirine dayanan bir kütle yaratacaktır inanı bir, sükûnu bir, galeyanı bir, heyecanı bir, bir kütle... Yurda zarar getirecek büyük vakalar karşısında beraber ayaklanıp büyük tehlikeleri beraber karşılamak kaygusu ile hareket eden bir kütle... Onun için yurddaşları halkevlerinin herkese sıcak sinisini açmış bekleyen çalışma saflarında şerefli yerini almağa çağırıyorum"*.¹⁸¹⁹

göstermiştir. Okulda ve meslekte tek tek yetişmenin ulus taliinin doğuracağı çeşitli güçlükleri güvenle karşılamak ve yenmek için yeter bir güç yapacağına kani değiliz. Biz ulusun her zorluğa göğüs verecek bir olgunluğa erişmesi için klasik terbiyeden başka yığına devamlı ve yeni Türkiye'nin ileri gidişine uyar bir halk terbiyesi vermeği çok gerekli buluyoruz. Bunun için Halkevleri, halk kürsüleri, halk hatipleri kurumlarını kuvvetlendireceğiz. Bu yollar üzerinde açılacak çalışmalar arasında ulusun kültür ve siyasa terbiyesi için değerli vasıta saydığımız radyoyu, teknikçe kuvvetli, kullanmacı kolay ve ucuz duruma getireceğiz. Yeni programın gösterdiği bu gidiş içinde yığın terbiyesinin özü olarak Türk gençliğinin yetiştirilmesi bir önemli yer alıyor. Gençlik, sıralı ve saygılı bir disiplin içinde zekâsını kullanacak teşebbüs alma, karar verme vasıflarını besliyecek, inkılâbı ve bütün istiklâl şartları ile yurdu korumayı üstün ödev sayacak duygularla teşkilatlandırılacaktır. Bu kurumun yanında ve onunla beraber beden terbiyesinin bütün gençliğe maledilmesi işi kovalanacaktır". Bkz. "C.H.P. 4.Büyük Kurultay Bugün Açılıyor, R. Peker Radyoda Yeni Parti Programı Taslağı Üzerinde Önemli Bir Konuşma", Ulus, 9 Mayıs 1935, No: 4949, s.4. ¹⁸¹⁹ Recep Peker'e göre: "Şahsi hayat teminatımız eksiksiz yerinde olsa bile ulusun birlik hayatı lüzumu kadar kuvvetli olmadıkça hiçbir özel varlığın değeri ve faydası yoktur. Memleketimiz, bizi anlamayanların dediği gibi, tabii menbaları kuvvetli, ormanları bol, madenleri kıymetli, fakat değerli insanlardan mahrum bir yurt değildir. Türkiye'de ulusun işlerini kucaklayıp başaracak ve nihayet ulusal birlik çalışmasında bütün yurt çocuklarına ön olacak, onlara ışık gösterecek derecede yetişmiş insanların sayısı bu ihtiyaca yetecek dereceden çoktur bile. Muallimlerimiz, memurlarımız, doktorlarımız, mühendislerimiz,

Misak-ı Milli sınırları içinde kurulan yeni Türk devletinin asıl temelini oluşturan halkı kaderde, kıvançta, tasada bölünmez ortak ülküler etrafında kenetlemek, milli bilinç içinde kaynaştırarak bütünleştirmek zorunluluğu bulunmaktaydı. Yüzyıllar boyunca kaderini bu topraklara bağlayan, vatan için kan döküp can vermiş insanların sağlam bir vatandaşlık bilinci ve sarsılmaz bir kardeşlik ruhu ile kenetlenmesi ve bu şekilde yeni, dinamik bir gücün ortaya çıkması gerekliydi. Türk Milletini layık olduğu mevkide tutmayı ve beşeriyet içinde mümtaz bir camia haline getirmeyi amaçlayan Mustafa Kemal Atatürk ve onun tarafından şekillendirilen CHP programı halkın her yönüyle yükseltilmesini kendisine temel saymış ve partinin vazifeleri arasında öncelikle bu temeli yapmak ve bu sağlam temeller üzerine yüksek idealleri kurmak olmuştur. Atatürk döneminde fikir adamları tarafından bu durum “Türk milletinin muasır ve sosyal hayatını yükseltmek için milli şuur yuvaları Halkevleri açıldı. Bu evler, milli benliği, milli harsı, ilim ve irfanı geliştirme ve yükseltmeyi halk arasında tamim etmek üzere fiili sahalardır. Yetişmiş nesil burada milli benliğini bulacak ve yükselecek, yetişecek yeni nesil gençler burada milli harslarına ve manevi olan milli şuurlarına fikri ve içtimai yükselmelerine inkişaf vereceklerdi” şeklinde ifade edilmiştir. Yine Halkevleri inkılâbın doğurduğu milli kurumlardır ve milli kültürün yükseltilmesi için gerekli olan geri düşüncelerin sökülüp atılması, ileri görüşlerin yerleşmesi, ana ve temel prensiplerin perçinleşmesi, milli birlik cephesinin güçlendirilmesi bu örgütün en temel görevlerindendir.¹⁸²⁰

Halkevleri aynı zamanda Ülkü Halkevleri Mecmuası adıyla aylık yayınlanan bir dergi çıkarmış ve bu dergi Halkevlerinin amacı doğrultusunda yayın faaliyetinde bulunmuştur. Ülkü Mecmuası’nın yayınlanma amacı da: “*Ülkü karanlık devirleri arkada bırakarak şerefli ve aydınlık bir istikbale giden yeni neslin heyecanını beslemek, cemiyetin kanındaki inkılâp unsurlarını ısıtmak, ileri adımları sıklaştırmak için...“ÜLKÜ”, bu büyük yola katılanlar arasında kafa birliği, gönül birliği, hareket birliği yapmak için...“ÜLKÜ”, milli dile, milli tarihe, milli sanatlara ve kültüre hizmet için...“ÜLKÜ”, bütün bu gayelere hizmet yolunda*

avukatlarımız, bunların hepsi, bu yurdun müşterek fedakârlığı neticesinde okutulup yetiştirilmiş vatan çocuklarıdır. Ergin ve yetişkin olanlarımız yalnız kazançlarından devlete bir vergi ödemekle, yalnız muharebe olduğu zaman cepheye gitmek veya evlâtlarını göndermekle yurda karşı borçlarını tam olarak ödemiş sayılamazlar. Bugünkü Türk ulusunun hepsi birbirine dayanan ve hepsi birbirine inanan büyük ulusal bir kütle olarak yetişmesi lazımdır. Bunun için kendinde bir başka yurddaşına verecek bilgi ve inan sermayesi olan herkes mikyası küçük, fakat değeri büyük bir zaman vergisi ile milli borcunu ödemelidir. Arkadaşlar; hayat mücadelesinin en hararetli ve en çetin devirlerini yaşıyoruz, demiştik. Kaldı ki biz ulusça bu mücadelenin icabettirdiği kuvvet unsurlarını tam olarak bünyemizde toplamak için başka yetişkin uluslara nisbetle kâfi zamanda bulmuş değiliz. Bu bakımdan yakın geçmişte büyük zamanlar kaybetmiş bir milletiz. Bu geçmiş zamanları telâfi etmek için şimdiki ulusal çalışışta daha hızlı bir gidişle parlak istikbal günlerinin mesafesini kısaltmak mecburiyetindeyiz”. Bkz.Ülkü, “R.Peker’in Yeni Halkevlerini Açma Nutku”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 38, Cilt 7, Nisan 1936, s.3-4.

¹⁸²⁰ Özer, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, s.206.

*çalışan Halkevlerinin ruhundaki harareti yazı vasıtalarıyla yaymak için çıkıyor” şeklinde ifade edilmiştir.*¹⁸²¹

Mecmuaya “ÜLKÜ” adı Mustafa Kemal Paşa tarafından verilmiş ve adı ile yayınlanma amacı arasında münasebet bulunmaktadır. *“ÜLKÜ” de büyük davaya inananların, buna Türk cemiyetini inandırmak, toplu ve heyecanlı bir millet kütlesi yaratmak hizmetinde vazife ve hisse almak isteyenlerin yazıları çıkacaktır*”.¹⁸²² *“ÜLKÜ”nün izahlarında, teşrih ve tahlillerinde cumhuriyet, milliyet ve inkılâp fikirleri esas olacaktır. Halkevlerini kuran siyasi fırkanın ana mefhumlar üstündeki telâkkileri birçok vesilelerle açık bir halde yazılmış ve söylenmiştir. Bu izahlara devam için her fırsattan istifade edeceğiz*”.¹⁸²³

Devrimin kendi yapısından ortaya çıkan zorlama ve gereksinmeler neticesinde 1930 sonrasında yurttan devrimin felsefesi, temel düşünceler bilimi ile yurdun ulusal ve bölgesel meseleleri ve gerçekleri ile dünyadaki toplumsal, siyasi ve bilimsel akımlar ve olaylar devrim kadrosu başta olmak üzere düşünür, yazar, eğitimci ve sanatçıların ilgilendikleri ve üzerinde çalışma yaptıkları alanlar olmuştur. Bu dönemde 1932’de Kadro ve 1933’te Ülkü dergileri yayınlanmaya başlamış: *“Türk Devrimi’nin ulusal ve evrensel temel düşüncelerini, etkilerini, anlamlarını açıklamaya, sistemlendirmeye, dünyanın o günkü koşulları içinde ulusal durumumuzu ve sorunlarımızı incelemeye, aydınlatmaya ve çözmeye çalışmışlardır. Gazi Mustafa Kemal Paşa ÜLKÜ dergisine -23.I.1933 tarihini atarak- “Ülkü’den öz ülkümüzü yayma yolunda kutlu verimler beklerim” yazısı*” ile düşüncesini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa Kadro dergisine de faaliyetinde muvaffakiyet dilemiştir.¹⁸²⁴

C.H.P. tarafından Halkevlerinin açılma sebebi ulusal birliğin yayılması ve güçlenmesini hızlandırmak amaçlı olup klasik irfân usulleri ve resmi kültür müesseselerinin faaliyetlerini beklemek yerine onların yanında acil ve inkılâpçı tedbirle halk teşkilatı kurmak olduğu ifade edilmiştir. Halkın bir araya geleceği, birbirini dinleyeceği, bilenlerin bilmeyenlere bildiğini öğreteceği, gençlerin kendileri ve başkalarını yetiştireceği yerlere olan ihtiyaç Halkevlerinin kuruluş sebebidir. Bunun yanısıra memleketi coğrafyasından psikolojisine, tarihi eserlerinden, sıhhi vaziyetine varıncaya kadar yakından tanımakta amaçlar arasındadır. Anadolu’yu manen ve asıl fethetmek için gerekli nesillerin yetişeceği yerler olarak Halkevleri düşünülmüştür. Anadolu’nun beste ve menkıbelerini de tam olarak bilmemek gibi bir durum bulunmaktaydı. Aynı zamanda ilim, sanat ve teknik alanlarında çalışmak isteyen ancak elinde ilmi imkanlar bulunmayan ülküülülerin çalışabilmesi de Halkevlerinin kuruluşu gayesi içindedir. Buna ek olarak devrimlerin halkın ruhuna inmesini sağlamak, devrimleri anlayarak, bilerek,

¹⁸²¹ Recep, “Ülkü Niçin Çıkıyor”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Bir, Cilt 1, Şubat 1933, s.3.

¹⁸²² Recep, “Ülkü Niçin Çıkıyor”, s.4.

¹⁸²³ Recep, “Ülkü Niçin Çıkıyor”, s.4.

¹⁸²⁴ İnan, *Gazi’nin (Atatürk’ün) Halkçılık Ülküsü, Halkevleri ve Sonrası*, s.892.

yorumlayarak kabul etmesini sağlamakta amaçlar arasındadır: *“Türk halkı ve Türk genci öyle yetişmek gerekti ki Şef ve büyükler bir karara vardığı zaman halk ve gençlik henüz ifadesini bulmaya ve temayülünü izhar etmeye vakit ve fırsat bulamamış da olsa bunu zaten sezmiş ve kendi öz duygusu ve ihtiyacı gibi benimsemiş olsun”*. Derli, toplu, bir gençliğe sahip olmak, genç yetenek ve kıymetleri yetiştirmek, halkın kaynaşması ve kenetlenmesini sağlamak için Halkevleri kurulmuştur. C.H.P.’ye göre halkevleri Türk devriminin bir eseri ve hususiyeti olarak, Türk gençliğinin arayışına cevap için kuruldu. Türk milleti iradesinin kuvveti, azminin eşsizliği, hasametinin hudutsuzluğu ve şeflerine bağlılığı ile birçok kez tarihinin seyrini değiştirmişti. Atatürk’ün Türk milletine *“hedefiniz Akdeniz’dir”* sözü aynı zamanda medeniyeti de işaret ediyor, hedefliyordu: *“Türk milletinin medeniyet kurmak, kültür yaratmak, rehber olmak hassaları kanında bütün canlılığı ile yaşıyordu. Bu hayatıyeti meydana çıkarmak, bu ruha sinen ve gevşemiş görünen kudreti toplamak ve ona esas prensiplerimize göre şuurlu bir istikamet vermek gerekti”*. Partinin görüşlerine uygun, resmi eğitim kurumları dışında ve ayrı bir eğitimle ulusu yükseltmek için ulusal bir müessese olarak Halkevlerinin temelleri 1931 parti kongresinde atılmıştır.¹⁸²⁵

Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından kurulan Halkevleri, mektep dışında vatandaşların inkılâp ülkülerini benimsemeleri için birer mektep ve bu ülküler etrafında kuvvetlerini birleştirmeleri için birer merkez olarak kurulmuştur. Halkevlerinde san’at, fikir ve içtimai telakillerin inkılâbın büyük ilkelerine göre geliştirilmesi amaçlanmıştır. Aynı zamanda Türk inkılâpçıları millici olduklarından dolayı *“milli kültürün iki temeli olan dil ve tarih düşüncelerinin Osmanlı bakımına göre boyanmış şekillerini değiştirmek ve bunlara kendi hüviyetiyle tabii alışını vermek lâzım geliyordu”*. Halkevleri bu amaçla faaliyet göstermiş ve 55 halkevi *“dil seferberliğine bütün kuvvet ve heyecanlarıyla karışmış, verilen anketlere ıyca eden cevapları vermek ve ayrıca söz derlemek işlerinde takdire değer bir çalışma ve varlık göstermişlerdir. Bundan başka her halkevi kendi muhitinde yaşayan ve en mühim kültür unsurları olan atasözleri, maniler, milli masallar, mahalli âdet ve ananeler, düğünler gibi mevzularla da meşgul olarak şimdiye kadar hayli ehemmiyetli netiyeler alınmıştır. Memleketimizin folklorü bu suretle toplandıktan sonradır ki içtimaiyatçıların Türk milletinin milli bünyesi üzerinde yaptıkları tetkikler ve verdikleri hükümler müspet olabilir”*. Şimdiye kadar fikir ve ilim adamlarının milli bakımdan hüviyetlerinin olmaması ve ilimlerin millileşmeme sebebi ellerinde böyle bir malzeme olmamasıdır. İktisatta istatistik ne kadar

¹⁸²⁵ C.H.P., *Halkevleri 1932-1935- 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, s.1-4.

önemliyse içtimaiyat tetkikleri içinde malzeme gereklidir. Bundan sonra Türk içtimaiyatçıları beynelmilel ilmi usullerle milli malzemeyi tetkik ve iyi neticeler alması sağlanacaktır.¹⁸²⁶

Kadro dergisi yazarlarından Şevket Süreyya'da Halkevlerini ele aldığı makalesinde yeni devrin muharik kuvvetinin iş heyecanı olduğunu ve bu devrin parekende ve dağınık bir biçimde enerjilerin sarfedilme devri olmadığını ifade etmiştir. Şevket Süreyya'ya göre yeni nesil yeni bir memleket yapmak zorundadır: *“Yeni Türkiye, eşsiz kahramanlıkların, dökülen hesapsız kanların haklı bedeli olan yeni Türk vatani, eski Osmanlı Türkiye'si gibi bütün anasırı birbirinden ayrı ve bütün anasırı birbirinin aleyhine yaşayan perişan bir (DAĞINIK İNSANLAR MEMLEKETİ) değildir”*. Yeni Türkiye'de fertler öncelikle memleketindir ve günlerinin yarısını devlete ayırmalıdır. Kendi halinde yaşayan, çalışan ferdin vergisini vermekle vazifesi bitmemektedir. Fertten istenen kendine ayırdığı zamanla birlikte içtimai işe, yani başkaları ile beraber başkaları için çalışacak zamandır ve bu hakiki iştir. Bu şekilde vatandaş millet şeklinde yaşamanın ve milletin genel davaları ile haşır neşir olmanın zevkini yaşayacaktır. Yeni Türkiye'de her vatandaşın bu şekilde içtimai bir işi olmalıdır. Harp sonrasında Rusya, İtalya ve Çin'de genç nesil içtimai iş ve terbiye planının içine alınmıştır. Bu memleketlerde gençlik kendi şahsi işleri dışında bir gençlik ve kültür müessesesi içinde yaşamakta İtalya örneğinde olduğu gibi siyaset, cemiyet ve kültür hususunda yetişmektedir. Yeni Türkiye, bu tür müesseselerden mahrumdu ve genç nesil mesleği dışında ne yapacağını bilememektedir. Halkevleri gençliğin boş zamanlarını iyi değerlendirmesi hususunda iyi bir zamanda kurulmuştur. Halkevleri “millet içindeki kültür telkinlerini ve hareketlerini bir merkez etrafında toplamak” amacıyla kurulmuştur. Gençliği toplama ve tatmin etme hususunda kültür silahları kadar emin ve tecrübe edilen vasıta bulunmamaktadır. Türkiye için “kültür hareketleri ve kültür telkini bir gayeye müteveccih kültür telkinidir. Yüksek kültürlü olan ancak bizim istediğimiz gibi halkçı, milliyetçi, inkılâpçı, devletçi olmayan insanlar vardır. Bu insanlar filvaki kozmopolit bir cemiyet için birer eyi vatandaşlardır. Fakat yeni Türkiye kozmopolit bir cemiyet değildir. Yeni Türkiye'de her vatandaşın bu vasıflara uygun bir içtimai hüviyeti olmalıdır”. Şevket Süreyya'ya göre Halkevlerinin başarılı olması için gerekli maddi ve manevi şartlar bulunmaktadır. Herşeyi yapmaya hazır bir nesil vardır ve bu nesil ilim, kültür ve heyecan eserlerini verecek duruma gelmiştir. Bu nesle rehberlik edecek ve onu milli sanat, milli birlik yolunda fütühata sevkedecek rehber unsurlarda bulunmaktadır. Şevket Süreyya CHP genel Sekreteri Recep Peker'inde memlekette rehber unsurların bulunmadığı yolundaki fikirlere karşı

¹⁸²⁶ Necip Ali, “Halkçılık- Halkevleri”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On, Cilt İki, İkinci Teşrin (Kasım 1933), s.233.

çıkarak Halkevlerini idare edecek yetişmiş insanların memlekette mevcut olduğunu söylediğini ifade etmektedir.¹⁸²⁷

Ülkü Mecmuası yazarlarından Nebil'e göre Halkevleri gençliğin yetiştirilmesi için açılmıştır:

“Türk’ün muasır ve içtimai hayatını yükseltmek, milli şuur yuvaları olmak üzere Büyük rehberimizin irşatlarıyla Halkevleri açıldı. Buraları milli benliği, milli harsı, ilim ve irfanı, terakki ve yükselmeyi halk arasında tamim etmek üzere fiilî sahalardır, halkın evleridir. Yetişmiş nesil burada milli benliğini bulacak ve yükselecek, yetişecek nesil yeni gençler, burada milli harslarına ve manevî olan milli şuurlarına ve fikri ve içtimai yükselmelerine inkişaf vereceklerdir. Zihniyette, tarzı hayatta, muaşeretle yeniliği buralarda bulacağız... Türk gençleri, Halkevleri sizin öz evinizdir. Oralara gelin, millete, memlekete hizmet için elinizden hangi hayırlı iş geliyorsa onun şubesine girin. Milli menfaatleri, taazzuv etmiş teşekküller fertlerden daha iyi muvaffak olurlar. Zamanımız teşekkül yani toplu ve teşkilatlı olmak asırdır. Başka milletler hep böyle teşekküllü olmaya gayret ediyorlar ve çok muvaffak oluyorlar, çok ilerliyorlar. Büyük rehberimiz istikbali kimseye değil, yalnız size emanet ediyor; bunda büyük bir işaret vardır, istikbal sizsiniz. Sakın; benliğini ve nereden gelip nereye gittiğini unutma, el birliğini, söz birliğini hatırdan çıkarma. Milli şuur mahvedecek olan materyalist ve aykırı fikir ve cerayanlara kapılma, Bir vakitler çok ileri ve büyük medeniyetler kurmuştuk. Yüksel, ki cihanda mukadder olan makamını tekrar alacaksın”.¹⁸²⁸

Halkevleriyle, yetişmiş bir vatandaş kendisi gibi yetiştirme imkânı, fırsatı bulamamış diğer bir vatandaşları yetiştirmek için bir zaman ayırması esasına dayanmaktadır. Bu cemiyetleşmek isteği Halkevlerini esas amacıdır:

“Medeniyetin en büyük eseri cemiyettir. En büyük kuvvet cemiyettir. Türk milleti; en şerefli bir tarihe sahip olan, zekâsı, istidadi, tahammülü ve fedakârlığı üstün olan milletimiz bütün dünyada yalnız resmi teşkilatı ile tanınmaktan çıkmalıdır. Türk milleti, yalnız nüfusunun sayısı ve memleketin genişlik ölçüsüyle değil, yüksek vasıfları ve asıl kanıyla lâıyk olduğu bir mevcudiyet olarak kendini âleme ihsas etmelidir. Biz; Halkevlerinin arkadaşlık havasının hararetiyle ısınan çatıları altında milletimizin tek tek olmaktan çıkarak sulpleşerek, katılaşıp, cemiyetleşerek hacmi, irtifai ve cevheri ile kendisini mahabetli bir granit kütlesi halinde istikbale arzedeceğine kaniiz”.¹⁸²⁹

Halkevlerinin sayısı kuruluşundan bir yıl sonra 55’e ulaşmıştır.¹⁸³⁰ Halkevleri, milli varlığın yüceltilmesi için açılmıştır:

“Türk milleti tek tek düşünüşün, ayrı ayrı yürüyüşün, anlaşma ve sevişme eksikliğini, elbirliğiyle çalışma yokluğunun kemirici acılarını nice yüzyıllar kıvrana kıvrana duydu. Osmanlı İmparatorluğu denen canlı cenaze destekle ayakta duran bir iskeletti. Türk milleti birbirine lehimlenip tek parça olmanın, düşünce, dilek ve erek birliğinin kırılmaz gücünü son on yıl içinde en zorlu denemelerle anladı. Derinlere kök salan bu sağlam ağacın açtığı güzel çiçekleri, verdiği tatlı yemişleri gördü ve dünyaya gösterdi... Türk inkılâbı başı bulutlara değer bir bengitaşıdır demek güzel bir benzetiş; ama o, yükseleceği kadar yükselip son biçimini alarak taşlaşmış bir şey değildir. İnkılâp yaşatmakta olan bir varlıktır; daha çok

¹⁸²⁷ Şevket Süreyya, “Halkevleri”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.3, Mart 1932, s.35-37, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası* Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), (İstanbul: İleri Yayınları, 2011).

¹⁸²⁸ Nebil, “Milli Şuur ve Halkevleri”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Dokuz, Cilt İki, BirinciTeşrin (Ekim) 1933, s.24-25.

¹⁸²⁹ Recep, “Halkevleri Açılma Nutku”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Bir, Cilt 1, Şubat 1933, s.7-8.

¹⁸³⁰ Celâl Sahir, “Halkevleri Yıldönümünde Düşünceler”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı İki, Cilt Bir, Mart 1933, s.97.

gürbüzleşmek ve daha çok boy atmak için her yaşayan varlık gibi nefes almak ve beslenmek ister. Onu beslemek ve büyütmek en kuvvetli borcumuzdur”.¹⁸³¹

İsmet Paşa, Ülkü Halkevleri Mecmuası’nda Halkevlerinin birinci yıl dönümünde yayınlanan makalesinde Halkevlerini milli müessese olarak tanımlamıştır. Halkevlerinin vatandaşların memleket ve millet işlerini, kültür işlerini konuştukları yer olduğunu ifade etmiştir. Milli müessesenin bir yıllık geçmişi ile başarılı olduğunu belirtmiştir. Halkevlerine halk tarafından yoğun ilgi gösterildiğini ve bazı yerlerde bir yıl içinde 120 den fazla toplantı yapıldığını ve dinleyicilerin salonlara sığmadığını söylemiştir.¹⁸³² İsmet Paşa’ya göre:

“Halkevlerinde milli ve içtimai hayatın temelleri terbiye suretinde, tedris suretinde, konuşma suretinde mütemadiyen kurulmalıdır, bunu iltizam ediyoruz. Cumhuriyet Halk Fırkasının, Halkevleri vasıtasıyla memleket içinde takip ettiği kültür politikası; bu vasıta ile ilim ve fenni, güzel sanatları yaymak, bu memleketin siyaseti, iktisadiyatı hakkında en yeni, en doğru malûmatı ortaya dökmektir. Arkadaşlar; İlim ve fen noktai nazarından Halkevleri muhitlerinin okumuş, bilen, öğrenmesini ve öğretmesini sevenlerin çalışması için; idealini müessir kılması için hazır bir vasıta. Halkevlerinde güzel sanatlar için memleketin en derin alâkasını uyandırmayı ve güzel sanatlara olan muhabbeti milletin içinde her tabakaya, her vesileyle yayıp öğretmeyi maksatlarımızın başında sayıyoruz. Cemiyetimiz, ilim ve fenne istinat eden, güzel sanatlara meclûp olan, milliyetçi, ilerleyici, bir cemiyettir, böyle olmalıdır. İlim ve fen kadar güzel sanatları cemiyet içinde birinci itibar derecesinde göstermek, tatbik etmek Halkevlerinin başlıca vazifelerinden biridir”. “Halkevleri, Cumhuriyet Halk Fırkasının kendi prensipleri ne olduğunu ve bu prensiplerin memlekette nasıl tatbik edildiğini her gün halkımıza söylemek içinde başlı başına bir merkezdir. Cumhuriyet Halk Fırkasının prensiplerini her gün söylemek, nasıl tatbik edildiğinden hergün malumat vermek lazımdır. Cumhuriyetçi, milliyetçi, inkılâpçı, devletçi politikasının bu memleketin halinde inkişafı, emniyeti temin eden, geleceğine en büyük kudreti ve en yüksek itibarı temin edecek olan bir program olduğuna samimi olarak inanmış olan bizler bu prensipleri ve manalarını yalnız samimi bir hisle bizi dinleyecek olanların hepsine anlatabileceğimiz inancındayız...

¹⁸³¹ Celal Sahir’e göre: “Halkevleri, başlarında ve gönüllerinde özel sevgisi kaynayanların toplanma, konuşma, anlaşma ve çalışma yeridir. Onun her Türke açık olan kapısından giren artık kendi benliğinin kabuğu içine kapanmış bir “tek” değil, birçoklarına katılıp milli kümeyi yapan bir tane, başkalarıyla kenetlenip milli zinciri yapan bir halkadır. Halkevlerinin penceresinden bakan binlerce çift göz bebeklerinde aynı ışıgın özlentisiyle, bir tek ufka dikilidir. Halkevlerinin yolunda yürüyen binlerce insanın varmak istedikleri erek birdir. Arıyan bulur; yürüyen varır”...Türk inkılâbına sahip çıkmak gereklidir. “Onun bir soluğu için son nefesini vermeyecek Türk İnkılâbın öz çocuğu değildir. En ulu güç duyguları, dilekleri birleşmiş bir millet külçesinin inkılâba inanında ve güvenindedir. Bu ulu güç inkılâbın canıdır. Külçeleşmemiş taneler inkılâbın canından eksilmiş birer güç parçasıdır ki kendi başlarına birer hiç oldukları için alınyazıları boşluğa karışıp kaybolmaktadır. Onları çekip toplayarak inkılâbın canına can katmalıyız... Her ülkeden güzel Türkün özü ve her milletten üstün Türk milleti. Görüşümüz, duyuşumuz, inanışımız budur; ama bu duyuş, inanış ve görüş bize eksikliği bütün, yoku var, kötüyü iyi, çirkinini güzel gösteren ve sandıran bir görüş ve duyusu sapıklığı vermez. Kötü gören değiliz, iyi göreniz; ama kötü görmekle kötüyü görmeyi ayırt edenlerdeniz. Eksik olanı bütünleyeceğiz, yok olanı var edeceğiz, kötü ve çirkin olanı iyi ve güzel yapacağız. Bir büyük Türk düşüneni “yaşayanlara katlanmak ve uğraşmak gerektir. Rahat döşeği, varsa, ölümlere yakışır...” diyor. Yaşıyoruz; güçlülere katlanacağız, onlarla uğraşacağız ve onları yeneceğiz. İşimiz bitmiş değil, başlamıştır. Uyuyanları uyandıracacağız; işkillenenleri inandıracağız; ayrılanları toplayacağız. Bin bir tane değil, bir tane olacağız. Bir tane olacağız demek ben, sen, o, benliğimizi kaybedeceğiz, silinip yok olacağız demek değildir; öz değerlerimiz büyük “biz” içinde daha çok görünecek ve milli varlığın yükselmesine daha çok yarım olacak demektir. Bu birlikten aldığımız büyük hızla ereğimize doğru yürüyeceğiz. Ereğimiz; “iyi, doğru ve güzel”dir. Halkevlerinden görünen gökte bu üç yıldız parlıyor”. Bkz.Celâl Sahir, “Halkevleri Yıldönümünde Düşünceler”, s.97-98.

¹⁸³² “İsmet Paşa’nın Nutku Halkevleri Yıl Dönümünde”, Ülkü Halkevleri Mecmuası, Sayı İki, Cilt Bir, Mart 1933, s.99.

Cumhuriyet Halk Fırkasının prensipleri, hal için yıldızı üzerinde akan gösterişli şeyler değildir. Cumhuriyet Halk Fırkasının prensipleri ancak geçen her gün için muvaffakiyet yıldızıyla parlayan birer eserdir. Cumhuriyet Halk Fırkası prensiplerinin ve Cumhuriyet Halk Fırkası politikasının hal için kendisini diğer her politikadan ayırt eden noktası; içinde bulunduğumuz gün için asla bir yıldız söylememesi, bilakis bulunduğumuz gün için çetin vazifeler, çetin çalışmalar istemesidir. Çünkü içinde bulunduğumuz muğlak, beynelmilel ve milli karışık meselelerin içinden çıkmak için aldatıcı sözler, aldatıcı ve mübalağalı vaatler değil;¹⁸³³ bilakis mahrumiyet isteyen, çalışmak isteyen, düşünmek, bilmek, yorulmak isteyen vazifeler istiyoruz. Arkadaşlar; Biz muharebe meydanında bulunan o adamlarız ki muvaffakiyet kazanmak için birbirimize can vermek lâzım geldiğini söyleriz; eğer muharebe meydanında bulunan bir adam muvaffakiyet kazanmak için arkadaşlarına bilakis dua etmeği, şu veya bu tarzda kendini avutmayı söylerse, o adam elbette yalan söyler ve o idare, memleketi belaya sokar. Biz, vatandaş vazifelerinin iyi yürekle ve fedakârlıkla ifasını daima ehemmiyetli tutacağız. Biz, vatandaşlara herşeyden evvel eğer yaşı gelmiş ve askere çağırılmışsa askere gitmesi lâzımdır; eğer vergi bolcu gelmiş, kendisinden mükellefiyet istiyorlarsa vergi borcunu herkesten evel vermesini namuz borcu bilmesi lâzımdır, deriz. Bizim siyasetimizin, muvaffakiyetimizin temeli vazifelerin açık söylenmesidir. Arkadaşlar; Halkevleri fikir olarak ve müessese olarak mesuliyet mevkiinde bulunan siyasi partimizin, bütün özünü ve varlığını halkın geniş tabakalarına anlatması ve sevdirmesi için mühim bir merkezdir”.¹⁸³⁴

Yine İsmet İnönü 1934'te C.H.P.'ni ve Halkevlerini şu şekilde değerlendirmiştir: “Bütün milli ve siyasi hayatımızda C.H.F. nin büyük ve faal rolüne temas etmek isterim. Halk Fırkasının son inkişaf devri, hususî, siyasî bir fırkanın dar çerçevesinden çıkarak bütün vatandaşlara kucağını açan, içtimaî ve milli büyük bir müessese halini almıştır. Halkevlerinin garazsız ve menfaatsiz bir irfan ve medeniyet yuvası olarak ifa ettiği hayırlı hizmetler, milletten umumi bir teveccüh ile teşvik edilmekte ve mükâfatlandırılmaktadır. Milletin arzusu, hatta bitaraf ve

¹⁸³³ “İsmet Paşa'nın Nutku Halkevleri Yıl Dönümünde”, s.100.

¹⁸³⁴ “Her vesileden istifade ederek Halkevleri, hiçbir siyasi kayıt aranmaksızın her vatandaşı geniş mikyasta müstefid etmeğe çalışıyorlar. Bunda muvaffak olduğumuz nispette fırkamızın milli hayatı, kültür istikametinde o derece muvaffak olmuş olacaktır. Arkadaşlar; dünyanın hali sükûnete ve ufukları her türlü bulutlardan azâde tutulan istikametlere gitmiyor. Türk milleti, Türk siyaseti ne kadar dikkatli ve ne kadar beynelmilel gailelerin çıkmamasını arzu eder bir zihniyette olursa olsun, bütün ihtimaller üzerinde kâfi geleceğini zannetmeğe imkân yoktur. Azami derecede gayret, hüsnü niyet ve sulh havası içinde, milletlerin birbirleriyle iyi geçinmesi havası içinde ilerilemek ve inkişaf etmeğe çalışmak bizim politikamızın temelidir. Bu hususa aklı başında olan kimse şüphe edemez. Ama herhangi bir fırtına, ne vakit ve ne suretle zuhur ederse etsin, meydana çıkınca her vasıttan evel bizim kuvvet, metanet ve her türlü mukavemet vasıtası tuttuğumuz nokta; Türk milleti içinde birbirimize dayanarak göstereceğimiz kuvvettir”. “Halkevlerinde geçirilen milli hayatın inkişafına bugün maddi kuvvet noktai nazarından dahi başlıca ehemmiyet veriyoruz. Silah kuvvetinden, her türlü cebir ve madde kuvvetlerinden daha müessir olan nokta; bizim itikadımızca Halkevleri gibi müesseseler, fikirlerle bütün millet içinde milli hayatın kazanacağı beraberlik, yükseklik ve sağlamlıktır. Her silahtan üstün olan budur. Geçmişte olduğu gibi herhangi bir yarıda gene birçok çetin imtihanlar vermeğe muhtar kalırsak ki, biz o imtihanları hergün vermeye hazırız, muhtar kalırsak o günde başlıca güveneceğimiz kuvvet, bütün milletin ideali için gösterdiği kuvvettir. İnkılâpçı fırka olarak ilerleyen cemiyeti hergün daha ileri görmekten ve götürmekten başka dileği olmayan fırka olarak memleket içinde kültür hayatının genişlemesine bütün bu mülahazaların, ne kadar ehemmiyet verdiğini gösterir”. İsmet Paşa, Halkevlerinin çalışmalarından ve bilhassa geniş katılımlı konferanslarından duyduğu memnuniyeti de ifade ederek: “Halkevleri, vakit vakit siyasi icraatlarımızdan dahi vatandaşlarımıza açık alınla, temiz yürekle hesap vereceğimiz bir yer olacaktır. Emin olabilirsiniz ki Cumhuriyet Halk Fırkasının prensiplerini takip etmekten mesul olan cumhuriyet hükûmeti siyasetin her safhasından iktisadi, siyasi, dahili, milli her sahasından ve bilhassa milli hayatın milli esaslarının sağlam, köklü ve sarsılmaz bir halde bulunmasından bütün vatandaşlara karşı her yerde daima hesap vermeye hazırız”. Bkz. “İsmet Paşa'nın Nutku Halkevleri Yıl Dönümünde”, s.101-103.

yabancı mütehasşsısların tetkiki Halkevi faaliyetlerinin genişletilmesini istemektedir. Geniş yürekle bütün milletin ve her sınıf halkın yükselmesine çalışan Halkevlerine mümkün olan kolaylıkları ve teşvikleri yapmayı vazifemizden sayıyoruz”¹⁸³⁵ diyerek Halkevlerinin hükümet tarafından destekleneceğini ve o zamana kadar olumlu faaliyetler gerçekleştirdiğini ifade etmiştir.

C.H.P. Genyönkurul üyesi ve Erzurum Milletvekili Nafi S. Kansu Halkevlerinin açılmasını cemiyetleşme açısından değerlendirmiş ve Osmanlı zamanında cemiyetleşmeye karşı bir düzen kurulduğu için Türk sosyetesinin (toplumu) yeniden medeni temeller üzerinde kurulmasının zorluğuna dikkatleri çekmiştir. Nafi A. Kansu bu fikrini şu şekilde ifade etmiştir:

“Cemiyet her şeyden önce bir topluluğu ifade eder. Topluluk kendiliğinden bazı ihtiyaçları, bazı şartları yaratır. Bunları organize etmek için sarfedilen gayretler o cemiyeti sağlamlaştırır ve kemikleştirir. Birbirini anlamak, birbirini sevmek, bir maksad ve gaye uğrunda disiplin ile çalışmak topluluğun hem şartı, hem neticesi olur. Bir cemiyet hayatı, kolay kolay düzenlenir değildir. Hele, Osmanlı İmparatorluğu gibi sağlam cemiyet hayatına düşman kesilmiş ve bunun var olmaması için aklühayale gelmiyen çeşit engeller ve tedbirler bulmuş bir nizamın uzun müddet devamından sonra Türk sosyetesinin yeniden medeni temeller üstünde kurulması hakikaten çok güçtü. Bunun kurulabilmesi evvelâ, eski kayıtsızlıklardan, alışkanlıklardan, göreneklerden sıyrılmıya, sonra da yeni ve medeni ihtiyaçlara sahip olmaya bağlı idi. Azami çalışkan, azami bilgili, azami heyecanlı ve uyanık bir cemiyeti istihdaf eden Türk İnkılâbı, her yeni kurumu ile bu yeni cemiyet binasının bir temel taşı koymuştur. Halkevleri de bu temel taşlarından biridir”.¹⁸³⁶

4.7.4. Devletçilik İlkesi ve Türk Ulusçuluğu

C.H.F. 1931 Fırka programında Devletçilik: “*Ferdi mesai ve ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır*”¹⁸³⁷ şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanımda genel olarak devletin ekonomik faaliyetlerle ilgisi izah edilmiştir. Yine Devletçilik ilkesi C.H.P tarafından geniş manasıyla ekonomik faaliyetlerle birlikte devletin varoluş sebebi, diğer vazifeleri temelinde şu şekilde tanımlanmıştır:

“Devletçilik, halkçılığın zaruri bir neticesi olarak gelmektedir. Parti “kendisini halk hizmetinde” saydıktan sonra yalnız asayişin temini, hudutların muhafazası ve adaletin tevzii gibi klasik devlet işlerini görmekle vazifesini bitmiş sayamaz. Halkın her sahadaki ihtiyaçları, partinin halletmek zorunda kaldığı meselelerdir. Zaten asırlardan beri halkımız devletçilik mefhumuna en sıkı bağlılığı göstermiştir. “Allah devlet ve millete zeval vermesin” sözü halkımızın dilinde eksik olmayan bir duadır. Devletçilik mefhumu en çok iktisadi meseleler karşısında manasını bulan bir mefhumdur. Parti ferdi çalışmayı esas tutmakla birlikte cemiyetimizin ferdi çalışmalarla halledilemeyecek ihtiyaçları olduğunu

¹⁸³⁵ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre IV, Cilt 23, İçtima 3, Yetmişsekizinci İnikat, 5. VII. 1934 Perşembe, s.456.

¹⁸³⁶ C.H.P., *Halkevleri 1932-1935- 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, Ankara 1935, (Nafi A. Kansu’nun önsöz niteliğindeki yazısı).

¹⁸³⁷ C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı 1931*, s.29-32; C.H.F. *Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, s.29 vd; Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı 1931*, s.4-5; C.H.P. *25 Yıl*, s.22-23.

bilir. Bu sebeptendir ki büyük emeller, büyük sermayeler isteyen bu ihtiyaçları olduğunu bilir. Bu sebeptendir ki büyük emeller, büyük sermayeler isteyen bu ihtiyaçları karşılamayı devlet çalışmalarıyla mümkün görmektedir”.¹⁸³⁸

1935 Parti programında Devletçilik ilkesi Cümuriyet Halk Partisinin ana vasıflarından biri olarak:

“Özel kınav ve çalışma esas olmakla beraber, imkân olduğu kadar az zaman içinde ulusumuzu genliğe ve yurdu bayındırlığa erdirmek için genel ve yüksek asıgıların gerektirdiği işlerde, hele ekonomik alanda, devleti filiğ surette ilgilendirmek başlıca esaslarımızdandır. Devletin ekonomi işleri ile ilgisi filiğ surette yapıcılık olduğu kadar, özel girişimlere ön vermek ve yapılmakta olan işleri düzenlemek ve kontrol da etmektir. Devletin, filiğ olarak, hangi işleri yapacağını belirtmesi, ulusun genel ve yüksek asıgılarına bağlıdır. Bu lüzum üzerine, devletin, filiğ olarak, kendi yapmaya karar verdiği iş, eğer, özel bir girişit elinde bulunuyorsa, onun alınması her defasında özgü bir kanun çıkarmağa bağlıdır. Bu kanunda özel girişitin uğrayacağı zararın, devlet tarafından ödem şekli gösterilecektir. Bu zarar oranlanırken, gelecekteki kazanç ihtimalleri hesaba katılmaz”¹⁸³⁹ şeklinde izah edilmiş ve yine devletin ekonomik faaliyetlerle meşguliyeti çerçevesinde tanım yapılmıştır.

Şükrü Kaya’ya göre devlete askerlik, ordu kurmak yönetmek ve hükümet etmek gibi en zor görevler verilmekte ancak ekonomik faaliyetlerde devletin kabiliyeti bulunmadığı fikri geçmiş dönemlerde sürekli kendilerine telkin edilen bir fikirdi. Yine o dönemde 1912’de Türklere demiryolu makascılığının dahi layık görülmediğini ancak 1930’larda Türklerin şimendifer yaparak işlettiğini ifade etmiştir”.¹⁸⁴⁰

Laik, ulusal ve cumhuriyetçi rejimin temelleri, hemen bütün çağdaş rejimlerin içinde bulunduğu ya da içine girmek için savaştığı siyasal temellerdir. Devletçilik ise bu yapıyı kurmanın yoludur.¹⁸⁴¹ Türk tarihinde ilk kez Atatürk tarafından devrimlerin yerleşmesi, kabullenilmesi ve Türk çağdaşlaşmasının gerçekleşmesi adına toplumsal devrimler devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. Kanun ve yasa çıkartmakla yetinilmeyip, devlet tarafından toplum hayatına yapılan müdahale ile Türk Çağdaşlaşması gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.¹⁸⁴² Devletçiliğin yanında tam bağımsızlık ve çağdaşlaşma Türk devletin temel ilkelerindendir.¹⁸⁴³

Osmanlı son dönem ekonomisi bir yarı sömürge ekonomisi özelliği göstermektedir. Kapitülasyonlar ve borçlandırma yoluyla istismarlar yanında kapitülasyonlarında yardımıyla milli sanayi çökmüştür. Batının sanayileşmesinin neticesi Türklerin soyguna uğramasına ve giderek fakirleşmesine sebep olmuştur. Bunun yanısıra Türkiye’den gerçekleşen ihracatta Türklerden ziyade azınlıklar ve Türkiye’de yerleşmiş yabancıların hâkimiyetinde

¹⁸³⁸ C.H.P. 25 Yıl, s.24.

¹⁸³⁹ C.H.P. Programı 1935, s.9-11.

¹⁸⁴⁰ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnıkad, 5.II.1937 Cuma, s.70-71; Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

¹⁸⁴¹ Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s.156

¹⁸⁴² Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.97 vd.

¹⁸⁴³ Attila İlhan, “Önsöz Yerine”, *Atatürkçülük Nedir* (İstanbul: İleri Yayınları, 2003), s.17-40.

gerçekleşmiştir.¹⁸⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin ve Türk ulusunun bilhassa ekonomik çöküşü ve sömürge haline gelişi, kapitülasyonların etkisiyle bağımsızlığını kaybetmesi Mustafa Kemal Paşa tarafından da İzmir İktisat kongresinde dile getirilmiştir.¹⁸⁴⁵ Lozan Antlaşması ile birlikte gelen özgürlük ve kapitülasyonların kaldırılması ile birlikte ekonomide yarı sömürge ekonomisinden milli ekonomiye yönelmek ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Türkiye özgür ve bağımsız olmakla birlikte harap, fakir ve sermayesiz bir ülke idi. Bunun yanısıra ihtisazsız ve uluslararası sahada yalnız bir ülke idi. Sermaye yokluğu yanında bankacılık, dış ticaret, demiryolları, belediye işletmeleri yabancıların elindeydi. Aynı şekilde Levantenler ve tatlı su frenkleri adı verilen şarklılaşmış Avrupalılar ve azınlıklar iç ve dış ticaretin büyük bir kısmına hâkimdi. Türk kasaba ve köyleri ise murabahacı zümrenin esiri konumundaydı. Şevket Süreyya'ya göre 1923'te İzmir'de gerçekleşen Türk iktisat kongresinde genel olarak batılı manada liberal bir ekonomik gelişmenin esaslarını tespiti çalışmıştır. Kongrenin kabul ettiği Misak-ı İktisadi ise bir iş ve inşa programı ortaya koymamış, devrin havasına uygun olarak bazı saf heyecan ve temennilerden oluşmuştur.¹⁸⁴⁶

Bununla birlikte içinde yaşadığımız çağda ulusçuluk, bilhassa gelişme sürecindeki ülkelerde 19.yüzyılın romantik ulusçuluğundan çok farklı olarak ekonomik ulusçuluk anlayışında benimsemeye başlamıştır. Bu anlamda Atatürk ulusçuluğu ulusun siyasi bağımsızlığı yanında, onun ekonomik bağımsızlığını özenle korumayı, ulusun ekonomik haklarına sahip çıkmayı, bu hakları yabancı güçlere sömürmemeyi amaçlamaktadır. Ulusun

¹⁸⁴⁴ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.325.

¹⁸⁴⁵ A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, s.57vd.

¹⁸⁴⁶ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.326-330; Şevket Süreyya'ya göre Lozan sonrası dönemde özgürlük ve bağımsızlık kazanılmış olmakla birlikte: "Yarı sömürgelikten yeni kurtulmuş, bağımsızlığını almış, fakat geri ve az gelişmiş bir memleketin hızla kalkınabilmesi, milli ekonomisini teşkil edebilmesi için seçilecek yollar, takip edilecek usuller belirli değildi. Türk aydınlarının ekonomik doktrinler üstünde araştırma ve tartışma geçmişi de yoktu. Türk aydınının dünya görüşü, ancak Fransız ihtilalinden süzülüp gelen ferdiyetçi açıdandı. İstiklâl Savaşı içinde Birinci Millet Meclisi çevrelerinde meydan alan sosyalizm çabaları da köklü değildi. Bir doktrine dayanmıyordu. İstiklâl Savaşının zaferle sona ermesinden sonra ise gözler birden batıya yönelmişti. Lozan konferansının havasında Türk liderleri ve idarecileri kendilerini birden Avrupa'nın havası ve meseleleri içinde buldular. Gerçi Avrupa'nın kaderi de henüz belli değildi. Rusya'da yerleşen ihtilalci Marksizm, Batı ülkelerinde yankılar ve taraftarlar buluyordu. Hatta bir aralık Almanya'da komünist ihtilal bazı tecrübeler bile yaşadı. Daha önce Macaristan, kanlı bir ihtilal rejimi geçirdi. Fransa'da, İtalya'da sosyalist cereyan durmadan sola kayıyordu. Yeni Türkiye, liderlerinin dünya görüşünde ise, yalnız Batı Avrupa vardı. O da, XIX. yüzyılın ve dünya harbi öncesinin ferdiyetçi ve liberal Avrupası idi. Mesela. İkinci Dünya Harbinden sonra meydan alan "az gelişmiş memleketlerin" kendi şartlarına göre kalkınma ve gelişme edebiyatı, o günlerde bilinmiyordu. Olsa olsa ilk defa bir milli hareketin ilk safhasını başarıya ulaştıran Türk münevverleri, bu hareketin inşa nizamını ve geliştirilmesi gereken özel usulleri işleyerek ortaya koyacaklardı. Bu suretle ve milli kurtuluş hareketinin öncüsü olan Türkler, dünyaya bu hareketin fikir ve iktisadi nizam ilkelerini de verebilirlerdi. Ama daha yukarıda işaret ettiğimiz gibi, klasik ve ferdiyetçi Avrupa demokrasisinden başka bir şey bilmeyen, fakat bir iktisadi kalkınma tecrübesine giren Türk münevverleri, bunu veremedi. Herkesçe bağlanılan formül ancak şu idi: Yeni ekonomik düzen, yabancılar yararına değil, millet yararına olmalıdır. Yabancılarla eşit şartlar altında işbirliği yapılabilir. Ama nasıl? İşte bu sorunun cevabı yoktu". Bkz. Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.326-328.

ekonomik hakları oldukça önemlidir ve bu haklar içinde doğal kaynakların çok önemli bir yeri vardır. Bilindiği gibi ekonomik bağımsızlığına sahip olmayan bir ulusun siyasal bağımsızlığını koruyabilmesi oldukça zordur. Bundan dolayı Atatürk ulusçuluğu, ulusal bağımsızlıkla ekonomik ulusçuluk arasında sıkı bir ilişki kurmuştur. Bu ulusçuluk anlayışına göre, Türk milletinin her alanda güçlenmesi ve yücelmesi, ulusal bağımsızlığın ve egemenliğin sağlam ekonomik temellere dayanması gereklidir.¹⁸⁴⁷

Siyasi bağımsızlık yanında ekonomik bağımsızlıkta Atatürk döneminde üzerinde ısrarla durulan meselelerden birisidir. Nusret Kemal'e göre:

“Dünyanın beynelmilel bir beşeriyet esası üzerine olmaktan ziyade milliyetçi ve müstakil devletler esası üzerine kurulmuş olması da devlet halinde siyasi istiklallerini kurmuş, millet halinde kültür istiklallerini şuurlaştırmış olan cemiyetlerin iktisadi istiklallerine de sahip olmalarını bir zaruret haline getirmiştir. Bu hakikatlerin birçok acı tecrübelerden sonra anlaşılmalı olmasıdır ki son senelerde bütün ileri memleketlerde “planlı ve devletçi” iktisat” görüşünü kuvvetlendirmiştir”. Türkiye bu konuda diktatör plan yerine demokrat planı tercih etmiştir. Buna göre milli iradenin ifadesi olan devlet milli tesanüte dayanan bir programla iktisadi faaliyetleri vahdetli bir milli iktisat bünyesi içinde nizamlaması ve bu faaliyetlere hedefler ve tekamül yolları göstermesi diye tarif olunabilir. Demokrat planda da devletin rolü büyüktür. Bu planın ruhunda bir cemiyetin bütün iktisadi faaliyetlerini sınıf münafereği doğurmayacak şekilde nizamlandırmak, bu faaliyetlere tezatsız ve rasyonel bir şekilde birbirini tamamlamak şuurunu vermek, ticaretle ferdi kârla beraber cemiyete hizmet ahlakını kurmak, cemiyetin bir kül olarak kendine yeterliliğini ve beynelmilel iş bölümünde rolünü kendine en uygun şekilde yapmasını temin etmek. Bu işleri fertler değil veya zümreler değil ancak cemiyetin en toplu ve en kudretli ifadesi olan devlet üzerine alabilir ve başarabilir. Demokrat planda devlet, üzerine almakla mükellef olduğu bu büyük vazife icabı, kendisinden kuvvet aldığı ve itimadına dayandığı millet nam ve hesabına, memleketin nef'i bakımından lüzum görürse gaye edindiği iktisadi tamamiyet ve ahenge varabilmek için birçok işleri doğrudan doğruya kendi yaptığı gibi, ferlerinde çalışma ve kazanma şekillerine müdahale edebilir. Demokrat plan ahenkli kendine yeter milli iktisat gayesine millet iradesinin ifadesi olan devletin yol göstermesi ve fertlerin tesanütü ile varmağı usul edinir. Bu usulün vasıtası ve müeyyidesi, “terbiye”dir. Cemiyetleri terbiye ile, fertlerin ruhi vasıflarını, cemiyet şuurunu yükselterek nurlu bir ülkü yolunda yürütmek suretiyle beşeriyetin ızdıraplarına çare bulmak medeniyet rehberlerinin önünde yükselen en çetin meseledir”.¹⁸⁴⁸

4.7.5. Laiklik İlkesi ve Türk Ulusçuluğu

1927 tarihli C.H.F kurultayının kabul ettiği nizamnamenin 3.Maddesinde layiklik kelimesi kullanılmamakla birlikte: “*Fırka; itikadât ve vicdaniyatı siyasetten ve siyasetin*

¹⁸⁴⁷ Akın Düren, “Anayasal Düzendeki Atatürk Devrimleri ve Ulusçuluk”, s.165.

¹⁸⁴⁸ “Türkiye’nin iktisadi programının amaçları arasında ferdi teşebbüsü geliştirmekle beraber aynı zamanda cemiyete zıt temayüllerden korumak ve bütün faaliyetler arasında bir ahenk ve tesanüt kurmak, liberal sanayiciliğin başka memleketlerde vücuda getirmiş olduğu işçi ve sermayeci sınıflarının ve münaferetinin Türkiye’de doğmasına mani olmak, ferdi karla birlikte cemiyete hizmet ülküsüne dayanan bir iktisat terbiyesi vermek amaçtır. Aynı zamanda memleketin tabii servetlerini, iklim imtiyazlarını, içtimai kurumunu, mevcut müessese ve ananelerini, milli kabiliyetlerini, ehliyetli işçilerini, muhtelif sanayie elverişli yerlerini tetkik ederek iktisadi inkişaf yolumuzu aydınlatmak”. “Bütün dünyanın son senelerdeki iktisadi gidişi ve tecrübeleri yakından tetkik edilerek ve memleket iktisadiyatının etraflı bir tetkikiyle birlikte Türk milletinin ve Türk inkılâbının ruhuna uygun olarak yapılmakta olan program....Her Türkün bu büyük milli ülkü içinde payına düşen vazifeyi yapabilmek için şimdiden hazırlanması lazımdır”. Nusret Kemal, “Bizim Planımız”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt Üç, Mart 1934, s.16-19.

*mütenevvi ihtilatatından kurtararak milletin, siyasi, içtimai, iktisadi bilcümle kavanin, teşkilat ve ihtiyacatını müspet ve tecrübevi ilim ve fenlerin muassır medeniyete bahş ve temin ettiği esas ve eşkale tevfikân tahakkuk ettirmeyi, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyleyler*¹⁸⁴⁹ şeklinde ifade ile din ve devlet işlerinin birbirine karışmaması şeklinde fikirler ifade edilmiştir.

1931 tarihli C.H.F. programında Layiklik: *“Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin ilim ve fenlerin muassır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telakkisi vicdani olduğundan Fırka, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muassır terakkide başlıca muvaffakiyet amili görür*¹⁸⁵⁰ şeklinde izah edilmiştir.

Laiklik ilkesi C.H.P. tarafından:

“Partinin din ile devlet arasındaki münasebetler karşısında aldığı durum layiklikle ifade edilir. Kanunlar karşısında ve devlet makamları önünde, bütün vatandaşlar hangi din ve mezhepte olursa olsun içten bir müsavilik görmektedirler. Din ve mezhep ayrılığından tarih boyunca çıkan geçimsizlikler ve milli bütünlüğü parçalayıcı inanışlar layiklik prensibi sayesinde ortadan kalkmıştır. Layiklik din ile dünya ve devlet işlerinin ayrılmasıdır. Layikliğin dinsizlik manasına alınması doğru değildir. Çünkü devlet dinsiz olsa cemiyette hiçbir din inanı tanımaz ve hatta böyle inanlara karşı savaş bile açar. Sözü kısası layiklik vatandaşların din işlerinde devletin tam tarafsızlığıdır. Layikliğin inkılâbımızda çok büyük yeri vardır. Eğer devlet bu prensibi kabul etmemiş olsaydı, iktisat, cemiyet ve kültür alanında başardığımız inkılâplarımızın milletimiz mahrum kalırdı¹⁸⁵¹ şeklinde izah edilerek din ve mezhep farklılıklarından kaynaklanacak ayrımcılıkların ortadan kaldırılacağı ve bu durumun milli bütünlüğe verdiği zararın tasfiye edileceği ifade edilmektedir. Dolayısıyla milli bütünlük için laiklik gerekli bir ilkedir.

1935 tarihli parti programında ise laiklik ilkesi: *“Parti, bütün kanunların, tüzüklerin ve usullerin yapılışında ve taplanışında, en son ilim ve teknik esasları ile, asrın ihtiyaçlarına uyulmasını prensip olarak kabul etmiştir. Din, bir vicdan işi olduğundan, parti, dini, dünya ve devlet işleri ile siyasadan ayrı tutmağı, ulusumuzun çağdaş medeniyet yolunda ilerlemesi için başlıca şartlardan sayar*¹⁸⁵² şeklindedir. Yine Laiklik ilkesi C.H.P. tarafından 1938’de:

“Filhakika Cümhuriyetin şer’i mahkemeleri kaldırarak ve medeni kanunu koyarak adli birliği, medreseleri ilga ederek tedrisat birliğini yapması: cemiyetin yetiştirici ve yaşatıcı şartları arasından dinin tesirinin kaldırılması demektir. Böylece âme haklarının en mühimlerinden biri olan vicdan hürriyeti, Lâiklik sayesinde en geniş ve ideal bir şekilde temin edilmiştir. Bir cemiyetin üstünlüğü ve medeniliği için birinci şart olan vicdan hürriyeti, her ferdi manevi hususlarda kendi idrak ve imanına bırakarak ferdi inanışla devletin ve cemiyetin umumî yürüyüşünü köstekleyici bütün bağları koparıp atmıştır. Milli ve içtimai hayatta ferdin, dinsiz, şu veya bu itikat sistemine mensup oluşu: milli ve içtimai vazifesi

¹⁸⁴⁹ CHF nizamnamesi 1. madde: Cumhuriyet Halk Fırkası cemiyetler kanununa tevfikân teşkil etmiş cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi siyasi bir cemiyettir, merkezi Ankara’dadır. Bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi* 1927, s.2-3; ayrıca bkz. *C.H.P. 25 Yıl*, s.20-21.

¹⁸⁵⁰ *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı* 1931, s.29-32; *C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, s.29 vd; Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı* 1931, s.4-5; *C.H.P. 25 Yıl*, s.22-23.

¹⁸⁵¹ *C.H.P. 25 Yıl*, s.24.

¹⁸⁵² *C.H.P. Programı* 1935, s.11.

bakımından ne bir kusur, ne de bir fazilet sayılamaz. Türkiyede dinin dünya işlerinden ayrı tutulduğu, laikliğin ilan olunduğu andan itibaren hiç kimse, hiçbir ibadete icbar edilemez ve hiç kimse, vicdanının ilhamı ile kabul ettiği ibadetten men olunamaz”¹⁸⁵³ şeklindeki ifadeyle vicdan özgürlüğüne sahip bir Türk ulusu hedeflendiği ifade edilmektedir.

Şükrü Kaya, 1937 tarihli anayasa değişikliği görüşmesinde Laikliği vicdan özgürlüğü, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması şeklinde değerlendirerek bu durumun devlet ve milletin hayatına olumlu etkilerinin bulunduğunu ifade etmiştir. Şükrü Kaya:

“Arkadaşlar; bu memleket kâhinlerin ve gayr-i mesullerin vicdanlara âmil olmasından ve Devlet ve Millet işlerini görmesinden çok zarar görmüştür. Eğer Türkün yolu başka yerlerden geçseydi ve orta asırlardaki zamanlarda kendi bildiği, kendi yaptığı kanunlarla idare etseydi Devlet ve Millet idaresini mistik ve dogmatik esaslara bağlamasaydı ilk zamanlarda ve Osmanlıların ilk devirlerinde olduğu gibi kendini kendi kanunları ile ve usulleri ile idare etseydi bugünkü bulunduğundan daha çok ileri ve geniş olur ve medeniyete daha çok hizmet ederdi. Türk milletinin son asırlarda gördüğü felaketlerin, çektiği sıkıntıların sebepleri, aslı bir takım gayri mesullerin ve gayri meri menba ve vasıtaların yaptıkları kanunların altında zebun olarak iş görmek mecburiyetinde kalmasıdır. Madem ki tarihte deterministiz, madem ki icraata pragmatik maddiyetçiyiz, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız. Kendi cemaatimizi maverayı dünyaya taalluk eden her türlü endişelerden her türlü lahutî hayallerden müberra olarak kanunlarımızı bugünün icaplarını, maddi zaruretlerini göz önünde tutarak yapmalıyız. Memleketin maddi hayatı ancak bu suretle kurtulur. Maneviyatı için Türk’ün temiz ahlâkını inkişaf ettirmek kâfidir. Onun içindir ki, biz her şeyden evvel lâikliğimizi ilan ettik. Kanunlarımızı ona göre yaptık, şimdi de Teşkilatı Esasiye Kanunumuza koymak istiyoruz. Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür. Bizim istediğimiz hürriyet, laiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve âmil olmamasını temin etmektir. Bizde lâikciliğin çerçevesi ve hududu budur. Arkadaşlar, biz şerayii salifenin geçmiş hükümlerinden çok zarar gören bir milletiz. Onun fena göreneklerinden yine en çok zararı biz Türkler görmüşüzdür. Çünkü Türklerin hasleti ve karakteri, inandığı şeye sadıkâne raptı kalb etmek ve onun uğrunda kanını dökmegi ve hayatını feda etmegi emreder. Ferd ve aile hayatında beğendiğimiz ve inandığımız ahlâk esaslarına bağlılığımız da bundan gelir. Lütfi Müfid Özdeş (Kırşehir)- Yiğit millettir. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya- hiçbir din, kendisini müdafaa için Türkler kadar azimkâr, Türkler kadar fedakâr bir millet bulamamıştır (Bravo sesleri, alkışlar). Eğer, dünyada İslâmiyet yaşıyorsa, 10 asırdan beri kendisini... Rasih Kaplan (Antalya) Tam 12 asırdan beri. Şükrü Kaya (Devamla)- 10-12 asırdan beri kendisini müdafaa eden Türklerin koluna, kanına ve kafasına medyundur. Bizim davamız bu hakikatin de çok fevkinde bir davadır. Biz diyoruz ki, dinler, vicdanlarda ve mabedlerde kalsın, maddi hayat ve dünya işine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız. Türklerin fena miras olarak diğer bir şeyi de bir takım tarikatlara salık olmasıdır. Bizim bildiğimiz, Türk için yegane doğru yol ve tarikat müsbet ilimlere dayanan milliyetçiliktir. Bu yolu tutmak Türkün maddi ve manevi hayatı için en büyük kuvvettir. Bunun içindir ki eğer şurada burada vatandaşlarımızın kalbinde bu yanlış gidişlere küçük bir rabıta kalmışsa o rabıtayı B.M.Meclisinin karare ile kökünden silerek bu tarikatlardan uzaklaştırmak istiyoruz. Koyduğumuz prensiplerden biri de budur”¹⁸⁵⁴.

Atatürk dönemi fikir adamlarından İhsan Sungu’ya göre Türk inkılâbının en önemli cephelerinden biri kültür inkılâbıdır. Atatürk’ün, Türk kültürü üzerine en önemli faaliyeti bu kültüre lâikliğin karakterini vermesidir. Hilâfetin kaldırılması, medreseler ve tekkelerin

¹⁸⁵³ Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.12-13.

¹⁸⁵⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cilt 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937 Cuma, s.60-61; Teşkilâtı Esasiye Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun, Kanun No: 3115 Kabul tarihi: 5/2/1937, T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533.

kapatılması, Türkiye’de bütün öğretim ve eğitim kurumlarının dinî tesirlerden ve her türlü batıl itikat ve hurafelerden kurtarılması, falcılık, üfürükçülük gibi asırlardan beri Türk toplumunu olumsuz etkileyen, halkın ilmî bir zihniyetle düşünmesine engel olan unsurları Atatürk kaldırmıştır. Bu şekilde memleketin manevî havasını bozan bütün tesirlerden Türkiye’nin kurtarılması ile inkılâp alanında önemli hamleler yapılabilmektedir. 1789 inkılâbını yapan Fransa, okullarını ancak 1882’de yani inkılâptan tam 93 yıl sonra laikleştirebilmiş olduğu halde Türkiye’de Atatürk’ün kısa sürede Türkiye’yi laikleştirmesi dünya tarihinde görülmemiş bir inkılâp hamlesidir.¹⁸⁵⁵

Türk milletinin devleti olan ulus devlet varlığını ulusal birlikte aramıştır ve bunu ortaya çıkaran ulusçuluk akımı kuvvetlenmiştir. Laiklik prensibi ulus devlet imkânının da zorunlu bir koşulu olarak ortaya çıkmıştır. Demokratik bir rejimin gerçekleşmesi laikliğin kabulünü gerektirmektedir. Çünkü dinsel egemenlikle dünyasal egemenliğin birleşmesi mutlak monarşinin kabulünü gerektirir. Egemenlik kaynağının halk ve ulus olduğunu kabul etmek için hükümdarın ilahi güç ve hukukunun tanınmamasını gerektirir.¹⁸⁵⁶ Laikliğin çağdaş bir devlet yasal ilkesi olduğunu ortaya koymak için Osmanlı rejiminin bir teokrasi olarak gösterilmesi ve böylelikle teokrasinin karşıtı olarak laikliğin belirtildiği görülmekle beraber teokrasinin karşıtı demokrasidir.¹⁸⁵⁷ Hristiyan dünyasında dinsel örgütlenme ile siyasal örgütlenmenin üst egemenleri arasında bir ayrım olmuştur. Tarihte birlikte yanyana var olmalarında mücadelelerde görülmüştür. Zamanımıza doğru geldiği aşamada laiklik alanının genişlemesiyle birlikte kilise teokratik yetkilerinden büyük kısmını kaybetmiştir. Teokrasi karşıtı olan demokrasi din, iman, kilise, ayin sorunu olmaktan öte siyasal, örgütsel, yasal bir sorundur. Laiklikte din sorunu değil, demokrasi gereği olan çağdaşlaşma, din kılıfına girmiş geleneklerden özgürlük sorunudur... Batı dünyasında teokrasiyle mücadele ve başarılar neticesinde demokratik rejimler ortaya çıkarak güçlenmeye başlamıştır.¹⁸⁵⁸

İslâm tarihi, Osmanlı ya da Türk tarihinde teokratik din devlet ya da devlet-din örgütlenmesi şeklinde rejimler bulunmamıştır. Buna yönelik girişimler görüldüyse de İslâm inancında temeli olmadığı için başarılı olunamamıştır. Osmanlı Devleti’nde Müslümanlara fıkıh hukukunun devlet hukuku ile birlikte uygulanması Osmanlının din devleti olduğu anlamına gelmemektedir. Fıkıh hukuku bir kilise hukuku gibi bir hukuk değil jürist ve yargıç hukukudur ve her yerde tamamen uygulanamamış ve kaynağında Kur’an ve Hadis de bulunmakla birlikte aynı şekilde örf, adet, gelenek ve yerel uygulamalar tarafından şekillendirilmiştir. Uygulanması

¹⁸⁵⁵ İhsan Sungu, “Konferanslar- Kültür İşlerimiz”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 45, Cilt VIII, İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.244-245.

¹⁸⁵⁶ Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s.97.

¹⁸⁵⁷ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.159-160.

¹⁸⁵⁸ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.163.

ise teokratik bir örgütle değil, devlet memuru olan ve devlet adına yargı görevini icra eden ve din adamı denmeyen kişilerce gerçekleşmiştir. Osmanlı'da devletin menfaatine uymayan kurallar çoğunlukla uygulanmamıştır. Hükümdarlar, fetva vermemiş, bir inanç koymamış, ruhani ayın yönetmemişlerdir. Osmanlı Padişahları halifelikten ziyade Tanrının gölgesi olmak şeklindeki ünvanı benimsemişlerdir ki bu doğu despotluklarına özgüdür ve o dönemlerin jüristleri tarafından da “âlemin düzeni” için gerekli olduğunu kabullenmiştir. İslâm dünyasının en büyük tarih düşünürü İbn-i Haldun “halife denilen kişilerin gerçekte birer kral ya da imparator olduğunu göstermesinden sonra hiçbir ciddi düşünür halifelik efsanesini yürütmemişlerdir. Kuramcılar din başkanlığı ile değil devlet başkanlığı üzerine yazılar yazmışlardır.¹⁸⁵⁹

İlke olarak, halk egemenliğine dayanmış bir sistemde arada inanç özgürlüğü de olmak şartıyla vatandaş haklarını tanıyan bir rejimde düşünülecek ilk iş yurttaşlık özgürlüklerinin tanınması ve sağlanmasıdır. Bu özgürlük ise devleti dinle temellendiren teokratik devlet kavramının kalkmasına bağlıdır.¹⁸⁶⁰ Cumhuriyet devrimi, ulus oluşturmak için yurttaş yaratmak, yurttaşa ulaşabilmek için bireyi ön plana çıkartmak gibi zor bir amacı gerçekleştirmek gibi zor bir görevle karşı karşıya kalmışlardır. Türk inkılabı, bu yönüyle kimlik oluşturma hareketidir.¹⁸⁶¹ Şerif Mardin'in de belirttiği gibi Atatürk'ün Türk tarihindeki en orijinal vurgusu kişi onuru kavramını benimsemesi ve buna bağlı olarak kişinin kendi başına ve toplumdaki ayrı olarak meşruiyet kaynağı olabileceği fikrine sahip olmasıdır.¹⁸⁶² Atatürk'ün bu fikri Osmanlı döneminde kişiyi geri plana atan ve tanımayan, kişiyi sadece mensup olduğu din, mezhep, aşiret vb. içinde ve birlikte tanıyan, özgürlük ya da hürriyet meselesine de kişi hürriyet ve özgürlüğü yerine grup hak ya da özgürlüğü, imtiyazı çerçevesinde bakan fikrin tam tersi bir fikirdir ve Atatürk tarafından Osmanlı döneminin yukarıda bahsettiğimiz fikri ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

4.7.6. İnkılâpçılık İlkesi Türk Ulusçuluğu

1931 tarihli C.H.F. Programında İnkılâpçılık ilkesi: “*Fırka, milletimizin birçok fedakarlıklarla yaptığı inkılaplardan doğan ve inkişaf eden prensiplere sadık kalmayı ve onları müdafaa etmeyi esas tutar*”¹⁸⁶³ şeklinde tanımlanmıştır. Yine C.H.P. tarafından İnkılâpçılık

¹⁸⁵⁹ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.162.

¹⁸⁶⁰ Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, s.62.

¹⁸⁶¹ Mehmet Semih Gemalmaz, “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de İnsan Haklarının Gelişmesi”, *Cumhuriyet Dönemi Demokratikleştirme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri* (28 Ekim 2005- İstanbul), (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010), s.215.

¹⁸⁶² Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler* 4, s.18.

¹⁸⁶³ C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı* 1931, s.29-32; C.H.F. *Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, s.29 vd; Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı* 1931, s.4-5; C.H.P. *25 Yıl*, s.22-23.

ilkesi: “Zaferle son bulan İstiklâl Savaşını ve bu savaşı takip eden yıllarda Türk milletinin her sahada başardığı ilerlemeleri, Cumhuriyet Halk Partisi, inkılâpçı ruh ve inkılâpçı metod ile izah eder. Parti milletin bu ruh ve usule bağlılığını, inkılâbımızın neticelerinin korunması ve yeni terakki hamleleri kaydetmemizin bir vasıtası olarak gördüğü için, inkılâpçılık vasfını bulunmaktadır”¹⁸⁶⁴ şeklinde tanımlamıştır.

İnkılâpçılık ilkesi 1935 C.H.P. programında Devrimcilik şeklinde: “Parti devlet yönetiminde, tedbir bulmak için derecel ve evrimsel prensiple kendini bağlı tutmaz. Ulusumuzun sayısız özverilerle başarmış olduğu devrimlerden doğan ve olgunlaşan prensiplere bağlı kalmak ve onları korumak parti için esastır”¹⁸⁶⁵ ifade edilmiştir.

Atatürk’ün inkılâpçılık anlayışı da Türk İnkılâbını şekillendirmiştir. Atatürk’e göre inkılâp mevcut müesseseleri zorla değiştirmek demektir ve Türk inkılâbı Türk Milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak yerlerine, milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseler kurmuş olmaktadır... devlet hayatında inkılâp içtimai vaziyetimizde dahildir.(Laiklik, Medeni Kanun ve Demokrasi).¹⁸⁶⁶

Başbakan İsmet İnönü Türk inkılâbını şu şekilde tanımlamaktadır. İnönü’ye göre Türk inkılâbı yabancı istilasına ve Osmanlı nizamına karşı verilmiş Türk milletinin kurtuluş savaşıdır. Yabancı istilasına karşı vatan müdafasının başladığı gün Osmanlı nizamında İnkılâbın karşısında yer almıştır ve ikisine karşı mücadele edilmiş, Osmanlı nizamının da temelleri ortadan kaldırılmıştır. Türk inkılâbı iç ve dış özelliği ile Osmanlı nizamının ıslahat teşebbüslerinin de devamı değildir. Osmanlı nizamı Türk milletinin kurtuluşu için gerekli şartları ortaya koyamamış, Osmanlı milleti ve cemiyeti içinde Türk milletine hayat verecek usare kalmamıştır. Osmanlı dönemi vatanperverliği ve mücahitler ile ıslahat ve kurtuluş faaliyetleri yanlış zeminde ve Türk milletinden ziyade başka bünyeler üzerinde faaliyet gösterdiğinden dolayıdır.¹⁸⁶⁷ İsmet Paşa’ya göre Osmanlı nizamı Türk milletini ecnebi istila ve esaretine götürmüş ve ecnebler Türk milletinin varlıklarına el koydukları zaman bunu da kabullenmiştir. Aynı zamanda Türk milletini kurtaramayacağına da inanmıştır. Neticede rıza ve alıştığı miskin tevekkül ile teslim olmuş ve Türk milleti aleyhinde ecneblerin aracı olmuştur. Bu rolü kabullenerek Türk milletine karşı savaşmıştır. Bu ibretlik ve aynı zamanda istifadeli bir hadisedir. Türk inkılâbı ecnebi istilas ve Osmanlı nizamına karşı bünyevi ve siyasi inkılâplar hadisesidir: “Millet varlığını anlayışta, esaslı farkı ise kuvvet önünde imparatorluğun teslimiyetine karşı Türk inkılâbının ret ve mücadele kararında bulacaksınız”. Bu hadisenin milli

¹⁸⁶⁴ C.H.P. 25 Yıl, s.24.

¹⁸⁶⁵ C.H.P. Programı 1935, s.12.

¹⁸⁶⁶ Afetinan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1982), s.180.

¹⁸⁶⁷ İsmet Paşa, “İnkılâp Kürsüsünde İsmet Paşanın Dersi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Dört, Cilt Üç, Nisan 1934, s.81.

manası ise Türk milleti teslimiyete karşı durmuş, mücadele için gerekli maddi imkânlardan mahrum olmakla birlikte: “*Türk milleti kendi vicdanında müstakil mevcudiyetinden mahrum olarak yaşamak istidadını görmedi. Milli vicdanın ihtilali kendine yol gösterdi*”. Türk inkılâbının başlangıcında ecnebi taarruzuna karşı sonsuz mücadele kararı alınmıştır. İnkılâbın temeli ve esas yapısı budur ve Türk inkılâbı ancak bu temel üzerinde yaşayabilir ve yükselebilir. Dolayısıyla dışarıya karşı milli varlığı korumak temel esastır.¹⁸⁶⁸

İsmet Paşa’ya göre Türk inkılâbı ilk anda Halk devletini kurmuştur:

“Büyük Millet Meclisinin halk hükümeti Osmanlı Devleti karşısında hem mevcudiyeti ile hem de onun esasları ile mütemediyen çarpışma vaziyetinde bulundu. Bu çarpışmalar Osmanlı Devletinin hilafet orduları, kuvay inzibatiyesi ile bir cephede, memleket dahilinde ve millet orduları gerisinde kaldırdığı kütleler diğer cephede ve halk devletinin siyasi ve idari bünyesi üzerinde bozguncu enkazı ve anasırı ile üçüncü cephede çetin ve amansız olarak cereyan etmiştir”. “Türk milleti olarak varolmak ve büyük insan ailesinde yüksek bir cemiyet olarak yaşamak Türk inkılâbının gayesidir. Türk inkılâbı büyük insan ailesinin saadetine hizmet etmeği vazife sayar. Ve bu hizmete imkân bulmak için Türk cemiyetinin birçok kudret sahibi olmasını en esaslı şart bilmektedir. Anlıyoruz ki, Türk milletinin hususî benliğini meydana çıkarmak ve sağlamlaştırmak, Türk inkılâbının amelî vazifeleri içinde en esaslısıdır. Kadın, erkek her Türk böyle bir cemiyetin kudretli uzvudur”.¹⁸⁶⁹

İsmet Paşa’ya göre Türk inkılâbının hayat telakkisi sadedir ve hayat cemiyet için feda edilmelidir. Aynı zamanda hayatın cemiyet için tehlikeye atılması bir vazifedir:

“Hayatın devamı ve ebediyeti demek ülkünün ve milletin ve soyun devamı demektir. Türk için en muhterem varlık, her şeyden evel Türk milletidir. Türk milletinin varlığı Türk devleti ile cumhuriyet ile cisimlenir. Devletin menfaatlerini, ona karşı vazifeleri hayatın mesut olması için esas tutmak lazımdır. Bu esas, her milletten ziyade Türk milleti için ehemmiyetlidir. Çünkü Türk milleti yeni esaslar üzerine henüz kurulmaktadır. Kurulma devrinde her müessese gibi, büyük müessese, yani millet müessesesi daha ziyade duygulu ve dikkatli olmalıdır. Fert ve cemiyet hayatının mesut olması için esas mesele tabiate karşı daha vasıtalı, daha kudretli olmaktır. Bu ancak çalışmakla temin olunabilir. Millet efradının beraberlikle ve sevgi ile çalışmak tabiatı, bir cemiyetin yüksek ahlak farikasıdır. Kendi hayatı, ailesi ve milleti için çalışmayacak halde bulunmak bir felakettir. Çalışmak imkânı olduğu halde çalışmamak, kendini veya cemiyetini diğerlerin çalışması ile yaşatmak zihniyeti ise, en büyük ahlaksızlıktır”.¹⁸⁷⁰

Atatürk döneminde CHP Genel Sekreterliği ve bir dönem İçişleri Bakanlığı görevlerinde bulunmuş Recep Peker’de Atatürk döneminde üniversitede gerçekleşen İnkılâp Tarihi derslerinde inkılâbı şu şekilde tanımlamıştır. Recep Peker’e göre İnkılâp: “*Bir sosyal bünyeden geri, eğri, fena, eski, haksız ve zararlı ne varsa bunları birden yerinden söküp onların yerine*

¹⁸⁶⁸ İsmet Paşa, “İnkılâp Kürsüsünde İsmet Paşanın Dersi”, s.82-83.

¹⁸⁶⁹ İsmet Paşa, “İnkılâp Kürsüsünde İsmet Paşanın Dersi”, s.83-84.

¹⁸⁷⁰ İsmet Paşa’ya göre: “*Türk İnkılâbı, Türk milletinin kurtuluş savaşı olduğu gibi kurtuluşun hedefi olarak ta Türk milletinin yüksek bir cemiyet olmasını tesbit etmiştir. Türk İnkılâbı, diğer insan cemiyetlerine karşı taarruzi ve istilâî hırsları reddeder. Fakat Türk milletinin yüksek bir cemiyet olması hedefi inkılâbın devamını icap ettirmektedir. Hayatımızın inkılâbî mahiyeti, cemiyetin saadeti ve terakkisi için hiçbir doğma körükörüne saplanmış olmamasıdır. Bu nokta, Türk inkılâbının muhafazakâr eski rejimlere karşı olduğu gibi, tesbit olunmuş çerçeve içinde olan yeni iddia ve rejimlere karşı da ayırdımı ve üstünlüğüdür. Biz Türk milletini yükseltmek için dar ve doğmatik telakkilere kendimizi bağlamış değiliz*”. Bkz. İsmet Paşa, “İnkılâp Kürsüsünde İsmet Paşanın Dersi”, s.83-85.

ileriye, doğruyu, iyiyi, yeniyi ve faydalıyı koymaktır. Fakat arkadaşlar, koymak yeterli değildir. Onları öylece koyduktan sonra büyük bir sıcaklıkla davaya yapışıp sökülün şeylerin geri dönmemesini, konan şeylerin yaşamasını, yerleşmesini temin edecek bir sistem kurmak ve işletmekte inkılâbın değişmez şartıdır. Bu şart olmadıkça fenalıkların, geriliklerin, yerine ileriliklerin konması gelip geçici bir hadise değersizliğine iner ve eski fenalıklar daha geniş tahrip tesirleriyle geri döner”.¹⁸⁷¹ Türk inkılâbı, yalnız siyasal veya ekonomik bir rejim değiştiren bir hareket değildir. O, ulusal, sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel yaşayışın bütün derinliklerinde aynı zamanda tesirler yapmış olan inkılâptır. Hatta günlük hayatımızdaki alışkanlıklar bile Türk inkılâbının tesiri altında yenileniyor”.¹⁸⁷² Recep Peker’e göre Türk inkılâbı diğer ülkelerdeki inkılâplardan birçok yönüyle ayrılmaktadır. Türkler hem iç ve hem de dış düşmanlara karşı mücadele etmiş ve inkılâbı başlatmışlardır. Aynı zamanda Türk İnkılâbında İstiklal ve İnkılâp birbirinden ayrılmaz. Bunlar Türk ulusu için iki beka şartı ve iki büyük hayat mefhumudur. İstiklal ve İnkılâp, bu iki tek sözü bugünkü yüce Türkiye’nin istikbâle yükselmesinde ona mesnet olarak tanıtmak lazımdır... Türk inkılâbı ve istiklâli birbirinden ayrılmayan iki unsurdur. Biri olmazsa diğerrinin düşeceği ve biri olmadan öbürünün yaşayamayacağı muhakkaktır. Şu halde Türk hayatının iki büyük desteği olan bu iki mukaddes mefhumu aynı anlayış ve aynı değerle göğsümüze basmak mecburiyetindeyiz... Yalnız inkılâbı yapmış, yalnız istiklâl kazanmış bir Türkiye değil, onların her ikisini birden başarmış bir Türkiye, bizim bugünkü Türkiye’mizdir ki, başı dik olarak, ak ve güler yüzle aydınlık istikbal yolunda ilerler ve mevcudiyetini bütün yeryüzüne tanıtabilir, saydırabilir.¹⁸⁷³

¹⁸⁷¹ Peker, *İnkılâp Dersleri*, s.18.

¹⁸⁷² Peker, *İnkılâp Dersleri*, s.19.

¹⁸⁷³ “Türk İnkılabı derin değişimleri birbiri ardından yapmaya mecbur olduğu gün, bugünkü bir avuç batı Türk’üne yurt olan Türkiye’nin sınırları içinde bulunan Rumeli ve Anadolu topraklarının bir kısmı büyük savaştan yenmiş çıkan devletlerin fiilen silahlı istilası altında bulunuyordu. Bu genişlikte ağır bir vaziyet hiçbir inkılâpta görülmemiştir. Fransa, inkılâp başlarında yurd içinde Valmy Muharebesini yapmıştır. Orda uzun süren inkılâp devri sayabileceğimiz Napoleon devri savaşlarının hemen hepsi Fransa toprağının dışında yabancı topraklar üzerinde yapılmıştır. Amerika diriliş savaşlarında da dış kuvvetlerle çarpışma safhaları varsa da, bu arada büyük ölçüde iç güçlükler yoktu. Son Rus inkılâbı başlarında, ecnebilerle birleşmiş reaksiyoner kuvvetlerle Sovyet topraklarında da çarpışmalar yapılmıştır. Fakat ne Amerika’nın ne Fransa’nın ve ne de Rusya’nın bu çarpışmaları, Türk kurtuluş ve inkılâbında olduğu gibi, bir taraftan iç düşmanlarla, derin taassup mukavemetleriyle uğraşılırken, anayurt topraklarının yabancı çizmeleri altından kurtarılması için yapılan hayat memet boğuşmalarına benzemez. Yenmenin taktik yolu düşmanlardan ilk önce birini vurmak, sonra da diğerrini ezmektir. Fakat arkadaşlar, Türk inkılâbının doğuşu sırasındaki dünya vaziyeti göz önüne alınırsa görülür ki, Türk ulusu muvaffak olmak için inkılâp ve istiklali birden başarmak, bütün unsurlarla birden uğraşmak mecburiyetinde kalmıştır. Türk ulusu bir yandan sarayla, bütün gerilik unsurlarıyla ve hakikati anlamadan onlara uyan cahillerle boğuşmuş, diğerr yandan da yad askerler, yaban ordularla savaşmıştır. Zira bir tarafta saray ve ona uyanlar vardı ve bunlarla uğraşmak lazım geliyordu. Diğerr taraftan yurdumuz yabancı orduların çizmesi altındaydı, onlarla savaşmak icab ediyordu. İşte bu yüzden inkılâbı ve istiklâli ayrı ayrı, birini ötekenden sonra başarmak mümkün değildi. Bunların ikisinin birden tahakkuku lazım geliyordu... İşte Türk inkılâbı, hem inkılâp hem de istiklâl yönünden geleceklere aşılanmalıdır”. Peker, *İnkılâp Dersleri*, s.21-23.

Recep Peker'e göre Türk İnkılâbı bir hürriyet inkılâbıdır ve bu hususta I. Dünya Savaşı'nda Almanya'da ve Osmanlı'da I. ve II. Meşrutiyet devrinde olduğu gibi zarar veren taklidci bir hürriyet anlayışına sahip olmamıştır. II. Meşrutiyet devrinde hürriyet adı altında zararlı fikirler ortaya çıkmış ve bunlara müdahale edildiği zaman hürriyete dokunuyorsunuz diyerek karşı çıkmıştır. 31 Mart hadisesine sebep olan Derviş Vahdeti ve gazetesi Volkan ile Rum mebusların faaliyeti örnek gösterilmektedir. Peker'e göre:

“Türk inkılâbı, hürriyet inkılâbı tipinden bir halk ihtilalidir. İnkılâbımızın tahakkuk devri esnasında bize uzaktan yakından fena olacak müesseseleri devlet hayatı içinden ulus hayatı içinden çıkardık. Biz düşman müesseselerin hululüne meydan vermedik, saray yıktık, dinin devlet üzerindeki tesirlerini en keskin ve radikal bir formül ile kaldırdık. Ve nihayet bu iki unsurun milli gidişte sürati bozucu tesirlerini kıymet ve kuvvetten bu suretle düşünmüş olduk. Biz, inkılâbımızda ekonomik liberalizmin suiistimalinin, bu hürriyet inkılâbının serbest ticarete tatbikinin fena neticelerinin yurdumuzda tahribat yapmasına meydan vermemesi için lazım gelen formülleri ve prensipleri önceden kabul ettik. Parlamenterizmin, bu çarpışmada muhtelif partilerin herbirini bir tarafa çeken tatbikatından ve tahribatından, Türkiye Büyük Millet Meclisinin hususî çalışma tarzıyla, yeni devleti uzak bulundurduk”.¹⁸⁷⁴

Necip Ali'ye göre Türk İnkılâbının gerçekleşmesi Türk ulusunun birlik ve beraberliği sayesinde olmuştur:

“Büyük Türk İnkılâbının her sahada muvaffakiyetle yürümesi bilinemez bir sır değildir. Türk inkılâbı memleketin, inkılâba kalbiyle ve bütün hüviyetiyle iman etmiş çocuklarının müşterek ülkü uğrunda karşılıklı mesuliyet hisleriyle el ele vermelerinin en temiz ve belîği bir ifadesidir. **Türk cemiyeti ayrı düşünen, ayrı duyan ve her biri bir başka âlem tasavvur eden fertler kümesinden ibaret değildir. Türk cemiyeti yurdun aziz prensipleri ve yüksek menfaatleri hususunda bir düşünen ve bir duyan ve aynı fikir ve duygu bağlarıyla müşterek maksada doğru yürüyen bir cemiyettir.** Büyük prensipler ve gayeler uğrunda birbirlerine zincirlenerek yürüyen insanlar arasında tabiatıyla bir sınıf farkı

¹⁸⁷⁴ Peker, *İnkılâp Dersleri*, s.33-34; Recep Peker tarafından İtalya örneği verilerek İtalya'nın büyük harpten sonra ve galip taraf olmakla birlikte savaşın yıkıntıları neticesinde ve yıkıntılar nasıl ortadan kaldırılacak fikrinin yoğun gündemde olduğu dönemde sosyalist ve komünist fikirlerin bu durumdan istifade ederek İtalya'da başta ekonomik faaliyetler olmak üzere devlet hayatını durma noktasına getirerek anarşizmi ortaya çıkardıklarını ve liberal devletin hürriyet düşüncesindeki zararlı ifratında etkisiyle bunu önleyemediği ifade edilerek bu durumun Türkiye'ninde dikkatinden kaçmadığı ifade edilmektedir. Peker'e göre: “*Türkiye Devleti'ni idare etmek vaziyetine hazırlanan her unsurun dikkat gözünü üzerine çekecek kadar mühim bir hadisedir. Bir devlet, rejimi ne olursa olsun, yaşadığı devir hangi tarih safhasına rastgelirse gelsin, iç varlığında birlik olmayınca, bulunduğu siyasal vaziyet kendisine müsaitde olsa yine muvaffak olamaz. Buna İtalya'nın o zamanki durumu ibretle gözönünde tutulacak bir örnektir. Biz bunu yeni devletin kuruluşundan bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra da devletimiz için birinci yaşama, güçlülere dayanma ve ilerleme şartı olarak tanımlıyoruz. Devletin selametini devlet içindeki ulusal birliğin daima masun ve mahfuz olmasında görürüz. Tarihteki sayısız örnekler bizim bu gidişimizin isabetini teyid edecek mahiyettedir*”. Peker, *İnkılâp Dersleri*, s.47-48; Yine Peker'e göre hürriyet inkılâbının getirdiği parlamenter ve demokratik mefhumların bir başka ifadeyle İngiliz ve Fransız ihtilallerinin sonuçlarının aynen kopya edilmesi yanında sınıf ihtilali ve aksülamelleri de aynı şekilde kopya edilmiştir ve kopya edenler için yıkıcı olmuştur. Aynı şekilde otoriter devlet fikri de kopya ve taklid edilme devrine girmiştir. Sınıf ihtilalinin aksülameli Sezarizmde yani ulusa ait bütün kıymetleri körleştirerek tek şefin idaresinde birbirine benzerlik arzeden vasıflarda yeni şekiller türemektedir. Giyimden selama karşılamaya kadar taklitler vardır. Memleketimizde de bunu övenler vardır. Bunun sonucuda olumsuz olacaktır. Peker, *İnkılâp Dersleri*, s.53.

ve sınıf olamaz. Bizim görüşümüze ve inanışımıza göre sınıf farkı Türk milletinin tarihi temayüllerine ve bugünkü gayesine uygun değildir”.¹⁸⁷⁵

Necip Ali’ye göre Türk tarihinde Avrupa’da Fransız inkılâbından önce görülen zadeğânlık, papaslık, burjuvalık ile sanayi devrindeki servet taksiminden doğan sınıf farkları da bulunmamaktadır ve bulunmayacaktır. Türk toplumunun sınıfları, milli hizmetlerin gerçekleşmesi için yapılan iş bölümüdür. Sınıf ayrımının bulunduğu toplumlarda milli gaye, milli düşünüş de ayrı ayrı olacağından buralarda millet mefhumunun manasını görmek zordur: *“Cemiyet içinde ayrı ayrı vazifeleri olan mesleki zümreler birbirlerine karşılıklı vazife borcu ile bağlıdır. Bütün bu zümreler milli iradenin ifadesi olan devletin müdahale ve nezareti altında mütevazın bir ahenk tesis ederler. Binaenaleyh, biz cemiyet içinde hiçbir zümreyi diğerine karşı imtiyazlı tanımadığımız gibi bir sınıfın diğer sınıfa hâkimiyetini de kabul etmiyoruz”*.¹⁸⁷⁶

C.H.P. 1938’de İnkılâpçılık ilkesini şu şekilde tanımlamaktadır:

“Parti, Devlet yönetiminde tedbir bulmak için derece ve tekâmül prensipleri ile kendini bağlı tutmaz. Milletimizin sayısız fedakârlıklarla başarmış olduğu inkılâplardan doğan ve olgunlaşan prensiplere bağlı kalmak ve onları korumak Parti için esastır”. Parti programındaki bu madde vatanın bugünkü kurtuluşunu ve milletin şerefli bir içtimai heyet olarak dikenleri ayıklanmış bir yol üzerinde feyizli ve sonsuz büyük istikbale yürüyüşünü, inkılâpçılık ruhuna ve hareketine borçluyuz. Bu sebeple İnkılâpçılık, Türk milletinin yükselme aşkını temsil eden milli şiarıdır ve böyle kalacaktır. Türk milletinin beka ve hayat şartları olan ve esasen Türkiye devletinin bütün kanunlarına ve icraatına rehberlik eden bu prensiplerin devletin bünyesine resmen mal edilmesini” 5 Şubat 1937 tarihli anayasa değişikliği sağlamıştır.¹⁸⁷⁷

Türkiye’ye özgü olan İnkılâpçılık ilkesi laiklik ve geri kalmışlıktan kurtulmanın şartı olan ekonomik bağımsızlık ilkesi ile birlikte anlamlı hale gelmektedir. Milli Mücadele bu amaçla yapılmakla beraber o dönemde aydınlar tarafından tam olarak anlaşılmamıştır. Bundan dolayı savaş sonrasında Türkiye’nin dışarıdan gelecek yardımlarla kurtulacağını düşünmüşlerdir ve savaş neticesinde kazanılan özgürlüğün bu anlayışla devamı zordur. Dolayısıyla Atatürk’ün İnkılâpçılığının önemi buradadır. Emperyalizme karşı verilen savaşı kazanmak tek başına yeterli görülmemiş, ulusların kendi istek ve kuvvetleri ile yenilenme yöntemlerini bulmaları özgürlüğüne sahip olmaları önemlidir. Yalnız emperyalizme karşı savaş yeterli değildir, o savaşı kazanmakta tek amaç değildir. Gerçek kurtuluş ödevi, ulusların kendi istekleri ile kendi güçleri ile yenilenme yollarını bulma özgürlüğüdür: *“Atatürk’e göre bu, özgürlük savaşını kazanmış ulusların kendi sorumluluğudur. Başka ulusların yardımına bağlı kalma yoluna*

¹⁸⁷⁵ Necip Ali, “Halkevleri Yıldönümü Nutku”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt 3, Mart 1934, s.5. s.5-7.

¹⁸⁷⁶ Necip Ali, “Halkevleri Yıldönümü Nutku”, s.5-6.

¹⁸⁷⁷ Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.13.

*dönen uluslar, bundan kolay kurtulamayacaklardır. Atatürk'ün anladığı devrimcilik ilkesinin taşıdığı anlam budur”.*¹⁸⁷⁸

İnkılâp Terbiyesi

Atatürk döneminde İnkılâpların halk tarafından benimsenmesi, korunması ve inkılâbın değerlerinin yaşatılması inkılâp terbiyesi başlığı altında ele alınmıştır. Burda da daha önce bahsettiğimiz halk terbiyesinde olduğu gibi inkılâp fikirlerinin kabul ettirilmesi şeklindeki fikir öne çıkmaktadır. Mehmet Saffet'e göre:

“Türk İnkılâbı, bu memlekette senelerden beri devam eden bir cereyanın, bir hareketin, bir idealin mahsul ve mümessilidir. Bu cerayan, bu hareket, bu ideal bir zümrenin veya bir sınıfın menaatlerini ve iddialarını değil, bu memleketin bütün münevver evlatlarının sınıf ve zümre farkı olmaksızın, memleketin kurtuluş ve yükselişi uğrunda beslediği fikirleri temsil eder. Muasırlaşmak ve teceddüt! İşte bu cereyanın hülasası.” İnkılâbımız bitmemiştir ancak şimdiye kadar yapılanlarda mütecanis bir kül halinde kuvvetli ve esaslı bir içtimai felsefe meydana getirmiştir. İmparatorluk zamanının ilahi haklara dayandırılan mutlak idaresine karşı halk hâkimiyetini tesis eden inkılâplar milletimizin yükselmesi ve medeniyette en ileriye gidişini temin vasıtalarındandır. “Türk milletinin asırlardan beri bir takım zaruretlerle geçirdiği büyük tevakkuf devrini telafi etmek ve hâkim rolünü tekrar alma, cihan tarihinde muazzam bir hadise olacaktır. Bunu çocuklarımıza büyük bir ideal halinde telkin etmeliyiz. Şimdi tuttuğumuz yolun bizi o şerefli mevkiimize götürecektir en kısa yol olduğunu, Türk milleti için bu kadar geri kalmış olmanın bile büyük bir ayıp teşkil ettiğini, bu geriliğin Türk'ün yüksek kabiliyet ve şerefi namına haysiyetşiken olduğunu, Türk evlatları bütün acılığı ile bütün utançları ile idrak etmelidirler. Türk milletini layık olduğu mevkie en kısa zamanda eriştirmek için imanla antetmelidirler”.

¹⁸⁷⁹

Mehmet Saffet'e göre Türk İnkılâbı cumhuriyetçi, halkçı ve demokrattır. Aynı zamanda o dönemde disiplinli bir hürriyet anlayışını benimsemiş, her sahada bir halk hâkimiyeti, milli hâkimiyet inkılâbıdır:

“Bunun felsefi izahı ise cümhuriyet ya da içtimai demokrasidir. İmparatorluk devrinin umumi mutlakîyet ve teokrasi rejimine karşı siyasi, içtimai, dini ve hukuki bir aksülamelden ibaret olan inkılâbımız kendi yarattığı felsefe ile izah edilir. İçtimai demokrasi ya da halk hâkimiyetinin maddi ve manevî olarak üç esası bulunmaktadır. 1- Disiplinli hürriyet, yahut hak ve vazife münasebeti, 2- Müsavî fırsatlar, yahut şahsiyetlerin azami inkişafını temin, 3- Tesannüt, yahut milli ruhun inkişafını temin. “Disiplinli hürriyet, başkalarının kanunen ve ahlaken tayin edilen hak ve vazifelerine tecavüz etmemek şartıyla herkesin düşüncesinde, söyleyişinde ve hareketinde serbest olması demektir. İçtimai murakaba hürriyetin disiplinli olmak mahiyetini meydana getirir. Bu tarifte hak ve vazife münasebetlerini tayin ederken her hakkın bir vazife ile her vazifenin bir mesuliyetle mütefarik olduğunu düşünmeliyiz. Zaten hak esas itibarıyla, hürriyet gibi içtimai bir mefhumdur. Umumi menfaatlere mugayir olan hiçbir iddia hak teşkil edemez. İşte, Türk inkılâbının siyasi, içtimai, dinî sahada meydana getirdiği, değişiklikler herşeyden evel bu prensibe istinat eder. Filhakika, siyasi hürriyetle, hâkimiyeti sultanların, padişahların elinden alıp halkın eline teslim etmiş bulunuyoruz. Teşrii ve icrai selahiyetle intihap usulüne müstenit bir temsili hükümet şekli kurulmuş oluyor. Cumhuriyetçilik ilkemiz budur. İçtimai hürriyetle, halkçılık ve devletçilik umdelerini kabul etmiş oluyoruz. Halkçılık cemiyet içinde sınıfları kaldırıyor, halkı yükseltiyor, **dahilen ve haricen memleketimizin imtiyaz sahibi zümrelerini ve fertlerini tanımıyor**, aile münasebetlerini yeni esaslara bağlıyor ve yeni medeni bir hukuk kabul ediyor. Devletçilik de, devletin vatandaşla iktisadi hukuk ve münasebetlerini tesbit ediyor. İktisadî inkişafa en müsait olacak bir programı yani ferdi teşebbüse azami fırsat ve imkânı vermekle beraber

¹⁸⁷⁸ Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.150-151.

¹⁸⁷⁹ Mehmet Saffet, “İnkılâp Terbiyesi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 8, Cilt İki, Eylül 1933, s.105.

iktisadî hayatta devletin iştirak ve mürakabesini kabul ediyor. Dinî hürriyetle lâiklik tesis ediliyor. Din ile devlet birbirinden ayrılıyor. Medreseler, tekkeler kapatılıyor, hilafet ilga ediliyor ve bütün bu dini saltalar kaldırılarak vatandaşların vicdani hürriyeti, serbest itikat ve ibadeti temin ediliyor. İnkılâpçılık ise bunların hepsine şamil olan bir ilerleyiş ve yükseliş imanıdır”.¹⁸⁸⁰

Mehmet Saffet’e göre mekteplerde çeşitli dersler ve araçlarla inkılâp terbiyesi verilmelidir. Bununla birlikte en kuvvetli unsur ise muallimlerin bizzat kendileridir. Muallimin idealist karakteri ve milli şahsiyeti çocuklar üzerinde en etkili olanıdır. Muallim işini tamamen idrak etmez ve yeterince benimsemezse inkılâp terbiyesini vermesine imkân yoktur. Dolayısıyla öncelikle muallimlere inkılâp fikirlerini öğretmek, bu amaçla kurslar açmak ve muallim mekteplerine İnkılâp derslerini koymak ve onlara yönelik bir el rehberi, fikir rehberi hazırlamak gerekmektedir.¹⁸⁸¹

N.A.Kansu’ya göre C.H.P. programındaki inkılâpçılık, bir dinamizmayı ifade etmektedir. Kansu’ya göre:

“İnkılâpçı parti ve onun hükümeti bir taraftan bütün yapılmış inkılâp eserlerinin bekçisidir; onların sarsılmasına, gerilemesine aslâ müsamaha edemez. Diğer taraftan yükseliş hamlesi bitmemiştir. Milli kültürümüzü muasır medeniyet seviyesinin fevkine çıkarmak için normal şartların ve imkânların üstünde çalışmak zaruretindeyiz. Türk devrimi ilk bakışta yıkıcı görülür. Hakikatte bu inkılâp yeni bir medeniyete susamış olan Türk içtimai muhitine garp medeniyetinin çalışma ve düşünme metodlarını, tekniklerini samimiyetle getirmek ve Avrupa medeniyetini halkeden bu metod ve tekniğin bu temizlenmiş muhitte, işlenmeye muhtaç tabiatla orijinal Türk varlığının yaratmasına meydan bırakmak için bu cemiyeti iskolastik medeniyetin bütün tesirlerinden temizlemeye mecburdu. Bu vazifesinde islahatçı olamazdı; oportünizmaya gidemezdi. Tanzimat ile asla mukayese edilemeyecek zihniyet bir zihniyet ve cesaretle bu yıkma ameliyesini yaptı. Bu ameliyenin istihdaf ettiği inşa zihniyetinin felsefesi şu idi: Türk milleti olarak var olmak ve büyük insan ailesine yüksek bir cemiyet olarak yaşamak Türk inkılâbının gayesidir. Türk inkılâbı büyük insan ailesinin

¹⁸⁸⁰ “Şahsiyetin inkişaf ettirilmesi demek fikirlerin genişletilmesi, muhayyelenin canlandırılması, sevgi ve emellerin yükseltilmesi ve akli murakabenin takviyesi demektir. Bunları mekteplerde öğreteceğiz. Vatandaş bunlara malik olduğu zaman hayatını yaşamağa değer addettiği gibi, cemiyette bu nevi vatandaşlardan müteşekkil olduğu zaman tam yaşıyan ve yükselen bir millet olur. Bu nevi şahsiyetlerin şuurlu teşriki mesaisinden meydana gelecek işler en yüksek bir inkişafı temin eder. İnkılâbımızın muasır cemiyet mefhumuna uygun olan bir şuurlu tesanüt prensibi vardır. Mutlakiyet idarelerinde şuursuz bir itaat bulunmaktaydı. Ancak cumhuriyette vatandaşlar müsavi esaslar üzerinde ve şuurlu bir surette bir takım gayeler için birbiriyle teşriki mesai ederler, aralarında bir tesanüt vardır. Ekseriyetin kararlarını severek kabullenmek, muhalif fikirlere tolerans ve dinlemek esastır. Bu şekilde cemiyet işleri elbirliği ve uyum içinde gerçekleştirilir. İmparatorluk devrinde tebea ahlakının haiz olduğu riya, tabasbus ve gösteriş yerine, Cumhuriyette, ciddiyet, samimiyet ve çalışma birliği kaim olur. İskolastik medrese zihniyeti yerine ilmi zihniyet, ilme ve ihtisasa hürmet hâkim olur. Bunların bir milletin hayatında en müessir inkişaf vasıtaları olduğu izahtan müstağnidir. İşte milliyetçilik cereyanı denilen ve muasır medeniyetin en bariz karakteri olan harekette bu prensiple birlikte meydana gelmekte ve inkılâbımızın en mühim umdesini teşkil etmektedir. Mütesanüt bir cemiyet, milli bir cemiyettir. Tarihte bazı hükümdarların hayırlı işleri olmakla birlikte içtimai terakkinin tam semeresi için içinde bütün erkek ve kadın vatandaşların faal ve müsbet bir surette içtimai iştiraklerde bulunduğu bir cemiyette görülür. Bu telakki tarihi ve ilmi bir milliyetçiliğin mana ve ehemmiyetini göstermektedir. Çünkü hakiki tesanüt ve içtimai ahenk, kan birliği, seciye ve tarih birliği, dil ve yaşayış tarzı birliği ve nihayet mefkûre ve menfaat birliği gibi tabii âmillerin iştirakiyle meydana gelebilir. Büyük tarih ve dil inkılâplarımız bu esasa istinat eder. Bir cemiyetin manevi bağları bunlardan ibarettir. Bunların inkişafı ise kuvvetli bir nasyonalizmden başka bir şey ifade etmez”. Bkz. Mehmet Saffet, “İnkılâp Terbiyesi”, s.106-108.

¹⁸⁸¹ Mehmet Saffet, “İnkılâp Terbiyesi”, s.108-114.

saadetine hizmet etmeyi vazife sayar. Türk inkılâbı Türk Cumhuriyeti'nin varlığı gibi ebedidir".¹⁸⁸²

Türk inkılâbının amacı yeni bir toplum ve devlet yaratmaktır. Bu yolda hedefleri üç noktada toplamak mümkündür. Uluslaşma (ulus ve ulus devleti oluşturma), laikleşme (devleti ve toplumu dinsel ideoloji ve kurallar baskısından kurtarma) ve bu çerçevede demokratikleşme (ulusal-laik devlet ve toplum sınırları içerisinde ulus egemenliği rejimini kurma), bu amaçların hepsini çağdaşlaşma başlığı ile tanımlamak mümkündür.¹⁸⁸³ Atatürk, Türkiye'nin kurtarılması ve tam bağımsızlığa sahip mütecanis devlet kuruculuğu ile birlikte bağımsızlığın korunması için Türk İnkılâbı ya da Türk çağdaşlaşma hareketi adı verilen hareketi başlatmıştır. Türk çağdaşlaşması çağdaş medeniyet düzeyinin üzerine çıkmak amaçlı inkılâpların tamamını ifade etmektedir. Çağdaş medeniyete yönelmekteki amaçlardan birisi de kendi öz kültürümüzü bilimsel metodlarla incelemek, onu halkın değerleriyle güçlendirmek ve kendi değer ve özellikleriyle çağdaş medeniyetin üzerine çıkarmaktır. Bu şekilde yüzyıllarca yabancı kültürlerin etkisiyle yozlaşan, kısırlaştırılan ve horlanan milli kültüre, kendi özellikleri içinde çağdaş ufuklar diğer ifadeyle Türk kültüründe Rönesans yaratmaktır. Atatürk'te Türk çağdaşlaşmasının gerçekleşmesi için milli bağımsızlığın kesinlikle şart olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: *"Hiçbir zafer gaye değildir. Zafer ancak kendisinden daha büyük olan bir gayeyi elde etmek için belli başlı vasıta, gaye fikirdir. Bu fikrin istihsaline dayanmayan zafer payidar olamaz. Genç Türkiye Cumhuriyeti'nin payidar olması için çağdaş medeniyetin bir ortağı, bir parçası haline gelmek bin bir fedakarlıkla sağlanan bağımsızlığın muhafazası için şarttır"*.¹⁸⁸⁴

Türk İnkılâbı'nın temel özelliklerini birkaç başlıkta toplamak mümkündür. Ulus olma ve ulus devlet kurma amacı ilk başta yer alır. Ulusal bağımsızlık, egemenlik, eğitim, dil, alfabe ve tarih alanındaki çalışmaların yanı sıra halifelik gibi ulus üstü ya da ulus öncesi kurumun kaldırılması bu açıdan önemlidir. Ulusal bağımsızlık, özgürlüğe giden yolu açmıştır. Evrensel değerlerin kabulü uluslaştırma çizgisini yadsımadan gerçekleşmiştir. İkinci önemli alan ise laikleşme alanıdır. Laikleşmede bir yandan devletin laikleşmesi adına halifeliğin kaldırılması, laik devlet ilkesinin kabulü, eğitim ve hukuk sisteminin laikleşmesi gerçekleşmiştir. Diğer yandan ise toplumu ve bireyi dinci-ümmeççi ideoloji ve kurallardan uzaklaştırmak laiklikle gerçekleşmiştir. Üçüncü alan olan demokratikleşme alanında ise saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı, halifeliğin kaldırılması, milli egemenlik ilkesinin merkezi değeri, parlamentolu rejime bağlılık, askeri otoritenin sivil iktidara bağımlılığı, eğitim ve öğretimde

¹⁸⁸² N.A.Kansu, "Konferanslar- Türk İnkılâbı", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 45, Cilt VIII, İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.231.

¹⁸⁸³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), s.326-327.

¹⁸⁸⁴ Yalçın, "Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Düşünce Yapısı", s.574-575.

demokrasi kavramına verilen önem, kadınların kamusal ve siyasal hayata katılması gerçekleşmiştir.¹⁸⁸⁵ Ulusal devletlerin kurulması toplumların siyasal gelişmelerinde en önemli aşamalardandır. Türkiye’de bu aşamaya ümmet veya cemaat temeline dayanan Osmanlı İmparatorluğu’nun enkazı üzerinde ilk ulusal devleti kuran Atatürk devrimleriyle gelinebilmiştir.¹⁸⁸⁶

Ulus devletin ise temeli ulustur... Aynı zamanda ülkesel bütünlük ve siyasal bütünlük ulus devletin yapısal unsurlarıdır. Siyasal bütünlükte ulusun bireylerinin yurttaşlık sıfatına sahip olarak siyasi yapıya dahil edilmesi ve bu şekilde ulus çerçevesinde bütünleştirilmesi gereklidir. Ulus devlette ülke vatanla eş anlamlıdır ve ülke, vatan ve sınır kavramları önemli kavramlardır. Ulus devletin ulusla özdeşleşme zorunluluğu ulusal egemenlik ilkesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Böylece ulus devlet kurgusu içinde ulusal çerçeveye dahil olan her bireyin yurttaş sıfatına sahip olması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Avrupa merkezli ulus devletlerde ulus devlet ve buna bağlı olarak geliştirilen ulus kurgusu tekdir. Bu kurgu içinde ulusal aidiyet, bireyle devlet arasında hukuki bağ olan vatandaşlık kanalıyla belirlenmektedir. Vatandaş sıfatıyla ulusal bütüne dahil edilen bireyler, vatandaşlık sıfatının kendilerine sağladığı siyasi haklarla, ulus devletin oluşturduğu siyasi bütünün bir parçası haline gelirler.¹⁸⁸⁷

Ulus devlet bireylerin kendi hak ve görevlerini yerine getirebilecekleri bir kurum olmuştur ve devlet alanının onların günlük faaliyetlerine daha fazla nüfuz etmesi kesinleşmiştir. Ulus devlet kurumsaldır.¹⁸⁸⁸

Çağdaş demokratik devletin en önemli özelliği ise ulusal olmasıdır. Demokratik devlet temelde ulusa dayanmış ve batıda kurulan ulus devletler, ulusa uygun ve devletle toplum arasındaki bağların kurulduğu devlet olmuşlardır. Klasik anayasa hukuku bu ulus devlet yapısını düzenlemiş ve ulus, demokratik devletin temeli haline gelmiştir. Ulusal anayasa devleti eski çağda mevcut değildir. Anayasa, milletle devlet arasındaki bağlantıyı sağlamış ve bu bağ ihtilaller sayesinde olmuştur. Devlet, ulusun hukuki ve siyasi şekli, görünüşü olmuştur. Anayasa, devletle ortaya çıkmışsa da demokratik bir rejiminde ifadesi değildir. Demokratik rejim batılı anlamda yeni zamanların ürünüdür ve ulusaldır. Çağdaş devlet ulus devlettir ve ulusçuluk fikrinin eseri olarak ortaya çıkmıştır ve Fransız devrimiyle birlikte şekillenmiştir.¹⁸⁸⁹

Ulus devlet yurttaşlarının tamamını tek siyasal kimlik altında birleştiren devlettir. Ülkede yaşayan bütün etnik gruplar, dilsel gruplar, dinsel gruplar, sosyolojik kimlikleri ne olursa olsun siyasal kimlik olarak tek kimliğe sahiptirler. Ulus devlet, üyelerinin çoğunluğuna onlara

¹⁸⁸⁵ Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.321-322.

¹⁸⁸⁶ Düren, “Anayasal Düzendeki Atatürk Devrimleri ve Ulusçuluk”, s.164.

¹⁸⁸⁷ Erözden, *Ulus Devlet*, s.105-124.

¹⁸⁸⁸ Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.55-57.

¹⁸⁸⁹ Tunaya, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, s.524-525.

seçenek olabilecek büyük kümelerin tümünden daha güçlü güvenlik, ait olma ya da bütünleşme, giderek tek tek bireylere bile kimlik vermektedir. Ulus devletlerin kurulması ise imparatorluklar yüzyıllarından sonra gerçekleşmiştir. İmparatorluklar, geniş nüfus kitlelerini yönetmenin en iyi yollarından birisinin mümkün olduğunca bölmek-yönetmek ilkesine dayanmış olduğunu görmüşlerdir. Bundan dolayı farklılıklar kurumsallaştırılmış, teşvik edilmiş ve desteklenmiştir. Ancak 18. ve 19. yüzyıldan itibaren daha önce belirli bir ülkede bir hanedana ait olduğu varsayılan egemenliğin uluslara ait olduğu fikri yerleşmeye başlamıştır. Ülkeler, hanedanların malları olmaktan çıkıp milletlerin yurdu olarak algılanmaya başlanmıştır.¹⁸⁹⁰

4.9. Eğitim Politikaları ve Uluslaşma

4.9.1. Tevhid-i Tedrisat Yasası

Ulus devletlerin eğitim politikalarının en önemli vasfı eğitim politikasının ulusal, tek ve bir merkezden yönetilmesi yani devlet kontrolünde olmasıdır. Daha öncede belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti'nin ulusal bir eğitim politikası mevcut değildi. Bunun yanı sıra devlet tarafından kontrol edilemeyen gayr-i müslim okulları, yabancıların imparatorlukta kapitülasyonlardan faydalanarak kurdukları okullar, yine devletin kendisinin kurduğu modern okullar ve medreselerin varlığı hem bir eğitim politikasının ortaya çıkmasını engellemiş hem de eğitim ulusal bir eğitim haline dönüşmesini engellemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli inkılâp yasalarından birisi 3 Mart 1924 tarihli Türk İnkılâbını laikleştiren yasalardır. Bu inkılâpçı yasalarla Şeriyye ve Evkaf Vekâletinin, Erkan-ı Harbiye Umumiye Vekâletinin kaldırılması, Tevhid-i Tedrisat Yasasının kabulü ile ve özellikle Hilafetin ılgası ile Cumhuriyetin vasıflarının netleşmesi adına önemli adımlar atılmıştır. Bu inkılâplarla teokratik Cumhuriyet daha doğrusu hilafet Cumhuriyeti kurma amaçlarına son verilerek¹⁸⁹¹ Cumhuriyetin vasıflarının milli, demokratik, laik ve merkezi olduğu daha doğrusu olacağı vurgulanmıştır. Bu yasalar rejimin niteliklerini net biçimde ortaya koymuş, sağlamlaştırmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim öğretimin ulusal olması ve uluslaşma süreci adına önemli bir adım atılmış, tüm eğitim kurumlarının Milli Eğitim Bakanlığına bağlanması gerçekleşmiştir. Öğretimin birleştirilmesi amacıyla 3 Mart 1924 tarihinde Millet Meclisine sunulan kanun teklifi şu şekildedir:

“Bir devletin irfan ve maarif-i umumiye siyasetinde, ulusun fikir ve hissi itibariyle vahdetini temin etmek için tevhid-i tedrisat en doğru, en ilmi ve asri ve her yerde fevayit ve muhassenatı görülmüş bir umdedir. 1255(1839) Gülhane Hattı Hümayunundan sonra açılan

¹⁸⁹⁰ Ümit Özdağ, *Türk Sorunu* (Ankara: Kripto Yayınları, 2012), s.75-76.

¹⁸⁹¹ Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet döneminde hilafet Cumhuriyeti kurma amacı, tartışmalar ve Atatürk'ün bu konulardaki tutum ve davranışları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, s.121-127; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi III-I*, s.24-55; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e IV* (İstanbul: Tekin Yayınları, 1978), s.1332-1340.

Tanzimat-ı Hayriye devrinde saltanat münderisei Osmaniye tevhid-i tedrisata başlamak istemiş ise de buna muvaffak olamamış ve bilakis bu husuta bir ikilik bile vücuda gelmiştir. Bu ikilik vahdet-i terbiye ve tedris noktai nazarından birçok mızır neticeler tevhit etti. Bir millet efradı ancak bir terbiye görebilir, İki türlü terbiye bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdet-i his, fikir ve tesanüt gayelerini külliye mühildir. Teklifi kanunimizin kabulü takdirinde Türkiye Cumhuriyeti dahilinde ve bilumum irfan müessesatının mercii yeganesi Maarif Vekaleti olacaktır. Bu suretle bilcümle maarifte bundan böyle Cumhuriyetin irfan siyasetinden mesul ve irfaniyatımızı vahdet-i his ve fikir dairesinde ilerletmeye memur olan Maarif Vekâleti müspet ve müttehit bir maarif siyaseti tatbik edecektir. Teklifimizin bugün derakap ve müstecalen müzakeresiyle kanuniyet celbetmesini heyet-i celileden rica ederiz".¹⁸⁹² Bu şekilde ulusal bir eğitim amaçlanırken aynı zamanda Türk çocuklarının ve özellikle Türk kızlarının eğitim ve öğrenim haklarını kazanmalarının önündeki önemli engellerden biri ortadan kaldırılmıştır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Türk kadın ve erkeğini çağdaşlaştırma yolunda atılmış en cesur ve ilk adımlardan biri olarak gösterilebilir. Bu kanun laikdir, tek okul sistemi vardır, devletçiliği ve ulusçuğu esas alır ve demoktrattır. Bu sayede, yeni yasalarla verilecek hakların bilinçli olarak değerlendirilebilmesi ve kullanılabilmesi amaçlanmıştır.¹⁸⁹³

Eğitiminin birleştirilmesi girişimini takiben 20 Nisan 1924'te Anayasanın 87. maddesine kadın-erkek bütün Türkler için ilköğretim mecburiyeti konmuş ve eğitimin devlet okullarında parasız olduğu¹⁸⁹⁴ belirtilmiştir. Böylece kız ve erkek çocukların eğitimi anayasa zorunluluğu haline getirilmiş ve önünde oluşabilecek engeller bu şekilde aşılmaya çalışılmıştır.

Eğitim meselesi Cumhuriyetin kültür inkılabında önemli yer tutmaktadır. Kültür sahasının en önemli hadisesi ise Türk kültürünün laikleştirilmesidir. Atatürk, kültür laikleşmezse Türk kültürüne sağlam bir cereyan verilemeyeceğine inanmış ve çeşitli tarihlerde yaptığı konuşmalarda milli eğitime ve eğitim-öğretim birliğine vurgu yapmıştır. 3 Mart 1924 te Tevhid-i Tedrisat Yasası kabul edilmiştir. Atatürk, eğitim ve öğretim birliği ile milli eğitim hakkında değişik tarihlerde şunları ifade etmiştir: "*Cihan aile-i medeniyetinde mevkii ihtiram sahibi olmak isteyen Türk milleti evlatlarına vereceği terbiyeyi mektep ve medrese namında birbirinden büsbütün başka iki nevi müesseseye taksim etmeye hala katlanabilirmiydi? Terbiye ve tedrisatını tevhid etmedikçe aynı fikirde, aynı zihniyette fertlerden mürekkep bir millet yapmağa imkân aramak abesle işgal olmaz mıydı?*" ve "*köhne zihniyetler, maziperestlikle muhafazai mevcudiyet mümkün değildi*", "*milli terbiye ile inkişaf ve ilâ edilmek istenilen genç dimağları bir taraftan da paslandırıcı, uyuşturucu, hayali zevaitle doldurmaktan dikkatle içtinap etmek lâzımdır*" sözleri ile eğitimin milli birlik ve beraberlikteki önemine vurgu yapmış ve laikliğin zarureti açık bir şekilde ifade etmiştir. Atatürk, lâikliği Türkiye ve Türk kültürü için temel esas olarak almış, medreseleri, tekkeleri ve

¹⁸⁹² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 7, İçtima Senesi 1, 3.3.1340(1924), s.25; ayrıca bkz. Reşad Genç, *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar- 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005), s.19; Arıburnu, *Milli Mücadele ve İnkılâplarla İlgili Kanunlar Esbabı Mucibeleri ve Meclis Görüşmeleriyle I*, s.158.

¹⁸⁹³ Emel Doğramacı, "Atatürk ve Kadın Hakları", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı I* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), s.236.

¹⁸⁹⁴ Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, s.138.

bütün hurafelerin ve batıl itikatların kaynaklarını ortadan kaldırarak ilerlemenin önünü açmıştır. Atatürk: “Bugün Türk çocuğu her işte yanlış ve muzır akidelere göre değil, pozitif ilimlerin ilmi metodlarla elde ettikleri hakikatlere göre düşünecek, karar verecek ve iş yapacak bir yolda ve karakterde yetişmektedir”¹⁸⁹⁵ demiştir.

Kazım Nami’ye göre Cumhuriyetle birlikte Türk kültürü milliyetçi bir karakter kazanmıştır ve Cumhuriyet terbiyesi (eğitimi) halkçıdır. Mustafa Kemal Paşa yeni Türkiye Devleti’ni sınıfsız bir Türk cemiyetine dayandırmak istemiştir ancak sınıfsız bir cemiyet yaratmak zor olmakla beraber Halkçılığın gereğidir. Gerçek halkçılığın en önemli vasfı budur:

“Mekteplerimizde zengin çocuklarıyla fakir çocukları, bir kumandan çocuğuyla bir jandarma neferinin çocuğu, yan yana, diz dize oturuyor, çalışıyor, arkadaş oluyorlar. Cumhuriyet mualliminin karşısında hangi zümreden olursa olsun, yalnız Türk çocuğu vardır. Cumhuriyet terbiyesi iktisadidir. Cumhuriyetten önce, meçhul bir âlem gibi gözlerimizi kamaştıran iktisat, yeni Türk devleti’nin temel siyasetlerinden biridir. Bugün Türkiye cumhuriyetinde bir İktisat Vekâleti vardır ve bütün milli faaliyetlerimiz iktisadi bakımdan görülmektedir. Çocuklarımız, tasarruf ve iktisat terbiyesi görüyorlar. Mekteplerde kooperatifler, yalnız tesañüt fikrini değil, iktisat itiyatlarını da vermeğe çalışıyor. Tek mektep tarzını biz, başka memleketlerden daha iyi, daha verimli olarak tatbik ettik. Türk tek mektebi, tetkiyk ve müşahade ile öğrenmek, çalışarak ve yaşayarak öğrenmek usulünü kabul etmiştir. Bu tarz terbiyede iktisadın çok büyük bir yeri vardır”.¹⁸⁹⁶

Kazım Nami devamında Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşu ile birlikte eğitim kurumlarında yeni bir terbiye prensibinin ortaya çıktığını, Osmanlı dönemi ve son dönem olan meşrutiyet dönemi eğitim ve terbiye anlayışının milli ve çağdaş bir eğitim ve terbiye anlayışı olmadığından dolayı terkedildiğini ifade etmiştir. Kazım Nami’ye göre:

“Cumhuriyet terbiyesi esas olarak laiktir. Yeni Türkiye devleti, şeriye ve evkaf vekâletlerini kaldırdı, diynin devlet işlerine karışmasına nihayet verdi. Yüzlerce yıl bir kara kuş gibi Türkün mukadderatına hâkim olan hilafeti, halifeyi Türk yurdundan sürdü, çıkardı. Dünya işlerini, aile hukukunu şeriatın pençesinden kurtardı. Türk inkılâbının en büyük merhalesi budur; cumhuriyetin en büyük nimeti budur. Bu inkılâp Türkün istikbâlini her türlü kara bulutlardan, karanlıklardan kurtarmıştır. Cumhuriyet terbiyesi millidir. Bir zamanlar Türk, “Türküm” demekten utanırdı. Bugün her Türk Türklüğü ile öğünür. Türk olduğu için başı yüksektir, göğsü kabarıktır. Vaktiyle Türklere “Osmanlı” diyen azlıklar, bugün “ben de Türküm” demeğe çalışıyorlar. Cumhuriyet mekteplerinin şıarı Türk çocuklarına en doğru, en temiz Türk duygusunu vermektir; onlara milliyetleri ile öğünmeğe hakları olduğunu öğretmektir. Fakat bu Türkçülük terbiyesi şoven olmaktan uzaktır. Türk derin ve özlü mazisinin asilliğini saklıyor; başka ırkları hakir görmüyor. İnsanlığa layık olduğu değeri veriyor. İşte Cumhuriyetimizin milli terbiyede tuttuğu en şerefli yol. Artık mekteplerimizde garp müverrihlerinin eserlerinden tercüme edilen tarih değil, yüce Gazi’nin kurduğu T.T.T.C. nin ilmî araştırmalarıyla ortaya çıkan Türk bakımından tarih okunur”.¹⁸⁹⁷

Atatürk döneminde halkçılık ilkesi Türk kültürünün gösterdiği en bariz karakterlerden birisi olarak değerlendirilmiştir. Cumhuriyet okullarında bazı memleketlerde görüldüğü gibi sadece bir sınıfın çocuklarının gelişmesine yönelik eğitim verilmediği, bütün Türk çocuklarının

¹⁸⁹⁵ Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.160.

¹⁸⁹⁶ Kâzım Nami, “Cumhuriyet Terbiyesi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 9, Cilt İki, BirinciTeşrin (Ekim) 1933, s.200-203. s.203-204.

¹⁸⁹⁷ Kâzım Nami, “Cumhuriyet Terbiyesi”, s.200-203.

istidat ve kabiliyetlerini gelitirmeye yönelik halkçı bir eğitim uygulandığı ifade edilmiştir. Aynı zamanda birçok ülkede paralı eğitim uygulanırken Türkiye’de lise ve ortaokullarla diğer okulların gündüzlü ve yatılı olmayan (nehari) öğrencilerinden ücret alınmadığı kaydedilmiştir. Birçok ülkede eğitimcilerin ülküsü olan tek okul sistemini Cumhuriyetin çoktan uyguladığı ve bütün okullara devam eden öğrenci sayısının büyük artışında kültür siyasetinde uygulanan halkçılık ilkesinin önemli bir yeri olduğunu gösterdiği ifade edilmiştir. Aynı zamanda imparatorluk döneminde ihmal edilen köy çocuklarının gelişme yolunu açmak hususunda cumhuriyet rejiminin her fedakârlığı yapmaktan çekinmemesi de kültür sahasında Halkçılığın verimli neticesi olarak ortaya konmaktadır.¹⁸⁹⁸ Bununla birlikte Cumhuriyet terbiyesi cinslerin müsaviliğine dayandığı belirtilmiş, Türkiye’de kadın-erkek farkı olmadığı, ilk, orta, yüksek mekteplerde karışık terbiyenin (eğitim) yerleştiği ifade edilmiştir. Fransa’nın dahi o dönemde bunu tam olarak başaramadığı ancak Türk kadınının askerlik dışında erkeklerin yaptığı her işi yaparak muallim, doktor, hâkim, avukat, muhasebeci, bankacı vs. olduğu belirtilmiştir. Bu durumun dünyada örneğinin bulunmadığı ve Cumhuriyet terbiyesinin inkılâpçı olduğu ifade edilmiştir. Bundan dolayı:

“Bugün inkılâplar içinde yaşayan Türk çocuğu, bu terbiyeyi almak mecburiyetindedir. Cumhuriyet terbiyesi, psikoloji ve psikoloji ile süsyolojiye müstenit en yeni usullerden istifade eder. Hiçbir millet örneğimiz değildir. Kendi kendimizi yarattığımız gibi kendi kendimizi yaşıyoruz. Benzemeğe çalışmak maymun tabiatlıların işidir. Biz, insanlık içinde asilliğini ispat etmiş bir milletiz. Bize, insanlığın yarattığı bütün bilgilerden istifade ederek, kendi yolumuzda, yalnız kendi yardımımızla yürüyeceğiz. İşte cumhuriyet terbiyesinin temel vasıfları. Benim bildiğim benim anladığım bir şey varsa bugün bir Türk terbiyesi olduğudur. Dün böyle bir terbiye yoktu. O, varlık onuncu yılını kutladığımız aziz Cumhuriyetimizin eseridir”.¹⁸⁹⁹

Atatürk döneminde eğitim meselesinde çocukların eğitimi önemli yer tutmuştur. Bu konu hakkında Nafi Atuf sunları ifade etmektedir. Son asır içinde Türkiye’de mektep terbiyesinin tekâmülü çocuğun bünyevi ve içtimai vaziyeti hakkındaki telakkilerin değişmesine sıkı bir surette bağlı bulunmaktadır. Nafi Atuf’a göre uzun yıllar çocuk, büyüğün minyatürü gibi görüldü ve birçok coğrafyada erken yetişmesi sağlanmaya çalışıldı. Çeşitli dinlerde de aynı anlayış görülmüş ve çocukluğunu yaşamadan kısa zamanda yetişkin olması amaçlanmıştır. Aynı zamanda İslâm âlimleri tarafından da çocuk bir balmumuna benzetilerek ve bundan dolayı her türlü kalıba sokulabileceği ifade edilmiştir. Bundan dolayı uslu çocuk, büyüklerin yanında sessiz sedasız oturan çocuk, ideal bir çocuk olarak görülmüştür. Nafi Bey’e göre Tanzimatçılar garp fikirlerinden ve Rousseau’dan etkilenmekle birlikte bu dönemdeki mahalle mektepleri yanındaki yeni mekteplerde de çocuk bir efendi gibi düşünülmüştür. Tanzimatçılar Rousseau’nun çocuğun çocuk olarak anlaşılması fikrini anlamamışlardır. Terbiye çocuğun tabii

¹⁸⁹⁸ Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.161.

¹⁸⁹⁹ Kâzım Nami, “Cumhuriyet Terbiyesi”, s.204.

istidat ve kabiliyetlerine istinat etmeli ve bu kabiliyetlerde anlaşılacak ve bulunmak istenilirse çocukluk tetkik edilmelidir. II. Meşrutiyet devrinde de geleneksel anlayışta görece bir değişiklik yaşanmıştır. Çocuk yine yetişkinin küçük bir örneği görülmekle birlikte aynı zamanda çocukluğunu yaşaması adına da bir alan bırakılmıştır. Çocuğunda çocukluğu dolayısıyla bazı tezahürleri olabileceği, onun tabiatı olduğu, terbiyenin bu tabiatı sevk ve idare etmekle birlikte tamamen sıkması uygun görülmemiştir. Nafi Bey'e göre:

“Artık çocuğun kendi şahsiyetine malik olmak için çalışıldığı bir devredeyiz. Bugün memleketimizde yayılmakta olan pedagojik telakkilere göre çocuk asla büyüğün bir minyatürü değildir. Çocukluk bütün vasıf ve şartlarıyla erginlik devrinden büsbütün ayrı bir devirdir ve çocuk bu devirde en müsait muhiti içinde kendi çocukluk hayatını tam olarak yaşayabilmelidir. Ancak her devrin normal şartları içinde kendi hayatını yaşayabilen uzviyetlerdir ki tekâmül ederler. Çocuk hakkındaki bu idrak tarzı kurtuluş Türkiye'nin kurtuluş vetiresine ne kadar benzemektedir. Yaşamaya ve gürbüzlenmesine engel olabilecek bütün bağlardan ayrılan Türkiye, kendini bularak bünyesinin orijinallliğini göstermeğe hazırlanıyor. Bunun gibi Türk çocuğu da kendi tabiatında yaşayan bütün kudretleri kullanabilmek hürriyet ve kabiliyetine malik oluyor. Türkiye Cumhuriyetiyle yayılan ve çocukluk hakkındaki ilmi tetkiklerin mahsülü olan bu diri telâkki muallimlerimizin en sönmez inanı olmaya değer”.¹⁹⁰⁰

C.H.P. tarafından Cumhuriyetin 15. yıldönümünde Cumhuriyet döneminde Türk kültürünün milliyetçi bir karakter kazandığı ifade edilmiştir. Din ile milleti birbirinden ayırmayan zihniyetin tesiri ile okullarda Türk çocuklarına ilkokuma kitabı olarak Türkçe yerine Arapça ve Farsça eserler veren ve aynı zamanda bu dillere Türkçeden daha fazla yer veren, Türk tarihi yerine İslâm tarihi eğitimi veren imparatorluk döneminin son zamanlarında Türk kelimesini de eğitimden çıkarmaya çalıştığı ifade edilmiştir. İmparatorluk bu geri zihniyeti ile Türk çocuğuna kendi milli benliğini öğretmemekteydi. Atatürk çeşitli vesilelerle Türk çocuklarına milli eğitim vermenin önemini ifade etmiştir. Atatürk: “*Türkiyenin terbiye ve maarif siyasetini her derecesinde tam bir vuzuh ve hiçbir tereddüde mahal vermeyen sarahatle ifade etmek ve tatbik etmek lâzımdır. Bu siyaset her manasile milli bir mahiyette irae olunabilir... Biz esasen milli mevcudiyetin temelini milli şuurda ve milli birlikte görmekteyiz. Biz doğrudan doğruya milliyetperveriz ve Türk milliyetçisiyiz. Cumhuriyetin mesnedi Türk camiasıdır. Bu camianın efradı ne kadar Türk harsı ile meşbu olursa o camiaya istinat eden Cumhuriyet de o kadar kuvvetli olur. Türk milletinin milli dili ve milli benliği bütün hayatında hâkim ve esas kalacaktır*” sözleri ve başardığı Türk Tarih ve Dil inkılâplarıyla Türk'e kendi benliğinin en parlak belgelerini vermiştir:

“Bugün Türk okullarına devam eden her Türk çocuğu, dünyada ilk medeniyeti kuran ve bu medeniyeti cihanın dört bucağına ulaştıran bir millete mensup olduğunu red ve inkâr edilmesine ihtimal olmayan ilmi delillerle öğrenmekte, ana dilinin bütün dillere kaynak olacak derecede güzel ve işlenmiş olduğu kanaatine varmaktadır. Bir taraftan Arapça ve Farsçanın bir taraftan da Arap harflerinin zararlı tesirlerinden hem programlarımızı, hem

¹⁹⁰⁰ Nafi Atuf, “Terbiye Anlayışında İlerleyiş”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı İki, Cilt Bir, Mart 1933, s.126-127.

dilimiz kurtaran Atatürk, Türk diline en verimli inkişaf yolunu açmıştır. Bugünkü Türk okulu, milli gayeleri tahakkuk ettirmek için kurulduğunu içinden duyan, bütün ulusal ülküleri benimseyen ve bu ülküler uğurunda her fedakârlığı göze alacak karakterli, canlı ve heyecanlı unsurlar yetiştiren ulusal bir kurumdur”.¹⁹⁰¹

4.9.2. Köy Enstitüleri ve Uluslaşma

Milli Mücadele döneminde gerçekleşen İzmir İktisat Kongresi’nde (17 Şubat-4 Mart 1923) ziraat ve maarif meselesiyle alakalı alınan kararlarda yeni Türk Devleti’nin bilhassa köylerde eğitime verdiği önem ortaya çıkmaktadır. Böylelikle hem Türkiye’nin iktisadi gelişimi hem de eğitim meselesi çözülmeye çalışılmıştır. Köy enstitülerinin belki de fikri kökeni diyebileceğimiz kararlar bu kongrede alınmıştır. Kongrede ziraat ve maarif meselesi başlığı altında alınan kararlar şu şekildedir:

“Madde 2: Umum iptidai ve tali mekteplerde müterakki memleketlerde olduğu gibi sanayi ve ziraatın de amali olarak gösterilmesi,

Madde 3: Her livada birbirine yakın köyler için kâfi arazisi olan leylî birer iptidai mektebi açılması ve bu mekteplerde iptidai derslerle beraber ameli ve nazari basit ziraat dersleri gösterilmesi,

Madde 4: Her Liva’nın büyüklüğüne göre birden ikiye kadar nazari olmaktan ziyade amali ziraat tedrisatında bulunulmak üzere münasip nahiyelerde numune çiftliği mahiyetinde talî mektepler yapılması,

Madde 5: Âli tahsil için bir ziraat mektebi kâfi görülerek bu mektebin Anadolu’da tesis ve mektebin teessüsünden ve Halkalı’nın bilumum levazımı tedrisiye ve demirbaş eşya ve sairesinin naklinden sonra Halkalı Ziraat Mektebinin yeni mektebe nakli ve yeni tesis edilecek mektebin mevkiinin tayin edilmesi hususunun hükümete bırakılması,

Madde 6: Köylerdeki iptidai mekteplerinin mutlaka beş dönümlük bir bahçesi ve iki ineklik fenni bir ahır ve kümesi yeni usul bir arılığı ve muallimler için iki odalı bir evi olması ve arazinin bir kısmı sebze ve bir kısmı çiçek bir kısmı da fidancılığa tahsis edilerek muallimlerinin nezareti altında bizzat talebe tarafından idare edilerek masraf ve hasılatının köy muallimlerine ait olması ve bu suretle çocuklara ameli olarak çiftçiliğin öğretilmesi ve münevver zevatın da köylerde yerleşmelerinin teşviki,

Madde 7: Türkiye ve Ecnebi Darülfünun, Âli ve Tali mektepler mezunları ve mezunlarının ve medreseleri ikmal ederek icazetname alanların en az bir sene müddetle altıncı maddeyi tatbik eden köy muallimliklerinde istihdamı,

Madde 8: Kışla ve askeri talimgâhlarda ameli ziraat tedrisatı yapılması,

Madde 9: Ahlâka mugayir olanları men’edilmek suretiyle zirai, sinai, coğrafi, iktisadi ve sıhhi sinema filmleriyle köylülere lazım gelen faydalı malumatı vermek ve köylerin istatistiki malumatlarını zaptetmek ve amali konferanslar vermek üzere şimdilik her liva’da birer seyyar ziraat mektebi açılması”.¹⁹⁰²

İzmir İktisat Kongresi’nde alınan kararların bir kısmı aşağıda geniş bir şekilde ele alacağımız Köy enstitülerinin yetiştirdiği öğretmenlerle köylerde uygulanmak istenen eğitim politikasının temelini teşkil eder vaziyettir. Uygulamalı ve köy hayatına uygun yani tarım, hayvancılık, ziraat eğitiminin verilmeye çalışıldığı ilköğrenimin temeli atılmış gibidir. Ancak Atatürk dönemi köy enstitülerinin uygulamalı eğitim yanında eğitim yoluyla Türk İnkılâbının ilkelerini köylere ulaştırmayı hedeflediği görülmektedir.

¹⁹⁰¹ Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.160-161.

¹⁹⁰² A. Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi*, s.21-22.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye nüfusunun yaklaşık %75'i köylerde yaşamaktadır. Köylü nüfusun yeni rejime uyum sağlaması, rejime uygun olmayan siyasi ve sosyal geleneklerin ortadan kaldırılarak halkçı ve devletçi bir düzenin kurulması, rejimin köylüler tarafından desteklenmesi, feodal yapının tasfiyesi, toprak reformunun gerçekleşmesi, köyün ekonomik seviyesinin yükseltilmesi ve köyün eğitim meselesini çözmek amacıyla köy çocuklarının eğitimine başlanmış ve uzun bir zaman alacak bir çalışma başlatılmıştır.¹⁹⁰³ Bunun yanı sıra ekonomik meselelerinin çözülmesi ve köylünün eğitim imkânlarına kavuşması cumhuriyetin amaçları olmuştur. Köylünün eğitimi meselesi hem rejimin kabullenilmesi hem de rejime uygun olmayan geleneklerin ortadan kaldırılması ve köylünün her türlü ihtiyacının karşılanması bakımından önem arz etmektedir.

1931 tarihli C.H.F. programının beşinci kısım Milli Talim ve Terbiye başlığı altında 1.maddede temel düsturlar şu şekilde ifade edilmiştir:

“A) Maarif siyasetimizde temel taşı, cehlin izalesidir. Maarifimizde hergün nisbeten daha fazla çocuk ve vatandaş okutacak ve yetiştirecek bir program takip olunacaktır. B) Kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi ve layık vatandaş yetiştirmek tahsilin her derecesi için mecburi ihtimam noktasıdır. Türk milletine, Türkiye Büyük Millet Meclisine ve Türkiye Devletine hürmet etmek ve ettirmek hassası bir vazife olarak telkin olunur. C) Fikri olduğu gibi bedeni inkişafada ehemmiyet vermek ve bilhassa seciye millî derin tarihimizin ilham ettiği yüksek derecelere çıkarmak büyük emeldir. Ç) Terbiye ve tedriste takip edilen usul, bilgiyi vatandaş için maddî hayatta muvaffak olmayı temin eden bir cihaz haline getirmektir. D) Terbiye her türlü hurafeden ve yabancı fikirlere uzak, üstün, millî ve vatanperver olmalarıdır. E) Her tahsil ve terbiye müessesesinde talebenin teşebbüs kabiliyetini kırmamaya şefkat ve nüvazîle itina etmekle beraber onları hayatta kusurlu olmaktan vikaye için ciddi bir intizam ve inzibata ve samimî ahlâk telâkkisine alıştırmak mühim olduğu kanaatindeyiz. F) Fırkamız vatandaşların, Türkün derin tarihini bilmesine fevkalade ehemmiyet verir. Bu bilgi Türkün kabiliyet ve kudretini, nefesine itimat hislerini ve millî varlık için zarar verecek her cereyan önünde yıkılmaz mukavemetini besleyen mukaddes bir cevherdir.”¹⁹⁰⁴

C.H.F. 1931 Fırka programında 2. maddede mektepler hakkındaki başlıca fikirlerimiz başlığı altında a bendinde: Şehirlerde, köylerde veya köyler mıntıkasında vaziyet ve ihtiyaca göre gündüzlük ve yatı ilk mektepleri, muntazam bir tatbik programı altında arttırılacaktır. Köy mekteplerinde sıhhat, yaşayış ve mıntıkası ile münasebeti olan ziraat ve sanat fikirleri verilecektir¹⁹⁰⁵ hükmü yer almıştır. 1931 Fırka programında eğitim başlığı altındaki maddeler aynı şekilde 1935 parti programında da yer almıştır. 1935 parti programında yenilik olarak “Türk dilinin ulusal, tükel bir dil haline gelmesi hakkındaki ciddi çalışmalarına devam olunacaktır” hükmü ile ilköğrenimin 5 yıl olduğu, Köy Okulları başlığı altında: “Köy çocuklarımıza kısa zamanda pratik hayat için lüzumlu bilgiyi verebilecek üç veya dört sömestirli köy okulları açılacaktır. Bunların çocukları yükseköğretim derecelerine hazırlayan ilkokullardan ayrı bir tip olarak kurulup arttırılması planlanacaktır. Bu tip köy okullarında

¹⁹⁰³ Doğan Avcıoğlu, *Millî Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e IV* (İstanbul: Tekin Yayınları, 1978), s.1418.

¹⁹⁰⁴ C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı*, 1931, s.35-36.

¹⁹⁰⁵ C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı*, 1931, s.36.

çocukların daha olgun yaşta okumağa başlamaları ve okumanın arasız devam etmesi ve bu işi devletin, askerlik borcu gibi, sıkı tutması lüzumludur”¹⁹⁰⁶ hükmü yer alarak yeni eğitim kurumları ve anlayışının hazırlığı içinde olduğu ifade edilmiştir.

1931 C.H.F. kongresinde Çanakkale temsilcisi Veli Bey tarafından birçok köylerde öğretmen bulunmadığı için Maarif Vekaleti tarafından “*muallim verilemeyen köylerde ücretleri köylü tarafından verilmek üzere tedarik edilecek muallimin ehliyeti maarif idarelerince tahakkuk eylediği takdirde tedrisata müsaade edilmesi*” teklifinde bulunmuştur. Kongre’de milletvekili Besim Atalay (Aksaray), genel liselerin meslek liselerinden fazla ve iyi durumda olduğunu ifade ile okuyanların memur olmak için okuduğunu ve bu durumun değişmesi gerektiğini ifade ile memlekette 21 Lise ve 13 meslek lisesinin bulunduğunu, 21 lisenin senede beşyüz kadar mezun verdiğini, meslek liselerinin de 163 mezun verdiğini ifade etmiştir. Atalay’a göre Almanya’da 291 lise 462 tane meslek lisesi, Romanya’da 122 lise 271 meslek lisesi, Danimarka’da 2 lise 279 tane meslek lisesi bulunmaktadır. Maarif Vekil Esat Bey (Bursa) köylünün masraflarını karşılayarak Maarif Vekâletinin kontrolünde muallim tedarikini mahzurlu görmemekle birlikte 23 tane muallim mektebinden senede 850-900 muallimin mezun olduğunu ve birçok yere muallim tedarikinin zor olduğunu, bazı yerlerinde muallimlerin masrafını karşılayamadığı için muallimleri bakanlık emrine geri vermek istedikleri hatta birçok yerde eğitimin yetersizliğinden dolayı Orta Anadolu gibi muallimlerin iade edildiğini ifade etmiştir. Bakan’a göre vekâletin yetiştirdiği muallimlere dahi yer bulunamamaktadır.¹⁹⁰⁷

Cumhuriyetin ilanından sonra hükümetler hem köy konusuna hem de köy öğretmeni yetiştirme işine önem vermişlerdir. Köye uygun öğretmen yetiştirmenin köy eğitiminin gelişimi ve buna paralel olarak ülkenin sosyal ve ekonomik kalkınması bakımından önemi sık sık fikir adamları, devlet adamları ve Milli Eğitim Bakanlığı tarafından dile getirilmiştir. 1926’da Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati’nin çalışmalarıyla köy öğretmeni yetiştirme ve köy muallim mektepleri açma çalışmaları yoğunlaşmıştır.¹⁹⁰⁸ Köy öğretmenliği meselesini ve köycülüğü geliştirmek amacıyla 1927 ve 1928’de 2 tane Köy öğretmen okulu açılmıştır. Ancak bu okullar 1-2 yıl mezun verdikten sonra 1931 ve 1932’de amacına ulaşamadığı gerekçesiyle kapatılmıştır. 1934’e kadar Köy öğretmeni yetiştirme işinde duraklama görülmekle birlikte 1933’te Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip’in¹⁹⁰⁹ başkanlığında Köy İşleri Komisyonu kurulmuş ve köy eğitimi

¹⁹⁰⁶ C.H.P Programı 1935, s.35-37.

¹⁹⁰⁷ C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, s.141-143-146.

¹⁹⁰⁸ Cemil Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s.125.

¹⁹⁰⁹ Dr. Reşit Galip’in Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) olması Türk Milli Eğitimi ve Türk İnkılâbı adına olumlu bir hadise değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme: “*Maarif Vekâletine Doktor Reşit Galip Beyin gelişi yeni ve büyük bir ümit kapısı olmuştur. İnkılâbın pek mühim bir cephesi üzerinde ilmin ve gençliğin bütün isteklerini işleyecek genç enerji sahibi bir ideal adamının bu sandalyeye gelişini de ümitle istikbal ederiz. Yeni Maarif Vekilimiz, milli istiklâl mücadelesinin ortaya çıkardığı genç ve yüksek siymalardan*

ve öğretimi için kapsamlı bir rapor hazırlanmıştır. Raporda köyün siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik yapısının değiştirilmesi için kurulacak eğitim kurumunun tanımı yapılmıştır. 1933 tarihli rapor ilerde açılacak ve beklentiyi karşılayacak statü ve güce sahip Köy Enstitülerinin temeli olarak kabul görmüştür. 1933 tarihli rapor genel olarak şu şekildedir: 1. Köyün inançlarına etkili olmak özelliği: Devrimcilik, Laiklik, Cumhuriyetçilik 2. Köyün toplumsal yaşamına etkili olmak özelliği: Medeni kanunun köyde uygulanması ve onun kurallarının ailede, köy görgü kurallarında toplum ve uygarlık esaslarında yerleşmesi, 3. Köyün maddi ve ekonomik yaşantısında etkili olabilme... özelliği: Köye bilimsel tarım yöntemlerini, geniş mal alışverişini ve düzenli pazar ilişkilerini sokabilme yeteneği, 4. Aydın olma özelliği: İyi ve yetişmiş okul öğretmeni olmak, öğretmenlik mesleğinin bütün yeteneklerini kazanmış olmak.¹⁹¹⁰

Dr. Reşit Galip'in faaliyetleri, Maarif Vekillliğinden büyük beklentilerin ifade edildiği bir diğer makale Falih Rıfkı'ya aittir. Bu makalede aynı zamanda Türk köylüsünün içinde bulunduğu şartlarda ortaya konmuştur. Reşit Galip'in eski Türk ocağı üyelerinden olduğu ve o dönemde köye yerleştiği ve amacının alfabe öğretmek değil terbiye için gittiği ifade edilmiştir. Falih Rıfkı'ya göre:

“Şeriatın köy imamının yerine geçmek, köyü ve halkı, yani büyük Türk yığını teslim almak lazımdı. Milli Bulgaristan'ın, Bulgar köylerine giden milliyetperver münevver ile başladığını bilir ve iştirdik¹⁹¹¹ fakat yapmazdık. Bizim münevverliğimiz istediği ve yaptığı şey şehirde ve şehirli kalmak, halkı uzaktan sözle yetiştirmek ve eğer halk yanlış bir yola giderse, onu sert hükümlerle tenkit etmek, bizim kendisine tavsiye ettiğimiz doğru yolu görememiş olmasına teessüf etmekte. Hiç şüphe yok ki Reşit Galip Bey, (maarif kelimesini kullanmak istemiyoruz), fakat terbiyeyi köye ve halka götürecektir. Köy ve halk terbiyesi okuryazarlık değil, bilhassa modern tekniğin terbiyesidir. Kaldı ki, şehir ve kasaba maarif müesseselerinin birçoğunu dahi pratikleştirmek ve mahallileştirmek lazımdı. Türk gencinin vatan hizmetinde ilk basamağı, köy stajiyerliği olmalıdır. Kökü köyde ve halkın bağrında olmayan hiçbir rejim sağlam değildir. **Yeni zaman devletleri yığınsız yaşayamazlar. Yeni zaman devletleri her işlerinde geniş, büyük ve kalabalık yığınının şuurlu yardımına, şuurlu uyanıklığına, şuurlu anlayışına muhtaçdırlar.** Reşit Galip Bey, halk içinde ve halk için idealinin, yaşça

biridir. Daha pek genç iken, Türk kültürünün köylere kadar yayılması milli uyanışın en doğru çaresi olduğunu takdir ederek, birkaç arkadaşıyla bir köyde yerleşmek yoluna girmişti. Milli Mücadele esnasında bütün azmiyle Büyük Gazi'nin açtığı nurlu yola kendini vakfetmiş, ondan sonra da kendi için ilim ve kültür işlerini ideal edinmiştir. Türk Tarihi Tetkik Cemiyetinde, Halkevleri teşkilatında ve Tarih Kongresinde gösterdiği yüksek ve verimli faaliyeti herkes bilir. Maarifimizin her şeyden evel muhtaç olduğu terbiye planını ancak böyle görüşü derin ve azmi kudretli genç ve idealist bir inkılâp adamından bekleyebiliriz. Türk inkılâbı bir büyük eserdir. Bu eseri Büyük Gazi Türk gençliğine emanet etmiştir. Gençliği bu emanetin ehli olacak surette yetiştirmek Maarif Vekâletinin omuzlarına yüklenmiş olan ağır ve büyük yüküdür. Bu kadar geniş ağır bir işi omuzlarına alan Doktor Reşit Galip Beyin şahsında bütün Türkiye Maarifini ve bütün Türk gençliğini ümitle selamlarız” şeklindedir. Bkz. “Maarif Vekilimiz”, *Hakimiyeti Milliye*, 23 Eylül 1932 Cuma, s.1.

¹⁹¹⁰Seda Bayındır Uluskan, *Atatürk'ün Sosyal ve Kültürel Politikaları* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010), s.91-92.

¹⁹¹¹ Bulgar milliyetçiliğinin gelişmesinde Bulgar münevver ve din adamlarının etkisini ve önemini ve aynı zamanda Türklerin böyle bir teşkilattan ve milli şuurdan, eğitimden uzak olarak kötü durumda oluşunu II. Meşrutiyet öncesi dönemde Balkanlarda görev yapan Kazım Karabekir Paşa'da ifade etmektedir. Bkz. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, s.61-62, 145-146.

gençliğine rağmen, en eski davacılarındandır. Reşit Galip Bey Keçiören’de oturduğu için mebusluğundan beri Kalaba köyünün önünden geçmektedir. Kalaba köyü eski iptidai Ankara’nın, pek az farkla, eski iptidai köyü olarak kalmıştır. Denebilir ki Türk köy ve halkının bütün meseleleri Kalaba köyünde tetkik ve teşhis olunabilir. Ankara’nın devlet merkezliği ve istihlâki bir değil, birkaç köyü kasabalaştırmağa, zenginleştirmeğe, tepeden tırnağa değiştirmeğe kâfi iken, Kalaba kımıldamamıştır. Belki Kalaba çocuklarının hepsi okuma yazma bilirler. Bu, köy terbiyesindeki esasın alfabecilikten ne kadar ayrı bir şey olduğunu göstererek ancak bizim iddiamıza yardım eder. Şimdiye kadar köylümüz için ne düşündük? 1- Okuması yazması yoktur; 2- Yolu yoktur; 3- Zengin pazarlara bağlılığı yoktur. Kalaba’ya bakınız: 1- Okuma yazması vardır, 2-Yalnız yolu değil asfalt şosesi vardır, 3- Anadolu köyü için en zengin Pazar birkaç dakika ötesindedir. Demek, ki asıl hastalık bu üç teşhisin üçünün de gösterdiği hastalık değildir. **Üst kat havasını süren tanzimat inkılâpçılığı, hep orayı dayaklamak, yenilemek ve boyamakla vakit geçirdi. Millî inkılâp, temelci bir inkılâptır. Ankara’nın temeli Kalaba’dır. Reşit Galip Bey’e muvaffakiyet temenni etmeyiz; ondan muvaffakiyet isteriz. Ondan köycü, yığıncı, pratikçi ve kaliteci terbiye sistemini, Tanzimat maarif ananelerinin üstüne geçirir hamleler beklenir”.**¹⁹¹²

1930’dan sonra özellikle Halk Fırkasına bağlı Halkevlerinin yayın organı Ülkü Halkevleri Mecmuası ve Kadro Mecmuasında fikir adamları tarafından köy ve köy öğretmeni ve köylünün eğitimi konusunda ciddi yazılar yazılmaya başlanmıştır. Ülkü Halkevleri Mecmuasında özellikle nüfusunun çoğunluğu köylerde yaşayan ve cumhuriyete rejimi ile yönetilmeye başlamış, milletleşmeyi gerçekleştirmeye çalışan, demokrasiyi inşa eden, halkçılığı benimsemiş, köyün eğitim ve diğer meselelerini çözmüş ülkelerin eğitim sistemlerinin incelendiği yazılar ön plana çıkmaktadır. Kadro mecmuasında ise köylerin genel durumu ve rejime uygun olmayan yapı ile alakalı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar ileride açılacak Köy enstitülerin temelini hazırlayan çalışmalardır.¹⁹¹³

¹⁹¹² Falih Rıfkı, “Maarifte”, *Hakimiyeti Milliye*, 24 Eylül 1932 Cumartesi, No:4021, s.1.

¹⁹¹³ C.H.P. tarafından 1932’de kurulan Halkevlerinin yayın organı olan Ülkü Halkevleri Mecmuası’nda (Ülkü Dergisi) Türkiye’de köylerin durumu ve köylerdeki eğitim hakkında birçok yazı yayınlanmıştır. Bu yazıların birinde mesele geniş bir biçimde ele alınmıştır. Bu çalışmaya göre, 1936’da 576.686 çocuk okula devam etmekte ancak 1.200.000’den fazla çocuk okula devam edememektedir. Türkiye’de nüfusun %75 i köylerde yaşamaktadır. Köylerde bir milyondan fazla çocuğun okuyamadığı, şehirlerde bu sayının 170 bini bulduğu ancak şehrin imkânları nedeniyle meselenin kolay çözülebileceği, köylerin sayısının çok ve dağınık olması, nüfuslarının az oluşunun önemli mesele olduğu belirtilmektedir. Bkz. Ülkü, “Köy Öğretmen ve Eğitmeni Yetiştirme İş”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 46, Cilt VIII, Birinci Kanun 1936, s.259-267; Ülkü dergisinde yayınlanan diğer yazılar için bkz. Nusret Kemal, “Köy Seferberliğine Doğru”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Beş, Cilt Bir, Haziran 1933, s.355; Nusret Kemal, “Terbiye Meselesi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Altı, Cilt Bir, Temmuz 1933, s.436 vd; Hilmi A. Malik, “Köyde Mektep”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Altı, Cilt Bir, Temmuz 1933, s.481vd; Nusret Kemal, “Danimarka Köylüsü Nasıl Uyandı”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Sekiz, Cilt Üç, Ağustos 1934, s.467 vd; Katherine M. Cook, “Meksika’da Köy Mektepleri”, Nusret Kemal(nşr.), *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Altı Cilt Üç, Haziran 1934, s.312 vd; Nusret Kemal, “Meksika’da Yeni Köycülük Programı”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Yedi, Cilt Üç, Temmuz 1934, s.387 vd; Hıfzır Rahman Raşid Öymen, “Köy İçin Yüksek Halk Okulları”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 25, Cilt 5, Mart 1935, s.18 vd; Nusret Köymen, “Köycülük Programına Giriş”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 26, Cilt 5, Nisan 1935, s.132 vd; Nusret Köymen, “Büyük Kurultaydan Dilekler ve Kanada’da Köycülük”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 27, Cilt 5, Mayıs 1935, s.225 vd; J.F.Dietz, “Almanya’da Yeni Köy Öğretmeni”, M.A.Akademir (nşr.), *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 31, Eylül 1935, s.37 vd; Orhan Recep, “İngiltere’de Tahsil”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 30, Cilt 5, Ağustos 1935, s.424 vd; Ülkü, “Japon Maarif Teşkilatında Orta ve Yüksek Öğretim Kurumları”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 42, Cilt 7, Ağustos 1936, s.410 vd; Kadro

Ülkü Halkevleri Mecmuası yazarlarından Osman Halit'in verdiği bilgiye göre Türkiye'de 1930'lu yıllarda kırkbin iskân mıntakası ve köy bulunmaktadır. Görevde olan onüç bin ilmektep öğretmeninden yedibini şehir ve kasabalarda görev yapmaktadır. Dolayısıyla altıbin öğretmen köylerde görev yapmakta ve otuzdört bin köyde öğretmen ve mektep bulunmamaktadır ve cumhuriyet maarifinin verdiği bilgiden faydalanamamaktadır. Türkiye nüfusunun onbir milyona yakını köylerde yaşamakta ve köylerdeki çocuklardan otuzda biri mekteplere gidememektedir. Şehirle kıyaslandığında şehir maarifi üç kat daha fazladır. Halbuki köy halkı gibi köy eğitimi de kültürün ve demokrasinin temelidir. 1927 nüfus sayımına göre okuryazar oranları Van'da 1,9- Erzurum'da 5,04- Ankara'da 12,92- İzmir'de 21,22- İstanbul'da 45,48, İçel'de 1.01- Trabzon'da 7,62 dir. Türkiye geneli okuma yazma bilenler ise toplam nüfusun yüzde 8,16 sıdır. Bu oranları başka ülkelerle karşılaştırdığımız zaman bu oranlar, Yunanistan'da %70, Bulgaristan'da %75, Yugoslavya'da %50,4, Almanya'da %99.8, Fransa'da % 96.8 dir. 1927 nüfus sayımı istatistiklerine göre 1.111.496 kadın ve erkek okuma yazma bilmekte ve 12.517.992 vatandaş okuma yazma bilmemektedir. Bu orandan 1 ile 7 yaş arası olup okuma yazması mevzu bahis olmayan 3.128.313 çocuk çıkarıldığında geriye kalan 9.389.679 vatandaş okuma yazma bilmemektedir. Millet mekteplerinde yaklaşık iki milyon ve askere gidenlere okuma yazma öğretilmesi ile okuma yazma bilmeyenlerin sayısı yedi milyon civarına düşmekle birlikte bu oranda cumhuriyetle idare edilen ve hakçılık prensibini benimsemiş Türkiye için sevinilecek bir hadise değildir. Türkiye, “*hâkimiyet milletindir, köylü efendimizdir*” diyen ve bunu dünyaya ilan eden bir ülke olarak halk eğitimi hususunda çalışmalar yapmıştır. Türkçenin yazılması ve okunması için uygun olmayan Arap alfabesi ve bu alfabe ile yazılan Osmanlıcada mümtaz ve güzide bir sınıfa has kalmıştır. Dolayısıyla halkın cehaletinde bu durum etkili olmuştur. Bu durum Mustafa Kemal Paşa tarafından da ifade

Mecmuasında köylerin durumu ile ilgili yayınlanan makaleler için bkz. İsmail Hüsrev, “Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.4, Nisan 1932, s.10 vd., *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım* (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), (İstanbul: İleri Yayınları, 2011); Şevket Süreyya, “Dersim ve Derebeyi”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.6, Haziran 1932, s.41 vd., *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım* (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), (İstanbul: İleri Yayınları, 2011); İsmail Hüsrev, “Türkiye’de Derebeylik Rejimi”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.7, Temmuz 1932, s.16 vd., *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım* (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), (İstanbul: İleri Yayınları, 2011); İsmail Hüsrev, “Türkiye’de Toprak Ağalığı III”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.9, Eylül 1932, s.23vd., *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım* (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), (İstanbul: İleri Yayınları, 2011); İsmail Hüsrev, “Milli İktisat Tetkikleri: Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, Sayı 21, Eylül 1933, s.21-24, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım* (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (yay. hzl.), (İstanbul: İleri Yayınları, 2011); Kadro ve Ülkü dergisinde köy ve köycülük hakkında çıkan yazıların toplu değerlendirmesi için bkz. Abbas Özfirat, *Türkiye’de Sivil Muhalefet: Kadro Hareketi (1932-1934)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2009; Abbas Özfirat, İhsan Topçu, “Köy Enstitülerinin Kuruluşunda Ülkü Dergisinin Yeri ve Önemi”, *Kuruluşunun 70. Yılında Bir Toplumsal Değişim Projesi Olarak Köy Enstitüleri Sempozyumu*, 14-17 Nisan 2010, Kastamonu 2010, s.377-399.

edilmiş ve harf inkılâbı gerçekleştirilmiştir. Harf inkılâbı Halkçılığa doğru önemli bir adım olmuştur. Milyonlarca vatandaş Türk harflerini öğrenmek için mekteplere akın etmişlerdir. Başta Gazi olmak üzere Türk münevverleride cehaletle yoğun bir mücadeleye girişmişlerdir: *“Türk milleti tarihin her devrinde büyük işler başarmış bir millettir. Ve birçok asırlar ilim ve san’atıyla dünya milletlerinin önünde yürümüş, bugünkü medeniyetlerin temellerini atmıştır. Bugün kendi hatası olmayarak düştüğü bu geri vaziyet şüphesiz ki milli vicdanı mustarip ediyordu. Bunun içindir ki Gazi’nin açtığı irfan seferberliğini bütün millet tehalikle karşıladı ve Türk harfleri hiçbir sarsıntısız bir iki sene içerisinde normak hayatımıza intibak etti”*.¹⁹¹⁴

Hilmi A. Malik 1933’te Köyde Mektep başlıklı yazısında Türkiye’nin eğitim ve bilhassa Köy eğitimi meselesinin büyüklüğüne değinmiş ve meselenin çözülmesinin köylere uygun eğitim kurumları açılmasıyla mümkün olabileceğini ifade etmiştir. Hilmi A. Malik’e göre 39940 köyde mektep yapmak ve muallim bulmak bu dönemde mümkün değildir. Köylerin ortasında yatılı mektep yapmak faydalı olmakla birlikte köylerin dağınıklığından dolayı bu çabada güç ve oldukça zamana ihtiyaç duymaktadır. Bu mesele milli bir davadır ve çözmek için yoğun bir çalışma gereklidir. Köylerde bulunan boş ve müsait alanlara mektep yapılmalıdır. Bu boş arazi mektep binası yanında bağ bahçesine ve tarlasına tahsis edilmelidir. Taş ve tuğlanın olduğu yerlerde mektepler bu malzemeden yapılabilir. Mektep yapımı masrafına ekonomik durumu olan köylülerinde katılımının sağlanması mektebe alaka duymalarına sebep olur. Tuvalet ve içme suyunun temizliği köyün sıhhati için önemlidir, mekteplerde de çocukların sıhhati bu açıdan korunmalıdır. Köylerde eğitim süresi üç yıl olmakla birlikte yetersizdir ve genellikle 1, 2 ya da 3 sınıflı mektepler vardır ve verilen eğitimde yetersizdir. Çocuklar en fazla iki yıl okula devam etmekte ve bu sürede tembelce geçmektedir ve bundan dolayı mektebe ilgi azalmıştır. Okula başlama yaşı 5 ya da altıya indirilmelidir çünkü köy çocukları 7 yaşından sonra okula

¹⁹¹⁴ Osman Halit, “Cümhuriyette Halk Terbiyesi”, s.290-291; Benzer fikirler Nusret Kemal tarafından da ifade edilmiştir: *“800000 kilometre murabbaina yakın bir sahaya serpili 40000 köy, 37000 inde ne mektep var, ne posta, ne de dükkan. Bu kırkbin köyde 11 milyon insan oturuyor. Ancak yüzde ikisinin okuma ve yazması var. Konuşmak ve düşünmek için en zekisinin kullandığı kelime sayısı belki beşyüzü bulmuyor. Yalnız askerden gelmiş birkaç kişi biraz memleketten, dünyadan haberli; köyünün çevresini geçmemiş olanlar var. İçtimai ve ruhi seviye bu kadar dar olunca tabii iktisadi seviyede o nispette düşkün. İşte memleketin umumi manzarası ve köy meselemiz”*. Nusret Kemal, “Köy Seferberliğine Doğru”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Beş, Cilt Bir, Haziran 1933, s.355; Nusret Kemal (1903-1964) aynı zamanda Türkiye’de köy ve köy eğitimi üzerinde yaptığı çalışmalarla ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmalarında diğer ülkelerdeki eğitim sistemlerini de incelememiştir. Amerika, Danimarka, Rusya, Çin, Meksika gibi ülkelerin eğitim politikası incelenmiştir. Bu incelemelerde ayrıca şartları itibarıyla Türkiye’ye benzeyen ülkelerin de seçildiği görülmektedir. Nusret Köymen Türkiye’de köycülük ile alakalı çalışmalarıyla ön plana çıkmış öğretmenlik yapmış, *Ülkü* Dergisinde müdürlük görevinde (1932-1936) bulunmuş, Köy sosyolojisi alanında Amerika’da doktora çalışması yapmış, çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş bir fikir adamıdır. Köy ve Köycülük üzerine yaptığı çalışmalarla tanınmış ve bu çalışmaları Halkçılık ve Köycülük adıyla kitap haline getirilmiştir. Nusret Kemal, soyadı kanunuyla birlikte Köymen soyadını almıştır. Nusret Kemal Köymen hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Rıdvan Kızılkaya, “Köycülüğün İdeoloğu Nusret Kemal Köymen’in Köycülüğü Üzerine”, *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2020, Cilt 1, Sayı 2, s.161-176.

başladığında bir iki sene içinde tarla, bağ bahçe ve diğer köy işleri için çalıştırılmaktadır. Hafızaya verilen önem hayata, çocuğa ve köye verilmelidir. Sade bir hayatın yaşandığı köyde köy çocuklarına uygun bir müfredat ve bu eğitimi verebilecek muallimler yetiştirilmelidir. Bu program köy çocuklarının köylerine sadık ve bağlı kalmalarını sağlamalıdır. *“Köy mektebinden gaye köylüye yaşamasını ve ihtiyaçlarını nasıl temin edeceğini göstermekse, topraktan azami istifadeyi öğretmek başlıca vazifelerden biri sayılmalıdır. Köy mektebinden beklenen ziraatçılık hakkında yeni usulleri, mevcut ehli hayvanların ıslahı, el işleri, yerli ziraatin ehemmiyeti, hayvan hastalıklarına karşı alınacak tedbirler, fidanların dikilmesi ve bakılması, ormanın bakılması, köylüler arasında birliğin ehemmiyeti, çiftçilikte tecrübelerin ve bu tecrübelerden alınacak neticelerden istifade gibi şeyleri öğretmesidir. Mükemmel bir köy mektebinin hayvan ve ziraat hakkında köy çocuklarına öğreteceği usullerle bu sahada bütün köy halkına nüfuz etmesine imkân vardır”*. Aynı zamanda hastalıkların bol olduğu köylerimizde sıhhat, temizlik, bedeni terbiye gibi hususlarda bilgi verilmeli hastalıklar önlenmeli sıhhatli çocuklar haline getirilmelidir. Yine *“medeni bilgilerin köy çocuklarına okutulması, köylü yurttaşlarımız arasındaki teşriki mesainin ehemmiyeti, ferdin eve, aileye ve köyün küçük topluluğuna, mektebe, cemaate olan münasebetleri hakkında malumat ve fikir verilir. Medeni bilgileri her günkü hayata istinaden öğretmek lazımdır. Bu uygulamalar köylerin kendi hususi özellikleri dikkate alınarak yapılmalıdır”*. Her köyün ihtiyaçları, topografyası, topraklarının verimliliği, mevsimsel hadiseler yani iklimi, sağlık durumu ve kabiliyetleri özel olarak dikkate alınmalıdır. Yani her köyde aynı program uygulanmamalı yerel özelliklere göre program yapılmalıdır. Bununla birlikte *“Türkün eski medeniyetine biran evvel ulaşması için köylünün erkek çocuğundan başka kız çocuğu da okutulmalıdır. Erkek çocuğu okutmakla, köyünde toprağa daha sadık, daha iyi bir müstahsil, daha iyi ve düşünceli bir vatandaş olarak yetiştirilir. Köylü kızına mektepte ev idaresi, temizlik, çocuk bakımı, inek sağmayı ve saireyi öğretmekle onda hayat ve aile görüşleri genişlemiş olur”*. Avrupa’nın geri memleketi Danimarka bir asır içinde iktisadi ve içtimai durumunu nazari köy mektepleri yerine pratik ve hayat mektepleri kurarak bir ziraat memleketi olmuş iyi bir konuma gelmiştir. Toprak işlenmiş, cehalet kaldırılmış, boş araziler kullanılmış, iktisadi ve içtimai vaziyet gelişmiştir. Bu sayede Danimarka dünyanın en zengin ziraat memleketi olmuştur. Dolayısıyla köylünün terbiyesi ve irşadı için hazırlanacak geniş program her köyün mübrem ihtiyaçları gözönünde tutularak uygulandığında köylünün iktisadi ve içtimai hayatında gelişme, yükselme olacağı muhakkaktır¹⁹¹⁵ diyerek meselenin

¹⁹¹⁵ *“Köylülerin iyice uyanmaları ve köylerine lâyikiyle hizmet edebilmeleri, cumhuriyet maarifimizin köylerde açtığı mektepler ve çocuklara okuttuğu derslere bağlıdır. Bilgili ve tecrübeli kimselerin hazırlayacakları köy mektebi programları köylerdeki cehaleti, yoksulluğu, hastalığı ve batıl inanışı tamamen değilse bile şimdilik kısmen ortadan kaldırmayı ve köylünün kabiliyetini, istidadını ve enerjisiyle kendisine memleketi hakkında sonsuz itimat telkin etmeyi; toprak verimini ziyadeleştirmeyi ve bu suretle zamanla bütün köylünün ve milletin verimini ve refahını yükseltmeyi gaye edinmelidir. Bir ferdin olduğu*

büyükliğini ortaya koyduğu gibi ileride açılacak Köy Enstitülerinin eğitim programını daha o dönemde ifade etmiştir. Bu yazı C.H.F.'nin Köy Enstitülerini açma hazırlığı içinde olduğunun da önemli bir göstergesidir.

C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker, 1935 Parti programını değerlendirdiği konuşmasında:

“Kültür işlerimizi de ekonomik işlerimiz gibi kavrayıcı bir plana bağlamak parti prensibi olacaktır. Bu arada normal ilkokullardan başka ilk tahsil çağındaki geniş köylü çocuklar kütlesini daha çabuk ve daha pratik yöntemlerle okutacak bir köy okulları tipi kurmak partiye yol olacaktır. En yüksek tahsile kadar bütün okullarda kuvvetli cumhuriyetçi, ulusçu, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçı bir inan telkin edilecektir. Parti, kurtulmuş ve modern bir ülke olarak düzenlenmiş olan yeni Türkiye'nin beka şartları olarak tanıdığı bu altı vasfı yeni programla devlete malediyor ve gelecek nesillerin bu terbiye ile yetiştirilmesini ileri ödev sayıyor. Bu terbiye yolundan giderek devletle ulusu beraber anlayışın, beraber inanışın yaptığı birlikle bağlayacağımıza inanıyoruz. Ulusal birliği en büyük kuvvet sayıyoruz. Bunun için uluslararası birliklerin zararlı akışlarını önleyici bir uyanıklığa değer veriyoruz”¹⁹¹⁶ ifadesi ile ileride kurulacak Köy Enstitülerinin haberini vermiş ve aynı zamanda bu eğitim kurumunun *cumhuriyetçi, ulusçu, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçı* nesiller de yetiştireceğini ifade etmiştir.

Köy öğretmen yetiştirme konusunda 1935'te Saffet Arıkan'ın Maarif Vekilliğine, İsmail Hakkı Tonguç'un İlk Öğretim Genel Müdürlüğüne getirilmesiyle gerekli siyasi ve idari ortam hazırlanmış, köy eğitmen ve köy öğretmen okulları faaliyete geçmiştir. Atatürk'ün bu konulardaki fikirleri de bu okulların açılmasında etkili olmuştur. Temmuz 1936'da ilk eğitmen kursu Eskişehir'in Çifteler ilçesinde açılmıştır. Bu kurstaki başarılar üzerine 1937-1938 öğretim yılında eğitmen kurslarının sayısının artırılmasına karar verilmiştir.¹⁹¹⁷ Bu çerçevede Kastamonu Göl Eğitmen Kursu örneklerden biri olarak Nisan 1938'de eğitime başlamıştır.¹⁹¹⁸

*gibi bir milletin de iktisadı ve serveti fazla istihsalde aranmalıdır. Yiyebileceği ve sarfedebileceği kadar istihsal yapan bir cemiyetin ve milletin verim kabiliyeti azalır, terakki istidadı körlenir. Bu hakikati gören çok bilgili ve muktedir Maarif Vekilimiz Reşid Galip B. Bütün kuvvet, kudret ve dikkatini köylere ve köylülerimize çevirmiştir”. “Güzel ülkemizin en önemli meselesi köylüye ruh ve kan vermektir. Türkiye’de 10.5 milyon insan çiftçilikten geçinmektedir. Dolayısıyla bu alanla ilgilenmemek memleketin belkemiği olan köylü ve topraktan geçinenlerin ihtiyaç ve dertlerini görmemek lakayt kalmak demektir. Toprak sahasında makine ile gelişme temin edilmelidir. Aynı zamanda şark vilayetlerindeki göçebe aşiretlerde bulundukları kötü durumdan köy mektepleri sayesinde kurtarılmalıdır. “Binlerce seneden beri birçok medeniyetleri sinesinde barındırmış, onları yükseltmiş ve dünyanın her tarafına yaymış olan bu Anadolu, bu Türk diyarı ve toprağı, herhalde çok zengindi. İşte onu yeniden o hale koymak işi, Türk Cümhuriyetine düştü”. Bkz.Hilmi A. Malik, “Köyde Mektep”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Altı, Cilt Bir, Temmuz 1933, s.481-484.*

¹⁹¹⁶ “C.H.P. 4.Büyük Kurultay Bugün Açılıyor, R. Peker Radyoda Yeni Parti Programı Taslağı Üzerinde Önemli Bir Konuşma”, *Ulus*, 9 Mayıs 1935, No: 4949, s.4.

¹⁹¹⁷ Atatürk dönemi köy öğretmen yetiştirme politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s.125-149; ayrıca bkz. Cahit Binbaşıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Anı Yayınları, 2009), s.550-551; Köy öğretmen yetiştirme konusuyla alakalı önemli bir çalışma için bkz. Ülkü, “*Köy Öğretmen ve Eğitmen Yetiştirme İş*”, *Ülkü VIII/46* (Birinci Kanun 1936), s.259-267; Fay Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, Niyazi Berkes(çev.), (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012), s.193-207; Uluskan, *Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, s.91vd.

¹⁹¹⁸ Gülşah Eser, *Köy Enstitüleri’nde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2011, s.41 vd; Göl Köy’ün seçilme sebebi ise şu şekilde ifade edilmiştir: “Eğitmen

İleride Köy Enstitüleri adını alacak eğitim kurumları Türk tarihinin önemli eğitim kurumlarından olmuştur. Köy Enstitüleri resmen Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı zamanında 17 Nisan 1940'ta kurulmuştur ve daha önceden açılan eğitim kurumları da köy enstitüsü adını almıştır.¹⁹¹⁹ Ancak Köy Enstitülerinin fikri alt yapısı, esasları Atatürk döneminde ve bizzat Atatürk tarafından hazırlanmıştır: *"Uzunca bir tecrübeden sonra köylerde, köy gerçeklerine uygun, çocukları, toprağa ve köy yaşayışına bağlı kalarak okutup yükseltecek tipte okullar vücuda getirilmeye başlanmış, bunlara öğretmen yetiştirmek üzere de esasları hayatında Atatürk tarafından tespit edilmiş olan Köy Enstitüleri kurulmuştu. Bu müessese taklit eseri değildi, memleketimizin hakiki durumundan ve köylümüzü biran evvel okutup aydınlatmak gibi öz ihtiyaçlarımızdan doğmuştu. Bunlar, eski zihniyet ve usullerin dar çerçevesinden kurtarılmış, yabancı uzmanlarında hayret ve takdirini celbetmiş olan, kız ve erkeklerin yan yana, kardeşçe yetiştirildikleri, ileri birer irfan ocağı idi ve az zamanda büyük, hayırlı ve hızlı gelişmeler göstermişti"*.¹⁹²⁰ Bu çerçevede ilk örnek kabul edilen Eskişehir Çiftelerdeki Köy Eğitim Kursu da yine 1936'da¹⁹²¹ Atatürk döneminde açılmıştır. Çifteler Köy Öğretmen kursuna Tunceli ve genellikle Ankara'nın köylerinden seçilmiş erler alınmıştır. 8 ile 10 kişilik gruplara ayrılan kursiyerlere bir öğretmen ve ziraat okulu mezunu ziraat memuru 8 ay öğretmenlik yapmışlardır. Eğitim alan öğrencilere çayır biçme, balye yapma, pulluk, atçılık, koyunculuk dersleri ile birlikte yurd ve yaşam bilgisi dersleri verilmiştir. Falih Rıfkı'ya göre kursiyerlere Türk köyünün kalkınması ve köyü hükümete sıkı biçimde bağlayacak herşey öğretiliyordu. Bu şekilde "garplı Türk köylüsü, köyünden, köyünün içinde, terbiyecileri tarafından yetiştirilecektir. Cumhuriyetin bu rehberi eski köy imamının yerini tutacak, köyde

kurumumuzun kurulduğu Göl mıntıkası her bakımdan mükemmel şartları ihtiva etmektedir, güzellik, yakınlık, hava, su, manzara, köylerin tekâsüfû, arazinin her nevi mahsûle müsait oluşu, çayır, mer'a, ırmak, orman hülâsa yaşayış ve ileri atılış için tabiat bütün kolaylıkları bu mıntıkaya bahşetmiştir". Eser, *a.g.e.*, s.45.

¹⁹¹⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre VI, Cilt 10, İçtima 1, Kırk Birinci İnikad, 17-IV-1940 Çarşamba, s.71-91; Binbaşıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, s.552.

¹⁹²⁰ Bkz. Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), s.457; ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Abbas Özfirat, İhsan Topçu, "Köy Enstitülerinin Kuruluşunda Ülkü Dergisinin Yeri ve Önemi", *Kuruluşunun 70. Yılında Bir Toplumsal Değişim Projesi Olarak Köy Enstitüleri Sempozyumu*, 14-17 Nisan 2010, Kastamonu 2010, s.377-399.

¹⁹²¹ Ülkü dergisinde yayınlanan makalede Türkiye'de 40.000 bin köyden sadece 5.000 köyde okul ve öğretmen bulunduğunu ve yetişen öğretmenin az ve köye faydalı olmadığı ve köy eğitimi meselesinin çözümünün ulusal bir mesele olduğu ortaya konarak Eskişehir-Çiftelerde Kültür Bakanlığı'nın yeni çalışmasıyla köy öğretmeni yetiştirme işine başlandığını, köyde ikamet eden, askerliğini yapmış, okuma-yazma, hesap bilen, yeni bir dünya görüş ve telakkisine sahip ve çoğunluğu ilkokul mezunu olan köylü vatandaşların sayısının fazla olduğu ve bu vatandaşlar arasında uygun olanların köy için eğitim ve öğretmen olarak yetiştirilmesinin köy hayatı ve kültürünün geliştirilmesi için etkili olacağına düşünüldüğünden kurs açtığını ve kursta ağırlıklı olarak köy işlerinin eğitiminin verileceği belirtilmiştir. Bakanlığın bu örnek kurs çalışmasının başarısına bağlı olarak ileride köy eğitmeni ve öğretmeni yetiştirmek amacıyla okulları genişletmek için çalışmalar yaptığı da ifade edilmiştir. Bkz. Ülkü, "Köy Öğretmeni ve Eğitmeni Yetiştirme İş", *Ülkü VIII/46* (Birinci Kanun 1936), s.259-267; Özfirat ve Topcu, "Köy Enstitülerinin Kuruluşunda Ülkü Dergisinin Yeri ve Önemi", s.377-399.

partinin ve hükümetin halkası olacak, toprak, halkının kalkınmasına hizmet edecek, her şey onlar vasıtası ile, kolaylıkla Türkiye ölçüsünde tatbik olunabilecektir".¹⁹²² Dolayısıyla Köy enstitülerini de Atatürk dönemine dahil etmek ve enstitülerin eğitim politikasını değerlendirmek gerekmektedir.

Engin Tonguç, köy enstitülerinin kuruluş amacını şu şekilde değerlendirmiştir:

"1935-1946 döneminde Türkiye, kapitalizme giden köşeyi kesin olarak dönmemiştir. Varlık birikimi azdı, özel alanda bir sanayileşmeden söz açılmazdı. Ekonomi kapalı idi. Aracı tüccar güçsüz idi. Feodal kalıntılar CHP içinde ilerici kanat ile mütareke durumunda idiler. Kemalist ilkeler bir kenara atılmamıştı, yabancıların ekonomik etkisi azdı. Devlet dışarıya borçlu değildi. Bir devlet kapitalizmi uygulaması sürdürülüyordu ama ibrenin özel girişimden yana değil devletçilikten yana olduğu açıktı. Bütün bu koşullar altında hızla girilecek bir bilinçlendirme kampanyası bütün sistemin Kemalizmin gösterdiği bir doğrultuda halkçı, devletçi bir yönde gelişmesini çok kolaylaştırabilir, böyle bir gelişme için ta başından beri en çok eksikliği duyulan etkeni, emekçi sınıfların devleti desteklemesi, güçlendirmesi etkenini sağlayabilirdi. 1935-1946 dönemi koşulları içerisinde gerici tutucu güçlerin böyle bir gelişmeye karşı çıkmaları çok zor olabilirdi. Bilinçlendirilmiş, öğretim ve eğitim görmüş köylülerin çoğu o çağda boş olan kamulaştırılmış topraklar üzerinde uygulayacakları bilgili ve çok yüksek verimli bir tarım bir ölçüde gerçekleştirilecek toprak reformu, devlet eliyle kurdurulması düşünülen sanayi, feodal kalıntılara karşı bir ekonomik gücü ilericiye sağlayabilirdi. Onları destekleyecek kapitalizm içte yoktu, dışta da çok güçsüzdü. Kısacası 1946'ya kadar henüz köşe kapitalizm yönünde dönülmemişti. Uygun iç ve dış koşulların bir süre daha devam etmesi durumunda bu köşenin kapitalizm yönünde dönülmesini önleyebilmek ve bir süreç atlamak olanağı belki bulunabilirdi...1935'lerde 1946'dan sonra hiçbir biçimde bulunmayan bir fırsat, bir tarihsel olanak vardı ve olanaktan yararlanılmaya çalışılmıştır".¹⁹²³

Feroz Ahmad'a göre Toprak reformunu tam manasıyla gerçekleştiremeyen iktidar amacına kırsaldaki geleneksel yapıyı ortadan kaldırarak halka ulaşmaya çalışmış ve bu amaçla Köy Enstitülerini açmıştır. Toprak reformunun istenildiği gibi gerçekleşmemesinin eksikliklerini gidermek amaçlanmıştır.¹⁹²⁴

Nüfusun çoğunluğunun köylerde yaşadığı Türkiye'de köye uygun öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan eğitim kurumlarına köyde yaşayan kız çocuklarının da alınması ve karma eğitim yapılması dönemin şartları dikkate alındığında Türk tarihinin önemli olaylarından ve Türk İnkılâbının da en önemlilerinden biri olmuştur. Cumhuriyetin kuruluş döneminde özellikle köyler gibi geleneklerin büyük ölçüde hâkim olduğu ve eğitime ihtiyaç bulunmadığı fikrinin yerleşmiş bulunduğu bir ortamda kız çocuklarının eğitim imkânlarına kavuşturulması Türk çağdaşlaşması ve Türk kadınının yeni rejimdeki konumunu ortaya koyması açısından önemlidir.

¹⁹²² Ahmet Emre Ateş, *1940-1946 Yılları Arasında Türkiye'de Köylü Eğitimi: Ulus Devlet İnşasında Köy Enstitülerinin Yeri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2011, s.75-76.

¹⁹²³ Engin Tonguç, Devrim Açısından Köy Enstitüleri ve Tonguç, s.263-264'ten aktaran Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi IV*, s.1418.

¹⁹²⁴ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.189-194; Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.93-104.

Şunu da belirtmek gereklidir ki cumhuriyetin ilk yıllarında kız çocuklarının yanı sıra erkek çocuklarının da eğitiminin önünde önemli engeller vardır. Mesele sadece kız çocuklarının eğitimi meselesi değildir.¹⁹²⁵ Tarım toplumunda her nüfus önemli bir iş gücü ifade etmektedir. Dolayısıyla eğitim alan her birey tarım hayatındaki iş gücünden çekilmekte ve ailesi için fazladan bir iş gücü ihtiyacı ortaya çıkarmaktadır. Toplumun yaşam biçiminin onun siyasi, sosyal ve kültürel değerlerinin de etkilediğini belirtmek gereklidir. Bu durum Atatürk döneminde de ifade edilmiş ve verilen eğitimin çocuğu okula bağlayacak ve onun ve ailesinin günlük hayatına katkı sağlayacak bir eğitim olması gereği üstünde durulmuştur. Bunun yanı sıra şehirleşmemiş ve sanayileşmemiş bir ülke olan Türkiye’de cumhuriyetin ilk yıllarında şehirleşme ve sanayileşme adına büyük atılımlar yaşanmıştır. Türkiye’nin en önemli ihtiyacı ise yetişmiş insan gücüdür. Bu ihtiyacı temin etmek amacıyla kız ve erkek yeni neslin eğitilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Köy Enstitüleri özellikle Türk köyünde yaşayan Türk çocuklarının o tarihe kadar gördüğü en büyük tarihi hadisedir. Dönemin şartları dikkate alındığında belki de hayal bile edilemeyecek bir olay Atatürk döneminde gerçekleşmiştir. Böylece hem Türk çağdaşlaşması adına önemli bir adım atılmış hem Türk çocuklarının eğitimi ve bilhassa kız çocuklarının eğitimi sağlanarak çağdaş Türk kadınları yetiştirilmiş ve Türk milletine büyük hizmetlerde bulunacak ve model olacak Türk kadınları yetişmiştir.

Bu inkılâpçı adım o dönemde büyük tepkiler görmüştür. Köy enstitülerinin yapılması, eğitim müfredatı, kız çocuklarının okuması ve karma eğitime¹⁹²⁶ tepkiler gösterilmişse de Atatürk dönemi ve 1946’ya kadar amaçlarını gerçekleştirmiştir. 1946’dan sonra yavaş yavaş kuruluş amaçlarından uzaklaştırılan enstitüler 27 Ocak 1954’de öğretmen okullarına

¹⁹²⁵ 1936’da Milli Eğitim Bakanı’nın verdiği rakamlara göre 1.850.000 ilkokul çağındaki çocuktan şehir, kasaba ve köylerde sadece 658.000’inin okuyabilmektedir. 310.000 şehirdeki okullarda ve 370.000 de köy okullarında okumaktadır. Köy nüfusu ise genel nüfusun % 75’ini oluşturduğuna göre köy nüfusunun okul çağındaki %25’i, şehir nüfusunun ise %68’i eğitim imkânına sahipti. İlkokul öğretmenleri olarak ise 13.834 öğretmen vardır. Bunun 3518’i erkek ve 3415’i kadındır. Köylerde ise 5825 erkek, 1076 kadın olmak üzere toplam 6901 öğretmen mevcuttur. Köylerde 5186 ilkokul vardır. 35000 köyde okul bulunmamaktadır. Bunun yanında emeklilik vs. gibi eksilmeler neticesinde yılda 650 öğretmen adayı mezun olmakla birlikte 300-350 öğretmen her yıl kadroya ekleniyor demektir. Milli Eğitim Bakanının ifadesi ile bu gidişatla köye öğretmen bulabilmek için bir asır beklemek gerekecektir. Öztürk, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, s.142; Köy Enstitüleri, 10 yıl gibi bir sürede resmi ilkokullardaki okul sayısını 6275’den 15131’e, öğrenci sayısını 688.102’den 1.413.983’e, öğretmen sayısını da 14.949’dan 30.206’ya yükseltmiştir. Bu durum okul ve öğretmen sayısındaki % 200-% 250 artış demektir. Bkz. Binbaşıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, s.558

¹⁹²⁶ Köy okulları ve enstitüleri Teşkilat kanununun izahnamesinin ilke ve yöntemler bölümünde karma eğitime vurgu yapılarak şu ifadelerle yer verilmiştir: “*Talebeyi ve köylü halkı asrın icaplarına göre yetiştirme ve yükseltmede kadın ve erkek farkı gözetilmemelidir. Kadınların enstitü ve köy okullarıyla münasebetlerini temin etmek, onların okul ve köy enstitülerinin çalışmalarına dört elle sarılmalarını sağlamak eğitmen ve öğretmenlerin ön plandaki vazifeleri olmalıdır. Köy halkının milli kültürünü yükseltmek onları sosyal hayat bakımından asrın şartlarına ve icaplarına göre yetiştirmek hükmünü mücerretlikten kurtarmak iş halinde gerçekleştirmek lazımdır*”. Bkz. *Köy Enstitüsü Programları (1936-1953)*, (Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 2004), s.9-10.

dönüştürülerek kapatılmıştır.¹⁹²⁷ Böylece hem Türk çağdaşlaşması hem de köylerde yaşayan erkek ve kız çocuklarının eğitimi engellenmiştir. Bunun yanı sıra Türkiye’de o tarihten sonra önemli bir mesele olacak olan öğretmen yetiştirme meselesi ortaya çıkmıştır. Enstitülerin önemli bir amacı da yeni rejimin köy tarafından benimsenmesini sağlayacak kadroları yetiştirmek ve rejime engel olabilecek gelenekleri ortadan kaldırmaktır. Bu konuda enstitülerin kapatılana kadar başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

Köy Enstitüleri Türkiye’de ki en özgün eğitim projesidir. Tarlada ve sınıfta fedakârlık ruhu için de pratik eğitim gören enstitü mezunları köylerdeki cehalet, yoksulluk, taassup ve köhne geleneklere karşı yeni rejimin açtığı savaşta kendilerini bu rejimin sancaktarları ve temsilcileri sayıyorlardı. Enstitülerin mezunları arasında, memleketin kültürel gelişmesine hizmet etmiş birçok değerli aydın vardır. Birçok kız, enstitü mezunu olarak gönderildikleri köylerin öğretmeni, ebesi ve sağlık memuru olmuş, köy hayatının vazgeçilemeyen bir parçası haline gelmiştir.¹⁹²⁸

Köy Enstitüleri, kuruluşundan kapatılışına kadar belli gerekçelerle eleştirilmiş ve kapatılmasına çalışılmıştır. Bu eleştirilerden birisi ve en önemlisi, karma eğitim (kız ve erkeklerin aynı derslik ve ortamda eğitim görmesi) yapılmasıdır. Eleştiri sahipleri karma eğitimin Türk aile ve ahlak anlayışına uygun olmadığını iddia etmişlerdir. Bu eleştirilerin amacı enstitülerin düzeninin bozulmasına zemin hazırlamaktır. Bunda da başarılı olunmuş ve kız öğrenciler 1-2 enstitüde toplanarak karma eğitim son bulmuştur. Kız öğrencilerin pantolon ve ceket giymesi de komünist modası olarak eleştirilmiştir. Bu eleştiriler çok çeşitlidir.¹⁹²⁹ Ancak Köy Enstitüleri ile köylerdeki canlanma ve eski alışkanlıkları yıkma çabası Köy Enstitülerinin sonunu hazırlamıştır.¹⁹³⁰ Karma eğitim, Atatürk’ün kadın inkılâbının, köy enstitülerinde en iyi şekilde ifadesini bulan ilkesiydi.¹⁹³¹

Dönemin milletvekillerinden ve Köy Enstitülerinde müdürlük yapmış Maraş milletvekili Emin Soysal’ın Köy Enstitülerinin kapatılması yönündeki çalışma ve fikirleri o dönemdeki zihniyeti göstermektedir. Emin Soysal, 1946’da Hasan Ali Yücel’den intikam almak amacıyla Köy Enstitülerine saldıranların başında geliyordu. Soysal, H.A.Yücel’in Milli Eğitim Bakanlığı zamanında Köy Enstitüsü Müdürlüğü görevinden alınmıştı. Köy Enstitülerin de karma eğitim yapılmasının öğrencinin ahlakını bozduğunu ileri sürüyordu. Bağımsız milletvekili olan Soysal bir süre sonra Halk Partisine katıldı. Enstitülerden karma eğitimin kaldırılması üzerine

¹⁹²⁷ Necdet Aysal, “Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.9, S.35-36, Mayıs-Kasım 2005, Ankara 2005, s.277-281.

¹⁹²⁸ Karpas, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.458-459.

¹⁹²⁹ Aysal, “Anadolu’da Aydınlanma Hareketi’nin Doğuşu: Köy Enstitüleri”, s.278.

¹⁹³⁰ Aysal, “Anadolu’da Aydınlanma Hareketi’nin Doğuşu: Köy Enstitüleri”, s.278.

¹⁹³¹ Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, s.459.

memnuniyetini belirten fikirler ortaya koydu.¹⁹³² Soysal, enstitülerde dinsizlik ve komünistlik propagandası yapıldığını da iddia etmiştir. Soysal'ın ahlaksızlık, dinsizlik, komünistlik gibi suçlamaları 1950'den sonra Demokrat Parti iktidarı tarafından da dile getirilecek ve Soysal'ın bu fikirlerine atıfta bulunulacaktır.¹⁹³³

4.10. Hukuk İnkılâbı ve Uluslaşma

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hukuk Anlayışı ve Medeni Kanun Meselesi

Tanzimat döneminde adli sahada yapılan kanunlaşma faaliyetleri yarım kalarak mevzuatta bir birlik ve tutarlılık temin edilememiştir. Dini kaidelerden mülhem (ilhamlı-kökenli) kanunlar yapılmaya devam ederken aynı zamanda önemli Fransız kanunları da eksik bir şekilde alınmış ve memlekette yürürlükte olan kanunlar ve kanunları uygulayan mahkemelerde de ikilik ortaya çıkmıştır. Fıkıhtan mülhem kanunlarla Avrupa'dan alınan kanunlar yanında yine en büyük meseleler ve münasebetler için fıkıh ve feraiz (farz) kitaplarında ki kaideler de uygulanmaya devam etmiştir. Bundan dolayı Tanzimat'taki kanunlaştırma hareketi sosyal-toplumsal bünyemize esaslı bir yenilik getirmemiştir.¹⁹³⁴

Bununla birlikte Tanzimat ve Islahat Fermanları devletin teokratik yapısını laik devlete döndürme amacı da taşımamaktadır. Osmanlı Devleti teokratik devlet olarak kalmış ve Sultan aynı zamanda İslâm âleminin dini reisi sayılan halife sıfatını taşımıştır.¹⁹³⁵ Tanzimat'a hâkim olan kanun şeriattır ve o dönemde yerleşmiş düzene ve geleneklere karşı bir hareket görülmemiştir. Tanzimat, yolsuzluğu, adaletsizliği, düzensizliği ortadan kaldırmak amaçlı kanunlar yaparken şeri şerife dokunulmaması esas alınmıştır. Padişahın mevcut düzene ve şer'i şerife dokunması ve değiştirmesi halinde Tanzimat yerine inkılâp gerçekleşirdi.¹⁹³⁶ Tanzimat döneminde radikal olanlar ve hatta Fransız medeni kanununun kabulünü isteyenler bile tekliflerinde sadece sınırlı alanda Fransız medeni kanununun uygulanmasını teklif etmişler ve şer'i şerife dokunulmamasını kabul etmişlerdir. Gerçek bir ıslahat yapılması için çağdaş manada bir medeni kanun yaratmak ve içtimai münasebetleri bu kanunla düzenlemek için dine dayanan hukuku ortadan kaldırmak gerekiyordu. Bu hukuku ortadan kaldırmaya çalışmakta kâfirlikle suçlanmak anlamına geliyordu.¹⁹³⁷ Aynı şekilde milli düşüncenin ve hukukun millileştirilmesi fikri Tanzimat devri

¹⁹³² Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s.460.

¹⁹³³ Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Niyazi Berkes (çev.), (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012), s.454-455.

¹⁹³⁴ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", s.205-206.

¹⁹³⁵ Arsal, "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", s.92.

¹⁹³⁶ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", s.173, 206-207.

¹⁹³⁷ Aynı şekilde hilafet tacına sahip Osmanlı sultanının da hukuk sistemini değiştirmesi mümkün değildi ve menfaati de buna engeldi. Islahatın tam olarak uygulanması halinde padişah ulema sınıfının desteğini kaybeder ve saltanatı tehlikeye düşerdi. Avrupa'da ki eski rejimlerde de kral ve kilise arasında menfaat

kanunlaştırma hareketlerinde mevcut değildir. Çünkü Osmanlı’da millet değil ümmet vardır. Tanzimat dahi gayri milli bir harekettir. Dinleri ve milliyetleri ayrı birçok kavimden meydana gelen imparatorlukta genele yönelik bir milliyet fikrinden ve milli amillerden bahsetmeye imkân yoktur.¹⁹³⁸

Gülnehal Bozkurt’a göre Âli Paşa, Fransız Medeni Kanunu’nun bazı değişikliklerle alınmasının ülkede hukuk birliği yaratacağını ve azınlıkların ayrılma eğilimlerini engelleyeceğini düşünmüş ve 1867’de Sultan Abdülaziz’e sunduğu layihada şu fikirleri ileri sürmüştür:

“Devlet ve hükümetlerin ilk işi herkesin haklarını sağlamak ve vazifelerini hakkıyla yerine getirmesine nezaret ve dikkat etmektir. İçinde bulunduğumuz yüzyılda ise servet ve kuvvet Avrupa’nın elindedir. Bunların her gün dünyanın her tarafında yayarak telkin ettikleri yeni fikirlerin özeti, her ferdin hürriyetle ve her şeyde eşit olması ve âzasından bulunduğu heyet ve cemiyetin işlerinde reyi bulunması ve o cemiyetin şekil ve hali bile fertlerin reyi ile kurulması ve gerek din ve gerekse asalet bakımından asla fark ve imtiyaz olmayıp liyakat ve istihkaka göre herkesin her mertebeye ve her hizmete nail olabilmesi esaslarından ibarettir. Bu kaideler bugün Avrupa’nın bütün devletlerinde yürütülmektedir. Devletler nazarında hizmetlerde ferdi kullanma hususunda Katolik, Protestan ve Yahudi ve dinsiz lâkırdıları bütün bütün unutulmuş kalmıştır. Birde başlıca şikâyet bizim mahkemeler olduğundan, o konuda dahi bir yol aranmalı ve Mısır’da olduğu gibi, bizde dahi Code Sivil tercüme ettirilip karma mahkemelerde davalar bu kanunnameye göre görülmelidir. Bunun içeriği şer’i şerife asla dokunmayarak, sair nizamiye mahkemeleri gibi tanzimi kabul olunur zannolunur. Tüm tebaanın din ve mezhepten başka maddelerde birleştirilerek, aralarındaki haset rekabetin tamamen kaldırılması, meydana olan tehlikeleri kaldırmak için tek ilahtır”. Âli Paşa’nın bu temennileri uygulanamamıştır. Gülnehal Bozkurt devamında: “Âli Paşa böylece medeni hukuka ilişkin konularda farklı dini hukukların uygulanmasının yarattığı şikâyetleri ortadan kaldırmayı ve Müslim ve gayr-i mislim Osmanlılar arasında gerçek eşitliği sağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla Fransız medeni kanununun Arapça metninden Türkçeye çevirisini gerçekleştirmek amacıyla komisyon kurulmasını sağlamıştır. Ancak başta Ahmet Cevdet Paşa olmak üzere bazı önemli devlet adamları Hristiyan bir ülkeden kanun alımına karşı çıkmışlar ve mevcut İslâm medeni hukuk kurallarının sistemli bir biçimde bir araya toplanmasının yeterli olacağını dile getirmişlerdir. Neticede Ahmet Cevdet Paşa’nın fikirleri kabul edilmiş ve 1868’de Mecelle Cemiyeti kurularak Mecelle adıyla bilinen kanunları hazırlamaya başlamıştır”¹⁹³⁹

Hıfzı Veldet’e göre Âli Paşa’nın kod sivil radikal bir teklif değildir ve sadece muhtelif davalar içindir. Yine Cevdet Paşa’nın Fransız Medeni Kanununa karşı çıkışını da değerlendiren Hıfzı Veldet, Cevdet Paşa’nın karşı çıkışının Âli Paşa’nın teklifine değil o dönemde dolaşan söylentiye olduğunu ve Âli Paşa’nın teklifinin Cevdet Paşa’nın karşı çıkışından 12 sene sonra olduğunu belirtmiştir. Ali Paşa devrin müsait olmadığını düşünerek kanunun sadece bazı mahkemelerde uygulanmasını teklif etmiştir. Cevdet Paşa ise kod sivilden değil Fransız kanunundan bahsetmiştir. Ali Paşa’nın teklifi kabul edilse bile şeri şerife dokunulmayacak,

birliği varsa Osmanlı’da da hükümdarlık makamı ile ulema arasında bir anlaşma ve menfaat birliği vardı. Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, s.173, 206.

¹⁹³⁸ Hıfzı Veldet’e göre Osmanlı İmparatorluğunda kuruluşundan itibaren devletin bütün nizamına hakim ve etkili olan dini hukuk adeta milli bir müesseseye haline gelmiştir. Dolayısıyla bu hukuk yabancı olarak görülmediği için millileştirilmesi düşünülmemiştir. Bu açıdan bakılınca yabancı mevzuattan alınan kanunları koymakla Tanzimat devri hukuk sistemini gayri milli hale getirmiş denebilir. Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, s.168.

¹⁹³⁹ Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, s.159-161.

medeni kanun en önemli hükümleri eksik, kolu kanadı budanmış bir vaziyette iktibas edilecekti.¹⁹⁴⁰ H.Z.Ülken'e göre dönemin etkili devlet adamlarından Fuat Paşa'da code civile karşı olmuş ve Ahmet Cevdet Paşa'yı desteklemiştir.¹⁹⁴¹ A.H.Tanpınar'a göre de Kanun-ı Medeni tercümesi fikri 1868'de tekrar ortaya atılmış ve Mithat Paşa ve Ticaret Nazırı Kabûlî Paşa bu fikri desteklemiş ancak Cevdet Paşa, Şirvanizade Rüştü ve Fuat Paşa'nın destekleri ile Mecelle'yi hazırlamayı kabul ettirdiğini belirtmektedir.¹⁹⁴²

Ahmet Cevdet Paşa'nın hukuk alanı ile ilgili sözleri ulusun ve ulusçuluğun farkında olduğunu ancak kabullenmediğini, geleneksel Osmanlı çizgisinden uzaklaşmadığını göstermektedir. Cevdet Paşa, Fransız medeni kanununun alınmaması gerektiği yolundaki fikirlerinde İslâmlığı bir ulus ve şeriatı da ulus hukuku olarak görmesi, Türklükle İslâmlığı aynı kabul etmesi, şeriatı ulusun varlık ve benliğinin ifadesi olarak kabul etmesi etkili olmuştur. Bu sebeplerden dolayı Fransız medeni kanununun alınmasını İslâm ulusunun yıkımı olarak değerlendirmiştir. Onun zamanında ulus-millet terimi bugün kullandığımız ümmet terimi yerine kullanılırdı.¹⁹⁴³

Osmanlı hukuk sisteminin bir eleştirisi de Yeni Osmanlı Cemiyeti üyelerinden Mustafa Fazıl Paşa tarafından yapılmıştır. Bu eleştiri bir şekilde devletin din ve mezhep temelli hukuk anlayışının bir eleştirisi ve laik hukuk ya da tüm tebaa için ortak hukuk isteği olarak değerlendirilebilir. Mustafa Fazıl Paşa bu fikrini Sultan Abdülaziz'e Avrupa'dan gönderdiği mektupta; *"Devlet idaresine adaleti getirmek lazımdır. Adalet icra eden kavme veya icra edildiği yere göre değişecek değildir... Şevketlü efendim, Hıristiyan'ın başka Müslüman'ın başka politikası yoktur. Zira adalet dünyada bir nevidir. Politika dediğimizde adalet-i sahihadr"* şeklinde ifade etmektedir. Aynı zamanda Avrupalıları da memnun etmek ve desteklerini almak için laikliği önererek din devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını önermektedir. Bu fikrini de: *"Zat-ı şahaneniz benden daha ran'a biliyorsunuz ki din ve medeniyet ruha hükmeder ve bize ni'am-ı uhreviye va'd eder. Şu kadar ki milletlerin hukukunu tahdüt-ü tayin eden din ü mezhep değildir ve din hakayık-ı ezeliye makamında durup kalmazsa ya'ni umur-ı dünyeviyyeye dahi müdahale ederse cümleyi itlaf eder ve kendisi dahi telef olur"*.¹⁹⁴⁴

Neticede Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Atatürk dönemine kadar laiklik kabul görmediği gibi laik temelli ve tüm tebaaya yönelik ve hukuk birliğini temin edecek bir medeni kanun yapılmamıştır. Bunların dışında yukarıda da belirtildiği gibi din farkı ve kapitülasyonların varlığı ortak hukuk yani adalet birliğini sağlamamıştır. Ulus devletler hukuk birliği yani ortak

¹⁹⁴⁰ Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", s.201-202.

¹⁹⁴¹ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s.72-73.

¹⁹⁴² Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s.169.

¹⁹⁴³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.225-226.

¹⁹⁴⁴ Bilgegil, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I Yeni Osmanlılar*, s.35-36.

hukuka sahip devletlerdir ve hukuk birliği uluslaşmanın en temel şartlarından birisidir. Osmanlı Devleti'nin böyle bir amacı olmadığı yukarıdaki hukuk çeşitliliğini devam ettirmesi ve tüm tebaasını tek hukuk altında birleştirmemesinden bellidir. Osmanlı hukuk sistemi eskiden olduğu gibi din ve mezhep farklılığı temelinde ve kapitülasyonların yabancılara verdiği hukuki ayrıcalıklarla devam etmiştir. Eski sistemin üzerine yeniler eklenmiş ancak temel aynı kalmıştır. Çoklu hukuk devam etmiştir. Dolayısıyla Tanzimat hukuk alanında uluslaşma adına bir çaba içerisinde olmamıştır.

Cumhuriyet rejimi ise modern bir toplum olmanın şartı olarak hukuk nizamının önemli rolünü kabul etmiştir. Cumhuriyet, oluşturulacak yeni hukuk nizamını doğrudan doğruya bu ideolojik esasa dayandırmıştır. Bütün devrim kanunlarında doğu medeniyetinden batı medeniyetine geçiş kararı hâkim olmuştur. Bu prensibin gereği olarak batıdan geniş bir resepsiyon (başka bir memleketin kanunlarını alışı) hareketine geçilmiştir. Bu tutum bir müşahedeye de imkân vermiştir. İnkılapçı kanunlaştırma hareketleri yapılırken karşılaşılan engel teokratik teşkilat ve zihniyet olmuştur. Evvela bu tertip müesseseleri kaldırmak gerekmiştir.¹⁹⁴⁵

Cumhuriyetin ilanından itibaren batı kanunlarının kabulü yeni hukuk nizamının kurulması için inkılapçı bir yol olarak seçilmiş ve çeşitli kanunlar iktibas edilmiştir. Bu hareketin en fazla ilgi çekici olanı şüphesiz kapsadığı sosyal münasebetlerin genişliği ve tesirleri bakımından Medeni Kanunun kabulü olmuştur.¹⁹⁴⁶

Cumhuriyet kurulduktan sonra yeni rejime uygun bir hukuk sistemi yaratmak temel amaç haline gelmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek içinde 1923'ten itibaren çalışmalar başlamıştır. Özellikle Mahmut Esat (Bozkurt'un) Bey'in Adalet Bakanı olmasıyla birlikte çalışmalar yoğunlaşmıştır. Mahmut Esat Beyin oluşturduğu komisyon tarafından dünyadaki modern hukuk sistemleri de incelenerek neticede Türk Medeni kanunu hazırlanmıştır.¹⁹⁴⁷

Niyazi Berkes'e göre Türk Medeni kanununun hazırlanması aşamasında hars- medeniyet ayrımı ortaya çıkmıştır. İsviçre medeni kanununun model olarak alınması kararından önce Atatürk'ün isteği ile medeni kanun hazırlama komisyonu kurulmuş ve bu komisyonun Ziya Gökalp'in hars ideolojisine uygun olarak hazırladığı tasarıyı ne Atatürk ne de onu anlamamakta ısrarlı meclis kabullenememiştir. Adalet Bakanı Seyit Beyin hukuk hars işidir görüşünden yola çıkan komisyon Türk hukuk harsına uygun olduğunu ileri sürerek Hanefi, Şafii ve bir kısım Maliki fıkıh okullarının karmasını yaratarak Mecelle'den bile geri bir hukuk yaratarak çok karlı evlenmeyi bile dolaylı yoldan pekiştiren hukuk yaratmıştır. Dolayısıyla Atatürk hars

¹⁹⁴⁵ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.113.

¹⁹⁴⁶ Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, s.110-111.

¹⁹⁴⁷ Şaduman Halıcı, *Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), s.280-290.

kavramının arkasında uluslaşmaya aykırı bazı fikirler olduğunu anlayarak bu yasanın uygulanmasını önlemiş ve İsviçre Medeni Kanunu modeline dönmüştür. Böylelikle hukukta uluslaşma işi başlamıştır ve bu ne Avrupalılaşıma ne de medenileşmedir. Hukukta uluslaşma işi devam etmekte olup devrimsel bir olaydır ve Atatürk sayesinde gerçekleşmiştir.¹⁹⁴⁸

Atatürk, 1 Mart 1924'te batı hukuk sisteminin kabul edilmesi gerektiğine dair görüş belirtmiştir. Atatürk'e göre önemli mesele hukuk anlayışını, kanunları, adalet örgütünü toplumsal yaşayışın uyması gereken çağ koşullarıyla uyumsuzluk içinde olan ilkelerden kurtarmak sorunudur. Aile hukukunda, medeni hukukta izlenecek yol ancak batı uygarlığının hukuksal yönü olabilir. Yarı tedbirlerle, yüzyıllık inançlara bağlılıkla izlenen yol ulusların uyanışının karşısına çıkan en vahim engeldir.¹⁹⁴⁹ Atatürk, 25 Ekim 1925'te Ankara'da Hukuk Fakültesi'nin açılışında hukuk anlayışının dayanağını ortaya koymuştur. Atatürk'e göre:

“Türk inkılâbı, sözcüğün ilk anda akla getirdiği anlamdan başka ve ondan daha geniş bir değişim anlamı taşır. Onun gerçek anlamı din bağına dayanan yüzyıllık bir siyasal birim yerine başka bir bağa, ulusallık bağına dayanan bir birim koymaktır. Ulusumuz, bugünkü uluslararası var olma savaşında yaşayabilmenin tek yolunun çağdaş uygarlıkta bulunabileceğini değişmez bir ilke olarak kabul etmiştir. Ulus, devrimsel değişmelerin doğal ve zorunlu gereği olarak ihtiyaçların değişip gelişmesiyle sürekli olarak değişip gelişme kuralına dayanan dünyasal bir rejim görüşünü yaşamın zorunlu koşulu olarak benimsemiştir. Artık devrimin hukuk temellerini atmak, inkılâbımızın düşün biçimine ve gereklerine uygun hukukçular yetiştirmek zamanı gelmiştir.”¹⁹⁵⁰

Bu görüş açısına dayanılarak 17 Şubat 1926'da İsviçre Medeni Kanunu'ndan¹⁹⁵¹ uyarlanan kanun tasarısı TBMM'nde kabul edilmiştir.¹⁹⁵² Medeni Kanunun gerekçesinde dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Bey'in çağdaşlaşma meselesi ve çağdaşlaşmanın zorunluluğu konularına değinmesi hukuk devriminin Türk çağdaşlaşmasının temelinde yer aldığını ortaya koymaktadır. Mahmut Esat Bey gerekçesi şu şekildedir:

“Modern çağda uygar uluslara özgü olan bütün haklarda direnen Türk ulusu bu hakları almakla o hakların gerektirdiği bütün sorumlulukları da yüklenmektedir. Bu kanunun yayımlandığı gün Türk ulusu temelsiz inançlardan ve geleneklerden, Tanzimat'tan beri süregelen sallanmalardan kurtulmuş olacaktır. O gün, eski bir uygarlığın kapılarının kapandığı, çağdaş ilerleme uygarlığına gidilen gün olacaktır... Çağdaş uygarlık ailesine mensup ulusların ihtiyaçları arasında temelli farklar yoktur. Süreli toplumsal ve ekonomik ilişkiler insanlığın büyük bir uygarlık yığını bir aile haline getirmiştir. Türk ulusunun çağdaş uygarlığı, onun yaşayan ilkelerini olduğu gibi kabul etme kararını verdiğini kabul etmek gerekir... Çağdaş uygarlığa katılma, onu benimseme yolunda kesin kararlar yürüten Türk ulusu çağdaş uygarlığı kendine uydurmak değil, her ne pahasına olursa olsun o uygarlığın gereklerine kendini uydurmak zorundadır. Bu kanunun amacı din kurallarını ya

¹⁹⁴⁸ Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, s.244-245.

¹⁹⁴⁹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.530.

¹⁹⁵⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.530.

¹⁹⁵¹ İsviçre Medeni Kanunu, Almanya'da 1874-1896 arası meydana getirilen Medeni Kanun'dan alınarak 1912'de İsviçre'de uygulanmaya başlayan kanundur. Bu kanun, Türkiye'den önce Japonya'da, Türkiye'de kabulünden sonra Çin'de medeni kanunun oluşmasına kaynaklık etmiştir. Avrupa'da Roma Hukuku'nun, Cermen Hukuku'nun ve Tabii Haklar Felsefesi'nin en başarılı birleşimi olarak kabul edilmektedir. Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.530.

¹⁹⁵² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 22, İçtima Senesi III, 17.02.1926, s.234.

da alışılmış gelenekleri tutmak değil bütün siyasal, toplumsal ve ulusal eylemleri güvence altına almaktır”¹⁹⁵³.

Medeni Kanun’un gerekçesinde kanun milli hayatın düzenleyicisi olarak değerlendirilerek, kanundan mahrum olmanın çağdaş medeniyetin icabı ve Türk ihtilâlinin anlam ve kavramına aykırı olmak şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁹⁵⁴

Medeni Kanun’un kabulü iç ve dış basında geniş bir yankı uyandırmış ve oldukça olumlu değerlendirmeler yapılmıştır. Medeni Kanun’un yapısı olumlu değerlendirmelerin sebebidir. Kişi özgürlüğü ve hukuksal eşitlik üzerine kurulun yasa ile, Türk halkı, tamamıyla teokratik düşünce ve etkilerden uzak bir aile hukukuna kavuşmuştur. Çok eşle evlilik ve küçük yaştaki kız çocuklarının evlendirilmesi işlemi sonlandırılmıştır. Evlenme işlemi ilan ve kayıt işlemlerine bağlanarak, boşanma kayıt altına alınmış ve aile kurumu güçlendirilmiştir. Babasını ispat edemeyen çocukların, kocasından haberi olmadan boş düşmüş zevcelerin, beşikte iken masumları kendilerine ya da başkalarına terviç eden vasilerin dönemi kapanmıştır. Toplumsal ve ekonomik hayata iştirak eden kadın batılı hemsinlerinin sahip olduğu haklara sahip oluyordu. Aile ve miras hukukunda erkek egemenliğine son veriliyor, mirasta kadın erkek farkı kaldırılıyor, vasiyet ve veraset kurumları çağdaş ölçülere göre düzenleniyor, evlat edinme ile alakalı hükümler ilk kez Türk hukuk sistemine dahil ediliyordu. Hakime takdir hakkı tanıyan yasa, yasal hüküm bulunmayan durumlarda hakimi kararlarında özgür bırakarak adaletin tecellisinde ciddi atım atıyordu. Tüm vatandaşlar için genel ve eşit haklar dizgesi oluşturan yasa, bu özelliği ile Lozan’da bir takım ayrıcalıklar elde etmiş olan farklı din ve mezhepteki Türk vatandaşlarının kendilerine verilen ayrıcalıklardan vazgeçmesini sağlayarak ulus olma bilincinin yerleşmesine de katkı sağlıyordu. Laiklik temeli üzerine oturan yasa ile reşit olan herkesin dinini seçmesinde özgür bırakılmıştır.¹⁹⁵⁵ Medeni kanun aynı zamanda Türkiye Cumhuriyetinin bağımsız ve egemen devlet olması adına da önemli adımlardan birisidir. Lozan Andlaşması adli kapitülasyonlara son vermekle birlikte andlaşmanın 48. maddesi Müslüman olmayan azınlıkların kişi hukuku ve aile hukuku ile ilgili sorunlarının çözülmesi konusunda cemaat içi bir özerklik (muhtariyet) öngörüyordu. Zira bu tür sorunların Mecelle çerçevesinde çözülmesi mümkün değildi. Medeni kanunun kabulü devletin egemenlik tekeli zedeleyen bir durumu da ortadan kaldırmıştır. Kanunla birlikte Türkiye’de yaşayan gayr-i müslim cemaatler Lozan Andlaşmasının 48. maddesinin kendilerine sağladığı haklardan vazgeçerek medeni kanun hükümlerine bağlı olmak istemişlerdir.¹⁹⁵⁶

¹⁹⁵³ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, s.531.

¹⁹⁵⁴ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.242.

¹⁹⁵⁵ Halıcı, *Yeni Türkiye Devleti’nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, s.290-291.

¹⁹⁵⁶ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi* (İstanbul: Filiz Kitabevi, 1999), s.338-339.

Medeni kanun olarak İsviçre Medeni Kanunu'nun seçilmesindeki en önemli etken bu kanunun demokratlığıdır ve Türkiye'de Cumhuriyetin demokratikleşmesi adına önemli bir inkılâptır. Bu durumu dönemin adalet bakanı Mahmut Esat şu şekilde ifade etmiştir: *“Fransız Medeni Kanunu çok ihtiyardı. Alman Medeni Kanunu çok soyut ve karakteri bakımından çok filozofik idi. Pratik değildi. İsviçre Medeni Kanunu dünya medeni kanunları içinde en iyisi, anlaşılması en kolay, en demokrat ve en pratiği idi. Bütün bunlarla beraber medeni kanunların en yükseği olduğu da en büyük hukukçularca kabul edilmiştir. Betahsis, demokrat olması bu kanunu bize çok yaraştırıyordu. Çünkü Türk Milletinin ruhu demokrat olduğu gibi, son Türk ihtilalinin ana karakteri de bu idi. Bütün bunlardan dolayı İsviçre Medeni Kanunu diğerlerine üstün tutuldu”*.¹⁹⁵⁷ İsviçre Medeni Kanunu'nun Türkiye'ye uygun olmadığı ve uygulanma imkânına sahip olmadığı düşüncesine ise kanunun gerekçesinde : *“Yaşadığımız asırda, medeniyet ailesine mensup milletlerin ihtiyaçları arasında esaslı bir fark yoktur. Medeni temaslar artık insanların medeni kitlesini bir aile haline getirmiştir. İsviçre'den alınan Medeni Kanunun Türkiye için tatbiki kabil olmadını iddia etmek, Türk Milleti'nin medeni kabiliyeti olmadığını iddia etmek olur. Hem şu da var ki, çağdaş medeniyeti almak ve benimsemek maksadıyla yürüyen Türk Milleti, çağdaş medeniyeti kendisine uydurmak değil, kendisi çağdaş medeniyete uymak zaruretindedir. Hulâsa örf ve âdete, göreneklere mutlaka bağlı kalmak davası, insanlığı, iptidai vaziyetinden bir adım ileri götürmez”*¹⁹⁵⁸ denilerek karşı çıkılmış ve bu kanunun Türk çağdaşlaşması adına gerekli olduğu ifade edilmiştir.

Medeni kanunun getirdiği kazanımları Mahmut Esat Bey şöyle izah etmiştir:

“Kanunu medeninin en mühim aksamını aile teşkilatı faslı, miras mesaili ve ayni haklar teşkil etmektedir... Türk tarihinin bendenizin anlayışına göre en hazin siması Türk kadınıdır. Yeni layihanın aile teşkilatı ve miras ahkâmı şimdiye kadar istenildiği zaman kolundan tutularak bir esir gibi yerden yere vurulan, fakat ta ezelden hanım olan Türk annesini layık olduğu mevkii ihtiramına getirecektir. Türk annesini mevkii hakikisine ve ihtiramına getirecek olan bu kanun unutmamak lazımdır ki aynı zamanda Türk camiasını en kuvvetli ve en esaslı bir surette tarsim etmiş olacaktır”.¹⁹⁵⁹ “...Memleketimizin kadınları, çocukları, anaları, Türk aileleri daha düne kadar, esirden pek farklı bir vaziyette değildiler. Hiçbir sebep dermeyer etmeden, hiçbir formaliteye lüzum görmeden bir erkek istediği anda karısını terk eder ve kapı dışına atabilirdi. Bir Türk kadını ve anası herhangi bir Avrupa memleketindeki hizmetçiden daha fazla efendisinin keyfi muamelesine tabi idi. O, her amelenin malik olduğu 14 günlük bir müddet-i feragata bile malik değildi. Türk adliyesindeki inkılâp ile yegane hakkı kocasından lütuf ve inayet istirham etmek olan Türk kadınının bugünkü kanun nazarındaki mevkii herhangi bir Avrupa kadınıninkinin aynı olup harekâtında ve mülk inhasında serbeti tama malik ve yalnız izdivaç ve talak meselelerinde değil aynı zamanda veraset meselelerinde de mazidekinin tamamıyla aksine olarak erkekle aynı hukuka haiz bulunmaktadır. Bundan

¹⁹⁵⁷ Halıcı, *Yeni Türkiye Devleti'nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, s.291; Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, s.191: *“İsviçre Medeni Kanunu basit dili, hakime açık ve geniş takdir yetkisi veren elastiki karakteri, hem uygulama kolaylığı, hem de içtihatlarla Türk toplumunun bünyesine uygun bir medeni hukuk yaratabilmesi açılarından çok uygundu. Üstelik Avrupa'da kabul edilen en yeni liberal, kadın erkek eşitliğine dayanan bir aile düzenini içeren ve demokratik bir devletin ihtiyaçlarını karşılayabilir nitelikte bir kanundu”*. Bkz. Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, s.190.

¹⁹⁵⁸ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.242.

¹⁹⁵⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 22, İçtima Senesi 3, 17.02.1926, s.230.

maada dini akd-i izdivaç Türkiye’de tamamıyla hususi bir mahiyeti haiz olup kanuni hiçbir kıymeti yoktur. Yalnız medeni izdivaç kanunen muteberdir”.¹⁹⁶⁰

Medeni Kanun, Mahmut Esat Bey’in deyimiyle “*laik ve demokratik Türk adaletinin bir hücceti, teminatı ve muasır milliyetçi demokratlar medeniyetinin en zengin ve en süslü tacı olarak*” 4 Ekim 1926’da yürürlüğe girmiştir.¹⁹⁶¹

Medeni Kanun ve Cumhuriyet rejimi arasındaki bağlantı T.B.M.M.’nde Medeni Kanun görüşmeleri esnasında dile getirilmiştir. İç İşleri Bakanı Şükrü Kaya şu fikirleri ortaya koymuştur:

“Efendiler! her kanun kendi devrini yaşar ve her devrin kendi kanunu vardır. İstibdat din namına batıl ve zayıf akidelerin vicdanlarda hâkim olmasını ister ve onun kanunlarında böyle esaslardan mühlhemdir. İstibdatta bu muamelatı şahsiyenin çürüklüğü görülmüştür. Fakat istibdat hükümetleri hiçbir vakit bunun tadiline yanaşmadı. Bu kanunu medeni layihasının Meclisi Âlinize tevdi, hilafetin yıkılmasına, saltanatın devrilmesine ve Cumhuriyetin ilanına tesadüf etmiştir. Ulusun seve seve ve kendisine bir felah olmak üzere ilan ettiği Cumhuriyet zaten başka kanunlarla yaşayamaz. Memleketin selametini müekkel olan Cumhuriyeti tahkim ve takviye etmek istiyorsanız Cumhuriyete layık kanunlar yapınız ve irticai besleyen kanunları ilga ediniz. İrticai besleyen kanunlar bir tarafta meri iken diğer taraftan inkılâp kendisini kendi mantığı ile kendi hissiyle ve kendi kuvveti ile müdafaa mecbur kalır”.¹⁹⁶²

Milletvekili Besim Atalay (Aksaray) ise Cumhuriyetin inkılâpçılığına vurgu yapmıştır. Atalay’a göre “*Tarihte her açılan yeni bir inkılâp devresi, mali ve adli siyasetini tespit etmedikçe o, sabun köpüğü gibi uçmuş gitmiştir. Cumhuriyet iktisat vadisindeki siyasetini geçen sene aşarı ilga etmekle tespit etmiştir. Hukuk ve adliye sahasında da son sözünü söylemesi bekleniyordu. Şu asri ve Medeni Kanun’la da son sözünü söylüyor. Şüphesizdir ki Cumhuriyet, Saltanat ve Hilafet artığı olan kanunlarla idare edilemezdi. Hepiniz bilirsiniz ki Hilafet ve Saltanat kanunları çürümüş ve kokmuştur*”.¹⁹⁶³

Medeni kanun, gelenekçi hukuk anlayışının değil inkılâpçı hukuk anlayışının ürünüdür. Kanun, olanı değil olması gerekeni gerçekleştirmenin bir aracı olarak hazırlanmıştır. Cumhuriyet inkılâpçılığı ilkesini somut bir biçimde toplum yaşamına uygulamada en etkili araç olmuştur. Medeni kanunun özellikle tek eşli aileyi kurması, evlenme ve boşanma ilişkilerine düzenleme getirmesi, mülkiyet ve sözleşme gibi alanlarda kişiler arası hukuksal ilişkileri çağdaş uygarlık düzeyine eşit bir seviyeye çıkarması, din kurallarını yurttaşlar arası ilişkiler alanının dışında bırakmasıdır. Medeni kanun, bir ulusun siyasal ve toplumsal varlığının tamamını kapsayan kurallar sistemi olmasının yanında toplumsal hayata yeni bir düzen vermede temel etkindir. Bunun yanı sıra toplumun bütünlüğünü sağlamada anayasal hukuktan daha başarılı bir düzenleme görevi yapmıştır. Yıllardır tartışılan kadının toplum yaşamındaki yeri sorununa

¹⁹⁶⁰ Halıcı, *Yeni Türkiye Devleti’nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, s.291.

¹⁹⁶¹ Halıcı, *Yeni Türkiye Devleti’nin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, s.292.

¹⁹⁶² T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 22, İctima Senesi 3, 17.02.1926, s.231.

¹⁹⁶³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 22, İctima Senesi 3, 17.02.1926, s.232.

geniş çözümlene olanakları açtığı gibi kişi, aile ve iş ilişkileriyle uyumlu başka kanunlarla da çevrelenmiştir. Kişi ve soyadları, miras, özel mülkiyet, mukavele ve ticaret kanunları, borçlar, mali sorumluluklar, kanuni oturma yeri gibi çağdaş uygarlıkta kişi yaşamında önem kazanan alanlardaki gelişmelerin kaynakları Medeni Kanun'dur. Medeni Kanun, kadın haklarına getirdiği yeniliklerle anayasayı da etkilemiş ve 1934'te kadınlara eşit yurttaşlık verilmesi hakları tanınmıştır.¹⁹⁶⁴

Medeni Kanun laik devlet düzenine geçişin en önemli adımlarından biri olmuştur. 1924'te halifeliğin kaldırılması ve eğitim öğretim birliğinin gerçekleşmesi ile laik devlet düzenine geçilmiş ve milli, laik bir eğitimin yolu açılmıştır. Fakat hukukunda laikleşmesi ve laik bir düzenin yerleşmesi için inkılâp sahasında ilerlenmesi gerekiyordu. İslâm hukuk anlayışı, devletin Müslüman olmayan tebaalarına karşı farklı düzenlemeler getirdiği için şeriatın hüküm sürdüğü Osmanlı İmparatorluğu zamanında hukuk birliği sağlanamamıştı. Tanzimat ile birlikte bu eksikliği gidermek için Avrupa'dan kanunlar alınmışsa da bu durum hukuk alanında ikiliğe yol açmıştır. *Çağdaş, laik devletin başlıca özelliklerinden birisi vatandaşları arasında hiçbir ayrımı dolayısıyla da din ayrımı gözetmeksizin hukuk birliğini sağlamaktır.* Türkiye'de halifeliğin kaldırılmasından iki yıl sonra İsviçre'den alınan Medeni Kanun'un uygulanmasıyla hem hukuk birliği sağlanmış hem de laik hukuk düzenine geçilmiştir.¹⁹⁶⁵ Medeni Kanun, Osmanlı döneminde tebaa ile vatandaş münasebetlerini düzenleyen din ve mezhep temeline dayanan, kanunların dinlere ve mezheplere göre hazırlandığı ve uluslaşma önündeki en büyük engellerden biri olan millet sisteminin geriye kalan kalıntılarının da ortadan kaldırılması ve Türk ulusçuğu adına yapılmış önemli bir kanundur. *"Medeni Kanun, yeni Türkiye'yi eski Türkiye'nin hukuki yapısından ve dayanaklarından ayırmak bakımından, Büyük Millet Meclisine sevk olunan kanunların belki de en iddialı olanlarından biridir. Çünkü yeni devlet yapısının laik niteliği, hiçbir kanun gerekçesinde, Medeni Kanunda olduğu kadar açık, kesin ifade edilmemiştir".* Şevket Süreyya'ya göre Medeni Kanun inkılâpçı ve halkçı olmaktan ziyade laik vasfı ile öne çıkmaktadır.¹⁹⁶⁶

Medeni Kanun'la birlikte Türk kadını, birçok esas hakkına, en ileri medeniyet seviyesine ulaşmıştır. Türk kadını, aile hukuku yönünden bu kanunla medeni şahsiyetine sahip olmuştur. Böylece medeni haklarda hiç ayrılık gözetilmeden kadın ve erkek Türk vatandaşı olarak eşit addedilmiştir.¹⁹⁶⁷

Medeni Kanun'un kabulü dışında diğer inkılâplarda dahil olmak üzere en önemli mesele İnkılâp kanunlarının uygulanması, hayata geçmesi, halk tarafından kabul edilmesidir. Bunun

¹⁹⁶⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.532.

¹⁹⁶⁵ Şerafettin Turan, "Türkiye Cumhuriyeti: Yeni Devlet Temeli ve Nitelikleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.I, S.3, Ankara 1998, s.457.

¹⁹⁶⁶ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, s.243-244.

¹⁹⁶⁷ A.Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, s.169-170.

için uygun ortam yaratılması esas olduğu gibi bilhassa Halkevlerinin çalışmalarında da görüldüğü gibi halka benimsetilmesi amaçlanmıştır. Bu şekilde inkılâpların kağıt üzerinde kalmaması hedeflenmiştir. Medeni Kanun kabul edildikten sonra uygulanmasında bir takım sorunlar çıkmıştır. Medeni Kanun gibi birçok inkılâbın uygulanamadığı o dönemde C.H.P. milletvekili ve Atatürk'ün yakınlarından olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu tarafından da eleştirilen bir konu olmuştur. Yakup Kadri, 1932'de Medeni Kanunla alakalı olarak **“kanunu medeniye göre evlenip boşananlar... on bin kişiyi geçmez”** demiştir.¹⁹⁶⁸

C.H.P. Cumhuriyetin 15. Yılında yayınladığı eserde nüfus ve evlilik başlığı altında meseleyi ele almıştır. Buna göre Türkiye’de nüfus kayıtlarına geçmeyen çeşitli nüfus hadiseleri bulunmaktadır. Bu gizli nüfus hadiselerini önlemek için 15.04.1934 tarihinde çıkarılan gizli nüfusun yazımı hakkında 2576 sayılı kanun gereğince 2.729.980 adet doğum, 1.597.018 adet ölüm ve 852.657 adet evlenme hadisesi tesbit edilmiştir. Bununla birlikte 2547 sayılı kanun “usulü dahilinde salâhiyetli evlenme memurları nezdinde tesis edilmiş olan evlenme akitleri ile bu gibi evliliklerden doğan nesebi sahih çocukların ve nüfus kütüklerine işlenmemiş ölümlerin tescilini istihdaf etmekte olup esasen kanun dairesinde akdedilmemiş bulunan evliliklerin nüfus kütüğüne yazılmasına ve bu gibi evlilik halindeki yaşayışlardan doğan çocukların babaları yanına tesciline müsait olmadığından bu hususta 2330 sayılı af kanununun 16. maddesinden istifade edilmiştir. Malumdur ki mezkur 16. madde kanunu medeniden önceki evlilik halindeki yaşayışların alelittak kanunu medeniden sonrakilerin ise çocuk doğmuş ve erkek bekâr bulunmuş olmak kaydile karı ve koca tescillerine ve çocukların da nesebi sahih olarak babalarına izafe ile kütüklere yazılmasına imkan vermekte idi. Kanunun tayin ettiği bir sene müddet içinde müracaat eden bu gibi çiftlerden 800.000 evlenme vakası kaydedilmiştir ki bunun manası şudur: Evlenme muameleleri güç ve masraflıdır. Bir kanunla muvakkaten bu güçlük ve masraf ortadan kaldırılınca ve nüfus idaresine bir kere müracaat etmekle veya muhtarın tuttuğu deftere adlarını yazdırmakla karı ve kocalıklarını tanıttırmak imkânı ile karşılaşınca 800.000 çift hemen müracaat ederek evliliklerini tesis etmiştir. Bu evliliklerin tescili her ailenin vasatı iki üç çocuğu olduğuna göre tescil edilen evlenmelerin üç misline yakın miktarda çocukların da nesepleri sahih olarak nüfus kütüklerinde babaları hanesinde kaydedilmek imkânını vermiştir”.¹⁹⁶⁹

¹⁹⁶⁸ Yakup Kadri, “Ankara, Moskova, Roma”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.10, Birinci Teşrin 1932, s.40-43, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I*, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011.

¹⁹⁶⁹ Cümhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.94-95.

4.11. Uluslaşma Süreci, Eşit Vatandaşlık ve Kadın Hakları

Türkiye’de kadın hakları konusu Osmanlı son döneminde Tanzimat dönemiyle birlikte gündeme getirilmiştir. Bu dönemle birlikte kızlarında eğitim almaya başladığını, kadın hakları konusunun fikir adamları tarafından ele alındığını görmekteyiz. Edebi eserlerde değişim geçiren Osmanlı aile yapısı, çok eşlilik, cariyelik, kadınların toplumdaki yeri işlenmiştir.¹⁹⁷⁰ Kadınlar, özellikle büyük şehirlerde yavaş yavaş sosyal hayatın içine karışmaya, bazı alanlarda çalışmaya başlamışlardır. Kadın hakları ile alakalı derneklerde kurulmuş olmakla birlikte bunların siyasi içeriği bulunmamaktaydı. Jön Türkler tarafından kadınların bazı alanlardaki eksiklikleri dile getirilmiştir. II. Meşrutiyet döneminde kadınların daha fazla aktif olduğunu ve özellikle sosyal ve kültürel hayata daha fazla karıştıklarını görmekteyiz. Eğitim imkânlarından daha fazla yararlanmaya başlamışlardır. I. ve II. Meşrutiyet döneminde bazı fikir ve siyaset adamları tarafından kadının toplumsal hayattaki yeri ele alınmıştır. Bu yaşanan olumlu gelişmeler genelde büyük kentlerde gerçekleşmiş ve gelişmelerden kırsalda yaşayan Türk kız ve kadınlarının faydalanamamışlardır. Bütün bu gelişmelere rağmen kadının siyasi hakları ve medeni hukuk alanlarında olumlu gelişmeler sağlanamamıştır. 1917 tarihli Aile hukuku Kararnamesi kadınlara birtakım haklar vermekle birlikte 1919’da yürürlükten kaldırılmıştır. I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminin olağanüstü ve olumsuz şartları sebebiyle bu dönemlerde de kadınların siyasi, sosyal, kültürel vb. alanlardaki konumlarında pek fazla değişim yaşanmamış ve bu konular pek fazla dile getirilmemişlerdir. Özellikle Milli Mücadele döneminde Türk kadınının da en büyük önceliği vatanın işgalden kurtarılması ve bağımsızlığın sağlanması olmuştur. Türk kadınları vatan savunmasına katılmış, Milli Mücadeleyi desteklemiş, Sivas’ta 7 Aralık 1919’da kurulan Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti¹⁹⁷¹ ve bu cemiyetin şubeleri aktif bir şekilde görev yapmıştır. Kadın hakları konusunda en büyük gelişme Atatürk’ün Türkiye Cumhuriyeti Devletini kurmasından sonra gerçekleşmiştir. Eğitim, hukuk, siyasal haklar gibi önemli alanlarda cumhuriyetin temel vasıflarına uygun bir şekilde düzenlemeler yapılarak Türk ulusçuluğu daha sağlam temellere oturtularak cinsiyet ayrımcılığının ulusçuluğa ve daha doğrusu cumhuriyete zarar vermesi engellenmeye çalışılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra kadınlar için en önemli konular, eğitim, öğretim ve meslek sahibi olmaktır. Bu doğrultuda okulların açılması, üniversitede kızlara fırsat

¹⁹⁷⁰ Mardin, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, s.30-34.

¹⁹⁷¹ Afetinan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, s.102-139; Bekir Sıtkı Baykal, “Milli Mücadele’de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 1984, Cilt 1, Sayı 1, s.108-126. 01.11.1984.

eşitliği tanınmasıyla birçok meslekte kadınlar yetişmiştir. Devrim karakterinde yasaların çıkması Türk kadını açısından büyük bir devri açacaktır.¹⁹⁷²

Atatürk'ün 1923'te kadın konusundaki fikirleri ileride gerçekleştirilecek inkılâpların habercisidir. Atatürk'e göre; *“Daha endişesiz ve korkusuzca daha yanlışsız olarak yürüyeceğimiz yol vardır. Büyük Türk kadınına çalışmamızda ortak yapmak, yaşamımızı onunla birlikte yürütmek, Türk kadınına bilimsel, ahlâksal, sosyal, ekonomik yaşamda erkeğin ortağı, arkadaşı, yardımcısı ve koruyucusu yapmak yoludur”*.¹⁹⁷³ Eğitim alanının inkılâpçı ilkeye göre çağdaşlaştırılması işi önemli bir meseleydi. Hukuk, kişiler arası ilişkileri belirli kurallara göre düzenleme işi olmakla birlikte eğitim, kişileri bu kurallarla düzene sokulan topluma uyacak yolda yetiştirme işi olmanın yanında yetişen kişinin toplumun hukuk dışında kalan yanlarından hem etkilenmesi hem de onları etkileme işidir... Hukuk gibi eğitim alanında da temel ilke, eğitimi birleştirme ve bütünleştirme ilkesidir. Bütünleştirmenin bir yanı Müslüman halkın eğitim kurallarındaki ikiliğin kaldırılması, diğer yanı ise Müslüman olan ya da olmayan ilk eğitimin devlet yetkisi alanı içine alınması, ulusal eğitim kavramını getirmesidir.¹⁹⁷⁴

Atatürk'ün eğitimle alakalı görüşlerinde kadınlarda önemli bir yer teşkil etmiştir. Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemindeki görüşlerinde kadınlarının da eğitim imkânlarının hepsinden faydalanması, bu durumun Türk ulusunun çağdaşlaşmasının şartı olduğu, kadınların eğitim alanında erkeklerden geri kalmaması, Cumhuriyeti benimseyecek ve yaşatacak yeni nesillerin eğitiminde Türk annelerinin üzerine önemli görevler düştüğü ve bu görevini yerine getirebilmesi için iyi bir eğitimden geçmesinin şart olduğu gibi fikirler ağır basmaktadır.¹⁹⁷⁵

Türkiye'nin II. Meşrutiyet dönemi eğitim durumu ve bunun içinde kızların eğitim imkânlarından faydalanamayışı, okullaşma oranının düşüklüğü gibi sebepler Atatürk'ün eğitim seferberliğine başlamasının önemli sebeplerindendir. Osmanlı Devleti'ndeki eğitim düzeni ve özellikle kız çocuklarının hakları konusundaki tutum 1926 Medeni Kanunu ile yasal değişikliğe uğrayacak ve harp okulları dışında tüm eğitim kurumlarında kızlarında eğitim alması sağlanacaktır.¹⁹⁷⁶

¹⁹⁷² A.Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, s.166.

¹⁹⁷³ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2007), s.231.

¹⁹⁷⁴ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.532-533.

¹⁹⁷⁵ Doğramacı, “Atatürk ve Kadın Hakları”, s.230-233.

¹⁹⁷⁶ 1913'te Osmanlı Devleti'nde Eğitim Nazırlığının yönetiminde orta dereceli okul sayısı 94, yüksekokul sayısı ise 17'dir. Sadece erkek çocukların eğitim aldığı ilkokul 3083, kız çocuklarının eğitim aldığı ilkokul sayısı ise 388, yabancıların ve azınlıkların okul sayısı ise 56'dır. İlkokulda görev yapan öğretmen sayısı 6913'tür. Bu sayının 983'ü kadın öğretmenlerden oluşmaktadır. Osmanlı'da toplam 243.445 öğrenci ilkokul eğitimi almaktadır. Bunların 40.455'i kız çocuklarıdır. Yükseköğrenimde ise %11 oranında eğitim imkânına sahip olan kız çocukları, Dar'ül Fünun'da kendilerine açılan özel bölümde okuyabilmiş ve 18 öğrenci 1917'de mezun olmuştur. 1918'de bu sayı 10'a düşecektir. Haydarpaşa Tıp Fakültesine ilk kez 1922'de 7 kız öğrenci alınmış ve bu fakülteden 1927'de mezun olarak 1928'de doktor unvanını almışlardır. Bkz. Doğramacı, “Atatürk ve Kadın Hakları”, s.232-233.

Milli Mücadele dönemiyle birlikte kızların eğitimi meselesi ön plana çıkmıştır. İstanbul Darülfünununda açılan İnas Darülfünununda-Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulunda kız öğrencilerin isteği ile Fen ve Edebiyat Fakültelerinde karma eğitime geçilmiştir. İlk olma özelliği taşıyan bu cesur girişimde kız öğrencilerin cüretli davranışı etkili olmuştur. Bunu takiben 1921-1922’de Hukuk ve 1922-1923’te Tıp Fakültelerinde karma eğitime geçilmiştir.¹⁹⁷⁷ Yine Milli Mücadele döneminde Atatürk tarafından 1921’de toplanan Türkiye Muallimler Birliği Kongresinde geleceğin Türkiye’sinin kız ve erkek çocuklarının, kadın ve erkek Türk çocuklarına verilecek ulusal terbiyenin eğitim ve öğretimin esasları tespit edilmiş, Türk kadınının gelecekte alacağı konumu ulusal eğitime dayalı olarak tayin edilmiştir. Atatürk, 1922’de Millet Meclisi’nin açılışında yaptığı konuşmada kadınların da erkeklerle aynı eğitimden geçmesine önem verilmesi gereği üzerinde durulmuştur.¹⁹⁷⁸ Eğitim, Türk kadınının çağdaşlaşmasının en önemli aracı olarak Atatürk tarafından ele alınmıştır.

Cumhuriyetin ilanı ile Türkiye, yeni devlet rejimine girmiş ve T.B.M.M.’nde yasalar hazırlanırken kadınlarda dikkate alınmıştır. Bu durum Medeni Kanun’un kabulü ile aile hayatına getirilen yenilik ve kadına erkekle beraber eşit hakların tanınması prensibi Türk Müslüman toplumuna yeni bir yön vermiştir. Bunun yanı sıra kızların hemen hemen her meslekte yetişmelerini sağlayarak öğrenim sahibi olabilmeleri için, kadını iş ve düşünce yaşamına büyük bir oranda iştirak ettirmiştir. Atatürk, devlet başkanı olarak kadının toplum yaşamındaki rolüne ve aydın kadın topluluğunun yetişmesine daima önem vermiştir. Atatürk döneminde çıkan kanunlar, kadına hak verme düşüncesi hâkim olmuştur. Dolayısıyla Türk kadın haklarının demokratik esaslara göre tanınması Atatürk zamanındadır.¹⁹⁷⁹

Atatürk’ün ulus anlayışında erkek ve kadın şeklinde bir cinsiyet ayrımcılığı yoktur ve Atatürk’e göre ulus, erkek ve kadından oluşan topluluktur. Atatürk’e göre:

“Türk ulusu çok büyük olaylarla kanıtladı ki yenilik sever ve inkılâpçı bir ulustur. Son yıllardan öncede ulusumuz yenileşme yolları üzerinde yürümeye, sosyal inkılâba girişmemiş değildir. Fakat gerçek sonuçlar görülemedi. Bunun sebebini araştırdınız mı? Bence sebep, işe esasından temelinden başlanmamış olmasıdır. Bu konuda açık söyleyeceğim: **Bir toplum, bir ulus, erkek ve kadın denilen iki cins insandan meydana gelir.** Mümkün müdür ki bir kitlenin bir parçasını ilerletelim, diğerine göz yumalım da kitlenin hepsi yükselme şerefine erişebilsin? Mümkün müdür ki bir topluluğun yarısı topraklara zincirlerle bağlı kaldıkça diğer kısmı göklere yükselebilsin? Şüphe yok yükselme adımları, dediğim gibi iki cins tarafından beraber, arkadaşça atılmak ve ilerleme ve yenilik alanında birlikte yol alınmak gerekir. Böyle olunca inkılâp başarılı olur”.¹⁹⁸⁰

¹⁹⁷⁷ Burhan Göksel, *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993), s.138.

¹⁹⁷⁸ Göksel, *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk*, s.143-157.

¹⁹⁷⁹ Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Arı İnan (yay. hzl.), (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s.346

¹⁹⁸⁰ Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, s.230-231.

4.12. Uluslaşma, Siyasal Hakların Kullanımı ve Türk Kadın Hakları

Ulus, yüzü devlete dönük kurumsal bir boyuta sahiptir. Ulus devlet kavramı da buradan ortaya çıkmaktadır.¹⁹⁸¹ Ulus devletin en temel unsuru ulustur. Bunun yanı sıra ulus devletin yapısal unsurları ülkesel bütünlük ve siyasal bütünlüktür. Siyasal bütünlükte ulusu oluşturan bireylerin yurttaşlık sıfatını alarak siyasi yapıya dahil edilerek ulus çerçevesinde bütünleştirilmesi esastır. Böylece ulus devlet kurgusu içinde ulusal çerçeveye dahil olan her bireyin yurttaş sıfatına sahip olması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Avrupa merkezli ulus devletlerde ulusal aidiyet, bireyle devlet arasında hukuki bağ olan vatandaşlık kanalıyla belirlenmektedir. Vatandaş sıfatıyla ulusal bütüne dahil edilen bireyler, vatandaşlık sıfatının kendilerine sağladığı siyasi haklarla, ulus devletin oluşturduğu siyasi bütünün bir parçası haline gelirler.¹⁹⁸²

Vatandaşlık meselesi doğal olarak siyasal haklar meselesini de gündeme getirmiştir. Siyasal haklar ve kullanım konusu özellikle 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başından itibaren ulus devletlerin kurulması ile gündeme gelmiştir. Ulus devletlerin en temel özelliği ise ulusal hâkimiyete dayanan devlet olmalarıdır. Ulus devletlerin kurulmasıyla birlikte ulusal hâkimiyetin nasıl ve kimler tarafından kullanılacağı yani siyasal hakların kullanımı, oy kullanma (genel oy hakkı) meselesi uzun bir süre Avrupa ve Amerika siyasetini¹⁹⁸³ meşgul etmiştir. Kadınlar, köleler ve yurttaş statüsünde olmayanlar ulusal hâkimiyeti kullanmak hakkından uzun süre mahrum bırakılmışlardır. Siyasal hakların kazanılması ve kullanılması

¹⁹⁸¹ Jaffrelot, “Bir Milliyetçilik Kuramı İçin”, s.26-27.

¹⁹⁸² Erözden, *Ulus Devlet*, s.105-124.

¹⁹⁸³ Vatandaşlık ve bu çerçevede siyasal hakların kullanımı meselesi dünya tarihinin en önemli meselelerinden biri olmuştur. Birçok ülkede yakın tarihe kadar vatandaş olarak kabul edilmiş ancak siyasal hakları olmayan topluluklara rastlanmıştır. Örnek olarak 1776’da Amerikan Kongresinin kabul ettiği bağımsızlık bildirgesinde bütün insanların eşit doğduğu, tanrının insanlara hayat, özgürlük ve mutluluk isteği gibi devredilmez haklar verdiği, iktidar olma ve hükümet kurma hakkının sadece halka ait olduğu ve bütün iktidarın kaynağının bizzat halk olduğu fikri ilk kez bu bildiride ifade edilmiştir. Ancak burjuvazi bu düşüncelerden faydalanmış, kendi iktidarını kurmuş, bu devredilmez hakları sadece zenginler ve beyazlar için kabullenmiş, kölelik kaldırılmamış, Kızılderililer ve siyah kölelere haklar verilmemiştir. Devrimden sonra kuzey Amerika sömürgelerinde iktidar, soylu toprak sahiplerinin elinden alınarak sanayi ve ticaret burjuvazisinin eline geçmiştir. Güney Amerika’da ise köleci tarım işletmelerinin eline geçmiştir. Birleşik devletlerde düzen değiştirilmiş, cumhuriyet ilan edilmiştir ve kuzey devletlerinde kölelik kaldırılmıştır. Kapitalistler ve köle sahipleri egemenliklerini sağlamlaştırmak için halkın zaferinden faydalanmışlardır. 1787 yılında Amerikan anayasası hazırlanmış ve başkanlık sistemi kabul edilmiştir. Senato ve temsilciler meclisinden oluşan çift meclisli sisteme geçilmiştir. Bu anayasa büyük burjuvazi ile köle sahiplerinin iktidarını koruyan ve devrimi gerçekleştiren halka karşı düzenlenmiştir. Anayasada oy hakkından faydalanmak için belli bir servete sahip olmak şartı getirilmiştir. Kadınlar oy hakkından yoksun bırakılmış, kölelik devam etmiş, Kızılderililer ve kölelere medeni haklar tanınmamış, seçmen olmak için bir bölgede belli bir süre ikamet etme zorunluluğu getirilerek büyük bir nüfus oy hakkından mahrum bırakılmıştır. Bunun yanında Kızılderililerin imhası devam etmiş ve 17.yüzyıldan 19.yüzyıla kadar nüfusları 2.400.000’den 240.000’e düşmüştür. Kuzey Amerika’da Amerikan ulusu İngiliz, İrlandalı, Fransız vb. değişik insanlardan oluşmaya başlamış ve Amerika’da İngilizce hâkim dil konumuna gelmiştir. Bkz. N. V. Yelisyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, s.42-49.

meselesi ulusçu ideolojinin çözmeye çalıştığı ancak çözümünü uzun bir zaman alan ve oldukça zor olan bir durumdur. Yukarıda bahsettiğimiz toplumsal statü yanında cinsiyet ayrımı hem ulus inşası ve tanımında hem de siyasal hakların kullanılması aşamasında ortadan kaldırılması gereken bir meseleydi. Özellikle kadınların ulusu oluşturan bir birey olarak kabul edilmemeleri ve aynı zamanda siyasal haklarının kısıtlanması hem Fransa hem de Avrupa'nın diğer ülkelerinde 20. yüzyıl başları ve hatta İsviçre'de 1970'li yıllara kadar devam etmiştir. Bu durum kadın hakları konusunun Avrupa tarihinin bile önemli meselesi olduğunu göstermektedir.¹⁹⁸⁴ Siyasal hakların kullanımı yani seçimin esaslı yönü vatandaşın seçimde oyunu kullanması hakkıdır. Seçim ulusal egemenlik prensibinin uygulanmasıdır. Seçimin hak olduğu nazariyesi ulusal egemenliğin ifadesidir. Egemenlik ise ayırım yapılmaksızın vatandaşların hepsini kapsar. Buna dayanarak bütün vatandaşlar erkek ve kadın seçim hakkına sahiptir. Çünkü ulusun her ferdi ulus içinde kendi varlığı kadar esaslı bir hakka sahiptir. Ulusal egemenliğin cinsiyet ayrımı gözetmeksizin ulusun tüm fertlerine ait olduğuna şüpheye yer yoktur.¹⁹⁸⁵ Yurttaşlık haklarının kazanılması ise Fransız devrimi ile başlayan ve yavaş işleyen bir süreçte gerçekleşmiştir.¹⁹⁸⁶

Vatandaşlık yani yurttaşlık(uyruklu) belirli bir devletle kişi arasındaki karşılıklı hak, görev ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen hukuksal bağ olarak tanımlanabilir. Bu hukuksal bağ, bir yanıyla devletin kendi uyrukluğunda bulunan kişilere yükümlülükler koyma yetkisini, uyruk durumundaki kişilere de kendi devletinden başka devletlerden ileri süremeyeceği bazı istemlerde bulunma hakkı verir.¹⁹⁸⁷ Türk tarihinde ise ilk kez 1869 tarihli Osmanlı Tabiiyet Kanunu devlette tebaası arasındaki ilişkileri derli toplu bir şekilde düzenlenmiş ve Osmanlı ülkesinde yaşayan herkes Osmanlı kimliği ile tanımlanmıştır. Ancak kanunun hazırlanma dönemi gelişmeleri dikkate alındığında temel amacın modern manada bir devlet-vatandaş ilişkisini düzenlemek ve aynı hak ve vazifelerle donatılmış vatandaş-tebaa yaratmak değil Osmanlı uyrukluğundan yabancı devlet uyrukluğuna geçişi engelleyerek bu yolla devletin iç işlerine müdahalenin önlenmesi olduğu görülecektir.¹⁹⁸⁸ Tanzimat sonrası dönemde ve özellikle I. Meşrutiyete giden aşamada özellikle Osmanlı aydınlarının yani Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin tebaanın siyasal hayata katılması yönünde çabaları görülmüştür. Bu isteklerin temelinde yurttaş-vatandaş olmaktan kaynaklanan bir talep yerine devletin çöküşünü engellemeye, Babiâli'nin diktatör yönetimini sonlandırmaya yönelik olarak ve özellikle gayr-i

¹⁹⁸⁴ Yurttaş, egemenliğin kaynağıdır ve egemenlik devredilemez. Bununla birlikte devrim Fransa'sın da her yurttaş bu hakkı kullanamamıştır. Oy verme hakkı olmayanlar vardır. Örneğin belli bir miktar vergi vermeyenler ve kadınlar gibi. Ancak bütün yurttaşlar genel oy hakkından faydalanamamışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lucien Jaume, "*Fransız Devrimi'nde Yurttaş ve Devlet*", s.157-171.

¹⁹⁸⁵ Afetinan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, s.203.

¹⁹⁸⁶ Guibernau, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, s.98-100.

¹⁹⁸⁷ Rona Aybay, *Vatandaşlık Hukuku* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008), s.4.

¹⁹⁸⁸ Güzel Mumyalmaz, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık*, s.53-56.

müslimlerin isyan vb. tutumlarını önlemek amaçlı meclis açılması ve anayasa yapılması fikri vardır. Ulusçuluk ve toplumculuk gibi fikirler bu aydınlarda görülmemektedir.¹⁹⁸⁹

Siyasal hayata katılım konusuna Türk tarihi açısından bakarsak Osmanlı döneminde 1860'lı yıllarla birlikte vilayet meclislerinin kuruluşu ile seçme ve seçilme hakkını kullanmaya başlayacak Osmanlı tebaası genel seçimlerde sırasıyla 1876, 1908, 1912, 1914, 1919, 1920 ve Cumhuriyetin kurulmasından evvel 1923'te seçme ve seçilme hakkını kullanmışsa da bu haklar kadınlara verilmemiştir. Bu seçimlerde iki dereceli seçimler olarak gerçekleştirilmiştir.¹⁹⁹⁰ Kadınların siyasal haklarını kullanması konusu gündeme getirilmemiştir.

Siyasal hakların kullanımı ve bu arada kadın hakları konusunda bazı olumlu gelişmeler Osmanlı son döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanmakla birlikte siyasi haklar konusu gündeme geldiğinde bu hakların verilmemesi konusunda kararlı bir tutum Cumhuriyetin ilk yıllarında T.B.M.M.'de hâkim olmuştur.¹⁹⁹¹

Cumhuriyetin ilanından önce 3 Nisan 1923'te I. Meclis tarafından II. Dönem milletvekili seçimleri öncesinde milletvekili seçim kanunu hazırlanırken söz alan Milletvekili Hüseyin Avni Bey, daha önce 50 bin nüfusu zükur için 1 milletvekili seçildiğini ancak yeni kanunla kadınlarında dikkate alınarak bu sayının 20 bin zükura düştüğünü, kanun teklifinde ise kadınlar tekemmül edipte rey hakkını istimal etmek derecesine gelinceye kadar aile efradı beyinde aile reislerine rey vermiş gibi telakki edilerek 20 bin nüfusa bir mebus intihabı esas ittihaz etmiştir şeklinde açıklama yaparak kadınlara siyasal haklarının verilmediğini belirterek yasayı savunmuştur. Milletvekili Tunalı Hilmi Bey'in bu açıklamaya karşı çıkmasına H.Avni Bey kadınlık âleminin seciyelerinden şüpheleri olmadığını belirterek cevap vermiştir. Tunalı Hilmi Bey ise kadınlara saygı duyulduğunun ifade edilmesine rağmen intihab etmek ve edilmek hakkını kadınlara vermeyip kadınların nüfus olarak bile sayılmadığını belirtmiştir. Bazı milletvekilleri Tunalı Hilmi Bey'e tepki göstererek milletin kendisini bir daha vekil yapmayacağını ifade etmişlerdir. Tunalı Hilmi Bey ise kadınların seçilme hakkından değil seçmek hakkından bahsettiğini belirtmesine rağmen meclisten yine yoğun protesto gelmiş ve Tunalı Hilmi Bey, şeriata uygun davranmamakla suçlanarak sözünü tamamlamasına müsaade edilmemiştir. İntihab-ı Mebusan Kanunu'nda kadınlar ve nüfusları dikkate alınmamış her yirmi bin nüfusu zükur için 1 milletvekili seçimi ve 18 yaşını bitiren nüfusu zükurun intihab etmek hakkı kabul edilmiştir.¹⁹⁹² Cumhuriyet kurulmadan önce mecliste yaşanan görüşme ve

¹⁹⁸⁹Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.284; Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, s.230-231.

¹⁹⁹⁰Kenan OLGUN, "Türkiye Cumhuriyetinin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVII/Mart 2011, S.79, s.3vd.

¹⁹⁹¹Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.331-341.

¹⁹⁹²I.Meclis'te 3 Nisan 1923 tarihinde milletvekilleri arasında yaşanan tartışma şu şekilde cereyan etmiştir: Bolu Milletvekil Tunalı Hilmi Bey meclis görüşmelerinde tekrar söz alarak fikrini açıklamaya çalışmıştır.

tartışmalara Mustafa Kemal Paşa müdahale etmemiştir. Ancak Mustafa Kemal Paşa, meclisi ve Türkiye'yi bu hassas meselenin çözülmesi konusunda hazırlamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduktan sonra TBMM'de kadınların siyasal haklarını kullanma meselesi tekrar gündeme getirilmişse de mesele üzerinde ısrarlı bir şekilde durulmamıştır. Ancak 1924 Anayasası'nın kabulü ile alakalı meclis görüşmelerinde yine tartışmalar yaşanmıştır. 1924 Anayasası hakkında mecliste anayasa maddeleri üzerinde gerçekleşen görüşmede anayasa teklifinin 10. maddesinde 18 yaşını ikmal eden her Türk mebus intihabına iştirak etmek hakkını haizdir ve 11. maddesinde 30 yaşını bitiren her Türk mebus intihap edilmek salahahiyetine haizdir şeklinde hükümler bulunmaktaydı. Bu maddelerde geçen her Türk deyimini bazı milletvekilleri kadın erkek her Türk şeklinde değerlendirmiş ve maddelerin daha açık bir şekilde izahı ve kadınlarında milletvekili seçme ve seçilme hakkına sahip olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Recep Bey (Kütahya), Refik Bey (Konya), Şefik Bey (Bayezid) ve Feridun Bey (Dersim) gibi milletvekilleri kadınların siyasal haklarına sahip olması için önerge vermişlerdir. Ancak Ahmet Süreyya Bey (Karesi) anayasanın ve seçim kanununun bazı maddelerine atıfta bulunarak bu önergeye karşı çıkmış, yine Celal Nuri Bey (Bolu) de önergeye karşı çıkmış ve önerge mecliste reddedilerek anayasanın 11. maddesi 30 yaşını ikmal eden her erkek Türk mebus intihap edilmek salahiyetine haizdir şeklinde değiştirilerek kabul edilmiş ve kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilmemiştir. Kadınlara siyasal haklarının verilmemesi mecliste alkışlarla kabul edilince bu durum önerge sahibi Recep Bey tarafından eleştirilmiştir.¹⁹⁹³ I.Meclis ve II. Meclis'te gerçekleşen görüşme ve tartışmalarda da

Hilmi Bey'in fikri ve ona karşı çıkanların fikri ise şu şekildedir: "*Tunalı Hilmi Bey: benim asıl sözlerim birinci maddede olacaktı fakat demin buraya söz söylemek üzere çıktım ve sözümünden feragat etmiş olduğumu ima ile size feragatta bulundum. Şimdi bir istirhamım var. Arkadaşlar, bir nahiye dahilinde bulunan nüfusu zükurdan her iki yüz kişi için bir müntehibisani intihap olunur. Arkadaşlar mübarek cihadımızın bu milletle bıraktığı analar bugün erkeklerden fazladır. (Gürültüler, ayak patırdıları) ayaklarınızı vurmuyunuz beyefendiler, benim mukaddes analarımın, benim mukaddes bacılarımın başına vuruyorsunuz ayaklarınızı. İstirham ederim benim anam babamdan yüksektir. (Ayak patırdıları) Analar cennetten bile yüksektir. (Gürültüler, ayak patırdıları) Tekrar ediyorum analar cennetten bile yüksektirler (Patırdılar, gürültüler) Müsaade buyurun arkadaşlar! Analar, bacılara..(şiddetli patırdılar) kadınlara intihap edilmek hakkını verin demiyorum. Fakat arkadaşlar, analarımı, bacılarımı (Gürültüler)hakikate tahammül edemeyen kulaklar. Eskişehir Milletvekili Emin Bey: Hilmi Bey! Milletin hissiyatı ile oynama (Şeriatı hürmet ediniz sedaları) Tunalı Hilmi Bey: İntihap hakkı verilsin demiyorum (Gürültüler) Analara intihap hakkı verilsin demiyorum. Şeriatı hürmet ederim. Müsaade edin arkadaşlar, kanaatimi söyleyeyim. Emin bey: Öyle kanaat olmaz. Tunalı Hilmi: Ne olduğunu anlamayan arkadaşlar. Susunuz. Sözüm anlaşılсын. Analara bacılara, hakikate tahammül edemeyen kulaklar... Reis: Efendim beş dakika teneffüs edilmek üzere celseyi tatil ediyorum". Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cild 28, İçtima senesi 4, 03.04.1339(1923),s.326,328-329,341; ayrıca bkz. Afet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1982), s.140-144; Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.342-343; Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998), s.190; Bernard Caporal, *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Ercan Eyüboğlu(çev.), (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982, s.688. ¹⁹⁹³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt.7-1, 13.İçtima, İçtima Senesi II, 16.3.1340(1924) Pazar, s.540-543.*

görüldüğü gibi kadınların vatandaş sayılması ve siyasal haklarını kullanması 1924'te bile T.B.M.M. tarafından kabul edilmemiş ve meselenin çözümü daha sonraki yıllara kalmıştır. Mesele her ne kadar “her Türk” deyimi yani anayasa hukuku dili, anayasa değişikliği konusu gibi görünmekle birlikte 1923'te de görüldüğü gibi 1924'te de bir zihniyet ve kadınlara siyasal haklarının verilmemesi üzerine kurulu güçlü bir gelenek ve Mustafa Kemal Paşa'nın ulus ve ulusal hâkimiyet fikirlerinin, Türk inkılâbının anlaşılmadığı ya da engellenmeye çalışıldığının en büyük ifadesi olarak görülmelidir. Türkiye Cumhuriyeti anayasasında ifadesini bulmuş “hakimiyet kayıtsız şartsız ulusundur” maddesine de aykırı olan bir durum dikkate alındığında ve kadınların hakimiyeti kullanma hakkının olmadığı gerçeği o dönemde kadınların ulusun bir parçası sayılmadığını göstermektedir. Bir yerde hâkimiyet ulusun erkek bireylerindedir şeklinde anlaşıldığını da görmekteyiz. Aynı zamanda cinsiyet ayrımcılığına dayanan bir Türklük anlayışının ifadesidir. Yine 1924 meclisinde görev yapan birçok milletvekilinin özellikle kadın hakları konusunda inkılâpçı bir karakterde olmadığının da bir göstergesidir. Mesele kadınların siyasal haklarını kullanıp kullanmaması yanında dünyadaki o zamana kadar görülen birçok ulusçu harekette de görülen temel bir meseleydi. Daha öncede belirttiğimiz gibi siyasal hakların kullanımı konusunda devletler tebaalarına ya da vatandaşlarına birçok sınırlama getirmiş ancak en önemli sınırlama kadınlara yönelik olmuştur. Dünyada ve Türkiye’de birçok ulusçu, kadını ulusun bir parçası olarak kabul etmemişlerdir. Basit bir şekilde anlatmak gerekirse ulusçu ideoloji kadını ve hatta birçok şartlar ve sınırlamalar koyarak erkeklerin bile büyük çoğunluğunu ulus tanımı ve ulusa sağlanan hakların dışında tutmuşlardır. Atatürk, o zamana kadar hâkim olan bu ulusçuluk anlayışını reddederek cinsiyet ayrımcılığını da ortadan kaldırarak tüm vatandaşların eşitliği anlayışına dayanan ulusçuluk anlayışını benimsemiştir. Bu ulusçuluk anlayışının temelinde de vatandaşlar arasında ayrım yapmayan Halkçılık anlayışı bulunmaktadır. Atatürk’ün inkılapçılığı, kararlılığı ve iradesi bu tarihten sonra daha fazla devreye girmiş ve T.B.M.M.’de gerçekleşecek yasal ve anayasal değişikliklerde etkili olmuştur. Bu durum 1926 tarihli Medeni Kanun’un hazırlanması ve kabul edilmesini sağlayacaktır. Atatürk, 1924’ten sonra Türkiye’yi ve daha da önemlisi meclisi kadın hakları ve diğer alanlarda gerçekleşecek inkılâplar konusunda hazırlamıştır.

Atatürk döneminde gerçekleştirilen inkılâplarla merkezi, ulusal, laik, demokratik ve halkçı cumhuriyet haline getirilen cumhuriyetin bu vasıfları gereği Türk kadınlarının da siyasi hayata katılması, seçme ve seçilme hakkını kullanması ve ulusun erkek bireylerinin sahip olduğu haklardan faydalanması gerektiğinden bu haklar Atatürk döneminde Türk kadınlara tanınmaya başlanmıştır. Bunu gerçekleştirmek içinde yukarıda da belirttiğimiz gibi rejimin kurulması ve kurulduktan sonrada yerleşmesi sağlanmıştır. 1930’a kadar rejim büyük oranda

yerleşmiş ve köklü inkılâplar yapılmıştır. 1930'dan sonra ise Türk kadınlarının siyasal hayata katılmasının önündeki engeller kaldırılmaya başlanmıştır.

Siyasal haklar ve onların uygulanma şekli, tarih içerisinde çeşitli evreler geçirmiştir. Siyasal hak kavramı devlet şekli ile sıkı bir biçimde bağlantılıdır. Devlet, bir ulusun gerçek kimliğidir şeklinde yapılan tanım en genel bir anlam taşımaktadır. Devlet, yurt, ulus ve egemenlik olmak üzere üç unsurdan oluştuğuna göre toprağa yerleşmiş bir halkın iç ve dış egemenliğini kullanma yetkisi devleti yönetenlere aittir. Fakat bu egemenlik genel çıkarına hizmet edecek şekilde temsil edilmelidir. Bu duruma göre ulus bireyleri devlet gözünde kadın ve erkek olmak üzere birbirinden ayrılmaz. Demokratik prensibin en esaslı unsuru bütün ulusu erkek ve kadın temsil etmektir. Bu itibarla kanun karşısında sosyal sınıf tanımayan demokratik prensip, ulus bireyleri arasında kadın ve erkek vatandaşlığını da eşit şartlar altında tanımaya mecburdur.¹⁹⁹⁴

4.12.1. Kadınlara Belediye Seçimlerinde Seçme ve Encümen Üyeliğine Seçilme Hakkı Verilmesi

1930'da kadınların belediye seçimlerinde siyasal hayata katılması gündeme getirilmiştir. Meclise sunulan Belediyeler Yasası Tasarısı'nın ilk halinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmesiyle alakalı bir düzenleme mevcut değildi. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile yasaya bu haklar eklenmiştir.¹⁹⁹⁵ İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Belediye Kanunu ile alakalı önergesinde Belediye Kanunu'nun en önemli vasfının Türk kadınına belediye seçimlerine katılma hakkı vermesinde olduğunu belirtmiştir. Şükrü Kaya devamında şunları ifade etmiştir:

“Türk tarihinin her safhası ve sahasında erkeği ile yan yana her fedakarlığı yapan millet ve vatan işlerinde büyük feragatla her mahrumiyetle her cefaya ve her acıya katlanan, milletin, vatanın felaket ve saadetlerine aynı hisle iştirak eden büyük kalpli ve yüksek faziletli Türk kadını müşterek eseri olan bu cumhuriyette elbette ve elbette kendi evinin işlerinde olduğu gibi belediye işlerinde de temiz ve ciddi mevkiini alacaklardır. İstibdat ve cehalet devirlerinden kalan kötü ve sakat zihniyetlerin sakil ve sakim mülahazaların cumhuriyet ve inkılâbın temiz ve faziletli muhitinde yeri yoktur. Kadınlarımızın yakın senelerde teşrii faziletlerde de faziletkâr mevkilerini ihraz edeceklerini şüphe yoktur”.¹⁹⁹⁶

T.B.M.M. tarafından kabul edilen Belediye Kanunu'nun 23 ve 24. maddelerinde belediye azası seçmek ve seçilmek için Türk olmak ve 18 ya da 25 yaşında olarak bazı şartları taşımak yeterli görülmüştür. Böylece her Türk deyiminden kadın ve erkek Türkler anlaşılmıştır. Kanuna ayrıca kadın ya da erkek yazılmamıştır.¹⁹⁹⁷ Belediye Kanunu'nun bu maddeleri ve Şükrü Kaya'nın bu konuşması ileride milletvekili seçme ve seçilme hakkının Türk kadınlarına

¹⁹⁹⁴ Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.332

¹⁹⁹⁵ Caporal, *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, s.702.

¹⁹⁹⁶ T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 17, İctima Senesi 3, 20.03.1930, s.24.

¹⁹⁹⁷ Belediye Kanunu için bkz. T.B.M.M Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 17, İctima 3, 20.03.1930, s.24 vd.

verileceğinin bir habercisi ve hükümetin Türk kadın haklarına bakışının en iyi örneklerinden birisidir. Ayrıca bu konuşma Türk inkılâbının demokratik vasfını ve Türk ulusçuluğunun cinsiyet ayrımı gütmeyen, eşit hak ve vazifelere sahip vatandaş anlayışını da benimseyen bir ulusçuluk olduğunu ve bu amaçla ulusçuluğa engel olan zihniyet ve hukuk yapısını ortadan kaldırmaya başladığını da ortaya koymaktadır.

1930'daki Belediye seçimleri öncesinde özellikle gazetelerde kadınların seçime katılması ve CHP'ye üyelikleri konusunda yazılar yazılarak kamuoyu hazırlanmaya çalışılmıştır. Belediye Kanunu'nda yapılan değişiklik kadınlar tarafından çeşitli gösterilerle kutlanmış, Mustafa Kemal Paşa'ya bağlılık bildirilmiş, 11 Nisan 1930'da büyük bir miting düzenlenmiştir. Bu miting, Türk Kadınlar Birliği tarafından Sultan Ahmet Meydanında düzenlenmiştir. Katılımcılar, mitingi takiben Taksim Meydanına gitmiş ve buradaki Atatürk anıtına çiçek koyarak Atatürk'e teşekkürlerini sunmuşlardır.¹⁹⁹⁸ Meclisteki görüşme ve oylamalara 316 milletvekilinden 198'i katılmış ve 198 oyla Belediye Kanunu kabul edilmiştir, 117 kişi oylamaya katılmamıştır.¹⁹⁹⁹

Afet İnan, kadınların siyasal haklara kavuşması amacıyla Atatürk'ün de desteği ile yoğun çalışmalar yapan önemli Türk kadınlarından. Afet İnan'ın tecrübe ve tespitleri siyasal hakları olmayan dönemin kadınlarının halet-i rûhiyelerini, Atatürk ve diğer devlet adamlarının meseleye bakışını göstermesi açısından önemlidir. Afet İnan, Nisan 1930'da Türk Ocağında verdiği konferans hakkında şunları söylemiştir:

"3 Nisan 1930'da Türk Ocağı merkezinde bir konferans vermiştim. Konu Türk kadınlarının seçim haklarına ait idi. Bu konu üzerinde o zaman çok heyecan ve ilgi duyuyordum. Musiki Muallim Mektebinde Tarih ve Yurt Bilgisi dersleri okuturken karşımdaki öğrenciler kanun karşısında eşit olmayan durumda idiler. Ben, erkek ve kız öğrencilere vatandaşlık hak ve görevlerinden söz ederken ve onlara ders uygulaması yaptırırken bu eşitsizliği bir öğretmen sıfatıyla ortadan kaldırıyor ve örneğin oyları cinsiyet farkı gözetmeksizin verdiriyordum. Bu, doğaldır ki bir ders uygulamasının ötesine geçmiyor ve erkek öğrencilerin bazen var olan kanunu göz önünde tutarak itirazına maruz kalıyordum... Vatandaşlık hak ve görevlerinde kadın ve erkeğin eşit olmasını Atatürk'e söylüyordum. O sıralarda Belediye Kanunu'nun değişmesi konusu konuşulmakta idi. Atatürk'ün etrafında toplanıp bu konu tartışıldığında bu hakkın kadınlara verilmemesi taraftarı olanların savunması karşısında verilmesi gerektiğini öne süren devlet adamlarımızda vardı. Bu konuda her gün yeni kitaplar okuyor ve dünya kadınlarının bu bakımdan durumunu inceliyordum. Topladığım bu bilgileri bir konferans haline koyarak Türk Ocağı salonunda Atatürk'ün hazır bulunduğu bir toplantıda sunmuştum".²⁰⁰⁰ Afet İnan'ın bu konferansının belediye seçimlerinde kadınların siyasal haklarını kullanmaları konusunda yapılan hazırlığın önemli aşamalarından olduğu söylenebilir.

¹⁹⁹⁸ Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını*, s.192; Caporal, *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, s.703.

¹⁹⁹⁹ A.Afetinan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, s.5

²⁰⁰⁰ Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.347; A.Afetinan, *Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, s.3-4.

Kadınlara belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkının verilmesinden sonra C.H.P. ve aynı yıl kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na kadınların üyeliklerinde önemli artışlar görülmüş, Sabiha Zekeriya (Sertel) İstanbul Belediyesi Şehir Meclisi üyeliğine adaylığını koymuştur. Belediye seçimlerinde ise kadınların katılımları da oldukça yüksek oranda gerçekleşmiştir. Kadınlar, belediye başkanı seçilmemiş olmakla birlikte belediye meclis üyeliklerine seçilmişlerdir. Kadınların seçimlere hazırlanmasında, propaganda yapmalarında dönemin iki önemli kuruluşu olan Türk Ocakları ve Türk Kadınlar Birliğinin desteği önemlidir. Bunun yanı sıra Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın aynı yıl kurulmuş olması ve belediye seçimlerine katılması, kadınların bu siyasi parti vasıtasıyla da seçimler ve dolayısıyla siyasi hayata katılmasında etkili olmuştur.²⁰⁰¹

Belediye kanununun değişmesinden sonra gerçekleştirilen C.H.F.'nin 1931 kurultayında kabul edilen fırka programında 1.kısım 4.madde de Amme Hukuku başlığı altında cinsiyet ayrımı reddedilerek kadınlarında milletvekili seçme ve seçilme haklarına kavuşmasının amaç olduğu belirtilerek müsait zamanın hazırlanacağı ve fırkanın bunu yapmakla tarihi ve şerefli hayatın yeni şartlara uygun olarak gelişmesini sağlayacağı ifade edilmiştir.²⁰⁰² Bu madde ileride gerçekleşecek inkılâbın hazırlık aşaması ve habercisidir. Ancak kadınlara milletvekili seçme ve seçme hakkının verilmesinden önce muhtarlık ve ihtiyar heyeti seçme ve seçilme hakkı verilmiştir.

4.12.2. Kadınlara Muhtarlık ve İhtiyar Heyeti Seçimlerine Katılma Hakkının Verilmesi

Kadınlara belediye seçimlerine katılma hakkı verilmesinden sonraki önemli olay ise 26 Ekim 1933'te muhtarlık ve ihtiyar heyeti seçimlerine katılma hakkı verilmesidir. 2329 nolu kanunla 442 sayılı Köy Kanunu'nun 20. ve 30. maddeleri değiştirilmiş ve kadınların siyasi haklarına bir yenisi daha eklenmiştir. Mecliste yapılan görüşmelerde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Türk kadınlarının faziletinden, kahramanlığından, siyasi olgunluğundan ve her zaman ulusu ve vatani için çalışması ve emeğinden bahsederek kadınların muhtarlık ve ihtiyar heyeti seçimlerine katılmalarının gerekçelerini ortaya koymuştur. Recep Bey (Peker) ise yaptığı konuşmada kadınların milletvekili seçimlerine katılmama durumunun büyük eksiklik olduğunu,

²⁰⁰¹ Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını*, s.192-195.

²⁰⁰² C.H.P. 1931 Programının 1.kısım 4. maddesi şu şekildedir: “*Fırkamız vatandaşların siyasi hakları noktasında cinsiyet farkı gözetmez. Bilakis Türk Milletinin yüksek ve derin tarihinde içtimai hayatını her noktadan birliğe istinat ettirmiş olduğunu bilen fırkamız kadınlarımızın belediye intihabında olduğu gibi mebus intihabında da siyasi haklarını kullanmaları için lazım gelen müsait zamanı hazırlamayı bir vazife eddeder. Fırka ancak bu takdirde tarihi ve şerefli hayatımızı yeni şeraite uygun simasıyla ihya etmiş olacağına kanidir*”. Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı*, 1931, s.4.

Halk Partisi programında yer alan hükümlerin meclis tarafından ileriki zamanlarda kabul edilerek kadınlara belediye ve muhtarlık seçimleri hakkı verilmesinden sonra milletvekili seçilme hakkının da verilmesinin gereği üzerinde durmuştur.²⁰⁰³ CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in 1933'te kadınlara muhtarlık ve ihtiyar heyeti seçme ve seçilme hakkı verilmesi ile alakalı meclis görüşmelerinde yaptığı konuşma 1926 tarihli Medeni Kanun'un kendisinden sonra gerçekleştirilen birçok inkılâbın ve özellikle kadın hakları ile alakalı gerçekleştirilen inkılâpların temeli olduğunu ortaya koymaktadır. Recep Peker'e göre:

“İnkılâba girdiğimiz günden beri Türk kadını bir defa erkeklerde dahil olduğu halde bütün Türk vatandaşları arasında, müsavi, şerefli vatandaşlık hakkını almıştır. Ondan sonra Türk kadınının imparatorluk devirlerinde ve ondan evvelki devirlerde geri telakkiler neticesinde adeta cemiyetin tali ferdi olması telakkisini tashih edecek esaslar konmuştur. Türk Kanunu Medenisi Türk kadınına cinsiyet farkından başka cemiyetin kendisine baktığı aykırı ve eksik gözü tashih edecek temelleri yerine getirmiştir. Türk kanunu medenisinden sonra Türk kadını cemiyet içerisinde kendi erkek vatandaşlarının müsavi hakkına, müsavi şerefine nail olmuştur. Yani Türk kadını ailede, cemiyette, yuvada ve heyeti umumiye de kendisine cinsiyetinin verdiği geri telakkilerin ağırlığı altında kalmak külfetinden ancak Cumhuriyet devrinde kurtulmuştur... Bu kanunun verdiği neticelerden olarak; Türk kadını çocuk yaşında, reşit olan yaşta erkek vatandaşlarla beraber okumak, beraber yetişmek, istikbalin Türk vatandaşına tahmil ettiği vazifeleri beraber yüklenmek için enstitülerden ve bütün tesislerden müsavi hakla istifade etmiştir. Üniversitenin her fakülteleri, bütün mektepler her gün yüzde nispeti artan kız çocuklar ve kadın vatandaşlarla dolmaktadır. Hatta Cumhuriyetin onuncu yılını yaşadığımız bu senenin gözle görülebilen umumi manzarasına bakarsak mahkemelerde avukat, hakim, doktor ve ilim müesseselerinde bütün tesislerde kadın vatandaşın kendi şerefi ile erkek vatandaşlarla beraber yan yana kol kola müsavi hakla vazife almış olduklarını görürüz”.²⁰⁰⁴

Bu değişikliğin sonucu olarak köy muhtarı seçilen Satı Kadın, 1935'te milletvekili seçilmiştir.²⁰⁰⁵

4.12.3. Kadınlara Milletvekili Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesi

Kadınların siyasi hayata katılması konusunda en önemli gelişme ise 1934'te gerçekleşmiştir. Bu önemli gelişme öncesinde 4 Haziran 1933'te Atatürk'ün huzurunda gerçekleşen görüşmelerde Atatürk, devlet adamları ve Afet İnan arasında inkılâp, medeni kanun, demokrasi, laiklik konusunda görüş alışverişinde bulunulmuştur. Afet İnan demokratik idare tarzının benimsenerek kadınlara seçme ve seçilme hakkının kanunlarla tanınmasıyla ulusun siyasi olgunluğunun gerçekleşeceğini belirtmiştir. Atatürk, demokratik yönetim sistemi için ideal kabul edilen prensiplerin devrimlerimiz içinde yer almasından yana taraftar olduğunu ifade etmiştir. Görüşmede demokrasi yönetiminin gerçekleşmesi için kadınlara siyasi hakların tanınması konusunda görüş birliğine varılmıştır... Atatürk: “*Cumhuriyet rejimi demek demokrasi şekli ile devlet şekli demektir. Biz Cumhuriyeti kurduk, o on yaşını doldururken*

²⁰⁰³ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 17, İttimaa 2, 76.Birleşim 26.10.1933, s.48-50.

²⁰⁰⁴ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 17, İttima Senesi 2, 26.10.1933, s.48-49.

²⁰⁰⁵ Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.357-358.

demokrasinin bütün icaplarını sırası geldikçe tatbikata koymalıdır. Kadın haklarını tanımakta bunun bir icabı olacaktır. Müsterih olunuz”²⁰⁰⁶ diyerek, cumhuriyetin tanımını yapmış, demokrasi ve kadın hakları arasındaki münasebete dikkat çekmiştir.

5 Aralık 1934 tarihinde 2599 sayılı kanunla T.B.M.M.’nde 1924 Anayasası’nın 10. ve 11. maddelerinde gerçekleştirilen değişiklik ile 22 yaşını bitiren erkek-kadın her Türk’e milletvekili seçme ve 30 yaşını bitiren erkek-kadın her Türk’e milletvekili seçilme hakkı verilmiştir. Anayasada yapılan değişikliğe uygun olarak milletvekili seçim kanunu da değiştirilmiş ve 20 bin nüfusun 1 milletvekili seçmesi maddesi değiştirilerek 40 bin nüfusun 1 milletvekili seçmesi ve 18 yaş yerine 22 yaş şartı ve zükur kaydı kaldırılarak yerine kadın-erkek hükmü konularak kadınların siyasal haklarını kullanması sağlanmıştır. Oylamaya 317 milletvekilinden 258 i katılmış ve kanun oybirliği ile kabul edilmiştir.²⁰⁰⁷ Aynı zamanda ikinci seçmen kanunu da değiştirilerek erkek kadın 400 nüfus için bir ikinci seçmen esası kabul edilmiştir.²⁰⁰⁸

Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkının verilmesini sağlayan kanunun gerekçesinde: *“Türk tarihinin her sahasında ve safhasında erkeği ile birlikte her fedakârlığı yapan ulus ve yurt işlerinde de bütün zorluklara katlanan büyük kalpli ve yüksek erdemli Türk kadınının müşterek eseri olan Cumhuriyet de teşrii işlerde de yerini alacaktı. İstibdat ve cehalet devirlerinden arta kalan kötü ve sakat zihniyetlerin sakil ve sakim düşüncelerin Cumhuriyet ve inkılâbın temiz ve erdemli muhitinde yeri yoktur. İşte bu düşüncelerle yüksek Türk kadınına mebus seçmek ve seçilmek yolunda erkeği yanında mevkiini vermek amacıyla kanun teklif edilmiştir”* ifadesi yer almıştır. Başbakan İsmet İnönü ise Türk tarihinden örnek vererek Türk tarihinde kadınların haklı yerlerinin erkeklerle beraber memleket ve milletin mukadderatı üzerinde söz sahibi olduklarını ve bu sayede büyük Türk ulusunun kudreti ve medeniyeti ile dünyayı kapladığını ifade etmiştir. Türk kadınının memleket işlerine karıştırılmamasının Türk ananesi olmadığını, asırlarca yaşanan felaketlerin başlıcalarından ve önemlilerinden olduğunu ifade etmiştir. Türk kadınına siyasal haklar verilmesiyle Türk devleti ve Türk ulusunun gelişeceğini ve sırrın ise kadınların siyasi hayata katılması olduğunu belirtmiştir. İsmet İnönü, bu teşebbüsün büyük millet meclisleri ve Türk inkılâbının yıllardan beri güttüğü siyasetin neticesi olduğunu da eklemiştir. Kadınlara siyasal haklarını vermenin bir lütuf olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, geç kalınmış bir hak verme olduğunu, Türk kadınının savaşta erkeği ile birlikte savaştığını, tarlada üretim yaptığını ve bu sebeple de söz söyleme hakları olduğunu belirtmiştir. Türk inkılâbının bir kurtuluş olduğunu kadınlığa verilen

²⁰⁰⁶ Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.355-357.

²⁰⁰⁷ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 25, 12.İnikat, İçtima 4, 05.12.1934, s.85-86; Kili ve Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifak’tan Günümüze)*, s.121-122

²⁰⁰⁸ Cümhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.75.

önem dolayısıyla da kadının kurtuluşu inkılâbı olarak tarihe geçeceğini ifade etmiştir. İsmet İnönü, devamında kadınlara siyasal haklarını vermenin ve baskıları kaldırmanın Atatürk'ün memlekete yaptığı en önemli işlerden olduğunu belirtmiştir. Konya vekili Refik Bey ise Türk kadınının hayatın her alanında tüm zorluklarda erkeği ile beraber olduğunu ve siyasal haklarını alarak ulus işlerine iştirak etmesinin gerekliliğini belirtmiştir. Şebî Karahisar vekili Sadri Maksudi ise kadınlara siyasal hakların verilmesi meselesinde hukuk felsefecileri tarafından kadınların zekâlarının erkeklerin zekâlarına denkliğinin tartışıldığını ve tarafsız olarak yapılan ilmi çalışmalarla zekâların denk olduğunun tespit edildiğini belirtmiştir. Kadının zekâ olarak erkeklerden geri olduğu fikrinin eskiden Türkiye'de de bulunduğunu ancak bu fikrin azaldığını, her erkeğin anasının zekâ, feraset ve geniş görüşüne hayran olduğunu ve dolayısıyla kadınların zekâsının takdir edildiğini belirtmiştir. Sadri Maksudi, Türk tarihinden örnek vererek Buhara Hanlığı, Göktürkler ve Uygurlar'da kadınların devlet yönettikleri ve siyasal hayata iştirak ettiklerini belirterek Türklerde kadınların siyasal hayata iştirakinin bir anane olduğunu belirterek fikrini kuvvetlendirmiştir. Demokratik olmayan devletlerin kadınlara siyasal haklarını vermediğini, Türkiye'nin ise kadınlara siyasal haklarını vererek demokratlık yolunda inkişafının doğal bir neticesi olduğunu belirtmiştir. Sivas milletvekili İsmail Mehmet ise Cumhuriyet ile Osmanlı saltanatının karşılaştırmasını yaparak kadın hakları ile devlet yönetim biçimi arasındaki bağa dikkati çekmiştir. İsmail Mehmet şunları ifade etmiştir: *“Baylar senelerden beri hizmet ettiğimiz padişahlardan bu hakkı isteseydik Türk köylüsü Türk kadını mebusluk hakkı isteseydi mükâfat olarak bizi ya ipe çekerdi ya denize atardı... Türk kadınları, Türk köylüleri sizin için saadet yollarınız açmıştır, açılmıştır, çünkü başımızda Atatürk'ümüz, Başbakanımız vardır”*. Manisa milletvekili Refik Şevket İnce ise Türk kadınının hayatın her alanında erkeği ile birlikte mücadele ederek vatanperverliğini ve kadınlığını ispat ettiğini, siyasal hakların olmamasının büyük bir eksiklik olduğunu, diğer alanlarda başarılı olan kadınların siyasal hayatta da başarılı olacaklarını ve bu yükü kaldıracabileceklerini ve Atatürk'ün görüş ve kararları ile bu yolu açtığını ifade etmiştir.²⁰⁰⁹

Anayasa değişikliğini takiben C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker tarafından parti teşkilatlarına gönderilen yazıda: *“Kadınlarımızın saylav (milletvekili) seçilmesine dair yasa çıkınca fırkamıza yeni vazifeler düşüyor. Seçim iki dereceli olunca ikinci seçmenler arasında da kadınlarımızın bulunması lazımdır. Fırka nizamnamesi fırkahılar dışındaki yurttaşlara oy verenlerin cezalandırılmasını ister. Bu hale göre kadın yurttaşların şimdiden fırkaya kayıtları lazımdır ki ikinci müntehip seçimi hatta bundan evvelki yoklama zamanı gelmeden ikinci*

²⁰⁰⁹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 25, 12.İnikat, İctima 4, 05.12.1934, s.82-86; Arıburnu, Milli Mücadele ve İnkılâplarla İlgili Kanunlar Esbabı Mucibeleri ve Meclis Görüşmeleriyle I, s.80-84; A. Afetinan, Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri, s.181-187.

müntehip olacak kadınlarımız fırka üyesi olma sıfatını kazanmış olsunlar” demek suretiyle kadınların CHP’ye üye olmalarının gerekliliği dile getirilmiştir.²⁰¹⁰

1935’te gerçekleşen milletvekili seçimlerinde 18 kadın, milletvekili seçilerek T.B.M.M.’ne girmiş ve Türk tarihinin önemli ve ilk olma özelliğini taşıyan olay gerçekleşmiştir. T.B.M.M.’ndeki kadın milletvekili sayısı 1939’da 16, 1943’te 16, 1946’da 9, 1950’de 3 ve sonraki dönemlerde de sırayla 4, 8, 3 ve 8’dir. Kurucu mecliste 4, 1961’de 3, 1965’de 8, 1969’da 5, Danışma meclisinde 4, 1983 seçimlerinde 12’dir. 1999 seçimlerinde ise bu sayı 22 olarak gerçekleşmiştir.²⁰¹¹ Atatürk dönemi Türkiye’nin nüfus oranı ve mevcut şartlar dikkate alındığında kendinden sonraki dönemde önemli gelişmeler yaşanmasına rağmen kadınların milletvekili seçilme oranının en yüksek olduğu dönemdir.

1935 seçimlerinde milletvekili adayları olan kadınların cumhuriyeti ve inkılâbı benimseyen, Milli Mücadele’yi destekleyen, milliyetçi aktif kadınlar olmasına dikkat edilmiştir. Milli Mücadele’ye katılan kişilerin yakınları da (milletvekilliği yapmış Ahmet Ağaoğlu’nun kızı Tezer Taşkıran ve Adana’nın işgalden kurtarılması sağlayan, Pozantı kongresini düzenleyen, Milli Mücadele taraftarı bir ailenin mensubu olan Dr. Makbule Dıblan gibi) milletvekili adayları gösterilmişlerdir. Bunun yanı sıra partiye üye olan, belediye seçimlerine katılan ve başarılar kazanan, kadın haklarını savunan cemiyetlerde, yardım cemiyetlerinde ve Halkevlerinde görev yapan kadınlarda milletvekili adayları olmuşlardır. Kadın milletvekili adayları seçim çalışmalarına aktif bir biçimde katılmışlardır. Meclise seçilen milletvekillerinin arasında ev hanımı ve çiftçilikle uğraşan kadınlar vardır. (Satı Çırpan, Şekibe Ünsel, Ferruh Gübgüp, Bahire Bediz Morova). Milletvekillerinin çoğunluğu Arapça, İngilizce, Rumca, Fransızca gibi yabancı dillerden birisini bilmektedirler. Öğretmenlik 18 kadın milletvekilinden 12’sinin mesleğidir. Köy muhtarı (Satı Çırpan), Belediye Meclis üyesi, CHP idare heyeti üyesi ve doktor olan kadın milletvekilleri vardır.²⁰¹² Satı Çırpan, Atatürk’ün Ankara’da köy gezileri esnasında tanıştığı ve Kazan köyü muhtarlığı yapan bir köylü kadındır. Atatürk’ün isteği ile milletvekili seçimlerine katılmış ve milletvekili seçilmiştir.²⁰¹³

Türk kadınlarına milletvekili seçme ve seçilme hakkının verildiği zaman diğer devletlerin durumuna bakmak birçok Avrupa ülkesinden ve hatta devrim Fransa’sından ve diğer Müslüman

²⁰¹⁰ Olgun, “*Türkiye Cumhuriyetinin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları*”, s.18.

²⁰¹¹ Doğramacı, “Atatürk ve Kadın Hakları”, s.239

²⁰¹² 1935–1939 V. dönemde 395 milletvekilinin 18 tanesi kadındır Kadın milletvekillerinin isimleri ve seçim bölgeleri şu şekildedir: Mebrure Gönenç-Artvin, Satı Çırpan-Ankara, Şükran Örs-Antalya, Sabiha Gökçül-Balıkesir, Şekibe İnselel-Bursa, Hatice Özgener- Çankırı, Huriye Öniş-Diyarbakır, Fatma Memik-Edirne, Nakiye Elgün-Erzurum, Fakihe Öymen-İstanbul, Benal Nevzat Arıman (İştar)- İzmir, Ferruh Gübgüp- Kayseri, Bahire Bediz Morova(Aydilek)- Konya, Mihri Pektaş-Malatya, Meliha Ulaş- Samsun, Esra Nayman-Seyhan, Sabiha Görkey- Sivas, Seniha Hizal- Trabzon. Bkz. Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını*, s.201-205.

²⁰¹³ Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.357-358.

ülkelerin hepsinden daha önce bu hakkın Türk kadınlarına verildiğini göstermesi açısından önemlidir.

Yeni Zelanda (1889), Finlandiya (1906) ve Norveç (1913), Amerika’da Wyoming Eyaleti 1868, Güney Afrika Birliği (1930), Seylan (1931–1934), İspanyol Cumhuriyeti (1931), Brezilya (1932), Siyam (1932), Küba (1934), Uruguay (1934),²⁰¹⁴ Avusturya (1918), Belçika 1921 seçme, 1948 seçilme, Danimarka 1915, Fransa 1944, F. Almanya 1919, Yunanistan 1952, İtalya 1945, İsveç 1921, İngiltere 1928, ABD 1928, Rusya 1917, İsviçre’de 1971’de²⁰¹⁵ kadınlar erkeklerle aynı siyasal haklara kavuşmuşlardır.

Atatürk’ün kadınların siyasal hakları konusundaki görüşlerinde kadınların siyasi hayata katılımının bir hak olduğu ve kadınların siyasal olgunluğa sahip olduğu fikri görülmektedir. Atatürk’e göre kadınların milletvekili seçme seçilmesini sağlayan karar: “*Türk kadınına toplumsal ve siyasal yaşamda bütün milletlerin üstünde yer vermiştir. Çarşaf içinde, peçe altında ve kafes arkasındaki Türk kadını artık tarihlerde aramak gerekecektir. Türk kadını evdeki uygar yerini yetkiyle almış, iş yaşamının her aşamasında başarılar göstermiştir. Siyasal yaşamda belediye seçimlerinde deneyimini yapan Türk kadını, bu kerede milletvekili seçme ve seçilme suretiyle haklarının en büyüğünü elde etmiş bulunuyor. Uygar memleketlerin birçoğunda, kadından esirgenen bu hak, bugün Türk kadınının elindedir ve onu yetki ve başarıyla kullanacaktır*”.²⁰¹⁶

Atatürk döneminde Afet İnan tarafından kaleme alınan, temeli Atatürk’ün görüşlerine dayanan ve Atatürk tarafından da görülerek değerlendirilen Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları adlı eser, Atatürk’ün fikir ve düşüncelerini göstermesi açısından önemlidir. Bu eserde seçme ve seçilme hakkı ile alakalı kısım Cumhuriyetin ve Atatürk’ün meseleye bakışını ortaya koyması açısından dikkate değerdir. O sebeple konuyla alakalı kısımları olduğu gibi aktarmayı uygun gördük. Atatürk’ün, seçimler, ulusal hâkimiyet, kadın hakları ve demokrasi hakkında görüşleri şu şekildedir:

“İntihabın (seçimin) esaslı ciheti, vatandaşın intihapta reyini kullanması hakkıdır. Bu hak, kanunun muteber gördüğü bir fikri ifade ve beyan kabiliyetidir. İntihap, ulusal hâkimiyet prensibinin tatbiki olduğundan buna iştirakin her vatandaş için hak olduğu meydandadır. Diğer taraftan, vatandaşlar, müşterek menfaat ve talilerine karar verirken hep beraber dikkatli olmak mecburiyetindedirler. Bu noktai nazar, intihabı, vatandaşlar için bir vazife hükmünü koyar. Bu takdirde, intihap vazifesi, onu icraya kabiliyetli olduğuna hükmedilenlerce raci olmak lazım gelir. Görülüyor ki intihabın hem hak hem de vazife telakki olunmasından birbirine muarız iki nazariye çıkıyor. İntihabın hak olduğu nazariyesi ulusal hâkimiyetin ifadesidir; **ulusal hâkimiyet, istisnasız vatandaşların umumi heyetindedir**. Buna binaen sabiler ve delillerden başka bütün vatandaşlar erkek ve kadın intihapta rey vermek hakkına maliktir. **Ulusal hâkimiyetin cinsiyet farkı gözetmeksizin ulusun bütün azasına ait**

²⁰¹⁴ Caporal, *Kemalizm’de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, s.706-707.

²⁰¹⁵ Hale Şıvgın, “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı II* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005), s.258.

²⁰¹⁶ Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, s.231; Caporal, *Kemalizm’de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, s.700.

olduğunda elbette şüpheye mahal yoktur. Bunda şüphe edenler demokrasi ve ulusal hâkimiyetin ne olduğunu anlamaktan aciz olan kimselerdir; asıl intihap hakkına kabiliyeti, liyakati, olmayacak olan bu gibilerdir... İntihap hakkının bütün vatandaşlarca tatbikine, kanunen hiçbir mani bulunmamak lazımdır. **Ulusal hâkimiyet, cemiyetin yalnız bir kısmının lehine parçalanamaz...** Umumi harpten beri, ekseri memleketler, kadınların intihap salahiyetini kabul etmiştir. Kadınlara siyasi hakların icrasına iştirakı reddeden memleketler, ancak Fransa, İtalya, İspanya gibi Latin memleketleridir. Amerika'da, İngiltere'de, Şimali Avrupa memleketlerinde kadınlar intihap salahiyetlerini tatbik etmektedirler... **Kadının siyasi ehliyetsizliğine mantıki hiçbir sebep yoktur. Bu husustaki tereddüt ve menfi zihniyet mazinin içtimai bir halinin can çekişen bir hatırasıdır. Hatırasından bahsettiğim zihniyet, papaz zihniyetidir. Sen Pol diyor ki: "Erkeğe vesayada bulunmağı ve ona karşı nüfuz ihraz etmeyi kadına müsaade etmem. Kadın, sakit kalmalıdır. Zira Adem iptida ve Havva bilahare tevekkün etmiştir."** İnsanların menşeinin cahili olan bu havari unutupuyor ki erkeklere ilk nasihatı, ilk terbiyeyi veren ve onun üzerinde ilk analık nüfuz ve tesirini tesis eden kadındır... Latin memleketlerinde, kadınlık hakkında devam ede gelen bu telakki artık bugünkü cemiyetlerin ahlaki ve iktisadi hallerine tevafuk etmektedir. İslâm memleketlerinden bahsetmiyorum; sebebi Türkiye Cumhuriyeti'nden başka dünya yüzünde ya tam manasıyla müstakil Müslüman devlet yoktur yahut mevcut olanlarda tam manasıyla demokrasi yoktur... Kadınları siyasal haktan mahrum etmek lüzumunu, kadınlara erkek arasında, iş bölümü kaidesinin bir neticesi gibi gösterenler vardır. Hâlbuki iş bölümü fikri, ne kadınlara ve ne de erkeklere ifa edemeyecekleri vazifeler tevdi olunmamalıdır neticesini meydana koyar. Hâlbuki, kadının umumi ve siyasi vazifeleri ifaya ehliyeti olmadığını ispata mümkün yoktur, çünkü aksi fiilen sabit olmuştur... Kadın, bugün, istenilsin istenilmesin, umumi ve iktisadi hayata samimi bir surette karışmıştır... Kadınlara intihap etmek ve intihap olunmak hakkının kabul ve tasdiki lehine olan umumi hareket çok kuvvetlidir. Kadınlar, bu haklarını, istensin istenmesin behemehal alacaklardır. Bugün muhtelif memleketlerde 160.000 kadın, mebus, nazır, elçi olmak hakkını haiz bulunuyorlar. Bunu da söylemeliyiz ki kadınlara intihap hakkı verilmekle bütün kadınların evini barkını bırakıp fırka (parti) mücadelelerine başlayacağını farz etmek doğru değildir. Kadınlığın siyasi ideali olan bu hakka malik olmayı isteyen kadınların içtimai ve siyasi fikir ve terbiyede her gün daha ziyade yükselmeye çalışmaları lazım olduğu da unutulmamalıdır. **Kadınlar, ancak siyasi terbiyeye malik oldukları zaman hakiki hür olduklarını hissedebilirler. Ancak bu takdirde evlatlarına hürriyetin kutsiyetini telkin edebilirler...** Türk kadınının kabiliyeti, ehliyeti ve memleket işleriyle alaka ve iştigalini ispat eder misaller bilhassa kurtuluş mücadelesinde az mıdır? Hülusa kadın, intihap etmek ve intihap olunmak hakkını ihraz etmelidir. Çünkü, demokrasinin mantığı bunu icap ettirir. Çünkü, kadının müdafaa edeceği menfaati vardır. Çünkü, kadının cemiyete ifa edeceği vazifeler vardır. Çünkü, kadının siyasi haklarını tatbik etmesi kendisi için faydalıdır. Demokrasi prensibi şunları icap ettirir: Akıllı başında her fert şahsiyetini muhafaza ve temin edebilmek için bir siyasi iktidarla mücehhez olmalıdır. Kadın insandır ve akıllı başındadır. **Millet efradı, birbiriyle iştisare etmelidir; kadın milletin azasındandır. Cumhuriyetin politika rejimi müsavat prensibine dayanır.** İntihap sandığı önünde rey vermekte en ümmi ile bir devlet adamı müsavidir. Kadın niçin bu müsavattan hariç tutulsun?"²⁰¹⁷

Kadınların siyasal yetersizliği ve siyasi olgunluğu erişmediği fikri kadınlara siyasal hakların verilmesine karşı olanların önemli fikirlerinden birisiydi.²⁰¹⁸ Atatürk ise bu fikre karşı çıkmış ve kadınların siyasal yetersizliğe sahip olmadığını ifade etmiştir. Atatürk, kadınların siyasal haklarını kullanmalarının insanlığın mutluluğu ve saygınlığına katkıda bulunacağını belirterek kadınlara siyasal hayatta başarılar dilemiştir. Atatürk'e göre, "*Kadının siyasal*

²⁰¹⁷ A. Afetinan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, s.87-92.

²⁰¹⁸ Afetinan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, s.356; A. Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, s.170.

*yetersizliğine mantıklı hiçbir sebep yoktur. Bu konudaki tereddüt ve olumsuz düşünüş biçimi, geçmişin toplumsal bir niteliğinin can çekişen bir hatırasıdır”.*²⁰¹⁹

C.H.P. Genel Sekreteri Recep Peker, 1935’te parti programını değerlendirirken kadın haklarına da değinmiş ve Türkiye’de cinsiyet ayrımı olmadığını ifade etmiştir. Recep Peker: *“Yeni parti programı hakta ve vazifede kadın ve erkeği bir tutuyor. Bu prensip yolu ile **Türk ulusu sınıf telakkisi gibi cins farkını da tanımayan müsavi haklı, müsavi onurlu yurddaşlardan kurulmuş bir yüce halk yığını** halini alıyor. Bunda partinin demokratik yüzünü parlatan ayrı bir anlamı da görmek gerektir. Biz liberal devlet tipinin tanıttığı her gün bir karışıklıkla devletin durumunu, ileri gidişini, hızını bozan, yurddaşları birbirine düşüren, bütün geri ve fena tohumların yeşermesine yol açan nizam ve birlik düşmanı klasik demokrasi yerine yurddaş bekâsının beslenip açılmasına da yol veren sevgiye ve inana dayanan disiplinli bir beraberliği üstün sayıyoruz”.*²⁰²⁰

Siyasal haklar bakımından Türk kadınına Cumhuriyet devrinde tanınan haklar, o tarihte bu hakların tanınmadığı milletlere de örnek teşkil edecek niteliktedir. Siyasal hak, devlet şekli ile doğrudan alakalıdır. Devlet bir milletin hukuki şahsiyetidir şeklinde tanımlandığı zaman bundan kadın-erkek topluluğun milleti teşkil ettiği anlaşılır. Demokratik prensibin en esaslı unsuru, milleti kadın ve erkeğin temsil etmesidir. Dolayısıyla kanun karşısında sosyal sınıf tanımayan demokratik prensip, millet fertleri arasında erkek ve kadın vatandaşları eşit şartlara göre tanımaya mecburdur. Bu sebeple Türkiye Cumhuriyeti’nde bu haklar kanunlaşmış ve tarihi seyrini tamamlamıştır.²⁰²¹

Atatürk döneminin, Türk ulus devletini ve ulus anlayışını en iyi özetleyebilecek fikirler C.H.P. On Beşinci Yıl kitabında yer almaktadır. Cumhuriyetin 15.kuruluş devrinde ortaya konan fikirler şu şekildedir:

*“Türkiye Cumhuriyeti, 29 Teşrinievvel 1938’de 15 inci yılını idrak ediyor. İstiklâl mücadelesi ile başlayan, büyük zaferle düşman istilâsından kurtulup istiklâline kavuşan Türk milleti. Büyük Şef ve milli kahraman KEMAL ATATÜRK’ün iradesinde bütün kuvvetlerini temerküz ve tebarüz ettirerek, 1923 de kurduğu Cümhuriyet rejimile yeni, kuvvetli, inkılâpçı bir siyasi varlık olmuştur. Cihan tarihinde en büyük hâdiselerden biri olan bu varlığın kuruluşunda, bu mukaddes eserin vücade gelmesinde yaratıcı kudretile Türk milletini yeniden hayata kavuşturan Ulu önder KEMAL ATATÜRK’e: onun izinde ve emrinde yürüyerek Türk istiklâli, Türk vatanı ve Türk inkılâbi için seve seve can veren kahramanlara; evlâdlarını vatan için, memleket için yetiştirip yine o uğurda feda etmekten çekinmeyen Türk ana ve babalarına; bu kudsî eserin kuruluşunda bütün güçlüklerle göğüs gererek çalışan emeğini, zekâsını, bilgisini ve hayatını veren millet ve memleketsever Türk nesline; ve bundan sonraki milli hayatın her safhasında onun üstünlüğü için çalışmaya devam eden cümhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, lâik Türk evlâtlarına; saygı, sevgi ve minnetler olsun”.*²⁰²²

²⁰¹⁹ Kocatürk, *Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri*, s.232.

²⁰²⁰ “C.H.P. 4.Büyük Kurultay Bugün Açılıyor, R. Peker Radyoda Yeni Parti Programı Taslağı Üzerinde Önemli Bir Konuşma”, *Ulus*, 9 Mayıs 1935, No: 4949, s.4.

²⁰²¹ A. Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, s.170.

²⁰²² Cümhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938, s.III.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Türkler tarafından Türk-İslâm devlet geleneğine göre kurulmuş ve zamanla bir imparatorluk olarak şekillenmiştir. Bundan dolayı ulusal bir karaktere sahip olmadığı ifade edilmektedir. Kurucu ve aslî unsur olan Türklerin dışında kuruluş devriyle birlikte gayr-i müslimleri de hâkimiyeti altına almaya başlayan devlet, millet sistemi ile gayr-i müslim tebaasını da yönetmeye başlamıştır. Bütün güç ve yetkinin padişahıta toplandığı mutlak monarşi anlayışı yönetimde hâkim olmuştur. Mutlak monarşiyi devam ettirmenin yollarından birisi de devşirme-kul sistemine dayanan bir asker- sivil bürokrasinin ortaya çıkartılması olmuştur. Bu şekilde ulusal bir vasfa sahip devlet anlayışının ortaya çıkması mümkün değildir. İmparatorlukta hâkim ve mahkûm millet anlayışı doğrultusunda tebaa din ve mezheplerine göre yönetilmiştir. Hâkim millet Müslümanlardır. Bu milletlerin birbirinden farklı hakları ve vazifeleri bulunmaktaydı. Mahkûm millet denmesi baskı ve zulüm ile yönetildiği anlamına gelmemektedir. Osmanlı Devleti, Ortaçağ ve sonrasında birçok din, mezhep, etnik kökenin devlet hâkimiyeti altında yaşayabildiği, bu toplulukların millet sistemi ile hak ve hukukunun korunduğu, din ve kültürlerini devam ettirebildikleri ve adalet içinde varlıklarını devam ettirebildikleri bir düzeni tesis etmiştir. O dönemde Avrupa'da böyle bir yönetim bulunmamakta ve farklı din, mezhep mensuplarına yaşama imkânı verilmemektedir. Bu anlayış Türk-İslâm devlet geleneğinden gelen imparatorluk anlayışını ortaya çıkarmıştır. İmparatorlukta birçok din, mezhep, etnik köken, dil ve kültür yüzlerce sene varlığını devam ettirmiştir. Bu şekilde çok hukuklu, çok dinli ve mezhepli, çok etnisiteli, çok dilli, çok kültürlü ve son yüzyılda tebaanın uluslaşmasıyla birlikte çok uluslu bir yapı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti birçok sahada bu ortaçağ toplum yapısını, imparatorluk geleneğini son yıllarına kadar devam ettirmeye çalışan bir imparatorluk olmuştur.

Osmanlı'da düzenin bozulması olarak nitelendirilen çöküşün 17.yüzyılla birlikte başladığı, 1699 Karlofça Antlaşması ile iyice belirginleştiği görülmektedir. Bu çöküş devletin tebaası üzerindeki hâkimiyetini de zayıflatan bir çöküş olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çöküşünü kurucu ve aslî unsur Türk ulusunun çöküşü olarak ta değerlendirmek gereklidir. 18.yüzyılla birlikte tebaa birçok yerde ayan ve derebeyinin hâkimiyeti altına girerek devletin tebaası olmaktan çıkmıştır. Bu çöküşü engellemek ve tebaayı tekrar devletin hâkimiyetine almak ve saltanatın sarsılan ve birçok yerde ortadan kalkmış ya da kalkmaya başlamış otoritesini, hâkimiyetini yeniden kurmak amaçlı merkezileşme faaliyetleri III. Selim (1789-1807) devrinde başlamış ve bir isyanla ortadan kaldırılan Nizam-ı Cedit bunun ilk örneği olmuştur. Bu dönem Osmanlı tebaasının müslim ve gayr-i müslim ayırtetmeksizin devletinde zayıflamasının etkisiyle bir kısmının ulusçu fikirlerle isyana başladığı bir dönemdir. İmparatorluk genel olarak ayan ve derebeylerin hâkimiyeti altına girmiştir. Fransız devrimi'nden önce varolan ve Fransa, İngiltere, Rusya ve diğer Avrupa devletlerinin desteğiyle gelişen ulusçuluk bu yüzyılda imparatorluğun dağılmasının en büyük

sebeplerinden birisi olmuştur. Ulusçuluk fikrine dayanmayan Kuzey Afrika, Arabistan, Balkanlar'da var olan ayanların, dayıların ayaklanma ve isyanlarında da bağımsızlaşma amacı görülmüştür. Dolayısıyla 19.yüzyılın başında devletin müslim ve gayr-i müslim tebaasının devletin hâkimiyetinden kurtulmak amaçlı faaliyetlerinin yoğunlaştığı, Osmanlı düzeninin bozulduğu görülmektedir. Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde imzalanan Sened-i İttifak devletin otorite ve hâkimiyetini ayanla paylaştığı ve tebaası üzerindeki hâkimiyetini büyük oranda kaybettiği bir antlaşmadır. II. Mahmud daha sonra merkezi imparatorluğu tesis etmeye çalışmış, ayanları büyük oranda ortadan kaldırmış, Yeniçeri Ocağı'nı tasfiye etmiş ve mutlak monark olmaya çalışmıştır. Aynı zamanda bu mücadelesinde ve ulusçuluk faaliyetlerine karşı da hilafeti saltanatını destekleyen bir güç olarak kullanmaya, güçlendirmeye çalışmıştır. Bu dönemde bozulan düzeni tesis etmek, devletle tebaa arasında kopan bağları tekrar onarmak için halifelik makamı ön plana çıkartılmış, Rusya'ya, içeride yeniçerilere, ulusçu ayaklanma ve faaliyetlere karşı Müslümanların desteği temin edilmeye çalışılmıştır. Bu şekilde halife-padişahın şahsında devlet Müslüman tebaanın desteğiyle yaşatılmaya ve Müslümanlar devleti yaşatacak unsur olarak görülmeye başlamıştır. Bu dönemde merkezi bürokratik devleti tesis amacıyla çalışmalar yoğunlaşmıştır. Yeni kurulan ordu halktan toplanan Müslüman ordusu olmakla birlikte ordunun temeli Türklerden oluşmuş ve diğer unsurlardan asker alınmamıştır. Yeni ordu tüm tebaanın askerlik hizmetini yerine getirdiği bir ordu olmadığından uluslaşma yolunda bir faaliyet olarak değerlendirilemez. Bu dönemin eğitim politikasında da uluslaşma amacı bulunmamaktadır. Yine II. Mahmud'un tüm tebaa ile alakalı söylediği ve aralarındaki tek farkın ibadet farkı olduğu ve bunun dışında fark bulunmadığı sözünde uluslaşma siyasetinin bir aracı değildir. Bu dönemde devletin uluslaşma şeklinde bir politika uygulayacağı bir ortam bulunmamaktadır. Bunun en önemli sebebi ise devletin kendi tebaası üzerinde hükümlanlık haklarını büyük ölçüde yitirmesidir. Bu durum devletin çöküşüne kadar devam etmiştir. Dolayısıyla devletin en temel amacı öncelikle tebaası üzerindeki hâkimiyetini yeniden tesis etmektir.

Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilen 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ise yüzelli senelik çöküşe atıfta bulunarak bunun en büyük sebebinin de adaletsizlik ve keyfiyyet olduğunu ortaya koymuş, adalet vaad eden, hukuk devleti kurulacağını ifade eden bir ferman olmuştur. Bu sayede devlet ve tebaa arasında kopan bağların tekrar kurulmaya ve tebaanın devlete sadakatının adalet ile temin edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ancak Tanzimat Fermanı, bu özelliği ile değil, müslim ve gayr-i müslim tebaaya müsavvat vaad edildiği ve meselenin de müsavvat olduğu şeklinde değerlendirilmektedir. Bundan dolayı da Tanzimat Fermanı ve sonrası uygulamaları gayr-i müslim tebaaya müsavvat vermek ve bu şekilde Osmanlıcılık-Osmanlılık fikri etrafında Osmanlı milleti- ulusu inşa etmek şeklinde değerlendirilmektedir. Ancak Tanzimat Fermanı'nın içeriği dikkatle incelendiğinde tüm tebaaya yönelik olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde

meselenin müslim ve gayr-i müslim tebaa arasında müsavat meselesi olmadığı açıktır. Müsavat meselesi Avrupa devletleri ve Rusya tarafından gündeme getirilen ve bilhassa Tanzimat Fermanı sonrası talep edilen ıslahatların gerçekleştirilmesi için ileri sürülmüştür. Bundan dolayı meselenin doğru biçimde tahlil edilmediği görülmektedir. Gayr-i müslim tebaa müsavat ve adalet olmadığı için isyan etmemiştir. Bu unsurlar etnik köken ve milliyetlerini, din ve kültürlerini muhafaza ettiği ve bazıları da Bulgar örneğinde olduğu gibi Rum Patrikhanesi'nin sömürü ve Rumlaştırma faaliyetlerine tepki göstermiş, Osmanlı Devleti'nin de 18.yüzyılın sonları ve 19.yüzyılın başlangıcındaki zayıflığından da istifade ederek Sırp isyanı ile beraber isyana başlamışlardır. Bu isyanlar gelişen ulusçuluk fikri ve Avrupa-Rusya desteği ile gelişip ortaya çıkan isyanlardır ve bağımsız devlet kurmak amaçlanmıştır. Yunan isyanının sebebi ise yeniden Helen devletini kurmaktır. Ancak bu isyana destek veren İngiltere'ye göre isyanın sebebi Osmanlı yönetiminin barbarlığı, adaletsizliği ve medeni olmamasıdır. Bu yüzden Yunan isyanı meşru görülerek destek verilmiştir. Bu fikrin etkisiyle Mustafa Reşit Paşa'da Osmanlı yönetiminin medenileşmesi gerektiği ve bu medenileşme gerçekleşirse büyük devletlerin desteğinin temin edilerek isyan ve benzeri hadiselerin son bulacağını düşünmüştür. Yine Mustafa Reşit Paşa'nın gayr-i müslimlere yönelik adaletsizlik ve hukuksuzluk yapıldığı ve ortadan kaldırılması gerektiği şeklinde fikirleri de mevcuttur. Bundan dolayı mesele Tanzimat Fermanı ve sonrasında gayr-i müslim tebaaya müsavat verilmesi meselesine dönüştürülmüştür. Ancak, Tanzimat Fermanı, tüm Osmanlı tebaasına yönelik olarak ve tüm tebaaya uygulanan adaletsizliği, keyfiyeti, kanunların uygulanmayışını ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu şekilde Tanzimat'la birlikte yeni kanunlarla tekrar adaleti tesis ederek can, mal, ırz-ı namus güvenliği, askerlikte, vergide, yargı sahasında adalet gibi temel insan hak ve özgürlüklerini kabul ederek bir hukuk devleti yaratmaya çalışmıştır. Bu şekilde tebaanın devlete bağlılığı ve sadakati tekrar temin edilerek bozulan devlet hayatı ve toplumsal yapı düzeltilmeye çalışılmıştır. Tanzimat'ın tüm tebaaya yönelik adalet vaadi unutulurken özelde Tanzimat, gayr-i müslim tebaaya yönelik ıslahatların gerçekleştirilmesine yönelik bir harekete dönüştürülmüştür. Tanzimat Fermanı sonrasında Tanzimat'la vaad edildiği iddia edilen ıslahatların gerçekleşmediği düşüncesiyle bilhassa İngiliz elçisi Canning'in gerçekleştirilmesi için baskı yaptığı ıslahat talepleri Hristiyan tebaaya yönelik bazı konularda ıslahatlar içermektedir. Canning, sözde Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ne yardımın karşılığı olarak ıslahat talep etmekteydi. Osmanlılar yardımı hak etmek için ıslahat yapmalıydılar. Bu ve benzeri düşünce ve faaliyetler Tanzimat devrini ve sonrasını gayr-i müslimlere yönelik imtiyazlar verilmesi devrine dönüştürmüştür. Bundan dolayı Müslüman tebaanın durumu ve Tanzimat'ın ilan sebebi olan tüm tebaaya yönelik adalet ve adaleti temin ile hukuk devleti yaratma amacı gayr-i müslimlere "müsavat" verilmesi meselesi yanında ikinci planda kalmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar da devam etmiştir. Avrupa devletleri ile Rusya ve gayr-i müslim

Osmanlı tebaasını memnun etmek bu dönemde temel amaç olmuştur. 1856 tarihli Islahat Fermanı bunun en net ifadesidir ve bu ferman doğrudan Hristiyan ve diğer gayr-i müslim tebaaya yönelik imtiyazlar içeren, Müslümanlarla alakalı hükmü bulunmayan bir ferman olarak Avrupa devletleri tarafından hazırlanarak Osmanlı Devleti tarafından ilan edilen bir fermanıdır. Avrupa devletlerinin hazırladığı ve devletin kabul ederek kendi hazırlamış gibi yayınladığı ferman bu özelliği ile uluslaşmanın bir aracı değildir. Bunu kabul edersek Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ni bir ulus devlete dönüştürmek istiyormuş gibi bir sonuç ortaya çıkarki yaşanan tarihin bunun tam tersi olduğu bilinmektedir. Avrupa devletleri kendi menfaatlerine uygun bir Osmanlı düzeni yaratmaya çalışmışlardır. Ancak Islahat Fermanı bu şekilde olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nin uluslaşma politikasının bir aracı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Gayr-i müslimlere hukuki müsavat verilmesi ve hukukta müsavatın gereği vazifede müsavat olduğunun fermana zikredilmesi uluslaşmaya örnek gösterilmektedir. Fakat, vazifede müsavat fermana zikredilmesine rağmen gerçekleşmemiştir. Gayr-i müslimlere eski imtiyazları yanında yeni imtiyazlar verildiği görülmektedir. Ancak vazife almadan ve almak istemeyerek gerçekleşen bu imtiyazların uluslaşmayla alakası olmadığı ortadadır. Gayr-i müslimlerin dini cemaat olarak varlıklarının devamı, millet nizamnamelerinin hazırlanarak cemaatlerin yönetiminde kullanılmasının kabulü, millet sisteminin devamı, askerlik hizmetini yapmayı reddederek bedel karşılığı bu hizmetten muaf sayılma gibi hadiseler Osmanlı Müslüman tebaası ile bütünleşmelerine engel teşkil etmiş, devletinde bunu ortadan kaldırmak amacıyla bir faaliyeti olmamıştır. Millet sistemi imparatorluğun çöküşüne kadar devam etmiştir. Bu durum devletin laik olmadığının en önemli göstergesi olduğu gibi yönetimi altındaki tebaasını da din ve mezhebine göre tanımlayarak bu zeminde yönetmiştir. Osmanlı Devleti'nde Islahat Fermanı sonrasında da tüm tebaa arasında haklar ve vazifelerde müsavat gerçekleşmemiş, eşit vatandaşlık anlayışı görülmemiştir. Hukuki müsavat meselesi Islahat Fermanı sonrası Müslümanların da tepkisini çeken bir hadise olarak kabul görmemiş ve bilhassa vazife almadan yeni imtiyazlar kazanma hadisesi eleştirilmiştir. O dönemde Müslümanların millet-i hâkime olma durumunda korunmak istenmiştir. Islahat Fermanı, yayımlandığı dönemde imtiyazlar fermanı olarak değerlendirilmesi de önemlidir ve meseleyi izah eder bir hadisedir. Meselenin müslim gayr-i müslim tebaayı eşit hale getirme meselesi olmayıp gayr-i müslim tebaaya yeni imtiyazlar verme meselesi olduğunu göstermektedir. Islahat Fermanı'nın eski imtiyazları teyid ve yanına yeni imtiyazlar vermesi eşitliğin önündeki en önemli engellerden birisi olmuştur. Yine bu dönemde müslim ve gayr-i müslim tebaa ayrı hukuk düzenlerine tabi olarak yaşamışlardır. Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar tebaanın mensup olduğu din ve mezhepleri onların devletle ve birbirleriyle olan münasebetlerine yön vermiştir. Haklar ve vazifeler din ve mezheplere göre ayrı ayrı ortaya çıkmıştır. Eğitim, askerlik, hukuk, siyasi temsil hatta oturdukları mahalleler bile din ve mezheplerine göre şekillenmiştir. Osmanlı

tarihinde bilhassa Islahat Fermanı'ndan II. Meşrutiyet dönemi de dâhil olmak üzere vazifede müsavat fikri anayasada dâhil olmak üzere zikredilmek ve ifade edilmekle birlikte hiçbir zaman hayata geçen ve hatta inanılarak dahi söylenen bir anlayış olmamıştır. Tanzimat'tan imparatorluğun dağıldığı II. Meşrutiyet dönemide dâhil askerlik, hukuk, eğitim gibi alanlarda tebaanın bütünleşmesini sağlayacak adımlar atılmamıştır. Mesele sadece müslim-gayr-i müslim tebaanın birbirine müsavatı değil Müslüman tebaasında devletle ve birbirleriyle münasebetidir. Osmanlı tarihi yazımında bilhassa uluslaşma, Osmanlılık, ittifak-ı anasır gibi fikirlerin izahında genel olarak müslim ve gayr-i müslimlerin birbirine eşit hale getirilmesi fikri etrafında yorumlar yapılmaktadır. Ancak devletin Müslüman tebası ile münasebetleri ve Müslüman tebaanın birbiriyle müsavi-eşit olup olmadığı değerlendirilmemektedir. Osmanlı Devleti bir imparatorluk olduğundan dolayı ulusal bir karakter göstermemiş, tüm tebaa aynı hukuka tabi olmamış, hukuk birliği temin edilmemiştir. İmparatorluğun son döneminde Müslüman tebaaya yönelik bazı faaliyetlerle hukuk birliği temin edilmeye çalışıldıysa da başarılı olunamamıştır. Dolayısıyla Müslüman tebaa arasında da imtiyazlı eyaletler, çeşitli muafiyetler, farklı hukukla idare gibi hadiseler görülmüştür. Osmanlı son döneminde Müslüman tebaanın da mezhebine göre ayrıma tutulduğu, Anadolu'da Türk alevilerin, Irak'taki Oniki İmam Şiiliğinin sünnileştirilmeye çalışıldığı, Nusayrilerin memuriyete ve orduya asker olarak alınmadığı görülmektedir. Bilhassa II. Mahmud devriyle başlayan yeni asker alma usulü ve yeni ordu kurma çalışmalarında Türkler yeni ordunun neredeyse tamamını teşkil etmiş, gayr-i müslim tebaa gibi Müslüman tebaanın da büyük bir kısmı askere alınmaya karşı çıkmış ya da alınmamışlardır. İmparatorluk çökene kadar askerlik sahasında Türkler dışında gayr-i müslim ve Müslüman tebaanın büyük bir kısmı askerlik hizmetini yapmamış vazifede müsavat-eşitlik burada da temin edilememiştir. Askerlik hizmeti yanında vergi ve diğer kanunların uygulanmasında da bir müsavat ortaya çıkmamıştır. Gayr-i müslim tebaanın birbirine bakışı hatta düşmanlığı da önemli bir meseledir. Öncelikle bu meselelerin çözülmesi gerekmişse de bu meselede halledilememiştir. Dolayısıyla Osmanlı toplumu Yavuz Abadan'ın ifade ettiği gibi *“aynı hükümdarın tebaası olmaktan başka yekdiğeri ile hiçbir alaka ve rabıtası olmayan kitleler”* halinde imparatorluğun dağılışında etkili olduğu gibi bu durum imparatorluğun çöküşüne kadar devam etmiştir.

Tanzimat dönemi Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve bilhassa iktisadi çöküntüsünün arttığı bir dönem olup bu çöküşten Müslüman tebaa daha fazla etkilenmiştir. Müslümanlar ve özelde Türkler bu dönemde iktisadi zayıflamanın sonucu olarak askerlik ve memurluk gibi alanlara daha fazla yönelmeye başlamışlardır. Tanzimat devriyle birlikte gayr-i müslimlerin Müslümanlardan her yönden ileri olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bazı Osmanlı devlet adamları ve aydınlar özellikle Islahat Fermanı'nı eleştirmişler ve bu fermanın ilkeleri ile Müslümanların hâkim millet olma özelliğini kaybedeceğini ifade etmişlerdir. Bu tepki deyim yerindeyse son kale

olarak tanımlanabilecek siyasi iktidarı kaybetme endişesinin bir ürünüdür. Gayr-i müslim tebaanın devlete sahip çıkmaması, bağımsızlık yolundaki eylem ve faaliyetleri, koruyucuları olan Avrupa ve Rusya gibi devletlerin bunlar adına talepleri ortaya konduğunda bu tepkinin sebebi de anlaşılmaktadır. O dönemde gayr-i müslimlerin de genel olarak Osmanlı siyasi iktidarına da ortak ya da sahip olmak ve Rum örneğinde olduğu gibi uzun vadede iktidarı ele geçirerek Bizans'ı tekrar diriltmek gibi fikirleri olduğu görülmektedir. Osmanlı devlet adamları ve aydınların bu durumun farkında oldukları ve her ne kadar müsavattan bahsetseler ve ferman, anayasa ve diğer resmi vesikalarda müsavat bir ilke olarak yer alsada uygulamada kontenjan olarak adlandırılan sınırlar koydukları görülmektedir. Yüksek eğitim kurumlarına alınacak gayr-i müslim öğrenci sayısına sınır koyma, askere alımında sayılarının hizmet verecekleri askeri birliklerinin yüzde onunu geçmemesi, Mebusan Meclislerinde üçte bire yakın bir oranda mebus verilmesi, askeri okullarda okuyacak olurlarsa albay rütbesinden yukarıya yükselememe, bürokraside görev alacaklara çeşitli sınırlamalar gibi hadiseler bu anlayışın ürünü ve milleti hâkime olan Müslümanların siyasi iktidarı kaybetmeme çabalarının örnekleridir. Bu anlayış Tanzimat'tan II. Meşrutiyette dahil olmak üzere devam eden bir anlayıştır. II. Meşrutiyet'te İttihat ve Terakki Cemiyeti de sıklıkla müsavat ve ittihad-ı anasından bahsetmekle birlikte özellikle Mebusan Meclisi'nde Müslümanların sayısal çoğunluğunu kaybetme endişesiyle birlikte hareket etmiş ve Mebusan Meclisinde millet-i hakime'nin hâkimiyetini korumaya çalışmıştır.

Osmanlı son yüzyılı tebaası açısından bir özerklik yüzyılı olmuştur. Devletin zayıflaması ve Avrupa ile Rusya baskısı sonucu Sırbistan, Bulgaristan, Eflak-Boğdan (Romanya), Karadağ, Mısır, Lübnan, Girid gibi yerler 19.yüzyılda şeklen Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk yönetime sahip olmuşlardır. Bu bölgelerin büyük bir kısmında bu yüzyılda bağımsız olmuşlardır. Dolayısıyla bu durum devletin tebaası üzerindeki hâkimiyetinin de büyük oranda son bulması demektir. Tebaası üzerinde hâkimiyeti azalan devletinde uluslaşma gibi bir politikayı uygulama imkanı bulunmamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet öncesi fikirlerde anayasal devlete geçiş ve tebaanın temsilcilerinden oluşacak meclisin açılmasıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin çöküşünün engelleneceği fikri hâkimdir. Aynı zamanda gayr-i müslim tebaanın da mecliste temsil edilmesiyle ayrılık amaçlarından vazgeçeceği umulmaktaydı. 1876 Kanun-ı Esasisi'nin ilan edilmesi Sultan II. Abdülhamid döneminde gerçekleşmiştir. Kanun-ı Esasisi tüm Osmanlı tebaasını Osmanlı adı altında toplamış ve Osmanlı olarak isimlendirmiş ve aynı zamanda tebaanın haklar ve vazifeler de müsavi-eşit olduğunu ifade etmiştir. Ancak uygulamada tıpkı Islahat Fermanı hükümlerinde olduğu gibi bu hüküm yine uygulanamamıştır. Kanun-ı Esasisi ile açılan Osmanlı Mebusan Meclisi, Sultan II. Abdülhamid tarafından 1878'de tatil edilmiştir. Bu tatil 1908 Meşrutiyetine kadar devam eden uzun bir tatil olmuştur. Bu dönemde gayr-i müslimlerin o

döneme kadar devam eden ve dine dayanan imtiyazları devam etmiştir. Anayasa da yer alan müsavat ilkesine rağmen gayr-i müslim tebaa ile müslüman tebaanın önemli bir kısmı askerlik hizmetinden muaf sayılmışlar ve askerlik Türklerin hizmeti olarak devam etmiştir. Bu dönemde II. Mahmud döneminde olduğu gibi halifelik makamı güçlendirilmeye ve bu şekilde bilhassa devletten ayrılmaya, ayaklanmaya, bağımsız olmaya çalışan Müslümanlar devlete bağlı kılınmaya çalışılmıştır. Bu politika bilhassa Arapların yoğun yaşadığı yerlerde uygulanmıştır. Birçok kişinin İslâmcılık ya da İslâmlık olarak adlandırdığı bu politikanın uluslaşması ile alakasının olmadığı görülmektedir. İmparatorluk geleneğinin devamı olarak ayrılmaya, bağımsız olmaya çalışan ya da bunu düşünen başta Arap liderler olmak üzere Müslüman tebaaya yönelik çeşitli imtiyazlar, muafiyetler içeren bir anlayışın olduğu görülmektedir. Araplara yönelik Aşiret mektebinin açılması, çoğunluğu Kürtlerden oluşan aşiretlere yönelik Hamidiye Alayları'nın kurulması, askerlik hizmeti yapmak istemeyenlere karşı yaşadıkları yerde askerlik yapmalarına çalışılması, çoğunluğu Arap olmak üzere dini liderlerin İstanbul'da zorunlu denebilecek şekilde misafir edilmesi, Araplara tanınan üstün mevkiller, hediyeler, rüşvetler vs. bu dönemin anlayışının örneklerindendir.

Bu dönem İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 II. Meşrutiyet inkılâbını gerçekleştirmesiyle son bulmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti de anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi, Mebusan Meclisi'nin tekrar açılmasıyla birlikte hürriyetin geleceğini, imparatorluğun çöküşünün engelleneceğini ve bilhassa gayr-i müslim tebaanın bağımsızlık amaçlı faaliyet ve fikirlerinden vazgeçerek ittihad-ı Osmani, ittihad-ı anasır fikrinin gerçekleşeceğini düşünmüştür. Ancak bu düşüncesinde yanıldığını kısa sürede anlayacak olan cemiyet, denetleme ve tam iktidar döneminde öncelikle Müslümanların hâkimiyetini kaybetmemek, Mebusan Meclisi'nde Müslümanların çoğunluğunu muhafaza etmek istemiştir. Bu dönem Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemi olmuştur. 1908 II. Meşrutiyetinin hemen ardından Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı ve Girid'in Yunanistan'a katıldığını ilan etmesi gerçekleşmiştir. Ardından yaşanan Trablusgarp ve Balkan Savaşı Balkanlar'ın ve Afrika'nın kuzeyinin tamamen kaybedilmesiyle neticelenmiştir. 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı ise 1918'de Osmanlı Devletinin mağlubiyeti ile neticelenmiş ve Arapların yaşadığı coğrafya kaybedilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti öncelikle Tanzimat'tan itibaren başlayan ve gayr-i müslimleri Müslümanlara göre imtiyazlı hale getiren Osmanlılık anlayışını ortadan kaldırmaya ve bu şekilde bir müsavat temin etmeyi düşündüyse de bu konuda pek fazla eyleme geçememiştir. İmparatorluğun mirasçıları olan İttihat ve Terakki Cemiyeti de her şartta ve durumda İmparatorluk anlayışını devam ettirmeye çalışmıştır. Bu amaçla o dönemde üçüzlü siyaset olarak tanımlanan Osmanlılık, İslâmlık ve Türklük fikri birlikte uygulanmaya çalışılmıştır.

Türklük siyaseti de desteklenmekle birlikte Türk ulusçuluğu devlet politikası olmamıştır. Osmanlılık bütün tebaaya, İslamlık fikri Müslümanlara ve Türklük fikri de gelişen Türk ulusçuluğunu kontrol etmek amacıyla Türklere uygulanmaya çalışılmıştır. II. Meşrutiyet dönemi Tanzimat'tan o döneme kadar gelen Osmanlılık bir şekilde İttihad-ı anasır politikasının devam ettirildiği bir dönemdir. Unsurların birlikteliği şeklinde de ifade edilebilecek bu politika Osmanlı tebaasını etnik köken ve din-mezhebine göre ayrı ayrı tanımlayan ve bu şekilde varlıklarını kabul eden bir anlayıştır. Bugünkü ifadeyle milletlerin ulusal varlıkları da tanınmaktadır. O dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'de tüm tebaaya yönelik bir uluslaşma-Türkleştirme siyaseti olmadığını ifade etmiştir. Bu dönemde bilhassa askerler ve fikir adamları arasında Türkçülük fikri gelişmiştir. İmparatorluğun çöküşüne, bu çöküşten Türklerin her yönden olumsuz etkilenmesine ve bilhassa Balkanlar gibi beş altı asırlık vatan topraklarının kaybedilmesine tepkiden dolayı Türkçülük fikrinin geliştiği görülmektedir. Bu fikrin en önemli özelliği Türklerin devletin asli ve kurucu unsuru olduğunun ifade edilmesi, Tanzimat eleştirileri altında devletin Türklerin hak ve hukukunu korumadığı, ulusal bir gaye ve hedefe sahip olmadığının belirtilmesidir. Türklüğün tarihi haklarının ifade edilmesi ve bir yerde devlet politikasının eleştirisi oldukça önemlidir. Bu eleştirilerde Türklerin her yönden diğer unsurlardan geri kaldığı ve diğer unsurların seviyesine yükseltilmesi gerektiği, asıl eşitsizliğin Türklere yapıldığının ifade edildiği görülmektedir. Türklerin devletin kurucu ve asli unsuru olduklarını hatırlayarak kurdukları ve yaşatmak için her türlü mücadeleyi verdikleri, fedakârlığı yaptıkları devlet üzerinde hak iddia ederek devleti Türklere de sahip çıkmaya davet ettikleri görülmektedir. Bu hadise Türk ulusçuluğunun önemli işaretlerinden birisidir. Bu Türkçülük genel olarak saltanat ve hilafetin devamını da isteyen ve aynı zamanda Türkçülük fikrinin Osmanlılık ve İslamlık fikrine karşı olmayıp İmparatorluk anlayışını devam ettireceğini de ifade eden bir anlayıştır. Dolayısıyla bu Türkçülük fikirleri siyasi ulusçuluğu içine almamakta ve daha çok kültürel ulusçuluk şeklinde faaliyette bulunmaktadır. Cumhuriyet şeklinde ulus hâkimiyetine dayanan bir yönetim biçimi o dönem Türkçülerinin fikirlerinde yer almamaktadır. Yine bu dönem Türkçülüğünde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de destek verdiği Pantürkizm-Turancılık fikirleri de bulunmakta ve Türkçülük Osmanlı sınırlarını aşmaktadır.

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması ve neticesinde Türkiye'nin işgaline başlanması Türk ulusçuluğunun Kuva-yi Milliye ve Müdafaa-i Hukuk yani Türk ulusunun tarihi haklarını korumak şeklinde ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle ordusuz, savunmasız, hayat hakkından mahrum ve bir yerde devletsiz bırakılmaya çalışılan Türkler, Türk bağımsızlığının sağlanması ve Yeni Türk Devletinin kurulması amacıyla mücadeleye başlamıştır. Bu dönemde İstanbul hükümetlerinin Milli Mücadele'ye karşı olması neticesinde ve yine Amasya Genelgesinde ifade edildiği şekliyle

hükümet görevinin gereğini yerine getirmediği için Anadolu’da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde örgütlenilmiştir. Havza ve Amasya Genelgeleri, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile Türk ulusunun tarihi hakları ve talepleri ifade edilerek Türk ulusu mücadele için bir araya getirilmiştir. Misak-ı Milli kararı Türk ulusunun amaç ve hedefini ortaya koyduğu gibi Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk ulusçularında yeni Türk devletinin temellerini attığı önemli karardır. Misak-ı Milli temeli Türk olan devletin kurulacağını ifade etmektedir. Devletin yaşamak için kendisini destekleyen bir nüfusa dayanması gerektiğinin daha doğrusu ulus devletin önemli işaretlerinden birisi olmuştur. Yine Misak-ı Milli Türk ulusçuluğunun sınırlarını tesbit etmiş ve Pantürkizm gibi gerçekte alakası olmayan fikirlere yer vermeyerek tasfiye etmiş ve Türk ulusuna gerçekleştirebilecek hedefler göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın Milli Mücadele dönemindeki temel amacı tam bağımsız ve ulusal hâkimiyete dayanan yeni bir Türk devleti kurmaktır. Bu amaçla T.B.M.M.’nin açılışı sağlandığı gibi 1921 Anayasası’da hazırlanarak hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir ilkesi ile birlikte ulus hâkimiyeti fikri hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Ulusçuluğunun önemli amaçlarından birisi olan ulus hâkimiyeti fikri Mustafa Kemal Paşa’nın en önemli amacıdır. Ulus hâkimiyeti Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk ulusçuluğunun siyasi ulusçuluğu benimsemesinin neticesinde ortaya çıkmıştır.

Milli Mücadele’nin askeri safhasının başarısı neticesinde siyasi başarılarla gelmiş ve Saltanatın kaldırılması ve Lozan Antlaşması’nın imzalanmasıyla birlikte yeni Türk Devleti’nin önündeki engeller ortadan kaldırılmaya devam edilmiştir. Bu dönemde gerçekleşen İzmir İktisat Kongresi’nde Mustafa Kemal Paşa ve diğer devlet adamlarının konuşmalarından ulus hâkimiyetine dayanan ulus devletten Türk ulusuna hizmet eden ve etmesi gereken, Türk ulusunun ulusal varlığını korumak ve onu her alanda geliştirmesi gerekli olan bir devleti yani Türk ulus devletini anladıklarını görmekteyiz. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ulusal hâkimiyet temelinde kurulması Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Türk ulusçuluğunun bir eseridir. Cumhuriyetin kuruluşundan sonra gerçekleşen Türk İnkılâbı ise çağdaş bir Türk ulusu ve Türk devleti yaratmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Atatürk’le beraber Türk devlet geleneğine uygun olarak, Türk devleti Türk ulusuna hizmet eden devlet haline getirilmeye çalışılmıştır. Bilhassa 19.yüzyıl sonu ve 20.yüzyılın ilk çeyreğindeki büyük tarihi tecrübeden nasiplenerek hakk-ı tarihi ilkesi çerçevesinde Türk devletini yaşatmak gayesiyle gerçek manada eşit hak ve vazifelere sahip vatandaşlık anlayışını uygulayarak kurucu ve aslî unsur olan Türk ulusu gerçeğinden hareket ederek gerçek bir uluslaşma hadisesini gerçekleştirmek amaçlanmıştır. Osmanlı son yüzyıllarında **“Bu devlet nasıl kurtarılır”** sorusuna ıslahat adı altında birçok cevaplar verilmiştir. Ancak devletin çöküşü engellenememiştir. Milli Mücadele dönemiyle birlikte devlet nasıl kurtarılır sorusunun yanına millet nasıl kurtarılır sorusu da eklenmiştir. Bu sorulara Mustafa Kemal Paşa liderliğinde Türk ulusçuları tarafından yeni Türk devleti kurularak

ve Türk İnkılâbı gerçekleştirilerek cevap verilmiş, yüzyıllık meseleler çözülmüş ve cevabı bulunamayan sorulara cevap verilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, temeli Türk olan bir devlet olarak kurulmuştur. Bunun sebebi ise yeniçağla beraber devletlerin yaşamak, varolmak için yönetimi altındaki tebaasının, vatandaşının desteğine duyduğu ihtiyaçtır. Avrupa’da ulus yaratma siyasetinin temelinde de bu anlayış vardır. Atatürk döneminde vatandaşın devleti desteklemesi Falih Rıfkı tarafından yeni zaman devletleri yığinsız yaşayamazlar. Yeni zaman devletleri her işlerinde geniş, büyük ve kalabalık yığınının şuurlu yardımına, şuurlu uyanıklığına, şuurlu anlayışına muhtaçdırlar şeklinde ifade edilmiştir. Bununla birlikte Türk tarihine bakıldığında Türklerin her zaman ve şartta devletlerine sahip çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla her zaman devlete sahip çıkan ve buna hazır olan Türk ulusunu devletin temeli olarak kabul görmek Atatürk’ün ulusçuluk anlayışının neticesidir. Osmanlı Devleti bilhassa son yüzyıllarında bu gerçeği görmemiş ya da görememiş ve temel amacı devletten ayrılmak gibi amaçları olan gayr-i Türk ve gayr-i müslim unsurları memnun edecek politikalar uygulamış ve Türk unsur ihmal edilmiştir. Hal böyle olmakla birlikte yine Osmanlı Devleti’ne sahip çıkarak onu yaşatma azim ve iradesini de gösterenler büyük oranda Türkler olmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti’nin kurucu ve aslî unsuru Türklerdi ve bu anlayışla beraber devleti her zaman kendi devletleri olarak görmüşlerdir. Bu hakikatle hareket eden Atatürk’ün de temeli Türk olan ve Türk ulusuna hizmet edecek ulus devleti kurduğunu görmekteyiz. Böylelikle Türk ulusuna hizmet eden, gayesi ve hedefi olan tam bağımsızlığı, milli hâkimiyeti benimsemiş, ortaçağ devlet ve toplum yapısını tasfiye eden merkezi, ulusal, laik, demokratik, hukuk devleti olan yeni Türk ulus devleti kurulmuştur. Dolayısıyla Atatürk’ün yaratmaya çalıştığı Türk ulusu da merkezi, ulusal, laik, demokratik değerleri benimsemiş bir Türk ulusudur. Türk ulusal varlığının devamı ve bağımsızlığının devamının şartı da Gençliğe Hitabe’de ifade edildiği gibi Cumhuriyet rejimi olmuştur. Cumhuriyet sadece bir rejim değil Türk ulusal varlığının devamı ve bağımsızlığının şartı olarak görülmüş ve kurulmuştur.

Atatürk, unutilan, unutturulan, yoksayılan, Osmanlı son döneminde sıklıkla görüldüğü gibi bazılarının kimlik olarak kabul etmeyerek kaçtığı, büyük çoğunluğun unuttuğu ve kendisini başka şekillerde tanımladığı, mezhepçilik gibi şeylerle parçalanmış, birçok isimle anılan ancak devletin aslî ve kurucu unsuru olarak devleti yaşatma ve koruma içgüdüsünü unutmamış ve her daim muhafaza etmiş, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ne sahip çıkan Türklüğe ilk kez devlet politikası olarak sahip çıkmış, yüceltmiş, yükseltmiş, hâkimiyetini kazandırmış, Onuncu Yıl Nutkunda ifade ettiği gibi unuttuğu büyük medeni vasıflarını tekrar kazanmasını sağlamaya çalışmıştır. Atatürk’ün Türklüğü ile gurur duyması ve bunu ifade etmesi, Türk ulusuna yönelik suçlama ve iftiralara reddetmesi ulusçu bir tepki ve Türk devlet adamı olarak Türk ulusuna sahip çıkarak sömürgecilığe, mandaterliğe karşı çıkması ve bağımsız

ve egemen Türk ulus devletinin kurulmasını sağlamıştır. Türk ulusunun mensubu olmaktan, aidiyet duymaktan memnun ve mutlu olacakları bir geçmişe sahip Türk ulusu inşa etmek yanında yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin devamı ve güçlenmesi adına inkılapları gerçekleştirecek ve Türk çağdaşlaşmasını sağlayacak özgüven yaratılmaya çalışılmıştır. Atatürk birçok vesileyle ifade ettiği Türk tarihinin büyüklüğü, zenginliği ve medeni vasıflarının bilimsel esaslara uygun olarak ortaya çıkarılması, yazılması ve Türk ulusunun hizmetine sunulması ve dünyaya bir mesaj vermek adına Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun kurulmasını sağlamış, bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Türk ulusunun tarihini bilmesi bilhassa inkılaplar için gerekli bir ilkedir. Türk tarihi bilindiğinde Türk devletlerinin çöküşü yanında Türklüğün tarihi kıymetleri, medeni vasıfları da bilinecek, içinde bulunulan şartlar daha doğru bir şekilde tahlil edilerek Cumhuriyete ve Türk İnkılâbına sahip çıkma anlayışında güçlenecektir. Türk tarihi, Medeni Kanun, kadınların siyasal hayata katılımı gibi birçok inkılâba temel olmuştur. Bu inkılaplar gerçekleştirilirken Türk tarihine atıfta bulunularak inkılapların Türk kültürüne uygun olduğu sıklıkla dile getirilmiştir.

Atatürk döneminde halifeliğin kaldırılması ulusal, laik ve demokratik cumhuriyeti yaşatmak adına önemli bir inkılâp olmuş, ulusal hâkimiyet güçlendirilmiş ve halifeli cumhuriyet amaçlarına son verilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Yasası ile dağınık ve ulus devlet anlayışına uymayan eğitim anlayışı tasfiye edilmiş ve ulusal eğitime geçilerek uluslaşma yolunda önemli bir aşama kaydedilmiştir. Türk Medeni Kanunu ile din ve mezhep ayrımına dayalı parçalı ve dağınık hukuk anlayışı, imtiyazlar tasfiye edilmiş ve bütün Türk vatandaşlarına tek bir medeni kanun uygulanarak eski dönemde bulunmayan hukuk birliği temin edilmiş, Türk aile yaşantısı güvence altına alınmış, cinsiyet ayrımcılığından kaynaklanan eksiklikler giderilerek kadınlarında aile birliği içerisinde hakları koruma altına alınmıştır. Medeni Kanun kendinden sonra gerçekleşen kadınların siyasal hayata katılımının temelini oluşturmuş ve cinsiyet ayrımcılığı ortadan kaldırılarak Türk ulusçuluğu kadın ve erkek tüm Türk vatandaşlarını içine alan ve eşit gören bir anlayışa bürünmüştür. Bu eşit vatandaşlık anlayışına dayanan Türk ulusçuluğunun eseridir.

Türkiye'de 1930 sonrasında Türk inkılâbının halk tarafından benimsenmesi hususunda yoğun çabalar görülmüş ve Halkevleri bu çabanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Halkevleri vasıtasıyla Türk İnkılâbını benimsemiş, ulusal, laik, demokratik değerleri kabullenmiş bir Türk ulusu yaratılmaya çalışılmıştır. Halkevleri bu özelliğiyle yaratılmaya çalışılan Türk kimliğinin vatandaşlara ulaştırılacağı bir kurum olmuştur. Halkevlerinin kurulması Türk ulusçuluğunun neticesidir. Halkevleri dışında Köy Enstitüleri de Türk ulusçuluğunun Türk ulusuna hizmet eden devlet anlayışının en önemli örneklerindedir. Hem köyün eğitim meselesini çözmek hem de Türk inkılâbının köylerde yerleşmesi sağlanarak yaratılmaya çalışılan Türk ulusunun

önündeki gelenekler ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Köy Enstitüleri inkılâp kanunlarının kağıt üzerinde kalmayarak gerçekleşmesini temin edecek en önemli inkılâp kanunu olarak değerlendirilebilir. Tez çalışmasında birçok kez görüldüğü gibi Osmanlı son yüzyılında fermanlarda, anayasada, padişahların irade-i seniyelerinde birçok hükümler yer almış ancak bunların büyük çoğunluğu uygulanamamıştır ve bir kısmından vazgeçilmiştir. Bu hükümlerin uygulanacağı bir alt yapının bulunmayışı yanında bu alt yapının yaratılması hususunda da çaba gösterilmemesi bu hükümlerin genel olarak kağıt üzerinde kalması ile neticelenmiştir. Atatürk döneminde bu gerçek görülmüş ve meselenin kanun yapmak, yasa çıkarmak, anayasa yapmaktan öte bunların uygulanacağı Türkiye'yi yaratmak olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla 1930 sonrası ekonomide devletçilik uygulamasının başlaması, bütün ulusal güçlerin C.H.P. çatısı altında toplama çabaları, Halkevleri ve Köy Enstitülerinin açılması Türk İnkılâbının benimsetilmesi ve uygulanması adına uygun alt yapı yaratma çabasının ürünleri olarak değerlendirilebilir.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin programlarında 1927 programı ile yer almaya başlayan ve 1931 programında altı ilke şeklinde ifade edilen Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve İnkılâpçılık ilkelerinin 1937'de anayasaya cumhuriyetin vasıfları olarak dahil edilmesi Atatürk'ün nasıl bir cumhuriyet anlayışına sahip olduğunu anayasal olarak ta göstermektedir. Türk ulusçuluğu açısından bu maddeler Türk devletinin karakterini gösterdiği gibi Türk ulusunun sahip çıkması gerekli vasıflar olarak değerlendirilmektedir. Bu hükümler tıpkı cumhuriyet gibi Türk ulusal varlığının bağımsızlığı, egemenliği ve çağdaşlaşması için gerekli ve korunması gerekli hükümler olarak görülmektedir. Yani Türk ulusu nasıl bir ulustur sorusuna dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşlardan müteşekkil siyasi ve sosyal bir heyettir cevabı yanına kısaca altı ilkeyi benimsemiş bir ulustur şeklinde cevap verilebilir. Hal-i hazırda en önemli hususta buradadır. Hangi değerleri benimsemiş bir ulus hedeflenmiştir. Öncelikle cumhuriyeti benimsemiş, saltanat ve hilafet gibi eski rejimle alakası kalmayan, inkılâpçı, halkçı, laik ve demokratik esasları kabullenmiş, hukukun üstünlüğüne inanmış, anayasal haklarını bilen, çağdaşlaşmayı esas alan, bilimi ve hür düşüncüyü sahiplenmiş, Atatürk'ün ifadesiyle fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür, namuslu, dürüst, çalışkan, mert, Türk ulusuna hizmet etmeyi önceliği haline getirmiş ulus hedeflenmiştir. Yine Türklüğünü bilen, sahip çıkan ve onunla gurur duyan, Türk ulusunun bağımsızlığı ve egemenliğine içeride ve dışarıda koruyan, ulusçuluğu şovenizm, faşizm ve onun ürünü sömürgecilik gibi anlamayan, dünyadaki diğer uluslarında varlığını kabul etmiş ve saygı duyan bir Türk ulusu Atatürk'ün yaratmaya çalıştığı Türk ulusudur. Bunun dışındaki ulus anlayışlarının Atatürk'ün Türk ulusçuluğu ile alakası bulunmamaktadır. Bu vasıflar Türk tarihi incelendiğinde genel olarak Türklerde Türkistan'dan Anadolu'ya yüzlerce senedir var olan,

Atatürk'ün ifadesiyle bir kısmı unutulmuş olmakla birlikte büyük bir kısmı devam eden vasıflardır. Türk tarihinin incelenmesinin temel amaçlarından birisi de bu kıymetleri ortaya çıkarmak ve Türk inkılâbının temeli haline getirmektir. Dolayısıyla 1937'de Türkiye Cumhuriyeti anayasasına Cumhuriyetin vasıflarının yazılması Atatürk için Türk bağımsızlığı, Türk ulusal varlığının teminatı olarak gördüğü cumhuriyetin başka vasıflara sahip bir cumhuriyete dönüşmesini engellemek ve Türk ulusal varlığını korumak için gerçekleştirilmiştir.

Atatürk sonrası dönemde bilhassa yakın tarihimizde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 1982 Anayasası'nda yer alan ve Türkiye Devletini Cumhuriyet olarak tanımlayan 1.madde ve Cumhuriyetin vasıflarını izah eden 2.madde ile birlikte devletimizin bütünlüğünü, bayrağımızı, resmi dilimizi, milli marşımız ve başkentimizi tespit eden 3. madde ile bu üç maddenin değiştirilemez ve değiştirilmesinin teklif dahi edilemeyeceğini beyan eden 4. madde'nin değiştirilmeye ve tartıştırmaya çalışıldığı görülmektedir. Yine 1982 Anayasasının 66.maddesinde yer alan "Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür" maddesi de benzer şekilde değiştirilmeye, tartıştırmaya çalışılan bir hükümdür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin vasıfları değiştirilmeye çalışılırken resmi dil Türkçenin yanına başka diller eklenmeye, Türk bayrağı yerine Türkiye bayrağı ifadesi yerleştirilmeye, Türk vatandaşlığı yerine Türkiye vatandaşlığı ya da Türkiyelilik kavramı yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Türkiyelilik, tez çalışmamızda da birçok kez ifade ettiğimiz gibi Osmanlılık-Osmanlılık gibi hiçbir şekilde birlik, bütünlük ihtiva etmeyen, ulus gerçeğini hedeflemeyen, sosyo-kültürel olarak bir değeri ihtiva etmeyen bir kavramdır. Bu Osmanlılık Osmanlı son yüzyılına hâkim olan, gayr-i müslim tebaasında hak alarak vazife almamak esasına oturduğu için sahiplendiği, II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki Cemiyetinin değiştirmeye çalıştığı ancak değiştiremediği, bu amaçla pek de fazla çaba göstermediği Osmanlılık anlayışıdır. Yavuz Abadan, Osmanlı tebaasını "*aynı hükümdarın tebaası olmaktan başka yekdiğeri ile hiçbir alaka ve rabıtası olmayan kitleler*" olarak tanımlayarak tebaa arasında ortak değerlerin bulunmadığını ifade etmiştir. Türkiyelik fikri de bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu fıkırinde en belirgin özelliği sadece Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hukuken vatandaşı olmaktır. Tek ortak nokta bir şekilde Türkiye'de yaşamak ve vatandaş olmaktır. Ancak vatandaşlık birçok kezde ifade ettiğimiz gibi hukuki bir tanımın ötesinde vatanseverliği ve vatan için her türlü mücadeleyi de göze alan, sosyo-kültürel, duygusal özellikleri bulunan ve bu özelliği ile de ulusçuluğunda temelinde yer alan değerlerden bir tanesidir. Dolayısıyla Türkiyelilik kavramı bu açıdan bir değer olmaktan uzaktır. Atatürk, ulusu dil, kültür, mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşlardan müteşekkil bir siyasi sosyal heyet olarak tanımlamıştır. Bu tanımda vatandaşın sahip olması gerekli vasıflarda ifade edilmektedir. Dolayısıyla bir gönül bağı, fikir, zihniyet

bağı, ulus olmuş, bütünleşmiş vatandaş kitlesi, kendisini Türk ulusunun bir ferdi olarak kabul eden vatandaş anlayışı hâkimdir ve bu vatandaş yaratılmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- “Ankara Radyosundaki Dünkü Söylev, Bay İncedayı Yurdu ve Ulusu İyiye ve Güzele Götürmüş Olan Son Dört Yılın Kısa Bir Tarihini Yaptı”, *Ulus*, 11 Mayıs 1935 Cumartesi, No:4951, s.3.
- “Atıbe-i Padişahiye İttihad ve Terakki Cemiyetinin Tebriknamesi”, *Tanin*, 25 Temmuz 1909, Numero 321, s.1-2.
- “B. Fuad Köprülünün Paristeki Konferansları”, *Ulus*, 11 Nisan 1935, No: 4921, s.4.
- “C.H.P. 4.Büyük Kurultay Bugün Açılıyor, R. Peker Radyoda Yeni Parti Programı Taslağı Üzerinde Önemli Bir Konuşma”, *Ulus*, 9 Mayıs 1935, No: 4949, s.1,4.
- “Dil İnkılabına Geçiyoruz Maarif Vekili Dr. Reşit Galip Beyin Beyanattı”, *Hakimiyeti Milliye*, 7 BirinciTeşrin(Ekim) 1932, No:4034, s.1.
- “İnönü’nün Atatürk Zafer Anıtını Açma Nutku”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 38, Cilt 7, Nisan 1936, s.83-84.
- “İsmet Paşa’nın Nutku Halkevleri Yıl Dönümünde”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı İki, Cilt Bir, Mart 1933, s.99-103.
- “Kamâl Atatürkün Söylevi C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayında”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 28, Cilt 5, Haziran 1935, s.241-244.
- “Maarif Vekilimiz”, *Hakimiyeti Milliye*, 23 Eylül 1932 Cuma, s.1.
- “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumisi İttihad ve Terakki Cemiyetinin Eyd-i Milli Münasebetiyle Osmanlılara Beyannamesi”, *Tanin*, 25 Temmuz 1909, Numero 321, s.1.
- “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Millete Beyannamesidir”, *Tanin*, 27 Temmuz 1910, Numero 683, s.1.
- “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti İhtarı”, *Tanin*, 19 Temmuz 1324, Numero 1, s.3.
- “Öz Dilimiz”, *Hakimiyeti Milliye*, 20 BirinciTeşrin 1932 Perşembe, No:4047, s.1.
- A. Afetinan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- A.Afetinan, *İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- A.Afetinan, *Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- A.Afetinan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1982.
- A.H. Ongunsu, “Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış”, *Tanzimat I*, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul: Maarif Vakfı, 1940, Maarif Matbaası, s.1-12.

A.Y, “1330 Senesi”, *Türk Yurdu*, Yıl:5, Sayı:79 (5 Mart 1331-18 Mart 1915), s.81-85, Türk Yurdu, Sekizinci Cilt, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1915, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

A.Y, “Cihan Harbi ve Türkler”, *Türk Yurdu*, Yıl:4, Sayı:73 (11 Kânûnıevvel 1330-24 Aralık 1914), s.19-22, Türk Yurdu, Yedinci Cilt, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1915, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

A.Y, “Tanzimatçılık Aleyhine”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:35 (7 Mart 1329- 20 Mart 1913), s.191-193, Türk Yurdu, Üçüncü Cilt 1912-1913, İstanbul Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

A.Y, “1330 Senesi”, *Türk Yurdu*, Yıl:5, Sayı:79 (5 Mart 1331-18 Mart 1915), s.84-85, Türk Yurdu, Sekizinci Cilt, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1915, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

A.Y, “Cihan Harbi ve Türkler”, *Türk Yurdu*, Yıl:4, Sayı:73 (11 Kânûnıevvel 1330-24 Aralık 1914), s.20-21, Türk Yurdu, Yedinci Cilt, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1915, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

Abadan, Yavuz, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.31-58.

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Enver Koray (yay. hzl.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Arı İnan (yay. hzl.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.

Afet, “Atatürk ve Tarih Tezi”, *Belleten*, Nisan 1939, Cilt 3, Sayı 10, s.243-246, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ağaoğlu Ahmet, “Hitlerizm ve Faşizm Milli Cereyanlar mıdır?”, *Akın*, 9 Ağustos 1933, Yıl 1, Sayı 73, s.1-2.

Ağaoğlu Ahmet, “Kemalizm ve Hitlerizm”, *Akın*, 18 Temmuz 1933, Yıl:1, Sayı 51, s.1.

Ağaoğlu Ahmet, “Milliyetçilik”, *Akın*, 10 Temmuz 1933, Yıl:1, Sayı 43, s.1.

Ağaoğulları, Mehmet Ali, *Ulus-Devlet ya da Halkın Egemenliği*, İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2010.

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Nuran Yavuz (çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010.

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, Fatmagül Bertay (çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999.

Ahmad, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, Yavuz Alogan (çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002.

Ahmed Agayef, “Cevaba Cevab”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:48 (5 Eylül 1329- 18 Eylül 1913), s.437-445, *Türk Yurdu Üçüncü Cilt 1912-1913*, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

Ahmed Agayef, “Osmanlı İnkılâbının Şarktaki Tesirâtı”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:44 (10 Temmuz 1329-24 Temmuz 1913), s.356-359, *Türk Yurdu Üçüncü Cilt 1912-1913*, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

Ahmed Agayef, “Sabık Trabzon Valisi Süleyman Nazif Beyefendiye”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı 45 (25 Temmuz 1329- 7 Ağustos 1913), s.376-381, *Türk Yurdu Üçüncü Cilt 1912-1913*, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Yusuf Halaçoğlu (yay. hzl.), İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I*, Mustafa Gencer, Dünder Alikılıç vd.(yay. hzl.), İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, Mustafa Gencer, Dünder Alikılıç vd.(yay. hzl.), İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Ahmet Emin, “Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı”, *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal II*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil vd.(yay. hzl.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Tarihsiz, s.759-785.

Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılâp II. Abdülhamid Han'ın Cülûsundan Birinci Seneye Kadar C.2*, Tahir Galip Seratlı, (yay. hzl.), İstanbul: Selis Kitaplar, 2004.

Ahmet Rıza, *Anılar*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., (Cumhuriyet Gazetesi Yayınları), Haziran 2001.

Akandere, Osman, “Damat Ferit Paşa'nın IV. Hükümeti Döneminde Kuvayı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.43, Bahar 2009, s.343-406.

Akandere, Osman, Polat, Hasan Ali, *Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadele Karşıtı Politikaları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2011.

Akarlı, Engin, “II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı”, *Osmanlı Ansiklopedisi II Siyaset*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.253-265.

Akçura, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. ve XIX. Asırlarda)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Akçura, Yusuf, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1978.

Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Enver Ziya Karal (yay. hzl.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.

Akçuraoğlu Yusuf, “Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar”, *Türk Yurdu*, Cilt:15 Sayı:164-3 Ondördüncü Sene (Kânûnıevvel 1340-Aralık 1924), s.86-88, Türk Yurdu Birinci Cilt 1924-1925 (Cumhuriyet Dönemi), Ankara-Yeni Gün Matbaası, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Sekizinci Cilt (Cilt 15-1)*, Saray Matbaası, Ankara 2001.

Akçuraoğlu Yusuf, “Milliyet Fikri ve Millet Muharebeleri II”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:34 (21 Şubat 1328-6 Mart 1913, s.170-172; Türk Yurdu, Üçüncü Cilt 1912-1913, İstanbul Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.) *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

Akçuraoğlu Yusuf, “Türk ve Tatar Birdir, Türkler Medeniyete Hizmet Etmıştır”, *Türk Yurdu*, Altın Armağan 24.Sayıya İlâve”, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, s.425-430; Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt 1-2)*, Basım A.Ş., Ankara 1998.

Akçuraoğlu, “Türk Âleminde”, *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı:21 (23 Ağustos 1328-5 Eylül 1912), s.353-354, Türk Yurdu, İkinci Cilt, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt 1-2)*, Basım A.Ş., Ankara 1998.

Akçuraoğlu, Yusuf, *Türk Yılı 1928*, Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer (hzl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.

Akıncı, Abdulvahap, *Milli Kimlik Stratejileri (Türkiye Örneği 1839-1946)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Mayıs 2011.

Akpınar, Alişan, *Aşiret Mektebi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

Akşin, Sina, “II. Meşrutiyetin Tarihimizdeki Yeri”, *100.Yılında Jöntürk Devrimi*, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü(ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.11-16.

Akşin, Sina, “İttihat ve Terakki Üzerine”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yıl 1971, Cilt 26, Sayı 01, 01.01.1971, s.153-182.

Akşin, Sina, “Osmanlı Padişahlarının Toprak ve Hilafet Uğruna Verdikleri Ödünler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.29, S.2, Ankara 1974, s.131-141.

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Cilt II Son Meşrutiyet (1919-1920)*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2009.

Akyıldız, Ali, “Tanzimat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat> erişim tarihi 23.08.2019.

Akyıldız, Ali, “Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak”, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, s.83-102.

- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Akyüz, Yahya, “Cevdet Paşa’nın Özel Öğretim ve Tanzimat Eğitimine İlişkin Bir Lâhiyası”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 3, Yıl 1992, s.85-114.
- Albayrak, Mustafa, “Yeni Türk Harflerinin Kabulü Öncesinde, Halk Eğitimi ve Yazı Değişimi Konusunda Türk Kamuoyunda Bazı Tartışmalar ve Millet Mekteplerinin Açılması (1862-1928)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.4, Ankara 1989, s.463-495.
- Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, İskender Savaşır (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1995.
- Antel, Sadrettin Celâl, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.441-462.
- Arıburnu, Kemal, *Milli Mücadele ve İnkılaplarla İlgili Kanunlar Esbabı Mucibe ve Meclis Görüşmeleriyle*, Ankara: Güzel İstanbul Matbaası, 1957.
- Arıburnu, Kemal, *Sivas Kongresi Samsun’dan Ankara’ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 1997.
- Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914-1995)*, İstanbul: Alkım Yayınevi, tarihsiz.
- Arsal, Sadri Maksudî, “Teokratik Devlet ve Lâik Devlet”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.59-95.
- Arsal, Sadri Maksudi, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul: Ötüken Yayınevi, 1975.
- Aster, Ernest Von, *Fransız İhtilali’nin Siyasi ve İçtimai Fikirleri*, Şennur Şenel (yay. hzl.), Ankara: Berikan Yayınları, 2003.
- Âşıkpaşaoğlu Tarihi, Atsız (yay. hzl.), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Atatürk Araştırma Merkezi, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III (Açıklamalı Dizin İle)*, Ankara 2006.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, Zeynep Korkmaz (yay. hzl.), Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.
- Atatürk’ün C.H.P. 4. Büyük Kurultayını Açış Konuşması, *Ulus*, 10 Mayıs 1935, No:4950, s.1,3.
- Atatürk’ün Onuncu Yıl Nutkunun Son Şekli, www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/onuncu-Yil-Nutkunun-Son-Sekli.pdf Erişim Tarihi: 27.06.2017.
- Atay, “Davamız”, *Ulus*, 19 Mayıs 1935, No: 4959, s.1
- Atay, Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, İstanbul: Pozitif Yayınları, 2004.

- Ateş, Ahmet Emre, *1940-1946 Yılları Arasında Türkiye’de Köylü Eğitimi: Ulus Devlet İnşasında Köy Enstitülerinin Yeri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Ateş, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989.
- Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838’den 1995’e IV*, İstanbul: Tekin Yayınları, 1978.
- Aybay, Rona, *Vatandaşlık Hukuku*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.
- Aydemir, Şevket Süreyya, “Türk Milli Kurtuluş Hareketinin Nazari Mebdelerden İzahı Çabaları”, *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu Bildirileri (10-14 Aralık 1973, İstanbul)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1975, s.270-278.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa I (1860-1908)*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa II (1908-1914)*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1981.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya’dan Orta Asya’ya Enver Paşa III (1914-1922)*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal III (1922–1938)*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999.
- Aydın, Mehmet Akif, “Kanûn-î Esâsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Pdf adres. www.cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/24/C24007908.pdf erişim tarihi 05.01.2020).
- Aydın, Mesut, Aydın, M. Korkud, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Ankara: Cankaya Matbaacılık, 2011.
- Aydın, Mesut, “Cumhurbaşkanlığı Arşivi Belgeleri Işığında Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun Kuruluşu ve Ülke Geneline Gruba Ait Heyet-i Merkeziye Listelerinin Oluşturulması”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4 Spring 2014, s.97-137.
- Aydın, Suavi, *Modernleşme ve Milliyetçilik*, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000.
- Aydoslu Sait, “Milliyetçilik, Millet ve Milliyet”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On, Cilt İki, İkinciTeşrin (Kasım) 1933, s.281-284.
- Ayni, Mehmet Ali, *Milliyetçilik Tarihte ve Türklerde Din Millet ve Milliyetçilik*, İsmail Dervişoğlu (yay. hzl.), İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011.
- Aysal, Necdet, “Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.9, S.35-36, Mayıs-Kasım 2005, Ankara 2005, s. 267-282.
- Babacan, Hasan, *Mehmet Talât Paşa 1874-1921*, Ankara, Altınpost Yayıncılık, 2012.

- Babanzâde İsmail Hakkı, “İttihad ve Terakki Cemiyetinin Beyannamesi”, *Tanin*, 28 Temmuz 1910, Numero 684, s.1.
- Babanzade İsmail Hakkı, “Taşra ve İstanbul”, *Tanin*, 27 Temmuz 1910, Numero 682, s.1.
- Balibar, Etienne, Wallerstein, Immanuel, *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Nazlı Ökten (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 2007.
- Baran, Tülay Alim, “İstanbul Basınında Cumhuriyetin İlanına Tepkiler ve Yorumlar, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 15, Temmuz 1999, Sayı 44, s.627-643.
- Başar, Cansu KOÇ, “Osmanlı Millet Sisteminden Ulusa Geçiş”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2017, Cilt 23, Sayı 1, 15.05.2017, s.195-231.
- Başgil, Ali Fuad, “Türk Milliyetçiliği-Doğuşu-Mânası-Gayesi ve Vasıfları”, “Türk Milliyetçiliği-Doğuşu-Mânası-Gayesi ve Vasıfları”, *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937 Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s.983-996.
- Baykal, Bekir Sıtkı, “93 Meşrutiyeti”, *Belleten*, Cilt: VI, Sayı: 21-22, Yıl: Ocak 1942, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.45-83.
- Baykal, Bekir Sıtkı, “Makamat-ı Mübareke Meselesi ve Babıâli”, *Belleten*, Cilt XXIII, Sayı:90, Yıl: 1959 Nisan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.241-266.
- Baykal, Bekir Sıtkı, “Milli Mücadele’de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Yıl 1, S.1, C. 1, Kasım 1984, s.108-126.
- Baysun, Cavid, “Mustafa Reşit Paşa”, *Tanzimat II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.723-746.
- Bayur, Hikmet, *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi C.II. Kısım IV, Fikir Cereyanları, İnkılâp Hareketleri, İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlaması*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Bayur, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi Cilt III Kısım IV, 1914-1918 Genel Savaşı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuat Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, Engin Deniz Akarlı (yay. hzl.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- Berkes, Niyazi, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayınları, 1993.
- Berkes, Niyazi, *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, İstanbul: Adam Yayınları, 1985.
- Berkes, Niyazi, *Teokrasi ve Laiklik*, İstanbul: Adam Yayınları, 1997.
- Berkes, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.

- Bilgegil, M. Kaya, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I Yeni Osmanlılar*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Binbaşoğlu, Cahit, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Ankara: Anı Yayıncılık, 2009.
- Birgen, Muhittin, *İttihat ve Terakki'de On Sene I İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (yay.hzl.), İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Birinci, Ali, "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kuruluşu ve İlk Nizamnamesi", *Osmanlı Ansiklopedisi II Siyaset*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.401-409.
- Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, Mehmet Ali Kılıçbay (çev.), Ankara: Savaş Yayınları, 1983.
- Bozkurt, Gülnihal, "Türk Hukuk Tarihinde Azınlıklar", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Yıl 1993, Cilt 43, Sayı 1, 01.05.1993, s.49-59.
- Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayr-i Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839-1939)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali I-II*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005.
- Bozpolat Ayan, Serap, "Ölülerin Toprağında Dirilerin Kavgası: Sivas'ta Paylaşılamayan Maşatlık (1841-1888)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/1, Haziran/June 2020, s.63-76.
- Burhan Asaf, "Faşizm ve Türk Milli Kurtuluş Hareketi", *Kadro Aylık Fikir Mecmuası S.8, Ağustos 1932*, s.36-39, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), (İstanbul: İleri Yayınları, 2011), s.402-405.
- C.H.F. *Halkevleri Talimatnamesi*, Hakimiyeti Milliye Matbaası, 1932.
- C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı*, (Fırkanın 10 Mayıs 1931'de toplanan üçüncü Büyük Kongresi tarafından kabul edilmiştir. Fırka teşkilatı bürolarına mahsustur), T.B.M.M. Matbaası, Ankara 1931.
- C.H.F. *Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931*, İstanbul Devlet Matbaası 1931.
- C.H.P *Programı 1935*, Partinin Dördüncü Büyük Kurultayı Onaylamıştır, Mayıs 1935, Ulus Basımevi Ankara.
- C.H.P. *25 Yıl*, Ulus Basımevi, Ankara 1948.
- C.H.P. *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, Ankara 1935.
- Calhaon, Craig, *Milliyetçilik*, Bilgen Sütçüoğlu (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

- Caporal, Bernard, *Kemalizm'de ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Ercan Eyüboğlu(çev.), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1982.
- Cebesoy, Ali Fuat, *1907'de Misak-ı Milli*, Cemal Kutay, Faruk Sükan (yay. hzl.), İstanbul 1989.
- Celâl Nuri İleri, *Türk İnkılâbı*, Recep Duymaz (yay. hzl.), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000.
- Celâl Sahir, "Halkevleri Yıldönümünde Düşünceler", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı İki, Cilt Bir, Mart 1933, s.97-98.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Cavid Baysun (yay. hzl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, Cavid Baysun (yay. hzl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Cevdet Paşa, *Tezakir 40-Tetimme*, Cavid Baysun (yay. hzl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- CHP, *Halkevleri 1932-1935- 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı*, 1935.(Behçet Kemal Çağlar tarafından yayına hazırlanmıştır).
- Cook, Katherina M., "Meksika'da Köy Mektepleri", Nusret Kemal (nşr.), *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Altı Cilt Üç, Haziran 1934, s.312-318.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi 1923*, Ankara, Türkiye Büyük Millet Meclisi Matbaası, Ankara 1923.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi 1927*, TBMM Matbaası, Ankara 1927.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi*, Ankara 1339 (1923), (Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Halk Fırkası azaları tarafından bilmüzakere heyet-i umumiyesi 9 Eylül 1339 tarihinde kabul olunmuştur).
- Cumhuriyet Halk Fırkası Umumi Heyeti İdaresi, *Cumhuriyet Halk Fırkası Programı 1931*, TBMM Matbaası, Ankara 1931.
- Cumhuriyet Halk Partisi, *On Beşinci Yıl Kitabı*, 1938.
- Çakmak, Yalçın, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2018.
- Çalen, Mehmet Kaan, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Tarih Düşüncesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2013.
- Çatma, Bahattin, *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük (1908-1913)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Malatya 2017.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, Ankara: İmge Kitabevi, 2008.
- Çeçen, Anıl, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1990.

- Çeçen, Anıl, *Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti*, Ankara, Fark Yayınları, 2007.
- Çevik, Zeki, *Milli Mücadele’de “Müdafaa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na Geçiş” (1918-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, 2002.
- Çolak, Mustafa, *Komitenin Ruhu Talat Paşa*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- Çöklü, Şenol, *I. Meşrutiyetten Cumhuriyet’e Asker Alma (Ahz-ı Asker) Usûlleri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010.
- Danışmend, İsmail Hakkı, *Türklük Meseleleri*, İstanbul: İstanbul Kitabevi Yayınları, 1983.
- Davis, Horace B, *Sosyalizm ve Ulusallık*, Kudret Emiroğlu (çev.), İstanbul: Belge Yayınları, 1991.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform (1856-1876)*, Osman Akınhay (nşr.), İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.
- Davison, Roderic, “Osmanlı Türkiye’sinde Batılı Eğitim”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.667-681.
- Demir, Şerif, “Tanzimat Dönemi Eğitim Politikalarında Osmanlılık Düşüncesinin Etkisi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış 2010, C.9, S.31, s.284-294.
- Demir, Şerif, “Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlılık”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2011, Sayı 29, 01.12.2011, s.331-348.
- Demir, Şerif, *Osmanlılık Düşüncesinin Doğuşu ve Uygulanışı (1839-1871)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Van 1999.
- Dereli, Esen, *Karşılaştırmalı Bir Bakışla ABD ve Fransa Siyasal Sistemleri*, İstanbul: Der Yayınları, 2001.
- Dieckhoff, Alain, Jaffrelot, Christopher *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek Kuramlar ve Uygulamalar*, Devrim Çetinkasap (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Dietz, J.F, “Almanya’da Yeni Köy Öğretmeni”, M. A. Akademir (nşr.), *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 31, Eylül 1935, s.37-45.
- Doğramacı, Emel, “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı I*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004, s.227-241.
- Dönmez, Cengiz, *Milli Mücadeleye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2008.
- Duman, Selçuk, “Mustafa Kemal’de Cumhuriyet Düşüncesinin Doğuşu ve Cumhuriyetin Nitelikleri”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Mart 2006, Cilt:14, No:1, s.245-264.
- Duman, Selçuk, “Mütareke Döneminde Amerikan Mandaterliği Tartışmaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XX, Temmuz 2004, Sayı 59, s.569-595.

- Duman, Selçuk, *Türk Modernleşme Sürecinde Sivas Halkevi (1933–1951)*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2008.
- Düren, Akın, “Anayasal Düzendeki Atatürk Devrimleri ve Ulusçuluk”, *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981) Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s.159-166.
- Düstur*, I.Tertip, Cilt 1, İstanbul Matbaa-i Amire, 1289, s.16-18 (Osmanlı Tabiiyyet Kanunu)
- Düstur*, I.Tertip, Cilt 1, Matbaai Amire, 1289, s.4-7 (Gülhanede Kıraat Olunan Hatt-ı Hümayun Suretidir).
- Engelhardt, Edouard Philippe, *Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, Örgen Uğurlu, Nurer Uğurlu (çev.), İstanbul: Örgün Yayınevi, 2010.
- Engin, Vahdettin, *Mekteb-i Sultani*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Eraslan, Cezmi, “Hamidiye Alayları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hamidiye-alaylari>. Erişim tarihi 01.11.2022.
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslâm Birliği Osmanlı Devleti’nin İslâm Siyaseti 1856-1908*, İstanbul: Ötüken Neşriyet A.Ş., 1992.
- Eraslan, Cezmi, Kenan Ongun, *Osmanlı Devleti’nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul: 3F Yayınevi, 2006.
- Ercan, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)”, *Osmanlı Ansiklopedisi IV Toplum*, Güler Eren (ed.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.197-207.
- Ercan, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat’a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001.
- Eren, Ahmet Cevat, *Tanzimat Fermanı Dönemi*, Alişan Akpınar (yay. hzl.), İstanbul: Derin Yayınları, 2007.
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi C.1-2*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi C.3-4*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C.1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1953.
- Eroğlu, Haldun, “Mustafa Kemal Atatürk’ün Tarih Anlayışı İle İlgili Bazı Görüşler”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 8, S.29-30, Mayıs-Kasım 2002, s.75-85.
- Eroğlu, Hamza, “Atatürk’e Göre Millet ve Milliyetçilik”, *Atatürk Yolu*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1995, s.133-167.
- Erozden, Ozan, *Ulus Devlet*, İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık, 2008.

- Ertan, Temuçin Faik, “Gaye-i Milliyye Gazetesinin Tıpkı Basımı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S.44, Güz 2009, s.771-781.
- Eser, Gülşah, *Köy Enstitüleri’nde Bir Öncü: Özgün Arşivi Işığında Göl Köy Enstitüsü*, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul 2011.
- Evcin, Erol, “Menemen Hadisesi ve Öğretmen Kubilay’ın Katline Türk Kamuoyundan Yükselen Tepkiler”, s.547-646, <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/20-1.pdf>.
- F. R. Atay, “Kurultay 4.”, *Ulus*, 9 Mayıs 1935 Perşembe, No:4949, s.1.
- Falih Rıfkı, “Maarifte”, *Hakimiyeti Milliye*, 24 Eylül 1932 Cumartesi, No:4021, s.1.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Tanzimatta İctimaî Hayat”, *Tanzimat II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.619-659.
- Findley, Carter, “Osmanlı Hariciye Nezaretinin Kuruluşu: III. Selim ve II. Mahmut Döneminde Bürokratik Reformun Başlangıcı”, Sezai Balcı (çev.), *History Studies*, Volume 5, Issue 4, Special Issue on Lausanne, July 2013, s.311-332.
- Galip Kemali Söylemezoğlu, *Yok Edilmek İstenen Millet*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, Aydınlanma Dizisi 2006, Haziran 2001.
- Gellner, Ernest, *Milliyetçiliğe Bakmak*, Simten Coşar, Saltuk Özertürk, Nalan Soyarık (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.
- Gellner, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, Büşra Ersanlı- Günay Göksu Özdoğan(çev.), İstanbul: Hil Yayın, 2008.
- Gemalmaz, Mehmet Semih, “Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’de İnsan Haklarının Gelişmesi”, *Cumhuriyet Dönemi Demokratikleştirme Faaliyetleri Sempozyumu Bildirileri (28 Ekim 2005- İstanbul)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010, s.213-248.
- Genç, Reşad, *Türkiye’yi Laikleştiren Yasalar- 3 Mart 1924 Tarihli Meclis Müzakereleri ve Kararları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005.
- Georgeon, François, “Kemalist Dönemde Türk Ocakları”, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900–1930)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s.39-76.
- Georgeon, François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900–1930)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Georgeon, François, *Sultan Abdulhamid*, Ali Berkay (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)*, Alev Er (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

- Gökalp, “Millet ve Vatan”, *Türk Yurdu*, Yıl:3 Sayı:66 (15 Mayıs 1330-28 Mayıs 1914), s.301-303, *Türk Yurdu* Altıncı Cilt 1914, İstanbul- Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Üçüncü Cilt (Cilt 5-6)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.
- Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 5”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:46 (8 Ağustos 1329-21 Ağustos 1913), s.401-404. *Türk Yurdu*, Dördüncü Cilt, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1913, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Ankara 1999.
- Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak 6- Cemaat Medeniyeti, Cemiyet Medeniyeti” *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:47 (22 Ağustos 1329- 4 Eylül 1913), s.423-426, *Türk Yurdu*, Dördüncü Cilt, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1913, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Ankara 1999.
- Gökalp, “Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muassırlaşmak I”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:35 (7 Mart 1329-20 Mart 1913), s.184-186, *Türk Yurdu*, Dördüncü Cilt, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1913, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Ankara 1999.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Kemal Bek (yay. hzl.), İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar, 2004.
- Göksel, Burhan, *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- Gönlübol, Mehmet, Sar, Cem, Esmer, Ahmet Şükrü vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)* Genişletilmiş Üçüncü Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 279, 1974.
- Greenfeld, Liah, “Alman Milliyetçiliğinin Doğuşu”, Yasemin Şahin (çev.), *Doğu Batı Dergisi Milliyetçilik II*, Yıl 10, S.39, Kasım-Aralık-Ocak 2006-07, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006, s.31-57.
- Guibernau, Montserrat, *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, Neşe Nur Domaniç (çev.), İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.
- Gülcan, Yılmaz, *Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1946)*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
- Gülsoy, Ufuk, “İslahat Fermanı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, [https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani\(21.01.2019\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/islahat-fermani(21.01.2019)).
- Gülsoy, Ufuk, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Simurg Yayınları, 2000.
- Günay, Nejla, “İttihatçıların Türkleştirme Siyasetiyle İlgili İddialar ve Tarih Yazımındaki Çelişkiler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Mart 2014, Cilt XXX, Sayı 88, s.115-158.
- Günaydın, Ahmet Necip, *Milli Mücadelede Sivas 108 Gün (2 Eylül-18 Aralık 1919)*, Sivas: Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sivas 1000 Temel Eser No:11, 2010.
- Gündüz, Mustafa, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2015.

- Güner, Fethullah, *Milliyetçilik Akımına Bir Alternatif Olarak "Osmanlıcılık" Hareketi*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Bolu 2008.
- Güner, Zekai, Karataş, Orhan, *Milli Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.
- Güneş, İhsan, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Yıl 1990, S.1, s.171-269.
- Güzel Mumyakkı, Hatice, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Vatandaşlık*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Halıcı, Şaduman, "Falih Rifki Atay- Gazeteci ve Siyaset Adamı", <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/falih-rifki-atay/?pdf=3665> erişim tarihi 20.06.2023.
- Halıcı, Şaduman, *Yeni Türkiye Devletinin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.
- Hâmit Zübeyr, "Halk Terbiyesi Vasıtaları", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı İki, Cilt Bir, Mart 1933, s.152-155.
- Hanioğlu, Şükrü, "İttihad ve Terakkî Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ittihat-ve-terakki-cemiyeti>. Erişim tarihi 03.12.2022.
- Hanioğlu, Şükrü, "Osmanlıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1389-1393.
- Haşim Nahid, "Türklerin Asil Seciyesi Nedir?", *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal II*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil vd.(yay. hzl.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Tarihsiz, s.846-851.
- Hıfzı Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.139-209.
- Hill, Christopher, *1640 İngiliz Devrimi*, Neyyir Kalaycıoğlu (çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005.
- Hilmi A. Malik, "Köyde Mektep", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Altı, Cilt Bir, Temmuz 1933, s.481-484.
- Hobsbawm, Eric J., *Devrim Çağı Avrupa 1789-1848*, Bahadır Şina Şener (çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2008.
- Hobsbawm, Eric J., *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik Program, Mit, Gerçeklik*, Osman Akınhay (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1995.

Hobsbawm, Eric J., *Fransız Devrimine Bakış*, Osman Akınhay (çev.), İstanbul: Agora Kitaplığı, 2009.

Hüseyin Cahit Yalçın, “Matbuat Hayatı Parti Kurultayı Münasebetile”, *Fikir Hareketleri Dergisi*, Yıl 2, Cilt 4, Sayı 81, 9 Mayıs 1935, s.44.

Hüseyin Cahid, “On Temmuz”, *Tanin*, 23 Temmuz 1909, Numero 320, s.1.

Hüseyin Cahid, “10 Temmuzda”, *Tanin*, 25 Temmuz 1909, Numero 321, s.1.

Hüseyin Cahid, “Âdem-i Merkeziyet”, *Tanin*, 22 Ağustos 1324 (1908), Numero 35, s.1.

Hüseyin Cahid, “Anasır-ı Osmaniye’nin Birleşmesi”, *Tanin*, 15 Teşrin-i Sani (Kasım) 1908, Numero 105, s.1.

Hüseyin Cahid, “Anasır-ı Osmaniye”, *Tanin*, 17 Ağustos 1324 (1908), Numero 30, s.1.

Hüseyin Cahid, “Bulgarların Programı”, *Tanin*, 17 Eylül 1324 (1908), Numero 61, s.1.

Hüseyin Cahid, “Gayr-i Müslimlerin Askerliği Münasebetiyle”, *Tanin*, 21 Mayıs 1909, Numero 257, s.1.

Hüseyin Cahid, “Gayr-i Müslimlerin Askerliği”, *Tanin*, 18 Eylül 1909, Numero 479, s.1.

Hüseyin Cahid, “İttihad-ı Anasır”, *Tanin*, 31 Ağustos 1909, Numero 358, s.1.

Hüseyin Cahid, “Kur’a Fermanı”, *Tanin*, 2 Teşrin-i Sani (Kasım) 1909, Numero 419, s.1.

Hüseyin Cahid, “Kuvvetli Türkiye”, *Tanin*, 24 Temmuz 1324 (1908), Numero 6, s.1-2.

Hüseyin Cahid, “Mektebler Mes’alesi”, *Tanin*, 10 Haziran 1909, Numero 277, s.1.

Hüseyin Cahid, “Millet-i Hâkime”, *Tanin*, 7 Teşrin-i Sani (Kasım) 1908, Numero 97, s.1.

Hüseyin Cahid, “Milliyet Mes’alesi”, *Tanin*, 10 Nisan 1910, Numero 576, s.1.

Hüseyin Cahid, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyetinin Siyasi Programı”, *Tanin*, 11 Eylül 1324 (1908), Numero 55, s.1.

Hüseyin Cahid, “Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyetinin Siyasi Programı”, *Tanin*, 12 Eylül 1324 (1908), Numero 56, s.1.

Hüseyin Cahid, “Osmanlılık ve Hanedan-ı Saltanat”, *Tanin*, 29 Mart 1909, Numero 237, s.1.

Hüseyin Cahid, “Rumların Programı”, *Tanin*, 21 Ağustos 1908, Numero 34, s.1.

Hüseyin Cahid, “Tedrisat Mes’alesi”, *Tanin*, 26 Temmuz 1909, Numero 322, s.1.

Hüseyin Cahid, “Türklük, Müslümanlık, Osmanlılık”, *Tanin*, 29 Eylül 1909, Numero 387, s.1.

Hüseyin Cahid, “Vezaif-i Hükümete Müdahale”, *Tanin*, 2 Ağustos 1324 (1908), Numero 15, s.1.

Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri Dergisi*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 76, 4 Nisan 1935, s.375.

Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri Dergisi*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 71, 28 Şubat 1935, s.292.

Hüseyin Cahit Yalçın, “Meşrutiyet Hatıraları”, *Fikir Hareketleri Dergisi*, Yıl 2, Cilt 3, Sayı 77, 11 Nisan 1935, s.389-390.

İleri, Celâl Nuri, *Türk İnkılâbı*, Recep Duymaz (yay. hzl.), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2000.

İlhan, Attila, “Önsöz Yerine”, *Atatürkçülük Nedir*, İstanbul: İleri Yayınları, 2003.

İnalcık, Halil, “Adâletname”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, [https://islamansiklopedisi.org.tr/adaletname\(22.01.2019\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/adaletname(22.01.2019))

İnalcık, Halil, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, C.II, S.3-4, 1965, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s.49-93.

İnalcık, Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 13, S. 2, Ankara 1958, s.102-126.

İnalcık, Halil, “Osmanlı Padişahı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.13, S. 4, Ankara 1958, s.68-79.

İnalcık, Halil, “Osmanlı Tarihi En Çok Saptırılmış, Tek Yanlı Yorumlanmış Bir Tarihtir”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S.19, Yaz 1999, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s.25-40.

İnalcık, Halil, “Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Osmanlı Ansiklopedisi I*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.37-132.

İnalcık, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Belleten*, C.XXVIII, S.112, Ekim 1964, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964, s.602-622.

İnalcık, Halil, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.90-110.

İnalcık, Halil, “Tanzimat Nedir?”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.31-56.

İnalcık, Halil, *Atatürk ve Demokratik Türkiye*, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2017.

İnalcık, Halil, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, İstanbul: Kronik Kitap, 2020.

İnalcık, Halil, *Rönesans Avrupası Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004.

İnalcık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1992.

İnan, M.Rauf, *Gazi’nin (Atatürk’ün) Halkçılık Ülküsü, Halkevleri ve Sonrası*, Belleten, C.LII, Kasım 1988, Atatürk Özel Sayısı 204’ten Ayı Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

İnönü, İsmet, *Hatıralar II*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987.

İsmail Hüsrev, “ Milli İktisat Tetkikleri: Türk Köylüsü Bir Toprak Reformu Bekliyor”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası* S.21, Eylül 1933, s.21-24, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.1149-1152.

- İsmail Hüsrev, “Millet İçinde Sınıf Meselesi”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.25, İkinci Kanun 1934, s.34-38, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.1388-1392.
- İsmail Hüsrev, “Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.4, Nisan 1932, s.10-14, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.168-172.
- İsmail Hüsrev, “Türkiye’de Derebeylik Rejimi”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.7, Temmuz 1932, s.16-23, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.330-337.
- İsmail Hüsrev, “Türkiye’de Toprak Ağalığı III”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası* S.9, Eylül 1932, s.23-29, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.441-447.
- İsmet Paşa, “İnkılap Kürsüsünde İsmet Paşanın Dersi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Dört, Cilt Üç, Nisan 1934, s.81-87.
- İsmet Paşa, Yeni Halkevlerini Açma Nutku, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt Üç, Mart 1934, s.1-4.
- İzzet Ulvi, “Türklük Duygusu Osmanlılık Fikrine Mani mi?”, *Türk Yurdu*, Yıl 1, Sayı:16 (14 Haziran 1328-27 Haziran 1912), s.268-269, Türk Yurdu İkinci Cilt 1912, İstanbul Tanin Matbaası 1912, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt 1-2)*, Basım A.Ş., Ankara 1998.
- Jaume, Lucien, “*Fransız Devrimi’nde Yurttaş ve Devlet*”, Quentin Skinner- Bo Stratkh, Devletler ve Yurttaşlar, Gökhan Aksay(çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.
- Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I*, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011.
- Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II*, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum’dan Ölümüne kadar Atatürk’le Beraber I.Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009.
- Kanun-i Esasi Metni*, Düstur I.Tertip, C.1, (cizü rebî), İstanbul 1299, s.3-20.
- Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan Nizamname-i Dahiliyesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1327, s. 2-27. (1876 Kanun-i Esasisi Metni)
- Kaplan, Leylâ, *Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.
- Kara, İsmail, *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi I, Metinler-Kişiler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

- Karaer, İbrahim, *Türk Ocakları ve İnkılâplar (1912-1931)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1989.
- Karakaş, Mehmet, *Türk Ulusçuluğunun İnşası*, Ankara: Elips Kitap, 2007.
- Karal, Enver Ziya, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten*, C.XXVIII, S.112, Ekim 1964, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1964, s.581-601.
- Karal, Enver Ziya, “Önsöz”, *Yusuf Akçura Üç Tarz-ı Siyaset*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Karal, Enver Ziya, *Halet Efendi'nin Paris Büyükelçiliği*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, Kenan Basımevi, 1940.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi V Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VII Islahat Fermanı Devri 1861-1876*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Karpat, Kemal H, *İslâmın Siyasallaşması Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden yapılandırılması*, Şiar Yalçın (çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.
- Karpat, Kemal H, *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum-Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Ceren Elitez (çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Karpat, Kemal H, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Dilek Özdemir (çev.), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006.
- Karpat, Kemal H, *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*, Güneş Ayas (yay. hzl.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Karpat, Kemal H, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Güneş Ayas (çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Karpat, Kemal H, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, Güneş Ayas (çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, 2009.
- Karpat, Kemal H, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- Karpat, Kemal H, *Türkiye'de Siyasal Sistemin Evrimi (1876-1980)*, Esin Soğancılar (nşr.), Ankara: İmge Yayınları, 2007.
- Katherina M. Cook, “Meksika'da Köy Mektepleri”, Nusret Kemal (neş.), *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Altı, Cilt Üç, Haziran 1934, s.312-318.

Kayalı, Hasan, *JönTürkler ve Araplar Osmanlı İmparatorluğu'nda Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslâmcılık (1908-1918)*, Türkan Yöney (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kayaoğlu, Taceddin, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.

Kâzım Namî, "Cumhuriyet Terbiyesi", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 9, Cilt İki, BirinciTeşrin (Ekim) 1933, s.200-204.

Kâzım Nâmi, "Musa Efendi Carullah'ın Terbiyeye Dair Fikirleri", *Türk Yurdu*, Yıl: 5, Sayı:99 (17 Kânûnıevvel 1331- 30 Aralık 1915), Türk Yurdu Dokuzuncu Cilt, İstanbul Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, 1915, s.300-303, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

Kâzım Nami, "Tarih Kongresine Giderken", *Hâkimiyeti Milliye*, 2 Temmuz 1932, s.2.

Kâzım Namî, "Yeni Hayata Doğru I", *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı: 26 (1 Teşrînisânî Sanî 1328- 14 Kasım 1912), s.37, Türk Yurdu, Üçüncü Cilt 1912-1913, İstanbul Matbaa-i Hayriyye Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.) , *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

Kedourie, Elie, *Avrupa'da Milliyetçilik*, M. Haluk Timurtaş (çev.), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.

Keleş, Erdoğan, "Rusya'nın Panslavizm Politikasının Balkanlarda Uygulanmasına Dair Bir Layiha", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Güz 2008, Sayı 21, s.123-140.

Keleş, Erdoğan, *Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2009.

Kemal Atatürk, *Nutuk C.I 1919-1920*, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1973.

Kemal Atatürk, *Nutuk C.II 1920-1927*, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1973.

Kemal Atatürk, *Nutuk III, Vesikalar*, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1973.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi Mit ve Gerçek*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.

Kılıç, Murat, "TekinAlp (1883-1961)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekinalp>. Erişim tarihi 01.12.2022.

Kılıç, Selda Kaya, "1876 Osmanlı Kanun-ı Esasisi'nin Hazırlanışı" *Osmanlı Ansiklopedisi 7 Düşünce*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.355-362.

- Kılıç, Selda Kaya, *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1991.
- Kılınçkaya, Mehmet Derviş, *Arap Milliyetçiliği ve Milli Mücadele'de Türkiye-Suriye İlişkileri (30 Ekim 1918- 21 Temmuz 1921)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 1992.
- Kır, Oğuzhan, *Meşrutiyet Döneminde Osmanlılık Tartışmaları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Eylül 2019.
- Kızılkaya, Rıdvan, “Köycülüğün İdeoloğu Nusret Kemal Köymen'in Köycülüğü Üzerine”, *Turkuaz Uluslararası Türk Dünyası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Yıl 2020, Cilt 1, Sayı 2, s.161-176.
- Kili, Suna, Gözübüyük, A.Şeref, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.
- Kirby, Fay, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, Niyazi Berkes (çev.), İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2012.
- Kocatürk, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2007.
- Koçer, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Koçlar, Bekir, Demir, Şerif, “Hukuki Alanda Osmanlılık Düşüncesi”, *Osmanlı Ansiklopedisi 7 Düşünce*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.347-354.
- Kodaman, Bayram, “Mustafa Reşid Paşa'nın Paris Elçilikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası”, *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler Ankara 13-14 Mart 1985*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.71-75.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Kodaman, Bayram, *Şark Meselesi Işığında Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul: Orkun Yayınevi, 1983.
- Kohn, Hans, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Agâh Oktay Güner (çev.), İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad, “Türklük, İslâmlık, Osmanlılık”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:45 (25 Temmuz 1329- 7 Ağustos 1913), s.372- 376, Türk Yurdu, Dördüncü Cilt, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1913, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaacılık, Ankara 1999.

- Köse, İsmail, “Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson’un Türk Algısı”, *History Studies International Journal of History*, Volume 6, Issue 3, Nisan 2014, s.217-238.
- Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı, *Köy Enstitüsü Programları (1936-1953)*, Ankara: Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, 2004.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
- Kuran, Ercüment, *Türkiye’nin Batılılaşması ve Milli Meseleler*, Mümtaz’er Türköne (der.), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Küçük, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri Bildiriler (13–14 Mart 1985 Ankara)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.13-23.
- Küçük, Cevdet, “Abdülaziz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulaziz>, erişim tarihi 01.11.2022.
- Küçük, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde Millet Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi IV Toplum*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.208-216.
- Küçükkoyuncu, Senem, *Bir Üst Kimlik Projesi Olarak “İttihad-ı Anasır” Kavramına İktidar ve Muhalefetin Yaklaşımları (1908- 1913)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Programı Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Kültür Bakanlığı, *Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923 Cilt:1*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 392, 1981.
- Leca, Jean, “Neden Söz Ediyoruz”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Jean Leca(ed.), Siren İdemen (çev.), İstanbul: Metis Yayınları, 1998, s.11-19.
- Lee Stephen J, *Avrupa Tarihinden Kesintiler 1789-1980, Savaş Aktur* (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, 2014.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Metin Kıratlı (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.
- Llobera, Josep R, *Modernliğin Tanrısı Batı Avrupa’da Milliyetçiliğin Gelişimi*, Emek Akman, Ebru Akman(çev.), Ankara: Phoenix Yayınları, 2007.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 2*, Seha L. Meray (çev.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.300, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2018.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Takım I, Cilt 1, Kitap 1*, Seha L. Meray (çev.), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.291, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2018.

M. Zühüdü, “Ziraat Memleketi Miyiz?”, *Türk Yurdu*, Yıl:3 Sayı:64 (17 Nisan 1330-30 Nisan 1914), s.257-260, *Türk Yurdu* Altıncı Cilt 1914, İstanbul- Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Üçüncü Cilt (Cilt 5-6)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

Maden, Fahri, “II.Abdülhamid Türkçe’nin “Resmi Dil” Olmasını Savunmuştu”, *Türk Yurdu*, Ekim 2009, Yıl 98, Sayı 266, <http://:turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2435> erişim tarihi 04.01.2023.

Maden, Fahri, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşiliğin Yasaklı Yılları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

Mahmud Cevad İbnü’ş-Şeyh Nâfi’, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcraatı XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi*, Taceddin Kayaoğlu (yay. hzl.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

Mahmud Fuad, *Tabiiyyet*, Cihan Osmanağaoğlu (Transkripsiyonu Yapan), İstanbul: Derin Yayınları, 2006.

Mahmut Esat (Bozkurt), “Mahmut Esat Beyefendi’nin Nutukları (Türk Milliyetçiliği)”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman vd.(yay. hzl.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s.241-245.

Mardin, Şerif, “19.yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 2*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.342-351.

Mardin, Şerif, “İslâmcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 5*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1400-1404.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*, Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder (der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Mazıcı, Nurşen, *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)*, (Ankara: Dilmen Yayınevi, 1984).

Mccarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Fatma Sarıkaya (çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Mckay, Derek - H. M. Scott, *Büyük Devletlerin Yükselişi 1648–1815*, Eşref Bengi Özbilen (çev.), İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 1, İçtima Senesi 3, 10. İnıkad, 20 Teşrinisani 1326 (Miladi 3 Aralık 1910), s.273-279. (Sadrazam Hakkı Paşa’nın Mebusan’da Konuşması)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Yirmidördüncü İnıkad, 29 Kânunuevvel 1326 (1910) Çarşamba, s.122-147.(Ahzı Asker Kanunu Layihası Görüşmesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Yirmibeşinci İnikad, 3 Kânunusani 1326(1911) Pazartesi, s.157-196.(Ahzı Asker Kanunu Layihası Görüşmesi ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın Kanun Hakkında Konuşması)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Yirmialtıncı İnikad, 5 Kânunusani 1326 (1911) Çarşamba, s.202-214.(Ahzı Asker Kanunu Layihası Görüşmesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Otuzbirinci İnikad, 15 Kânunusani 1326 (1911) Cumartesi, s.373-381. (Hizmeti Redifede Bedeli Şahsi Usulünün Affı İle Bedeli Nakdi Usulünün Kabulüne Dair Redif Kanunnamesine Zeyl Kanun Lâyihası ve Ahzı Asker Kanun Lâyihası, s.385-400)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Otuzikinci İnikad, 17 Kânunusani 1326 (1911) Pazartesi, s.415-434. (Ahzı Asker Kanunu Layihası)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Otuzüçüncü İnikad, 19 Kânunusani 1326 (1911), Çarşamba, s.440-452.(Ahzı Asker Kanunu Layihası)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Yüzbirinci İnikad, 5 Mayıs 1327 (1911) Perşembe, s.653-658. (1327 Senesi Dahiliye Nezareti Bütçesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Doksandokuzuncu İnikad, 3 Mayıs 1327 (1911), s. 550-582.(1327 Senesi Dahiliye Nezareti Bütçesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 1, Cilt 6, İçtima Senesi 3, Yüzüçüncü İnikad, 4 Mayıs 1327 (1911) Çarşamba, s.598-637. (1327 Senesi Dahiliye Nezareti Bütçesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 1, İçtima Senesi 1 (İçtimâ-ı Fevkalâde), Onbirinci İnikad, 17 Şubat 1336 (1920) Salı, s.144-145. (Misak-ı Milli Kararı)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 2, İçtima Senesi 3, Yirmiikinci İnikad, 22 Kânunuevvel 1326 Çarşamba, s.49-72.(Ahzı Asker Kanunu Layihası Görüşmesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 2, İçtima Senesi I, Kırksekizinci İnikat, 16 Mart 1325 (1909) Pazartesi, s.519. (Bedeli Askeri Vergisinin Devamı İçin Hükümetin Kanun Tezkeresi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 3, İçtima Senesi I, Altmışsekizinci İnikat, 25 Nisan 1325 (1909) Cumartesi, s.273-275. (Ahz-ı Asker Kanun Teklifi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 1, Doksandördüncü İnikad, 3 Haziran 1325 (1909) Çarşamba, s.413-429.(Bedel-i Askeri Kanunu Görüşmesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 2, Yetmişüçüncü İnikad, 3 Nisan 1326 (1910), s.164vd.(Ahzı Asker Kanun Layihası)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 2, Yetmişdördüncü İnikad, 5 Nisan 1326 (1910) Pazartesi, s.175-191. (Ahzı Asker Kanunu Layihası Görüşmesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi 2, Seksenüçüncü İnikad, 22 Nisan 1326 (1910) Perşembe, s. 591-596.(Ahzı Asker Kanunu Layihası Görüşmesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi I, Doksanyedinci İnikad, 8 Haziran 1325 (1909) Pazartesi, s.502-506. (Bedel-i Askeri Kanunu Görüşmeleri)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 4, İçtima Senesi I, Seksendokuzuncu İnikat, 27 Mayıs 1325 (1909) Çarşamba, s.221.(Bedel-i Askeri Hakkında Sadaret Tezkiresi).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi 1, Yüzdördüncü İnikad, 18 Haziran 1325 (1909) Perşembe, s. 132-136.(Bedel-i Askeri Kanunu Görüşmesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi 1, Yüzdokuzuncu İnikat, 27 Haziran 1325 (1909) Cumartesi, s.312. (Hükümetin Tüm Tebaanın Askerlik Yapması İçin Kur'aya Katılmasını İsteyen Kanun Teklifi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi 1, Yüztotuzuncu İnikat, 29 Haziran 1325 (1909) Pazartesi, s.325-332.(Harbiye Encümeninin Gayr-i Müslimlerin Bedelli Askerliğini, İstanbul Ve Bazı Bölgelerin Askerlikten Muafiyetini Ortadan Kaldıran Kanun Teklifi Görüşmeleri).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi 1, Yüz On Üçüncü İnikat, 4 Temmuz 1325 (1909) Cumartesi, s.390.(Anasır-ı Gayr-i Müslimenin Kura Muamelatı Hakkında Harbiye Encümeni Mazbatası ve Meclis Görüşmesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi 1, Yüz On Altıncı İnikat, 8 Temmuz 1325 (1909) Çarşamba, s. 475-486.(Anasır-ı Gayr-i Müslimenin Kur'aları Hakkında Kanun Lâyihası)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 5, İçtima Senesi I, Yüzbirinci İnikad, 13 Haziran 1325 (1909) Cumartesi, s.5-12.(Bedel-i Askeri Kanunu Görüşmesi)

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 6, İçtima Senesi 1, Yüz Yirmi Üçüncü İnikad, 21 Temmuz 1325 (1909) Salı, s.63.(Bedeli Askeri Kanun Layihasının Süratle İntacına Dair Sadaret Tezkiresi)

Mehmed Niyazi, *Millet ve Türk Milliyetçiliği*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 2005.

Mehmet Saffet, "Devlet ve Vatandaş", *Ülkü Halk Evleri Mecmuası*, Sayı Üç, Cilt Bir, Nisan 1933, s.181-184.

Mehmet Saffet, "İnkılâp Terbiyesi", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 8, Cilt İki, Eylül 1933, s.105-114.

Mehmet Saffet, "Üniversite İnkılâbı", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Yedi, Cilt İki, Ağustos 1933, s.8-15.

Meşe, İlknur, *Ulus-Devlet Olma Yolunda Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Siyasal Kimlikleri ve Modernleşme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2006.

Moreau, Odile, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, Işık Ergüden (çev.), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

Mumcu, Uğur, "Milliyetçilik Bu Mu?", *Atatürkçülük Nedir*, İstanbul: İleri Yayınları, 2003, s.311-312.

Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlık Meydan Savaşı'nın ikinci yıldönümü dolayısıyla Dumlupınar'da yaptığı konuşma; <http://atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/dumlupinarda-konusma> erişim tarihi 13.05.2023.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, Cilt III-IV, Neşet Çağatay (sad.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

N.A.Kansu, "Konferanslar-Türk İnkılâbı", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 45, Cilt VIII, İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.229-231.

Nafi Atuf, "Terbiye Anlayışında İlerleyiş", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı İki, Cilt Bir, Mart 1933, s.126-127.

Nebil, "Milli Şuur ve Halkevleri", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Dokuz, Cilt İki, Birinci Teşrin (Ekim) 1933, s.24-25.

Necip Ali, "Halkçılık-Halkevleri", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On, Cilt İki, İkinci Teşrin (Kasım 1933), s.233.

Necip Ali, "Halkevleri Yıldönümü Nutku", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt 3, Mart 1934, s.5-7.

Nusret Kemal, "Danimarka Köylüsü Nasıl Uyandı", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Sekiz, Cilt Üç, Ağustos 1934, s.467-473.

Nusret Kemal, "Bizim Planımız", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt Üç, Mart 1934, s.16-19.

Nusret Kemal, "Halk Terbiyesi", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Yedi, Cilt İki, Ağustos 1933, s.16-20.

Nusret Kemal, "Halkçılık", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Üç, Cilt Bir, Nisan 1933, s.185-190.

Nusret Kemal, "İnkılâp İdeolojisinde Halkçılık", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Üç, Cilt Üç, Mart 1934, s.41-45.

Nusret Kemal, "İsmet Paşanın Nutukları ve Türk Rejiminin Vasıfları", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Onbir, Cilt İki, Birinci Kânun (Aralık) 1933, s.356-367.

Nusret Kemal, "Köy Seferberliğine Doğru", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Beş, Cilt Bir, Haziran 1933, s.355.

Nusret Kemal, “Meksika’da Yeni Köycülük Programı”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On Yedi, Cilt Üç, Temmuz 1934, s.387-393.

Nusret Kemal, “Terbiye Meselesi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Altı, Cilt Bir, Temmuz 1933, s.436-439.

Nusret Köymen, “Büyük Kurultaydan Dilekler ve Kanada’da Köycülük”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 27, Cilt 5, Mayıs 1935, s.225-229.

Nusret Köymen, “Kemalizmin Hususiyetleri”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 42, Cilt 7, Ağustos 1936, s.416-418.

Nusret Köymen, “Köycülük Programına Giriş”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 26, Cilt 5, Nisan 1935, s.132-141.

Nusret Köymen, “Parti Programında Köycülük”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 28, Cilt 5, Temmuz 1935, s.395-396.

Okandan, Recai G, “Amme Hukukumuzda Tanzimat Devri”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.97-128.

Olçay, Osman, *Sevr Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No.455, 1981.

Olgun, Kenan, “Türkiye Cumhuriyetinin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXVII/Mart 2011, S.79, s.1-35.

Ongunsu, A.H, “Tanzimat ve Amillerine Umumî Bir Bakış”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.1-12.

Orhan Recep, “İngiltere’de Tahsil”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 30, Cilt 5, Ağustos 1935, s.424-428.

Ortaylı, İlber, “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2004, s.441-447.

Ortaylı, İlber, “Balkanlarda Milliyetçilik”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1026-1031.

Ortaylı, İlber, “II. Abdülhamit Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu II*, Ali Berktaş (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.233-241.

Ortaylı, İlber, “İkinci Viyana Kuşatmasının İktisadi Sonuçları Üzerine”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Değişim Sorunu II*, Ali Berktaş (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.3-10.

- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda İdari Modernleşme ve Mahalli İdare Alanındaki Gelişmeler”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Değişim Sorunu II*, Ali Berktaş (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.263-275.
- Ortaylı, İlber, “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu II*, Ali Berktaş (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s.251-261.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Arap Milliyetçiliği”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.1032-1036.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.996-1001.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Milliyetçilik (En Kalıcı Miras)”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, 04-08 Ekim 1999, Ankara (II. Cilt)*, s.23-39.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı Kimliği”, *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, Yaz 1999, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s.77.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı’da Değişim ve Anayasal Rejim Sorunu II*, Ali Berktaş (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Ortaylı, İlber, *Son İmparatorluk Osmanlı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2012.
- Osman Halit, “Cümhuriyette Halk Terbiyesi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı On, Cilt İki, İkinci Teşrin (Kasım) 1933, s.289-293.
- Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Program ve Nizamnamesidir*, Tanin Matbaası, İstanbul 1332. (1332 Senesi Umumi Kongresinde Tadil ve Kabul Edilmiştir).
- Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Siyasi Programı*, Tanin Matbaası, İstanbul 1327. (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesinin Dördüncü Kongresince Nizam Olunan Siyasi Programıdır.)
- Öğün, Süleyman Seyfi, “Türk Milliyetçiliğinde Hâkim Millet Kodunun Dönüşümü”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay(ed.), Bursa: Dora Yayınları, 2009, s.319-358.
- Öğün, Süleyman Seyfi, *Mukayeseli Sosyal Teori ve Tarih Bağlamında Milliyetçilik*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2000.
- Örs, Birsen, “Uluslaşma, Orduların Rolü ve Sivil Kontrol”, *Atatürk Dergisi*, Yıl 2006, Cilt 5, Sayı 1, s.57-79.
- Öymen, Hıfzırahman Raşid, “Köy İçin Yüksek Halk Okulları”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 25, Cilt 5, Mart 1935, s.18-23.

Özbudun, Ergun, “Atatürk ve Demokrasi”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı I*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004, s.161-170.

Özcan, Azmi, “İngiltere’de Hilâfet Tartışmaları, 1873-1909”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, 1998, s.49-71.

Özcan, Azmi, “Milliyetçilik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, [https://islamansiklopedisi.org.tr/milliyetcilik\(20.01.2019\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/milliyetcilik(20.01.2019))

Özcan, Azmi, “Osmanlılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, [https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilik\(20.01.2019\)](https://islamansiklopedisi.org.tr/osmanlilik(20.01.2019))

Özcan, Besim, *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Erzurum 1990.

Özdağ, Ümit, *Atatürk ve İnönü Döneminde Ordu-Siyaset İlişkisi*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2006.

Özdağ, Ümit, *Türk Sorunu*, Ankara: Kripto Yayınları, 2012.

Özer, İsmail, *Türk Modernleşmesinde Halkevleri ve Diyarbakır Halkevi Örneği*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2010.

Özfırat, Abbas, Topcu, İhsan, “Köy Enstitülerinin Kuruluşunda Ülkü Dergisinin Yeri ve Önemi”, *Kuruluşunun 70. Yılında Bir Toplumsal Değişim Projesi Olarak Köy Enstitüleri Sempozyumu*, Kastamonu 14-17 Nisan 2010, s.377-399.

Özfırat, Abbas, *Türkiye’de Sivil Muhalefet: Kadro Hareketi (1932-1934)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Malatya 2009.

Özkırımlı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*, Ankara: Doğu BatıYayınları, 2009.

Öztürk, Cemil, *Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

P.Risal, “Siyasiyat Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar 2”, *Türk Yurdu*, Yıl 1, Sayı 24 (4 Teşrinievvel 1328-17 Ekim 1912), s.407-409, Türk Yurdu, İkinci Cilt, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt 1-2)*, Basım A.Ş., Ankara 1998.

P.Risal, “Siyasiyat Türkler Bir Ruh-ı Milli Arıyorlar 2”, *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı 22 (6 Eylül 1328-19 Eylül 1912), s.365-367, Türk Yurdu, İkinci Cilt, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt 1-2)*, Basım A.Ş., Ankara 1998.

P.Risal, “Siyasiyat Türkler Bir Rûh-ı Milli Arıyorlar”, *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı: 21, (23 Ağustos 1328-5 Eylül 1912), s.350-353, Türk Yurdu, İkinci Cilt, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt 1-2)*, Basım A.Ş., Ankara 1998.

Peker, Recep, *İnkılâp Dersleri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1984.

- Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1996.
- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Uygur Kocabaşoğlu (çev.), İstanbul: Alan Yayıncılık, 1983.
- Poole, Stanley Lane, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Hatıraları*, Can Yücel (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Ramsaur, Ernest Edmondson, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, Nuran Yavuz (çev.), İstanbul: Sander Yayınları, 1982.
- Recep Peker'in Kurultaydaki Söylevi, *Ulus*, 14 Mayıs 1935, No:4954, s.1-4.
- Recep, "Disiplinli Hürriyet", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Üç, Cilt Bir, Nisan 1933, s.177-178.
- Recep, "Halkevleri Açılma Nutku", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Bir, Cilt 1, Şubat 1933, s.6-8.
- Recep, "Ülkü Niçin Çıkıyor", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Bir, Cilt 1, Şubat 1933, s.3-5.
- Renan, Ernest, "Millet Nedir?", *Milletler ve Milliyetçilikler*, Mümtaz'er Türköne (der.), İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2012, s.45-58.
- Resmi Ceride*, 26 Şubat 1341 (1925), Sayı 85, s.1-2.
- Resmi Ceride*, 4 Teşrin-i Sani 1339 (4 Kasım 1923), Sayı 40, Numru 40, Sene 1, s.1.
- Reşit Galip, "Türk Tarih İnkılâbı ve Yabancı Tezler", *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı Dokuz, Cilt İki, BirinciTeşrin (Ekim) 1933, s.164-177.
- Reyhan, Cenk, "Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa ile Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri", *Belgeler*, Cilt: XXVII; Sayı:31, 2006, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007, s.33-90.
- Roger, Antoine, *Milliyetçilik Kuramları*, Aziz Ufuk Kılıç (çev.), İstanbul: Versus Kitap, 2008.
- Rousseau, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyasi Hukukun İlkelerine Dair*, Turhan Ilgaz (çev.), İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2006.
- Sander, Oral, *Ankanın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 563, 1987.
- Saray, Mehmet, *Atatürk'ün Türklük ve Milliyetçilik Anlayışı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Sarı, Nil, "Mekteb-i Tıbbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekteb-i-tibbiyye> erişim tarihi 25.10.2022.
- Sarınay, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008.
- Schulze, Hagen, *Avrupa'da Ulus ve Devlet*, Temuçin Binder (çev.), İstanbul: Literatür Yayınları, 2005.

- Selek, Sabahattin, *Anadolu İhtilali*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1976.
- Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı I*, İstanbul: Örgün Yayınları, 1982.
- Serbestoğlu, İbrahim, *Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi, Samsun 2010.
- Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2005.
- Shaw, Stanford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I Gaziler İmparatorluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi ve Çöküşü 1280-1808*, Mehmet Harmancı (nşr.), İstanbul: e Yayınları, 1982.
- Shaw, Stanford, Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II (1808-1975)*, Mehmet Harmancı (nşr.), İstanbul: e Yayınları, 2000.
- Sivas Belediyesi, *İrâde-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, Alim Yıldız, Ahmet Bozdoğan vd.(yay. hzl.), Sivas: Buruciye Yayınları, 2013.
- Sivas Milli Mücadele'nin 108 Günü*, Vahdettin Engin, Şefik Memiş (yay. hzl.), İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, 2019.
- Skinner, Quentin - Bo Stratkh, *Devletler ve Yurttaşlar*, Gökhan Aksay (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.
- Smith, Anthony D, *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik*, Derya Kömürcü (çev.), İstanbul: Everest Yayınları, 2002.
- Smith, Anthony D, *Milli Kimlik*, Bahadır Sina Şeker(çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Smith, Anthony D, *Ulusların Etnik Kökeni*, Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir (çev.), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2002.
- Soboul, Albert, *Fransız Devriminin Kısa Tarihi*, İsmail Yarkın (çev.), İstanbul: İnter Yayıncılık, 1989.
- Somel, Selçuk Akşin, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.685-708.
- Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce I, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s.88-116.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, Osman Yener (çev.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Sonyel, Salâhi R, *Gizli Belgelerde Mustafa Kemal, Vahdettin ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2007.

- Sonyel, Salâhi R, *Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Sonyel, Salahi, "Hristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", *Osmanlı Ansiklopedisi II Siyaset*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.142-146.
- Soyak, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
- Soysal, İsmail, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasi Münasebetleri (1789-1802)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Soysal, Mümtaz, "I.Tartışma,18 Mayıs 1981", *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981) Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984,s.111-117.
- Sungu, İhsan, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, C.VII, S.28, I. Teşrin 1943, Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.315-347.
- Sungu, İhsan, "Konferanslar- Kültür İşlerimiz", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 45, Cilt VIII, İkinci Teşrin (Kasım) 1936, s.244-248.
- Sungu, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.777-857.
- Şevket Süreyya, "Dersim ve Derebeyi", *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.6, Haziran 1932, s.41-45, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları,2011, s.303-307.
- Şevket Süreyya, "Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi I Faşizm", *Kadro Aylık Fikir Mecmuası* S.18, Haziran 1933, s.5-14, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları,2011, s.917-926.
- Şevket Süreyya, "Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi II Marksizm", *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.19, Temmuz 1933, s.6-16, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.1018-1028.
- Şevket Süreyya, "Halkevleri", *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.3, Mart 1932, s.35-37, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I, Özgür Erdem (yay. hzl.), (İstanbul: İleri Yayınları, 2011), s. 141-143.
- Şevket Süreyya, "İş Kanunu Yeni Cemiyetin Temel Kanunlarından Biridir", *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.30, Haziran 1934, s.5-15, Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.1627-1637.

Şevket Süreyya, “Plan Mefhumu Hakkında”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.5, Mayıs 1932, s.5-12, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I*, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.215-222.

Şevket Süreyya, “Programlı Devletçilik”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.34, Teşrini Evvel 1934, s.5-13, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II*, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.1827-1835.

Şevket Süreyya, “Beynelmilel Fikir Hareketleri Arasında Türk Nasyonalizmi III Türk Nasyonalizmi”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.21, Eylül 1933, s.5-14, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II*, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.1133-1142.

Şıvgın, Hale, “Atatürk ve Kadın Hakları”, *Atatürkçü Düşünce El Kitabı II*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2005, s.245-259.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 22, İçtima Senesi 3, 17.02.1926, s.229-234.(Kanunu Medeni layihası ve Adliye Encümeni mazbatası)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 17, İçtima 3, 20.03.1930, s.21-31 (1/411 Numaralı Belediye Kanunu Lâyihası Görüşmeleri).

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 17, İçtima 2, 76.Birleşim 26.10.1933, s.48-50.(Köy Kanununu 20 ve 30 uncu Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 1/784 Numaralı Kanun Lâyihası ve Dahiliye Encümeni Mazbatası)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 4, Cilt 25, 12.İnikat, İçtima 4, 05.12.1934, s. 82-88.(Teşkilatı Esasiye Kanununun 10 ve 11. Maddeleri İle İntihabı Mebusan Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bir Madde Eklenmesi Hakkında Kanun Teklifleri ve Teşkilatı Esasiye Encümeni Mazbatası)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cild 1, İçtima Senesi 1, İkinci İçtima, 24.4.1336 (1920) Cumartesi, s.8-35.(Mustafa Kemal Paşa’nın Mütarekeden Meclisin Açılmasına Kadar Geçen Zaman Zarfında Cereyan Eden Siyasi Ahval Hakkındaki Nutukları)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cild 28, İçtima senesi 4, 03.04.1339 (1923), s.322-349.(İntihabı Mebusan Kanunu Muvakkatinin Tadili Hakkında Kanun Teklifi ve Kanunu Esasi Encümeni Mazbatası)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 12, İçtima 2, Yetmiş Dokuzuncu İçtima, 19. 9. 1337 (1921), s.255-262. (Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Umumi Harekât-ı Harbiye ve Haricî Ahval Hakkında Beyanatı)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 24, İçtima Senesi 3, 129. İçtima, 30.10.1338 (1922), s.269-298.(Sadrazam Tevfik İmzasıyla Gelen Telgraflar Üzerine, Osmanlı İmparatorluğunun Mukadderatı ve Hilafet Meselesi Hakkında Müzakere)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 29, İçtima Senesi 4, Yirmi Beşinci İçtima, 15. 4. 1339 (1923), s.175-190. (Mardin Mebusu Necib Bey'in 29 Nisan 1338 Tarihli Hiyaneti Vataniye Kanununun Birinci Maddesinin Tadili Hakkında Kanun Teklifi)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 29, İçtima Senesi 4, Yirmi Altıncı İçtima, 16.4.1339 Pazartesi, s.239. (I.T.B.M.M.'nin Son Oturumu).

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt.24, İçtima Senesi 3, 130. İçtima, 1.11.1338(1922), s.305-316. (Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Beyle Arkadaşlarının Hilafetin Hanedanı Âl-i Osman'a Aid Olduğuna ve Halifenin Bu Hanedandan Büyük Millet Meclisince İntihab Olunacağına Dair Takriri)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 1, İçtima Senesi 1, Üçüncü İçtima, 13.8.1339 (1923) Pazartesi, s.36-42. (Meclis Reisliğine İntihabolan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Nutukları).

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 7-1, 13.içtima, İçtima senesi II, 16.3.1340 (1924) Pazar, s.525-568.(Kanunu Esasi Encümeninin Teşkilatı Esasiye Kanun Teklifi)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre III, Cilt III, İçtima Senesi I, Elli Dokuzuncu İnikat, 9 Nisan 1928 Pazartesi, s.115-119 ve devamında s.2-4. (Malatya Mebusu İsmet Paşa ve Yüz Refikinin, Teşkilâtı Esasiye Kanununun İkinci, On Altıncı ve Otuz Sekizinci Maddelerinin Tadiline Dair 2/51 Numaralı Teklifi Kanunisi ve Teşkilâtı Esasiye Encümeni Mazbatası).

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre IV, Cilt 23, İçtima 3, Yetmişsekizinci İnikat, 5. VII. 1934 Perşembe, s.454-458. (Başvekil İsmet Paşa Hazretlerinin, Hükûmetin İcraat ve Umumî Siyaseti Hakkında Beyanatı)

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, Cild 16, İçtima 2, Otuz Üçüncü İnıkad, 5.II.1937 Cuma, (Malatya Mebusu İsmet İnönü ve 153 Arkadaşının, Teşkilat-I Esasiye Kanunu'nun 2,44,47,48,49,50,61,74 ve 75.Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun Teklifi ve Teşkilatı Esasiye Encümeni Mazbatası), s.58-75.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre VI, Cil 10, İçtima 1, Kırk Birinci İnıkad, 17-IV-1940 Çarşamba, s.70-92.(Köy Enstitüleri Teşkili Hakkında Kanun Lâyihası)

T.C. Resmi Gazete, 13 Şubat 1937 Cumartesi, Sayı:3533 (Teşkilâtı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun, Kanun No: 3115 Kabul Tarihi: 5/2/1937,)

T.Y, "Matbuat, İmparatorluğun Haricindeki Türkler Ne Diyorlar", *Türk Yurdu*, Yıl:1, Sayı:20 (9 Ağustos 1328-22 Ağustos 1912), s.336-337, Türk Yurdu, İkinci Cilt, Tanin Matbaası, İstanbul 1912, Tutibay Yayınları (yay.hzl.), *Türk Yurdu Birinci Cilt (Cilt I-2)*, Basım A.Ş., Ankara 1998.

T.Y, "Matbuat", *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı: 33 (7 Şubat 1328- 20 Şubat 1913), s.159-160, Türk Yurdu Üçüncü Cilt 1912-1913, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

T.Y, “Osmanlı Şimâl Ordusunun Kafkasya’da İlerlemesi ve Ardahan’ın Zabtı”, *Türk Yurdu*, Yıl:4, Sayı:74 (25 Kânûnevvel 1330-7 Ocak 1915), s.31, *Türk Yurdu*, Yedinci Cilt, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1915, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Ankara 1999.

T.Y, “Tarihi Vesikalar (1)”, *Türk Yurdu*, Cilt:15-1, Sayı:162-1 Ondördüncü Sene (Teşrînevvel 1340-Ekim 1924), s.14-18, *Türk Yurdu Birinci Cilt 1924-1925* Ankara Yenigün Matbaası, Tutibay Yayınları, *Türk Yurdu Sekizinci Cilt (Cilt 15-1)*, Saray Matbaası, Ankara 2001.

T.Y, “Osmanlı Devleti’nin Dahilî ve Haricî Siyasâtına Dair”, *Türk Yurdu*, Yıl:2, Sayı:32 (24 KânuniSani 1328-6 Şubat 1913), s.142-143, *Türk Yurdu Üçüncü Cilt 1912-1913*, İstanbul Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu İkinci Cilt (Cilt 3-4)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.

Taner, Tahir, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.221-232.

Taneri, Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.

Tansel, Selahattin, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar C.III*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1991.

Tarih I Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Tarih II Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Tarih III Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Tarih IV Kemalist Eğitimin Tarih Dersleri (1931-1941), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2014.

Taştan, Yahya Kemal, “Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Yıl 2012, Cilt 12, Sayı 2, 01.10.2012, s.1-99.

Taştan, Yahya Kemal, *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları (Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri: 1860-1876)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2010.

TBMM Hükümeti Matbuat Müdüriyet-i Umumisi, *Pontus Meselesi*, Ankara 1922, Yılmaz Kurt (yay. hzl.), TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, TBMM Basımevi, Ankara 1995.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1999.

- Tekin, Arslan, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Tartışmalar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Tekin, Yusuf, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Modern Ulus Devlete Yönelik Girişimler*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı Doktora Tezi, Sivas 2002.
- Tekinsoy, Yunus Emre, *Balkan Harpleri Esnasında Osmanlı Kamuoyu (1912-1913)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2015.
- Tevetoğlu, Fethi, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Tilly, Charles, *Avrupa'da Devrimler 1492- 1992*, Özden Arıkan (çev.), İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2005.
- Tilly, Charles, *Zor Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, Kudret Emiroğlu (çev.), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001.
- Timur, Taner, "Türkiye'de Kimlik, Politika ve Gerçekçilik Tarihi Bir Panorama", *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Artun Ünsal (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998, s.127-138.
- Timur, Taner, "Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", *100.Yılında Jöntürk Devrimi*, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (ed.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s.39-60.
- Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2010.
- Tokgöz, Erdinç, *80. Yıldönümünde Türkiye İktisat Kongresi ve Gazi Mustafa Kemâl'in Açış Konuşması*, Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu Yayınları, 2003.
- Toparlı, Recep, *Sivas Kongresi Tutanakları ve Belgeleri*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sivas Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını No:2, 2014.
- Toparlı, Recep, *Sivas Kongresinin Tutanakları*, Sivas, Sivas Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Sivas 1000 Temel Eser No:3, 2010.
- Toprak, Zafer, *Atatürk Kurucu Felsefenin Evrimi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Tunaya, Tarık Zafer, "1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt I*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s.27-39.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş., (Cumhuriyet Gazetesinin Okurlarına Armağanıdır), Temmuz 1998.
- Tunaya, Tarık Zafer, *İslâmcılık Akımı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.

- Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1975.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler I (1876-1938) Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler II (1876-1938), Mütareke, Cumhuriyet ve Atatürk*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt I İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859- 1952 (1952’den Tıpkı Basım)*, İstanbul: Arba Yayınları, 1995.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt III İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Tuncer, Hüner, *Metternich’in Osmanlı Politikası (1815-1848)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.
- Tuncoku, A.Mete, *Anzakların Kaleminden Mehmetçik Çanakkale 1915*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
- Tunçay, Mete, *Türkiye’de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Turan, Şerafettin, “Türkiye Cumhuriyeti: “Yeni Devlet” Temeli ve Nitelikleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.I, S. 3, Ankara 1998, s.447-462.
- Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi III-I Yeni Türkiye’nin Oluşumu 1923-1938*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2013.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük I*, Ankara 1983.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük II*, Ankara 1983.
- Türk Ocağı Türk Tarihi Heyeti (Afet Hanım, Mehmet Tevfik, Samih Rıfat, Akçura Yusuf vd.), *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Türk Yurdu, “Osmanlı Şimâl Ordusunun Kafkasya’da İlerlemesi ve Ardahan’ın Zabtı”, *Türk Yurdu*, Yıl:4, Sayı:74 (25 Kânûnevvel 1330-7 Ocak 1915), s.31, Türk Yurdu, Yedinci Cilt, Matbaa-i Hayriyye ve Şürekâsı, İstanbul 1915, Tutibay Yayınları (yay. hzl.), *Türk Yurdu Dördüncü Cilt (Cilt 7-8-9)*, Saray Matbaası, Ankara 1999.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 84, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Ankara 2006.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 134, *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, İstanbul 2014.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 120, *Osmanlı Belgelerinde Mısır*, İstanbul 2012.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130, *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, İstanbul 2013.

Türkmen, İsmet, Dalan, Mustafa Ersagun, “Hilâfet Kurumunun İlga Meselesi ve TBMM’ye Yansıması”, *TBMM’nin Açılışının 101.Yıl Dönümünde Türk Demokrasi Tarihi Yazıları*, İsmet Türkmen, Yunus Emre Tekinsoy, Murat Hanilçe vd.(ed.), Ankara: Berikan Yayınevi, 2021, s.653-672.

Türkmen, İsmet, *İsmail Fazıl Paşa Askeri-Siyasi Hayatı ve Fikirleri (1856-1921)*, Ankara: Altınpost Yayınları, 2015, s.87-95.

Türköne, Mümtaz’er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2011.

Ubicini, Henry Abdolonyme, *Osmanlı’da Modernleşme Sancısı*, Cemal Aydın (çev.), İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.

Uçar, Fuat, “Türk Düşüncesinde Osmanlılık Fikrinin Ortaya Çıkışı ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2018, Cilt 10, Sayı 18, s.81-108.

Uğur, Ahmet, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.

Uluskan, Seda Bayındır, *Atatürk’ün Sosyal ve Kültürel Politikaları*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2010.

Us, Hakkı Tarık, *Meclis-i Meb’usan 1293=1877 13 Aralık 1877=16 Şubat 1878 İn’ikadları II. Cild*, İstanbul: Vakit Gazete Matbaa Kütüphane, 1954.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleten*, C.XX, S. 77, Yıl 1956 Ocak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.103-174.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, “Selim III’ün Veliaht İken Fransa Kralı Lûi XVI. İle Muhabereleri”, *Belleten*, C.2, S.5-6, II. Kanun-Nisan 1938, s.191-246+ekler: 17 sayfa, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi I. Cild*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 2005.
- Ülkü, “Cumuriyet Halk Partisinin Doğuşu ve Gelişisi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 28, Cilt 5, Haziran 1935, s.260-267.
- Ülkü, “Japon Maarif Teşkilatında Orta ve Yüksek Öğretim Kurumları”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 42, Cilt 7, Ağustos 1936, s.410-415.
- Ülkü, “Köy Öğretmen ve Eğitimci Yetiştirme İş-i”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 46, Cilt VIII, *Birinci Kanun 1936*, s.259–267.
- Ülkü, “Partinin Yeni Programı İçin Kurultayda R. Pekerin Söylevi”, *Ülkü Halkevleri Mecmuası*, Sayı 28, Cilt 5, Haziran 1935, s.247-259.
- Ülkü, “R.Peker’in Yeni Halkevlerini Açma Nutku”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Sayı 38, Cilt 7, Nisan 1936, s.1-5.
- Ünal, Serkan, *Yol Arkadaşlığından Yol Ayrımına Amasya Askeri Örgütü*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 2013.
- Vedat Nedim, “Devletçilik Karşısında Zümre Menfaati ve Münevver Mukavemeti”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.21, Eylül 1933, s.15-20, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (19-36.Sayılar) 1933-1934 Cilt II*, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.1143-1148.
- Vedat Nedim, “Devletin Yapıcılık ve İdarecilik Kudretine İnanmak Gerekir”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.15, Mart 1933, s.13-19. *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I*, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011, s.749-755.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, “Atatürk’ün Örgütlenme Gücü”, *Türkiye İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu (17-22 Mayıs 1981) Bildiriler ve Tartışmalar*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1984, s.133-146.
- Watson, Hugh Seton, “Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar”, Y. T. Kurat (çev.), *Belleten*, C.XXVIII, S.111, Temmuz 1964, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003, s.525-542.
- Yakup Kadri, “Ankara, Moskova, Roma”, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası*, S.10, Birinci Teşrin 1932, s.40-43, *Kadro Aylık Fikir Mecmuası Tıpkı Basım (1-18.Sayılar) 1932-1933 Cilt I*, Özgür Erdem (yay. hzl.), İstanbul: İleri Yayınları, 2011.
- Yalçın, E. Semih, “Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIV, S.41, Temmuz 1998, s.573-591.
- Yalçın, E. Semih, “Lozan Barış Anlaşmasında Azınlıklar Meselesi”, *İlmî Makaleler Cilt 3*, Emine Erdoğan Özünlü (yay. hzl.), Ankara: Berikan Yayınevi, 2013, s.15-41.

- Yalçın, E. Semih, “Türk Kimliği”, *İlmî Makaleler Cilt 3*, Emine Erdoğan Özünü (yay. hzl.), Ankara: Berikan Yayınevi, 2013, s.213.
- Yalçın, E. Semih, “Türkleri Yeniden Türkleştiren Cumhuriyet”, *İlmî Makaleler Cilt 3*, Emine Erdoğan Özünü (yay. hzl.), Ankara: Berikan Yayınevi, 2013, s.49-56.
- Yalçın, E. Semih, *Atatürk’ün Milli Dış Siyaseti*, Ankara: Gazi Kitabevi, Ankara 2007.
- Yamak, Sanem, “Meşrutiyet Bayramı:“10 Temmuz İd-i Millisi”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Yıl 2008, Cilt 0, Sayı 38, 22.11.2011, s.323-342.
- Yaşar Nabi (Nayır), “Milliyet Şuuru”, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman (yay. hzl.), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s.295-297
- Yeliseyeva, N. V, *Yakın Çağlar Tarihi*, Yunus Çakır (çev.), İstanbul: Konuk Yayınları, 1977.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik”, *Tanzimat II*, Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle, İstanbul: Maarif Vekâleti, 1940, s.573-595.
- Yusuf Akçura, “Akçuraoğlu Yusuf Bey’in Nutku”, *SırâtıMüstakim*, 16 Şubat 1911, 16 Safer Perşembe 3 Şubat 326, Beşinci Cild, Adet 128, s.371-373, *SırâtıMüstakim*, Cilt 5, İskender Türe (yay. hzl.), Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, s.398-400.
- Yusuf Akçura, “İttihâd-ı Anâsır Meselesi”, *SırâtıMüstakim*, 29 Aralık 1910, 16 Kânûnievvel 326, Beşinci Cild-Adet 121, s.260-262, *SırâtıMüstakim Cilt 5*, İskender Türe (yay. hzl.), Bağcılar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2015, s.280-282.
- Zeki Mesud Alsan, “Kültür Bütünlüğü”, *Ulus*, 19 Mayıs 1935, No: 4959, s.1.

ÖZGEÇMİŞ

